

‘Gif laten wij niet voortbestaan’

'Gif laten wij niet voortbestaan'
**Een onderzoek naar de overlevingskansen van
joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945**

MARNIX CROES & PETER TAMMES

Deze uitgave kwam tot stand met financiële steun van NWO, het SNS Reaal Fonds en de J.E. Jurriaanse Stichting en werd bekroond met een studieprijz van de stichting Praemium Erasmianum.

Eerste druk: 2004
Tweede druk: 2006
ISBN 90 5260 131 3

© 2004, de auteurs/Aksant, Amsterdam.

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Deze uitgave is in pdf-formaat te raadplegen op <http://webdoc.ubn.kun.nl/mono/c/croes-m/gif.lawin.pdf>
Dit document is tevens als register te gebruiken.

Boekverzorging: MulderVan Meurs, Amsterdam
Druk- en bindwerk: A-D Druk, Zeist

Uitgeverij Aksant, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam, www.aksant.nl

De foto op de omslag stamt uit oktober 1943. Zij toont een in Nieuw-Vennep ondergedoken en zojuist gearresteerde groep joden die, om verzet in de kiem te smoren, hun afvoering op de grond liggend moeten afwachten. (bron: fotoarchief NIOD)

1

Moord, meer dan honderdduizend maal gepleegd, is het onderwerp van dit boek. Een harde titel tooit het, ontleend aan een harde rede van een tijd- en deelgenoot. Hij is geen slachtoffer, hij is geen getuige. Hij is iemand die behoort tot de kring van de daders. En met die ene, sinistere zin, uitgesproken twee maanden na het begin van de deportaties van de joden uit Nederland naar Auschwitz, vatte hij treffend samen wat er op dat moment gaande was. En wat er tot de bevrijding nog stond te gebeuren.

Dit is een hard boek, geen makkelijk boek, wel een noodzakelijk boek. Een boek dat geschreven moest worden. Ik wil de navolgende personen, die allen op enigerlei wijze aan de totstandkoming ervan hebben bijgedragen, bij deze bedanken: Hubert Berkhout, Hans Blom, Freek Bijl, Bart van der Boom, Felix Croes, Jos Dessens, Jan van Doorn, Wouter Egberink, Bert-Jan Flim, Henry Giersthove, Nan-Dirk de Graaf, Pim Griffioen, Anna Hajkova, Cees Haverhoek, Bastiaan Hetebrij, Dienne Hondius, Henk Flap, Geraldien von Freitag Drabbe Künzel, Johannes Houwink ten Cate, René Kruis, Cor Lammers, Ruud Luijkx, Tim McDaniel, Guus Meershoek, Bob Moore, Ineke Nagel, Sierk Plantinga, Anne-Rigt Poortman, Merijn Rengers, Maarten van Rijn, Peter Romijn, George Siemensma, Wout Ultee, Hans van der Veen, Johannes van der Vos, Hans de Vries, Jannes de Vries, Jeroen Weesie en Ron Zeller. Daarnaast worden alle in het bronnenoverzicht in de bijlage genoemde archiefbewaarplaatsen bedankt voor hun medewerking.

MARNIX CROES

Een onderzoek naar de jodenvervolging in Nederland begon me te fascineren toen ik als student Henk Flap sprak op de Landelijke Sociologendag in 1996. Ik sprak met hem in een pauze over de jodenvervolging, nadat hij net een presentatie had gegeven over deze tragische gebeurtenis. Dit gesprek bleef in mijn hoofd hangen, waarop ik besloot om Henk te vragen of er een afstudeermogelijkheid was op dit gebied. Dat was er. Ik kon de invloed van de verzuildheid op de overlevingskansen van joden gaan onderzoeken. Nadat ik een scriptie hierover had afgerond bood zich de kans aan om aan als onderzoeker in opleiding op het onderhavige project te komen werken.

Ik wil hier de initiators van dit project Wout Ultee en Henk Flap bedanken. Wout Ultee voor zijn enorme energie en inzet en voor mijn wetenschappelijke vorming waaronder het leren stellen van (onorthodoxe) vragen en de vorming van een theorie. Henk Flap voor zijn onophoudelijke stroom van ideeën en zijn kritische en opbouwende commentaren op stukken.

De uitvoering van dit project vond plaats in het *Interuniversity Centre for Social Science Theory and Methodology* (ICS). Dit instituut bood een stimulerende omgeving om onderzoek te verrichten. De georganiseerde cursussen en de forumdagen waren vaak leerzaam en inspirerend. De sectie sociologie in Nijmegen, waar ik was gehuisvest, bood een goede sfeer voor het verrichten van onderzoek. Het colloquium, de aio/oio bijeenkomsten wil ik hier in het bijzonder noemen. Daarnaast kon ik bij alle collega's makkelijk binnen lopen om het een of ander. Bij deze wil ik speciaal de collega's noemen met wie ik de eerste jaren een kamer deelde: Marcel, Vivian en Maurice. Met de 'Utrechtse collega's' Christiaan en Tamar reisde ik vaak samen het traject Utrecht-Nijmegen. Het heen en weer reizen werd zo niet alleen dragelijk en gezellig maar was soms zelfs erg nuttig. De NS hielp zo nu en dan een beetje mee, zodat de gesprekken nog wat langer konden duren. Ik leerde dat een goede secretaresse onmisbaar is; Elly en Marijke worden bedankt voor hun secretariële werkzaamheden.

Buiten de Nijmeegse ICS-club wil ik speciaal Jos Dessens bedanken voor het altijd beantwoorden van mijn vragen over statistiek. Een bundeling van onze e-mails kan bijna een nieuw statistiekboek vormen.

Naast de vele bijeenkomsten met ICS-leden, wil ik hier de 'werkgroep jodenvervolging' van het Nederlandse Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) noemen onder leiding van Johannes Houwink ten Cate. Door de bijeenkomsten van deze werkgroep werd ik snel wegwijs gemaakt in onderzoeken en literatuur naar de jodenvervolging. Alle leden die participeerden in deze werkgroep wil ik bedanken voor hun bijdragen. Daarnaast bedank ik speciaal NIOD-medewerker Peter Romijn die me begeleidde tijdens mijn stageonderzoek naar de invloed van burgemeesters op de overlevingskansen van joden.

Het verrichten van onderzoek naar de vervolging van joden kan niet zonder medewerking van de diverse archieven en natuurlijk hun studiezaalmedewerkers. Tevens hebben verschillende (student)assistenten en studenten hun bijdrage aan dit

proefschrift geleverd: Ellen, Freek, Jannes, Marianne, Marijke en Wouter. Ik wil hen allen bij deze bedanken.

Buiten mijn werkring waren er veel mensen die hebben bijgedragen aan het onderzoek of me hierin hebben gesteund. De vriendengroep uit Bergen en omgeving die naast hun interesse voor de nodige afleiding zorgde. Dit geldt zeker ook voor Ewoud die met zijn Groningse nuchterheid mijn verhalen, ideeën en ervaringen op allerlei gebied aanhoorde en zijn commentaar en advies gaf. Mijn ouders bedank ik voor hun interesse, steun en vertrouwen. Vooral Josine wil ik hier nog noemen voor haar liefde, steun en geduld.

Ten slotte wil ik hier nog de leescommissie bedanken die de moeite heeft genomen om het manuscript te beoordelen: voorzitter prof. Nan-Dirk de Graaf, prof. Hans Blom, prof. Johannes Houwink ten Cate, prof. Cor Lammers en dr. Bob Moore.

PETER TAMMES

Inhoudsopgave

Deel 1: Inleiding

17	Inleiding: Overlevingskansen van joden in Nederland, 1940-1945
17	1. Introductie
19	2. Geschiedwetenschap en sociologie
23	3. De hoofdstukken
26	4. Verantwoording
29	Hoofdstuk 1: Het percentage overlevenden van de jodenvervolging in Nederland
29	1. Inleiding
30	2. Bestaand onderzoek
32	3. De registratie
34	4. Werkwijze
41	5. Landelijk gemiddelde
43	Hoofdstuk 2: De joodse gemeenschap in de stad Groningen: een vergelijking van de registraties uit 1941 en 1942
43	1. Inleiding
44	2. Registratie
47	3. Veranderingen in de geregistreerde persoonskenmerken
47	3.1 Nationaliteit
48	3.2 Burgerlijke staat
48	3.3 Welstand
50	3.4 Gezinsgrootte
51	4. 'Emigranten' en 'immigranten'
51	4.1 Persoonskaarten
52	4.2 Vergelijking van de 'emigranten' met de 'niet-migrerende'
55	4.3 Vergelijking van de 'immigranten' met de 'niet-migrerende'
56	5. Persoonskenmerken en overlevingskansen
56	5.1 Kinderen en burgerlijke staat
58	5.2 Leeftijd
58	5.3 Beroep
59	5.4 Nationaliteit
60	5.5 Migratie
60	5.6 Slot
62	6. Conclusie

Deel 2: Daders, handlangers, medeplichtigen, omstanders, tegenstanders, slachtoffers

65	Hoofdstuk 3: Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst
65	1. Inleiding
67	1.1 Volkenrecht en strafvervolging
72	1.2 Strafdossiers als historische bron
75	2. De SS
76	2.1 Heinrich Himmler
78	2.2 Reinhard Tristan Eugen Heydrich
80	2.3 De politieke politie
82	2.4 Wrijvingen
84	2.5 <i>Chef der Deutschen Polizei</i>
85	2.6 De SD en de Gestapo
87	2.7 De SD en de <i>Judenpolitik</i>
90	2.8 De SD: organisatie en werkwijze
93	2.9 De Gestapo
93	2.9.1 Organisatie
95	2.9.2 <i>Verschärfte Vernehmung</i>
96	2.9.3 <i>Schutzhaft</i>
99	3. De Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes in Nederland
100	3.1 Hans Nockemann
106	3.2 Wilhelm Harster
109	3.3 Erich Naumann
111	3.4 Karl Georg Eberhard Schöngarth
117	3.5 Organisatie
118	3.5.1 <i>Gruppe I: Personal</i>
119	3.5.2 <i>Gruppe II: Verwaltung</i>
120	3.5.3 <i>Gruppe III: de SD</i>
125	3.5.4 <i>Gruppe IV: de Gestapo</i>
131	3.5.5 <i>Gruppe V: de Kripo</i>
133	3.5.6 <i>Gruppe VI: de Auslandsnachrichtendienst</i>
134	4. Machtverhoudingen binnen het BdS-apparaat
135	4.1 De HSSPF en de BdS
138	4.2 Rauter en Harster
140	4.3 De BdS en de Außenstellen
140	4.3.1 Reorganisatie: theorie en praktijk
143	4.3.2 <i>Verschärfte Vernehmung</i> en diensttoezicht
153	4.4 De betekenis van Harsters reorganisatie

155	4.5 Een straf georganiseerd apparaat?
156	4.5.1 's-Hertogenbosch
156	4.5.1.1 Heinrich Friedrich Wilhelm Kütke
157	4.5.1.2 Corruptie
160	4.5.2 Groningen
160	4.5.2.1 Bernhard Georg Haase
162	4.5.2.2 Robert Wilhelm Lehnhoff
163	4.5.2.3 Ernst Knorr
165	4.5.2.4 Verstoorde verhoudingen
166	4.5.2.5 Chaos
169	4.5.2.6 <i>Niedermachen</i>
172	4.6 Slot
173	5. De Außenstellen vergeleken I: mate van activiteit
174	5.1 Joodse onderduikers
176	5.1.1 Aantallen strafgevallen
182	5.1.2 Amsterdam
187	5.1.3 Opgepakt, maar ook strafgeval?
189	5.1.4 Arrestant, maar onderduiker?
192	5.1.5 Schatting aantal joodse onderduikers
196	5.2 De Sipo en de strafgevallen
199	5.3 Mate van activiteit
204	6. De Außenstellen vergeleken II: mate van radicaliteit
206	6.1 Werkdruk
206	6.1.1 <i>Bagatellsachen</i>
209	6.1.2 Aantallen arrestanten
216	6.2 <i>Verschärfte Vernehmungen</i>
217	6.2.1 <i>Außenstelle</i> 's-Hertogenbosch
221	6.2.2 <i>Außenstelle</i> Maastricht
226	6.2.3 <i>Außenstelle</i> Arnhem
229	6.2.4 <i>IV-B4</i> Den Haag
233	6.2.5 <i>Außenstelle</i> Rotterdam
236	6.2.6 <i>Außenstelle</i> Amsterdam
242	6.2.7 <i>Außenstelle</i> Groningen
247	6.3 Mate van radicaliteit
248	6.4 Werkkampen
253	6.5 Nogmaals Groningen
257	6.6 Slot
261	Hoofdstuk 4: De Vrijwillige Hulppolitie
261	1. Inleiding
262	2. Oprichting VHP

264	3.	Werving en selectie
265	4.	Opleiding
267	5.	Mobilisatie
275	6.	Sterkte en standplaats
278	7.	Tekenen voor de VHP
279	8.	De VHP, de kerken en de NSB
284	9.	De VHP en overlevingskansen van joden
286	10.	Conclusie
287		Hoofdstuk 5: Burgemeesters
287	1.	Probleemstellingen
288	2.	De nazificering van het Nederlandse bestuur en de positie van burgemeesters
290	3.	De betrokkenheid van burgemeesters bij de uitvoering van anti-joodse maatregelen
290	3.1	Burgemeesters en de registratie van joden
291	3.2	Burgemeesters en het ophalen van joden
295	3.3	Burgemeesters en commissarissen van de provincie
298	4.	Bronnen
298	4.1	Nederlandse gemeenten: het totaal aantal inwoners en het aantal joodse inwoners
299	4.2	Burgemeesters: ontslag en benoeming
301	4.3	Foute burgemeesters en het aantal maanden dat ze kwaad konden doen
303	4.4	Commissarissen van de provincie: benoeming en gezindheid
304	4.5	De briefwisseling over de opgaven van joodse inwoners
305	4.6	De weigering van burgemeesters om anti-joodse maatregelen uit te voeren
306	5.	Analyses: de vervanging van burgemeesters
309	6.	Analyses: de aanmelding van joodse inwoners
310	6.1	De snelheid waarmee Verordening 6/1941 werd uitgevoerd
311	6.2	De nauwkeurigheid waarmee aanmeldingsformulieren werden ingevuld
312	6.3	Het opsturen van gegevens over joodse gezinshoofden
313	6.4	Het opsturen van wijzigingen
313	6.5	De nieuwe aanmelding dat sommige joden gemengd gehuwd zijn
315	7.	Analyses: burgemeesters en de overlevingskansen van joden
315	7.1	Overlevingskansen en goede dan wel foute burgemeesters
321	7.2	Overlevingskansen en commissarissen van de provincie
322	7.3	Overlevingskansen en weigeringen om een anti-joodse maatregel uit te voeren
323	8.	Conclusie en discussie

333 Hoofdstuk 6: De Nederlandse politie

333	1.	Instrument van de bezetter
334	2.	Organisatie en reorganisatie
338	3.	De politiemann tijdens de bezetting
341	4.	De Nederlandse politie en de jodenvervolgning
347	5.	De omslag
350	6.	De naoorlogse zuivering
355	7.	'Foute' agenten en overlevingskansen van joden
356	8.	Conclusie

359 Hoofdstuk 7: Joden en niet-joden: drijfveren en netwerken

359	1.	Inleiding en probleemstellingen
363	2.	Databronnen en toetsingsmethoden
366	3.	De NSB als levensbeschouwing met racistisch gedachtegoed
371	4.	Overlevingskansen en de kerkelijke gezindte van niet-joden
372	4.1	Gevoelens van anti-judaïsme onder christenen en onkerkelijken
378	4.2	Protesten van kerkelijke gezagsdragers tegen de jodenvervolgning
385	4.3	Hoe hecht waren mensen met hun kerk verbonden?
390	4.4	Kerkelijke gezagsstructuren
393	5.	Overlevingskansen en de verzuilingsmentaliteit van niet-joden
394	5.1	De mentaliteit van soevereiniteit in eigen kring
395	5.2	De mentaliteit van gescheiden leven
398	5.3	De mentaliteit van gezagsgetrouwheid
401	5.4	Vullingsgraden vergeleken
403	6.	Verzuide netwerken en overlevingskansen
407	6.1	Netwerkmogelijkheden van joden
414	6.2	Netwerkmogelijkheden van niet-joden
419	6.3	Onderduikwensen van joden
424	7.	Algemene slotsom

431 Hoofdstuk 8: Verzet en jodenvervolgning in Overijssel

431	1.	Verschillen in verzet
437	2.	Achtergronden van verzet
439	2.1	Gereformeerden
439	2.2	Katholieken
440	2.3	Communisten en socialisten
441	3.	Verzet en overlevingskansen van joden
445	4.	Conclusie

447 Hoofdstuk 9: Jodenvervolgning in de provincie Utrecht

447	1.	Inleiding
-----	----	------------------

448	2.	Slachtoffers
449	2.1	Nationaliteit
453	2.2	Welstand
457	2.3	Uitstel
462	2.4	Leeftijd
464	2.5	Multivariate analyse
466	3.	Omgeving
471	4.	Vervolgers
471	4.1	Centrale Controle
477	4.2	De dood van Kerlen
480	4.3	De <i>Sipo</i> en de jodenjacht
482	4.4	Bijzondere Recherche
483	5.	Conclusie

Deel 3: Analyse

487	Hoofdstuk 10: Structuur van verklaringen	
487	1.	Algemene en bijkomende veronderstellingen
490	2.	Gebruik van het deductief model door Herzberg, Presser, De Jong en Fein
492	3.	Doelen en mogelijkheden van de bezetter
495	4.	Mogelijkheden voor de gelijkschakeling van Nederland
498	5.	Mogelijkheden voor de vervolging van joden
499	5.1	De <i>Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst</i> en de Vrijwillige Hulppolitie
500	5.2	Het Nederlandse ambtenarenapparaat
503	5.3	Niet-joodse burgers in Nederland
507	5.4	Joodse burgers in Nederland
509	6.	Slot
511	Hoofdstuk 11: Overlevingskansen en overlevingsduur van joden in Nederland	
511	1.	Inleiding
516	2.	Wel of niet overleefd?
526	3.	Hoe lang overleefd?
532	4.	Conclusie
535	Conclusie	
535	1.	Samenvatting resultaten
543	2.	Het uitvoeringsapparaat
544	3.	Katholieken
545	4.	Hoe verder?

Bijlagen

551	Geraadpleegde archieven en gegevensbestanden
553	Literatuur en gepubliceerde bronnen
572	Bijlage bij hoofdstuk 1: overzicht gemeentelijke overlevingskansen en bronnen
578	Bijlage bij hoofdstuk 3: rangentabel <i>Sipo</i> en <i>SS</i> en organisatieschema <i>RSHA</i>
580	Bijlage bij hoofdstuk 7: cijfers over kerkelijk homogene huwelijken
585	Methoden van analyse
591	Gebruikte afkortingen
593	<i>Summary. The chance of survival of Jews in the Dutch municipalities, 1940-1945</i>
609	<i>ICS dissertation series</i>
614	<i>Curricula Vitae</i>

Overlevingskansen van joden in Nederland, 1940-1945

Geschiedenis is te belangrijk om aan de historici over te laten.

C.J. LAMMERS¹

1. Introductie

Hoewel de Tweede Wereldoorlog één van de onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis is die het meest uitvoerig is onderzocht en beschreven, kent de historiografie van de bezetting in het algemeen en die van de vervolging van de joden in het bijzonder nog veel onbeantwoorde vragen. Dit geldt niet alleen voor de organisatie en activiteiten van het Duitse bezettingsregime en de onderdelen van het Nederlandse ambtenarenapparaat die bij de uitvoering van haar politiek werden ingeschakeld, maar ook voor de daadwerkelijke uitvoering van de maatregelen op lokaal niveau. Dit is des te meer opmerkelijk als wordt bedacht dat de (opgelegde) samenwerking van lokale onderdelen van het Nederlandse ambtenarenapparaat met de bezetter geregeld wordt aangevoerd als belangrijke verklaring voor het vergelijkenderwijs geringe percentage joden uit Nederland dat de oorlog overleefde (Blom 1987).

Van de joden in Frankrijk overleefde circa 75 procent de oorlog, van de joden in België slaagde ongeveer 45 procent hierin terwijl slechts 27 procent van de joden in Nederland dat lukte. De vraag waarom dit het geval is, werd door Herzberg reeds in 1950 gesteld en houdt sindsdien de gemoederen bezig. De verschillende antwoorden die op deze vraag in de loop der jaren zijn gegeven, hebben over het geheel genomen gemeen dat zij verschillen tussen de landen aanvoeren als verklaring voor het geconstateerde fenomeen. Van deze antwoorden vormen de aard van de verschillende Duitse bezettingsautoriteiten die de vervolging organiseerden, de mate waarin de inheemse

1. Lezing voor de afdeling letterkunde van de KNAW te Amsterdam op 11-6-2001. Deze uitspraak is een parafrase van een bekend gezegde van de Franse ministerpresident Georges Clemenceau ('oorlog is te belangrijk om aan militairen over te laten').

ambtenarij en bevolking hieraan meewerkten en de wijze waarop de slachtoffers reagerden de belangrijkste ingrediënten (Blom 1987; Griffioen & Zeller 1997).

Een manco van verklaringen die verschillen tussen landen als uitgangspunt nemen, is dat ze voorbijgaan aan verschillen die binnen deze landen zelf bestonden. In het geval van Nederland staat bijvoorbeeld in praktisch de gehele geschiedschrijving van de jodenvervolging de gang van zaken in Amsterdam centraal. Aangezien meer dan de helft van de joden in Nederland in deze stad woonde, is dit een begrijpelijke keuze – maar daarmee nog geen juiste. Wat hierdoor veelal uit het oog wordt verloren, is dat de geschiedenis van de bezetting van deze stad, en met name de jodenvervolging hierbinnen, in de Nederlandse context eerder een atypisch dan een exemplarisch karakter had. Dit was niet alleen omdat een aantal van de met de vervolging belaste organisaties uniek voor Amsterdam was,² maar bijvoorbeeld ook omdat de verlening van de tijdelijke vrijstellingen van deportatie, die joden langer de gelegenheid gaven naar een onderduikplaats te zoeken, alleen in Amsterdam een grote omvang had.³

Dat de jodenvervolging in Nederland vele lokale gezichten kende, wordt duidelijk als de gemeentelijke percentages overlevende joden in ogenschouw worden genomen (Flap, Geurts & Ultee 1997: 40-43, Houwink ten Cate 1999: 133).⁴ De betekenis van de grote verschillen hierin moet niet worden onderschat. Op zich staat deze variatie namelijk op gespannen voet met algemene uitspraken over het lage percentage joden uit Nederland dat de vervolging overleefde. Verklaringen hiervan waarin bijvoorbeeld veel belang wordt gehecht aan de over het geheel genomen nauwgezette registratie van de joden door de gemeentebesturen begin 1941 (De Jong 1969-1991, deel 4: 814; Blom 1987; Romijn 1995: 317-320; Griffioen & Zeller 1997; Black 2001: 385), of de algemene medewerking die de Nederlandse politie op het terrein van de jodenvervolging verleende (Hirschfeld 1991: 145-151; Moore 1997: 202-204; Meershoek 1999: 405), kunnen, gegeven de variatie in de gemeentelijke mate waarin joden overleefden, logischerwijs slechts geldig zijn als er aan twee voorwaarden is voldaan. Als eerste moet er variatie zijn geweest in zowel de wijze waarop de registratie werd uitgevoerd als de mate waarin de lokale politie met de Duitsers meewerkte en als tweede zal deze diversiteit in de werking van de lokale Nederlandse overheid de verscheidenheid in de overlevingskansen van joden binnen Nederland moeten hebben veroorzaakt. Anders gezegd: als de registratie overal even grondig en nauwgezet werd uitgevoerd en als de medewerking van de politie aan de vervolging overal even ‘goed’ is geweest, dan zouden grote verschillen in het gemeentelijke percentage overlevende joden niet in de lijn der verwachting liggen. Aangezien deze verschillen wel hebben bestaan, kan worden gesteld dat de gangbare algemene verklaringen van het lage percentage overlevenden onder de joden uit Nederland met de binnenlandse differentiatie in de overlevingskansen vooralsnog niet uit de voeten kunnen.

2. Zie hoofdstuk 3.
3. Zie hoofdstuk 9.
4. Zie hoofdstuk 1.

Waardoor werden de verschillen tussen de Nederlandse gemeenten in de overlevingskansen van joden veroorzaakt? Dat is de vraag die in deze dissertatie centraal staat. De beantwoording van deze vraag is belangrijk. Een beter begrip van het complex van factoren dat de overlevingskansen van joden binnen Nederland beïnvloedde wordt node gemist, gezien het speculatieve karakter dat de discussie over deze kansen te vaak kent.⁵ Maar niet alleen voor de geschiedschrijving van de jodenvervolging in Nederland is een antwoord op de voornoemde vraag van belang, dat geldt ook voor discussies waarin verklaringen van nationale percentages joodse slachtoffers in een internationaal vergelijkend perspectief worden gebruikt. Het kan voorkomen dat in deze landenvergelijkende discussie verklaringen worden aangevoerd die niet juist kunnen zijn.

Het uitgangspunt van de onderhavige studie wordt gevormd door de gemeentelijke percentages joden die de bezetting overleefden. Met gebruikmaking van de registratielijsten van joden die in 1941 en 1942 door de gemeentebesturen werden geproduceerd, zijn deze percentages voor zoveel mogelijk gemeenten vastgesteld. Hiertoe zijn de personalia zoals die worden vermeld op de voornoemde registratielijsten vergeleken met de personalia die worden opgevoerd in *In memoriam*, het boek dat de gegevens bevat van de joden uit Nederland die de oorlog niet hebben overleefd.⁶ Door te bepalen wie wel en wie niet omkwam, kon voor de onderhavige gemeenten het percentage overlevende joden worden berekend. Vervolgens is een datamatrix geconstrueerd waarin zowel gegevens over zoveel mogelijk joden werden opgenomen als operationalisering van factoren die voor de verklaring van verschillen tussen gemeenten ten aanzien van het percentage overlevenden van belang kunnen zijn geweest. Het gaat hier geregeld om mogelijke verklaringen, oftewel hypothesen, die door wetenschappers de afgelopen vijftig jaar naar voren zijn gebracht. Met behulp van technieken voor statistische data-analyse zijn deze hypothesen vervolgens op hun steekhoudendheid getoetst.

2. Geschiedwetenschap en sociologie

De hierboven geschetste benadering, die zowel elementen van een geschiedwetenschappelijke als een sociaal-wetenschappelijke werkwijze bevat, is uniek voor de historiografie van de bezetting van Nederland. Dit geldt zowel voor de vraagstelling, de werkwijze en de hypothesen als voor de operationalisering van de mogelijk causale factoren, de resultaten en de implicaties van deze resultaten. Om duidelijk te maken wat ‘alweer’ een studie over de jodenvervolging nog kan toevoegen, verdient een aantal zaken het hier reeds te worden aangestipt.

In de eerste plaats geldt dit de vraagstelling. Zoals hierboven al werd gesteld, speelt deze studie een rol in de landenvergelijkende discussie over de overlevingskansen van joden door verklaringen met betrekking tot Nederland op hun geldigheid te

5. Van der Zee (1997) is hiervan een voorbeeld.
6. Zie hoofdstuk 1.

toetsen. Dit is echter niet de voornaamste rechtvaardiging voor gemeentenvergelijkend onderzoek. Hoewel zowel landen als gemeenten als geschikte onderzoekseenheden voor een vergelijkende studie naar bezettingsregimes (vgl. Lammers 1990, 1994) of naar genocide kunnen worden gebruikt, verdienen gemeenten de voorkeur wanneer het gaat om de bestudering van de plaatsvindende sociale processen, processen die in dit geval de overlevingskansen van joden beïnvloedden. Hiervoor zijn tenminste twee redenen aan te voeren. De eerste is dat sociale processen zich uiteindelijk afspeelen op het plaatselijke niveau, tussen mensen, in het leven van mensen en daarom ook op dit niveau in al hun facetten en verscheidenheid dienen te worden onderzocht. Hierbij uitgaan van landen waarbij voor elk land een soort 'gemiddelde' voor de lokale sociale processen wordt gehanteerd, is niet de juiste weg. Nog afgezien van de vraag naar de wijze waarop dit landelijke 'gemiddelde' nu precies zou moeten worden vastgesteld, wordt op deze manier aan de variatie binnen het land ten onrechte voorbijgegaan. De tweede reden is dat gemeentenvergelijkend onderzoek eenvoudigweg door het grotere aantal voorhanden onderzoekseenheden meer mogelijkheden biedt voor statistische analyses dan landenvergelijkend onderzoek.⁷

De studie van Fein (1979) kan in dit verband als illustratie dienen. Fein trachtte het verschil in het percentage joden dat de oorlog overleefde in 22 door Duitsland tijdens de oorlog bezette gebieden, hoofdzakelijk landen, op een systematische wijze te verklaren uit de mate van invloed van de SS en de mate van inheems antisemitisme. Haar opzet kende echter twee belangrijke nadelen. Ten eerste ging Fein voorbij aan de variatie in de mate van SS-invloed en antisemitisme binnen de bezette gebieden zelf, ten tweede had ze door landen als primaire onderzoekseenheid te kiezen dermate weinig cases dat statistische analyses al snel spaak liepen.⁸ Door gemeenten als onderzoekseenheid te kiezen, kent de onderhavige dissertatie dergelijke bezwaren niet.

In de tweede plaats geldt dit de werkwijze die in het kader van deze studie wordt gehanteerd. Hier worden gedetailleerde gevalsbeschrijvingen, oftewel case-geïntereerd onderzoek, gecombineerd met analyses die een karakterisering van gevallen geven op basis van een aantal variabelen, iets wat variabele-geïntereerd onderzoek wordt genoemd. Dit proefschrift maakt duidelijk dat deze case- en variabele-geïntereerde vormen van onderzoek elkaar niet uitsluiten, maar integendeel juist goed aanvullen. Deze combinatie van onderzoeksvormen is niet willekeurig of toevallig gekozen. Afhankelijk van de vraag die wordt gesteld, dienen onderzoekers immers niet alleen een analyse-eenheid te kiezen die het meest bijdraagt aan een juiste en afdoende beantwoording van deze vraag, maar ook een bijbehorende analysetechniek. In de onderhavige studie zijn zowel de vraag naar als veel van de mogelijke verklaringen van de verschillen tussen gemeenten in het percentage overlevende joden gebaseerd op de bestaande stand

7. Verder zou kunnen worden aangevoerd dat gemeentenvergelijkend toetsend onderzoek goedkoper is dan landenvergelijkend onderzoek.

8. Onvoldoende duidelijk blijft bovendien hoe de 'maten van' nu werden vastgesteld. De situatie in Nederland, weinig antisemitisme en veel slachtoffers, bleek met Feins model in ieder geval moeilijk te verklaren, mede omdat de mate van 'SS-invloed' door haar te laag werd ingeschat.

van kennis. Indien nu wordt geconstateerd dat een verantwoorde keuze van analyse-eenheid en -techniek op basis hiervan niet kan worden gemaakt, wat met de in hoofdstuk 3 behandelde *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst* het duidelijkst het geval is, dient de stand van kennis eerst op peil te worden gebracht. De beschrijvingen dienen hier dat doel. Tegelijkertijd lopen ze uit op kwantificeringen van de beschreven verschijnselen waardoor ze systematische vergelijkingen mogelijk maken.

Een dergelijke kwantificerende beschrijving is vol te houden zolang het aantal beschreven onderzoekseenheden beperkt is. Naarmate dit aantal eenheden echter groter wordt, gaat het overzicht snel verloren. Om in een dergelijk geval een algemeen beeld te kunnen creëren, een verklaring te kunnen geven voor een verschijnsel, zullen beschrijvende statistische methoden moeten worden gebruikt. Historici omzeilen deze kwestie vaak door zich te beperken tot de doorgronding van een zeer beperkt aantal cases waarvan veelal niet wordt beargumenteerd maar a-priori wordt aangenomen dat zij een algemeen geldend karakter hebben. Wanneer onderzoekers echter geen genoeg willen nemen met een verzameling historische schetsen waarvan het altijd de vraag blijft of zij exemplarisch zijn en wel kunnen worden gegeneraliseerd, zullen zij kwantitatieve methoden en technieken moeten gebruiken. Door hypothesen te formuleren, te operationaliseren en te toetsen, kan dan niet alleen worden vastgesteld of de hypothesen door patronen in de data worden ondersteund, maar ook in welke mate dat het geval is (vgl. Goldthorpe 2000: 45-64).

De onbekendheid van veel historici met de (on)mogelijkheden van statistische analyse is vermoedelijk de reden dat zij er nauwelijks gebruik van maken: statistiek en kwantitatieve data-analyse krijgen bij de vorming van historici aan de Nederlandse universiteiten helaas nog steeds erg weinig aandacht. Dit proefschrift demonstreert dat het gebruik van deze, voor het veld van de geschiedschrijving van de bezetting nieuwe, methoden en technieken zinvol en vruchtbaar is. Enerzijds maken zij het mogelijk dat vragen worden beantwoord waarmee historici al tientallen jaren lang worstelen, zoals bijvoorbeeld de kwestie omtrent de invloed van achtergrondkenmerken van joden op hun overlevingskans.⁹ Anderzijds roept hun gebruik nieuwe relevante vragen op waar de geschiedschrijvers van de bezetting vooralsnog niet mee bezig waren, zoals die naar het risico op ontslag dat burgemeesters tijdens de bezetting liepen.¹⁰

In de derde plaats geldt dit de hypothesen van deze studie. Deze hypothesen zijn ontleend aan enerzijds de bestaande geschiedschrijving van de bezetting, anderzijds aan de gedetailleerde gevalsbeschrijvingen die sommige hoofdstukken zelf bevatten. Daarmee is hier in wezen sprake van door historische feiten betoegelde theorievorming.¹¹

Van theorievorming is ook sprake in hoofdstuk 7 waar de invloed van de lokale verzuiling op de overlevingskansen van joden wordt behandeld. Verzuiling wordt in dit verband niet louter begrepen als een mentaliteit of drijfveer van mensen, zoals tra-

9. Zie de hoofdstukken 9 en 11.

10. Zie hoofdstuk 5.

11. Zie hoofdstuk 10.

ditioneel het geval is. Hier worden daaronder ook hun op de gedeelde geloofsovertuiging gebaseerde sociale netwerken verstaan. Dat is een belangrijke toevoeging. Voor het handelen van mensen zijn immers niet alleen hun wensen of drijfveren van belang, maar ook de mogelijkheden waarover zij beschikken. Pas als mensen een keuze hebben gemaakt en ook de gelegenheid hebben deze keuze daadwerkelijk in activiteit om te zetten, zullen zij in actie komen. In het geval van de jodenvervolging betekent dit bijvoorbeeld dat burgers misschien wel joden wilden helpen en een onderduikplaats wilden aanbieden, maar dat zij dit pas konden doen als zij daadwerkelijk met joden in contact kwamen.

In de vierde plaats geldt dit de operationalisering van de verschillende op de overlevingskans van joden betrekking hebbende factoren. Of het nu gaat om de houding van de Nederlandse politie tijdens de bezetting, het optreden van zowel de Vrijwillige Hulp politie als de verschillende bureaus van de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst*, de rol van burgemeesters in de jodenvervolging of de consequenties van het verzuilde, naar levensbeschouwing opgedeelde karakter van de Nederlandse samenleving: empirische studies die het gehele land bestrijken, bestonden nog niet of waren betrekkelijk eenzijdig en onnauwkeurig van karakter.

Voor deze studie zijn daarbij bronnen geraadpleegd die door wetenschappers veelal niet of totnogtoe slechts in geringe mate zijn gebruikt: het Ministerie van Justitie voor de dossiers die betrekking hebben op de naoorlogse strafrechtelijke vervolging van Nederlanders en Duitsers die voor de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst* werkten;¹² het Nationaal Archief voor de archieven van de organen die belast waren met de naoorlogse zuivering van burgemeesters, politieagenten en vrijwillige hulpagenten; het Centraal Bureau voor Genealogie voor de correspondentie tussen de gemeentebesturen en de voor de registratie van de joden in Nederland verantwoordelijke Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters; het Centraal Bureau voor de Statistiek voor de ongepubliceerde resultaten van de laatste vooroorlogse verkiezingen (1939); het Steinmetzarchief voor de complete databestanden van de volkstelling van 1960 met tot individuen te herleiden gegevens; het archief van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis voor de joodse onderduikers; de archieven van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) voor allerlei kwesties aangaande zowel de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst*, de registratie van de joden als de jodenvervolging in het algemeen; daarnaast talloze gemeentearchieven, streekarchieven, de archieven van de provinciale besturen en de Rijksarchieven in de provincies voor de tijdens de oorlog opgestelde registratielijsten van joden die niet in het NIOD zijn te vinden.¹³ De schatten aan informatie die de voornoemde archieven bevatten, worden in deze dissertatie veelal voor het eerst benut.

In de vijfde plaats geldt dit de resultaten die worden geboekt en de implicaties hiervan voor de geschiedschrijving van en het onderzoek naar de bezetting van Neder-

land. Niet alleen worden sluitende antwoorden gegeven op vragen die tot voor kort onbeantwoord zijn gebleven, maar ook worden bestaande beelden gecorrigeerd c.q. theorieën weerlegd, zoals bijvoorbeeld die met betrekking tot de organisatie en het functioneren van de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst* in Nederland of de zuivering van de Nederlandse politie. De implicaties blijven echter niet beperkt tot louter de directe resultaten. Dit proefschrift maakt duidelijk dat de combinatie van zowel historische beschrijvingen als de analyse van historische data met kwantitatieve methoden en technieken vruchtbaar is voor een terrein als de geschiedschrijving van de jodenvervolging. Daarnaast demonstreert het dat systematisch vergelijkend onderzoek dat de kleinste bestuurlijke eenheid, de gemeente, of zelfs het individu als uitgangspunt kiest, tot verrassende inzichten kan leiden. Het biedt daarmee een vergezicht op nieuwe vormen van zowel landelijk als landenvergelijkend onderzoek waarbinnen individuele joden, gemeenten of andere bestuurlijke eenheden systematisch met elkaar worden vergeleken. Op deze wijze kunnen verschillen in de overlevingskans van joden het best worden verklaard, verschillen die veelal op het individuele c.q. het gemeentelijke niveau hun oorsprong vinden, maar doorgaans alleen op het geaggregeerde, nationale niveau worden onderzocht.

3. De hoofdstukken

Grofweg is het proefschrift in drieën te verdelen. Het eerste deel, dat twee hoofdstukken telt, is inleidend en behandelt op welke wijze de percentages overlevenden in de Nederlandse gemeenten zijn vastgesteld. Bovendien komt hier een methodologische kwestie aan de orde. Het uitgaan van registratielijsten van joden zoals die tijdens de bezetting zijn opgesteld, betekent dat er wordt gewerkt met gegevens die niet op één en hetzelfde moment zijn verzameld. In welke mate is dat een probleem? Dit is onderzocht op basis van een vergelijking van twee registratielijsten voor de stad Groningen, één van begin 1941 en een andere uit de zomer van 1942.

Deel twee vormt het empirische hart van het proefschrift. De bij de vervolging betrokken actoren worden naar gelang hun rol in de vervolging hoofdstuksgewijs behandeld als 'daders', 'handlangers', 'medeplichtigen', 'omstanders', 'tegenstanders' en 'slachtoffers'.

Wat de 'daders' in hoofdstuk 3 betreft, gaat het in de eerste plaats om de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst*. Aan hun taken, organisatie en werkwijze wordt uitgebreid aandacht besteed omdat de bestaande geschiedschrijving op dit terrein tekort schiet en vele misverstanden kent. Door een overschatting van zowel de centralisatie als de concentratie binnen het onderdrukingsapparaat is er tot nog toe te weinig aandacht geweest voor de interne machtsverhoudingen. Dat geldt met name voor de relatie tussen de zes regionale bureaus en het hoofdkwartier in Den Haag. Recent is geopperd dat de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst* niet als een monoliet kunnen worden beschouwd en dat de regionale bureaus daarmee verantwoordelijk zouden kunnen zijn geweest voor verschillen in de overlevingskans van joden (Croes 1996 & 1997). Voorals-

12. Inmiddels zijn deze tot het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) behorende dossiers overgebracht naar het Nationaal Archief.

13. Zie voor een overzicht de bijlage bij hoofdstuk 1.

nog heeft deze stelling en de eraan ten grondslag liggende analyse van de organisatie- en werkwijze van Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in de Nederlandse historiografie weinig weerklank gevonden. De stelling wordt daarom in hoofdstuk 3 nader gestaafd en vervolgens uitgewerkt tot een tweetal maten welke verschillen tussen de regionale bureaus uitdrukken: een activiteitsmaat gebaseerd op de aantallen joden die goeddeels als onderduiker werden gearresteerd en een radicaliteitsmaat gebaseerd op het geweld dat de Polizisten aan de dag legden bij het verhoren van arrestanten.

Als inheemse 'handlangers' worden in hoofdstuk 4 de agenten van de Vrijwillige Hulppolitie (VHP) aangemerkt. Deze uit leden van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), haar Weer Afdeling (WA) en de Nederlandse SS bestaande formatie assisteerde al in 1942 bij het van huis ophalen en overbrengen van joden naar Westerbork. In dit vierde hoofdstuk worden de achtergronden van de Vrijwillige Hulppolitie behandeld, daarnaast wordt onderzocht hoe de spreiding van de leden van en de sollicitanten bij de Vrijwillige Hulppolitie over het land is geweest. Opvallend is hierbij dat zowel in het noorden (Friesland) als het zuiden van het land (Limburg en Noord-Brabant) weinig animo bestond om bij de Vrijwillige Hulppolitie te dienen. Tot slot is onderzocht of op lokaal niveau de mate waarin hulpagenten per hoofd van de bevolking werden aangesteld samenhang met de overlevingskans van joden.

Met de 'medeplichtigen' wordt in dit proefschrift bedoeld op die delen van het Nederlandse ambtenarenapparaat die bij de jodenvervolging op lokaal niveau door de bezetter werden ingeschakeld: de burgemeester (hoofdstuk 5) en de politie (hoofdstuk 6). Als het hoofd van het gemeentebestuur was de burgemeester niet alleen verantwoordelijk voor de juiste registratie van de joden in zijn gemeente in het begin van 1941, maar ook voor alle latere rapportages die door het gemeentebestuur in dit verband moesten worden gedaan. Daarnaast konden burgemeesters rechtstreeks invloed uitoefenen op het lokale politiekorps dat bij het ophalen c.q. arresteren van joden en hun overbrenging naar Westerbork was betrokken. Daar veel burgemeesters tijdens de bezetting werden ontslagen en werden vervangen door leden van de Nationaal Socialistische Beweging, staat in dit hoofdstuk de vraag centraal of het al dan niet vervangen consequenties had voor zowel de snelheid waarmee de gemeentebesturen tegemoet kwamen aan verzoeken om inlichtingen over joden als voor de overlevingskans van deze joden.

Wat de Nederlandse politie betreft, wordt in hoofdstuk 6 eerst stil gestaan bij de rol die de Duitsers haar in het bezettingsregime hadden toebedacht en haar daadwerkelijke betrokkenheid bij de vervolging van joden. De feitelijke uitvoering van de maatregelen in het kader van deze vervolging heeft in Nederland in hoge mate bij de Nederlandse politie gelegen, zeker buiten de grote steden waar geen bataljons van de Duitse Ordnungspolizei actief waren. De mate waarin c.q. de wijze waarop de Nederlandse agenten gehoor gaven aan de opdrachten tot deportatie dan wel waarschuwingen lieten uitgaan en op deze of andere wijze de uitvoering frustreerden en saboteerden, kan een oorzaak zijn geweest van verschillen tussen gemeenten in het percentage

joden dat de oorlog overleefde. Deze overlevingskans kan hebben gevarieerd naar gelang de soort politie die in de gemeente actief was aangezien de positie van de staatspolitie, gemeentepolitie of Marechaussee in het bestel niet dezelfde was. Aangenomen dat de kans dat agenten 'zand in de machine' wierpen geringer was naarmate een groter deel van hen 'fout' was, kan variatie in de overlevingskans ook het gevolg zijn geweest van de activiteiten van individuele agenten. Op basis van gegevens die in het kader van de naoorlogse zuivering van de politie werden verzameld over de houding en het gedrag van de agenten tijdens de bezetting, is vastgesteld welk percentage van de in de gemeenten actieve politie 'fout' was. Vervolgens is onderzocht of dit percentage samenhang met de overlevingskans van joden.

De in hoofdstuk 7 behandelde groep van betrokkenen bij de jodenvervolging wordt gevormd door de 'omstanders'. Joden die de wens hadden onder te duiken, konden dat pas doen als zij hiertoe ook de mogelijkheid hadden. Zij waren hiervoor afhankelijk van de hulp van de niet-joodse sociale omgeving. De omgeving kon deze hulp verstrekken of weigeren, daarnaast konden eenmaal ondergedoken joden al dan niet worden verraden. Bij het onderzoek naar de vraag of dit de overlevingskans van joden stelselmatig heeft beïnvloed, is als vertrekpunt de verzuiling gekozen, de opsplitsing van het maatschappelijk leven langs levensbeschouwelijke lijnen die de Nederlandse samenleving gedurende een groot deel van de twintigste eeuw kenmerkte. Het gaat er hierbij niet zozeer om wat verzuiling nu precies 'was' en hoeveel zuilen er bijvoorbeeld in Nederland waren te onderscheiden, maar om wat verzuiling 'deed', wat voor daadwerkelijke gevolgen het leven van mensen in verzuild verband op lokaal niveau had. Niet alleen de rol van religieuze en politieke levensbeschouwingen staat hierbij centraal, maar ook de vragen hoe sterk de zuilen binnen de gemeenten waren georganiseerd, in welke mate de Nederlanders aan deze zuilen waren gebonden en in welke mate er contactpunten bestonden tussen de joodse en de niet-joodse gemeenschap.

De 'tegenstanders' van de jodenvervolging worden behandeld in hoofdstuk 8. Ongeveer 16.100 joden overleefden in Nederland de oorlog door onder te duiken. Zij waren hiervoor aangewezen op de hulp van niet-joodse derden. Niet alleen voor wat betreft een onderduikadres, maar ook voor valse papieren, financiële ondersteuning, voedsel, kleding en de vanwege de distributie noodzakelijke bonnen. Voor joden die wilden onderduiken, was het in contact komen met het verzet dus van essentieel belang. Onderzoek naar het verzet in Nederland wordt over het algemeen geconcentreerd op de relatief grote, vergelijkenderwijs goed georganiseerde netwerken die betrekkelijk veel gegevens over hun leden en werkwijzen hebben nagelaten. Wat dit betreft zijn de studies van Hilbrink (1989, 1998) over het georganiseerde verzet in Overijssel een opvallende uitzondering: ook de minder bekende groepen krijgen hierin aandacht. Sterker nog: Hilbrinks gegevensverzameling met betrekking tot individuele leden van het verzet heeft voor deze provincie een gemeentevergelijkend onderzoek naar de aard en de mate van verzetsdeelname mogelijk gemaakt. In het achtste hoofdstuk is bestudeerd wat het verband tussen de religieuze en politieke achtergrond van de Overijsselse bevolking en

de omvang van het verzet is geweest, daarnaast is onderzocht of er samenhang heeft bestaan tussen het aantal in de gemeente actieve illegale werkers per hoofd van de bevolking en de overlevingskans van de er woonachtige joden.

Hoofdstuk 9 behandelt de slachtoffers van de vervolging. Voor de provincie Utrecht is op basis van een complete verzameling registratielijsten uit juni 1941 onderzocht wat de invloed van de achtergrondkenmerken geslacht, leeftijd, nationaliteit, sociale klasse en tijdelijke vrijstellingen van deportatie op de overlevingskans van de hier woonachtige joden is geweest.¹⁴ Dit onderzoek is vervolgens aangevuld met een studie naar de wijze waarop met name de jacht op ondergedoken joden in deze provincie verliep – een mogelijke verklaring voor de betrekkelijk gunstige overlevingskans van de joden hier vergeleken met de rest van het land.

Het derde, analytische deel van het proefschrift omvat de hoofdstukken 10 en 11. In hoofdstuk 10 worden de in de voorgaande hoofdstukken geformuleerde hypothesen op een systematische wijze uitgeschreven. Dit gebeurt in de vorm van een zogenaamd deductief stelsel van hypothesen. De bestanddelen hiervan, de algemene en de bijkomende veronderstelling, vormen tezamen een causale verklaring. Door deze uit te schrijven, beoogt dit hoofdstuk expliciet bij te dragen aan de sociologische theorievorming en de doorgronding van de in dit proefschrift bestudeerde sociale processen.

In hoofdstuk 11 komen vervolgens de verschillende behandelde factoren uit de empirische hoofdstukken terug. Om hun precieze, afzonderlijke effecten op de overlevingskans van joden vast te kunnen stellen, wordt zogeheten multivariate multiniveau-analyse gebruikt. Dit is een techniek waarbij in één model de effecten van verschillende factoren op een onafhankelijke variabele worden vastgesteld en waarbij er rekening mee wordt gehouden dat deze factoren op verschillende niveaus (individuen, gemeenten en regio's van de Sicherheitspolizei) werkzaam waren. De analyses zijn uitgevoerd met zowel een dichotome afhankelijke variabele, het wel of niet overleven van de bezetting, als met een tijdsafhankelijke variabele, het aantal maanden dat de joden die de bevrijding niet meemaakten leefden voordat zij werden omgebracht. Op deze wijze is niet alleen vast te stellen wat de invloed van de factoren op de overlevingskans als zodanig is geweest, maar ook wat hun effect was op het moment dat de moord plaatsvond.

4. Verantwoording

Niet alle kapitels in dit proefschrift zijn het resultaat van gezamenlijk werk. Terwijl de hoofdstukken 1, 2, 6 en 11 als coproducties kunnen worden aangemerkt, dienen enkele uitsluitend te worden toegewezen aan één van beide ondergetekenden. In het geval van Croes betreft het de hoofdstukken 3, 4, 8 en 9 over respectievelijk de Sicherheitspolizei en de Sicherheitsdienst, de Vrijwillige Hulppolitie, het verzet in Overijssel en de jodenvervolging in Utrecht. Tammes is met uitsluiting verantwoordelijk voor de hoofdstukken 5, 7 en 10, respectievelijk over de burgemeesters, de drijfveren en netwer-

14. Vanwege de beperkte financiële armslag van het project was het helaas niet mogelijk om onderzoek naar de rol van de achtergrondkenmerken in heel Nederland te doen.

ken van joden en niet-joden en de systematische behandeling van de structuur van de in deze studie getoetste hypothesen. Daarnaast is ook de bijlage over de kwantitatieve methoden van zijn hand.

Terwijl alle hoofdstukken uitlopen op kwantitatieve vergelijkingen en variabelen leveren voor de multiniveau-analyses in hoofdstuk 11, verschillen zij desalniettemin in benadering. Sommige kapitels hebben een meer verhalend karakter terwijl andere zich direct concentreren op de toetsing van hypothesen. Hoewel getracht is alle hoofdstukken vlot leesbaar te maken, is dat bijgevolg niet altijd eenvoudig gebleken. Goed leesbare tekstdelen worden daardoor afgewisseld door stukken die ingewikkelder zijn en een langere bestudering vergen waarvoor de lezer echt goed moet gaan zitten. Maar als hij dat doet, wordt hij ook beloond.

MEI 2002 – JULI 2003,

MARNIX CROES & PETER TAMMES

Het percentage overlevenden van de jodenvervolging in Nederland

De wéns om te vereenvoudigen is gerechtvaardigd, maar de vereenvoudiging zelf is dat niet altijd.

PRIMO LEVI¹

1. Inleiding

Sinds de bezetting van Nederland in 1945 werd beëindigd, hebben vele honderden boeken het licht gezien die deze episode tot het best beschreven tijdperk uit de Nederlandse geschiedenis maken. Onlosmakelijk onderdeel van deze periode is de vervolging van de joden. Het onderzoek hiernaar begon in Nederland in internationaal perspectief relatief kort na de oorlog (Kristel 1998: 17 e.v.). De belangrijkste werken in dit verband zijn die van Herzberg (1950), Presser (1965) en De Jong (1969-1991). Alle drie de studies behandelen de jodenvervolging in een nationale context, hoewel soms een vergelijking met het door de Duitsers bezette buitenland niet wordt geschuwd. Deze vergelijking werd pas in de jaren '80 van de vorige eeuw door Blom (1987) centraal gesteld. Hij vroeg zich af waarom zoveel joden uit Nederland de oorlog niet hebben overleefd. Van de 140.000 joden die Nederland telde, werden 107.000 naar de vernietigingskampen gedeporteerd, van hen keerden er ongeveer 5.200 terug (Hirschfeld 1991(b): 165). Het percentage overlevenden ligt daarmee op 27 procent: vergeleken met België, dat ongeveer 45 procent overlevenden telde, en Frankrijk, waar 75 procent van de joden de oorlog overleefde, is dat opvallend laag.

Dat gemiddeld 27 procent van de joden in Nederland de oorlog overleefde, betekent niet dat gemeenten onderling in dit percentage niet verschilden. Deze verschillen zijn zo groot als mogelijk: terwijl in sommige gemeenten alle joodse inwoners de oorlog overleefden, was dat in andere met geen van hen het geval. Dit te beseffen is belangrijk. Het betekent dat algemene verklaringen voor het hoge percentage slachtoffers in

1. Levi 1991: 32.

Nederland, zoals de vlekkeloze registratie (o.a. Black 2001: 385; Romijn 1995: 317-320) of de medewerking van het Nederlandse ambtenarenapparaat in het algemeen c.q. de politie in het bijzonder (Meershoek 1999: 405), niet voldoen. Aangezien de Nederlandse ambtenarij over het geheel genomen zonder veel gemor aan de registratie (Tammes 2001) en de deportatie meewerkte,² zou men immers in alle gemeenten hetzelfde percentage overlevenden verwachten. Daarmee is de kwestie van de binnen Nederland variërende overlevingskansen van joden niet alleen van belang voor de geschiedschrijving van dit land, maar ook voor de discussie over de vraag naar het waarom van de verschillen tussen landen.

In dit hoofdstuk zal het percentage joden dat de vervolging overleefde op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau worden vastgesteld. Eerst zal het bestaande onderzoek worden behandeld, vervolgens de werkwijze die hier wordt toegepast, de achtergronden van de gegevens op basis waarvan dat gebeurt en tot slot de resultaten die het heeft opgeleverd.

2. Bestaand onderzoek

Gemeentelijke percentages overlevende joden worden hier niet voor het eerst vastgesteld. Veel lokale studies behandelen niet alleen het wel en wee van de joodse gemeenschap tijdens de oorlogsjaren, maar geven vaak ook een schatting of vaststelling van het oorspronkelijke aantal joodse inwoners en het aantal slachtoffers dat de bezetting onder hen vergde. Deze cijfers zijn voor het berekenen van het percentage overlevenden echter meestal niet geschikt. Te vaak blijft onduidelijk op wie de genoemde aantallen of de opgenomen lijsten nu precies betrekking hebben: gaat het om joden die, het geeft niet hoe lang, allemaal gedurende de oorlogsjaren een periode binnen de gemeente hebben verbleven,³ of betreft het een aantal dat op één moment voorafgaande aan de deportatie is vastgesteld? Heeft het genoemde aantal geregistreerden alleen betrekking op de zogenaamde 'vol'joden op wie de Duitsers in het kader van de vervolging het oog lieten vallen, of ook op 'half-' en 'kwart'joden? Gaat het bij de slachtoffers om mensen wier overlijden daadwerkelijk is vastgesteld, of heeft het aantal, zoals soms in Pinkas (Michman, Beem & Michman 1999), betrekking op mensen die zich na de oorlog opnieuw als lid van de joodse gemeenschap lieten registreren?⁴

De overlevingskansen die Houwink ten Cate (1999: 133) berekende, kennen deze onduidelijkheden of nadelen niet. Aan de hand van een overzicht van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters (1942), betrekking hebbend op de op 1 oktober 1941 in de diverse gemeenten geregistreerd staande joden, en een overzicht van de laatste woonplaats van de in het doorgangskamp Westerbork arriverende joden, becijferde hij het percentage overlevenden voor de gemeenten met meer dan honderd 'vol'joodse inwo-

2. Zie hoofdstuk 6.

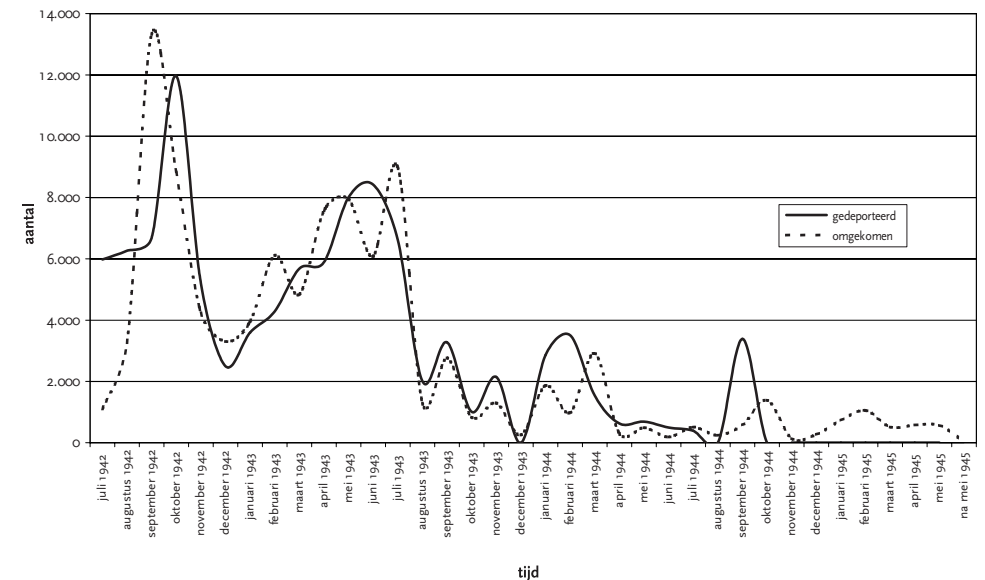
3. Bijvoorbeeld *Kaddisj* (2000).

4. Veel joden lieten dit na. Als gevolg hiervan kon het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap in 1946 niet vaststellen hoeveel joden waar woonden (rondschrjven van het synagogaal ressort Overijssel aan de gemeentebesturen, februari 1946. GA Hardenberg, geherstructureerd archief 1941-2000: 2138 ('Maatregelen inz. joden tijdens de Duitse bezetting')).

ners. Aan deze raming zitten echter ook haken en ogen. Het gebruikte overzicht van de in Westerbork arriverende joden is namelijk niet volledig: vele duizenden joden ontbreken. Een aantal steden waarvan bekend is dat zij een flinke joodse gemeenschap hadden, zoals Maastricht, komt er ook niet op voor. Bovendien lijkt bij een deportatie naar Westerbork via Amsterdam deze stad als laatste woonplaats te zijn opgegeven (Croes 2001: 40). Tenslotte hebben de cijfers betrekking op de aantallen joden die in Westerbork aankwamen, niet op de joden die de oorlog niet overleefden.

In 1996 gaven Ultee en Flap de aanzet tot een andere benadering: een combinatie van oorspronkelijke lijsten van geregistreerde 'vol'joden met *In memoriam*, het boek dat de joden vermeldt die de oorlog niet hebben overleefd en van wie geen graf bekend is (Ultee & Flap 1996). Deze werkwijze is hier gehanteerd. Zij biedt de mogelijkheid het gemeentelijke percentage joden dat de oorlog heeft overleefd op een precieze en correcte wijze vast te stellen. Daarnaast maakt *In memoriam* het niet alleen mogelijk vast te stellen wie omkwamen, maar ook wanneer dat precies gebeurde. In figuur 1.1 zijn de aantallen joden die werden gedeporteerd en die omkwamen tegen de tijd uitgezet. Deze figuur maakt duidelijk dat de meeste joden direct na aankomst in de kampen werden vermoord. Daarnaast is duidelijk dat de vervolging in augustus 1943 al goeddeels was voltooid.⁵

Figuur 1.1: Aantallen uit Nederland gedeporteerd en omgekomen joden over de tijd (N=102.992/99.574)

5. Gegevens ontleend aan Hirschfeld 1991(b): 162-163 en *In memoriam*.

Het opvallende verschil in juli en augustus 1942 tussen de aantallen gedepor- teerde en vermoorde joden is te wijten aan onjuistheden in de sterftedatum die In memoriam vermeldt.

3. De registratie

Reeds vanaf het begin van de bezetting was bij de Duisters de wens om de joden in Nederland te registreren erg sterk. Zo sterk, dat deze bijvoorbeeld in Zeeland al in juni 1940 in daden werd omgezet.⁶ Dat gebeurde niet alleen in Zeeland. Het eveneens voor de troepen uitlopende bureau van de Sicherheitspolizei (Sipo) in Arnhem moest in dit verband zelfs tot twee keer toe door het hoofdkwartier worden teruggefloten.⁷ Een algehele registratie van de joden in Nederland liet ondertussen op zich wachten. Na maanden van voorbereiding was het op 10 januari 1941 dan zover: Hitlers vertegenwoordiger in Nederland en hoofd van het bezettingsbestuur Reichskommissar dr. Arthur Seyß-Inquart maakte in verordening 6/41 bekend dat alle personen die geheel of gedeeltelijk ‘van joodschen bloede’ waren zich moesten aanmelden bij het gemeentebestuur in hun woonplaats. Hierbij werd iemand geacht ‘van joodschen bloede’ te zijn als één van zijn of haar grootouders ‘naar ras’ ‘vol’joods was, oftewel tot de joods kerkelijke gemeente behoorde of had behoord. Vrijwel alle joden gehoorzaamden: uiteindelijk hebben slechts enkelen zich onttrokken aan de aanmelding (De Jong 1969-1991: deel 4, 874-875).⁸

De gegevens van de mensen die zich hadden laten registreren, werden op speciale aanmeldingsformulieren genoteerd. Vervolgens werden deze gegevens op de persoonskaarten in het bevolkingsregister overgenomen. Tevens werd daarop een classificatie in ‘J’, ‘G1’ of ‘G2’ aangebracht. ‘J’ stond hierbij voor ‘vol’joods, de desbetreffende persoon had drie of vier ‘vol’joodse grootouders. Daarnaast gold iemand als ‘vol’joods als hij of zij twee ‘vol’joodse grootouders had en a) zelf op 9 mei 1940 met een ‘vol’jood was getrouwd c.q. later met een ‘vol’jood in het huwelijk was getreden; of b) op 9 mei 1940 tot de joods kerkelijke gemeente behoorde of later daartoe was toegetreden. De aanduiding ‘G1’ werd gebruikt voor ‘half’joden, mensen met twee ‘vol’-joodse grootouders, ‘G2’ voor ‘kwart’joden, mensen met één ‘vol’joodse grootouder. De persoonskaarten van de mensen ‘van joodschen bloede’ werden van een gekleurd klemmetje voorzien, een ‘ruiter’, zodat zij makkelijk in de kaartenbakken van het bevolkingsregister waren terug te vinden. De burgemeester stuurde afsluitend de aanmeldingsformulieren met een opgave van het aantal aangemelde joden⁹ naar de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Van eventuele wijzigingen (geboorte, sterfte, aanpassing van de classificatie, etc.) diende hij de Rijksinspectie op de hoogte te houden (Tammes 2001: 81-85).

6. Registratielijsten van joden (3 en 17 juni 1940). GA Middelburg, archief gemeentepolitie, correspondentie 1940: 731-800; registratielijst van joden (11 juni 1940). GA Vlissingen, archief gemeentepolitie.

7. Zie hoofdstuk 3.

8. De afdeling Genealogie van de Haagse politie vond in maart 1943 al speurende vier ‘half’joden en twee ‘vol’joden die zich aan de aanmeldingsplicht hadden onttrokken (stukken in CBG, CC: 4). Daarnaast wordt in een enkele lokale studie melding gemaakt van joden die zich niet aanmeldden (bijvoorbeeld Ligtoet 2002: 13). Het blijven uitzonderingen.

9. In het navolgende worden hiermee ‘vol’joden bedoeld.

De Rijksinspectie had aansluitend enkele maanden nodig om de gegevens op de tienduizenden aanmeldingsformulieren over te zetten op een landelijk kaartenstelsel, mede omdat de gemeente Amsterdam haar formulieren laat opstuurde. Een en ander duurde te lang naar de zin van de Sip0, die wilde de 'bedreiging' die van de joden uitging zo snel mogelijk in kaart hebben gebracht. Al vanaf januari 1941 werden de gemeenten daarom provinciegewijs gevraagd lijsten van de joden die zich reeds hadden aangemeld naar de Sip0 te sturen. In Friesland werd in dit kader de procureur-generaal, tevens fungerend directeur van politie te Leeuwarden, ingeschakeld om de boodschap aan de Friese burgemeesters over te brengen. De opdracht werd ingekleed met de opmerking dat 'de verstrekking van deze gegevens u wellicht gemakkelijk [zal] vallen, daar uwe bemoeienis in deze materie reeds is ingeschakeld, ingevolge [...] verordening [6/41]'. De lijsten dienden voor 3 maart 1941 te worden verzonden 'aangezien de SS de vanuit 's-Gravenhage mede te delen [...] gegevens niet kan afwachten'.¹⁰ De burgemeesters in Overijssel en Zuid-Holland hadden eind januari 1941 al de opdracht gekregen een lijst van aangemelde personen op te stellen en te overhandigen¹¹ en ook die in Zeeland waren de Friese collegae al voorgegaan.¹² In maart en juni volgden respectievelijk die in Noord-Holland¹³ en Utrecht.¹⁴ Limburg kwam op zijn laatst in oktober 1941 aan de beurt.¹⁵ Overigens was het niet alleen de Sip0 die lijsten van joden bij de gemeenten opvroeg. Dat gold bijvoorbeeld ook voor de militaire Ortskommandant te Middelharnis¹⁶ en in de provincie Gelderland was dat met het Devisenschuttkommando het geval.¹⁷ Lijsten van joden werden daarmee door de Nederlandse gemeentebesturen gedurende 1941 doorlopend geproduceerd en aan de Duitse autoriteiten overhandigd.

Ook in 1942 werden de gemeentebesturen in dit kader ingeschakeld. In februari van dat jaar moesten zowel de burgemeesters in Noord-Holland¹⁸ als die in Zeeland¹⁹ opnieuw lijsten van joden opstellen, naar aangenomen mag worden als laatste controle van de adressen in verband met de gedwongen verhuizing van joden naar Amsterdam die in de eerste helft van 1942 plaatsvond (Presser 1965: deel 2, 203 e.v.).²⁰ Een zelfde beweegreden zal ten grondslag hebben gelegen aan de opdracht die in

10. Schrijven procureur-generaal te Leeuwarden aan de burgemeesters van Friesland (GA Delfzijl, -1.755; GA Coevorden (Dalen), -1.755). Op 21 augustus 1941 kregen de burgemeesters opnieuw opdracht opgave te doen, ditmaal via de commissaris der provincie (Tresoar, archief commissaris der koningin Friesland: 460).

11. GA Wijhe, -1.755; GA Alblasserdam, -1.755; GA Gorinchem, dossier 53.

12. Schrijven commissaris der provincie Zeeland aan de Zeeuwse gemeenten d.d. 31-1-1941 (GA Terneuzen, i4.58: 6)

13. Schrijven commissaris der provincie Noord-Holland aan zijn burgemeesters d.d. 27-3-1941 (GA Huizen, 1932-1986: 1205, 1206).

14. Schrijven commissaris der provincie Utrecht aan zijn burgemeesters d.d. 3-6-1941 (GA Vreeswijk, 2728). Zie hoofdstuk 9.

15. Schrijven procureur-generaal te 's-Hertogenbosch aan de Limburgse burgemeesters d.d. 7-10-1941 (GA Meerssen, -1.755; GA Gennep, -1.755: 491).

16. Hij vroeg hier op 3 maart 1941 om en nogmaals op 20 september 1941 (GA Dirksland, 1902-1951: 333-382).

17. De burgemeesters werden op 26 april 1941 om lijsten van joden gevraagd (GA Ede, 3; GA Nijkerk, 1920-1947: 30.0).

18. Schrijven commissaris der provincie Noord-Holland aan de burgemeesters in dezelfde provincie, februari 1942. RA Alkmaar, GA Zijpe: dossier 122-3: 'de oorlogsjaren in de gemeente Zijpe'.

19. Schrijven waarnemend commissaris der provincie Zeeland aan de burgemeesters in dezelfde provincie d.d. 18-2-1942. GA Oostburg, archief voormalige gemeente Waterlandkerkje: -1.755.46.

Zuid-Holland in mei²¹ en in de overige provincies in juni 1942 via de commissarissen der provincie aan de burgemeesters werd gegeven om voor 15 juli 1942, de dag waarop het eerste transport naar de vernietigingskampen vertrok, in vijfvoud in het Duits aan de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* opnieuw opgave te doen van alle joodse ingezetenen.²²

4. Werkwijze

Na afloop van de bezetting wilde de Rijksoverheid in haar archieven geen 'Duits' materiaal hebben dat een onderscheid tussen joden en niet-joden mogelijk maakte. Dit had consequenties voor het bij haar berustende materiaal dat in het kader van de jodenvervolging was geproduceerd. De originele registratieformulieren, die na de bevrijding bij de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters nog aanwezig waren, werden vernietigd.²³ De bevolkingsregisters in de gemeenten kregen bovendien opdracht de originele persoonskaarten van joden met de erop aangetekende 'J' naar Den Haag te zenden.²⁴ Ook deze werden vernietigd.²⁵

Onderzoek naar de jodenvervolging is daarmee moeilijker geworden, maar niet onmogelijk. In het NIOD, de gemeentearchieven, Rijksarchieven in de provincies, streekarchieven en archieven van de provinciebesturen bevinden zich nog honderden exemplaren van de registratielijsten die in 1941 en 1942 door de gemeentebesturen ten behoeve van de Sipo, de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* of andere Duitse organen werden opgesteld. Deze lijsten vormen een nauwkeurige en volledige weergave van de joodse bevolking in de desbetreffende gemeenten op één moment. De verzameling van deze registratielijsten in de voornoemde archieven is niet volledig: voor 306 gemeenten zijn bruikbare registratielijsten teruggevonden terwijl op 1 oktober 1941 de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters (1942) joden in 496 gemeenten telde. Bovendien telde twintig van de 306 gemeenten van welke een lijst is teruggevonden in 1941 geen maar in 1942 wel joden onder hun inwoners. Blijkbaar zijn er tussentijdse wijzigingen in de samenstelling van de gemeentelijke joodse populaties geweest. In welke mate dit het geval is en of dit voor het onderhavige onderzoek een probleem is, wordt in hoofdstuk 2 onderzocht. Hier laten we deze kwestie nog even rusten. De 306 lijsten zijn in ieder geval opgesteld voor de eerste razzia in of evacuatie c.q. deportatie uit de gemeen-

20. Opdracht van de Joodsche Raad voor Amsterdam namens de 'Duitse autoriteiten' aan de joodse inwoners in diverse gemeenten in Noord-Holland tot verhuizing naar Amsterdam, maart 1942 (NIOD, 182: 12D). Idem aan de joodse inwoners in Zeeland, maart 1942 (ibidem: 8D).

21. GA Gorinchem, dossier 53; GA Leiderdorp, -1.755; GA Boskoop; GA Alblasserdam, -1.755.

22. Zie o.a. Tresoar, archief commissaris der koningin Friesland: 460. De bezetter was in principe alleen geïnteresseerd in 'vol'joden'. Dat met 'joden' alleen 'vol'joden werden bedoeld, blijkt uit een oproep van Rauter van 6-8-1941 aan 'Joden en personen die gedeeltelijk van Joodschen bloede zijn' om zich, voor zover dit niet was gebeurd, alsnog aan te melden (CBG, CC: 13). Zie voor de rol van de *Zentralstelle* hoofdstuk 3.

23. A.J. van der Leeuw, 'Bronnen te gebruiken bij de verificatie van WUV-aanvragen'. Niet gepubliceerd bronnenoverzicht. Leiden 1997: Pensioenuitkeringsraad, 13. Onze speurtochten naar restanten van het archief van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters leverde alleen de collectie Calmeyer bij het CBG op.

24. Circulaire Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de gemeentebesturen d.d. 26-4-1946. Tresoar, archief commissaris der koningin Friesland: 469.

25. A.J. van der Leeuw, 'Bronnen te gebruiken bij de verificatie van WUV-aanvragen'. Niet gepubliceerd bronnenoverzicht. Leiden 1997: Pensioenuitkeringsraad, 13.

te naar Westerbork en zijn hierdoor dus niet beïnvloed.²⁶ In tabel 1.1 staan de aantallen teruggevonden en missende registratielijsten per provincie met de bijbehorende aantallen joden.

Voor in totaal 210 gemeenten waar op 1 oktober 1941 joden woonden is geen registratielijst teruggevonden. In deze gemeenten woonden destijds 11.078 joden.²⁷ Voor het grootste deel gaat het om gemeenten met kleine joodse gemeenschappen, slechts drie telden meer dan duizend joodse inwoners: Hilversum, Westerbork en Apeldoorn. Opvallend is dat een groot deel van de 210 gemeenten in het deel van Nederland ligt dat eind 1944 al werd bevrijd. Een direct verband tussen de vroege bevrijding en het verloren gaan van de lijsten is echter niet bekend. Verondersteld zou kunnen worden dat met de bevrijding in aantocht NSB-burgemeesters in hoge mate waren geneigd opdracht tot vernietiging van belastende informatie zoals registratielijsten te geven. Het percentage NSB-burgemeesters is onder de 210 lijstloze gemeenten echter niet hoger dan onder de 306 gemeenten voor welke we wel lijsten vonden: 45,7 tegen 48,0 procent.²⁸

Tabel 1.1: Aantallen teruggevonden registratielijsten en joden per provincie

Provincie	aantal lijsten teruggevonden	aantal teruggevonden joden	aantal ontbrekende lijsten	aantal ontbrekende joden
Friesland	17	812	3	3
Groningen	16	4.245	29	576
Drenthe	18	1.397	8	1.090
Overijssel	43	4.292	0	0
Gelderland	14	3.714	52	2.853
Utrecht	35	3.870	3	10
Noord-Brabant	7	987	39	1.288
Limburg	17	1.074	31	387
Zeeland	6	142	12	58
Noord-Holland	67	81.424	13	4.036
Zuid-Holland	66	24.662	20	777
<i>totaal</i>	306	126.619	210	11.078

Een aantal van de teruggevonden lijsten gaf problemen. Dat was met name met die van Amsterdam, Rotterdam en Haarlem het geval. De lijst van Amsterdam was gedeeltelijk erg slecht c.q. onleesbaar. Uiteindelijk is besloten om voor het vaststellen van het Amsterdamse percentage overlevenden een aselechte steekproef van 7.665 personen te gebruiken, tien procent van het totaal aantal mensen op de lijst. De lijst van Rotterdam

26. In sommige gevallen is de lijst opgemaakt na het vertrek van joodse mannen uit de desbetreffende gemeente naar werkkampen in het noorden en oosten van Nederland (zie ook hoofdstuk 3). Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat deze joden niet op de registratielijsten staan vermeld (zie hoofdstuk 2). Ter aanvulling hebben we de joden die vermeld staan op lijsten met hen die in september en oktober 1941 in Overijssel werden opgepakt (NIOD, 101B: 19) aan onze verzameling gegevens toegevoegd. De teruggevonden registratielijsten uit Overijssel zijn namelijk alle gedateerd in juni 1942, de in 1941 gearresteerde joden komen hierop niet voor.

27. Een klein aantal van de 306 gemeenten hadden in 1941 geen maar in 1942 wel joodse inwoners. De 11.078 joden over wie geen en de 126.619 joden over wie wel informatie is gevonden tellen niet op tot de 140.001 joden die in totaal op 1 oktober 1941 stonden geregistreerd. Het verschil komt grotendeels voor rekening van Amsterdam. Op de teruggevonden lijst staan 77.252 joden, in oktober 1941 werden er 79.497 geteld (Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, 1942).

28. 'Gemeenten, door N.S.B.-burgemeesters bestuurd, 1940-1945'. Nationaal Archief, 2.04.67: 439.

bevat de personalia van 5.496 personen,²⁹ dit is slechts tweederde van het totaal van 8.368 joden dat volgens de Rijksinspectie op 1 oktober 1941 in deze stad werd geteld. De oorzaak van dit verschil is onbekend. Aanwijzingen dat dit het gevolg is van reeds plaatsgevonden hebbende deportaties zijn er niet: de lijst, die geen datum draagt, is waarschijnlijk in juni 1942 of kort daarna opgesteld.³⁰ Evenmin bestaan er indicaties dat de lijst niet representatief zou zijn voor Rotterdam en daarom niet zou kunnen worden gebruikt voor een betrouwbare vaststelling van het percentage overlevenden. Iets soortgelijks is er aan de hand met de lijst van Haarlem: hiervan ontbreken de eerste tien pagina's. Ook in dit geval zijn er geen aanwijzingen gevonden dat de lijst niet representatief is en als gevolg hiervan niet zou kunnen worden gebruikt voor een betrouwbare vaststelling van het percentage overlevenden voor Haarlem.

Voor een viertal gemeenten was geen 'echte' registratielijst beschikbaar, maar was het mogelijk deze te reconstrueren op basis van meerdere onvolledige lijsten of andere gegevens. Om met het laatste te beginnen: voor de gemeente Arnhem is door Cees Haverhoek met behulp van de verloren gewaande persoonskaarten van de joodse inwoners van Arnhem een reconstructie van de joodse gemeenschap gemaakt.³¹ Aan de hand hiervan was het mogelijk te bepalen welke joden op 1 oktober 1941 in Arnhem woonden: de gegevens van hen zijn gebruikt om het percentage slachtoffers vast te stellen. De joodse gemeenschappen van Franeker en Middelburg zijn op basis van meerdere lijsten uit de oorlog gereconstrueerd, voor Winterswijk is daarentegen een naoorlogse lijst gebruikt.

Op basis van de registratielijsten c.q. de gereconstrueerde gegevens is een databestand gevormd. In dit bestand werden niet alle gegevens op de lijsten opgenomen: dit bleek meer tijd en geld te kosten dan voor het project beschikbaar was. Aangezien het er in eerste instantie om ging het percentage overlevende joden vast te stellen, werd de beslissing over de in te voeren gegevens hoofdzakelijk geleid door wat nodig was om tot deze vaststelling te komen. Om het bestand dat gebaseerd was op de registratielijsten te koppelen aan een bestand met de gegevens uit *In memoriam*,³² is een datasleutel gebruikt. Deze sleutel is gebaseerd op gegevens die in beide bestanden voorkomen: de voornaam, achternaam, eventuele meisjesnaam en de geboortedatum. De sleutel moest niet te specifiek zijn: typfouten, registratifouten en alternatieve schrijfwijzen zouden meer kans krijgen de koppeling te verstoren naarmate hij uitgebreider was.

29. Om precies te zijn geeft de lijst de personalia van 5.685 personen, maar 189 personen worden twee keer vermeld.

30. De hoogste geboortedatum op deze lijst is 9 juni 1942.

31. C. Haverhoek, 'Jodenvervolging in Arnhem.' Paper gepresenteerd op 29-01-2002 tijdens een bijeenkomst van de werkgroep 'Jodenvervolging' in het NIOD. Haverhoek bereidt een dissertatie voor over de joden in Arnhem – hij wordt bedankt voor het ter beschikking stellen van zijn gegevens.

32. Gezien het feit dat *In memoriam* de in Nederland omgekomen joden maar ten dele vermeldt, is het bestand aangevuld met gegevens over joden die omkwamen in de kampen Westerbork (NRK, IB: archief Westerbork, 'Jüdische Gemeinde des Kamps Westerbork. Sterberegister') en Vught (ibidem, 'Verzeichnis von verstorbenen jüdischen Lagereinsassen aus Vught'). Daarnaast zijn ter aanvulling ook andere lijsten van overledenen gebruikt van wie wel een graf bekend is (Nationaal Archief, 2.09.34.01: 28, 36 en 39; Nederlands Israëlitisch Weekblad 27 (2-3-1965); NIOD, 182: 36B). De Sdu heeft in maart 1997 en mei 2000 addenda met aanvullingen en verbeteringen op *In memoriam* uitgegeven. Deze addenda zijn in onze gegevens verwerkt. Een aangevulde en gecorrigeerde versie van *In memoriam* is te raadplegen op het internet: <http://dutchjewry.huji.ac.il/maineng/search.html>

Hierdoor zou het vastgestelde percentage overlevenden te hoog uitvallen, want niet gekoppeld betekent hier: overleefd. Maar de sleutel mocht ook niet te algemeen zijn en teveel dubbele sleutels mogelijk maken: daardoor zou het vastgestelde percentage overlevenden te laag kunnen uitvallen of op de verkeerde mensen betrekking kunnen hebben. De sleutel die uiteindelijk door ons is gebruikt, bestaat uit de eerste twee karakters van zowel de familienaam, meisjesnaam als de voornaam en de gehele geboortedatum. Deze sleutel is gecontroleerd op uniciteit: dat leverde 703 dubbele sleutels op, een aanvaardbaar laag aantal op een totaal van 140.000 mogelijke sleutels. Omdat bij dubbel voorkomende sleutels in het bestand niet duidelijk is welke koppeling de juiste is, zijn deze dubbele sleutels uit het bestand verwijderd.³³ De 340 'vol'-joden die een onvolledige sleutel hadden, zijn eveneens uit het bestand verwijderd. Uiteindelijk is op deze wijze een bestand gevormd met de sleutels van in totaal 53.280 'vol'-joden. Dit bestand is gekoppeld aan een bestand met de sleutels uit *In memoriam*, vervolgens is voor de gemeenten het percentage overlevenden berekend. In figuur 1.2 zijn de aantallen joden op 1 oktober 1941 en het percentage overlevenden per provincie weergegeven, in tabel 1.2 het gemeentelijke percentage overlevenden.³⁴

Zoals uit figuur 1.2 blijkt, waren Drenthe, Groningen en Noord-Holland de meest gevaarlijke provincies. Limburg, Utrecht en Zeeland waren de minst gevaarlijke. Bij Zeeland moet echter worden opgemerkt dat de joden uit deze provincie voor het begin van de deportaties naar de vernietigingskampen gedwongen werden naar Amsterdam te verhuizen en dat dit de overlevingskans kan hebben beïnvloed. Tabel 1.2 maakt duidelijk dat er tussen gemeenten onderling grote verschillen bestonden in het percentage overlevenden.

33. Dit betekende dat twee gemeenten wegvielen: Nieuwe Niedorp (met één joodse inwoner) en Beemster (met twee joodse inwoners) vallen niet onder de 306 genoemde gemeenten. Registratielijsten van deze gemeenten in NIOD, 77-85: 267-284.

34. In de bijlage bij hoofdstuk 1 zijn de aantallen joden op de lijst, de aantallen joden in de gemeente op 1 oktober 1941 en het aantal op basis waarvan het percentage overlevenden is berekend terug te vinden.

Figuur 1.2: Aantallen joodse inwoners van de provincies op 1 oktober 1941 en het percentage overlevenden van de bezetting

Tabel 1.2: Provincies, gemeenten, aantal joden en percentage overlevenden (N=126.619)³⁵

	N	%		N	%
Groningen	4.708	22,1	<i>vervolg Gelderland</i>		
Bedum	2	0,0	Nijmegen	523	28,9
Delfzijl	139	25,0	Rheden	90	70,9
Groningen	2.881	23,0	Tiel	54	71,2
Haren	56	50,9	Winterswijk	260	19,4
Hoogezand	89	18,2	Wisch	68	68,8
Leek	69	23,2	Zutphen	492	28,5
Muntendam	14	21,4	Limburg	1.441	48,8
Nieuwe Pekela	30	43,3	Beek	23	66,7
Oude Pekela	118	14,5	Eygelshoven	8	25,0
Sappermeer	37	48,6	Geleen	55	36,4
Termunten	22	23,8	Gennep	45	37,8
Veendam	107	13,7	Heel en Panheel	1	100,0
Vlagtwedde	115	23,6	Heer	31	19,4
Wildervank	122	20,7	Heerlen	124	52,0
Winschoten	430	12,1	Heythuisen	1	0,0
Winsum	14	14,3	Kerkrade	47	53,3
Drenthe	2.498	20,0	Maastricht	418	49,5
Assen	427	12,9	Melick en Herkenbosch	2	0,0
Beilen	57	24,6	Nieuwenhagen	11	90,9
Borger	14	0,0	Oirsbeek	3	100,0
Coevorden	143	14,0	Roermond	110	45,4
Dalen	16	18,8	Vaals	49	44,9
Eelde	1	100,0	Venlo	145	55,6
Emmen	177	25,7	Weert	1	100,0
Gieten	23	4,3	Zeeland	174	55,8
Hoogeveen	208	33,5	Goes	8	71,4
Meppel	250	22,0	Kapelle	11	100,0
Odoorn	12	50,0	Middelburg	72	55,6
Roden	12	8,3	Terneuzen	12	33,3
Rolde	12	8,3	Vlissingen	38	45,9
Ruinen	11	9,1	Wolphaartsdijk	1	100,0
Smilde	13	15,4	Noord-Holland	87.566	26,6
Wijk, de	2	50,0	Aalsmeer	2	50,0
Zuidlaren	17	17,6	Alkmaar	187	35,7
Zweelo	2	0,0	Amsterdam	77.252	25,3
Noord-Brabant	2.281	48,1	Andijk	3	100,0
Bergen op Zoom	44	65,9	Anna-Pauwlowna	1	100,0
Boxmeer	17	17,6	Assendelft	7	100,0
Breda	197	50,0	Bennebroek	11	27,3
Oss	354	31,4	Bergen	27	61,5
Tilburg	326	63,9	Beverwijk	48	46,8
Veghel	24	33,3	Blaricum	120	68,1
Gelderland	6.642	38,9	Bovenkarspel	2	50,0
Aalten	78	59,0	Broek in Waterland	5	100,0
Arnhem	1.810	41,6	Castricum	34	79,4
Bergh	35	37,1	Den Helder	119	66,0
Dinxperloo	82	50,6	Diemen	68	66,7
Ede	83	65,4	Edam	26	30,8
Hengelo	41	41,5	Egmond aan Zee	3	100,0
Hummelo en Keppel	39	29,4	Egmond Binnen	1	100,0
Nijkerk	59	27,1	Enkhuizen	38	76,3
			Graft	3	100,0

35. Zie ook de bijlage. Het hierboven vermelde aantal joden is voor de plaatsen het aantal zoals dat op de registratielijsten stond vermeld (met uitzondering van Haarlem en Rotterdam), voor de provincies het aantal dat de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters er op 1 oktober 1941 had geteld.

<i>vervolg Noord-Holland</i>	N	%	<i>vervolg Frieland</i>	N	%
's-Graveland	3	100,0	Smallerland	22	40,9
Grootebroek	1	100,0	Sneek	42	53,7
Haarlem	1.202	46,4	Tietjerkstradeel	3	66,7
Haarlemmerliede- Spaarnwoude	13	41,7	Weststellingwerf	5	80,0
Haarlemmermeer	48	77,1	Wymbritseradeel	1	100,0
Heemstede	210	62,6	Overijssel	4.385	43,3
Heerhugowaard	5	100,0	Almelo	399	42,9
Heiloo	21	66,7	Ambt Delden	3	100,0
Hoogkarspel	5	100,0	Avereest	45	20,0
Hoogwoud	10	50,0	Bathmen	10	0,0
Hoorn	34	62,5	Blokzijl	8	37,5
Huizen	68	54,4	Borne	95	33,7
Koog-aan-de-Zaan	29	50,0	Dalfsen	6	100,0
Kortenhoef	2	50,0	Den Ham	7	28,6
Krommenie	4	75,0	Denekamp	53	28,3
Landsmeer	6	33,3	Deventer	587	41,7
Langedijk	3	66,7	Diepenheim	11	9,1
Medemblik	7	42,9	Diepenveen	11	54,5
Monickendam	21	23,8	Enschede	1.264	52,1
Muiden	19	89,5	Goor	32	62,5
Naarden	499	55,5	Haaksbergen	55	66,7
Nieuwer-Amstel	349	56,5	Hardenberg	38	13,2
Obdam	3	100,0	Hasselt	11	36,4
Oostzaan	16	46,7	Heino	1	100,0
Ouder-Amstel	71	46,5	Hellendoorn	22	45,5
Purmerend	7	28,6	Hengelo	312	50,3
Schagen	15	53,3	Holten	52	36,5
Schermerhorn	5	100,0	Kampen	39	23,1
Schoorl	6	66,7	Losser	20	92,3
Sint Maarten	1	100,0	Markelo	11	0,0
Terschelling	3	33,3	Oldenzaal	66	16,9
Texel	11	100,0	Olst	7	85,7
Uitgeest	9	66,7	Ommen	54	35,2
Uithoorn	15	53,3	Ootmarsum	11	9,1
Urk	3	0,0	Raalte	43	14,3
Ursem	1	100,0	Rijssen	114	14,9
Velsen	121	51,7	Stad Delden	33	44,8
Weesp	65	20,0	Staphorst	4	50,0
Westwoud	1	100,0	Steenwijk	93	54,9
Westzaan	1	100,0	Steenwijkerwold	2	50,0
Wieringerwaard	4	100,0	Tubbergen	3	100,0
Winkel	1	100,0	Vollenhove	3	66,7
Wormer	1	100,0	Vriezenveen	19	73,7
Wormerveer	29	34,5	Weerselo	15	93,3
Zaandijk	12	83,3	Wierden	49	46,9
Zandvoort	506	44,4	Wijhe	4	100,0
Zuid- en Noord- schermer	1	100,0	Zwartsluis	12	16,7
			Zwolle	658	35,4
			Zwollerkerspel	10	30,0
Friesland	852	33,8	Utrecht	3.802	51,1
Barradeel	1	0,0	Abcoude	17	41,2
Bolsward	1	100,0	Achtienhoven	14	42,9
Dokkum	1	100,0	Amerongen	3	66,7
Franeker	19	63,2	Amersfoort	633	50,0
Harlingen	45	4,5	Baarn	119	61,3
Heerenveen	42	30,8	Bilt, de	216	51,9
IJlst	2	100,0	Breukelen	4	75,0
Leeuwarden	604	31,3	Bunschoten	1	0,0
Leeuwarderadeel	28	40,0	Doorn	71	44,3
Lemsterland	3	66,7	Driebergen-Rijsenburg	95	60,6
Ooststellingwerf	4	100,0	Eemnes	1	100,0
Opsterland	18	41,2			

<i>vervolg Utrecht</i>	N	%	<i>vervolg Zuid-Holland</i>	N	%
Houten	2	50,0	Leerdam	5	60,0
Jutphaas	52	36,5	Leiden	367	51,1
Leersum	1	100,0	Maassluis	7	28,6
Loenersloot	1	100,0	Middelharnis	37	25,0
Loosdrecht	88	75,6	Monster	5	0,0
Maarn	12	100,0	Moordrecht	4	0,0
Maarsssen	4	75,0	Naaldwijk	5	20,0
Maarsseveen	3	0,0	Nieuwerkerk aan den IJssel	4	25,0
Maartensdijk	184	63,4	Nieuwkoop	4	75,0
Mijdrecht	3	0,0	Nieuwveen	4	25,0
Montfoort	3	100,0	Noordwijk	27	38,5
Oudenrijn	3	66,7	Numansdorp	3	0,0
Rhene	10	70,0	Oestgeest	47	71,7
Soest	73	59,4	Oostvoorne	6	0,0
Tienhoven	4	100,0	Oud-Beijerland	37	31,4
Utrecht	1.908	45,9	Ouddorp	1	0,0
Veenendaal	22	61,9	Oude Tonge	7	14,3
Veldhuizen	7	0,0	Pijnacker	19	78,9
Vinkeveen en Waverveen	1	100,0	Poortugaal	29	96,6
Vleuten	1	0,0	Reeuwijk	7	42,9
Westbroek	16	50,0	Ridderkerk	5	40,0
Woudenberg	1	100,0	Rotterdam	8.368	23,6
Zeist/Den Dolder	229	67,0	Sassenheim	5	100,0
Zuilen	68	55,9	Schelluinen	1	100,0
Zuid-Holland	25.648	32,4	Schiedam	200	33,5
Alblasserdam	7	71,4	Schoonhoven	15	64,3
Alkemade	7	100,0	Schoonrewoerd	1	0,0
Alphen aan de Rijn	75	26,7	Sliedrecht	20	10,0
Ameide	2	0,0	Sommelsdijk	10	10,0
Asperen	1	100,0	Spijkenisse	5	0,0
Bergschenhoek	5	100,0	Stolwijk	1	0,0
Bodegraven	24	37,5	Strijen	20	25,0
Boskoop	10	70,0	Ter Aar	3	66,7
Brielle	22	27,3	Vianen	3	33,3
Delft	148	54,4	Vlaardingen	24	45,8
Dirksland	9	22,2	Voorburg	370	56,8
Dordrecht	297	38,9	Voorhout	3	100,0
Gorinchem	106	35,8	Voorschoten	14	50,0
Gouda	199	38,9	Waalwijk	25	68,0
's-Gravendeel	1	100,0	Waddinxveen	15	46,7
's-Gravenhage	13.829	35,4	Warmond	1	0,0
Hardinxveld	4	0,0	Wassenaar	120	65,8
Heenvliet	3	0,0	Woerden	41	65,9
Hellevoetsluis	2	50,0	Zuidland	9	0,0
Hillegom	2	50,0	Zwammerdam	5	20,0
Krimpen aan den IJssel	4	25,0	Zwijndrecht	21	9,5

5. Landelijk gemiddelde

Om het gemiddelde sterftepercentage voor alle joden in Nederland op een zo juist mogelijke wijze te schatten, dienen als uitgangspunt de percentages overlevenden in de gemeenten te worden genomen, gewogen naar het aantal 'vol'joodse inwoners. In een ongewogen analyse zou bijvoorbeeld Amsterdam net als alle andere gemeenten slechts één keer meetellen terwijl 57 procent van de joodse inwoners van Nederland hier woonde. Hier worden de gemeenten gewogen naar het aantal 'vol'joden dat op de lijst stond vermeld. Voor een aantal gemeenten is op deze regel een uitzondering toegepast. De registratielijsten van Rotterdam en Haarlem waren niet volledig – daarom zijn

deze gemeenten gewogen naar het aantal ‘vol’joodse inwoners op 1 oktober 1941 (Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters 1942). Het op deze wijze berekende landelijke gemiddelde percentage overlevenden bedraagt 29,6 procent en heeft betrekking op de 126.619 joden die op de registratielijsten staan vermeld.

Hirschfeld (1991(b): 165) heeft op basis van publicaties van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis becijferd dat het percentage overlevenden in Nederland 27,1 procent heeft bedragen. Het verschil met het hier berekende percentage is gering: over het geheel genomen ligt het percentage joden dat de oorlog overleefde 2,5 procent lager dan de 29,6 procent die hier is berekend. Hoogstwaarschijnlijk is dit verschil niet veroorzaakt door het feit dat we voor 210 gemeenten geen lijst hebben teruggevonden. Er bestaat voornamelijk in ieder geval geen aanwijzing dat de 11.078 joden van wie we geen gegevens hebben teruggevonden een veel lagere overlevingskans hadden en daarmee dit verschil zouden kunnen verklaren. Zelfs al zouden alle 11.078 joden zijn omgekomen, wat heel onwaarschijnlijk is, dan blijft van de oorspronkelijk 2,5 procent nog steeds 0,1 procent niet verklaard. De oorzaken van dit verschil zullen daarmee waarschijnlijk moeten worden gezocht in fouten in In memoriam, fouten op de registratielijsten en fouten die bij het invoeren van deze registratielijsten zijn gemaakt. Zoals gezegd: koppelingen die ten onrechte niet plaatsvinden, leiden tot een overschatting van het percentage overlevenden. Daarbij komt dat hier is uitgegaan van de geregistreerde joodse bevolking in een gemeente terwijl Hirschfeld uitging van de aantallen joden die uit Westerbork werden gedeporteerd en de aantallen die na de oorlog terugkeerden. De joden die tussen het moment van registratie en van deportatie zijn overleden, staan bij ons ten onrechte als ‘overleefd’ geregistreerd terwijl zij bij Hirschfeld buiten de berekening vallen.³⁶ Er zijn voornamelijk echter geen gronden om aan te nemen dat deze fouten niet gelijk over de gemeenten zijn verspreid. Dit betekent dat de verschillen in de gemeentelijke percentages overlevenden zoals die hierboven zijn vastgesteld hierdoor niet worden beïnvloed. En het zijn deze verschillen waarvoor in de navolgende hoofdstukken getracht zal worden een verklaring te vinden.

³⁶ In de hoofdstukken 2 en 9 over respectievelijk de stad Groningen en de provincie Utrecht worden cijfers gebruikt die iets afwijken van de hier en in de bijlage gepresenteerde cijfers omdat de koppelingen voor deze hoofdstukken handmatig zijn gecontroleerd. Inderdaad blijkt bij controle het percentage overlevenden iets lager uit te vallen. Het was te arbeidsintensief om deze controle voor alle 53.280 gevallen uit te voeren, we hebben er daarom voor gekozen alle analyses met uitzondering van de hoofdstukken 2 en 9 met ongecorrigeerde gegevens uit te voeren.

Hoofdstuk 2

De joodse gemeenschap in de stad Groningen: een vergelijking van de registraties uit 1941 en 1942

Toen was het zover dat mijn ouders zijn weggevoerd en één broer, Alex, was nog in Groningen. Die liep op straat en een zekere meneer Granada van de joodse gemeente, ik meen dat die gazzan, voorzanger was, hij woonde in dat huis op de hoek van de Driemolendriift met een balkonnetje ervoor, zei toen: ‘Goh, ben jij nog niet weg?’ En toen is hij toch nog weggevoerd.

MAX VAN DAM¹

1. Inleiding

In hoofdstuk 1 is behandeld hoe voor 306 Nederlandse gemeenten het percentage overlevenden van de bezetting is vastgesteld. De registratielijsten die het uitgangspunt vormen voor deze vaststelling, geven een momentopname van de samenstelling van de joodse bevolking. Geboorten, natuurlijke sterfgevallen en (al dan niet gedwongen) verhuizingen tussen het moment waarop de personalia van de joden werden vastgesteld en het begin van de deportaties naar de vernietigingskampen in juli 1942 kunnen de samenstelling van de joodse bevolking hebben gewijzigd. Hoe hiermee om te gaan?

In principe is het aantal niet geregistreerde veranderingen tussen het moment van registratie en dat van deportatie geringer naarmate de datum van registratie dichterbij de datum van deportatie lag. Dat zou pleiten voor het zoveel mogelijk gebruiken van registratielijsten die vlak voor de deportaties zijn opgemaakt. Tegelijkertijd echter is het van belang registraties van de lokale joodse populaties te gebruiken die dateren van een moment dat deze nog niet, of zo min mogelijk, waren beïnvloed door de tegen de joden gerichte maatregelen van de bezetter in de sfeer van ontslag, beroving, evacuatie naar Amsterdam, vroegtijdige deportatie naar de werkkampen in het noorden en oosten van het land dan wel naar concentratiekampen in Duitsland. Vanuit deze laatste overweging zou het ‘t best zijn registratielijsten te gebruiken die zo vroeg mogelijk tijdens de bezetting zijn opgesteld.

We hebben het echter niet voor het uitkiezen. De teruggevonden registratie-lijsten voldoen deels aan de ene, deels aan de andere voorwaarde: voor sommige ge-

¹ Geciteerd in Van Gelder 1993: 189-190.

meenten zijn alleen lijsten uit 1941 teruggevonden, voor andere gemeenten alleen lijsten uit 1942. Het gebruik van lijsten uit alleen 1941 of alleen 1942 zou, zoals hierboven uiteengezet, op zich al specifieke problemen kunnen opleveren. Maar kunnen deze lijsten ook door elkaar worden gebruikt in een vergelijkend onderzoek? Deze vraag staat in dit hoofdstuk centraal.

Op de natuurlijke aanwas tussen de momenten van registratie na, die met behulp van de geboortedatum op de registratielijsten van 1942 direct is te achterhalen, is de omvang van het probleem zonder nader onderzoek niet vast te stellen. Dergelijk onderzoek wordt echter bemoeilijkt doordat van slechts een handjevol gemeenten zowel een lijst uit begin 1941 als een uit de loop van 1942 bewaard is gebleven. Aangezien we in ieder geval een indruk willen hebben in welke mate de samenstelling en omvang van de joodse populaties in de Nederlandse gemeenten tussen begin 1941 en het voorjaar c.q. de zomer van 1942 zijn veranderd, wordt hieronder voor één gemeente onderzocht wat de verschillen tussen deze registraties zijn. Deze gemeente is de stad Groningen.² Voor deze stad geldt dat 2.587 joden op beide registratielijsten staan vermeld, 292 joden staan slechts op één van beide.

Voor zover is na te gaan, wordt hieronder eerst vastgesteld of de registraties van 1941 en 1942 op het moment dat ze werden gemaakt volledig waren. Daarna zullen de tijdsafhankelijke persoonskenmerken van de mensen die op beide registratielijsten voorkomen worden onderzocht om vast te stellen of zich hierin tussen 1941 en 1942 belangrijke veranderingen hebben voorgedaan. Vervolgens wordt onderzocht welke joden op beide lijsten voorkomen en welke slechts op één van beide. De reden voor het voorkomen op alleen de registratielijst van 1941 of alleen die van 1942 is met de gegevens op de bewaard gebleven persoonskaarten in het gemeentearchief van Groningen in vrijwel alle gevallen achterhaald. Om er achter te komen of hier enige systematiek in zit, zal worden onderzocht of de persoonskenmerken van de desbetreffende joden significant afwijken van die van de op beide lijsten voorkomende joden. Afsluitend wordt onderzocht of, en zo ja, in welke mate het voorkomen op slechts één van beide registratielijsten samenhangt met de overlevingskans, ook als wordt gecontroleerd voor de achtergrondkenmerken.

2. Registratie

De gehele registratie van de joden in Nederland werd op 10 januari 1941 met verordening 6/41 door Reichskommissar Seyß-Inquart gedecreteerd. Iedereen die 'van joodschen bloede' was, oftewel tenminste één grootouder had die tot de joods kerkelijke gemeente behoorde c.q. had behoord, diende zich bij het lokale bevolkingsregister of de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan te melden. Slechts weinigen hebben zich aan deze registratieplicht onttrokken (De Jong 1969-1991: deel 4, 874-875). Voor zover bekend was dit ook in Groningen het geval, dit ondanks de waarschuwing die de vlucht

2. Registratielijsten van joden (1941 en 1942). GrA, -1.755.4: 36-37.

naar deze stad van een 54-tal joden in de jaren '30 uit voornamelijk Duitsland en Oostenrijk betekende (Werkman 1993: 17). Een vergelijking van de aantallen Israëlieten die respectievelijk bij de volkstelling van 1930 en de registratie van 1941 werden geteld, leert in ieder geval dat bij de laatste optekening niet minder Israëlieten zich aanmeldden: 2.398 in 1930 tegen 2.570 in 1941.³

In 1940 en 1941 doken de Groningse joden nog nauwelijks onder. Weliswaar verborgen enkele joden zich ten tijde van de Duitse inval in Nederland, maar toen maatregelen tegen joden uitbleven, kwamen zij weer tevoorschijn en hervatten hun normale leven (Dijkstra 1980: 140). Ook uit de zelfmoordcijfers van Groningse joden valt niet op te maken dat men destijds voorvoelde wat er te gebeuren stond. Over het geheel genomen lag in Nederland in 1940 het aantal zelfdodingen onder joden zeven maal hoger dan gemiddeld over de periode van 1936 tot 1939. In totaal pleegden in 1940 246 joden zelfmoord, van wie 188 rond de Duitse inval (Ultee & Luijkx 1997: 55). Geen van deze joden woonde echter in Groningen (Werkman 1993: 18), hoewel dit op basis van de omvang van de joodse gemeenschap statistisch gezien wel mocht worden verwacht.⁴

Niet alleen de joden zelf, maar ook het Groningse gemeentebestuur werkte voor zover bekend aan de registratie mee. Er is althans geen bewijs gevonden voor het tegendeel. Voor 8 april 1941, de datum waarop de gemeente Groningen haar gegevens over de inwoners van 'joodschen bloede' naar de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters zond, had weliswaar al 93 procent van de 518 reagerende gemeenten opgaaf gedaan,⁵ maar het relatief 'late' tijdstip waarop Groningen voldeed betekent niets: alle gemeenten met een betrekkelijk grote joodse gemeenschap stuurden hun gegevens later op vanwege het vele werk dat met de registratie was gemoeid (Tammes 2001).

In juli 1942 werd in opdracht van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* door het gemeentebestuur een herziene lijst gemaakt van de joodse inwoners van de stad Groningen. De lijst moest de Duitsers vlak voor het begin van de deportaties naar de vernietigingskampen voorzien van de meest recente gegevens. Helemaal courant waren deze gegevens niet aangezien Leonard Polak ook op deze lijst staat vermeld. Polak, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen, was als ambtenaar met 36 andere joodse ambtenaren uit Groningen in november 1940 op last van de bezetter ontslagen (Dijkstra 1980: 140). Hij zette zijn colleges echter voort en werd daarom op 15 februari 1941 gearresteerd en naar het concentratiekamp Sachsenhausen gedeporteerd. Hier overleed hij op 9 december 1941 (Michman, Beem & Michman 1999: 398). Klaarblijkelijk was zijn arrestatie, deportatie en dood niet bij het gemeentebestuur bekend. Gewoonlijk werden deportaties van joden wel verwerkt in de gemeentelijke administratie, zoals blijkt uit de

3. In totaal staan op de lijst van 1941 2.767 'vol'joden vermeld. Het verschil tussen de 2.570 Israëlieten en de 2.767 'vol'joden is het gevolg van de definitie die de bezetter met betrekking tot joden hanteerde. Een kleine 200 Groningers werden daardoor als 'vol'jood beschouwd terwijl zij geen lid waren van het Nederlands of Portugees Israëlitisch kerkgenootschap.

4. Dat de joden in Groningen überhaupt niet geneigd zouden zijn zelfmoord te plegen, is niet het geval. Begin oktober 1942 werden in Groningen onder joden vijf zelfmoorden geteld, daarnaast pleegde een joodse vrouw zelfmoord op de dag van de tweede grote deportatie uit Groningen, 30 november 1942 (geregistreerde zelfmoorden. NIOD, 182: 36D).

5. Correspondentie tussen de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters en de burgemeesters. CBG, CC: 1-22.

aantekeningen op de persoonskaarten in het bevolkingsregister. De Duits-joodse koopman Ernst Grünbaum bijvoorbeeld vertrok volgens deze gegevens op 26 februari 1942 naar Westerbork – inderdaad staat hij niet meer op de lijst van juli 1942 vermeld.⁶

Tegelijkertijd werden gevallen van deportatie niet meteen verwerkt, zoals blijkt uit het voorbeeld van de joodse mannen die naar werkkampen in Nederland werden gebracht. In Groningen vond eind juni 1942 een keuring plaats van joodse mannen in de leeftijd tussen de achttien en 55 jaar voor tewerkstelling in werkkampen in Nederland. Deze keuring zou door joodse artsen worden verricht, maar omdat zij collectief hun medewerking hadden geweigerd, werd de taak overgenomen door NSB-artsen.⁷ Op 10 juli 1942 werden 850 joodse mannen uit Leek, Winschoten, Stadskanaal en Groningen overgebracht naar de werkkampen Balderhaar en Kloosterhaar. Voor de laatst opgeroepen personen wier achternamen begonnen met een letter aan het einde van het alfabet was hier geen plaats meer. Zij gingen regelrecht naar Westerbork en werden korte tijd later doorgezonden naar Auschwitz en vergast (Van der Hal, 1994: 12-15). Noch het aantal mannen uit de stad Groningen dat voor de werkkampen werd opgeroepen, noch het aantal dat direct werd doorgezonden naar Westerbork is precies bekend. Maar als *In memoriam* wordt geraadpleegd, blijken 23 mannen uit Groningen in Auschwitz te zijn omgekomen in de periode van 25 juli tot 31 augustus 1942. Negentien van hen hebben een achternaam die begint met de letter V of W, dus zij behoorden hoogstwaarschijnlijk tot de op 10 juli 1942 opgeroepen personen. Hoewel de registratielijst eind juli 1942 is voltooid, staan deze negentien mannen er nog op vermeld.

Een andere manier om te controleren of de registratielijst van juli 1942 wel alle wijzigingen weergeeft welke plaatsvonden na februari 1941, is deze lijst vergelijken met de mutaties die burgemeester mr. P.W.J.H. Cort van der Linden doorgaf aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Cort van der Linden meldde tussen 18 april 1941 en 17 juli 1942 100 nieuwe joodse inwoners aan van welke 35 met naam en toenaam bekend zijn. Ten aanzien van drie van deze 35 bestond onduidelijkheid, zo liet de Groningse burgervader aan het hoofd van de Rijksinspectie, Jacobus Lambertus Lentz, weten: waren ze nu ‘vol’joods of niet? Het lag niet aan Cort van der Linden, maar ze werden uiteindelijk niet vermeld op de registratielijst van juli 1942.⁸ vermoedelijk voldeden ze uiteindelijk niet aan de definitie van ‘vol’jood. Van de resterende 32 mensen staan slechts negentien mensen wel vermeld op de registratielijst. Waar die dertien anderen zijn gebleven, is niet duidelijk. Misschien was een aantal van hen als ‘vol’jood aangemeld terwijl zij dat bij nader inzien niet bleken te zijn. Of zij ontbreken om een andere, vooralsnog onbekende reden. Ditzelfde geldt voor zeven van de tien personen die voor 17 juli 1942 waren geboren maar pas in augustus werden aangemeld bij de

6. Hij overleed in Auschwitz op 15 december 1942 (*In memoriam*).

7. Zie hoofdstuk 3.

8. Cort van der Lindens ijver kon echter niet voorkomen dat hij in september 1942 werd ontslagen. In maart 1943 volgde de aanstelling van een NSB-burgemeester.

Rijksinspectie en daardoor uiteindelijk niet op de lijst voorkomen.⁹ Daarmee is duidelijk geworden dat de lijst van 1942 niet volmaakt is. Maar tegelijkertijd kan worden gesteld dat er eerder sprake is van onvolkomenheden dan van grove onjuistheden. De gemeente Groningen liet in ieder geval niet na wijzigingen bij de Rijksinspectie te melden, ze deed dat in sommige gevallen wel wat laat.

Alles overziend lijken er op de lijsten van 1941 en 1942 slechts weinig joden te ontbreken. Voor zover bekend meldden alle joden zich aan, het gemeentebestuur lag bij het samenstellen en completeren van de gegevens niet dwars, de lijsten werden opgemaakt voordat de deportaties naar de werkkampen c.q. de vernietigingskampen begonnen en ze bevatten slechts geringe aantallen onjuistheden.

3. Veranderingen in de geregistreerde persoonskenmerken

Hieronder wordt onderzocht in welke mate de persoonskenmerken van de 2.587 ‘vol’joden die zowel op de registratielijst van februari 1941 als die van juli 1942 voorkomen zijn veranderd gedurende de tussen de registraties liggende periode. De Duitsers begonnen vanaf eind 1940 de joden sociaal en economisch te isoleren, uit hun bedrijven en banen te verdrijven. Deze politiek resulteerde in de loop van 1941, dus na de eerste registratie en vóór de tweede, in het beoogde resultaat (Presser 1965: 170 e.v.). De vooronderstelling dat de registratielijst uit 1941 een ander beeld geeft dan die van 1942 van de achtergrondkenmerken (nationaliteit, welstand, werkloosheid en burgerlijke staat) van de joodse gemeenschap lijkt daarmee gerechtvaardigd.

3.1 Nationaliteit

De relatie tussen de nationaliteit vastgesteld in 1941 en 1942 kan het best worden duidelijk gemaakt met een kruistabel. Dat ziet er als volgt uit:

Tabel 2.1: Nationaliteit van joden in Groningen in 1941 en 1942 (N=2.587)

Nationaliteit	Nederlands 1942	Duits 1942	staatloos 1942	overig 1942	totaal 1941
Nederlands 1941	2.372	0	8	2	2.382
Duits 1941	17	0	160	0	177
staatloos 1941	2	0	7	1	10
overig 1941	2	0	4	12	18
totaal 1942	2.393	0	179	15	2.587

Terwijl 92,1 procent van de joden die op beide lijsten voorkomen in 1941 de Nederlandse nationaliteit had, had 92,5 procent die in 1942. In 1941 werd 6,8 procent van de Groningse joden geregistreerd met de Duitse nationaliteit, in 1942 was dat met geen enkele jood het geval. Dit zal het gevolg zijn geweest van het feit dat door de Duitse overheid aan alle Duitse joden buiten Duitsland op 25 november 1941 de nationaliteit werd

9. Correspondentie tussen de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters en de burgemeester. CBG, CC: 18, map Groningen.

ontnomen. Terwijl in 1941 0,4 procent van de op beide lijsten voorkomende Groningse joden staatloos was, was dat in 1942 met 6,9 procent het geval. Tot de 'overige' joden, voornamelijk Belgen en Oost-Europeanen, werd op basis van de lijst van 1941 0,7 procent van de op beide registraties voorkomende joden gerekend, op basis van de lijst van 1942 was dat met 0,6 procent het geval. Om de mate van overeenstemming tussen de nationaliteit vastgesteld in 1941 en die vastgesteld in 1942 uit te drukken, is Cohens kappa het meest geschikt. De kappa bereikt de maximale waarde van 1 als er geen verandering optreedt in de nationaliteit tussen 1941 en 1942.¹⁰ Een waarde van 0 geeft aan dat de mate van overeenstemming niet meer is dan op basis van toeval mocht worden verwacht. In dit geval bedraagt de kappa 0,49, een gematigde mate van overeenkomst. Dit komt vooral doordat de Duitse joden hun nationaliteit verloren, afgezien daarvan is er weinig veranderd.

3.2 Burgerlijke staat

De burgerlijke staat van de Groningse joden in 1941 en 1942 staat op de lijsten vermeld. Weergegeven in een kruistabel ziet de relatie tussen beide registraties er als volgt uit:

Tabel 2.2: **Burgerlijke staat van joden in Groningen in 1941 en 1942** (N=2.587)

Burgerlijke staat	ongetrouwd 1942	getrouwd 1942	verzuimd 1942	totaal 1941
ongetrouwd 1941	1.011	92	0	1.103
getrouwd 1941	16	1.271	36	1.323
verzuimd 1941	4	5	152	161
totaal 1942	1.031	1.368	188	2.587

Voor 94,1 procent van de mensen bleef de burgerlijke staat gelijk tussen de beide registraties. Cohens kappa bedraagt 0,89: een hoge mate van overeenkomst. Er is dus weinig veranderd.

3.3 Welstand

Binnen de sociale wetenschappen wordt vaak gebruik gemaakt van beroepsprestigeschalen om aan de hand van iemands beroepstitel vast te stellen wat diens sociale status is. Deze ordening op basis van prestige is feitelijk een ordening op basis van welstand omdat het prestige van een beroep vooral wordt bepaald door de macht, het inkomen en de privileges die zij de beoefenaar verschaffen (Treiman 1977). Voor de categorisering van de Groningse joden naar welstand is gebruik gemaakt van de beroepsprestigeschaal van J.J.M. van Tulder (1962). Diens indeling in zes klassen stamt uit 1953 en is daarmee meer geschikt voor de vaststelling van

10. Kappa = $(\sum f_{diag} - \sum e_{diag} / n - \sum e_{diag})$ waarbij $\sum f_{diag}$ de som van de celfrequenties op de diagonaal van de kruistabel is en $\sum e_{diag}$ de som van de celfrequenties op de diagonaal van de kruistabel met celfrequentie $e = f_{rij} \cdot f_{kolom} / n$ (Nijdam & Van Buuren 1999: deel 1, 126).

de welstand van joden in 1941 en 1942 dan latere, meer gedifferentieerde beroepsprestigeschalen.

Het meetbaar maken van de welstand van joden met behulp van Van Tuldere schaal heeft vergeleken met de eveneens veel gebruikte indeling van wijken naar huurwaarde van de woning voor- en nadelen. Een voordeel is de mate van validiteit en betrouwbaarheid (vgl. Croes 2001: 45 e.v.). Een nadeel is dat alleen de joden met een beroep een score krijgen toegekend. Aangezien de eventuele echtgeno(o)t(e) en kinderen van de kostwinner voor hun overlevingskansen mede afhankelijk waren van de inkomsten van die kostwinner, is dit ondervangen door per gezin de kinderen en echtgeno(o)t(e) de waarde toe te kennen die de kostwinner 'scoorde'. Bij een vergelijking van de toegekende waarden op basis van de verschillende registraties van het beroep van de joden uit 1941 en 1942 leidt dit tot een probleem: de omvang van het gezin beïnvloedt de vergelijking. Daarom worden hier eerst alleen kostwinners met elkaar vergeleken.

Om een schaal voor de joden uit Groningen te krijgen, zijn de beroepen eerst gecodeerd volgens de systematische beroepenclassificatie van het Centraal Bureau voor de Statistiek (1971). Deze systematische codes zijn vervolgens met behulp van een standaard hercodering¹¹ omgezet in Van Tuldere scores.

Tabel 2.3: **Welstand van joden in Groningen vastgesteld in 1941 en 1942 op individueel niveau** (N=2.587)

Welstand	klasse 1 1942	klasse 2 1942	klasse 3 1942	klasse 4 1942	klasse 5 1942	klasse 6 1942	niet inge- deeld 1942	totaal 1941
klasse 1 1941	30	2	0	1	0	0	0	33
klasse 2 1941	4	78	3	5	1	2	9	102
klasse 3 1941	1	1	161	6	12	16	15	212
klasse 4 1941	2	0	22	202	16	24	32	298
klasse 5 1941	0	2	4	6	210	7	36	265
klasse 6 1941	0	3	16	24	6	163	15	227
niet ingedeeld 1941	7	4	8	20	52	11	1.348	1.450
totaal 1942	44	90	214	264	297	223	1.455	2.587

Voor 83,6 procent van de kostwinners veranderde de Van Tulderklasse niet tussen de beide momenten van registratie. Terwijl 8,0 procent van hen daalde op de beroepsprestigeladder, steeg 8,4 procent. Dat is opvallend aangezien de bezetter juist de joden in de vrije beroepen, die een hoog prestige hadden, als eerste werkloos maakte. Om voor de mensen met werk de mate van overeenstemming tussen de Van Tulderklasse vastgesteld in beide jaren uit te drukken, is Cohens kappa geschikt. Deze bedraagt 0,76: een hoge mate van overeenkomst. Er is dus weinig veranderd.

De welstand op gezinsniveau ziet er weergegeven in een kruistabel als volgt uit:¹²

11. Deze is van H. Ganzeboom en P. de Graaf (1983). Klasse 1 is de hoogste klasse.
12. Bij meerdere werkenden in een gezin telt de hoogste score voor het hele gezin.

Tabel 2.4: Welstand van joden in Groningen vastgesteld in 1941 en 1942 met gezinsleden (N=2.587)

Welstand	klasse 1 1942	klasse 2 1942	klasse 3 1942	klasse 4 1942	klasse 5 1942	klasse 6 1942	niet inge- deeld 1942	totaal 1941
klasse 1 1941	66	8	8	0	3	1	24	110
klasse 2 1941	8	173	29	29	11	13	23	286
klasse 3 1941	10	10	435	50	46	52	48	651
klasse 4 1941	1	8	55	400	65	62	63	654
klasse 5 1941	8	9	20	24	265	18	27	371
klasse 6 1941	0	12	21	28	15	196	11	283
niet ingedeeld 1941	6	11	12	17	23	12	151	232
totaal 1942	99	231	580	548	428	354	347	2.587

Als de niet-ingedeelden (van wie de klasse onbekend is) buiten beschouwing worden gelaten, veranderde voor 71,1 procent van de joden de Van Tulderklasse op gezinsniveau niet tussen de beide momenten van registratie. Terwijl 10,6 procent daalde op de beroepsprestigeladder, steeg 18,3 procent. Cohens kappa bedraagt in dit geval 0,64: een gematigde overeenkomst. Er lijkt in dit geval veel meer te zijn veranderd tussen 1941 en 1942 dan als louter naar de kostwinners wordt gekeken. Dit lijkt vreemd, maar het kan een gevolg zijn van de wijze waarop het gezinsverband is vastgesteld of door veranderingen in de gezinssamenstelling tussen de twee momenten van registratie.

3.4 Gezinsgrootte

De lijst van 1942 vermeldt de familieverbanden, maar die van 1941 doet dat niet. Om deze voor 1941 toch vast te stellen, is uitgegaan van het gemeenschappelijke adres en de gemeenschappelijke familienaam. Als vervolgens de aantallen gezinsleden per gezin uit 1941 en 1942 worden vergeleken, blijkt dat voor slechts 56,0 procent van de mensen het aantal personen per gezin tussen de registraties van 1941 en 1942 niet veranderde. Voor 5,2 procent van de gezinnen nam het aantal gezinsleden toe, en voor 38,8 procent van de gezinnen nam dit af: opvallend veel. Als nu Cohens kappa wordt berekend voor de mate van overeenstemming tussen de aantallen mensen in een gezin volgens de lijsten van 1941 en 1942, dan blijkt deze 0,44 te bedragen: een gematigde overeenkomst. Niet alleen het aantal mensen per gezin blijkt te zijn afgenomen, tegelijkertijd is het aantal gezinnen toegenomen. De joden die zowel op de lijst van 1941 als die van 1942 voorkomen, vormden uitgaande van de lijst van 1941 903 gezinnen, en volgens de registratie van 1942 1.139 gezinnen. Er lijkt daarnaast in de periode van anderhalf jaar tussen de beide registraties binnen de stad op aanzienlijke schaal te zijn verhuisd: 438 joden waren in 1942 op een ander adres geregistreerd dan in 1941 het geval was. De groep van 438 verhuisde joden vormt over het geheel genomen qua persoonskenmerken een afspiegeling van de joden die in beide jaren op hetzelfde adres werden geregistreerd. Opvallend is wel dat 14,2 procent de Duitse nationaliteit had in 1941, terwijl dat voor de onderzochte groep van 2.587 joden 6,8 procent was. Dit verschil is statistisch significant ($p < 0,001$): Duitse joden verhuisden vaker binnen Groningen.

Afsluitend kan worden geconstateerd dat van de hierboven onderzochte kenmerken de nationaliteit voor een beperkte groep en het beroepsprestige op gezinsniveau voor een grotere groep tussen de registraties van 1941 en 1942 aanzienlijk verschilde. Het eerste is het gevolg van een Duitse maatregel, het tweede van veranderingen in de gezinsomvang. Waardoor dit laatste precies is veroorzaakt, is niet bekend. Misschien is het een gevolg van gedwongen verhuizingen. Of de verandering in beroepsprestige samenhangt met de overlevingskans, zal in paragraaf 5 worden onderzocht. Een en ander betekent in ieder geval dat bij een vergelijking van de kenmerken van joden die op slechts één van beide lijsten voorkomen met die van de joden die op beide lijsten staan vermeld de persoonskenmerken moeten worden gebruikt van hetzelfde jaar van registratie. Dat zal hieronder worden gedaan.

4. 'Emigranten' en 'immigranten'

Terwijl de meeste joden die op de lijst staan van 1941 terug zijn te vinden op die van 1942 is dat met 292 mensen niet het geval: 177 personen staan wel op de lijst van 1941 maar niet op die van 1942, en 115 personen staan wel op de lijst uit 1942 maar niet op die uit 1941. De eerste groep noemen we hier 'emigranten' omdat zij de stad Groningen verlieten, de tweede groep 'immigranten' omdat zij hier arriveerden. Waarom komen deze mensen slechts op een van beide lijsten voor? Met behulp van de persoonskaarten uit het bevolkingsregister is dit zoveel mogelijk nagegaan. Heeft dit met de bezetting te maken, of is hier sprake van 'normale' migratieverschijnselen? Om deze vraag te beantwoorden is onderzocht of de achtergrondkenmerken van de 'migrerende' systematisch verschilden van die van de joden die op beide lijsten staan vermeld.

4.1 Persoonskaarten

Vooraf werd gerekend op veranderingen die tijdens de bezetting door het verzet in het bevolkingsregister zijn aangebracht. Het verzet deed dit enerzijds om bepaalde personen van de arbeidsinzet te vrijwaren door hun kaart te verwijderen of de gegevens hierop te veranderen, anderzijds om extra distributiebonnen voor onderduikers te verkrijgen door valse kaarten bij te plaatsen (Huizingh 1986: 89-90). In de praktijk was van slechts vier van de in totaal 292 joden de persoonskaart niet meer terug te vinden. Bovendien lijken op de 288 teruggevonden persoonskaarten geen gegevens te ontbreken. Consequenties voor de persoonskaarten van de joden lijkt het verzet dus niet te hebben gehad.

Met behulp van deze persoonskaarten is vervolgens nagegaan wat de reden was dat de joden slechts op één van beide registratielijsten staan vermeld. De 'emigranten' kunnen zijn verhuisd uit Groningen, zijn gedeporteerd, zijn overleden of 'geherclassificeerd' zijn tot ariër. De 'immigranten' kunnen borelingen zijn, personen die zijn 'geherclassificeerd' tot jood of personen die naar Groningen zijn verhuisd.

Tabel 2.5: **Overzicht van oorzaken waarom joden uit Groningen alleen op de lijst van 1941 of alleen op de lijst van 1942 staan**

lijst 1941	aantal personen	lijst 1942	aantal personen
verhuisd uit Groningen	115	verhuisd naar Groningen	79
overleden	53	geboren	28
'herclassificatie'	6	'herclassificatie'	0
onduidelijk	1	onduidelijk	6
onbekend	2	onbekend	2
<i>totaal</i>	177	<i>totaal</i>	115

Uit tabel 2.5 blijkt dat verhuizen de belangrijkste reden was waarom personen alleen op de lijst van 1941 staan vermeld. Van de 177 'emigranten' zijn er 115 (al dan niet gedwongen) verhuisd. Een andere belangrijke oorzaak waarom mensen alleen op de lijst van 1941 staan, is dat zij tussentijds zijn overleden. Tussen 21 februari 1941 en 31 december 1941 stierven 34 joden, tussen 1 januari 1942 en 25 juli 1942 nog eens negentien.¹³ Voor zes personen zou daarnaast 'herclassificatie' een mogelijke reden kunnen zijn geweest waarom zij alleen op de lijst van 1941 staan vermeld. Deze zes personen zijn namelijk niet verhuisd of overleden en op hun persoonskaart ontbreekt een 'J' of staat een andere classificatie genoteerd. Verder waren van twee mensen de persoonskaarten niet terug te vinden.¹⁴ Van één persoon is onduidelijk waarom deze alleen op lijst van 1941 wordt genoemd: volgens zijn persoonskaart was hij 'vol'joods en niet verhuisd of overleden.

Van de 115 'immigranten' zijn er 79 verhuisd naar Groningen.¹⁵ Een andere belangrijke oorzaak waarom personen alleen op de lijst van 1942 staan vermeld, was hun geboorte. In totaal worden 28 joodse kinderen die tussen 21 februari 1941 en 24 juli 1942 werden geboren op de lijst genoemd. Van zes personen die alleen op de lijst van 1942 staan, is onduidelijk waarom dit het geval is: zij waren niet verhuisd of geboren tussen 21 februari 1941 en 24 juli 1942. Tot slot is van twee personen de persoonskaart niet teruggevonden.

4.2 Vergelijking van de 'emigranten' met de 'niet-migrerende'

In deze subparagraaf wordt op basis van de kenmerken van 1941 onderzocht of de groep 'emigranten' anders was samengesteld dan de op beide lijsten voorkomende joden.

13. Omgerekend is van maart 1941 tot en met juli 1942 2,12 procent overleden. Het landelijk gemiddelde overlijdenspercentage over dezelfde periode is 1,33 procent (CBS 1957: 35). Dit percentage is daarmee significant lager dan het percentage overledenen onder de Groningse joden ($N=2.844$, χ^2 -kwadraat=6,001, $p<0,015$).

14. Mandemakers (1995: 161) wijst op het bestaan van verschillen in kwaliteit tussen de plaatselijke bevolkingsregisters. Het ontbreken van persoonskaarten kan klaarblijkelijk voorkomen.

15. Van hen kwamen er dertien uit Amsterdam. Dit lijkt misschien strijdig met het op 17 april 1941 afgekondigde verbod voor joden uit Amsterdam naar een andere gemeente te verhuizen, maar dat is het niet. In de periode van oktober 1941 tot mei 1943 werden namelijk landelijk 457 van de 748 ingediende aanvragen om vanuit Amsterdam naar elders te mogen verhuizen gehonoreerd ('Historisch overzicht van de ontwikkeling van den Joodschen Raad voor Amsterdam, afdeling verhuis- en reisvergunningen.' NIOD, 182: 12F). Verhuizen binnen Nederland was joden per 15 september 1941 zonder vergunning verboden.

Voor deze vergelijking is de T-test en de non-parametrische chi-kwadraat toets gebruikt. In tabel 2.6 zijn de persoonskenmerken van de groepen weergegeven.

De sociale status is vastgesteld met behulp van Van Tulders beroepsprestigieschaal. De verschillen in de verdeling van de kostwinners uit beide groepen over de klassen blijken statistisch niet significant. Ditzelfde geldt voor het verschil in het percentage werklozen. Indien we alle personen buiten beschouwing laten die tussen februari 1941 en juli 1942 zijn overleden, dan blijkt de verdeling van de kostwinners tussen beide groepen wel significant te verschillen. Ditzelfde geldt voor de Van Tulderscores op gezinsniveau: de 'emigranten' behoorden vaker tot de hogere sociale klassen.

Het huishouden van de 'emigranten' telde gemiddeld een half persoon meer dan de 'niet-migrerende', maar dit verschil blijkt statistisch niet significant te zijn. In vergelijking tot de 'niet-migrerende' was een significant groter deel van de 'emigranten' ongehuwd en verweuwd. Wat dit laatste betreft: het verschil in het percentage verweuwden wordt veroorzaakt door het relatief hoge percentage overleden personen onder de 'emigranten'. Iets meer dan dertig procent van de personen die in 1941 zijn overleden was weduwe of weduwnaar.

Het relatief hoge percentage overleden personen onder de 'emigranten' hangt samen met een gemiddeld hoge leeftijd. Hoewel de gemiddelde leeftijd tussen de 'emigranten' en 'niet-migrerende' niet significant verschilde, week de leeftijdsopbouw wel significant af.¹⁶ Onder de 'emigranten' bevonden zich veel meer personen in de leeftijdscategorieën twintig tot dertig jaar en tachtig tot vijfentachtig jaar - dit laatste hangt mogelijk samen met het significant meer voorkomen van vrouwen onder de 'emigranten'. De andere leeftijdscategorieën zijn juist ondervertegenwoordigd.

Het hebben van kinderen onder de zestien jaar kwam onder de 'emigranten' alleen voor in de leeftijdsgroep van dertig tot zestig jaar. Het vergeleken met de 'niet-migrerende' significant lagere percentage personen met kinderen onder de zestien jaar kan worden verklaard uit de ondervertegenwoordiging van deze dertig- tot zestigjarige personen.

Wat de nationaliteit betreft, was het percentage Nederlanders onder de 'emigranten' significant lager dan onder de personen die op beide lijsten staan.

Indien de personen die gestorven zijn in Groningen buiten beschouwing worden gelaten, was het percentage overlevenden onder de 'emigranten' 38,4 procent. Dit percentage verschilt significant van de 18,2 procent overlevenden onder de personen die op beide lijsten staan. Indien we degenen die verhuisden uit de stad Groningen opsplitsen naar gelang hun bestemming, dan blijkt dat zij die verhuisden naar een plaats in de provincie Groningen een lagere overlevingskans hadden dan degenen die de provincie Groningen verlieten (zie tabel 2.7). Desondanks was hun overlevingskans nog steeds hoger dan die van de joden die in de stad Groningen achterbleven.

16. Chi-kwadraat=83,665, $df=16$, $p<0,000$.

Blijkbaar was de stad Groningen binnen de gelijknamige provincie een voor joden gevaarlijke plaats.¹⁷

Recapitulerend: de 'emigranten' bestonden voornamelijk uit verhuizers. Vergelijken met de 'niet-migrerende' week hun huishoudgrootte niet af, hadden zij vaker een hoge sociale status, waren zij vaker ongehuwd, hadden zij vaker geen kinderen onder de zestien en waren zij vaker jong, waren vaker van het vrouwelijk geslacht en hadden vaker een niet-Nederlandse nationaliteit.

Tabel 2.6: **Vergelijking van de persoonskenmerken van joden uit Groningen: 'emigranten', 'niet-migrerende' en 'immigranten'**

Persoonskenmerken	emigranten	niet-migrerende waarden 1941	immigranten	niet-migrerende waarden 1942
Van Tuldersonscore individu^I	N=70	N=1.137	N=44	N=1.132
klasse 1:	1,4%	2,9%	20,5%	3,9%
klasse 2:	14,3%	9,0%	20,5%	8,0%
klasse 3:	15,7%	18,6%	11,4%	18,9%
klasse 4:	24,3%	26,2%	20,5%	23,3%
klasse 5:	31,4%	23,3%	20,5%	26,2%
klasse 6:	12,8%	20,0%	6,8%	19,7%
Van Tuldersonscore gezin^{II}	N=177	N=2.587	N=115	N=2.587
klasse 1:	11,3%	4,3%	13,9%	3,8%
klasse 2:	16,9%	11,0%	11,3%	8,9%
klasse 3:	18,1%	25,2%	13,9%	22,4%
klasse 4:	21,5%	25,3%	14,8%	21,2%
klasse 5:	11,9%	14,3%	17,4%	16,5%
klasse 6:	8,4%	10,9%	11,3%	13,7%
niet ingedeeld:	11,9%	9,0%	17,4%	13,4%
Werkloos	N=177 60,5%	N=2.586 55,9%	N=115 61,7%	N=2.587 56,2%
Huishoudgrootte^{III}	N=177 4,88	N=2.587 4,35	N=115 2,90	N=2.587 3,42
Nationaliteit^{II}	N=177	N=2.587	N=115	N=2.587
Nederlands	84,7%	92,1%	88,7%	92,5%
overig	15,3%	7,9%	11,3%	7,5%
Burgerlijke staat^{II}	N=177	N=2.587	N=115	N=2.587
ongehuwd	50,3%	42,7%	59,1%	39,9%
gehuwd	36,2%	51,1%	33,0%	52,8%
verweduwd	13,5%	6,2%	7,9%	7,3%
Vrouw^{II}	N=177 57,1%	N=2.587 51,1%	N=115 46,1%	N=2.587 51,1%
Heeft kind onder 16 jaar^{II}	N=177 8,5%	N=2.566 21,9%	N=115 16,5%	N=2.587 23,4%
Leeftijd^{I III}	N=177 40,82 jr.	N=2.587 38,75 jr.	N=115 25,82 jr.	N=2.587 38,75 jr.
Percentage overlevenden^{III}	N=125 38,4%	N=2.587 18,2%	N=115 33,0%	N=2.587 18,2%

17. Zie hoofdstuk 3.

I De verdeling van de 'immigranten' verschilt van de 'niet-migrerende'. Chi-kwadraat ($p < 0,05$, 2-zijdig).

II De verdeling van de 'emigranten' verschilt van de 'niet-migrerende'. Chi-kwadraat ($p < 0,05$, 2-zijdig).

III Het gemiddelde van de 'immigranten' verschilt van de 'niet-migrerende'. T-toest ($p < 0,05$, 2-zijdig).

Tabel 2.7: **Overlevingskansen van tussen 21-2-1941 en 24-7-1942 verhuisden uit en naar de stad Groningen**

	Verhuisd uit Groningen			Verhuisd naar Groningen		
	Naar:	Overleefd	% Overleefd	Uit:	Overleefd	% Overleefd
Amsterdam	34	12	35,3	13	6	46,1
Rotterdam	9	2	22,2	-	-	-
Den Haag	8	4	50,0	6	3	50,0
provincie Groningen	22	6	27,3	24	6	25,0
buitenland	2	2	100,0	-	-	-
overige plaatsen	40	15	37,5	36	13	36,1
totaal	115	41	35,7	79	28	35,4

4.3 Vergelijking van de 'immigranten' met de 'niet-migrerende'

Bestonden er verschillen tussen de 'immigranten' en de 'niet-migrerende'? In tabel 2.6 zijn beide groepen met de persoonskenmerken van 1942 tegenover elkaar gezet. Als ze worden vergeleken, blijkt dat ze wat betreft de verdeling over de sociale klassen significant van elkaar verschiden. De 'immigranten' hadden een hoger beroepsprestige, ongeacht of de status van het beroep op individueel of op gezinsniveau wordt vastgesteld.

Wat betreft werkloosheid, geslacht, nationaliteit of percentage verweduwen verschiden de groepen niet significant van elkaar. De percentages al dan niet gehuwden deden dat wel. Het relatief hoge percentage ongehuwden onder de 'immigranten' hangt samen met het gegeven dat 23 procent van deze groep uit borelingen bestond. Indien deze buiten beschouwing worden gelaten, blijkt het verschil in de verdeling van burgerlijke staat niet meer significant te zijn. Het lagere percentage personen met kinderen onder de zestien jaar kan eveneens worden verklaard uit het hoge percentage jonge kinderen onder de 'immigranten'. Het verschil is echter niet significant.

Het relatief hoge percentage jonge kinderen onder de 'immigranten' was ook de oorzaak van de significant lagere gemiddelde leeftijd. Als deze gemiddelde leeftijd wordt berekend zonder de borelingen, blijkt deze nog steeds significant lager te hebben gelegen dan de gemiddelde leeftijd van de 'niet-migrerende'. Tegelijkertijd woonden de 'immigranten' vergeleken met de 'niet-migrerende' in een gezin dat gemiddeld een half persoon minder telde. Dit verschil is significant.

De overlevingskans van de 'immigranten' als geheel lag gemiddeld 14,8 procentpunten hoger dan die van de 'niet-migrerende' (tabel 2.6): een statistisch significant verschil. De verhuizers onder de 'immigranten' hadden een nog iets hogere overlevingskans van 35,4 procent (tabel 2.7). Opvallend is dat de overlevingskans van diegenen die uit de provincie Groningen naar de gelijknamige stad verhuisden tien procentpunten lager lag dan de gemiddelde overlevingskans onder de verhuizers: blijkbaar was Groningen voor joden een gevaarlijke stad.¹⁸ Verhuizers uit Amsterdam en Den Haag hadden een hogere overlevingskans dan de gemiddelde overlevingskans onder

18. Zie hoofdstuk 3.

verhuizers. Degenen die naar de stad Groningen verhuisden, hadden vaker een baan in de bovenste twee Van Tulderklassen en waren jonger. Verder waren er relatief veel niet-Nederlanders in de groep verhuizers te vinden. Ze waren niet significant vaker kinderloos, in een kleiner huishouden te vinden of ongehuwd.

Recapitulerend: de 'immigranten' hadden vergeleken met de 'niet-migreren' een significant hoger beroepsprestige. Hun leeftijd, het aandeel gehuwden en de gemiddelde huishoudgrootte was significant geringer. Tenslotte hadden de 'immigranten' een grotere overlevingskans. De verhuizers naar de stad Groningen onder de 'immigranten' waren jonger en hadden een hoger beroepsprestige: zij hadden daarmee de kenmerken van mensen waarvan kan worden verwacht dat ze geografisch meer mobiel zijn. Verder wijken zij niet af van de joden die op beide lijsten voorkomen.

5. Persoonskenmerken en overlevingskansen

Hieronder wordt nagegaan of de wijzigingen in de registratie van de kenmerken van joden tussen 1941 en 1942 samenhang vertoont met hun overlevingskans. Deze overlevingskans wordt met behulp van multivariate logistische regressie vastgesteld.¹⁹ Hierbij wordt gecontroleerd voor de effecten van de volgende achtergrondkenmerken (met zoveel mogelijk de waarden van 1941): welstand, nationaliteit, burgerlijke staat, gemengd gehuwd zijn, kinderen onder de zestien jaar hebben, geslacht, leeftijd en gezinsomvang. In de analyse bevonden zich de 2.844 joden die op de registratielijsten van 1941 en 1942 voorkwamen, dus zowel de 'migreren' als de 'niet-migreren'. De referentiecategorie is een vrouw die de Nederlandse nationaliteit had, gehuwd was met een joodse man, geen kinderen had onder de zestien jaar, een gezin had met een omvang van vier mensen, tussen de 35 en 40 jaar oud was en een baan had die een vier scoorde op de beroepsprestigeschaal van Van Tulder. Voor een persoon met voornoemde kenmerken is gekozen omdat het de meest voorkomende kenmerken zijn. De resultaten worden gepresenteerd in tabel 2.8.

Hieronder zullen eerst de achtergrondkenmerken één voor één worden behandeld en zullen verwachtingen omtrent hun invloed worden geformuleerd. Hierna wordt vastgesteld of deze verwachtingen uitkwamen. Daarbij zal de aandacht worden geconcentreerd op de verschillen tussen de in 1941 en 1942 geregistreerde kenmerken.

5.1 Kinderen en burgerlijke staat

Afgaande op de literatuur maakten jonge kinderen het onderduiken moeilijker. Niet alleen betekende het hebben van kinderen dat er meer onderduikplaatsen nodig waren, zij vormden ook een extra risico omdat het gevaar voor ontdekking groter was dan bij een volwassene (Presser 1965: deel 2, 279). Als er al plaatsen voor de kinderen werden gevonden, was dit vaak op een ander adres dan waar de ouders onderdoken. Zo'n opsplitsing van het gezin was emotioneel gezien erg zwaar. Deze moeilijkheden

19. Zie de bijlage voor een uitleg van deze techniek.

konden leiden tot de beslissing niet onder te duiken (Van Dam, 1985: 111). Hieruit volgt de hypothese dat joden met kinderen een kleinere kans hadden om de oorlog te overleven dan joden zonder kinderen. Deze hypothese wordt niet bevestigd. Joden zonder kinderen hadden dezelfde kans de oorlog te overleven als joden met kinderen.

Dat getrouwde joden minder kans hadden op een onderduikplaats dan ongerouwde joden lijkt niet onaannemelijk, zelfs als zij geen kinderen hadden. Als zij wilden onderduiken, moesten zij immers meteen twee plaatsen hebben. Voor getrouwde joden zonder kinderen gold evenzeer dat een eventueel dreigende opsplitsing een reden kon zijn om niet onder te duiken. Hieruit volgt de vooronderstelling dat gehuwde joden een kleinere kans hadden om de oorlog te overleven dan ongehuwde joden. Aan de andere kant kan worden gesteld dat getrouwde stellen over een groter netwerk beschikten dan ongehuwden. Dit netwerk was van levensbelang bij het zoeken naar een onderduikadres. Hieruit volgt de verwachting dat gehuwde joden een grotere kans hadden om de oorlog te overleven dan ongehuwde joden. Geen van beide veronderstellingen wordt door de resultaten bevestigd. Uit de analyses blijkt dat zowel ongehuwden als verweduwen dezelfde overlevingskans hadden als gehuwden.

Een geval apart vormden de joden die met een niet-jood waren gehuwd. Uit angst voor de reacties van de niet-joodse familie zagen de Duitsers er vanaf deze joden te deporteren. Gedurende de bezetting wijzigden de bezetter zijn beleid ten aanzien van deze groep meerdere malen, onder meer op basis van de vraag of er uit het huwelijk kinderen waren voortgekomen of niet. Moore (1997: 127) meent dat de Duitsers uiteindelijk de gemengd gehuwde joodse mannen in hoge mate deporteerden. Zelfs als hij gelijk zou hebben, dan nog is het aannemelijk dat deze mannen betere overlevingskansen hadden dan de niet-gemengd gehuwde joden. Joden die met een niet-jood waren getrouwd beschikten immers over een niet-joodse schoonfamilie, daarnaast was de kans dat zij niet-joodse vrienden hadden ook groter. Deze niet-joodse schoonfamilie en vrienden konden de voor onderduiken noodzakelijke hulp bieden. Dit geeft aanleiding tot de hypothese dat joden die met een niet-jood waren getrouwd een grotere kans hadden om de oorlog te overleven dan joden die met een jood waren getrouwd. Deze hypothese wordt duidelijk bevestigd: de gemengd gehuwde joden hadden een hogere overlevingskans. Hierbij blijkt er geen verschil te bestaan tussen gemengd gehuwde joodse mannen en vrouwen, overigens evenmin tussen joodse mannen en vrouwen in het algemeen.

Meer in het algemeen zou kunnen worden gesteld dat naarmate het gezin groter was, het vinden van (financiering voor) voldoende onderduikplaatsen een probleem vormde en aanleiding kon zijn te besluiten dan maar niet onder te duiken. Dit leidt tot de vooronderstelling dat joden die tot een klein gezin behoorden een grotere overlevingskans hadden dan joden die tot een groot gezin behoorden. Deze hypothese wordt bevestigd: uitgaande van de aantallen leden per gezin in 1941 hadden de joden die tot een klein gezin behoorden een significant hogere overlevingskans dan de joden die tot een groter gezin behoorden. Opvallend is hierbij dat de joden wier gezinssamenstel-

ling qua aantal veranderde tussen 1941 en 1942 een significant hogere overlevingskans hadden dan de joden wier gezinssamenstelling in deze zin ongewijzigd bleef. Helemaal onverwacht is dat niet: meestal betekende deze verandering een vermindering van het aantal gezinsleden.

5.2 Leeftijd

Na afloop van de oorlog stelde het Rode Kruis op basis van onderzoek naar de overlevenden van de jodenvervolgving dat de kinderen beneden de zestien jaar oud en de ouderen boven de veertig jaar vrijwel volledig waren uitgeroeid (Van de Vosse 1947: 6, 11-12). Dit geeft aanleiding tot de vooronderstelling dat ook in Groningen joodse kinderen een kleinere kans hadden om de oorlog te overleven. Sommige auteurs menen daarentegen dat het vinden van een onderduikplaats voor een kind makkelijker was dan voor een volwassene. Het kind werkte vertederend, had minder voedsel nodig dan een volwassene en een smoes voor zijn verblijf was makkelijker gevonden (Van Dam, 1985: 109). Hieruit kan worden afgeleid dat joodse kinderen een grotere kans hadden om de oorlog te overleven.

Uit de analyses blijkt dat kinderen geen afwijkende overlevingskans hadden. Alleen de joden tussen de 25 en 30 jaar oud hadden een bijna significante grotere overlevingskans dan de referentiecategorie van 35- tot 40-jarigen. De mensen van boven de tachtig jaar oud lijken weliswaar de grootste overlevingskans te hebben, maar hun overlevingskans is vertekend. Aangezien een deel van deze mensen is gestorven voordat zij naar de vernietigingskampen werden gedeporteerd, is van hen veelal een graf bekend. Zij staan daarom niet in *In memoriam* vermeld. Verder blijken mensen tussen de 55 en 60 een significant kleinere overlevingskans te hebben dan de referentiecategorie.

5.3 Beroep

Mensen die onderduikers hulp boden, wilden daar vaak geld voor hebben (Van Dam, 1985: 111). Het hoefde niet zo te zijn dat men aan de onderduikers wilde verdienen, maar onderduikers brachten nu eenmaal kosten met zich mee. Zo moesten ze voedsel, kleding en valse documenten hebben – hier was geld voor nodig. Mensen die over veel beroepsprestige beschikten, hadden over het algemeen ook meer geld en dus meer mogelijkheden om onder te duiken. Daarnaast was hun netwerk vaak groter waardoor zij in potentie meer kans hadden om hulp te vinden. Dit geeft aanleiding tot de vooronderstelling dat joden met veel beroepsprestige (op gezinsniveau) een grotere kans hadden de oorlog te overleven dan joden met weinig beroepsprestige.

Deze hypothese is getoetst door gebruik te maken van de beroepsprestige schaal van Van Tulder. Hierbij is uitgegaan van de beroepstitel op familieniveau uit 1941 voor de mensen die in dat jaar in Groningen werden geregistreerd, voor de overigen de beroepstitel op familieniveau uit 1942. Uit de analyses blijkt dat de hoogste twee Van Tulderklassen een duidelijk betere overlevingskans hadden dan categorie vier, die als referentiecategorie is gekozen. Hoewel hierboven is gebleken dat er op gezinsniveau slechts een gematigd verband bestaat tussen de sociale klasse zoals vastgesteld in 1941

en 1942 voor de groep die op beide registratielijsten voorkomt, blijkt voor de ‘niet-migrerende’ joden wier Van Tulderklasse in 1941 verschilde van die in 1942 de overlevingskans niet significant af te wijken van die van de overige joden. Verder is het opvallend dat de mensen uit de groep van niet-ingedeelden (zij die geen betaald werk hadden) een significant betere overlevingskans hadden dan de referentiecategorie. Waarschijnlijk betreft het hier voor een aanzienlijk deel renteniers die op basis van hun vermogen (en waardevolle connecties met andere mensen) in de hogere sociale klassen zouden moeten worden ingedeeld.

5.4 Nationaliteit

In Nederland heerste minder antisemitisme dan in Duitsland en de Oost-Europese landen waardoor bij Nederlandse joden mogelijk een vals gevoel van veiligheid kon bestaan. In Nederland verblijvende joden die oorspronkelijk uit Duitsland en de Oost-Europese landen kwamen, waren daarentegen juist gevlucht voor het antisemitisme. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat zij als gevolg hiervan eerder hun maatregelen namen en in hogere mate onderdoken dan Nederlandse joden. Hieruit volgt de veronderstelling dat joden zonder de Nederlandse nationaliteit een grotere kans hadden om de oorlog te overleven dan joden met de Nederlandse nationaliteit. Hier staat tegenover dat buitenlandse joden vergeleken met Nederlandse joden minder goed waren geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. Voor hen was het daarom waarschijnlijk moeilijker een onderduikadres te vinden. Dit leidt tot de veronderstelling dat joden zonder de Nederlandse nationaliteit een kleinere kans hadden om de oorlog te overleven dan joden met de Nederlandse nationaliteit. Van de buitenlandse joden namen de Duitse joden een speciale positie in. In kamp Westerbork bestond de administratie grotendeels uit Duitse joden. Zij konden beïnvloeden wie voorlopig werd gevrijwaard van transport naar de vernietigingskampen. Zij zullen daarbij vooral landgenoten hebben behoeft – die stonden hen het meest na (Moore 1997: 218-224). Uiteindelijk werden weliswaar de meesten van hen die in eerste instantie van transport waren vrijgesteld alsnog weggevoerd, maar doordat ze later werden gedeporteerd, hadden ze een grotere kans om de kampen te overleven of om in een relatief gunstig kamp (Theresienstadt en Bergen-Belsen) terecht te komen. Hieruit volgt de hypothese dat joden met de Duitse nationaliteit een grotere kans hadden om de oorlog te overleven dan joden zonder de Duitse en zonder de Nederlandse nationaliteit.

Bij de toetsing van de hypothese is voor zover mogelijk uitgegaan van de registratie van 1941 omdat, zoals uit paragraaf 3 bleek, de Duitse nationaliteit in die van 1942 niet meer voorkwam. Slechts voor de ‘immigranten’ is gebruik gemaakt van de registratie van 1942. De hypothese dat joden met de Nederlandse nationaliteit een slechtere kans hadden om de oorlog te overleven, wordt niet bevestigd: zij hadden geen significant andere overlevingskans dan joden met de Duitse nationaliteit, staatloze joden en joden met een andere nationaliteit dan de Nederlandse of de Duitse (voornamelijk de Belgische of een Oost-Europese). De Duitse joden hadden vergeleken met de

joden van overige nationaliteit een bijna significant andere (slechtere) overlevingskans – met de rest is er geen verschil. Hierbij dient te worden opgemerkt dat op de registratielijst van 1941 de groepen met een overige nationaliteit of zonder nationaliteit kleine groepen waren, respectievelijk twintig en 26 joden. Opvallend is dat de joden wier nationaliteit tussen 1941 en 1942 veranderde, grotendeels Duitse joden, een bijna significant hogere overlevingskans hadden dan de joden wier nationaliteit niet veranderde.

5.5 Migratie

Het overgrote merendeel van de joden in onze analyses komt zowel op de registratielijst van 1941 als op die van 1942 voor. De kleine groep ‘migranten’ (zowel ‘immigranten’ als ‘emigranten’) die slechts op een van beide lijsten voorkomt, is in paragraaf 4 nader onderzocht. Wat hun overlevingskans betreft, bleek daar dat deze hoger was dan die van de ‘niet-migrerende’ joden. Nu zou kunnen worden verondersteld dat dit het gevolg was van het eveneens geconstateerde hogere beroepsprestige en de lagere leeftijd van de migranten. In de multivariate analyse wordt voor deze factoren gecontroleerd, het is daardoor mogelijk vast te stellen of los van eventuele verschillen in de achtergrondkenmerken de ‘migrerende’ joden een betere overlevingskans hadden. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn: de migratie hing samen met een significant hogere overlevingskans. Als vervolgens een onderscheid wordt gemaakt tussen de joden die alleen op de lijst van 1941 staan (‘immigranten’) en zij die alleen op de lijst van 1942 staan (‘emigranten’), blijkt dat gecontroleerd voor de achtergrondkenmerken beide groepen een statistisch significant hogere overlevingskans hadden. Maar het effect is voor de ‘emigranten’ wel groter dan voor de ‘immigranten’.

5.6 Slot

De verschillen tussen de registratielijsten van 1941 en 1942 resulteren over het geheel genomen in weinig van elkaar afwijkende percentages overlevenden. Van de lijst van 1941 heeft 79,3 procent van de joden de oorlog niet overleefd. Voor de lijst van 1942 blijkt dat 81,2 procent te zijn.²⁰ Dit verschil wordt grotendeels veroorzaakt doordat de mensen die zijn gestorven tussen de momenten waarop de lijsten werden gemaakt alleen op de lijst van 1941 staan vermeld. Deze mensen worden niet in *In memoriam* genoemd. Wanneer de mensen die zijn overleden in de periode tussen het maken van de lijst van 1941 en het maken van de lijst van 1942 uit de analyse worden weggelaten, dan stijgt het percentage dat de oorlog niet heeft overleefd tot 80,8 procent. Het verschil tussen de lijst van 1941 en de lijst van 1942 in het percentage joden dat tijdens de bezetting is omgekomen is dan slechts 0,4 procent. Dit verschil wordt veroorzaakt doordat joden die alleen op de lijst van 1941 staan een grotere overlevingskans hadden dan joden die alleen op de lijst van 1942 staan, ook nadat degenen die een natuurlijke dood zijn gestorven zijn weggelaten.

20. Het percentage overlevenden wijkt in geringe mate af van het in hoofdstuk 1 genoemde cijfer aangezien voor dit hoofdstuk de koppeling van de registratielijsten met *In memoriam* handmatig is gecontroleerd.

Tabel 2.8: Persoonskenmerken en de overlevingskans van joden in Groningen (N=2.844)

Factoren	b	p	overlevingskans
Constante	-1,63	0,00	0,16
Welstand		0,00	
Van Tulderklasse 1 (op gezinsniveau)	1,44	0,00	0,45
Van Tulderklasse 2 (op gezinsniveau)	0,43	0,02	0,23
Van Tulderklasse 3 (op gezinsniveau)	0,19	0,21	
Van Tulderklasse 4 (op gezinsniveau)	ref.	ref.	ref.
Van Tulderklasse 5 (op gezinsniveau)	-0,14	0,47	
Van Tulderklasse 6 (op gezinsniveau)	0,16	0,41	
niet ingedeeld (op gezinsniveau)	0,58	0,00	0,26
Wijziging beroepsprestige 1941-1942			
ja	-0,04	0,73	
nee	ref.	ref.	ref.
Nationaliteit		0,34	
Nederlands	ref.	ref.	ref.
Duits	-0,26	0,50	
staatloos	0,22	0,63	
overig	0,73	0,16	
Wijziging nationaliteit 1941-1942			
ja	0,72	0,07	0,29
nee	ref.	ref.	ref.
Burgerlijke staat		0,32	
gehuwd	ref.	ref.	ref.
ongehuwd	0,17	0,34	
verweduwd	0,31	0,18	
Wijziging burgerlijke staat 1941-1942			
ja	-0,17	0,50	
nee	ref.	ref.	ref.
Gemengd gehuwd			
ja	2,87	0,00	0,77
nee	ref.	ref.	ref.
Met kind onder 16			
ja	0,21	0,24	
nee	ref.	ref.	ref.
Geslacht			
man	0,15	0,15	
vrouw	ref.	ref.	ref.
Leeftijd		0,02	
0 - 5 jaar	0,14	0,64	
5 - 10 jaar	0,21	0,50	
10 - 15 jaar	0,11	0,73	
15 - 20 jaar	0,23	0,43	
20 - 25 jaar	0,28	0,43	
25 - 30 jaar	0,46	0,07	0,24
30 - 35 jaar	0,26	0,28	
35 - 40 jaar	ref.	ref.	ref.
40 - 45 jaar	0,01	0,98	
45 - 50 jaar	-0,16	0,57	
50 - 55 jaar	0,27	0,34	
55 - 60 jaar	-0,62	0,05	0,09
60 - 65 jaar	-0,24	0,42	
65 - 70 jaar	-0,06	0,85	
70 - 75 jaar	-0,03	0,93	
75 - 80 jaar	0,11	0,79	
80 - 100 jaar	1,14	0,01	0,38
Gezinsomvang	-0,09	0,00	0,16
Wijziging gezinsomvang 1941-1942			
ja	0,30	0,01	0,21
nee	ref.	ref.	ref.
Wijziging woonplaats 1941-1942			
ja	1,28	0,00	0,41
nee	ref.	ref.	ref.

ref. = referentiecategorie

6. Conclusie

Uit het hierboven gepresenteerde onderzoek naar de stad Groningen blijkt dat het gebruik van verschillende registraties van de joodse gemeenschap leidt tot slechts geringe verschillen in het percentage joden dat de oorlog overleefde. Afgaande op de lijst van 1941 overleefde 20,7 procent de oorlog, volgens die van 1942 is dat 18,8 procent. Dit verschil is grotendeels terug te voeren op de joden die tussen de registraties van 1941 en 1942 overleden en als gevolg hiervan noch in *In memoriam*, noch in de registratielijst van 1942 worden vermeld. Dit kleine verschil kan als een aanwijzing worden gezien dat de verschillen tussen de lijsten van 1941 en die van 1942 gering zijn en geringe gevolgen hebben. Als de factoren die de overlevingskansen het sterkst bepalen op het niveau van de gemeente te vinden zijn, zou dit in de lijn der verwachting liggen. Gecontroleerd voor de effecten van de achtergrondkenmerken is weliswaar gebleken dat de overlevingskans van de ‘migrerende’ joden groter was dan van de ‘niet-migrerende’, maar de betrokken aantallen zijn betrekkelijk gering. In totaal worden op de lijsten van 1941 en 1942 2.879 verschillende joden genoemd, 292 hiervan (10,1 procent) komen slechts op één van beide lijsten voor.

Het profiel van de 292 mensen die slechts op één van beide lijsten werden genoemd, kwam overeen met dat van mensen die gewoonlijk geografisch relatief mobiel zijn. De ‘emigranten’ verschilden significant van de personen die op beide lijsten staan in de verdeling van de Van Tulderscores op familieniveau en de burgerlijke staat. Ze hadden significant minder vaak kinderen onder de zestien en uiteindelijk een significant hogere overlevingskans. De ‘immigranten’ verschilden significant van de ‘niet-migrerende’ joden ten aanzien van de verdeling van de Van Tulderscores zowel op individueel als op gezinsniveau. Daarnaast was de leeftijdsverdeling, het percentage ongehuwde joden en weduwen/weduwnaars en de gemiddelde huishoudgrootte significant verschillend. Dit duidt erop dat hun migratie los stond van de specifieke omstandigheden die met de bezetting gepaard gingen. Naast het geringe verschil in overlevingskansen tussen de joden op de lijsten van 1941 en 1942 en het betrekkelijke geringe aantal joden dat op slechts een van beide lijsten voorkomt, vormt dit een derde aanwijzing dat het door elkaar gebruiken van registratielijsten van verschillende datum waarschijnlijk niet tot grote problemen leidt bij vergelijkend onderzoek.

We moeten ons wat dit betreft echter niet te rijk rekenen. We hebben hier te maken met maar één stad, bovendien een die zich wat betreft de overlevingskansen van joden ongunstig onderscheidde van de overige plaatsen in Nederland,²¹ dit kan een dempend effect hebben gehad op verschillen in overlevingskansen. Dit neemt niet weg dat we geen duidelijke aanwijzingen hebben gevonden dat het door elkaar gebruiken van registratielijsten van verschillende datum wel tot grote problemen leidt. De migratie van joden tussen de momenten van registratie die, zoals hierboven gebleken is, een samenhang vertoont met de overlevingskans, was, afgaande op de beschikbare

21. Zie hoofdstuk 1

gegevens, landelijk gezien in ieder geval niet bijzonder groot. In de periode van oktober 1941 tot en met april 1943 kregen 457 joden toestemming van Amsterdam naar de rest van het land te verhuizen, 1.124 joden mochten omgekeerd vanuit de rest van het land naar Amsterdam en 4.411 joden werd het toegestaan buiten Amsterdam te verhuizen.²² Grote gevolgen hoeven hiervan dus niet te worden verwacht.

22. ‘Historisch overzicht van de ontwikkeling van den Joodschen Raad voor Amsterdam, afdeling verhuis- en reisvergunningen.’ NIOD, 182: 12F. Over de periode voor oktober 1941 zijn geen cijfers bekend. De 4.411 joden die buiten Amsterdam mochten verhuizen, kunnen binnen hun woonplaats zijn verhuisd. Dit was iets wat, zoals in paragraaf 3 bleek, in Groningen in aanzienlijke mate het geval was. Gevolgen voor de overlevingskans had dit wat betreft de gemeentelijke (en zich op hoger niveau bevindende) factoren echter niet.

Deel 2: Daders, handlangers,
medeplichtigen, omstanders,
tegenstanders, slachtoffers

Hoofdstuk 3

Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst

Die Aufgaben, die der Beherrschungsapparat zu erfüllen hat, sind: die permanente Revolutionierung der Masse, die Erhaltung ihres Kampfwillens, des dynamischen Charakters der Bewegung. Daher gilt es die Masse ständig in Bewegung und Spannung zu erhalten. Die Masse ist in allen ihren Lebensäußerungen bis ins einzelste zu lenken. Sie ist in völliger Abhängigkeit und Unselbständigkeit vor eigenen unkontrollierten Willensimpulsen zu bewahren. Unter ständiger Bedrohung des einzelnen Massengliedes, seine Existenz zu verlieren zu können, muß die Masse ihre ganze Existenz mit der Partei verbinden und sich mitsamt ihren persönlichen Sorgen mit dem bestand der Partei identifizieren. Die Masse muß sich ständig beaufsichtigt fühlen, sich in einer fortwährenden Unruhe und Unsicherheit, in dem permanenten Zustand des schlechten Gewissens und der Furcht befinden. Diese Aufgaben führen zu einigen Organisationsprinzipien, die sich bestimmend auswirken: der Apparat muß schlechterdings total sein, er muß alle Lebensäußerungen umspannen.

HERMANN RAUSCHNING¹

1. Inleiding

De hoofdrol in de vervolging van de joden in het door Duitsland bezette Europa was weggelegd voor de Schutzstaffel (SS). De planning van de volkerenmoord, de bouw en het beheer van de vernietigingskampen, het afroepen en ophalen van de joden, de organisatie van het transport, de jacht op ondergedoken joden, het bestrijden van de individuen of organisaties die joden hielpen in hun pogingen aan de vervolging te ontkomen, het aansturen van het bij de vervolging ingeschakelde inheemse ambtenarenapparaat in het algemeen en de politie in het bijzonder: in al deze taken speelde de SS een centrale rol. Dat was in Nederland niet anders. Maar was het optreden overal in Nederland gelijk? Of kan het aan de jodenvervolging werkende SS-apparaat verantwoordelijk zijn geweest voor verschillen tussen gemeenten in het percentage joden dat de oorlog overleefde? Deze vragen staan in dit hoofdstuk centraal.

Het hoofdstuk is onderverdeeld in een zestal paragrafen. Paragraaf 1 besteedt aandacht aan de achtergronden van het soort bronnenmateriaal dat hieronder veelvuldig wordt gebruikt, te weten: processen-verbaal, verslagen van terechtzittingen en transcripties van processen.² De onderhavige stukken werden geproduceerd in het kader van de naoorlogse strafrechtelijke vervolging van Duitsers en Nederlanders die

1. Rauschning 1938: 63-64. Rauschning was van 1931 tot november 1934 lid van de NSDAP, vanaf de nazistische machtsovername begin 1933 als *Präsident* van de *Senat* van de *Freistaat* Danzig. Vanaf november 1934 keerde hij zich tegen het nazisme en moest kort hierop Danzig ontvluchten.

2. MvJ, CABR. N.B.: sinds 6 november 2000 berust het CABR bij het Nationaal Archief. De nummering van de dossiers in dit proefschrift komt overeen met die van het Ministerie, de indeling in dozen en bundels kan echter verschillen. De nummers na het dossiernummer verwijzen naar dozen of inventarisnummers. Als het om ander materiaal gaat (bundels, portefeuilles) is dit aangegeven. Ingevolge een overeenkomst met het Ministerie worden Nederlanders over wie de gepresenteerde informatie louter aan materiaal uit het CABR is ontleend alleen met initialen aangeduid.

in het bezette Nederland tot de *Sicherheitspolizei* (*Sipo*) en de *Sicherheitsdienst* (*SD*) hadden behoord of hiermee hadden samengewerkt. Dat hierbij wordt stilgestaan, heeft in de eerste plaats als reden dat vanwege de staat waarin het internationaal recht destijds verkeerde een strafrechtelijke vervolging niet zonder meer voor de hand lag. Daarnaast is het gebruik van het materiaal dat in het kader van deze strafrechtelijke vervolging werd geproduceerd bij historisch onderzoek niet onomstreden: de betrouwbaarheid wordt door historici geregeld als gering aangemerkt.

Paragraaf 2 behandelt inleidend de geschiedenis van de *SS* in Duitsland in het algemeen en die van de hiermee in de Nederlandse historiografie geregeld verwarde *Sipo* en *SD* in het bijzonder. Het gaat hierbij met name om zaken die in de navolgende paragrafen over Nederland telkens terugkeren: de taken van de *Sipo* en de *SD*, hun organisatie, hun werkwijze en de mate waarin zij Duitsland beheersten, de onderlinge verhouding, de ideeën en initiatieven omtrent de *Judenfrage* in de jaren '30, de positie binnen het nationaal-socialistische Duitsland en de officiële richtlijnen en de praktijken omtrent het gebruik van geweld tijdens de verhoren en de buitengerechtelijke opsluiting van verdachten in concentratiekampen.

Vanaf paragraaf 3 verschuift het perspectief naar Nederland. Het beeld dat in de historiografie van de *Sipo* en de *SD* in dit land bestaat, is dat van een gecentraliseerde, streng geleide, geoliede en efficiënte machine. De integratie van de verschillende onderdelen ervan – de politieke recherche, de criminele recherche en de inlichtingendienst – zou dermate hoog zijn geweest en de zes regionale bureaus (*Außen(dienst)stellen*) zouden zó strak aan het hoofdkwartier zijn gebonden dat welhaast van een monolithische organisatie kan worden gesproken (In 't Veld 1976: 114; Meershoeck 2000: 389). Variatie tussen gemeenten in het gemeentelijke percentage overlevende joden kan zo niet zijn veroorzaakt: de machine werkte overal op dezelfde wijze.

In de paragrafen 3 en 4 wordt echter op basis van een grondige analyse van het beschikbare bronnenmateriaal aangetoond dat het bestaande beeld van de *Sipo* en de *SD* in Nederland niet juist is. Paragraaf 3 behandelt de organisatie en werkwijze van de *Sipo* en de *SD* in Nederland en leidt tot de conclusie dat van de veronderstelde mate van integratie tussen de criminele recherche, de politieke recherche en de inlichtingendienst geen sprake was. Paragraaf 4 analyseert de machtsverhoudingen binnen het apparaat. Eerst wordt de relatie geanalyseerd tussen de *Höherer SS- und Polizeiführer* (*HSSPF*) Hanns Albin Rauter, die in de historiografie ten onrechte meestal wordt neergezet als het hoofd van de *Sipo* en de *SD* in Nederland, en het daadwerkelijke hoofd, de *Befehlshaber der Sipo und des SD* (*BdS*). Vervolgens wordt de verhouding tussen de laatste en de regionale *Außenstellen* onder de loep genomen. Hieruit worden twee zaken duidelijk: in de eerste plaats dat Rauter in de praktijk weinig zeggenschap had over de *Sipo* en de *SD*, in de tweede plaats dat de verhouding tussen de *BdS* en zijn *Außenstellenleiter* alles behalve 'straf' was. Dit was niet alleen het gevolg van het tekort schietende diensttoezicht, maar ook van een decentrale wijze van organiseren waarbij van meet af aan veel nadruk op de executieve werd gelegd. Aangezien de uitvoerende krachten van

de *Sipo* en de *SD* voor een groot deel in de *Außenstellen* waren ondergebracht, heeft het zwaartepunt van het apparaat daarmee gedurende de gehele bezetting op regionaal niveau gelegen. Met behulp van twee voorbeelden wordt vervolgens gedemonstreerd waar de grote mate van speelruimte van de *Außenstellen* toe leidde: corruptie in 's-Hertogenbosch en eigenrichting in Groningen.

De paragrafen 3 en 4 maken duidelijk dat de *Sipo* en de *SD* geen monolithische organisatie vormden. Het functioneren van de regionale *Außenstellen* kon daarmee niet alleen variëren, gedemonstreerd is dat het dat in de praktijk ook deed. De betekenis hiervan voor het onderhavige onderzoek naar de overlevingskans van joden is dat dit variërende optreden van de *Außenstellen* een deel van de verklaring zou kunnen zijn van de verschillen tussen gemeenten in het percentage joden dat de oorlog overleefde. In de paragrafen 5 en 6 worden daarom twee meetinstrumenten ontwikkeld waarmee verschillen tussen de *Außenstellen* zichtbaar worden gemaakt. In paragraaf 5 gaat het om de vraag of de regionale bureaus van de *Sipo* en de *SD* zich onderscheidden in de mate van de activiteit die in de jacht op ondergedoken joden werd ontplooid. Paragraaf 6 behandelt de verschillen tussen de *Außenstellen* in de gewelddadigheid die tijdens het verhoren van arrestanten aan de dag werd gelegd: iets dat kan staan voor de wijze waarop taken werden opgevat.

1.1 Volkenrecht en strafvervolging

In dit hoofdstuk wordt veel gebruik gemaakt van de dossiers die in het kader van de naoorlogse strafrechtelijke vervolging van Duitse en Nederlandse medewerkers van de *Sipo* en de *SD* in Nederland zijn gevormd. Deze strafvervolging was hoofdzakelijk gebaseerd op de wijze waarop de leden van de *Sipo* en de *SD* het verzet bestreden. Aangezien verzetstrijders volgens het destijds van kracht zijnde internationale recht niet als rechtmatige deelnemers aan de strijd werden gezien, lag deze strafvervolging niet zo voor de hand als dat nu misschien lijkt. Daarnaast is het gebruik van de gegevens die in het kader van deze processen zijn vergaard niet onomstreden: de betrouwbaarheid wordt door sommige historici laag ingeschat.

Voorschriften voor en gebruiken omtrent het gedrag van soldaten tegenover de bevolking van een vijandelijk gebied dat door hen werd binnentrokken en bezet, bestaan al vele eeuwen. Het heeft echter lang geduurd voordat zij officieel werden vastgelegd (Mouton 1947: 27 e.v.). Tot codificatie kwam het pas met de Vredesconferenties van 1899 en 1907. Op de Eerste Vredesconferentie, in 1899 te Den Haag bijeengeroepen op uitnodiging van Tsaar Nicolaas II van Rusland, kwam onder meer de positie van verzetsstrijders aan de orde. De vertegenwoordigers van Zwitserland en Groot-Brittannië stelden voor de bescherming die het internationaal recht zou gaan bieden aan burgers die bij een vijandelijke invasie van hun land spontaan naar de wapens grepen tot op zekere hoogte uit te strekken tot de verzet plegende inwoners van een reeds bezet gebied. Dit idee viel niet in goede aarde. De gedelegeerde van Duitsland stelde met steun van de Russische en Nederlandse afgevaardigden dat de conferentie bedoeld was om oorlogsleed te verzachten: dat kon alleen als de bevolking van dat bezette gebied

zich niet met de strijd zou bemoeien. Uiteindelijk bleek geen enkel land bereid de voorstellen van de Zwitsers en de Britten te ondersteunen. Het Landoorlogreglement, het concrete resultaat van de Eerste Vredesconferentie, bevatte ten aanzien van verzetsstrijders daarom geen beschermende bepalingen (Ford 1955: 105-108).

De Tweede Haagse Vredesconferentie van 1907 bevestigde in grote lijnen de resultaten van de Eerste en voerde in het Landoorlogreglement enkele bescheiden veranderingen door. Artikel 43 bepaalde nu in essentie hoe de bezetter zich diende te gedragen tegenover de bevolking van het bezette gebied:

‘wanneer het gezag van de wettelijke overheid feitelijk is overgegaan in handen van degene, die het gebied heeft bezet, neemt deze alle maatregelen, die in zijn vermogen staan, ten einde voor zooveel mogelijk de openbare orde en het openbaar leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens volstrekte verhouding, met eerbiediging van de in het land geldende wetten.’³

Een voorstel van de Nederlandse gedelegeerde om een artikel toe te voegen dat het de bezetter verbood inwoners van bezet gebied te doden zonder voorafgaand vonnis van een door de hoogste militaire commandant ingestelde krijgsraad haalde het niet. De mening was dat artikel 46, volgens welke de bezetter ‘de eer en de rechten van het gezin, het leven der personen en de bijzondere eigendom, alsmede de godsdienstige overtuiging en de uitoefening van de eerediensten’⁴ moest eerbiedigen, voldoende bescherming bood (Mouton 1947: 93).

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog werd het Landoorlogreglement alom erkend als de formulering van het bestaande oorlogsrecht. Ondanks – of misschien juist dankzij – het feit dat bepalingen over de behandeling van verzetsstrijders hierin niet waren opgenomen, bestond er internationaal brede overeenstemming dat de bevolking van een reeds bezet land zich in ruil voor een redelijke behandeling van gewapende vijandelikheden tegenover de bezetter diende te onthouden (Von Glahn 1957:

3. *Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land alsmede verdrag van Genève voor de verbetering van het lot der gewonden en zieken, zich bevindende bij de legers te velde, van 27 juli 1929*, Den Haag 1946: Algemeene Landsdrukkerij. Met welke middelen de bezetter dit mocht doen, was in het Landoorlogreglement niet omschreven. Dit is iets waaraan Toppe (2002: 99-110) in zijn kritiek op Von Frijtag Drabbe Künzel (2000(b)) voorbij lijkt te gaan. Aangezien het Landoorlogreglement geen onderscheid maakte tussen een militair of een civiel bezettingsregime betekent het niet dat het de laatste vorm verbood, zoals Toppe (2002: 103) lijkt te menen. Het betekent slechts dat ook een civiel bezettingsregime zich had te houden aan de grenzen die het Landoorlogreglement stelde. Deze opvatting van het Landoorlogreglement is tijdens de naoorlogse processen tegen de belangrijkste oorlogsmisdadigers in Neurenberg bevestigd (zie Majer 1990: 152). Ook Toppe's stelling (2002: 107) dat volgens het tijdens de bezetting geldende internationale recht de leden van Duitse politie-eenheden in Nederland moeten worden gezien als *Freischärler*, onrechtmatige deelnemers aan de strijd, is er een die vragen oproept. De discussie over de positie van agenten, het feit dat zij niet tot het daadwerkelijke leger van een staat behoren en daarmee, als zij aan oorlogshandelingen deelnemen, niet onder de bescherming van het internationaal recht vallen, is er een die pas na de Tweede Wereldoorlog is gevoerd en in het verdrag van Genève van 1949 is geregeld juist als gevolg van de deelname aan de strijd door politie-eenheden tijdens die oorlog. Het ging hier bovendien niet om het optreden van de politie bij de handhaving van de orde in het reeds bezette gebied, maar om de vraag onder welke omstandigheden aan een politieagent die aan het front aan de strijd deelnam de beschermde status van combattant diende te worden verleend. Met het verdrag van Genève werd overigens ook aan de verzetsstrijder de status van combattant toegekend, mits hij zich hield aan de reeds in het Landoorlogreglement van 1907 vastgelegde voorwaarden (zie Buis 1992: 175-179, 185-216).

4. *Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land alsmede verdrag van Genève voor de verbetering van het lot der gewonden en zieken, zich bevindende bij de legers te velde, van 27 juli 1929*.

5. De indruk die Von Frijtag Drabbe Künzel (1999: 36-39) wekt als zou dit een typisch of specifiek Duitse opvatting zijn, is niet juist.

48).⁵ Mensen die dat nalieten, werden niet beschermd door de bepalingen van het oorlogsrecht en waren daarmee in feite overgeleverd aan de genade van de bezetter.⁶

Tijdens vele processen die in Europa na afloop van de Tweede Wereldoorlog tegen Duitsers werden gevoerd vanwege hun gedrag tegen de bevolking van bezet gebied, werd ter verdediging de vogelvrijheid van verzetsstrijders geregeld naar voren gebracht. Dit gebeurde lang niet altijd met succes, maar in het geval van de *Südost Generäle*, verantwoordelijk voor de bloedige strijd tegen de partizanen in Joegoslavië en Griekenland, werd dit verweer door de rechters geaccepteerd. De partizanen in deze landen konden volgens hen in principe wel worden gezien als rechtmatige strijders in de zin van het Landoorlogreglement, maar dan alleen als zij aan de hierin genoemde algemene voorwaarden voor combattanten voldeden: zij moesten worden geleid door een persoon die verantwoordelijk was voor zijn ondergeschikten; ze moesten een vast en op enige afstand herkenbaar onderscheidingsteken voeren; ze moesten hun wapens openlijk dragen en ze moesten zich in hun handelingen en gedragingen laten leiden door de wetten en gebruiken van de oorlog.⁷ Maar met de partizanen was het probleem nu juist dat

‘[...] the greater portion [...] failed to comply with the rules of war entitling them to be accorded the rights of a lawful belligerent [...] This means, of course, that captured members of these unlawful groups were not entitled to be treated as prisoners of war. No crime can be properly charged against the defendants for the killing of such captured members of the resistance forces, they being franc-tireurs.’⁸

Bij de processen in Nederland tegen leden van de Sipo en de SD die zich tijdens de bezetting hadden schuldig gemaakt aan buitengerechtelijke executie en/of mishandeling van verzetsstrijders, was een dergelijk beroep van de aangeklaagde op het Landoorlogreglement echter vruchteloos. De in overeenstemming met het Besluit Buitengewoon Strafrecht van 22 december 1943 op 12 juni 1945 ingestelde Bijzondere Gerechtshoven baseerden zich bij hun strafrechtelijke vervolging namelijk eenvoudigweg op Nederlands recht, niet op internationaal recht. De gedachte was hierbij dat oorlogsmisdrijven daden waren die louter tijdens bijzondere omstandigheden waren gepleegd. Daarmee konden deze daden door een bijzondere rechter volgens Nederlands recht worden beoordeeld (Belinfante 1978: 488). Op basis van deze overweging werd *Untersturmführer*⁹ Ludwig Heinemann, die meerdere doden op zijn geweten had, op 10 december 1946 zonder recht van cassatie door het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem ter dood veroordeeld en op 10 februari 1947 geëxecuteerd.

6. Niet alleen de autoriteiten in Duitsland maar ook die in Frankrijk, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie waren van mening dat als de bevolking in een bezet gebied gewapend verzet pleegde er zelfs onschuldige burgers als dwangmaatregel mochten worden geëxecuteerd. Zie Ford 1955: 213.

7. *Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land alsmede verdrag van Genève voor de verbetering van het lot der gewonden en zieken, zich bevindende bij de legers te velde, van 27 juli 1929*, artikel 1.

8. United Nations War Crimes Commission 1949: deel 8, 56-57.

9. Tenzij anders vermeld zijn de Duitsers uit het apparaat van de Sipo en de SD in Nederland van wie uitsluitend een SS-rang wordt genoemd lid van de SD, degenen van wie zowel een SS-rang als een politierang wordt genoemd lid van de Sipo. Zie voor een overzicht van de rangen de bijlage.

Maar precies een week later vernietigde de Bijzondere Raad van Cassatie de sententie van hetzelfde Bijzondere Gerechtshof in de zaak tegen *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* August Louis Wilhelm Ahlbrecht, een beslissing met verrijkende gevolgen. Ahlbrecht was op 19 juni 1946 ter dood veroordeeld wegens een geval van doodslag dat uit begin 1944 stamde. In de nacht van 13 op 14 januari 1944 was op een ‘foute’ agent uit Putten een aanslag gepleegd. Deze mislukte: een met het verzet samenwerkende ondergedoken SS-er raakte hierbij ernstig gewond. Hij viel in handen van Ahlbrecht en deze zag kans om nog wat inlichtingen uit de man te slaan voordat hij aan zijn verwondingen bezweek. De *Kriminalsekretär* wist als gevolg hiervan wie de opdrachtgevers van de actie waren: een onderwijzer uit Ede en een sigarenmaker uit Veenendaal. Terwijl Ahlbrecht zich naar Veenendaal begaf om er na raadpleging van het bevolkingsregister alle mannen op te pakken die de hem door de SS-er gegeven achternaam droegen, trok een groepje ‘foute’ Marechaussees onder leiding van overste Jacob Eduard Feenstra naar Ede en schoot daar de bewuste onderwijzer dood. Ahlbrecht liet zich ondertussen ook niet onbetuigd. Aangekomen bij het tweede adres op zijn lijst arresteerde hij de bewoner. De man had niets met de aanslag te maken, maar dat maakte niet uit. Ahlbrecht beroofde hem na enkele minuten met een viertal kogels van het leven. Een collega van Ahlbrecht had toen reeds de echtgenote van de man neergeschoten omdat zij via de bovenverdieping en het platte dak naar het belendende huis van haar schoonouders probeerde te vluchten.¹⁰

De Bijzondere Raad van Cassatie vond niet alleen dat de in deze zaak door het Gerechtshof opgelegde doodstraf te zwaar was, belangrijker was dat hij meende dat er te weinig rekening werd gehouden met het volkenrecht. Volgens de Raad miste de Nederlandse rechter rechtsmacht met betrekking tot leden van de voormalige bezettende macht zolang hij geen uitdrukkelijke bevoegdheid had om oorlogsmisdrijven van Duitsers te berechten. Als deze leden hun misdaden hadden begaan op bevel van of met machtiging van hun meerderen, konden zij tijdens een bezetting volgens het volkenrecht in principe alleen worden berecht door hun eigen rechters en niet tegelijkertijd door de inheemse rechters van het bezette gebied. Na afloop van de strijd was het de wederpartij echter wel mogelijk de soldaten of ambtenaren van de voormalige bezetter die de wetten en gebruiken van de oorlog hadden geschonden door daartoe aangewezen gerechtshoven te laten berechten. Het volkenrecht deelde bij wijze van uitzondering in dergelijke gevallen rechtsmacht toe aan de staat op wiens grondgebied het vijandelijke leger had geopereerd. Maar voordat de door deze staat aangewezen gerechtshoven tot de berechting van buitenlandse ambtenaren en militairen konden overgaan, moest aan de hoven eerst uitdrukkelijk bij wet rechtsmacht worden toegekend.¹¹

Met de wet van 10 juli 1947 werd dit alsnog geregeld. Door toevoeging van het

10. Zij overleefde de schietpartij. Zie pv. 5-3-1946. MvJ, CABR: 66811, map ‘BG Arnhem 87’. Feenstra, die erbij was toen Ahlbrecht de volgende dag verslag uitbracht aan *Außenstellenleiter* Thomsen, kreeg ‘uit zijn verklaringen [...] wel de indruk dat hij niet bepaald uit noodzaak geschoten had. In die tijd waren we erg fel, omdat vele van onze “kameraden” door sluipmoord door de tegenpartij om het leven waren gebracht’ (ibidem).

artikel 27a aan het Besluit Buitengewoon Strafrecht werd het juridisch mogelijk gemaakt Duitsers die in strijd met de bepalingen van het Landoorlogreglement over de behandeling van de bevolking van bezet gebied hadden gehandeld naar Nederlands recht te berechten. De Bijzondere Raad van Cassatie nam vervolgens het binnen het Nederlands recht bestaande beroep op het ambtelijk bevel als strafuitsluitingsgrond onder de loep. Aangezien de Nederlandse wetgever een Nederlands ambtelijk bevel had bedoeld en het hier om Duitsers ging, moest niet de Nederlandse maar de Duitse wet als uitgangspunt worden genomen om vast te stellen wanneer het ambtelijk bevel als strafuitsluitingsgrond kon dienen. Volgens het Duitse militaire strafrecht was de ondergeschikte strafbaar indien hij een opdracht uitvoerde en hij wist dat dit een algemeen of militair misdrijf betekende. Dat beginsel nam de Bijzondere Raad van Cassatie vervolgens over voor de vervolging van Duitse oorlogsmisdadigers (Rüter 1973: 95 e.v.; Belinfante 1978: 486-488).

De Duitse verdachten konden zich er nu nog slechts op beroepen dat zij niet wisten of niet konden weten dat hun handelen indruiste tegen het Landoorlogreglement, of dat het hier überhaupt niet tegen indruiste omdat de verzetsstrijder niet door het oorlogsrecht werd beschermd. Een beroep op beide gronden was veelal vruchteloos. De meeste buitengerechterlijke executies van verzetsstrijders vonden plaats tussen de nazomer van 1944 en de bevrijding in mei 1945, de periode dat de Duitse militaire rechtspraak was opgeschort en de berechting aan de Sipo was overgedragen. De Sipo had in dit verband verzuimd zorg te dragen voor officiële gerechtelijke vonnissen alvorens tot executie over te gaan. Dit was iets wat op zijn minst als noodzakelijk en algemeen bekend mocht worden beschouwd: bij de bestraffing van een op heterdaad betrapte spion was een gerechtelijk vonnis ook een voorwaarde (Ford 1955: 290).¹² Het fusilleren van verzetsstrijders zonder een dergelijk vonnis werd als gevolg hiervan als moord gewaardeerd. Het was hierbij niet van belang of de arrestant al dan niet als ‘terrorist’ kon worden gezien (Ford 1955: 221-222).¹³

Aangezien de Bijzondere Raad van Cassatie niet alleen het doden, maar op basis van het verdrag van Londen van 8 augustus 1945 ook het mishandelen en martelen van verzetsstrijders als een misdrijf tegen de menselijkheid strafbaar had gesteld (Ford 1955: 290), hadden de Bijzondere Gerechtshoven belangrijke rechtsinstrumenten gekregen om Duitsers te vervolgen. Dit betekende echter niet dat de rechters hiervan ook altijd gebruik maakten. Neem opnieuw het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem, ditmaal in de zaak tegen *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* Karl Ehrich Alfred Schöber, hoofd van de Sipo te Enschede. Schöber had zich in de periode van december 1943 tot

11. Arrest Bijzondere Raad van Cassatie d.d. 17-2-1947. MvJ, CABR: 66811. Na nieuw en uitgebreid onderzoek bleek Ahlbrecht nog veel meer op zijn kerfstok te hebben. Het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem veroordeelde hem op basis hiervan opnieuw ter dood op 22-9-1948. De Bijzondere Raad van Cassatie zette dit op 11-4-1949 om in levenslange gevangenisstraf. Uiteindelijk werd Ahlbrecht op 17 december 1959 in vrijheid gesteld en over de Nederlands-Duitse grens gezet.

12. *Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land alsmede verdrag van Genève voor de verbetering van het lot der gewonden en zieken, zich bevindende bij de legers te veld, van 27 juli 1929*, artikel 30.

13. Zie ook het arrest van de Bijzondere Raad van Cassatie d.d. 17-10-1949 inzake het proces tegen P. Burghoff. MvJ, CABR: 385.

juli 1944 schuldig gemaakt aan de mishandeling van arrestanten. Toen hij vanaf september 1944 onder het *Einsatzkommando* Enschede van *Obersturmführer* en *Kriminalkommissar* Erwin Knop kwam te ressorteren, was hij bovendien bij meerdere executies betrokken geraakt.¹⁴ Dit betrof niet alleen gearresteerde verzetsstrijders, maar ook een vijftal ondergedoken joden die in september 1944 tegen de lamp waren gelopen.¹⁵ Het Bijzonder Gerechtshof maakte in haar veroordeling van Schöber een onderscheid tussen enerzijds het executeren van onschuldigen van wie de mate van illegale activiteit niet geheel, althans niet in voldoende mate vaststond, zoals met de vijf joden het geval was, en anderzijds het executeren van verzetsstrijders. Wat de laatsten betrof:

[...] in de gevallen, waarin er sprake was van personen, waarvan vast was komen te staan, dat zij zich aan gewapend verzet hadden schuldig gemaakt, [zou] het voor verdachte inderdaad veel moeilijker [...] zijn geweest zich te verzetten tegen de order van executie en [kon] het inzicht in de onrechtmatigheid der handeling ook niet zo voor de hand liggend [...] worden geacht [...] immers, dat in die gevallen met redelijkheid kon worden verwacht, dat deze zgn. terroristen ook bij rechterlijk vonnis zouden worden ter dood veroordeeld.¹⁶

Dat Schöbers proces pas in 1949 plaatsvond, zal aan het door het Bijzonder Gerechtshof voor diens positie getoonde begrip en het daarmee weer ter discussie stellen van de positie van verzetsstrijders niet vreemd zijn geweest.¹⁷ Deze overweging van het Bijzonder Gerechtshof, die ook uitdrukking vond in een milde straf,¹⁸ werd in ieder geval niet opgelegd door het aan de veroordeling ten grondslag liggende onderzoek.¹⁹

1.2 Strafdossiers als historische bron

Wil men iets te weten komen over het functioneren van de Duitse politie in het bezette Nederland, dan vormen de dossiers die na de oorlog zijn aangelegd in het kader van de strafrechtelijke vervolging van voormalige leden van de *Sipo* en de *SD* een uiterst belangrijke bron. Het gebruik van dit materiaal is echter niet onproblematisch en sommige historici schrikken hier dan ook voor terug. In dit verband worden vaak twee argumenten aangevoerd die beide betrekking hebben op de betrouwbaarheid. Ten eerste dat de verslagen van verhoren en de processen-verbaal zijn opgesteld in het kader van een strafrechtelijke vervolging van betrokkenen, met alle mogelijke gevolgen voor het waarheidsgehalte van hun verklaringen. Ten tweede dat het menselijk geheugen gaten vertoont of gebeurtenissen anders reproduceert dan zij zich hebben voorgedaan.²⁰

14. Schöber had op 28 augustus 1944 voor het eerst getracht een arrestant dood te schieten, maar hij slaagde hierin niet: de man overleefde de schietpartij.

15. Sententie Bijzonder Gerechtshof te Arnhem inzake het proces tegen K.E.A. Schöber d.d. 23-6-1949. MvJ, CABR: 67032.

16. Ibidem.

17. Vgl. Rüter 1973: 115.

18. Schöber werd uiteindelijk tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld vanwege het doodschieten van vier mensen en het opdracht geven tot het doodschieten van vijf anderen. Hij kwam al op 4 juli 1952 vrij.

19. MvJ, CABR: 67032.

20. Bijvoorbeeld Meershoek 2000: 384. Dergelijke kritiekpunten gelden in principe ook voor dagboeken. Desalniettemin gebruiken historici deze veelal met veel minder omhaal.

Deze bedenkingen worden soms terecht geuit, maar waaraan meestal te snel voorbij wordt gegaan, is dat het onderzoek veelal werd uitgevoerd door ervaren agenten van politie en medewerkers van Justitie, gepokt en gemazeld in waarheidsvinding. Bestudering van de processen-verbaal in de strafdossiers, de vele verklaringen van de slachtoffers, van artsen die de slachtoffers behandelden of de doodsoorzaak vaststelden, van getuigen en betrokkenen niet behorend tot de kring van de aangeklaagde(n), van collegae van de aangeklaagde(n) en uiteindelijk van de aangeklaagde(n) zelf waarin deze reageerde(n) op het bewijsmateriaal waarmee hij (zij) werd(en) geconfronteerd, maken duidelijk op welke grondige wijze gewoonlijk te werk werd gegaan. Dat mishandelingen of executies plaatsvonden, werd door de betrokken leden van de *Sipo* en de *SD* dan ook meestal niet ontkend. Slechts de ernst of de mate waarin de verdachte hieraan zelf deelnam werd ingekleed met verhullingen, verdraaiingen, uitvluchten en rookgordijnen. Maar weinig verdachten ontkenden alle aantijgingen glashard, meestal werd er een wat onduidelijke koers gevaren tussen wat de verdachte meende niet te kunnen ontkennen en wat hij in ieder geval niet wilde erkennen – dit mede als gevolg van de vasthoudendheid en nauwgezetheid van de ondervragers die met een smoesje of een halve waarheid geen genoegen namen. Dat het de rechercheurs desondanks niet altijd mogelijk was vast te stellen wie precies wat op zijn kerfstok had, is bij een strafrechtelijke vervolging een groot probleem, maar voor een historisch onderzoek naar wat er op de *Außenstellen* voorviel c.q. een onderlinge vergelijking van de *Außenstellen* met betrekking tot de werkwijze is het dat veel minder.²¹

Er lijkt daarom op voorhand geen reden te zijn strafdossiers niet als een betrekkelijk ‘normale’ bron te beschouwen.²² Bij het consequent toepassen van de voor historici gebruikelijke bronnenkritiek, het kritisch beoordelen van de verklaringen, het vergelijken met andere verklaringen en confronteren met overig bewijsmateriaal is het meestal mogelijk de eventuele onwaarachtigheden en omissies aan het licht te brengen. Een goede stelregel hierbij is het negeren van zelfontlastende verklaringen van verdachten zolang er geen ander bewijs is dat deze op waarheid berusten. Een andere is dat getuigenverklaringen alleen dienen te worden gebruikt als de getuige logischerwijs iets kon weten over het onderwerp waarover hij zijn verklaring aflegt. Een voorbeeld waarin dit niet gebeurt, is de vaak aangehaalde verklaring van *Sturmbannführer* en *Kriminaldirektor* Josef Schreieder over de machtspositie van *HSSPF* Rauter tijdens de bezetting. Schreieder, zolang het over de *Sipo* en de *SD* gaat een betrouwbare getuige, verkeerde te weinig in de directe nabijheid van Rauter om met enige geloofwaardigheid te kunnen beweren dat de *HSSPF* op *Reichskommissar* Seyß-Inquart na de machtigste man in het bezette Nederland was ‘[...] wenn nicht sogar in vielen Dingen

21. Dat er tussen de leden van de *Sipo* en de *SD* voor en tijdens hun gevangenschap afspraken werden gemaakt (hiertoe mede in staat gesteld door de soms verbazingwekkende onnozelheid van de Nederlandse autoriteiten) over wat er verklaard zou gaan worden, is voor de jurist een groter probleem dan voor de historicus. Deze afspraken hadden meestal niet betrekking op wat voorgevallen was, dit kon vanwege de veelheid aan getuigen en bewijsmateriaal toch niet worden ontkend, maar op wie daarvoor verantwoordelijk was. Goed recherchewerk kon ook in deze gevallen vaak klaarheid brengen.

22. Zo ook Browning 1993: 14-15. Vgl. Wildt 1999: 13 waar deze meent dat historici nog iets van juristen kunnen leren: precisie.

Rauter mit Hilfe Himmlers – je nachdem wie dieser gerade zu Hitler stand – über Seyß-Inquart das Übergewicht hatte.²³

Een en ander neemt niet weg dat er bij het gebruik van strafdossiers als historische bron zoals dat hieronder plaatsvindt enige kanttekeningen moeten worden geplaatst. In de eerste plaats betreft dit de volledigheid van het strafonderzoek. Voor een veroordeling van de verdachten was het niet noodzakelijk om al hun misdaden tot op de bodem toe uit te zoeken: een beperkt aantal goed gedocumenteerde zaken was hiervoor voldoende. De politieke recherche concentreerde zich in haar onderzoek hierdoor op de meest ernstige misdaden, dat wil zeggen: de moorden en de zwaarste vormen van mishandeling waarover bewijsmateriaal kon worden verzameld.²⁴ Een vergelijking van de *Außenstellen* die uitgaat van de kwantiteit van de bedreven misdaden loopt hierop spaak. Maar indien, zoals in paragraaf 6, wordt uitgegaan van de ernst van de gepleegde mishandelingen is de onvolledigheid van het onderzoek geen groot probleem zolang duidelijk is dat a) na afloop van de oorlog van de zwaarste gevallen van mishandeling nog bewijzen bestonden of getuigen in leven waren; b) de politieke recherche de selectie van de na te pluizen gevallen van mishandeling overal op dezelfde wijze deed (dat wil zeggen: ten minste de ernstigste gevallen wel uitzocht); c) dat er geen systematische variatie is geweest in de bereidheid van getuigen om mee te werken aan het onderzoek. Er zijn wat dit betreft geen aanwijzingen gevonden die op problemen duiden.²⁵

Een tweede kanttekening heeft betrekking op de bestudering van de strafdossiers zelf: de dossiers vormen een *mer à boire*. Om hierin niet te verdrinken maar tegelijkertijd wel een goed beeld te krijgen van de gang van zaken op de *Außenstellen*, zijn alleen de strafdossiers bestudeerd van de *Außenstellenleiter*, diens plaatsvervanger en die van de grootste misdadigers, waaronder de plaatselijke *Judensachbearbeiter*. In de meeste gevallen was dit voldoende. De *Außenstellenleiter* en diens plaatsvervanger werden namelijk verantwoordelijk gehouden voor alle misdaden die op de *Außenstelle* hadden plaatsgevonden. Hun strafdossiers vormen daarmee over het geheel genomen een samenbundeling van de door de *Sipo* en de *SD* gepleegde misdaden, tenminste zolang niet duidelijk was dat een en ander buiten hen om op eigen initiatief van de ondergeschikten was gebeurd. Om vast te stellen of dit laatste het geval was, stelde de politieke recherche telkens de vraag naar de verdeling van de verantwoordelijkheden op de *Außenstelle*, en daarmee naar de wijze waarop zij was georganiseerd en functioneerde.

23. *Het proces Rauter*, 14. Kwiet (1968: 86) citeerde deze verklaring uitvoerig en introduceerde daarmee in de historiografie van de bezetting van Nederland een misverstand over de machtspositie van Rauter dat nog steeds voortbestaat.

24. Dat met name de politieke recherche in Amsterdam, Groningen en Maastricht desondanks getracht heeft zoveel mogelijk misdaden op te helderen, is dus een gelukkige bijkomstigheid. Het zegt daarnaast iets over de taakopvatting van de recherche in deze steden.

25. Er dient te worden opgemerkt dat het onderzoek naar de Bossche *Außenstelle* – afgezien van de hieronder te behandelen corruptie – niet de indruk wekt bijzonder goed te zijn geweest. Een ongetekende notitie in het strafdossier van *Außenstellenleiter* H.F.W. Kütke (Mv), CABR: 31509, 2, map 7) uit augustus 1948, vermoedelijk van de procureur-fiscaal, luidt dan ook: 'Een *allerbelabberdst* dossier, zoo onmogelijk aan het Hof voor te leggen. Toch zit er genoeg in, en ik garandeer Kütke tusschen 8 en 15 jaar, mogelijk zelfs nog wel 20!' (nadruk in origineel). Zover kwam het echter niet. Kütkes onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling volgde op 20-12-1948.

In het geval van de *Außenstelle* in Arnhem bestaat er wat dit betreft een probleem. De *Außenstellenleiter*, *Hauptsturmführer* en *Kriminalrat* Arthur Thomsen, stierf voortijdig in Nederlandse gevangenschap met als gevolg dat te zijner laste geen dossier werd gevormd.²⁶ Het onderzoek naar zijn plaatsvervanger, *Obersturmführer* Arno Bernhard Huhn, concentreerde zich bovendien vrijwel uitsluitend op diens betrokkenheid bij een viertal represaillemoorden (*Silbertanne*-gevallen), andere voorvallen op de *Außenstelle* speelden hierin nauwelijks een rol.²⁷ De gaten die als gevolg hiervan in het onderzoek naar de *Außenstelle* Arnhem vielen, zijn zo goed als mogelijk gedicht met behulp van de strafdossiers van de overige medewerkers.²⁸

2. De SS

Aus der Vorstellung des Volkes als einer unteilbaren natürlichen Einheit entspringt der Totalitätsgrundsatz der nationalsozialistischen Bewegung. Das einheitliche Gesamtwesen Volk muß von einer Idee und einem Willen beseelt sein, wenn es gesund und im Kampf ums Dasein handlungsfähig sein soll. Wenn ein Glied eines Körpers nicht mehr dem zentralen Willen folgt und eigene Bewegungen ausführt, dann ist der Körper krank und nicht handlungsfähig. Wenn ein Teil eines Volkes weltanschauliche und politische Bestrebungen entwickelt, die von denen des Gesamtvolkes abweichen, dann ist der Volkskörper krank und geschwächt oder handlungsunfähig im Kampf ums Dasein. Deshalb muß der nationalsozialistische Staat jeder Versuch weltanschaulicher Bestrebungen, die von der nationalsozialistischen Idee abweichen, als Krankheitserscheinungen im Volkskörper betrachten und mit allen Mitteln zu überwinden und auszumerzen bestrebt sein.

WERNER BEST²⁹

Deze paragraaf behandelt in kort bestek de geschiedenis van de SS in Duitsland in het algemeen en die van de hiermee geregeld verwarde *Sipo* en *SD* in het bijzonder. Het gaat hier om zaken die in de navolgende paragrafen over Nederland telkens terugkeren: de taken van de *Sipo* en de *SD*, hun organisatie en werkwijze, de mate waarin beide diensten de samenleving beheersten, de onderlinge verhouding, de ideeën en initiatieven omtrent de *Judenfrage* in de jaren '30, de positie binnen het nationaal-socialistische Duitsland, de regelingen bij de *Sipo* omtrent het gebruik van geweld tijdens verhoren en de buitengerechtigde opsluiting van verdachten in concentratiekampen.

26. Mv), CABR: 33062, pv. 13-10-1942. Onduidelijk is of er sprake is van zelfmoord dan wel moord. De zaak lijkt niet pluis. Voor de wijze waarop Thomsen tijdens zijn detentie door Nederlandse bewakers werd mishandeld, zie verklaring A. Arlt. NIOD, 248: 38, map A, stuk A6. Zie ook Van der Vaart Smit 1976: 42.

27. Stukken in Mv), CABR: 570.

28. De indruk bestaat desalniettemin dat het gehele strafrechtelijke onderzoek naar de leden van deze *Außenstelle* onder de voortijdige dood van Thomsen heeft geleden.

29. Best, geciteerd in Mann 1987: 156. Best was na Reinhard Heydrich tot 1940 de belangrijkste man binnen de *Geheime Staatspolizei* (*Gestapo*) en gold als ideoloog van de politie in het nazistische Duitsland. Zie voor Best met name Herbert 1996.

2.1 Heinrich Himmler

'Ich sagte mir damals daß ich eine Leibwache brauchte, die, wenn sie auch klein war, mir bedingungslos ergeben wäre und sogar gegen ihre eigenen Brüder marschieren würde. Lieber nur zwanzig Mann aus einer Stadt – unter der Bedingung, daß man sich absolut auf sie verlassen konnte –, als eine unzuverlässige Masse.'³⁰ Op deze wijze parafraseerde Adolf Hitler de gedachten die hij rond 1925 zou hebben gehad en die uiteindelijk in april van dat jaar leidden tot de oprichting van de SS. Julius Schreck, chauffeur van Hitler en de eerste leider van de *Schutzstaffel*, organiseerde haar als een lijfwacht van de *Führer*. De laatste had haar taken van begin af aan echter ruimer gezien. De SS moest uitgroeien tot een garde die voor elk doel kon worden ingezet. De partijmilitie, Ernst Röhm's *Sturmabteilung (SA)*, volgde een te eigenzinnige koers om hiervoor in aanmerking te kunnen komen. Kort voor de oprichting van de SS had Röhm zijn SA-Führer laten weten dat ze onder geen beding bevelen uit kringen van de *National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei (NSDAP)* mochten opvolgen. Deze uitlating overtuigde Hitler ervan dat hij een nieuw instrument nodig had (Höhne 1969: deel 1, 28).

Tot Heinrich Himmlers aantreden als *Reichsführer-SS (RFSS)* op 6 januari 1929 bleef de SS onder verschillende leiders en met een omvang van een paar honderd man een relatief onbeduidende organisatie. Himmler slaagde er echter binnen enkele jaren in haar uit te bouwen tot de elite van het nationaal-socialisme, een op Hitler ingezworen orde. Heinrich Himmler werd op 7 oktober 1900 in München geboren als de ziekelijke tweede zoon van Gebhard Himmler, destijds gymnasiumleraar klassieke talen. De invloed van zijn katholieke, nationaal-conservatieve vader reikte niet alleen tot Heinrichs gewoonte in dagboeken zijn activiteiten als een boekhouder te registreren, maar legde ook de basis voor zijn interesse in het Germaanse verleden.³¹ De politieke ontwikkelingen zouden echter een overheersende invloed op het leven van de tiener gaan uitoefenen. Op 4 augustus 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Het jaar daarop werd Himmler opgenomen in de *Jugendwehr*, een militaire vooropleiding voor jongens op het middelbaar onderwijs. Kort hierop koos hij voor een militaire loopbaan. Zonder zijn gymnasium te hebben afgerond, werd hij in december 1917 toegelaten tot de cadettenschool. Zijn militaire opleiding voltooide hij hier in oktober 1918. Nadat Himmler vervolgens krap een maand lang rekruten had gedruild, braken de revolutie en de vrede uit. Het gevolg was dat er een abrupt einde kwam aan de gedroomde militaire loopbaan. De nieuwe Duitse regering besloot namelijk Himmlers jaargang nieuwbaken officieren te demobiliseren en niet op te nemen in de *Reichswehr* (Smith 1971: 11-59).

Himmler ging hierop terug naar het gymnasium. In april 1919 pakte hij de mili-

30. Hitler, geciteerd in: Höhne 1969: deel 1, 28.

31. In dit verband is het niet opmerkelijk dat Himmler zich interesseerde voor de vervolging van heksen. Hij beschouwde deze als een christelijke misdaad tegen het Duitse volk waarachter in laatste instantie de joden moesten worden vermoed: 'Wir können in vielen Fällen nur ahnen, daß hier unser aller ewiger Feind, der Jude, in irgendeinem Mantel oder durch irgendeine seiner Organisationen seine blutige Hand im Spiel hatte' (voordracht Himmler d.d. 16-11-1935. Geciteerd in Rudolph 2000: 53). In 1935 werd binnen de SD een speciaal *H-Referat* ingericht dat zich tot half december 1944 bezighield met de bestudering van heksenvervolgingen. Het resultaat van dit onderzoek was onder meer een 33.000 kaarten tellende heksenartotheek.

taire draad in zijn leven weer op door zich aan te melden bij het *Freikorps Landshut* en het *Freikorps Oberland*. Even zag het er naar uit dat hij zo zijn onderbroken militaire carrière zou kunnen vervolgen, maar hij had opnieuw geen geluk. Het *Freikorps Oberland* werd weliswaar opgenomen in de *Reichswehr*, maar de reservecompagnie waarvan Himmler deel uitmaakte werd hiervan uitgesloten. Na het gymnasium vervolgens met een spoedcursus voor voormalige soldaten te hebben afgesloten, meldde Himmler zich als student op de *Technische Hochschule* in München voor een landbouwkundige opleiding. Tegelijkertijd werd hij lid van de *21. Schützenbrigade*, een reserve-eenheid van de *Reichswehr*. Zijn politieke opvattingen begonnen in deze periode langzamerhand in völkische en antisemitische zin te radicaliseren. In 1922, afgestudeerd en werkend bij een kunstmestfabriek, werd hij lid van een aantal van de destijds welig tierende rechtse en völkische paramilitaire organisaties, waaronder de *Schützengesellschaft Freiweg* en de *Reichsflagge* van de eerder genoemde Röhm. Toen Röhm vervolgens in augustus 1923 lid werd van Hitlers NSDAP, volgde Himmler diens voorbeeld (Smith 1971: 62-134).

Nadat in 1923 Frankrijk en België het *Ruhrgebiet* hadden bezet als reactie op het uitblijven van Duitse herstelbetalingen en bovendien in Thüringen een communistische opstand uitbrak, werd in Beieren het leger gedeeltelijk gemobiliseerd. Himmler zag zijn kans schoon: hij nam ontslag bij de kunstmestfabriek en meldde zich andermaal bij het leger om zijn militaire loopbaan te hervatten. Met succes deze keer: hij werd aangenomen. Nog datzelfde jaar ging het echter alweer mis. Himmler nam op 9 november 1923 deel aan Hitlers Putsch in Beieren. Aangezien Himmlers legereenheid zich tijdens de staatsgreep weifelend had opgesteld, werd zij naderhand ontbonden. Voor de derde maal zag Himmler daarmee een militaire carrière in rook opgaan. Hij concentreerde zich nu volledig op paramilitaire activiteiten en het völkische partijwerk. Als werkloze had hij hiervoor ook tijd genoeg.

In de zomer van 1924 kwam de doorbraak: Himmler werd secretaris van Otto Strasser, de man die met de *Nationalsozialistische Freiheitsbewegung* aan de weg timmerde. In 1925 werd Himmler vervolgens lid van Röhm's SA en tevens van de kort tevoren opgerichte SS. Twee jaar later had hij het met zijn administratieve vaardigheden en organisatietalent reeds geschopt tot souschef van de SS, in 1929 volgde uiteindelijk zijn aanstelling tot RFSS (Smith 1971: 135-162).³²

Als hoofd van de SS bracht Himmler in haar organisatie een aantal veranderingen aan. De belangrijkste was dat hij naast de gewapende eenheden van de SS, de *Verfügungstruppe* en de *Totenkopfverbände*, de *Allgemeine SS* in het leven riep. Deze *Allgemeine SS* diende als een soort maatschappelijke verankering van de hele SS-organisatie. De leden konden het lidmaatschap eenvoudig combineren met hun normale dagelijkse werkzaamheden omdat zij, in tegenstelling tot de SS-ers van de gewapende eenheden,

32. Al een jaar later kon Himmler aan Hitler zijn loyaliteit tonen toen de SS in Berlijn onder leiding van Kurt Dalüge meehielp de revolutie van de lokale SA onder Walter Stennes te onderdrukken. Hitler gaf de SS naar aanleiding hiervan in april 1931 de lijfspreuk 'SS-Mann, deine Ehre heißt Treue' mee en benoemde de *SS-Unsturmführer* Friedrich Wilhelm Krüger in de plaats van Stennes tot *SA-Gruppenführer Ost* (Witte, Wildt, Voight e.a. 1999: 24-25).

niet voltijds beschikbaar hoefden te zijn. De activiteiten van de *Allgemeine SS* vonden meestal plaats in de weekends en vereisten daarnaast één avond in de week. De toelating volgde desalniettemin dezelfde lijn als die bij de gewapende eenheden. Men meldde zich als *SS-Bewerber* aan en bleef die status houden zolang er geen definitieve beslissing over de toelating was genomen. De volgende stap was die van *SS-Anwärter*, dan duurde het nog geruime tijd voordat men volwaardig lid, oftewel *SS-Mann*, was geworden.³³ Voor bevoorrechten in Duitsland was het aanzienlijk eenvoudiger om lid te worden. Himmler probeerde zijn organisatie namelijk meer ‘gewicht’ te geven door het verlenen van tot vrijwel niets verplichtende *SS-eretitels* aan mannen die tot de maatschappelijke elite behoorden.

Mede door deze ingrepen kon de *SS* zich in een groeiende populariteit verheugen. Begin 1933 telde zij al 32.000 leden (d’Alquen 1939: 12) en dat aantal nam door de toeloop van opportunisten na de nazistische machtsovername sterk toe. Met name op academici oefende de *SS* een grote aantrekkingskracht uit: van de *SS-Führer* was tot het uitbreken van de oorlog ruim dertig procent academische geschoold, van hen was een derde deel jurist (Boehnert 1981: 362). Om het elitekarakter van zijn organisatie te bewaren, beperkte Himmler midden 1933 de toetreding tot de *SS*, bovendien werd de daarop volgende twee jaar aan 60.000 leden de deur gewezen. Desalniettemin groeide het ledental van de *SS* gestaag tot ongeveer 238.000 man in december 1938.³⁴

2.2 Reinhard Tristan Eugen Heydrich

Tegen de achtergrond van de algemene angst die bij nazi’s voor spionage door de politieke politie of tegenstanders van het nazisme bestond, hadden de *NSDAP* en de *SA* voor hun interne veiligheid in 1930 inlichtingen- en veiligheidsdiensten opgericht. Himmler bleef hierbij niet achter en riep later dat jaar de *SS-inlichtingendienst* in het leven (Browder 1990: 21-24). Deze *SS-inlichtingendienst* moest in de eerste plaats vijandige elementen binnen de *SS* zelf opsporen, in de tweede plaats informatie inwinnen over de doelen, plannen, werkwijzen en methoden van de vijanden van het nazisme. Wat deze vijanden betreft, stond de *Kommunistische Partei Deutschlands (KPD)* in het centrum van de belangstelling. Net als de *NSDAP* was de *KPD* begin jaren ’30 aan een sterke opmars bezig. Eind 1931 telde zij 5.888 *Straßenzellen*, bijna een verdubbeling vergeleken met het jaar ervoor (Ramme 1970: 33).

Terwijl Himmler in 1931 op zoek was naar een geschikte man om de nog rudimentaire *SS-inlichtingendienst* te leiden, kwam hij in contact met Reinhard Tristan Eugen Heydrich. Kort voor zijn ontmoeting met Himmler was Heydrich wegens karakterloos gedrag³⁵ uit de *Reichsmarine* ontslagen en als gevolg hiervan op zoek naar

33. *Statistisches Jahrbuch der Schutzstaffel der NSDAP* 1938: 8.
34. *Ibidem*, 15. De *SS*-organisatie deed dat ook. Situatie in 1938: *SS-Hauptamt, Sicherheitshauptamt, Hauptamt Sicherheitspolizei, Hauptamt Ordnungspolizei, Rasse- und Siedlungshauptamt*. Situatie in 1943: *Persönliche Stab Reichsführer-SS, SS-Hauptamt, SS-Führungshauptamt, SS-Personalhauptamt, Reichssicherheitshauptamt, Hauptamt Ordnungspolizei, Rasse- und Siedlungshauptamt, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums-Stabshauptamt, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, Wirtschafts-Verwaltungshauptamt, Hauptamt-SS-Gericht, Dienststelle SS-Obergruppenführer*.

nieuwe werkzaamheden. Door bemiddeling van zijn moeder kwam Heydrich in contact met *SA-Oberführer* Karl von Eberstein die hem op zijn beurt bij Himmler introduceerde. De *RFSS* gaf Heydrich tijdens hun eerste ontmoeting twintig minuten de tijd om de structuur van een *SS-inlichtingendienst* op papier te zetten. De schets moet bevallen zijn, want Himmler besloot Heydrich de baan te gunnen en niet een politiefunctionaris die hiervoor ook in de race was.

Heydrich ging direct aan de slag. Nog maar net twee weken lid van de *SS* begon hij met de opbouw van wat later de *Sicherheitsdienst des Reichsführers SS (SD)* zou gaan heten. Via een geheim bevel kregen alle territoriale *SS*-districten op 9 juni 1931 de opdracht een inlichtingenafdeling op te richten. De inlichtingen die deze afdelingen vergaarden, werden door Heydrich in zijn hoofdkwartier verzameld. Zijn volgende stap was de inlichtingenafdelingen organisatorisch uit de *SS*-districten te lichten en als *Außenstellen*, regionale bureaus, direct aan zijn centrale ondergeschikt te maken. De *SD* was daarmee een feit geworden.

De taak van de *SD*, naspeuring doen naar het doen en laten van communisten en spionnen in eigen kring, was Heydrich al snel te beperkt. Vooruitlopend op de machtsovername door de *NSDAP* ontwikkelde hij eind 1932 ideeën over de taken die de *SD* in de toekomst diende te krijgen. Hij bracht in dit kader Himmler op de gedachte om de *SS* met de politie in het nationaal-socialistische Duitsland tot een *Staatsschutzkorps* te versmelten (Höhne 1969, deel 1: 172-173). Aangezien de uit de Weimarrepubliek stammende politie ongeschikt werd geacht om de taken uit te voeren die een nazistische politie opgedragen zou krijgen, moesten de sleutelposities binnen dit politieapparaat worden ingenomen door *SD*-ers. Himmler zag veel in dit idee. Zijn en Heydrichs voornaamste inspanningen gingen zich daarom na de machtsovername richten op het in handen krijgen van het politieapparaat. Het verwerven van controle over de afdelingen van de politieke politie in de *Länder* zou de eerste stap zijn.

De verkiezingsoverwinning van 5 maart 1933 legde de basis voor de plannen: de nazi’s en hun conservatieve bondgenoten, het *Kampffront Schwarz-Weiß-Rot*, hadden 51,8 procent van de stemmen gekregen. De verkiezingsuitslag was nauwelijks bekend of de *SA* nam het recht in eigen hand. In alle Duitse *Länder* werden de regeringen gedwongen af te treden om plaats te maken voor kabinetten van ‘nationale eenheid’. In Beieren was dit op 9 maart 1933 het geval. Röhm, Himmler en *Gauleiter* Adolf Wagner bezetten met hun mannen de regeringsgebouwen en dwongen *Ministerpräsident* Held af te treden. De regeringsbevoegdheid werd vervolgens overgedragen aan *Reichskommissar* en *General Ritter von Epp*, de leider van het voormalige *Freikorps Oberland*. Op zijn beurt benoemde Von Epp Himmler tot *Polizeipräsident* voor de regio München, Heydrich werd benoemd tot leider van de politieke politie in Himmlers ressort. Reeds een week later werd Himmler tot hoofd van de gehele Beierse politieke politie (*BPP*) benoemd, Heydrich tot diens plaatsvervanger. De *BPP*

35. Heydrich verruilde plotsklaps het meisje waarmee hij tot dan toe verkering had gehad (de dochter van een hoge marineofficier) voor een ander en stuurde de eerste hiervan een korte kennisgeving.

werd vervolgens door hen losgekoppeld van de rest van de Münchener politie (Aronson 1967: 133 e.v.).

Vermoedelijk met steun van Hitler slaagde Himmler er vanuit Beieren vervolgens in om in bijna alle *Länder* hoofd van de politieke politie te worden. Alleen in Pruisen, de grootste deelstaat waar zestig procent van de Duitse bevolking leefde, dreigde het aanvankelijk mis te gaan. De waarnemend minister van Binnenlandse Zaken Hermann Göring versperde de weg.

2.3 De politieke politie

De politieke politie was in het Pruisen van na Hitlers machtsovername geen nieuw verschijnsel. Al halverwege de negentiende eeuw was een afdeling in het Berlijnse *Polizei-präsidium* zich gaan bezighouden met politieke zaken. Vanaf 1899 was deze politieke politie bovendien bevoegd in heel Duitsland tegen anarchisten op te treden via de *Zentralstelle zur Bekämpfung der anarchistischen Bewegung*. In de naweeën van de november-revolutie van 1918 werd de politieke politie opgeheven, maar niet voor lang. De sociaal-democratische regering ondervond al snel dat ook zij niet zonder een politieke politie kon en belastte daarom de afdeling 1A van de Berlijnse politie met de bestrijding van politieke misdrijven. Tegen de achtergrond van de economische crisis en de radicaliserende politieke en sociale verhoudingen in Duitsland werd in 1928 deze politieke politie versterkt en over heel Pruisen uitgebreid. Haar taken waren het tegengaan van gevaren en verstoringen op het gebied van de grondwet, de verkiezingen, de pers, het verenigingswezen en vergaderingen. Daarnaast bestreed ze tegen de staat gerichte handelingen (hoogverraad), spionage (landverraad) en behandelde ze springstof- en wapenaangelegenheden (Tuchel & Schattenfroh 1987: 40-41).

De fundamentele wijziging in de taken van de politieke politie, van de bescherming van een democratisch staatsbestel naar de bescherming van een dictatuur en de realisering van haar doelstellingen, vond niet pas na de nazistische *Machtübernahme* plaats. Nadat de rechtsnationale *Reichsregierung* van Franz von Papen in juni 1932 het verbod op de SA en de SS had opgeheven, zette zij op 20 juli 1932 de regering in Pruisen af. Deze coup was mede bedoeld om de Pruisische politieke politie in handen te krijgen en te gebruiken tegen zowel de groeiende KPD als de nu als *staatsfeindlich* gedefinieerde *Sozialistische Partei Deutschlands (SPD)*. Daarom werd de politie direct na de coup gezuiverd, van een rechtsnationale oriëntatie voorzien en vervolgens hoofdzakelijk ingezet tegen de linkerkant van het politieke spectrum. De nazistische organisaties werden ongemoeid gelaten; iets wat hen de gelegenheid bood hun invloed op de politieke politie uit te breiden. Als gevolg hiervan werd de tegen de nazi's gerichte jarenlange samenwerking met de *Zentralverein deutscher Staatsangehöriger jüdischen Glaubens* gestaakt. Von Papen zorgde daarmee voor een lijnrechte continuïteit tussen de politieke politie uit de nadagen van de Weimarrepubliek en die van het Derde Rijk (Graf 1983: 49-52, 83-89).

Kort nadat Hitler op 30 januari 1933 *Reichskanzler* was geworden, verordende hij dat zijn conservatieve bondgenoot Von Papen alle bestuurlijke bevoegdheden in Prui-

sen zou krijgen. De feitelijke macht lag hier echter in handen van de waarnemend minister van Binnenlandse Zaken Hermann Göring. De voormalige oorlogsvlieger ging voortvarend te werk. Net als Himmler in München had gedaan, koppelde hij de politieke politie los van de rest van het in Pruisen 80.000 man tellende politieapparaat en maakte haar aan hemzelf ondergeschikt.

De basis voor de activiteiten van de politieke politie in Pruisen (en overigens ook in de overige *Länder*) werd gevormd door de verordening voor de bescherming van volk en staat. Deze verordening werd op 28 februari 1933 door president Hindenburg uitgevaardigd naar aanleiding van de *Reichstagsbrand*. Volgens de nazi's was deze door de Nederlandse communist Marinus van der Lubbe gestichte brand bedoeld als startsein voor een communistische staatsgreep, maar het heeft er alle schijn van dat ze er zelf bij waren betrokken (Schmädeke, Kugel & Bahar 1999: 636-645).³⁶ 'Zur Abwehr kommunistischer staatsgefährdender Gewaltakte' stelde de verordening tal van grondrechten *bis auf weiteres* buiten werking:

'Es sind daher Beschränkungen der persönliche Freiheit, des Rechts der freien Meinungsäußerung, einschließlich der Pressefreiheit, des Vereins- und Versammlungsrechts, Eingriffe in das Brief-, Post-, Telegraphen- und Fernsprecheheimnis, Anordnungen von Haussuchungen und von Beschlagnahmen sowie Beschränkungen des Eigentums auch außerhalb der sonst hierfür bestimmten gesetzlichen Grenzen zulässig.'³⁷

Bovendien kreeg de regering de mogelijkheid 'Befugnisse der obersten Landesbehörde vorübergehend wahrzunehmen' als 'in einem Lande die zur Wiederherstellung der öffentlichen Sicherheit und Ordnung nötigen Maßnahmen nicht getroffen' werden.³⁸ In de jaren 1920 tot 1923 had de Duitse president al drie keer eerder een dergelijke verordening met vrijwel gelijke formulering doen uitgaan, maar toen was deze steeds beperkt toegepast. Omdat er nu geen uitvoeringsvoorschriften van het *Reichsinnenministerium* op volgden, was de interpretatie van de verordening vrij. Met name Göring maakte hiervan gebruik.³⁹

Direct na het aantreden van Hitler als *Reichskanzler* waren de SA en de SS op eigen houtje begonnen met het oppakken van communisten en het overleveren van deze gevangenen aan de politieke politie. Toen de politie hen weer liet lopen omdat er nog geen wettelijke grondslag was om communisten vast te houden, werden zij door de SA en SS in eigen concentratiekampen opgesloten. Met de afkondiging van de nood-

36. Over de vraag of Van der Lubbe alleen verantwoordelijk was voor deze brand of dat hij slachtoffer is geworden van een nazistische samenzwering, woedt reeds tientallen jaren lang een discussie. De nieuwste bijdragen hieraan wijzen op betrokkenheid van de SA. Uitvoeriger: Bahar & Kugel: 2001.

37. Geciteerd in Zipfel 1960: 8.

38. Geciteerd in Broszat 1969: 101.

39. Nadat op 23 maart 1933 de *Reichstag* zichzelf met de machtigingswet voor vier jaar had uitgeschakeld en gedurende die periode de regering de bevoegdheid had gegeven zelfstandig wetten of grondwetswijzigingen uit te vaardigen, kon de verordening onbeperkt worden toegepast. Voordat de machtiging per 1 april 1937 afliep, werd de geldigheidsduur van de machtigingswet op 30 januari van dat jaar verlengd. De *Reichstag* 'besloot' op 30 januari 1939 opnieuw tot een verlenging waarna op 10 mei 1943 uiteindelijk de *Führer* zelf besliste dat er opnieuw moest worden verlengd. De verordening *zum Schutz von Volk und Staat* kon zo tot de val van het nazisme van kracht blijven en daarmee dienen als een soort 'grondwet' van het Derde Rijk (Fraenkel 1984: 26).

toestand had de politieke politie nu echter zelf de mogelijkheid om communisten en andere 'tegenstanders' te interneren. Hierop vooruitlopend had Göring kort tevoren de enkele honderden krachten tellende politieke politie in Pruisen uitgebreid met 50.000 man hulpagenten uit de SA, de SS en de *Stahlhelm*. Op 3 maart 1933 ontdeed Göring het optreden van de politie vervolgens van de laatste wettelijke beperkingen. Tegelijkertijd werd de te detineren groep uitgebreid van zij die zich bezighielden met communistische en/of staatsgevaarlijke activiteiten tot zij die hieraan *mittelbaren Unterstützung* verleenden. In de praktijk betekenden deze verruimingen dat het nu mogelijk was iedereen op basis van de verordening op te pakken, in zogenaamde *Schutzhaft* te nemen en zonder vorm van proces in een concentratiekamp of gevangenis op te sluiten. Göring rechtvaardigde dit als volgt:

'Wir haben ja keinen bürgerlichen Staat mehr. Meine Maßnahmen werden nicht angekränkt werden durch irgendwelche juristischen Bedenken und durch irgendwelche Bürokratie. Ich habe keine Gerechtigkeit zu üben, sondern zu vernichten und auszurotten [...] Wer sich zum Staat bekennt, zu dem bekennt sich auch der Staat. Wer ihn aber vernichten will, den vernichtet er.'⁴⁰

2.4 Wrijvingen

Op 26 april 1933 richtte Göring in Pruisen 'zur Wahrnehmung von Aufgaben der politischen Polizei neben den oder an Stelle der ordentlichen Polizeibehörden'⁴¹ het *Geheime Staatspolizeiamt* (*Gestapa*) als hoofdkwartier van de in *Geheime Staatspolizei* (*Gestapo*) omgedoopte politieke politie in. De wet bepaalde dat het *Gestapa* zou worden gevestigd in Berlijn en dat daarnaast in elk van de 34 *Regierungsbezirke* in Pruisen een *Stapostelle* zou worden ingericht.⁴² Deze *Stapostellen* dienden als buitenposten van het *Gestapa*, maar waren tegelijkertijd ondergeschikt aan de hoogste bestuurder in de *Regierungsbezirke*, de *Regierungspräsident*. Dit zou voor de toekomst stof bieden voor veel conflicten tussen het *Gestapa* enerzijds en de *Regierungspräsidenten* c.q. hun chefs de *Oberpräsidenten* anderzijds, temeer daar de functies van de laatsten na de machtsovername door machtshongerige hoge functionarissen uit de NSDAP werden bekleed (*Hüttenberger* 1969: 173-184).

Afgezien van de wrijvingen tussen het *Gestapa* en het bestuur waren er ook strubbelingen tussen de *Gestapo* en de SS. Toen bijvoorbeeld een officier van Justitie in 1933 in opdracht van de *Gestapo* het SS-concentratiekamp Papenburg bezocht, werd hij met gewersalvo's door de bewakers verjaagd. Göring liet Rudolf Diels, het hoofd van de *Gestapo*, hiervan verslag doen bij Hitler. De *Führer* reageerde op typerende wijze: hij gaf geen duidelijke afbakening van de competenties, maar bezorgde Diels de opdracht bij de *Reichswehr* artillerie te lenen en het kamp in puin te schieten (*Von Lang & Sybill*

40. Geciteerd in Tüchel & Schattenfroh 1987: 66.

41. Geciteerd in Buchheim 1965: 38.

42. Pruisen was bestuurlijk onderverdeeld in twaalf provincies met als ambtelijk hoofd een *Oberpräsident*. De provincies waren op hun beurt onderverdeeld in *Regierungsbezirke*, 34 in totaal met aan het hoofd een *Regierungspräsident*.

1993: 47). Zover kwam het niet, maar de spanningen bleven desalniettemin oplopen. Zo hinderde de *Gestapo* de SS bij het zelfstandig uitvoeren van acties tegen vrijmetse-laars. SS-ers drongen als reactie hierop Diels' huis binnen en namen een aantal dossiers in beslag. Diels liet dit niet op zich zitten en viel op zijn beurt met een aantal agenten een *SS-Heim* binnen, arresteerde de leider en wierp deze in de gevangenis. Bang geworden voor de eventuele consequenties vluchtte hij vervolgens per vrachtwagen naar Tsjecho-Slowakije. Pas toen Göring hem twee weken later terugriep, durfde hij de terugreis naar Berlijn te aanvaarden. Himmler, die zijn relatie met Göring niet op het spel wilde zetten, poogde ondertussen de spanningen wat te verminderen door Diels in de SS op te nemen en hem tot *Standartenführer* te benoemen. Dit kon de tegenstellingen tussen de beide organisaties echter niet verbloemen (*Von Lang & Sybill* 1993: 52).

Eind april 1934 namen de ontwikkelingen een plotselinge wending. Terwijl Diels als *Regierungspräsident* naar Keulen werd weggewerkt, benoemde Göring Himmler tot plaatsvervangend hoofd van de *Gestapo* en Heydrich tot het hoofd van het *Gestapa*. Dit was verrassend: nog in december 1933 had Göring de *Gestapo* geheel uit het bestuursapparaat losgewerkt en definitief aan zichzelf ondergeschikt gemaakt. De weg voor Himmler om ook de *Gestapo* in handen te krijgen, leek daarmee afgesloten. De politieke ontwikkelingen rond Röhms SA hadden Himmler en Göring echter in elkaars armen gedreven. Nadat Hitler in juli 1933 de nationaal-socialistische revolutie voor beëindigd had verklaard, werd vanuit de SA aan de onvrede over het beperkte resultaat hiervan lucht gegeven en steeds meer aangedrongen op een 'tweede revolutie'. Dit veroorzaakte de nodige onrust – Himmler en Göring besloten hiertegen handelend op te treden. Een andere reden voor de toenadering was dat Göring Himmler dankbaar zou zijn geweest omdat de SD erin was geslaagd een aanslag op hem te vrijdelen (*Pardon* 1944: 33). De samenwerking tussen Himmler en Göring zou op 30 juni 1934 resulteren in de nacht van de lange messen: de liquidatie van de SA-top.

Vanaf 1934 stonden alle Duitse politieke politieafdelingen onder controle van Himmler en Heydrich. De rol die de SD bij deze overname van de politieke politie had kunnen spelen, bleek uiteindelijk geringer dan de voorstelling die Heydrich en Himmler zich er twee jaar eerder van hadden gemaakt. Heydrich had weliswaar SD-ers naar de politie overgeplaatst en belangrijke politiefunctarissen SD-rangen verleend, maar in de praktijk was dit grotendeels een cosmetische verandering gebleven (*Aronson* 1967: 211). De SD was nog onvoldoende uitgebouwd om enig gewicht in de schaal te kunnen leggen. Bovendien bleken de SD-ers die naar de politieke politie waren overgeplaatst over minder capaciteiten te beschikken dan de *Polizisten*. Op zich was dit geen probleem: de vrees dat de politieke politie niet in staat zou zijn of niet de wil zou hebben de nazistische heerschappij te ondersteunen en haar doelen te realiseren, bleek ongegrond.

De politieke politie werkte daarmee in geheel Duitsland vanaf 1934 met een vijandbeeld dat veel meer omvatte dan louter de oppositie die door elke dictatuur wordt bestreden. De nazistische overtuiging dat andersdenkenden genetisch minderwaardig waren en

dat allen die niet tot de volksgemeenschap behoorden op grond van hun veronderstelde biologische minderwaardigheid ook in politieke zin gevaarlijk waren, zou in toenemende mate het optreden van deze politie gaan bepalen (Witte, Wildt, Voight e.a. 1999: 26).⁴³

2.5 Chef der Deutschen Polizei

De afronding van Himmlers greep naar de controle over de gehele Duitse politie volgde op 17 juni 1936 toen hij door Hitler en de Reichsminister des Innern Wilhelm Frick werd benoemd tot Chef der Deutschen Polizei (ChdDtPol). Hoewel Himmler als zodanig formeel ondergeschikt was aan Frick betekende dit in de praktijk vrijwel niets (Tuchel 1996: 94). Hitler stuurde zijn opdrachten voor de politie direct aan Himmler en bekommerde zich er niet om dat hij zich formeel tot de Reichsminister des Innern had moeten richten. Himmler op zijn beurt probeerde Frick zoveel mogelijk uit politiezaken te weren. De Reichsminister kon hiertegen alleen bij Hitler in beroep gaan, maar omdat de Führer weigerde de ontstane situatie te veranderen, stond Frick feitelijk buitenspel.

Na het verwerven van zijn nieuwe post nam de RFSS en ChdDtPol een aantal maatregelen om meer eenheid in zijn machtsapparaat te brengen. In de eerste plaats maakte hij het Gestapo officieel tot het hoofdbureau van de gehele Duitse politieke politie, in de tweede plaats moest deze politie zich ook buiten Pruisen voortaan Gestapo noemen. Daarnaast nam hij het volledige politieapparaat als instituut op in de SS. De Gestapo en de Kriminalpolizei (Kripo) voegde hij formeel samen tot de Sicherheitspolizei (Sipo) en plaatste ze in het SS-Hauptamt Sicherheitspolizei onder leiding van Heydrich. Het Gestapo en het Reichskriminalpolizeiamt, het hoofdkantoor van de Kripo, werden echter niet opgeheven: zij bleven binnen dit Hauptamt voortbestaan. Om de samenwerking tussen de Kripo en de Gestapo te verbeteren, werd bovendien in elk SS-district een Inspekteur der Sicherheitspolizei (IdS) ingezet met een algemene coördinerende taak. De andere soorten politie (Gemeindepolizei, Schutzpolizei, Gendarmerie, Verkehrspolizei etc. en ook de brandweer) werden samengevat in de Ordnungspolizei (Orpo) en met een eigen Hauptamt onder leiding van Kurt Dalüge eveneens in de SS opgenomen. 'Die Deutsche Polizei ist unter der Führung des Reichsführers-SS zum Schnittpunkt der Bewegung und des Staates geworden' beweerde de nazi-jurist Hans Frank in dit verband.⁴⁴ In de praktijk echter was de politie onder Himmlers leiding uit het staatsapparaat gelicht en een instrument van de Führer geworden.

Het doel van deze operatie was nog steeds om de politie en de SS tot een Staatsschutzkorps te versmelten. In een voorwoord voor een in 1937 uitgegeven boek over de politie zette Himmler dit uiteen:

'Die deutsche nationalsozialistische Polizei ist nicht wie in früheren Jahrzehnten der Polizeidieners eines absoluten oder konstitutionellen Staates gegen das Volk, sondern, aus dem Volke kom-

43. Witte c.s. dateren deze cesuur in 1936 op het moment dat Himmler Chef der deutschen Polizei werd. Gezien het feit dat de politieke politie in Duitsland al in 1934 in handen van Heydrich en Himmler kwam, is dat twee jaar te laat.

44. H. Frank geciteerd in Buchheim 1965: 62.

mend, die Polizei für dieses deutsche Volk. Sie wird immer mehr mit der Schutzstaffel zusammenwachsen, sich immer mehr in Führern und Männern aus dieser Schutzstaffel ergänzen und wird an erster Stelle ein Beispiel des Zusammenwachsens von Partei und Staat sein.'⁴⁵

Omdat deze versmelting op papier veel makkelijker vlotte dan in de praktijk, zou Himmler er uiteindelijk voor kiezen alleen de SD en de Sipo onder één dak samen te brengen.

Op 27 september 1939 was het zover: de Sipo en de SD gingen op in het Reichssicherheitshauptamt (RSHA).⁴⁶ Zoals echter reeds in het Hauptamt Sipo met de Gestapo en de Kripo het geval was geweest, bleven binnen het RSHA de afzonderlijke diensten (de SD, de Gestapo en de Kripo) bestaan: van een versmelting was dus geen sprake (Paul 2000: 46). Dit werd onderstreept door de geografische versplintering van het RSHA. In Berlijn zaten de Zentrale en de Gestapo aan de Prinz-Albrechtstraße, de SD aan de Wilhelmstraße, het Reichskriminalpolizeiamt aan de Werderschen Markt, delen van Amt VII in de Emser Straße en het Judenreferat IV-B4 aan de Kurfürstenstraße (Boberach 1992: 39-40).⁴⁷ De aanduiding 'Reichssicherheitshauptamt' werd bovendien alleen in het interne verkeer gebruikt, dit om de samenvoeging naar buiten toe te verhullen. De Stellvertreter des Führers Rudolf Heß had Himmler immers te verstaan gegeven dat de NSDAP uit angst voor inmenging van de staat in partijangelegenheden nooit zou kunnen accepteren dat de SD, een partijformatie, samen zou gaan met de Sipo, een staatsorgaan (Höhne 1969: deel 1, 252). Voor contact met andere Dienststellen werd de titel der Chef des Sicherheitspolizei und des SD, of der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei of der Reichsminister des Innern gehanteerd. Als uitvoerende instanties moesten de Ämter IV en V respectievelijk de aanduiding Gestapa en Reichskriminalpolizeiamt blijven gebruiken.⁴⁸

2.6 De SD en de Gestapo

Zoals gezegd had de SD bij de overname van de politieke politie in Duitsland geen belangrijke rol kunnen spelen. Op inlichtingengebied echter bleek de dienst wel succesvol. Voortdurend werden zijn bevoegdheden uitgebreid. Halverwege 1934 werd de SD zelfs door Heß uitgeroepen tot de enige inlichtingendienst van de NSDAP. Maar

45. Voorwoord Himmler in Koschorke 1937: 11.

46. Afgezien van het Amt I (Verwaltung und Recht) dat opgezet werd uit de Abwehrpolizei van het Gestapa en de afdelingen recht en organisatie van het Hauptamt Sipo en het Hauptamt SD, bleven de afdelingen gescheiden: Amt II (Weltanschauliche Forschung) werd geformeerd uit twee SD-afdelingen, Amt III (SD-Inland, Deutsche Lebensgebiete) was de voormalige SD-afdeling Deutsche Lebensgebiete, Amt IV (Gegnerforschung und -bekämpfung) was de Gestapo, het Amt V de Kripo en het Amt VI tot slot was de voormalige SD-afdeling die zich bezighield met spionage in het buitenland. In mei 1940 werd Amt I in tweeën gesplitst, namelijk in de Ämter I (Personalien) en II (Organisation, Verwaltung und Recht). Het oorspronkelijke Amt II werd nu als Amt VII (Weltanschauliche Forschung und Auswertung) aangeduid. De Abwehrpolizei ging als IV-E over naar de afdeling Gestapo. Zie Rürup 1987: 71-80. Zie voor het organisatieschema van het RSHA de bijlage.

47. Als gevolg van de toenemende geallieerde bombardementen op Berlijn werd vanaf 1942 het RSHA uit de hoofdstad verplaatst. Eind 1944 waren de toen 3.800 medewerkers (nog afgezien van het Amt Mil, de voormalige Abwehr) ondergebracht in 34 Ausweichstellen en Auslagerungsorte in Brandenburg, Bohemen-Moravië, Sudeten, Sachsen, Mecklenburg, Thüringen en Schlesien. De Hauptkartei en Personenaktenverwaltung van de Gestapo waren in augustus 1943 met 200 werknemers naar Theresienstadt overgeplaatst. 48. Per 14 december 1939 wijzigde Heydrich deze regeling en mocht de titel Reichssicherheitshauptamt in bepaalde gevallen wel worden gebruikt. Zie Wildt 2002: 286. De conclusie die Wildt hieruit trekt, namelijk dat er wel degelijk een nieuw instituut was gevormd in plaats van dat de verschillende samenstellen de onderdelen (Kripo, Gestapo en SD) onder een administratieve paraplu waren gebracht, overtuigt niet.

wat de uitvoerende bevoegdheden ten aanzien van het bestrijden van tegenstanders van het nazisme betreft, waren de ontwikkelingen heel wat minder rooskleurig: ze werden de SD op 7 december 1934 formeel ontnomen en aan de politieke politie overgedragen. Dit was niet zozeer een plotselinge omwenteling als wel de afsluiting van een ontwikkeling. De activiteit van de SD op het gebied van de *Gegnerbekämpfung* bleek in afnemende mate van belang. Niet alleen was de communistische en socialistische oppositie zo goed als uitgeschakeld (Dierker 2002: 296; Mann 1987: 182-185),⁴⁹ ook had de Gestapo inmiddels haar eigen inlichtingennetwerk sterk uitgebreid en kon het werk heel goed zonder de hulp van de SD af. Overbodigheid dreigde daarmee voor de SS-inlichtingendienst en de aandacht werd daarom verlegd naar spionage in het buitenland en de wetenschappelijke bestudering van de tegenstanders van het nazisme, mede op basis van in beslag genomen archieven en bibliotheken.

Heydrich stimuleerde deze ontwikkeling door aan te sturen op een verdere scheiding van de werkterreinen van de Gestapo en de SD. Terwijl het de Gestapo per 9 april 1936 werd verboden nog langer rapporten over de stemming in het land op te stellen, kreeg de SD op 4 januari 1937 officieel deze taak opgedragen. Daarnaast kreeg de inlichtingendienst opdracht als oog en oor van het regime te gaan fungeren door inlichtingen te verzamelen op de verschillende velden van het maatschappelijk leven: de cultuur, de wetenschap, het bestuur, de rechtspraak, het onderwijs en de economie. Op basis hiervan werden *Berichte über die allgemeine Lage* opgesteld welke aan de staats- en partijleiders in Duitsland werden gezonden. In de praktijk was het initiatief hiertoe uitgegaan van de SD-ers zelf. Als uitvloeisel van de *Feindbeobachtung* was de SS-inlichtingendienst namelijk al in 1933 begonnen met het opstellen van rapporten over politieke kwesties (Ramme 1970: 46).

De opgelegde afbakening van de taakvelden tussen de Gestapo en de SD bleek in de praktijk niet waterdicht. De jonge academici die zich in grote getale bij de SD meldden, bleven zich met politietaken bemoeien en grepen bovendien iedere gelegenheid aan om hun werkterrein uit te breiden. Het resultaat hiervan was een scherpe concurrentiestrijd tussen de Gestapo en de SD en nieuwe onduidelijkheden over hun competenties.⁵⁰ Op 1 juli 1937 werd de verhouding tussen de Gestapo en de SD daarom opnieuw geregeld. De SD kreeg als beleidsterreinen wetenschap, *Volkstum* en *Volkskunde* inclusief *Rassenkunde*, volksgezondheid, kunst, film en radio, opvoeding, partij en staat, grondwet en bestuur, buitenland, vrijmetselaars en verenigingen. De Gestapo kreeg marxisme (een verzamelbegrip voor communisme en socialisme, soms ook gebruikt om alleen socialisme mee aan te duiden), daarnaast landverraad en emigran-

49. Mann nam een steekproef van 825 Gestapo-dossiers van de *Stapostelle* Düsseldorf. In 245 gevallen ging het om het *weiterführen* van verboden organisaties. Hiervan hadden 204 zaken een politiek karakter, waarvan 89 procent in de periode 1933-1938 vielen. Na 1935 nam het aantal arrestaties op deze grond af. Volgens Von Lang & Sybill (1993: 92-93) werden in de zomer van 1935 nog maandelijks 1.500 mensen op politieke gronden gearresteerd. Hierna daalde het gemiddelde aantal tot onder de 1.000 in december 1935. Het maandelijks gemiddelde voor 1936 lag op 980 mensen, voor 1937 op 673 mensen.

50. Dit was het meest duidelijk ten aanzien van de bestrijding van communisten en socialisten – op het gebied van de kerken liepen de elkaar overlappende werkterreinen eerder uit op een wederzijdse stimulering (Dierker 2002: 295 e.v.).

ten. Gezamenlijk zouden worden behandeld: kerken, sekten en andere religieuze en *weltanschauliche* groeperingen, pacifisme, joden, de oppositie van rechts, staatsvijandige groeperingen en de economie en de pers. Waar het een dergelijk geval betrof, moest de bestrijding van de individuele tegenstanders worden overgelaten aan de Gestapo, de SD zou zich alleen bezighouden met de kwesties in algemene zin (Boberach 1984: deel 1, 14). Himmler had dat begin 1937 al benadrukt:

‘Den Sicherheitsdienst interessieren nur die großen weltanschaulichen Fragen [...] Uns als Sicherheitsdienst interessiert nicht, ob nun, sagen wir einmal, der Zellenapparat der KPD in Berlin-Wedding aufgehoben worden ist oder nicht. Das ist eine Frage der Exekutive [...] Uns interessiert: Welche großen Pläne hat die Komintern für die nächsten Jahre, auf welches Land will sie jetzt ansetzen, welche Einflüsse des Bolschewismus sind in ausländischen Freimaurerkreisen zu spüren, wie laufen da die Drähte, wohin gehen jetzt die großen Emissäre [...] welche Einflüsse wirtschaftlicher Art nehmen die Juden – nun auch wieder den Plan im großen gesehen – zur Abdrosslung, zur Sabotage und Devisenverschiebung?’⁵¹

2.7 De SD en de *Judenpolitik*

Himmler noemde ze hierboven al: de joden. Aan radicale ideeën over een *Gesamtlösung* van de *Judenfrage* werd met name in SD-kringen lucht gegeven (Krausnick 1981: 35 e.v.). Niet alleen omdat de SD-ers zichzelf beschouwden als de wetenschappelijk geschoolde hoeders van de nazistische ideologie, maar ook omdat de SD – mede om het eigen bestaansrecht aan te tonen – steeds nieuwe activiteiten ontplooiden en zich daarbij met zaken begon te bemoeien die andere organisaties reeds in hun portefeuille hadden. Het gevolg was een concurrentiestrijd en niet alleen met de Gestapo. Met de universiteiten raakte de SD in de clinch over ‘wetenschappelijk’ onderzoek, met diverse (partij)instanties over de nazistische leer, met de militaire spionagedienst (de *Abwehr*) over het buitenlandse inlichtingenwerk en met het *Auswärtige Amt* en de NSDAP over de *Judenpolitik*. Deze concurrentie met andere diensten leidde bij de SD tot een steeds extremere opstelling, tot overbieden, tot een ‘pseudo rationale radicalisering’ (Hachmeister 1998: 28 e.v.; Aronson 1967: 265), een ‘wahnhaftige Vertauschung von Kampfsymbol und Endziel’ (Broszat 1970: 408) waarbij alleen de droombeelden uit de nazistische ideologie de grenzen vormden.⁵² De radicalisering werd nog versterkt toen de SD werd gedwongen taken op te geven. In de loop van 1936 en 1937 was dat met de politieachtige functies van de dienst het geval. In de zomer van 1940 moest de SD bovendien de rapportages over *Gegner* staken (Boberach 1984: deel 1, 21) en per 1 maart 1941 ook het bespioneren van de kerken opgeven (Dierker 2002: 332). Beide taken vielen voortaan toe aan de Gestapo.⁵³

51. International Military Tribunal: 1948, deel 29, 1992(A)-PS, 223-224.

52. Vgl. Kershaw 1998: 527 e.v.

53. Dierker plaats de overdracht van het bespioneren van de kerken van de SD aan de Gestapo in het kader van de reorganisatie van het RSHA per 1 maart 1941. Hiermee in tegenspraak is de circulaire RSHA IV-B1 d.d. 12-5-1941 die opdracht tot deze overdracht geeft: twee en een halve maand na de reorganisatie (NIOD, 32: 073837/9). In Nederland was in september 1941 nog geen gevolg aan het bevel gegeven.

Wat de voorgestelde *Judenpolitik* betreft, liep de SD al vanaf mei 1934 voor de troepen uit. In een memorandum voor Heydrich werd toen de ‘restlose Auswanderung’ bepleit als de oplossing van de *Judenfrage*. Tegelijkertijd meende de opsteller van het memorandum dat er in het buitenland onvoldoende plaats was voor de Duitse joden. Een groot probleem. ‘Wenn die Juden draußen keinen Platz finden können, so können wir sie aus außenpolitischen Gründen wahrscheinlich nicht zur Auswanderung zwingen und behalten sie für immer auf dem Hals.’ Er moest daarom plaats worden gemaakt – en dit kon alleen in ‘bisher unerschlossenen Gebieten’ gebeuren. Mogelijke locaties werden in het memorandum ook al genoemd: Palestina, Syrië, Abessinië, Angola, Madagaskar en de Sovjet-Unie. Hoewel, Palestina viel eigenlijk af omdat dit land ‘auch unter den günstigsten Bedingungen der übrigen Welt nur einen geringen Prozentsatz ihrer Juden abnehmen’ kon en als joodse *Paradestaat* voor de meerderheid van de joden een voorwendsel zou zijn ‘sich der endgültigen Lösung des Judenproblems zu widersetzen und einen rechtlichen Anspruch, sich als nationale Minderheit behandeln zu lassen.’⁵⁴ Desondanks bleven de plannen met betrekking tot Palestina nog een aantal jaren binnen de SD circuleren. Het land oefende immers aantrekkingskracht op joden zelf uit en leek daarmee de enige mogelijkheid te bieden voor een spontane *Lösung der Judenfrage* (Wildt 1995: 41).

Door het bepleiten van radicale, op ‘wetenschappelijke’ basis gestoelde maatregelen ter oplossing van de *Judenfrage* slaagde de SD er vanaf 1936 in op het terrein van de *Judenpolitik* door de betrokken ministeries en de NSDAP serieus te worden genomen (Wildt 1995: 32). Binnen deze en andere sectoren van het Derde Rijk begon de wijze waarop de SD tegen de *Judenfrage* aankeek navolging te krijgen. Zo organiseerde de *Reichsgruppe Hochschullehrer* binnen de *NS-Rechtswahrerbund* in oktober 1936 onder voorzitterschap van de vooraanstaande staatsrechtsgelerde Carl Schmitt een congres dat zich uitsluitend met het *Judenproblem* bezighield.⁵⁵ Het doel van dit congres was om het antisemitisme ook in de rechtswetenschap een ‘wetenschappelijke’ basis te geven. Een maand later werd vervolgens aan de Universiteit München een *Forschungsabteilung zur Judenfrage* bij het *Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands* geopend (Herbert 1996: 212–213).

Binnen de NSDAP en ook bij *Außenminister* Von Neurath werd ondertussen een antwoord op de door de SD bepleite *jüdische Auswanderung* naar Palestina geformuleerd. Men was tegen: het zou leiden tot een nieuw centrum voor het jodendom en een toename van ‘de invloed’ van joden in de wereld, een ‘invloed’ waarmee het nazisme juist wilde afrekenen. Aangezien ‘die *Judenfrage* [...] nicht für Deutschland gelöst [wird],

wenn kein Angehöriger der jüdischen Rasse mehr auf deutschem Boden sesshaft ist’,⁵⁶ diende een concentratie van joden juist te worden vermeden. De SD bleef echter aan de eigen lijn vasthouden en onderzocht in dit verband de mogelijkheden om tot samenwerking te komen met de zionistische *Haganah* in Palestina. Adolf Eichmann, die sinds 1934 bij de SD werkzaam was en vanaf begin 1935 bij het *Judenreferat* II-122 werkte, reisde in dit verband met zijn chef Herbert Hagen eind september 1937 naar Palestina. Tot concrete resultaten leidde het bezoek echter niet.

Nadat in maart 1938 de *Anschluß* van Oostenrijk had plaatsgevonden, kwamen de ontwikkelingen in een stroomversnelling. Oostenrijkse nazi’s reageerden op de vereniging met tegen de joden gerichte pogromachtige uitbarstingen van geweld en plundering. De SD greep deze gelegenheid vervolgens aan om tot actie over te gaan. Eichmann, die tot *Judenreferent* in Wenen was benoemd, richtte een *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* op om bureaucratische hindernissen weg te nemen en de emigratie van de hiertoe ‘rijp’ gemaakte joden in snelle banen te leiden. De SD verschaftte zich hiermee een uitvoerende taak op een terrein waarop de dienst al sinds 1934 zijn sporen trachtte te verdienen. Deze taak was exclusief: door de activiteiten van de *Zentralstelle* hoofdzakelijk te concentreren op de coördinatie en de administratieve afhandeling van de zaken die met de beroving en verdrijving van de joden samenhangen en zowel de uitvoering als de financiering ervan op te dragen aan de onder dwang gereorganiseerde joodse organisaties, bleek dat ‘absolut die Linie des Sicherheitsdienstes bei der Durchführung der *Judenfrage* in Österreich gewährleistet [war], ohne daß eine andere Stelle die Möglichkeit oder die Befugnis hätte, sich bestimmend einzuschalten.’⁵⁷

Naar aanleiding van de *Reichskristallnacht* in de nacht van 9 op 10 november 1938 werd vervolgens op 24 januari 1939 met toestemming van Göring in diens hoedanigheid van *Beauftragter für den Vierjahresplan* onder leiding van Heydrich een *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* opgericht in het *Reichsinnenministerium* welke bevoegd was voor heel Duitsland.⁵⁸ Deze *Zentralstelle* bleek in vergelijking met de Weense in het verdrijven van de joden echter veel minder ‘succesvol’. De Oostenrijkse nazi’s gingen op dat moment dan ook veel verder in het terroriseren van ‘hun’ joden dan de Duitse (Safrian 1993: 48). Prof. dr. Franz Alfred Six, het hoofd van de SD-afdeling II waar Eichmanns *Judenreferat* onder viel, meende dat het met name de *Gestapo* in Wenen was die dit op haar conto mocht schrijven, maar daarmee onderschatte hij de bijdrage van zijn eigen ondergeschikten. Anderen zagen wel in wat Eichmann had bewerkstelligd. In de strijd om personeel en taakvelden die na de officiële oprichting van het *Reichssicherheitshauptamt* op 27 september 1939 tussen de leiders van de verschillende *Ämter* ont-

54. Memorandum van het *SD Amt IV/2* voor Heydrich, d.d. 24-5-1934. Gepubliceerd in Wildt 1995: 66-69.
55. De SD bespeurde concurrentie uit de hoek van Schmitt op het gebied van de *Judenfrage* en reageerde als door een wesp gestoken. Schmitt zou, zo stelde de dienst, met het organiseren van de *Tagung* over joden in Duitsland de aandacht hebben willen afleiden van de tegenstander die gevaarlijker was, namelijk de kerk, door het congres te richten op een terrein waarop het nazisme sowieso al *gesiegt* had! Daarnaast zou Schmitt zich in nazistische zin hebben willen rehabiliteren, hierbij toenadering tot Streicher zoekend (Groß 1994: 133). De campagne die de SD tegen Schmitt voerde, droeg ertoe bij dat deze uiteindelijk zijn *Partei-functies* opgaf.

56. *Runderlaß* van Von Neurath voor de Duitse diplomatieke missies, d.d. 22-6-1937. Geciteerd bij Wildt 1995: 42-43.

57. Rapport Hagen, d.d. 12-9-1938, geciteerd in Safrian 1993: 43.

58. Anderl (1994) meent dat er in Berlijn naast een *Reichszentralstelle* ook nog een ‘gewone’ *Zentralstelle* werd opgericht. De *Zentralstelle* zou ondergeschikt zijn geweest aan de *Reichszentralstelle*, de laatste had geen banden met de *Zentralstellen* in Wenen en Praag (vgl. Milotova 1997 – de *Zentralstelle* in Praag viel onder de *BdS* dr. Walter Stahlecker). Anderl wijst op een groot aantal *Widerspruchlichkeiten* in de bronnen, helaas worden deze niet opgehelderd.

brandde, vormden Eichmann en zijn collegae dan ook een belangrijke prijs. Six, nu hoofd van het Amt II (*Gegnerforschung*),⁵⁹ slaagde er niet goed in zich in deze ambtelijke strijd om het bestaan staande te houden. Met lede ogen moest hij toezien hoe tal van zijn medewerkers werden overgeplaatst (Hachmeister 1998: 213-216).

Het was Heinrich Müller, het hoofd van het Amt IV (*Gestapo*), die de grootste buit binnenhaalde: de *Eichmannmänner*. De activiteiten van Eichmann c.s. in het kader van de *Endlösung der Judenfrage* werden van toen af aan eerst bij IV-R, vervolgens per 21 december 1939 bij IV-D4 (*Räumungsangelegenheiten*) en na een reorganisatie van de Gestapo in het voorjaar van 1941 bij IV-B4 (*Judenangelegenheiten, Räumungsangelegenheiten*) ondergebracht (Aly 1995: 104-105).⁶⁰ Door zijn *Judenreferat* uit te rusten met bevlogen SD-ers die overigens niet alleen in Wenen en Berlijn, maar ook in de in juli 1939 opgerichte *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Praag en in oktober 1939 met de ad hoc deportatie van joden uit Wenen en Ostrava naar die grens met de Sovjet-Unie in het bezette Polen (Nisko) hadden getoond in organisatorische zin wat in hun mars te hebben, had Müller de 'juiste' mensen op de 'juiste' plaats gezet.

2.8 De SD: organisatie en werkwijze

Eind 1932 telde de SD nog maar veertig voltijds medewerkers, een aantal dat in de loop der jaren flink werd uitgebreid. Tegen het einde van 1933 telde hij er 240, een jaar later 820 (Browder 1996: 134). Op 31 januari 1938 had de SD 5.050 medewerkers en informanten, een jaar later waren dat er 7.230 (Ramme 1970: 35, 53). Het aantal functionarissen in het hoofdkwartier van de SD hield hiermee gelijke tred: in januari 1937 werkten hier 365 man, een jaar later 500 man en begin 1939 711 man (Dierker 2002: 43). Dit SS-Sicherheitsamt bestond aanvankelijk uit de afdeling *Verwaltung*, die zich bezighield met de interne aangelegenheden, en de afdeling *Abwehr* die de vijanden van het nazisme bestreed. Daarnaast maakte een aantal *Sonderreferate* deel uit van de organisatie. Op 30 januari 1935 werd het hoofdkwartier in een zelfstandig SS-Hauptamt omgezet. Na de verdeling van de taken tussen de Gestapo en de SD per 1 juli 1937 was dit als volgt georganiseerd (Ramme 1970: 54-57):

– *Abteilung I, Verwaltung und Recht*. Deze afdeling was verantwoordelijk voor algemene organisatorische aangelegenheden, de personeelszaken, de uitgave van de *SD-Lageberichte* en zij omvatte tevens de pers- en bibliotheekdienst. Deze dienst was

59. Na het vertrek van Best als gevolg van een ruzie met Heydrich (Herbert 1996: 228-230) werd *RSHA Amt I* in twee *Ämter* gesplitst en werd het voormalige *Amt II* in *Amt VII Weltanschauliche Forschung und Auswertung* omgezet. Heinrich Müller, het hoofd van *Amt IV*, kreeg nu naast de *Gegnerbekämpfung* ook de *Gegnerforschung* als taakveld toebedeeld (Paul 2000: 47).

60. De geschiedenis van het referaat *IV-B4* is in de literatuur weinig precies weergegeven. Volgens Anderl (1994: 284-285) nam Eichmann in het voorjaar van 1940 de leiding van *IV-B4*, het *Judenreferat* van de Gestapo – oorspronkelijk *II-1 B2* geheten en geleid door dr. Karl Haselbacher (zie Matthäus 2000: 108) –, over van *Sturmbannführer* K. Lischka (de latere leider van de *Sipo* en de *SD* in Parijs). Van toen af aan zou Eichmann beide *Referate* hebben geleid. Vanaf het voorjaar van 1941 zou vervolgens de aanduiding *IV-D4* niet meer zijn gebruikt maar alleen nog maar *IV-B4* (vgl. *Geschäftsverteilungsplan* van het *RSHA* d.d. 1-3-1941. NIOD, 215: 75D. In het vervolg sloeg *IV-D4* op het *Referat* dat zich met de *Arbeitseinsatz* van buitenlandse werknemers bezighield (zie bevel *IV-D4* (neu) B.Nr. 489/40 (Heydrich) d.d. 14-4-1941. NIOD, 77-85: 180A)). Dat neemt echter niet weg dat de *Stapoleitstellen* in Duitsland zelf, althans die in Hannover en Düsseldorf, ook hierna de *Judenreferate* bleven aanduiden met *II-B4* (zie Schmid 1995: 156; Zimmermann 1995: 358; Berschel 2001: 78, 100 e.v.). Een harmonisatie van de organisatiestructuren werd blijkbaar niet nodig geacht: dat gebeurde pas in 1944.

verantwoordelijk voor het doornemen en gebruiken van alle relevante publicaties en in beslag genomen archieven van organisaties of personen.

– *Abteilung II, Inland*. Deze afdeling was verantwoordelijk voor de samenstelling van de *Lageberichte*. De afdeling was verdeeld in de onderafdeling *II-1, weltanschauliche Forschung*, en *II-2, lebensgebietliche Auswertung*. *II-1* verzamelde informatie over de ideologische 'tegenstanders' van het nazisme: communisten en marxisten, joden, vrijmetselaars en politiek actieve kerken. *II-2* verzamelde informatie over aangelegenheden die het Volkstum, minderheden, ras, staatsburgers, de cultuur, het recht, het bestuur, de opvoeding, de pers en literatuur, de economie, de voedselvoorziening, de handel, het financiële leven en de industrie betroffen.

– *Abteilung III, Ausland*. Deze afdeling was verantwoordelijk voor het verzamelen van informatie over de op het vasteland van Europa liggende landen.

Tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de SD in Duitsland ingedeeld in dertien *Oberabschnitte* en 56 *Unterabschnitte* (*Berichte und Dokumente* 1967: 18). Aan de *Unterabschnitte* waren weer in totaal 51 *Hauptaußenstellen* en 519 *Außenstellen* ondergeschikt. Deze regionale en lokale vertakkingen van de SD waren kleine kopieën van het hoofdkwartier. Een verschil was dat het personeel de gegevens hier voornamelijk in deeltijd verwerkte.

Deze gegevens werden door de SD op een aantal manieren verzameld. In de eerste plaats gebeurde dat met behulp van gepubliceerde bronnen zoals kranten, tijdschriften en boeken, in mindere mate ook met films en radio-uitzendingen. Ongepubliceerde bronnen werden ook gebruikt: het ging hier om in beslag genomen archieven. Daarnaast werden speciale bijeenkomsten en conferenties van wetenschappers of deskundigen georganiseerd en werden inlichtingen opgevraagd via officiële contacten met het bedrijfsleven, staats- en partijorganen en andere organisaties. Conspiratieve methoden behoorden eveneens tot het repertoire. Het af luisteren van telefoons gebeurde betrekkelijk weinig omdat de medewerking van de over de benodigde installaties beschikkende Reichspost hiervoor was vereist en deze werkte meestal alleen met de Gestapo mee. Belangrijker was daarom de *Postüberwachung*, maar ook wat dit betreft was de SD aangewezen op de medewerking van derden. De uitvoering was namelijk in handen van de Gestapo (Dierker 2002: 246-248).

De belangrijkste gegevensbron werd gevormd door de informanten, de zogenaamde *Vertrauensleute* (*V-Leute*). Op de eerste landelijke bijeenkomst van *SD-Außenstellenleiter* in september 1932 had Heydrich duidelijk gemaakt dat deze enkel uit ideële motieven handelende informanten die 'auf Grund ihrer Lebensleistung, ihrer fachlichen Tüchtigkeit und ihres objektiven, nüchternen Urteils Ansehen in der Bevölkerung geniessen mußten' de hoeksteen van de SD vormden.⁶¹ De *V-Leute* werkten zonder tegenprestatie en waren niet noodzakelijkerwijs lid van de SS. Zij moesten wel een zuiver karakter hebben, *einwandfreie* nationaal-socialisten zijn en bereid zijn schrift-

61. P. Leffler, de eerste *Stabsleiter* van de SD, geciteerd in Aronson 1967: 89.

lijk de Führer en de directe leidinggevendenden van de SS trouw te zweren en geheimhouding te beloven. Bij de Gestapo werden alle soorten informanten *V-Leute* genoemd, maar bij de SD werd er tenminste formeel een onderscheid gemaakt tussen die hierboven genoemde *V-Leute* en de *Beobachter*, *Zubringer* en *Agenten*. *Beobachter* waren leden van de SS of de SD. Zij droegen het SS-uniform en waren ook aan de disciplinaire voorschriften van de SS gebonden. Ze waren bij de SD in ieder geval geen *Sachbearbeiter* of hoofd van een onderafdeling (*Referent*). Het was hun taak *V-leute* te winnen en het contact met hen te onderhouden. *Zubringer* waren zegsmensen die alleen in bijzondere gevallen informatie leverden zonder verder aan de SD gebonden te zijn. De *Agenten* tot slot waren lieden die zich voor hun inlichtingen lieten betalen en daarom met de grootst mogelijke terughoudendheid en omzichtigheid moesten worden gebruikt (Dierker 2002: 253-255; Browder 1996: 132).

Het belangrijkste inlichtingenwerk van de SD was de berichtgeving over de verschillende *Lebensgebiete* en de stemming onder de bevolking. Een *Arbeitsanweisung* uit 1940 maakt duidelijk hoe de *V-Leute* op dit terrein te werk moesten gaan:

‘Jeder V-Mann muß überall, in seiner Familie, seinem Freundes- und Bekanntenkreis und vor allem an seiner Arbeitsstätte jede Gelegenheit wahrnehmen, um durch Gespräche in unauffälliger Form die tatsächliche, stimmungsmäßige Auswirkung aller wichtigen außen- und innenpolitischen Vorgänge und Maßnahmen zu erfahren. Darüber hinaus bilden die Unterhaltungen der Volksgenossen in den Zügen (Arbeitszüge), Straßenbahnen, in Geschäften, bei Friseuren, an Zeitungsständen, auf behördlichen Dienststellen (Lebensmittel- und Bezugsscheinstellen, Arbeitsämtern, Rathäusern usw.) auf Wochenmärkten, in der Lokalen, in Betrieben und Kantinen aufschlußreiche Anhaltspunkte in reicher Fülle [...]’.⁶²

Op het hoofdkwartier werd de door de regionale en lokale vertakkingen verzamelde informatie samengevoegd en gecombineerd tot de *Lageberichte*. Op 9 oktober 1938 begon de SD met de samenstelling van dagelijkse *Berichten zur innenpolitischen Lage* over de politieke situatie en de stemming onder de bevolking. Vanaf december 1939 evolueerden deze tot de *Meldungen aus dem Reich*. Tot mei 1940 verschenen de *Meldungen* drie keer per week, vervolgens twee keer per week. Ze bestonden uit de volgende onderdelen: *allgemeine Stimmung und Lage*, *Gegner*, *Kulturelle Gebiete*, *Recht und Verwaltung* en *Wirtschaft*, in maart 1940 werd hier nog *Volkstum und Volksgesundheit* aan toegevoegd. Ze werden verzonden aan alle *Reichsminister* en de *Reichsleiter* van de NSDAP om deze te informeren over de toestand in Duitsland en de bezette gebieden.

Dat de aandacht van de SD hierbij ook uitging naar de NSDAP zelf, kon haar *Reichsleiter* maar weinig bekoren. Hoewel het de SD al in 1935 uitdrukkelijk was verboden de NSDAP te bespioneren en dit bevel in latere jaren geregeld werd herhaald, bleef Otto Ohlendorf als hoofd van de SD *Abteilung II Inland* menen dat ook de *Partei* zijn

62. *Arbeitsanweisung SD-Leitabschnitt* Stuttgart d.d. 12-10-1940. Gepubliceerd in: Boberach 1984: deel 1, 17.

aandacht verdiende. In de *Meldungen* was daardoor geregeld te lezen over het falen of de corruptie van medewerkers van de NSDAP.

Al snel kwam uit de NSDAP een stroom klachten over de *Meldungen* op gang. Tijdens de oorlog nam deze nog toe. Het onder de bevolking levende gebrek aan enthousiasme voor de oorlog, de in latere jaren pessimistische verwachtingen over zijn uitkomst en de verslechterende economische omstandigheden werden nauwelijks verheld in de *Meldungen* weergegeven. Slecht nieuws, onwelkom nieuws. De boodschapper moest er vervolgens aan geloven. Op 31 mei 1943 verscheen de laatste *Meldungen aus dem Reich*. De regelmatige berichtgeving werd omgezet in *SD-Berichte zur Inlandsfragen*. Het is onbekend hoe vaak deze verschenen, in ieder geval was de kring van ontvangers minder ruim dan bij de *Meldungen* het geval was geweest. Uiteindelijk bleek dit slechts een tijdelijke oplossing. In juli 1944 werd ook de verspreiding van de nieuwe *SD-Berichte* tegens het verbreiden van defaitisme gestaakt (Boberach 1984: deel 1, 18-38).⁶³

Naast het vergaren van informatie voor de *Meldungen* had de SD de taak politieke inlichtingen over individuen in te winnen. De NSDAP eiste van alle ambtenaren dat zij nationaal-socialistisch gezind waren of ten minste zich in het verleden niet als ‘tegenstander’ hadden laten kennen. Was dat wel het geval, dan kon de *Partei* ingrijpen: zij had een vinger in de pap bij de aanstelling, overplaatsing en het ontslag van ambtenaren. De *Kreisleiter* van de NSDAP moesten in dit verband politieke beoordelingen schrijven en vroegen de hiervoor benodigde informatie op bij de SD. De SD diende alleen het feitenmateriaal aan te dragen, de beoordeling van de ambtenaren moest aan de *Hoheitsträger* van de NSDAP worden overgelaten. Tot ambtenaren bleven deze beoordelingen overigens niet beperkt. Ook over journalisten, artsen en juristen etc. werden dergelijke rapporten opgesteld. Bovendien gingen bedrijven er bij aanstellingen steeds vaker toe over zich ervan te vergewissen dat de NSDAP geen bezwaar had (Dierker 2002: 264).

2.9 De Gestapo

2.9.1 Organisatie

Tot september 1939, toen de *Sipo* en de SD onder één dak werden gebracht in het *Reichssicherheitshauptamt*, was de *Sipo* in drie *Ämter* verdeeld: het *Amt Verwaltung und Recht*, het *Amt Kriminalpolizei* en het *Amt politische Polizei* (de *Gestapo*). De laatste was op haar beurt onderverdeeld in twee afdelingen: de *innere Polizei* en de *Abwehrpolizei*. De *innere Polizei* kende de volgende onderafdelingen: communisme en marxisme, kerken en confessionele stromingen, rechtse oppositie, *Schutzhaft*, economische aangelegenheden, aangelegenheden van de NSDAP, buitenlandse politieke politie en de pers. De *Abwehrpolizei* was onderverdeeld in de onderafdelingen spionage en contraspionage. Verder beschikte de *Gestapo* over een *Sonderkommissariat zur besonderen Verwendung* waar de post- en telefooncontrole werd uitgevoerd (Pordon 1944: 12). Begin 1934 werden al dage-

63. *Einzelberichte* bleven af en toe nog wel verschijnen en bleven ‘defaitisme’ verspreiden. Die uit 1945 verhalen bijvoorbeeld van het enthousiaste onthaal dat Amerikaanse soldaten door Duitse burgers werd bereid.

lijks 75 tot 100 brieven geopend wegens verdenkingen jegens de geadresseerde of de afzender (Graf 1983: 308).

Bij de oprichting in 1933 telde de Gestapo nog maar een paar honderd man personeel, maar begin 1934 was het aantal medewerkers reeds toegenomen tot 1.870. Op 25 juni 1935 werkten 2.367 man bij de Gestapo (Graf 1987: 425), een jaar later waren dat er 4.689 (Tuchel & Schattenfroh 1987: 87).⁶⁴ Deze groei in het personeelsbestand werd voornamelijk verkregen door het aantrekken van medewerkers uit de Kripo en de in de Orpo opgenomen Schutzpolizei. Slechts een gering aantal werd gerekruteerd uit de SS: de door Himmler beoogde personele versmelting van politie en SS tot een Staatsschutzkorps kwam dus amper van de grond. In 1935 was weliswaar 53,6 procent van de Gestapo-medewerkers lid van de Partei of haar Verbände, maar van hen was slechts 7,4 procent lid van de SS. Met het lidmaatschap van de SD was het nog droeviger gesteld: hiertoe behoorde slechts 1,1 procent van de Polizisten.⁶⁵

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog bestond het gehele Gestapo-apparaat in Groot-Duitsland uit 20.000 ambtenaren. Tijdens de oorlog nam het totaal aantal medewerkers toe tot 31.374 man op 1 januari 1944 (Mallmann 1997: 29). Hoewel deze groei aanzienlijk was, stond deze in geen verhouding tot de toename van het gebied en de aantallen mensen die de Gestapo was gaan bestrijken. Het gevolg was dat tijdens de oorlogsjaren in Duitsland zelf het aantal agenten sterk afnam. Op 1 september 1941 was hun aantal officieel gedaald tot 14.835 man. De reële sterkte was als gevolg van vele detacheringen naar het buitenland zelfs nog geringer, namelijk 10.882 man: de facto een halvering van de vooroorlogse sterkte. Dat neemt niet weg dat de agenten in het bezette buitenland nog dunner waren gezaaid dan in Duitsland. Zo bestond de Gestapo in het van Polen resterende Generalgouvernement in 1940 uit 1.578 agenten en telde de voltallige Sipo in Frankrijk in december 1943 slechts 2.200 man (Mallmann 1997: 29).⁶⁶

Al met al bleef de Gestapo een vrij kleine organisatie, zeker in verhouding tot de taken die zij moest verrichten. Zo werden de zaken in de regio Düsseldorf, waar ongeveer vier miljoen mensen woonden, tijdens de oorlog behandeld door slechts 291 Gestapo-functionarissen (Gellately 1990: 45). Ook het aantal V-Männer, vaste informanten van de Gestapo, was vrij klein. Voor heel Duitsland zullen het er enkele duizenden zijn geweest. Illustratief is dat tijdens de oorlog de 2,8 miljoen koppen tellende bevolking van de regio Neurenberg in de gaten werd gehouden door ongeveer honderdvijftig Gestapo-functionarissen met in totaal tachtig tot honderd V-Männer (Gellately 1990: 62). De bijdrage van deze V-Männer aan het werk van de Gestapo was betrekkelijk gering. In Düsseldorf bijvoorbeeld werd in de periode 1933-1944 slechts vijftien procent van de onderzoeken gestart na een tip van een V-Mann (Mann 1983: 292-295). Veruit de belang-

64. Let wel: dit betreft alleen de Gestapo in Pruisen. Geringere aantallen worden genoemd door Kohlhaas 1995: 223.

65. 9,1 procent was lid van meerdere organisaties (Kohlhaas 1995: 230).

66. Bovendien bestond hiervan slechts een kwart uit ervaren rechercheurs, de overigen waren rekruten die een korte politietraining achter de rug hadden.

rijkste informatiebron vormde de bevolking zelf. Zij bleek in hoge mate bereid de Gestapo van inlichtingen te voorzien en maakte het zo mogelijk dat de politie weliswaar klein, maar desalniettemin effectief was.⁶⁷ De motieven van de burgers zijn daarbij opvallend: in Düsseldorf was in slechts 24 procent van de gevallen loyaliteit aan het nazistische systeem de basis voor de aangifte. Belangrijker waren problemen in de privé-sfeer zoals zakelijke conflicten, familie- en burenruzies, onenigheid over erfenissen en huwelijkstwisten: in 37 procent van gevallen was dat de reden.⁶⁸ Blijkbaar zagen talloze burgers in de Gestapo een legitiem instrument om de eigen problemen vrij letterlijk mee uit de weg te ruimen. Wat dit betreft is het ook tekenend dat velen in strijd met de waarheid voorgaven zelf lid te zijn van de Gestapo om derden onder druk te zetten (Gellately 2000: 5-18).⁶⁹

Hoewel de spontane Denunziationen het werk van de Gestapo aanzienlijk eenvoudiger maakten, was zij er niet in alle opzichten even gelukkig mee. De aangiften bleken namelijk geregeld vals of irrelevant. Het onderzoek naar aanleiding van deze aangiftes werd daarom in de meerderheid van de gevallen spoedig gestaakt. Om het verspillen van kostbare tijd en energie tegen te gaan, werd begin september 1940 door Heydrich zelfs verordend dat

‘gegen Denunzianten, die aus persönlichen Gründen ungerechtfertigte oder übertriebene Anzeigen gegen Volksgenossen erstatten, [...] an Ort und Stelle in geeigneter Weise – durch eindringliche Verwarnung und in böswilligen Fällen durch Verbringung in ein Konzentrationslager – einzuschreiten [ist].’⁷⁰

2.9.2 *Verschärfte Vernehmung*

Was een verdachte eenmaal in handen van de Gestapo gevallen, dan vormde hij zelf een belangrijk inlichtingenbron. Om de gewenste gegevens tijdens het verhoor los te krijgen, werden verdachten geregeld mishandeld. Dit mishandelen van gevangenen begon al direct met de massale arrestaties van de ‘tegenstanders’ in 1933. Maakten toentertijd met name de leden van de SA- en SS-hulppolitie zich hieraan schuldig, toen deze na de ‘revolutionaire fase’ van het nazistisch regime weer naar huis werden gestuurd, bleven mishandelingen door de politieke politie aangewend worden om snel tot resultaten te komen. Dit betekende overigens niet dat stelselmatig iedereen die werd gearresteerd door de politieke politie werd mishandeld. Zoals een voormalig medewerker van de Gestapo in 1944 schreef, kan ‘men het heel goed [...] stellen buiten wreede methodes en foltering – als men maar vastberadenheid en het vernuft bezit om zijn slachtoffer in een hinderlaag te lokken’ (Pordon 1944: 28). Gevallen van mishandelingen vonden met

67. Zie ook Johnson 1999: 253-353. Bij een uitgangspunt als dat van Delarue (1979: 9) dat ‘[...] die Gestapo der Mittel- und Hauptpfiler des nationalsozialistischen Staates [war], und die Geschehnisse jener Periode [...] nur verständlich [sind], wenn man ihren inneren Mechanismus kennt, der fast immer und überall durch das eine oder das andere Räderwerk der riesigen Polizeimaschine angetrieben wurde’ moeten dus de nodige kanttekeningen worden geplaatst. Zo ook bij Kogon 1976: 48.

68. In 39 procent van de gevallen was het motief onduidelijk. Zie ook Gellately 2001: 136 e.v.

69. In deze gevallen was er sprake van *Amtsanmassung*, iets wat werd bestraft.

70. Geciteerd in Mann 1983: 300.

name plaats bij communistische verdachten, maar ook in hun geval probeerden vooral de hogere ambtenaren meestal de gewenste gegevens eerst zonder geweld los te krijgen – zij bedienden zich er alleen van als andere verhoorwijzen geen succes boden (Tuchel & Schattenfroh 1987: 175).⁷¹ Het mishandelen van verdachten was dan ook niet vrij van risico's. Bekentenissen die onder fysieke druk waren afgegeven, werden door de rechter niet geaccepteerd als ze voor de rechtbank werden herroepen. Bovendien leidden de mishandelingen ertoe dat er gerechtelijke vooronderzoeken werden gestart tegen de politiefunctionarissen die zich hieraan schuldig hadden gemaakt. Hoewel dit voor de betrokkenen geen strafrechtelijke gevolgen had omdat de Gestapo niet meewerkte aan hun vervolging, gaf Heydrich eind mei 1936 voor de zekerheid opdracht er voor te zorgen dat uit de stukken voortaan niet zou blijken dat de arrestant was geslagen (Gruchmann 1988: 703-718; Broszat 1969: 409).

Op aandringen van het Reichsjustizministerium, dat de mishandelingen niet kon voorkomen maar dan tenminste de praktijk wilde reguleren, kwam op 4 juni 1937 een officiële regeling tot stand betreffende de uitvoering van de zogeheten *verschärfte Vernehmungen*. Volgens deze richtlijnen bestond een verscherpt verhoor uit maximaal 25 stokslagen op het achterwerk van de arrestant waarbij vanaf de tiende slag een arts aanwezig moest zijn. Het Gestapa moest vooraf toestemming geven en het aantal slagen van geval tot geval vaststellen. De stokslagen mochten niet worden toegediend door de ambtenaar die het onderzoek uitvoerde om eventuele persoonlijke rancune geen rol te laten spelen. De slagen mochten daarnaast niet worden gegeven om de arrestant eigen strafdaden te doen bekennen. Ze mochten alleen worden toegepast als er *unmittelbare Staatsinteressen* in het geding waren en als de arrestant een communistische of marxistische functionaris, dan wel een Jehova's getuige of een saboteur was. Later werd tevens bepaald dat het gebruik van de *verschärfte Vernehmungen* in de stukken moest worden vermeld. Justitie wees de onder fysieke dwang verkregen verklaringen nu niet meer categorisch af (Gruchmann 1988: 703-718; Broszat 1969: 409).

2.9.3 *Schutzhaft*

De vorm van arrest die de Gestapo haar arrestanten oplegde, was veelal *Schutzhaft*. Al in de Weimarrepubliek had de Duitse politie in drie gevallen de mogelijkheid om individuen voor korte tijd *Schutzhaft* op te leggen: als zij de openbare orde verstoorde, ten behoeve van hun eigen veiligheid of als een vorm van preventieve hechtenis als hun handelen politiek gevaar dreigde op te leveren. Vlak na het aantreden van Hitler als Reichskanzler werden de mogelijkheden voor het toepassen van *Schutzhaft* verruimd met de noodveror-

71. Tijdens de opleiding van rechercheurs in Duitsland werd benadrukt dat zij geen ontoelaatbare psychische of fysieke druk op verdachten mochten uitoefenen. Niet alleen omdat strafbare handelingen van de verdachte door de agent niet mochten worden opgehelderd door deze zelf tijdens het verhoor te begaan, maar ook omdat het een 'unverzeiliche Dummheit darstellen [wird], weil es in keiner Form geeignet ist, wahrheitsgemäße Aussagen zutage zufördern und so dem einzigen Ziel unserer Arbeit, der Erforschung der Wahrheit, zu dienen. Dazu kommt, daß wir zahlreiche, in unseren Kulturverhältnissen viel sicherer wirkende erlaubte Mittel zur Erforschung der Wahrheit haben, so daß jeder körperliche Zwang auch schon aus taktischen Gründen eine verfehlte Maßnahme wäre' (Meinert 1942: 20). Over de effectiviteit van het mishandelen van verdachten dachten de *Polizisten* in de praktijk blijkbaar anders.

dening van 4 februari 1933. Bij verdenking van land- of hoogverraad of gewapende verstoring van de openbare orde kon iemand van toen af aan zonder vorm van proces maximaal drie maanden in een gevangenis of concentratiekamp worden vastgezet.

Deze situatie duurde niet lang. De verordening *zum Schutz von Volk und Staat* van 28 februari 1933, uitgevaardigd naar aanleiding van de brand in de Reichstag, gaf de politieke politie de mogelijkheid ook zonder enige concrete verdenking 'zur Abwehr kommunistischer staatsgefährdender Gewaltakte' mensen in *Schutzhaft* te nemen. Dit ging in de eerste plaats om communisten: eind mei 1933 was 98 procent van de 4.862 *Schutzhaftlinge* in de regio Rijn-Ruhr lid van de KPD (Mann 1983: 187).

Het Reichsjustizministerium en het Reichsinnenministerium zagen aanvankelijk met instemming op deze praktijken toe. Onder rechters ontstond zich daarentegen een discussie over hoe de verordening *zum Schutz von Volk und Staat* te interpreteren was: beperkt of ruim? Was zij alleen tegen communisten gericht of was zij ook in het algemeen toepasbaar? De meeste gerechtshoven oordeelden met goedkeuring van het Reichsjustizministerium dat 'alle gegen die öffentliche Sicherheit und Ordnung als gegen den Bestand des Staates gerichtete Angriffe als kommunistische im weitesten Sinne' waren op te vatten.⁷² Maar toen Hitler weigerde om na de 'revolutionaire fase' van het nationaal-socialistische regime de *Schutzhaft* af te schaffen en de concentratiekampen te sluiten, wijzigden de ministeries hun houding.

In een poging het gebruik van *Schutzhaft* te reguleren en in te perken, liet het Reichsinnenministerium, waaraan de Gestapo formeel ondergeschikt was, eind april 1934 richtlijnen uitgaan (Broszat 1965: 36-38). *Schutzhaft* was alleen nog maar toegestaan voor de bescherming van de arrestant zelf of als zijn gedrag de openbare orde en veiligheid direct in gevaar bracht (Gruchmann 1988: 549). De NSDAP, de SA en de SS mochten mensen voortaan niet meer in *Schutzhaft* nemen en de duur van de gevangenschap werd op maximaal drie maanden gesteld. Na die drie maanden moest worden beoordeeld of de gevangene kon worden vrijgelaten of dat zijn gevangenschap moest worden verlengd. *Schutzhaft* mocht bovendien geen *Ersatzstraf* zijn: er moest daadwerkelijk worden getracht de zaak tegen de verdachte rond te krijgen zodat hij in staat van beschuldiging kon worden gesteld en voor een rechter kon worden geleid.

Deze richtlijnen werden door Himmler en Heydrich echter genegeerd. De verzwaring van de straffen, de instelling van *Sondergerichte* met verkorte procesgang en de oprichting van het *Volksgerichtshof* voor land- en hoogverraadzaken (Koch 1988; Räscher 1992) ging hen niet ver genoeg. In 1935 klaagde Heydrich al dat 'Staatsfeinde von einzelnen Gerichten nicht mit der notwendig erscheinenden Schärfe behandelt werden'.⁷³ Daar de Gestapo de verantwoordelijkheid voor de bestrijding van die *Staatsfeinde* 'toegeschoven' had gekregen en zij geen mogelijkheid tot het uitdelen van straffen bezat, moest ze volgens Heydrich 'von sich aus darauf [...] achten, ob die von den Gerichten getroffenen Maßnahmen auch tatsächlich zur Niederkämpfung der Staatsfeinde

72. Aldus het oordeel van het *Landesgericht* te Berlijn d.d. 1-11-1933. Geciteerd in Gruchmann 1988: 540.

73. Geciteerd in Gruchmann 1988: 659.

geëigend' waren.⁷⁴ Het Gestapa moest daarom door de Stapostellen op de hoogte worden gehouden van 'ontoereikende' vonnissen.⁷⁵ In gevallen van duidelijke *Fehlurteile* wilde het Gestapa het Reichsjustizministerium dan opdragen de zaken opnieuw aan de rechters voor te leggen.

Het Reichsjustizministerium werkte hieraan echter niet mee omdat het de onafhankelijkheid van de rechters niet wilde aantasten. Daarom trad de Gestapo zelf handelend op. Hoewel voor de oorlog arrestanten gewoonlijk nog aan de rechtbanken werden overgedragen zodat ze konden worden berecht, gebeurde het toen al geregeld dat de Gestapo besloot gevangenen zelf te straffen door ze in *Schutzhaft* te houden. Daarnaast werden te 'lichte' gerechtelijke vonnissen vaak 'gecorrigeerd' door na de uiteindelijke in vrijheidsstelling van de veroordeelde hem in *Schutzhaft* te nemen en alsnog in een concentratiekamp op te sluiten. Dit gebeurde ook geregeld als een verdachte was vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs of bewezen onschuld, soms vond de arrestatie zelfs al in de rechtszaal plaats (Gruchmann 1988: 584, 593-599). Vanaf 1937 moest het Reichsjustizministerium bovendien de Gestapo zes weken van tevoren op de hoogte brengen van de voorgenomen vrijlating van veroordeelde land- en hoogverraders, Jehova's getuigen en *Rassenschänder*. Bij het verlaten van de gevangenis werd de voormalige gevangene dan door de Gestapo opgewacht en overgebracht naar een concentratiekamp. Onder invloed hiervan raakten rechters geneigd om steeds zwaarder te straffen. Niet alleen omdat ze hun invloed zagen afnemen door het eigenmachtige optreden van de Gestapo, maar ook om – na overleg met de advocaat – de politieke gevangenen uit de concentratiekampen te houden. In de gevangenis waren zij altijd nog beter af (Weyrauch 1992: 47; Broszat 1969: 414-415).

Nadat Himmler in juni 1936 *ChdDtPol* was geworden, legde de Gestapo een grotere zelfstandigheid aan de dag dan ooit tevoren. Het Reichsinnenministerium zag geen andere mogelijkheid dan deze situatie te accepteren en vaardigde op 25 januari 1938 een nieuw *Schutzhafterlaß* uit. Feitelijk vatte het de bestaande praktijk in richtlijnen samen en reflecteerde daarmee de nieuwe machtsverhoudingen.⁷⁶ Bepaald werd dat *Schutzhaft* nu 'als Zwangsmaßnahme der Geheimen Staatspolizei zur Abwehr aller volks- und staatsfeindlichen Bestrebungen gegen personen angeordnet werden [kann], die durch ihr Verhalten den Bestand und die Sicherheit des Volkes und Staates gefährden.'⁷⁷ Officieel betekende dit een aanzienlijke verruiming van de toepassingsmogelijkheden, maar in de praktijk was er weinig veranderd: de Gestapo was immers al voortdurend van deze grondslag uitgegaan.

In de periode maart tot oktober 1933 werden in Duitsland in totaal tussen de 80.000 en 100.000 *Schutzhäftlinge* in het zeventigtal concentratiekampen van de SA en de SS opgesloten. De meeste gevangenen zaten hier voor korte tijd. Een amnestie voor de

74. Ibidem.

75. Deze controle werd later door de SD overgenomen.

76. Reichsminister des Innern i. S-V 1 Nr. 70/37-179-g d.d. 25-1-1938. Gepubliceerd als onderdeel van het vonnis van het *Schwurgericht bei dem Landgericht München* inzake het proces tegen W. Harster, G. Slotte en W. Zöpf d.d. 24-2-1967 in Rüter & De Mildt 2001: deel 25, 393-651, hier 416-417.

77. Ibidem.

lichte gevallen deed het aantal *Schutzhäftlinge* dalen tot ongeveer 2.500 begin 1934 (Graf 1983: 271). In de periode 1934 tot 1937 zaten gemiddeld 5.000 tot 8.000 mensen in de concentratiekampen gevangen. Vanaf 1937 liep dit aantal weer op. De acties tegen criminelen en *Asozialen* in 1937, waarbij deze vorbeugend door de Kripo in de concentratiekampen werden opgesloten, de vervolging van de politieke tegenstanders na de *Anschluß* van Oostenrijk in maart 1938 en de opsluiting van duizenden joden naar aanleiding van de *Reichskristallnacht* in november 1938 deden de aantallen gevangenen sterk toenemen. Zaten bijvoorbeeld in september 1937 in Buchenwald 2.300 mensen in *Schutzhaft*, in mei 1938 waren dat er 3.000, in augustus van dat jaar 7.800 en in december 1938 17.000. De meesten van de in november 1938 in totaal rond de 30.000 in *Schutzhaft* genomen joden werden echter na enkele weken weer in vrijheid gesteld nadat ze zich hadden verplicht het land te verlaten. Het totale aantal gevangenen, dat voor de oorlog een piek kende van 60.000 man eind 1938, daalde zo tot het begin van de oorlog tot rond de 25.000 (Broszat 1965: 90-96; Bracher 1969: 393).

Met de *Anschluß* van Oostenrijk in maart 1938 en de bezetting van Tsjechoë een jaar later was het nationaal-socialistische Duitsland haar machtsgebied en daarmee het werkterrein van de Sipo en de SD uit gaan breiden. Met name vanaf de inval van Duitsland in Polen op 1 september 1939, die twee dagen later tot een oorlogsverklaring van Engeland en Frankrijk leidde, werden steeds meer mensen in Europa geconfronteerd met jodenvervolging, *Schutzhaft* en *verschärfte Vernehmungen*. Vanaf 10 mei 1940 zou ook Nederland aan de beurt zijn.

3. De *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* in Nederland

Ich mache auf den Befehl des Reichsführers-SS aufmerksam, daß sämtliche Eingaben an vorgesetzte Dienststellen der SS und Polizei im Telegrammstil zu verfassen sind. Ich bitte die Befehlshaber und Kommandeure der mir direkt unterstellten Dienststellen dafür Sorge zu tragen, daß dieser wunderbare Befehl des RFSS auch tatsächlich befolgt wird. Der Papierkrieg hat ein solches Maß angenommen, daß höhere Dienststellen direkt überflutet werden und eine Bearbeitung der vielen Ergüsse schon kaum mehr möglich ist.

HSSPF HANNS ALBIN RAUTER⁷⁸

In deze paragraaf verschuift het perspectief naar Nederland. Het bestaande beeld van de Sipo en de SD in dit land is dat van een sterk gecentraliseerde, streng geleide, geoliede en efficiënte machine. De integratie tussen de verschillende onderdelen ervan, de politieke recherche, de criminele recherche en de inlichtingendienst, zou dermate hoog zijn geweest en de zes regionale bureaus (*Außen(dienst)stellen*) zouden zó strak aan het hoofdkwartier zijn gebonden geweest dat welhaast van een monolithische organi-

78. Rondschriften Rauter d.d. 11-4-1944. NIOD, 77-85: 10B.

satie kan worden gesproken (In 't Veld 1976: 114; Meershoek 2000: 389). De veronderstelde almacht en vastberadenheid van de bezetter de joden uit Nederland te verwijderen lijkt daarmee uitdrukking te hebben gevonden in de wijze waarop hij zijn instrumenten had georganiseerd. Variatie tussen gemeenten in het percentage overlevende joden kan zo niet zijn veroorzaakt. Hier en in de volgende paragraaf wordt op basis van een grondige analyse van het beschikbare bronnenmateriaal echter aangegevoerd dat het bestaande beeld niet juist is. Deze paragraaf behandelt de organisatie en werkwijze van de Sipo en de SD in Nederland. Hij leidt tot de conclusie dat van de veronderstelde integratie tussen de criminele recherche, de politieke recherche en de inlichtingendienst geen sprake was.

Voordat hieronder nader op de organisatie en taakverdeling binnen het apparaat van de Sipo en de SD in Nederland wordt ingegaan, worden kort de vier Bds geïntroduceerd die tijdens de oorlog in Nederland dienden. Dit gebeurt tegen de achtergrond van een aantal episodes die inzicht verschaffen in hun positie binnen de organisatie waarover zij het bevel voerden. Hierbij is de meeste aandacht voor de Bds die het kortst in Nederland diende: Hans Nockemann. Zijn ontslag als gevolg van de ontwikkelingen rond Anjerdag, de verjaardag van prins Bernhard, maakt twee zaken duidelijk: het ambt van Bds was een politiek gevoelige functie en zijn positie tegenover de *Einsatzkommandoführer* die onder zijn bevel stonden, was bepaald niet sterk. Het maakt ook begrijpelijk waarom zijn opvolger, Wilhelm Harster, een kleine reorganisatie doorvoerde. In paragraaf 4, waarin de relatie tussen de Bds en de *Außenstellen* wordt onderzocht, zal nader op de gevolgen van deze reorganisatie worden ingegaan. Hier wordt volstaan met een schets van de verhoudingen binnen het hoofdkwartier. In september 1943 werd Harster naar Italië overgeplaatst en opgevolgd door Erich Naumann. Naumann raakte vrijwel direct betrokken bij de *Silbertanne*-acties, represaillemoorden voor aanslagen op NSB-ers en andere Duitsgezinden. Dergelijke politieke acties lagen op Rauters terrein en het was met hem dat Naumann over de uitvoering van de moorden in conflict raakte. Uiteindelijk leidde dit tot zijn overplaatsing in juni 1944. Zijn opvolger, Karl Georg Eberhard Schöngarth, leidde de Sipo en de SD tot de bevrijding in mei 1945, een periode waarin de ontwikkelingen in en buiten Nederland in toenemende mate zijn handelingsmogelijkheden beperkten en tot een vergaande decentralisering en radicalisering van het apparaat leidden.

3.1 Hans Nockemann

Ongeveer twee weken nadat de Nederlandse strijdkrachten op 15 mei 1940 hadden gecapituleerd, trok een eenheid van de Sipo en de SD het bezette Nederland binnen. Deze *Einsatzgruppe I*, of *Einsatzgruppe Holland* zoals ze ook wel werd genoemd, vestigde haar hoofdkwartier in Den Haag. Naast de *Gruppenstab* bestond zij uit vier *Einsatzkommandos* die op of kort voor 3 juni 1940 werden gestationeerd in Groningen (met *Außenstellen* in Leeuwarden en Assen), Arnhem (met een *Außenstelle* in Zwolle), Amsterdam (met *Außenstellen* in Utrecht en Den Haag) en 's-Hertogenbosch (met *Außenstellen* in

Maastricht en Middelburg).⁷⁹ De *Befehlshaber* van de *Einsatzgruppe* was de in 1903 geboren *Standartenführer* en *Regierungsdirektor* dr. Hans Nockemann. Nockemann, een gepromoveerde jurist, had reeds een lange carrière in de Sipo achter de rug voor hij naar Nederland kwam. In mei 1933, luttele maanden na Hitlers machtsovername, werd hij als lid van de NSDAP, SA en de *Bund Nationalsozialistischer Juristen* in Aken aangesteld als politieke *Sachbearbeiter*, *Pressedezerment* en hoofd van de plaatselijke *Staatspolizeistelle*. In 1935 werd hij als hoofd overgeplaatst naar de *Staatspolizeistelle* te Keulen, enkele maanden later naar die te Koblenz. Zijn volgende carrièresprong was de functie van *Inspekteur der Sicherheitspolizei und des SD (IdS)* in Düsseldorf, in mei 1940 werd hij vervolgens als Bds naar Nederland gezonden (Wildt 2002: 185-189).⁸⁰

In Nederland maakte Nockemann het echter niet lang. Al na een paar weken werd hij teruggestuurd naar Düsseldorf als gevolg van de ontwikkelingen rond Anjerdag, de verjaardag van Prins Bernhard. Dat was niet gering. Wat was er gebeurd? De analyse van de ontwikkelingen die leidden tot zijn overplaatsing geeft een goede indruk van de positie van de Bds in het *Reichskommissariat Niederlande* en maakt ook begrijpelijk dat Nockemanns opvolger direct na zijn aankomst een bescheiden reorganisatie doorvoerde.

Nockemann, op zich een evenwichtig man,⁸¹ zou volgens De Jong een alarmerende telex naar Berlijn hebben gestuurd over de spontane uitingen van aanhankelijkheid die de Nederlanders ter gelegenheid van prins Bernhards verjaardag op 29 juni 1940 aan het koningshuis brachten. Dit rapport was vervolgens via het RSHA op de één of andere wijze bij Hitler terechtgekomen. De *Führer* vond hierin voldoende aanleiding om zijn drie belangrijkste functionarissen in Nederland op het matje te roepen: *Reichskommissar* dr. Arthur Seyß-Inquart, diens voor de politieke ontwikkelingen in Nederland verantwoordelijke *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Fritz Schmidt en de *Wehrmachtbefehlshaber Niederlande* Friedrich Christiansen (De Jong 1969-1991: deel 4, 288-290). Zij slaagden erin de *Führer* gerust te stellen: er was niet zoveel aan de hand in Nederland. Het gevolg van deze blamage was dat de aandacht verschoof naar de boodschapper van het slechte nieuws. Nockemann kon zijn koffers pakken.

Maar was wat Nockemann Berlijn berichtte dan werkelijk zo onrustbarend? De vraag is niet rechtstreeks te beantwoorden omdat de bewuste telex, waarvan De Jong het bestaan vermoedt, niet bewaard is gebleven. Dat is echter wel het geval met een

79. Organisatieschema EG-1 in Nederland, Amt 1 1B1 Nr. 519/40-151, Berlijn, d.d. 2-7-1940. NIOD, 206: 500-3-155. Afschrift *Tagesrapport* nr. 3 van de *Einsatzgruppe I* d.d. 3-6-1940, ibidem. Zie ook NIOD, 77-85: 52A. Meershoek (1999: 127) stelt ten onrechte dat er in Amsterdam aanvankelijk geen *Einsatzkommando* maar een *Außendienststelle* van het in Rotterdam gelegerde *Einsatzkommando III* was geplaatst. Het *Einsatzkommando III* was echter wel degelijk in Amsterdam gevestigd: aanvankelijk op de Paulus Potterstraat 7, de verhuizing naar de Herengracht 487 begon reeds op 3 juni 1940 (afschrift *Lagebericht Einsatzkommando III* Amsterdam voor Nockemann, d.d. 3-6-1940. Ibidem). Dit *Einsatzkommando III* stond onder leiding van *Sturmbannführer* en *Regierungsrat* dr. Josef Kreuzer (organisatieschema EG-1 in Nederland, Amt 1 1B1 Nr. 519/40-151, Berlijn, d.d. 2-7-1940. Ibidem; verklaring K.B. Ditges (3-4-1946). NIOD, 248: 354) en niet, zoals Meershoek meent, onder leiding van *Hauptsturmführer* en *Kriminalkommissar* K.B. Ditges. Zie ook Roest & Scheren 1998: 105.

80. Wildt (2002: 189, 513) meent dat Nockemann tot en met juni 1940 in Nederland bleef, maar dit was tot 25 juli 1940.

81. Aldus zijn voormalige ondergeschikte Friedrich Knolle, het latere hoofd van de SD in Nederland. 'Notities van een gesprek met Friedrich Knolle'. NIOD, 248: 922.

tweetal berichten van Nockemann aan het RSHA: één beknopt rapport van 1 juli 1940⁸² en een uitgebreid rapport van 6 juli 1940.⁸³ Als voor de inhoud van de vermoede telex wordt afgegaan op wat Nockemann op 1 juli 1940 berichtte, blijkt er van een alarmrend rapport geen sprake te zijn geweest. Integendeel, de gebeurtenissen in Den Haag worden hierin door de BdS op een nuchtere wijze beschreven. Nockemann benadrukte bovendien dat een en ander een samenloop van omstandigheden was. Er was wel het een en het ander tegen de Duitsers geroepen, maar veel had het niet om het lijf:

‘Zusammengefaßt möchte ich das Verhalten der Bevölkerung der Stadt den Haag als ein durch die derzeitigen Verhältnisse gesteigertes Ovationbedürfnis für das Haus Oranien bei dieser sich gerade bietenden Gelegenheit des Geburtstages des Prinzen Biesterfeld ansehen, das sich ohne besondere Organisation durch das Verhalten bestimmter Stellen [...] durch das Erscheinen führender [Niederländischen] Offizieren sowie endlich suggestiv steigerte und dann stellenweise zu Entladungen auch gegen die Besatzungsmacht und deren Repräsentanten führte.’⁸⁴

Tegelijkertijd wekte Nockemann in zijn rapport wel de indruk dat Anjerdag niet helemaal uit de lucht was komen vallen. Er was al voor 29 juni een verstijving in de houding van de Nederlandse bevolking en overheden te constateren geweest. Seyß-Inquart had echter, ondanks Nockemanns waarschuwingen, niet af willen wijken van zijn politiek van tegemoetkomendheid. Maar dit kleine beetje afstand dat Nockemann van Seyß-Inquarts beleid nam, kan toch moeilijk als aanleiding worden gezien voor Hitlers reactie.⁸⁵

Een bestudering van het uitgebreide rapport van 6 juli 1940 geeft aanwijzingen dat er meer aan de hand is geweest. Dit rapport bestaat uit een *Sonderbericht* over Anjerdag dat qua stijl en inhoud sterke overeenkomst vertoont met Nockemanns bericht van 1 juli 1940. De rest van het rapport is een compilatie van verslagen van de *Einsatzkommandos*. Niet alleen de paginanummering en het lettertype wijken af van het *Sonderbericht*, ook de stijl en inhoud zijn duidelijk anders: scherper, verontrustender, bijkans overspannen. Een greep uit de inhoud: in de Nederlandse pers zou sprake zijn van een toenemende onvriendelijkheid jegens Duitsland; de Nederlanders zouden de Duitse middenstand boycotten; in sommige *Ortsgruppen* van de NSDAP weigerden Nederlanders zelfs hun Duitse kennissen te groeten en werden de vrouwen van Duitsers op straat *angepöbelt*; vensterruiten van door Duitsers bewoonde huizen werden besmeurd; passanten spuugden bij het passeren van aan huizen hangende hakenkruisvlaggen op de grond of probeerden de vlaggen in brand te steken; een Duitser had in Den Bosch een hakenkruisvlag aan zijn huis gehangen – diezelfde middag verzamelde zich een

82. Het gaat hier om een kopie van Nockemanns *Abschlußbericht* dat door Heydrich op 2-7-1940 aan de *Chef der Ordnungspolizei* Dalüge werd gezonden. Uit de inhoud is op te maken dat het op 1 juli is opgesteld. NIOD, 210: H1155.

83. Kopie *Meldungen aus den Niederlanden* nr. 3 d.d. 6-7-1940. NIOD, 206: 500-3-155.

84. NIOD, 210: H1155.

85. Volgens De Jong (1969-1991: deel 4, 288-290) wilde Hitler honderden represaillearrestaties en vijf miljoen gulden boete opgelegd hebben, maar hij stelt hierbij deze informatie niet duidelijk tot een bron te kunnen herleiden. Tot deze maatregelen kwam het overigens niet.

menigte jongens en meisjes die vuil en stenen hiernaar wierpen; in een hotel in Breda sloeg een Nederlandse officier een landgenoot in het gezicht omdat die zich van het Duits bediende; *Reichskreditkassenscheine* werden in het betalingsverkeer geweigerd – zulk ‘smerig’ geld wilden Nederlanders niet accepteren; Duitse *Geschäftsleute*, NSB-ers en Nederlanders die met hen contact onderhielden, werden herhaaldelijk bedreigd en ook de joden roerden zich: ‘aus Amsterdam wird gemeldet, daß mehrere holländische Mädchen, die in der Nähe des Judenviertels das Englandlied vor sich hinsangen, von Juden angepöbelt und tätlich angegriffen wurden.’ De Duitsers in Nederland zouden er al met al ‘seelisch schon ziemlich zermürbt’ van zijn geworden.⁸⁶

Maar niet alleen de bevolking gedroeg zich volgens het rapport vijandig, ook met de ambtenarij was dit het geval. Dit zou zich in aanhoudende passieve weerstand uiten, hoofdzakelijk van de kant van burgemeesters. De burgervaders van Epe en Ermelo hadden bijvoorbeeld geweigerd lijsten van in hun gemeenten woonachtige Duitsers ter beschikking van de Duitse autoriteiten te stellen zolang de commissaris der koningin hiervoor geen toestemming had gegeven. En de burgemeester van Putten had op een schriftelijke *Aufforderung* om deze lijsten überhaupt niet gereageerd. Erger nog, diens ambtgenoten in Elst en Rheden hadden zich publiekelijk positief over het koningshuis uitgelaten.

‘Da man bei der Mehrzahl der anderen Bürgermeister, die ihrer Ansicht nicht so offen Ausdruck geben, innerlich dieselbe Einstellung annimmt, sind deutschfreundliche Holländer, die mit deutschen Behörden zusammenarbeiten, aus Furcht vor Schikane der holländischen Behörden sehr darauf bedacht, daß ihre Zusammenarbeit diesen Behörden nicht bekannt wird.’⁸⁷

Dit was nog niet alles, er was nog veel meer tegenwerking door de ambtenarij. Duitse verordeningen werden ‘nach dem Buchstaben’ uitgevoerd waarbij ‘keinerlei Rücksicht auf den wirklichen Sinn der Anordnung genommen’ werd, of de uitvoering werd opzettelijk vertraagd.⁸⁸ In Rotterdam bijvoorbeeld werd de post van de *Sipo* en de *SD*⁸⁹ dagelijks *überlaufen* door mannen en vrouwen die om raad en hulp vroegen.

‘Von den Arbeitern sei wiederholt zum Ausdruck gebracht worden, daß sich die holländischen Beamten offenbar nun wieder sicher in ihren Stellungen fühlten und die Arbeiter ohne Verständnis für ihrer Notlage mitleidlos abfertigen. Gleichzeitig wurde den Arbeitern gesagt, sie könnten sich an die Deutschen wenden, vielleicht würden sie von dort Hilfe bekommen [...] Es sei der Eindruck entstanden, daß die holländischen Behörden planmäßig die deutschen Maßnahmen zur Behebung der sozialen und arbeitsmäßigen Schwierigkeiten [...] sabotieren.’⁹⁰

86. Kopie *Meldungen aus den Niederlanden* nr. 3 d.d. 6-7-1940. NIOD, 206: 500-3-155.

87. *Ibidem*. Nadruk in origineel.

88. *Ibidem*.

89. Deze *Außenstelle* wordt niet genoemd in het eerder aangehaalde organisatieschema van de *Einsatzgruppe*. Vermoedelijk was zij ondergeschikt aan het *Einsatzkommando III* in Amsterdam aangezien dit *Einsatzkommando* verantwoordelijk was voor Zuid-Holland.

90. Kopie *Meldungen aus den Niederlanden* nr. 3 d.d. 6-7-1940. NIOD, 206: 500-3-155.

Dit zouden die ambtenaren hebben gedaan om te voorkomen dat de arbeiders in pro-Duitse zin door de maatregelen van de bezetter werden beïnvloed. Soortgelijk was de toestand bij het *Arbeitsamt* in Den Haag. Daar was ‘die Abfertigung [...] so schlecht organisiert, daß der Eindruck entstände, daß man die Menschen mit Absicht stundenlang warten lasse.’ En als men dan eindelijk aan de beurt was, kreeg de werkzoekende die in Duitsland wilde werken nota bene te horen dat hij nog niet kon worden uitgezonden! Op dit terrein was er nog meer mis. In Den Bosch ondervonden leden van de NSB en *deutschfreundliche* Nederlanders problemen met de werkverschaffing en in Amsterdam waren de lonen te laag. Kortom: ‘diese Vorgänge liesen den Schluß zu, daß die holländischen Behörden die deutschen Befriedungsmaßnahmen zu sabotieren versuchen.’⁹¹

Maar niet alleen de gemeentebesturen werkten tegen, dat was ook met de Nederlandse politie het geval. ‘In allen Teilen des Bereichs laufen Meldungen ein, nach denen das öffentliche Abhören englischer Nachrichtensendungen von der Polizei geduldet wird und einzelne Beamte die Sendungen sogar öffentlich mit anhören.’⁹² En als de Nederlandse politie haar passiviteit en lankmoedigheid eindelijk liet varen, was haar optreden weer veel te gewelddadig. Volgens het rapport ging het niet om incidenten.

‘Immer wieder kommen Meldungen, daß die Maßnahmen der deutsche Behörden nicht ernst genommen werden. Man legt übereinstimmend das zuvorkommende Verhalten und die gezeigte Milde als Schwäche aus und gibt nach wie vor der Hoffnung Ausdruck, daß die deutsche Oberaufsicht über die holländische Verwaltung nur ein vorübergehende Zustand sei. Mit Nachdruck betont man, daß die deutschen Behörden heute noch nicht in der Lage seien, das gesamte politische Leben der Niederlande zu übersehen. Im übrigen glaubt man unter Verkenning des wirklichen Sachverhaltes ein angebliches Nebeneinanderarbeiten einzelner deutschen Behörden und damit eine Schwäche der deutschen Verwaltung zu sehen und vertritt entgegen den tatsächlichen Verhältnissen die Ansicht, daß die deutschen Stellen untereinander in Fehde liegen würden, da man sich angeblich über Zuständigkeiten nicht einig werden könne! [...] Aus Kreisen des holländischen Militärs wurden in diesen Zusammenhang Stimmen bekannt, die der Auffassung Ausdruck geben, daß die deutschen Behörden aus Furcht vor politischen Demonstrationen des niederländischen Volkes es nicht wagen würden, strengere Maßnahmen zu ergreifen.’⁹³

De stemming in het Nederlandse leger zou de laatste tijd sowieso toenemend anti-Duits zijn geworden. In Doetinchem en Dieren hadden groepen Nederlandse soldaten op Duitsland *geschimpft* en zelfs om wapens geroepen zodat ze de Duitsers het land weer uit konden jagen.

91. Ibidem.

92. Ibidem. Nadruk in origineel.

93. Ibidem.

‘Fast allenthalben wird berichtet, daß die deutschen Militärpersonen kaum mehr begrüßt werden und daß umgekehrt ihr Gruß von [h]olländischen Uniformierten häufig “übersehen” wird, was durch die niederländische Bevölkerung mit höhnischen Lächeln quittiert werde.’⁹⁴

Kortom: Seyß-Inquarts politiek van matiging in het bezette Nederland was mislukt, zijn tegemoetkomendheid werd door de Nederlanders uitgelegd als zwakte en hierdoor begonnen gevaarlijke toestanden te ontstaan, met name als gevolg van het handelen van burgemeesters, de ambtenarij en het Nederlandse leger.

Het lijkt bepaald niet onwaarschijnlijk dat een dergelijk grimmige schets van de verhoudingen in Nederland Hitler heeft gealarmeerd. Wie zou van zo’n verslag niet schrikken? Nockemann vond het waarschijnlijk zelf allemaal wat kras gesteld. In ieder geval had hij op het rapport laten zetten dat het ‘vorliegender Bericht [...] nur persönlich für den Adressanten bestimmt [ist] und [...] Nachrichtenmaterial [enthält], das der Aktualität wegen unüberprüft übersandt wird.’⁹⁵ Niet alleen deze kanttekening en het onevenwichtig karakter van de inhoud wekken de indruk dat het nogal haastig is samengesteld. Dat geldt ook voor het feit dat het rapport op verschillende schrijfmachines is getypt en de pagina’s van de verschillende onderdelen niet doorlopend zijn genummerd.

Nu is het onderhavige rapport gedateerd op 6 juli 1940. Seyß-Inquart, Schmidt en Christiansen waren toen reeds bij Hitler op het matje verschenen: het kan daarmee niet de oorzaak van Hitlers opwinding zijn geweest. Tegelijkertijd valt het te betwijfelen dat een eventuele telex van Nockemann naar aanleiding van de ontwikkelingen op 29 juni hiervan de oorzaak was, gezien diens nuchtere beoordeling van de gebeurtenissen in zijn rapport van 1 juli. Maar het is bepaald niet onmogelijk dat de *Einsatzkommandos* reeds eerder zelfstandig aan het RSHA hun ‘observaties’ hadden doorgegeven. Hiertoe waren ze bevoegd en ze deden dit wel vaker.⁹⁶ Zoals uit het rapport van 6 juli 1940 blijkt, werd binnen de *Einsatzkommandos* de politieke situatie in Nederland aanzienlijk grimmiger ingeschat dan Nockemann dat deed. Het lijkt daarom waarschijnlijker dat de *Einsatzkommandos* verantwoordelijk waren voor een eventuele alarmerende rapportage aan het RSHA. Een andere mogelijkheid is dat Nockemann inderdaad op 29 juni of kort hierop een (niet bewaard gebleven) *Tagesrapport* aan het RSHA zond en hieraan, zoals hij wel vaker deed, de ongewijzigde *Lageberichte* van zijn *Einsatzkommandos* toevoegde.⁹⁷

Het heeft er daarmee alle schijn van dat Nockemann het slachtoffer werd van de hoge mate van zelfstandigheid die de *Einsatzkommandos* hadden vis à vis de *Gruppenstab*. Nockemann werd in ieder geval verantwoordelijk gesteld voor de vernedering die

94. Ibidem.

95. Ibidem. Nadruk in origineel.

96. Een voorbeeld hiervan is het *Lagebericht* van het *Einsatzkommando II* uit Arnhem, gedateerd op 4 juni 1940. Blijkens de laatste pagina werd het origineel verstuurd naar *RSHA IV-C3* en kregen de *Ämter I, II, III* en *VI* en de *Gruppe IV-E* ook een exemplaar. NIOD, 206: 500-3-155. Nockemann schrijft daarnaast in zijn rapport van 1 juli 1940 met zoveel woorden dat de *Einsatzkommandos* zelfstandig aan het RSHA rapporteerden (NIOD, 210: H1155). Vgl. Birn 1986: 110.

97. Bijvoorbeeld de *Tagesrapporten* nr. 4 van 6 juni 1940 en nr. 7 van 13 juni 1940. NIOD, 206: 500-3-155.

Seyß-Inquart, Schmidt en Christiansen bij Hitler hadden moeten ondergaan en was als gevolg daarvan niet meer te handhaven.⁹⁸ Hij werd op 25 juli 1940⁹⁹ vervangen door de van de Gestapo te Innsbruck afkomstige Standartenführer en Oberregierungsrat dr. Wilhelm Harster.¹⁰⁰

3.2 Wilhelm Harster

In opdracht van Heydrich reorganiseerde Harster kort na zijn arriveren in Nederland het Sipo- en SD-apparaat. Hij hief de relatief onafhankelijke Einsatzkommandos op en installeerde hiervoor in de plaats sterker aan zijn hoofdkwartier gebonden Außenstellen. Volgens sommige historici slaagde Harster er zelfs in een organisatie op te bouwen waarin het verschil tussen leden van de SD, Gestapo en Kripo nauwelijks meer merkbaar was. De tegenstellingen tussen de verschillende diensten zou hij zo hebben weten op te heffen, iets wat Heydrich in het RSHA nooit was gelukt (In 't Veld 1976: 112-115; Meers-

98. Verklaring W. Harster. 'Eerste gesprek van L. de Jong met W. Harster' d.d. 13-3-1949. NIOD, 248: 639, map B. Nockemann nam zijn oude functie op, die van *IdS* te Düsseldorf. De Jong (1969-1991: deel 4, 290) meent ten onrechte dat dit een degradatie was en wekt bovendien de indruk dat Nockemanns overplaatsing naar het oostfront in 1941 hier iets mee te maken had. Dit was niet het geval. Dat Nockemanns carrière geen schade leed door zijn terugplaatsing naar Duitsland, blijkt uit het feit dat hij per 1 januari 1941 tegelijk met Harster door Heydrich werd bevorderd tot *Oberst der Polizei* (*Auszug aus dem Völkischen Beobachter*, 31-12-1940. NIOD, 210: SS-PHA 2). Rond deze tijd maakte Nockemann een grote carrière-sprong: hij werd benoemd tot hoofd van het *Amt II* (*Organisation, Verwaltung und Recht*) van het RSHA (afschrift *Geschäftsverteilungsplan* van het RSHA d.d. 1-3-1941. NIOD, 215: 75D). De volgende stap lag voor de hand: net als de andere afdelingsleiders van het RSHA was het de bedoeling dat Nockemann de leiding over een *Einsatzgruppe* in de binnen te vallen Sovjet-Unie op zich zou nemen, een bijzonder prestigieuze positie (Wildt 2002: 189, 549; Angrick 2000: 485. Meer algemeen: Ingraaf 2000: 267-268). Kort hierop ging het echter mis. In april 1941 veroorzaakte Nockemann een auto-ongeluk waarbij zijn chauffeur en zijn vrouw omkwamen (Banach 1998: 165). Een strafonderzoek wegens dood der schuld werd ingeleid (*Personalakten* Nockemann. NIOD, 210: P52). Twee maanden later, op 17 juni 1941 dus lutele dagen voor het begin van de veldtocht tegen de Sovjet-Unie, werd Nockemann als *Untersturmführer* overgeplaatst naar de *Waffen-SS* divisie *das Reich*. Of er hierbij door Heydrich druk op Nockemann is uitgeoefend of dat hij, mede vanwege de dood van zijn vrouw, hier zelf voor koos, al dan niet als poging zich te rehabiliteren c.q. aan vervolging te ontkomen, is niet duidelijk. Nockemanns dienstneming bij *das Reich* lijkt te zijn gewaardeerd, want het strafonderzoek tegen hem werd op 3 september 1941 opgeschort tot het einde van de oorlog (*Personalakten* Nockemann. NIOD, 210: P52). De overplaatsing als *Untersturmführer* was overigens geen degradatie: de *Waffen-SS* had een eigen rangenstelsel gebaseerd op militaire vaardigheden. Maar minder prestigieus dan de leiding over een *Einsatzgruppe* was het natuurlijk wel. Nockemanns overplaatsing naar *das Reich* lijkt tijdelijk te zijn bedoeld, mogelijk was het de bedoeling dat hij later toch nog de leiding over de *Einsatzgruppe A* op zich zou nemen (Gerlach 1997: 64, hierbij verwijzend naar een mededeling van Wildt). De beslissing om Nockemann niet als hoofd van een *Einsatzgruppe* in te zetten, werd in ieder geval pas na 6 juni 1941 genomen. Nog op die dag was Nockemann met het *Oberkommando des Heeres* en de *Abwehr* in overleg geweest over de taken van de *Einsatzgruppen* in de te bezetten Sovjet-Unie (Mallmann 2000: 444). Aan het oostfront verdiende Nockemann het *eiserne Kreuz* tweede klasse, hij werd op 9 november 1941 nog bevorderd tot *Oberführer* in het RSHA (*Personalakten* Nockemann. NIOD, 210: P52) – iets wat er andermaal op wijst dat zijn overplaatsing als tijdelijk was bedoeld. Op 19 december 1941, de dag dat Hitler het opperbevel over het leger op zich nam, bezweek hij echter aan de verwondingen die hij de dag tevoren had opgelopen (*Personalakten* Nockemann. NIOD, 210: P52). *Das Reich* was op dat moment verwikkeld in een *Abwehrrschlacht* voor Moskou (Klietmann 1965: 90-91).

99. Zie de *Verteiler* op het *Bericht Nr. 6 en 6a über die Besprechung bei Generalkommissar* z.b.v. van 24 en 25 juli 1940. NIOD, 77-85: 54A.

100. Harster zou in 1939 de eerste *BdS* in het *Generalgouvernement* worden, maar de *völkische Flurbereinigung* hier ging aan zijn neus voorbij: in Harsters plaats werd *Brigadeführer* Bruno Streckenbach benoemd. Harster bleef wel tot 14 januari 1941 diens *kommissarische Vertreter*. Aangenomen mag worden dat hij van de gang van zaken in het *Generalgouvernement* goed op de hoogte was (Foedowitz 2000: 344-346).

101. Deze stelling wordt door beide auteurs niet onderbouwd. Pas vanaf september 1944 was er met de mobilisering van het Sipo- en SD-apparaat in Nederland sprake van een daadwerkelijke integratie van beide diensten. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Galicië waar dit wel reeds van begin af aan het geval was. Daar hadden de Sipo en de SD vanaf de inval de taak die zij in Nederland pas in de zomer van 1944 (en dan nog maar tot op zekere hoogte) kregen, namelijk het terroriseren van de bevolking. 'Somit gab es dort nicht – wie etwa in den Stapostellen des Reiches – eine "normale" Polizeitätigkeit wie flächendeckende Überwachung und Ermittlung, sondern nur punktuellen aber brutalsten Zugreifen in Einzelbereichen. Hier waren die Infrastrukturprobleme der Gestapo im Reich potenziert und wurden durch Radikalität substituiert' (Pohl 1996: 95, vgl. Sandkühler 1996: 80-89). Hoewel er ook in het *Reich* geen sprake was van *flächendeckende Überwachung* (zie bijvoorbeeld Johnson 1999: passim), is het verschil duidelijk. De samenwerking tussen de Sipo en de SD zou overigens niet alleen in Galicië ver gaan: dit was ook in de rest van het bezette Polen het geval (Pohl 1993: 37 e.v.) en feitelijk overal waar naakte terreur een hoofdactiviteit van de Sipo en de SD vormde. Dit was in Nederland niet het geval.

hoek 2000: passim).¹⁰¹ Hoewel voor de buitenwereld inderdaad werd getracht eenheid uit te stralen, onder meer door de leden van de Sipo in SD-uniformen te steken, bleven achter deze façade de aloude verschillen en tegenstellingen tussen de Kripo, de SD en de Gestapo gewoon bestaan (Croes 1997: 149). De functionarissen zelf waren deze mening ook toegedaan.¹⁰² Ook privé werden contacten buiten de eigen beroepsgroep gemeden. Met name de leden van de SD zonderden zich af. Volgens het toenmalige hoofd van het SD-referaat III-D (*Wirtschaft*) en de latere leider van de SD in Nederland, *Sturmbannführer* Hans Joachim Fahrenholz, 'empfanden [wir] uns etwas überheblich als Geistesarbeiter mit höherer Intelligenz, mehr als jene in der Lage, die Zusammenhänge des Weltgeschehens zu beurteilen.'¹⁰³ De Kripo, de Gestapo en de SD verrichtten op het hoofdkwartier afzonderlijk hun werkzaamheden. Op zich was dit geen probleem, want voor het functioneren van de diensten was het geen noodzakelijke voorwaarde dat er intensief werd samengewerkt (Croes 1997: 149).¹⁰⁴

Als de diensten op elkaars terrein dreigden te komen of daadwerkelijk kwamen, liepen de spanningen geregeld hoog op. Dit was in Duitsland reeds van begin af aan het geval geweest, het gold ook voor de situatie in het bezette Nederland. Veel wrijving werd veroorzaakt door de ambitie van *Sturmbannführer* Friedrich Ludwig Knolle, sinds 1941 de opvolger van *Obersturmbannführer* dr. Karl Gengenbach als het hoofd van de SD in Nederland. Knolle probeerde voor de SD de executieve taken die de dienst in Duitsland reeds had verloren opnieuw te bemachtigen. Een probleem hierbij was dat de SD in Nederland officieel niet bevoegd was om arrestaties te verrichten, dat was een taak die exclusief bij de Sipo lag. Gelukkig voor Knolle had Heydrich in overleg met Harster bepaald dat dit geen wet van Meden en Perzen moest zijn en dat een overlapping van de werkzaamheden tussen de SD en de Gestapo zoveel mogelijk diende te worden voorkomen. Aangezien de SD ten behoeve van het inlichtingenwerk reeds op het terrein van de economie, de pers en de literatuur actief was, werd er daarom bij de Gestapo hiervoor geen executief referaat ingericht. In plaats hiervan werden bij de desbetreffende SD-referaten III-C en III-D enkele Gestapo-medewerkers gedetacheerd om zo het inlichtingenwerk met opsporingsactiviteiten te combineren.¹⁰⁵ Voor het toezicht op deze agenten was sinds juni 1941 *Kriminalrat* en *Sturmbannführer* Herbert Johannes Wölk aangesteld.¹⁰⁶

In de praktijk resulteerde deze regeling niet in de synergie die ervan werd verwacht. Integendeel: het werkte conflicten tussen de SD en de Gestapo in de hand. Waarschijnlijk was dit de reden dat Harster eind 1941 bij de Gestapo toch een eigen, ongedeeld referaat wilde oprichten dat zich met misdrijven op het gebied van de pers en literatuur zou gaan bezighouden. Het hoofdkwartier van de SD binnen het RSHA wilde op dat moment de bestaande situatie echter niet aangetast zien en ging hiermee niet

102. Zie bijvoorbeeld de verklaring van J. Schreieder, pv. 26-7-1947. MvJ, CABR: 31509, 2, map 7.

103. 'Erinnerungen Fahrenholz'. IfZ: ED 385/2, 223.

104. Verklaring H.J. Fahrenholz, pv. 15-7-1946. NIOD, 249: 627.

105. Schrijven *RSHA Amt III Obersturmbannführer* Gengenbach aan *IIa1 im Hause* d.d. 12-11-1941. NIOD, 77-85: 69Bk.

106. Verklaring H. Wölk. Verslag van verhoor getuigen d.d. 14-9-1949. NIOD, 248: 922.

akkoord.¹⁰⁷ Dat neemt niet weg dat ook bij de SD in Nederland zelf de weerstand tegen de bestaande regeling groeide. Fahrenheit bijvoorbeeld meende zó weinig controle over de twee aan zijn afdeling verbonden Polizisten te hebben, dat hij al in de herfst van 1941 hierover zijn beklag deed bij Ohlendorf. Het resultaat was dat de agenten begin 1942 bij III-D werden weggehaald en onder de directe leiding van Wölk werden geplaatst.¹⁰⁸ Eind 1942 zou Ohlendorf de detachering van Polizisten bij de SD zelfs helemaal beëindigen. De betrokkenheid bij politietaken ging teveel ten koste van het eigenlijke SD-inlichtingenwerk, bovendien veroorzaakte de regeling teveel conflicten met de Sipo.¹⁰⁹

Niet alleen tussen de SD en de Gestapo ontstonden spanningen als de medewerkers in elkaars vaarwater kwamen, dat was ook het geval bij de Gestapo en de Kripo. Neem de *Sonderabteilung* van de Kripo (ook wel V-B2 genoemd). Deze afdeling bestond uit Nederlandse rechercheurs die door de Rijksrecherche centrale bij de *Sonderabteilung* werden geplaatst om onder leiding van *Obersturmführer* en *Kriminalkommissar* Walter Horak clandestiene slachting, distributiebonnenvervalsing en bonnenhandel tegen te gaan. Horak startte eind 1942 een onderzoek naar de overval op het distributiekantoor te Joure, dit ondanks de twijfel van zijn chef, *Sturmbannführer* en *Kriminalrat* dr. Hans Maly, of het hier wel om een 'gewone' overval ging. Al spoedig werd duidelijk dat de verzetsgroep 'Vrij Nederland' van de reeds door de Gestapo gezochte Theo Dobbe verantwoordelijk was voor de overval en dat het dus niet om een criminele maar om een politieke zaak ging – dat betekende dat zij aan de Gestapo moest worden overgedragen. Maar Horak weigerde dat te doen. Hij was een eezuchtige *Streber* en rook succes. Hij hield daarom de bewuste informatie achter en bleef bij hoog en laag beweren dat het om een 'gewone' overval ging. Ook in een onderhoud met zijn na het vertrek van Maly nieuwe chef *Hauptsturmführer* en *Kriminalrat* Oskar Wenzky hield Horak voet bij stuk. Toen Wenzky desondanks van mening bleef dat het om een politieke zaak ging, nam Horak hiermee geen genoegen en stapte naar Harster. Typerend genoeg nam deze geen echte beslissing: hij gaf Horak twee maanden de tijd om uit te zoeken om wat voor soort zaak het nu eigenlijk ging.¹¹⁰

Een en ander kwam in een stroomversnelling toen Evert van Voorthuizen, lid van 'Vrij Nederland', door Horaks mensen werd gearresteerd. Aangezien voor zijn executie werd gevreesd, besloten de betrokken verzetslieden de vrouw van de bij de *Sonderabteilung* werkende Nederlandse rechercheur L. Noppen te ontvoeren om zo Van Voorthuizens vrijlating af te dwingen. Noppen kreeg een ultimatum van 'Vrij Nederland' en de 'Raad van Verzet' inhoudende dat binnen vier dagen Van Voorthuizen in vrijheid diende te worden gesteld, anders zou hij zijn vrouw nooit meer terugzien. Daarnaast werden Noppen en diens collega Flipse ook zelf bedreigd.¹¹¹ Hoewel Noppen volgens

107. Schrijven RSHA Amt III *Obersturmbannführer* Gengenbach aan *IIa1 im Hause* d.d. 12-11-1941. NIOD, 77-85; 69Bk.

108. 'Erinnerungen Fahrenheit'. IfZ, ED 385/2, 240.

109. Ibidem, 215; 'toelichting behorende bij het schema voorstellende SS en Deutsche Politie in Nederland met de corresponderende toporganen in Deutschland'. MvJ, CABR: 116. Dit rapport is tevens te vinden in NIOD, 249: 738.

110. Verklaring O. Wenzky, pv. 15-7-1946. MvJ, Bureau Juridische Zaken/Zuivering van de afdeling politie en taakvoorganger (1941-) 1944-1965 (1983) (BJZ): 1607. Zie ook verklaring D. van Donk, ibidem.

het bewuste schrijven geen contact mocht opnemen met Horak, deed hij dit toch. De volledige Sipo en SD werden vervolgens gealarmeerd: een dergelijke ontvoering was in Nederland nog niet eerder voorgekomen. De reactie was navenant: onder meer familieleden van Theo Dobbe en Gerrit Kleinveld werden door de Sipo gearresteerd. Horak kon nu onmogelijk blijven volhouden dat het niet om een politieke zaak ging en zij kwam daarmee in handen van de Gestapo.¹¹²

3.3 Erich Naumann

Nadat Italië op 8 september 1943 voor de geallieerden capituleerde en razendsnel door de Duitsers werd bezet, was ook in dit land een BdS nodig. Voor deze functie waren meerdere hoge functionarissen van de Sipo en de SD in de race, waaronder Harster en *Brigadeführer* en *Generalmajor der Polizei* Erich Naumann (Cohen 1972). Uiteindelijk werd voor Harster gekozen omdat hij wat Italiaans sprak,¹¹³ Naumann zou hem in Nederland gaan vervangen. Voordat Harster op 9 augustus 1943 naar Verona vertrok, werkte hij voor een dag of tien zijn opvolger in. Op 4 september volgde Naumann Harster vervolgens officieel op.¹¹⁴

In tegenstelling tot Harster was Naumann oorspronkelijk afkomstig uit de SD. Desalniettemin had hij inmiddels de nodige ervaring met het leiden van politie-eenheden opgedaan.¹¹⁵ Hij voerde na zijn aanstelling een kleine reorganisatie door: voor de bewerking van lokale zaken in de regio Den Haag liet hij een *Außenstelle* onder leiding van *Hauptsturmführer* en *Kriminalkommissar* Johannes Heinrich Louis Munt oprichten. Volgens sommigen van zijn ondergeschikten zou hij bovendien de *Außenstellen* wat zelfstandiger hebben laten werken,¹¹⁶ anderen meenden daarentegen dat hij zijn ondergeschikten juist erg kort hield.¹¹⁷ Makkelijk had hij het in ieder geval niet. Door de Polizisten in zijn apparaat werd hij vanwege zijn SD-achtergrond als een indringer beschouwd en de leden van de SD keken op hem neer omdat hij in hun ogen een niet-academisch geschoolde primitieve *Empörkommling* was.¹¹⁸

Zijn grootste problemen had hij echter met Rauter. Naumann was nog maar enkele dagen BdS in Nederland of de tegenterreur werd ingevoerd. Als reactie op het toenemend aantal aanslagen op collaborateurs zou in het vervolg op de kringen van de vermoedelijke daders met gelijke middelen worden teruggegrepen.¹¹⁹ Rauter, op wiens

111. Verklaring G. Kleinveld, pv. 20-5-1946. Ibidem.

112. Horak en zijn mannen waren zich al steeds meer als *Gestapo*-agenten gaan gedragen: bij het verhoren van verdachten werd geslagen, zo erkende Horak na de oorlog. Pv. 13-6-1947. NIOD, 248: 758. De vrouw van Noppen werd weer in vrijheid gesteld zonder dat Van Voorthuizen vrijkwam. Dobbe werd uiteindelijk op 5-9-1944 gearresteerd met behulp van de *V-Mann* Johnny de Droog en werd nog dezelfde dag doodgeschoten (verklaring J.H. Buijink, pv. 27-6-1945. MvJ, CABR: 66811, map 'BG Arnhem 87').

113. Verslag gesprek L. de Jong met E. Naumann d.d. 10-10-1950. NIOD, 248: 1210. Spieker (2002: 80) suggereert dat Harster zich net als *BdO* Lankenau niet kon vinden in de radicale methoden die *HSSPF* Rauter voorstond en dat dit iets met diens vertrek te maken had. In het geval van Lankenau bestaan hier voor aanwijzingen, maar in het geval van Harster zijn deze er niet.

114. *Schnellbrief* Kaltenbrunner aan Naumann d.d. 4-9-1943. NIOD, 210: SS-PHA P3.

115. Naumann was *IdS* in Berlijn van oktober 1938 tot september 1939, vervolgens chef van een *Einsatzgruppe* in Polen en aansluitend wederom *IdS* in Berlijn. In november 1941 werd hij benoemd tot chef van de *Einsatzgruppe B* in de Sovjet-Unie: een bijzonder prestigieuze positie. Hier verdiende hij het *eiserne Kreuz* eerste klas. Verslag gesprek L. de Jong met E. Naumann d.d. 10-10-1950. NIOD, 248: 1210.

116. Rapport van verhoor van O. Wenzky (18-10-1945), het hoofd van de *Kripo* in Nederland. NIOD, 249: 738. Wat onder dit 'zelfstandiger' werken precies zou moeten worden verstaan, is niet duidelijk.

117. Verklaring E. Härtel. NIOD, 248: 998, map Q, 'Denkschrift des früheren Kriminalrats Willi Lages', deel IIIB.

118. 'Erinnerungen Fahrenheit'. IfZ, ED 385/2, 250.

terrein als HSSPF dergelijke acties met een politiek karakter lagen, wilde dat Naumann Nederlandse SS-ers bij de uitvoering zou betrekken. Officieel deed Naumann dat ook, hij informeerde in ieder geval de *Außenstellen* als volgt over de bijzonderheden:

‘Es erscheint zweckmässig bestimmte Terrorakte unserer Gegner und der Gegner der NSB mit Gegenterror zu beantworten. Wie ich mir dies im Einzelnen denke, möchte ich den Aussendienststellenleitern mündlich eröffnen, soweit ich das nicht schon getan habe. Ich bitte deshalb die Aussendienststellenleiter, mich beim nächsten Zusammentreffen mit ihnen deswegen anzusprechen. Zur Durchführung dieses Gegenterrors will mit Genehmigung des Höheren SS- und Polizeiführers, SS-Obergruppenführer Rauter, SS-Standartenführer Feldmeyer als Führer der germanischen SS in den Niederlanden geeignete niederländische SS-Männer zur Verfügung stellen. Es ist daran gedacht, dass etwa je Standarte 3-6 zuverlässige SS-Männer ausgesucht werden, die für die Durchführung des Gegenterrors den Aussendienststellen der Sicherheitspolizei zur Verfügung gestellt werden sollen. Es ist hierbei eindeutig festgelegt worden, dass die Durchführung ausschliesslich bei den Aussendienststellen der Sicherheitspolizei liegt und die SS-Männer nur zur Durchführung benutzt werden. Ausserdem bedarf jeder Fall, in dem Gegenterror ausgeführt werden soll, meiner persönlicher Genehmigung.’¹²⁰

De procedure was dat Rauter na een aanslag op een NSB-er of SS-er het bevel tot een dergelijke zogenaamde *Silbertanne*-actie zou geven. De Germaansche SS koos vervolgens in overleg met de *Außenstellen* de slachtoffers uit. Gewoonlijk waren dat er drie. Terwijl de moorden zouden worden gepleegd door leden van de Germaansche SS, bleven de *Außenstellen* verantwoordelijk voor het eindresultaat. Daarnaast moesten de *Außenstellen* bij de actie assisteren: vervoer, wapens en munitie dienden door hen ter beschikking te worden gesteld, bovendien moest de aftocht van de Germaansche SS-ers worden gedekt en moest het eventuele onderzoek van de Nederlandse politie in een verkeerde richting worden geleid om opsporing van de daders te voorkomen.¹²¹

Over de uitvoering van de moorden raakte Naumann spoedig in conflict met Rauter verwickeld. De Bds wilde van de betrokkenheid van de Germaanse SS af en drong er herhaaldelijk bij Rauter op aan de Sipo voor de gehele actie verantwoordelijk te maken.¹²² Blijkbaar tot vervelens toe. Toen Naumann voor de zoveelste maal over de zaak begon, brulde Rauter woedend ‘entweder befolgen Sie den Befehl oder sind Sie Kommunist!’¹²³ Harster, die meer gevoel voor politieke verhoudingen had, zou het zover nooit hebben laten komen. Indien Rauter zich in de positie bevond om de door hem gewenste harde lijn door te drukken, zoals bijvoorbeeld tijdens de april-meistaking in 1943 het geval was, bood Harster geen enkele tegenstand.¹²⁴

119. In Denemarken en Noorwegen werd tegenterreureur min of meer tegelijkertijd ingevoerd. Zie Bohn (1995: 473 e.v.)

120. Telegram Naumann aan de *Außenstellen* d.d. 13-9-1943. NIOD, 77-85; 159G. Zie ook: *Het proces Rauter*, 188.

121. Verklaring W. Lages. *Het proces Rauter*, 195.

122. Verklaring H. Rauter, pv. 29-10-1948. MvJ, CABR: 116; verklaring J. Schreieder, pv. 15-12-1948. MvJ, CABR: 140, 3, verklaring W. Lages, pv. 10-8-1948. Ibidem, 9, map A.

3.4 Karl Georg Eberhard Schöngarth

De slechte relatie tussen Naumann en Rauter leidde er uiteindelijk toe dat de eerste in juni 1944 als IdS werd overgeplaatst naar Neurenberg. Naumanns opvolger was Brigadeführer en Generalmajor der Polizei Karl Georg Eberhard Schöngarth. Schöngarth was voor de oorlog chef van de Gestapo in Münster geweest en per 1 januari 1940 IdS in Dresden geworden.¹²⁵ Precies een jaar later werd hij als Bds in het Generalgouvernement aangesteld. Schöngarth was er getuige van en betrokken bij het debacle van de Duitse bezettingpolitiek. Zelf was hij geen voorstander van de enorme hardheid waarmee de Polen werden onderdrukt: hij meende dat een dergelijk optreden slechts averechts kon werken. De HSSPF Krüger verschilde met hem hierover hemelsbreed van inzicht en deed bij Himmler meerdere malen zijn beklag over Schöngarths opstelling.¹²⁶ De RFSS liet naar aanleiding hiervan Krüger en Schöngarth tenminste één keer bij hem op het matje komen en wel om de Bds de mantel uit te vegen: *lau* en *schwach* was hij geworden!¹²⁷ Dit kon echter niet voorkomen dat Schöngarth op 20 april 1943, luttele dagen voordat het pleit werd beslecht en hij naar de 4. Polizei Panzer Grenadier Division werd overgeplaatst, het volgende treffende inzicht etaleerde:

‘Eine Verschärfung der Lage werde zwangsläufig eintreten, wenn man nicht erkenne, daß die bisherige Behandlung des polnischen Volkes in vielen Punkten falsch gewesen sei [...] Die Deutsche Verwaltung müsse alles vermeiden, was bei den Polen unnötigen Druck hervorrufe, denn Druck erzeuge gewöhnlich Gegendruck. Wir alle seien uns darüber klar, daß wir mit einer Weiterführung unserer bisherigen Polen-Politik einfach Schiffbruch erleiden werden. Einen solchen Druck, wie ihn das polnische Volks erleide, habe noch nie ein Volk erleiden müssen. Gelingt es nicht, die Bereitwilligkeit des polnischen Volkes, [...] Terror-Gruppen zu beseitigen, zu wecken, dann sähe [...] [ich] kein Mittel, mit dem man die Sicherheitslage im Generalgouvernement bessern könne. Der Feind würde in diesem Raume eine große Nachschubbasis vernichten, und die Rückwirkungen auf die Front im Osten würden von unüberschbaren Folgen sein.’¹²⁸

123. Verklaring H. Rauter. *Het proces Rauter*, 199. Naumann beweerde na de oorlog onder ede dat het telefoongesprek ging over een represaille waartegen hij zich zou hebben uitgesproken (verklaring E. Naumann. NIOD, 248: 998, map Q, ‘Denkschrift des früheren Kriminalrats Willi Lages’ deel IIIB), maar dit is weinig geloofwaardig. De kwestie van de verantwoordelijkheden inzake de *Silbertanne*-moorden is door de tegenstrijdige verklaringen van de betrokkenen weinig helder en in ieder geval in de secundaire literatuur onvoldoende doorgond. Reeds bij de eerste reeks moorden in Drenthe in september 1943 was de Sipo (in casu het *Sonderkommando Nord*) niet alleen bij de ondersteuning, maar ook bij de uitvoering betrokken. Dit gebeurde later ook in andere provincies. Bds Schöngarth maakte in september 1944 uiteindelijk een eind aan de *Silbertanne*-acties door de Sipo en de SD iedere betrokkenheid erbij te verbieden. Hij kon dit zonder dwarsliggen van Rauter doen omdat deze blijkens een *Vermerk* van 25-7-1944 door Himmler al ‘aus Silbertanne verwiesen’ was (bijlage IV bij het pv. van 9-1-1948. NIOD, 249: 260, stuk 1). Waarom Himmler dit had gedaan is niet duidelijk.

124. Van der Mey 1996: 113 e.v. Voormalige ondergeschikten van Harster en Naumann hebben geregeld beweerd dat als Harster in Nederland was gebleven de situatie niet (zo) uit de hand zou zijn gelopen, maar deze bewering mist elke grond. Vergelijk wat dit betreft het harde optreden van de Sipo onder Harster in Italië (Gentile & Klinkhammer 2000: 521-540). De *Wehrmacht* trad daar in de *Partizanenkrieg* overigens nog aanzienlijk ruwer op – vooral de *Hermann Göring Division* maakte het bont. Bij represailleacties tegen een ‘partizanendorp’ in april 1944 bijvoorbeeld werden door haar soldaten baby’s uit hun wiegies in de lucht geslingerd en als kleiduiwen afgeschoten. Alleen die maand vonden al 4.000 Italianen de dood bij confrontaties met c.q. represailles door de *Wehrmacht*. Zie Andrae 1995: 131-132.

125. Verklaring E. Schöngarth, pv. 18-4-1946. NIOD, 248: 1513.

126. Rapport van HSSPF Krüger over Bds Schöngarth voor Himmler, d.d. 25-11-1942. NIOD, 210: H129.

127. *Niederschrift* Himmler d.d. 2-12-1942 over de bespreking met Krüger en Schöngarth. Ibidem.

128. Geciteerd uit het dagboek van *Generalgouverneur* Hans Frank in Cohen 1972: deel 1, 183.

Enmaals overgeplaatst naar Nederland kreeg Schöngarth niet de gelegenheid om zijn begrip van de averechtse werking van terreur in beleid om te zetten. Integendeel. In de eerste week van juli 1944, enkele weken na Schöngarths arriveren in Nederland, gaf Hitler opdracht de rechtspraak door de SS- en Wehrmacht-rechtbanken op te schorten voor wat betreft de niet-Duitse *Landeseinwohner* in de bezette westelijke gebieden.¹²⁹ De *Führer* was hiertoe overgegaan omdat hij van mening was dat officiële veroordelingen van inwoners van deze gebieden slechts martelaren schiep. Om dit te voorkomen, beval hij dat in het vervolg geen officiële processen meer mochten worden gevoerd.¹³⁰ In plaats daarvan moest er hard worden opgetreden. Kort hierop ging van Rauter een eerste bevel uit aan de *Sipo*, *Orpo* en Landwacht volgens welke verzetsstrijders die met wapens werden aangetroffen ter plekke dienden te worden afgemaakt.¹³¹ Dit bevel werd op 30 juli 1944 gevolgd door een officieel schriftelijk *Führerbefehl*:

‘Die ständig zunehmenden Terror- und Sabotageakte in den besetzten Gebieten, die mehr und mehr von einheitlich geführten Banden begangen werden, zwingen zu schärfster Gegenmaßnahmen, die der Härte des uns aufgezwungenen Krieges entsprechen. Wer uns im entscheidenden Stadium unseres Daseinskampfes in den Rücken fällt, verdient keine Rücksicht [...] Alle Gewalttaten nichtdeutscher Zivilpersonen in den besetzten Gebieten gegen die Deutsche Wehrmacht, SS und Polizei und gegen Einrichtungen, die deren Zwecken dienen, sind als Terror- und Sabotageakte folgendermaßen zu bekämpfen:

1. Die Truppe und jeder einzelne Angehörige der Wehrmacht, SS und Polizei haben Terroristen und Saboteure, die sie auf frischer Tat antreffen, sofort an Ort und Stelle niederzukämpfen.
2. Wer später ergriffen wird, ist der nächsten örtlichen Dienststelle der Sicherheitspolizei und des SD zu übergeben.
3. Mitläufer, besonders Frauen, die nicht unmittelbar an Kampfhandlungen teilnehmen, sind zur Arbeit einzusetzen, Kinder sind zu schonen.’¹³²

Met dit *Niederämpfungsbefehl* was dan wel de SS- en Wehrmachtsgerichtsbarkeit opgeschort, maar onduidelijk bleef wat er nu precies met arrestanten moest gebeuren. Als gevolg hiervan ontstond er volgens Rauter ‘een volkomen stagnatie in de berechting [...]’. Na een week of drie ‘kwam er een tussenbevel van Himmler [...] waarbij ik gemachtigd werd om in afwachting van de definitieve regeling represaillemaatregelen

129. Deze rechtbanken behandelden respectievelijk tegen de belangen van de SS en de Wehrmacht gericht strafdadend. Pas begin 1945 werd ook de civiele *Gerichtsbarkeit* opgeheven.

130. Schrijven *Oberkommando der Wehrmacht (OKW)* aan de *Reichsminister der Justiz* d.d. 15-9-1944 over de opheffing van de *Gerichtsbarkeit*. NIOD, 249: 260, bijlage III bij pv. 9-1-1948.

131. Bevel Rauter aan de Landwacht, d.d. 27-7-1944 (NIOD, 77-85: 350C). In dit bevel verwijst Rauter naar de situatie zoals deze reeds voor de *Sipo* en de *Orpo* zou bestaan. Een schriftelijk bevel aan de *Sipo* en de *Orpo* is echter niet bewaard gebleven. Overigens had Rauters bevel alleen betrekking op mannen. Nadat klachten over deze beperking binnen de Landwacht waren toegenomen, liet diens inspecteur-generaal weten dat vrouwen ook mochten worden *niedergemacht* als deze wapens trokken. Als in een groep alleen de mannen wapens trokken, moesten de vrouwen zoveel mogelijk worden gespaard en mochten alleen de mannen worden gedood. ‘De positie van de vrouw als moeder van ons nageslacht en de achtung voor de vrouw in het algemeen, staat het ons nationaal-socialisten niet toe, vrouwen op gelijke wijze te behandelen als mannen’ (brief inspecteur-generaal van de Landwacht aan de gewestelijk commandant gewest II Slob d.d. 11-8-1944. Ibidem).

132. Geciteerd in *Het proces Rauter*, 152.

te nemen.’¹³³ Half augustus volgde de nieuwe regeling: ‘de *Sipo* [moest] in de plaats van de opgeheven gerechten treden, en tegen misdrijven de maatregelen treffen, die de rechter ook had kunnen opleggen, in zeer vereenvoudigde vorm (doodstraf, concentratiekamp, arbeidsinzet of vrijspraak).’¹³⁴ Of deze bevoegdheid tot rechtspreken door het RSHA aan de *BdS* of aan zijn *Außenstellen* is verleend, is niet duidelijk. Documenten hierover ontbreken en de verklaringen van betrokkenen lopen uiteen.¹³⁵ Het meest waarschijnlijk is dat Schöngarth deze bevoegdheid kreeg. Waarschijnlijk is echter eveneens dat, zoals *Außenstellenleiter* Wölk na de oorlog verklaarde, ‘in de daarvoor in aanmerking komende gevallen, de Aussendienst-stellenleiter bevoegd en verplicht waren ook zonder ruggespraak met de B.d.S. “Gerichtsbarkeit” zelfstandig uit te oefenen.’¹³⁶ Een soortgelijk bevel bestond namelijk ook voor de Wehrmacht. Gewoonlijk moesten de soldaten gevangen verzetsstrijders overdragen aan de *Sipo*, maar:

‘ist die Abgabe an den SD wegen der Kriegslage und der Verkehrsverhältnisse nicht möglich, sind andere wirksame Maßnahmen zu ergreifen. Gegen die Verhängung und Vollstreckung von Todesurteilen in standgerichtlichen Verfahren bestehen unter solchen Verhältnissen selbstverständlich keine Bedenken.’¹³⁷

Op 4 september 1944 kwamen de ontwikkelingen in een nieuwe stroomversnelling toen door Seyß-Inquart de *Ausnahmestand* werd afgekondigd. Dit betekende onder meer dat er een samenscholingsverbod voor meer dan vijf mensen van kracht werd, dat landelijk de spertijd om 20:00 uur inging en daarnaast dat de doodstraf werd gesteld op samenwerking met de vijand, verhindering van de uitvoering van een Duitse militaire opdracht, verzet tegen maatregelen van de bezettende macht, versterking van de openbare orde, benadeling van het arbeidsproces en het in gevaar brengen van de publieke voorzieningen.¹³⁸ In reactie hierop hief Schöngarth nog dezelfde dag de SD in Nederland feitelijk op: in plaats van inlichtingen te vergaren zouden de SD-ers voortaan samen met de *Polizisten* uitvoerend actief moeten zijn. Aangezien het werk nu toch niet meer neer zou komen op rechercheren, maar voornamelijk op het handhaven van de uitzonderingstoestand, patrouilleren en gewapende acties tegen verzetskernen, was het geen probleem dat de SD-ers geen politieopleiding hadden genoten. Schieten konden ze namelijk wel. De versmelting van de *Sipo* en de SD in Nederland was daarmee een feit geworden.¹³⁹ Op 11 september verwerkte de *BdS* vervolgens het eerder aangehaalde *Führerbefehl* in een eigen bevel om aan de *Außenstellen* uiteen te zetten hoe nu voortaan moest worden gewerkt:

133. Verklaring H. Rauter, pv. 9-1-1948. NIOD, 249: 260.

134. Ibidem.

135. Pv. 14-10-1948. MvJ, CABR: 140, 3 en NIOD, 249: 260.

136. Verklaring H. Wölk, ibidem.

137. Het OKW in een algemeen bevel aan o.a. de *Wehrmachtsbefehlshaber Niederlande* Christiansen d.d. 24-9-1944. NIOD, 249: 260, bijlage bij stuk 4.

138. VO 6/44 (12-5-1944). *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied jaar 1944-1945*. Natuurlijk bleef ‘die Anordnung sicherheitspolizeilicher Maßnahmen [...] vorbehalten.’

139. Een paar dagen later gaf Schöngarth *Fahrenholz* desalniettemin toestemming om met een beperkt aantal SD-ers in afgeslankte vorm het inlichtingenwerk ten dele te hervatten.

‘Für die Dauer des Ausnahmezustandes ist es unzuweckmaessig nach den sonst ueblichen Methoden Terrorgruppen und besondere Widerstandsorganisationen durch laengere mit sorgfaeltig gefuehrte V-Mann-Spiele zu durchsetzen und erst dann zu zerschlagen. Es kommt vielmehr jetzt darauf an, durch moeglich wirkungsvolle Aktionen den Niederlaendern vor Augen zu fuehren, dass die Sicherheitspolizei gerade jetzt ueberall hart zuschlaegt. Wenn sich irgendwo Widerstandszentren zeigen, insbesondere wenn irgendwo die Abhaltung illeg. Versammlungen bekannt wird, so sind diese Versammlungen ruecksichtslos zu sprengen und die Teilnehmer niederzumachen, sofern nicht besondere Gruende für eine Festnahme sprechen. Es bestehen keine Bedenken dagegen Wohnungen mit Engl. Sprengstoff u. Handgranaten auszuraeuchern.’

Tot zover was Schöngarths bevel niet meer dan een herhaling van opdrachten die reeds in juli 1944 waren uitgegaan. Maar de BdS voegde hier in zijn eigen compilatie een waarschuwing aan toe. De scherpe wijze van optreden waartoe de leden van de Sipo en de SD nu in staat werden gesteld, mocht niet ontaarden in ongerichte terreur:

‘Allerdings darf die Methode keineswegs dazu fuehren, dass nun mit Kanonen auf Spatzen geschossen wird. Wenn schon mit Waffengewalt vorgegangen wird, so muss dieses schon einigermassen in Verhaeltnis zur Bedeutung des Widerstandsnestes stehen. Es waere grund falsch, sinnlose Haeusersprengungen durchzufuehren, nur um die Gewalt der Sicherheitspolizei zu demonstrieren. Oberster Grundsatz in dieser Zeit muss auch jetzt sein: die Schuldigen treffen und Unschuldigen schonen. Die Bevoelkerung darf nicht den Eindruck der Willekuer erhalten, sondern, muss fuehlen, dass die Sicherheitspolizei hart ist, aber doch diszipliniert und massvoll vorgeht.’¹⁴⁰

Zoals het bevel van Schöngarth al aangaf, konden gewapende verzetslieden ter plekke worden gedood voor zover er geen bijzondere gronden waren om tot arrestatie over te gaan. Die gronden waren er over het algemeen echter wel: het onderzoek naar verzetsgroepen werd ernstig gehinderd als er werd *niedergemacht* voordat de verzetslieden waren verhoord. In de praktijk gebeurde dit daarom over het algemeen slechts incidenteel.¹⁴¹

Verzetsstrijders die met wapens werden aangetroffen, werden gewoonlijk gearresteerd, verhoord en vervolgens door de Sipo veroordeeld. Hoe ging deze rechtspraak in zijn werk? Tijdens Rauters proces vertelde Schreieder wat Deppner, destijds hoofd van de *Gestapo* in Nederland en belast met deze rechtspraak, hem hierover in september 1944 vertelde. Deppner zou ‘nach den bisherigen Spruchkarten der Gerichte und auf Grund der vorhandenen gesetzlichen Bestimmungen’ hebben gehandeld.¹⁴²

140. Afschriften van het bevel in NIOD, 248: 1907, map D en NIOD, 248: 1513. De exemplaren verschillen in lichte mate.

141. Dit was niet het geval op de *Außenstelle* in Groningen: daar waren de verhoudingen dusdanig verstoord dat de medewerkers er tot de bevrijding eigen rechter speelden. Dit wil overigens niet zeggen dat andere eenheden van de Sipo en de SD niet *niedermachten*. Dit was met name het geval met de *Einsatzkommandos* die voor de opmars van de geallieerden uit België en Frankrijk naar Nederland waren gevluht. Sommige leiders hiervan meenden zich weinig van Schöngarth aan te hoeven trekken.

142. *Het proces Rauter*, 158.

‘Auf meine Frage wie die Sache sich denn eigentlich entwickelt hatte, sagte er [Deppner]: “ja, ursprünglich habe ich Akten von den Außenstellen angefordert, von den Kommandos der Stellen, zeitlich, das war für mich zu viel Arbeit, dann habe ich die Kommandos angewiesen im Einvernehmen mit dem Befehlshaber der Sicherheitspolizei, lediglich nur Auszüge zu machen an den Akten, teilweise für mich und teilweise, weil es viel einfacher war”.’¹⁴³

Om de zaken nog verder te vereenvoudigen, werden later alleen lijsten gebruikt waarop achter de namen van de verdachten korte omschrijvingen van hun daden en de voorgestelde straffen stonden vermeld. Deze lijsten werden ter bevestiging voorgelegd aan Schöngarth en later ook aan Rauter. Onder invloed van de toenemende aantallen arrestanten, het uitvallen van de postdienst door de spoorwegstaking en het in samenhang hiermee verslechteren van de verbindingen werd een en ander vaak telefonisch geregeld. Met een vooruitziende blik had Schöngarth al op 2 augustus 1944 *Geheim Schlüssel* ingevoerd om gecodeerde berichten direct via de telefoon of de telex te kunnen verzenden.¹⁴⁴ Na het grotendeels uitvallen van de telefoonverbindingen eind 1944 werden de zaken via de radio afgehandeld. Meestal waren het doodvonnissen.¹⁴⁵ De ter dood veroordeelden werden niet direct geëxecuteerd. Ze werden als *Todeskandidaten* opgespaard om naar aanleiding van een eventuele aanslag als ‘repesaille’ te worden gefusilleerd.

Op 5 september 1944 (‘Dolle Dinsdag’), raakte het gehele Sipo- en SD-apparaat in rep en roer als gevolg van – onjuiste – geruchten over de bevrijding van Breda. Alle *Außenstellen* kregen direct het bevel hun archieven te vernietigen. In de veronderstelling dat het front zeer dicht was genaderd, kregen zij bovendien te horen dat ze louter *abwehrmäßig* zouden worden ingezet.¹⁴⁶ De *Außenstelle* Amsterdam werd in dit kader tactisch ondergeschikt gemaakt aan de *Wehrmacht* en door Oberstleutnant Schröder van de lokale *Wehrmachtkommandantur* nog dezelfde dag omgedoopt in *Stützpunkt Sicherheitsdienst*.¹⁴⁷

Dezelfde dag werd een begin gemaakt met de evacuatie van de gevangenen uit het *Schutzhaft-* en *Polizeilager* van Vught naar concentratiekampen in Duitsland: in twee dagen tijd werden 3.450 gevangenen afgevoerd. Degenen over wie de kampcommandant geen uitsluitel had ontvangen, werden vrijgelaten (De Jong 1969-1991: deel 10, 240-242). Van de gevangenen maakten 450 deze evacuatie of vrijlating niet mee. Zij waren op basis van de nieuwe regelingen door Deppner ter dood veroordeeld en werden in augustus en de eerste dagen van september 1944 gefusilleerd.

In juni 1944 had Schöngarth al de belangrijkste archieven van het hoofdkwartier naar een opvangkamp bij Ülzen laten brengen, nu gaf hij de zakenman L. Mohr

143. Ibidem.

144. Circulaire Schöngarth d.d. 2-8-1944. NIOD, 77-85: 53A.

145. Verhoor K.G.E. Schöngarth (18-4-1946). NIOD, 248: 520A.

146. Aldus H. Wölk. Transcriptie van het proces tegen H.J. Wölk. NIOD, 248: 1907 Zie ook handgeschreven verklaring I van R. Nitsch. GA Roermond, archief politieke opsporingsdienst afdeling Roermond 1945-1958, 105. Dit zal op last van het *RSHA* en het *OKW* zijn gebeurd. Vgl. circulaire Schöngarth d.d. 6-11-1944, gebaseerd op een bevel van het *OKW* van 5-9-1944, over het gebruik van medewerkers van de Sipo, de SD en de douane als frontsoldaten (NIOD, 77-85: 53A).

147. Bevel in NIOD, 248: 998, map Q, ‘Denkschrift des früheren Kriminalrats Willi Lages’, deel II, 6-7.

opdracht hier ook een kamp in te richten om de naar Duitsland vluchtende Nederlanders op te vangen. Bovendien werden veel foto's, dossiers en zowel de Schutzhaft- als de Personenkartei van het hoofdkwartier met in totaal 230.000 kaarten van gestrafte of verdachte Nederlanders naar dit kamp overgebracht.¹⁴⁸ Met dit materiaal vertrokken ook 120 medewerkers naar Duitsland, waaronder veel vrouwelijk personeel en medewerkers van de spionageschool 'Zorgvlied'. Het werd in Nederland te gevaarlijk.

De decentralisatie van het Sipo- en SD-apparaat kwam in de tweede helft van september 1944 in haar laatste fase. Terwijl de luchtlandingen in het kader van operatie Market-Garden plaatsvonden, begaf Schöngarth zich naar Zeist waar de staf van de BdS zich al in juni 1944 uit veiligheidsoverwegingen had gevestigd. Schöngarth hief dit hoofdkwartier in de toenmalige vorm op en hergroepeerde de verschillende Referate in mobiele Einsatz- of Sonderkommandos.¹⁴⁹ Ze werden hiervoor voorzien van vrachtwagens en kregen hun eigen *Verpflegung*. Een aantal van de nu geformeerde Kommandos zette Schöngarth tijdelijk in ter bescherming van de IJssellinie tegen spionage en sabotage, vermoedelijk tevens om desertie tegen te gaan.¹⁵⁰ De werkzaamheden van de overige afdelingen bleef grotendeels ongewijzigd, afgezien van de Kripo. Slechts de Fahndungs- en Erkennungsdienst bleven hiervan actief, de andere Kripo-activiteiten werden praktisch gestaakt.¹⁵¹

148. Voor het eind van de oorlog ging dit materiaal verloren, net als het overgrote deel van de archieven van de BdS en de Außenstellen.

149. *Einsatzkommando (EK) Amsterdam (Lages)* met een *Polizeipost* in Utrecht onder Neumeier voor de provincies Noord-Holland en Utrecht; *EK Rotterdam (Wölk)* met het *Sonderkommando (SK)* Rotterdam onder Kronberger voor de provincie Zuid-Holland m.u.v. het ressort van het EK Den Haag; *EK Den Haag (Munt)* voor Den Haag, Scheveningen, Wassenaar, Den Duij, Voorburg, Rijswijk en Loosduinen; *EK Arnheim (met Außenkommando (AK) Apeldoorn onder Fielitz en AK Velp onder Aus der Fünften)* voor Gelderland m.u.v. het ressort van het EK Doetinchem en alles ten noorden van weg Deventer-Apeldoorn-Amersfoort; *EK Doetinchem (Petri)* voor het oosten en noorden van de provincie Gelderland begrensd door de weg Bochoolt-Heden-Aalten-Varssveld-Halle-Doesburg-Ellekom-Arnhem; *EK Enschede (Knop)* voor het oostelijke deel van de provincie Overijssel met de gemeenten Enschede, Oldenzaal, Losser, Denekamp, Ootmarsum, Tubbergen, Weerselo, Borne, Amt-Delden, Stad-Delden, Hengelo, en Haaksbergen; *EK Deventer (Müller)* voor het zuidwestelijk deel van de provincie Overijssel met de gemeenten Deventer, Diepenveen, Olst, Wijhe, Raalte, Holten, Bathmen en het centrum van de provincie Gelderland in het zuiden begrensd door de weg Deventer-Apeldoorn-Amersfoort en in het noorden door de weg Oene-Nunspeet-Harderwijk; *EK Almelo (Gerbig)* voor het deel van de provincie Overijssel met de gemeenten Avereest, Ommen, Hardenberg, Gramsbergen, Vriezenveen, Den Ham, Hellendoorn, Wierden, Rijssen, Markelo, Goor, Diepenheim en Almelo; *EK Zwolle (Lütkenhus)* voor het noordwestelijk deel van de provincie Overijssel met de gemeenten Zwolle, Zwolle-Land, IJsselmuiden, Kampen, Genemuiden, Vollenhove, Blokzijl, Blankenham, Kuinre, Oldemarkt, Hasselt, Staphorst, Nieuwleusen, Dalfsen en Heino; *EK Steenwijk (Stiller)* voor de Noordoostpolder en het noordwestelijk deel van de provincie Overijssel in het zuiden begrensd door de weg Meppel-Zwartsluis; *EK Assen (Harders)* met het AK Meppel (Thümmel) voor de provincie Drenthe; *EK Groningen (Haase)* met het AK Leeuwarden (Albrecht) en de *Grenzpolizei-post Delfzijl (Bordeaux)* voor de provincies Groningen en Friesland; *EK Maastricht (Strobel)* voor de provincie Limburg. Andere actieve eenheden waren het *Arbeitseinsatzkommando Oldenzaal (Lorenz)* en de overblijfsels van de SD: het *SK III-B*, te Utrecht (Pröbsting) en het *Referat VI (Ahrens)* te Enschede. *Organisationsplan* d.d. 18-9-1944. NIOD, 249: 87, map C.

150. Nadat in oktober 1944 het Außenkommando Velp van Aus der Fünften was opgeheven, werd de *Hauptsturmführer* officieel benoemd tot verbindingsofficier tussen de *Einsatzkommandos* en de *Wehrmacht*. Zijn werkelijke taak was echter te rapporteren over de stemming onder de soldaten van de *Wehrmacht*, te letten op desorganisatieverschijnselen, onvoldoende politieke vorming van de manschappen door de officieren etc. (*Vermerk* Fahrenholz d.d. 21-10-1944, naar aanleiding van een bevel van Ohlen-dorff (RSHA Amt III) d.d. 11-9-1944 over de *Wehrmachtberichterstattung*; schrijven Schöngarth aan de *Leiter Fahrbereitschaft* d.d. 24-11-1944. NIOD, 77-85: 215A). Het opsporen van deserteurs, of liever gezegd: soldaten die zich schuldig hadden gemaakt aan *unerlaubte Entfernung*, vormde op dat moment een zeer belangrijke taak van de Sipo in Nederland. Zie hiervoor het *Fahndungsnachweis der Zentralen Fahndungsstelle beim Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Niederlande* (NIOD, Br. 1270). Van de ongeveer 5.000 mensen die hierin worden genoemd, bestond veruit de grootste groep uit soldaten die zich hadden schuldig gemaakt aan 'ongeoorloofde verwijdering'.

151. Wat de Kripo-afdelingen in de Außenstellen betreft: vrijwel alleen die in de steden Den Haag, Amsterdam en Rotterdam bleven ook na september 1944 actief. Rapport van verhoor O. Wenzky (18-10-1945). NIOD, 249: 738.

Niet alleen de verschillende afdelingen van het hoofdkwartier werden mobiel gemaakt en omgezet in Einsatzkommandos, dit was ook met de Außenstellen het geval. Meer dan een naamsverandering in verband met de tactische onderschikking aan de Heeresgruppe B en de abwehrmäßige werkzaamheden waar de eenheden nu voor werden ingezet, was dit niet.¹⁵² De chefs van de Einsatzkommandos werden geen Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD (KdS) en konden evenmin extra bevoegdheden ontlenen aan de nieuwe benaming. Hun activiteiten werden gecoördineerd door een Befehlsstelle die in Zwolle werd gevestigd. Zelf trok Schöngarth eerst naar Amersfoort om zich in december 1944 ook naar Zwolle te begeven.

Tot de bevrijding werden de Einsatzkommandos van de Sipo en de SD ingezet om het verzet te bestrijden en spionage tegen te gaan. Om het risico te verminderen dat leden van de Sipo en de SD in krijgsgevangenschap zouden raken en de geallieerden inlichtingen zouden verstrekken over hun organisatie, werkwijze, verbindingen en niet in de laatste plaats Duitse spionnen, mochten de Einsatzkommandos niet als front-eenheden worden gebruikt. Hoewel een eind november 1944 uitgegeven Erlaß van Himmler aan dit verbod per 1 januari 1945 een eind maakte vanwege de desastreuze militaire positie van Duitsland,¹⁵³ kwam van een frontinzet van de Einsatzkommandos niet veel terecht.¹⁵⁴ De Duitse verdediging in het noorden en oosten van Nederland zakte begin april 1945 snel in elkaar. De Einsatzkommandos die hier aanwezig waren, kregen toen van Schöngarth, die inmiddels na de aanslag op Rauter op 6 maart 1945 tevens diens functie van HSSPF waarnam, het bevel zich op de vesting Holland terug te trekken. Hier capituleerde op 5 mei 1945 de Duitse strijdkrachten in Nederland.

3.5 Organisatie

Van de ongeveer duizend functionarissen die het apparaat van de Sipo en de SD tijdens de bezetting in Nederland telde, behoorden inclusief chauffeurs, de Nederlandse employeés en de stenotypistes en secretaresses ongeveer 650 tot 700 tot de Sipo, de overigen tot de SD.¹⁵⁵ In totaal waren hieronder 369 Sachbearbeiter te vinden: 287 van de Sipo en 82 van de SD.¹⁵⁶ Van hen waren er in totaal 174 werkzaam op het hoofdkwartier, de rest in de Außenstellen.¹⁵⁷ Het verschil tussen leden van de Sipo en de SD was moeilijk te zien. De functionarissen van beide diensten waren gewapend,¹⁵⁸ hadden SS-rangen¹⁵⁹ en droegen indien zij geüniformeerd waren hetzelfde grijsgroene SS-uniform met de SD-ruit op de linkermouw. Een onderscheid was er voor de scherpe

152. Verklaring W. Lages, pv. 22-8-1948. NIOD, 249: 260.

153. Rondschriften Erlbruch d.d. 13-1-1945. NIOD, 77-85: 53A.

154. Uitzonderingen daargelaten: *Oberscharführer* en *Kriminalassistent* Arnold Afflerbach verloor bij de strijd om Groningen een been en raakte aan het andere verlamd.

155. Zevende verhoor van H. Rauter d.d. 5-3-1947. NIOD, 248: 1380, map I. Zie voor de eventuele naoorlogse Nederlandse strafvervolgning van de in deze en volgende paragrafen genoemden: <http://www.jur.uva.nl/junsv/ned/Angelagtenfr.htm>

156. Loonadministratie personeel BdS Nederland van eind 1940 of begin 1941. NIOD, 77-85: 54C.

157. Rüter 1973: 118-121. Deze aantallen zijn ontleend aan een naoorlogse rapportage van Harster aan Rüter (ik dank prof. Rüter voor deze mededeling).

158. De bewapening bestond uit een pistool. In het gebruik hiervan en van de karabijn werd door de medewerkers ook in Nederland geoefend (circulaire Harster d.d. 3-9-1941. NIOD, 77-85: 53A).

159. Dit was ook het geval als ze geen lid waren van de SS.

waarnemer desondanks te maken: alleen bij de Polizisten was de SD-ruit met zilverkleurig stiksel omkaderd.¹⁶⁰

Tot augustus 1941 telde het apparaat van de Sipo en de SD slechts vier afdelingen: personeelszaken en bestuurlijke aangelegenheden, de SD, de Gestapo en de Kripo. De Haagse centrale vormde daarmee maar ten dele een afspiegeling van het Berlijnse RSHA. De reorganisatie van het RSHA-Amt I *Verwaltung und Recht* in mei 1940, waarbij de afdeling in tweeën werd gesplitst, vond in Nederland pas ruim een jaar later navolging.¹⁶¹ Het RSHA-Amt VI *SD-Ausland* kreeg pas in januari 1944 een eigen dependance in Den Haag en het RSHA-Amt VII voor *weltanschauliche Forschung* heeft dat zelfs nooit gekregen. Hieronder wordt de organisatie en de verdeling van de taken binnen het apparaat in Nederland weergegeven over de periode van augustus 1941 tot september 1944. Daarmee wordt duidelijk hoe weinig de Gestapo, Kripo en SD organisatorisch waren vergroeid: die vergroeiing gold alleen voor de afdeling personeelszaken en bestuurlijke aangelegenheden.

3.5.1 *Gruppe I: Personal*

Abteilung of *Gruppe*¹⁶² I van het BdS-apparaat was de *Personalstelle*. Zij telde binnen het hoofdkwartier 38 medewerkers.¹⁶³ Allerlei zaken die met het personeel, de organisatie en de post te maken hadden, werden hier behandeld. *Referat I-A (Personal)* en *I-B (Versorgung, Schulung)* verzorgden zonedig in overleg met *Amt I* van het RSHA alle personeelsaangelegenheden zoals ontslag, overplaatsing, bevordering, verlof en prestatiebeloningen. De overplaatsing van beampten en arbeidscontractanten van de Sipo en de SD uit Duitsland naar het BdS-apparaat in Nederland gebeurde via het RSHA *Amt I* op voorstel van de desbetreffende afdelings- of onderafdelingsleider van de BdS en in overleg met de *Dienststelle* van de beampte in Duitsland. De aanstelling van Duitsers en Nederlanders bij de BdS in Nederland kon op vier manieren plaatsvinden: door een rechtstreekse aanvraag bij de personeelsafdeling, door bemiddeling van een BdS-beampte, door bemiddeling van Duitse of Nederlandse arbeidsbureaus of door detachering vanuit de *Waffen-SS*.

De overige taken van de *Referate I-A* en *I-B* waren: het voorzien van de Duitse beampten en arbeiders met distributiebescheiden en dergelijke; de afhandeling van aanvragen voor dienststreizen; de verstrekking van uniform-, dienst- en gebouwlegitimaties; de indeling van de beampten in loonklassen; de verzorging van de vanuit het BdS-apparaat naar de *Wehrmacht* teruggecommandeerde medewerkers; de organisatie van cursussen, leergangen en vakopleidingen; de behandeling van aanvragen van vrijstellingen van militaire dienstplicht; de controle op de personeelsindeling en de correspondentie met de hogere politie- en SS-autoriteiten in personeelsaangelegenheden en opleidingskwesities.¹⁶⁴

160. 'Erinnerungen Fahrenholz'. IfZ, ED 385/2, 244.

161. Organisationschema *BdS* 'stand 1-10-1940'. NIOD, Organisatieplannen en -kaarten (Opk): 25. Uit de kenmerken boven de stukken in NIOD, 77-85: 108 J/a en 108 U/a blijkt dat de splitsing van *Gruppe I* in twee afdelingen zich pas in juli 1941 heeft voltrokken. Zie hiervoor ook het op 17-7-1941 gedateerde schrijven aan de *Außenstelle* Amsterdam van de *BdS III-A3* dat 'neu' bij het kenmerk vermeldt. NIOD, 77-85: 53B.

162. De aanduiding *Gruppe* en *Abteilung* werden door elkaar gebruikt.

163. Situatie 1-10-1942. Telefoonlijst hoofdkwartier *BdS* d.d. 1-10-1942. NIOD, 77-85: 293. Op 1-10-1943 was dat aantal identiek (telefoonlijst hoofdkwartier *BdS* d.d. 1-10-1943). Ibidem.

Het *Referat I-C* omvatte de *Registratur*, de *Poststelle* en de *Aktenhaltung*. *I-C* behandelde de dienst- en privépost en de samenstelling en uitvaardiging van dienstberichten en bevelen. Zij had tevens het beheer over de archieven betreffende personeelszaken, de centrale personen- en zakendossiers en de centrale personencartotheek. Over alle personen in Nederland waarover politieke of andere van belang geachte informatie bestond, werden dossiers of kaarten aangelegd. In totaal hebben de bestanden rond de 150.000 persondossiers met bijbehorende cartotheekkaarten geteld, nog afgezien van de hiervan apart gehouden zakendossiers van de SD en de arrestanten- en gevangendossiers van de Gestapo. Deze archieven waren streng geheim, vanwege het veiligheidsrisico mocht Nederlands personeel er niet mee werken.¹⁶⁵

De poststukken die door *I-C* niet werden behandeld, waren de *Geheime Reichssachen*: regeringsstukken en stukken over staatsaangelegenheden. Slechts een kleine kring van bij *Verschlussanweisung* uitdrukkelijk tot geheimhouding verplichte medewerkers en zij die direct met de in de stukken bedoelde zaak hadden te maken, mochten er kennis van nemen. De *Geheime Reichssachen-Chefsachen* waren uitsluitend voor de BdS persoonlijk bestemd. Hij besliste vervolgens wie van de inhoud kennis mocht nemen om de zaak af te handelen.¹⁶⁶

De bij de BdS gedetacheerde *Untersuchungsführer* werd aanvankelijk aangeduid als *Referat I-D*. Deze jurist werd niet aangesteld door de BdS maar door de afdeling *Gericht* van het RSHA. De directe benoeming gebeurde door Heydrich. De taak van de *Untersuchungsführer* was alle strafbare handelingen en overtredingen die door leden van de *Dienststellen* waren begaan, te onderzoeken en zonedig een aanklacht in te dienen bij het *SS- und Polizeigericht X*. Hij stond hierbij direct onder toezicht van *Amt I* van het RSHA. In Nederland werd de functie van *Untersuchungsführer* gecombineerd met die van de leider van afdeling I.¹⁶⁷

Referat I-Org tot slot was verantwoordelijk voor de organisatie. Deze onderafdeling bestond uit de leiders van de afdelingen I en II en de leiders van de onderafdelingen *I-A* en *I-B*. In overleg met de afdelingsleiders en volgens aanwijzingen van de BdS werden hier alle belangrijke organisatorische aangelegenheden behandeld.

3.5.2 *Gruppe II: Verwaltung*

Bij de *Gruppe II Verwaltung* waren op het hoofdkwartier in totaal tachtig medewerkers werkzaam.¹⁶⁸ De *Referate II-A1* tot en met *II-A6* behandelden zaken betreffende de huishouding, begroting, reiskosten, sociale verzorging, belastingen en kasgeld; de verzorging van gesalarieerde ambtenaren, loon- of daggelders; zaken betreffende de dienstuitrusting van de ambtenaren; zaken betreffende de gebouwen van de BdS; de aanschaf

164. 'Toelichting behorende bij het schema voorstellende SS en Duitse politie in Nederland met de corresponderende toporganen in Deutschland'. MvJ, CABR: 116. Zie ook organisatieschema *BdS* 1941-1944. NIOD, Opk: 28.

165. Ibidem.

166. Ibidem.

167. Ibidem en organisatieschema *BdS* 1941-1944. NIOD, Opk: 28.

168. Situatie op 1-10-1942. Telefoonlijst hoofdkwartier *BdS* d.d. 1-10-1942. Precies een jaar later waren het er 63. Telefoonlijst hoofdkwartier *BdS* d.d. 1-10-1943. NIOD, 77-85: 293.

van huizen en meubilair; het afsluiten van contracten; de aanschaf van materialen en de in beslag genomen goederen. Daarnaast werd hier vanaf half december 1941 de afwikkeling van aan Nederlanders opgelegde geldboetes behandeld.¹⁶⁹ De Kasse, via welke alle uitbetalingen afgezien van de *Nachrichtennittel* (onder andere gebruikt voor betalingen aan *V-Leute*) werden gedaan, werd vanaf 1942 waargenomen door een onderafdeling van de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* (BdO) in Nederland. De Kasse bleef wat financiële zaken betreft onder de BdS ressorteren. Voor de gedane uitgaven ten behoeve van het BdS-apparaat moest aan het *Rechnungsprüfungsamt* van de Orpo verantwoording worden afgelegd. Deze instantie controleerde de uitgaven minimaal eens per maand.¹⁷⁰

Referat II-B behandelde zaken betreffende het door de Sipo verbeurd verklaren van vermogens met uitzondering van die van joden. Ook het beheer van in beslag genomen of afgegeven goederen behoorde tot de taken van dit Referat. Verder hield men zich er bezig met het waarborgen van de belangen van de Sipo bij het opstellen van verordeningen door het *Reichskommissariat* en de politionele beoordeling van individuen bij naturalisatie en verlies van nationaliteit. Nadat halverwege 1942 de BdO de afgifte van wapenvergunningen aan de BdS had overgedragen, werd deze taak en het beheer van de wapencartotheek uitgevoerd door II-B. Alleen personen die door afdelingen van de BdS, de *Außenstellen* of andere organen van het bezettingsapparaat waren voorgedragen, kwamen in aanmerking voor een wapenvergunning. In september 1943 werd de afgifte van wapenvergunningen tijdelijk overgedragen aan de SD (Referat III-A). Eind 1944 kwam deze taak weer terug bij II-B, waarschijnlijk in verband met de opheffing van de SD.¹⁷¹

De Referate II-C1 en 2 vormden de telefoon- en telegraafdienst. De taak van deze Referate was de aanleg van telefoon- en telexkabels in samenwerking met de PTT en de Wehrmacht.

Referat II-C3 was verantwoordelijk voor de garage- en autodiensten van de BdS en had een eigen reparatiebedrijf. Bij deze onderafdeling waren vooral Nederlandse werkkrachten in dienst. Nederlandse chauffeurs, aangetrokken vanwege de overplaatsing van Duitse chauffeurs naar het oostfront, werden gewoonlijk eerst getest door de *Fahrdienstleiter*. Door tekorten aan Duits personeel werden zij ook wel bij arrestaties en andere Sipo-activiteiten ingeschakeld. Hiervoor werd een deel van hen uitgerust met wapens en van Duitse uniformen voorzien.¹⁷²

3.5.3 Gruppe III: de SD

Op 21 februari 1938 maakte *Untersturmführer* Mahrman tijdens zijn voordracht op de SD Schule Bernau zijn gehoor van SD *Außenstellenleiter* duidelijk waar het de dienst om

169. Circulaire Harster d.d. 11-12-1941. NIOD, 77-85: 53A. Voordien deed de SD (III-A) dat.
170. 'Toelichting behorende bij het schema voorstellende SS en Duitse politie in Nederland met de corresponderende toporganen in Duitsland'. MvJ, CABR: 116.
171. Ibidem.
172. Ibidem.

was te doen: 'der SD ist der Nachrichten-Dienst von Staat und Partei. Seine Aufgabe ist das Unterrichten der politischen Führung über das politische Geschehen' en wel vanuit een nationaal-socialistische invalshoek. Een karakteristiek kenmerk van deze invalshoek was de alomvattendheid: 'durch den Totalitätsanspruch der National Sozialismus muß das gesamte politische Geschehen erfasst werden.' In principe betekende dit dat alles met enige politieke betekenis, oftewel alles wat zich in de publieke sfeer voltrok, de aandacht van de SD moest krijgen.¹⁷³

De taken van de SD in Nederland onderscheidden zich niet wezenlijk van die in Duitsland. Op een zo objectief mogelijke wijze moest worden gerapporteerd over de ontwikkelingen binnen de Nederlandse samenleving op bestuurlijk, politiek, economisch, sociaal en cultureel terrein. In overeenstemming hiermee was de SD in Nederland van eind 1941 tot september 1944 onderverdeeld in de volgende Referate: III-A Recht und Verwaltung, III-B Volkstum und innerpolitische Lage, III-C kulturelle Lebensgebiete en III-D Wirtschaft. Op het Haagse hoofdkwartier waren hier 57 medewerkers werkzaam.¹⁷⁴ Bij gebrek aan een vrije politieke oppositie en een eveneens vrije pers hadden hun activiteiten als doel

'den Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD einen so klaren und gut begründeten Bericht über alle stimmungsmäßigen Fragen in den betreffenden Bereich zu geben, daß der Reichskommissar so genau unterrichtet werden kann, daß künftige Fehler vermieden und etwa bereits begangene berichtigt werden können.'¹⁷⁵

Geen geringe opgave, zeker niet als wordt bedacht dat de SD in Nederland – overigens net als de Sipo – kampte met een chronisch tekort aan personeel. Een bijkomend probleem was dat vanuit Duitsland de kwalitatief minder goede medewerkers naar het bezette buitenland waren uitgezonden. Het gevolg was dat het inlichtingenapparaat hier niet zover kon worden uitgebouwd als in het Reich het geval was.¹⁷⁶

Afgezien van de *Auswertung* van archieven en de media had de Gruppe III voor het verzamelen van gegevens de beschikking over vijf informatiebronnen: Nederlandse en Duitse overheidsinstanties, Duitse partij-instanties, berichten van *V-Leute* en de rapporten van de SD-afdelingen in de *Außenstellen*. Wat werd er van de *Außenstellen* gevraagd? In de eerste plaats dat zij bij de opstelling van hun rapporten veel aandacht besteedden aan de betrouwbaarheid en de objectiviteit. Ongecontroleerde of oncontroleerbare zaken moesten uitdrukkelijk als zodanig worden vermeld en enkelvoudige gebeurtenissen mochten niet worden veralgemeniseerd. Bovendien moest duidelijk worden gemaakt uit welke maatschappelijke kring de zegsmensen stamden. Wat het hoofdkwartier ten aanzien van de inhoud van de rapporten verwachtte, valt af te leiden

173. Voordracht 'Berichterstattung' van *Untersturmführer* Mahrman d.d. 21-2-1938. Gepubliceerd in Lerchenmüller 2001: 278. Benadrukking in origineel.
174. Situatie 1-10-1942. Telefoonlijst hoofdkwartier BdS d.d. 1-10-1942. Precies een jaar later waren dit er 58. Telefoonlijst hoofdkwartier BdS d.d. 1-10-1943. NIOD, 77-85: 293.
175. 'Leitlinien für die Berichterstattung' d.d. 14-8-1940. NIOD, 77-85: 50B.
176. Achtste verhoor van H. Rauter d.d. 27-3-1947. NIOD, 248: 1380; map 1.

uit de richtlijnen voor de *Lageberichterstattung*¹⁷⁷ van 25 september 1940. De wekelijkse *Meldungen aus der Provinzen* moesten zijn opgebouwd uit vijf delen: een algemeen deel (het *Stimmungsbericht*), een deel over de *innenpolitische Lage*, een deel over de *kulturelle Gebiete*, het bestuur en de rechtspraak, een deel over de *Wirtschaft* en een deel over de *Gegner* en *Gegnerabwehr*.

Het *Stimmungsbericht* over de publieke opinie werd als het belangrijkste onderdeel gezien. De SD-ers in de *Außenstellen* moesten hierin antwoord geven op de volgende vragen: welke kwestie stond de afgelopen week centraal in de belangstelling van de bevolking, hoe is deze kwestie besproken en waarom op deze wijze? Welke kwesties hebben verder de aandacht van de bevolking gekregen? Hoe is haar houding en stemming ten aanzien van Duitsland, de oorlog, het verloop van de strijd en de ontwikkelingen op het terrein van de buitenlandse politiek? Hoe is de houding en stemming omtrent de ontwikkelingen en gebeurtenissen in Nederland? Welke geruchten en pamfletten doen de ronde?

In het deel over de *innenpolitische Lage* moest worden bericht over zowel de situatie bij de Nederlandse politieke partijen en bewegingen als de houding van de bevolking ten aanzien van deze partijen en bewegingen. In de eerste plaats betrof dit de NSB. Deze partij werd zo intensief bespioneerd, dat het tijdens geheime raadsvergaderingen van Anton Mussert en andere leidende NSB-ers besprokene via *V-Leute* vaak al na enkele uren bij de SD in Den Haag bekend was.¹⁷⁸ Daarnaast kregen de Nederlandse Arbeidsdienst, het Nederlands Arbeidsfront en de Germaansche SS in Nederland veel aandacht. Wat dat betreft stonden groeperingen als de Nederlandse Unie, het Nationaal Front, de Anti Revolutionaire Partij en de nazistische splinters op het tweede plan, de rest op het derde.

Het rapport over de *innenpolitische Lage* dienden de *Außenstellenleiter* samen met hun *Stimmungsbericht* eerst aan de provinciale vertegenwoordigers van Seyß-Inquart, de *Beauftragten des Reichskommissars* (BRK), in hun ressort voor te leggen. Op deze wijze werden de BRK niet alleen geïnformeerd over de politieke situatie en de stemming onder de bevolking in 'hun' provincie, maar kon ook verslag worden gedaan van hun standpunt met betrekking tot de aangerode kwesties.

In het hoofdstuk *kulturelle Gebiete* moesten de SD-ers een groot aantal onderwerpen behandelen: wetenschap, onderwijs, pers, radio, literatuur, volkscultuur en kunst vielen hieronder. Wat de laatste twee betreft: naast beeldende kunst, theater en film – waarbij speciaal moest worden gelet op hoe Duitse films door het Nederlandse publiek werden ontvangen – werden hieronder *Heimatvereine*, volksfeesten en klederdrachtverenigingen verstaan. Naast uitingen op cultureel gebied moest hier ook verslag worden gedaan over de rechtspraak en het bestuur. Bij het bestuur stond de opbouw van het overheidsapparaat in Nederland, de activiteiten van de landelijke en lokale overheden inclusief de Nederlandse politie en de reactie op Duitse verordeningen centraal. Wat de

177. NIOD, 77-85: 50B.

rechtspraak in het bezette Nederland betreft, moest het de SD-ers vooral interesseren hoe de bevolking reageerde op de vonnissen, met name die van de Duitse rechtbanken.

Het hoofdstuk *Wirtschaft* diende de sociaal-economische ontwikkelingen in Nederland te behandelen. In de eerste plaats moest hier de voedselvoorziening aan de orde komen, inclusief alle politieke ontwikkelingen onder de Nederlandse boeren. Handel, verkeer, nijverheid en ambacht vormden het tweede onderdeel. Ook de financiële sector, banken, beurzen, verzekeringen etc., de energievoorziening en de industrie moesten de revue passeren. Bijzonder belangrijk werd de berichtgeving over het *Arbeits-* en *Sozialwesen* gevonden, met name de werkverschaffingmaatregelen, de uitzending van Nederlandse arbeidskrachten naar Duitsland en de ontwikkelingen omtrent de verbetering van de sociale positie van arbeiders.

In het laatste deel, *Gegner* en *Gegnerabwehr*, moesten de SD-ers samenvattend berichten over de terreinen waarop de *Sipo* werkzaam was: zowel de tegenstanders in het algemeen als de staatsvijanden, joden, kerken en vrijmetselaars in het bijzonder. Het was hierbij uitdrukkelijk niet de bedoeling de genomen maatregelen aaneen te rijgen tot een soort *Tätigkeitsbericht*, de *Gestapo* zou zich in dat geval waarschijnlijk ook teveel op de vingers gekeken hebben gevoeld. De bedoeling was een algemeen beeld te

178. 'Overzicht der Duitse politie- en inlichtingendienst, die in de bezettingsjaren (1940-1945) in het Nederlands gebied gewerkt hebben'. NIOD, 249: 628A. Op het eerste gezicht mag het misschien merkwaardig lijken dat de Duitsers de NSB zo intensief bespioneerden, maar beseft moet worden dat dit in nazistische kring niet ongewoon was. De Centrale Inlichtingendienst (CID) van de NSB bespioneerde haar tegenstanders ook. Hieronder werden niet alleen communisten en Jehova's getuigen verstaan, maar ook het Zwart Front en de Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiders Partij (NSNAP). Zo had de CID sleutels bemachtigd van het NSNAP-hoofdkwartier in Utrecht en had men het plan opgevat om de ledencartotheek en andere bescheiden hier weg te roven – iets wat door Mussert uit angst voor de reactie van de Duitsers werd verhinderd (verklaring P.D. Kieviet, de plaatsvervangend leider van de CID-Utrecht. Pv. 23-6-1948. Mv), CABR: 150). Vanzelfsprekend had *III-B* veel aandacht voor de CID. Toen het duidelijk werd dat de CID zich ook bezighield met het bespieden van Duitsers en Duitse instanties in Nederland, werd Mussert door Seyß-Inquart en Rauter in juni 1941 gedwongen de dienst op te heffen – dit ondanks het feit dat de CID voor de *Sipo* een belangrijke bron van informatie vormde omdat gegevens over illegale activiteiten, overtredingen van de *Judenverordnungen* en het luisteren naar geallieerde radiozenders etc. werden doorgespeeld. De toezichthoudende taak met betrekking tot de leden van de NSB werd na de opheffing van de CID waargenomen door het in juli 1941 opgerichte Algemeen Toezicht Leden (ATL) (zie 'beknopt overzicht van organisatie, taak en werkwijze van het A.T.L.' en diverse verklaringen in het rapport van de PRA-Utrecht over de CID en het ATL, Mv), CABR: 116). De NSB spioneerde, maar werd door de NSNAP en de Germaansche SS in Nederland zelf ook intensief bespioneerd. Wat de laatste betreft: ondanks een verbod van de Duitsers riep haar voorman Feldmeijer in het voorjaar van 1943 speciaal voor het in de gaten houden van de (stemming binnen) de NSB een inlichtingendienst in het leven. H.W.B. werd hiervan als hoofd aangesteld. *Hauptsturmführer* Hellmut Pröbsting, het hoofd van *III-B*, kwam hier al snel achter. In plaats van op opheffing van de dienst aan te sturen, besloot hij met Feldmeijer afspraken te maken over het delen van de door H.W.B. vergaarde informatie. Feldmeijer zegde zijn medewerking toe, maar speelde dubbel spel: met H.W.B. sprak hij af dat niet alle inlichtingen naar Pröbsting zouden gaan. Pröbsting was echter ook niet van gisteren en hij sloot achter de rug van Feldmeijer en H.W.B. om een overeenkomst met A.H.d.B. A.H.d.B. was een van de twee belangrijkste medewerkers van H.W.B. voor het bespioneren van de NSB, de ander was J.G. Beiden waren lid van zowel de NSB als de SS. A.H.d.B. onderhield diverse contacten met medewerkers binnen het NSB-hoofdkwartier en tenminste één van hen speelde stukken naar hem door. J.G. beschikte daarnaast over duplicaatsleutels van het NSB-hoofdkwartier omdat zijn vader als aannemer er veel had verbouwd. J.G. en A.H.d.B. bezochten geregeld 's nachts het NSB-hoofdkwartier en haalden daar interessante stukken weg uit het archief. Deze werden vervolgens op de *Außenstelle* van de *Sipo* te Utrecht op een speciaal hiervoor door Pröbsting ter beschikking gesteld kopieerapparaat gekopieerd en weer teruggeplaatst in het archief. A.H.d.B. gaf Pröbsting overigens niet alleen de kopieën van de belangrijkste stukken, maar hij verstrekke hem ook inlichtingen over de Germaansche SS zelf. In december 1943 kwam hieraan een voortijdig eind. A.H.d.B. had een flinke som geld op het hoofdkwartier van de Germaansche SS achterover gedrukt. Stafchef Jan Louis Jansonius verdacht hem terecht hiervan en liet hem schaduwen. Toen vervolgens J.G. A.H.d.B.'s samenwerking met Pröbsting aan Jansonius verklapte en hem een aanwijzing gaf dat A.H.d.B. achter de diefstal van het vermiste geld zat, werd A.H.d.B. door H.W.B. hardhandig verhoord. Hij bekende het geld weggenomen te hebben. Om een rel te voorkomen was Pröbsting nu gedwongen A.H.d.B. te laten vallen – de laatste werd vervolgens in het concentratiekamp Natzweiler opgesloten (waar hij zich zeer verdienstelijk zou maken ten bate van de Nederlandse gevangenen). J.G. nam vervolgens A.H.d.B.'s spionagewerk voor de Germaansche SS over, maar speelde net als A.H.d.B. voor hem had gedaan de belangrijkste stukken direct aan Pröbsting door (verklaringen betrokkenen en derden in: pv. 26-7-1946 en 5-6-1946. Mv), CABR: 76720).

schetsen van de activiteit van de tegenstanders, de aard van de genomen maatregelen, het succes of falen ervan en de verdere consequenties. Belangrijk was daarbij of de door de SD vergaarde inlichtingen aanleiding hadden gegeven tot optreden van de Sipò.

Op basis van de wekelijks ingediende *Lageberichte* en andere vergaarde informatie schreven de leiders van de verschillende SD-Referate in het hoofdkwartier hun weekrapporten. Deze dienden weer als basis voor de eveneens wekelijks samengestelde officiële *Meldungen aus den Niederlanden*. Waarschijnlijk om affaires als die met Nockemann rond Anjerdag te voorkomen, werden de concept *Meldungen* niet alleen eerst aan het hoofd van de SD en de BdS zelf voorgelegd, maar ook aan Seyß-Inquart. Pas nadat hij zijn akkoord had gegeven, werden de *Meldungen aus den Niederlanden* naar Duitsland gezonden, onder meer naar Hitler.

Naast de taken op het gebied van de berichtgeving, hadden de meeste SD-Referate een aantal extra taken. Dit was ook nog het geval nadat eind 1942 de executieve afdelingen bij de SD werden opgeheven. Referat III-A was bijvoorbeeld tevens belast met de politieke beoordeling van vooraanstaande personen in het algemeen en Duitsers in leidende functies van partij en staat in het bijzonder. Personen die voor belangrijke functies in aanmerking kwamen, zoals burgemeesters, wethouders en politieambtenaren, werden eerst door III-A doorgelicht. Daarnaast nam deze afdeling gedurende de periode van september 1943 tot september 1944 de afgifte van wapen- en springstofvergunningen over van het Referat II-B. Dit was praktischer: zowel de beoordeling van de NSB-ers, die als gevolg van aanslagen in deze periode massaal wapenvergunningen aanvroegen, als de uitgifte van deze vergunningen waren daarmee in één hand gekomen.

Referat III-B had ook een aantal extra taken. In de eerste plaats was dit de politieke controle op de afgifte van visa, met name waar het personen betrof die een rol speelden in de 'nieuwe politieke orde'. Vooral leidende NSB-ers die in verband met de verwerkelijking van hun 'Dietse' (Groot-Nederlandse) idealen hun kompanen in Vlaanderen wilden bezoeken, kregen met deze afdeling te maken. In de tweede plaats onderzocht III-B de strafbare handelingen op politiek gebied van personen die een rol speelden in de 'nieuwe politieke orde'. Het waren wederom de NSB-ers die hier de meeste aandacht kregen. In de derde plaats was binnen deze afdeling de administratie geplaatst van de in het Kleinseminarie 'Beekvliet' en de kostschool 'de Ruwenberg' te Sint Michielsgestel en het Grootseminarie te Haaren opgesloten gijzelaars (Jansens, Von Frijtag Drabbe Künzel & Blom 1993: 150). In de vierde plaats werden vanaf halverwege 1943 de verzoeken om *Radiofreistellungen* en nog later ook die om *Telefonfreistellungen* hier behandeld. In de vijfde plaats was de *Pressestelle* hier ondergebracht. Deze dienst vertaalde en bewerkte berichten uit de Nederlandse dagbladpers. Tot slot behandelde III-B ook de huwelijksaanvragen van SS-ers in Nederland.¹⁷⁹

179. 'Toelichting behorende bij het schema voorstellende SS en Deutsche politie in Nederland met de corresponderende toporganen in Deutschland'. MvJ, CABR: 116. Zie ook: organisatieschema *BdS* 1941-1944. NIOD, Opk: 28.

Afdeling III-C had geen extra taken en III-D had er slechts één: een controlerende taak op economisch gebied, vooral wat betreft gedistribueerde goederen en clandestien slachten.¹⁸⁰ Toen eind 1942 op last van Ohlendorf de detachering van Sipofunctionarissen bij de SD werd gestaakt, sneuvelde dit taakveld en werd het overgedragen aan de Kripò.

3.5.4 *Gruppe IV: de Gestapo*

De afdeling IV *Gegnerforschung und Gegnerbekämpfung*, bestreed de politieke en ideologische tegenstanders van het Derde Rijk in Nederland. Er waren op het hoofdkwartier in totaal 127 medewerkers werkzaam.¹⁸¹ Tot de reorganisatie in juli 1944 was ze als volgt georganiseerd:¹⁸² de *Referate IV-A1* tot en met *IV-A6* behandelden er met vijftien man het verzet in algemene zin. Hiertoe werden communisme, 'marxisme', linksterroisme, politieke pamfletten, ongeoorloofd bezit van wapens of radiotoestellen, stakingen, nationaal verzet, rechtsterroisme, *Einzelwiderstand*, verzetsorganisaties en sabotage gerekend. De landelijke vormen van verzet, zoals dat van de CPN, werden hier centraal behandeld terwijl de *Außenstellen* zich concentreerden op de regionale verschijningsvormen.

Voor zover het politieke delicten betrof, behandelden de *Referate IV-B1* tot en met *IV-B3* met zeven man de katholieke en protestantse kerken. Verder werden vanuit deze *Referate* vrijmetselarij en sekten bestreden, met name de Jehova's getuigen. *Referat IV-B4* nam een speciale positie in. Voordat deze afdeling per 3 februari 1942 werd belast met de algehele coördinatie van de jodenvervolgung in Nederland, hield het *Judenreferat* zich alleen bezig met de *Einzelbekämpfung* van joden.¹⁸³ Hieronder vielen niet alleen de delicten begaan door joden, maar ook de joodse gijzelaars en joodse concentratiekampgevangenen, de inbeslagneming van vermogens van joden op verzoek van Duitse instellingen en, meer algemeen, de inbeslagneming van radio's van joden. Nadat Heydrich eind juli 1941 de door Eichmann opgestelde machtiging door Göring had laten tekenen volgens welke hij de opdracht kreeg 'alle erforderlichen Vorbereitungen in organisatorischer, sachlicher und materieller Hinsicht zu treffen für eine Gesamtlösung der Judenfrage in Europa',¹⁸⁴ wilde hij op zijn beurt BdS Harster tot de voor deze taken verantwoordelijke man in Nederland benoemen. Harster richtte in dit verband het *Sonderreferat J* onder *Obersturmführer* dr. Erich Rajakowitsch op.¹⁸⁵ Seyß-Inquart weigerde echter een regeling te accepteren die hem bij de vervolging van joden in

180. Zie stukken in NIOD, 77-85: 126.

181. Situatie op 1-10-1942. Telefoonlijst hoofdkwartier *BdS* d.d. 1-10-1942. NIOD, 77-85: 293. Precies een jaar later waren dit er 155. Telefoonlijst hoofdkwartier *BdS* d.d. 1-10-1943. Ibidem.

182. Zie hiervoor met name 'toelichting behorende bij het schema voorstellende SS en Deutsche politie in Nederland met de corresponderende toporganen in Deutschland'. MvJ, CABR: 116 en organisatieschema *BdS* 1941-1944. NIOD, Opk: 28. N.B.: beide bronnen komen niet geheel overeen.

183. De aanduiding was destijds nog *IV-B2* (zie notitie Zöpf d.d. 15-12-1941. NIOD, 77-85: 183D). Voor de reorganisatie van juli 1941 werd dit referaat aangeduid met *III-B2* (organisatieschema *BdS* 'stand 1-10-1940'. NIOD, Opk: 25). Bij de *KdS* in Galicië was dit overigens niet anders (Pohl 1996: 87).

184. Geciteerd bij Adam 1972: 308.

185. Rondschrijven Harster d.d. 28-8-1941. NIOD, 77-85: 53A. Lozowick (2000: 190) meent dat het feit dat Harster een *Sonderreferat* oprichtte een poging zou kunnen zijn geweest van de *BdS* om zich inzake de *Judenpolitik* onafhankelijk(er) van Eichmann op te stellen en een eigen lijn door te zetten. Aanwijzingen voor deze stelling ontbreken.

Nederland buiten spel zette (Seijes 1974: 68).¹⁸⁶ De BdS werd daarom door de Reichskommissar en niet door Heydrich met de uitvoering van de tegen joden gerichte maatregelen belast.¹⁸⁷ Hij was daarmee op dit terrein een vertegenwoordiger van Seyß-Inquart. Op 3 februari 1942 werden in dit verband de belangrijkste activiteiten van het zich in liquidatie bevindende Sonderreferat J overgedragen aan IV-B4.¹⁸⁸ Dit laatste Referat werd vervolgens uit de Gestapo gelicht en kwam direct onder Harster te ressorteren.¹⁸⁹ IV-B4 verhuisde in Den Haag vervolgens van het Binnenhof naar de Nieuwe Parklaan¹⁹⁰ en kreeg meer personeel ter beschikking gesteld – in oktober 1942, kort na het begin van de deportaties naar de vernietigingskampen, telde het 36 medewerkers.¹⁹¹ De leider van IV-B4, Sturmbannführer en Regierungsrat Wilhelm Zöpf,¹⁹² kreeg zijn opdrachten van de BdS, direct van het RSHA (IV-B4, Eichmann) en van Seyß-Inquart. Voor wat betreft de dagelijkse gang van zaken was Harster het belangrijkste, Seyß-Inquart speelde met name een rol met betrekking tot de verschillende uitzonderingsgroepen (gemengd gehuwde joden, gedoopte joden etc.) terwijl Eichmann in algemene zin bepaalde hoeveel joden maandelijks uit Nederland moesten worden afgevoerd.¹⁹³

Naast IV-B4 was er nog een andere organisatie actief op het terrein van de jodenvervolgung: de in het voorjaar van 1941 opgerichte Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Amsterdam.¹⁹⁴ Aanvankelijk diende deze Zentralstelle zich tot de voorbereiding van de verdrijving van joden uit Nederland te beperken,¹⁹⁵ maar dit veranderde nadat in de

186. Seyß-Inquart had op zich geen andere plannen met de joden. Als plaatsvervanger van Generalgouverneur Frank in het bezette Polen maakte hij in november 1939 een dienstreis door het district Lublin. Op dat moment werd dat gebied nog beschouwd als een geschikt 'jodenreservaat'. Ook Seyß-Inquart lijkt deze mening toegedaan te zijn geweest: 'Dieses Gebiet mit seinem stark sumpfigen Charakter könnte nach den Erwägungen des Distriktsouverneurs Schmidt als Judenreservat dienen, welche Maßnahme womöglich eine starke Dezimierung der Juden herbeiführen könnte', schreef hij in ieder geval in zijn Bericht über die Dienstreise van 22-11-1939 (geciteerd in: Pohl 1993: 49).

187. Schrijven Seyß-Inquart aan de Generalkommissare, de Beauftragten der Reichskommissar, Gesandte Bene en Ministerialrat Piesbergen d.d. 25-11-1941. NIOD, 77-85: 185A. De opdracht aan Harster was indirect: in dit schrijven werd Außenstellenleiter Lages als leider van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung 'mit der Durchführung aller der Polizei obliegenden bezw. übertragenen Maßnahmen für das besetzte niederländische Gebiet beauftragt.' Op zich is het merkwaardig dat Seyß-Inquart een directe opdracht gaf aan een ondergeschikte van Harster in het voorbijgaan van de BdS, meerdere interpretaties van dit stuk zijn daarom mogelijk. Zie ook het decreet van de Führer van 18-5-1940 volgens welke Seyß-Inquart zich rechtstreeks van de Duitse politieorganen kon bedienen (Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied jaar 1940).

188. Rondschriften Harster d.d. 3-2-1942. NIOD, 77-85: 185A. Terwijl Seyß-Inquart in zijn hierboven geciteerde schrijven van 25-11-1941 feitelijk de zelfstandigheid van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung onderstreept, maakt Harster met deze circulaire duidelijk dat de Zentralstelle onder zijn bevel valt. De woordkeus van Harster in dit rondschrift, het feit dat hij bepaalde taken aan de Zentralstelle opdraagt terwijl hij sommige voor zichzelf reserveert welke bewerkt zullen worden door IV-B4, zou de indruk kunnen wekken dat de Zentralstelle binnen het BdS-apparaat een bijzonder zelfstandige positie innam. In de praktijk vormde de Zentralstelle echter vanaf begin 1942 een integraal onderdeel van de Sipo. In de Nederlandse historiografie wordt dit stuk overigens vaak geïnterpreteerd als zou het gaan om de oprichting van het referaat IV-B4. Dit is in zoverre onjuist dat een referaat voor Judensachen (Einzelgegner) bij de BdS reeds bestond (aanvankelijk III-B2, later IV-B2). Klaarblijkelijk pas bij de overdracht van de taken van het Sonderreferat J naar het reeds bestaande Judenreferat IV-B2 kreeg deze de met het RSHA corresponderende nummering mee.

189. Harster beweerde na de oorlog dat dit was omdat de leider van de Gruppe IV het al te druk zou hebben gehad om ook nog de Judensachen erbij te behandelen (verklaring W. Harster. Ongedateerd pv. MvJ, CABR: 378, bundel 1). Aannemelijker is echter dat het te maken had met het politieke belang van het onderhavige beleidsterrein en de voorgaande strubbelingen over de verantwoordelijkheid in deze.

190. Het Juden-referaat was achtereenvolgens gehuisvest: Binnenhof 7 Den Haag (eind 1941 tot begin 1942, tussentijds korte tijd op Plein 2), Nieuwe Parklaan 76 (Huize 'Windekind', begin 1942 tot begin 1943), Mesdagstraat 52 (begin 1943 tot juni 1944), Velperstraat te Velp (juni 1944 tot februari 1945) en kamp Westerbork (februari 1945 tot de capitulatie). Zie pv. 14-5-1948. MvJ, CABR 287.

191. Zie voor een schets van het personeel bij IV-B4 Houwink ten Cate 1998: 202-206.

192. Rajakowitsch werd overgeplaatst naar BdS II-C (vgl. schrijven BdS II-C Rajakowitsch aan Kammergerichtsrat dr. Seiffert d.d. 27-10-1942. NIOD, 33: 16b487/42), in augustus 1942 trad hij nog op als plaatsvervanger van Zöpf (Sijes 1974: 88). Sijes (1974: 76, 85) meent overigens dat Rajakowitsch naar II-B werd overgeplaatst.

tweede week van december 1941 de beslissing tot de moord op de Europese joden was afgekondigd (Gerlach 1998: 780-793).¹⁹⁶ Terwijl IV-B4 vanaf 3 februari 1942 zowel de algemene coördinatie in Judenfragen en de uitzonderingsgroepen ter hand nam als de uitvoering van de deportatie van de joden in Den Haag en omgeving, werd de Zentralstelle verantwoordelijk gemaakt voor

'1. die Steuerung des jüdischen Lebens (Befehlsausgabe an den Judenrat, jüdische Organisationen, Schulung, Fürsorge, Arbeitseinsatz, Wochenblatt). 2. die Durchführung der Anordnung über das Auftreten der Juden in der Öffentlichkeit (Bestimmung örtlicher und zeitlicher Beschränkungen im einzelnen, Überwachung der Kennzeichnung, Zulassung zu öffentlichen Einrichtungen und Veranstaltungen, Umzugsgenehmigungen). 3. die Vorbereitung der Endlösung (Durchschleusung durch die Zentralstelle für jüdische Auswanderung, Umsiedlungsaktionen, Lager Westerbork, Vorbereitung der Aussiedlung).'¹⁹⁷

Aangezien de Zentralstelle bij de uitvoering van maatregelen tegen joden werd betrokken, werd zij nu in de Sipo opgenomen.¹⁹⁸ In dit verband werd de Zentralstelle van de

193. Zoals uit de gang van zaken met betrekking tot de sterilisatie van gemengd gehuwde joden blijkt, was de verhouding tussen de Eichmannmänner in het RSHA en Zöpf c.s. in Den Haag niet altijd even helder. Nadat de medewerkers van RSHA IV-B4 tot hun verbijstering via de BBC hadden moeten vernemen dat in Nederland gemengd gehuwde joden die zich lieten steriliseren van de verplichting de ster te dragen werden verlost en van deportatie werden vrijgesteld, gaf Sturmbannführer Rolf Günther aan Den Haag te kennen dat deze vrijstelling niet im Frage kwam. Als de tijd daar was om het Mischeheproblem op te lossen, zouden ook de gesteriliseerde joden weg moeten. Voor die tijd paste het de jodenvervolgers in Nederland niet op de zaken vooruit te lopen en maatregelen te nemen die niet, of nog niet, in het Reich waren genomen. Regierungsrat Otto Hunsche had toen al laten weten dat de (ongesteriliseerde) joodse delen van de gemengde huwelijken onder geen beding mochten worden gedepoteerd (afschrift nota BdS IV-B5 [sic] Untersturmführer Alfons Werner met betrekking tot besprekingen in het RSHA van 1 tot 6 juli 1943, d.d. 9-7-1943. MvJ, CABR: 66, bundel 1). Volgens De Jong (1969-1991: deel 7, 286) zou Seyß-Inquart tevoren, dat is uiterlijk maart 1943, met Himmler over de sterilisatieregeling in Nederland hebben gesproken. Hoe dit zich precies verhoudt tot de positie van het RSHA blijft de vraag. In ieder geval verwijst Harster in een begeleidend schrijven van 28 augustus 1943 bij een Merkblatt über die Verpflichtungen der von Judenstern befreiten Juden naar de Einverständnis van Himmler (MvJ, CABR: 65229). De deportatie van gemengd gehuwde joodse mannen werd vervolgens op last van het RSHA gestaakt, maar de 'ontsterring' ging door. In welke mate deze het gevolg was van daadwerkelijke sterilisatie (met medewerking van Sturmbannführer dr. Eduard Meyer werd veel bedrog gepleegd), is onduidelijk. Het blijft ook de vraag hoeveel joden die weigerden zich te laten steriliseren om deze reden werden gedepoteerd. Seyß-Inquart noemde in zijn schrijven aan Bormann van 28-2-1944 een aantal van enkele honderden gedepoteerde gemengd gehuwde joodse mannen, maar dit kunnen ook joden zijn geweest die de voor hen geldende regels hadden overtreden (NIOD, 20: 12, 1879/42. Vgl. De Jong 1969-1991: deel 7, 284-296 en 410-415). Wat de aantallen gesteriliseerden betreft: volgens een notitie uit het archief van de BdS waren op 24-1-1944 922 mannen en 1.330 vrouwen gesteriliseerd (Vermerk Juden in Mischehen. NIOD, 77-85: 53A).

194. Aanvankelijk moest de Zentralstelle in Amsterdam gaan functioneren zoals de Zentralstellen in Wenen en Praag. In de laatste stad liep Aus der Fünten in augustus 1941 op last van de toenmalige leider van de Amsterdamse Zentralstelle, Sturmbannführer Hellmuth Rheinhard, een paar weken stage om zich de gebruikelijke wijze van administreren eigen te maken (verklaring F. aus der Fünten, pv. 23-10-1949. MvJ, CABR: 66, bundel 2, map B 'diverse stukken van persoonlijke aard'). Rheinhard werd eind 1941 van zijn taken ontheven en vervolgens in januari 1942 overgeplaatst naar Noorwegen als hoofd van de afdeling IV (Gestapo) bij de BdS in Oslo. Daarmee werd Rheinhard verantwoordelijk voor de jodenvervolgung in Noorwegen welke in oktober 1942 kreeg. Zie Bohn 2000: 82 en 85.

195. Notitie BRK voor Amsterdam dr. Hans Böhmcker met betrekking tot een bespreking over de te voeren Judenpolitiek bij Seyß-Inquart op 8-10-1941. NIOD, 25: 122AD. De Zentralstelle richtte zich wat dit betreft eerst op de Duitse joden. Zij gaf de Joodse Raad de opdracht er voor te zorgen dat de Duitse joden een 'verzoek' tot emigratie zouden indienen en tevens opgave zouden doen van hun vermogen. Tenminste 15.000 joden verstrekten de gewenste gegevens (verklaring D. Cohen en E. Sluzker, pv. 5-10-1949. MvJ, CABR: 66, bundel 2, map A 'processen verbaal algemeen').

196. Gerlach (1998: 780-793) komt op basis van nieuw bronnenmateriaal tot de conclusie dat Hitler op 12 december 1941 zijn beslissing de Europese joden uit te roeien op een bijeenkomst van Reichs- en Gauleiter bekend maakte. Jersak (1999: 311-374) beargumenteert dat Hitler deze beslissing feitelijk half augustus 1941 nam. Naar aanleiding van de gelijktijdige verklaring van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië dat Duitsland de oorlog nooit zou winnen zou Hitler tot de conclusie zijn gekomen dat een wereldoorlog onvermijdelijk was. Hij besloot daarom tegen de wil van zijn generaals in de Blitzkrieg tegen de Sovjet-Unie op te geven door na de slag om Smolensk niet door te stoten naar Moskou, maar zich te richten op de grondstoffenrijke Oekraïne in de veronderstelling dat Duitsland deze nu nodig had. Tegelijkertijd zou hij besloten hebben zijn profetie, dat een wereldoorlog de vernietiging van de joden in Europa zou betekenen, in daden om te zetten.

Van Eeghenstraat 88 overgeplaatst naar het schoolgebouw aan de Euterpestraat 99 waar de Sipo en de SD in Amsterdam waren gehuisvest. Wegens plaatsgebrek verhuisde de Zentralstelle begin 1942 vervolgens naar het er tegenoverliggende schoolgebouw aan het Adema van Scheltemaplein.¹⁹⁹

Tot chef van de Zentralstelle werd het hoofd van de Außenstelle Amsterdam benoemd, Sturmbannführer en Kriminalrat Willi Paul Franz Lages. Hij kreeg zijn orders van Zöpf en Harster. De dagelijkse leiding van de Zentralstelle liet Lages over aan Hauptsturmführer Ferdinand aus der Fünten. Uiterlijk vanaf maart 1942 was de laatste hier al actief betrokken bij de organisatie van kleine transporten van joden naar Spanje. Het ging hier om joden die zich hadden vrijgekocht en het door Duitsland bezette Europa mochten verlaten,²⁰⁰ daarnaast werden geheime agenten van de Abwehr en de SD via deze weg op missie gestuurd.²⁰¹

Een zeer belangrijke taak die de Zentralstelle in het kader van de op 14 juli 1942 begonnen transporten kreeg, was vast te stellen wie er wanneer op transport naar het Judendurchgangslager Westerbork ging. Op de Zentralstelle bevond zich hiertoe een volledige kopie van de jodencartotheek die de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters had gemaakt op basis van de in het kader van de verplichte aanmelding van joden in 1941

197. Rondschriften Harster d.d. 3-2-1942. NIOD, 77-85; 185A. De onder 1. genoemde activiteiten werden overigens nog gedeeld met de BRK voor Amsterdam, dr. Böhmcker. Hoewel in de historiografie over het algemeen wordt aangenomen dat gedurende de Wannsee-conferentie van 20 januari 1942 (waarmee het rondschriften van Harster samen lijkt te hangen) de uitvoering van een reeds gevallen beslissing met betrekking tot het uitroeien van de joden in het door Duitsland bezette Europa werd besproken, neemt Sandkühler (1996: 164-165) de tekst van het Wannsee-protocol letterlijk en stelt dat er nog steeds sprake was van *Aussiedlung*, gedwongen emigratie. Hierbij baseert hij zich onder meer op een voordracht van Heydrich op 4 februari 1942 waarin deze spreekt over 'das Eismeer-Raumes' waar de Russen op dat moment 15 tot 20 miljoen gedeporteerden zouden herbergen in kampen die de Duitsers van hen zouden overnemen: het zou een 'zukünftig ideales Heimatland der 11 Millionen Juden aus Europa sein' (gepubliceerd in Karny & Milotova 1991: 220). Overtuigend bewijs voor deze stelling ontbreekt.

198. Verklaring F. aus der Fünten, pv. 23-10-1949. MvJ, CABR: 66, bundel 2, map B 'diverse stukken van persoonlijke aard'.

199. Zie voor een schets van het personeel van de Zentralstelle Houwink ten Cate 1998: 206 e.v.

200. Dergelijke gevallen hebben zich gedurende de gehele bezetting voorgedaan, de belangrijkste drijfveer voor de Duitsers lijkt hierbij het verwerven van deviezen te zijn geweest. Zie Zeugin & Sandkühler 1999: 12-14, 33-50. De 25 personen tellende familie Katz (nr. 186, pagina 167, zie ook pagina 118) zou volgens dit werk naar Zwitserland zijn vertrokken, volgens de stukken (waaronder kopieën van *Grenzübertrittscheine* op naam) in MvJ, CABR: 140, 6 map 'POD Lages, Willij' was dit echter Spanje (vgl. Vene-ma 1986: 264). Dit transport werd door Aus der Fünten en Lages zelf begeleid (verklaring F. aus der Fünten, pv. 15-10-1948. MvJ, CABR: 140, 9, map 'D – bijzondere stukken'). De laatste was door Harster meegeesturd omdat hij aan vakantie toe was (verklaring W. Harster, pv. 13-10-1948. Ibidem). De tegenprestatie van de familie Katz bestond uit tenminste één schilderij en geld. Mogelijk was er ook sprake van andere kunstvoorwerpen (verklaring F. aus der Fünten, pv. 15-10-1948. Ibidem). De schets die Zeugin en Sandkühler van de bezettingsgeschiedenis van Nederland gegeven, bevat overigens een aantal storende fouten.

201. *FS Außendienststelle* Bordeaux aan de *Dienststelle IV-J* Parijs d.d. 9-5-1942. NIOD, 215: 78A. Volgens dit *Fernschreiben* ging het bij deze agenten om 'Halbjuden usw.' Aangenomen mag worden dat deze met deportatie van hun familie werden bedreigd. Dit was bijvoorbeeld het geval met de in het stuk genoemde Hochheimer. Hochheimer dook eind maart 1942 ter voorbereiding van de transporten op in het zuid-Franse Hendaye en werd daar door de *Abwehr* gearresteerd omdat zijn bezoek niet van tevoren was aangemeld en zijn *Grenzübertrittscheine* was verlopen. S.S.F. Hochheimer, van 1913 tot 1919 consul van Chili in Brussel en in 1924 tot Nederlander genaturaliseerd, spioneerde in 1943 en 1944, mogelijk zelfs al vanaf de zomer van 1942, voor de *BdS* afdeling VI (ik dank Frans Kluiters voor deze mededeling). Vanuit Chili stuurde hij *Hauptsturmführer* en *Kriminalkommissar* Heinrich Johann Ahrens elke drie tot vier weken rapporten over de economische en politieke situatie in Zuid-Amerika. Hochheimer was beloofd dat zijn familieleden een uitreisvergunning zouden krijgen als tegenprestatie voor ongeveer een jaar lang rapporteren (vgl. het verzoek aan Harster d.d. 28-5-1943 om Lucie Hochheimer-Wolff (12-11-1882) vrij te stellen van het dragen van de jodenster. NIOD, 20: 15B, 964/43. Zie ook het schrijven van Wimmers adjudant *Obersturmführer* Harsch aan Calmeyer, d.d. 26-5-1943 (ibidem) m.b.t. het verlenen van de status van *blauer Reiter* (ontsterde), waarschijnlijk aan mw. Hochheimer-Wolff). Nadat een jaar was verstreken, kwam Hochheimers familie echter niet vrij. Toen zijn vrouw vervolgens in juli 1944 werd geïnterneerd, staakte Hochheimer zijn rapportages. Aangenomen mag worden dat dit tot groot verdriet van Ahrens was, want Hochheimer was naar diens zeggen een goede agent (tactisch ondervragingsrapport Heinrich Johann Ahrens, d.d. 12-9-1945. MvJ, CABR: 110701 (pf. 's-Hertogenbosch 571)).

ontvangen aanmeldingsformulieren.²⁰² Maandelijks bepaalde de Eichmannmänner in het RSHA hoeveel joden gedeporteerd moesten worden en gaven dat door aan IV-B4 in Den Haag. Op hun beurt berichtten Zöpf en de zijnen de Zentralstelle over de benodigde aantallen.²⁰³ Op de Zentralstelle werd vervolgens de keus gemaakt. De joden

'werden willekeurig uit de cartotheek genomen, nu eens de personen wier familienaam met een A. begon, dan weer personen wier familienaam begon met een andere letter.'²⁰⁴

Vervolgens werden de oproepen door de Joodse Raad getypt en gereed gemaakt en door de Zentralstelle naar de politie in de desbetreffende gemeente gezonden.

In Den Haag week de gang van zaken hiervan af. Toen het *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* Franz Fischer van IV-B4 was gebleken dat de adressen die de Zentralstelle van de op te halen joden opgaf vaak niet klopten, besloot hij zijn eigen cartotheek voor de joden van Den Haag en omstreken te gaan voeren.²⁰⁵ Deze cartotheek werd geproduceerd door een viertal joden die door de Joodse Raad in Den Haag ter beschikking werden gesteld. De gegevens waren afkomstig van het Haagse bevolkingsregister, het kamp Westerbork en de Zentralstelle. Nadat de Haagse cartotheek in gebruik was genomen, gebruikte Fischer de lijsten die hij van de Zentralstelle ontving alleen nog om er het benodigde aantal joden uit af te leiden. De keuze van de te deporteren joden en het produceren van de lijsten liet Fischer over aan de Haagse afdeling van de Joodse Raad.²⁰⁶ De geselecteerden werden vervolgens opgehaald door de Orpo en de Nederlandse politie.

Referat IV-C was verantwoordelijk voor het gevangenenwezen. Deze afdeling behandelde met 31 man alle zaken met betrekking tot de registratie, de detining, het transport, de overplaatsing, de vrijlating van en het verstrekken van inlichtingen etc. over *Schutzhaftlinge*.²⁰⁷

Referat IV-D, het *Arbeitseinsatzreferat*, telde negen medewerkers en behandelde de zaken van contractbrekers en zij die zich aan de arbeidsinzet trachtten te onttrekken.²⁰⁸

Referat IV-E, met 23 medewerkers een van de grotere afdelingen binnen het hoofdkwartier, omvatte onder andere de landelijk werkende contraspionagedienst van de Gestapo. Onder leiding van *Sturmbannführer* en *Kriminaldirektor* Joseph Schreieder

202. Verklaring W. Lages, pv. 10-5-1949. MvJ, CABR: 116; verklaring F. aus der Fünten, pv. 6-10-1947. MvJ, CABR: 66, bundel 2. Voor de samenstelling hiervan moest de Joodse Raad 25 typistes beschikbaar stellen. Black (2001: 385) meent dat zoveel joden uit Nederland de oorlog niet overleefden omdat a) de registratie hier zo goed was, en b) vooral omdat de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters met Hollerithmachines (ponskaartenmachines) van IBM werkte waardoor snel en eenvoudig deportatielijsten konden worden geproduceerd. De laatste verklaring is niet juist. In het bezette Nederland maakte niet de Rijksinspectie maar de Zentralstelle de lijsten van de te deporteren joden – het gebruik van Hollerithmachines door de Zentralstelle is niet bekend. Bovendien, de Hollerithmachines van de Rijksinspectie werden alleen gebruikt voor statistische bewerkingen van het materiaal: een alfabetisch register van joden in Nederland is, in tegenstelling tot wat Black lijkt te suggereren (300 e.v.), op ponskaarten nooit gemaakt (zie schrijven *Regierungs-Vizepräsident* Stüler aan *Generalkommissar* Wimmer d.d. 30-5-1941. NIOD, 25: 122B. Zie ook de ponskaart die als voorbeeld bij dit schrijven was gevoegd).

203. Verklaring W. Lages, pv. 28-9-1948. MvJ, CABR: 66, bundel 2, map E 'processen verbaal van verhoor uit dossier Joodse Raad'.

204. Verklaring F. aus der Fünten, pv. 14-5-1948. MvJ, CABR: 287. Zie ook de verklaring van J. van de Vosse, hoofd van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, pv. 7-4-1949. MvJ, CABR: 66, bundel 1.

205. Verklaring F. aus der Fünten, pv. 14-5-1948. MvJ, CABR: 287; verklaring F. Fischer, ibidem; verklaring D. Vas, pv. 18-12-1947. MvJ, CABR: 140, 6, map 'joodse raad Amsterdam'; verklaring F. Fischer, pv. 23-12-1947. Ibidem.

organiseerde dit referaat *Gegen-* en *Funkspiele*. De opzet van een *Gegenspiel* was het infiltreren van een illegale organisatie met een *V-Mann* om haar van binnenuit te leren kennen en vervolgens op te kunnen rollen. Bij een *Funkspiel*, zoals het *Englandspiel* (Rep 1977), werden met technische ondersteuning van de Orpo en in samenwerking met de *Abwehr*²⁰⁹ zenders van illegale organisaties die contact hadden met Engeland overgenomen. Sabotagemateriaal, wapens en agenten vielen zo in Duitse handen.²¹⁰ Naast contraspionage hield deze afdeling zich verder bezig met de algemene staatspolizeiliche controle en de bescherming van industrieobjecten.

Referat IV-F tot slot was de centrale van de *Ein- und Ausreisestellen* in Den Haag,

206. Verklaring F. Fischer, pv. 23-12-1947. Ibidem. 'De namen van diegene die gedeporteerd zouden worden interesseerden ons niet omdat ze (de Joden) toch op den duur allemaal weg moesten, en wanneer dan Amsterdam opgaf, dat er bijvoorbeeld 100 Joden gedeporteerd moesten worden, dan ging ik naar de Joodse Raad, of liet deze bij mij komen, hetgeen meestal het geval was, en deelde hun mede, dat er weer 100 Joden "weg" moesten. Door de Joodse Raad werd dan nimmer een bezwaar of aanmerking gemaakt, doch door hun werd zorg gedragen, dat ik een lijst kreeg met honderd namen van personen die opgehaald konden worden. Deze namen en adressen klopten altijd precies. Deze oplossing was veel beter dan de lijsten van de Zentralstelle zelf. Immers, voor wij er toe overgingen om de Joodse raad zelf de lijsten te laten samenstellen, hadden wij ons wel gerealiseerd, dat dit hun meteen de gelegenheid gaf om mensen te waarschuwen, waardoor onderduiken zou kunnen plaats hebben, maar niettegenstaande gingen wij er toch toe over en toen bleek, dat dit systeem veel beter was. Het kwam wel eens voor, dat enige personen onderdoken, doch dit percentage woog bij lange na niet op tegen de aantallen die wel gearresteerd konden worden terwijl thans de namen en adressen steeds volledig en goed waren. Bovendien had het nog het grote voordeel, dat de voor deportatie in aanmerking komende Joden door de Joodse Raad zelf van de stand van zaken op de hoogte waren gebracht, met als gevolg, dat de Joden die gedeporteerd zouden worden als het ware klaar stonden en hun bagage reeds gepakt hadden. Dit was een groot voordeel vergeleken bij het werken op lijsten van de Zentralstelle, aangezien dan de arrestaties onverwacht kwamen en de bagage nog gepakt moest worden. De namen van de weg te voeren Joden liet ik geheel over aan de Joodse Raad. Immers het kon mij niet schelen wie er wegging. Voor mij was hoofdzakelijk het aantal, niet de persoon. Dit had tengevolge, dat de Joodse Raad steeds aanwees voor deportatie, een categorie van Joden, die kan worden aangeduid met "de kleine man". Wie maar geld had of relaties bij de Joodse Raad, werd door deze zo lang mogelijk voor deportatie gevrijwaard. Dat steeds "de kleine man" door de Joodse Raad voor deportatie werd opgegeven is een feit, dat ik zelf steeds heb kunnen constateren. Ik merkte steeds op, dat de goeude Joden steeds, tenminste zolang zulks even mogelijk was, buiten schot bleven' (ibidem). Vgl. Van der Boom 1995: 171 e.v. Zie ook verklaring F. Fischer, pv. 14-5-1948. MvJ, CABR: 287; verklaring F. Fischer en J.F. Kling, sententie Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage 17-3-1949 inzake het proces tegen F. Fischer. Ibidem; verklaring C. Kaptein, pv. 19-1-1946. Ibidem; verklaring D. Vas, pv. 18-12-1947. MvJ, CABR: 140, 6, map 'joodse raad Amsterdam'; verklaring F. Fischer, pv. 23-12-1947. Ibidem.

207. In april 1943 was IV-D nog het *Schutzhaftreferat*, voor 21-6-1943 werd IV-C dat. Zie schrijven Deppner aan IV-D d.d. 16-4-1943, circulaire Deppner d.d. 30-7-1943 en *BdS IV-C2* aan *BdS IV-A1* d.d. 30-7-1943. NIOD, 77-85: 53A. Zie ook 'the german intelligence services in the Netherlands. Part III Sipo and SD'. NIOD, 249: 737, map A, map 5; vonnis *Schwurgericht bei dem Landgericht München* inzake het proces tegen W. Harster, G. Slotke en W. Zöpf d.d. 24-2-1967. Gepubliceerd in Rüter & De Mildt 2001: deel 25, 393-651, hier 404. De telefoonlijsten van het *BdS* hoofdkwartier van 1-10-1942 en 1-10-1943 in NIOD, 77-85: 293 maken eveneens duidelijk dat er iets is veranderd, namelijk een inkrimping van IV-C. Voor de wijziging behandelde IV-C nationaal verzet, overig verzet en illegale kranten.

208. Schöffner (1998: 65) meent dat er afgezien van *razzia's* door de Duitse en Nederlandse politie niet systematisch naar zich schuilhoudende mannen werd gezocht. Dit is niet juist: in samenwerking met de arbeidsbureaus gebeurde dit wel degelijk systematisch. Zie hoofdstuk 4 en zie het *Sonderbefehl* BdO 1a 5100 Nr. 1188/43 (g) d.d. 14-7-1943. NIOD, 77-85: 180A. Een en ander ging in samenwerking met de *Sipo* (afschrift rondschriften IV D 424/43 (Deppner) d.d. 20-7-1943). Dat de grote *razzia's* weinig succes hadden, is een ander verhaal (zie bijvoorbeeld het rapport van Lages aan de *BdS* over een grote actie op 6-9-1943 in Utrecht. Van de 768 opgegeven *Dienstpflichtverweigerer* konden er slechts 35 worden gearresteerd. Lages weet dit met name aan de slechte kwaliteit van de van het Arbeidsbureau ontvangen gegevens: zo zouden tot 242 mannen niet thuis zijn aangetroffen omdat zij inmiddels al in Duitsland werkten (schrijven IV-D-2212/42 Lages aan de *BdS* d.d. 10-9-1943. NIOD, 77-85: 180A)). Per 11-1-1944 stopte de *Sipo* met grotere acties – de *Einzelfestnahme* werd voortgezet voor zover *zuverlässige Unterlagen* ter beschikking stonden (schrijven IV D 26/43 d.d. 11-1-1944 aan de *Generalkommissar z.b.V., Hauptabteilung Soziale Verwaltung*. Ibidem). Zie Croes 1996 voor een indruk van de hiermee gemoeide aantallen arrestanten in de provincie Limburg. Ook in Duitsland zelf vormde de opsporing van arbeiders die zich aan *Arbeitsvertragsbruch* hadden schuldig gemaakt een belangrijke taak van de *Gestapo*. In de periode van januari 1944 tot juni 1944 nam het maandelijks aantal arrestanten toe van 42.480 tot 66.991. In maar liefst 62,3 procent van deze gevallen ging het om buitenlanders. Voor de maanden april, mei en juni 1944 lag dit percentage nog hoger: 88 procent, vermoedelijk steeg het daarna nog verder (Schmid 2000: 532-533).

209. Het *RSHA* diende hier in hoge mate bij te worden betrokken. Schrijven *CSSD Heydrich* aan de *BdS* in Oslo, Den Haag, Metz en Straatsburg, de *KdS* in Krakau, Warschau, Radom en Lublin, alle *Stapo(leit)stellen*, alle *Kripo(leit)stellen*, alle *SD-(Leit)abschnitte*, het *Einsatzkommando* Luxemburg e.a. d.d. 11-2-1941. NIOD, 77-85: 53A.

210. Deze samenwerking tussen de *Abwehr* en de *Sipo* vormde overigens een uitzondering op de regel. Zie verklaringen J. Schreieder en H. Giskes. *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945*. Deel 4C-1: *De Nederlandse geheime diensten te Londen. De verbindingen met het bezette gebied*, 37 & 126.

Amsterdam, Rotterdam en Maastricht. Deze organen, die niet waren verbonden aan de *Außenstellen* van de *BdS*, behandelden kwesties inzake het grensverkeer zoals de afgifte en registratie van *Durchlaßscheine*, *Grenzübertrittscheine* etc. Aanvragen van Nederlanders voor reizen naar Duitsland en België moesten aan de *BdS* worden voorgelegd. Indien de desbetreffenden in de *Zentralkartei* voorkwamen of als om hun opsporing al was gezocht, diende de aanvraag aan het *Referat IV-E* te worden voorgelegd: daar werd dan een beslissing genomen.²¹¹

3.5.5 *Gruppe V: de Kripo*

In vergelijking tot de *Gestapo* waren de taken van de op het hoofdkwartier 31 man tellende *Kripo* aanzienlijk minder omvangrijk: slechts in de gevallen waarin de Duitse *Generalstaatsanwalt* bevoegd was, kon de *Kripo* actief worden. De daders moesten dus of Duitse staatsburgers dan wel burgers van het protectoraat Bohemen-Moravië zijn, of de daad moest zich richten tegen Duitsland, (een lid van) het Duitse volk of de *NSDAP*. De behandelde zaken betroffen meestal diefstal, zakkenrollerij, inbraak, niet politieke moord, roofmoord, niet politieke brandstichting, zedendelicten, corruptie ten nadele van de *Wehrmacht*, bedrog en dodelijke verkeersongelukken.

De *Kripo* telde vijf onderafdelingen. *Referat V-A* had in de eerste plaats een toezichhoudende functie. In samenwerking met de *BdO* oefende het controle uit op de algemene personeelsaangelegenheden van de Nederlandse recherche. Tegelijkertijd nam *V-A* de reorganisatie van de Nederlandse recherche voor zijn rekening. In de tweede plaats begon dit *Referat* in 1943 actie te ondernemen tegen het groeiende aantal geslachtszieke Duitse soldaten. In overleg met de *Wehrmacht* werden bordelen opgericht in Den Helder, IJmuiden, Zandvoort, Hoek van Holland, Heemstede, Goes, Middelburg, Hulst, Doorn en vermoedelijk ook elders, om de verspreiding van ziekten zoveel mogelijk te voorkomen. De bordelen stonden met dit doel onder toezicht van Duitse of Nederlandse artsen. De vrouwen die hier werkten, kwamen aanvankelijk alleen uit Frankrijk en België, want 'man lehnste die Einsetzung von germanisch orientierten Prostituierten ab.'²¹² Desondanks zag men zich later genoodzaakt ook Nederlandse en Duitse vrouwen aan te trekken. Ze kregen voor hun diensten geen vast salaris maar werden per keer (25 tot 50 per etmaal) vijf gulden betaald en kregen daarnaast vaak fooien.²¹³ De bordelen bleken overigens maar in beperkte mate succesvol. In de omgeving van de goed lopende bordelen liep het aantal nieuwe infecties wel terug,²¹⁴ maar ze werden alleen druk bezocht door de niet-Duitse soldaten. Duitse soldaten bleken aan de bordelen geen behoefte te hebben: er dienden zich voor hen volgens een *Wehrmacht*-rapport van maart 1944 voldoende Nederlandse vrouwen aan, veelal zonder betaling (De Jong 1969-1991: deel 7, 269).

211. Althans vanaf 10-11-1941. Circulaire Harster d.d. 10-11-1941. NIOD, 77-85: 53A..

212. Ongedateerde verklaring O. Wenzky. NIOD, 248: 1876.

213. 'Overzicht der Deutsche politie- en inlichtingendienst, die in de bezettingsjaren (1940-1945) in het Nederlandsche gebied gewerkt hebben'. NIOD, 249: 628A.

214. Ongedateerde verklaring O. Wenzky. NIOD, 248: 1876.

Referat V-B bestreed de algemene criminaliteit voor zover die behoorde tot de voornoemde bevoegdheid van de Duitse *Generalstaatsanwalt* te Den Haag. Daarnaast werd ook dit Referat ingezet om Duitse soldaten gezond en inzetbaar te houden. In samenwerking met de Nederlandse zedenpolitie werden met dit doel 'loslopende' vrouwen in dancings en cafés opgepakt en aan een medisch onderzoek onderworpen. Met geslachtsziekten besmette vrouwen werden ter behandeling vastgehouden in het ziekenhuis.²¹⁵ De belangrijkste taak van V-B was echter de bestrijding van economische delicten. Van oktober 1941 tot augustus 1944 was de bijzondere afdeling van de Nederlandse Rijksrecherche ondergebracht bij V-B. Afgezien van de leiding bestond ze volledig uit Nederlandse rechercheurs. Hun activiteiten waren voornamelijk gericht tegen clandestiene slachtingen, vervalsingen van distributiebonnen en bonnenhandel. Om per 1 januari 1943 een duidelijk onderscheid te kunnen maken tussen de Nederlandse en de Duitse bestrijders van economische delicten binnen V-B werd het Referat in tweeën gesplitst: de afdeling van de Rijksrecherche heette voortaan V-B2 en werd officieel opgenomen in de Kripo,²¹⁶ de rest van de afdeling werd aangeduid als V-B1.

Het derde Kripo Referat was V-C. Deze onderafdeling had in de eerste plaats tot taak Duitse staatsburgers wegens crimineel gedrag of vroeger opgelegde c.q. ondergane straffen naar Duitsland uit te wijzen. Deze activiteit werd vanaf 1943 gestaakt. In de tweede plaats was dit Referat verantwoordelijk voor de opsporing (*Fahndung*) van voortvluchtige personen en in de derde plaats was de identificatiedienst hier ondergebracht. Vanaf 1943 was het werk geconcentreerd op *Fahndung* en *Kriegsfahndung* (de opsporing van voortvluchtige leden van de *Wehrmacht*). Er werd voor dit doel zowel een Duitse als een Nederlandse opsporingsafdeling opgericht. Beide afdelingen waren organisatorisch aan elkaar gekoppeld, maar werkten in de praktijk gescheiden.

De Nederlandse afdeling werd eind september 1943 in het leven geroepen.²¹⁷ Zij bestond uit veertien rechercheurs, voor een groot deel mannen van de afdeling V-B2. Opgezet op initiatief van het RSHA was haar taak de opsporing van de door de Nederlandse parketten, gerechten en politieorganen gezochte personen aan de hand van opsporingsregisters²¹⁸ en lijsten met serienummers van vermiste persoonsbewijzen. De Duitse afdeling deed dit voor de Duitse instellingen. De activiteiten van de Nederlandse afdeling beperkten zich voornamelijk tot treincontroles in het noorden en zuiden van het land, de Duitsers namen het geëlektrificeerde deel van het spoorwegennet in het midden van het land voor hun rekening. Af en toe deden de *Fahndungsdienste* invallen in cafés en hotels en dergelijke. In de zomer van 1944 werd de Nederlandse afdeling opgeheven.

215. 'Overzicht der Duitse politie- en inlichtingendienst, die in de bezettingsjaren (1940-1945) in het Nederlandsche gebied gewerkt hebben'. NIOD, 249: 628A.

216. Schrijven *Kriminalrat* Wenzky aan de directeur-generaal voor het politiewezen d.d. 2-8-1944. Nationaal Archief, 2.09.53: 578, FS 10.

217. Schrijven *Kriminalrat* Wenzky aan de directeur-generaal voor het politiewezen d.d. 28-9-1943. *Ibidem*, FS 7.

218. Zie de *Fahndungsnachweis der Zentralfahndungsstelle für die besetzten niederländischen Gebiete* (NIOD, Br. 1271) van 1 mei 1944. Het betreft hier een *Ausgabe B* oftewel het opsporingsregister dat betrekking had op zij die zich schuldig hadden gemaakt aan arbeidscontractbreuk en *Arbeitseinsatz*-ontduiking.

V-C was vanaf juli 1944 gelokaliseerd in Enschede en had nog maar twee taken: opsporing en identificatie. Na september 1944 was V-C de enige Kripo-onderafdeling die nog actief was: in verband met de nadering van de geallieerden werden V-A, V-B en V-D opgeheven. De activiteiten van V-C waren in deze periode louter administratief, in verband met de treinstaking konden namelijk geen treincontroles meer worden uitgevoerd.

Referat V-D was de *Erkennungsdienst*. Als aparte afdeling werd deze identificatiedienst annex dienst voor het technische recherchewerk begin 1943 opgericht en in september 1944 weer opgeheven.

Referat VK (*Kriegswirtschaftsdelikte*), ook wel *Kommando Horak* genaamd, was een onderafdeling van V-B1 ter bestrijding van de zwarte handel onder leiding van *Kriminalkommissar* Horak. Aanvankelijk bestond er geen aparte afdeling voor de bestrijding van zwarte handel. In het voorjaar van 1943 gaven de toenemende oorlogsmoeilijkheden in het Reich en de bezette landen echter de aanzet tot de uitgave van een aantal verordeningen en decreten door de departementen van Binnenlandse en Economische zaken ter bestrijding van economische delicten. Bovendien machtigde Seyß-Inquart het geven van premies voor het aanbrengen van aan distributie onderhevige goederen.

Op basis van deze machtiging maakte VK op grote schaal gebruik van *V-Männer* om de zwarthandelaren te achterhalen. Er werd een heel netwerk opgezet waarvan alleen de belangrijkste *V-Männer* in contact stonden met de onderafdeling. Op hun beurt onderhielden deze *V-Männer* weer verbinding met een kring van aan hen ondergeschikte informanten.²¹⁹ VK was gemachtigd om aan de tipgevers tot 100 procent van de 'witte' waarde van de in beslag genomen goederen te betalen, maar meestal betaalde ze hiervan slechts een vijfde tot een derde deel. Dit ging af van de opbrengst bij doorverkoop aan de *Rüstungsinspektion*, het *Luftwaffenbeschaffungsamt-Dienststelle Holland*, het *Sonderreferat für Truppenbetreuung beim Reichskommissariat* en op speciaal verzoek soms de *Nationalsozialistische Volksverein*. De rest van de opbrengst werd gestort in de kas van de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*. Als de gearresteerde zwarthandelaar erin toestemde dat 'zijn' goederen ten gunste van het Duitse Rijk zouden worden gebruikt, volgde meestal geen bestraffing. Gaf de zwarthandelaar de goederen niet 'vrijwillig' af, dan werd hij vervolgd. De straf was meestal een verbeurdverklaring, soms ook een vrijheidsstraf.²²⁰

3.5.6 *Gruppe VI: de Auslandsnachrichtendienst*

De afdeling VI bestond het grootste deel van de bezetting niet als zodanig maar was als Referat III-6 ondergeschikt aan de afdeling III. De prestaties van dit Referat waren gering. Op 10 november 1943 kwam *Hauptsturmführer* Johan Heinrich Ahrens in Den Haag aan om de leiding over te nemen. Referat III-6 viel op dat moment nog onder Knolles staf. Na protesten van Ahrens werd dit gewijzigd, in januari 1944 werd het Refe-

219. 'Overzicht der Duitse politie- en inlichtingendienst, die in de bezettingsjaren (1940-1945) in het Nederlandsche gebied gewerkt hebben'. NIOD, 249: 628A.

220. *Ibidem*; 'toelichting behorende bij het schema voorstellende SS en Duitse politie in Nederland met de corresponderende toporganen in Deutschland.' MvJ, CABR: 116.

rat in een zelfstandige afdeling VI omgezet. De taak bleef het via Nederlandse relaties verkrijgen van inlichtingen over de politieke, economische en later ook militaire toestand in de geallieerde landen. Bovendien werd op bevel van Heydrich gewerkt aan een zogenaamd I-net (invasie-net),²²¹ een inlichtingendienst die moest gaan werken als Nederland zou zijn bevrijd door de geallieerden.

Hoewel er na Ahrens aantreden een aanzienlijke personeelsuitbreiding kwam en het aantal agenten opliep tot een kleine twintig, werden de prestaties van VI er niet veel beter op. Na september 1944 werd er nog maar weinig constructiefs ondernomen. Niet alleen waren de archieven op last van hogerhand inmiddels vernietigd, ook de communicatie met Berlijn verliep nu slecht. Ahrens stak zijn energie in een liefdesaffaire met een actrice en de andere leden van de afdeling volgden zijn voorbeeld. Het werd in deze periode gebruikelijk vriendinnen op de loonlijst te plaatsen.²²² In september 1944 verhuisde VI naar Enschede. Met het opdringen van de geallieerden vluchtten de medewerkers van de afdeling naar de stad Groningen om uiteindelijk na de capitulatie op Schiermonnikoog te worden gearresteerd.

Een speciale positie binnen VI werd ingenomen door het Referat VI. Dit was de opleidingsschool voor spionage en sabotage 'Zorgvlied' te Scheveningen, ook wel 'Seehof' genoemd. Opgericht door Knolle was ze onafhankelijk van de BdS: de aanwijzingen kwamen rechtstreeks van het RSHA Amt VI. Knolle was tot de zomer van 1944 commandant van de school met als plaatsvervanger *Hauptsturmführer* Johannes Jacobus Sprey. Sprey, lid van de Germaansche SS in Nederland, was verantwoordelijk voor de dagelijkse leiding. Wegens *widematürliche Unzucht* werd hij later in de politiegevangenis Haaren vastgezet alwaar hij van Himmler, om erger te voorkomen, de opdracht c.q. de gelegenheid kreeg zelfmoord te plegen. 'Er konnte somit in allen Ehren SS-mäßig in Den Haag bestattet werden.'²²³

Eind 1943 of begin 1944 werd de school vergroot door de opening van de aanvullende radiozenderschool 'Kuhoff' bij Deventer, ook wel 'Oxenhof' genoemd. Deze school werd gebruikt voor de opleiding van de minder geschikte agenten. In verband met het oprukken van de geallieerden werd 'Kuhoff' in september 1944 gesloten. 'Zorgvlied' werd rond die tijd teruggetrokken naar Duitsland en het trainen van agenten werd beëindigd. In de laatste maanden ging het op 'Zorgvlied' om Arabieren en Italianen die werden getraind voor sabotage in Noord-Afrika en het Midden-Oosten.²²⁴

4. Machtverhoudingen binnen het BdS-apparaat

In Zweifelsfällen sind die Entscheidungen von den zuständigen Aussenstellen-Leitern selbst zu treffen.

WILHELM HARSTER²²⁵

221. Circulaire Schöngarth d.d. 4-10-1944. NIOD, 77-85: 53A.

222. Rapport over de 'German Intelligence Services' in Nederland. NIOD, 249: 737.

223. 'Ergänzung zum Lebenslauf August Woldeit, nr. 354786' d.d. 17-7-1945. NIOD, 249: 738.

224. Rapport over de 'German Intelligence Services' in Nederland. NIOD, 249: 737.

In deze paragraaf worden de machtsverhoudingen binnen de Sipo en de SD in Nederland behandeld. Eerst wordt de relatie tussen de HSSPF en de BdS geanalyseerd, vervolgens wordt de verhouding tussen de BdS en de regionale *Außenstellen* onder de loep genomen. Hieruit worden twee zaken duidelijk: in de eerste plaats dat HSSPF Rauter in de praktijk weinig zeggenschap had over de Sipo en de SD, in de tweede plaats dat de verhouding tussen de BdS en zijn *Außenstellen* alles behalve 'straf' was. Dit was niet alleen het gevolg van het tekort schietende diensttoezicht, maar ook van een decentrale wijze van organiseren die van meet af veel nadruk op de executieve had gelegd. Het zwaartepunt van het apparaat was daarmee op regionaal niveau komen te liggen omdat de uitvoerende krachten van de Sipo en de SD voor een groot deel in de *Außenstellen* waren ondergebracht. Met behulp van twee voorbeelden wordt vervolgens gedemonstreerd waartoe de grote mate van speelruimte van de *Außenstellen* leidde: corruptie in 's-Hertogenbosch en eigenrichting in Groningen.

4.1 De HSSPF en de BdS

In de Nederlandse historiografie over de bezetting wordt de HSSPF en *General der Waffen-SS und der Polizei* Rauter gewoonlijk neergezet als het formele en feitelijke hoofd van het Duitse politieapparaat in het bezette Nederland. Hij zou als afgevaardigde van de RFSS Himmler de leiding hebben gehad over de Sipo, de SD, de Orpo en de verschillende takken van de (*Waffen*) SS (bijvoorbeeld In 't Veld 1976; Houwink ten Cate 1998; Von Freitag Drabbe Künzel 1999; Meershoek 1999 & 2000). Bovendien was hij het hoofd van de Nederlandse politie, niet alleen omdat die onder het toezicht en de leiding van de Sipo en Orpo was gesteld,²²⁶ maar ook omdat hem als *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* door Seyß-Inquart expliciet de supervisie over de Nederlandse politie was verstrekt en zij zich aan zijn richtlijnen diende te houden.²²⁷ Deze beoordeling van de machtspositie van Rauter in Nederland wordt meestal gecombineerd met het idee dat de Sipo en de SD in Nederland een in hoge mate gecentraliseerde en geïntegreerde en bijzonder straf geleide organisatie vormden. Dergelijke opvattingen zijn dermate gevestigd, dat zij zowel de oorzaak als het gevolg lijken te zijn van het gebrek aan systematisch onderzoek naar zowel de verhouding tussen de HSSPF en de BdS in Nederland als de wijze waarop de Sipo en de SD hier feitelijk functioneerden. Het feit dat er op dit terrein een lacune bestaat, is echter niet de belangrijkste reden dat aan deze kwestie hier veel aandacht wordt besteed. Er is een dwingend argument. In paragraaf 3 is duidelijk geworden dat de vervolging van de joden in Nederland vanuit IV-B4 in Den Haag en de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam voor heel Nederland centraal werd aangestuurd. In dit verband zouden de *Außenstellen* van de Sipo en de SD slechts verantwoordelijk kunnen zijn geweest voor verschillen tussen de Nederlandse gemeenten in

225. *Fernschreiben* BdS Harster aan de *Außenstellen* d.d. 29-3-1941 met betrekking tot de vrijlating van in het kader van de Februaristaking gearresteerde leden van de CPN die niet van illegale activiteit werden verdacht. NIOD, 77-85: 144B.

226. Verordening 3/40 van 29-5-1940. *Verordeningsblad voor het bezette Nederlandsche gebied jaar 1940*.

227. Decreet van de Rijkscommissaris d.d. 3 juni 1940. *Ibidem*.

het gemeentelijke percentage joden dat de oorlog overleefde als zij onderling in de activiteit die de overlevingskans beïnvloedde daadwerkelijk van elkaar konden verschillen. In dit concrete geval betekent het dat zij dan aan de jacht op joden die onderdoken of anderszins de voor hen geldende regels overtraden naar eigen inzicht veel of weinig aandacht moesten kunnen besteden.²²⁸ Van *Außenstellen* die ‘alleen maar lokale uitvoeringsorganen’ waren, onderdeel van een ‘straf georganiseerd apparaat’ dat ‘van de grond af aan als een eenheid’ werd opgebouwd en waarin het verschil tussen functionarissen van de Kripo, de Gestapo en de SD ‘welhaast onmerkbaar was’ (In ‘t Veld 1976: 114-115), valt echter niet te verwachten dat zij hier zelf invloed op konden uitoefenen. De bovenstaande schildering van de organisatie en het functioneren van de Sipo en de SD is echter niet correct. Hieronder wordt zij op basis van een analyse van de verhoudingen tussen enerzijds de HSSPF en de BdS en anderzijds de BdS en de *Außenstellen* op verschillende manieren weerlegd.

De basis van het bestaande beeld over de positie van Rauter lijkt te worden gevormd door het onvoldoende onderkennen van een belangrijk kenmerk van de organisatiestructuur in het Derde Rijk: de dubbele onderschikking. Verschillende organisaties – en hierbinnen individuele (partij)functionarissen – waren op dezelfde beleidsterreinen actief en hadden overlappende bevoegdheden. Daarnaast waren de desbetreffende organisaties en functionarissen vaak tegelijkertijd ondergeschikt aan meerdere leidinggevenden. De ondoorzichtige situatie die hiervan het gevolg was, was niet alleen het resultaat van een bewuste verdeel- en heerspolitiek, maar werd ook geacht duidelijk te maken welke functionarissen zich staande konden houden. Degenen die hierin slaagden, bewezen in de dagelijkse bestuurlijke strijd om het bestaan zich te kunnen handhaven en hadden zich daarmee gekwalificeerd voor nieuwe taken. Binnen de SS was dat niet anders. De introductie van de HSSPF betekende daarom niet de invoering van een nieuwe hiërarchische laag tussen de verschillende *Befehlshaber* van de Sipo en de SD, de Orpo of de *Waffen-SS* en het respectievelijke *SS-Hauptamt* waaraan dezen ondergeschikt waren. De HSSPF vormde een *Sonderbefehlsweg*, niet in plaats van of opgenomen in de normale hiërarchische verhoudingen, maar een bevelslijn die daar los van stond en naar gelang de omstandigheden en de behoefte kon worden geactiveerd (Buchheim 1965: 143 e.v.).

Deze *Sonderbefehlsweg* stond uitsluitend ten dienste van de RFSS. Himmler had de HSSPF ingevoerd om de controle over zijn almaar groeiende SS-imperium te vergroten. Hij wantrouwde grote bureaucratieën: persoonlijke ambities bleven achter hun anonieme structuren verborgen, bovendien veroorzaakten ze stagnatie. De RFSS meende dat een paar energieke vertrouwelingen met de eventueel benodigde volmachten meer konden bereiken dan een bureaucratische organisatie. Daar komt bij dat deze

228. De capaciteiten van de betrokken *Polizisten* speelden hierbij een geringe rol. Eind 1942 werd Harster door het RSHA om een opgave gevraagd van de ondergeschikten die in aanmerking kwamen voor een opleiding tot *Kriminalkommissar*. Harster gaf Schreieder een lijst met vijftien namen, waaronder die van *JudenFischer* (voorgedragen door Zöpf), en vroeg hem hier kritisch naar te kijken. Schreieder schrapte er dertien, waaronder Fischer. Toen Zöpf vroeg waarom, zei Schreieder dat het vangen van weerloze joden geen vakarbeid was en dat Fischer eerst maar eens moest laten zien dat hij een goede *Kriminalist* was (verklaring J. Schreieder, pv. 14-5-1948. Mv), CABR: 287).

individuen makkelijker door hem onder controle waren te houden. Himmler erkende tegelijkertijd dat hij er niet omheen kon de SS gestructureerd en bureaucratisch te organiseren. Om nu enerzijds de SS-bureaucratieën beter in de hand te kunnen houden en de groeiende macht van de leiders van zijn *SS-Hauptämter* een tegenwicht te kunnen bieden en anderzijds de mogelijkheid te hebben in het voorbijgaan van de bureaucratie een coherente politiek te kunnen voeren, riep hij de HSSPF in het leven (Birn 1986: 100-105; Banach 1998: 210).²²⁹

Hoewel Himmler de positie van de HSSPF in de SS-hiërarchie nooit duidelijk definieerde omdat deze naar zijn idee uit de omstandigheden moest groeien, bleek in de praktijk al spoedig dat een HSSPF vrij ver kon gaan. Zo kon hij de orders buiten werking stellen die een *Befehlshaber* aan een hem ondergeschikte *Außenstellenleiter* gaf en kon hij eisen bij een bepaald *Sachgebiet* te worden betrokken. Hoewel de zelfstandige activiteit van de *Befehlshaber* door de HSSPF niet werd aangetast, zal het niet tot verbazing leiden dat de *Chef der Ordnungspolizei* (CdO) Dalüge en de *Chef der Sicherheitspolizei und des SD* (CSSD) Heydrich met hun komst weinig ingenomen waren. Dalüge legde zich bij de ontstane situatie neer, Heydrich was hier echter veel minder toe bereid.

De rol die de HSSPF kon spelen, stond en viel met de toegang tot informatie. Het was dan ook op dit terrein dat Heydrich probeerde de HSSPF de voet zoveel mogelijk dwars te zetten. Terwijl het *Hauptamt Ordnungspolizei* er toe overging de post voor de BdO via de HSSPF te verzenden, deed het RSHA dit nooit. De BdS beschikten bovendien over exclusieve telexverbindingen met het RSHA, buiten de HSSPF om. Op deze wijze kon het RSHA zelf bepalen of, en zo ja, welke informatie aan de HSSPF zou worden verstrekt en of hij überhaupt zou worden geïnformeerd over de opdrachten die door het RSHA aan de BdS werden gegeven. Dit gebeurde vervolgens slechts in geringe mate. Himmler, die ervoor waakte dat de positie van de HSSPF tegenover de *Befehlshaber* niet te sterk werd, bood hiervoor ook alle gelegenheid: pas op 31 januari 1942 gaf hij opdracht aan de *SS-Hauptamtchefs* de HSSPF over alle belangrijke zaken op hun werkterrein te informeren. Heydrich liet zich aan deze opdracht echter weinig gelegen liggen. Onder normale omstandigheden had de HSSPF daarmee betrekkelijk weinig manoeuvreerruimte. Hij kon een BdS slechts tot bepaalde zaken aansporen en hem zijn wensen kenbaar maken – de BdS nam over de te volgen koers dan contact op met het RSHA (Birn 1986: 80, 106-122; Banach 1998: 211).²³⁰

Nadat Heydrich begin juni 1942 aan de gevolgen van een aanslag door vanuit Engeland opererende Tsjechische agenten was bezweken en de voormalige HSSPF Ernst Kaltenbrunner een half jaar later de leiding over het RSHA had overgenomen,²³¹ werd de houding van het RSHA wat coöperatiever. In essentie veranderde dit de verhoudingen niet: de HSSPF kon over de lopende aangelegenheden wel om opheldering vragen aan de BdS, maar hij had niet de mogelijkheid te controleren of hetgeen hem

229. Zie ook de weinig helder geformuleerde ‘*Dienstanweisung für die Höheren SS- und Polizeiführer*’ d.d. 18-12-1939 (NIOD, 210: H171 en H273).

230. Ook de in het *Reich* actieve *IdS*, wier positie minder sterk was dan die van de BdS in de bezette gebieden, waren in de praktijk niet aan de HSSPF ondergeschikt. Banach 1998: 211.

werd verteld gefilterde informatie was of niet. De HSSPF kon daarnaast een *Befehlshaber* of diens ondergeschikten niet van zijn taken ontheffen, disciplinair straffen of bevorderen en had, afgezien van de vertegenwoordigers van het zich gediensstig opstellende *Rasse- und Siedlungshauptamt* (RuSHA), geen invloed op de bezetting van de posities. Zelfs tegenover de medewerkers van zijn eigen staf, die vanuit de verschillende *SS-Hauptämter* werden gedetacheerd, had hij deze bevoegdheden niet. Hierin kwam pas verandering toen Himmler op 21 juni 1943 bepaalde dat de HSSPF in bepaalde gevallen aan de disciplinaire bevoegdheden van de *Hauptämter* voorbij kon gaan en zelfstandig leden van de SS kon straffen (Birn 1986: 80, 106-122).

Een en ander betekent echter niet dat de HSSPF onbelangrijk was. In de bezette gebieden fungeerde hij in contacten met instanties die niet tot het *SS-imperium* behoorden gewoonlijk als het centrale aanspreekpunt. Daarnaast had de HSSPF bij grootschalige ordeverstoringen of andere calamiteiten vergaande bevoegdheden om de orde te bewaren c.q. te herstellen, met gebruikmaking van alle beschikbare *SS*- en politie-eenheden in zijn ressort. In gebieden waar een voortdurende strijd met partizanen werd gevoerd, voornamelijk in Oost-Europa en Zuidoost-Europa, was deze situatie permanent en hadden de HSSPF speciale staven om de strijd tegen de *Banden* te coördineren. In deze gebieden was hun rol dan ook veel belangrijker. Bijzondere maatregelen met een politiek karakter, zoals *represailles* en *Gegenterror*, vielen daarnaast eveneens onder de competentie van de HSSPF, bovendien speelden zij op het gebied van de jodenvervolgeling geregeld een coördinerende rol. Verder ondervond een HSSPF over het algemeen weinig weerwerk als hij in de lijn van de binnen de *SS* bestaande ideologische consensus een verscherping van een maatregel bepleitte. Indien hij in dit verband aandrang op de vervanging van een *Befehlshaber* die te weinig hardheid op kon brengen en zich te *weich* had getoond, waren de leiders van de *Hauptämter* gewoonlijk bereid deze af te lossen (Birn 1986: 112, 114, 126-127, 166-179).

4.2 Rauter en Harster

De relatie tussen Rauter en zowel Harster als diens opvolgers in Nederland week weinig af van het algemene beeld dat hierboven is geschetst. Volgens Harster zelf, meerder *Außenstellenleiter* en andere leidende ambtenaren van de *Sipo* en de *SD* in Nederland was de *BdS* alleen ondergeschikt aan Rauter voor wat betreft de 'Sicherung der Ruhe und Ordnung' en interne *SS*-zaken. In alle andere zaken was hij ondergeschikt aan het *RSHA*.²³² Ook Rauter maakte van zijn positie als HSSPF na de oorlog geen geheim. De *BdS* was, in tegenstelling tot de *BdO*,²³³ zeer onafhankelijk en alleen ondergeschikt aan

231. In de tussentijd nam Himmler zelf de leiding van het *RSHA* op zich. Hij liet de *Amtschefts* gedurende deze periode grotendeels vrij in hun werk (Witte, Wildt, Voigt e.a. 1999: 45; Wildt 2002: 681, 693), maar besteedde tegelijkertijd wel veel aandacht aan de jodenvervolgeling.

232. Verklaringen W. Harster e.a., pv. 8-10-1948. NIOD, 248: 639, map A.

233. Verklaring H. Rauter, pv. 6-12-1947. NIOD, 248: 1380, map A. *BdO* waren in Nederland achtereenvolgens *Generalmajor der Polizei* Otto Schumann (juni 1940 – december 1942), *Generalmajor der Polizei* dr. Heinrich Lankenau (december 1942 – 6 januari 1944), *Generalmajor der Polizei* Hellmut Mascus (6 januari 1944 – 14 oktober 1944), *Oberst der Polizei* Griep (14 oktober 1944 – 8 februari 1945) en *Generalmajor der Polizei* Hellmut Mascus (8 februari 1945 – capitulatie). Mehner 1995: 318.

hem voor wat betreft de handhaving van de openbare orde,²³⁴ voor welke Himmler hem persoonlijk verantwoordelijk had gemaakt,²³⁵ en interne *SS*-aangelegenheden zoals het *SS- und Polizeigericht*.²³⁶ Daar de *Orpo* en de Nederlandse politie in eerste instantie de instrumenten waren om deze openbare orde te handhaven, was Rauter hoofdzakelijk in hun doen en laten geïnteresseerd en niet in dat van de *Sipo* of de *SD* (Van der Mey 1996: passim).²³⁷ Bij een verstoring van die openbare orde was de taak van de *Sipo* dan ook de Nederlandse politie op de hoogte te brengen en tot ingrijpen te manen. Zij diende zelf pas handelend op te treden als er sprake was van een beschimping of bedreiging van Rijksduitsers.²³⁸

In feite stond Rauter met betrekking tot het functioneren van de *Sipo* en de *SD* in Nederland aan de zijlijn: hij slaagde er nooit in 'einen vollen Einblick' te krijgen.²³⁹ Veel contact met Harster had Rauter niet. Aanvankelijk spraken zij elkaar over *Sipo*-zaken eens per week, maar al spoedig overlegde Harster met Rauter naar eigen zeggen alleen nog maar als daar een bijzondere reden voor bestond.²⁴⁰ Op deze wijze bleef Rauters kennis van zaken beperkt. Hij had geen inzage in de correspondentie tussen de afdelingsleiders van het *RSHA* en Harsters hoofdkwartier. Daarnaast verbood Harster zijn *Außenstellenleiter* Rauter rechtstreeks te informeren, behalve gedurende bijzondere omstandigheden (Van der Mey 1996: 260). Harster kreeg zijn orders rechtstreeks van het *RSHA*, ook wat de jodenvervolgeling betreft, en alleen incidenteel werden zij ter informatie aan Rauter gezonden.²⁴¹ In omgekeerde richting was dit eveneens het geval: Rauter schatte dat van alle berichten die de *Sipo* en de *SD* in Nederland naar het *RSHA* stuurden hij maar twintig procent te zien kreeg.²⁴² Of deze schatting juist is, is de vraag. Harster had een directe telexverbinding met het *RSHA* en wat daarmee werd verzonden, onttrok zich volledig aan Rauters waarneming. Wat *SD*-aangelegenheden betreft was Rauter evenmin goed geïnformeerd. Weliswaar ontving hij naast de *Meldungen aus den Niederlanden* de hieraan deels ten grondslag liggende wekelijkse *Stimmungsberichte* van de *Außenstellen*,²⁴³ maar hiermee hield het ook op. *Sturmabführer* Hans Joachim Fahrenholz, sinds juli 1944 het hoofd van de *SD* in Nederland, verklaarde na de oorlog dat Rauter zijn *SD-Sonderberichte* gewoonlijk niet

234. Verklaring H. Rauter, pv. 29-12-1948. MvJ, CABR: 140, 4, map 31.

235. Verklaring H. Rauter, pv. 6-12-1947. NIOD, 248: 1380, map A.

236. Verklaring H. Rauter, pv. 8-10-1948. NIOD, 248: 639, map A.

237. In 1938 had Heydrich het plan opgevat om van Rauter een *Polizeidirektor* te maken en hem als zodanig meer toe te leggen op politiewerk. Rauter sloeg dit voorstel echter af (schrijven Rauter aan Himmler, d.d. 14-3-1938. NIOD, 210: SS-PHA 1). Om hem toch met politie- en daarnaast met inlichtingenwerk kennis te laten maken, werd Rauter in februari en maart 1940 achtereenvolgens geplaatst bij de *SD* in Breslau, de *Gestapo* in Breslau, de *Kripo* in Breslau, de *Gestapo* in Kattowitz, de *SD* in Kattowitz, de *IdS* in Breslau en de *Inspekteur der Ordnungspolizei* in Breslau (afschrift bevel *RFSS* aan de *Führer SS-Oberabschnitt Südost Gruppenführer* Von dem Bach-Zelewski, het *RSHA* en het *HA Orpo* d.d. 1-2-1940; schrijven Rauter aan het *Personalhauptamt* d.d. 2-3-1940; schrijven Rauter aan de *RFSS-Personalhauptamt* d.d. 1-4-1940. NIOD, 210: SS-PHA 1). Veel meer dan wat vluchtige indrukken zal hij hier niet opgedaan kunnen hebben.

238. Circulaire Harster d.d. 10-7-1941. NIOD, 77-85: 53A.

239. Zevende verhoor van H. Rauter d.d. 5-3-1947. NIOD, 248: 1380, map I.

240. 'Antwoordenlijst op vragen van Seyes'. NIOD, 248: 639, map E.

241. Verklaring W. Harster, pv. 18-12-1947. Ibidem. De jodenvervolgeling in Nederland werd op hoofdlijnen op het allerhoogste niveau geregeld tussen Seyß-Inquart en Heydrich, Rauter had hierop geen invloed (verklaring W. Harster, pv. 6-12-1947. NIOD, 248: 1380, map A).

242. Verklaring H. Rauter, pv. 6-12-1947. Ibidem. Deze twintig procent had met name betrekking op het verzet in Nederland.

243. Vijfde verhoor van H. Rauter d.d. 20-2-1947. Ibidem, map H. Rauter constateerde dat die *Stimmungsberichte* interessanter waren dan het uiteindelijke rapport dat op basis hiervan werd samengesteld.

ontving. Alleen als hij hier speciaal om vroeg, werd hem een exemplaar ter beschikking gesteld.²⁴⁴ Maar hij moest dan natuurlijk wel eerst van het bestaan van dit bericht op de hoogte zijn geweest.

Dit nam niet weg dat Rauter naar buiten toe in Nederland voor de Sipo en de SD het centrale aanspreekpunt bleef. Indien de BdS met Nederlandse overheidsinstanties brieven wisselde, gebruikte hij geregeld briefpapier met de *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* als titel en tekende hij in *Vertretung* – daarmee voor de buitenwacht een eenheid in het politie- en inlichtingenapparaat suggererend die in feite niet bestond.²⁴⁵

4.3 De BdS en de Außenstellen

4.3.1 Reorganisatie: theorie en praktijk

Wat de verhouding tussen de BdS en de Außenstellen van de Sipo en de SD betreft, is het bestaande beeld dat deze na de reorganisatie louter compacte, lokale uitvoeringsorganen waren van de straf leiding gevende Harster in Den Haag (In 't Veld 1976: 114; Meershoek 2000: 389). Is dit beeld wel juist? Wat was de inhoud en betekenis van deze reorganisatie?

De Einsatzkommandos uit Nockemanns dagen functioneerden betrekkelijk onafhankelijk van de Gruppenstab. Ze werden geleid door een KdS die, hoewel ondergeschikt aan de BdS, zijn eigen correspondentie onderhield met instellingen in Duitsland en ook met het RSHA – ze konden hiervan zelfs orders krijgen zonder dat de BdS daar weet van had (Birn 1986: 110). De Einsatzkommandos hadden zelfstandige afdelingen voor de behandeling van personeelszaken en organisatorische en juridische aangelegenheden. De KdS konden ook zelfstandig disciplinaire maatregelen tegen hun ondergeschikten nemen.

Harster bracht hierin verandering. Hij hief de Einsatzkommandos op en installeerde in plaats daarvan Außenstellen, aanvankelijk één in elke provincie, later zes verspreid over het land. De Außenstellen mochten niet zelfstandig corresponderen met instellingen in Duitsland, inclusief het RSHA. De verzending en ontvangst van hun post verliep via het hoofdkwartier in Den Haag. Harster reserveerde de bevoegdheid om disciplinaire straffen uit te delen voor zichzelf en centraliseerde de behandeling van personeelszaken, organisatorische en juridische aangelegenheden – de Außenstellen hadden hiervoor geen afdeling.

Op het eerste gezicht lijkt het alsof Harster de Außenstellen hiermee flinke beperkingen had opgelegd, maar in de praktijk lag dat toch anders. Toen bijvoorbeeld de Außenstelle Arnhem in september 1940 op eigen houtje de Nederlandse politie in Gelderland opdroeg de joden in deze provincie te registreren, werd Harster hierover pas geïnformeerd toen het Ministerie van Binnenlandse Zaken over deze gang van zaken zijn beklag deed.²⁴⁶ voor een BdS die zijn Außenstellen tot louter uitvoerende organen zou hebben gereduceerd toch een merkwaardige zaak.

244. Verklaring H. Fahrenholz, pv. 15-7-1946. NIOD, 249: 627. Zie ook verklaring H. Pröbsting (ondervragingsrapport 7-3-1946 – overzicht betreffende H. Pröbsting. MvJ, CABR: 73359 (pf. Arnhem 19776/pf. Amsterdam G10434)), het hoofd van III-B. Deze stelt dat Rauter alleen rapporten van de SD ontving als zijn chef hiertoe besloot.

245. Bijvoorbeeld: schrijven BdS Harster aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Frederiks d.d. 13-7-1942. NIOD, 101B: 21.

Belangrijker was echter dat Harster had bepaald dat het hoofdkwartier zich voortaan inhoudelijk zou bemoeien met het politiewerk dat op de Außenstellen werd uitgevoerd. De procedure hiervoor was als volgt. Nadat een Sachbearbeiter zijn onderzoek had afgesloten en het proces-verbaal had afgerond, diende hij dit met een notitie over de behandeling van de zaak en een voorstel met betrekking tot de ten aanzien van de verdachte te nemen maatregelen aan de Außenstellenleiter te overhandigen.²⁴⁷ De laatste voegde zijn standpunt toe en zond de stukken daarna door naar het hoofdkwartier. Daar werd vervolgens besloten wat er met de verdachte moest gebeuren: hij werd vrijgelaten, overgedragen aan de Duitse Justitie in Nederland om voor een rechter te verschijnen of hij werd in Schutzhaft genomen.²⁴⁸ Dit kon kurzfristige Schutzhaft of gewone Schutzhaft zijn. Kurzfristige Schutzhaft duurde maximaal zes maanden en kon door de BdS zelfstandig worden opgelegd. De 'straf' werd uitgezeten in een gevangenis van de Sipo, het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (PDA) of, later, in het concentratiekamp Vught. De Schutzhaft van langer dan zes maanden diende uitsluitend in Vught of in een concentratiekamp in Duitsland te worden ondergaan. Het RSHA moest van tevoren hiervoor met een Schutzhaftantrag om toestemming worden gevraagd, met een Schutzhaftbefehl werd de goedkeuring vervolgens verleend.

Ook deze ingreep lijkt op het eerste gezicht indrukwekkender dan hij daadwerkelijk was. In de praktijk verwaterde de procedure al spoedig. De eerste maanden na de reorganisatie zou Harster naar eigen zeggen de van de Außenstellen ontvangen dossiers nog zelf hebben beoordeeld, maar daarna zou hij dit aan Sturmbannführer en Regierungsrat dr. Erich Deppner, destijds de leider van de afdeling I, hebben overgelaten.²⁴⁹ Alleen de bijzondere gevallen zou Deppner nog aan Harster hebben voorgelegd. Deppner reageerde op de voorstellen van de Sachbearbeiter tot het opleggen van Schutzhaft gewoonlijk heel voorspelbaar, hij accepteerde ze namelijk altijd. Hij ging zelfs verder: 'wurde in bestimmten Fällen von uns einmal statt eine Schutzhaft, eine Verwarnung gegen Beschuldigte vorgeschlagen, dann bestand er stets auf die Stellung eines Schutzhaftantrages.'²⁵⁰ Als het om gewone Schutzhaft ging, was de volgende schakel in de controle-

246. Dit valt af te leiden uit het gebrek aan voorbereiding van de actie en de afloop. De cartotheekkaarten met joden die door de Nederlandse politieorganen aan de Außenstelle werden toegezonden, hadden allemaal een verschillend formaat omdat hierover niets was voorgescreven. Bijgevolg zag de Außenstelle zich genoodzaakt eind september de politie in de provincie Gelderland nogmaals op te dragen tot registratie over te gaan en de gegevens op één type kaart vast te leggen (schrijven Außenstellenleiter Thomsen aan de procureur-generaal in Arnhem d.d. 24-9-1940. NIOD, 20: 4883 Ve/40). Harster stak hier vervolgens een stokje voor. Om misverstanden te voorkomen: de klachten van het Ministerie van Binnenlandse Zaken hadden geen betrekking op het feit dat joden werden geregistreerd (er werd op dat moment al gewerkt aan de voorbereidingen voor een landelijke registratie) maar op het punt dat een en ander buiten de secretaris-generaal om gebeurde (schrijven Departement van Binnenlandse Zaken aan de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz d.d. 28-10-1940. NIOD, 20: 4883 Ve/40). Dit was overigens niet de eerste keer dat de Sipo in Arnhem het initiatief tot registratie van joden nam: in juni 1940 had zij dat ook willen doen met Duitse joden. BdS Nockemann verbood het echter (Lagebericht 6/40 van het EK 2 d.d. 10-6-1940. NIOD, 206: 500-3-155).

247. Voor een voorbeeld hiervan: NIOD, 77-85: 206C.

248. Schrijven Deppner aan BdS IV-D d.d. 16-4-1943 en circulaire Deppner d.d. 30-7-1943. NIOD, 77-85: 53A; verklaringen van W. Lages en W. Harster. Pv. van de terechtzitting van de Eerste Kamer van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces tegen W. Lages, 19 juli – 20 september 1949. MvJ, CABR: 140, 1; brief van H.F.W. Kütke aan de PRA, 21-9-1946. MvJ, CABR: 31509, 2, map 'PF Den Bosch 31509 II'.

249. Verklaring W. Harster, pv. 8-10-1948. NIOD, 248: 639, map A. Begin december 1940 zaten reeds 262 Nederlanders in Schutzhaft. Zie Meldungen aus den Niederlanden nr. 24, 10-12-1940. NIOD, 77-85: 30A.

250. 'Ergänzung zum Lebenslauf August Woldeit, nr. 354786' d.d. 17-7-1945. NIOD, 249: 738.

keten het RSHA. De toetsing hier stelde niet veel voor: het RSHA accepteerde gewoonlijk alle *Schutzhaftanträge*, niet in de laatste plaats omdat men er vanuit ging dat het verzoek niet zonder reden was gedaan.²⁵¹ Om de gang van zaken te vereenvoudigen en te onderstrepen dat de controle door het RSHA een formaliteit was, bepaalde Harster eind juli 1943 dat arrestanten in het vervolg meteen naar Vught konden worden gestuurd ook al was er nog geen *Schutzhaftbefehl* van het RSHA ontvangen.²⁵² Kort hierop demonstreerde Deppner dat ook zijn beoordeling van de *Schutzhaftantrag* een plichtpleging was. Hij droeg de *Außenstellen* en de *Referaten* van het hoofdkwartier op voortaan zelf de benodigde *Schutzhaftkarte* op te maken als ze iemand in *Schutzhaft* genomen wilden hebben – dat scheelde zijn afdeling werk.²⁵³

In feite was er daarmee vergeleken met de situatie voor de reorganisatie weinig veranderd: de *Sachbearbeiter* had het eerste en laatste woord over het lot van verdachten. Hij besliste over de arrestatie, over het verdere verloop van het onderzoekstraject en had een doorslaggevende stem inzake de uiteindelijke gevolgen voor de verdachte. Volgens de *Sturmabführer* en *Regierungsrat* dr. Arno Arlt, sinds augustus 1942 het hoofd van de afdelingen I en II en *Untersuchungsführer* als opvolger van Deppner die de leiding van de *Gestapo* op zich had genomen, was er feitelijk slechts één voorwaarde voor een in *Schutzhaft*-name: dat er een op schrift gesteld en door de verdachte ondertekend procesverbaal bestond.²⁵⁴ Het resultaat was dat iemand in *Schutzhaft* kon worden genomen zolang zijn *Sachbearbeiter* daar maar lust toe voelde.²⁵⁵ Dit kon dus gebeuren ook als de *Polizist* onvoldoende bewijs had verzameld maar desondanks meende dat het (te) gevaarlijk was om de verdachte te laten gaan, of als hij meende dat de verdachte ‘een slecht mens’ was.²⁵⁶

Het verzoek tot in *Schutzhaft*-name diende de *Sachbearbeiter* gepaard te laten gaan met een voorstel over de soort *Schutzhaft* die hij van toepassing achtte. In het geval dat zijn voorstel de zes maanden overschreed, betekende dit meestal dat de verdachte naar een concentratiekamp in Duitsland zou worden gebracht. Officieel waren de concentratiekampen hier onderverdeeld in verschillende *Stufen*, gedeels afhankelijk van de ‘verbeterbaarheid’ van de gevangene. De lichtste categorie, *Stufe Ia*, was voor gevangenen die oud of nauwelijks *arbeitsfähig* waren en wie men met een zekere terughoudendheid wilde behandelen. Zij werden in de *Heilkräutergarten* in Dachau tewerkgesteld. *Stufe I*, voor ‘wenig belasteten und unbedingt besserungsfähigen *Schutzhäftlinge*, außerdem für *Sonderfälle und Einzelhaft*’, bestond uit de kampen Dachau, Sachsenhausen en het *Stammlager* Auschwitz I. *Stufe II*, de categorie kampen ‘für schwerer belastete, jedoch noch erziehungs- und besserungsfähige *Schutzhäftlinge*’ bestond uit Buchenwald,

251. Ibidem; verklaring A. Arlt, pv. 8-10-1948. NIOD, 248: 639, map A. Dit was met joden niet anders. Vonnis *Schwurgericht bei dem Landgericht München* inzake het proces tegen W. Harster, G. Slottke en W. Zöpf d.d. 24-2-1967. Gepubliceerd in Rüter & De Mildt 2001: deel 25, 393-651, hier 460.

252. Circulaire Harster, 30-7-1943. NIOD, 77-85: 53A.

253. Circulaire Deppner, 4-10-1943. Ibidem.

254. Verklaring A. Arlt, pv. 8-10-1948. NIOD, 248: 639, map A.

255. Zie ook de circulaire van IV-A1 d.d. 31-7-1943 volgens welke ‘der B.d.S. nur in den seltensten Fällen von dem Entscheidungen der Außenstellen ohne Rücksprache mit den dortigen Sachbearbeitern abweichen wird’ (NIOD, 77-85: 53A).

256. Verklaring W. Panhuis, pv. 4-7-1947. MvJ, CABR: 73359.

Flossenbürg, Neuengamme en Auschwitz II (Birkenau). *Stufe III*, voor ‘schwer belastete, insbesondere gleichzeitig auch kriminell vorbestrafte und asoziale, d.h. kaum noch erziehbaren *Schutzhäftlinge*’ bestond uit slechts één kamp: Mauthausen.²⁵⁷

Het voorstel van de *Sachbearbeiter* voor de *Stufe* werd in eerste instantie beoordeeld door het hoofd van het *Schutzhaftreferat* IV-C, *Obersturmführer* en *Polizeioberinspektor* Walter Herbert Heinrich, in tweede instantie door Deppner. Net als de suggestie voor het *an sich* opleggen van *Schutzhaft* werd het *Stufe*-voorstel doorgaans geaccepteerd. In het geval dat de mening van Heinrich afweek van die van de *Sachbearbeiter*, betekende dit over het algemeen dat de eerste de voorgestelde *Stufe* te licht vond en aan Deppner een verzwaring voorstelde.²⁵⁸

4.3.2 *Verschärfte Vernehmung* en diensttoezicht

Het mishandelen van arrestanten om inlichtingen te verwerven kende een lange geschiedenis in het Derde Rijk. Direct met de massale arrestaties van tegenstanders in 1933 werd er een begin mee gemaakt. Was het toentertijd met name de uit leden van de SA en SS bestaande hulppolitie die zich hieraan schuldig maakte, toen deze na de ‘revolutionaire fase’ van het nazistisch regime weer naar huis werd gestuurd, bleef de politieke politie mishandelingen gebruiken om snel de gewenste inlichtingen los te krijgen.

In paragraaf 2 is reeds uiteengezet hoe de regels met betrekking tot de *verschärfte Vernehmungen* in 1937 luidden. In juni 1942 werden zij verder verruimd. Naar gelang de omstandigheden was de *Gestapo* nu officieel bevoegd om arrestanten met de volgende middelen onder druk te zetten: het onthouden van voedsel met uitzondering van water en brood, het onderbrengen van de verdachte in een verduisterde cel, de verdachte de nachtrust benemen, hem vermoeiende gymnastische oefeningen laten doen en hem stokslagen toedienen. Het maximum van 25 slagen was echter afgeschaft terwijl een arts nu pas vanaf de 21ste klap aanwezig hoefde te zijn. Belangrijk was dat de *Sachbearbeiter* geen toestemming meer aan het RSHA hoefde te vragen: de *BdS* mocht voortaan zelf beslissen of, en zo ja, aan wat voor soort verscherpt verhoor de verdachte zou worden onderworpen. De voorwaarde hierbij was slechts dat de verdachte een communist, marxist, Jehova’s getuige, saboteur, terrorist, lid van een verzetsorganisatie, geheim agent, een lanterfanter, een ‘werkschuwe’ Poolse of Russische dwangarbeider of een asociaal persoon moest zijn. Indien de verdachte niet tot één van de voornoemde

257. Schrijven *Stapoleitstelle* Düsseldorf aan de *Außenstellen*, *Grenzdienststellen* en *Dienststellen im Hause* d.d. 23-1-1941. NIOD, 215: 76B. Het originele *Erlaß* van Himmler is van 2-1-1941. Zie ook Broszat 1965: 122 e.v. Bij joden betekende *Schutzhaft* van meer dan zes weken deportatie naar Mauthausen en daarmee de dood (notulen vergadering Centrale Commissie van de Joodse Raad van 1-5-1942. NIOD, 182: 9B). De eerder genoemde *Kriminalkommissar* Horak van V-B2 bijvoorbeeld was verantwoordelijk voor de arrestatie van tenminste dertien joden tussen 4 mei 1942 en 24 oktober 1942. Zij werden naar Mauthausen gebracht en vermoord. NIOD, 248: 758, stuk 6.

258. ‘Ergänzung zum Lebenslauf August Woldeit, nr. 354786’ d.d. 17-7-1945. NIOD, 249: 738. Overigens bleef de invloed en de werkzaamheid van de *Außenstellen* niet beperkt tot hun eigen arrestanten: eind februari 1944 zag *BdS* Naumann zich na klachten van de secretaris-generaal van Justitie Schrieke en het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz* genoodzaakt de *Außenstellenleiter* uitdrukkelijk te verbieden zelfstandig in te grijpen in de Nederlandse rechtspleging (schrijven Naumann aan alle *Außenstellen* d.d. 28-2-1944. NIOD, 33: 12 Ju 41N).

categorieën behoorde en een verscherpt verhoor desalniettemin nodig werd geacht, dan moest het RSHA wel eerst om toestemming worden gevraagd. Tot slot benadrukte Heydrich dat het

‘selbstverständlich [ist], daß der Mittel der verschärften Vernehmung nur in wirklich notwendigen und wichtigen Fällen angewendet wird. In Zweifelsfällen ist vorher meine Genehmigung einzuholen. Verstöße gegen diese Erlaß werden strafrechtlich und disziplinar geahndet.’²⁵⁹

In verband met dit laatste moest de nieuwe regeling elke drie maanden aan de medewerkers van de Gestapo worden voorgelezen na afloop waarvan zij haar moesten ondertekenen (Gruchmann 1988: 708).

Deze regels golden niet alleen voor leden van de Gestapo in Duitsland, maar ook in Nederland. Waarschijnlijk was de Gestapo in dit laatste land meer aangewezen op het gebruik van verscherpte verhoren dan in Duitsland het geval was. Niet alleen omdat de Polizisten die vanuit hun bureaus in Duitsland in Nederland werden gedetacheerd kwalitatief gezien niet de beste beambten waren en daardoor in geringere mate over de vaardigheden beschikten om verdachten zonder geweld tot het afleggen van verklaringen te bewegen,²⁶⁰ maar ook omdat de bevolking in Nederland minder dan in Duitsland bereid was met de Gestapo mee te werken.

Sinds de republiek van Weimar had de Duitse Kripo zich in toenemende mate toegelegd op het in cartotheken en sporenbanken vastleggen van de *Berufsverbrecher* in een poging met een op wetenschappelijke methoden gebaseerde werkwijze de criminaliteit effectief te lijf te gaan (Wagner 1996: 79-110). Deze werkwijze was door de Gestapo overgenomen. Zoals de Kripo dat deed, startte zij haar onderzoek gewoonlijk op de plaats van het misdrijf. Maar bij het onderzoek naar politieke misdrijven boden de gebruikelijke methoden over het algemeen weinig soelaas. Zo had het verzamelen van vingerafdrukken, voetafdrukken, handvlakafdrukken, haren, bloed en andere sporen²⁶¹ op de plaats des misdrijs weinig zin omdat verzetsstrijders niet onder de geregistreerde criminelen waren te vinden.²⁶² In Duitsland zorgde de aangiftebereidheid en medewerking van de burgers aan het onderzoek vaak voor een uitweg, maar in Nederland was de bevolking gewoonlijk veel minder coöperatief.²⁶³ Het resultaat was dat de Gestapo het in Nederland meestal moest hebben van het infiltreren van verzetsorganisaties, het winnen van informanten onder de leden hiervan en het verhoren van de gearresteerde illegale werkers.²⁶⁴ Dit ondervragen werd zeer belangrijk gevonden.

259. CSDS, Bnr. IV-226/42 geh. RS., Berlijn 12-6-1942. Gepubliceerd in Tüchel & Schattenfroh 1987: 177-179.

260. Verklaring J. Schreieder, pv. 1-5-1948. MvJ, CABR: 378, bundel 3.

261. Bij de Duitse recherche bestond een grote nadruk op sporenonderzoek: op het *Tatort* werden in de opleiding dertien soorten sporen onderscheiden. Zie Anuschat 1933: 12.

262. Verklaring J. Schreieder, pv. inzake het proces tegen E.A. Lütkenhus voor het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem d.d. 8-10-1948. MvJ, CABR: 368.

263. Verklaring H. Neumeier, pv. 1-4-1949. MvJ, CABR: 64583. Dit was minder het geval met het verraad van ondergedoken joden aangezien de tipgevers hiervoor werden betaald. Tegelijkertijd moet worden opgemerkt dat de aantallen aangiften die de *Sipo* in Utrecht kreeg over mensen die hun radio niet hadden ingeleverd de verwachtingen ruimschoots overtroffen (pv. 17-12-1948. MvJ, CABR: 64468). Zie hoofdstuk 9.

Niet alleen omdat zowel door de Gestapo als de Duitse rechters aan een bekentenis van de verdachte grote waarde werd gehecht,²⁶⁵ maar ook omdat het de Gestapo een snelle weg naar het oprollen van verzetsorganisaties bood. Haast was hierbij geboden. De gewenste resultaten moesten vlug worden bereikt om te kunnen voorkomen dat de kompanen van de arrestant onderdoken, al dan niet met medeneming van wapens en materialen. Alleen al hierom was het volgens de *Außenstellenleiter* en veel leiders van de afdelingen in het hoofdkwartier noodzakelijk geweld tijdens de verhoren te gebruiken.²⁶⁶

In de loop der tijd nam het geregeld toch al geringe respect dat de Gestapo had voor de richtlijnen omtrent de verscherpte verhoren gestaag af. Vooral vanaf het begin van 1943 werden verdachten ernstig mishandeld. Na de nederlaag bij Stalingrad begin februari 1943 was de Duitse oorlogsinspanning sterk toegenomen, iets wat resulteerde in grotere eisen aan en meer druk op de Nederlandse samenleving. De invoering van de *Arbeitseinsatz* voor leden van het voormalige Nederlandse leger was hier een onderdeel van – het leidde eind april 1943 tot een massale staking die bloedig werd onderdrukt. De toename van de Duitse pressie en het doorgedrongen besef dat Duitsland de oorlog kon of zelfs ging verliezen, stimuleerden de groei, het radicalisme en de professionaliteit van het verzet: het begon nu een betekenisvolle omvang te krijgen.²⁶⁷

Om een antwoord te vinden op de veranderingen in de omvang en het karakter van het verzet nam de Gestapo nu vaker haar toevlucht tot het gebruik van geweld bij de verhoren. Niet alleen omdat de werklast sterk toenam en zaken daardoor sneller moesten worden afgerond (Croes 1996: 122-126),²⁶⁸ maar ook omdat de toenemende professionalisering en de daarmee gepaard gaande voorzorgsmaatregelen van het verzet informatie sneller waardeloos maakte. Dat de Nederlandse politie nu minder met de *Sipo* meewerkte (Hirschfeld 1991(a): 150), compliceerde de situatie verder: de Polizisten werden hierdoor gedwongen meer zelf te doen (Croes 1996: 123-124).

264. Ongedateerde verklaring van E. Lütkenhus. MvJ, CABR: 368. Zie voor een voorbeeld van het belang van de verhoren de *Anklageverfügung* St.L. IV Nr. 22/42 d.d. 18-4-1942 (MvJ, CABR: 706, bundel 7): de belangrijkste bewijsmiddelen tegen de hierin aangeklaagde verdachten van spionage werden gevormd door hun bekentnissen en de wederzijdse beschuldigingen. Het verschil in werkwijze tussen de *Gestapo* en de *Kripo* is overigens niet zo groot als het misschien lijkt. Ook de *Kripo* werkte op grote schaal met informanten, zonder hen werd het bestrijden van de beroepsriminaliteit amper mogelijk geacht (Wagner 1996: 95-96).

265. ‘Ein wahres Geständnis [stellt] die umfassendste und erschöpfendste Form der Ermittlung der Wahrheit dar’ (Meinert 1942: 15. Nadruk in origineel).

266. Verklaring J. Schreieder, pv. 1-5-1948. MvJ, CABR: 378, bundel 3. Zie Housden 1996: 209-216 voor een voorbeeld van de werkwijze van de *Gestapo* in het *Generalgouvernement* bij onderzoek naar aanslagen. In het onderhavige geval gaat het om een mislukte aanslag op *HSSPF* Krüger op 20 april 1943 door de *Polska Zwiazek Powstanców*. De doorbraak in het onderzoek kwam na een tip uit het verzetsmilieu zelf dan wel van een geïnfiltrerde *V-Person*. Na de eerste arrestaties volgde een cyclus van verhoren, bekentnissen en nieuwe aanhoudingen. Een van de verdachten overleed tijdens haar detentie aan een ‘hart-aanval’, vermoedelijk werd er het nodige geweld gebruikt.

267. Dit op empirisch onderzoek gebaseerde en in de wetenschappelijke literatuur breed gedragen beeld leidde in het verleden bij historici die er liever anders over dachten soms tot verbazingwekkend onzake-lijke uitbarstingen. Zie voor een treffend voorbeeld hiervan Zondergeld (1984).

268. Vgl. Meinert 1942: 26: ‘Der schlimmste Feind einer erfolgreichen Arbeit ist aber die allgemeine Arbeitsüberlastung, die gerade bei den Strafverfolgungsbehörden allgemein Platz gegriffen hat. Natürlich muß die Arbeitskraft der Beamten in staatlichen Interesse voll ausgenutzt werden. Aber andererseits darf man sich keiner Täuschung darüber hingeben, daß ein Beamter, der vierzig oder fünfzig unbearbeitete Ermittlungsakten auf dem Bock liegen hat, zwangsweise schnell arbeiten und seine Vernehmungen so kurz wie möglich fassen muß, wenn er auch nur einigermaßen mit dem Eingang neuer Sachen Schritt halten will. Eine beschleunigte Vernehmung bedeutet aber fast immer und von vornherein den Verzicht auf Gründlichkeit und restlose Erschöpfung aller Ermittlungsmöglichkeiten. Man braucht sich nur einmal in die Lage eines derart abgehetzten, überlasteten Beamten zu versetzen, um sich klar zu sein darüber, daß man billigerweise gar nichts besseres erwarten kann.’

Een andere wijze waarop de Gestapo reageerde op de hierboven geschetste ontwikkeling was het inzetten van meer hulpkrachten bij het onderzoek. Enerzijds bestonden deze hulpkrachten uit naar de *Außenstellen* gedetacheerde pro-Duitse Nederlandse politierechercheurs, anderzijds uit lieden die geen enkele politieopleiding of -ervaring bezaten: soldaten van de *Waffen-SS* die vanwege opgelopen verwondingen ongeschikt voor frontdienst waren bevonden, leden van de *SD*, chauffeurs, Landwachters etc. De inzet van deze hulpkrachten leidde eveneens tot een verdere toename van de gewelddadigheid bij de verhoren omdat deze mannen veelal niet over de vaardigheid beschikten arrestanten op een normale wijze te verhoren. Vanwege hun ideologische achtergrond c.q. frontervaring waren zij bovendien vaak nog minder dan de *Polizisten* geneigd zich te matigen.

De rol van Harster is in dit verband niet duidelijk. Hoewel hij het gebruik van de verscherpte verhoren accepteerde om snel resultaten te bereiken,²⁶⁹ zou hij volgens zijn ondergeschikten een verklaard tegenstander van mishandeling zijn geweest. De Jong gaat hierin zo ver mee dat hij stelt dat Harster probeerde het geweld en het vergoeten bloed in Nederland beperkt te houden (De Jong 1969-1991: deel 10, 519).²⁷⁰ Harster zelf deed na de oorlog ook zijn uiterste best deze indruk te wekken:

‘Ich entstamme einer Juristenfamilie und habe aus inneren Neigung Jurisprudenz studiert und mich der Kriminalpolizei zugewendet, in der ich seit 1929 als leitender Beamter tätig war. Deswegen glaube ich die Voraussetzungen dafür mitgebracht zu haben, sowohl die Rechtmäßigkeit meiner Handlungen und Befehle zu beurteilen und meine Untergebenen richtig anzuleiten und ihrer Dienstausbübung zu überwachen.’²⁷¹

Er is echter bijzonder weinig bewijs dat hij werkelijk dat heeft gedaan waarvoor hij claimde zo geschikt te zijn: het houden van toezicht op zijn eigen ondergeschikten.

In eerste instantie had Harster als onderdeel van zijn reorganisatie van het *Sipo*-en *SD*-apparaat in Nederland nog wel een functionaris aangesteld om de *Außenstellen* in de gaten te houden en eventuele problemen op te lossen. Deze man, *Sturmbannführer* Herbert Noot, werd echter in mei 1941 overgeplaatst naar Noorwegen en zijn plek werd niet opnieuw bezet.²⁷² In plaats hiervan zou Harster de hoofden van de afdelingen in het hoofdkwartier hebben opgeroepen meer toezicht te houden op de *Außenstellen*. Enige activiteit van de hoofden van de afdelingen op dit terrein is echter niet bekend. Zelf oefende Harster naar eigen zeggen toezicht uit tijdens de *Außenstellenleitertagungen*,

269. Verklaring J. Schreieder, pv. 23-7-1947. MvJ, CABR: 73505, bundel 2.

270. In zekere zin heeft De Jong wel gelijk: als er bloed moest vloeien, werd er veelal voor gezorgd dat dit buiten Nederland gebeurde. Toen bijvoorbeeld in 1941 een aanslag werd gepleegd op *Hauptscharführer* en *Kriminaloberassistent* Ernst Wehner van de *Außenstelle* Amsterdam, stelde Lages op basis van een *Verfügung* van Harster het hoofdkwartier voor als represaille 65 met namen genoemde communisten naar Mauthausen te sturen (schrijven IV-A 814/41 Lages aan Wolff, d.d. 18-9-1941. NIOD, 77-85: 180A).

271. Verklaring W. Harster, ongedateerd pv. MvJ, CABR: 378, bundel 1.

272. Noot werd in Noorwegen aangesteld als hoofd van de afdeling III (*SD*) bij de *BdS* in Oslo en was daar verantwoordelijk voor de *Meldungen aus Norwegen*. Noot, die ook als verbindingsofficier tussen de *BdS* en de Nederlandse autoriteiten fungeerde, meende zelf dat zijn overplaatsing naar Noorwegen het gevolg was van zijn Nederlandse achtergrond. In de ogen van anderen (lees: Harster) kon hij daardoor niet ‘objectief’ rapporteren. Voor de oorlog was Noot plaatsvervangend hoofd van de *SD* in Kassel geweest, de stad waar Harster als *IdS* werkte voor hij naar Nederland kwam. Zie Bohn 2000: 87 en 90.

vergaderingen die hij elke zes tot acht weken belegde.²⁷³ Maar gesteld dat hij dit al zou hebben gewild, dan gaven deze bijeenkomsten hem amper gelegenheid iets te weten te komen over de gang van zaken op de *Außenstellen*. Enerzijds omdat de door Harsters toedoen in het hoofdkwartier gecentraliseerde personeelszaken en organisatorische aangelegenheden de *Tagungen* domineerden, anderzijds omdat de *Außenstellenleiter* zelf ter plekke over eventuele onoorbare praktijken publiekelijk te biecht hadden moeten gaan wilde Harster iets te weten hebben kunnen komen. Dat ze dit gedaan zullen hebben, lijkt nauwelijks voorstelbaar. Niet alleen omdat het tot een bestraffing had moeten leiden, maar ook omdat voor de *Außenstellenleiter* gewoonlijk überhaupt geen spreektijd werd ingeruimd.²⁷⁴

Het is niet bekend of Harster zelf de *Außenstellen* inspecteerde – zelf voerde hij dit in ieder geval niet op als een door hem toegepaste methode om diensttoezicht uit te oefenen – en zo ja, of deze bezoeken waren aangekondigd of bij verrassing plaatsvonden zodat eventuele sporen niet vooraf konden worden verwijderd.²⁷⁵ Maar het heeft er alle schijn van dat het niet vaak is gebeurd. Harster zelf typeerde zijn relatie tot de *Außenstellenleiter* als een zeer passieve. De *Außenstellenleiter* zouden in allerlei kwesties contact met hem hebben opgenomen om van hem adviezen en richtlijnen te vernemen, maar het initiatief hiervoor ging derhalve steeds uit van de desbetreffende *Außenstellenleiter* zelf.²⁷⁶ Als deze geen leiding zocht, werd die ook niet gegeven. Als Harster bijgevolg stelt, zoals hij na de oorlog deed met betrekking tot de mishandeling van arrestanten op de *Außenstelle* in Rotterdam, dat hij niet kon weten wat er op ‘vijftig’ kilometer bij hem vandaan gebeurde,²⁷⁷ dan lijkt dit toch vooral het gevolg van een gebrek aan wil en moeite om dit te weten te komen.

De wijze waarop Schreieder aan zijn ondergeschikten bij *IV-E* leiding gaf, contrasteert sterk met Harsters passiviteit. Toen Schreieder half augustus 1940 in Nederland arriveerde, constateerde hij niet alleen dat de dertig rechercheurs die hem ter beschikking waren gesteld niet tot de besten van hun *Heimatsdienststellen* behoorden, maar ook dat zij een sterke neiging vertoonden hun arrestanten hard aan te pakken, zo gezegd op z’n Pruisisch onder handen te nemen. De voorliefde voor *verschärfte Vernehmungen* damde hij direct in door de toepassing ervan te verbieden. In plaats daarvan introduceerde hij de techniek van de *Dauervernehmung*: hierbij werd de arrestant zonder geweld tot zo’n zestig uur, en soms nog wel langer, achtereen verhoord over een zeer beperkt aantal kwesties.²⁷⁸ Een succesrijke methode. Om er voor te zorgen dat zijn

273. Verklaring W. Harster, ongedateerd pv. MvJ, CABR: 378, bundel 1.

274. Agenda’s *Außenstellenleitertagungen*. NIOD, 77-85: 69C.

275. *Außenstellenleiter* Lages bezocht zo nu en dan bij ‘verrassing’ de gevangenis van zijn *Außenstelle* in Amsterdam. Terwijl hij onderweg was, werd zijn dreigende bezoek telefonisch door zijn ondergeschikten aan hun collegae in de gevangenis gemeld. Verklaring J. van Putte. Transcriptie van het proces tegen W. Lages. MvJ, CABR: 140, 5.

276. Verklaring W. Harster. Pv. van de terechtzitting van de Eerste Kamer van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces tegen W. Lages, 19 juli – 20 september 1949. MvJ, CABR: 140, 1.

277. Verklaring W. Harster, pv. 29-9-1947. MvJ, CABR: 76906. De beschikbare gegevens wijzen er op dat als Harster al optrad, hij dit weifelend en weinig doortastend deed. Mishandelingen vonden overigens ook vrijwel onder zijn neus op het hoofdkwartier plaats. Medewerkers van de afdeling *IV-A* maakten zich hieraan al vroeg tijdens de bezetting schuldig.

278. Verklaring J. Schreieder, pv. 1-5-1948. MvJ, CABR: 378, bundel 3.

ondergeschikten zich aan zijn richtlijnen hielden en niet toch tot mishandeling overgingen, hield hij geregeld inspectie terwijl zij hun verhoren afnamen.²⁷⁹ Van Schreieder is bovendien bekend dat hij zich in woord en daad keerde tegen mishandelingen. Niet alleen als deze werden gepleegd door zijn ondergeschikten, maar ook als zijn collega's dat deden. Het treffendste voorbeeld hiervan is de affaire Van der Weyden.²⁸⁰

In maart 1941 werd de garagehouder J. van der Weyden gearresteerd. Van der Weyden had van een Duitse militair, Roth genaamd, auto-onderdelen gekocht. Roth was vlak na de verkoop gedeserteerd en had getracht samen met een joods meisje naar Zwitserland te vluchten. Deze vlucht mislukte: bij de Zwitserse grens werd het tweetal aangehouden. Roth schoot daarop het meisje neer en sloeg de hand aan zichzelf. Ook dit mislukte: in tegenstelling tot Roth was het meisje niet dodelijk getroffen en via haar kwam de Sipò te weten dat de soldaat het geld voor de vlucht van Van der Weyden had gekregen.

De garagehouder werd vervolgens op de *Außenstelle* Rotterdam verhoord door het lokale hoofd van de Kripò, *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Wilhelm Bracht en diens ondergeschikte *Hauptscharführer* en *Kriminalassistent* Hermann Seifert. Zij beschuldigden Van der Weyden ervan Roth geld te hebben gegeven om te deserteren. Toen hij ontkende, werd Van der Weyden door Bracht en Seifert geslagen. Na afloop van het verhoor had de garagehouder overal in zijn gezicht bloeduitstortingen. Zijn ogen waren opgezwollen en hij bloedde uit neus en mond. Overgebracht naar de politiegevangenis aan het Haagse Veer werd hij daar door meerdere bewakers bekeken: ze hadden nog niet eerder iemand gezien die zo ernstig was mishandeld. Negen weken later moest Van der Weyden voor een Duitse rechtbank in Utrecht verschijnen. Daar vertelde hij door de Kripò te zijn mishandeld. De rechters geloofden hem en besloten de zitting te schorsen, Van der Weyden werd teruggebracht naar het Haagse Veer. De rechters deden vervolgens hun beklag bij Harster over de mishandeling, later zou het *Gericht* dit als reden aanvoeren om Van der Weyden vrij te spreken.

Hoe graag Harster dat waarschijnlijk ook in dit geval zou hebben gedaan, hij kon de zaak nu niet meer negeren en gaf het onderzoek naar de mishandeling in handen van de leider van de Gestapo in Nederland, destijds *Sturmbannführer* en *Oberregierungsrat* dr. Walther Hammer. Toevallig was Schreieder getuige van een deel van het verhoor dat Hammer Bracht en Seifert afnam – aan het blozen van de beide agenten zag hij dat ze Hammer belogen toen zij beweerden Van der Weyden niet te hebben mishandeld. Hammer nam er echter genoegen mee en wilde zich er met een waarschuwing vanaf maken, maar hij had buiten Schreieder gerekend.

Na aandringen bij Harster, die de zaak al ter afsluiting aan de *Untersuchungsführer* Deppner had willen geven, kreeg Schreieder toestemming meer onderzoek te doen.

279. Verklaringen B.A.W.M. Terwindt, H.M.G. Lauwers, J.B. Ubbink en W.J. van der Reyden. Pv. 29-6-1948. MvJ, CABR: 489, map 'PF Den Haag 3343/48'. De vier waren vanuit Engeland gearachuteerd c.q. met een boot afgezet en vervolgens in het kader van het *Englandspiel* gearresteerd. Zij verklaarden allen dat Schreieder zijn best deed voor een goede behandeling.

280. De onderstaande reconstructie is gebaseerd op de verklaringen van J. Schreieder, H. Seifert, J. van der Weyden, G.H.A. Heidemann, H.C.T. Bartels, D.D. van Waardhuizen en E.J.W. de Bruyn. Pv. 22-10-1947. MvJ, CABR: 489.

In Deppner had Schreieder weinig vertrouwen: dat was een *alter Kämpfer* die net als het hoofd van de *Außenstelle* Rotterdam, *Hauptsturmführer* Hans Moller, uit de SD afkomstig was – iets wat zijn weerslag op het onderzoek zou kunnen hebben. Schreieder verhoorde Van der Weyden vervolgens op een neutrale plaats over de ondergane mishandelingen en bracht hem daarna naar de Cellenbarakken in Scheveningen. Hier was hij buiten het bereik van Bracht en Seifert en kon door hen niet worden gedwongen zijn verklaring te herroepen. Aansluitend begon Schreieder Bracht en Seifert te verhoren – onder protest van Moller. Ze hielden hun ontkening een dag vol, maar gaven toen toch toe Van der Weyden te hebben mishandeld. Schreieder verhoorde aansluitend nog een groot aantal andere gevangenen van de Rotterdamse *Außenstelle* over hun behandeling en maakte hierover een uitgebreid rapport waarbij hij inging op de rol van Moller.

Schreieder meende niet ten onrechte dat Moller bij de mishandelingen op de *Außenstelle* was betrokken. Toen Moller begin 1941 werd aangesteld als het nieuwe hoofd van de *Außenstelle*, ventileerde hij de mening dat zijn nieuwe ondergeschikten tot dan toe niets hadden klaargespeeld. Hij wijzigde de taakverdeling daarom ingrijpend: SD-ers kregen politietaken en *Polizisten* moesten SD-werk verrichten. Vanwege hun gebrek aan politie-ervaring namen de SD-ers tijdens de verhoren al snel hun toevlucht tot mishandelingen.²⁸¹

Nadat Schreieder zijn rapport had afgesloten, gaf Harster hem opdracht het stuk aan Deppner af te geven. Schreieder adviseerde Deppner daarop de Rotterdamse *Außenstellenleiter* te ondervragen, maar de *Untersuchungsführer* weigerde op deze suggestie in te gaan. Evenmin bracht Deppner de zaak voor het *SS- und Polizeigericht*: een veroordeling van de twee *Kriminalisten* bleef zo uit. Schreieder vermoedde in het uitblijven van consequenties de hand van Harster. Een vervolging van Bracht en Seifert zou ook tot problemen voor Moller hebben moeten leiden. Dat kon of wilde Harster zich in zijn relatie met de SD niet veroorloven. Bracht en Seifert kregen zo uiteindelijk slechts een reprimande van Harster. Dit standje werd nog eens herhaald door Moller – die moest nu wel. Bracht, die de volledige verantwoordelijkheid op zich nam, werd bovendien een jaar lang van bevordering uitgesloten.²⁸²

Harsters getalm in de zaak Van der Weyden is des te opmerkelijker als dat wordt vergeleken met zijn scherpe toezicht op het naleven van zijn voorschriften met betrekking tot de papierwinkel: het bijhouden van de verschillende cartotheken, het juiste

281. Verweerschrift J.W. Hoffmann. MvJ, CABR: 76906.

282. Verklaringen J. Schreieder, H. Seifert, J. van der Weyden, G.H.A. Heidemann, H.C.T. Bartels, D.D. van Waardhuizen, E.J.W. de Bruyn. Pv. 22-10-1947. MvJ, CABR: 489. Bracht pleegde in 1943 zelfmoord, een verband met deze zaak is niet bekend. Moller werd eind 1942 dan toch overgeplaatst en vervangen door *Kriminalrat* en *Hauptsturmführer* Herbert Johannes Wölk. Als het Harsters oogmerk was met deze vervanging iets aan de mishandelingen op de *Außenstelle* Rotterdam te doen, dan faalde hij jammerlijk. Maar toen Schreieder zich opnieuw met de gang van zaken in Rotterdam bemoeide, zou Wölk in ieder geval handiger te werk gaan dan zijn voorganger. Schreieder was met zijn *V-Mann A.* van der Waals bezig een verzetskring rond Pahud de Mortange op te rollen en voor arrestaties in Kralingen had hij de hulp in geroepen van Wölk en zijn mensen. In het kader van deze actie zag Schreieder een arrestant wiens ogen door Wölk waren dichtgeslagen met een staaflantaarn. Hij eiste daarop van de *Außenstellenleiter* een rapport over de toedracht. Dat kreeg hij de andere dag: Wölk loog dat niet hij, maar zijn ondergeschikte *Hauptscharführer* en *Kriminalsekretär* Johannes Wilhelm Hoffmann verantwoordelijk was voor de mishandeling. Voordat Wölk Hoffmann had gevraagd de schuld op zich te nemen, had de *Außenstellenleiter* eerst nog twee andere medewerkers hiervoor benaderd. Maar zij weigerden en Hoffmann deed dit uiteindelijk niet (verklaringen W.H. Verloop, J. Schreieder, J.W. Hoffmann. Pv. 21-9-1950. MvJ, CABR: 77011, 3; pv. 22-9-1950. Ibidem; extract pv. 16-1-1947. Ibidem).

gebruik van briefnummers, aanschrijftitels, ondertekeningen, stempels etc. De handhaving van de *Geschäftsordnung* vond hij duidelijk erg belangrijk: hij liet hij zich de overtredingen dagelijks voorleggen.²⁸³ Ja, hij waagde het zelfs het op onregelmatigheden betrapte RSHA terecht te wijzen!²⁸⁴ Maar als de kwesties lastiger werden en relaties op het spel kwamen te staan, was Harster aanzienlijk voorzichtig en minder doortastend.

Ook in zijn houding tegenover de slechte behandeling van arrestanten in het PDA demonstreerde hij dit. Voor de leiding van dat kamp had Harster *Obersturmführer* en *Polizeioberinspektor* Walter Herbert Heinrich uitgekozen, de latere leider van het *Schutzhaftreferat*. Dit omdat Heinrich zo 'zuverlässig, ruhig und gewissenhaft' zou zijn geweest.²⁸⁵ Maar zoals wel vaker gebeurde als Harster iemand voor een taak moest selecteren, zou dit geen gelukkige keus blijken te zijn. Naar eigen zeggen zou Harster tijdens zijn periode in Nederland het kamp ongeveer tien maal hebben bezocht.²⁸⁶ Volgens het *Diensttagebuch für Blockführer vom Dienst* bezocht hij het kamp drie maal tussen 18 augustus 1941 (de opening) en 2 augustus 1942. Er vanuit gaande dat zijn eigen verklaring juist is, bezocht hij tussen 3 augustus 1942 en zijn vertrek uit Nederland begin september 1943 het kamp dus zeven keer. Tijdens deze zeven gelegenheden zou hij niet hebben gezien dat, zoals in de tweede helft van 1942 in toenemende mate het geval was, veel gevangenen de sporen van ernstige mishandeling droegen. Met name joodse gevangenen werden in Amersfoort erg slecht behandeld. Gedurende oktober en november 1942 zouden er ongeveer zestig zijn vermoord.²⁸⁷ Harster vond het echter niet opmerkelijk dat zoveel kampingezetenen het leven lieten. Naar eigen zeggen zou zijn achterdocht alleen zijn gewekt als een groot aantal gevangenen op dezelfde dag zou zijn omgekomen. Ja, als dat was gebeurd, dan had hij vast en zeker de kampcommandant om uitleg gevraagd.²⁸⁸

Het leven in het PDA was zwaar. Niet alleen vanwege de mishandelingen, maar ook door het alomtegenwoordige gebrek aan voedsel. Volgens in het kamp opgesloten artsen leed in 1942 één op de drie gevangenen aan hongerodeem.²⁸⁹ Dat was mede het

283. Circulaire Harster aan de *Gruppenleiter* en *Referenten* in het hoofdkwartier d.d. 10-1-1941. NIOD, 77-85; 53A.

284. Schrijven Harster aan het *RSHA Amt III* d.d. 2-1-1941. Ibidem.

285. Verklaring W. Harster, ongedateerd pv. MvJ, CABR: 378, bundel 1.

286. Verklaring W. Harster, pv. 23-10-1947. Ibidem.

287. Verklaring J.W.H.G. Timmermans. Ibidem. Volgens een overzicht van in het kamp Amersfoort omgekomen gevangenen ('PDA gestorben sind': NRK, IB: Amersfoort, 1) gaat het om tenminste 65 (vermoedelijke) joden in de periode 24-3-1942 tot 12-2-1943. Voor de maanden oktober en november 1942 telt deze lijst in totaal 33 omgekomen (vermoedelijke) joden. Of de lijst volledig is, is de vraag: de 77 in april 1942 vermoorde Russische krijgsgevangenen worden er niet op vermeld (zie hiervoor pv. 3-3-1947, 24-3-1947, 18-5-1947, 21-10-1947, 23-10-1947. MvJ, CABR: 378). *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Karl Peter Berg, sinds 8 maart 1943 kampcommandant, verklaarde na de oorlog over deze sterfgevallen: 'Betreffende de vele overlidensgevallen in dien tijd [1942], kan ik verklaren, dat als doodsoorzaak gold, de slechte behandelingen, de onvoldoende voeding die zij ontvingen, in verhouding met hun veel te zware arbeid. De vele plagerijen en willekeurige mishandelingen, waaraan zij in het kamp blootstonden en te lijden hadden, brachten hen in een dusdanige gedepimeerde toestand, dat hun physique en psychische constitutie uitgeput geraakte en mede een gevolg waren voor hun dood.' Deze mishandelingen, waaraan Berg naar eigen zeggen zelf ook deelnam, kwamen voort uit het antisemitisme, het cynisme en de kwelzucht van de bewakers (verklaring K. Berg, pv. 3-3-1947. MvJ, CABR: 378). Het mishandelen door Berg (en de toenmalige *Abteilungsleiter Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Johann Friedrich Stöver) stimuleerde de bewakers en de *Blockführer* op een gelijksoortige wijze te handelen. Op een gegeven moment werd het de *Blockführer* weliswaar verboden bij het slaan een stok of knuppel te gebruiken, maar 'de mishandelingen hielden bij dit bevel niet op, want dan ging men [er toe] over de gevangenen te schoppen' (verklaring *Oberscharführer* Kurt Emil Voight, bewaker en toezichthouder op de *Blockführer* in Amersfoort van augustus 1942 tot februari 1943. Pv. 13-11-1947. MvJ, CABR: 60760).

288. Verklaring W. Harster, pv. 23-10-1947. MvJ, CABR: 378, bundel 2.

gevolg van diefstal. De volgens Harster zo 'betrouwbare' en 'gewetensvolle' Heinrich eigende zich met zijn bewakers namelijk delen van de toch al kleine voedselrantsoenen van de gevangenen toe. De buit zonden zij vervolgens naar het thuisfront in Duitsland of aten het tijdens *Kameradschaftsabend* zelf op. De consequentie was dat in de winter van 1941 op 1942 er enkele malen per week überhaupt geen voedsel werd verstrekt.²⁹⁰ Harster wilde na de oorlog doen geloven dat hij hiervan niets wist, dat integendeel Heinrich zo ontzettend zijn best had gedaan om extra aardappelen voor de gevangenen te regelen,²⁹¹ maar het lijkt er veel meer op dat het hem niet zoveel interesseerde.²⁹² Slechts in individuele gevallen kon hij wel eens wat interesse voor het lot van zijn gevangenen opbrengen. Toen bijvoorbeeld in oktober 1942 twaalf communisten en drie socialisten in het PDA zouden worden geëxecuteerd als represaille voor verscheidene gevallen van sabotage, zond Harster *Hauptsturmführer* Helmut Pröbsting naar het kamp om te voorkomen dat zij slecht zouden worden behandeld tijdens hun laatste

289. Sententie van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces tegen E. Brahm, 14-12-1948. Ibidem, bundel 1. F. Bakels (1977: 84-85) over zijn maanden in Amersfoort: 'Honger, echte hongersnood, ontwicht het lichaam en de geest bovendien. Hij kent een aantal stadia. Een gewoon hongergevoel kent iedereen. Als de honger voortduurt krijg je geuwhonger, gevoelens van duizeligheid en een hol gevoel in de maagstreek. Je staat ietwat trillend op de benen. In een verder gevorderd stadium komt de obsessie: je gaat je spijzen en maaltijden voorstellen, wat gepaard kan gaan met een speekselvloed. De geest werkt dikwijls extra helder; er begint een proces van afsterving, vergeestelijking. Daarentegen vermindert het concentratievermogen.

Als de echte hongersnood begint, komen er tal van lichamelijke verschijnselen. Suizingen in het hoofd, trillende knieën, algemene verslapping; water in de voeten, onder de ogen, vervolgens in de benen, en verder (oedeem). De maag lijkt een losliggend orgaan in de buik, je kunt hem daar voelen zweven. Soms lijkt het alsof in de maag een dweil wordt uitgewrongen; dat kan ook pijn doen.

Voortschrijdende hongersnood veroorzaakt natuurlijk een verschrikkelijke vermagering, vooral zichtbaar aan de bovenarmen, de hals, de dijen, de billen. De knie wordt een dikke beenderklomp tussen boven- en onderstaak. Als je op een houten bank gaat zitten wiebelen, voel je dat je op twee stokken zit, rechts - links. Je begint te hallucineren, je droomt overdag en stellig 's nachts van bergen eten en woeste schranspartijen. Je concentratievermogen is verdwenen, het lukt niet de gedachten te verzamelen, gesprekken worden al gauw afgebroken, ineens. Loop je een wondje op, dan zweert het binnen een uur; het wil niet of nauwelijks genezen. Door een combinatie van factoren, en mede afhankelijk van het soort voedsel dat je nog krijgt, ontstaat meestal chronische diarree; je moet vele malen per dag plotseling en dringend defaeceran, lijkend op vuilgele of lichtbruine waterstromen. Daarbij heb je het gevoel dat het leven zelf uit je wegvloeit.

Het lichaam is dan langzamerhand vel over been: een gore, slappe, schilferige huid als een zak om het gebeente heen gedrapeerd. Je hebt het altijd koud, de organen lijken nu allemaal los in de romp te hangen: hart, longen, nieren, lever ... en de kou omringt ze. Opstaan kost grote moeite, lopen nog meer, je bent erg licht in het hoofd, de eetlust neemt af, kan zelfs verdwijnen. Je bent dan een heel eind heen, dicht bij de dood. Je ben *Muselmann* geworden, niet meer dan een nog bewegend skelet bijeengehouden door wat pezen en banden en een zak van huid. Communicatie met lotgenoten is er niet meer, voor praten ontbreekt de energie.'

290. Verklaring van de kampkok F. van den Berg. Sententie van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces tegen E. Brahm, 14-12-1948. MvJ, CABR: 378, bundel 1; verklaring F. van den Berg d.d. maart 1949. Ibidem. Zie ook het 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamsche 'Gijzelaars' in het "Polizeiliches Durchgangslager" Amersfoort 30 januari - 20 april 1942' (ibidem: bundel 2). Volgens dit door een arts opgestelde verslag was de voedingswaarde van het voedsel in Amersfoort 1.300 tot 1.400 calorieën per dag terwijl een man van 1 meter 70 reeds in rust per dag 1.700 calorieën verbrandt. Bij het zware werk dat in Amersfoort moest worden verricht, steeg het verbruik tot 2.500 calorieën per dag. De gevolgen van de ondervoeding bleven niet uit, mede omdat de kamparts en NSB-er Nicolaas van Nieuwenhuysen praktisch iedereen arbeidsgeschikt verklaarde: 'Zij die langer dan drie maanden in het kamp verblijf hadden gehouden, waren mager als skeletten, velen leden aan hongerodeem en psychische storingen. De sterfte was groot, vooral toen omstreeks midden-Februari een dysenterie-epidemie uitbrak; longontsteking, griep en verhoging zonder meer waren de meest algemene doodsoorzaken.' Ook volgens Van Nieuwenhuysen kregen de gevangenen onder Heinrich te weinig voedsel en was dit bovendien van slechte kwaliteit (pv. 28-2-1947. MvJ, CABR: 60760). Nadat Heinrich vertrokken was en Berg op 8 maart 1943 de leiding over het kamp op zich had genomen, verbeterde de voedselsituatie: de gevangenen kregen toen tenminste hun gehele rantsoen verstrekt (verklaring F. van den Berg d.d. maart 1949. MvJ, CABR: 378, bundel 1). Desalniettemin bleef de voedselsituatie 'pover' (verklaring mw. L. van Overeem van het Nederlandse Rode Kruis die vanaf 1943 regelmatig het kamp bezocht. Pv. van de openbare terechtzitting voor de eerste kamer van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, 20-11-1948 inzake het proces tegen J.J. Kotalla. Ibidem) en kregen de joodse gevangenen geen Rode Kruispakketten verstrekt (verklaring K. Berg, pv. 3-3-1947. Ibidem).

291. Verklaring W. Harster, ongedateerd pv. Ibidem.

292. Volgens *Untersuchungsführer* Arlt had streng diensttoezicht van de *BdS* en de *Exekutive* 'auch hier viel Unheil verhüten können.' ('Aufgabe und Tätigkeit des Untersuchungsführers beim BdS' van A. Arlt d.d. 25-8-1947. NIOD, 249: 738).

momenten.²⁹³ Blijkbaar wist of vermoedde hij meer over de gang van zaken in Amersfoort dan hij na de oorlog deed voorkomen.²⁹⁴

Niet alleen Harster werd geacht toezicht op zijn ondergeschikten uit te oefenen. Met dit doel zetelde er op het hoofdkwartier te Den Haag ook de door Heydrich benoemde en aan het RSHA Amt I ondergeschikte *Untersuchungsführer*. Tot september 1942 vervulde Deppner deze functie, toen hij hoofd van de Gestapo werd nam Arlt haar waar. De taak van de *Untersuchungsführer* was alle strafbare handelingen en overtredingen die door leden van de Sipo en de SD waren begaan te onderzoeken en zonodig een aanklacht in te dienen bij het SS- und Polizeigericht X. In gevallen van dringenden Tatverdacht kon de *Untersuchungsführer* medewerkers zelfs in *Untersuchungshaft* nemen. Deze functie, slechts vervuld door zij die een *Befähigung zum Richteramt* hadden, werd in Nederland gecombineerd met het leiderschap van de afdeling I. Dit maakte de positie van de *Untersuchungsführer* vrij gecompliceerd: als leider van de afdeling I (en bovendien van II) was hij ondergeschikt aan de BdS, als *Untersuchungsführer* opereerde hij daarentegen vanuit een zelfstandig bevoegdheid. In zekere zin stond de *Untersuchungsführer* zelfs tegenover de BdS: beiden oefenden immers toezicht op het personeel uit. Voor Harster betekende de *Untersuchungsführer* in principe een risico. Zaken die hij in behandeling nam, konden immers in een door de BdS uit te vaardigen disciplinaire straf eindigen, of zelfs in strafvervolging. Het RSHA moest hiervan op de hoogte worden gesteld en dat kon nare consequenties hebben: in Berlijn zou de indruk kunnen ontstaan dat hij de zaken niet in de hand had, of hij zou zijn vingers kunnen branden aan iemands protégé.

Het hierboven behandelde geval van Van der Weyden laat zien dat Deppner wat dit betreft bepaald geen problemen zocht. Of Arlt anders zou hebben gewild, is onvoldoende duidelijk. De positie van de *Untersuchungsführer* was sowieso tamelijk zwak, dus of het überhaupt anders had gekund is de vraag. Niet alleen was de *Untersuchungsführer* niet bevoegd om zelf een onderzoek te starten,²⁹⁵ ook kreeg hij gewoonlijk geen inzage in de stukken van de Gestapo.²⁹⁶ Hij kon daardoor pas in actie komen na een klacht van

293. Verklaring H. Pröbsting, pv. van 13-10-1947. MvJ, CABR: 140, 7, map 'diverse fusilleringen in de provincie Utrecht'. Zijn verklaring wordt deels bevestigd door die van *Untersturmführer* Berg, op dat moment nog ondergeschikt aan Heinrich maar later diens opvolger als commandant van Amersfoort (pv. 9-6-1949. MvJ, CABR: 73359 (pf. Arnhem 19776/pf. Amsterdam G10434)).

294. Harster werd in 1949 in Den Haag tot twaalf jaar gevangenisstraf veroordeeld vanwege zijn verantwoordelijkheid voor de mishandelingen in Amersfoort en de deportatie van de joden uit Nederland. In het vonnis was met zijn medeplichtigheid inzake de moord op deze joden geen rekening gehouden. Klinkenberg (1979: deel 1, 252-254) suggereert dat dit te maken had met het contact dat Harster als BdS in Verona in 1944 met agenten van de Britse en Amerikaanse geheime diensten had om tot een afzonderlijke vrede tussen Duitsland en de westelijke geallieerden te komen. De geallieerden bleken alleen geïnteresseerd in een onvoorwaardelijke overgave van de Duitse eenheden in Italië (zie Dulles 1966). K. Wolff, de *Höchster SS- und Polizeiführer* en *General der Wehrmacht* was hiertoe bereid. In dit verband zou Allen Dulles, hoofd van de afdeling Europa van de *Office of Strategic Services* (OSS) en later het hoofd van diens opvolger de CIA, volgens Klinkenberg aan Wolff hebben beloofd dat men welwillend zou zijn tegen Duitsers die hun 'goede wil' hadden getoond. Wolff werd na de oorlog door de geallieerden inderdaad niet aangeklaagd. Of Harster ook werd gezien als een Duitser met 'goede wil', is onduidelijk. Hij speelde in ieder geval geen rol van betekenis in de onderhandelingen. Desalniettemin kwam Harster er genadig van af: in oktober 1955 werd hij al weer in vrijheid gesteld. Uiteindelijk werd hij in Duitsland alsnog ter verantwoording geroepen voor zijn betrokkenheid bij de moord op de Nederlandse joden en in 1966 tot vijftien jaar tuchthuis veroordeeld.

295. Verklaring A. Arlt. NIOD, 248: 38, map A stuk 7; 'Aufgabe und Tätigkeit des Untersuchungsführers beim BdS' van A. Arlt d.d. 25-8-1947. NIOD, 249: 738.

zijn staf, de BdS of derden over het gedrag van leden van het politieapparaat. Harster hield daarnaast veel zaken uit handen van de *Untersuchungsführer* door ze zelf disciplinair af te handelen. Dit gold niet alleen voor de lichte gevallen, die hij aan zijn Referats-, Abteilungs- of Außenstellenleiter overliet, maar ook voor de zwaardere. Geregeld liet hij die uitzoeken door een van zijn *Exekutivbeamten* in plaats van door de *Untersuchungsführer*.²⁹⁷ Het resultaat was daarmee feitelijk dat volgens E. Härtel, hoofd van het SS- und Polizeigericht X in Nederland,

'das [SS- und Polizei] Gericht nur mit den Sachen befaßt wurde, die ihm vom Befehlshaber der Sicherheitspolizei eingerichtet wurden. Das Gericht blieb deshalb eine außenstehende Behörde, der der tiefere Einblick in die inneren Zusammenhänge verwehrt blieb.'²⁹⁸

Tot augustus 1944 combineerde de *Untersuchungsführer* zijn functie bovendien met het drukke leiderschap van de afdelingen I en II.²⁹⁹ Vanaf augustus 1944 was dit weliswaar niet meer het geval, maar het uitoefenen van toezicht was toen vrijwel onmogelijk geworden door de mobilisering van het Sipo- en SD-apparaat, de nieuwe richtlijnen over het optreden van de Einsatzkommandos en de verslechterde verbindingen. Bovendien kwam Arlt vanwege de vele confrontaties tussen de Sipo en het verzet naar eigen zeggen al vanaf 1943 alleen nog maar in actie bij zaken die zijn bijzondere achterdocht wekten.³⁰⁰ Ook wat hem betreft had toezicht dus geen prioriteit.

4.4 De betekenis van Harsters reorganisatie

In tegenstelling tot wat in de Nederlandse historiografie over het algemeen wordt aangenomen, was de feitelijke betekenis van de reorganisatie die Harster doorvoerde in het apparaat van de Sipo en de SD in Nederland betrekkelijk gering. Zoals zowel uit de werkwijze inzake de in Schutzhaft-name, de praktijk rond de *verschärfte Vernehmungen* als het diensttoezicht blijkt, was er bepaald geen sprake van een straf georganiseerd geheel. Integendeel: het zwaartepunt lag bij de Exekutive, de uitvoerende afdelingen in het hoofdkwartier en de Außenstellen.

Van de misstanden binnen zijn apparaat lijkt Harster tenminste deels op de hoogte te zijn geweest. Zolang het niet met de *Geschäftsordnung* te maken had, trad hij echter weinig doortastend op als hem iets ter ore kwam dat tegen zijn geboden indruiste. Initiatieven om iets te weten te komen over de behandeling en het lot van de

296. Mogelijk werd dit mede veroorzaakt door de naar verluid slechte verhouding tussen Deppner en Arlt: beiden deelden met de zelfde secretaresse (*Fräulein Fricke*) het bed (verklaring A. van der Waals. Ongedateerde verklaring tegenover kapitein Pidcock. MvJ, CABR: 706, bundel 2). Dit was niet zo bijzonder. Volgens *Fahrenholz* 'war das Verhältnis der Geslechter in den besetzten Gebieten sehr locker. Auch die dorthin kommandierten Mädchen in den unterschiedlichsten Positionen nahmen, was sie bekommen konnten.' Naarmate de krijgskansen keerden en de toekomst onzekerder werd, werd dergelijk gedrag nog algemener ('Erinnerungen *Fahrenholz*'. IfZ, ED 385/2, 230).

297. Verklaring W. Harster, ongedateerd pv. tegen W. Harster. MvJ, CABR: 378, bundel 1.

298. Verklaring E. Härtel. NIOD, 248: 998, map Q, 'Denkschrift des früheren Kriminalrats Willi Lages' deel IIIB. De *Untersuchungsführer* was feitelijk zo afhankelijk van de BdS dat Härtel zelfs meende, dat de eerste de laatste 'personell und disziplinar unterstand' (ibidem). Dat klopt ten aanzien van Arlts functie van hoofd van de afdelingen I en II, maar is onjuist voor wat betreft zijn functie als *Untersuchungsführer*.
299. 'Aufgabe und Tätigkeit des Untersuchungsführers beim BdS' van A. Arlt d.d. 25-8-1947. NIOD, 249: 738.
300. Verklaring A. Arlt. NIOD, 248: 38, map A, stuk 10.

arrestanten, die onder zijn verantwoordelijkheid vielen, heeft hij niet aantoonbaar ontplooid, daarentegen is wel duidelijk dat hij de misstanden in het PDA negeerde. Ook als hij iets tegen misdrijven ondernam, resulteerde dit veelal in disciplinaire straffen in plaats van strafrechtelijke vervolging. Het heeft er alle schijn van dat Harster dit verkoos om naar het RSHA toe de indruk te kunnen wekken dat hij alles keurig in de hand had. Een strafrechtelijke vervolging had immers via de *Untersuchungsführer* en *RSHA Amt I* moeten lopen en zou daardoor in negatieve zin de aandacht op hem hebben kunnen vestigen.

Hiermee in overeenstemming is dat Harster wat zijn imago betreft zeer op zijn hoede was. Zo stond hij er op dat hem alle uiterlijke vormen van onderschikking werden betoond.³⁰¹ Daarnaast bestookte hij zijn collegae en belangrijke relaties met cadeaus. Seyß-Inquart ontving bijvoorbeeld een gouden sigarettenkoker voor zijn verjaardag in 1942, gefinancierd met de 'vrijwillige' bijdragen van Harsters ondergeschikten.³⁰² In de herfst van dat jaar zond Harster twee vrachtwagens vol met sterke drank, wijn, rookwaren en levensmiddelen naar de in de Sovjet-Unie op enorme schaal moordende *Einsatzgruppen*. Die hadden blijkbaar een beloning verdiend, maar belangrijker voor Harster was waarschijnlijk dat zij werden geleid door de meest vooraanstaande leden van de *Sipo* en de *SD*. Zijn medewerkers liet hij opnieuw voor de kosten opdraaien, hij zag er in dergelijke gevallen persoonlijk op toe dat zij ook allemaal bijdroegen. Een andere *Sachspendensammlung* in 1942 betrof de *IdS* in Düsseldorf. Naar aanleiding van een groot bombardement op de stad werden hem twee volle vrachtwagens met gulle giften uit Nederland gestuurd. Harster ontving voor dergelijke acties vele dankzeggingen van de geadresseerden. Hij liet deze telkens aan zijn personeel bekend maken.³⁰³

Daarnaast zal Harster zich er terdege van bewust zijn geweest hoe Nockemann zijn baan in Nederland verloor. In ieder geval zag hij er streng op toe dat de *Außenstellen* niet zelfstandig met instellingen in het Reich communiceerden – zo kon hij voorkomen dat er buiten hem om berichten werden verstuurd waarover derden opgewonden zouden kunnen raken.³⁰⁴ Om dezelfde reden legde hij de *Meldungen aus den Niederlanden* altijd eerst voor aan Seyß-Inquart voordat ze naar het RSHA werden verzonden.³⁰⁵

In tegenstelling tot de periode Nockemann waren de *Meldungen aus den Niederlanden* onder Harster geen bundeling meer van authentieke *Lageberichte* van de *Einsatzkommandos*, maar een op basis van deze *Berichte* geschreven rapport. De extra zeef die zo werd geïntroduceerd, maakte het mogelijk dat, net als in Duitsland met de *Meldungen*

301. *Vermerk* d.d. 17-12-1941. MvJ, CABR: 378, bundel 2. In dit *Vermerk* klaagt Harster officieel over de wijze waarop jonge vrouwelijke ondergeschikten hem bedankten voor boeken die hij aan zijn medewerkers had geschenken: zonder op te staan.

302. 'Ergänzung zum Lebenslauf August Woldeit, nr. 354786' d.d. 17-7-1945. NIOD, 249: 738. Harsters populariteit bij zijn ondergeschikten leed hieronder, maar 'zijn' gulheid maakte op de mensen die ertoe deden in ieder geval een gunstige indruk. Harster kon goed overweg met Heydrich en ook *HSSPF* Rauter vond het erg plezierig met Harster te werken: 'Er hat sich in sehr anständiger Weise bemüht korrekt zu sein, ein sehr ordentlicher Mensch' (zesde verhoor van H. Rauter d.d. 27-2-1947. NIOD, 248: 1380, map H). *Frau* Seyß-Inquart was wat minder met hem in haar sas: 'hij sprak teveel met je mee' (geciteerd in De Jong 1989: 139).

303. 'Ergänzung zum Lebenslauf August Woldeit, nr. 354786' d.d. 17-7-1945. NIOD, 249: 738.

304. Voor een voorbeeld van het niet volgens deze richtlijn handelen door de *Außenstelle* in Maastricht en de prompte reactie van het hoofdkwartier: NIOD, 77-85: 201B

305. Verklaring W. Harster. Eerste gesprek van L. de Jong met Harster, d.d. 13-3-1949. NIOD, 248: 639.

aus dem Reich gebeurde (Boberach 1984: deel 1, 24), te onwelgevallige zaken werden ontscerp of achtergehouden.

Het filter werkte. In de *Meldungen aus den Niederlanden* nummer 31 van 4 februari 1941 was sprake van een gezamenlijke actie van de *Sipo*, *Orpo*, *Wehrmacht* en de gemeentepolitie van Maastricht tegen de sluikhandel die in de stad op grote schaal werd bedreven.³⁰⁶ Bij deze als zeer succesvol gepresenteerde actie werden 41 personen vastgenomen en aanzienlijke hoeveelheden koffie, zijde, dameslaarzen, herenhemden, coupons stof, damesondergoed, fietsbanden en dergelijke in beslag genomen. De Duitse autoriteiten in Nederland waren diep onder de indruk. Op een bijeenkomst enkele maanden later over clandestien slachten, sluikhandel en smokkel bij de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* Wimmer, bepleitte de *Landesbauernführer* van het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft*, Friedrich Graf Grote, harde maatregelen: meer bevoegdheden voor de *Fahndungsinstanzen*, hogere straffen en 'polizeiliche Razzia, insbesondere auf Schmuggel und ambulante Händler nach den Muster, wie dies beim B.d.S. in Maastricht einmal durchgeführt wurde.'³⁰⁷ Graf Grote had het waarschijnlijk uit zijn hoofd gelaten de actie in Maastricht als lichtend voorbeeld op te voeren als hij had geweten wat er werkelijk was gebeurd. Uit het originele *Lagebericht* van de *Außenstelle* blijkt namelijk dat de indruk van een doorslaand succes die de *Meldung aus den Niederlanden* wekte, bepaald niet overeenkwam met wat de *SD* vanuit Limburg had gerapporteerd. In het oorspronkelijke *Lagebericht* is sprake van een loslippige Nederlandse agent die de actie van tevoren had laten uitlekken: als een verrassing kwam deze daardoor bepaald niet. Sterker nog: 'während der Aktion lief ein Mann von Haus zu Haus, klopfte an jeder Haustür und rief: "Wer Textilien hat soll sie verstecken, Polizei ist unterwegs".' Het *Lagebericht* vervolgde met een sombere constatering over de Maastrichtse politie:

'Es ist natürlich, daß durch die redeselige holländische Polizei der Erfolg derartiger Aktionen beinahe in Frage gestellt wird und man kann sich des Eindrucks nicht erwehren, daß mancher holl. Polizist nur äußerst ungern den vorgesetzten Stellen Gehorsam leistet, wenn es gilt gegen die eigenen Landsleute vorzugehen.'³⁰⁸

Niets van dit alles kwam in de officiële berichtgeving terecht, integendeel: het zelfgecensureerde rapport werd omgezet in een heuse *Erfolgsmeldung*. Van knol tot citroen.³⁰⁹

4.5 Een straf georganiseerd apparaat?

Indien de reorganisatie van het *BdS*-apparaat in Nederland inderdaad had geresulteerd in het volgens de historiografie straf georganiseerde apparaat waarbinnen Harster de touwtjes kort hield, dan zou dit zijn weerslag moeten hebben gehad op het

306. NIOD, 77-85: 30B.

307. *Niederschrift* van de bijeenkomst d.d. 8-5-1941. NIOD, 77-85: 69A.

308. Fragment uit een *Lagebericht* van de *Außenstelle* Maastricht d.d. 24-1-1941. NIOD, 77-85: 42A.

309. Het feit dat bij de razzia toch nog 41 personen werden gearresteerd en een aanzienlijke hoeveelheid smokkelwaar in beslag werd genomen, geeft dus eerder een indruk van de omvang van de zwarte handel in Maastricht dan van een tot voorbeeld strekkende *Aktion*.

functioneren van de *Außenstellen*. Op zich had Harster hier een gunstige uitgangspositie voor gecreëerd. Met de omzetting van de *Einsatzkommandos* in *Außenstellen* had hij zich immers ontdaan van de *Sturmbannführer* en *Regierungsräte* die aan het hoofd van de *Einsatzkommandos* stonden.³¹⁰ In hun plaats waren functionarissen van een geringer kaliber aangesteld, medewerkers van het tweede echelon, vooral *Hauptsturmführer*. Aangenomen mag worden dat zij in principe makkelijker kort waren te houden dan de *Einsatzkommandoführer* van weleer. Hierboven is echter duidelijk geworden dat het apparaat van de *Sipo* en de *SD* in Nederland bepaald geen strakke, gecentraliseerde organisatie was. In de praktijk hadden de *Außenstellen* nog steeds het lot van hun arrestanten in handen, bovendien schoot het diensttoezicht van Harster ernstig tekort. Aan de hand van de gang van zaken op de *Außenstellen* in de steden 's-Hertogenbosch en Groningen wordt hieronder nader gedemonstreerd waartoe dat leidde.

4.5.1 's-Hertogenbosch

4.5.1.1 Heinrich Friedrich Wilhelm Kütke

Het eerste van de twee voorbeelden van de gevolgen van Harsters stijl van besturen wordt gevormd door het hoofd van de *Außenstelle* te 's-Hertogenbosch, *Hauptsturmführer* en *Kriminalrat* Heinrich Friedrich Wilhelm Kütke, de man die verantwoordelijk was voor de provincies Noord-Brabant en Zeeland. Kütke had een bijzondere carrière gemaakt. Hij werd in augustus 1897 in Annen-Witten geboren als de zoon van een mijnwerker. Na het primaire onderwijs doorlopen te hebben, werd hij op veertienjarige leeftijd het hulpje van een slager bij wie hij bleef werken totdat de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Gedurende de oorlog diende Kütke naar eigen zeggen op alle fronten en raakte hij in totaal driemaal gewond.³¹¹ In 1918 verliet hij het leger met de rang van *Feldwebel* en trad een jaar later toe tot de *Schutzpolizei* (*Schupo*) van Magdenburg. Na enige tijd nam Kütke hier ontslag om de kantine van de *Schupo* in de *Enkekaserne* over te nemen: een zakelijk buitenkansje. Maar aan Kütkes zaken zat meestal een luchtje. Hij bedroog in dit geval zijn toeleveranciers voor vele duizenden marken. Toen een en ander uit dreigde te komen, zocht Kütke een goed heenkomen. Met behulp van hem vriendelijk gezinde contacten binnen de politie werd geregeld dat hij bij de *Kripo* in Hagen aan de slag kon gaan.³¹²

In Hagen kwam Kütke al snel opnieuw in de problemen. Liever dan zijn werk als agent te doen was hij actief op de zwarte markt. Toen ontslag dreigde, slaagde de overlever Kütke erin om zich overgeplaatst te krijgen naar de politieke politie van

310. EK-1 Groningen: *Sturmbannführer* und *Regierungsrat* Müller; EK-2 Arnhem: *Sturmbannführer* und *Regierungsrat* Schlette; EK-3 Amsterdam: *Sturmbannführer* und *Regierungsrat* dr. Kreuzer; EK-4 's-Hertogenbosch: *Sturmbannführer* und *Regierungsrat* dr. Canaris (Amt 1 1B1 Nr. 519/40-151. Berlijn, 2-7-1940: organisatieschema EG-1 in Nederland, d.d. 2-7-1940. NIOD, 206: 500-3-155). De laatste, een neef van het hoofd van de *Abwehr* Wilhelm Canaris, vertrok naar Brussel waar hij *Beauftragter des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD bei dem Militärbefehlshaber* werd (Weber 1978: 35-43 & 162).

311. Verklaring H. Kütke, pv. 13-6-1946. MvJ, CABR: 31509, 2, map 7.

312. Brief van G. Haberstein, Kütkes voormalige chef, aan de Nederlandse autoriteiten d.d. 26-1-1948 in ibidem.

Hagen. Ook hier bleef Kütke onverminderd zijn dienst verwaarlozen. Hij gaf er de voorkeur aan Walter Fischer, een slager met wie hij tijdens de oorlog bevriend was geraakt, een handje te helpen met de productie en verkoop van worsten en vlees. Gustav Haberstein, het hoofd van de politieke politie in Hagen, had er dan ook snel spijt van dat Kütke zijn eenheid was komen versterken. Temeer daar Kütke er blijk van gaf de tekenen des tijds te verstaan: hij zocht het gezelschap van nationaal-socialisten en fungeerde als hun informant over politiezaken.³¹³

Nadat de nazi's aan de macht waren gekomen en Kütke was toegetreden tot de NSDAP en de SA, werd het tijd om rekeningen te vereffenen en wederdiensten te verrichten. Terwijl Haberstein werd ontslagen, begon Kütkes ster te rijzen. Iets meer dan een jaar later, in oktober 1934, kreeg Kütke het bevel over de politieke politie van Hagen.³¹⁴ Hij bleef dat tot 1940. Nadat de bezetting van Nederland een feit was geworden, werd hij als lid van het *Einsatzkommando IV* naar 's-Hertogenbosch gezonden. Toen enkele maanden later Harster overging tot zijn reorganisatie van het *Sipo*- en *SD*-apparaat, werd Kütke benoemd tot *Außenstellenleiter* in 's-Hertogenbosch.

4.5.1.2 Corruptie

Zoals vele anderen was Kütke een weinig gelukkige keus van Harster. Volgens *Hauptsturmführer* Wilhelm Ignatz Panhuis, een voormalige Jezuïet uit het klooster te Steyl die in 's-Hertogenbosch naast de *SD*-afdeling *Kulturelle Lebensgebiete* (III-C) de *Gestapo*-afdeling voor kerkelijke aangelegenheden (IV-B 1 tot en met 3 dus met uitzondering van *Judensachen*) waarnam,³¹⁵ trad Kütke niet als een echte chef op. Hij werd kwaad over kleine onregelmatigheden terwijl hij tegelijkertijd de grote misstanden gedoogde. Dat wil zeggen: wanneer hij aanwezig was. Kütke was meer af- dan aanwezig. De lijn uit het verleden voortzettend gaf Kütke er de voorkeur aan zijn kennissen te bezoeken, zaken te doen of te jagen: alles liever dan het waarnemen van zijn plichten.³¹⁶ Kütke ging zelfs nog een stap verder. Hij had zich voorgenomen het leven voor zichzelf in Noord-Brabant zo aangenaam mogelijk te maken. Met dit doel onderhield de *Außenstellenleiter* contacten met het georganiseerde verzet in deze provincie om eventuele openlijke confrontaties te vermijden.³¹⁷ Naar Harster toe kon hij zo de indruk wekken alles onder controle te hebben terwijl hij tegelijkertijd zijn tijd kon besteden aan aangenamer en profijtlijker zaken.

Nadat Harster Kütke het toezicht had gegeven op het gijzelaarskamp annex de

313. Ibidem.

314. Ibidem; verklaring H. Kütke, pv. 13-6-1946. Ibidem.

315. Op 12 mei 1941 bepaalde het *RSHA* dat het *Sachgebiet politische Kirchen*, voorheen verdeeld tussen de *SD* (berichtgeving) en de *Sipo* (executieve) voortaan uitsluitend door de *Sipo* moest worden behandeld. De desbetreffende *SD*-ers moesten worden gedetacheerd bij de *Sipo*. Circulaire *RSHA IV-B1* d.d. 12-5-1941. NIOD, 32: 073837/9. Op het Haagse hoofdkwartier was dit in september 1941 nog niet gebeurd, blijkens de klachten van de bij de *SD* werkende *Hauptsturmführer* H. Till over de beroerde samenwerking met de *Gestapo* waar het confessionele aangelegenheden betrof (schrijven Till aan *Obersturmführer* H. Kunze (*RSHA*) d.d. 19-9-1941. NIOD, 32: 673831-3). In Duitsland zou deze samenwerking beter zijn geweest. Zie Dierker 2002: 295-298.

316. Verklaring W. Panhuis, pv. 4-7-1947. MvJ, CABR: 73359.

317. Schrijven H.B.S. Holla (voormalig kaderlid van de Nederlandse Unie, provinciaal leider van 'Vrij Nederland' en lid van de top van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers) aan B.F. van Lonkhuijzen d.d. 8-6-1949. MvJ, CABR: 183, bundel 1.

politiegevangenis te Haaren, de gijzelaarskampen in Sint Michielsgestel en het later opgerichte concentratiekamp Vught, namen deze zaken een grote vlucht. De genoemde kampen hadden namelijk bijbehorende tuinen en boerderijen om ze van voedsel te voorzien, tenminste een deel van de gevangenen werd hier als gratis arbeid tewerkgesteld.³¹⁸ Met betrekking tot deze tuinen en boerderijen werd het Kütthes taak ervoor te zorgen dat de Sipo en de SD in Nederland hun deel van de opbrengst zouden krijgen. Met name varkens hadden de aandacht. Met medewerking van Harster begon Kütthe een varkenshouderij in Haaren en voorzag hij zowel de *Außenstellen* in Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Arnhem en 's-Hertogenbosch als het hoofdkwartier in Den Haag van vlees en andere levensmiddelen.³¹⁹

Maar er moest natuurlijk ook iets aan de strijkstok blijven hangen. Kütthe had een fijne neus voor buitenkansjes en ook nu bespeurde hij een prachtige gelegenheid zichzelf te verrijken. Aangezien Haaren het eerste kamp was dat onder Kütthes supervisie kwam te staan, werd dit het centrum van zijn zakelijk imperium. Om de onderneming te laten slagen, had hij wel hulp nodig. Hij stelde daarom Harster voor *Obersturmführer* en *Kriminalinspektor* Heinrich Wacker als commandant van Haaren aan te stellen en *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* Otto Blankennagel als diens plaatsvervanger. Beiden waren in Hagen ondergeschikten van Kütthe geweest. Nog meer vertrouwelingen van Kütthe doken op. Paul Cremer, die als hoofd van de administratie in Haaren werd aangesteld, was eveneens een voormalige ondergeschikte van Kütthe. En Fischer, de slager en oude oorlogsvriend uit Hagen, werd het hoofd van de kampkeuken. Met alle sleutelposities in handen begonnen Kütthe, Blankennagel, Fischer, Cremer en Wacker regelmatig pakketten met achterover gedrukte levensmiddelen naar hun families in Duitsland te sturen.³²⁰ Soms werden grotere hoeveelheden in één keer per vrachtwagen naar Duitsland afgevoerd. Kütthe had een kennis in Duitsland die de spullen dan kwam ophalen. Zijn zoon Manfred en de broer van Fischer reden soms mee. Dat was wel zo handig: Manfred kende de Duitse douaniers, hij kon er zodoende voor zorgen dat bij de grensovergang alles soepel verliep. Voor alle zekerheid gaf zijn vader hem brieven van de Sipo voor de grenswachters mee, vermeldend dat de vrachtwagen niet hoefde te worden gecontroleerd.³²¹ In andere gevallen zou ook Kütthe zelf de transporten hebben begeleid.³²²

Of de families van Kütthe, Wacker, Cremer en Blankennagel er in slaagden om al het hen toegezonden voedsel te consumeren, is niet bekend. Het heeft er alle schijn van dat in ieder geval Fischers familie haar aandeel op de zwarte markt in Duitsland verkocht.³²³ Het is niet onwaarschijnlijk dat Kütthe hetzelfde deed. Hij lijkt namelijk plannen te hebben gekoesterd een flink pensioen te beginnen en het salaris dat hij bij de

318. Verklaring J. Kaiser, hoofd van een boerderij bij het concentratiekamp Vught, pv. 5-7-1947. MvJ, CABR: 31509, 1, map 3a.

319. Brief van H.F.W. Kütthe aan de PRA 's-Hertogenbosch d.d. 17-2-1947, ibidem.

320. Pv. van 19-7-1946, 23-11-1946, 17-12-1946, 8-2-1947, 7-7-1947 en 4-8-1947, ibidem.

321. Verklaring E.W.H. Liebling. Pv. 7-7-1947, ibidem; verklaring J. Ambagtsheer. Pv. 11-10-1945, ibidem.

322. Schrijven van Kallen aan de chef van de veiligheids politie te Hagen d.d. 19-10-1945. Ibidem.

323. Verklaring F. Bohm, een bewaker in Haaren die dit had gehoord van een politiecommissaris uit Hagen. Pv. 8-2-1947, ibidem.

Sipo verdiende, bood hem daarop weinig uitzicht.³²⁴ Het is duidelijker waar de verschepte levensmiddelen vandaan kwamen. Ten dele werden zij, zoals gezegd, weggenomen uit de voorraden van Haaren, voor de rest werden ze legaal en illegaal aangeschaft.³²⁵ Daarnaast werd ook gestolen uit de voedselpakketten die het Rode Kruis ten bate van de gedetineerden naar het kamp zond.³²⁶

Het resultaat van Kütthes ondernemingszin was dat de gijzelaars en gevangenen in Haaren te weinig voedsel dreigden te krijgen. Dat zij niet verhongerden, was het resultaat van de inspanningen van familieleden en derden: zij stuurden ten behoeve van de gevangenen aan de lopende band grote hoeveelheden levensmiddelen naar Haaren. Kütthe en de zijnen lieten ook hier hun begerig oog op vallen. Zoals het geval was met de Rode Kruispakketten, zo ook met deze zendingen: niet alles wat werd opgestuurd bereikte de geadresseerden. De buit werd in dit geval ten dele gebruikt om de varkens in Haaren mee vet te mesten.³²⁷

Wat Kütthe en zijn collegae deden was in Haaren een publiek geheim, maar wat wist Harster ervan? Waarschijnlijk niet alles. Kütthe deed al het mogelijke om zijn zwendelpraktijken voor zijn meerderen verborgen te houden. Toen een man rond begon te vertellen dat één van Kütthes protégés, de manager van een door de Nederlandse Landstand beheerd klooster, een fraudeur was en dat ook Kütthe zelf zich aan onregelmatigheden schuldig maakte, werd hij op last van de *Außenstellenleiter* gearresteerd.³²⁸ De keren dat *Hauptsturmführer* en *Polizeioberinspektor* Karl Erlbruch, de leider van het referaat II-A dat zich bezighield met de huishouding en begroting van de Sipo en de SD in Nederland, op inspectie in Haaren kwam, zaten Kütthe, Fischer en Blankennagel behoorlijk in de rats.³²⁹ Maar Erlbruch vond niets, naar mag worden aangenomen tot opluchting van Kütthe en de zijnen. Toch lijkt het niet onaannemelijk dat Harster tenminste iets wist. Bij iemand zo laag in de hiërarchie van het Haagse hoofdkwartier als *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* August Woldeit was het immers bekend dat Kütthe een grote 'Schieber' was.³³⁰ En Kütthe zou in 1944 uiteindelijk door Bds Naumann vanwege zijn corruptie³³¹ naar huis worden gestuurd, Naumann was wat dat soort zaken betreft erg streng.³³² In tegenstelling

324. Stukken in: MvJ, CABR: 31509. Kütthe had tenminste twee bankrekeningen bij de NMB in 's-Hertogenbosch lopen. Een daarvan gebruikte hij om allerlei rekeningen te betalen voor geleverde levensmiddelen met een totaal bedrag van ongeveer 46.000 gulden. Of dit in opdracht en ten behoeve van de Sipo en de SD in Nederland gebeurde of ten eigen bate is niet duidelijk. De andere lijkt een privé-rekening van Kütthe te zijn geweest: hierop stond een paar duizend gulden. Kütthe verdiende zonder toeslagen maandelijks 412,92 *Reichsmark*, met toeslagen 453,41 *Reichsmark*. Eén mark stond destijds gelijk aan 1,33 gulden (loonadministratie personeel Bds Nederland van eind 1940 of begin 1941. NIOD, 77-85: 54C).

325. Pv. van 4-8-1947, 23-11-1947 en 17-12-1946. MvJ, CABR: 31509, 1, map 3a.

326. Verklaring J. Rippens, een gevangene die in de keuken van Haaren werkte. Pv. 17-12-1946, ibidem.

327. Ibidem.

328. Verklaring W. Panhuis, pv. 4-7-1947. MvJ, CABR: 73359. De man werd na enige tijd vrijgelaten en kreeg te verstaan naar een andere provincie te verhuizen.

329. Verklaring B. Kedde, een gevangene die op de administratie van Haaren werkte. Pv. van 4-7-1947.

MvJ, CABR: 31509, 1, map 3a.

330. 'Ergänzung zum Lebenslauf August Woldeit, nr. 354786' d.d. 17-7-1945. NIOD, 249: 738. Woldeit was werkzaam op de afdeling IV-E.

331. De wijze waarop Kütthe het onderzoek naar de ontsnapping van een paar gevangenen uit Haaren richtte, speelde hierbij volgens Naumann ook een rol. Verslag gesprek L. de Jong met E. Naumann d.d. 10-10-1950. NIOD, 248: 1210. Zie ook: verklaring C. Arnoldus, hoofd van de gevangenis te 's-Hertogenbosch. Pv. 25-10-1945. MvJ, CABR: 31509, 2, map 1 'mishandelingen door Kütthe persoonlijk of door zijn ondergeschikten gepleegd'. Kampcommandant Wacker werd tegelijk met Kütthe overgeplaatst. Kütthe zelf beweerde om gezondheidsredenen te zijn gepensioneerd.

tot Naumann had Harster echter redenen om Kütthes gedrag te tolereren. Zij konden niet alleen erg goed met elkaar opschieten,³³³ Harster had Kütthe ook nodig. Aangezien de BdS zich graag populair maakte bij de hogere echelons van de Sipo en de SD in het Reich en daarbuiten door tenminste deels op kosten van zijn ondergeschikten levensmiddelen, tabak, alcoholische dranken en andere cadeaus rond te sturen, had hij iemand nodig die hem aan deze spullen kon helpen. Een regelaar als Kütthe kon dat.³³⁴

4.5.2 Groningen

4.5.2.1 Bernhard Georg Haase

De *Außenstelle* in de stad Groningen is misschien wel het treffendste voorbeeld van de gevolgen van Harsters stijl van leiding geven. Daarmee is het de sterkste weerlegging van de stelling dat het apparaat van de Sipo en de SD in Nederland als een monoliet kan worden beschouwd. Harsters tekortschietende diensttoezicht, zijn weinig overtuigende optreden op momenten dat zijn richtlijnen met voeten werden getreden en zijn vaak weinig gelukkige keuzes waar het ging om mensen uit zijn apparaat belangrijke posities toe te vertrouwen, kwamen hier samen en hadden grote gevolgen. Een belangrijke stap in deze richting werd gezet toen Harster *Sturmbannführer* Bernhard Georg Haase eind 1942 tot *Außenstellenleiter* in Groningen benoemde. Wat Harster in Haase zag is niet duidelijk,³³⁵ maar waarschijnlijk vormde de aanbeveling van Haases voormalige chef Kütthe voldoende aanleiding om zo kort na het debacle met Moller in Rotterdam opnieuw een SD-er de leiding over een *Außenstelle* te geven.³³⁶

Haase was een academicus. Hij had rechten en economie gestudeerd aan de universiteiten van Leipzig, Königsberg en München en had vervolgens enige jaren bij achtereenvolgens een notaris, een advocatenkantoor en een bank gewerkt. In deze tijd

332. Vgl. circulaire Naumann d.d. 16-10-1943 over giften van het Rode Kruis aan gevangenen van de Sipo. 'Die Kommandanten der Lager und Gefängnisse haften mir persönlich dafür, daß die Liebesgaben bis zum letzten Gramm gerecht an die niederländischen Gefangenen verteilt werden.' Benadrukking in origineel. NIOD, 77-85: 53A.

333. Verklaring A. Blankenagel, pv. 28-3-1947. NIOD, 248: 985. Zie ook verklaring H. Kütthe ('Ik stelde mij in verbinding met *Brigadeführer* Dr. Harster bij wie ik persoonlijk veel kon bereiken [...]'), pv. 29-10-1947. MvJ, CABR: 31509, 2.

334. Kütthe deed veel zaken ten behoeve van de Sipo en de SD (pv. 19-12-1947. MvJ, CABR: 31509, 1, map 3a). Kütthe was waarschijnlijk betrokken bij de organisatie van het hierboven genoemde voedseltransport naar Düsseldorf (zie pv. 4-7-1947. MvJ, CABR: 73359). Hierbij moet worden opgemerkt dat Harster veel van deze consumptiegoederen ook uit door de Sipo in beslag genomen voorraden kon betrekken. Zo schreef althans *Oberführer* Kranefuss aan de *persönlicher Referent* van Himmler, *Gruppenführer* Karl Wolff, dit naar aanleiding van het feit dat Harster een kwestie met betrekking tot zwarte handel waarbij de naam van Kranefuss zelf herhaaldelijk was gevallen 'in ausgesprochen kameradschaftlicher Weise angenommen' en 'in sachlich und persönlich durchaus befriedigender Form geklärt' had. Dat betekent: zonder gevolgen voor Kranefuss. Harster, zo stelde Kranefuss, kon Wolff rechtstreeks koffie, thee en dergelijke leveren als de *Gruppenführer* daar prijs op stelde. Wolff hoefde niet bescheiden te zijn: 'ich habe den Eindruck, daß Harster, der mit dem beschlagnahmten Gut sehr umsichtig und sorgsam umgeht, gewisse Wünsche Deinerseits nicht nur gern erfüllt, sondern hierzu tatsächlich auch in der Lage ist [...] Harster übergibt die beschlagnahmten Waren, wenigstens zum grossen Teil [...] dem Truppenwirtschaftslager, kann aber auch mit Teilmengen die Sache so steuern, daß Du sie unmittelbar bekommst' (schrijven Kranefuss aan Wolff d.d. 12-11-1941. NIOD, 210: H1116).

335. Dit geldt eveneens voor *Außenstellenleiter Hauptsturmführer* Max Strobel in Maastricht. Zie Croes 1996. Het lijkt welhaast geen toeval dat problemen ontstonden in alle *Außenstellen* die geleid werden door een SD-er in plaats van een *Polizist*. Natuurlijk moesten deze SD-ers hun houding bepalen ten opzichte van het politiewerk dat op de *Außenstelle* werd gedaan. Moller en Strobel bemoeiden zich hier intensief mee, Haase trok er juist zijn handen vanaf.

336. Verklaring H. Kütthe (16-4-1949). MvJ, CABR: 183, bundel 1.

bekende hij zich tot het nazisme: al in 1931 werd hij lid van de NSDAP en in 1934 ook van de SS. Een beslissing met zwaarwegende consequenties. Terwijl Haase aan zijn maatschappelijke carrière werkte en een proefschrift voorbereidde, hopenoend zich binnen afzienbare tijd met de doctorstitel te kunnen tooien, brak de oorlog uit. Als gevolg van zijn SS-lidmaatschap werd hij vervolgens bij de SD in Berlijn in actieve dienst geroepen en tewerkgesteld op de afdeling *Landwirtschaft* en *Ernährung* van het RSHA.³³⁷ Eind mei 1940 werd Haase op 29-jarige leeftijd als *Sachbearbeiter* van de SD-afdeling *Wirtschaft* naar het bezette Nederland overgeplaatst om dienst te doen bij het *Einsatzkommando IV* in 's-Hertogenbosch. Na de omzetting van het *Einsatzkommando* in een *Außenstelle* als onderdeel van Harsters reorganisatie werd Haase hier plaatsvervangend *Außenstellenleiter*, onder Kütthe.

Het werk hier beviel Haase waarschijnlijk maar matig, gezien zijn pogingen bij de SD weg te komen en weer een functie in het burgerbestaan op zich te nemen.³³⁸ Hiervoor kreeg Haase echter niet de benodigde toestemming en een verzoek om overplaatsing naar het front werd eveneens afgewezen. Een promotie tot chef van de *Außenstelle* Groningen hoorde blijkbaar wel tot de mogelijkheden. Kütthe zou Haase bij Harster hebben voorgedragen vanwege diens houding met betrekking tot 'bedrückten Menschen'.³³⁹ Inderdaad, onder patronage van Kütthe, die confrontaties met het verzet zoveel mogelijk uit de weg ging,³⁴⁰ had Haase zich tot een bedachtzame, kalme en humane souschef ontpopt. Of, om te spreken met de woorden van Haases latere chef BdS Naumann: Haase was een zwakkeling, een wetenschapper, *schwach* en *matt*, iemand die liever nadacht dan te handelen.³⁴¹

Handelen deed Haase echter wel degelijk, ook al was dat misschien niet op de wijze die zijn superieuren graag hadden gezien. Hij trad geregeld mitigerend op, met name waar het om religieus actieve mensen ging. Dit was in 's-Hertogenbosch al het geval geweest. In 1941 frustrerde hij een onderzoek van de Gestapo in Düsseldorf naar mensen die betrokken waren geweest bij de in 1933 naar Breda gevluchte antinazistische *Römische Weltkorrespondenz* en zette hij zich in voor de vrijlating van reeds gearresteerde betrokkenen.³⁴² Een jaar later probeerde hij bestuursleden van de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond vrij te krijgen nadat zij waren gearresteerd vanwege de sabotage van Duitse maatregelen.³⁴³ Het was deze Haase die in november 1942 van Harster de leiding kreeg over de *Außenstelle* die verantwoordelijk was voor de provincies Friesland, Groningen en Drenthe.

337. Verklaring B. Haase. Pv. van het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof (2e kamer) te Groningen d.d. 13-6-1948. Ibidem.

338. Verklaring H. Kütthe (16-4-1949). Ibidem.

339. Ibidem.

340. Schrijven H.B.S. Holla (voormalig kaderlid van de Nederlandse Unie, provinciaal leider van 'Vrij Nederland' en lid van de top van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers) aan B.F. van Lonkhuijzen, 8-6-1949. Ibidem.

341. Verslag gesprek L. de Jong met E. Naumann d.d. 10-10-1950. NIOD, 248: 1210. Naumann parafraseerde hier hoe 'in het algemeen' bij de Sipo en de SD over Haase werd gedacht.

342. Verklaring J.D.A. Schils (1-10-1949). MvJ, CABR: 183, bundel 1. Verklaring J.D.A. Schils, pv. 15-7-1950, ibidem.

343. Ibidem.

4.5.2.2 Robert Wilhelm Lehnhoff

Op de *Außenstelle* Groningen kreeg Haase te maken met ondergeschikten die weinig op hadden met tegemoetkomendheid. Zo was daar het hoofd van de afdeling IV-B, *Haupt-scharführer* en *Kriminaloberassistent* Robert Wilhelm Lehnhoff. Lehnhoff was onder meer verantwoordelijk voor de deportatie van de joden uit de provincie Groningen naar Westerbork en de arrestatie van joden die zich hieraan trachten te onttrekken.³⁴⁴ Hij werkte in de jacht op ondergedoken joden veel samen met *Unterscharführer* en *Kriminalassistent* Josef Kindel. Kindel had hierbij zijn pistool nogal los in zijn holster zitten: bij de arrestatie van een ondergedoken joods echtpaar in augustus 1943 schoot hij de man, die reeds flink bloedde door de met de arrestatie gepaard gaande mishandelingen, plotseling dood.³⁴⁵ Voor zover bekend was dit de eerste jood die door Kindel werd vermoord, maar niet de laatste.

Lehnhoff hield zich tevens bezig met het bestrijden van organisaties die joden hielpen. Mishandelingen om inlichtingen over joodse onderduikers te verkrijgen, kwamen hierbij geregeld voor en ook Lehnhoff maakte zich hieraan schuldig. Zijn plichtsbetrachting ging zelfs zo ver dat hij zich niet liet hinderen door de grenzen van zijn ressort. Eind 1943 stuurde hij een van zijn *V-Männer* en een Nederlandse medewerker van de Groningse *Sipo* helemaal naar Amsterdam om er een verzetsorganisatie te infiltreren. De eerste afspraak met een vermeend lid hiervan, een joodse man genaamd Smit, liep uit de hand en ontaarde in een schietpartij. Smit werd hierbij getroffen en bezweek aan zijn verwondingen. Kort na de terugkeer van zijn medewerkers op de *Außenstelle* bleek Lehnhoff dat zijn streven het verzet tot in Amsterdam toe te bestrijden niet door iedereen werd gewaardeerd. Met name op de *Außenstelle* in Amsterdam was men niet gelukkig: de gedode Smit was een van haar belangrijkste medewerkers in de jacht op ondergedoken joden.³⁴⁶

Terwijl Lehnhoff en Kindel radicaal optraden, probeerde Haase van zijn kant juist wat scherpe kanten van de jodenvervolging in de stad Groningen te halen. Dit deed hij echter niet door de confrontatie aan te gaan en Lehnhoff en Kindel aan banden te leggen. In plaats daarvan nam hij op eigen houtje mitigerende maatregelen, zoals hij voorheen in Noord-Brabant had gedaan. Zo gaf hij op verzoek van J.H. Meijer, de voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Joodse Raad, de gemengd gehuwde joden vergunningen om zich met de tram of de fiets te verplaatsen. Tevens zorgde Haase ervoor dat de joodse tewerkgestelden zonder passende arbeid dit alsnog kregen en dat een door de *Einsatzstab Rosenberg* begonnen plundering van de synagoge werd beëindigd.³⁴⁷ Naar het idee van Meijer hielp Haase hiermee al waar hij kon, maar in een enkel geval ging de *Außenstellenleiter* nog verder. Op verzoek van Henderika Reijenga, directrice van 'het Tehuis', stelde hij tot tweemaal toe een opgepakte oude joodse

344. Bij het onderstaande is het interessant te bedenken dat Haase volgens getuigen een overtuigd nationaal-socialist was en Lehnhoff niet. Lehnhoffs aangetrouwde familie was nota bene deels joods.

345. Pv. 4-6-1946. MvJ, CABR: 207, 3.

346. Verklaring R. Lehnhoff en H.C.J. Lammerse, pv. 4-11-1947. MvJ, CABR: 251, bundel 1.

347. Verklaring J.H. Meijer, pv. 27-7-1951. MvJ, CABR: 183, bundel 2. Haase zelf beweerde meer gedaan te hebben, maar hiervan is geen onafhankelijke bevestiging gevonden.

vrouw in vrijheid. Toen zij eind 1943 voor de derde keer van huis werd opgehaald, ditmaal op bevel van IV-B4 in Den Haag, zei Haase niets meer te kunnen doen. Maar in tweede instantie bood hij aan een verklaring op te stellen dat de vrouw tijdens het transport naar Westerbork was overleden zodat ze ongemoeid zou kunnen worden gelaten. Aldus gebeurde: de vrouw werd teruggebracht naar haar woning en overleefde de oorlog.³⁴⁸

4.5.2.3 Ernst Knorr

Misschien had het voor de bewoners van de noordelijke provincies nog goed uit kunnen pakken als Harster het bij Haases overplaatsing naar Groningen had gelaten. Maar enkele maanden na Haases arriveren kreeg deze één van de meest extreme, eigenzinnige en gewelddadige medewerkers van de *Sipo* in Nederland naar zijn *Außenstelle* gestuurd: *Untersturmführer* en *Kriminalinspektor* Ernst Knorr. Knorr werkte voordien als souschef op het *Gestapo*-referaat IV-A in Den Haag, de afdeling die zich bezighield met de bestrijding van communisten. Hoofd van dit referaat was *Obersturmführer* en *Kriminalkommissar* Bruno Wolff. Wolff, reeds op 1 november 1930 lid van de NSDAP geworden, had een geschiedenis met mishandelingen. In 1933 was hij als lid van de SA bij de hulppolitie terechtgekomen en vervolgens doorgestroomd naar de reguliere politie. Vanwege het toelaten c.q. deelnemen aan mishandeling 'schwerster Art' van *Schutzhäftlinge* in het kamp Kemna waar hij als hulpagent plaatsvervangend commandant was, werd hij op 18 augustus 1934 met een *Verfügung* van Heß uit de NSDAP gezet. Op 31 augustus van dat jaar volgde zijn uitstoting uit de SA door het *SA-Sondergericht der obersten SA-Führung*. Aangezien het *obersten Parteigericht* op 1 april 1935 besloot de *Verfügung* om te zetten in een waarschuwing en een *Aberkennung der Fähigkeit zur Bekleidung eines Parteiamtes* tot 1 april 1936, had dit geen grote consequenties voor zijn verdere carrière bij de politie.³⁴⁹

In Nederland pakte hij het handwerk weer op. Terwijl ernstige mishandeling van arrestanten door de *Sipo* in Nederland nog nauwelijks voorkwam, sloegen leden van IV-A er al op los – praktisch onder de ogen van Harster, die in hetzelfde gebouw op het Haagse Binnenhof zetelde. Wolff zette zijn medewerkers hiertoe aan, maar veel was hier waarschijnlijk niet voor nodig: volgens een secretaresse 'leek [het] wel of men in het algemeen speciale sadistische naturen in deze afdelingen bijeengetrokken had.'³⁵⁰ Naast vuisten, gelaarsde voeten en gummknuppels werden ook metalen ploertenders en tafelpoten gebruikt om verdachten aan het praten te krijgen.³⁵¹

De gevolgen bleven niet uit. J.J.W. Boezeman, die in het kader van een onderzoek

348. Verklaring H. Reijenga, pv. 17-10-1947. MvJ, CABR: 251, bundel 3.

349. *Personalakten* Bruno Wolff. NIOD, 210: P137. Wolffs uitsluiting uit de SA werd opgeheven, maar omdat hem de *Aberkennung der Fähigkeit zur Bekleidung eines Parteiamtes* was gegeven, werd hij toch uit de SA ontslagen.

350. Verklaring A.W.U. Overhage, pv. 19-7-1948. NIOD, 248: 639, map C.

351. Diverse verklaringen. Ibidem. Zo algemeen als deze mishandelingen bij het Haagse *Kommunistenreferat* waren, waren ze dat elders destijds nog niet. Overigens bestond bij de *Gestapo* van oudsher de neiging met name tegen communisten folterpraktijken aan te wenden. Vgl. Berschel 2001: 157-163. De technieken die hij beschrijft, vertonen grote overeenkomst met de methoden die in Den Haag werden gebezigd.

tegen de verzetsgroep 'de Geuzen' op 2 december 1940 werd gearresteerd, stierf op 9 januari 1941 in de Cellenbarakken in Scheveningen als gevolg van de mishandelingen ondergaan tijdens een verhoor waaraan waarschijnlijk ook Knorr deelnam.³⁵² Het volgende slachtoffer, Herman Holstege, viel in augustus 1941. Holstege gold als een verbindingsman tussen het hoofdbestuur van de CPN en de afdelingen en was dus een zeer belangrijke vangst. Holstege bezweek aan de gevolgen van de ondergane mishandelingen na een verhoor door Knorr en zijn kornuiten in een kamer in de Cellenbarakken te Scheveningen te zijn afgenomen.³⁵³ Hoewel Knorr en een collega, *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* Otto Friedrich Kurt Gustav Lange, veel ophef hadden gemaakt over de arrestatie van Holstege en zich al beloofd zagen worden met het IJzeren Kruis, had de geweldige blunder die de dood van Holstege betekende voor hen verder geen gevolgen. In 1942, Wolff was inmiddels tot *Kriminalrat* gepromoveerd en via het *RSHA Amt VI* naar Istanboel overgeplaatst,³⁵⁴ werd Knorr zelfs enige tijd hoofd van het referaat *IV-A*. Dit moet Harster toch niet geheel zijn bevallen, want reeds spoedig moest Knorr de leiding afstaan aan *Obersturmführer* en *Kriminalkommissar* Albert Barkov, een omgeschoolde dominee.³⁵⁵

Klachten over Knorrs optreden zouden rond deze tijd (maar mogelijk al veel eerder) Harster hebben bereikt, maar in plaats van Knorr aan te pakken, stelde hij Barkov aansprakelijk voor Knorrs gedrag. In het conflict dat als gevolg hiervan tussen Barkov en Knorr ontbrandde, bleek de laatste zich op ruzie te hebben voorbereid door een dossier samen te stellen met belastend materiaal, onder andere over Barkovs drankmisbruik.³⁵⁶ Uiteindelijk werd Barkov overgeplaatst naar Amsterdam³⁵⁷ en begin mei 1942 vervangen door *Hauptsturmführer* en *Kriminalkommissar* Johannes Heinrich Louis Munt. Knorr ging ondertussen zijn gewelddadige gang, er wel voor zorgend dat, afgezien van Lange, derden niet bij zijn mishandelingen aanwezig waren. Na klachten van Munt begon in 1943 bij Harster uiteindelijk toch het idee post te vatten dat Knorr misschien wel zijn bevoegdheden overschreed of ten minste te vergaand uitlegde. Maar om hem nu flink aan te pakken en aan de *Untersuchungsführer* over te dragen, nee dat ging toch echt te ver. Die Knorr moest eerst maar eens onder streng toezicht worden geplaatst, meende de *BdS*.³⁵⁸ En hij stelde hem vervolgens onder hoede van zijn zwakste *Außenstellenleiter*: Haase. Groningen was aangenaam ver van Den Haag – opgeruimd stond netjes. Bovendien was er op de meest noordelijke *Außenstelle* na de april-meistaking van 1943 dringend versterking van de executieve nodig.³⁵⁹

352. Verklaringen E. Makowski en H.E. Krämer, pv. 25-6-1946 en pv. 10-12-1947. MvJ, CABR: 378, bundel 3. Er werd hartverlamming voorgewend, het lijk van Boezeman werd door de *Polizisten* zelf naar een crematorium gebracht en verbrand om de sporen uit te wissen.

353. Diverse verklaringen betrokkenen. Pv. 5-7-1948. MvJ, CABR: 378, bundel 2. Er werd zelfmoord voorgewend, het lijk van Holstege werd in een verzegelde kist begraven om de sporen uit te wissen.

354. *Personalakten* Bruno Wolff. NIOD, 210: P137.

355. Rapport 'mededeelingen over het werk van den S.D. voor zoover ik dit medegemaakt en verder heb vernomen' van J.H. Veefkind. NIOD, 249: 737, map B.

356. Ibidem.

357. Hij zou er het 'kromboeien' introduceren, een manier van boeien waarbij de polsen achter de knieën aan elkaar werden geketend. Zie paragraaf 6.

358. Verklaring W. Harster, pv. 8-10-1948. NIOD, 248: 639, map A.

359. Verklaring W. Harster. Pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e kamer te Groningen), 15-6-1948. MvJ CABR: 183, bundel 1.

twee vliegen in één klap derhalve. Maar voor de verhoudingen in Groningen had Harster waarschijnlijk geen slechtere keus kunnen maken.

4.5.2.4 Verstoorde verhoudingen

Haase had voor Knorrs komst al moeite genoeg om zijn Groningse *Außenstelle* in de hand te houden. Volgens zijn plaatsvervanger, *Hauptsturmführer* en *Kriminalobersekretär* Fritz Friedrich Bellmer, trad Haase niet scherp genoeg op tegen zijn ondergeschikten, hij was niet eens in staat zijn stem tegen hen te verheffen.³⁶⁰ Inderdaad: het uitdelen van standjes liet Haase gewoonlijk aan Bellmer over omdat deze zo hard kon schreeuwen.³⁶¹ De komst van Knorr naar het referaat *IV-A* van de *Außenstelle* Groningen verstoortte de precaire balans danig. Bellmer was als hoofd van de Groningse Gestapo Knorrs chef en had ook een hogere *SS*-rang dan de laatste. Tegelijkertijd was Knorr echter *Kriminalinspektor* en had Bellmer het nooit verder weten te schoppen dan *Kriminalobersekretär*: voor het *Inspektor*-examen was hij reeds enkele malen gezakt. Knorr had bovendien weinig op met Bellmer omdat deze zijn carrière in de Gestapo niet te danken had aan zijn kwaliteiten, maar als alter *Kämpfer* aan zijn vroege lidmaatschap van de NSDAP. Knorr daarentegen werkte al meer dan twintig jaar bij de politie en had nog als vrijwilliger aan de Eerste Wereldoorlog deelgenomen. Het resultaat was dat Knorr meende zich niets door Bellmer te hoeven laten zeggen. Wanneer Bellmer Knorr bij zich ontbood, weigerde de laatste dan ook te verschijnen: Bellmer moest maar bij hem komen.³⁶²

Aan Haase had Knorr een nog veel grotere hekel dan aan Bellmer. Nu keken alle *Polizisten* op de *Außenstelle* op Haase neer omdat hij geen politievakman was,³⁶³ maar Knorr ging nog een stap verder. Haase was naar zijn idee een *Weichling*, absoluut ongeschikt om chef van de *Außenstelle* te zijn.³⁶⁴ Te voorzichtig in zijn beoordeling van arrestanten en te goed voor mensen die zijn bemiddeling inriepen. Kortom: een rem op het werk van de *Sipo*.³⁶⁵ 'Der Chef hat keine Ahnung', 'der Chef ist verrückt' en 'ich kann wohl nach Hause gehen' waren uitspraken waarop Knorr was te betrappen als hij weer eens een bespreking met Haase had gehad.³⁶⁶ Wat Knorrs laatste opmerking betreft, is zijn frustratie begrijpelijk. Haase deed niet alleen geregeld een beroep op de menselijkheid van zijn ondergeschikten, maar liet ook vaak hun arrestanten vrij. Met name voor geestelijken had de *Außenstellenleiter* een zwak, zelfs als zij bekenden dat zij actief waren in het verzet.³⁶⁷

360. Verklaring F. Bellmer. Pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e kamer te Groningen), 14-6-1948. Ibidem.

361. Verklaring R. Lehnhoff. Pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen F.F. Bellmer voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e kamer te Groningen), 1-6-1949. MvJ, CABR: 207, 1.

362. Verklaring H. Schäper, een medewerker van Knorr. Pv. 6-8-1951. MvJ, CABR: 258.

363. Verklaring P.J. Bonnen, een medewerker van de Groningse *Kripo*. Pv. 26-6-1950. MvJ, CABR: 183, bundel 2.

364. Verklaring J. Baptisten (29-3-1949), Knorrs secretaresse. Ibidem, bundel 1.

365. Verklaring F.E. Lammers (4-5-1950), tolk bij de Groningse *Sipo*. Ibidem.

366. Verklaring J. Baptisten, pv. 21-8-1950. MvJ, CABR: 258.

367. Verklaring deken L.I.D.B. Buve. Pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e Kamer te Groningen), 14-6-1948. MvJ, CABR: 183, bundel 1. Zie ook verklaring L.I.D.B. Buve, pv. 27-7-1951. Ibidem, bundel 2. Het gaat hier om tenminste zes 'zware' gevallen die door Haase werden vrijgelaten.

In reactie hierop begon Knorr zijn werk steeds meer af te schermen. Om het Haase te bemoeilijken zijn arrestanten vrij te laten, rondde Knorr zijn onderzoeken zo snel mogelijk en mede daarom met het nodige geweld af. Vervolgens maakte hij direct de processen-verbaal in orde en zond deze buiten Haase om naar Den Haag. Daarnaast nam hij ook geregeld telefonisch contact op met Deppner om kwesties rechtstreeks en zonder tussenkomst van Haase te regelen. Mensen die op de gang voor de kamer van Haase stonden te wachten om op de *Außenstellenleiter* een beroep te kunnen doen of om diens bemiddeling in te roepen, werden door Knorr weggestuurd als hij ze betrapte. Haases secretaresse Liselotte Glomb-Henkel, die een verhouding had met Kindel, werkte hieraan mee.³⁶⁸

4.5.2.5 Chaos

Knorr ging in Groningen dus als vanouds tegen verdachten tekeer. In juli 1943 verhoorde hij samen met Kindel de gereformeerde predikant J.D. van Ginhoven: ze sloegen twee gummiknuppels op de man kapot. Na overbrenging van Van Ginhoven naar de gevangenis constateerde de gewaarschuwde gevangenisarts gekneusde en gebroken ribben, een beschadigde nekwervel, een kaakfractuur, kapot en los geslagen tanden en kiezen, een zwaar beschadigd rechterdijbeen en zware bloeduitstortingen op zijn buik, rug en rechterbeen.³⁶⁹ Dat was nu waar het door Harster veronderstelde 'scherpe toezicht' van Haase in resulteerde. De arts in kwestie adviseerde de predikant meteen naar het ziekenhuis te laten brengen, maar Kindel wilde hiervan niets weten. Nog diezelfde dag kreeg de arts te horen dat hij in de gevangenis of het Huis van Bewaring niet meer welkom was.³⁷⁰

Een goed voorbeeld doet goed volgen. Hoewel Lehnhoff en Knorr elkaar niet konden luchten of zien,³⁷¹ lijkt Knorrs werkwijze op Lehnhoff te zijn overgeslagen. Althans: ernstige mishandelingen werden door Lehnhoff en zijn medewerkers voor

368. Verklaring J. Baptisten, pv. 21-8-1950. MvJ, CABR: 258; verklaring H.B., pv. 18-8-1950. MvJ, CABR: 183, bundel 2 en pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e Kamer te Groningen), 15-6-1948. Ibidem, bundel 1. Zelf verklaarde Glomb-Henkel weliswaar van Bellmer en Lehnhoff hiertoe opdracht te hebben gekregen, maar ontkende hieraan gevolg te hebben gegeven. Verklaring L. Henkel (3-5-1949). Ibidem. Zie voor Knorrs optreden buiten Haase om ook de verklaring van H. Schäper (20-8-1949), ibidem; verklaring K.C.F. Pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e Kamer te Groningen), 15-6-1948 en pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e Kamer te Groningen), 14-6-1948. Ibidem; verklaring E.C.D., ibidem; verklaring H. Schäper (20-8-1949). Ibidem; verklaring W. Eichel, pv. 17-2-1951. MvJ, CABR: 183, bundel 2; verklaring F.E. Lammers (4-5-1950). Ibidem, bundel 1; verklaring J. Baptisten (29-3-1949). Ibidem.

369. Verklaring J.D. van Ginhoven, pv. 345 I/47. MvJ, CABR: 207, 4. Knorr en Kindel waren niet voor alle verwondingen verantwoordelijk, de Nederlandse rechercheur A.J. Elzinga (eind december 1943 door het verzet gedood) droeg ook zijn steentje bij.

370. Verklaring J. van Weering. Ibidem. De mishandeling van Van Ginhoven kreeg nog een staartje, want toen de predikant in oktober 1943 naar Vught en vervolgens op 15 december van dat jaar naar de Cellenbarakken in Scheveningen werd gebracht, kwam aan het licht dat hij in Groningen ernstig was mishandeld. Kindel dreigde hierdoor problemen te krijgen, maar Haase slaagde erin hem voor verdere vervelende consequenties te behoeden omdat de mishandeling in opdracht van Knorr had plaatsgevonden en Kindel ook niet kon weten dat Knorr hiervoor geen toestemming had (verklaring J. Kindel, pv. 27-8-1947. Ibidem. Zie ook verklaring J. Schreieder, pv. 1-5-1948. MvJ, CABR: 378, bundel 3; Schreieder zou bij de aanklacht tegen Kindel betrokken zijn geweest. Met Van Ginhoven liep het overigens goed af. In maart 1944 werd hij overgeplaatst naar de gevangenis in Rotterdam. Bij de bestorming hiervan door het verzet op 6 juni 1944 werd hij bevrijd, hij dook vervolgens onder). Of er ook maatregelen tegen Knorr zijn genomen is niet duidelijk – er is sprake van een berisping, maar onbekend is voor welk concreet geval dat was. Verder dan dat ging het in ieder geval niet: hij kon dus rustig zijn gang gaan.

371. Dit was zeker vanaf begin 1944 het geval. Spreken deden ze nooit met elkaar – als er moest worden gecommuniceerd, gebeurde dat schriftelijk.

zover bekend pas gepleegd in november 1943, na het arriveren van Knorr.³⁷² Maar niet alleen wat mishandelingen betreft volgde Lehnhoff Knorrs voorbeeld, dat geldt ook voor zijn eigenmachtigheden. Begin augustus 1943 demonstreerden hij en zijn kornuiten voor zover bekend voor het eerst een arrestatiewijze die tot de capitulatie vele Groningers het leven zou kosten. Bij het binnenstormen van een woning waarin zich drie ongewapende illegale werkers bevonden, werd één van hen direct doodgeschoten. Een andere kon hieraan ternauwernood ontkomen door zich te laten vallen, voorwendend dat hij door de rondvliegende kogels was geraakt.³⁷³ Dit gebeurde nog ruim een jaar voordat Bds Schöngarth het *Niedermachungsbehl* uitvaardigde volgens welke verzetsstrijders ter plekke mochten worden afgemaakt. Tenminste, als zij met wapens waren aangetroffen.

Een van de manieren waarop Haase tot dan toe enigszins controle op zijn ondergeschikten had weten uit te oefenen, was de afgifte van *Fahrbehle*. Vanwege het algemene benzinegebrek moest Haase schriftelijk toestemming geven voor elk gebruik van de auto's waarover de *Außenstelle* beschikte. Lehnhoff vond nu echter een uitweg: hij gebruikte dezelfde *Fahrbehle* voor meerdere acties, of hij vervalste ze met behulp van stempels die hij had buitgemaakt op de illegaliteit.³⁷⁴ Knorr, die schijnbaar een soort vrijbrief had bij de *Sipo* in Nederland, trok zich nog minder van Haase aan en tekende de *Fahrbehle* eenvoudigweg zelf³⁷⁵ – de chauffeurs namen hier blijkbaar genoeg mee.

Een dergelijke handelwijze was echter niet voor alle medewerkers van de Groningse *Außenstelle* weggelegd. De meesten die eigenmachtig tot actie wilden overgaan, moesten inventievere wegen bewandelen om aan vervoer te komen. Nadat de op de *Außenstelle* populaire *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Wilhelm Lüdeke bij een schietpartij in Middelstum eind februari 1944 zwaar gewond was geraakt, spoorden de Duitse *Sipo*-medewerkers hun aan de *Außenstelle* verbonden Nederlandse collegae aan om zelfstandig represaillemaatregelen te nemen. 'De Duitsers [...] verweten [ons] dat wij nooit eens zelf wraak durfden nemen op de terroristen.'³⁷⁶ Na het neerschieten van Lüdeke kwam dat verwijt hard aan: J.A.V., E.C.D. en H.B. besloten daarom in actie te komen. Om met de woorden van H.B. te spreken: 'het was de bedoeling, dat uit represaille enige mensen, die politiek als anti-Duits bekend stonden, zouden worden omgelegd.'³⁷⁷ H.B. zou schieten, zo werd afgesproken. Het probleem was nu nog het vervoer: hoe zouden ze een auto kunnen bemachtigen? Haase om een *Fahrbehl* vragen was niet aan de orde, men wilde de *Außenstellenleiter* er juist buiten houden want die zou er toch niet akkoord mee gaan. J.A.V. toog daarom naar Hans Mowinski, het hoofd van de *Fahrbereitschaft*, en vroeg hem zonder *Fahrbehl* een auto ter beschikking te stellen.

372. Het gaat hier om T. Pannekoek. Zie paragraaf 6.2.7.

373. Pv. 25-8-1945. MvJ, CABR: 378, bundel 3.

374. Verklaring H.B., pv. 18-8-1950. MvJ, CABR: 183, bundel 2; verklaring H. Grosz, pv. 5-9-1950. Ibidem.

375. Verklaring K.C.F. Pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e Kamer te Groningen), 15-6-1948. Ibidem, bundel 1. Verklaring H. Schäper (20-8-1949). Ibidem.

376. Verklaring H.B., pv. 15-10-1945. MvJ, CABR: 207, 3.

377. Ibidem.

Mowinski weigerde.³⁷⁸ J.A.V. probeerde het vervolgens op een andere manier en gaf rechtstreeks aan H.v.d.S., chauffeur bij de Sipo in Groningen, opdracht om mee te gaan. Maar ook H.v.d.S. weigerde.³⁷⁹ Wat nu? J.A.V. kreeg een goede inval en belde een kennis, K. genaamd. Die had immers een auto! Nu alleen nog wat benzine. Van wie J.A.V. die kreeg, kon hij zich na de oorlog niet meer precies herinneren, maar het was iemand op de *Außenstelle* – waarschijnlijk Mowinski. Een bevel van Haase had J.A.V. hiervoor niet nodig: ‘de collegialiteit was wel zo groot dat dergelijke kleinigheden onderling zonder inmenging van chefs geregeld konden worden.’³⁸⁰ Zo toog men op weg. Op het laatste moment had J.A.V. ook nog de hem bekende NSB-er Th.v.S., die als *Sanitäter* bij de *Wehrmacht* werkte, gebeld om te vragen of deze soms meewilde. Die wilde dat wel.

Eenmaal aangekomen in Middelstum bleek de voorkeur uit te gaan naar het liquideren van geestelijken, het liefst gereformeerden. Met zakdoeken voor het gezicht geknoopt om herkenning te voorkomen, werd er door het gezelschap eerst bij een gereformeerde dominee aangebond. De man deed open, maar er klonken geen schoten. Bij nader inzien werd hij te oud gevonden. Dan maar een ouderling? De dominee verwees hen desgevraagd naar de plaatselijke bakker Steendam, ouderling van de Gereformeerde Kerk. Weer ging een deur open en opnieuw klonken er geen schoten. Ook Steendam werd door het gezelschap niet geschikt gevonden: onvoldoende ‘anti’. De bakker werd vervolgens meegenomen om als gids in het dorp te dienen. Speurend naar geschikte *Todeskandidaten* kwam het gezelschap vervolgens bij de hervormde predikant en daarna nog bij een onderwijzer. Maar ook dezen twee waren onvoldoende ‘anti’ en werden daarmee ongeschikt geacht. Wat nu? Ze waren toch niet voor niets gekomen? En hoe konden ze hun Duitse collegae onder ogen komen zonder dat er doden waren gevallen? Terwijl H.B. en E.C.D. aan het overleggen waren wat ze nu met Steendam zouden doen, nam J.A.V. de gelegenheid te baat om hem even apart te nemen en te doen waarvoor ze gekomen waren: hij schoot de man dood. Het ontzielde lichaam werd vervolgens in een kanaal geworpen.³⁸¹

J.A.V. had wat met vuurwapens. Eind 1944 was hij met een drietal Nederlandse chauffeurs in Duitse dienst op verjaardagsvisite bij R.G.G., een lid van de Bijzondere Recherche die bij de Groningse politie de ‘Duitse’ zaken behandelde. Op de terugweg reed de Landwachter O.B. mee en deze stelde voor om ter verhoging van de door alcohol gevoede feestvreugde een op het Gedempte Zuiderdiep wonende, gemengd gehuwde joodse man te gaan vermoorden. Dat idee viel in goede aarde – de auto werd vlakbij geparkeerd. J.A.V. en O.B. liepen vervolgens op het bewuste huis toe, maar hier eenmaal aangekomen zagen ze er toch maar vanaf: de echtgenote van de man in kwestie had O.B. herkend. Om toch wat te schieten te hebben, trok het gezelschap toen maar naar de hoteleigenaar Heine, een zwarthandelaar, zo had O.B. horen vertellen. Deze werd

378. Verklaring H. Mowinski, pv. 27-7-1950. MvJ, CABR: 183, bundel 2.

379. Verklaring H.v.d.S., pv. 19-3-1947. MvJ, CABR: 207, 3.

380. Verklaring J.A.V., pv. 19-3-1947. Ibidem.

381. De reconstructie is op meerdere verklaringen van verschillende betrokkenen gebaseerd. Zie pv. 15-10-1945, 14-11-1945, 3-12-1945 en 19-3-1947. MvJ, CABR: 207, 3.

vervolgens door O.B. en J.A.V. doodgeschoten. J.A.V. was over het voorval vast in zijn schik, maar deze gevoelens werden niet door iedereen bij de Sipo in Groningen gedeeld. Heine werkte namelijk als *V-Mann* voor Knorr. Hij hoorde voor hem de hoeren uit de buurt uit en verstrekte inlichtingen over mensen die zijn hotel bezochten en hem verdacht voorkwamen.³⁸²

4.5.2.6 *Niedermachen*

In de zomer van 1944, nog voordat het *Niedermachungsbehehl* de medewerkers op de *Außenstelle* Groningen de vrije hand gaf, was Lehnhoff op een ingenieus idee gekomen om de ‘rem’ die Haase vormde van zijn werk te halen, hem tot grotere daadkracht aan te sporen en bevelen voor represailles uit te lokken. Er moest een aanslag worden gepleegd op de *Außenstellenleiter*! Geduldig afwachten tot het verzet in actie kwam lag niet in Lehnhoffs aard. Om de ontwikkelingen te bespoedigen, zou hij daarom eerst aan Kindel hebben voorgesteld de aanslag te plegen. Uiteindelijk vond hij E.C.D. en H.B. bereid om wat kogels door de ruiten van de door Haase bewoonde kamer in het pension aan de Vismarkt te vuren. De aanslag had echter niet het gewenste resultaat. Haase werd niet geraakt, als dat al de bedoeling was, en hij zag er vanaf het gebeurde aan Den Haag te rapporteren juist omdat hij vreesde dan represailles te moeten nemen.³⁸³

In dit geval kon Haase nog erger voorkomen, maar het is duidelijk dat hij zijn greep op de gang van zaken volkomen had verloren. In juli 1944 deed hij, beter laat dan nooit, een serieuze poging van Knorr en Lehnhoff te worden verlost: hij verzocht de BdS om hun overplaatsing.³⁸⁴ Eerdere klachten van Haase bij Naumann over Knorrs gewelddadige optreden bij het verhoren van arrestanten hadden slechts tot een berisping van de *Kriminalinspektor* geleid,³⁸⁵ dus de vooruitzichten waren niet gunstig. Temeer daar Naumanns plaats inmiddels was ingenomen door Schöngarth. Hoewel deze heel goed begreep dat druk op de bevolking resulteerde in tegendruk, handelde hij hier niet naar. Integendeel, Schöngarths bemoeienis had een verrassende uitkomst. Hij bezocht diezelfde maand de *Außenstelle* en zette die nog verder op zijn kop. Hij vertelde Knorr dat hij een oplossing had voor diens problemen met Haase: hij zou *Kriminalkommissar* Anders, het hoofd van de *Polizeigefängnis* in het concentratiekamp Vught, naar Groningen overplaatsen en die zou de leiding over de *Exekutive* overnemen. Knorr kon gerust zijn: Anders mocht in het voorbijgaan van Haase contact opnemen met het

382. Verklaringen O.B., H.v.d.S., J.A.V. en H. Schäper. Pv. 25-9-1945. MvJ, CABR: 207, 3; pv. 14-9-1945. Ibidem; pv. 19-8-1950. MvJ, CABR: 183, bundel 2.

383. Verklaring H.B. Pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e Kamer te Groningen), 15-6-1948. MvJ, CABR: 183, bundel 1; verklaring E.C.D. Pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e Kamer te Groningen – later heeft E.C.D. deze verklaring teruggenomen), 14-6-1948. Ibidem; verklaring pensionhoudster mw. Kohl-Schmoker (9-9-1949). Ibidem; verklaring huishoudster E. Bockstette (13-7-1949). Ibidem; verklaring secretaresse L. Henkel die in hetzelfde pension woonde (3-5-1949). Ibidem. Zie ook pv. 27-7-1950. Ibidem, bundel 2; en verklaring H. Grosz (28-9-1948). Ibidem, bundel 1. In sommige – onbevestigde – verklaringen is daarnaast sprake van door Lehnhoff voorgenomen maar niet uitgevoerde aanslagen op vooraanstaande NSB-ers met hetzelfde doel: het uitlokken van represailles.

384. Verklaring J. Baptisten, pv. 21-8-1950. MvJ, CABR: 258.

385. Verklaring H. Schäper (20-8-1949). MvJ, CABR: 183, bundel 1. Over welk concreet geval het gaat is niet duidelijk.

hoofdkwartier in Den Haag en hij was in tegenstelling tot Haase een voorstander van bikkelhard optreden.³⁸⁶

Na afkondiging van het *Niedermachungsbehehl* in september 1944 was er helemaal geen houden meer aan. BdS Schöngarth was vanwege de problemen met Haase persoonlijk komen vertellen wat het *Niedermachungsbehehl* en de opschorting van de Duitse rechtspleging voor de *Polizisten* in Groningen betekende: *Sipo*-rechtspraak. Daarnaast vertelde hij hen dat zij hem voortaan niet meer om toestemming voor een verscherpt verhoor hoefden te vragen.³⁸⁷ Haase was het hier niet mee eens. Hij kreeg vervolgens hoog oplopende onenigheid met Schöngarth op de *Kameradschaftsabend* na afloop van de vergadering. Haase vroeg op een gegeven moment om overplaatsing naar het front en tot Schöngarths ergernis hield hij dat verzoek staande ook als het zou hebben betekend dat hij als gewoon soldaat zou hebben moeten dienen. Lehnhoff had de BdS er toen al op attent gemaakt dat de *Außenstellenleiter* sabotage pleegde door arrestanten vrij te laten.³⁸⁸ Haase had zich hier nog uit weten te praten door te beweren dat de vrijgelatenen als informant voor hem werkten, maar nu was wat Schöngarth betreft de maat vol. Hij legde Haase woedend het zwijgen op.³⁸⁹

Hoewel Haase in de dagen hierna zijn ondergeschikten verbood arrestanten ter plekke af te maken zonder zijn uitdrukkelijke toestemming, lieten zij zich aan deze richtlijn weinig gelegen liggen. ‘Wij hadden volledige vrijheid van handelen bij acties [...] wanneer we zin hadden om te doden [kon] dit [...] ongestraft geschieden. De zinsnede [...] “doodgeschoten op de vlucht of bij tegenstand” dekte alles.’³⁹⁰ En als er al werd gerapporteerd, dan werd een onderzoek naar de omstandigheden waaronder de verdachte werd gedood door Haase niet ingesteld zolang de bewuste zinsnede maar in het rapport stond.³⁹¹ De *Polizisten* bleven desalniettemin wel op hun hoede voor Haase. Als zij een actie verwachtten waarbij ze hun wapens zouden gaan gebruiken, wachtten ze voor de zekerheid vaak totdat de *Außenstellenleiter* voor besprekingen de stad uit was. De melding van de schietpartij konden ze in dat geval bij Bellmer doen, wat wel zo prettig was want die deed daar nooit moeilijk over.³⁹²

Nadat Anders in december 1944 bij een verkeersongeluk het leven had gelaten, probeerde Haase weer wat controle over zijn ondergeschikten te krijgen. Tevergeefs.

386. Verklaring G. Maeck (31-8-1949). Ibidem; verklaring W. Lüdeke, pv. 10-10-1949. Ibidem; verklaring J. Schreieder (30-9-1949). Ibidem; verklaring H. Schäper, pv. 6-8-1951. MvJ, CABR: 258; verklaring J. Baptisten (21-8-1950). Ibidem. Verklaring J. Bonnen, pv. 26-6-1950. Ibidem. Volgens H. Koltitz, als opvolger van Deppner sinds februari 1945 het hoofd van de *Gestapo* in Nederland, zou Schöngarth later bij alle eenheden van de *Sipo* en de *SD* in Nederland die werden geleid door een *SD*-er de leiding over de *Exekutive* in handen van een *Polizist* hebben gelegd. Pv. 11-9-1950, ibidem. Misschien was dit een streven, het werd in elk geval niet overal ingevoerd.

387. Verklaring H.B., pv. 15-9-1947. MvJ, CABR: 207, 1; verklaring R. Lehnhoff. Ibidem; verklaring E.C.D. Ibidem; verklaring J. Kindel. Ibidem; verklaring F. Bellmer. Ibidem; verklaring H. Schäper. Ibidem. Wie nu de beslissing omtrent de verscherpte verhoren diende te nemen, is niet helder. Sommige verklaringen spreken van de *Referat*-leiders, anderen van de *Außenstellenleiter*. Dat laatste ligt wellicht het meest voor de hand, waarbij opgemerkt moet worden dat de *Sachbearbeiter* of *Referat*-leider de noodzaak hiervan ‘vaststelden’.

388. Verklaring H. Stouten (22-9-1950). MvJ, CABR: 183, bundel 1. Verklaring H. Grosz (25-9-1948). Ibidem; verklaring W. Eichel (12-9-1949). Ibidem.

389. Verklaring E. Schuchmann (15-3-1948). Ibidem; verklaring L. Henkel (3-5-1949). Ibidem.

390. Verklaring H.B., pv. 24-10-1947. Ibidem, bundel 2.

391. Hij gaf dan slechts een standje. Verklaring M.V., pv. 4-12-1947. MvJ, CABR: 207, 3.

392. Verklaringen E.C.D. en A. Kaper. MvJ, CABR: 183, bundel 2.

Het *Niedermachungsbehehl*, dat volgens *Untersuchungsführer* Arlt wel onherroepelijk tot excessen moest leiden,³⁹³ maakte dit onmogelijk. Bovendien waren de verhoudingen in Nederland in het algemeen en in de provincie Groningen in het bijzonder inmiddels zo geradicaliseerd dat zijn gebruikelijke oproepen tot matiging totaal buiten de orde vielen. Rauter veroordeelde in deze tijd tientallen in Groningen gepakte verzetsstrijders administratief ter dood. Zij werden vervolgens door de Orpo in Westerbork gefusilleerd of door leden van de *Außenstelle* gedood, al dan niet op een sluipmoordachtige wijze met schoten in het achterhoofd. Dit gold ook voor vrouwelijke verdachten.³⁹⁴

Met wisselend succes greep Haase in individuele gevallen nog wel in om een ter dood veroordeling of een executie te voorkomen. Hij deed dat nu door op eigen houtje de illegale werkers in het kader van de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland te zenden en zo aan zijn ondergeschikten te onttrekken.³⁹⁵ Mogelijk in verband met Haases mitigerende optreden bekortte Lehnhoff ondertussen zijn onderzoek maximaal, zoals hij demonstreerde bij een inval in een huis waar zich naar hij vermoedde een radiozender bevond. Hij ondervroeg de bewoner voor een paar minuten. Nadat hij bevestigende antwoorden had gekregen op de vragen of de bewoner wist dat hij een zender in huis had en dat de gast die hij onderdak bood de bijbehorende marconist was, schoot hij hem pardoos door het hoofd.³⁹⁶

Ook Knorr hield het in deze tijd kort. Nadat het gemeentepersoneel van Haren had geweigerd mee te werken aan het samenstellen van een lijst van mannen in de weerbare leeftijd in het kader van voor de *Organisation Todt* te verrichten werkzaamheden en vervolgens was ondergedoken, deed de commissaris der provincie zijn beklag bij de *Sipo*: er moest een voorbeeld worden gesteld. Toen kwam van de Landwacht het bericht dat de gemeentesecretaris, die voor de grootste raddraaijer werd gehouden, was gearresteerd. Knorr ging er met de regionale Orpo-commandant *Oberleutnant* Martin Schmidt op af. Aangekomen bij de Landwachtkazernes waar de man werd vastgehouden, vroeg Knorr hem of hij de gemeentesecretaris van Haren was en of hij niet wilde werken. De bevestiging van deze vragen had nog niet geklonken, of Knorr schoot de man dood.³⁹⁷

Opvallend is ook hoe nu met ondergedoken joden werd omgegaan: geregeld werden ze bij het aantreffen al direct afgemaakt.³⁹⁸ Een joodse onderduiker die door de Nederlandse politie was afgeleverd, werd door Lehnhoff de papieren en daarmee de identiteit van een ander gegeven en zo op een lijst van *Todeskandidaten* gezet: een volgens Lehnhoff mooie methode om van de man af te komen. Hij werd op 22 januari 1945 te Dokkum geëxecuteerd.³⁹⁹ Tegelijkertijd werden in deze periode een aantal mensen

393. Verklaring A. Arlt, pv. 9-6-1949. MvJ, CABR, ibidem, bundel 3.

394. Op de andere *Außenstellen* hield men zich tegenover vrouwelijke verdachten gewoonlijk in. Zo niet in Groningen: daar werden ze net als mannen ernstig mishandeld en doodgeschoten.

395. Verklaringen K.C.F., H. Schäper en H. Eldring, Pv. 2-12-1946. MvJ, CABR: 207, 3. Verklaring H. Eldring (17-9-1949). MvJ, CABR: 183, bundel 1; verklaring W. Eichel, pv. 17-2-1951. Ibidem, bundel 2; verklaring L. Henkel (3-5-1949). Ibidem, bundel 1. Zie ook verklaring H.H.A. Bordeaux, pv. 9-9-1950. Ibidem, bundel 2; verklaring E. Risch, pv. 5-9-1950. Ibidem.

396. Verklaring P. Schaap, pv. 29-12-1945. MvJ, CABR: 207, 3.

397. Diverse verklaringen betrokkenen. Pv. 25-7-1947. Ibidem.

398. Verklaring P.J.F., pv. 14-12-1945. Ibidem. Verklaring L. Steenstra-Datema, pv. 31-7-1945. Ibidem.

399. Verklaring E.C.D. Pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e Kamer te Groningen), 14-6-1948. MvJ, CABR: 183, bundel 1.

gedood tegen wie geen enkele verdenking van wat voor illegale handeling dan ook bestond: Kindel doodde in de stad Groningen een gehandicapte, gemengd gehuwde joodse man van 65 jaar;⁴⁰⁰ Lehnhoff schoot in Grootegast uit ergernis vanwege een mislukte zoekactie naar wapens de zoon van een in de nabijheid wonende 'beroerde gereformeerde' dood, hem 'daar, gereformeerd Schwein!' toevoegend;⁴⁰¹ Mowinski doodde een boer van wie 'werd gezegd, dat hij gereformeerd was en de grootste anti-man van Scheemda was'.⁴⁰² De grootste 'antiman', nou en of: toen in het kader van een represailleactie een paar leden van de Sipo het huis van zijn bureaus in brand staken had de boer daarover een opmerking gemaakt.⁴⁰³

Haase zou zijn tijd in Groningen uiteindelijk niet volmaken. Schöngarth verloor zijn geduld met hem en plaatste hem over naar het Einsatzkommando Lochem. De aanzienlijk doortastender Hauptsturmführer en Kriminalrat Arthur Thomsen van de Außenstelle in Arnhem zou hem de laatste maanden van de bezetting in Groningen vervangen.⁴⁰⁴

4.6 Slot

Recapitulerend zijn in de voorgaande paragraaf twee centrale theses weerlegd. In de eerste plaats de gedachte dat de HSSPF in hiërarchische zin boven de BdS was geplaatst. Dit is een te eenvoudige voorstelling van zaken. De HSSPF vormde een Sonderbefehlsweg, een kanaal via welke Himmler direct kon ingrijpen indien hij daar de noodzaak toe zag. De HSSPF was weliswaar verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde en interne SS-aangelegenheden, maar dit betekent niet dat hij in het van dag tot dag reilen en zeilen van de Sipo en de SD in Nederland van betekenis was. Niet alleen omdat Himmler voorkwam dat de HSSPF te belangrijk werd, maar ook omdat het RSHA rechtstreeks contact met de BdS onderhield, in vergaande mate de HSSPF buiten de zaken houdend. In Oost-Europa groeide de HSSPF desalniettemin uit tot een centrum van waaruit de terreur werd gecoördineerd, of het nu ging om Volkstumpolitik, jodenvervolgging of Bandenbekämpfung. In Nederland echter, waar de openlijke terreur pas vanaf september 1944 duidelijker naar voren trad, kreeg de HSSPF weinig kans.

400. Diverse verklaringen. Pv. 10-1-1946. MvJ, CABR: 207, 3. Het zomaar vermoorden van (gemengd gehuwde) joden in Groningen was overigens een activiteit waar ook de lokale Germaansche SS zich mee vermaakte.

401. Verklaring H.B. en M.V., pv. 28-1-1948. Ibidem.

402. Verklaring H.B. Ibidem.

403. Dit naar aanleiding van het feit dat de zoon des huizes niet voor de verplichte wachtdienst was komen opdagen. Burgemeester S. Hovinga wilde een voorbeeld gesteld zien (verklaring H.B. en R. Lehnhoff, pv. 4-12-1947. Ibidem; verklaring J. Kiewiet, pv. 23-4-1948. Ibidem). Hij werd op zijn wenken bediend.

404. Overgeplaatst naar Lochem liet Haase tegen de voorschriften de 'zware' gevallen onder zijn arrestanten bij de nadering van de geallieerden niet executeren. Haase werd op 20 juni 1949 door het Bijzonder Gerechtshof verantwoordelijk gesteld voor de moorden en mishandelingen die onder zijn verantwoordelijkheid in het noorden van het land hadden plaatsgevonden en ter dood veroordeeld. Tot ontsteltenis van *Ons Noorden*. *Dagblad voor Groningen, Friesland en Drenthe* (22-6-1949): 'het rechtsgevoel van zeer velen [is] door dit vonnis diep [...] geschokt. Als deze man het doodvonnis zou moeten ondergaan, welke Duitse S.D. er zou dan nog gespaard moeten blijven? Dan kan men de executiepelotons wel aan de lopende band in werking stellen.' De krant achtte de 'vooringenomenheid [van het] Hof duidelijk gedemonstreerd' en het vonnis 'volkomen onbegrijpelijk'. In cassatie werd het vonnis op 20 maart 1950 bevestigd, waarna Juliana Haase op 21 januari 1952 gratie verleende. Het vonnis werd omgezet in levenslang. Op 16 juni 1958 adviseerde de Hoge Raad verdere strafvermindering te geven omdat Haase de misdadige activiteit van zijn ondergeschikten niet zelden tegenwerkte, en niet bevorderde, ook al was hij hierin niet al te succesvol (MvJ, CABR: 183, bundel 1). Zijn straf werd omgezet in 21 jaar, op 1 september 1959 was Haase vervolgens weer vrij man.

De tweede these die hierboven is weerlegd, is die dat de Außenstellen als louter uitvoeringsorganen van de BdS dienen te worden gezien. De conclusie is het tegendeel: de regionale buitenposten van de Sipo en de SD hadden een hoge mate van vrijheid. Dit was niet alleen het gevolg van het tekort schietende diensttoezicht vanuit het hoofdkwartier, wat tot verschillende soorten excessen in Groningen en 's-Hertogenbosch leidde, maar ook omdat de behandelende Sachbearbeiter bij de Sipo überhaupt een doorslaggevende invloed had op de afhandeling van de zaak en de te nemen maatregelen tegen de verdachte.

Nadat in het voorgaande is vastgesteld dat de Außenstellen in hoge mate 'vrij' waren in de wijze waarop zij invulling gaven aan de uitvoering van hun taken, is duidelijk dat zij verantwoordelijk kunnen zijn geweest voor verschillen tussen gemeenten ten aanzien van het percentage joden dat de bezetting overleefde. In de volgende twee paragrafen wordt dit verder uitgewerkt. Het gaat er om de constructie van een tweetal meetinstrumenten: een activiteitsmaat die gebaseerd is op de aantallen joodse onderduikers die door de verschillende Außenstellen werden gearresteerd en een radicaliteitsmaat die gebaseerd is op de behandeling van arrestanten tijdens het verhoor.

5. De Außenstellen vergeleken I: mate van activiteit

Wegen des laufend scharfen Zugreifens der Sicherheitspolizeinstellen im Westen des Landes (Großstädte) ist anzunehmen, daß die Mehrheit der flüchtigen Juden nach wie vor auf dem Lande, besonders in den Provinzen Gelderland und Overijssel sich festgesetzt hat.

LAGEBERICHT 171 (AUGUSTUS 1944)⁴⁰⁵

In de voorgaande paragraaf 4 is duidelijk gemaakt dat de Außenstellen van de Sipo en de SD een hoge mate van autonomie kenden en dat er geen sprake was van een monolithische, straf geleide organisatie. Dit betekent dat er diversiteit kan zijn geweest in hun optreden en dat zij daarmee ook verantwoordelijk zouden kunnen zijn geweest voor (een deel van) de variatie tussen gemeenten in het percentage joden dat de oorlog overleefde. In de paragrafen 5 en 6 wordt daarom een tweetal meetinstrumenten ontwikkeld waarmee verschillen tussen de Außenstellen zichtbaar worden gemaakt. In paragraaf 5 gaat het om een activiteitsmaat. De vraag die centraal staat, is of de regionale bureaus van de Sipo en de SD zich onderscheidten in de mate van de activiteit die in de jacht op ondergedoken joden werd ontplooid. Hiertoe wordt eerst zo precies mogelijk bepaald hoeveel joodse onderduikers er zijn geweest. Hierbij wordt uitgegaan van de aantallen zogenaamde 'strafgevallen', joden die zich aan een 'overtreding' van de regels hadden 'schuldig' gemaakt. Op basis van niet eerder gebruikt bronnenmateriaal uit het archief van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis en uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (Nationaal Archief) zijn de aantallen strafgevallen vastgesteld die in Westerbork werden binnengebracht. Vervolgens is een beredeneerde schatting

405. NIOD, 77-85: 52B.

gemaakt van het percentage gearresteerde onderduikers onder hen. De schatting van het totaal aantal ondergedoken joden die hieruit volgt, is, hoewel behoudend, een hogere dan die in de geschiedwetenschappelijke literatuur gewoonlijk wordt gehanteerd. Vervolgens is een activiteitsmaat geconstrueerd op basis van de mate van 'succes' die de regionaal opererende *Außenstellen* in hun jacht op ondergedoken joden hadden.

5.1 Joodse onderduikers

In de Nederlandse historiografie lopen de schattingen over de aantallen joden die onderdoken en er al dan niet in slaagden de bezetting te overleven sterk uiteen. Herzberg meende dat ongeveer 16.000 joden onderdoken, dat de helft van hen werd gepakt en dat zodoende 8.000 joden de onderduik overleefden (Herzberg 1985: 318). Presser hield het op minder dan 20.000 joodse onderduikers van wie de helft werd gepakt en een kleine 10.000 werden gered (Presser 1965: deel 2, 245). De Jong kwam op hogere aantallen uit. Hij schatte dat 25.000 tot 27.000 joden daadwerkelijk onderdoken, dat hiervan 8.000 tot 9.000 alsnog werden gegrepen zodat 16.000 tot 19.000 joden aan deportatie ontkwamen. Deze cijfers vereenvoudigde hij tot circa 25.000 joodse onderduikers en 17.700 overlevenden (De Jong 1969-1991: deel 7, 441).

Wat de overlevenden betreft zitten meer recente schattingen hier vlakbij. Flim schatte dat 15.900 joodse onderduikers de oorlog overleefden (Flim 2001: 146) terwijl Van Imhoff en Van Solinge het op 14.257 overlevende 'vol'joodse onderduikers hielden (Van Imhoff & Van Solinge 2001: 17, 66).⁴⁰⁶ Deze auteurs deden echter geen schatting van wat in deze paragraaf centraal staat, namelijk het aantal joden dat in de onderduik werd gearresteerd. Houwink ten Cate (1999: 125) deed dat wel. Hij schatte het aantal joodse onderduikers op 22.400 van wie er maximaal 16.100 de bevrijding haalden en 6.300 werden gearresteerd.

Het vertrekpunt in zijn berekening wordt gevormd door de 140.001 'vol'joden die zich begin 1941 op last van de bezetter in het kader van verordening 6/41 bij de gemeentelijke bevolkingsregisters aanmeldde.⁴⁰⁷ Van deze 140.001 joden werden er tijdens de bezetting 107.000 gedeporteerd naar de vernietigingskampen en vluchtten er een geschatte 4.000 naar het buitenland. Van de resterende 29.000 waren er ongeveer 8.000 vanwege hun huwelijk met een niet-jood van deportatie vrijgesteld. Zo blijven 21.000 joden over. Van hen beleefden 700 de bevrijding in kamp Westerbork (200 zogenaamde *alter Lagerinsassen* en 500 joden die tussen het vertrek van het laatste transport

406. Dit lagere aantal overlevenden lijkt met name het resultaat van een veronderstelde natuurlijke sterfte van 4.000 joden waartegenover een natuurlijke aanwas van 2.000 joden zou staan. Waarop deze aantallen zijn gebaseerd, maken de auteurs niet duidelijk.

407. *Verordeningblad voor het bezette Nederlandsche gebied jaar 1941*. Joden die zich niet aanmeldde waren nog niet veilig: niet alleen konden de bevolkingsregisters de aanmeldingen met elkaar en met de gegevens van de volkstelling uit 1930 vergelijken en vervolgens zelfstandig e.e.a. bij de Duitsers melden (zie bijvoorbeeld het schrijven 109/3 van de afdeling 'bevolkingsregister en verkiezingen' van de gemeente Amsterdam aan de hoofdcommissaris van politie d.d. 31-8-1942 inzake het uitblijven van de aanmelding van een aantal *Mischlinge* ondanks herhaalde uitnodiging hiertoe (NIOD, 101C: 1, map 'diverse')), ook de Nederlands Israëlitische gemeenten werkten aan eventuele controles mee (Van Dam 1985: 60-61 en 117-118). Niet aanmelden was gevaarlijk: wie zich voor 15 augustus 1941 ten onrechte niet had gemeld, zo dreigde Rauter in *de Telegraaf* van 6-8-1941, zou naar een 'werkkamp' worden gezonden (afschrift bekendmaking d.d. 6-8-1941. NIOD, 270D: 6, map 'notities R.R.').

naar de kampen op 13 september 1944 en de bevrijding van het doorgangskamp halverwege april 1945 waren gearresteerd). In totaal stierven tijdens de bezetting 752 joden in Westerbork en werden daar 211 kinderen geboren. Ongeveer 3.000 joden slaagden er door middel van een beroepsprocedure – met veelal gefingeerd bewijs – alsnog in tot 'half- of 'kwart'jood dan wel tot 'ariër' te worden verklaard, waarmee zij van deportatie werden vrijgesteld,⁴⁰⁸ en circa 700 joden pleegden tijdens de bezetting zelfmoord.⁴⁰⁹ Als deze cijfers worden verwerkt, blijkt dat maximaal 16.100 ondergedoken joden de oorlog overleefden. Uit de deels bewaard gebleven administratie van het kamp Westerbork zou vervolgens blijken dat er tijdens de bezetting in totaal 9.820 joden als strafgeval in het kamp arriveerden. Van deze joden was volgens Houwink ten Cate naar schatting tweederde deel, 6.300 mensen, als onderduiker gearresteerd en had de rest andere voor hen geldende regels overtreden. Dit betekent dat het aantal tijdens de oorlog ondergedoken joden maximaal 22.400 heeft bedragen (Houwink ten Cate 1999: 87-133, 125).⁴¹⁰

Kloppen al deze cijfers wel? Ze lijken aan de lage kant: op het Sipó-hoofdkwartier in Den Haag schatte men de aantallen onderduikers aanzienlijk hoger in. Het eerste bewaard gebleven bericht over het geschatte aantal joodse onderduikers heeft betrekking op april 1943 en noemt er 10.000 tot 15.000.⁴¹¹ In juni 1943 was deze schatting inmiddels tot ongeveer 20.000 ondergedoken joden opgelopen.⁴¹² Let wel: dit was op een moment dat reeds vele duizenden joodse onderduikers waren gearresteerd en de reguliere deportaties naar de doorgangskampen in Nederland vrijwel waren afgerond. In oktober 1943 werd het aantal joodse onderduikers nog steeds op 20.000 geschat⁴¹³ en ook in het voorjaar van 1944 hielden sommigen leden van de Sipó het aantal van 20.000 aan.⁴¹⁴ Anderen, werkzaam bij IV-B4 in Den Haag en als zodanig dicht bij het vuur gezeten, hielden het begin 1944 op circa 11.000 ondergedoken joden.⁴¹⁵ De afname tot dit aantal zou, zo meldt het rapport, het gevolg zijn geweest van de voortdurend plaatsvindende arrestaties.

Wat deze arrestaties betreft: van de ondergedoken joden werden er in het najaar van 1943 tezamen met joden die zich op andere wijze strafbaar hadden gemaakt volgens de Duitsers ongeveer 500 per maand gepakt.⁴¹⁶ In de hierop volgende maanden

408. Zie voor de rol van Calmeyer en zijn medewerkers Von Frijtag Drabbe Künzel 2000(a) en Niebaum 2001 – de laatste lokt een discussie uit. De 'gecalmeyerden' lijken overigens op het laatste moment aan een nieuwe controle van hun status te zijn ontsnapt. Op 1 maart 1944 schreef *BdS* Schöngarth aan het *RuSHA* van de *SS* dat er *Abstammungsschwindel* was geweest, Calmeyer en de zijnen waren op grote schaal bedrogen. Hij verzocht het *RuSHA* daarom een expert te sturen om in samenwerking met Ludo ten Cates dienst voor Sibbekunde van de *Germaansche SS* in Nederland een en ander na te trekken. Hierbij wilde men gebruik maken van de registers van de joodse gemeenten in Nederland (schrijven Calmeyer aan Schöngarth d.d. 9-8-1944. NIOD, 210: C22 IIIa8 H685). Zie voor Ten Cates interesse in deze registers ook Calmeyers schrijven aan Harster van 24-8-1942 (NIOD, 25: 124Q). De om vervalsing tegen te gaan door Calmeyer voorgestelde fotokopieering van deze registers vond niet plaats en *Vermerk* Calmeyer over een bespreking met Ten Cate op 22-11-1943 (NIOD, 25: 149P en 124ZC)). Op 7 november 1944 moest het *RSHA Amt 7* het *RuSHA* echter laten weten dat, afgezien van het register van de joodse gemeente in Amsterdam, het materiaal min of meer per ongeluk was vernietigd. De registers hadden opgeslagen gelegen in de synagoge aan de Houtmarkt in Amsterdam. De *Einsatzstab Rosenberg* had ze vervolgens buiten het *RSHA* om als onbelangrijk materiaal bestempeld en vernietigd (schrijven *RSHA Amt 7* aan het *RuSHA* d.d. 7-11-1944. NIOD, 210: C22 IIIa8 H685).

409. Vgl. Ultee & Luijckx (1997).

410. In hetzelfde artikel komt Houwink ten Cate (1999: 102) op basis van andere gegevens overigens tot de conclusie dat alleen in Amsterdam al 6.600 ondergedoken joden werden gearresteerd.

411. Schrijven *BdS IV-B4 Zöpf* aan *RSHA IV-B4* d.d. 27-4-1943. NIOD, 77-85: 181A.

412. *Vermerk BdS IV-B4 L* d.d. 24-6-1943. Ibidem.

413. Fragment *Meldung aus den Niederlanden* nr. 162. NIOD, 77-85: 52B.

414. 'Ergänzung zum Lebenslauf August Woldeit, nr. 354786' d.d. 17-7-1945. NIOD, 249: 738.

415. Fragment *Meldung aus den Niederlanden* nr. 171. NIOD, 77-85: 52B & 181A.

steeg dit cijfer zelfs nog, mede omdat de Sipo en haar handlangers zich in hun jodenjacht op de grote steden in het westen van het land zouden hebben geconcentreerd, er buiten had men aanmerkelijk minder succes.⁴¹⁷ Begin 1944 lag het maandelijks aantal gearresteerde joodse onderduikers in Nederland officieel op rond de 600⁴¹⁸ om in juni 1944 naar 500 te zakken.⁴¹⁹ Tot september 1944 bleven de aantallen arrestanten op het voornoemde peil, maar erna werden niet veel joodse onderduikers meer gepakt.⁴²⁰ Daarmee wekken de officiële cijfers van de Sipo de indruk dat het aantal joodse onderduikers groter was dan in de literatuur wordt gehanteerd.

5.1.1 Aantallen strafgevallen

Laten we eerst de aantallen strafgevallen wat nader bekijken. Over hen is het meest bekend geworden dankzij het relaas van dr. Hans Ottenstein. Ottenstein was tijdens de bezetting het hoofd van de *Antragstelle*, de afdeling van de administratie van het kamp Westerbork die trachtte tijdelijke vrijstellingen van deportatie voor de joden binnen het kamp te verwerven. Hij bevond zich sinds 29 januari 1942 in het kamp, de eerste joden bij wie een 'S' (van strafgeval) op het persoonsbewijs of op de oproep stond genoteerd arriveerden 'betrekkelijk gauw' daarna. Deze 'S' was erop aangebracht door de Duitsers, eventuele sperstempels, de bewijzen van het tijdelijke uitstel van deportatie, waren tegelijkertijd dikwijls doorgehaald.⁴²¹

Wanneer kregen joden een 'S'? Volgens het *Jahresbericht 1942* van de *Meldungen aus den Niederlanden* ging het in de meeste gevallen om

'Übertretung der Einschränkungen des öffentlichen Auftretens, Reisen ohne Genehmigung, Schwarzhandel und Betreten von Märkten, Nichtanmeldung von Vermögensteilen, verbotswidriges Halten von arischen Hausangestellten, Rassenschande und Verschleierung der jüdischen Rassenzugehörigkeit.'⁴²²

Onderduikers werden niet met zoveel woorden genoemd, maar aangezien in het *Jahresbericht* tevens werd geconstateerd dat sinds het begin van de deportaties in juli 1942 er onder joden een *ausgedehnte Flucht* in de illegaliteit gaande was, mag worden aangenomen dat zij ook onder de 'S'-gevallen waren te vinden. Volgens Ottenstein waren het zelfs 'later [...] in praxi meestal gepakte of verraden onderduikers, die als strafgevallen naar het kamp werden gebracht'. Desondanks werden

416. Fragment *Meldung aus den Niederlanden* nr. 162. NIOD, 77-85: 52B.

417. Fragment *Meldung aus den Niederlanden* nr. 171. Ibidem.

418. Volgens Rauter in zijn schrijven aan Himmler van 2-3-1944 waren het er 600 tot 700 (NIOD, 77-85: 183F). Seyß-Inquart hield het in zijn schrijven aan Bormann van 28-2-1944 op 500 tot 600 en op dat moment op 8-9.000 onderduikers (NIOD, 20: 12, 1879/1942).

419. Notitie van IV-B4 voor BdS Schöngarth. NIOD, 77-85: 181A.

420. Overzicht strafgevallen in NIOD, 250i: portefeuille 9, map 4. Dit uit de administratie van kamp Westerbork afkomstige stuk geeft lagere aantallen binnengekomen strafgevallen, nl. over de periode van oktober 1943 tot en met augustus 1944 tussen de 290 en 460 per maand, oftewel gemiddeld maandelijks 371 (NIOD, 250i: portefeuille 9, map 4). Over de betrouwbaarheid van deze gegevens hieronder meer.

421. H. Ottenstein, 'Lager Westerbork. Een persoonlijk verslag', 42 e.v. Ibidem, portefeuille 2, map 12.

422. *Jahresbericht 1942* van de *Meldungen aus den Niederlanden*. NIOD, 77-85: 37C. Zie voor een chronologisch overzicht van de tegen joden genomen maatregelen waarop deze 'overtredingen' betrekking hadden Moore 1997: 261-267.

'velen [...] ook wegens andere misdaden bestraft, b.v. wegens het één minuut na achten op straat zijn of wegens trammen, het kopen van fruit enz. Velen ook werden strafgevallen uit zuiver pesterij en chikanes [sic].'⁴²³

Strafgevallen werden gewoonlijk vanuit Westerbork op het eerste het beste transport naar het oosten gezet.⁴²⁴ Ottenstein en zijn medewerkers namen het daarom op zich degenen die een 'S' op hun persoonsbewijs of oproep hadden direct bij aankomst in het kamp voor de gevaren hiervan te waarschuwen. Een onbekend aantal joden slaagde er vervolgens alsnog in de oproep en het persoonsbewijs te 'verliezen' voordat deze bij de registratie in het kamp moesten worden afgegeven. Verder slaagden velen die in het kamp als strafgeval werden geregistreerd en in de strafbarakken 66 en 67 werden opgesloten er met hulp van de *Antragstelle* alsnog in van hun 'S' te worden verlost. Maar deze weg was niet voor iedereen weggelegd.

'Requesten voor vrijstelling van transport van strafgevallen mochten alleen worden opgenomen als het om iemand van bepaalde vreemde nationaliteit (dus geen Nederlanders, statelozen, resp. Duitsers, Belgen, Fransens, Polen) ging of om gevallen van gedeeltelijk of beweerd niet-joodse afstamming, resp. met niet-joden gehuwde personen.'⁴²⁵

Wat deze strafgevallen van gedeeltelijk of beweerd niet-joodse afstamming betreft: deze mocht de *Antragstelle* pas sinds 7 mei 1943 in behandeling nemen.⁴²⁶

Hoeveel joden hun oproepen en persoonsbewijzen met de erop aangetekende 'S' tijdig wisten te 'verliezen', is niet duidelijk. Wel is bekend hoeveel joden dankzij de bemoeienissen van de *Antragstelle* alsnog van de 'S' werden verlost.⁴²⁷ Zoals uit tabel 3.1 blijkt, slaagde 17,7 procent van de geregistreerde strafgevallen erin de 'S' kwijt te raken terwijl een klein deel van hen uit het doorgangskamp wist te vluchten of erin overleed. De grote meerderheid, 78,3 procent, werd als strafgeval op transport naar de vernietigingskampen gezet. De 353 joden die na september 1944 als strafgeval in Westerbork werden afgeleverd, hadden geluk: zij zouden er de bevrijding beleven.

423. H. Ottenstein, 'Lager Westerbork. Een persoonlijk verslag', 42 e.v. NIOD, 250i: portefeuille 2, map 12. Benadrukking toegevoegd.

424. Uitzonderingen op dit soort regels zijn er altijd. Zo werd een jood die zich in Utrecht in 1942 aan een klein vergrijp schuldig had gemaakt gearresteerd en via het hoofdbureau van politie en de Sipo in Amsterdam naar Westerbork overgebracht. Zijn zoon slaagde er in hem, mede dankzij de bemiddeling van de omgekochte WA-er L.v.d.T., hieruit voor enkele dagen vrij te krijgen onder het voorwendsel dat er nog zaken moesten worden afgewikkeld. L.v.d.T. had er op aangedrongen dat de vader zich na vier dagen weer zou melden, anders zou hij problemen krijgen – de mannen namen de gelegenheid echter te baat en doken onder (verklaring D.H. de Beer, pv. 14-3-1946. Mv), CABR: 481222).

425. H. Ottenstein, 'Lager Westerbork. Een persoonlijk verslag', 42 e.v. NIOD, 250i: portefeuille 2, map 12.

426. Notitie van de *Registratur, Abteilung Rückstellungen* voor de *Antragstelle* van de administratie van het kamp Westerbork d.d. 7-5-1943. NRK, IB: Westerbork, 4, map 'Westerbork "S"-transporten 1-5-1943 – 30-8-1943'.

427. 'Volgens een statistiek v.h. statistische bureau, bijgewerkt door R. Fried en de sterktestaten van na september 1944 incl. een correctie van 26 pers., die blijkbaar ook het 'S' hebben verloren'. NIOD, 250i: portefeuille 9, map 4. In deze map zit een tweede overzicht van strafgevallen ('overzicht van gevangenen, aan en afvoer 15-7-'42 – 12-4-'44 volgens lijst van den heer Frankenhuis, Den Haag') dat op een kardinaal punt verschilt van het eerst genoemde stuk. Terwijl het eerste overzicht de aantallen strafgevallen voor heel 1944 geeft, noemt het tweede praktisch dezelfde aantallen, maar deze zouden slechts betrekking hebben op de periode van 1 januari 1944 tot en met 12 april 1944. Dit laatste is vermoedelijk een vergissing.

Tabel 3.1: Aantallen strafgevallen volgens Ottenstein (N=9.820)

jaar	aangekomen	afgevoerd	'S' kwijt	overleden	ontvlucht
1942	605	325	-	-	-
1943	5.566	4.566	518	11	12
1944	3.366	2.794	1.235	5	1
1945	283	-	-	-	-
<i>totaal</i>	9.820	7.685	1.735	16	13

In de bovenstaande tabel 3.1 valt het onwaarschijnlijk lage aantal van 605 in 1942 aangekomen strafgevallen op: dit kan eenvoudigweg niet juist zijn. Laat staan het aantal van 325 vertrokken strafgevallen. Uit de lijsten van transporten van Westerbork naar de vernietigingskampen blijkt namelijk dat alleen al tussen 9 november 1942 en 12 december 1942 642 strafgevallen naar Auschwitz werden afgevoerd.⁴²⁸ Hoeveel strafgevallen er voor 9 november 1942 uit Westerbork werden gedeporteerd, is niet precies bekend omdat de collectie transportlijsten van het Nederlandse Rode Kruis op dat punt niet volledig is. Maar het is in ieder geval wel duidelijk dat het transport van 16 juli 1942 naar Auschwitz 312⁴²⁹ *Häftlinge* telde en dat het transport van 24 juli 1942 er 23⁴³⁰ bevatte. Dat maakt voor 1942 al tenminste 642+312+23 = 977 naar Auschwitz gedeporteerde strafgevallen: bijna vierhonderd meer dan de kampadministratie van Westerbork er aan binnengekomen joden telde. Het zal hier bovendien veelal om 'lichte' strafgevallen zijn gegaan,⁴³¹ omdat van juli 1942 tot en met 25 november 1942 'zware' strafgevallen nog naar Mauthausen werden gedeporteerd (Giltay Veth & Van der Leeuw,

428. NRK, IB: Westerbork, transportregisters, collectie transportlijsten en doos 37. Er bevinden zich in het archief verschillende soorten transportlijsten welke elkaar al dan niet geheel overlappen. Alleen de alfabetisch geordende lijsten zonder details (dat wil zeggen: zonder het adres van de desbetreffenden en de datum van arriveren in Westerbork) bevatten meestal een aparte vermelding van de *Häftlinge* (bedoeld wordt: strafgevalen). Dat beide aanduidingen synoniem zijn, blijkt uit twee transportlijsten van 9-2-1943. Zie NRK, IB: Westerbork, 37, map B: 'Westerbork. Transportlijsten van 4-12-1942 tot 12-12-1942 en 11-1-1943 tot 4-5-1943') die op transport werden gezet. Over de periode van 9 november 1942 tot en met 20 april 1943 gaat het in totaal om 24 bruikbare transportlijsten, terwijl er uitgaande van de collectie transportlijsten 25 transporten zijn geweest (zie ook Hirschfeld 1991(b): 162-163). Overigens dient opgemerkt te worden dat Hirschfelds overzicht van deportatietransporten uit Westerbork, Vught en Apeldoorn niet compleet is: de twintig transporten met in totaal 354 buitenlandse joden naar interneringskampen ontbreken (zie voor de transportlijsten hiervan de collectie transportlijsten van het NRK, voor een totaaloverzicht: NRK, IB: Westerbork, 23, map 'transporten uit Westerbork 1942-1944'). Het zogenaamde *Krankentransport* uit Apeldoorn van 22 januari 1943 zal waarschijnlijk geen *Häftlinge* hebben bevat. De aantallen *Häftlinge* tot en met 20 april 1943 (voor de periode hierna is een betere bron beschikbaar) zijn: 198 (9-11-1942), 19 (16-11-1942), 21 (20-11-1942), 1 (24-11-1942), 159 (30-11-1942), 17 (4-12-1942), 17 (8-12-1942), 210 (12-12-1942), 194 (11-1-1943), 44 (18-1-1943), 45 (23-1-1943), 33 (29-1-1943), 7 (2-2-1943), 98 (9-2-1943), 28 (16-2-1943), 29 (23-2-1943), 74 (2-3-1943), 59 (10-3-1943), 79 (17-3-1943), 53 (23-3-1943), 105 (30-3-1943), 391 (6-4-1943), 78 (13-4-1943), 87 (20-4-1943).

429. De transportlijst van 16-7-1942 (NRK, IB: Westerbork, collectie transportlijsten, 1) noemt 312 man (waarvan er drie niet de 16e maar de 17e juli zouden zijn gedeporteerd (Van de Vosse 1948: 6)). Maar mogelijk ligt het aantal meer dan tweemaal zo hoog. De lijst 'Konzentrationslager Auschwitz Abteilung II. Zugänge am 17. juli 1942 eingeleitert vom R.S.H.A.' in de map 'transport Amersf.-Wbk 16-7-1942' (NRK, IB: Westerbork, collectie transportlijsten, 1) noemt 656 mensen. Van sommigen op deze namenlijst is de *Todesdatum* vermeld: als eerst vermelde datum is dat 25 juli 1942, hetgeen erop duidt dat deze *Häftlinge* in Auschwitz niet direct werden vergast, en als laatste 15 augustus 1942. Vermoedelijk is deze lijst op of kort na deze datum opgesteld c.q. aangevuld. De status van dit document is niet goed duidelijk: er is volgens de stukken geen extra transport voor 17 juli 1942 geweest dat het verschil van (656-312)=344 strafgevallen met de eerder genoemde 312 kan verklaren. Het is echter niet volledig uit te sluiten dat er meer transporten naar Auschwitz zijn geweest waarvan geen lijst bestaat. Zo bestaat er een verklaring van een overlevende van een transport op 26-11-1942 van Amersfoort via Essen naar Auschwitz (NRK, Westerbork: 1, map 4). Van de 140 man die oorspronkelijk van dit transport deel uitmaakten, kwamen er 38 in Auschwitz terecht. Zij zijn met naam en toenaam bekend ('uittreksel uit de gegevens v.m. J.R. soc. Zorg (prof. Cohen)'. Ibidem). Met de berekeningen is hier enkel uitgegaan van de bestaande collectie transportlijsten en transportregisters. Dit draagt het risico van een *onderschatting* van het aantal *Häftlinge* in zich.

430. De map '24-7-1942 Wbk-Ausw' (NRK, IB: Westerbork, collectie transportlijsten, 1) vermeldt 23 *Häftlinge* voor het transport van 24 juli 1942.

1976 deel 1: 118).⁴³² Voor 1942 waren dat er tenminste 355.⁴³³ Dat betekent dat er in 1942 op zijn minst 1.332 'lichte' en 'zware' strafgevallen uit Westerbork werden afgevoerd.⁴³⁴ In de bovenstaande berekening van het aantal uit Westerbork gedeporteerde strafgevallen is echter nog geen rekening gehouden met de maanden voor welke geen gegevens voorhanden zijn. Als het totale aantal naar Auschwitz afgevoerde strafgevallen over de periode van 15 juli 1942 tot 9 november 1942 wordt geschat op basis van de aan-

431. Als 'lichte' strafgevallen golden bijvoorbeeld joden die hun rijwielen verkochten op het moment dat zij die al niet meer mochten bezitten (schrijven van de commissaris van politie van Apeldoorn aan de commissaris der provincie Gelderland d.d. 3-7-1942. NIOD, 101B: 20). Andere overtredingen die joden tot 'licht' strafgeval maakten, waren het kopen van groente tijdens de voor joden geldende spertijd (schrijven commissaris der provincie Friesland aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken d.d. 14-7-1942. Ibidem), belediging van een agent (schrijven van de commissaris van politie van Apeldoorn aan de commissaris der provincie Gelderland d.d. 26-6-1942. Ibidem), het overtreden van niet nader genoemde distributiebepalingen (schrijven van de commissaris van politie van Apeldoorn aan de commissaris der provincie Gelderland d.d. 11-7-1942. Ibidem, 21) en de overtreding van de Neurenberger *Blutschutzgesetz* (schrijven commissaris der provincie Limburg aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken d.d. 30-7-1942. Ibidem). De joden waar het in deze stukken om gaat, werden volgens *In memoriam* zonder uitzondering niet in Mauthausen vermoord, maar meestal in Auschwitz. Het overtreden van de regels m.b.t. het dragen van de jodenster gold ook niet altijd als 'zwaar' vergrijp, het leidde in ieder geval niet altijd tot deportatie naar Mauthausen (schrijven hoofdinspecteur van de politie te Beverwijk aan de commissaris der provincie Noord-Holland d.d. 1-8-1942. Ibidem en schrijven van de commissaris van politie van Apeldoorn aan de commissaris der provincie Gelderland d.d. 18-6-1942. Ibidem, 20). De twee in deze brieven genoemde gearresteerde joden werden blijkens *In memoriam* in september en oktober 1942 in Auschwitz vermoord). Een ogenschijnlijk lichte overtreding als het bezoeken van een 'ariër' door een joodse man leidde soms echter wél tot deportatie naar Mauthausen: de man werd blijkbaar als een 'zwaar' strafgeval gezien (schrijven burgemeester van Enschede aan de commissaris der provincie Overijssel d.d. 12-8-1942. Ibidem, 21). De drie in dit schrijven genoemde gearresteerde joden werden volgens *In memoriam* in oktober en december 1942 in Mauthausen vermoord. Bij twee van de drie is de reden van de arrestatie onbekend). Veel systeem zat er dus niet in, iets wat ook blijkt uit de fragmentarische verzameling *Sipo*-cartotheekkaarten van joodse arrestanten uit de periode juli tot begin september 1942 in NIOD, 77-85: 198A. De tientallen veelal 'lichte' maar ook enkele 'zware' strafgevallen kwamen niet in Mauthausen terecht, veruit de meesten kwamen in Auschwitz om.

432. Zie ook de circulaire van Harster d.d. 8-10-1942. NIOD, 77-85: 53A. Dit rondschrift vermeldt dat de vrouwelijke strafgevallenen (ook de gemengd gehuwde vrouwen zonder kinderen) voortaan niet meer naar Ravensbrück dienden te worden gezonden, maar in plaats daarvan 'gewoon' op transport naar Auschwitz moesten gaan. Zoals gebruikelijk dienden de mannelijke 'zware' strafgevallenen ouder dan zestien jaar nog steeds naar Mauthausen te worden gebracht terwijl de 'lichte' gevallen met hun voltallige familie naar Auschwitz moesten. Blijkens het *Jahresbericht 1942 van de Meldungen aus den Niederlanden* (NIOD, 77-85: 37C) was men er eind 1942 toe overgegaan alle joodse strafgevallenen naar Auschwitz te zenden, of ze nu 'zwaar' waren, of 'licht'.

433. NRK, IB: Westerbork, lijst 'overledenen Mauthausen' en lijst 'Verzeichnis von den im K.L. Mauthausen verstorbenen in den Niederlanden ansässig gewesenen Juden'. In totaal gaat het om 1.188 joden. Hiervan waren er in Amsterdam in februari 1941 als represaille 387 opgepakt en in juni 1941 nog eens 276, daarnaast 175 op 14 september en 8 en 9 oktober 1941 in Overijssel en Gelderland (NRK, IB: Westerbork, map 'razzia's Twentegroep, 22 februari '41 Amsterdam, 10 juni '41 Amsterdam naar Mauthausen'). De Jong (1969-1991: deel 5, 560) noemt er voor Overijssel en Gelderland 'circa 200'. De bijlage van het schrijven van de burgemeester van Enschede aan de commissaris der provincie Overijssel van 20 september 1941 (NIOD, 101B: 19) met betrekking tot de op 14 en 15 september door de gemeentepolitie uitgevoerde ophaalactie meldt er in ieder geval 103 uit de plaatsen Enschede, Oldenzaal, Lossler, Haaksbergen, Goor, Denekamp, Delden, Hengelo, Borne en Almelo. Naast de joden werden overigens nog acht vooraanstaande niet-joden gearresteerd). Dit maakt een totaal van minimaal 838 joodse 'represaillegejzelaars'. Er zijn dus maximaal 1.188-838=350 strafgevallen naar Mauthausen overgebracht. Het aantal van 1.188 in Mauthausen omgekomen joden is echter waarschijnlijk iets te laag. Een naoorlogs overzicht van het Rode Kruis noemt een aantal van 1.290 joden dat naar Mauthausen is gedeporteerd (NRK, IB: Westerbork, 23, map 'Transporten uit Westerbork 1942-1944'). Dit komt nagenoeg overeen met wat *In memoriam* geeft: 1.301 mensen. Hiervan zijn er tijdens de oorlogsjaren omgekomen: 765 in 1941, 378 in 1942 (128 tot en met 13 juli 1942 en 250 van 17 juli tot en met 31 december 1942), 50 in 1943, 1 in 1944 en 107 in 1945. Als we de in Mauthausen omgekomen joden uit 1944 en 1945 buiten beschouwing laten (gezien wat bekend is over de overlevingskansen van joden in dit kamp lijkt het niet waarschijnlijk dat de in deze jaren in Mauthausen omgekomen hier als strafgeval joden in 1942 naartoe waren gedeporteerd), bedraagt uitgaande van *In memoriam* het totaal aantal in 1942 aangevoerde strafgevallen 355 (1301-838-1-107). Hirschfeld (1991(b): 163) en De Jong (1969-1991: deel 8, 708) menen respectievelijk dat in totaal 1.700 of 1.750 joden naar Mauthausen zijn gedeporteerd en daar zijn omgekomen. Waarop zij dit baseren is niet duidelijk. Misschien speelt het stuk 'Entwicklung der Judenfrage in den Niederlanden (bis zum Jahresende 1942)' een rol (Mv), CABR: 140, 6, map 'deportatie van joodse personen uit Nederland, stukken van overtuiging'. Dit door *Fräulein* Slotke van IV-B4 geschreven stuk (waarschijnlijk bedoeld voor het *Jahresbericht* over 1942 van de *Meldungen aus den Niederlanden*; de belangrijkste passages keren hierin namelijk terug (zie NIOD, 77-85: 37C)) stelt dat tot eind 1942 circa 2.500 joden die tot een straf van meer dan drie maanden waren veroordeeld naar Mauthausen en Ravensbrück werden gedeporteerd. Als van deze 2.500 de 838 joodse 'represaillegejzelaars' uit 1941 worden afgetrokken (gesteld dat deze zich onder die 2.500 bevinden, het is namelijk niet waarschijnlijk dat dit aantal ook betrekking heeft op de in 1941 zogenaamd als 'gejzelaar' naar Mauthausen gedeporteerden) resteren er rond de 1.662 joden. De cijfers uit het archief van het Nederlandse Rode Kruis en *In memoriam* wijzen echter uit dat er nooit zoveel joden zijn gedeporteerd naar en omgekomen in Mauthausen. Vermoedelijk kwamen de betreffende strafgevallen in Auschwitz terecht.

tallen naar Auschwitz afgevoerde strafgevallen voor de periode van 9 november 1942 tot en met 20 april 1943,⁴³⁵ dan zou dat voor de eerst genoemde periode 2.821⁴³⁶ gedeporteerde strafgevallen betekenen. Hierbij moeten de 355 'zware' strafgevallen die naar Mauthausen werden gebracht nog worden opgeteld: dat maakt een totaal van 3.176. Deze schatting lijkt niet te hoog: het *Jahresbericht 1942* van de *Meldungen aus den Niederlanden* spreekt van duizenden strafgevallen alleen al in 1942.⁴³⁷

Als de schatting niet beperkt blijft tot 1942 maar wordt uitgebreid tot 21 april 1943, de datum waarop begonnen werd met het beter registreren van de strafgevallen, betekent dit een totaal van 5.222 strafgevallen. Om de aantallen voor de hele bezetting compleet te maken, moeten bij deze geschatte 5.222 strafgevallen over de periode van 15 juli 1942 tot en met 20 april 1943 nog de getelde strafgevallen voor de periode van 21 april 1943 tot de bevrijding worden gevoegd. Uitgaande van de lijsten met strafgevallen die in Westerbork aankwamen en restanten uit de administratie van dit kamp kan worden vastgesteld dat er van 21 april 1943 tot de bevrijding 9.096 strafgevallen werden afgeleverd.⁴³⁸ Daarnaast moet niet worden vergeten dat in het *Schutzhaftlager* van Vught ten-

434. Ook andere bronnen wijzen op een groter aantal in Westerbork aangevoerde strafgevallen dan de kamp-administratie registreerde. Tussen 15 juli 1942 en 22 december 1942 werden bijvoorbeeld uit kamp Amersfoort 758 joodse gevangenen naar Westerbork overgebracht, dat is al meer dan de gerapporteerde 605 (ik dank Geraldien von Freitag Drabbe Künzel voor deze mededeling).

435. De datum van 20 april 1943 is niet willekeurig gekozen: na die datum zijn er betere bronnen over de aantallen in Westerbork aangevoerde strafgevallen beschikbaar dan schattingen op basis van de aantallen uit Westerbork gedeporteerde *Häftlinge*.

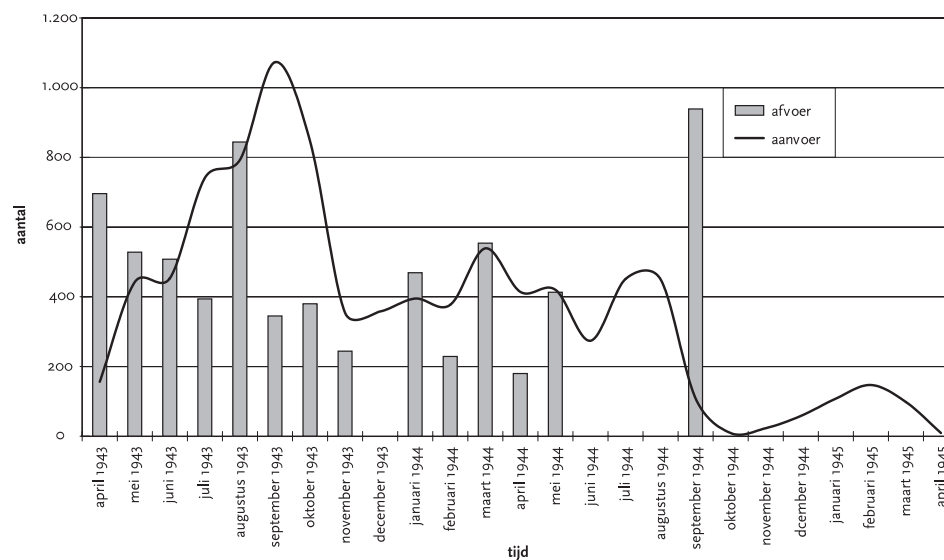
436. Dit is als volgt berekend. De 24 transportlijsten uit de periode 9 november 1942 tot en met 20 april 1943 (exclusief het *Krankentransport* van 22-1-1943) hebben betrekking op 23.301 mensen (Hirschfeld 1991(b): 162-163). Onder hen waren 2.046 strafgevallen. Dit betekent dat 8,78 procent van de gedeporteerden uit strafgevallen bestond. Geëxtrapolerd naar de periode van 15 juli 1942 tot en met 6 november 1942 betekent dit dat 8,78 procent van 32.122 joden is 2.821 joden als strafgeval werden gedeporteerd. Hierbij is aangenomen dat het aantal afgevoerde strafgevallen constant was. Dit was waarschijnlijk niet het geval: vermoedelijk lag dit in ieder geval over de periode juli tot september 1942 lager dan erna (vgl. Meershoek 1999: 238-240). Dit zou een *overschatting* betekenen. Aan de andere kant moet worden opgemerkt dat de berekening is gebaseerd op de aantallen uit Westerbork *afgevoerde* strafgevallen, het aantal in Westerbork *aangevoerde* strafgevallen lag hoger. Een onbekend aantal joden heeft de oproeping dan wel het persoonsbewijs met de hierop aangegevenen de 'S' 'verloren' voordat deze moest worden afgegeven. Bovendien werd tot april 1943 met hulp van de *Antragstelle* waarschijnlijk nog een deel van de strafgevallen van hun 'S' verlost (veelal door werkprestaties, een sper, relaties en geld (verklaring W. Heynemann, pv. 24-7-1949. Mv), CABR: 140, 6. Zie ook H. Ottenstein, 'Lager Westerbork. Een persoonlijk verslag', 95. NIOD, 250i; portefeuille 2, map 12). Uiterlijk vanaf 21 april 1943 begonnen de Duitsers lijsten bij te houden van de strafgevallen die naar Westerbork werden verzonden ((NRK, IB: Westerbork, 3 en 4). Er zijn geen lijsten bewaard gebleven van een eerdere datum dan 21 april 1943. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat de Duitsers aanvankelijk weinig moeite deden de strafgevallen te registreren en hiermee pas goed begonnen nadat het joden per 23 april 1943 was verboden buiten Amsterdam verblijf te houden. De meeste straftransportlijsten waarover het Rode Kruis beschikt, zijn overigens opgemaakt in Westerbork zelf, op basis van de *Begleitliste*. Blijkens een begeleidend briefje gedateerd op 14-8-1943 werden dergelijke lijsten binnen Westerbork opgesteld door het *Dienstbereich II Verwaltung* en ter beschikking gesteld van de *Antragstelle*, het *Registratur-Büro*, de OD, het *Wohnungsbüro*, het *Statistisches Büro* en de leider van de (inmiddels enige) strafbarak 67. De gebruikte lijsten zijn afkomstig uit het archief van de *Antragstelle*. Een exemplaar van de straftransportlijst van 17-5-1944 bevindt zich tevens in NIOD, 77-85: 239A). Dit betekent dat het 'verliezen' van de gemerkte oproep c.q. het gemerkte persoonsbewijs vanaf 21 april 1943 geen zin meer had (in NRK, IB: Westerbork, 4, map 'Westerbork "S"-transporten 1-5-1943 - 30-8-1944' zitten een paar lijsten uit de periode van 1 tot 6 mei 1943 welke joden vermelden die met een 'S' op hun oproep zijn aangekomen in Westerbork. Na deze datum is er veelal sprake van 'S'-transporten naar Westerbork. Het op de oproep of persoonsbewijs plaatsen van de 'S' lijkt vervolgens uit zwang te zijn geraakt: blijkens twee lijsten van 7 augustus 1943 kwamen er die dag 157 'S'-gevallen uit Amsterdam aan van wie er slechts 13 een 'S' op hun oproep hadden staan). Voor de periode tot 21 april 1943 betekent dit een *onderschatting* van het aantal gemaakte strafgevallen. Aangenomen is dat de onder- en overschatting tegen elkaar wegvallen.

437. *Jahresbericht 1942* van de *Meldungen aus den Niederlanden*. NIOD, 77-85: 37C. Dat joden al in oktober 1942 in grote getale waren onderdoken, blijkt uit een schrijven van de Zwolse commissaris der rijks- en gemeentepolitie mr. W. de Bouter. Hij had vanwege de onderduikers politiecontroles laten instellen, onder andere op het station en in de treinen (schrijven De Bouter aan de procureur-generaal te Arnhem, d.d. 16-10-1942. NIOD, 100: 17). Zie hiervoor ook het schrijven van de vervangend commissaris S. Posthumus van 15-10-1942 aan de procureur-generaal te Arnhem (ibidem, 16). De Zwolse politie was hiermee vol ijver begonnen naar aanleiding van de grote ophaalactie op 2 oktober 1942 omdat toen was gebleken dat veel joden voortvluchtig waren. Met de recherche-afdelingen in de gemeenten die een spoorverbinding met Zwolle hadden, werd afgesproken dat zij ook in de treinen naar uit Zwolle gevluchte joden zouden zoeken. Voor andere meldingen over ondergedoken joden, zie bijvoorbeeld de berichten van de politie te Wierden, Goo, Kampen, Nijkerk, Nijmegen, Velp en Winterswijk van 15 en 16 oktober aan de procureur-generaal in ibidem.

minste 358 strafgevallen zaten opgesloten, zij werden op 15 november 1943 rechtstreeks vanuit Vught naar Auschwitz gedeporteerd.⁴³⁹ In totaal brengt dat het aantal gemaakte strafgevallen op $5.222 + 9.096 + 358 = 14.676$: bijna 5.000 meer dan totnogtoe werd aangenomen. Dit is een behoudende schatting, mogelijk waren het er meer.

Voor een overzicht zijn in de onderstaande figuur 3.1 de aantallen naar en uit Westerbork als strafgeval gevoerde joden tegen de tijd uitgezet. Uit figuur 3.1 is op te maken dat gedurende de periode juli 1943 tot en met oktober 1943 grote aantallen strafgevallen in Westerbork werden aangevoerd, met als hoogtepunt de maand september 1943. Van november 1943 tot en met augustus 1944 stabiliseerde dit aantal zich tot rond de 400 per maand om vanaf september 1944 sterk af te nemen. Op 2 september 1944 vonden zes transporten van strafgevallen naar Westerbork plaats. Waarschijnlijk werden op het allerlaatste moment alle in het land 'voorraadige' joden verzonden om hen nog bij het transport van 3 september 1944 naar Auschwitz c.q. het allerlaatste transport van 13 september 1944 naar Bergen-Belsen te kunnen voegen.⁴⁴⁰

Figuur 3.1: Westerbork: aantallen binnengebrachte en weggevoerde strafgevallen (N=9.096/6.723)⁴⁴¹

438. Dit aantal is gebaseerd op de straftransportlijsten in NRK, IB: Westerbork, 3 en 4 gecombineerd met een schrift met 'Transporteingänge' uit de administratie van Westerbork (NIOD, 250i: portefeuille 12, map 4). Tussen beide bronnen bestaan geringe verschillen. Beide wijken bovendien af van de overzichten in NIOD, 250i: portefeuille 9, map 4 welke op 9.568 in Westerbork gearriveerde strafgevallen komen gedurende de periode 1943-1945. Voor de berekening van de aantallen strafgevallen is zoveel mogelijk uitgegaan van de straftransportlijsten.

439. Transportlijst Vught-Auschwitz 15-11-1943. NRK, IB: Vught, 2, map transportlijsten. Naast dit transport is ook op 3 juni 1944 een transport rechtstreeks van Vught naar Auschwitz vertrokken. De lijst van dit transport geeft echter over de aantallen *Häftlinge* geen aanwijzingen.

440. Dit is des te meer aannemelijk gezien het feit dat twee transporten uit Utrecht en Amersfoort kwamen: gewoonlijk verliepen deportaties van strafgevallenen uit deze plaatsen via de *Außenstelle* Amsterdam. Na 3 september 1944 duurde het bijna een maand voordat de transporten met strafgevallenen naar Westerbork weer op gang kwamen. Het laatste transport arriveerde op 13 april 1945 in het kamp: luttele dagen voor de bevrijding ervan.

Wat de afvoer uit Westerbork betreft: hoewel deze begin 1943 aanvankelijk hoger lag dan de aanvoer, was hij over de hele periode van de bezetting minder groot omdat sommige joden in Westerbork hun 'S' wisten kwijt te raken.⁴⁴² De trend die de aantallen afgevoerde *Häftlinge* vertoont, komt verder grofweg overeen met de aantallen aangevoerde strafgevallenen. Opvallend is de grote piek in september 1944: blijkbaar was een groot aantal strafgevallenen tot dan toe erin geslaagd van deportatie vrijgesteld te blijven.

5.1.2 Amsterdam

Het in de vorige paragraaf genoemde aantal van 14.676 strafgevallenen is mogelijk te laag. In dit verband is het nodig iets meer aandacht te besteden aan de situatie in Amsterdam. Volgens Houwink ten Cate zouden in Amsterdam door de *Kolonne Henneicke* in de zomer van 1943 3.400 onderduikers zijn gepakt.⁴⁴³ De Amsterdamse politie zou op haar beurt tot juli 1944 4.000 joden op transport naar Westerbork hebben gezet waarvan naar schatting tweederde deel, 2.667 joden, ondergedoken was geweest. Daarnaast zouden in de periode van juli 1942 tot en met april 1943 500 joden door niet nader genoemden zijn gearresteerd. In totaal komt daarmee de schatting van het aantal gearresteerde onderduikers voor Amsterdam op 6.600 (Houwink ten Cate 1999: 102).

Met deze cijfers is wat vreemds aan de hand. Laten we beginnen met de Amsterdamse politie. Voor de jacht op de ondergedoken joden konden de Duitsers in Amsterdam, afgezien van de lokale *Sipo*-afdeling IV-B4, een beroep doen op het Bureau Joodsche Zaken van de Amsterdamse politie. Dit bureau werd op 1 juni 1942 opgericht, R.W. Dahmen von Buchholz kreeg de leiding.⁴⁴⁴ Het bestond oorspronkelijk uit een achttal Amsterdamse rechercheurs, maar dit aantal werd spoedig uitgebreid. Aanvankelijk was hun belangrijkste taak de coördinatie van de doorvoering van de tegen de joden gerichte maatregelen, maar gaandeweg gingen de agenten zich steeds meer bezighouden met de opsporing van joden die zich aan deportatie trachtten te onttrekken (Meershoek 1999: 220-225, 273). De arrestanten werden overgedragen aan de Amsterdamse afdeling van de *Sipo*.⁴⁴⁵ In de nazomer van 1942 werd het bureau uitgebreid met rechercheurs van het kort tevoren opgeheven bureau Inlichtingendienst. Vanaf januari 1943 werkte het Bureau Joodsche Zaken vervolgens onder leiding van *Untersturmführer* en *Kriminalsekre-*

441. 'Transport Eingänge'. NIOD, 250i: portefeuille 12, map 4; 'Staffel ab 2-9-1944'. Ibidem, portefeuille 8, map 3; straftransportlijsten. NRK, IB: Westerbork, 3 en 4; ibidem, collectie transportlijsten en transportregisters. De cijfers met betrekking tot de aangevoerde/afgevoerde strafgevallenen: april 1943: 156/696, mei 1943: 442/528, juni 1943: 453/508, juli 1943: 741/394, augustus 1943: 793/844, september 1943: 1.073/345, oktober 1943: 846/380, november 1943: 354/244, december 1943: 358/0, januari 1944: 395/469, februari 1944: 377/229, maart 1944: 539/554, april 1944: 414/180, mei 1944: 420/413, juni 1944: 274/0, juli 1944: 451/0, augustus 1944: 450/0, september 1944: 108/939, oktober 1944: 9/0, november 1944: 23/0, december 1944: 58/0, januari 1945: 108/0, februari 1945: 147/0, maart 1945: 98/0, april 1945: 9/0.

442. De cijfers voor de maand juni 1943 zijn minder zeker dan de overige door het ontbreken van precieze gegevens over het transport van 29-6-1943. Dit aantal is bepaald op 314 (zie noot 483). Met andere transporten werden deze maand tenminste 192 strafgevallenen meegezonden wat een totaal van 506 maakt. In december 1943 en juni 1944 tot en met augustus 1944 werden geen *Häftlinge* met de transporten meegezonden.

443. Houwink ten Cate verwijst hiervoor naar De Jong (1969-1991: deel 6, 349 – de verwijzing betreft de niet-wetenschappelijke editie, in de wetenschappelijke editie is dit op pagina 363 te vinden), maar De Jong spreekt daar niet expliciet over joodse onderduikers, slechts over joodse arrestanten van de *Kolonne Henneicke*. Hiermee worden zowel onderduikers als 'overtreders' bedoeld (vgl. ibidem, 362).

444. Dagorder voor de politie d.d. 30-5-1942. NIOD, 101C: 1, map 'diverse'.

445. Zie stukken in NIOD, 101C: 1 en 2.

tär Otto Albert Kempin van de Amsterdamse *Sipo*-afdeling IV-B4 aan de Paulus Potterstraat nummer 7. De twintig agenten die bij het bureau werkzaam waren, werden uiterlijk per 10 februari 1943 officieel naar de *Sipo* gedetacheerd. Daarmee was het bureau de facto een integraal onderdeel van de *Außenstelle* Amsterdam geworden.⁴⁴⁶

Tot en met september 1944 was het bureau zeer actief. Met behulp van betaalde informanten, waaronder ook joden die zolang werden vrijgesteld van deportatie,⁴⁴⁷ verraadbrieven van het publiek⁴⁴⁸ en elementen uit het criminele circuit werden ondergedoken joden en hun bezittingen opgespoord c.q. werden joden op zoek naar een onderduikadres in de val gelokt. De arrestanten werden vervolgens verhoord waarbij het gebruik van stokslagen en ander lichamelijk geweld om inlichtingen los te krijgen niet werd geschuwd (Meershoek 1999: 309-310). Van het verhoor maakten de rechercheurs vervolgens een kort rapport dat zij aan Kempin gaven. Kempin droeg de rapporten en de arrestanten op zijn beurt over aan IV-B4 in Amsterdam. Daar werden hun zaken verder behandeld.⁴⁴⁹

De aantallen joodse arrestanten waren hoog: in de periode vanaf januari 1943 heeft het Bureau Joodsche Zaken volgens de er werkende rechercheur D. Capelle de zaken van 6.000 joden behandeld waarvan er 4.000 waren aangebracht door Nederlandse politie instanties en 2.000 door de leden zelf waren opgespoord.⁴⁵⁰ Indien dit juist is en we Houwink ten Cates schatting dat tweederde deel van de door de Amsterdamse politie gearresteerde joden onderduiker was voorlopig handhaven, betekent dit dat niet 2.667 maar zo'n 4.000 ondergedoken joden in Amsterdam door Nederlandse dien- ders werden opgebracht.⁴⁵¹

Dan de *Kolonne Henneicke*.⁴⁵² Deze groep van 54 man⁴⁵³ was voortgekomen uit de *Hausratfassung*, de aan de *Einsatzstab Rosenberg* ondergeschikte dienst die zich ont-

446. Dagorder voor de politie d.d. 10-2-1943. Ibidem, 1, map 'diverse'. Meershoek (1999: 309) meent dat het Bureau Joodsche Zaken nog als een onderdeel van de Amsterdamse politie moet worden gezien omdat het aangesloten bleef op de politietelefoon en dagelijks de lijst kreeg met de belangrijkste mutaties van de politie-bureaus. Overigens stelt Meershoek (1999: 277 en 309) ten onrechte dat het bureau op de Paulus Potterstraat 17 was gevestigd. Dit was nummer 7, het pand dat in 1940 al korte tijd in gebruik was geweest bij het toenmalige *Einsatzkommando III*.

447. De bekendsten hiervan zijn Anna van Dijk en Rosalia Rozelaar, maar ook de Duits-joodse familie Joseph (vader, zoon en dochter – alleen de moeder schijnt niet direct betrokken te zijn geweest bij het verraad waarvan vele tientallen, mogelijk honderden ondergedoken joden het slachtoffer werden. Zie stukken in NIOD, 248: 845) legde zich hierop toe. Volgens Pieter Schaap, lid van het Bureau Joodsche Zaken, was het de gewoonte van de hieraan verbonden rechercheurs aan gearresteerde joden te vragen of zij voor het bureau wilden werken. Alle rechercheurs zouden hun eigen informanten hebben gehad, Schaap beweerde er tien te hebben gehad (verklaring P. Schaap, pv. 11-10-1945 en pv. 24-2-1947 van de terechtzitting van de 5e kamer van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces tegen A. van Dijk. NIOD, 248: 392). Zijn informante Van Dijk gaf zich uit voor een illegaal werkster die joden aan onderduikadressen, bonnen en valse persoonsbewijzen zou kunnen helpen. Daarnaast bedreef ze celspionage. Schattingen van de aantallen door haar opgespoorde en verraden joden in de periode van april 1943 tot september 1944 lopen uiteen van tenminste 100 tot 500 à 700 (zie stukken in ibidem). Zie voor drie minder bekende joodse *V-Männer* het schrijven van R.W. Dahmen von Buchholz aan de *Außenstelle* van de *BdS* te Amsterdam d.d. 23-9-1942 inzake hun voorlopige vrijstelling van deportatie (NIOD, 101C: 1, map 'diverse').

448. Enkele in NIOD, 101C: 1 en 2.

449. Verklaring O. Kempin, pv. 25-4-1949. MvJ, CABR: 65229.

450. Pv. 20-12-1949. Ibidem. N.B.: Capelle sprak alleen over de aantallen die onder leiding van Kempin werden gepakt toen de rechercheurs bij de *Sipo* waren gedetacheerd. Het totale aantal joodse arrestanten, inclusief de periode juni 1942 tot januari 1943 welke in deze schatting van Capelle niet is opgenomen, ligt dus waarschijnlijk nog aanzienlijk hoger. Volgens F. aus der Fünfen, dagelijks leider van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*, ging het in totaal om 'duizenden' joden (ibidem).

451. De Jong (1969-1991: deel 6, 363) aanvaardt deze schatting, maar interpreteert haar verkeerd door te veronderstellen dat deze zowel de arrestanten van de Amsterdamse politie als die van de *Kolonne Henneicke* betreft.

452. De leden hiervan noemden zich ook wel 'Angestellten der Zentralstelle f. j. Auswanderung Amsterdam, Abt. l. Recherche-Gruppe Henneicke'. Zie bijlagen bij het pv. 2-11-1948 en Henneickes berichten van 14 en 21-3-1943. MvJ, CABR: 25135.

fermde over de automatisch aan het Reich toevallende bezittingen van gedeporteerde joden. Reeds in juli 1942 ontplooiden leden van de *Hausratersfassung* opsporingsactiviteiten, maar daarbij ging het, voor zover op basis van het bewaard gebleven materiaal uit het archief van de *Kolonne* kan worden vastgesteld, voornamelijk om verborgen bezittingen van joden.⁴⁵⁴

De eerste arrestatie van een jood vond in dit verband op 1 augustus 1942 plaats. Hoewel de medewerkers van de *Hausratersfassung* geen arrestatiebevoegdheid hadden en daarom mensen niet officieel in arrest konden nemen,⁴⁵⁵ werden verdachten, ook 'ariërs', rechtstreeks overgebracht naar de Amsterdamse *Außenstelle* van de *Sipo*⁴⁵⁶ of naar bureaus van de Nederlandse politie.⁴⁵⁷ Afgaande op de rapporten van leden van de *Kolonne* zelf werd op dat moment alleen buiten Amsterdam de assistentie van de Nederlandse politie ingeroepen.⁴⁵⁸ Vanaf eind september 1942 echter vermeldden ook de rapporten die betrekking hebben op Amsterdam geregeld dat de feitelijke aanhoudingen werden verricht door de gealarmeerde Nederlandse politie.⁴⁵⁹

Deze aanhoudingen hadden betrekking op diverse strafbare feiten. De eerste aanhouding door de *Kolonne* van een joodse onderduiker vond plaats op 25 september 1942, nog in samenwerking met de Amsterdamse politie.⁴⁶⁰ De man in kwestie droeg geen ster en had een vals persoonsbewijs. De *Kolonne* was hem op het spoor gekomen als gevolg van de arrestatie van een andere joodse man die hem dit persoonsbewijs had verkocht. Deze onderduikhelper hield bovendien geld en andere bezittingen van joden in bewaring en zorgde voor distributiebescheiden.⁴⁶¹ Beide mannen werden naar de *Außenstelle* van de *Sipo* gebracht: ze zouden de oorlog niet overleven.

De *Kolonne* stond destijds onder leiding van P.J. Harmans,⁴⁶² deze werd op 1 oktober 1942 door de Amsterdamse politie in opdracht van het openbaar ministerie gearresteerd vanwege gepleegde malversaties en afpersing (Houwink ten Cate 1995:

453. Een afschrift van de – vermoedelijke – ledenlijst in: NIOD, 249: 317.
454. *Bericht* van 28-7-1942. NIOD, 77-85: 263C. Het gaat hier om een origineel dagrapport van de *Kolonne* Henneicke waarvan het NIOD er vele honderden in haar archieven heeft liggen (NIOD, 77-85: 263-265). In het kader van de strafvervolgning van leden van de *Kolonne* is dit materiaal ter beschikking gesteld van Justitie. Klaarblijkelijk heeft Justitie niet alles teruggegeven, want in de strafdossiers in het CABR zijn dagrapporten te vinden waarover het NIOD niet beschikt.

455. Soms lijken de leden van de *Kolonne* zich hierdoor te laten hinderen. Zie bijvoorbeeld het *Bericht* van 18-8-1942 (NIOD, 77-85: 263B) volgens welke de deur van een leeg te halen woning niet werd opengebroken. In plaats hiervan werd het praktisch geacht de voormalige bewoners, die zich inmiddels al in Westerbork bevonden, de sleutels op te laten sturen.

456. Bijvoorbeeld het *Bericht* van 1-8-1942. Ibidem; *Bericht* van 14-8-1942. NIOD, 77-85: 263B; *Bericht* van 14-8-1942. NIOD, 77-85: 263F.

457. Bijvoorbeeld het *Bericht* van 7-8-1942. NIOD, 77-85: 263C.

458. *Bericht* van 21-8-1942. NIOD, 77-85: 263F. Het betreft hier Haarlem.

459. *Bericht* van 23-9-1942. NIOD, 77-85: 263C. Let wel: de *Berichte* zijn over de betrokkenheid van de Amsterdamse politie lang niet altijd even duidelijk. In een *Bericht* van 4-11-1942 doet J.A.A. Smits verslag van een opdracht van Henneicke om in Vaals in samenwerking met de Nederlandse politie een man die een motorfiets van een jood had gekocht te arresteren en naar de *Sipo* in Maastricht te brengen. Uiteindelijk gebeurde dit zonder betrokkenheid van Smits en de *Führer vom Dienst* op de *Außenstelle* vond dat maar beter ook. Wat kwam die Smits eigenlijk doen? Hij mocht immers niet arresteren! Smits was zich hiervan bewust en beweerde in het rapport nog nooit iemand zonder medewerking van de Nederlandse politie te hebben gearresteerd. In Amsterdam zou men ook altijd met de politie hebben samengewerkt (NIOD, 77-85: 264D. Zie ook het *Bericht* van 4-11-1942. NIOD, 77-85: 264A). Of dit inderdaad wel altijd het geval was, is op basis van het materiaal niet vast te stellen. Niet altijd blijkt uit de rapporten uit deze beginperiode betrokkenheid van de Nederlandse politie.

460. *Bericht* van 25-9-1942. NIOD, 77-85: 265D. Het gaat hier om Izaak Turksma (29-10-1913 Leeuwarden). Hij overleed op 25-11-1942 in kamp Amersfoort.

461. Ibidem. Het gaat hier om Elias Trijtel (22-6-1918 Amsterdam). Hij overleed op 2-2-1945 in Groß-Rosen.

462. *Bericht* van 17-8-1942. NIOD, 77-85: 264B.

30).⁴⁶³ De NSB-er Willem Christiaan Heinrich Henneicke volgde hem vervolgens op. Op de werkwijze lijkt dit voornamelijk geen invloed te hebben gehad: 'arische' en joodse verdachten, waaronder in toenemende mate onderduikers, werden in november 1942 gewoonlijk in samenwerking met de Amsterdamse politie gearresteerd en vervolgens overgedragen aan de *Sipo*.⁴⁶⁴ Ook de rapporten uit december 1942, januari en februari 1943 maken melding van de inschakeling van de Nederlandse politie. Vanaf het *Bericht* van 26 maart 1943⁴⁶⁵ lijkt een en ander echter te zijn veranderd: de Nederlandse politie wordt niet meer genoemd. Bovendien werden de joden niet meer overgebracht naar de *Außenstelle* van de *Sipo*, maar direct naar de *Zentralstelle* of, in veruit de meeste gevallen, de Joodse Schouwburg waar joden veelal werden verzameld voorafgaande aan hun transport naar Westerbork. Dit afgezien van de in beslag genomen waardevolle bezittingen: net als de aan joden hulpverlenende 'ariërs' werden deze wel naar de *Außenstelle* van de Amsterdamse *Sipo* overgebracht.⁴⁶⁶

Waarschijnlijk heeft deze wijziging in de werkwijze te maken met de uitloving van premies voor het aanbrennen c.q. arresteren van ondergedoken joden waarmee begin maart 1943 door de *Sipo* werd begonnen.⁴⁶⁷ Onder leiding van Henneicke en onder toezicht van *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Rudolf Hassel, het hoofd van de *Sipo*-afdeling IV-B4 in Amsterdam, legde de *Kolonne* zich nu volledig toe op de jodenjacht. In weinig onderscheidde zij zich daarmee nog van het Bureau Joodsche Zaken: er werd in de jacht op joden met criminelen samengewerkt,⁴⁶⁸ er waren enige tientallen verraders bij de *Kolonne* in dienst waaronder een aantal joden dat op deze wijze uitstel van deportatie kreeg,⁴⁶⁹ en er werd door de leden van de *Kolonne* geweld gebruikt om inlichtingen los te krijgen. Daarnaast werden veel joden op basis van het uiterlijk direct van de straat geplukt.⁴⁷⁰

Over de schaal waarop de *Kolonne* haar activiteiten ontplooidde, zijn redelijk goede cijfers bekend. Uit een overzicht afkomstig uit haar administratie blijkt dat zij in de periode van 4 maart 1943 tot en met 8 juni 1943 6.834 joden oppakte.⁴⁷¹ Hoeveel joden er na 8

463. Zie ook pv. 10-10-1942 in NIOD, 249: 626. Corruptie was een veel voorkomend verschijnsel. Nog geen drie weken na Harmans werden de *Kolonne*-leden F.J.E. Tak, J.T.H. Clasener en A.J. Landstra op verdenking hiervan door hun collegae gearresteerd c.q. verhoord (*Berichte* van 19 en 20-10-1942. NIOD, 77-85: 265D, 263C en 264D).

464. Zie bijvoorbeeld de *Berichte* van 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 20, 24, 26, 27 en 30 november 1942 in NIOD, 77-85: 263D, 263H, 264A, 264C, 264D, 265B, 265C, 265G, 265H.

465. *Bericht* van 26-3-1943. NIOD, 77-85: 263D.

466. Bijvoorbeeld het *Bericht* van 25-5-1943. NIOD, 77-85: 264C.

467. *Lagebericht* 146. NIOD, 77-85: 52B. De Jong (1969-1991: deel 7, 442) meent ten onrechte dat de *Sipo* hier in april 1943 mee begon.

468. De bekendste hiervan was Dries Riphagen. Riphagen werkte tevens met de bovengenoemde Duits-joodse familie Joseph samen. Zie B. Middelburg & R. ter Steege 1997: 36 e.v.

469. Lijst van *V-Leute*. Nationaal Archief, 2.09.13: 260. Zie ook het *Bericht* van Henneicke, d.d. 13-4-1943 (MVJ, CABR: 25135). Hierin wordt melding gemaakt van de arrestatie van de jodin Verdoner op 11 maart 1943 die na een vertrouwelijke mededeling dat zij niet gesperd was en zonder ster op straat liep werd opgepakt. In overleg met Hassel liet Henneicke haar vervolgens lopen omdat ze bereid was adressen van ondergedoken joden te leveren. In de periode van 11 tot en met 28 maart leverde zij circa 80 adressen. Op 1 april zag A.A. Das, een collega van Henneicke, Verdoner weer zonder ster over straat lopen en nam contact op met Henneicke. Deze antwoordde dat het jammer was dat ze nu moest worden opgepakt omdat ze een goede *V-Frau* was. Verdoner werd vervolgens afgeleverd bij de *Zentralstelle* en ging op transport naar Sobibor. In Berlijn was de situatie wat betreft de medewerking van joden aan de opsporing van ondergedoken joden overigens aanzienlijk meer op de spits gedreven. Een twintigtal zgn. *Greifer* speurde daar, voor de gelegenheid ontdaan van hun ster en voorzien van wapens en de benodigde papieren, in een poging henzelf en hun families voor deportatie te behoeden (Mallmann 1997: 38).

470. Soms werden joden in opdracht van Hassel of Wörlein opgepakt. Zie bijlagen bij het pv. 2-11-1948 en een ongedateerd bericht van Henneicke in MVJ, CABR: 25135.

juni zijn gepakt, is minder duidelijk. Volgens een aantekening op hetzelfde overzicht werden er tussen 26 mei en 25 juni 1943 426 joden gegrepen. De aantallen aanhoudingen liepen per tijdseenheid dus sterk terug. Uit een naoorlogs overzicht dat in het kader van de vervolging van leden van de Kolonne op basis van haar administratie is opgesteld, blijkt dat tussen 8 juni 1943 en 9 juli 1943 tenminste 478 joden werden opgepakt, een aantal dat van gelijke orde van grootte is als dat over de periode 26 mei 1943 tot 25 juni 1943.⁴⁷² Over de rest van juli 1943 zijn geen aantallen bekend. Als een schatting voor de tijd van 10 juli 1943 tot en met 31 juli 1943 wordt gebaseerd op de voorliggende 22 dagen, zouden er in deze periode 339 joden zijn opgepakt. Over de maanden augustus en september 1943 bestaan weer wel cijfers: een productiestaat van de Kolonne meldt voor deze twee maanden 720 opgepakte joden.⁴⁷³ In totaal betekent dit dat van 4 maart 1943 tot de opheffing van de Kolonne in september 1943 circa 8.370 joden werden gegrepen.⁴⁷⁴

En dat is mogelijk nog niet eens alles. Uitgaande van volgnummers op de kwitanties, betrekking hebbend op premies die door de Sipó-Amsterdam voor opgepakte joden werden betaald, werden er vanaf de invoering van het premiestelsel begin maart 1943 tot en met 6 april 1943 al 5.370 joden gearresteerd.⁴⁷⁵ Gedurende praktisch dezelfde periode bracht de Kolonne Henneicke 3.257 joden op: een verschil van ruim 2.000.⁴⁷⁶ Het is duidelijk dat het Bureau Joodsche Zaken voor tenminste een deel van dit verschil verantwoordelijk zal zijn geweest aangezien tenminste één van de kwitanties de Paulus Potterstraat 7 vermeldt: het adres van het Bureau Joodsche Zaken.⁴⁷⁷ Maar of dit

471. *Bericht* d.d. 9-6-1943. MvJ, CABR: 25135. De precieze aantallen zijn: 4 t/m 10 maart: 425; 11 t/m 17 maart: 990; 18 t/m 24 maart: 1.034; 25 t/m 31 maart: 741; 1 t/m 7 april: 808; 8 t/m 14 april: 577; 15 t/m 19 april: 380; 27 april t/m 5 mei: 699; 6 t/m 12 mei: 423; 13 mei t/m 8 juni: 757. In het bericht wordt geen melding gemaakt van opgepakte joden in de periode 20 tot en met 26 april 1943. De datum waarop de Kolonne Henneicke begon met het oppakken van joden, is niet precies bekend maar duidelijk is dat de aantallen opgepakte joden pas een grote vlucht namen vanaf maart 1943. Maar al gedurende de periode augustus 1942 tot en met oktober 1942 hielden leden van de *Hausraterfassung* in 42 gevallen joden aan (pv. 22-3-1948. MvJ, CABR: 65229). Daarnaast waren leden van de afdeling recherche van de *Hausraterfassung* in oktober 1942 actief in Groningen, en in februari 1943 in Den Haag (zie hun rapporten in NIOD, 77-85: 262D). Bekend is ook dat in februari 1943 Henneicke zelf nog de Nederlandse politie belde als hij ondergedoken joden aantroef (*Bericht* 26-2-1943. MvJ, CABR: 25135).

472. Register I (4-4-1943 tot en met 7-7-1943) en Register II (5-4-1943 tot en met 8-7-1943). MvJ, CABR: 140, 2. Zie ook: NIOD, 77-85: 266. Dit zijn niet alle joden die door de Kolonne in de genoemde periode zijn opgepakt: zie Henneickes *Bericht* van 9-6-1943 (MvJ, CABR: 25135). Net als in dit *Bericht* het geval is, ontbreken aanhoudingen in de periode 20 tot en met 26 april 1943 in de registers – mogelijk was de Kolonne gedurende deze week elders actief. De datum die in de registers staat vermeld, lijkt overigens geen betrekking te hebben op de datum waarop de desbetreffenden in de (naar het zich laat aanzien) Joodse Schouwburg werden afgeleverd, maar de datum waarop de 'kwitantie' voor de koppelpremie werd opgesteld en ingediend bij de Sipó. Vgl. kwitanties 1073 en 1074 in NIOD, 77-85: 198A en register II. Volgens een schrijven van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis d.d. 24-11-1948 zijn alle in register I en II vermelde joden gedeporteerd op 85 na – zij ontsprongen de dans door ontvluchting, hun gemengde huwelijk of door het hebben van een dubbele nationaliteit (MvJ, CABR: 66, bundel 1).

473. Pv. 22-3-1948. MvJ, CABR: 65229. Een afschrift van deze productiestaat met vermelding van de aantallen 'eingelieferte Juden' in: NIOD, 249: 317, map A. Van 2 augustus 1943 tot 28 augustus 1943 gaat het om 525 joden, van 1 tot 29 september 1943 om 195 joden.

474. Een klein aantal leden van de Kolonne, waaronder Henneicke, zette het werk voort tot september 1944. Op 8-12-1944 werd Henneicke op de Lineausparkweg te Amsterdam door het verzet gedood. Rond die tijd was Henneicke, die het tij ten gunste van de geallieerden had zien keren, begonnen inlichtingen aan illegale werkers te verstrekken. Zijn dood werd desalniettemin door hen niet als een verlies beschouwd. Brief 'commissie district Oost' aan de Arr. Officier District Oost, 13-6-1945. MvJ, CABR: 25135.

475. Pv. 30-11-1948. MvJ, CABR: 66, bundel 1. Zie voor de kwitanties NIOD, 77-85: 198A en 262C. Vgl. schrijven O. Bene van 30-4-1943 aan het *Auswärtige Amt* waarin hij meldt dat in de voorbije anderhalve maand dankzij de invoering van de koppelpremie *meerdere duizenden* joden konden worden opgepakt (geciteerd in De Jong 1969-1991: deel 6, 362).

476. Het gaat hier om de periode 4 maart 1943 tot en met 7 april 1943. *Bericht* d.d. 9-6-1943. MvJ, CABR: 25135.

477. Kwitantie 1065 (d.d. 5-4-1943). NIOD, 77-85: 198A. N.B.: de hierop vermelde mensen komen niet voor in de registers van de Kolonne Henneicke, evenmin overigens in *In memoriam*.

bureau voor al deze ruim 2.000 gevallen verantwoordelijk was of dat de Kolonne misschien nog meer slachtoffers maakte, is op basis van het bekende bronnenmateriaal niet vast te stellen. Om niet onvoorzichtig met de schattingen om te gaan, lijkt het beter er vooralsnog vanuit te gaan dat die 2.000 inderdaad door de Amsterdamse politie werden gearresteerd en dus reeds in de vermelde cijfers zitten.⁴⁷⁸

Als de aantallen arrestanten van het Bureau Joodsche Zaken en de door de Kolonne Henneicke opgepakte joden bij elkaar worden opgeteld, zijn over de periode januari 1943 tot september 1944 tenminste 14.370 joden opgepakt. Veruit de meesten van hen werden in Amsterdam gearresteerd, maar aangezien met name de Kolonne Henneicke nog wel eens over het land uitzwermd, vielen er ook elders slachtoffers. Hoe is dit aantal van 14.370 – hoofdzakelijk – in Amsterdam opgepakte joden nu te rijmen met de in de voorgaande paragraaf geschatte 14.676 strafgevallen die in Nederland als geheel tijdens de bezetting werden gemaakt?

5.1.3 Opgepakt, maar ook strafgeval?

De hierboven genoemde cijfers zijn alleen met elkaar in overeenstemming te brengen als er vanuit wordt gegaan dat niet alle in Amsterdam gearresteerde joden die de voor hen geldende regels hadden overtreden tot strafgeval werden verklaard. Dit moet ook wel het geval zijn geweest: terwijl in de periode van 4 maart 1943 tot en met september 1943 naar schatting 8.370 joden door de Kolonne Henneicke werden opgepakt, werden uitgaande van de straftransportlijsten in het archief van het Nederlandse Rode Kruis 'slechts' 2.028 joodse strafgevallen vanuit Amsterdam op transport naar Westerbork gezet.

Dit roept de vraag op of het gros van de arrestanten van de Kolonne überhaupt wel in aanmerking kwam om tot strafgeval te worden gemaakt, oftewel: ging het wel om onderduikers of 'overtreders' van de voor joden geldende bepalingen? Na de oorlog werd in het kader van de strafrechtelijke vervolging van leden van de Kolonne een tweetal overzichten gemaakt met in totaal 2.915 tussen 4 maart 1943 en 8 juli 1943 door hen opgepakte joden.⁴⁷⁹ Deze overzichten kunnen niet volledig zijn, omdat bekend is dat de Kolonne in die periode volgens haar eigen opgave 7.312 joden oppakte.⁴⁸⁰ Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het bij deze 2.915 om officiële strafgevallen gaat terwijl dat met de overige 4.397 niet het geval zal zijn geweest, maar de werkelijkheid is aanzienlijk complexer. Zo waren volgens de voornoemde registers van de vermelde 2.915 joden er slechts 159 als strafgeval aan te merken. Maar wat doen de overigen dan op de lijsten? En hoe zit het met die 4.397 die niet in de registers staan vermeld? Zijn dit misschien allemaal joden die noch waren ondergedoken, noch overtredingen hadden begaan? Het naoorlogse strafrechtelijke onderzoek heeft helaas geen helderheid gebracht ten aanzien van de vraag of de Kolonne zich wel alleen bezighield met joodse onderduikers en 'overtreders'.⁴⁸¹

478. Deze kwestie tot op de bodem toe uit te zoeken was in het kader van het onderhavige project helaas niet mogelijk.

479. MvJ, CABR: 140, 2. Zie ook: NIOD, 77-85: 266.

480. *Bericht* d.d. 9-6-1943. MvJ, CABR: 25135.

Een SD-Lagebericht van begin 1943 meldde dat als gevolg van de invoering van de koppremies meerdere duizenden ungesperrte joden in handen van de Duitsers waren gevallen van wie 1.500 onderduikers en joden die voor hen geldende regels hadden overtreden.⁴⁸² Dit lijkt erop te duiden dat de premies niet noodzakelijkerwijs uitsluitend werden uitbetaald voor strafgevallen, maar voor alle afgeleverde joden, zolang ze maar niet waren gesperd. Een verdere aanwijzing dat het bij de meesten van de 2.915 joden in de voornoemde registers niet om strafgevallen ging, wordt gegeven door de vergelijking van een aselechte steekproef van een 75-tal joden hieruit met de transportlijsten van de in deze periode naar Sobibor gedeporteerde joden: de desbetreffenden verlieten Westerbork niet als strafgeval.⁴⁸³ Om uit te sluiten dat de joden hun 'S' mogelijkerwijs in Westerbork verloren, is een tweede steekproef van 85 mensen getrokken die tevens werd teruggezocht op de lijsten van de straftransporten naar Westerbork: dit leverde slechts drie officiële strafgevallen op. Blijkbaar gaat het bij de in de registers vermelde joden meestal niet om officiële strafgevallen.

Op zich sluit dat niet uit dat de joden niet toch onderduikers of 'overtreders' waren. Misschien werden zij als 'arrestant' van de Kolonne niet tot officieel strafgeval verklaard. Een aanwijzing hiervoor vormt het feit dat van de 159 als strafgeval in de registers opgenomen joden slechts veertig ook als strafgeval zijn terug te vinden op de lijsten van transport van Amsterdam naar Westerbork c.q. van Westerbork naar de vernietigingskampen.⁴⁸⁴ Als daarnaast de op individuele ondergedoken joden betrekking hebbende arrestatierapporten van de Kolonne uit de periode van maart 1943 tot en met 8 juli 1943⁴⁸⁵ worden vergeleken met de bovengenoemde registers, blijkt dat deze joden ook daar vaak niet als strafgeval in voorkomen.⁴⁸⁶

Een en ander is raadselachtig.⁴⁸⁷ Totdat er meer duidelijkheid bestaat over de Amsterdamse cijfers en op wie die precies betrekking hebben, lijkt het beter uit te gaan

481. Pv. over de werkwijze van de Kolonne d.d. 22-3-1948. Nationaal Archief, 2.09.13: 260 en MvJ, CABR: 25135. Volgens M. Gobets en J. van de Kar, twee van de getuigen in dit pv., brachten de leden van de Kolonne weliswaar zowel strafgevallen als 'normale' gevallen naar de Joodse Schouwburg en kregen ze hiervoor verschillende premies uitbetaald, maar er zijn ook aanwijzingen dat het de Kolonne louter om strafgevallen was te doen. Aan de andere kant is er ten minste één geval bekend waarbij leden van de Kolonne Henneicke trachtten om premies te innen voor mensen wier Joodse Raad-Sperre was vervallen en die zelfstandig op weg waren om zichzelf voor transport te melden. Vier leden van de Kolonne namen deze joden onder hun hoede en brachten hen zoals te doen gebruikelijk naar de Joodse Schouwburg. Ze zouden hierdoor echter in problemen zijn geraakt en ook geen premies uitbetaald hebben gekregen (verklaring M. Jacobs, ibidem. N.B.: dit is uit de tweede hand).

482. Fragment Lagebericht 146. NIOD, 77-85: 52B.

483. De lijsten van de transporten naar Sobibor staan afgedrukt in Schelvis 1993. Deze bevatten echter niet allemaal een vermelding van de als Häftling gedeporteerde joden. Van de transportlijsten van 13-4-1943, 18-4-1943, 25-4-1943, 13-7-1943 en 20-7-1943 geeft Schelvis een versie die de Häftlinge niet vermeldt, maar bestaat er desalniettemin een versie die dit wel doet (zie NRK, IB: Westerbork, transportregisters en de collectie transportlijsten). Van de lijst van 29-6-1943 bestaat voor zover bekend geen versie die ook de Häftlinge noemt. Uitgaande van deze transportlijst mag worden aangenomen dat het vanaf nr. 2053 tot in ieder geval nr. 2366 om Häftlinge gaat: de vijf leden van de familie Wegloop (nr.'s 2339-2343) en Rosetta Sanders (nr. 2277) kwamen namelijk als strafgeval in Westerbork aan (zie lijst 'S-transport aus Amsterdam am 29 Juni 1943 nach Lager Westerbork'. NRK, IB: Westerbork, 4, map 'Westerbork "S"-transporten 1-5-1943 - 30-8-1944'). Dat betekent dat het transport van 29-6-1943 tenminste 314 Häftlinge telde.

484. Van de 159 joden komen er 82 niet op beide soorten straftransportlijsten voor, een persoon kwam niet als strafgeval in Westerbork aan maar verliet dit kamp wel als zodanig. Voor de overige 36 gevallen was niet vast te stellen of de desbetreffenden op de lijsten van straftransport naar Westerbork dan wel op de transportlijsten naar de vernietigingskampen stonden omdat zij of niet in *In memoriam* werden vermeld, of een overlijdensdatum hadden die niet voldoende correspondeerde met een transport naar de vernietigingskampen en daardoor niet gericht waren terug te zoeken.

485. NIOD, 77-85: 263-265.

486. Deze kwestie tot de bodem toe uitzoeken was binnen het tijdsbestek van het onderhavige onderzoek helaas niet mogelijk.

van de aantallen strafgevallen zoals deze vanuit Amsterdam in Westerbork aankwamen. Hierbij moet dan worden bedacht dat het aantal onderduikers c.q. 'overtreders' mogelijk hoger heeft gelegen dan dit aantal strafgevallen.

5.1.4 Arrestant, maar onderduiker?

Terug dus naar de bekende aantallen in Westerbork aangevoerde strafgevallen. Hoeveel van hen waren onderduikers? Houwink ten Cate schatte dat tweederde deel van de joodse arrestanten van de Amsterdamse politie uit onderduikers bestond en hij is feitelijk de enige die hierover cijfers noemt (Houwink ten Cate 1999: 102). Ook wat dit betreft kan het bij het Nederlandse Rode Kruis beschikbare bronnenmateriaal meer duidelijkheid bieden. Zoals hierboven reeds is opgemerkt, werd uiterlijk op 21 april 1943 begonnen met het registreren van mensen die als strafgeval naar Westerbork werden gedeporteerd dan wel daar als zodanig aankwamen. Op sommige van deze lijsten staat de reden vermeld waarom de desbetreffende tot strafgeval werd verklaard. De lijsten die hierover uitsluitel geven, zijn uitsluitend afkomstig uit Amsterdam, maar niet alle lijsten uit Amsterdam hebben deze vermeldingen. In totaal gaat het om 21 lijsten uit de periode van 26 oktober 1943 tot en met 13 maart 1945 die betrekking hebben op in totaal 1.092 mensen.⁴⁸⁸ Het in tabel 3.2 gegeven overzicht is gebaseerd op deze gegevens.

Aangenomen dat de gegevens correct zijn bijgehouden,⁴⁸⁹ blijkt uit tabel 3.2 dat de meeste joden zich op enigerlei wijze verborgen hielden oftewel ondergedoken waren toen ze werden gearresteerd: 937 (de eerste zes categorieën) van de in totaal 1.092, dat is 85,8 procent.⁴⁹⁰ Bovendien geldt voor nog eens 29 joden (2,7 procent) dat zij misschien niet waren ondergedoken, maar wel met een vals persoonsbewijs⁴⁹¹ zich minder zichtbaar hadden proberen te maken. De gevallen waarin sprake was van het niet dragen van een ster of het niet dragen van een persoonsbewijs dan wel een combinatie van beide zou op een verzuim kunnen duiden van al dan niet *sternbefreite* gemengd gehuwde (en daarmee van deportatie vrijgestelde) 'vol'joden – maar ze kunnen even goed betrekking hebben op ondergedoken joden.⁴⁹²

487. Niet uitgesloten moet worden dat de onduidelijkheid mede wordt veroorzaakt door onvolkomenheden in de administratie van de Kolonne. E.G.M. werd naar eigen zeggen in juli 1943 van de *Hausraferfassung* naar de Kolonne overgeplaatst om die administratie op orde te brengen (pv. 13-7-1948. MvJ, CABR: 25135).

488. NRK, IB: Westerbork, 3 en 4.

489. Vaak gaat het om een combinatie van redenen terwijl op zich één enkele reden al voldoende was om tot strafgeval te worden verklaard.

490. Vgl. de door de Bijzondere Recherche Amersfoort na december 1943 opgestelde lijst 'jodenzaken' (MvJ, CABR: 482-II). Deze lijst telt 22 gearresteerde joden waarvan er achttien waren ondergedoken (81,8 procent), twee zonder ster liepen (9,1 procent) en twee zich schuldig zouden hebben gemaakt aan 'hetzerij' (9,1 procent). Daarnaast staan er vijf helpers op de lijst genoemd.

491. Of een persoonsbewijs waaruit de 'J' was verwijderd – dat dit gebeurde, werd in januari 1942 al geregeld door de Duitsers geconstateerd (notitie van een bespreking van A. Asscher en D. Cohen bij H. Rodegro op 19-1-1942. NIOD, 182: 1D).

492. Aangenomen dat het geen voorwendsel was om joden te deporteren. Aus der Fünften trok bijvoorbeeld met de woorden 'uw ster zit ook niet vast' eens de ster op de jas van een gesperde joodse man half los en gebruikte dit als aanleiding om de man met zijn gezin als strafgevallen naar Westerbork te zenden (verklaring F.L.J. van Aalst, pv. 5-10-1949. MvJ, CABR: 66, bundel 2, map A 'processen verbaal algemeen').

Tabel 3.2: **Strafgevallen naar reden** (N=1.092)

reden	aantal	N%
verborgen, vals persoonsbewijs en zonder ster	367	33,6
verborgen en vals persoonsbewijs	35	3,2
verborgen, geen persoonsbewijs en zonder ster	52	4,8
verborgen en geen persoonsbewijs	16	1,5
verborgen en zonder ster	92	8,4
verborgen	375	34,3
vals persoonsbewijs en zonder ster	2	0,2
vals persoonbewijs	27	2,5
geen persoonsbewijs en zonder ster	3	0,3
geen persoonsbewijs	6	0,5
zonder ster	24	2,2
<i>Judenbegünstigung</i>	3	0,3
<i>Arbeitsverweigerung</i>	6	0,5
overtreding spertijd	6	0,5
meer dan 250 gulden aan contanten in huis	5	0,5
overtreding verduisteringsvoorschriften	2	0,2
diefstal	2	0,2
overig/onbekend	69	6,3
<i>totaal</i>	<i>1.092</i>	<i>100,0</i>

De overige 'redenen' zijn van een andere orde. Ze komen maar heel weinig voor en hebben mogelijk eveneens betrekking op gemengd gehuwde 'vol'joden: hulp aan joden, werkweigering, teveel geld in huis en overtreding van de spertijd of de verduisteringsvoorschriften. Goed voor in totaal 22 strafgevallen (2,0 procent). Een 'echt' misdrijf is op de lijsten slechts in twee gevallen opgevoerd: diefstal (0,2 procent). De categorie overig/onbekend omvat naast gevallen waarin niet bekend is wat de reden van de vermelding van de onderhavige persoon op de 'S'-lijst was ook degenen die vanwege een *Verfügung* of *Veranlassung* van de Sipo tot strafgeval waren gemaakt, daarnaast joden wier sper vervallen was en joden tegen wie een *Schutzhaftantrag* was ingediend bij het RSHA.⁴⁹³

Laten we wat preciezer kijken naar de onderduikers. Als wordt aangenomen dat de Duitsers hun administratie correct bijhielden, blijkt dat er verschillende vormen van onderduiken waren. Veel joden, 40,0 procent van hen die onderdoken, deden dit blijkbaar zonder dat ze een vals persoonsbewijs hadden en zonder de ster van (al) hun kleding te verwijderen. Mogelijk stonden zij en hun onderdakverleners niet in contact met het georganiseerde verzet en waren er dientengevolge niet in geslaagd om aan vals persoonsbewijzen te komen. Ditzelfde gaat op voor de zestien joden die eveneens onderdoken, evenmin de ster verwijderden maar wel hun oude persoonsbewijs niet meer hadden toen ze werden gearresteerd. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat ze deze hadden weggegooid. Ze hadden er toch niets meer aan, hij kon hen met de erin gestempelde 'J' alleen maar verraden. Daarnaast waren er 92 joden die onderdoken en hun ster verwijderden, maar blijkbaar hun persoonbewijs nog bewaarden. Daarente-

493. Dit gebeurde met slechts een klein deel van de strafgevallen. Gemengd gehuwde joden die als strafgeval in Westerbork kwamen, werden in de regel officieel in *Schutzhaft* genomen.

gen meenden 52 joden het verstandiger om, eenmaal ondergedoken en de ster verwijderd hebbende, zich ook van het persoonsbewijs te ontdoen. De laatste groep onderduikers betreft zij die wel een vals persoonsbewijs hadden weten te bemachtigen: 402 van de 937 onderduikers, oftewel 42,9 procent. Van deze 402 joden ontdeden 367 zich tevens van de ster terwijl 35 dit blijkbaar nalieten.

Wat voor conclusies kunnen uit het bovenstaande nu worden getrokken over de strafgevallen? In principe alleen dat van de uit Amsterdam afkomstige geregistreerde strafgevallen in de periode van 26 oktober 1943 tot 13 maart 1945 tenminste 85,8 procent ondergedoken was geweest. Tegelijkertijd lijkt er geen groot bezwaar te zijn deze gegevens voor dezelfde periode te veralgemeniseren tot de rest van Nederland. Dat bezwaar bestaat er wel ten aanzien van het van toepassing verklaren van de bovenstaande resultaten op de gehele periode van de bezetting. Het zal niet tot verbazing leiden dat na september 1943, toen de laatste uitzonderingsgroepen op transport werden gesteld naar Westerbork en de Duitsers de jodenvervolging in Nederland met uitzondering van de gemengd gehuwden als voltooid beschouwden,⁴⁹⁴ veruit de meesten van de gearresteerde joden onderduikers waren. Het blijft echter de vraag met hoever dit in de periode vanaf het begin van de deportaties in juli 1942 het geval is geweest.

Het is mogelijk ook van deze sluier een tip te lichten door gebruik te maken van een aantekeningenboekje van een lid van de Justitiedienst Groep X, het onderdeel van de Rotterdamse recherche dat onder meer op ondergedoken joden joeg, betrekking hebbend op de arrestanten die hij (al dan niet in samenwerking met collega's) in de periode van 24 september 1941 tot en met 15 november 1943 maakte.⁴⁹⁵ In de periode van 1 juli 1942 tot en met 15 november 1943 arresteerde Tol in totaal 151 joden (tabel 3.3).⁴⁹⁶ Van hen werden er 140 (92,7 procent van het totaal) aangehouden vanwege een activiteit die onder verzet tegen de jodenvervolging valt te scharen: het verbergen van joodse goederen (al dan niet van de betrokkenen zelf), *Judenbegünstigung*, het niet dragen van de ster, het vervalsen van persoonsbewijzen en onderduiken. In totaal 115 ondergedoken joden werden door Tol gearresteerd, oftewel 76,2 procent van het totaal. De vier joden die een vervalst persoonsbewijs hadden, kunnen eveneens tot de 'onderduikers' worden gerekend: ook zij probeerden zich aan deportatie te onttrekken. Mogelijk geldt hetzelfde voor de zeven joden zonder ster, maar dit kan ook op een verzuim van gemengd gehuwde joden wijzen.

494. Dat de gemengd gehuwde joden ook als een 'bedreiging' werden gezien en dat men nog een en ander voor hen in petto had, blijkt uit het rapport 'Entjüdung der Niederlande' van 15-6-1944 (NIOD, 77-85: 181A). 'Da die Juden in Mischehe durch die Gesetzgebung aus fast allen bisherigen Betätigungsbereichen ausgeschieden worden sind, waren sie grossenteils ohne Arbeit. Sie lebten zumeist von Schleichhandel, widmeten sich der Gerüchtemacherei, der Unterstützung von Untergetauchten usw. Nach einer gewissen Übergangslösung (Einsatz zu Flugplatzbauten usw.) ist der geschlossene Arbeitseinsatz dieser Juden (vor allem der Männer und der Jüdinnen ohne Kleinkinder) im Lager Westerbork geplant. Diese Konzentration ist ausserdem eine vorbeugende Massnahme für den Fall einer Feindinvasion und würde wegen der praktischen Ehetrennung die Mischlingszeugung weiter unterbinden, allenfalls auch den nichtjüdischen Ehepartner dem Scheidungsgedanken geneigter machen.' Benadrukking in origineel.

495. 'Register voor persoonlijke aantekeningen van J. Tol'. MvJ, CABR: 482-II. De eerste arrestatie van een jood vond plaats in oktober 1941.

496. Daarnaast werden 82 'ariërs' gearresteerd vanwege *Judenbegünstigung*.

Dit betekent dat van de door Tol gearresteerde 151 joden er tenminste 76,2 procent en mogelijk 83,4 procent tevergeefs aan de bezetter en diens handlangers hebben getracht te ontkomen.

Tabel 3.3: Joodse arrestanten in Rotterdam, 1 juli 1942-15 november 1943 (N=151)

reden	aantal	N%
voortvluchtige joden ^a	115	76,2
geen ster	7	4,6
vervalsen persoonsbewijs	4	2,6
<i>Judenbegünstigung</i> ^b	11	7,3
verbergen joodse goederen	3	2,0
'rassenschande' ^c	2	1,3
verboden radiobezit ^d	1	0,66
verboden lokaliteit betreden	3	2,0
lesgeven aan niet-joden	1	0,66
kopen tijdens verboden uren	1	0,66
teveel geld in huis ^e	2	1,3
clandestien slachten	1	0,66
<i>totaal</i>	151	100,0

a. Zowel de 'voortvluchtige' als de 'gedoken' joden. De eerste arrestatie van deze categorie vond plaats in oktober 1942.

b. Het verbergen van joden, het verzorgen van verborgen joden, het aan valse persoonsbewijzen helpen van joden, letterlijk 'jodenbegünstigung', etc.

c. Eén in combinatie met prijsopdriving, de ander met abortus.

d. Juni 1943, dus voordat 'ariërs' hiervoor werden gearresteerd.

e. In combinatie met een overtreding van de distributiebepalingen.

Op basis van de eerder gepresenteerde tabel 3.2 mag worden verondersteld dat de na half november 1943 gearresteerde joden voor tenminste 85,8 procent en mogelijk meer uit onderduikers zullen hebben bestaan. Over de arrestaties van ondergedoken joden in Rotterdam is nog te weinig bekend om tot een gewogen schatting van het percentage onderduikers te komen, maar het lijkt desalniettemin beter om voor de hele bezetting uit te gaan van een percentage dat rond de 80 procent zal hebben gelegen.

5.1.5 Schatting aantal joodse onderduikers

Door wie werden deze onderduikers gearresteerd? Duidelijk is dat de *Sipo* met hen bemoeienis had aangezien zij deze mensen tot strafgeval verklaarde. De desbetreffenden moeten dus in ieder geval door haar molens zijn gegaan. Aangezien bekend is dat de op joden jagende Nederlandse rechercheafdelingen zoals Centrale Controle in Utrecht (Croes 2001: 61-64), het Bureau Joodsche Zaken in Amsterdam (Meershoek 1999: 223 e.v.), Groep X in Rotterdam⁴⁹⁷ en de Documentatiedienst in Den Haag⁴⁹⁸, hun joodse arrestanten aan de *Sipo* overdroegen, lijkt er voldoende reden om aan te nemen

497. Verklaring J. Mager, pv. 9-10-1947. MvJ, CABR: 79284 (pf. Den Haag 109/49); pv. 27-11-1947 ibidem; verklaringen A. Siemon en H. Wölk, pv. 24-11-1947 ibidem.

498. Pv. 29-5-1948 en 12-7-1945. MvJ, CABR: 76740-1.

dat de strafgevallen zullen hebben bestaan uit joden die door de *Sipo*⁴⁹⁹ of door onderdelen van de Nederlandse politie zijn gearresteerd. Dit betekent dat een onderscheid tussen arrestanten van de *Sipo* en de Nederlandse recherche niet is te maken.

Neem Amsterdam. Gedurende de gehele bezetting zijn daar naar schatting 6.000 joodse arrestanten door de molens van het Bureau Joodsche Zaken gegaan, daarnaast zijn er in de periode van 21 april 1943 tot 13 april 1945 tenminste 5.094 joodse strafgevallen van de *Sipo* en het Bureau Joodsche Zaken op transport naar Westerbork gezet (zie tabel 3.4). Een deel van de 6.000 arrestanten van het Bureau Joodsche Zaken zal te vinden zijn onder de eerder geschatte 5.222 arrestanten die in de periode 15 juli 1942 tot en met 20 april 1943 zijn gemaakt. Om eventuele dubbelstellingen te voorkomen, zal daarom alleen worden uitgegaan van de aantallen strafgevallen op de (straf)transportlijsten uit het archief van het Nederlandse Rode Kruis.⁵⁰⁰

Uitgaande van deze straftransportlijsten zouden over de periode van 21 april 1943 tot en met 13 april 1945 tenminste 3.821 strafgevallen afkomstig zijn geweest uit de delen van het land die niet vielen onder de *Außenstelle* Amsterdam. De cijfers volgens deze bron met betrekking tot de strafgevallen voor Den Haag en omstreken komen redelijk overeen met wat er uit andere bronnen bekend is over de aantallen joodse arrestanten. De Documentatiedienst van de stedelijke recherche zou 600⁵⁰¹ tot ongeveer 1.000⁵⁰² joden hebben gearresteerd. De executieve afdeling van IV-B4 daarnaast nog eens 1.400⁵⁰³ joden. Bij elkaar opgeteld betekent dit voor Den Haag gedurende de gehele bezetting tussen de 2.000 en 2.400 gearresteerde joden. Dit aantal lijkt te corresponderen (althans niet strijdig te zijn) met wat uit de dagrapporten over de in de Poli-

499. Anne Frank en haar familie werden bijvoorbeeld door de bij IV-B4 Amsterdam werkende *Unterscharführer* Karl Silberbauer gearresteerd. Ook andere afdelingen van de *Sipo* Amsterdam arresteerden joden. Henri Eugene de Gruijter, een NSB-onderinspecteur van de Amsterdamse politie, werd in juni 1941 naar IV-C Amsterdam gedetacheerd (pv. 3-4-1947. MvJ, CABR: 68498). In 1941 en 1942 werd hij daar door hoofdcommissaris Tulp drie maal financieel beloond voor het met inzet, ijver, toewijding en opoffering van vrije tijd aanhouden van politieke verdachten. In februari 1943 ontving hij zelfs bijzondere dankbetuigingen van Rauter en Harster omdat hij een in het bezit van een valse pas zijnde joodse man neerschoot toen die bij aanhouding trachtte te vluchten (schrijven Lages aan de waarnemend hoofdcommissaris van politie te Amsterdam d.d. 23-3-1943 en schrijven H. de Gruijter aan de directeur-generaal van politie P.J. Kooymans d.d. 20-9-1943. Nationaal Archief, 2.09.53: 578, FS 10).

500. Eén lijst is hierbij buiten beschouwing gelaten: die van de grote razzia op 20 juni 1943 in Amsterdam. Deze in Westerbork opgestelde lijst, welke overigens niet compleet is, vermeldt 5.088 joden van welke er tenminste 835 in de strafbarak 67 werden geplaatst (NRK, IB: Vught, 2, map transportlijsten). Onduidelijk is of zij, om welke reden dan ook, tot strafgeval zijn gemaakt in het kader van de razzia of dat zij waren ondergedoken en bij het uitkammen van Amsterdam-Oost en Amsterdam-Zuid tegen de lamp zijn gelopen (wat bijvoorbeeld bij de razzia van 26-5-1943 in Amsterdam wel was voorgekomen (zie afschrift *Vermerk BdS IV-B4* d.d. 27-5-1943. MvJ, CABR: 140, 6, map 'deportatie van joodse personen uit Nederland, stukken van overtuiging')). De transporten waarmee zij naar Westerbork werden gebracht, waren in ieder geval geen straftransporten (zie 'Transporteingeänge'. NIOD, 250i: portefeuille 12, map 4). Het is daarnaast mogelijk dat de 835 in de strafbarak werden geplaatst vanwege ruimtegebrek in Westerbork: eind juni 1943 zaten 13.541 mensen in het kamp ('Kamp Westerbork. Aanwas en afname van de kampbevolking'. NIOD, 250i: portefeuille 9, map 4) dat daardoor overvol was: 'Maandag 21 juni [...] vannacht zijn nóg twee treinen elk met ongeveer tweeduizend joden binnengekomen [...] [deze] duizenden mannen en vrouwen hebben, na een lange, afmattende wachttijd, hun bagage bemodderd teruggekregen. In dichte troepen zijn zij de barakken ingedreven: drie, vier, soms vijf mensen in twee bedden, mét hun bagage. De bedden staan drie verdiepingen hoog, gescheiden door gangetjes van een halve meter breedte op zijn hoogst, zonder één enkele tafel, bank of stoel. Tot duizend, elfhonderd mensen in één barak, zonder elleboogruimte, zonder behoorlijke berging voor hun kleren, kris-kras dooreen' (Mechanicus 1989: 52). Misschien zijn deze 835 joden ten onrechte buiten de berekening gelaten: in dat geval leidt dit tot een onderschatting van het aantal onderduikers.

501. Uittreksel verdedigingschrift van C. Leemhuis, S. Pegels en J.N. Viëtor. MvJ, CABR: 210.

502. Verklaring C. Kapteijn, pv. 19-1-1946. MvJ, CABR: 287.

503. Uittreksel verdedigingschrift van C. Leemhuis, S. Pegels en J.N. Viëtor. MvJ, CABR: 210. Een onbekend deel van deze 1.400 was niet afkomstig uit Den Haag. De Jong (1969-1991: deel 6, 364) meent dat 'de Nederlandse helpers van IV-B4' ongeveer 2.000 joden arresteerden. Wie hij hier bedoelt en hoe hij aan dit cijfer komt, is niet duidelijk.

zeigefängnis in Scheveningen opgesloten arrestanten blijkt.⁵⁰⁴ Als we te rade gaan bij de straftransportlijsten, blijken er van 21 april 1943 tot en met 13 april 1945 1.575 officiële strafgevallen vanuit Den Haag naar Westerbork te zijn gezonden. De periode van vóór 21 april 1943 ontbreekt in deze cijfers, daarom lijkt een schatting van tussen de 2.000 en 2.400 geen slechte te zijn.

Met de gegevens die betrekking op de *Außenstelle* Rotterdam hebben, bestaat een groter probleem. Volgens de straftransportlijsten zouden vanaf 21 april 1943 'slechts' 285 strafgevallen vanuit Rotterdam naar Westerbork zijn verzonden terwijl uit andere bronnen blijkt dat het er gedurende de gehele bezetting tenminste 897⁵⁰⁵, ja mogelijk zelfs rond de 2.000⁵⁰⁶ joden zijn gearresteerd. Deze cijfers zijn niet met elkaar te rijmen: blijkbaar werden niet alle gearresteerde joden als strafgeval naar Westerbork gezonden.

504. In de periode van 21 februari 1942 tot 10 september 1943 werden hier 2.431 joden en jodenhelpers gedetineerd ten behoeve van *IV-B4*. Gezien de periode waarover deze registratie loopt, zal het totale aantal voor de hele bezetting hoger zijn. Onbekend is echter in welke mate het hier om jodenhelpers gaat. Dagrappporten *Polizeigefängnis* Scheveningen. NIOD, 250B: 3. Het eerste bewaard gebleven rapport is van 16 januari 1942, het laatste van 10 september 1943.

505. 'Kas Westerbork' I en II. GA Rotterdam, Archief Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG): 1044. Het betreft een tweetal schriften waarin een door L. Noordzij bijgehouden financiële administratie van aan gearresteerde joden uitbetaald geld is opgenomen. Voor de joodse arrestanten op transport gingen naar Amersfoort, Vught of Westerbork, kregen zij aanvankelijk tien gulden en sinds 21 september 1942 zeven gulden vijftig mee om ze niet met lege handen te laten arriveren. Het hiervoor benodigde geld werd geput uit de middelen die de arrestanten zelf bij zich hadden. De datum van het eerste transport is 7 september 1942, het laatste 2 september 1944. Gezien de datum van het eerst vermelde transport is vermoedelijk ook deze registratie niet compleet. Waardoor het grote verschil met de getelde 285 in Westerbork aangekomen strafgevallen wordt veroorzaakt, is niet duidelijk. Het eerste uit Rotterdam afkomstige strafgevaltransport dateert volgens de gegevens in het archief van het NRK van 11 mei 1943, dus mogelijk werden de 419 joden die volgens de kasregisters voor deze datum uit Rotterdam werden afgevoerd naar Vught en Amersfoort gebracht. In overeenstemming hiermee is dat op 22 april 1943 een trein met 247 joden uit Rotterdam naar Vught vertrok (ongeteld en ongedateerd overzicht van transportbewegingen met joden in Nederland over de periode 15 juli 1942 tot en met 27 juli 1944. NRK, IB: Westerbork, 23, map 'Transporten uit Westerbork 1942-1944') – het blijft echter de vraag of dit strafgeval ten ware. Ook de cijfers in de kasregisters vanaf 11 mei 1943 komen niet overeen met de gegevens uit het archief van het NRK (zowel wat betreft de aantallen transporten als de aantallen per transport). Volgens de kasregisters werden vanaf 11 mei 1943 478 gearresteerde joden uit Rotterdam afgevoerd terwijl dat er volgens de straftransportlijsten zoals gezegd 285 waren. Bovendien zouden uit Rotterdam volgens een andere bron naar Amersfoort in totaal maar twee joodse strafgevallen zijn gegaan (verklaring L.C. Noordzij d.d. 1-3-1945 en kasregister I. GA Rotterdam, NIG: 1044). Van het rechtstreekse transport van Vught naar Auschwitz op 15 november 1943 maakten daarnaast 'slechts' 76 joden deel uit die een laatste woonplaats in het ressort van de *Außenstelle* Rotterdam hadden (NRK, IB: Vught, 2, map transportlijsten). Nog eens 20 joden uit dit ressort werden tussen 9 mei 1943 en 12 juli 1944 via Vught naar Westerbork gedeporteerd. Deze in totaal 96 joden kunnen het verschil niet verklaren.

Een andere mogelijke verklaring is dat niet alle joodse arrestanten tot strafgeval werden gemaakt, zoals in Amsterdam met de *Kolonne* Henneicke gebeurde. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in een verklaring van David Cohen, één van de voorzitters van de Joodse Raad voor Amsterdam. Zijn broer Izaak werkte bij de Rotterdamse vestiging van de Joodse Raad en vertelde hem dat de *Judensachbearbeiter Untersturmführer* en *Kriminalobersekretär* Alfred Daniël Siemon niet een van de felsten was, dat er bij hem op het gebied van vrijstellingen en – maar hier is D. Cohen minder zeker – arrestaties wel wat gedaan was te krijgen (verklaring D. Cohen, pv. 20-10-1948. MvJ, CABR: 79284 (pf. Den Haag 109/49)). Helaas werd Siemon door de procureur-fiscaal op 8 maart 1949 onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld omdat 'een verdere bestraffing, nu hy geruime tyd in bewaring heeft doorgebracht, niet meer volstrekt noodzakelyk voorkomt.' Een degelijk onderzoek naar de rol van Siemon in de vervolging van de Rotterdamse joden en naar diens overige optreden (er is sprake van mishandeling van enkele arrestanten waaronder Jehova's getuigen, zie pv. 29-11-1947 en pv. 17-5-1945. MvJ, CABR: 79284 (pf. Den Haag 109/49)) ging hier helaas niet aan vooraf. Zie wat dit betreft ook het gedreven pleidooi van mw. mr. J.M.C. Romeijn, hoofd van het bureau Coördinatie, in een nota van 26-9-1948 voor het hoofd van de afdeling I, de directeur-generaal van het Directoraat Generaal Bijzondere Rechtspleging, mr. B.I.A.A. ter Veer (zie voor hen Belinfante 1978: 129 e.v.), aanvullend onderzoek te doen alvorens over het al dan niet voortzetten van Siemons vervolging te beslissen. Dit onderzoek kwam er niet.

506. Verklaringen J. Boom, L. Noordzij en G. Noomen die de administratie van de strafgevallen in Rotterdam bijhielden. Pv. 24-11-1947. MvJ, CABR: 79284 (pf. Den Haag 109/49). Van der Pauw (1995: 37) spreekt van maandelijks tussen de 20 en 60 door Groep X gearresteerde joodse onderduikers c.q. joden die zich niet hadden gemeld in de periode van juli 1942 tot september 1944. Dit komt neer op tenminste 500 joodse arrestanten. Waarschijnlijk werden deze arrestanten grotendeels in Rotterdam gemaakt. Vgl. Houwink ten Cate 1999: 108 & 133. Uit de cijfers die Houwink ten Cate daar presenteert, komt naar voren dat, rekening houdend met de gemengde huwelijken, een opvallend gering aantal joden uit Rotterdam de oorlog overleefde. Dit zou het gevolg kunnen zijn van een bijzonder intensieve jacht op ondergedoken joden en/of een opvallend hoog percentage dat met de reguliere deportaties werd afgevoerd. Afgaande op de cijfers die in deze paragraaf voor Rotterdam naar voren zijn gekomen, gaat het waarschijnlijk om het laatste.

De bron die 897 joodse arrestanten vermeldt, lijkt hier de beste om vanuit te gaan omdat de opsteller van dit stuk nauw bij de arrestatie en opsluiting van de joden was betrokken. Daarmee wordt het aantal buiten Amsterdam in de periode van 21 april 1943 tot en met 13 april 1945 gearresteerde joden op 4.195 geschat.⁵⁰⁷

Op basis van de gegevens uit de voorgaande paragrafen is het mogelijk een nieuwe, betere schatting te maken van het aantal joodse onderduikers dat Nederland telde. Hierboven is het aantal strafgevallen dat in Nederland is gemaakt in de periode van 15 juli 1942 tot 21 april 1943 geschat op 5.222. Voor de periode van 21 april 1943 tot de bevrijding geldt dat vanuit Amsterdam tenminste 5.094 joden als strafgeval naar Westerbork werden gezonden. In de rest van het land werden tenminste 4.195 joden gearresteerd en naar Westerbork gezonden, ten dele niet als strafgeval. Hierbij moeten vervolgens de tenminste 358 joden nog worden geteld die rechtstreeks vanuit Vught als strafgeval op transport naar Auschwitz werden gezet. In totaal gaat het dan om tenminste 14.869 gearresteerde joden. Als wordt aangenomen dat van deze joden tachtig procent was ondergedoken, dan waren tenminste 11.895 van hen gearresteerde onderduikers. Om tot het totale aantal onderduikers te komen, dient daarbij het aantal van 16.100 niet gearresteerde onderduikers te worden opgeteld. Dit resulteert in een totaal van tenminste 27.995 joodse onderduikers. Een, het zij nogmaals benadrukt, conservatieve schatting. Maar wel een die ruim 5.500 joden meer telt dan de meest courante.

Dit resultaat betekent tenminste twee dingen. Ten eerste werd er door joden meer verzet⁵⁰⁸ geboden dan tot voor kort werd aangenomen.⁵⁰⁹ Ten tweede moet vanwege de vorm van dit verzet de hulp van niet-joden omvangrijker zijn geweest dan veelal wordt gedacht.⁵¹⁰ De omvang van deze hulp is moeilijk te schatten. Als indicatie kan dienen dat er in mei 1943 op één moment 1.604⁵¹¹ Nederlanders vanwege hulp aan joden in Nederlandse gevangnissen en concentratiekampen vastzaten in afwachting van een *Strafverfahren*. Zij vormden op dat moment 29,8 procent van deze categorie gevangenen. Op 13 augustus 1944 was hun aantal 1.997, 20,4 procent van het totaal op dat moment.⁵¹² Met enig voorbehoud zou gezegd kunnen worden dat tussen 9 mei 1943 en half augustus 1944 een vijfde tot ruim een kwart van de gevangenen van de *Sipo* in Nederland vastzat voor hulp aan joden. Hoe velen er op dat moment hiervoor reeds

507. Dat is (9.096-5.094)-285+478. Voor 181 joden van de 9.096 strafgevallen was niet precies de plaats van verzending vast te stellen. Voor 14 van hen geldt dat niet duidelijk is of zij uit Amsterdam of de rest van het land werden verzonden. Voor deze schatting zijn deze 14 bij het totaal voor buiten Amsterdam gerekend.

508. Op 7 augustus 1942 schreef het *Joodsche Weekblad*: 'Die deutschen Behörden machen bekannt:

1. Alle Juden, die nicht sofort dem Aufruf, sich zum Arbeitseinsatz zu melden, nachkommen, werden gefangenommen und in das KL Mauthausen gebracht. Diese oder eine andere Strafe wird nicht verhängt gegen Juden, die sich noch nachträglich bis spätestens Sonntag, 9. August 1942, 17 Uhr, anmelden oder erklären, daß sie bereit sind, am Arbeitseinsatz teilzunehmen.

2. Alle Juden, die keinen Judenstern tragen, werden in das KL Mauthausen gebracht.

3. Alle Juden, die ohne Genehmigung ihren Wohnort verlassen, wenn auch nur für kurze Zeit, werden nach Mauthausen gebracht.' Dat Mauthausen de dood betekende, was vanwege de doodsberichten van de in 1941 naar dit kamp gedeporteerde joden bekend. Ondanks deze bekende risico's doken joden onder. 509. Bijvoorbeeld Schöffner 1998: 62: 'Aan onderduik werd slechts door een enkeling gedacht'.

510. Mogelijk hangt dit samen met het onder historici groeiende besef dat tijdens de oorlog betrekkelijk veel over de moord op de joden bekend was (zie hiervoor in de eerste plaats Johnson & Reuband 1995). Vgl. Ten Have & Houwink ten Cate 2001: passim en De Wilde 2001, 103-115, m.n.: 108 en 109. Van de 70 onderzochte dagboeken spreken 24 voor de zomer van 1943 over het vermoorden en uitroeien van joden. De eerste vermeldingen dateren van de zomer van 1941.

511. *Meldungen aus den Niederlanden* 143 (9-5-1943). NIOD, 77-85: 37B.

waren veroordeeld of met *Schutzhaft* waren bestraft, is niet duidelijk. Evenmin is duidelijk wat deze arrestanten precies hadden gedaan. Aangezien onderduikverleners geregeld ongemoeid werden gelaten, zal een deel van hen meer op zijn 'kerfstok' hebben gehad dan 'alleen maar' joden in huis verbergen. Maar om hoeveel mensen het hier gaat, is onbekend.

Tot slot betekenen de grotere aantallen joodse onderduikers dat er uiteindelijk nog meer van hen alsnog werden gepakt dan al werd gedacht en dat de intensiteit waarmee op hen werd gejaagd in Nederland daarmee nog groter was dan reeds werd verondersteld.

5.2 De *Sipo* en de strafgevallen

De straftransportlijsten in het archief van het Nederlandse Rode Kruis verschaffen de mogelijkheid om de *Außenstellen* onderling te vergelijken op de aantallen joden die als strafgeval naar Westerbork werden gebracht. Van 7.984 van de 9.096 in Westerbork aangevoerde strafgevallen is de laatste woonplaats bekend. Bijna 64 procent van de strafgevallen blijkt in Amsterdam woonachtig te zijn geweest, tien procent in Den Haag en vier procent in Rotterdam. Dit laatste cijfer lijkt te laag – bij de berekening is uitgegaan van de 285 strafgevallen die in Westerbork werden afgeleverd omdat van hen het laatste adres bekend is en dat is met de 897 joden die als strafgeval uit deze stad op transport zouden zijn gezet niet het geval. Dat het percentage voor Amsterdam zo hoog is, lijkt er

512. *Meldungen aus den Niederlanden* 18 (13-8-1944). Ibidem. Vanwege de opschorting van de militaire en SS-rechtspraak gaat het hier officieel om mensen tegen wie het *RSHA* nog geen *Schutzhaftbefehl* had gegeven. De Jong (1969-1991: deel 8, 225) meent dat het bij deze groep gaat om zowel joden die nog niet zijn overgedragen aan Westerbork als om niet-joden die joden hadden geholpen met onderduiken c.q. het verbergen van hun bezittingen. Uitzonderingen daargelaten gaat het hier naar alle waarschijnlijkheid echter *uitsluitend* om niet-joden die joden hadden geholpen, en wel om de volgende redenen: Joden die *Judenverordnungen* overtraden, werden zonder veel omhaal als strafgeval op transport naar de vernietigingskampen gezet, een *Schutzhaftbefehl* was hiervoor niet gebruikelijk (vgl. verklaring Gemmeker, pv. 22-4-1949. Mv), CABR: 140, 6, map 'pv.'s betrekking hebbende op de deportatie van Joodse personen'). Gemengd gehuwde joden of 'half'joden die joden hielpen, werden opgesloten in Westerbork en vervolgens als *Schutzhaftling* op transport naar Auschwitz gezet. Maar half augustus 1944 zaten hier bij lange na geen 1.997 ('half')joden in afwachting van een *Schutzhaftbefehl*. Op 20 mei 1944 was de samenstelling van de *Häftlinge* in Westerbork als volgt: G1 (*Mischling* met twee joodse grootouders) met *Schutzhaftantrag*: 6; G1 zonder *Schutzhaftantrag*: 17; *Mischehe* met *Schutzhaftantrag*: 60; *Mischehe* zonder *Schutzhaftantrag*: 18; G1+*Mischehe* met *Schutzhaftantrag*: 15; G1+*Mischehe* zonder *Schutzhaftantrag*: 5; G2 (*Mischling* met één joodse grootouder)+*Mischehe* met *Schutzhaftantrag*: 1; G2+*Mischehe* zonder *Schutzhaftantrag*: 1; 'ariërs': 1; *Abstammung*-geval: 3; *Sonderanweisung/Anordnung*: 10. Totaal: 137 (lijst gesperde *Häftlinge nach dem Stande vom 20. Mai 1944*. NRK, IB: Westerbork, 4, map 'S-transporten lijsten van Barak 67'). In juli 1944 vormden het hoofd van Westerbork Gemmeker, Fischer van IV-B4 en Aus der Fün-ten van de *Zentralstelle* een soort 'rechtbank' in Westerbork om te oordelen over de strafgevallen die gemengd gehuwd c.q. een 'afstammingsgeval' waren. Zij werden of vrijgelaten, of in *Schutzhaft* genomen en doorgestuurd naar Auschwitz, of ze bleven als strafgeval in Westerbork tot een bepaalde datum (verklaring H. Ottenstein, pv. 14-5-1948. Mv), CABR: 287). Het eerste transport na deze 'rechtzitting' was dat van 3 september 1944. Met dit transport gingen 675 strafgevallen en daarnaast 195 *Schutzhaftlinge* op transport naar Auschwitz (transportregisters. NRK, IB: Westerbork). Met het laatste transport naar de kampen, dat van 13 september 1944 naar Bergen-Belsen, gingen 62 *straffällige Mischlinge* mee: tegen acht van hen was een *Schutzhaftbefehl* uitgegaan, tegen 31 was een *Schutzhaftantrag* ingediend en zeventien gevallen konden (vanwege tijdsdruk mag men aannemen) niet meer worden onderzocht ("S"-Transport aus Lager Westerbork am 13.9.44'. NIOD, 77-85: 193E). Tezamen maakt dat 257 *Schutzhaftlinge*. Zelfs als de joden worden meegerekend tegen wie alleen een *Schutzhaftantrag* was ingediend, dan is dit nog steeds maar een klein deel van de 1.997 overtreders. De groepen die op 13 augustus 1944 vastzaten en tegen wie nog geen *Schutzhaftbefehl* was uitgevaardigd, zijn dezelfde groepen die voorheen vastzaten 'in afwachting van een proces' totdat eind juli 1944 de strafrechtpleging was opgeschort (vgl. ook *Meldungen aus den Niederlanden* 143 van 9-5-1943 volgens welke 1.604 mensen vanwege overtreding van een *Judenverordnung* vastzaten in afwachting van hun proces. NIOD, 77-85: 37B). Aangenomen mag daarom worden dat de 1.997 mensen die vastzaten vanwege overtreding van een *Judenverordnung* aanvankelijk in aanmerking kwamen voor een proces. Welnu: joden kregen geen proces, zij gingen op transport naar de vernietigingskampen (vgl. Von Frijtag Drabbe Künzel 1999: 161).

op te duiden dat veel Amsterdamse joden in hun stad (of liever gezegd: binnen het ressort van de *Außenstelle* van de *Sipo* in Amsterdam van waaruit ze naar Westerbork werden gedeporteerd, dus de provincies Noord-Holland en Utrecht) onderdoken of zich op andere wijze 'strafbaar' maakten en werden gearresteerd.

Een andere mogelijkheid is dat zij in grote getale Amsterdam ontvluchtten en elders alsnog werden gepakt.⁵¹³ Dit kan worden vastgesteld met behulp van tabel 3.4. In deze tabel staan de verschillende *Außenstellen* van de *Sipo* in Nederland met hun resorten volgens de situatie zoals deze het grootste deel van de tijd bestond gedurende welke de deportaties plaatsvonden. Bij het aantal per *Außenstelle* gemaakte strafgevallen, de derde kolom van links in de tabel, dient te worden opgemerkt dat in de regel de desbetreffende functionarissen in hun eigen ressort opereerden, maar dat zij – en dat geldt ook voor de Nederlandse politieorganen als de Documentatiedienst en de Justitiedienst Groep X – de grenzen daarvan niet altijd respecteerden.

In tabel 3.4 valt met name het aantal arrestanten op dat door de *Außenstelle* Amsterdam naar Westerbork werd gezonden: 5.094 op een totaal van 8.915. Het zal niet verbazen dat de jacht op ondergedoken joden een van de zwaartepunten in de activiteit van deze *Außenstelle* vormde. Volgens een overzicht van de hier werkende krachten telde de *Gestapo* in Amsterdam half februari 1944 in totaal 100 man. Hiervan waren bij IV-B4, de grootste afdeling van de *Außenstelle*, 43 man ingedeeld.⁵¹⁴

De vijfde kolom geeft het aantal locaties in het ressort weer van waaruit de straftransporten naar Westerbork vertrokken. Duidelijk is dat zowel in het ressort van het hoofdkwartier van de *Sipo* als dat van de *Außenstellen* in Amsterdam, Rotterdam en Maastricht straftransporten vanuit minder plaatsen werden verzonden dan in het ressort van de *Außenstellen* te 's-Hertogenbosch, Groningen en met name Arnhem. Een hoog aantal 'verzendingslocaties' kan op twee zaken wijzen: enerzijds dat de *Sipo* de eenmaal gearresteerde joden naar het dichtstbijzijnde politiebureau bracht en van daaruit naar Westerbork deporteerde (of liet brengen), anderzijds dat de desbetreffende joden slachtoffer waren van de lokale Nederlandse politie.⁵¹⁵

513. Vgl. Flim 2001.

514. 'Personalverteilung der Außendienststelle Amsterdam' d.d. 15-2-1944. NIOD, 77-85: 197J-L.

515. De *Judensachbearbeiter Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Willy Franz Paul Johann Bühe van de *Außenstelle* Arnhem stelde tijdens zijn detentie na de oorlog dat joden die buiten Arnhem werden gearresteerd veelal direct op transport naar Westerbork werden gesteld. Hij zou hier geen bemoeienis mee hebben gehad (verklaring W. Bühe, pv. 17-11-1947. Mv), CABR: 307. Zie ook Kraaijenbrink 1986: 196. De *Sipo* in Arnhem zou hiertoe op 14 april 1943 opdracht hebben gegeven). Een flink aantal joden uit Amersfoort werd slachtoffer van lokale jodenjagers. In december 1943 werd inspecteur J. Breughem van Groep X uit Rotterdam overgeplaatst naar Amersfoort om daar de leiding over het politieapparaat op zich te nemen. Direct na aankomst begon hij met het opbouwen van een afdeling van vier man die zich met 'Duitse zaken' bezighield en grotendeels was samengesteld uit oud-collegae uit Rotterdam. In betrekkelijk korte tijd hielden zij in Amersfoort en omgeving 22 joden en vijf jodenhelpers aan. Achttien van de 22 joden waren onderduikers, twee waren gepakt vanwege het niet dragen (of naar de mening van de heren niet zichtbaar genoeg dragen) van de ster en de twee overigen vanwege 'hetzerij' (lijst 'jodenzaken'. Mv), CABR: 482-II).

Tabel 3.4: *De Sipo en de strafgevallen*

<i>Außenstelle</i>	Ressort	aantal strafgevallen	N%	locaties	herkomst strafgevallen	N%	aantal joden (okt. 1941) ^a	N% (okt. 1941)	% overlevenden ^b	Gemeenten met registratie lijsten
Amsterdam	Noord-Holland en Utrecht	5.094	57,1	3	5.694	71,1	91.368	65,1	27,7	102
Rotterdam	Zuid-Holland	285	3,2	2	440	5,49	11.014	7,8	27,2	3
Den Haag IV-B4	Den Haag e.o. ^c	1.575	17,7	2	953	11,9	14.634	10,4	36,2	17
Arnhem	Overijssel en Gelderland	823	9,2	19	561	7,00	11.027	7,9	41,2	63
's-Hertogenbosch	Noord-Brabant en Zeeland	818	9,2	7	140	1,74	2.455	2,0	49,1	51
Maastricht	Limburg	27	0,3	1	52	0,65	1.441	1,0	48,8	57
Groningen	Friesland, Groningen en Drenthe	293	3,3	9	172	2,15	8.058	5,8	23,1	13
<i>totaal</i>	<i>Nederland</i>	<i>8.915^d</i>	<i>100,0</i>	<i>43</i>	<i>8.012^e</i>	<i>100,0</i>	<i>139.997</i>	<i>100,0</i>	<i>29,6</i>	<i>306</i>

a. *Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters* (1942).

b. Berekend op basis van een vergelijking van 306 teruggevonden gemeentelijke registratielijsten met joden en *In memoriam*, gewogen naar het aantal joden op de registratielijst. Het berekende gemiddelde ligt iets hoger dan het werkelijke gemiddelde als gevolg van onjuistheden op de registratielijsten, onjuistheden in *In memoriam* en invoerfouten: landelijk gezien lag het percentage joden dat de oorlog overleefde op 27 procent (Hirschfeld 1991(b): 165). Er is echter geen reden om aan te nemen dat deze fouten ongelijk zijn verdeeld en dat de verschillen tussen de *Sipo*-ressorten zoals hier weergegeven daarmee niet hebben bestaan.

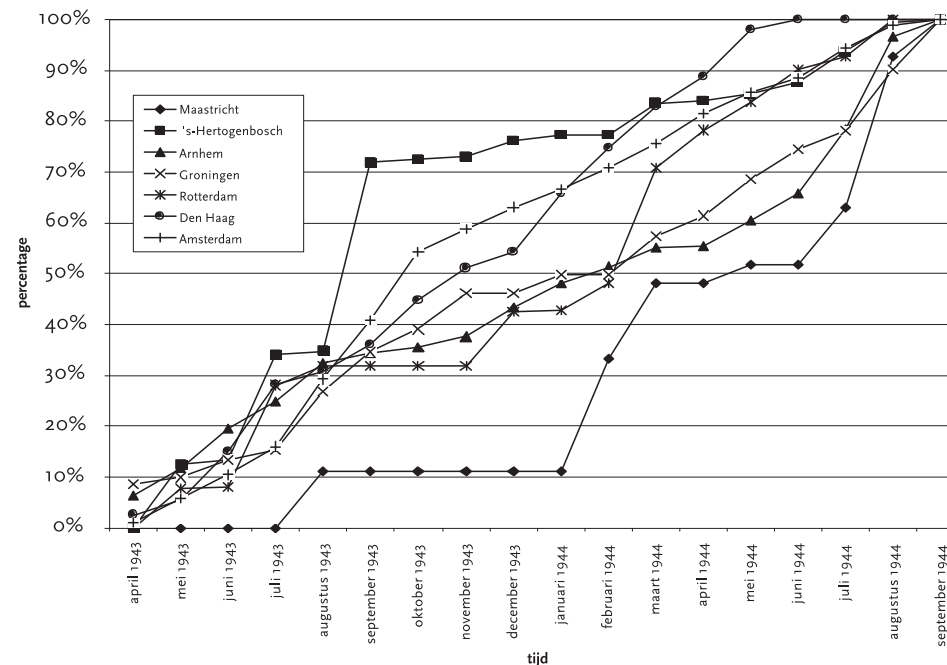
c. Rijswijk, Loosduinen, Scheveningen, Voorburg en Wassenaar. In juni 1944 verhuisde deze afdeling naar Velp. De via Velp gedeporteerde strafgevallen zijn bij die van de *Außenstelle* Arnhem gerekend.

d. Van 181 strafgevallen is niet vast te stellen vanuit welk ressort zij werden verzonden omdat het om gecombineerde transporten uit meerdere ressorten gaat.

e. In twaalf gevallen lag de laatste woonplaats buiten Nederland, in de rest van de gevallen was deze niet vast te stellen of onbekend.

De zesde kolom in de tabel geeft de laatste officiële woonplaats van de strafgevallen. Opvallend is het hoge aantal dat afkomstig was uit de provincies Noord-Holland en Utrecht: 71,3 procent van de gearresteerde joden. Dit is meer dan op basis van het percentage hier in oktober 1941 woonachtige joden mocht worden verwacht (kolom acht en negen). Voor alle ressorten met uitzondering van dat van de *Außenstelle* 's-Hertogenbosch geldt dat het verschil tussen het percentage hier in 1941 woonachtige joden en het percentage strafgevallen dat er werd gemaakt statistisch significant is ($p < 0,01$). Joden uit de ressorten van de *Außenstelle* Amsterdam en IV-B4 Den Haag werden dus in buitenproportioneel hoge aantallen gearresteerd en als strafgeval naar Westerbork gedeporteerd, joden uit de ressorten van de *Außenstellen* te Groningen, Arnhem, Maastricht en Rotterdam juist in buitenproportioneel lage aantallen.

Als naar het in figuur 3.2 weergegeven tempo van de vervolging in de verschillende ressorten wordt gekeken, blijkt dat het cumulatief percentage gedeporteerde joden uit-

Figuur 3.2: *Cumulatief percentage gearresteerde joden per ressort over de tijd*, (N=8.474).

gezet tegen de tijd bij de *Außenstelle* Amsterdam en IV-B4 Den Haag vanaf september 1943 hoger ligt dan dat van de *Außenstellen* Rotterdam, Groningen, Arnhem en Maastricht.

Blijkbaar was in de eerste twee ressorten niet alleen het aantal gearresteerde joden buitenproportioneel hoog, maar was dat reeds relatief vroeg het geval. De andere *Außenstellen*, met uitzondering van die te 's-Hertogenbosch voor welke het tempo ook reeds relatief vroeg al hoog lag, begonnen vanaf februari 1944 een grotere activiteit te ontplooiën en de relatieve achterstand in te halen. Wat dit betreft kwam met name de *Außenstelle* Maastricht laat op gang.

5.3 Mate van activiteit

Hierboven werden de *Außenstellen* vergeleken op basis van het percentage joden dat door hen als strafgeval naar Westerbork werd verzonden en het tempo waarin dat gebeurde. Met een dergelijke vergelijking bestaan echter twee problemen. In de eerste plaats wordt er geen rekening gehouden met vluchtpogingen die joden deden. Het onderzoek van Flim laat zien dat joden uit het westen van het land vaak elders onderdoken. Met name de provincies Friesland, Limburg, Gelderland en Overijssel worden door hem aangeduid als 'onderduikprovincies' (Flim 2001: 150). Het aantal joodse onderduikers in een provincie (of een ressort van een *Außenstelle*) is daarmee niet alleen afhankelijk van het aantal joden dat in de provincie woonde en 'lokaal'

onderdook, maar tevens van het aantal joden dat van elders kwam en zijn toevlucht in deze provincie zocht.

Een tweede probleem is dat er geen rekening wordt gehouden met het mogelijk per ressort wisselende percentage joden dat via reguliere deportaties, na zich al dan niet 'vrijwillig' voor deportatie te hebben gemeld, naar Westerbork en Vught werd afgevoerd. Naarmate zich meer joden meldden voor deportatie werd de groep potentiële onderduikers immers geringer. Zo zouden met name de joden uit de provincie Limburg in augustus 1942 in hoge mate voor deportatie zijn opgekomen (Cammaert 1994: 392). Iets dergelijks geldt voor de aantallen gemengd gehuwden joden. Aangezien zij van deportatie waren vrijgesteld en hun verdeling over het land niet gelijk was, beïnvloeden hun aantallen eveneens de omvang van de potentiële groep onderduikers.⁵¹⁶

Een betere vergelijking dan hiervoor is gemaakt, houdt met deze zaken zoveel mogelijk rekening. Een probleem hierbij is dat goede cijfers over de mate waarin joden elders dan in hun eigen provincie (of ressort van de desbetreffende *Außenstelle*) onderdoken niet voorhanden zijn. Vooralsnog zal daarom de vergelijking beperkt blijven tot dat deel van de gearresteerde joden dat niet 'migreerde', maar zowel woonachtig was als gearresteed werd in één en hetzelfde ressort.⁵¹⁷ Uit de onderstaande tabel 3.5 is af te lezen welke aantallen joden in welk *Sipo*-ressort een laatste geldig adres hadden en in welke ressorten zij werden gearresteed.⁵¹⁸

Tabel 3.5: Arrestatie (verticaal) en herkomst (horizontaal) van de strafgevallen (N=7.841)

<i>Außenstelle</i>	Amsterdam	Den Haag IV-B4	Rotterdam	Arnhem	's-Hertogenbosch	Maastricht	Groningen	totaal
Amsterdam	4.225	638	85	278	281	5	104	5.616
Den Haag IV-B4	137	520	26	85	61	1	8	838
Rotterdam	222	103	119	32	24	0	2	502
Arnhem	113	74	15	261	57	3	28	551
's-Hertogenbosch	35	34	0	12	56	0	1	138
Maastricht	11	24	0	1	6	10	0	52
Groningen	30	7	1	8	7	0	91	144
totaal	4.773	1.400	246	677	492	19	234	7.841

In totaal werd 67,4 procent van de strafgevallen die vanaf 21 april 1943 werden gearresteed in het ressort gegrepen waarin zij hun laatste geldige adres hadden, de rest werd daarbuiten gepakt. Dit cijfer wordt sterk beïnvloed door de situatie in Amsterdam. De *Außenstelle* daar verzond 4.773 strafgevallen naar Westerbork waarvan er 4.225 (88,5 procent) uit haar eigen ressort afkomstig waren. Voor de overige ressorten zijn deze cij-

516. Dit wil overigens niet zeggen dat gemengd gehuwde joden niet onderdoken. Ook dit kwam voor.
517. Eventuele selectie-effecten (misschien doken specifieke groepen joden lokaal onder terwijl andere groepen bij het onderduiken juist een goed heenkomen elders in het land zochten) zullen voor lief moeten worden genomen.

518. In 143 gevallen is de plaats van deportatie naar Westerbork niet eenduidig vast te stellen.

fers: 37,1 procent (IV-B4 Den Haag), 48,3 procent (Rotterdam), 38,6 procent (Arnhem), 11,4 procent ('s-Hertogenbosch), 52,6 procent (Maastricht) en 38,9 procent (Groningen).

Afgezien van het ressort van de *Außenstelle* Amsterdam waren dus relatief veel joden die werden gearresteed in een ander ressort dan waar zij hun laatste woonplaats hadden. Dit zou kunnen worden geïnterpreteerd als een aanwijzing voor enerzijds de hoge intensiteit waarmee in het ressort Amsterdam op (ondergedoken) joden werd gejaagd (waarbij nota bene de meeste slachtoffers van de *Kolonne Henneicke* nog buiten beschouwing zijn gelaten), anderzijds voor de relatieve kwetsbaarheid van joden die hun 'eigen' ressort verlieten. De andere mogelijkheid, dat de uit de cijfers naar voren komende relatieve kwetsbaarheid van de elders onderduikende joden het resultaat zou zijn van een massale vlucht naar en oververtegenwoordiging in de onderduik in deze ressorten, lijkt niet aan de orde: Flim concludeerde dat met name in de provincies Friesland, Overijssel, Gelderland en Limburg veel joden uit het westen van het land onderdoken. Inderdaad blijkt 58,3 procent van de strafgevallen die uit het ressort Arnhem werden verzonden uit het westen van het land afkomstig te zijn geweest. In het ressort van de *Außenstelle* Groningen was dat met 48,7 procent het geval en in Limburg met 31,6 procent. Maar de provincies waar juist relatief veel 'migrerende' joden werden gearresteed, waren Noord-Brabant en Zuid-Holland. Opvallend hoog zijn de absolute en relatieve aantallen joden die in de ressorten van de *Außenstellen* Arnhem, 's-Hertogenbosch en Groningen en van IV-B4 werden gemaakt en oorspronkelijk uit het ressort van de *Außenstelle* Amsterdam afkomstig waren. Blijkbaar zochten veel joden uit Noord-Holland elders een goed heenkomen. Waarschijnlijk waren maar betrekkelijk weinig van deze joden uit de eveneens tot het ressort van de *Außenstelle* Amsterdam behorende provincie Utrecht afkomstig (Croes 2001: 61-68).⁵¹⁹ Een andere zaak die opvalt is het geringe aantal strafgevallen dat in Limburg überhaupt werd gemaakt: 52 in totaal. Dit lijkt het gevolg te zijn geweest van het geringe succes waarmee de afdeling IV-B4 van de *Außenstelle* in Maastricht opereerde.

Verantwoordelijk voor de jacht op ondergedoken joden in de provincie Limburg was *Sturmscharführer* Hans Conrad. Deze op 2 oktober 1909 geboren voormalige bakker uit Blankenese was voor de oorlog reeds actief voor de *SD-Oberabschnitt* Hamburg. Als *Wirtschaftsreferent* was hij vanaf het begin van de bezetting tot aanvang 1942 werkzaam bij de *Außenstelle* Leeuwarden. Na naar Maastricht te zijn overgeplaatst, werd hij belast met de samenstelling van het *SD-Lagebericht* en tevens met *Judensachen*. De positie van *Sachbearbeiter* bij IV-B4 was tot dan toe in Maastricht onbezet gebleven. Hoewel hij *SD-er* was en als agent geen ervaring had, werd hij zodoende met de waarneming van een *Gestapo*-taak belast. Deze gang van zaken was door de heersende onderbezetting niet ongebruikelijk. Aangezien de 'Kräfte nach ihrer dienstlichen Herkunft zahlenmäßig nicht immer dem hiesigen Bedarf entsprachen', stelde *BdS* Harster na de oorlog, werden ze 'häufig für andere verwandte Sachgebiete eingesetzt, je nach Können, Veranla-

519. Zie hoofdstuk 9.

gung und Notwendigkeit.⁵²⁰ Hoewel de frequentie waarmee dit gebeurde beperkt lijkt te zijn geweest, was hiervan met Conrad inderdaad sprake.

In Conrads geval was het zijn *Weltanschauung* die de doorslag gaf: Conrad stond bekend als een felle antisemiet. Volgens een op de *Außenstelle* Maastricht werkende stenotypiste was hij in tegenstelling tot ‘seinem üblichen angenehmen Wesen den von ihm festgenommenen Juden und deren Helfern gegenüber, aus seiner rassistischen Einstellung heraus, mit einer gewissen Brutalität vorgegangen und hat die “verschärften” Vernehmungen oft selbst durchgeführt.’⁵²¹ Gezien de aantallen in Westerbork afgeleverde joden was hij als amateur-politieman niet erg succesvol.⁵²² Waarschijnlijk speelde hierbij een rol dat hij de kunst van het verhoren niet goed verstond,⁵²³ daarnaast werd een van de twee Landwachters die hem bij het speuren naar ondergedoken joden assisteerde in 1944 geliquideerd. Daar komt bij dat hij vanwege het personeelsgebrek vanaf juni 1944 ook betrokken werd bij en het druk kreeg met de bestrijding van het verzet. Tot slot werden grote delen van Limburg reeds in de herfst van 1944 bevrijd en deze waren daarmee aan de invloed van Conrad onttrokken.

Om het relatieve ‘succes’ uit te drukken waarmee in de *Sipo*-ressorten op ondergedoken joden werd gejaagd, zou het aantal joden dat in hetzelfde ressort woonde als waar het werd gearresteerd kunnen worden gedeeld door de som van het aantal joden dat met uitzondering van de van deportatie vrijgestelde gemengd gehuwden in oktober 1941 in het ressort woonachtig was min het aantal joden dat de oorlog niet overleefde en plus het aantal strafgevallen dat werd gemaakt. Het quotiënt drukt zo het percentage joden uit dat, blootgesteld aan deportaties, als strafgeval slachtoffer van de jodenvervolgung werd.⁵²⁴ Dit staat weergegeven in tabel 3.6.

Tabel 3.6: De *Außenstellen* vergeleken

<i>Außenstelle</i>	totaal aantal S-gevallen ^a	aantal S-gevallen uit eigen ressort	aantal joden in ressort (oktober 1941) ^b	aantal gemengd gehuwden ^c	percentage gearresteerde joden in eigen ressort ^d
Amsterdam	4.773	4.225	91.368	4.400	16,8
Den Haag IV-B4	1.400	520	14.663	1.300	11,5
Arnhem	677	261	11.027	500	6,1
Groningen	234	91	8.058	352	5,7
Rotterdam	246	119	10.985	1.000	5,6
's-Hertogenbosch	492	56	2.455	122	4,9
Maastricht	19	10	1.441	85	1,6
<i>totaal</i>	<i>7.841</i>	<i>5.282</i>	<i>139.997</i>	<i>7.759</i>	<i>13,4</i>

a. Zie tabel 3.5.

b. *Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters* (1942).

c. *Vermerk Mischehen* d.d. 15-3-1943 en ‘*Entwicklung der jüdischen Rückstellungsgruppen in den Niederlanden*’ d.d. 20-3-1943. NIOD, 77-85: 181A. In totaal waren er in Nederland 7.759 gemengd gehuwde joden volgens deze telling, bijna 900 minder dan de 8.610 die uiteindelijk in 1944 werden geteld (*Vermerk Juden in Mischehen* d.d. 24-1-1944. NIOD, 77-85: 53A). Dit totaal van 8.610 is echter niet opgesplitst naar plaats en als zodanig niet bruikbaar.

d. Als percentage van het aantal joden dat niet via de normale ophaalacties slachtoffer werd. Hierbij is aangenomen dat alle strafgevallen de oorlog niet hebben overleefd. Dit zal ongetwijfeld in enkele individuele gevallen zo zijn. Een andere vooronderstelling is dat het aantal gemengd gehuwde joden dat de oorlog niet heeft overleefd nihil is. Ook hier geldt dat dit in individuele gevallen niet zo zal zijn geweest. Moore (1997: 127) stelt echter ten onrechte dat de meeste gemengd gehuwde mannen omkwamen.

Figuur 3.3: Overzicht van de activiteit van de *Sipo* in Nederland, percentages joden die als haar arrestant slachtoffer werden van de vervolging

Uit de bovenstaande tabel 3.6 wordt duidelijk dat de *Außenstelle* in Amsterdam zowel absoluut als relatief een groot aantal joden uit haar eigen ressort wist te arresteren. Rekening houdend met het aantal gemengd gehuwden kwam 16,8 procent van de joden die niet via de reguliere ophaalacties en razzia's naar Westerbork werden overgebracht daar als arrestant alsnog terecht. IV-B4 in Den Haag 'scoorde' wat dat betreft met 11,5 procent ook hoog. De *Außenstelle* in Arnhem bereikte in dit verband 6,1 procent en die in Groningen, Rotterdam en 's-Hertogenbosch respectievelijk 5,7 procent, 5,6 procent en 4,9 procent. De hekkensluiser wordt gevormd door de *Außenstelle* Maastricht met 1,6 procent. In de figuur 3.3 is dit grafisch weergegeven. In de provincies staat het percentage joden dat als strafgeval slachtoffer werd van de vervolgers in de eigen regio.

De *Außenstellen* blijken te hebben verschild in de mate van activiteit die zij ontpleooiden ten aanzien van de arrestatie van straffällige joden. Er zijn wat dit betreft drie groepen te onderscheiden. Als eerste groep de *Außenstelle* Amsterdam, met als ressort de provincies Noord-Holland en Utrecht, en het *Judenreferat* van het Haagse hoofdkwartier, verantwoordelijk voor de vervolging van de joden in Den Haag en omgeving: beide arresteerden meer dan tien procent van de niet op 'normale' wijze gedeporteerde niet-gemengd gehuwde joden in hun ressort. De *Außenstellen* in Arnhem (voor Gelderland en Overijssel), in Groningen (voor Friesland, Groningen en Drenthe), in Rotterdam (verantwoordelijk voor de rest van Zuid-Holland) en in 's-Hertogenbosch (voor Noord-Brabant en Zeeland) ontliepen elkaar wat dit betreft niet veel: zij arresteerden van deze groep tussen de 4,9 en 6,1 procent. De *Außenstelle* Maastricht onderscheidt zich wat dit betreft gunstig: niet alleen absoluut maar ook relatief werden weinig joden door haar opsporingsactiviteiten slachtoffer van de jodenvervolging.

6. De *Außenstellen* vergeleken II: mate van radicaliteit

Ik herinner mij, dat het voorlopig onderzoek in deze de conclusie wettigde, dat de dader(s) van dezen aanslag gezocht moest(en) worden in Joodsch-communistische kringen, temeer daar bij dergelijke voorvallen de daders in het algemeen afkomstig waren uit die kringen.

WILLI LAGES⁵²⁵

In de voorgaande paragraaf zijn de *Außenstellen* van de Sipo en de SD met elkaar vergeleken op basis van de aantallen joodse strafgevallen die zij maakten. In deze paragraaf

520. 'Meine Tätigkeit als Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in den besetzten niederländischen Gebiete von Juli 1940 bis August 1943.' NIOD, 248: 639, map 7A.

521. 'Aussagen Stockebrand.' NIOD, 249: 87A.

522. Volgens een andere bron zou Conrad van mei 1943 tot september 1944 132 mensen in het Huis van Bewaring hebben laten opsluiten, onder wie 80 joden (Charge 477. NIOD, 269A: 6B).

523. Verklaring B. Rutgers, pv. 29-5-1947. MvJ, CABR: 111125 (pf. 's-Hertogenbosch 9709), map D108.

524. $X=A/(Q-H-Q^*+A)$ waarbij Q het aantal joden is, H het aantal gemengd gehuwden, Q* het op basis van tabel 3.4 geschatte aantal joden dat de oorlog niet overleefde en A het aantal 'lokale' strafgevallen. X geeft aan welk deel van de niet gemengd gehuwde joden niet via de reguliere deportatie en ophaalacties, maar als strafgeval aan de vervolging ten prooi viel. N.B.: de cijfers voor Rotterdam zijn minder betrouwbaar.

525. Verklaring *Außenstellenleiter* W. Lages, pv. 12-3-1946. MvJ, CABR: 140, 2.

zullen zij worden vergeleken op basis van de mate van radicaliteit die zij bij het verhoren van gearresteerde verzetslieden tot september 1944 aan de dag legden. De vooronderstelling daarbij is dat de gewelddadigheid waarmee de verhoren werden uitgevoerd een indicatie vormt van de wijze waarop de leden van de desbetreffende *Außenstelle* hun taken opvatten en uitvoerden. Onder deze taken moet uitdrukkelijk het opsporen van ondergedoken joden worden begrepen. Een vaststelling van de mate van bruutheid tijdens de verhoren vormt daarmee een alternatieve meting van de wijze waarop op joden werd gejaagd. Aangezien in de nazistische ideologie 'verzet' gewoonlijk werd geïdentificeerd met jodendom,⁵²⁶ ligt dit meer voor de hand dan het misschien op het eerste gezicht lijkt. Temeer daar er geen aanwijzingen zijn dat de Duitsers joden milder behandelden dan gearresteerde verzetsstrijders. Maar er is een dwingendere reden om het onderzoek op deze wijze te verbreden: er zijn te weinig gegevens over de behandeling van joodse arrestanten om een analyse op te baseren.

De analyse blijft beperkt tot de periode van het begin van de bezetting tot september 1944. Het gaat hier immers om de samenhang tussen de tijdens verhoren vertoonde mate van agressie en de overlevingskansen van joden. Op 13 september 1944 vertrok vanuit Westerbork het laatste transport naar de kampen – joden die nadien werden gearresteed, werden doorgaans in het doorgangskamp afgeleverd en beleefden hier zeven maanden later de bevrijding. Afgezien van de vermoedelijke enkele tientallen ondergedoken joden die gedurende de periode van september 1944 tot de bevrijding bij ontdekking direct werden vermoord, heeft een verdere radicalisering van de Sipo in Nederland vanaf september 1944 de overlevingskansen van joden niet meer beïnvloed. Daar komt bij dat de organisatie, werkwijze, locatie en samenstelling van de *Außenstellen* vanaf september 1944 veelvuldig werd gewijzigd – dit hindert vergelijkend onderzoek voor de periode na september 1944 in hoge mate.

Eerst zal een schets worden gegeven van de toename van de werkdruk waarmee de Sipo in Nederland had te kampen. Het geweld dat zij tijdens de verhoren gebruikten, was namelijk niet op alle momenten gelijk. Integendeel. Ernstige mishandelingen waren tijdens de bezetting aanvankelijk betrekkelijk zeldzaam, tegen het einde van de bezetting echter waren ze aan de orde van de dag. De brutalisering van de Sipo vond plaats tegen de achtergrond van een zich verscherpende relatie tussen de bezetter en de onder diens bewind levende bevolking. Als gevolg van de ongunstig verlopende oorlog stelden de Duitsers steeds grotere eisen aan de Nederlandse samenleving. Deze eisen, gecombineerd met het bij de Nederlanders doorgebroken besef dat de krijgskansen in de oorlog waren gekeerd, leidden tot een sterke groei van het verzet. Voor de Sipo betekende dit alsmaar groeiende aantallen zaken die moesten worden

526. Verklaring *Wehrmachtbefehlshaber Niederlande* F. Christiansen. Ibidem. Zie bijvoorbeeld ook het schrijven van het Orpo-bataljon 254 in Amsterdam aan de BdO d.d. 23-6-1941 naar aanleiding van in Amsterdamse arbeiderswijken verspreide *Hetzschriften*. 'Der Inhalt des Hetzettels fordert zur Sabotage der Produktion, zur Verkehrsstillegung und zum Maszenstreik auf [...] nach Aussagen deutschfreundlicher Bevoelkerung kommen als Verteiler dieser Zettel nur Juden und Kommunisten in Frage' (MvJ, CABR: 140, 9). Zie ook het schrijven van BdS Naumann aan Seyß-Inquart d.d. 4-9-1943: 'das Judentum [verkörpert] stets die treibende Kraft bei allen Widerstandsorganisationen' (NIOD, 77-85: 186B).

behandeld, steeds meer arrestanten die moesten worden verhoord. De Politisten, die in toenemende mate de greep op de ontwikkelingen in Nederland kwijt raakten, bedienden zich hierbij steeds vaker van mishandelingen om efficiënter te werken en de tijdsinvestering per zaak tot een minimum te reduceren. De toenemende inzet van enerzijds onervaren en ongeschoolde hulpkrachten en anderzijds fanatieke, nationaal-socialistische Nederlandse agenten werkten een radicalisering eveneens in de hand.

6.1 Werkdruk

6.1.1 *Bagatellsachen*

Voor zover zij niet in *Schutzhaft* werden genomen en daarmee aan de genade van de Gestapo c.q. de SS waren overgeleverd, werden arrestanten van de Sipo overgedragen aan de Duitse strafrechters in Nederland. De Duitse rechtspraak in het bezette Nederland bestond uit verschillende rechtbanken: militaire rechtbanken,⁵²⁷ die de tegen de Wehrmacht gerichte strafbare feiten behandelden, het SS- und Polizeigericht, dat de delicten ten nadele van de SS en de Duitse politie behandelde,⁵²⁸ en het civiele Landes-, Ober- en Sondergericht die de strafzaken behandelden die buiten de jurisdictie van de eerder genoemde rechtbanken vielen (Von Frijtag Drabbe Künzel 1999: 57-63).

Klaarblijkelijk had de Duitse justitie rekening gehouden met een geringere activiteit van de opsporingsorganen, want haar capaciteit schoot ernstig tekort. Tot de bevrijding nam het Duitse openbaar ministerie 39.400 zaken in behandeling (Von Frijtag Drabbe Künzel 1999: 321), maar hiervan werden er slechts 12.240 afgehandeld (Von Frijtag Drabbe Künzel 2000: 488).⁵²⁹ Dit capaciteitsprobleem was niet in de loop van de bezetting ontstaan. Volgens de Duitse Oberstaatsanwalt in Nederland speelde het de Duitsers reeds in het eerste bezettingsjaar parten:

‘der Arbeitsanfall war größer als vorausgesehen war und übersteigt ein Vielfaches von dem was tatsächlich erwartet worden ist. Es sind über 8000 Anzeigen eingegangen. Das entspricht dem Jahresanfall einer reichsdeutschen Staatsanwaltschaft, die in gewöhnlichen Zeiten mit einen Oberstaatsanwalt und mindestens 12 Sachbearbeitern besetzt ist. Hier stand zunächst nur ein Staatsanwalt zur Verfügung, der zugleich Leiter und Sachbearbeiter war.’⁵³⁰

Niet alleen het Duitse openbaar ministerie kampte met capaciteitsproblemen, dat was ook met de gerechten het geval. Om deze situatie het hoofd te bieden, nam het Landesgericht zijn toevlucht tot het *Strafbefehl*, een vorm van administratieve rechtspleging waaraan geen rechtszitting te pas kwam. Het schriftelijke vonnis behelsde een gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden.⁵³¹ Het bevel werd uitgevaardigd zonder dat de verdachte door het gerecht was gehoord, maar hij kon er wel tegen in beroep gaan:

527. Zie Thomas 1990: 135-154 voor een aantal voorbeelden van zaken die zij behandelden.
528. De bevoegdheden werden later uitgebreid. Zie Von Frijtag Drabbe Künzel 1999: 198.
529. Het in de publicatie uit 2000 genoemde aantal in behandeling genomen zaken is iets hoger: 40.544.
530. *Tätigkeitsbericht* dr. L. Oegg over het functioneren van de Duitse civiele strafrechtpleging gedurende het eerste bezettingsjaar in Nederland, juni 1941. NIOD, 249: 259C.

de zaak kwam dan normaal voor. In 1940 werden slechts 52 *Strafbefehle* afgegeven, maar in de eerste vijf maanden van 1941 waren door het Landesgericht al 976 *Strafbefehle* uitgevaardigd in 810 zaken.⁵³² Een stap voorwaarts, maar het loste de overbelasting niet op. Ook de toegekende uitbreiding van het personeel van de gerechten gedurende de bezetting deed dat niet: er moest naar andere oplossingen worden gezocht. Een van de uitwegen was de afdoening van zaken door de Sipo. Hier werd al in 1941 mee begonnen, het ging hierbij om zogenaamde *Bagatellsachen*:

‘Bagatellsachen sind solche Sachen, die an sich strafbare Tatbestände enthalten, die aber die Durchführung eines Strafverfahrens wegen Geringfügigkeit des Sachverhalts oder wegen Jugendlichkeit der Täter oder auch wegen besonderer Umstände in der Persönlichkeit der Täter (z.B.: nicht volle Zurechnungsfähigkeit) untunlich und als unnötigen Aufwand von Arbeitskraft und Zeit der damit befaßten Instanzen erscheinen lassen.’⁵³³

In dergelijke gevallen was het al voorgekomen dat de op te leggen straf korter was dan de tijd die de verdachte wachtend op zijn proces reeds in *Untersuchungshaft* had doorgebracht. Een andere gang van zaken was dus meer dan wenselijk. Terwijl de civiele gerechten in augustus 1941 een regeling voor de *Bagatellsachen* troffen met de Sipo,⁵³⁴ deden de militaire rechtbanken dit in september van dat jaar.⁵³⁵

Aanvankelijk had de militaire hoofdaanklager, *Oberstkriegsgerichtsrat* Gaykow, de beslissing in eigen hand willen houden welke zaken aan de Sipo zouden worden overgedragen en welke door de militaire rechtbanken zouden worden behandeld. Harster weigerde dit echter te accepteren: het gesleep met dossiers naar Gaykow en terug zou meer werk voor de Sipo betekenen en de procedure niet versnellen.⁵³⁶ Vrij snel legde Gaykow zich vervolgens neer bij een regeling waarbij, net als bij de afhandeling van de *Bagatellsachen* van de civiele gerechten, het aan de Sipo was te bepalen of ‘von einer Weitergabe an die Kriegsgerichtsbarkeit abgesehen werden kann’.⁵³⁷

‘Einer Übersendung der Akten oder einer Mitteilung an den Rechtsberater des Wehrmachtbefehlshabers in den Niederlanden oder das für die Sache zuständige Kriegsgericht bedarf es nur dann, wenn der Sache aus besonderen Gründen besondere Bedeutung zukommt.’⁵³⁸

531. In 1942 zou dit met VO 71/42 (6-7-1942) worden gewijzigd in een geldboete, gevangenisstraf tot de duur van één jaar, hechtenis of verbeurdverklaring (*Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied 1942*).
532. Schrijven van het Duitse Landesgericht aan de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz d.d. 12-6-1941. NIOD, 249: 259C.
533. Schrijven *Oberstkriegsgerichtsrat* Gaykow aan Harster d.d. 23-8-1941. NIOD, 77-85: 163F.
534. Het bewijs is indirect. *Vermerk* Harster d.d. 22-8-1941. Ibidem; *Vermerk* Harster 31-8-1941. NIOD, 77-85: 164E. Het laatste *Vermerk* behandelt de gevolgen van de overdracht van de *Bagatellsachen* van de civiele gerechten aan de Sipo. Von Frijtag Drabbe Künzel (1999: 124) meent ten onrechte dat de overdracht pas eind 1942 plaatsvond.
535. Schrijven *Oberstkriegsgerichtsrat* Gaykow aan Harster d.d. 5-9-1941. NIOD, 77-85: 163F. *Vermerk* Harster d.d. 30-9-1941. NIOD, 77-85: 157A.
536. Schrijven *Oberstkriegsgerichtsrat* Gaykow aan Harster d.d. 23-8-1941 en schrijven Harster aan Gaykow d.d. 31-8-1941. NIOD, 77-85: 163F.
537. Schrijven *Oberstkriegsgerichtsrat* Gaykow aan Harster d.d. 5-9-1941. Ibidem.
538. Ibidem.

Als daarnaast een *Kriegsgericht* tot de conclusie kwam dat ‘sicherheitspolizeiliche Maßnahmen für erforderlich aber auch ausreichend gehalten werden,’ kon het bovendien een zaak aan de *Sipo* teruggeven.⁵³⁹

Het komt misschien wat vreemd over dat de rechtbanken vrijwillig met een regeling instemden die de *Sipo* niet alleen onderdeel maakte van de Duitse rechtspleging in Nederland, maar haar ook de bevoegdheid verschafte te oordelen welke gevallen zijzelf af zou handelen en of hierover moest worden bericht. Maar beseft moet worden dat ondanks sommige verschillen van inzicht over de wederzijdse competenties⁵⁴⁰ er, in tegenstelling tot de situatie in Duitsland, geen grote tegenstellingen tussen de *Sipo* en de Duitse justitie in het bezette Nederland bestonden. Zowel de *Sipo* als het Duitse openbaar ministerie definieerden hun rol in Nederland in politieke termen. Oberstaatsanwalt Oegg bijvoorbeeld meende dat bij de vraag naar de strafmaat niet de verbetering van de dader, maar de afschrikwekkende werking op de bevolking voorop diende te staan. Dat kon overigens ook betekenen dat met de strafmaat niet moest worden overdreven:

‘Zu große Schärfe bei weniger schweren Fällen erhöht die abschreckende Wirkung nicht, sonder erweckt nur das Gefühl maßloser Härte und ungerechter Behandlung [...] Wenn aber in wirklich schweren Fällen besonders scharf zugegriffen wird, ist die abschreckende Wirkung um so größer.’⁵⁴¹

Om nu te voorkomen dat het hoofdkwartier van de *Sipo* zou worden overspoeld met *Bagatellsachen*, droeg Harster op zijn beurt de bevoegdheid ze af te handelen op 31 augustus 1941 deels weer over aan zijn *Außenstellenleiter*.⁵⁴² Enkele dagen later gaf Harster preciezere instructies. In gevallen van ‘geringen Vergehen politischen Charakters [...] gegen die Ruhe und Ordnung oder zur Ahndung von Übertretungen sicherheitspolizeilichen Auflagen’ en verder voor ‘alle Fälle deutschfeindlichen Verhaltens geringer Bedeutung,’ bijvoorbeeld het afscheuren van ambtelijke bekendmakingen, zou de *Sipo* *kurzfristige Schutzhaft* van maximaal zes maanden opleggen. Als dit *unzweckmäßig* werd geacht, zoals bij vrouwen en kinderen, of als het tot een onnodige belasting van het *Schutzhaftreferat* van het hoofdkwartier en overvolle gevangenis zou leiden, kon een en ander worden afgehandeld met een boete. Boetes tot 100 gulden mochten de *Außenstellen* zelf opleggen, die tussen de 100 en 500 gulden alleen na toestemming van het hoofdkwartier. Het opleggen van geldstraffen van meer dan 500 gulden behield de *BdS* zichzelf

539. Ibidem.

540. Von Frijtag Drabbe Künzel (1999: 128 e.v.) geeft hiervan een voorbeeld. De bemoeienis van de *Sipo* met de verdachten was overigens ook na de veroordeling niet afgelopen. De gerechten waren gehouden de vonnissen aan de *Sipo* te berichten zodat zij eventueel *vorbeugende* maatregelen kon treffen, ook indien er sprake was van vrijspraak of sepot. Zie notitie Harster en schrijven *BdS III-A* aan de *Generalstaatsanwalt* d.d. 2-5-1941 (NIOD, 77-85: 163G). Zie ook notitie *IV L* d.d. 26-3-1942 (NIOD, 77-85: 160D): Harster had *Kammergerichtsrat* Seifert gedreigd dat als het luisteren naar verboden geallieerde radiozenders niet zwaarder zou worden bestraft de *Sipo* de verdachten hiervan niet meer over zou dragen aan de civiele gerechtshoven.

541. *Tätigkeitsbericht* dr. L. Oegg over het functioneren van de Duitse civiele strafrechtpleging gedurende het eerste bezettingsjaar in Nederland, juni 1941. NIOD, 249: 259C.

542. *Vermerk* Harster d.d. 31-8-1941. NIOD, 77-85: 164E.

voor.⁵⁴³ Dit waren geen geringe straffen, zeker voor een land als Nederland waar volgens het Duitse openbaar ministerie ‘im Gegensatz zu den Verhältnissen im Reich [...] eine Geldstrafe oft viel unangenehmer empfunden wird als eine Freiheitsstrafe.’⁵⁴⁴

6.1.2 Aantallen arrestanten

Terwijl de aantallen zaken die gedurende de bezetting jaarlijks door de Duitse civiele gerechten in behandeling werden genomen relatief stabiel waren,⁵⁴⁵ nam de hoeveelheid arrestanten waarmee de *Sipo* te maken kreeg voortdurend toe. Hieruit kan worden afgeleid dat door haar steeds meer zaken zelfstandig werden afgewikkeld. Over de afgewikkelde *Bagatellsachen* zijn geen cijfers bekend, maar *Schutzhaft* werd inderdaad veelvuldig toegepast: 1941 werd afgesloten met 238 gijzelaars, acht nog niet vermoorde joden in Mauthausen, 1.433 gevangenen in afwachting van een proces (waarvan 540 in kamp Amersfoort) en 1.354 *Schutzhäftlinge*. Naar schatting werden over dat hele jaar 2.719 gevangenen overgedragen aan de Duitse krijgsraden en civiele gerechten.⁵⁴⁶

Hoeveel mensen de *Sipo* in Nederland in 1941 naast de 2.719 aan de gerechten overgedragen verdachten precies arresteerde, is onbekend. Waarschijnlijk waren het er niet zoveel als de in totaal 10.069 mensen die in 1942 werden gearresteerd.⁵⁴⁷ Ook over de reden van de arrestatie is in het geval van 1942 meer bekend: 8.228 mensen werden gearresteerd vanwege onbevoegd wapenbezit, *Feindbegünstigung*, belediging van en aanvallen op Duitsers en het luisteren naar vijandelijke zenders en dergelijke; 950 mensen wegens het ontplooiën van ‘marxistische’ c.q. communistische activiteiten en 891 mensen omdat zij actief waren in verzetsorganisaties.⁵⁴⁸

Op veel georganiseerd verzet lijken deze cijfers niet te wijzen,⁵⁴⁹ maar de *SD* meende toch al een kentering te bespeuren: vanaf de herfst van 1942 nam het aantal sabotagehandelingen en andere tegen de bezettingsmacht gerichte activiteiten merkbaar toe. Ook de stemming veranderde. Onder invloed van de zich voortslepende strijd om Stalingrad, de Russische tegenaanval hier en het begin van de grote geallieerde

543. Rondschrijven Harster d.d. 5-9-1941. MVJ, CABR: 378, bundel 1, ongedateerd pv., bijlage D5.

544. *Tätigkeitsbericht* dr. L. Oegg over het functioneren van de Duitse civiele strafrechtpleging gedurende het eerste bezettingsjaar in Nederland, juni 1941. NIOD, 249: 259C.

545. 1940: 4.034, 1941: 10.146, 1942: 8.104, 1943: 10.702, 1944: 5.890, 1945: 524. Cijfers ontleend aan Von Frijtag Drabbe Künzel 1999: 321. De aantallen voor 1942, 1944 en 1945 zijn volgens haar niet helemaal zeker.

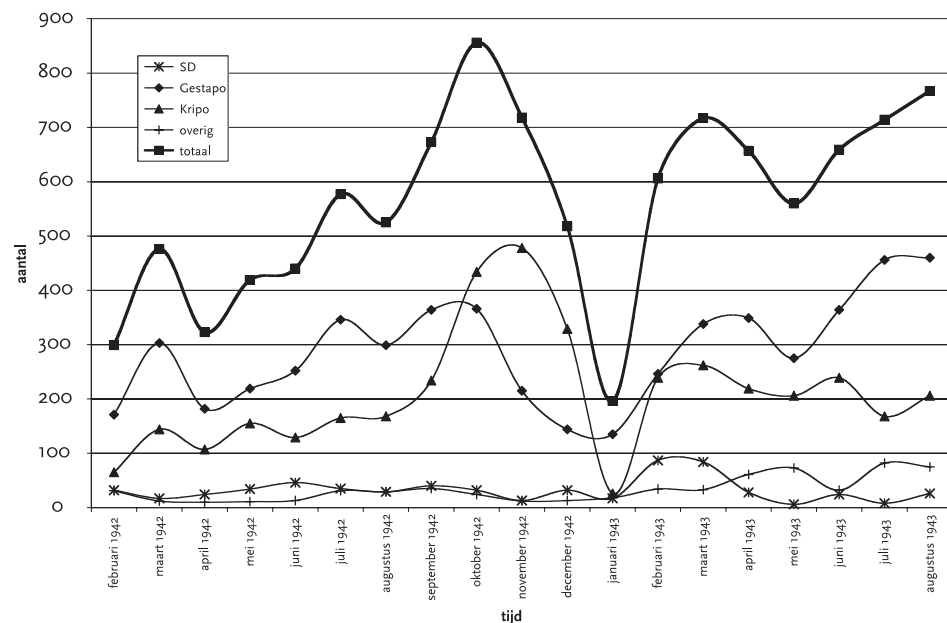
546. Cijfers ontleend aan de bijlagen bij de *Meldungen aus den Niederlanden* 10-2-1941 tot en met 28-12-1941. NIOD, 77-85: 52C. Hier bevinden zich 42 bijlagen welke onder meer 2.282 aan de gerechten afgestane verdachten vermelden. De bijlagen voor 14-4, 2-6, 12-10, 9-11 en 21-12 ontbreken. Opgaven van de aantallen afgestane verdachten voor 14-1-1941 en 28-1-1941 in NIOD, 77-85: 30A. Voor de ontbrekende bijlagen is het aantal geschat op basis van het gemiddelde: $(2.301/44) \times 52$. Aangezien in 1941 alleen het bij de civiele gerechten behorende openbaar ministerie 10.146 zaken kreeg overgedragen, betekenen deze cijfers dat (hoewel een arrestant in meerdere zaken kon figureren) de meeste verdachten niet door de *Sipo* waren aangeleverd. Dit is te meer het geval daar de *Sipo* niet alleen gevangenen afdroeg aan de civiele gerechten, maar ook aan de krijgsraden: van de 556 arrestanten die in de periode 10 februari 1941 tot en met 12 mei 1941 werden afgestaan, werden er 298 overgedragen aan de *Kriegsgerichte*, 229 aan het *Landesgericht*, vijftien aan het *SS- und Polizeigericht* en 33 aan andere instanties (bijlagen bij de *Meldungen aus den Niederlanden* 10-2-1941 tot en met 12-5-1941. NIOD, 77-85: 52C). Na 12-5-1941 bevatten de bijlagen geen uitgesplitste cijfers meer.

547. *Jahresbericht* 1942 van de *Meldungen aus den Niederlanden*. NIOD, 77-85: 37C.

548. Ibidem.

549. Vgl. Klemann 2001: in 1940 en 1941 was er onder de Duitse bezetting sprake van een hoogconjunctuur, de massawerkloosheid verdween als sneeuw voor de zon. De Nederlanders konden zich tot 1942 moeiteloos terugtrekken in hun privéleven, de economische omstandigheden dreven niemand in het verzet. Als gevolg hiervan kwam het verzet de eerste jaren voort uit idealistische c.q. ideologische motieven: voor slechts weinig mensen voldoende grond om hun handelen op te baseren. Zie ook: Van der Heijden 2001: 147 e.v. Voor een nuancering (of: de banaliteit van het goede): Verkijk 2001.

Figuur 3.4: Aantallen insluitingen in de *Polizeigefängnis* Scheveningen voor de afdelingen op het *Sipo*-hoofdkwartier over de tijd, (N=10.700).

bombardementen op de Duitse steden groeide de overtuiging dat Duitsland de oorlog niet meer kon winnen. Daarom waren steeds meer Nederlanders bereid om in plaats van passieve vormen van verzet te plegen tot actieve varianten over te gaan.⁵⁵⁰ Niet voor niets werd eind januari 1943, krap een week voordat het Duitse zesde leger in Stalingrad capituleerde, door Harster bij IV-C een speciale commissie in het leven geroepen om onder leiding van Obersturmführer en Kriminalkommissar Erwin Knop voortaan bij sabotageaanlagen het onderzoek te doen.⁵⁵¹

Als graadmeter voor de activiteit van de *Sipo* in Nederland zouden de aantallen in de *Polizeigefängnis* Scheveningen nieuw ingesloten arrestanten kunnen worden gebruikt.⁵⁵² De Scheveningse Cellenbarakken werden hoofdzakelijk gebruikt voor de opsluiting van arrestanten van de aan het hoofdkwartier verbonden *Sachbearbeiter*. Gedurende 1942 en 1943 bleven de aantallen insluitingen hier stijgen, maar niet gelijkmatig.

Uit figuur 3,4 blijkt dat het gemiddelde aantal maandelijks nieuw ingesloten steege van 300 in februari 1942 tot 749 in augustus 1943.⁵⁵³ Verantwoordelijk voor de stijging van de aantallen arrestanten waren met name *Gestapo* en de *Kripo*. Vooral na de instelling van de bijzondere afdeling van de Rijksrecherche bij de *Kripo* per 14 septem-

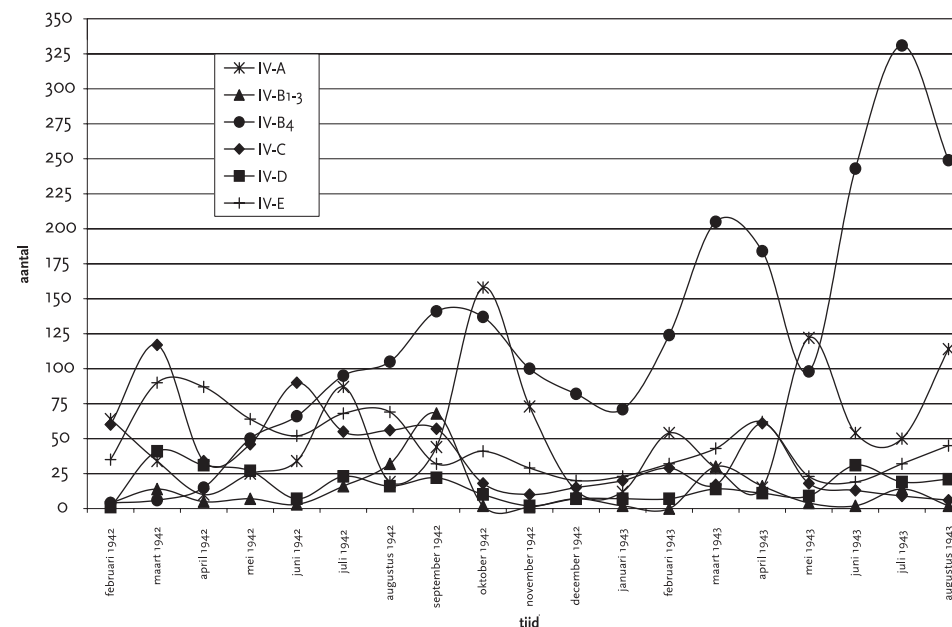
550. *Jahresbericht* 1942 van de *Meldungen aus den Niederlanden*. NIOD, 77-85: 37C.

551. Circulaire Harster d.d. 27-1-1943. NIOD, 77-85: 53A.

552. Dagrappporten *Polizeigefängnis* Scheveningen. NIOD, 250B: 3.

553. Totalen over deze periode: *SD*: 614; *Gestapo*: 3.160; *Kripo*: 3.973; overig (*SS*- u. *Polizeigericht X*, *Wehrmacht*, *Devisenschutzkommando*, *Feldgendarmarie*, executie, overig/onbekend): 629.

Figuur 3.5: Aantallen insluitingen voor de *Gestapo* in de *Polizeigefängnis* Scheveningen over de tijd, (N=5.449).

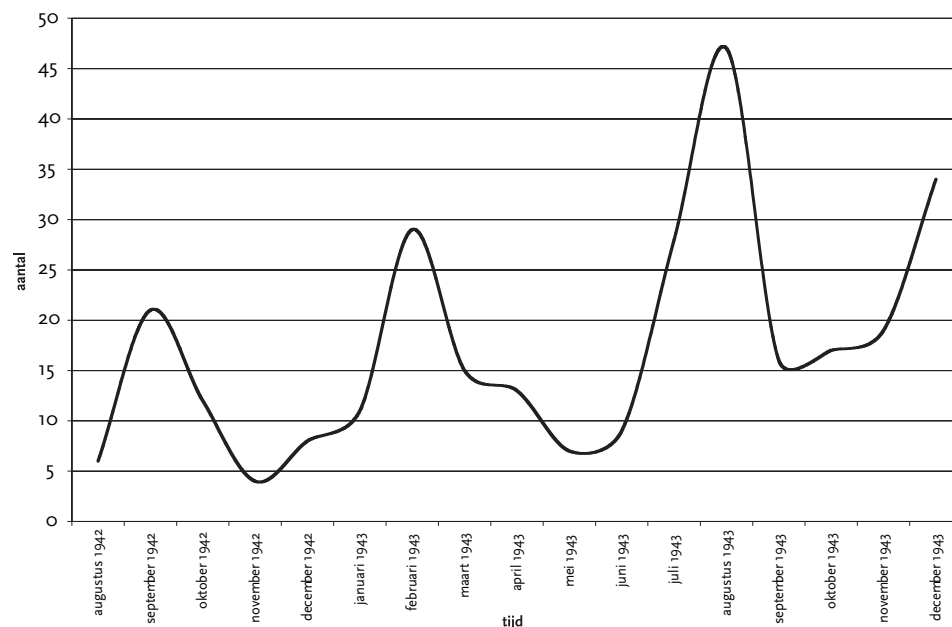
ber 1942 namen de aantallen opgesloten verdachten sterk toe. Het scherpe 'dal' van januari 1943 wordt vermoedelijk veroorzaakt door de opening van het concentratiekamp Vught als alternatief detentieoord per 1 januari 1943.⁵⁵⁴ De *SD* was wat de aantallen arrestanten die voor hem werden ingesloten betreft relatief onbelangrijk: het ging om niet meer dan enige tientallen personen per maand. Frappant is wel dat er arrestanten voor de *SD* werden opgesloten ook nadat de executieve taken haar eind 1942 officieel waren ontnomen.⁵⁵⁵

Over de gehele onderzochte periode was de *Gestapo* verantwoordelijk voor de meeste insluitingen. Om wat voor soort zaken ging het hier? In totaal werden 933 arrestanten ingesloten voor IV-A (communisme, sabotage etc.), 229 voor IV-B1 tot en met B3 (*politische Kirchen*), 2.306 voor IV-B4 (*Juden*), 731 voor IV-C (nationaal verzet), 306 voor IV-D (*Schutzhaft* - veel van deze arrestanten waren op doorreis naar Duitse kampen) en 866 voor IV-E (contraspionage). In figuur 3.5 is dit tegen de tijd uitgezet.

554. N.B.: er ontbreken voor deze periode geen rapporten, dus dat kan de oorzaak van de terugval niet zijn. Misschien speelden kerst- en nieuwjaarsverloven ook een rol.

555. Onbekend is of de desbetreffende mensen ook daadwerkelijk door de *SD* werden gearresteerd of dat hun zaak alleen door een *Sachbearbeiter* van de *SD* werd behandeld. Het is in dit verband interessant dat op 26-10-1943 *BdS* Naumann er in een algemeen bevel op aandrang 'nach möglichkeit' de arrestatie van *NSB*-ers, in ieder geval voorheen een taak van de *SD*, niet door de Nederlandse politie plaats te laten vinden om te voorkomen dat 'die niederländische Polizeibeamte in ihrem Hass gegen die *NSB* in der Unterbringung und Behandlung der Häftlinge Methoden anwenden, die in keinem Verhältnis zu der etwa begangenen Straftat stehen.' Daarnaast verbood hij dat, zoals al diverse malen was voorgekomen, gearresteerde *NSB*-ers samen met joden en criminelen in een cel zouden worden opgesloten: 'eine solche deprimierende Behandlung' diende achterwege te blijven (NIOD, 77-85: 180A).

Figuur 3.6: Maandelijks aantal arrestanten van de Sipo Rotterdam over de tijd, (N=296).

Uit deze figuur is duidelijk af te lezen dat de toename over de tijd van het totaal aantal nieuw ingesloten gevangenen van de Gestapo grotendeels op het conto van IV-B4 is te schrijven. De sterke stijging van het aantal joodse arrestanten begon in mei 1942, naar mag worden aangenomen in verband met de invoering van de jodenster. Over de tijd fluctueerde het aantal vervolgens met pieken in september 1942 en met name maart en juli 1943. Voor het grootste deel zal het hier gaan om onderduikers, zeker vanaf 23 april 1943, toen joden het verblijf buiten Amsterdam was verboden.

Ook uit de aantallen door de Außenstelle Rotterdam gearresteerde mensen over de periode van augustus 1942 tot en met december 1943 is in figuur 3.6 een duidelijke stijgende lijn te af te leiden.⁵⁵⁶ Het gaat om arrestanten wier arrestatie officieel aan het hoofdkwartier werd gemeld: hierbij zijn niet inbegrepen de mensen die na verhoor weer op vrije voeten werden gesteld omdat hen niets ten laste kon worden gelegd.⁵⁵⁷

In de meeste van de in figuur 3.6 weergegeven gevallen ging het om 'Duitsvijandige' uitlatingen, belediging van de Wehrmacht, bezit of verspreiding van 'Duitsvijandige' geschriften etc. In slechts veertien gevallen was er sprake van een lidmaatschap van een verzetsorganisatie.

556. Tagesmeldungen van de Außenstelle Rotterdam. Eerste melding: 29 juli 1942, laatste 30 december 1943. NIOD, 77-85: 213A. Interessant genoeg corresponderen de verschillende pieken (hetzij in activiteit van de Sipo qua aanhoudingen, hetzij in de mate van verzet) met belangrijke gebeurtenissen aan het oostfront: Russisch tegenoffensief over de Don (15 september 1942), capitulatie zesde leger in Stalingrad (2 februari 1943), Duits zomeroffensief bij Koersk mislukt, Russisch tegenoffensief (5-24 juli 1943).

557. Gearresteerde joden lijken ook te ontbreken.

Dit betekent nog niet dat er in Rotterdam gedurende de weergegeven periode weinig verzet is geweest. De met de Duitsers samenwerkende Inlichtingendienst c.q. Groep X van de Rotterdamse recherche nam namelijk veel 'Duits' werk voor haar rekening, de arrestanten hiervan zijn vermoedelijk niet (allemaal) in deze cijfers terug te vinden. Dat vrijwel alle leden van Groep X oorspronkelijk uit de straatdienst afkomstig waren, droeg er waarschijnlijk toe bij dat zij bijzonder rücksichtslos te werk gingen.⁵⁵⁸ Een inval op 18 oktober 1942 in een bovenzaal van het gebouw 'Geloof en Vrijheid' aan de Eerste Pijnackerstraat bijvoorbeeld, waar zich op dat moment een tiental vergaderende illegale werkers bevond, liep volkomen uit de hand. Terwijl de arrestanten met de handen omhoog en hun gezicht naar de muur stonden en werden gefouilleerd, vroeg één van de leden van Groep X, De Jager, aan een van de illegale werkers wat voor bijeenkomst het was. 'Een bijbellezing', was het antwoord. De aanwezige papieren vertelden echter een ander verhaal. De Jager voer kwaad tegen de man uit en sloeg hem met zijn pistool. Toen de man zich weerde, schoot De Jager hem neer en zei tegen zijn vier collega's: 'schiet ze neer jongens'! Dat lieten deze zich geen tweede keer zeggen. Als bezetenen begonnen zij op de illegale werkers te schieten. Terwijl het vertrek zich begon te vullen met blauwe kruitdamp, draaiden de nog niet getroffen illegale werkers zich snel om en renden naar de uitgang in een poging het vege lijf te redden. In de consternatie die volgde, werd een lid van Groep X per ongeluk door een kogel van een collega geraakt: mede hierdoor slaagden twee illegale werkers erin te ontkomen. Van de overigen waren er drie gedood, twee zwaar gewond, twee anderen hadden schampschoten en slechts één bleef ongedeerd.⁵⁵⁹

In de loop van 1943 kreeg de Sipo met steeds meer zware vormen van verzet te maken. Met name na de afkondiging van de terugvoering van de leden van het voormalige Nederlandse leger in krijgsgevangenschap en Arbeitseinsatz was dit het geval. De reactie hierop bestond niet alleen uit de massale april-meistaking, maar ook uit de grootschalige onderduik van de mannen die door deze maatregel werden getroffen of meenden te worden getroffen. Vanwege de bestaande distributieregeling vereiste de verzorging van hen veel bonnen, vandaar dat overvallen op distributiekantoren een veel voorkomend verschijnsel begon te worden. Daarnaast werden arbeidsbureaus en gemeentehuizen doelwit omdat de (bevolking)registers werden gebruikt voor de Arbeitseinsatz. Maar er gebeurde meer, zoals uit tabel 3.7 blijkt.⁵⁶⁰

558. Verklaring J.C.v.W., voormalig lid van Groep X. Pv. 7-12-45. MvJ, CABR: 74571.

559. Brief J.J. Melchior d.d. 4-4-1945. MvJ, CABR: 74571; verklaring F.J. Krop en G. van Huis, pv. 13-7-1945. MvJ, CABR: 68546. Reacties van het verzet op een dergelijke handelwijze bleven niet uit. Tot 'Dolle Dinsdag' werden op tenminste negen medewerkers van Groep X aanslagen gepleegd waarbij er zes omkwamen en twee zwaar werden verwond (Van der Pauw 1995: 38). Van de vijf agenten die deelnamen aan de bewuste inval, haalde slechts één levend het eind van de oorlog.

560. 'Stand der Bekämpfung der Terrorgruppen in den Nordprovinzen'. NIOD, 77-85: 164C. Het gaat hier alleen om de daden die door de Duitsers als politiek gemotiveerd werden gezien. Bij de moordaanslagen dient opgemerkt dat poging, voorgenomen (en verhinderde) poging en voltooide daad gelijk zijn gesteld. N.B.: landelijke cijfers zijn niet bekend.

Tabel 3.7: Politiek gemotiveerde verzetsdaden in Groningen, Friesland en Drenthe

	sept. 1942 – mei 1943	juni 1943	juli 1943
politiek gemotiveerde moordaanslag	1	1	9
aanslag/overval op bevolkingsregister c.q. gemeentehuis of distributiekantoor e.d.	2	8	13
aanslag/overval op arbeidsbureau e.d.	2	6	-
sabotage en brandstichting	-	2	8
ontvoering	-	1	-

De toename van het aantal zware verzetsdaden in het noorden van het land was opvallend: van vijf in de periode van september 1942 tot mei 1943 tot achttien in juni 1943 en dertig alleen al in juli 1943. Hieronder waren negen moordaanslagen op in totaal elf mensen.⁵⁶¹ Op het Haagse hoofdkwartier van de Sipo werd men dermate nerveus over de explosieve trend die de cijfers voor met name de drie noordelijke provincies vertoonde, dat in juli 1943 een speciaal *Sonderkommando Nord* onder leiding van *Hauptsturmführer* en *Kriminalrat* Hans Ernst Harders naar Assen werd gestuurd om orde op zaken te stellen.⁵⁶² De Orpo zette met hetzelfde doel een bataljon in Drenthe in,⁵⁶³ bovendien begon de Orpo per 19 juli 1943 systematisch wekelijkse razzia's en doorzoekingsacties in het hele land te houden om de gehele bevolking 'in Atem [zu] halten' en verdere activiteiten van 'terroristen' te verhinderen.⁵⁶⁴

De rust werd hiermee echter niet hersteld. De druk op de Nederlandse samenleving was door de Duitsers dermate opgevoerd dat een reactie, mede gelet op de verwachting dat Duitsland de oorlog niet meer kon winnen, niet uitbleef. Alleen al in de eerste twee weken van augustus 1944 kreeg de Sipo te maken met 51 ernstige verzetsdaden.

Tabel 3.8: Verzetsdaden in Nederland, 1 tot 15 augustus 1944⁵⁶⁵

moordaanslag	15
mishandeling	2
overval op politiebureau, bevrijding arrestanten	2
aanslag/overval op bevolkingsregister c.q. gemeentehuis of distributiekantoor e.d.	7
aanslag/overval op arbeidsbureau e.d.	1
roofoverval	13
wapendiefstal	1
sabotage en brandstichting	10

Duidelijk is dat de Sipo met steeds meer acties werd geconfronteerd die in principe elk een uitgebreid onderzoek rechtvaardigden. De aantallen arrestanten van de Sipo hiel-

561. Vergelijk wat dat betreft ook de toename van het maandelijks aantal aanslagen op NSB-ers in Nederland over de eerste negen maanden van 1943: 0 in januari, 5 in februari, 4 in maart, 0 in april, 2 in mei, 3 in juni, 10 in juli, 4 in augustus en 12 in september (*Keesings historische archief* 1943: 5869).

562. Het *Sonderkommando Nord* had weinig succes en raakte mede daardoor in september 1943 betrokken bij de uitvoering van de eerste *Silbertanne* (represaille)-moorden in Nederland.

563. Verklaring *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* D.H.L. Ohlhoff, hoofd van de *Polizeipost* Assen (pv. 1-3-1951. MvJ, CABR: 183, bundel 2). Vgl. Klemp 2002: 51-53. Het ging hier om het 1. bataljon (nr. 62) van het *Polizeiregiment 'Todt'*.

564. *Sonderbefehl BdO 1a 5100 Nr. 1188/43* (g) d.d. 14-7-1943. NIOD, 77-85: 180A.

565. Fragment *Meldung aus den Niederlanden*. NIOD, 77-85: 52B. Cijfers over andere maanden ontbreken.

den met de toename in verzetsdaden gelijke tred.⁵⁶⁶ De politiegevangenis aan het Haagsche Veer bijvoorbeeld, in gebruik bij de *Außenstelle* Rotterdam, Groep X en de Rotterdamse politie, kon onder normale omstandigheden 80 arrestanten herbergen. Dit aantal lag echter permanent hoger, een situatie die door de Rotterdamse afdeling van de Sipo als normaal werd gezien. Vanaf eind 1943 begonnen de aantallen arrestanten echter zo sterk toe te nemen, dat ook de Sipo niet meer wist waar ze te laten.

Tabel 3.9: Aantallen door de politiegevangenis in Rotterdam gesluiste arrestanten⁵⁶⁷

oktober 1943	150
november 1943	188
december 1943	252
januari 1944	225
februari 1944	207
maart 1944	327
april 1944	469
mei 1944	944
juni 1944	428
juli 1944	373

De cijfers in tabel 3,9 hebben betrekking op het aantal mensen dat per maand in het Haagsche Veer werd binnengebracht. Hoewel het niet gaat om het aantal dat op één moment was opgesloten, zijn de getallen zo groot dat de klachten van de *Außenstelle* Rotterdam over het tekort aan detentieruimte op zijn plaats lijken. Hoewel enerzijds zaken zo snel mogelijk werden afgerond zodat verdachten snel naar Amersfoort of Vught konden worden overgebracht⁵⁶⁸ en anderzijds de ruimte in de gevangenis zo optimaal mogelijk werd benut – zelfs de kelder werd in gebruik genomen – slaagde men er maar niet in het aantal gedetineerden naar een enigszins aanvaardbaar niveau terug te brengen.

Nadat Wölk zijn *Sachbearbeiter* had verplicht in de behandeling van zaken tot het uiterste te gaan en een en ander zo kort mogelijk te houden, werd het aantal verdachten begin juni 1944 gereduceerd tot 107. Toen de BdS vervolgens bepaalde dat gevangenen die geringe misdrijven hadden begaan konden worden vrijgelaten en de anderen direct naar het PDA konden worden overgebracht, leken de *Polizisten* in Rotterdam wat ademruimte te krijgen. Maar dat pakte in de praktijk toch anders uit. Hoewel er nu twee- tot driemaal per week arrestanten werden afgevoerd naar het PDA en de echt belangrijke verzetsstrijders vanwege de vele overvallen op de gevangenen zelfs zo snel mogelijk naar Vught en Amersfoort werden gebracht, liepen door diverse noodzakelijk geachte *Großaktionen* en de *Fahndung* naar illegale werkers de aantallen gedeti-

566. Voor Limburg zie Croes 1996.

567. Schrijven Wölk aan Deppner d.d. 4-8-1944. NIOD, 77-85: 163E.

568. Circulaire Naumann d.d. 31-1-1944. NIOD, 77-85: 53A. Vanaf 31 januari 1944 was dat voor de *Häftlinge zum Vorbereiten einen Strafverfahren* alleen Amersfoort omdat was gebleken dat de gevangenen vanuit de *Außenkommandos* van het kamp Vught niet bijtijds voor de Duitse rechter werden geleid.

neerden toch weer op. Volgens Wölk was dit mede een gevolg van de vele transporten naar Amersfoort. Een deel van de Polizisten was als begeleider van de gevangenen veel onderweg, daarnaast waren er soms aanvullende verhoren nodig – die moesten nu met al het tijdverlies van dien in het PDA plaatsvinden. Dit gold bijvoorbeeld voor de *Arbeits-einsatz-ontduikers*: zij hadden vaak valse papieren en de herkomst hiervan moest worden vastgesteld.⁵⁶⁹

Ook uit de fragmentarisch bewaard gebleven landelijke cijfers blijkt een toename van zowel het verzet als de opsporingsactiviteit van de *Sipo*. Op 13 augustus 1944, een maand voordat Nederland weer frontgebied zou worden en de vlam bij zowel het verzet als de *Sipo* helemaal in de pan sloeg, verbleven in Duitse concentratiekampen 3.085 Nederlandse *Schutzhaftlinge*: 2.867 mannen en 218 vrouwen. In het concentratiekamp Vught zaten daarnaast nog eens 1.137 mannen en 338 vrouwen een *kurzfristige* vorm van *Schutzhaft* uit. De grootste groep van gevangenen was die tegen wie door het RSHA nog geen *Schutzhaftbefehl* was uitgevaardigd, deze telde 9.808 mannen en vrouwen. Het grootste deel hiervan, 5.609 mensen in totaal, zat vast vanwege het lidmaatschap van een verzetsorganisatie of een andere tegen de bezetter gerichte activiteit, 2.084 vanwege diefstal en andere delicten, 1.997 vanwege een overtreding van een *Judenverordnung* en 118 vanwege zwarte handel en clandestien slachten.⁵⁷⁰ Dit was een aanmerkelijke toename vergeleken met een jaar eerder. Toen waren de aantallen: 2.224 vanwege het lidmaatschap van een verzetsorganisatie, de CPN of een andere tegen de bezetter gerichte activiteit (het luisteren naar de BBC, spionage, sabotage, belediging van de *Wehrmacht*), 1.604 wegens overtreding van een *Judenverordnung*, 1.075 als gevolg van diefstal of een ander delict en 253 voor zwarte handel en clandestien slachten.⁵⁷¹ Hoewel het in beide gevallen om momentopnamen gaat, is hieruit tussen mei 1943 en augustus 1944 toch een duidelijke groei van het totaal aantal verdachten af te leiden – en dan met name waar het gaat om het lidmaatschap van een verzetsorganisatie of (andere) tegen de bezetter gerichte activiteiten.

6.2 *Verschärfte Vernehmungen*

In paragraaf 5 zijn de *Außenstellen* vergeleken op basis van de activiteit die aan de dag werd gelegd met betrekking tot het arresteren van ondergedoken joden, hieronder zal

569. Schrijven Wölk aan Deppner d.d. 4-8-1944. NIOD, 77-85: 163E.
570. *Meldungen aus den Niederlanden* 18, 13-8-1944. NIOD, 77-85: 37B. De aantallen voor zwarte handel en zwart slachten zijn laag als gevolg van het feit dat deze delicten grotendeels werden afgehandeld door V-B2, de bijzondere afdeling van de Rijksrecherche centrale: deze droeg haar arrestanten hoofdzakelijk over aan de Nederlandse justitie. In totaal werden door V-B2 vanaf de oprichting op 14 september 1942 tot de bevrijding 5.913 zaken behandeld. In 1942 werden 1.367 gevallen behandeld van welke 653 werden afgegeven aan de *Sipo*, in 1943 werden 4.508 gevallen behandeld van welke 502 werden doorgegeven aan de *Sipo*. In 1944 ging het (tot en met 12 september) om 3.960 zaken waarvan er maar 134 werden overgedragen aan de *Sipo* (rapport W.J.H.J. Herstmis d.d. 8-3-1946. MvJ, BJZ: 3874). Na september 1944 werden geen zaken meer doorgegeven aan de *Sipo*. Dat de aantallen aan de *Sipo* overgedragen zaken daalden, wordt door betrokken Nederlandse rechercheurs als een bewuste politiek afgeschilderd om mensen uit handen van de Duitsers te houden (afschrift 'beknopt overzicht van de werkwijze der Bijzondere Afdeling der Recherche centrale gedurende het tijdvak 15-9-'42 tot 31-12-'44' van D.C. van Lente d.d. 27-12-1944 en rapport van D.C. van Lente over de Bijzondere Afdeling bij de Rijksrecherche centrale d.d. 6-10-1945. Ibidem). Belangrijk is dat de *Sipo* en de Duitse justitie reeds zo veel om handen hadden dat ze dit accepteerden.

571. *Meldungen aus den Niederlanden* 143 (9-5-1943). NIOD, 77-85: 37B.

dat gebeuren naar de mate van de gewelddadigheid die tot september 1944 tijdens het verhoren van arrestanten ten toon werd gespreid. Daarbij wordt aangenomen dat de radicaliteit waarmee de verhoren werden uitgevoerd kan staan voor de wijze waarop de leden van de desbetreffende *Außenstelle* hun taken, waaronder het opsporen van ondergedoken joden, opvatten en uitvoerden. Deze vergelijking kan niet beperkt blijven tot louter het gedrag van de medewerkers van de afdelingen IV-B4 op de verschillende *Außenstellen*. Het naoorlogse strafrechtelijke onderzoek naar het werk van deze *Judensachbearbeiter* is over het algemeen van een gering kaliber geweest. Het concentreerde zich op ernstige vormen van mishandeling en moord en zolang ze zich daaraan niet schuldig hadden gemaakt (of als de getuigen en de slachtoffers de oorlog niet hadden overleefd) bleken ze weinig te vrezen te hebben. Ook al waren de *Judensachbearbeiter* op regionaal niveau verantwoordelijk voor de vervolging van de joden in Nederland, dan nog kwamen zij er veelal vanaf zonder een veroordeling, laat staan een proces. Als gevolg hiervan zijn de gegevens over de behandeling van joden op de *Außenstellen* te sporadisch om een vergelijkend onderzoek op te baseren. Maar wat er wel bekend is, wijst in ieder geval niet op een fundamenteel verschil in de behandeling van joden vergeleken met andere, 'zwarte' arrestanten. Daarmee lijkt er op voorhand geen bezwaar te bestaan de behandeling van arrestanten in het algemeen te laten dienen als indicatie voor hoe door de *Außenstellen* met joden werd omgegaan.

Op basis van de ernst waarmee en het tijdstip waarop de *Außenstellen* begonnen met het mishandelen van arrestanten, en voor zover daar iets over te zeggen valt: de frequentie waarmee dit tot september 1944 gebeurde, kunnen drie groepen worden onderscheiden. In de eerste plaats de *Außenstellen* waar tot september 1944 op basis van het beschikbare materiaal niet structureel lijkt te zijn mishandeld. De ernst van de mishandelingen was vergelijkenderwijs niet zeer extreem, er werd betrekkelijk weinig mishandeld met behulp van voorwerpen of bijzondere technieken, of dit gebeurde pas betrekkelijk laat tijdens de bezetting, dat wil zeggen: in de tweede helft van 1943 of later. Tot deze groep van *Außenstellen* behoren de bureaus te 's-Hertogenbosch, Maas-tricht en Arnhem.

6.2.1 *Außenstelle* 's-Hertogenbosch

In Den Bosch vonden in de periode dat Kütke er de scepter zwaaide voor zover bekend betrekkelijk weinig mishandelingen plaats. Kütke wond er dan ook geen doekjes om dat de bestrijding van het verzet niet tot zijn grote ambities behoorde, hij had andere interesses dan als een *Scharfmacher* tekeer te gaan.⁵⁷² Desalniettemin kon Kütke opvlie-gend zijn. Zo smeed hij in februari 1941 tijdens het verhoor van een bij wapenhandel betrokken verdachte een presse-papier naar de man en bedreigde hem met mishandelingen. Die bleven vervolgens ook niet uit: hij werd door twee andere Polizisten in een wurggreep genomen en door hen met hun knieën gestompt.⁵⁷³

572. Zie paragraaf 4.5.1.

Vanaf de tweede helft van 1943 vonden mishandelingen frequenter plaats waarbij met name *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* Erich Fritz Arthur Gottschalk een rol speelde. Verdachten werden tientallen uren achtereen verhoord waarbij Gottschalk hen in het gezicht sloeg en hun keel dichtkneep.⁵⁷⁴ Een betrekkelijk zwaar geval was dat van P.M. van der Perk, de gemeentesecretaris van 's-Gravemoer. Van der Perk was betrokken bij een verzetsactie tegen het gemeentehuis, hierbij was het bevolkingsregister onbruikbaar gemaakt door valse gegevens toe te voegen. Na in juli 1943 hierover door de *Sipo* te zijn verhoord, werd hij vrijgelaten. Maar in november van dat jaar werd hij opnieuw gearresteerd. Ditmaal werd hij naar de politiegevangenis te Haaren gebracht en in Einzelhaft opgesloten. Toen begonnen de verhoren. Gottschalks eerste ondervragingen van Van der Perk verliepen nog zonder geweld, maar toen de resultaten niet naar zijn zin waren, wendde de *Kriminalsekretär* andere middelen aan. Van der Perk moest eerst 38 uren achter elkaar voor een muur staan en kort hierop nog eens elf uur, ditmaal gecombineerd met vermoeiende gymnastische oefeningen. Toen hij uiteindelijk bewusteloos in elkaar zakke, werd er een emmer water over hem uitgestort. Vervolgens werd hij door Gottschalk en twee assistenten geschopt en gestompt waarbij zijn ogen werden dichtgeslagen. Hij verloor door de mishandeling twee tanden.⁵⁷⁵

In de loop van 1944 namen de mishandelingen in ernst en frequentie toe. Hoewel Kütke naar huis was gestuurd en was vervangen door *Hauptsturmführer* en *Kriminalrat* Hans Ernst Harders, was dit daarvan niet de directe oorzaak. Harders had weliswaar een serieuzere taakopvatting dan Kütke, maar hij was geen rabauw.⁵⁷⁶ Hij had echter wel een drankprobleem en dat beïnvloedde zijn functioneren nadelig. Waarschijnlijk mede als gevolg hiervan liet hij veel over aan zijn plaatsvervanger, *Untersturmführer* en *Kriminalkommissar* Paul Hardegen, één van de meest agressieve *Polizisten* die destijds bij de *Sipo* in Nederland rondliep.⁵⁷⁷ Tegelijkertijd begon in Noord-Brabant het verzet vanaf de geallieerde invasie in Normandië op 6 juni 1944 flink toe te nemen – daarvoor was het nog betrekkelijk rustig gebleven.⁵⁷⁸ Het resultaat was dat Gottschalk tijdens de verhoren vaker begon te slaan, hij gebruikte hierbij nu ook een gummiknuppel.⁵⁷⁹

In het geval van L. Stoorvogel, de afdelingscommandant van de Marechaussee in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, was Gottschalk zo onverstandig hem in het bijzijn van

573. Verklaring J.J.H.M. van de Poll, pv. 10-5-1944 (Londen). MvJ, CABR: 31509, 2, map 1 'mishandelingen door Kütke persoonlijk of door zijn ondergeschikten gepleegd'.

574. Verklaring H.L.J.M. Willems, pv. 25-10-1945. Ibidem.

575. Verklaring P.M. van der Perk, pv. 14-2-1946. Ibidem.

576. Zie de vele verklaringen over Harders' correctheid en wellevendheid in de jaren 1941-1943 in MvJ, CABR: 73505, map 1.

577. Verklaring F. Schönfeld en E. Gottschalk, pv. 3-11-1946. MvJ, CABR: 111436 (pf. 's-Hertogenbosch 20282); verklaring L. van Maanen, pv. 11-3-1948. Ibidem. Zie ook de overige pv.'s in het dossier van Hardegen over diens betrokkenheid bij de misdrijven in Noord-Brabant. Hardegen werkte voordien bij de afdeling IV-B op het hoofdkwartier. Na een cursus in Berlijn te hebben gevolgd en tot *Kriminalkommissar* te zijn opgeklommen, werd hij in maart 1944 naar 's-Hertogenbosch overgeplaatst. Hij was betrokken bij talloze moorden vanaf september 1944, met name toen hij hoofd werd van het *Einsatzkommando* Almelo. Hardegen trad 'als commandant altijd zeer wreed en bruut [op] en [wilde] van iedere arrestant een 'terrorist' [...] maken' zodat ze als *Todeskandidat* konden worden gefusilleerd (verklaring J.H. Veeffkind, pv. 27-2-1946, ibidem). Toen hij in 1945 hoofd werd van de *Polizei*post Utrecht introduceerde hij daar zijn werkwijze. 'Van Hardegen moest er op los geslagen worden en wij hadden vrijwel dag en nacht dienst' (verklaring J.V. Sententie van de bijzondere strafkamer van de arrondissement rechtbank te Amsterdam inzake het proces tegen H. Neumeier d.d. 28-6-1950. MvJ, CABR: 64583).

578. Verklaring H.E. Harders, pv. 19-5-1947. MvJ, CABR: 31509, 2, map 7.

579. Verklaring C. van Oosten, pv. 21-9-1946. Ibidem, map 1A.

een getuige met zijn vuisten te bewerken om hem een verklaring af te dwingen. Tijdens zijn proces voor een Duitse rechtbank in Utrecht beweerde Stoorvogel dat deze verklaring uit hem was geslagen en trok haar weer in. Nadat de getuige deze verklaring had bevestigd, kreeg Gottschalk een uitbrander van de rechters. Het Duitse openbaar ministerie zag haar zaak toch nog gered toen Gottschalk weliswaar toegaf Stoorvogel te hebben mishandeld, maar tegelijkertijd stelde dat deze mishandeling na het verhoor had plaatsgevonden en dus geen invloed had gehad op de afgelegde verklaring. Stoorvogel werd zo alsnog ter dood veroordeeld.⁵⁸⁰

Een voorproefje van hoe het er vanaf september 1944 in Noord-Brabant aan toe zou gaan, gaven Hardegen en een aantal collegae op 9 juni 1944 in Roermond bij de inval tegen de verzetsgroep 'Valkenier'. Deze groep hield zich bezig met hulp aan ondergedoken joden en de smokkel van piloten. Tijdens de overval was toevalligerwijs P. Weil, een ondergedoken jood, op het bewuste adres aanwezig omdat hij daar wel eens at. De aandacht van de Duitsers concentreerde zich al snel op hem. 'Weil, die niet wilde toegeven, dat hij jood was, werd bij zijn haren vastgepakt en zo met zijn hoofd tegen de muur geslagen.'⁵⁸¹ Op het politiebureau van Roermond, waarnaar de arrestanten werden overgebracht, werden de mishandelingen voortgezet.⁵⁸²

Dat het de *Sipo* in Noord-Brabant er evenwel nog steeds om te doen was verdachten levend in handen te krijgen terwijl andere Duitse instanties daar aanzienlijk minder om gaven, wordt duidelijk uit de inval in hotel 'Gottschalk' te Zaltbommel. In dit hotel was een tiental joden ondergedoken, daarnaast werd door de hotelhouder aan piloten op doorreis naar geallieerd gebied ook wel eens onderdak verleend. Een dochter van de hotelbaas had omgang met Duitse militairen van de *Kriegsmarine* en verklapte aan hen dat er joden in het hotel waren ondergedoken. Dit gerucht deed vervolgens als een lopend vuurtje de ronde. Via de commandant van een luchtafweerbatterij in Waardenburg werd uiteindelijk de *Sipo* in 's-Hertogenbosch hiervan op de hoogte gesteld. Hardegen organiseerde daarop een inval welke op 8 juli 1944 plaatsvond. De *Polizisten* werden hierbij geassisteerd door soldaten van de luchtafweerbatterij. Tijdens de inval bleken deze soldaten 'door het dolle heen.'⁵⁸³ Niet alleen schoten ze zomaar op toevallige voorbijgangers en omstanders,⁵⁸⁴ maar ook werden de hotelbaas en één van de joodse onderduiksters direct door hen afgemaakt.⁵⁸⁵ In de consternatie die volgde, werden drie onderduikers gearresteerd en meegenomen terwijl de zeven anderen zich in een schuilplaats verborgen wisten te houden en onopgemerkt bleven. Zij konden ontkomen voordat de Duitsers hun fout bemerkten en naar het hotel terugkeerden.

Fouten werden echter niet alleen door de Duitsers gemaakt. Op 7 september 1944 bevonden zich zes illegale werkers in Berlicum, waarschijnlijk om het distributie-

580. Verklaring L. Stoorvogel, G.J. Jansen en E. Gottschalk, pv. 5-1-1946. Ibidem. Het vonnis werd niet ten uitvoer gebracht.

581. Verklaring G.H. van Appeven, pv. 18-5-1948. MvJ, CABR: 111436 (pf. 's-Hertogenbosch 20282).

582. Verklaring T. Weil, ibidem.

583. Verklaring C. van Venrooij, pv. 18-7-1946. MvJ, CABR: 73505, bundel 1, map 1.

584. Verklaring J. Smits, ibidem.

585. Verklaringen A. van de Laak-Hendriks, M.J.M. van de Laak, C. van Venrooij en F. Schönfeld, ibidem.

kantoor hier te overvallen. Vooraf wilde zij nog wat eten en daarom begaf het gezelschap zich naar Hotel 'de Leeuw'. Ze vroegen de waard om warm eten, waarop deze antwoordde dat hij hiervoor wel bonnen moest hebben. 'Bonnen, wat bonnen' was de reactie en op hetzelfde moment keek de waard recht in de loop van een revolver. Duidelijke taal: de illegale werkers waren niet van plan bonnen te geven. Warm eten had hij niet, beweerde de zich nu inschikkelijk tonende hotelhouder, maar een uitsmijter kon hij wel maken. Zijn voorstel werd geaccepteerd en hij begaf zich naar de keuken. Nu hielp de waard het lokale verzet wel zo nu en dan, maar dit zestal kende hij niet – ze kwamen dan ook niet uit de omgeving. In de overtuiging met een gewapende overval te maken te hebben, waarschuwde hij onopgemerkt de politie.

Het zestal illegale werkers was juist bezig de uitsmijters te verorberen die de waard voor hen had klaargemaakt toen vier wachtmeesters van de Marechaussee via de achterdeur het hotel binnenstormden. 'Handen hoog', riep de commandant van de patrouille. In plaats van aan dit bevel gehoor te geven, trok de illegale werker die al eerder de waard had bedreigd opnieuw zijn wapen waarop de wachtmeesters het vuur openden. De man werd tweemaal getroffen maar slaagde er desondanks in te ontkomen, evenals één van zijn kornuiten. De overige vier werden hardhandig gearresteerd en overgebracht naar het gemeentehuis. Daar aangekomen kwamen de Marechaussees er tot hun verrassing achter dat ze illegale werkers hadden opgepakt. Van tevoren hadden ze voor de zekerheid de leider van de lokale illegaliteit nog gevraagd of hij iets wist van een op handen zijnde verzetsactie. Dat was niet het geval, dus dachten de agenten met een terreurbende te maken te hebben. Nu wilde het ongelukkige toeval dat twee agenten van de staatspolitie een en ander hadden opgevangen van het telefoongesprek dat de Marechaussees te Berlicum met hun groepscommandant te Sint Michielsgestel hadden gevoerd over de bedreiging van de waard. Deze agenten hadden de Polizeipost van de Sipo in Eindhoven gewaarschuwd met als gevolg dat kort daarna Polizisten uit 's-Hertogenbosch in Berlicum opdoken om de arrestanten over te nemen. De Nederlandse agenten zochten nog contact met een aantal officieren van Justitie in Den Bosch in een poging verder onheil voor het viertal te voorkomen, maar het was al te laat.⁵⁸⁶

De vier werden overgebracht naar de *Außenstelle* 's-Hertogenbosch en uitgehoord door Gottschalk, de bij de Sipo werkzame chauffeur *Oberscharführer* en *Kriminalangestellter* Karl Johannes Brendle en twee assistenten. Tijdens de verhoren gebruikten Gottschalk en Brendle niet alleen de nodige glazen jenever, door de laatste werd ook de gummiknuppel gehanteerd.⁵⁸⁷ Gottschalk zei: 'zeg het maar, je wordt toch vanavond kapot geschoten.'⁵⁸⁸ En inderdaad. Aansluitend op het gewelddadige verhoor, dat tot middernacht duurde, werden de vier op de schietbaan bij het concentratiekamp Vught doodgeschoten.⁵⁸⁹

586. Rapport van de Marechausseegroepscommandant F. de Jager d.d. 16-11-1945. MvJ, CABR: 111436 (pf. 's-Hertogenbosch 20282).

587. Verklaring J. ten Boom, E. Gottschalk en K.J. Brendle, pv. 3-12-1946. MvJ, CABR: 73505, map 1.

588. Verklaring J.M. van der Lecq, pv. 4-12-1946. MvJ, CABR: 111436 (pf. 's-Hertogenbosch 20282).

589. Verklaring E. Fusz, pv. 10-8-1948. Ibidem.

6.2.2 *Außenstelle* Maastricht

Hoewel ook in Maastricht arrestanten al voor de april-meistaking in 1943 werden geslagen, *Sturmscharführer* en *Kriminaloberassistent* Wilhem Schneider gebruikte bijvoorbeeld zijn vuisten bij een verhoor in juni 1942,⁵⁹⁰ vonden ernstige mishandelingen pas na die staking plaats. Terwijl andere medewerkers van de *Außenstelle* zo nu en dan ook arrestanten sloegen, ging geen van hen zover als *Hauptscharführer* en *Kriminaloberassistent* Richard Heinrich Georg Nitsch: hij staat daarom in het onderstaande centraal. Nitsch werd op 7 april 1941 overgeplaatst van de *Außenstelle* Arnhem naar die te Maastricht om de naar Den Haag overgeplaatste *Hauptscharführer* en *Kriminaloberassistent* Arnold Afflerbach te vervangen. Het merendeel van de zaken waarmee Nitsch hier in 1941 werd belast, bestond uit illegale bladen en personen die anti-Duitse uitlatingen hadden gedaan. Vanaf 1942 werd Nitsch' hoofdtaak de bestrijding van het georganiseerde verzet in Limburg, waaronder de CPN en de Ordedienst (OD). In 1943 hield hij zich met name bezig met pilotenlijnen, daarna tot de opheffing van de *Außenstelle* in het begin van september 1944 hoofdzakelijk met de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO).

Hoewel Nitsch zich vanaf het moment van zijn aanstelling in Maastricht schuldig maakte aan mishandelingen, deed hij dat niet steeds op dezelfde wijze of met dezelfde frequentie. Niet alleen werden de mishandelingen in de loop der tijd steeds gruwelijker, hij gaf zich er ook steeds vaker aan over. Volgens een proces-verbaal uit augustus 1946 was Nitsch over de periode van zijn aanstelling in Maastricht verantwoordelijk voor de volgende aantallen mishandelde arrestanten: in 1941 één, in 1942 twaalf, in 1943 eveneens twaalf en in de eerste negen maanden van 1944 29.⁵⁹¹ Door of op bevel van Nitsch werden in dezelfde periode in het Huis van Bewaring de volgende aantallen arrestanten ingesloten: in 1941 ten minste drie, in 1942 87, in 1943 76 en in 1944 190.⁵⁹² Voeg hierbij nog de 54 arrestanten in het kader van het in 1942 gevoerde *Hannibalspiel*,⁵⁹³ die direct naar de *Polizeigefängnis* in Haaren werden gebracht, en een tiental dat in 1944 rechtstreeks op transport naar het concentratiekamp Vught werd gesteld om daar te worden verhoord, dan werden door of op last van Nitsch van april 1941 tot en met de opheffing van de *Außenstelle* begin september 1944 minstens 420 mensen gearresteerd. Afgaande op de cijfers uit het eerder genoemde proces-verbaal mishandelde hij van hen dus een kleine minderheid.

Wat de aard van de mishandelingen in de jaren 1941 en 1942 betreft: Nitsch gebruikte toen nog nauwelijks hulpmiddelen. Hij sloeg met zijn handen, vaak alleen

590. Verklaring L. Kan, pv. 18-10-1947. MvJ, CABR: 328.

591. Pv. 14-8-1946. MvJ, CABR: 112876 (pf. 's-Hertogenbosch 53483), map 42. N.B.: het gaat om minimumaantallen, elders in hetzelfde pv. is bovendien sprake van 57 en niet, zoals hier, 54 mishandelde arrestanten. De trend is in ieder geval duidelijk.

592. Archief Penitentiaire Inrichtingen 'Overmaze'. Voor de periode 7-3-1941 tot 10-8-1943: zie het register voor de voorlopig aangehouden en in het Huis van Bewaring Maastricht. Vanaf 10-8-1943: het register voor de bevolking (met uitzondering van de voorlopig aangehouden) in het Huis van Bewaring Maastricht.

593. Het *Hannibalspiel* was de codenaam voor de infiltratie van een Belgisch-Nederlandse verzetsorganisatie door de *Abwehr*. Nitsch was betrokken bij de arrestaties en verhoren die in het kader hiervan plaatsvonden. Zie Van Lieshout 1980.

met de vlakke hand. Dit was bijvoorbeeld bij Ernst Mulder het geval. Mulder werd in het kader van een gezamenlijke actie van de Sipo en de gemeentepolitie van Heerlen tegen de CPN-groep Gerards eind mei 1942 gearresteerd. Hij werd vervolgens door Nitsch verhoord.

‘Omdat ik bleef ontkennen, sloeg Nitsch mij met zijn platte hand in het gezicht. Hij sloeg mij op die manier meerdere malen, waar hij maar kon raken. Tengevolge daarvan bloedde ik uit mijn onderlip waar een mijner tanden doorgeslagen was.’⁵⁹⁴

De aard van de mishandelingen was tijdens zijn verhoren in het kader van het *Hannibalspiel* in de eerste helft van 1943 nog grotendeels onveranderd. Tegenover vrouwen matigde Nitsch zich nog. De gearresteerde Yvonne Tonka verklaarde over haar verhoor:

‘Nitsch begon poeslief. Hij presenteerde een sigaret, stelde je op je gemak en werkte op je gemoed. Een andere keer viel hij fel tegen je uit, schold hij je verrot en dreigde hij mijn zoon bij mijn ouders in Eijsden weg te halen.’⁵⁹⁵

De drukmiddelen die Nitsch in deze zaak vrij algemeen hanteerde, kwamen overeen met de ‘lichte’ vorm van verscherpt verhoren. De verhoren duurden soms tot middernacht waarbij de ondervraagde de hele tijd moest blijven staan; verhoren vonden plaats bij pijnigend licht en de gevangenen kregen geen voedsel verstrekt (Van Lieshout 1980: 258 e.v.). Maar bij sommige verdachten ging Nitsch al verder. Jan Smeets, één van de arrestanten, was getuige van de mishandeling van Raphaël graaf de Liedekerke de Pailhe:

‘Wezenloos zat hij in een hoekje voor zich uit te staren. Armen omhoog. Met in de handen een stapeltje boeken. Zodra hij een boek liet vallen, werd hij geslagen en getrapt.’⁵⁹⁶

Een verdere verharding in Nitsch’ optreden lijkt zich halverwege 1943 te hebben voltrokken. Op 2 augustus 1943 verhoorde hij samen met zijn collega Vorschmidt, die in 1943 een paar maanden naar de *Außenstelle* was gedetacheerd, de illegale werker G. Dirkx. Nitsch sloeg met een liniaal de ogen van Dirkx dicht en bewerkte hem met een gummiknuppel. Vorschmidt liet zich ook niet onbetuigd en sloeg met zijn pistool Dirkx de tanden uit de mond. Nadat Dirkx op bevel van Nitsch honderden kniebuigingen had moeten maken, moest hij

‘meerdere malen, met de handen geboeid op mijn rug, gaan liggen en weer opstaan, waarbij Nitsch mij op mijn buik trapte. Ik vermoed, dat ik van dit trappen en schoppen daarna heb moeten bloedwateren.’⁵⁹⁷

594. Verklaring E. Mulder, pv. 20-2-1947. MvJ, CABR: 378, bundel 2.

595. Y. Tonka geciteerd in Van Lieshout 1980: 270.

596. J. Smeets geciteerd in ibidem: 258.

597. Verklaring G. Dirkx, pv. 6-1-1947. MvJ, CABR: 112876 (pf. 's-Hertogenbosch 53483).

Een half jaar later was Nitsch’ optreden verder geradicaliseerd. Dit kan worden geïllustreerd met de ervaringen van Julius Janssen, naar Nitsch tijdens zijn naoorlogse proces erkende zijn zwaarst mishandelde arrestant. Janssen verrichtte koeriersdiensten voor de LO. Nitsch was hem op het spoor gekomen na het verhoren van enkele gearresteerde illegale werkers. Op 18 februari 1944 begaf de *Kriminaloberassistent* zich naar het huis van Janssen. In eenultieme ontsnappingspoging vluchtte de Limburger nog het dak van zijn huis op, maar het mocht niet baten: hij werd gearresteerd. Gedurende de hierop volgende dagen werd Janssen ernstig mishandeld.

‘Reeds bij aanvang van het verhoor sloeg Nitsch mij voortdurend met de vuist op het gezicht en schopte en trapte hij mij tegen mijn benen, terwijl 1 1/2 uur later de S.D.-man Klonen⁵⁹⁸ er bij kwam. Deze vroeg niets doch sloeg alleen maar. Tengevolge van deze mishandelingen kwam het bloed mij uit mond, neus en oren en is mijn linkerkaak gebroken, hetgeen nog te zien is. Tijdens de volgende verhoren stopte Nitsch met een doek of een prop papier mijn mond dicht en kneep dan mijn neus en keel zo lang dicht, totdat ik erbij neerviel, dit herhaalde hij ongeveer om het 1 1/2 uur en soms 10-20 maal per dag. Meerdere malen sloeg hij mij, terwijl hij mijn hoofd achterover gedrukt hield, met de kant van zijn hand en met de vuist tegen mijn adamsappel. Bij deze mishandelingen liet hij zich wel eens door 2 mannen aflossen. Telkens zakte ik van uitputting op de grond in elkaar. Als ik dan, na bijgekomen te zijn, opzettelijk wat langer bleef liggen, sloeg Nitsch mij met een hondenzweep en schreeuwde hij mij toe “Schweinhund, stehe auf”. Ook liet Nitsch mij gedurende zeer lange tijd in half doorgezakte houding met de armen voorwaarts gestrekt zitten. Als ik dan de armen iets liet zakken sloeg Nitsch mij met een ijzeren liniaal op mijn handen en vingers. Al mijn vingers heeft hij aldus stukgeslagen. Het middenlid van mijn [...] rechterpink is daarbij doormidden geslagen. Bij het toepassen van deze mishandelingen werd ik door Strobel en Klonen, die respectievelijk rechts van mij en achter mij stonden, geschopt en getrapt. Meerder malen moest ik voor Nitsch mijn broek uittrekken en over een stoel gaan liggen: hij sloeg mij dan met de zweep op mijn derrière, welke bont en blauw en zodanig kapot werd geslagen, dat ik op mijn buik moest slapen. Ook bracht hij mij met een gummiknuppel slagen toe. Eens zou hij mij 85 stokslagen toebrengen waarbij ik zelf moest tellen. Ik ben echter niet tot 85 gekomen, daar ik reeds voordien bewusteloos was.’⁵⁹⁹ ‘Als mijn achterwerk stuk was geslagen en de wonden weer waren geheeld, moest ik op een houten stoel gaan zitten. Nitsch en Klonen begonnen dan tegen de stoel te trappen, waardoor de wonden weer opengingen.’⁶⁰⁰ ‘Een andere keer werd ik tijdens een verhoor met een boksbeugel, welke Nitsch tevoren uit een kast was genomen, over de blote borst gestreken [...] Ook deed Nitsch mij boeien aan, welke met een stuk staal aan elkaar verbonden waren. Hij draaide de boeien zo strak mogelijk aan, pakte het staal vast en slingerde mij dan in alle richtingen rond, zodat het vlees om mijn polsen werd stukgescheurd. Tweemaal heeft Nitsch mij in de kelder van het gebouw 3 minuten tijd gegeven om iets te vertellen en mij gedreigd anders te zullen doodschieten. Ik

598. Een hulpkracht (*Wachmann*) van de Sipo, geen SD-er.

599. Verklaring J. Janssen. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch inzake het proces tegen R.H.G. Nitsch, 29-11-1948. NIOD, 271B: map 7D. Ook te vinden in: MvJ, CABR: 541.

600. Verklaring J. Janssen, pv. 25-1-1946. MvJ, CABR: 112876 (pf. 's-Hertogenbosch 53483).

moest dan met ontbloot bovenlichaam tegen de muur staan en terwijl Klonen een pistool op mijn borst gericht hield, telde Nitsch, naast Klonen staande, de minuten van zijn horloge af. Voorts heeft Nitsch mij eens, terwijl ik geboeid tegen de muur stond, een brandende sigaar of sigaret onder mijn neus gehouden: hij kwam daarmee, ofschoon ik mij zover mogelijk uitrekte, steeds dichterbij, totdat hij het puntje van mijn neus verbrandde. Hij zeide daarbij: "Ik zal je toch wel tot spreken brengen al moet ik je kapot slaan." Eenmaal heeft hij mij, terwijl ik van al de mishandelingen half bewusteloos was, bij de haren gegrepen en zo door de kamer gesleept.⁶⁰¹

Tijdens deze mishandelingen, die plaats hadden gedurende een tijdvak van enkele maanden, liet Nitsch de radio keihard spelen zodat zijn collegae niet teveel konden horen van wat er op zijn kamer gebeurde. De langste aangesloten periode van mishandeling was drie dagen. Gedurende dit tijdvak kreeg Janssen noch iets te eten noch iets te drinken. Het hoofd van de *Außenstelle*, *Hauptsturmführer* Max Strobel, beëindigde de mishandelingen toen tijdelijk omdat hij vreesde dat Janssen ze niet zou overleven. Afgelopen was het daarmee nog niet.

'Later werd ik overgebracht naar de Duitse gevangenis aan de Tongerschestraat te Maastricht [...] Om de andere dag kwam Nitsch dan bij mij en vroeg of ik nog iets te zeggen had. Ik antwoordde dan ontkenkend, waarop Nitsch mij afroste en weer ging.'⁶⁰²

Zolang de arrestanten op de *Außenstelle* in één van de vier celletjes verbleven, combineerde Nitsch dit soort mishandelingen vaak met het verhinderen dat de arrestant 's nachts sliep. Hij deed dat door een luid spelende radio voor de deur van de cel te plaatsen of door het licht aan te laten. Een andere techniek van Nitsch bestond uit het gebruik van speciaal geconstrueerde polsboeien. Als de gevangenen hun handen bewogen,

'sloten de boeien zich vaster om de polsen. Dikwijls drukte Nitsch zelf de boeien aan [...] Nitsch had ook de gewoonte om de gevangenen indien zij niet wilden spreken met de dood of met arrestatie van hun familieleden te bedreigen.'⁶⁰³

Deze methodes waren, zo vertelde Nitsch zijn stenotypiste Irmgard Stockebrand in 1944, 'bei manchen Menschen die einzige Möglichkeit um sie aus dem Gleichgewicht und somit zum Reden zu bringen.'⁶⁰⁴ Hoewel hij hen niet zo ernstig mishandelde als hierboven is geschetst, maakte Nitsch hierbij geen uitzondering voor bejaarden, invaliden of vrouwen.

In de uitvoering van deze verscherpte verhoren liet Nitsch zich weinig gelegen liggen aan de bestaande richtlijnen. Zo sloeg hij naar eigen zeggen verdachten om hen

601. Verklaring J. Janssen. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch inzake het proces tegen R.H.G. Nitsch, 29-11-1948. NIOD, 271B: map 7D.
602. Verklaring J. Janssen. Pv. 25-1-1946. MvJ, CABR: 112876 (pf. 's-Hertogenbosch 53483).
603. Verklaring I. Stockebrand. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch inzake het proces tegen R.H.G. Nitsch, 29-11-1948. NIOD, 271B: map 7D.
604. 'Aussagen Stockebrand'. NIOD, 249: 87A.

een bekentenis af te dwingen, wat verboden was. Bovendien sloeg hij ook in gevallen die hier eigenlijk te onbeduidend voor waren. Werden deze verscherpte verhoren dan tenminste wel van tevoren aangevraagd? Volgens Nitsch vroeg Strobel geregeld om toestemming, maar het was ook dikwijls voorgekomen dat hij

'op eigen initiatief dergelijke verhoren [had] doorgevoerd of [had] laten doorvoeren [...] Meermaalen is het ook voorgekomen dat terwijl ik een normaal verhoor afnam, Strobel de kamer binnenkwam en indien een vraag niet naar zijn zin werd beantwoord de gevangene begon te slaan of last gaf een verscherpt verhoor af te nemen.'⁶⁰⁵

Nitsch erkende tijdens zijn naoorlogse proces bovendien dat hij een bevel van Strobel vaak niet afwachtte.⁶⁰⁶

De belangrijkste reden voor de verharding in Nitsch' optreden lijkt de toename van de werkdruk vanaf half 1943 te zijn geweest. Naast de groei van het verzet werd deze veroorzaakt door het feit dat de Nederlandse politie zich steeds minder voor het karretje van de *Sipo* liet spannen. Net als elders verrichtte ook de Nederlandse politie in Limburg de eerste jaren van de bezetting veel arrestaties voor de *Sipo*. Zowel joden, arbeidsinzetontduikers, illegale werkers als criminelen behoorden tot de arrestanten. Vanuit Duits oogpunt was dit van groot belang: de bezetting van de *Außenstelle* was klein en kon zonder de steun en inlichtingen van de Nederlandse politie minder ondernemen. Het keerpunt kwam in 1943. Na de april-meistaking bleek de Nederlandse politie veel minder geneigd tot samenwerking. Tot augustus 1943 was de Nederlandse politie verantwoordelijk voor ruim 50 procent van alle insluitingen in het Huis van Bewaring voor de *Sipo*. Van de insluitingen na dit tijdvak nam zij slechts 9,4 procent voor haar rekening: de Duitse politiefunctionarissen op de *Außenstelle* waren zo steeds meer op zichzelf aangewezen (Croes 1996: 124).

Door de toename van de werkdruk begon Nitsch in 1944 op last van Strobel zijn vrije tijd aan dienstzaken te besteden. Zijn verhoren gingen mede hierdoor vaak tot na diensttijd door. Nitsch verhuisde dat jaar bovendien van de gevorderde woning aan de Observantenweg naar het, aan de *Außenstelle* grenzende, algemene woonhuis van de mannelijke functionarissen op de Wijkersingel 69. Dat scheelde reistijd. Resultaten moesten snel bereikt worden, zo niet goedschiks dan kwaadschiks. Hiertoe werden nu ook Nederlandse *SS*-ers in geschakeld. Deze zogenaamde *Wachmänner* waren acht in getal, sommigen van hen waren afgekeurd voor frontdienst. Zij werden vanaf 1942 op de *Außenstelle* ingezet. Aanvankelijk gebeurde dat alleen voor bewakings- en portiersdiensten, later werden enkelen ook bij de verscherpte verhoren ingezet.⁶⁰⁷ Een andere maatregel was dat de *Sturmscharführer* Hans Conrad, die als *SD*-er door personeelsgebrek vanaf 1942 al de Maastrichtse *Gestapo*-afdeling voor *Judensachen* voor zijn rekening

605. Verklaring R. Nitsch, pv. 28-6-1946. MvJ, CABR: 328.
606. Verklaring R. Nitsch. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch inzake het proces tegen R.H.G. Nitsch, 29-11-1948. NIOD, 271B: map 7D.
607. Verslag van verhoor I. Stockebrand (19-10-1945). NIOD, 249: 87A.

had genomen, uiterlijk vanaf juni 1944 ook werd ingeschakeld bij de bestrijding van het verzet.

Het resultaat van al deze ingrepen was dat de tijd die de Sipo in Maastricht aan verhoren besteedde, drastisch kon worden teruggebracht. Nitsch' verhoren van de 54 arrestanten in Haaren in het kader van het *Hannibalspiel* duurden bijvoorbeeld van december 1942 tot 1 mei 1943, toen hij vanwege de april-meistakingen door Strobel werd teruggeroepen.⁶⁰⁸ De verhoren in de zaak tegen het Maastrichtse district van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) in 1944, waarbij 42 mensen werden gearresteerd, werden door hem echter binnen enkele weken afgerond. Ook de verhoren van de op 21 juni 1944 gearresteerde Limburgse leiding van deze LO werden binnen een paar weken afgesloten. Zes van de in dit geval acht arrestanten werden verscherpt verhoord. Nitsch maakte hierbij werkdagen van meer dan twaalf uur.⁶⁰⁹

6.2.3 *Außenstelle* Arnhem

Op de *Außenstelle* te Arnhem zou in 1940 en 1941 over het geheel genomen nog zonder veel geweld zijn gewerkt, hoewel *Hauptsturmführer* Max Strobel, de latere leider van de *Außenstelle* Maastricht, en de huismeester F. Langkamp reeds in december 1940 arrestanten sloegen.⁶¹⁰ Toen in mei 1942 *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* August Louis Wilhelm Ahlbrecht naar Arnhem werd overgeplaatst, werd echter de kiem gelegd voor een reeks van mishandelingen in 1943 en later.⁶¹¹ De in 1900 te Herberghausen geboren Ahlbrecht werkte sinds 1920 bij de *Schutzpolizei* te Düsseldorf. Na in 1933 lid te zijn geworden van de NSDAP werd hij in 1936 naar de Gestapo in dezelfde stad overgeplaatst. Vier jaar later, toen de bezetting van Nederland een feit was geworden, werd Ahlbrecht gedetacheerd naar de *Außenstelle* te Rotterdam waar de al eerder genoemde Moller de scepter zwaaide. Hier werden arrestanten door Ahlbrecht geslagen en geschopt als ze niet wilden bekennen of als ze weigerden antwoord te geven.⁶¹² In Arnhem, waar Ahlbrecht hoofd van het *Kommunistenreferat IV-A* werd, zette hij deze lijn voort.

Ahlbrecht werkte in Arnhem samen met zowel een paar Duitse als met een aantal Nederlandse rechercheurs – de laatsten waren vanuit de Rijksrecherche centrale en de politiekorpsen te Nijmegen en Arnhem naar de *Außenstelle* gedetacheerd.⁶¹³ Eén van hen was rijksrechercheur P.J.W., hij werd in mei 1943 naar de afdeling van Ahlbrecht

608. Handgeschreven verklaring van R. Nitsch. GA Roermond, archief politieke opsporingsdienst afdeling Roermond 1945-1958, map 105.

609. Verklaring I. Stockebrand. 'Aussagen Stockebrand'. NIOD, 249: 87A. Volgens Stockebrand zou Nitsch in dit geval voor het afnemen van deze verscherpte verhoren een algemene toestemming hebben gekregen.

610. Verklaring B.D. Droog, pv. 27-6-1946. MvJ, CABR: 66942.

611. Verklaring L.M. Lange, pv. 6-9-1947. MvJ, CABR: 66811, map BG Arnhem 87.

612. Verklaringen G.C. van den Herik, pv. 18-8-1947 en 27-9-1947. Ibidem.

613. In verband met de reorganisatie van de Rijksrecherche bepaalde Rauter eind 1941 dat er in Arnhem ter bestrijding van sabotage een onder de Rijksrecherche centrale ressorterend uit Nederlandse rechercheurs bestaand speciaal commando moest komen dat ten dienste van de *Außenstelle* Arnhem zou staan. In eerste instantie maakten vijf rechercheurs hiervan deel uit (schrijven directeur-generaal van politie A. Brants aan de commissaris van de politie te Arnhem d.d. 5-11-1941. Nationaal Archief, 2.09.53: 579, FS 21). Gedurende de bezetting is een relatief groot aantal Nederlandse rechercheurs voor korte of lange tijd gedetacheerd geweest naar de *Außenstelle* Arnhem, de *Außenstelle* waar het eerst is geëxperimenteerd met het op flinke schaal detacheren van Nederlandse rechercheurs. In totaal gaat het om tenminste 21 agenten (Nationaal Archief, 2.09.53: 579-581 geeft er twintig; pv. 7-10-1947. MvJ, CABR: 66811, map 'BG Arnhem 87' noemt een volgende; pv. 7-2-1947 ibidem, mogelijk nog twee anderen).

overgeplaatst. Hier verhoorde hij diezelfde maand een man de ervan werd verdacht betrokken te zijn geweest bij een aanslag op een spoorweg. Het verhoor begon gemoeidelijk, maar toen P.J.W. bij de man een schets van de bewuste spoorweg vond, sloeg hij deze een tand uit de mond. Vervolgens moest de verdachte zijn handen op het bureau leggen waarna P.J.W. hier met een stok op sloeg. Ahlbrecht was hierover bepaald niet te spreken en gaf P.J.W. een reprimande:

'Ahlbrecht [zei] tegen mij: "Je doet het veel te kalm. Je bent lang niet hard genoeg. Het is geen diefstal, maar politiek en daar moet je rekening mee houden."⁶¹⁴

Een paar maanden later toonde P.J.W. inmiddels zijn draai gevonden te hebben toen hij deelnam aan het verhoor van een na verraad gepakte illegaal werker. P.J.W. stompte de man waar hij hem maar kon raken als hij niet snel genoeg antwoord gaf, daarnaast werd de verzetsstrijder naakt over een bureau gelegd en door P.J.W. uit alle macht met een anderhalve meter lange gummiknuppel geslagen. Toen de man bewusteloos op de grond was gevallen, werd hij bijgebracht met geschop tegen zijn geslachtsdelen. Nadat deze procedure meerdere malen was herhaald, werd het slachtoffer overgebracht naar de strafgevangenis te Arnhem. Hier werd een hersenschudding geconstateerd. Vanwege deze hersenschudding en de opgelopen verwondingen aan zijn rug en zitvlak moest hij anderhalve maand het bed houden voordat hij via de Cellenbarakken in Scheveningen en het concentratiekamp Vught naar Dachau kon worden gedeporteerd.⁶¹⁵

Ahlbrecht zelf hield er van begin af aan rekening mee dat hij politieke zaken behandelde. Als voor hem vaststond dat de verdachte schuldig was maar weigerde te bekennen, dan paste hij in weerwil van de richtlijnen een *verschärfte Vernehmung* toe. Hierbij werden verdachten niet alleen geschopt en met vlakke handen of vuisten geslagen, maar ook met gummiknuppels en riemen bewerkt. Met name het hoofd, de rug, de dijen en het achterwerk moesten het ontgelden. Tijdens deze mishandelingen waren de gevangenen geregeld aan een muur geketend of over een bureau gebonden. Een man die in oktober 1943 trachtte een illegale werker uit de strafgevangenis te Arnhem te bevrijden maar door de bewakers was gepakt, werd op deze wijze geslagen. Hij verloor tijdens het verhoor door Ahlbrecht en twee collegae tot zeven maal toe het bewustzijn. Na afloop waren zijn hemd en onderbroek doorbloed en aan flarden geslagen.⁶¹⁶

Een ander ernstig geval van mishandeling deed zich enkele maanden later voor. Eind januari 1944 werden een paar illegale werkers gearresteerd die hulp verleenden aan ondergedoken joden. Waarom Ahlbrecht en niet *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Willi Paul Franz Johann Bühe, de *Judensachbearbeiter* van de *Außenstelle*, deze zaak behandelde, is niet duidelijk. Mogelijk werden de arrestanten er door Ahlbrecht van verdacht zich met meerdere illegale activiteiten bezig te hebben gehouden. Ahlbrecht

614. Verklaring P.J.W., pv. 6-9-1947. MvJ, CABR: 66811, map 'BG Arnhem 87'.

615. Verklaring T.G. Weetink, pv. 17-1-1947. Ibidem.

616. Verklaring M. Roos, pv. 7-10-1947. Ibidem.

trok normaliter alle zaken naar zich toe waar iets in zat 'om daarmee eer bij de baas te behalen. Hij was een fel politieman.'⁶¹⁷ Aan de andere kant kan het een rol hebben gespeeld dat Ahlbrecht niet veel op had met joden en jodenhelpers. Zo schopte en sloeg hij op de *Außenstelle* in augustus 1943 een gearresteerde joodse man en een gewonde jodenhelper die, in afwachting van hun verhoor door Bühe, met hun gezicht naar de muur stonden te wachten.⁶¹⁸ Hoe het ook zij: het was Ahlbrecht die eind januari 1944 de gearresteerde jodenhelpers onder handen nam.

Na te zijn mishandeld sloeg één van hen door, maar via een werkmeester van de Arnhemse gevangenis waarin hij was opgesloten, konden de betrokkenen worden gewaarschuwd voordat de *Sipo* op de desbetreffende adressen verscheen. Een paar dagen later sloeg de illegale werker opnieuw door en vertelde Ahlbrecht c.s. dat hij via de werkmeester waarschuwingen had gegeven. De laatste werd vervolgens op last van de directeur van de strafgevangenis in afwachting van zijn arrestatie door de *Sipo* opgesloten. Eenmaal overgebracht naar de *Außenstelle* werd de werkmeester met een gummiknuppel dermate mishandeld dat zijn eigen moeder hem bijna niet herkende toen ze hem twee maanden later clandestien kwam opzoeken in het concentratiekamp Vught.⁶¹⁹

Hoewel verdachten ernstig werden mishandeld als zij niet wilden verklaren of bekennen, moet worden opgemerkt dat Ahlbrecht en zijn collegae zich bij het verhoren van vrouwen inhielden. Een vrouw die betrokken was bij de voornoemde zaak, werd bij het verhoor door Ahlbrecht eenmaal met de vlakke hand geslagen toen ze niet wilde bekennen. Nadat ze uiteindelijk wel haar aandeel in de zaak had toegegeven, naar eigen zeggen nadat anderen eerst waren doorgeslagen, liet Ahlbrecht haar naar huis gaan omdat ze haar kind nog de borst gaf. Wel diende ze zich ter beschikking te houden van de *Sipo*. Wat hieronder precies werd verstaan, wachtte ze niet af: ze dook onder.⁶²⁰ Dat was niet onverstandig. Ahlbrecht stond op de *Außenstelle* bekend als iemand die zich geheel voor zijn werk gaf en voor de volle '100% uit de [...] mensen haalde wat erin zat. Dit geschiedde dan nogal eens met minder oirbare middelen.'⁶²¹ Ook Ahlbrechts chef Thomsen was hiervan op de hoogte. Niet alleen omdat de *verschärfte Vernehmungen* bij hem zouden zijn aangevraagd,⁶²² maar ook omdat er over de door Ahlbrecht gebruikte methoden door een stenotypiste bij hem werd geklaagd. 'Het is hier geen Rode-Kruis instelling', was zijn typerende reactie.⁶²³

De eerste tijd verhoorden Ahlbrecht en zijn collegae hun arrestanten in het souterrain van de *Außenstelle* aan de Utrechtseweg, maar toen eind 1943 intern verblijvende medewerkers begonnen te klagen over hun verstoorde nachtrust omdat verdachten

ook 's nachts werden verhoord, verhuisde Ahlbrechts afdeling naar een aan de *Außenstelle* grenzend pand.⁶²⁴ De *verschärfte Vernehmungen* werden van toen af aan daar uitgevoerd. Een van Ahlbrechts meest humoristische medewerkers had de gewoonte zich hier als de telefoon ging met 'Schlächtere-Kompagnie' te melden.⁶²⁵

6.2.4 IV-B4 Den Haag

De tweede groep van *Außenstellen* omvat die bureaus waar feitelijk van begin af aan is mishandeld. Dit gebeurde er niet zozeer door individuele *Sachbearbeiter*, maar veelal groepsgewijs. Vergeleken met de voorgaande categorie vertoonden de mishandelingen reeds een ernstig karakter al voor het plaatsvinden van de april-meistakingen van 1943, bovendien werd hierbij vaker van voorwerpen gebruik gemaakt. De groep wordt gevormd door de *Außenstellen* in Amsterdam en Rotterdam, daarnaast behoort ook het *Referat IV-B4* in Den Haag hiertoe. Oorspronkelijk had Harster bij zijn reorganisatie van het *BdS*-apparaat in elke provincie een *Außenstelle* ingericht met bovendien één in Den Haag voor de behandeling van de lokale aangelegenheden. De eerste leider hiervan, *Hauptsturmführer* en *Kriminalkommissar* dr. Ogilvi, werd in oktober 1940 vervangen door Lages. Wegens de Februaristaking werd de laatste naar Amsterdam gestuurd en nam daar vervolgens de leiding over van *Hauptsturmführer* en *Kriminalkommissar* Karl Benno Ditges, die in Amsterdam de *Sipo* leidde,⁶²⁶ en *Sturmbannführer* Wilkens die er op dat moment los van Ditges de *SD* bestierde.⁶²⁷ De *Außenstelle* in Den Haag werd vervolgens opgeheven, de taken ervan werden overgenomen door het hoofdkwartier.

De *Judensachen* in Den Haag en omgeving werden als gevolg hiervan behandeld door het *Judenreferat* van het hoofdkwartier. Dit *Referat* stond onder de rechtstreekse leiding van Harster en was bovendien op een andere locatie dan de overige afdelingen van het hoofdkwartier ondergebracht. Er is daarom weinig grond te veronderstellen dat de gewelddadige wijze waarop onderzoek naar het communistisch verzet werd gedaan door de medewerkers van IV-A, of de relatief geweldloze wijze waarop IV-E onderzoek deed naar spionage en sabotage, een relatie zal hebben gehad met hoe de medewerkers van IV-B4 in Den Haag met joden omgingen. Bovendien is er, in tegenstelling tot de *Judenreferate* in de *Außenstellen*, over IV-B4 voldoende bekend om een analyse van de mate van gewelddadigheid tot een behandeling van het functioneren van de medewerkers van deze afdeling beperkt te houden.⁶²⁸ In de onderstaande schets staan twee mannen centraal: *Sturmscharführer* en *Kriminaloberassistent* Franz Fischer en *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* Fritz Ernst Wilhelm Koch.⁶²⁹ Terwijl de eerste binnen IV-B4 verant-

617. Verklaring J.G., pv. 6-9-1947. Ibidem.

618. De illegale werker was gepakt door Nederlandse *SS*-ers van de *SS*-school op het landgoed Avegoor en was door hen reeds een gebroken been getrapd toen hij ontkende bonkaarten aan ondergedoken joden te verstrekken. Verklaring J.A. Reiff, pv. 6-10-1947. Ibidem.

619. Verklaring W.C. van de Goor, pv. 18-9-1947. Ibidem.

620. Verklaring H.E. van Amstel, pv. 20-9-1947. Ibidem.

621. Verklaring A.H.W. Zie ook verklaring J.G., pv. 6-9-1947. Ibidem. Ahlbrecht was in november 1944 betrokken bij het mishandelen van een illegaal werker die aan de gevolgen ervan overleed (pv. 17-6-1947. Ibidem). Dat valt echter buiten de onderzochte periode.

622. Verklaring P.J.W., ibidem; verklaring L. Heinemann, pv. 21-9-1946. MvJ, CABR: 66169.

623. Verklaring L.M. Lange, pv. 6-9-1947. MvJ, CABR: 66811, map BG Arnhem 87.

624. Verklaring C.E. Rappard en K.L.E. Denner, ibidem.

625. Verklaring C.E. Rappard, ibidem.

626. Verklaring K.B. Ditges (3-4-1946). NIOD, 248: 354. Daarnaast was hij ook hoofd van de afdeling I (*Verwaltung*).

627. De verhoudingen tussen de *Sipo* en de *SD* in Amsterdam waren destijds zo slecht dat de diensten geen eenhoofdige leiding hadden en niet in één gebouw waren ondergebracht. Helemaal goed kwam het onder Lages niet. Zie Croes 1997.

628. Of dit veroorzaakt is door een vergelijkenderwijs extreem gewelddadig optreden tegen joden en jodenhelpers in en rond het Nederlandse regeringscentrum, waardoor Justitie na de oorlog wel aandacht had voor de Duitse jodenvervolgers in Den Haag maar nauwelijks voor die in de *Judenreferate* van de *Außenstellen*, blijft de vraag.

woordelijk was voor de samenstelling en uitvoering van de deportaties uit de regio Den Haag naar Westerbork, was de tweede belast met de opsporing van ondergedoken joden.

Fischer had als uitvloeisel van zijn taak de deportaties uit Den Haag te organiseren veel contact met familieleden en kennissen van gearresteerde joden die voor hen kwamen pleiten. Hij stelde zich in deze kwesties over het algemeen bijzonder onbuigzaam op. Toen een vrouw in mei 1942 voor haar gearresteerde man een goed woordje kwam doen maar niet bereid bleek op oneerbare voorstellen van Fischer in te gaan, pakte hij woedend de telefoon en gaf direct opdracht haar echtgenoot op transport naar Mauthausen te stellen.⁶³⁰ Een gemengd gehuwde vrouw die voor haar in september 1942 gearresteerde echtgenoot kwam pleiten, vertelde hij onomwonden verder maar geen moeite te doen: joden hoorden niet in de maatschappij thuis, ja ze hoorden niet te leven.⁶³¹ Een gemengd gehuwde man wiens joodse echtgenote op 30 november 1942 werd gearresteerd omdat ze haar ster niet zichtbaar zou hebben gedragen, kreeg van Fischer te horen dat hij zijn vrouw nooit meer terug zou zien: 'Zij gaat naar een concentratiekamp en daar weten zij er wel weg mee.'⁶³² Toen een gemengd gehuwde vrouw Fischer vroeg of haar joodse echtgenoot gedeporteerd zou gaan worden aangezien zij geen kinderen hadden, antwoordde hij: 'dacht u dan van niet'? Of ze dan mee mocht, was haar vraag – Fischer wees dit resoluut van de hand: 'Nein das ist die jüdische Auswanderung wo keiner von zurück kommt.' Fischer wilde daarop weten hoe oud ze was en toen hij vernam dat ze 32 jaren telde, vertelde hij dat ze nog wel aan de man zou komen en dat zij daar wel voor zouden zorgen. Ze kon gaan. Bij het verlaten van de kamer hoorde ze dat Fischer een andere gemengd gehuwde vrouw, wier man al drie weken in kamp Amersfoort zat en van wie ze al die tijd niets had vernomen, toevoegde: 'uw man is naar Mauthausen, u weet toch wel wat dat betekent'⁶³³

Aan mishandeling van joden maakte Fischer zich ook schuldig. In de Cellenbarakken bijvoorbeeld, en deze mishandelingen hadden met een verhoor niets te maken.

'Meerdere malen moesten wij 's nachts aantreden om sportoefeningen te doen. Enige malen was Fischer hier bij aanwezig. Bij een dezer gelegenheden moest een der broers Brilleslijper de sportoefeningen voordoen. Fischer die hierbij tegenwoordig was, gaf die broer last dat hij degenen die de sportoefeningen niet goed deed, met een ijzere[n] staaf neer moest slaan. Daar Sam Brilleslijper door Fischer werd aangewezen, moest zijn broer hem met een ijzere[n] staaf mishandelen. Deze deed het volgens Fischer niet goed en werd toen door twee andere gevangenen [...] op last van Fischer zodanig mishandeld, dat hij bloedende uit neus en mond bleef liggen en een dag bewusteloos was.'⁶³⁴

629. Beiden werden na de oorlog in Nederland voor hun daden ter verantwoording geroepen en veroordeeld. Dit was met Kochs chef *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Karl Schmidt en Kochs voormalige collegae, waaronder *Sturmscharführer* en *Kriminaloberassistent* Willy Neef, *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* Walter Hilbers, *Hauptsturmführer* en *Kriminaloberassistent* Friedrich Seidenstücker en *Oberscharführer* en *Kriminalassistent* Gustav Nagel, niet het geval.

630. Verklaring S. Rozeboom, pv. 7-9-1946. MvJ, CABR: 378, bundel 1.

631. Verklaring H.G. Posthuma, pv. 27-8-1946. *Ibidem*. Drie weken lang bezocht ze elke dag 'Windekind' om voor haar man te pleiten, maar zonder resultaat.

632. Verklaring M.W.A. Luijendijk, pv. 14-5-1948. MvJ, CABR: 287.

633. Verklaring G. Wijnman-Brüninghold, *ibidem*.

634. Verklaring M. Fraenkel, *ibidem*.

Dit was geen incident. J. de Wolf zat in 1943 gedurende een half jaar in de Cellenbarakken gevangen. Zodoende was hij er getuige van dat Fischer in die periode ongeveer honderd transporten samenstelde 'en nagenoeg bij elk transport heb ik Fischer joden-mensen zien mishandelen.'⁶³⁵

Maar ook bij het verhoren mishandelde Fischer. Begin 1943 bijvoorbeeld sloeg hij een joodse man tijdens een ondervraging met een soort knots totdat deze het bewustzijn verloor. 'Het bloed liep de man uit neus, mond en oren.'⁶³⁶ Gearresteerde joodse onderduikers die weigerden een verklaring af te leggen, werden door Fischer en anderen met vlakke handen, vuisten en stokken of gummiknuppels geslagen, geschopt en ook wel in een bad onder water gehouden.⁶³⁷ Ook onderduikverleners werden op een dergelijke wijze behandeld. Een van hulp aan joden verdachte man werd door Fischer en een collega half oktober 1943 getrapt en met een stok mishandeld tot hij het bewustzijn verloor, diens vrouw werd met een bureaustoel bont en blauw geslagen.⁶³⁸

Nu was het mishandelen van gearresteerde joden en jodenhelpers om ze aan het praten of bekennen te krijgen in Den Haag gebruikelijk.⁶³⁹ Meestal gebeurde dit echter door Koch en diens assistenten. Hun verhoren begonnen gewoonlijk zonder geweld. Een in januari 1944 wegens jodenbegunstiging gearresteerde joodse man werd bijvoorbeeld eerst normaal gevraagd namen en adressen te geven. Hij weigerde, waarop Koch zei het op een andere manier te zullen proberen en opdracht gaf kniebuigingen te maken. Toen die naar zijn zin niet diep genoeg waren, schopte en sloeg hij de man. Vervolgens sloeg Kochs assistent A.B. de man met een soort gordijnroede waar hij hem maar kon raken.⁶⁴⁰

Met joodse vrouwen werd ook weinig zachtzinnig omgesprongen. Zo werd een ondergedoken joodse vrouw op 30 juli 1943 op haar duikadres gearresteerd en overgebracht naar 'Windekind' aan de Nieuwe Parklaan 76 te Scheveningen waar IV-B4 destijds kantoor hield. Ze weigerde te bekennen dat ze joods was waarop Koch haar bij haar hals greep en zei: 'als je niet bekennt dat je Jodin bent, zal ik je wurgen.' Vervolgens schudde hij haar hoofd met grote kracht heen en weer en smet haar tegen de grond.⁶⁴¹

Een ander geval van mishandeling deed zich enkele maanden later voor. Hans Polak werd met zijn vrouw op 24 april 1944 op hun onderduikadres in Rijswijk door A.B. en J.H.C.K. gearresteerd. Reeds bij de aanhouding werd Polak mishandeld. Het tweejarig kind van het echtpaar was op hetzelfde adres verborgen, maar werd bij de inval door Kochs assistenten over het hoofd gezien en daarna direct door de niet gearresteerde onderduikverleners elders ondergebracht. Toen het Koch duidelijk werd dat het echtpaar een kind had, concentreerde hij zich hierop. Een gemiste arrestatie: kon

635. Verklaring J. de Wolf, pv. 23-8-1946. MvJ, CABR: 378, bundel 1.

636. Verklaring Ph. Prins, pv. 14-5-1948. NIOD, 248: 479.

637. Verklaring J. de Wolf, pv. 23-8-1946. MvJ, CABR: 378, bundel 1. Zie ook verklaring A.P. van Es-Janse, pv. 14-5-1948. NIOD, 248: 479.

638. Verklaring G. v.d. Velden, *ibidem*. Zijn echtgenote overleed in Ravensbrück.

639. Verklaring van de voormalige hoofdonderzoeker van de Documentatiedienst J.H.C.K. die sinds maart 1943 voor Koch werkte. Pv. 1-8-1947. MvJ, CABR: 210.

640. Verklaring J.T. Wijsenbeek, *ibidem*. Zie voor de achtergronden van deze zaak waaraan het verraad van F. Weinreb ten grondslag zou hebben gelegen Giltay & Van der Leeuw 1976: deel twee, 1204-1223.

641. Verklaring M. Heymans, pv. 1-8-1947. MvJ, CABR: 210.

hij het nog corrigeren? Maar Polak weigerde hem te vertellen waar zijn kind nu was. Hij werd vervolgens mishandeld. Zijn vrouw was getuige van de gevolgen:

‘De aanblik van mijn man was voor mij wanhopig. Hij maakte een gemartelde indruk. Zijn gezicht was met bloed overdekt en van pijn vertrokken. Het was hem aan te zien dat hij ontzettend leed. [J.H.C.K.] zeide tegen mijn man: “Als je ’t niet zegt doen wij ’t zelfde met je vrouw, dan kun je haar morgen begraven.” Mijn man moest weer kniebuigingen maken. Op wenken van Koch [...] gaf [A.B.] mijn man stompen en schoppen.’⁶⁴²

Polak werd daarnaast verhoord over zijn rol in de onderduikorganisatie ‘Frits’. Zo kwam Koch op het spoor van Wouter van der Poel.⁶⁴³ Eind april 1944 werd Van der Poel door J.H.C.K. en A.B. gearresteerd en overgebracht naar de Mesdagstraat 52, het toenmalige onderkomen van IV-B4.

‘Koch wilde van mij namen en adressen weten van Joden, die door ons verzorgd werden. Ik bleef ontkennen deze te weten [...] Daarop gaf [J.H.C.K.] mij ongeveer tien zeer harde slagen met zijn hand in mijn gezicht, waarbij hij mij een der voortanden uitsloeg. Tengevolge van deze slagen is het gehoor van mijn rechteroor blijvend sterk verminderd.’

Van der Poel bleef ontkennen en moest een half uur lang kniebuigingen maken. Hij bleef echter zijn mond houden, waarop

‘Koch [...] mij beet[pakte] en [...] mij met kracht tegen de muur [gooide], steeds maar zeggende: “namen en adressen moet ik weten”. Hierna haalde [A.B.] op een wenk van Koch een stok. Ik moest in gebukte houding gaan staan en kreeg van [A.B.] op een wenk van Koch ongeveer 30 slagen met de stok op mijn zitvlak. Het is onbeschrijfelijk wat een pijn dit veroorzaakte.’

Van der Poel verloor het bewustzijn en zakte in elkaar. J.H.C.K. bracht hem weer bij door tot bloedens toe tegen zijn benen te schoppen. Aansluitend op deze mishandeling gaf Van der Poel nog steeds voor geen namen en adressen te kennen, wel erkende hij voor levensmiddelenkaarten te hebben gezorgd. Na een kwartier door Koch rustig te zijn verhoord, zei deze: ‘dat wordt Mauthausen, derde graad. Weet je wat dat betekent? Je zult deze oorlog niet overleven.’ Toen Van der Poel met een hand steun zocht bij het bureau van Koch zei de *Kriminalsekretär*: ‘doe je handen weg, handen van jodenvrienden wil ik niet op mijn bureau hebben.’ Vervolgens moest Van der Poel weer gebukt gaan staan, sloeg A.B. hem opnieuw met een stok op zijn achterwerk en moest hij weer kniebuigingen maken. Dit verhoor duurde van ’s ochtends tien uur tot ’s middags halfvier.⁶⁴⁴

642. Verklaring A. Fels-Kupferschmidt, *ibidem*.

643. Er is sprake van de inzet van een celspion tegen Polak. Het is ook mogelijk dat hij vanwege de mishandelingen uiteindelijk doorsloeg.

644. Verklaring W. van der Poel, *ibidem*. Na vijf weken *Einzelhaft* in de Cellenbarakken werd Van der Poel via Vught naar het concentratiekamp Oranienburg gebracht en daar uiteindelijk door de Russen bevrijd.

Nee, Koch voelde weinig sympathie voor ‘jodenbegunstigers’: vuisten, gummi-knuppels, ijzeren staven en soms zweepen werden gebruikt om hen aan het verklaren te krijgen.⁶⁴⁵ Ook met joden zelf had hij weinig op. Toen bij een inval in een woning in Voorburg door Koch en kornuiten een schuilplaats onder de vloer werd ontdekt, schoot A.B. met zijn pistool een keer of zes dwars door deze vloer om de drie personen tellende joodse familie eruit te jagen, hierbij de twaalfjarige zoon aan de schouder verwondend. Toen ze tevoorschijn waren gekomen zei Koch tegen A.B.: ‘in jouw plaats had ik ze alle drie doodgeschoten.’⁶⁴⁶ Nu werd er wel vaker geschoten door Kochs assistenten. De inval in een woning in Den Haag, waar de drie personen tellende joodse familie Knorringa was ondergedoken, liep uit op een schietpartij waarbij Knorringa werd gedood en diens zoon zwaar werd verwond.⁶⁴⁷

Een ander illustratief geval is dat van Ellen van der Vlucht-Stokvis. Als gemengd gehuwde joodse vrouw was ze op 19 augustus 1943 vanwege een overtreding van de voor joden geldende bepalingen gearresteerd. Haar man probeerde haar vrij te krijgen en schakelde met dit doel onder meer F. Weinreb⁶⁴⁸ in. Uiteindelijk kreeg Van der Vlucht de toezegging dat zijn vrouw van het kamp Vught, waar ze opgesloten zat, naar Westerbork zou worden overgebracht om te worden vrijgelaten. De secretaresse van Heinrich, hoofd van het *Schutzhaftreferat*, liet hem de telex zien waarin Zöpf opdracht gaf zijn vrouw van Vught naar Westerbork over te brengen. Heinrich voerde de opdracht echter niet uit met als gevolg dat mw. Van der Vlucht met het transport van 15 november 1943 rechtstreeks van Vught naar Auschwitz werd gebracht. Van der Vlucht wees de secretaresse van Zöpf hierop met als gevolg dat zijn vrouw na acht dagen uit Auschwitz terugkeerde en werd opgesloten in de Cellenbarakken, kaalgeknipt en met een nummer op de arm getatoeëerd. Bds Naumann liet Van der Vlucht weten dat zijn vrouw nu spoedig vrij zou komen, maar dit gebeurde niet: in december 1943 bracht Koch, die woedend zou zijn geweest over haar terugkomst,⁶⁴⁹ haar in samenwerking met *Polizei*angestelde Hedwig Fey zelf terug naar Auschwitz.⁶⁵⁰

6.2.5 *Außenstelle* Rotterdam

Zoals op alle *Außenstellen* van de Sipo en de SD in Nederland het geval was, werden arrestanten ook in die in Rotterdam van begin af aan met behulp van klappen in het gezicht geïntimideerd.⁶⁵¹ Hoewel onder Moller ook al flink op andere wijze werd geslagen, lijken ernstige mishandelingen zich in Rotterdam niet voor november 1942 te hebben voorgedaan. Ook de resultaten van een enquête onder voormalige arrestanten

645. Verklaringen A.J. Peeters, H.A. Koops, J.W. Gerdes-Oosterbeek, W.P.M.M. van Gennip, A.A. van der Heyden en J. Horstink, *ibidem*.

646. Verklaring F. Bahrenholz, *ibidem*; zie ook de ten dele afwijkende verklaring van F.E.W. Koch en J.H.C.K., *ibidem*; en voor F. Weinrebs rol in deze zaak Giltay & Van der Leeuw 1976: deel twee, 1237-1254.

647. Verklaring onderduikverlener A.J. Mesker, pv. 1-8-1947. MvJ, CABR: 210. Zie ook de deels afwijkende verklaring van J.H.C.K., *ibidem*. Geen van de Knorringa's overleefde de oorlog.

648. Zie voor F. Weinrebs rol wat betreft deze zaak Giltay & Van der Leeuw 1976: deel twee, 1175-1190.

649. Verklaring J.C.H.K., pv. 1-8-1947. MvJ, CABR: 210.

650. Verklaring A.R. van der Vlucht, *ibidem*. Koch beweerde van Zöpf een opdracht te hebben gekregen de vrouw, die de oorlog niet overleefde, terug te brengen naar Auschwitz (verklaring F.E.W. Koch, *ibidem*).

Zie ook verklaring J.C.H.K. en F. Weinreb, *ibidem*.

651. Verklaring M.C. van den Hoek, pv. 2-10-1947. MvJ, CABR: 76906.

van de Rotterdamse Sipo wijzen in deze richting.⁶⁵² In november 1942 ging het er bij een onderzoek naar ‘Vrij Nederland’ echter hard aan toe. Jan Krop en Adriaan Hendrik Bernhard Breukelaar behoorden tot de overlevenden van de eerder genoemde geweldadige inval van Groep X op de Eerste Pijnackerstraat. Eenmaal gearresteerd werden zij overgebracht naar de Cellenbarakken in Scheveningen en daar verhoord door *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* Martin Johann Kohlen en *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* Kurt Karl Ferdinand Henry Richter. Toen Kohlen de indruk kreeg dat Krop de waarheid niet sprak, sloeg hij hem met een gummiknuppel op praktisch alle delen van zijn lichaam en hield hier pas mee op toen hij zelf te uitgeput was om door te gaan.⁶⁵³ Krops hoofd en geslachtsdelen werden op dat moment in Kohlens slagenregens nog ontzien – Breukelaar zou minder gelukkig zijn.

Reeds bij het eerste verhoor kreeg Breukelaar de bij de Sipo vrij algemeen toegepaste slagen met de vlakke hand in het gezicht. Maar toen hij weigerde om namen van andere leden van ‘Vrij Nederland’ te noemen, grepen Kohlen en Richter naar hun gummiknuppels en trakterden hem op een honderdtal slagen. Gedurende een aantal opeenvolgende dagen werd Breukelaar vervolgens door Kohlen in de Cellenbarakken verhoord. Hij werd hierbij geslagen. De normale taks was veertig slagen: tien op zijn linker- en tien op zijn rechter borsthelft, tien op zijn linker- en tien op zijn rechterrughelft. Ook zijn rechter knieholte werd met de gummiknuppel bewerkt. Op vrijdag 5 november 1942 werd hij vervolgens overgebracht naar de *Außenstelle* in Rotterdam en met speciale boeien die bij elke beweging steeds strakker gingen zitten aan zijn polsen geboeid. Een tweede boei ketende zijn polsen aan een hete verwarmingsbuis boven zijn hoofd. Dit was een speciale ‘Rotterdamse’ techniek die geregeld door Kohlen werd toegepast.⁶⁵⁴ Tot de daarop volgende morgen liet Kohlen Breukelaar zo staan om hem tot het noemen van namen te bewegen. Dit weigerde de man de volgende dag echter nog steeds te doen en daarom werd hij nu door Kohlen met zijn handen aan een verwarmingsbuis geboeid die zestig centimeter boven de vloer liep. Kohlen duwde hem verder in de gebukte houding waarin hij was komen te staan waardoor de klembouwen zich steeds strakker om zijn polsen sloten. Vervolgens sloeg Kohlen hem met een gummiknuppel op zijn hoofd en lichaam en schopte hem hard in zijn ribben.⁶⁵⁵ Hierna werd Breukelaar 36 uur achtereen verhoord door Kohlen en Richter. Ze sloegen hem hierbij met hun gummiknuppels.⁶⁵⁶

De vervanging van *Außenstellenleiter* Moller door Wölk bracht in de werkwijze geen verandering. Niet in de laatste plaats omdat Wölk reeds had getoond geweld niet

652. Deze vond plaats in 1947 en 1948. Van de 42 reagerende respondenten gaven acht aan te zijn mishandeld door leden van de Rotterdamse Sipo waarvan zes in 1943. Over de wijze waarop dit onderzoek is uitgevoerd is verder niets bekend. Antwoordformulieren in: MvJ, CABR: 336.

653. Verklaring J. Krop, pv. 3-9-1947. MvJ, CABR: 336.

654. Zie verklaring G.J. Vos, pv. 13-11-1945. Ibidem; verklaringen Ph. Olivier en G.H. Snoek, sententie Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage, vijfde kamer te Rotterdam, inzake het proces tegen M.J. Kohlen, d.d. 11-3-1949. Ibidem.

655. Een rib scheurde. Breukelaars borstvlies raakte vervolgens ontstoken, en deze ontsteking sloeg over naar een long. In 1949 was hij hiervoor nog onder doktersbehandeling.

656. Verklaring A.H.B. Breukelaar. Sententie Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage, vijfde kamer te Rotterdam, inzake het proces tegen M.J. Kohlen, d.d. 11-3-1949. MvJ, CABR: 336; pv. 3-9-1947, ibidem; pv. 13-11-1945, ibidem. Kohlen ontkende de mishandelingen na de oorlog niet (sententie 11-3-1949, ibidem). Hij voerde als verzachtende omstandigheid aan dat hij opdracht had gekregen een verscherpt verhoor af te nemen en dat hij ‘zenuwziek’ was waardoor hij mogelijk de voorschriften van dergelijke verhoren had overtreden (pv. 3-9-1947, ibidem).

te schuwen. Van 17 oktober tot en met 15 december 1942 had Wölk aan het hoofd van een *Sonderkommando* gestaan dat onderzoek deed naar de Nederlandse Volksmilitie (NVM). De *Polizisten* lieten tijdens dit onderzoek elke terughoudendheid varen, te meer daar het hier in de woorden van Wölk om ‘eine von Juden geleitete und von jüdischen Elementen stark durchsetzte rein kommunistische Organisation’ ging.⁶⁵⁷

Elias Dingsdag, een van de NVM-arrestanten, werd naar eigen zeggen bij elk verhoor mishandeld. Hij werd met riemen geslagen en moest kniebuigingen maken met een stoel in zijn handen. Na een verhoor werd hij eens voor enkele uren in een muurkast opgesloten en vervolgens met zijn handen achter zijn knieën kromgeboeid door *Sturmscharführer* en *Kriminaloberassistent* Konrad Scholl. Met zijn winterjas aan werd hij voor de gloeiende haard gezet. ‘Zo heb ik daar enige uren opgevouwen voor de haard moeten staan. Ik kreeg het zo warm, dat ik vrijwel stikte van de hitte.’ De Duitsers hadden ondertussen de kamer verlaten. Na enige tijd kwamen ze terug, vijf man in totaal. Op last van Wölk werd Dingsdag vervolgens door de Nederlandse agent H.G. met een riem geslagen. Scholl zette een pistool op zijn voorhoofd en een andere Duitser trok haren uit zijn hoofd. ‘Wölk, die een fles bier zat te drinken, voegde mij toe: “Als mijn bier op is en je hebt nog niet bekend, sla ik de fles op je hoofd stuk.”’ Toen de fles leeg was, voegde Wölk daad bij woord. Vervolgens werd Dingsdag op een tafel gelegd en met riemen geslagen tot hij bewusteloos was. Met een emmer water werd hij weer bijgebracht, daarna kromgeboeid voor de haard te drogen gelegd.⁶⁵⁸

Eenmaal hoofd van de *Außenstelle* Rotterdam zette Wölk de lijn voort die hij bij het *Sonderkommando* had uitgezet. Zijn ondergeschikten spoorde hij voortdurend aan hun onderzoeken snel af te ronden, iets waardoor zij zich aangemoedigd zagen geweld tijdens de verhoren te gebruiken.⁶⁵⁹ En als dat nog niet voldoende aanmoediging was, dan gaf Wölk zelf wel het ‘goede’ voorbeeld. Nog geen maand hoofd van de *Außenstelle* Rotterdam stompte en schopte hij reeds een geboeide arrestant.⁶⁶⁰

Hauptscharführer en *Kriminalsekretär* Johannes Wilhelm Hoffmann, een voormalige bokser die in Rotterdam de zaken van communisten behandelde, toonde de boodschap te hebben begrepen. Hij stompte en sloeg arrestanten zo hard in hun gezicht, dat hij in meerdere gevallen hun kaken brak.⁶⁶¹ Met name Henk Speksnijder moest het ontgelden. Op 9 januari 1943 was hij door Hoffmann gearresteerd als uitvloeisel van de zaak tegen de NVM. Bij zijn arrestatie had hij zich verzet waarna Hoffmann met de hak van zijn laars Speksnijders kaak in elkaar trapte. Eenmaal in de *Außenstelle* had Speksnijder nog getracht te ontkomen met een duik door een raam – hij bleef echter met een voet aan de sponning hangen en werd weer gegrepen.⁶⁶² Tijdens het verhoor werd hij vervolgens door Hoffmann met een karwats op zijn achterwerk en lendenen gesla-

657. Brief Wölk aan de politiepresident van Rotterdam d.d. 24-10-1942. Ibidem.

658. Verklaring E. Dingsdag, pv. 15-12-1947. MvJ, CABR: 77011, 3.

659. Verweerschrift J.W. Hoffmann. MvJ, CABR: 76906.

660. Verklaring P. Ligtlif, pv. 20-6-1947. MvJ, CABR: 77011, 1.

661. Verklaring G.L.B. Themann (een tandarts die slachtoffers van Hoffmann behandelde), F.A. Colette, A. Verbrugge, W.T. van der Stokker. Sententie van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage, 5e kamer te Rotterdam, inzake het proces tegen J.W. Hoffmann, 11-4-1949. MvJ, CABR: 76906.

662. Verklaring K.F. van der Wilt, pv. 29-9-1947. Ibidem.

gen zodat deze geheel ontveld waren, het bloed uit zijn wonden stroomde en zijn kle-
ren eraan deed kleven.⁶⁶³

Dergelijke mishandelingen reserveerde Hoffmann overigens niet alleen voor
communisten, ook gearresteerde ondergedoken joden werden door hem soms met een
karwats of een rotting geslagen ‘alsof hij met een voorhamer sloeg’.⁶⁶⁴ Hoffmann pro-
beerde er zo niet alleen achter te komen door wie de joden waren geholpen, maar ook
waar zij hun eventuele geld hadden verborgen. Bij vrouwen gebruikte Hoffmann gere-
geld een andere techniek: onder de woorden ‘Fingerspitzengefühl, Holzaugen – zock
zock’ stak hij zijn vingers in hun ogen.⁶⁶⁵ Zwangere vrouwen werden niet ontzien,
integendeel. Zij werden door hem in hun buik geschopt.⁶⁶⁶

6.2.6 *Außenstelle* Amsterdam

Mishandeling van arrestanten kwam op de *Außenstelle* Amsterdam van begin af aan
voor, hoewel de ernst en de frequentie over de jaren heen niet gelijk was. In het gebouw
aan de Euterpestraat (en later ook in de er tegenover liggende *Zentralstelle*) werden van-
af 1941 arrestanten in toenemende mate geslagen om ze tot bekentenissen c.q. verkla-
ringen over illegale medewerkers en ondergedoken joden te bewegen. Afgaande op de
gegevens die na de oorlog zijn verzameld over bekend geworden mishandelingen, ver-
dubbelde van 1941 tot 1943 het aantal gevallen jaarlijks om daarna te stabiliseren.⁶⁶⁷
Maar mishandelingen vonden niet alleen op de *Außenstelle* of de *Zentralstelle* plaats: ook
in de Huizen van Bewaring I (Weteringschans) en II (Amstelveenseweg), waar de
arrestanten van de Sipo werden opgesloten, vielen klappen.

Over mishandelingen in 1940, toen de *Wehrmacht* nog het toezicht op de Wete-
ringschans had, is weinig bekend. Duidelijk is in ieder geval dat er werd mishandeld
nadat begin 1941 de Sipo de controle had overgenomen.⁶⁶⁸ Een deel van de mishandelin-
gen werd gepleegd door de *Sachbearbeiter* in het kader van hun verhoren, meestal gebeur-
de dat in één van de vier advocatenkamers in dit Huis van Bewaring. Maar ook de bewa-
kers en zelfs de toenmalige commandant Kohl maakten zich op grote schaal aan mishan-
delingen schuldig. Met name in 1941 en 1942 heerste er een rauw regime, gevangenen
werd het toen niet eens toegestaan een fotootje van dierbaren in hun cel te hebben.⁶⁶⁹

Nadat Kohl in september 1943 was opgevolgd door *Oberscharführer* Michael Ettl
verbeterde de situatie in het Huis van Bewaring I aanmerkelijk. Ettl probeerde er bij
zijn ondergeschikten de wind onder te houden en lijkt daar redelijk in te zijn geslaagd.

663. Verklaring F.A. Colette en A. Overdijk, ibidem. P.C.V., de NSB-commandant van de Delftse politie,
verbod in het Haagsche Veer dat Speksnijders wonden werden verbonden.

664. Verklaring S. de Haas, ibidem.

665. Verklaring M.M. Fecht, pv. 20-11-1947. MvJ, CABR 76906; sententie van het Bijzonder Gerechtshof
te 's-Gravenhage, 5e kamer te Rotterdam, inzake het proces tegen J.W. Hoffmann, 11-4-1949. Ibidem; ver-
klaring A.E. Steinacker, pv. 1-8-1947. Ibidem en sententie van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenha-
ge, 5e kamer te Rotterdam, inzake het proces tegen J.W. Hoffmann, 11-4-1949, ibidem.

666. Verklaring A.E. Steinacker, ibidem en pv. 17-5-1945. MvJ, CABR: 79284 (pf. Den Haag 109/49).

667. Overzichten in MvJ, CABR: 140, 9, mappen 1, 1A, 1B en 2. De gegevens over 1945 lijken onvolledig.
Meershoek (1999: 280) meent ten onrechte dat de Sipo in Amsterdam pas in het voorjaar van 1943 over-
ging tot ongereguleerde mishandeling.

668. Verklaring J. van Putten. Pv. van de terechtzitting van de Eerste Kamer van het Bijzonder Gerechts-
hof te Amsterdam inzake het proces tegen W. Lages, 19 juli – 20 september 1949. MvJ, CABR: 140, 1.

669. Verklaring J. van Putten. Transcriptie van het proces tegen W. Lages. Ibidem, 5.

Niet dat mishandelingen onder zijn bewind niet meer voorkwamen, dat was niet het
geval, maar over het geheel genomen lijkt in ieder geval het bewakend personeel in de
gevangenis hier niet meer bij betrokken te zijn geweest. Dit was mede het gevolg van
het dreigement van D. Wakker, een gevangene die in de administratie van de gevange-
nis werkte, de onregelmatigheden aan Ettl te zullen melden (Wakker 1951: 69, 113).
Mishandelingen liet Ettl niet over zijn kant gaan: hij deelde daadwerkelijk straffen uit
als hij zijn ondergeschikten hierop betrapte.⁶⁷⁰ De visiterende *Sachbearbeiter* uit de
Euterpestraat gingen echter door met het slaan van gevangenen, maar wachtten hier-
mee gewoonlijk wel tot Ettl afwezig was.⁶⁷¹ Bovendien waakten zij ervoor tijdens de
mishandelingen te worden betrapt.⁶⁷²

Wat Lages van de mishandelingen wist, is niet helemaal duidelijk. Net als bij
BdS Harster het geval was, zijn er verklaringen van ondergeschikten dat hij zeer tegen
mishandeling was gekant.⁶⁷³ In tegenstelling tot Harster zijn er ook daadwerkelijke
bewijzen dat Lages tegen mishandelingen optrad,⁶⁷⁴ maar tegelijkertijd zijn er ook
aanwijzingen dat hij op zich geen problemen had met ‘hardhandig’ optreden. Zo tole-
reerde hij de gebruikelijke slagen en schoppen die in zijn aanwezigheid bij het over-
brengen van gevangenen uit de *Außenstelle* en de *Zentralstelle* naar elders werden uitge-
deeld.⁶⁷⁵ En hoewel hij geregeld inspectie hield in de Weteringschans, negeerde hij de
bloedsporen die iedereen bij een oppervlakkige inspectie van de cellen had kunnen
zien.⁶⁷⁶ Bovendien kregen de gevangenen van hem bij dergelijke gelegenheden niet de
mogelijkheid hun beklag te doen.⁶⁷⁷ Daar moet echter bij worden opgemerkt dat de
meeste mishandelde arrestanten sowieso te bang waren om er over te praten uit angst
aanleiding voor nieuwe klappen te geven.⁶⁷⁸

Het vuur uit zijn sloffen lijkt Lages in ieder geval niet te hebben gelopen waar het
ging om het toezien op een correcte behandeling van de arrestanten. Zo kwam hij gedu-
rende de gehele bezetting naar eigen zeggen maar een keer of twee op de ziekenzaal van
de Weteringschans terwijl juist daar de mishandelde arrestanten waren te vinden.⁶⁷⁹ En
hoewel Lages’ kantoor binnen de *Außenstelle* geïsoleerd lag en hij veel afwezig was,⁶⁸⁰
konden voor iemand die door de gangen van de *Außenstelle* (en de *Zentralstelle*) liep de
geluiden van het slaan en schreeuwen van de *Sachbearbeiter* en het huilen, schreeuwen en

670. Verklaring D. Wakker. Pv. van de terechtzitting van de Eerste Kamer van het Bijzonder Gerechtshof
te Amsterdam inzake het proces tegen W. Lages, 19 juli – 20 september 1949. Ibidem, 1.

671. Verklaring D. Wakker. Transcriptie van het proces tegen W. Lages. Ibidem, 5. Zie ook verklaring J. van
Putten, pv. 3-3-1948. Ibidem, 9, map 1.

672. Verklaring R. Scherf, ibidem.

673. Bijvoorbeeld verklaring F. Viebahn. Transcriptie van het proces tegen W. Lages. Ibidem, 5; en de ver-
klaringen van M. Ettl (7-2-1950), F. Viermann (19-6-1951) en O. Kempin (27-10-1949). Ibidem, 2.

674. Schrijven *Außenstelle* Amsterdam aan het Directoraat-generaal van Politie d.d. 8-9-1944 inzake de
berisping van de bij de *Außenstelle* gedetacheerde Nederlandse rechercheur W.C.M. vanwege het (te)
hardhandige optreden tegen een arrestant. Nationaal Archief, 2.09.53: 674. Zie ook de verklaring van D.
Cohen. Transcriptie van het proces tegen W. Lages. MvJ, CABR: 140, 5.

675. Verklaring M. de Labella. Pv. van de terechtzitting van de Eerste Kamer van het Bijzonder Gerechts-
hof te Amsterdam inzake het proces tegen W. Lages, 19 juli – 20 september 1949. Ibidem, 1.

676. Schrijven S.G.C. Langendam d.d. 28-7-1949 aan mr. Van Rij. Ibidem, 6, map ‘Lages correspondentie’.

677. Verklaring J. van Putten. Transcriptie van het proces tegen W. Lages. Ibidem, 5.

678. Verklaring J. van Putten. Ibidem.

679. Verklaring W. Lages. Ibidem.

680. Brief W.K. Jansma, die in 1941 en 1942 op de *Außenstelle* werkzaam was, aan mr. Veenstra d.d. 27-7-
1949. Ibidem, 2.

gillen van hun slachtoffers moeilijk onopgemerkt blijven.⁶⁸¹ Nu zou men kunnen aanvoeren dat Lages deze geluiden misschien niet zo vreemd in de oren klonken: hij verhieft immers zijn stem ook geregeld tegen zijn ondergeschikten en trakteerde hen hierbij soms op oorvijgen. Het lijkt daarmee niet onwaarschijnlijk dat Lages' achterdocht bij het horen van dergelijke geluiden niet direct werd gewekt: er werd blijkbaar gewerkt. In dit verband dient te worden vermeld dat ondergeschikten van Lages, zoals de Nederlandse hoofdonderzoekers W.C.M. en M.K. en *Sturmscharführer* en *Kriminaloberassistent* Emil Rühl, hun mishandelen verborgen probeerden te houden. Tijdens de slagenregens kregen de slachtoffers soms een doek in hun mond gepropt om het geluid te smoren. Soms ook werden zij na afloop van het verhoor met hun hoofd onder de kraan gehouden om het bloed weg te spoelen. Bij de overbrenging naar de Weteringschans werden ze dan zoveel mogelijk aan het oog onttrokken om lastige vragen te vermijden.⁶⁸² De Duitse collegae van de Nederlandse agenten die naar de *Sipo* waren gedetacheerd, wezen de laatsten er bovendien op hoe te mishandelen zonder veel sporen achter te laten.⁶⁸³

De mishandelingen die op de *Außenstelle* Amsterdam of in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans werden toegepast om arrestanten aan het praten te krijgen, bestonden veelal uit stompen en trappen, maar gummiknuppels werden ook gebruikt. Zoals op de andere *Außenstellen* van de *Sipo* en de *SD* het geval was, werden de slagen meestal op de rug en met name het achterwerk van de arrestant toegediend, zo in de verte herinnerend aan de richtlijnen zoals die bestonden voor toepassing van de verscherpte verhoren. Ook vrouwen werden op een dergelijke wijze mishandeld:

‘De mishandeling bestond uit het stompen in mijn gezicht, met de vuist, het slaan met de vlakke hand en met een gummistok slaan op mijn lichaam [...] Ik moest met mijn buik op een tafel liggen, zodanig dat ik met mijn vingertoppen de grond kon raken. Toen ik zo lag sloegen ze met kracht op mijn achterste. De uitwerking hiervan was verschrikkelijk, het gedeelte waar ze mij hebben geslagen zag daarna zwart en was ontzettend pijnlijk.’⁶⁸⁴

Soms leidde dit soort slagen tot ernstige verwondingen en zelfs acuut levensgevaar. C.J. van Manssem, arts en gevangene in het Huis van Bewaring II aan de Amstelveenseweg, ontmoette in april 1944 een man die net was verhoord.

‘Hij heette Van Rijn en werd om politieke redenen vervolgd. Hij was op de dag, dat ik hem [...] aantrof, in het gebouw van de Sicherheitspolizei aan de Euterpestraat te Amsterdam voor de tweede of derde maal ondervraagd. Hij was toen over een tafel gebonden, nadat zijn broek was afgestroopt

681. Verklaring M. de Labella, die als timmerman in beide gebouwen werkzaam was. Pv. van de terechtzitting van de Eerste Kamer van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces tegen W. Lages, 19 juli – 20 september 1949. Ibidem, 1.

682. Verklaring M. Arends, pv. 3-3-1948. Ibidem, 9, map 1 en transcriptie van het proces tegen W. Lages, ibidem, 5. Arends, die na de mishandelingen versuft was en nauwelijks kon lopen, werd eenmaal buiten naar een auto voor de *Außenstelle* gesleept. Een officier van de *Sipo* welke het gezelschap hier tegen het lijf liep, werd verteld dat Arends een dronkelap was die naar de Weteringschans moest.

683. Verklaring R. Scherf, pv. 3-3-1948. Ibidem, 9, map 1.

684. Verklaring H.J. van der Beijl. Ibidem.

en zijn bovenkleding was opgeschort. Een juffrouw was daarbij tegenwoordig. Daarop kreeg Van Rijn veertien stokslagen, waarna bedoelde juffrouw naast hem op een andere tafel werd gebonden. Haar rokken werden naar boven geslagen, waarop zij ook enige stokslagen ontving. Vervolgens kreeg Van Rijn weer een aantal stokslagen, naar hij schatte ongeveer zeventig. Daarop was een dikke straal bloed uit zijn anus gespoten, waarop hij zich mocht aankleden en naar de dichtstbijzijnde tramhalte werd overgebracht en toen met de tram na eenmaal overstappen naar het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg en naar zijn cel werd gebracht. Toen ik deze Van Rijn op bedoelde zaterdagmiddag aantrof, was zijn gehele onder- en bovengoed doordrenkt van bloed en zijn gehele rug bont en blauw van zijn nek tot zijn knieholten. Ik vermoedde dat hij een perforatie van de darm had [...] Ik schat 's mans bloedverlies op ongeveer twee liter.’⁶⁸⁵

Ook andere voorwerp werden gebruikt om mee te slaan, zoals een gevlochten touw met een ijzeren ring aan het uiteinde. Kempin en *Oberscharführer* en *Kriminalassistent* Friedrich Engelsman bedienden zich hiervan in 1941 om een Jehova's getuige te bewegen namen van geloofsgenoten te noemen.⁶⁸⁶

Een techniek die in Amsterdam veel werd gebruikt, was het kromboeien. Oorspronkelijk werd deze geïntroduceerd door de *Kommunistensachbearbeiter* Barkov die na zijn conflict met Knorr van IV-A in het hoofdkwartier naar de *Außenstelle* Amsterdam was overgeplaatst. Barkov zou het hebben ingevoerd om ‘vluchtgevaarlijke’ c.q. ‘handtastelijke’ gevangenen zo te boeien dat ze geen bewegingsvrijheid meer hadden.⁶⁸⁷ J.G. Salomonson, arts en gevangene in het Huis van Bewaring I, zag de gevolgen hiervan vaak genoeg. ‘Ik heb in die tijd aldaar herhaaldelijk gevangenen behandeld die diepe, bloedige en etterende groeven om de polsen hadden,’⁶⁸⁸ maar hoe ze daaraan waren gekomen, vertelden ze hem niet. Enkele maanden kwam hij erachter. Nadat hij in juni 1944 uit het Huis van Bewaring was ontslagen, werd hij verhoord door W.C.M., de *Polizist* Herbert Oehlschlägel en *Hauptscharführer* en *Kriminaloberassistent* Ernst Wehner.

‘Zij hebben mij toen doen knielen en vervolgens mijn armen achter mijn knieën gebracht en vervolgens mijn polsen aan elkaar geboeid. Ik kwam daardoor met mijn lichaamsgewicht op mijn armen te steunen, waardoor een grote tractie op de boeien werd uitgeoefend, zodat deze boeien diep in mijn vlees drongen.’⁶⁸⁹

Ook na de oorlog nog meende de voormalige *Sturmscharführer* en *Kriminalsekretär* Matthias Hermann Wilhelm Schmitz dat het kromboeien geen vorm van mishandeling was, dit ‘omdat die wijze van verhoren bij de “Sicherheitspolizei” wel meer werd toegepast om een bekentenis van de betrokken persoon te verkrijgen.’⁶⁹⁰

685. Pv. van de terechtzitting van de Eerste Kamer van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces tegen W. Lages, 19 juli – 20 september 1949. Ibidem, 1. Van Rijn overleefde de mishandeling maar overleed later, tijdens een transport tussen kampen in Duitsland, alsnog.

686. Verklaring R.A. Winkler, pv. 21-6-1949. Ibidem, 6, map ‘POD Lages, Willij’.

687. Verklaring F. Viebahn, pv. 28-9-1948. Ibidem, 9, map 1A. Mogelijk had Barkov de kunst afgekeken van Knorr. Knorr was lid van het *Sonderkommando* Wölk dat in Rotterdam het kromboeien ook toepaste.

688. Verklaring J.G. Salomonson. Ibidem.

689. Ibidem.

Vaak bleef het echter niet bij kromboeien, maar werd deze techniek gecombineerd met andere mishandelingen. Een illegaal werker:

‘bij mijn verhoor [...] heb ik alleen verteld wat ik zelf had gedaan. Daarna zijn mijn polsen achter mijn knieën aan elkaar geboid. Dit was zeer pijnlijk. Mij werd toen mijn blauwe gabardine jas over het hoofd gegoooid. Ik had het daardoor zeer warm en zweette hevig. Genoemde Rühl en [...] W.C.M.] hebben mij toen met gummistokken en zweepen als gekken geslagen. Een persoon, die, naar ik heb vernomen, [...] M.K.] heette, heeft alstoen een naald in een brandende sigaar gestoken en vervolgens deze naald onder mijn nagels gestoken, en in mijn zitvlak.’⁶⁹¹

Na afloop kon het slachtoffer lange tijd niet op zijn rug liggen, tevens was hij tijdelijk blind.

Voornoemd geval was nog niet het zwaarste geval van mishandeling in Amsterdam. Botbreuken kwamen soms voor, vooral na de mislukte overval op het Huis van Bewaring in juni 1944 waarbij een groot aantal overvallers was gegrepen. Omdat de Duitsers bij dit soort acties zelf risico liepen, werden de overvallers hard aangepakt.

‘Ik heb in die tijd [na de mislukte overval op het Huis van Bewaring 1 in juni 1944] aldaar een gevangene genaamd Krol [...] zien binnenbrengen. Deze Krol heeft mij toen verteld, dat hij door de Duitsers Viebahn in het gebouw van voormelde politie aan de Euterpestraat te Amsterdam zeer hevig was geslagen en mij daarbij zijn geslachtsdelen getoond, die naar ik zag, geheel stuk en bloedend gewond waren. Deze Krol had een gebroken arm en rechter been. Hij was daarmee, zo vertelde hij mij, in voormeld gebouw aan de Euterpestraat van de trap afgegooid.’⁶⁹²

Bij een ander waren de enkels, knieën en vingers gebroken tijdens het verhoor,⁶⁹³ een derde had een ingeslagen schedel.⁶⁹⁴ In een extreem geval werd ook een stervende arrestant niet met rust gelaten.

‘Ik heb daar toen gezien, dat [...] Swagers [...] een gevangene genaamd Tresdorf, een ingenieur, die door verscheidene kogels in de buik gewond in de ziekenzaal op een krib was gelegd, van die krib aftrok en op de grond gooide onder het uiten van de woorden: “Krengen horen niet op een krib.”’⁶⁹⁵

Dergelijke gevangenen moesten naar de mening van de verantwoordelijke Sanitäter Clausnitzer sowieso niet worden verzorgd: dat was onzin, zij moesten de dood maar binnen sluimeren (Wakker 1951: 86).

Vanzelfsprekend werden joden ook slecht behandeld. In het Huis van Bewaring

690. Pv. 17-3-1949. Ibidem, 9, map 4.

691. Verklaring P.J. van Breemen. Pv. van de terechtzitting van de Eerste Kamer van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces tegen W. Lages, 19 juli – 20 september 1949. Ibidem, 1.

692. Verklaring D. Wakker, ibidem. Krol zou volgens Wakker aan de gevolgen van de mishandeling zijn bezweken.

693. Verklaring M. van Rijsinge, ibidem.

694. Verklaring J. van Putten, ibidem.

695. Verklaring D. Wakker, ibidem.

I werden joodse strafgevallen opgesloten in een speciale barak zonder sanitaire voorzieningen. Van begin af aan werden ze mishandeld.

‘Ik heb in de tijd van de Februaristaking van 1941 gezien, dat 16 Joodse gevangenen in een cel werden opgesloten. In normale tijd was deze cel voor 1 persoon, terwijl in de Duitse tijd er ten hoogste 3 of 4 personen in werden geherbergd; vier personen konden er dan juist naast elkaar liggen. Ik heb gehoord, dat deze Joodse gevangenen op een afschuwelijke wijze gilden en schreeuwden nadat zij, zoals ik zag, één voor één in een van de verhoorkamers aldaar waren binnengelaten. Ik zag daarna, dat deze gevangenen geheel blauwe en opgezette armen en handen hadden.’⁶⁹⁶

Onder Ettl, na september 1943, gebeurde dit met gearresteerde joodse onderduikers misschien niet meer, maar zij werden nog wel vernederd.

‘Ik heb meermalen waargenomen dat Joodse gevangenen enige uren achtereen op de binnenplaats moesten rondlopen roepende: ik ben een jood, sla me dood, het is mijn eigen schuld.’⁶⁹⁷

Het kan echter ook zijn dat dit gebeurde onder verantwoordelijkheid van *Untersturmführer* en *Kriminalobersekretär* Kurt Hermann August Döring die in 1944 door Lages in de Huizen van Bewaring I en II boven de commandanten werd ingezet om toezicht te houden. Hoewel Döring de naam had gematigd en tegemoetkomend te zijn,⁶⁹⁸ gold dit in ieder geval niet voor zijn gedrag jegens joden. Tegen hen trad hij

‘in het algemeen buitengewoon ruw en onbeschoft op en liet iedere keer wanneer hij de vrouwenafdeling bezocht zijn anti-Joodse gevoelens goed merken. Bepaaldelijk liet hij zo nu en dan, kennelijk uit pure plaaglust, onze cellen doorzoeken. Bij zo’n onderzoek werden onze strobbedden en bezittingen, voorzover aanwezig, over de grond geworpen, waarna dan, wanneer er niets gevonden werd, door Döring zelf de in de cellen aanwezige kannen met waswater over de heren derwaarts geworpen voorwerpen en bedden werden leeggestort.’⁶⁹⁹

Een joodse vrouw met ontstoken eierstokken werd door hem medische zorg ontzegd. ‘Hij gaf haar ruw te kennen, dat zij simuleerde en besloot met de hatelijke opmerking, dat “zes plankjes” goed genoeg voor haar waren.’⁷⁰⁰ Een andere vrouw werd door Döring geslagen en, hoewel ze te kennen gaf zwanger te zijn, in haar buik geschopt. Een miskraam was het gevolg.⁷⁰¹

696. Verklaring J. van Putten. Pv. van de terechtzitting van de Eerste Kamer van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces tegen W. Lages, 19 juli – 20 september 1949. MvJ, CABR: 140, 1.

697. Verklaring P.J. van Breemen, ibidem.

698. Zie de verklaringen van verscheidene Nederlanders die met hem te maken hebben gehad in MvJ, CABR: 140, 2. Hij werd desalniettemin na de oorlog tot 3 jaar gevangenisstraf veroordeeld, onder meer vanwege het mishandelen van arrestanten.

699. Verklaring H. Stern, pv. 21-6-1949. MvJ, CABR: 140, 6, map ‘POD Lages, Willij’.

700. Verklaringen B. Legrand en H. Stern, ibidem. De vrouw bezweek in 1945 tijdens een transport naar Westerbork aan de gevolgen.

701. Ibidem.

6.2.7 *Außenstelle* Groningen

Hoewel het hierboven geschetste beeld van de mishandelingen in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam al behoorlijk extreem is, kan het nog een graad erger. Het betreft hier de *Außenstelle* Groningen, het bureau van de Sipo en de SD dat verantwoordelijk was voor de provincies Friesland, Groningen en Drenthe. De combinatie van een zwakke leider en een paar zeer agressieve en eigenzinnige ondergeschikten vormde hier de ingrediënten, geweld was het resultaat.

Alleen al in de provincie Groningen waren de *Außenstelle* in Groningen van de Sipo en de SD en de hieraan ondergeschikte *Grenzpolizeipost* in Delfzijl gedurende de bezetting betrokken bij de dood van 473 mensen.⁷⁰² Van deze 473 werden er 35 gefusilleerd in het concentratiekamp Vught, 265 werden daadwerkelijk door de Sipo zelf gedood terwijl 173 Groningers in Duitse concentratiekampen het leven lieten.⁷⁰³ Deze cijfers geven op zich al een indruk van de agressiviteit waarmee de Groningense afdeling van de Sipo functioneerde. Ter vergelijking: in de provincie Noord-Holland werden door de Sipo gedurende de bezetting 381 mensen doodgeschoten.⁷⁰⁴ Dit aantal is weliswaar hoger, maar bedacht moet worden dat in Noord-Holland ruim vier maal zoveel mensen woonden als in Groningen: het aantal slachtoffers per hoofd van de bevolking is dus aanzienlijk geringer. Dat geldt in nog sterkere mate voor de *Außenstelle* Rotterdam: verantwoordelijk voor bijna evenveel mensen als die te Amsterdam, had zij de hand in 159 executies.⁷⁰⁵

Nu vonden deze executies plaats in de periode na september 1944 die buiten het bestek van dit onderzoek valt. Maar ook wat het geweld betreft waarvan de leden van de *Außenstelle* in Groningen zich tot september 1944 bedienden, is de extremiteit en de frequentie opvallend. En er werd vroeg mee begonnen: al in 1941 werden arrestanten tijdens het verhoor met gummiknuppels en stokken geslagen.⁷⁰⁶ De schaal waarop dit gebeurde, nam met name in de loop van 1943 toe, dit als gevolg van het arriveren van Knorr en de groei van het verzet in het noorden van het land.⁷⁰⁷ Volgens een medewerker van Lehnhoff werden op diens afdeling toen

‘dag in dag uit [...] arrestanten op de ernstigste wijze mishandeld. Er waren in het geheel geen grenzen gesteld aan de zgn. “Verschärfte Vernehmung”.’⁷⁰⁸

Er werden diverse technieken gebruikt. Zo was daar de ‘V 1’, het met een gummiknuppel met grote kracht in de maagstreek stompen; het ‘pak voor de broek’, het met een gummiknuppel met grote kracht slaan op de rug en het achterwerk van de verdachte,

702. Exclusief gedeporteerde joden.

703. Pv. 9-4-1949. MvJ, CABR: 258, 2.

704. Sententie Eerste Kamer Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces tegen W. Lages, 30-6-1949. MvJ, CABR: 140, 2.

705. Transcriptie van het proces tegen H.J. Wölk. MvJ, CABR: 77011, 2.

706. Verklaring F. Luurtsema en J.H. de Vries, pv. 1-10-1947. MvJ, CABR: 183, bundel 2.

707. Verklaring R. Lehnhoff, pv. 22-8-1947. MvJ, CABR: 207, 5.

708. Verklaring H.B. Pv. van de openbare terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e kamer te Groningen) inzake het proces tegen F.F. Bellmer, 1-6-1949. MvJ, CABR: 207, 1.

en het ‘in bad doen’. Hierbij werd de arrestant geruime tijd in een badkuip met ijskoud water gezet, in sommige gevallen werd hij hierbij tevens op het hoofd geslagen met een gummiknuppel of onder water gehouden tot hij het bewustzijn verloor. Vanaf september 1944 liep ‘praktisch [...] ieder scherp verhoor op een bad uit, evenals zoo’n verhoor op de toepassing van de V 1 uitliep.’⁷⁰⁹ Of het bad al voor september 1944 werd toegepast, is niet helemaal duidelijk. Volgens Abraham Kuiper, een voormalig medewerker van het Amsterdamse Bureau Joodsche Zaken die sinds half oktober 1944 op de *Außenstelle* Groningen werkzaam was, was het in ieder geval een goede methode: ze hadden er meerdere malen succes mee.⁷¹⁰

Lehnhoff vond dergelijke methoden gezien de tijdsdruk waaronder hij moest werken heel normaal.⁷¹¹ Daarnaast meende hij dat het allemaal wel meeviel met wat er voorviel op zijn afdeling. Toen in november 1944 de gearresteerde directeur van een kalkzandsteenfabriek P.R. Roelfsema als gevolg van ondergane mishandelingen tijdens een verhoor bezweek, zou Lehnhoff een arts om raad hebben gevraagd. Was het mogelijk dat iemand stierf als gevolg van een ‘pak voor de broek’?

‘Volgens de dokter had dit geen nadelige gevolgen, maar kon het wel gevaar opleveren wanneer iemand langdurig werd geslagen, dus zoo werd geslagen alsof men op een stuk ijzer sloeg. Dan zou het bloed beginnen te klonteren en dat kon het einde van het leven tengevolge hebben, althans iets dergelijks vertelde die dokter.’⁷¹²

Voor de dood van Roelfsema, zo beweerde Lehnhoff, zou hij al ‘voorzichtig’ met verdachten zijn omgegaan, erna was hij alleen maar nóg ‘voorzichtiger’ geworden.⁷¹³

Waaruit bestond dat ‘voorzichtig’ omgaan met arrestanten voor de dood van Roelfsema? Tjeerd Pannekoek, hoofdbestuurder van de Christelijke Landarbeidersbond, werd in november 1943 gearresteerd. Aangekomen op het Scholtenshuis, waar de Sipo in Groningen kantoor hield, weigerde hij een verklaring af te leggen en werd daarom geschopt en met een handdynamo in zijn gezicht geslagen. Bij een van de verhoren moest hij vervolgens op een tafel gaan liggen en werd toen door meerdere Polizisten tot twee maal toe bewusteloos geslagen – na afloop zag bijna zijn gehele lichaam blauw van de onderhuidse bloeditstortingen. Pannekoek werd door Lehnhoff op het Scholtenshuis negen dagen lang aan de verwarming geketend gehouden, zonder voedsel en bewaakt door een agent van de Orpo. Een enkele maal gebeurde het dat een ‘goede’ bewaker hem wat water gaf.⁷¹⁴

Dat vast ketenen aan de verwarming gebeurde wel vaker, zoals uit het relaas van H. Veldhuis blijkt.

709. Verklaring H.B., pv. 25-7-1947. Ibidem, 4.

710. Verklaring A. Kaper, pv. 26 juli 1947. Ibidem, 5.

711. Verklaring R. Lehnhoff, pv. 22-8-1947. MvJ, CABR: 207, 5.

712. Ibidem.

713. Ibidem.

714. Verklaringen A. Boiten en K. Ekens, pv. 27-7-1948. Ibidem, 1. Pannekoek werd via Vught en Dachau naar Mauthausen overgebracht waar hij omkwam.

‘Op 6 december 1943 ben ik gearresteerd in verband met illegale werkzaamheden [...] Omdat ik niets wilde bekennen werd ik naar kamer 15 gebracht waar Lehnhoff mij met mijn beide handen vastboeide aan de centrale verwarming. Op bevel van Lehnhoff moest ik blijven staan. Dat was ’s morgens omstreeks 9 uur toen Lehnhoff mij aan de verwarming vast-boeide [...] Woensdag [...] Des nachts werd ik bewaakt door twee S.D.ers [...] Die moesten er voor zorgen dat ik bleef staan. De volgende morgen, dat was dus Donderdagmorgen, kwam Kindel bij mij en plaatste eten, drinken en een sigaret voor mij neer. Hij merkte daarbij op dat indien ik alles bekende, ik dan ook het eten en drinken mocht hebben. Ik heb toen echter ook niets bekend en kreeg het eten toen ook niet. Tegen de avond van die dag [...] merkte hij tegen mij op dat ik nu wel gauw zou bekennen. Even daarna voelde ik dat de verwarming langzamerhand warmer werd [...] De verwarming werd tenslotte zoo heet dat mijn vingertoppen zijn verbrand, dat wil zeggen, de toppen van mijn vingers zaten vol brandblaren. Doordat ik zo langen tijd moest blijven staan hing ik als het ware aan de verwarming. Ik heb hevige pijnen geleden. Doordat ik aan de boeien hing waren er diepe groeven in mijn polsen ontstaan. Mijn beide polsen waren ontveld en de boeien waren diep in het vlees gedrongen. Toen op [...] Vrijdagavond mijn beide boeien werden losgemaakt ben ik in elkaar gezakt. Ik was er toen ellendig aan toe. Mijn tong was zo dik geworden dat ik niet meer kon spreken. Mijn voeten waren zo dik en opgezwollen dat de veters in mijn schoenen waren geknapt.’⁷¹⁵

Ook Knorr ketende arrestanten aan de verwarming vast, de op 5 februari 1944 gearresteerde U. Douma zelfs zes dagen achtereen – waarvan drie zonder voedsel en water. Maar daarmee begon het voor Douma pas.

‘Een dag of wat later werd ik door [...] [Knorr en Hauptscharführer en Kriminalassistent Herbert Grosz] aan mijn linkerenkel met behulp van een ijzeren boei opgehangen, dat wil zeggen, mijn linkerbeen werd circa ander halve meter boven de vloer aan een in het vertrek staande brandkast bevestigd, dit gebeurde desmorgens om circa 9 uur, en daarop gaven zij mij om beurten [...] eenige felle slagen met een gummiknuppel op mijn geslachtsdeel en bovendien hetgeen mij ontzettend veel pijn deed. Bij de eerste slagen tuimelde ik al omver, omdat ik niet op mijn rechterbeen kon blijven staan, zoodat ik als het ware aan mijn linkerbeen kwam te hangen, waarbij de ijzeren boei, die aan de binnenzijde bovendien nog van uitstekende ijzeren tanden was voorzien mij diep in het vleesch sneed. Deze mishandeling hebben zij eenige dagen achtereen uitgevoerd en wel van ’s morgens 9 tot 13 uur en van 15 tot 17.30 uur.’⁷¹⁶

In april 1944 toonde Lehnhoff met een 63-jarige man, door de Grenzpolizei uit Delfzijl thuis gearresteerd met een partij illegale krantjes en vlugschriften, dat ook mannen op leeftijd op weinig compassie hoefden te rekenen.

‘Ik moest op een stoel plaats nemen. Lehnhoff kwam op mij toelopen en gaf mij opzettelijk en met kracht met zijn rechterhand eenige slagen in mijn gezicht. Deze slagen kwamen zoodanig

715. Verklaring H. Veldhuis, pv. 345-1. Ibidem, 4.
716. Verklaring U. Douma, pv. 24-6-1946. Ibidem.

aan dat ik er beduusd van werd. Hij brulde mij toe: “zul je de waarheid zeggen”. Ik gaf te kennen dat ik de [...] bescheiden in een pak gebonden achter mijn woning had gevonden. Dit werd niet geloofd. Hij sloeg mij toen opzettelijk met zijn vuisten recht in mijn gezicht, dit deed hij zoolang tot hij er vermoeid van raakte [...] Toen [...] zeide hij tegen die Hollander: “nu jij maar”. Deze Nederlander [...] greep mij, toen ik op de stoel zat, bij mijn ooren en sleurde mij van de stoel en wierp mij op de grond. Toen ik op de grond lag, trapte hij mij opzettelijk en met kracht met de hakken van zijn schoenen overal waar hij mij raken kon. Ik gaf echter geen kik. Ook Lehnhoff en de Feldweibel sprongen toen bij en met zijn drieën traptten ze [...] op mijn hoofd, borst en vooral op mijn buik en geslachtsdelen. Dit werd zo erg dat het bloed mij uit mijn mond, neus en ooren liep. Ik had letterlijk geen plekje meer [...] waar ik niet blauw zag. Toen ik echter toch niet sprak, sleurde Lehnhoff mij weer overeind en smet mij tegen de muur.’

Vervolgens werd Pool in een overvalwagen gegooid en naar het Huis van Bewaring in de stad Groningen overgebracht. Enige tijd later werd hij opnieuw voor Lehnhoff geleid.

‘Deze zat aldaar op een bureau met een priveesecretaresse. Dit meisje was een Hollandsche. Ik zag aan het meisje dat ze schrok toen ze mij zag. Ik zag er in mijn gezicht dan ook vreeselijk geschonden uit, geheel blauw en gekneusd. Lehnhoff zeide toen: “dat heb ik gedaan”. Ik moest weer op een stoel plaatsnemen. Hij kwam op mij toelopen en zei: “zul je nu spreken”. Ik antwoordde niet. Hij sloeg mij toen weer opzettelijk en met kracht met zijn vuisten in mijn gezicht. Dit deed mij vreeselijke pijn, vooral daar mijn gezicht overal gekneusd was van de mishandeling door Lehnhoff eerder op mij gepleegd. Ook schopte hij mij verschillende malen in mijn buik en tegen mijn geslachtsdelen. Bij dit schoppen gleed hij uit en viel met zijn hoofd tegen de vloer. Toen werd hij zo kwaad, dat hij mij van de stoel sleurde en op de grond wierp. Hij ging toen met zijn gelaarsde voeten gewoon op mij staan te trappen en raakte mij overal waar hij kon. Ik trachtte mijn gezicht met mijn armen te beschermen, anders had hij zeker mijn gezicht stukgetrapt. Toen hij gewoon niet meer kon, sleurde hij mij weer op de stoel. Uit mij zelf kon ik er niet meer op komen. Hij nam toen zijn pistool van zijn bureau en hield de loop tegen mijn voorhoofd. Hij brulde mij toen toe: “zul je nu spreken, anders schiet ik je neer.” Ik zag hem toen recht in zijn oogen en sprak: “schiet maar”. Ik dacht ook zeker dat hij dit zou doen, maar het kon me niets meer scheelen. Ik was liever dood dan nog weer zoo te worden mishandeld. Hij smet zijn pistool echter weer op zijn bureau en ging er achter zitten. Hij was zelf ook geheel van streek.’

Na een door Lehnhoff aan de secretaresse gedicteerde verklaring te hebben getekend, werd hij door de bewakers van het Huis van Bewaring weer weggehaald.

‘Alleen kon ik niet meer gaan. Die bewakers gaven toen te kennen dat ze nog nimmer hadden gezien dat er iemand op een dergelijke wijze door Lehnhoff was mishandeld. Langen tijd hierna kon ik niet gaan of staan en nog wel een jaar nadien had ik van deze mishandeling open wonden aan mijn lichaam.’⁷¹⁷

Met het verstrijken van de tijd werden de mishandelingen steeds ernstiger. Op 13 juli 1944 verhoorden Knorr, Schäper en twee Nederlandse assistenten A. Slager. Hij was ondergedoken om aan de *Arbeitseinsatz* te ontkomen: niet echt een zwaar geval dus. Hij werd echter aan handen en voeten geboeid en vervolgens uitgehoord over zijn onderduikperiode.

‘Mijn antwoorden waren niet naar genoeg van deze S.D.ers, want Knorr begon mij vrijwel direct met een gummistok te slaan op mijn rug en hoofd. Daarna werd ik voorover op een stoel gelegd. Knorr nam daarbij mijn hoofd tussen zijn beenen, terwijl één van die onbekende S.D.ers op mijn voeten ging liggen. Daarna ben ik vreeselijk geslagen door Knorr, Schäper en die andere onbekende S.D.er. Deze drie S.D.ers hebben mij met groot geweld met gummistokken op mijn rug, achterste en dijbenen geslagen. Omdat ik hard schreeuwde van de pijn, tengevolge van de mishandeling, bonden zijn een zakdoek voor mijn mond. Daarna beukten zij weer op mijn lichaam zoo hard zij maar konden.’

Slager werd net zo lang geslagen tot hij het bewustzijn verloor. Na afloop waren zijn rug, achterste en dijbenen zwart gekleurd van de bloeditstortingen.⁷¹⁸

Echte illegale werkers, zoals M. Groeneveld die op 22 september 1944 werd gearresteerd, kregen het nog zwaarder te verduren.

‘Omdat ik niet wilde bekennen begon Lehnhoff mij direct te mishandelen. Hij sloeg mij met groote kracht met zijn vuisten tegen mijn hoofd, stompte mij in mijn maagstreek en schopte mij waar hij mij maar kon raken. Dat heeft zoo ongeveer een half uur geduurd.’⁷¹⁹

Groeneveld verloor hierbij zes tanden. Twee dagen later werd hij opnieuw verhoord.

‘Toen ik niets wilde vertellen gaf naar ik meen Lehnhoff bevel, dat ik mij moest uitkleeden. Dat heb ik ook gedaan. Ik mocht alleen mijn onderbroek aanhouden. Daarna werd ik door die S.D.ers vastgegrepen en voorover op een soort bank gelegd. Twee van hen namen ieder een gummistok en sloegen mij daarna met groote kracht op mijn rug, achterwerk en beenen. Toen deze beide S.D.ers moe waren van het slaan werden zij afgelost door de beide anderen, dat wil zeggen, de twee andere S.D.ers kregen toen de gummistokken en sloegen mij eveneens op de genoemde lichaamsdeelen. Zij sloegen zoo hard zij maar konden.’⁷²⁰

Dit duurde geruime tijd, vervolgens werd Groeneveld naar een kamer gebracht

‘waar een badkuip stond. In deze kamer moest ik ook mijn onderbroek uittrekken. Ik was toen dus naakt. Vervolgens werd ik in de badkuip, die vol was met koud water, gestopt. In deze bad-

717. Verklaring K.O. Pool, pv. 11-4-1946. MvJ, CABR: 251, bundel 1.

718. Verklaring A. Slager, ibidem.

719. Verklaring M. Groeneveld, pv. 15-9-1947. MvJ, CABR: 258, 2. Als gevolg van de mishandelingen had Groeneveld onder meer een grote buil op zijn rug net onder zijn ribben – na de oorlog moest deze operatief worden verwijderd.

720. Ibidem.

kuip heb ik een uur lang moeten liggen. Onderwijl hielden zij mij een paar maal vrij lang met het hoofd onder water. Dat was vreeselijk benauwd. Werd ik te benauwd dan trokken zij mij weer even boven water [...] Bovendien ben ik door Lehnhoff en zijn helpers nog flink geslagen toen ik in de badkuip lag. Toen ik weer uit de badkuip mocht was het water daarin rood gekleurd van het bloed uit mijn lichaam [...] Na dit koude bad mocht ik alleen een broek en een jas aantrekken. Daarna moest ik vierentwintig uur lang met de neus tegen de muur staan zonder eten en drinken.’⁷²¹

De mishandelingen die na september 1944 in Groningen zouden plaatsvinden, waren op zich soortgelijk maar werden met een nog grotere hardheid gepleegd.

6.3 Mate van radicaliteit

Op basis van voorgaande schetsen van de mishandelingen tot en met september 1944 aan de verschillende *Außenstellen* en het *Referat IV-B4* van het hoofdkwartier van de BdS in Nederland gepleegd is een indeling in drie groepen naar de mate van extremiteit gemaakt. De eerste groep bestaat uit de *Außenstellen* 's-Hertogenbosch, Maastricht en Arnhem. Vergelijkenderwijs begonnen de ernstige mishandelingen hier laat tijdens de bezetting: pas na de april-meistakingen, soms pas in de loop van 1944 ging men hiertoe over. Bij de mishandelingen werd daarnaast in relatief geringe mate gebruik gemaakt van instrumenten als (gummi)knuppels, stokken, riemen en dergelijke. In het geval van 's-Hertogenbosch en Maastricht lijken de mishandelingen aanvankelijk nog op de in de richtlijnen omschreven toegestane vormen van verscherpt verhoren – in de loop der tijd ontspoorde de praktijk. De ontwikkelingen in Arnhem geven wat dit betreft een ander beeld. Onder leiding van de vanwege zijn achtergrond als *Kommunistensachbearbeiter* in het mishandelen ervaren Ahlbrecht werd vanaf het moment dat het ernstige mishandelen begon dit ook op extreme wijze gedaan. Desalniettemin is Arnhem in de eerste groep ingedeeld omdat het beschikbare bronnenmateriaal tot de slotsom leidt dat pas na de april-meistakingen dergelijke mishandelingen plaatsvonden.

De tweede groep wordt gevormd door de *Außenstellen* Amsterdam en Rotterdam en het *Referat IV-B4* van het hoofdkwartier. Hier werden arrestanten al voor de april-meistakingen van 1943 op ernstige wijze mishandeld, soms zelfs al geruime tijd er voor. Vaker dan in de vorige categorie het geval is, gebeurde dit niet door individuele *Sachbearbeiter*, maar door groepen en ook werd er vaker van instrumenten gebruik gemaakt. De *Außenstelle* in Groningen, die de derde groep uitmaakt, onderscheidt zich van de tweede groep misschien niet zozeer in de ernst van de mishandelingen als wel in de frequentie waarmee zij werden toegepast.

Hoe verhoudt de hierboven afgeleide radicaliteitsmaat zich tot de eerder vastgestelde activiteitsmaat? Hoewel voor de verschillende provincies de scores variëren, lijkt uit de onderstaande tabel 3.10 in ieder geval naar voren te komen dat er toch een algemene

721. Ibidem.

trend is geweest: naarmate de *Außenstelle* radicaler was, vielen er meer joodse slachtoffers. Wat de activiteitsmaat en radicaliteitsmaat betreft is het beeld gemengd. De maten scoren vrijwel nergens gelijk: alleen voor de *Außenstellen* in Rotterdam en Maastricht is dit het geval. Tegelijkertijd is het verschil nooit meer dan één rang. Op het eerste gezicht lijkt de radicaliteitsmaat beter aan te sluiten bij het percentage overlevenden per provincie.

Er zijn in ieder geval twee provincies die opvallen. De provincie Utrecht scoort 'hoog' op de mate van activiteit en 'gemiddeld' op de mate van radicaliteit terwijl meer dan de helft van de joden uit deze provincie de oorlog overleefde. Waarschijnlijk heeft dit te maken gehad met de wijze waarop de jacht op ondergedoken joden hier was georganiseerd, iets wat in hoofdstuk 9 wordt behandeld. Daarnaast vallen de noordelijke provincies op. Terwijl de percentages overlevenden er opvallend laag zijn en de radicaliteitsmaat in overeenstemming hiermee 'hoog' scoort, was de mate van activiteit slechts 'gemiddeld'.

Tabel 3.10: Mate van radicaliteit en percentage overlevenden

Regio	<i>Außenstelle</i>	aantal 'vol'joden in oktober 1941	percentage overlevenden	mate van radicaliteit	mate van activiteit
Groningen	Groningen	4.708	22,1	1	2
Friesland	Groningen	832	33,8	1	2
Drenthe	Groningen	2.498	20,0	1	2
Noord-Holland	Amsterdam	87.566	26,6	2	1
Utrecht	Amsterdam	3.802	51,1	2	1
Zuid-Holland	Rotterdam	11.014	27,2	2	2
Den Haag e.o.	Den Haag IV-B4	14.634	36,2	2	1
Overijssel	Arnhem	4.385	43,5	3	2
Gelderland	Arnhem	6.642	38,9	3	2
Noord-Brabant	's-Hertogenbosch	2.281	48,1	3	2
Zeeland	's-Hertogenbosch	174	55,8	3	2
Limburg	Maastricht	1.441	48,8	3	3

Tenminste deels lijkt dit het gevolg te zijn geweest van de gevoerde politiek ten aanzien van de joodse werkkampen (Presser 1965: deel 1, 175-203) en de massale arrestaties op 2 en 3 oktober 1942; iets wat hieronder wordt behandeld.

6.4 Werkkampen

Nadat plannen over een aparte tewerkstelling van werkloze joden in Nederland reeds enige tijd de ronde hadden gedaan, werd op een bijeenkomst van Seyß-Inquart, *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Schmidt en de BRK voor Amsterdam, dr. Böhmcker, op 10 oktober 1941 de knoop doorgehakt (De Jong 1969-1991: deel 5, 1030): er zouden in Nederland werkkampen voor joden komen.⁷²² Vanaf januari 1942 werden werkloze joodse mannen vervolgens daadwerkelijk in deze kampen ondergebracht.

722. Böhmcker had het instellen van werkkampen twee dagen eerder voorgesteld. Notitie BRK voor Amsterdam dr. Böhmcker met betrekking tot een bespreking over de te voeren *Juden*-politiek bij Seyß-Inquart op 8-10-1941. NIOD, 25: 122AD.

Van Duitse zijde werd deze zaak behandeld door H. Rodegro, de *Referent* voor *Soziale Fragen* bij Böhmcker.⁷²³ In eerste instantie richtte deze zich op Amsterdam en hij benaderde de Joodse Raad voor medewerking. Aangezien de Raad op dat moment nog met de keuze van de uit te zenden werklozen niets te maken wilde hebben, werd de selectie niet via hem geregeld. In plaats daarvan werden de 2.600 steuntrekkende Amsterdamse joden door het Gewestelijk Arbeidsbureau ter keuring opgeroepen. De joodse artsen die het onderzoek uitvoerden, keurden iets meer dan 41 procent van hen goed: 1.075 man om precies te zijn. Op 10 januari 1942 vertrokken 905 van hen naar Drenthe.

Ook met de samenstelling van de 774 man⁷²⁴ tellende tweede groep, welke op 20 januari 1942 naar de werkkampen vertrok, had de Joodse Raad niets te maken. Nadat Rodegro begin februari 1942 echter had laten weten dat voortaan niet alleen werklozen maar ook werkenden in aanmerking kwamen voor de werkkampen⁷²⁵ en hij vervolgens een maand later 3.000 man opeiste, verkoos de Raad de mogelijkheid tot selectie vooraf en leverde het Gewestelijk Arbeidsbureau de namen.⁷²⁶ In maart werden vervolgens 3.156 mensen ter keuring opgeroepen – van hen werden er 1.403 goedgekeurd.⁷²⁷ Dit aantal lag aanzienlijk lager dan de 3.000 die Rodegro had geëist, hij begon daarom de druk op te voeren. Op 23 april liet hij één van de voorzitters van de Joodse Raad, prof. dr. David Cohen, weten snel 1.000 man te willen hebben. De twee weken tijd die Cohen vroeg omdat zovelen door de artsen werden afgekeurd, vond Rodegro veel te lang. Als het zo lang zou duren, zo zei hij, zou hij de mannen zelf wel komen halen.⁷²⁸ De 478 man die hem uiteindelijk enkele dagen later ter beschikking werden gesteld, waren niet genoeg. Rodegro dreigde nu zelf mensen uit te zullen kiezen en ze bovendien vooraf niet meer te laten keuren. Hiertoe min of meer uitgedaagd door Cohen en Abraham Asscher, de voorzitters van de Joodse Raad, overwoog hij vervolgens militaire artsen in te schakelen voor het onderzoek,⁷²⁹ maar zover kwam het vooralsnog niet.

Op 11 mei 1942 verlangde Rodegro van beide voorzitters van de Joodse Raad opnieuw 3.000 joden voor de werkkampen. Toen zij tegenwierpen dat die niet uit Amsterdam te betrekken zouden zijn, riep hij dat ze dan maar uit de rest van Nederland moesten komen. Zo gezegd, zo gedaan. Keuringen werden vervolgens voorbereid in Utrecht, Amersfoort, Groningen, Zwolle, Den Haag, Arnhem, Den Bosch, Dordrecht en Haarlem. Op 19 juni werd hiermee ook daadwerkelijk een begin gemaakt. Uitgangs-

723. Volgens Griffioen & Zeller (1997: 22) was het Rauter die achter de politiek met betrekking tot de werkkampen zat. Hij zou dit min of meer tegen de zin van Seyß-Inquart hebben doorgedrukt om de weerbare mannelijke joden te concentreren. Overtuigend bewijs voor deze stelling ontbreekt.

724. Notitie van een bespreking van A. Asscher en D. Cohen met H. Rodegro op 19-1-1942. NIOD, 182: 1D. Van hen kwamen er 388 in werkkamp 'de Beetse'. Zie Spanninga 2000: 36.

725. Notulen 34e vergadering van de Centrale Commissie van de Joodse Raad voor Amsterdam d.d. 13-2-1942. Ibidem, 9B. De Jong (1969-1991: deel 5, 1055) meent ten onrechte dat dit pas begin maart 1942 was.

726. Notitie van een bespreking van A. Asscher en D. Cohen met H. Rodegro op 3-3-1942. NIOD, 182: 1D. Asscher en Cohen hadden Rodegro deze werkwijze voorgesteld. Blijkbaar waren zij bereid hun medewerking te verlenen nog voordat de Joodse Raad zich officieel op 5-3-1943 voor medewerking uitsprak (vgl. De Jong 1969-1991: deel 5, 1056). Doorslaggevend bij deze beslissing van de Raad was de mogelijkheid tot selectie vooraf (notulen vergadering Centrale Commissie van de Joodse Raad d.d. 6-3-1942. NIOD, 182: 9B).

727. Nota Meijer de Vries d.d. 14-4-1942. Ibidem, 8C. De aantallen die Meyer de Vries in zijn notitie van 1 april 1942 (ibidem) noemt, wijken iets af. Die van Presser (1965: deel 1, 191 e.v.) eveneens. De lage aantallen goedgekeurden waren mede het gevolg van sabotage door de keurende joodse artsen.

728. Notitie van een bespreking van A. Asscher en D. Cohen met H. Rodegro op 23-4-1942. NIOD, 182: 1D.

729. Notitie van een bespreking van A. Asscher en D. Cohen met H. Rodegro op 28-4-1942. Ibidem.

punt voor deze keuringen vormden namenlijsten die de Joodse Raad aan de Gewestelijke Arbeidsbureaus had verstrekt. In Groningen ging het echter mis: de joodse artsen weigerden aan de keuring mee te werken (Van der Hal 1994: 12 e.v.). Rodegro greep deze gelegenheid vervolgens aan om de Joodse Raad een lesje te leren. Op 24 juni kregen alle joodse mannen tussen de achttien en 55 jaar oud uit de provincies Friesland, Groningen en Drenthe een spoedoproep om zich te laten keuren, de Joodse Raad mocht vooraf niet meer selecteren. Van de 880 man uit Groningen die die dag werden gekeurd, vielen er slechts vijf af, dit omdat NSB-artsen nu met de keuring waren belast. Uiteindelijk werden op 10 juli 1942 850 goedgekeurde joodse mannen uit Leek, Winschoten, Stadskanaal en Groningen naar de werkkampen overgebracht, luttele dagen voordat de deportaties naar de vernietigingskampen begonnen.⁷³⁰

Eind september 1942 zaten er in de inmiddels 42 Nederlandse werkkampen 5.242 joodse mannen, zij hadden in totaal 8.877 familieleden woonachtig in 85 gemeenten. Daarnaast waren er nog eens 900 'werkverruimingsjoden' in Westerbork en de SS-school Avegoor tewerkgesteld.⁷³¹ Een buitenproportioneel deel van deze joden kwam uit het noorden van het land als gevolg van Rodegro's 'represaille' tegen de Joodse Raad. Op 2 en 3 oktober 1942, slechts enkele dagen nadat Hitler in een rede in het Sportpalast had verkondigd dat zijn profetieën over de vernietiging van het joodse ras in Europa werkelijkheid zouden worden, werden in een landelijke actie door de Sipò, de Orpo en de Nederlandse politie de mannen in de werkkampen en hun familieleden naar Westerbork overgebracht. De operatie verliep voor de Duitsers succesvol: van de 15.019⁷³² te concentreren joden werden er op 3, 4 en 5 oktober 12.296 in Westerbork afgeleverd.⁷³³

Ondanks dit 'succes' waren de Duitsers over de gang van zaken in Amsterdam, waar 5.066 op te halen joden woonden,⁷³⁴ aanzienlijk minder tevreden. Voor de actie in de hoofdstad zouden aan manschappen worden ingezet: ongeveer 120 man van de Orpo, 50 man van de Zentralstelle en de Außenstelle, 200 man van het Arbeitsbereich der NSDAP, 50 man van de SS en rond de 400 Amsterdamse agenten.⁷³⁵ De voorname plaats die de Amsterdamse politie in de actie was toegedacht, blijkt ook uit het aantal joden dat zij geacht werd op te halen: 4.013⁷³⁶ in totaal. Hier kwam echter weinig van terecht: na afloop van de twee dagen durende actie constateerde de Orpo dat het Amsterdamse korps met maar 700 joden was komen aanzetten. Dit was volgens de Duitsers niet

730. Ibidem; notities Meijer de Vries d.d. 24-6-1942. Ibidem, 8C; notitie van een bespreking van A. Asscher en D. Cohen met H. Rodegro op 24-6-1942. Ibidem, 1D; notulen vergadering Joodse Raad van 25-6-1942. Ibidem, 1C; notulen vergadering Centrale Commissie Joodse Raad 26 en 29 juni 1942. Ibidem, 9B. Zie voor soortgelijke ontwikkelingen in Friesland Wijbenga 1995: deel 1, 213-214.

731. BdS-Zentralstelle für jüdische Auswanderung Lages 'Einsatzbefehl für Amsterdam' d.d. 1-10-1942. GA Amsterdam, 5225: 3080.

732. De veel hogere aantallen die Rauter in zijn schrijven aan Himmler van 24-9-1942 noemt, namelijk 7.000 joodse mannen in de werkkampen met in totaal 22.000 familieleden er buiten, demonstrenen hoe weinig Rauter eigenlijk wist van de werkelijke stand van zaken (gepubliceerd in Presser 1965: deel 1, na 272). Ook de 13.000 gemengd gehuwde joden die hij in dit schrijven noemt, bestonden niet. Vrijwel op datzelfde moment waren er 7.586 *Anträge auf Rückstellung* wegens *Mischehe* geteld (notitie Slottke voor Zöpf d.d. 15-10-1942. NIOD, 77-85: 181A). Blijkbaar was hij ook hiervan niet op de hoogte.

733. Cahier *Lagerbewegung*. NIOD, 2501: 53. Het *Jahresbericht 1942* van de *Meldungen aus den Niederlanden*. NIOD, 77-85: 37C en de notulen van de vergadering van de Joodse Raad van 20-10-1942. NIOD, 182: 1C noemen een iets hoger aantal: 13.000.

734. BdS-Zentralstelle für jüdische Auswanderung Lages 'Einsatzbefehl für Amsterdam' d.d. 1-10-1942. GA Amsterdam, 5225: 3080.

alleen het gevolg van de veel te grote tegemoetkomingheid jegens de joden van de Amsterdamse agenten, maar ook van hun volstrekt onvoldoende voorbereiding van de actie. Dit had de 'Ablauf der Aktion [...] unnötig verzögert und erschwert' omdat de Duitsers nu véél meer zelf aan de bak moesten.⁷³⁷

Uiteindelijk bleken zij tijdens de ophaalactie nog een troef te hebben om uit te spelen: de Vrijwillige Hulppolitie. Een inzet van hulpagenten was oorspronkelijk niet gepland,⁷³⁸ zij waren op dat moment immers nog in opleiding en nog niet gemobiliseerd. Dat het uiteindelijk wel kwam tot een ad hoc inzet van een 132-tal hulpagenten,⁷³⁹ lijkt aan het terughoudende optreden van het reguliere korps niet vreemd te zijn geweest – die terughoudendheid was zelfs zo groot dat het reguliere korps in het vervolg niet meer bij de ophaalacties werd ingeschakeld.⁷⁴⁰ Maar of de hulpagenten en de Duitse krachten goed konden maken wat de reguliere Amsterdamse agenten hadden laten liggen, is de vraag. Afgaande op een registratie van in Westerbork arriverende treinen op 3, 4 en 5 oktober 1942 werden uit Amsterdam ten hoogste 3.256 joden in Westerbork afgeleverd.⁷⁴¹ Het is daarmee waarschijnlijk dat een flink deel van de bijna 3.000 joden die bij de actie niet werden opgehaald afkomstig waren uit Amsterdam. Gezien het algemene succes van de actie betekent dit dat er van de joden uit het noorden van het land juist relatief veel moeten zijn gepakt. Het hoge percentage slachtoffers uit het noorden van het land zou daarmee een gevolg kunnen zijn geweest van de gang van zaken met betrekking tot de werkkampen – en niet van de extremiteit van de Sipò.

Maar het hoge percentage omgekomen joden in Groningen, Friesland en Drenthe kan niet louter het gevolg van de politiek met betrekking tot de werkkampen zijn geweest. Door het percentage omgekomen joden tegen de tijd uit te zetten, kan dit

735. Ibidem. Volgens Meershoek (1999: 248) werden zelfs 1.200 agenten ingezet (in 1993: 35 hield hij het daarentegen nog op het Politiebataljon en twee honderd man van het reguliere korps). Waar hij dit aantal op baseert is niet duidelijk, maar het is in ieder geval te hoog. Volgens een schrijven van de commandant van het Orpo-bataljon 68 (*Hauptmann* Hans Kärgel. Zie voor hem Klemp 2002: 37-41) Amsterdam aan de *Verbindungsoffizier zur Staatsanwalt* d.d. 6-10-1942 (GA Amsterdam, 5225: 3080) leverde de Nederlandse politie ongeveer de helft van de bij de actie ingezette krachten. Dit komt overeen met de aantallen vermeld in het *Einsatzbefehl*. Afgaande op de genoemde aantallen agenten in de politietelegrammen 31 en 35 van 1-10-1942 (ibidem) die betrekking hebben op de voorbereiding van de ophaalactie gaat het om ongeveer 230 man, afgezien van het Politiebataljon. Als dit bataljon tot de laatste man werd ingezet, zou dat hebben betekend dat in totaal zo'n 370 Nederlandse agenten aan de operatie deelnamen aangezien het Politiebataljon rond die tijd 139 man telde (Meershoek 1999: 267). Volgens een voor de commissie Van Lookeren Campagne gemaakt 'rapport betreffende de geschiedenis en ontwikkeling van het Politie Bataljon Amsterdam (P.B.A.)' werden van het bataljon echter 'slechts' 100 agenten ingezet (Nationaal Archief, 2.09.54, 145, map 4). Dit betekent dat in totaal maximaal zo'n 330 Nederlandse agenten aan de actie deelnamen.

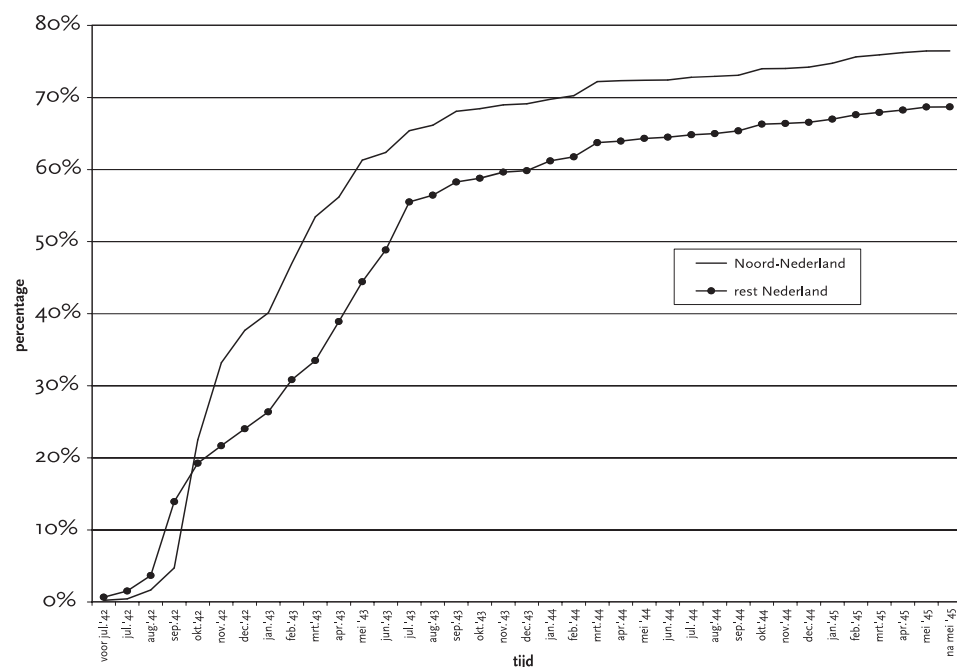
736. Overzicht van aan de Amsterdamse politie verstrekte oproepen. GA Amsterdam, 5225: 3080.

737. Schrijven commandant Orpo-bataljon Amsterdam aan de *Verbindungsoffizier zur Staatsanwalt* d.d. 6-10-1942. Ibidem.

738. BdS-Zentralstelle für jüdische Auswanderung Lages 'Einsatzbefehl für Amsterdam' d.d. 1-10-1942. GA Amsterdam, 5225: 3080.

739. Afschrift verslag 2e luitenant van Politie F.A. Zwarts over de Vrijwillige Hulppolitie-opleiding te Amsterdam d.d. 8-10-1942. 'Rapport betreffende de aanmelding, werving en opleiding van de vrijwillige hulppolitie over het tijdvak van 1 juni tot 1 november 1942'. Nationaal Archief, 2.09.53: 331.

740. De schets en beoordeling die Meershoek (1999: 249) van de ophaalactie geeft, is niet geheel accuraat. Dit geldt met name voor de cesuur die hij ziet tussen 2 en 3 oktober. Zo tekent hij een beeld van problemen bij de voorbereiding van de actie voor de 3e oktober: de Orpo stelde geen vrachtwagens meer ter beschikking. Maar op zich was dat niet zo'n probleem, de Amsterdamse politie had haar eigen wagens (ongetekende notities in GA Amsterdam, 5225: 3080). Daarnaast meent hij dat het ziek wegvalen van hoofdcommissaris Tulp in de middag van 3 oktober een plotselinge omslag betekende voor de houding van het korps ten aanzien van het ophalen van joden (zie ook Meershoek 1993: 35 en Meershoek 2002: 115). Uit het eerder genoemde schrijven van de commandant van het Orpo-bataljon dat betrekking heeft op beide dagen van de ophaalactie (en dat Meershoek in afschrift heeft geraadpleegd (NIOD, 249: 363A)), blijkt van een dergelijke cesuur echter niets. De hele actie was wat de medewerking van de Amsterdamse agenten betreft teleurstellend verlopen. Misschien was dit wel de reden van Tulps plotseling opspeldende ziekte: hij was, blijkbaar, de controle over zijn agenten kwijt.

Figuur 3.7: Sterftedatum tegen de tijd ⁷⁴²

worden geïllustreerd. Uit de figuur 3.7 blijkt dat vanaf oktober 1942, de maand van de grote ophaalactie, het percentage slachtoffers in Groningen, Friesland en Drenthe sneller stijgt dan in de rest van Nederland. Aanvankelijk is dit nog het gevolg van de actie tegen de werkkampen die Noord-Nederland een 'voorsprong' gaf, maar over het geheel genomen zette deze snellere toename door tot en met maart 1943. Dit kan niet meer door de actie tegen de werkkampen worden verklaard: de joden uit de werkkampen en hun familie werden nog in 1942 vermoord. Nadere analyses van de cijfers

741. Ongetiteld en ongedateerd overzicht van transportbewegingen met joden in Nederland over de periode 15 juli 1942 tot en met 27 juli 1944. NRK, IB: Westerbork, 23, map 'Transporten uit Westerbork 1942-1944'. Dit overzicht is niet volledig aangezien de totalen voor begin oktober niet optellen tot de eerder genoemde 12.296 joden, maar slechts tot 7.631 joden. Helaas beschikt het Nederlandse Rode Kruis niet over lijsten van de transporten op 3 en 4 oktober 1942 naar Westerbork. Desalniettemin lijkt het niet waarschijnlijk dat de ontbrekende aantallen afkomstig waren uit Amsterdam. Volgens een ander, tot 10.381 joden optellend en daarmee eveneens niet volledig overzicht van in Westerbork arriverende joden op 3, 4 en 5 oktober 1942 waren er 'slechts' 2.472 uit Amsterdam afkomstig (lijst van op 3, 4 en 5 oktober 1942 in Westerbork gearriveerde treinen met joden. NIOD, 250i: portefeuille 3, map 5, *Rapport Buch OD II*). Dit zijn er voor Amsterdam 784 minder dan die op de eerst genoemde lijst. Worden deze 784 ontbrekende Amsterdamse joden opgeteld bij het totaal van 10.381, dan resulteert dat in 11.165 joden. Er kunnen dan nog ten hoogste 12.296-11.165=1.131 onvermelde joden uit Amsterdam afkomstig zijn geweest. Dat zij dit ook waren, is zoals gezegd niet waarschijnlijk. Blijkens de lijst uit het *Rapport Buch* van de OD arriveerden de bij de actie opgehaalde joden namelijk niet alleen per trein, maar ook per autobus in Westerbork. De aantallen zijn onbekend, maar het ligt voor de hand dat het hier (tenminste deels) gaat om de ontbrekende 1.131 joden. Nu werden voor zover bekend geen autobussen ingezet om de joden uit Amsterdam naar Westerbork af te voeren. Indien voor de *sake of the argument* wordt aangenomen dat die ontbrekende 1.131 wel uit Amsterdam afkomstig waren, dan moet worden beseft dat de aantallen uit Amsterdam arriverende joden niet alleen betrekking hebben op de 5.066 familieleden van joden die in werkkampen zaten, maar ook een onbekend aantal joden uit werkkampen in de omgeving van Amsterdam zelf. Ook in dat geval lijken Amsterdammers onder de bij de ophaalactie op 2 en 3 oktober 1942 gearresteerde joden relatief ondervertegenwoordigd te zijn geweest.

742. Vastgesteld op basis van de vergelijking van tijdens de oorlog opgestelde registratielijsten van joden en *In memoriam*. Gewogen naar het aantal joodse inwoners van oktober 1941.

maakt bovendien duidelijk dat het percentage slachtoffers voor de provincie Groningen zelfs tot en met juli 1943 sneller stijgt dan in de overige provincies, inclusief Drenthe en Friesland. Dit is opmerkelijk, want de *Außenstelle* van de Sipo en de SD in Groningen was voor alledrie de provincies verantwoordelijk en een verschillende behandeling van de provincies door de *Außenstelle* is niet bekend. Dit wijst erop dat in de provincie Groningen mogelijk nog iets anders aan de hand is geweest.

6.5 Nogmaals Groningen

Zoals elders in Nederland het geval was, bediende de Sipo zich voor de praktische uitvoering van de jodenvervolging in de provincie Groningen van de Nederlandse politie. In de stad Groningen, waar meer dan tweederde van de joden uit de gelijknamige provincie woonde, was door de NSB-hoofdcommissaris Philippus Blank speciaal voor 'Duitse' opdrachten de Bijzondere Recherche opgericht. Binnen de Bijzondere Recherche was hoofdwachtmeester E.S. vanaf half november 1941 verantwoordelijk voor de uitvoering van alle tegen de joden gerichte maatregelen. E.S. was geen lid van de NSB en aanvankelijk ook nog niet van de SS, maar sinds maart 1941 wel van het Rechtsfront, dus aan zijn gezindheid zal wel niet zijn getwijfeld. In ieder geval maakte hij de verwachtingen meer dan waar – het lijkt niet onwaarschijnlijk dat het extremisme van Lehnhoff en diens medewerkers aanstekelijk werkte.

Aanvankelijk hield E.S. zich bezig met het verlenen van verhuisvergunningen, het controleren of joden gevolg gaven aan de voor hen geldende regels en het toezien op het plaatsen van borden 'voor joden verboden'.⁷⁴³ Toen in de loop van 1942 de deportatie van de joden naar de vernietigingskampen begon, werd E.S. met de organisatie hiervan belast. De eerste grote actie in Groningen vond plaats op 2 en 3 oktober 1942 toen in heel Nederland de gezinsleden van de joodse mannen die zich in de werkkampen bevonden werden opgepakt. Voor dit doel had hoofdcommissaris Blank zijn gehele korps om zeven uur 's avonds in dienst geroepen. De agenten wachtte, zo vertelde hij hen, een schone taak die hun ongetwijfeld met blijdschap zou vervullen: de hereniging van de gescheiden joodse gezinnen (Presser 1965: deel 1, 304). De dienders werden vervolgens ingedeeld in patrouilles van drie man. Elke patrouille kreeg een kaart mee waarop drie tot vier adressen stonden vermeld. Deze kaarten waren samengesteld onder verantwoordelijkheid van J.L. Keijzer,⁷⁴⁴ het hoofd van de Bijzondere Recherche.

De gearresteerde joden moesten worden overgebracht naar de derde klas wachtkamer op het Hoofdstation van de spoorwegen. Hier werden de joden door de politie geregistreerd. De volgende dag werden ze onder begeleiding van Groningse dienders per trein naar Westerbork gebracht. De woningen van de joden waren ondertussen door de politie verzegeld, de inboedel werd ter beschikking gesteld van de *Einsatzstab*

743. Verklaring E.S., pv. 15-1-1947. MvJ, CABR: 75567. Of zijn toezicht hierop zo scherp was of dat in Groningen deze borden vaak werden vernield, is niet duidelijk. In ieder geval valt in verband met het verdwijnen van dergelijke borden opvallend vaak de naam van Groningen in de rapportages over het politie-optreden in Nederland (Nationaal Archief, 2.04.26.02: 894).

744. Op 22 april 1944 gedood door het verzet.

Rosenberg in Amsterdam.⁷⁴⁵ Een en ander lijkt betrekkelijk rustig te zijn verlopen. Toen op 10 juli 1942 honderden joodse mannen naar de werkkampen werden afgevoerd, had de politie het opdringende publiek bij het station nog met de sabel en/of de wapenstok verspreid. Een samenscholing van niet-joden in de joodse buurt uit sympathie met een eind augustus 1942 uit de stad Groningen vertrekkend transport werd op dezelfde wijze beëindigd.⁷⁴⁶

De tweede grote actie vond eind november 1942 plaats. Keijzer had bij de samenstelling van de lijsten te deporteren joden waarschijnlijk geen rekening gehouden met de bestaande tijdelijke vrijstellingen van deportatie, want ook gesperde joden werden opgepakt. Opperrabijn Dasberg en de secretaris van de Joodse Raad te Groningen, J.H. Meijer, kwamen de dag na de actie bij E.S. op het station de vrijlating van deze gesperde joden bepleitten. E.S. kon in deze naar eigen goeddunken handelen: Lehnhoff was gewoonlijk bij vertrekkende transporten aanwezig,⁷⁴⁷ maar in dit geval niet. En E.S. beschikte. Een joodse vrouw werd door hem ter plekke vrijgelaten omdat haar zoon ernstig ziek was, maar een echtpaar dat in het bezit van een geldige sper was en aanstalten maakte te vertrekken, werd door hem met de woorden 'Cohen, jij blijft!' weer de wachtkamer in geduwd.⁷⁴⁸ E.S.'s keuze was niet helemaal willekeurig: hij zou op dat moment getooid zijn geweest in kleding die een familielid van het bewuste echtpaar toebehoorde.⁷⁴⁹ Misschien wilde hij de getuigen van deze diefstal zo snel mogelijk verwijderen.⁷⁵⁰ Het is ook mogelijk dat E.S. zich gewoon liet leiden door zijn jodenhaat.⁷⁵¹ Velen hebben na de oorlog getuigenis afgelegd van het fanatisme waarmee E.S. zijn taak vervulde. Zo verjoeg hij familieleden van de begin oktober 1942 gearresteerde joden die bij het station onder toezicht oog van de daar dienstdoende agenten afscheid namen met het dreigement dat hij hen ook zou deporteren.⁷⁵²

Een illustratief geval is dat van de gemengd gehuwde joden H. Prins en B. van Simmeren. E.S. had hen laten arresteren omdat zij na de voor joden geldende sluitingstijd nog in een winkel aanwezig waren geweest. Op eigen houtje besloot hij vervolgens dat de joden als strafgeval naar Westerbork moesten worden gestuurd en gaf twee agenten opdracht de arrestanten in afwachting van hun transport over te brengen naar het Huis van Bewaring. Zelf volgde hij het viertal op geruime afstand. Toen hij zag dat de dienders onderweg Prins en Simmeren toelieten te spreken met een passerende burger – ze vroegen de man de groeten aan hun vrouwen over te willen brengen – ontstak E.S. in woede. Direct gaf hij van het tweetal agenten de hoogste in

745. Verklaring E.S., pv. 15-1-1947. MvJ, CABR: 75567.

746. Dagrapport 11-7-1942 en weekrapporten 10 tot 16-7-1942 en 21 tot 27-8-1942 van politieel optreden in Nederland. Nationaal Archief, 2.04.26.02: 894.

747. Verklaring I. van der Hal, pv. 6-10-1947. MvJ, CABR: 251, bundel 3.

748. Verklaring B.H. Denneboom, pv. 21-1-1947. MvJ, CABR: 75567. De joden die naar huis werden gestuurd, werden meestal reeds bij de volgende actie opnieuw opgehaald. Dat was niet onverwachts: *Außenstellenleiter* Haase meldde deze acties vanaf een gegeven moment steeds een week tevoren aan Meijer.

749. Schrijven A. Cohen aan de Politieke Opsporingsdienst Groningen, 12-6-1945. MvJ, CABR: 75567.

750. Extra wrang maakt dit geval dat een onderduikplaats voor het echtpaar reeds was gevonden.

751. Hij kon het tegelijkertijd af en toe opbrengen 'barmhartig' te zijn. Deze combinatie was niet ongebruikelijk (vgl. Croes 2001): blijkbaar hadden de desbetreffende agenten de ruimte om te handelen naar gelang de sentimenten die op de bewuste momenten opborrelden.

752. Verklaring S. Licher, pv. 21-1-1947. MvJ, CABR: 75567.

rang een reprimande en slingerde beiden bovendien op rapport bij hoofdcommissaris Blank.⁷⁵³

Prins' vrouw stelde ondertussen alles in het werk om haar man weer vrij te krijgen. Gedurende enige tijd ging ze elke morgen naar E.S.'s woning om voor haar man te pleiten, maar hij weigerde haar te woord te staan. Wel liet E.S. haar eenmaal naar het politiebureau komen, echter alleen om haar te vertellen dat hij voor haar nooit te spreken zou zijn. Mw. Prins en mw. Van Simmeren lieten het hierbij niet zitten en togen naar Amsterdam om – vermoedelijk – bij de *Zentralstelle* hun beklag te doen. Dat hielp: op last van de Duitsers werden Prins en Van Simmeren weer in vrijheid gesteld.⁷⁵⁴

E.S. was echter zo gebeten geraakt op de twee joden, dat hij binnen een week na hun vrijlating zijn ondergeschikten opnieuw bevel gaf ze te arresteren. Twee agenten gingen op 27 november 1942 op pad. Aangekomen bij Prins liet deze een schriftelijke vrijstelling van deportatie zien. Wat te doen? De agenten belden E.S. en kregen van hem te horen dat hij niets met de vrijstelling had te maken. Prins en Van Simmeren werden zo opnieuw gearresteerd en direct overgebracht naar het Hoofdstation.⁷⁵⁵

Mw. Prins en mw. Van Simmeren vertrokken daarop weer naar de *Zentralstelle* in Amsterdam om hun mannen voor een nieuwe deportatie te behoeden. Wederom kregen ze van de Duitsers in deze stad te horen dat 'de gek' E.S. buiten zijn boekje was gegaan. Ze konden gerust zijn: er zou voor worden gezorgd dat hun echtgenoten bij hun terugkomst in de stad Groningen weer vrij zouden zijn. Eenmaal teruggekeerd bleek echter dat E.S. Prins en Van Simmeren reeds met de opgehaalde joden van de actie op 30 november 1942 naar Westerbork over had laten brengen en dat zij direct met een transport naar Polen waren doorgestuurd. Desgevraagd liet de *Zentralstelle* hun echtgenotes telefonisch weten dat zij er nu ook niets meer aan kon doen. Mw. Prins en mw. Van Simmeren schreven hierop diverse brieven aan instanties in Berlijn om de vrijlating van hun mannen te bepleiten. Na een half jaar arriveerde er zowaar een schriftelijke reactie, bij E.S. op het bureau. Mw. Prins en mw. Van Simmeren werden door hem op het matje geroepen: hij gaf hen te kennen dat hun echtgenoten niet zouden terugkeren.⁷⁵⁶

Dit was niet de enige keer dat E.S. zijn best deed om gemengd gehuwde joden gedeporteerd te krijgen. Een ander gedocumenteerd geval stamt uit de zomer van 1943. E.S., nota bene zelf met vakantie en dus niet in dienst, zag op een busreis naar de stad Groningen twee joden met hun niet-joodse vrouwen in het voertuig zitten. Bij het verlaten van de bus vroeg hij de joden om hun reisvergunning. Hoewel zij er beiden een

753. Verklaringen T. Cazemier, H.H. Töller en J. Kroon, pv. 21-1-1947. Ibidem. De agenten, Cazemier en Töller, werden door Blank met inhouding van salaris voor respectievelijk drie weken en één week geschorst. Kroon, de aangesproken man, werd door E.S. als verdachte van jodenbegunstiging gearresteerd, maar hem kon niets ten laste worden gelegd.

754. Verklaringen S. Prins-Licher en T. van Simmeren-Pikkert, pv. 21-1-1947. Ibidem. Hierin is sprake van 'een Duitse instantie' in Amsterdam.

755. Ibidem.

756. Ibidem. Volgens mw. Prins-Licher zou hij gezegd hebben dat er een kans was dat hun mannen terug zouden komen uit Polen als hij zijn medewerking zou verlenen, maar dat hij deze medewerking weigerde te geven (brief mw. S. Prins-Licher aan de Politieke Recherche d.d. 9-9-1946. Ibidem). Dat was niet juist: nog afgezien van het feit dat E.S.'s macht niet verder reikte dan Groningen, waren Prins en Van Simmeren toen reeds vermoord (*In memoriam*). Tekenend voor de mentaliteit van E.S. is dit wel.

wisten te produceren, arresteerde hij desondanks I. Israel. Toen de vrouw van de andere man hiertegen protesteerde, gaf hij haar een stomp. Mw. Israel dreigde hij vervolgens een 'blauwe boon' door het lijf te schieten als zij naast haar man zou blijven lopen. Zo ging het gezelschap naar het bureau van de Sipo in het Scholtenshuis. Bij het betreden hiervan gaf E.S. mw. Israel een klap toen zij aanstalten maakte haar echtgenoot het bureau van de Sipo in te volgen. Eenmaal binnen maakte E.S. bij de Duitse Polizisten de gearresteerde jood behoorlijk zwart. Dat mw. Israel het er niet bij liet zitten en haar beklag deed bij *Hauptcharführer* Gerhard Eberhard Joachim Korn voorkwam erger: haar man kwam weer vrij.⁷⁵⁷

Niet alleen bij de wegvoering van de joden uit Groningen zette E.S. zich voor meer dan honderd procent in: dat was ook het geval bij de jacht op joodse onderduikers, hun bezittingen en hun helpers. E.S. en zijn collegae van de Bijzondere Recherche gingen hierbij gedreven te werk, al dan niet in samenwerking met Lehnhoff of Kindel. E.S. was betrokken bij de arrestatie van tenminste enige tientallen ondergedoken joden, sommigen van hen werden ook mishandeld.⁷⁵⁸ Bij deze arrestaties werd op grote schaal gestolen. Een collega van E.S. vergreep zich dermate aan de bezittingen van joden dat hij zich genoodzaakt zag een knecht in dienst te nemen om een en ander te verslepen.⁷⁵⁹ Maar ook E.S. liet zich niet onbetuigd. Toen de Sipo en de Groningse politie in de zomer van 1944 bij hem thuis een inval deden (E.S. had eind 1943 ingezien dat de krijgskansen waren gekeerd en gaf sindsdien het verzet tips, waarschuwingen – ook waar het joden betrof – en lijsten van bij aanslagen te nemen represaillegijzelaars)⁷⁶⁰ stond men versteld van wat er werd aangetroffen. Ontelbare weckflessen met vet en spek, een vijftiental kostuums, zes of zeven winterjassen, veel zilveren tafelgerei, een doos met sieraden, kostbare tapijten, rookwaar etc. etc. Een vijftons vrachtwagen werd met E.S.'s buit van de jodenjacht praktisch geheel gevuld.⁷⁶¹

Met E.S. zat binnen het Groningse politieapparaat een extremist op de post van de voor de vervolging van de joden verantwoordelijke politiefunctionaris. Met groot enthousiasme kweet hij zich van zijn taak, meerdere malen de gelegenheid benuttend zoveel mogelijk joden uit Groningen weg te werken. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat dit voor de overlevingskansen van de joden uit deze stad consequenties heeft gehad en dat dit doorwerkt in het in het lang sneller stijgende percentage slachtoffers in de provincie Groningen vergeleken met de rest van het land, inclusief de provincies Friesland en Drenthe die eveneens onder de *Außenstelle* Groningen vielen. Maar niet alleen dat, het kan ook een deel van de verklaring vormen waarom de *Außenstelle* op de activiteitsmaat lager scoorde dan de score op de radicaliteitsmaat doet verwachten. E.S. ontplooi-

757. Verklaringen I. Israel, M. Israel-Sterenborg, S. van Gelder en A. van Gelder-Sterenborg. Pv. 21-1-1947. Ibidem. Korn had bijna een jaar eerder in een soortgelijke situatie ook al geïntervenieerd ten gunste van S. van Gelder en hem bevrijd uit E.S.' arrest.

758. Zie pv. 21-1-1947. Ibidem. In sommige gevallen trad hij daarentegen mitigerend op, maar niet altijd belangeloos.

759. Verklaring T. van Akkeren. Pv. 25-5-1946. Ibidem.

760. Rapport J. Veringa over E.S., 8-11-1948. Ibidem.

761. Verklaringen B. Lanting en B.J. van der Meer, pv. 21-1-1947. Ibidem. Door toedoen van Haase werd E.S. niet zwaarder gestraft dan met een overplaatsing naar Westerbork.

de zijn activiteiten al vroeg tijdens de vervolging. Die joden die hiervan het slachtoffer werden voor 21 april 1943, zijn in de gegevens in het archief van het Nederlandse Rode Kruis niet terug te vinden.

6.6 Slot

Dit hoofdstuk is uitgelopen op een tweetal verschillende meetinstrumenten waarmee de *Außenstellen* van de Sipo en de SD in Nederland met elkaar kunnen worden vergeleken. Hier is dit gedaan op basis van de activiteit die de verschillende posten van de Sipo en de SD aan de dag legden met betrekking tot de jacht op ondergedoken joden (activiteitsmaat) en de extremiteit die zij toonden bij het verhoren van gearresteerde verzetslieden (radicaliteitsmaat). In hoofdstuk 11 zal worden getoetst of deze maten kunnen bijdragen aan een verklaring van de verschillen die bestaan tussen gemeenten ten aanzien van het percentage gedeporteerde joden.

Om tot de voornoemde meetinstrumenten te komen, zijn in dit hoofdstuk een aantal opeenvolgende stappen gezet. Na een op literatuur gebaseerde schets van de wordingsgeschiedenis, het karakter en de werkwijze van de Sipo en de SD, zijn voor Nederland een paar noodzakelijke horden genomen. In de eerste plaats is aangetoond dat het in de historiografie met betrekking tot Nederland bestaande beeld van de inwisselbaarheid van de SS, de Sipo en de SD niet op de historische feiten is gebaseerd. Van de veronderstelde hoge mate van integratie tussen de laatste twee diensten, een beeld dat lijkt te zijn ontleend aan de mate waarin zij naar elkaar toegroeiden in het bedrijven van terreur tegen de bevolking in het bezette Oost-Europa, blijft weinig over als wordt nagegaan wat de activiteiten en werkwijzen in Nederland nu precies waren.

In de tweede plaats is duidelijk gemaakt dat van de eveneens veelal veronderstelde hiërarchische ondergeschiktheid van de Bds aan de HSSPF evenmin veel resteert als deze tegen het licht wordt gehouden. De HSSPF vormde een *Sonderbefehlsweg*, een kanaal waarvan Himmler gebruik kon maken indien hij daar de noodzaak toe zag. De HSSPF was weliswaar verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde en interne SS-aangelegenheden, maar dit betekent nog niet dat hij in het van dag tot dag reilen en zeilen van de Sipo en de SD van betekenis was. Dit was niet alleen niet het geval omdat Himmler voorkwam dat de HSSPF te machtig werd, maar ook omdat het RSHA op eigen gelegenheid inmenging van de HSSPF in de gang van zaken voorkwam door hem waar mogelijk te negeren. In Oost-Europa groeide de HSSPF desalniettemin uit tot een centrum van waaruit de terreur werd gecoördineerd, of het nu ging om *Volkstumpolitik*, jodenvervolging of *Bandenbekämpfung*. In Nederland echter, waar de openlijke terreur pas rond september 1944 duidelijker naar voren trad, kreeg de HSSPF maar weinig kans.

In de derde plaats is aangetoond dat de organisatie van de Sipo en de SD in Nederland, de verhouding tussen het hoofdbureau in Den Haag en de zes regionale posten in Groningen, Arnhem, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Rotterdam en Amsterdam, niet als 'straf' kan worden omschreven en dat de *Außenstellen* niet als louter uit-

voeringsorganen van de BdS in diens hoofdkwartier kunnen worden gezien. Dit was niet alleen het gevolg van het tekort schietende diensttoezicht, maar ook van een wijze van organiseren die de behandelende *Sachbearbeiter* veel invloed gaf op de verdere gang van de zaak, ongeacht of hij nu werkte op het hoofdkwartier of in een *Außenstelle*. In samenhang hiermee was de belangrijkste wijziging die BdS Harster na zijn arriveren in Nederland in de organisatie doorvoerde dat hij de *Außenstellen* verbood directe contacten met instanties in het Reich te onderhouden.

Het is aannemelijk dat dit het resultaat was van het ontslag van Nockemann, de eerste BdS in Nederland. Nockemann verloor zijn baan waarschijnlijk niet vanwege een veronderstelde alarmerende telex van hemzelf over de aanhankelijkheidsbetuigingen van de Nederlanders aan het koninklijk huis op 29 juni 1940 (Anjerdag), zoals Nederlandse historici menen. Wat van Nockemanns rapportages bewaard is gebleven, ademt juist gematigdheid. Hiermee contrasterend waren sommige rapporten van de aan hem ondergeschikte *Einsatzkommandos* behoorlijk overspannen – en deze *Einsatzkommandos*, de voorlopers van de *Außenstellen*, mochten zelfstandig in contact treden met het RSHA. Het lijkt waarschijnlijk dat dat in dit geval ook is gebeurd. Een extra aanwijzing hiervoor is dat Nockemann persoonlijk de onhoudbare situatie waarin hij terecht was gekomen toen Hitler de leiding van het *Reichskommissariat* op het matje riep niet werd aangerekend. Zijn terugplaatsing naar Duitsland betekende een promotie tot hoofd van het *Amt II* in het RSHA.

Dat Harsters reorganisatie feitelijk weinig om het lijf had, blijkt niet alleen uit de analyse van de verhoudingen binnen het apparaat, het is ook gedemonstreerd met voorbeelden van twee *Außenstellen*. Vergaande corruptie in 's-Hertogenbosch en anarchie in Groningen waren mede het resultaat van zijn weifelachtige bestuurlijke stijl die zich eerder door een houding van *laissez-faire* en wat-niet-weet-wat-niet-deert laat karakteriseren dan door strak leiding geven. Nu is het natuurlijk een feit dat een politiecommandant niet over de schouder van al zijn agenten mee kan kijken hoe zij te werk gaan en of zij dit volgens zijn richtlijnen doen, gesteld dat hij deze kenbaar (genoeg) heeft gemaakt. Maar één van de terreinen waarop hij wel doorslaggevende invloed kan uitoefenen, is dat van de personeelsbezetting. En juist op dat terrein maakte Harster een weinig gunstige indruk. Niet alleen omdat zijn keuzes om bepaalde mensen voor bepaalde posities in aanmerking te laten komen geregeld zo ongelukkig uitpaktten dat de desbetreffenden niet meer te handhaven waren en moesten worden vervangen, maar ook omdat hij zelfs bij vergaande negatie van zijn voorschriften, in casu het verbod arrestanten te mishandelen, niet of niet doeltreffend optrad.

Een en ander leidt tot een herziening van het bestaande beeld van de wijze waarop de Sipo en de SD in Nederland waren georganiseerd en te werk gingen. Klaarblijkelijk hadden de *Außenstellen* in hoge mate de mogelijkheid zelf invulling te geven aan de vraag hoe de taken op te vatten en hoe deze uit te voeren; iets wat wordt onderstreept door de geconstateerde verschillen ten aanzien van de ontplooiende activiteit in het kader van de verhoren van gearresteerde verzetslieden en de jacht op ondergedoken joden.

Wat dit laatste betreft is, het van belang te benadrukken dat de schattingen die gewoonlijk worden gehanteerd voor de aantallen joden die als onderduikers de bezetting trachtten te overleven te laag zijn. De belangrijkste reden hiervoor is dat voor wat betreft de in de onderduik gearresteerde joden tot nog toe werd uitgegaan van gegevens met betrekking tot in Westerbork aangekomen strafgevallenen. Bij nadere beschouwing blijken deze niet volledig te zijn. Bestudering van de lijsten van de transporten van joden naar de vernietigingskampen leidt tot de conclusie dat vele duizenden joden ten onrechte niet als onderduiker werden geteld. De schatting die in dit hoofdstuk uiteindelijk werd gemaakt van het aantal joodse onderduikers bedraagt 27.995 mensen. Dit is een conservatieve minimum schatting. Niet alleen omdat de mensen die slechts tijdelijk onderdoken c.q. konden onderduiken en moesten opgeven hierin niet zijn meegeteld, maar ook omdat bijvoorbeeld de ongeveer 8.370 arrestanten van de *Kolonne Henneicke* in Amsterdam vooralsnog tenminste deels niet zijn meegerekend. Naast het feit dat er door joden meer is ondergedoken, betekent dit ook dat zij meer hulp moeten hebben gehad dan totnogtoe is aangenomen. Dat zo veel ondergedoken joden er desondanks niet in slaagden de oorlog te overleven is in niet geringe mate het gevolg van de bijzonder intensieve jacht die in de grote steden en vooral Amsterdam op hen werd gemaakt.

De Vrijwillige Hulppolitie

Adolf Hitler hat die große Judendämmerung herbeigeführt. Die Scheidung der Geister hat begonnen.

HERMAN ESSER¹

1. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de Vrijwillige Hulppolitie (VHP), een in 1942 uit Nederlandse nationaal-socialisten geformeerde organisatie die de bezetter hand- en spandiensten verleende. In Nederland was een dergelijk politieorgaan waarop de overheid in tijden van nood een beroep kon doen geen nieuw verschijnsel: vóór de oorlog kende het land de Vrijwillige Burgerwacht welke bij grote ordeverstoringen kon worden ingezet. De activiteiten van de VHP zouden echter niet tot de bestrijding van onlusten beperkt blijven. Zij werd ingeschakeld bij de realisering van één van de politieke doelen die de bezetter zich in Nederland stelde: de ‘ontjoding’ van het land.

Centraal in dit hoofdstuk staat de vraag in welke mate de VHP de overlevingskansen van joden in Nederland heeft beïnvloed. Aangezien er tot nog toe binnen de historiografie van de bezetting opvallend weinig aandacht is besteed aan de VHP,² zal hieronder eerst op een aantal achtergronden worden ingegaan. In kort bestek komen de oprichting van de VHP, de werving en selectie van de kandidaten, de opleiding van de hulpagenten, hun mobilisatie in februari 1943 en hun inzet in het kader van de vervolging van de joden aan de orde. Aansluitend wordt de sterkte van de VHP en de variatie hiervan op regionaal en lokaal niveau nader belicht. Zijn hierin patronen te ontdekken? De antwoorden op deze vraag zijn prikkelend, maar nemen niet weg dat ze in het

1. Esser 1940: 33. Esser was een van de oprichters van de NSDAP.

2. Waarschijnlijk is dit mede het gevolg van het feit dat van het archief van het Bureau VHP binnen het Directoraat-generaal van Politie vrijwel niets bewaard is gebleven. Aangezien de kaartenbakken en lijsten van voormalige leden van en sollicitanten bij de VHP in het archief van het Bureau Juridische Zaken/Zuivering op gegevens uit het archief van het voormalige Directoraat-generaal van Politie zijn terug te voeren, lijkt ten minste een deel van het materiaal na de oorlog te zijn verdwenen. Onderzoek naar de VHP is daarmee lastiger geworden, maar niet onmogelijk.

beperkte kader van dit hoofdstuk niet volledig en afdoend kunnen zijn. Ze vormen desalniettemin voldoende aanleiding om bepaalde in de historiografie opgang doende opvattingen over de rol van de katholieken tijdens de bezetting opnieuw ter discussie te stellen en geven tegelijkertijd een richting voor verder onderzoek aan. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een antwoord op de hamvraag: heeft het voor de overlevingskansen van joden uitgemaakt hoe sterk de VHP in hun gemeente was?

2. Oprichting VHP

Als we HSSPF Rauter op zijn woord mogen geloven, was de directe aanleiding voor de oprichting van de VHP de toename van de sabotage op het gebied van de levensmiddelenvoorziening. De bezetter kreeg hierdoor meer behoefte aan een extra instrument waarop hij in geval van nood en ordeverstoring terug zou kunnen vallen.³ Met de publicatie van verordening 57/42 op 23 mei 1942 werd deze behoefte omgezet in een feit: de VHP werd officieel in het leven geroepen. In deze verordening werd als taak van deze hulppolitie het ondersteunen van de reguliere politie genoemd. De VHP zou in actieve dienst worden geroepen en assistentie moeten verlenen bij rampen, openbare noodtoestanden, de bestrijding van zowel gevaren als schade ten gevolge van luchtaanvallen en de handhaving van de openbare orde en veiligheid.⁴ Mede omdat het aansloot bij taken die de reguliere politie al had en de hulpagenten bovendien bij de uitvoering hiervan onder het commando van de lokale politiecommandant zou vallen, was deze functieomschrijving niet uitgesproken politiek getint. De werkelijke bedoelingen van de Duitsers met de VHP reikten echter verder. In de praktijk kwam het erop neer dat de hulpagenten in geval van onrust zouden worden ingezet om belangrijke objecten te bewaken en zo sabotage te voorkomen. Het ging hierbij om delen van de infrastructuur die voor de Duitsers van grote militair-strategische waarde waren: telefooncentrales, sluizen en gemalen, elektriciteitscentrales, olieopslagtanks, belangrijke bedrijven en verkeersinrichtingen.⁵

Volgens verordening 57/42 stond de VHP open voor elke Nederlandse man die tussen de achttien en 45 jaar oud was en aan een aantal voorwaarden voldeed. Zo moest hij lichamelijk, geestelijk en moreel geschikt zijn en zich bereid verklaren de nieuwe Europese orde naar zijn beste vermogen te dienen. Goedgekeurde sollicitanten zouden een korte opleiding krijgen en vervolgens weer naar huis worden gestuurd, in afwachting van een eventuele mobilisatie. Om de desbetreffende hulpagent te motiveren daadwerkelijk op te komen als zijn oproep op de mat viel, werd het nalaten hiervan strafbaar gesteld. De straffen waarmee werd bedreigd waren niet gering: gevangenisstraf tot maximaal zes maanden en daarnaast een geldboete van ten hoogste duizend gulden.⁶

Dienstneming bij de VHP was vrijwillig, maar het was geen vrijwilligerswerk.

3. Verklaring H. Rauter, pv. 6-12-1947. NIOD, 248: 1380, map A.

4. VO 57/42. *Verordeningblad voor het bezette Nederlandsche gebied jaar 1942*.

5. BdO IA 5108/17.8 (22-8-1942) aan de secretarissen-generaal van Justitie en Binnenlandse Zaken en de gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandsche politie. GA Amsterdam, 5225: 3141.

6. VO 57/42. *Verordeningblad voor het bezette Nederlandsche gebied jaar 1942*.

Als de hulpagent eenmaal in actieve dienst was geroepen, moest zijn werkgever het gebruikelijke salaris doorbetalen. Tenminste, zolang de hulpagent een vast dienstverband had en de actieve periode bij de VHP niet langer duurde dan vijf dagen. Duurde de inzet wel langer, dan zorgde het Rijk voor de betaling. De vergoeding bedroeg in dat geval drie gulden per dag voor ongehuwden, vier gulden vijftig voor gehuwden en een toeslag van vijftig cent voor elk kind beneden de achttien jaar.⁷

De belangrijkste van de voornoemde bepalingen uit verordening 57/42 werden kort na 23 mei 1942 door de Duitsers aan de Nederlandse dagbladders verstrekt en vervolgens gepubliceerd. Hoewel de kranten in overeenstemming met de tekst van de verordening vermeldten dat in principe iedereen die aan de genoemde voorwaarden voldeed voor de VHP in aanmerking kwam, bleek dit in de praktijk niet waar te zijn. De BdO, die namens Rauter toezicht hield op en leiding gaf aan de Nederlandse politie, bepaalde enkele dagen na de afkondiging van de verordening dat de feitelijke aanmelding alleen openstond voor leden van de Nederlandse SS, de NSB of haar Weer Afdeling (WA).⁸ De VHP moest voor de Duitsers wel door en door betrouwbaar blijven – maar het publiek hoefde dat klaarblijkelijk niet te weten.

Om de aanmelding soepel te laten verlopen, kregen de stafkwartieren van de Nederlandse SS en de WA aanmeldingsformulieren toegezonden met het verzoek deze tijdig en Standaards- c.q. Heerbansgewijs te retourneren aan de secretaris-generaal van Justitie. Aangezien niet bekend was gemaakt dat alleen nationaal-socialisten welkom waren, bleven ook mannen die geen lid waren van de SS, de NSB of de WA zich aanmelden. De autoriteiten konden echter naar goeddunken bepalen wie voor de keuring zou worden opgeroepen en wie niet. Zo kon eenvoudig worden voorkomen dat ongewenste, lees: niet-nationaal-socialistische dienstwilligen tot de VHP zouden worden toegelaten. De sollicitaties werden in dit verband niet individueel beoordeeld. De werkwijze kwam erop neer dat alleen de via de SS of de NSB en de WA binnengekomen reacties in behandeling werden genomen, de overige werden stelselmatig genegeerd, ongeacht of de desbetreffende sollicitant nu wel of niet lid was van de SS, NSB of WA. Op deze wijze werden tot 1 november 1942 acht duizend sollicitaties ontvangen waarvan er twee duizend direct terzijde werden gelegd.⁹ Hooguit een kwart van de sollicitanten was dus niet-nationaal-socialistisch: de aantrekkingskracht die de VHP op anders gezinde mannen uitoefende was daarmee gering.

De 6.021 sollicitaties die wel in behandeling werden genomen, vormden een niet gering aantal. De verwachtingen omtrent de mate waarin Nederlandse nationaal-socialisten bereid waren actief te dienen waren vooraf echter dermate hooggespannen, dat een teleurstelling niet uit kon blijven. *Generalkommissar Fritz Schmidt* had er bijvoor-

7. *Ibidem*. De maximumvergoeding was 250 gulden per maand.

8. 'Rapport betreffende de aanmelding, werving en opleiding van de vrijwillige hulppolitie over het tijdvak van 1 juni tot 1 november 1942'. Nationaal Archief, 2.09.53: 331. Zie ook de geheime circulaire van de gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandsche politie d.d. 1-9-1942. GA Amsterdam, 5225: 3141.

9. 'Rapport betreffende de aanmelding, werving en opleiding van de vrijwillige hulppolitie over het tijdvak van 1 juni tot 1 november 1942'. Nationaal Archief, 2.09.53: 331. In totaal zijn er tijdens de bezetting 6.822 sollicitaties in behandeling genomen.

beeld op gerekend dat de VHP 15.300 man zou gaan tellen.¹⁰ De NSB-voormannen Anton Mussert en Kees van Geelkerken waren aanzienlijk minder hoopvol met hun schatting van acht- tot tienduizend man, maar zaten ook nog veel te hoog.¹¹ Ook het besluit om in het licht van de tegenvallende resultaten dan maar ook onder de aanvankelijk uitgesloten leden van de Politieke Organisatie (PO) van de NSB te gaan werven, had niet het gewenste resultaat opgeleverd. Van de ruim 11.000 aanmeldingsformulieren die in de tweede week van augustus 1942 aan de stafleiding van de SS, het stafkwartier van de WA en het hoofdkwartier van de NSB waren gezonden, waren er voor de sluitingsdatum van 7 september slechts 1.355 teruggezonden. Teleurstellend, temeer daar de NSB aanvankelijk om maar liefst 24.000 aanmeldingsformulieren had gevraagd.¹² Dit bij de verwachtingen achterblijvende aantal vrijwilligers vormde niet alleen een uitdrukking van een minder dan gehoopte lust bij de Nederlandse nationaal-socialisten om bij de VHP te dienen, maar kon ook wijzen op een gebrek aan medewerking van de werkgever. Burgemeester Voûte van Amsterdam bijvoorbeeld wilde voorkomen dat de gang van zaken in zijn gemeente werd verstoord en verlangde daarom van zijn ambtenaren dat ze een verzoek tot toetreding tot de VHP eerst bij hem zouden indienen.¹³

3. Werving en selectie

Van de 6.021 mannen wier sollicitatie tot 1 november 1942 in behandeling werd genomen, vielen er direct 944 af omdat zij niet aan de toelatingseisen voldeden. Meestal overschreden ze de leeftijdseis (36 procent) of werd hun beroep onverenigbaar gevonden met het werken bij de VHP (54 procent). Dit laatste gold voor mannen die te onmisbaar werden geacht vanwege hun werk bij de Nederlandse Spoorwegen, de PTT, de water-, gas- en elektriciteitsbedrijven, de Duitse politie of de *Wehrmacht* etc. Maar ook arbeiders die bij aan de Duitsers leverende bedrijven werkten, vielen af.

Voor de overige aspiranten volgde de keuring. De eerste van de drie keuringrondes vond plaats op 3 juli 1942. In Amsterdam, Den Haag, Arnhem, Den Bosch en Leeuwarden waren hiervoor speciale keuringscommissies in het leven geroepen. Zij bestonden uit vijf mannen: een nationaal-socialistische Nederlandse politieofficier, een vertegenwoordiger van de Nederlandse SS, een vertegenwoordiger van de WA en een tweetal artsen. De verbindingsofficieren van de Orpo bij de procureurs-generaal, tevens fungerend gewestelijk directeurs van politie, woonden de zittingen van de commissies bij en bemoeiden zich actief met de selectie.¹⁴ In het kader van deze keuringen vielen nog eens 1.370 aspiranten af. Voor 34 procent van hen gold dat zij er alsnog van afzagen c.q. dat hun beroep alsnog onverenigbaar bleek met een functie bij de VHP. Dertig procent was voor de keuringen niet komen opdagen, voor een groot deel

10. *Generalkommissar* Schmidt aan Bormann d.d. 11-4-1942. Gepubliceerd in In 't Veld 1976: deel 1, 691.
 11. Rauter aan Himmler d.d. 2-7-1942. *Ibidem*, 776.
 12. 'Rapport betreffende de aanmelding, werving en opleiding van de vrijwillige hulppolitie over het tijdvak van 1 juni tot 1 november 1942'. Nationaal Archief, 2.09.53: 331.
 13. Schrijven Voûte aan de hoofden van gemeentelijke administraties, diensten en bedrijven d.d. 21-7-1942. GA Amsterdam, 5225: 3141.
 14. 'Rapport betreffende de aanmelding, werving en opleiding van de vrijwillige hulppolitie over het tijdvak van 1 juni tot 1 november 1942'. Nationaal Archief, 2.09.53: 331.

vanwege dienstneming bij het Vrijwilligers Legioen Nederland dat met de Duitsers aan het Oostfront streed, de *Waffen-SS*, het *National Sozialistisches Kraftfahrkorps* (NSKK), de Arbeidsdienst etc. De overige 36 procent werd lichamelijke, geestelijke en of moreel ongeschikt bevonden. Tot 1 november 1942 werden 2.851 gegadigden goedgekeurd. Bij het Departement van Justitie werden over hen vervolgens inlichtingen ingewonnen. De zeventig personen die ooit veroordeeld waren tot een vrijheidsstraf langer dan een maand vielen alsnog af, hiervan uitgezonderd waren degenen wier misdrijven begaan waren vanuit de 'juiste' politieke motieven.¹⁵

4. Opleiding

Wat de inhoud van de tien dagen durende opleiding van de kersverse vrijwilligers betreft, had de BdO namens Rauter vooraf de nodige aanwijzingen gegeven. De opleiding bestond uit tachtig lesuren van elk 45 minuten: 36 uur wapenonderwijs, 24 uur politievakonderwijs, 14 uur onderricht in de praktische politiedienst en zes uur lichamelijke oefening.¹⁶ Het met vuurwapens leren omgaan stond dus centraal. De instructie werd gegeven door Nederlandse nationaal-socialistische politieambtenaren van het Politieopleidingbataljon uit Schalkhaar, de politie uit Amsterdam, Den Haag en Utrecht¹⁷ en de Marechaussee uit het gewest 's-Hertogenbosch. Een en ander vond plaats in de kazernes van de Orpo in Amsterdam, Tilburg en Den Haag.¹⁸

Wat werd de hulpagent geacht te weten? Het politievakonderwijs dat door hem werd genoten, had betrekking op de betekenis van het begrip 'politie', de taak van de politie, de organisatie van de politie in Nederland zowel voor als na de geplande reorganisatie, de opsporingsambtenaar en het wetboek van strafvordering en strafrecht, de hulpofficier van justitie, de verdachte en het begrip 'heterdaad', de controle van het persoonsbewijs en het begrip 'jood', fouilleren, aanhouden en voorgeleiden, de in bewaringstelling en de in beslagneming, het woningrecht, de sancties op het onbevoegd betreden van plaatsen en de onbevoegde in beslagneming, de positie en verplichtingen van de VHP, de betekenis van het proces-verbaal en de praktische oefening hierin, het strafrecht en de strafuitsluitingsgronden en, tenslotte, het afzetten van de plaats van het misdrijf.¹⁹

Het praktisch politieonderricht had betrekking op de dienst bij grote branden, overstromingen, spoorwegongevallen en andere rampen, de gepaste opgewektheid en hulpvaardigheid waarmee het publiek tegemoet diende te worden getreden, de groetplicht ten aanzien van meerderen en Duitse officieren, de wijze waarop de plaats van een ongeval diende te worden ontruimd, de menselijke afsluitketting en de praktische oefening hierin, de verkeerstekens, de oefening als verkeersagent, de dienst bij een bominslag en de praktische oefening hiervan, de bespreking van de verschillende soor-

15. *Ibidem*.
 16. *Ibidem*.
 17. Zie hoofdstuk 9.
 18. 'Indeeling van Nederlandsch politiepersoneel voor de instructie en administratie bij de cursussen voor de Vrijwillige Hulppolitie'. Bijlage bij schrijven van J.C. Krenning aan H.J. Geldof d.d. 15-7-1942. GA Amsterdam, 5225: 3140.
 19. *Ibidem*.

ten luchtaanvallen (brandbommen en brisantbommen) en, beknopt, eerste hulp bij ongevallen.²⁰ Al deze onderwerpen werden in een tijdsbestek van slechts 36 lesuren van 45 minuten behandeld, diepgaand kan de opleiding dus nooit zijn geweest. Hoe weinig belang de Duitsers met uitzondering van het wapenonderricht feitelijk aan de opleiding hechtten, blijkt wel uit de omstandigheid dat de vrijwilligers die al konden schieten, omdat zij reeds een *Waffenausbildung* hadden genoten bij de *Waffen-SS*, het Vrijwilligers Legioen, de *Wehrmacht* of de *SS*-school in Avegoor, van de opleiding werden vrijgesteld. Zij hoefden slechts aan een drie dagen durende controle bij één van de Orpo-bataljons in Amsterdam, Den Haag, Tilburg of Arnhem deel te nemen.

Nog afgezien van de 76 cursisten die voor de tiendaagse opleiding niet waren komen opdagen, vielen tijdens de cursus opnieuw een flink aantal gegadigden af, 509 om precies te zijn. Terwijl 178 aspiranten alsnog ongeschikt werden bevonden, trok meer dan de helft van de afvallers zich terug of werd om een of andere reden alsnog afgewezen. In totaal volgden zo tot 1 november 1942 2.196 man de opleiding. Van hen werden er na de cursus 112 ontslagen zodat uiteindelijk slechts 2.084 mannen een aanstelling als hulpagent kregen. Voor de meesten van hen betrof dit in geval van mobilisatie een benoeming bij een politiekorps in een gemeente, de 371 hulpagenten die reeds een *Waffenausbildung* hadden genoten, zouden daarentegen bij de vier Duitse Orpo-bataljons worden ingedeeld.²¹

In actieve dienst waren de agenten van de VHP daarmee nog niet. Officieel bezaten de nog niet-geactiveerde hulpagenten ook geen enkele bevoegdheid en waren zij niet gerechtigd politieel op te treden: een situatie die bij hen tot de nodige misverstanden leidde. Bij de aanmelding en ook tijdens de opleiding was meermaals gebleken dat veel hulpagenten in spe, merendeels 'eenvoudige mensen [... die] den stroom theorie nauwelijks verwerken en [...] alles binnen korten tijd weer vergeten',²² meenden een volwaardige aanstelling bij de reguliere politie te zullen krijgen. Dit idee bleek tijdens de cursus niet volledig uit te roeien, met als gevolg dat sommige hulpagenten na voltooiing van de opleiding wel over politiebevoegdheden meenden te beschikken en zich dienovereenkomstig gedroegen. In kringen van de WA en de PO van de NSB ging men soms nog een stap verder. Daar werd wel gemeend dat er met de VHP een 'WA-politie' of 'gewapende WA' was gecreëerd. Het Nederlandse nationaal-socialisme had volgens deze NSB-ers daarmee haar eigen gewapende arm gekregen, daar ging het om: de inhoud van de opleiding moesten de cursisten, afgezien van de wapentraining, maar zo snel mogelijk weer vergeten.²³ De VHP werd in dit verband gezien als een instrument om uiteindelijk de hele Nederlandse politie onder controle van de WA en de NSB te brengen.²⁴ Een opvatting die duidelijk buiten de Duitsers rekende: een dermate belangrijke rol hadden zij de VHP nooit toegedacht.

20. Ibidem.

21. Ibidem.

22. Afschrift verslag 2e luitenant van politie J.F. Vos over de Vrijwillige Hulppolitieopleiding te Den Haag d.d. 7-10-1942 in ibidem.

23. Ibidem.

24. Rauter aan Himmler d.d. 28-4-1942. Gepubliceerd in In 't Veld 1976: deel 1, 702.

Maar niet alleen de niet-geactiveerde hulpagenten was het geregeld niet helemaal duidelijk wat hun positie nu precies was, dat gold ook voor hun meerderen. Ondanks het feit dat duidelijk te verstaan was gegeven dat de VHP alleen door een centraal te geven bevel kon worden gemobiliseerd, meenden verschillende plaatselijke hoofden van politie naar eigen goeddunken de hulpagenten op te kunnen roepen en in te kunnen zetten. De burgemeester van Maastricht moest dit uiteindelijk zelfs uitdrukkelijk door de BdO worden verboden. Dergelijke misverstanden zijn vermoedelijk mede ingegeven geweest door het feit dat reeds tijdens de opleiding cursisten soms al werden ingezet, nota bene met de kennelijke goedkeuring van het verantwoordelijke Bureau Vrijwillige Hulppolitie in het Directoraat-generaal van Politie. Dit was bijvoorbeeld het geval met 132 cursisten uit de Amsterdamse Oranje Nassaukazerne. Zij namen op 2 en 3 oktober 1942 op ad hoc basis deel aan de landelijke razzia op de gezinsleden van joodse mannen die reeds in werkkampen in Nederland waren opgesloten.²⁵ Volgens hun commandant hadden de hulpagenten zich bij dit oppakken van weerloze vrouwen en kinderen 'dapper gewerd', dit ondanks hun onervarenheid.²⁶ Met deze actie werd een tip van de sluier gelicht van de taak die de VHP in 1943 toebedeeld zou krijgen.²⁷

5. Mobilisatie

Naar aanleiding van de moord van de verzetsbeweging 'CS 6' op de Nederlandse generaal Seyffardt, het hoofd van het Vrijwilligers Legioen, was het op 6 februari 1943 zover: in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht werd de VHP in actieve dienst geroepen. Hierbij werd voorbijgaan aan het zorgvuldig opgebouwde alarmring- en indelingssysteem: de opgeroepen hulpagenten, zowel diegenen met als zonder *Waffenausbildung*, moesten zich bij de Orpo in het Koloniaal Instituut in Amsterdam en de Alexanderkazerne in Den Haag melden of zich vervoegen bij het hoofdbureau van politie in Utrecht.²⁸ De mobilisatie vond dan ook niet plaats voor de bewaking van de lokaal van belangzijnde objecten, ze diende een ander doel. In Amsterdam²⁹ maar ook in Utrecht en omgeving³⁰ werden de hulpagenten ingezet om te assisteren bij de repressie maatregelen in verband met de dood van Seyffardt: de arrestatie van studenten (De Jong 1969-1991: deel 6, 612-613). In de rest van het land vond een mobilisatie vooralsnog niet plaats. Wanneer dat precies wel gebeurde, is niet duidelijk: in ieder geval

25. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 5.

26. Afschrift verslag 2e luitenant van politie F.A. Zwarts over de Vrijwillige Hulppolitieopleiding te Amsterdam d.d. 8-10-1942 in 'Rapport betreffende de aanmelding, werving en opleiding van de vrijwillige hulppolitie over het tijdvak van 1 juni tot 1 november 1942'. Nationaal Archief, 2.09.53: 331.

27. Op 11 december 1942 werden ook in Arnhem hulpagenten bij razzia's op joden ingezet nog voordat er sprake was van een officiële mobilisatie. Ik dank Cees Haverhoek, die een proefschrift voorbereidt over de jodenvervolging in Arnhem, voor deze mededeling.

28. Telex gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandsche politie d.d. 6-2-1943. GA Amsterdam, 5225: 3141.

29. 'Nieuwe terreur en razzia's in de hoofdstad. De WA als hulppolitie'. NIOD, brochure IP 1.82.

30. De actie concentreerde zich op de gemeente De Bilt. Ondanks het feit dat het hoofd van politie A.M.C. Mollerus de nacht tevoren mensen had gewaarschuwd – hij wist alleen dat er iets ging gebeuren, maar niet precies wat – werden toch nog 80 van de beoogde 150 jongeren gearresteerd. De actie werd geleid door politieofficieren uit Utrecht omdat Mollerus van tevoren had aangegeven niet mee te zullen werken als het om een actie tegen joden of vooraanstaanden zou gaan. Dit kostte hem zijn baan. Naast de VHP uit Utrecht was ook een afdeling Orpo bij de actie betrokken (verklaringen A.M.C. Mollerus, A.H. Wreden en F.A. Ranft. P.v. 21-3-1947. GA Utrecht, archief directeur, na 1862 hoofdcommissaris van politie, 10).

was enkele maanden later, ten tijde van de onderdrukking van de april-meistaking, ook de VHP in Groningen geactiveerd.³¹

De uitrusting die de hulpagenten bij hun mobilisatie kregen verstrekt, bestond officieel uit een revolver met zes patronen, een veldmuts dan wel een politiepet zonder de gebruikelijke blauwe bies, een zwarte politietuniek en een rode armband met een oranje/wit/blauw schildje waaruit bleek dat de drager lid was van de VHP. Voor een rijbroek en laarzen moesten de leden zelf zorgen. Aangezien het nationaal-socialisten waren, was dat veelal geen probleem: die hadden ze meestal toch al.

De hulpagenten werden niet officieel beëdigd en hadden als gevolg hiervan niet de bevoegdheid arrestaties te verrichten of processen-verbaal op te maken. Dat was misschien maar goed ook. Uit de tijdens de opleiding in Arnhem opgemaakte proefprocessen-verbaal was de cursusleider Van Es namelijk gebleken dat er aan de hulpagenten 'op dit gebied geen hoge eischen kunnen worden gesteld.' Sterker nog, hij was van mening dat er van de vrijwilligers, hoewel zij erg goed hun best deden, überhaupt 'niet veel verlangd en verwacht [kon] worden' en dat zij behoudens enkele uitzonderingen 'voor enigszins belangrijke politiediensten [...] niet aangewezen [konden] worden.'³² De reden dat de vrijwilligers niet werden beëdigd, was overigens een andere dan dat ze voor politiedienst te ongeschikt werden geacht. Rauter vreesde dat bij een beëdiging van de hulpagenten de NSB de leiding over de politie zou opeisen. En dat wilde hij voorkomen.³³

In de provincie Utrecht kregen de meeste hulpagenten na de razzia op de studenten taken waarvoor de VHP officieel in het leven was geroepen: de bewaking van objecten. In afwijking van de oorspronkelijke plannen ging het echter met name om huizen van vooraanstaande NSB-ers, sommige leden van de VHP dienden ook als lijfwacht van deze notabelen. Na een opfriscursus van twee weken werden de meesten van de ruim honderd hulpagenten met dit doel ingezet in de gemeenten Amersfoort, Zeist, Utrecht en Den Dolder. De overigen werden door hun chef F. Ranft, tevens hoofd van het Politiebataljon Utrecht, *de facto* bij het Politiebataljon ingedeeld. Als gevolg hiervan kregen zij dezelfde taken te verrichten als de hiertoe behorende reguliere agenten: straatdienst (verkeers-, verduisterings- en persoonsbewijscontrole), het posten in of bij woningen, invallen in cafés en dergelijke op zoek naar arbeidsinzetontduikers, het begeleiden van transporten van arrestanten en de arrestatie van gezochte personen waaronder al dan niet ondergedoken joden. Als er van een arrestatie sprake was, werd het proces-verbaal opgemaakt door een aan de actie deelnemende beëdigde agent of gebeurde dit achteraf door Ranft. De hulpagenten die enkele maanden later van de

31. *Fernschreiben Außenstellenleiter* Haase aan BdS Harster d.d. 5-5-1943. NIOD, 77-85: 151D. Op 1 februari 1944 was de VHP actief in Aalsmeer, Alkmaar, Amersfoort, Amsterdam, Assen, Delft, Ede, Eindhoven, Emmen, Den Haag, Geleen, Gouda, Groningen, Haarlem, Heemstede, Hilversum, Hoofddorp, Hoorn, Kerkrade, Laren, Meppel, Naarden, Rotterdam, Schiedam, Tilburg, Utrecht, Velsen, Wassenaar, Weert, Weesp, Winschoten en Zaandam (schrijven Directoraat-generaal van Politie aan de inspecteur-generaal van de Landwacht d.d. 7-2-1944. NIOD, 77-85: 346A).

32. Afschrift ongedateerd verslag 2e luitenant van politie Van Es over de Vrijwillige Hulppolitieopleiding te Arnhem in 'Rapport betreffende de aanmelding, werving en opleiding van de vrijwillige hulppolitie over het tijdvak van 1 juni tot 1 november 1942'. Nationaal Archief, 2.09.53: 331.

33. Rauter aan Himmler, 30-4-1942. Gepubliceerd in In 't Veld 1976: deel 1, 706.

bewaking van de vooraanstaande NSB-ers werden ontheven, werden ook bij het Politiebataljon ingedeeld.³⁴

In Amsterdam was de geschiedenis van de VHP gecompliceerder. Op 6 februari 1943 kreeg een onbekend aantal hulpagenten in deze stad een door de Amsterdamse politie thuis bezorgde oproep om zich de volgende dag te melden bij de Orpo in het Koloniaal Instituut, het huidige Tropenmuseum. Op 7 februari werden de opgekomen hulpagenten hier geregistreerd en werden de zieken onder hen weer naar huis gestuurd.³⁵ Degenen die moesten blijven, werden aanvankelijk ondergebracht bij de Orpo in de Oranje Naussaukazerne, maar al na een etmaal verhuisden ze naar een tweetal scholen aan de Mauritskade. Op 10 februari 1943 namen zij vervolgens met de Orpo deel aan de razzia op studenten en jonge mannen in Amsterdam.

Enkele dagen later werd de hulppolitie gereorganiseerd: de hulpagenten die niet uit Amsterdam afkomstig waren, werden naar huis gestuurd en vermoedelijk in hun domicilie ingezet.³⁶ De resterende Amsterdammers op de Mauritskade werden vervolgens in twee groepen verdeeld. De indeling werd gebaseerd op het al dan niet beschikken over een uniform. Tot dan toe waren er in Amsterdam nog geen uniformstukken aan de hulpagenten verstrekt. Sommige hulpagenten beschikten desalniettemin over een uniform, uit hoofde van hun lidmaatschap van de WA. De ongeüniformeerde hulpagenten, leden van de PO van de NSB, werden nu overgeplaatst naar de Tulpkazerne aan het Cornelis Troostplein waar ook het Politiebataljon Amsterdam was gehuisvest.³⁷ De geüniformeerde hulpagenten, in totaal zeker een 126-tal WA-ers, bleven gehuisvest op de Mauritskade 24. Zij bleven daarmee onder leiding van de Orpo staan.³⁸

Dat de Orpo zich de controle over de WA-ers onder de hulpagenten toeëigende, was waarschijnlijk geen toeval. De WA had met de gewelddadigheden in de jodenbuurt in 1941 (Roest & Scheren 1998: 214-252) laten zien uit het 'juiste' nationaal-socialistische hout te zijn gesneden, bovendien waren de hiertoe behorende hulpagenten in fysiek opzicht het meest geschikt.³⁹ Zij zouden vanaf half februari 1943 in samenwerking met het reserve Orpo-bataljon 68 van Major Hans Kärgerl⁴⁰ en onder leiding van de hiertoe behorende Oberleutnant Knapp het van huis halen van te deporteren joden van het Poli-

34. Pv. 7-7-1948. Nationaal Archief, 2.09.54: 4949. In Den Haag was de ontwikkeling soortgelijk, al is daar niet duidelijk of de hulpagenten ook werden ingezet in het kader van de jodenvervolging (Van der Boom 1995: 98).

35. Tegen de enige tientallen vrijwilligers die niet op de oproep reageerden, werd door de Amsterdamse politie op last van het Bureau Vrijwillige Hulppolitie onderzoek ingesteld. De reden was veelal dienstneming bij de *Waffen-SS*, het NSKK, de *Organisation Todt*, het Politieopleidingbataljon, dan wel ziekte of verhuizing. Zie de rapporten in GA Amsterdam, 5225: 3140.

36. In ieder geval was de VHP in maart 1943 in Noord-Holland actief in de volgende gemeenten: Aalsmeer, Amsterdam, Bussum, Haarlem, Hilversum, Heemstede, Hoofddorp, Hoorn, Naarden, Velsen, Weesp en Zaandam (circulaire van de verbindingsofficier van de Orpo bij de procureur-generaal fungerend directeur van politie d.d. 9-3-1943. Ibidem). De circulaire van de verbindingsofficier van de *BdO* van 9-4-1943 (GA Amsterdam, 5225: 3141) noemt naast deze gemeenten ook Alkmaar. Het gaat om de grotere gemeenten met staats- of gemeentepolitie. Alleen in Hoofddorp en Aalsmeer was Marechaussee verantwoordelijk voor de politiezorg.

37. Verklaring R. Land, pv. 10-1-1944. GA Amsterdam, 5225: 3140.

38. Staf ordepolitie J. van der Ploeg aan de directeur-generaal van politie d.d. 4-5-1943. GA Amsterdam, 5225: 3141.

39. Dit is op te maken uit het schrijven LR A. nr. 519. GA Amsterdam, 5225: 3140.

40. Zie voor hem Klemp 2002: 37-41.

tiebataljon Amsterdam overnemen.⁴¹ Per week werden zo meer dan duizend joden opgehaald (Meershoek 1999: 288, 478).

Het is niet duidelijk of deze WA-ers behoorden tot de hulpagenten die reeds een *Waffenausbildung* hadden genoten en oorspronkelijk sowieso bij de Orpo zouden worden geplaatst. Waarschijnlijk is dit niet het geval aangezien zij eerst door de Orpo werden getraind in het gebruik van de karabijn⁴² – de lieden met een *Waffenausbildung* konden hiermee reeds overweg. Het is duidelijker waarom de Duitsers bij het ophalen van joden hun toevlucht namen tot de inschakeling van de VHP: de leden van het Politiebataljon hadden hiertegen in toenemende mate weerzin ontwikkeld. Dit kan worden geïllustreerd met de cijfers in tabel 4.1. In deze tabel staan de aantallen oproepen die aan het Politiebataljon in de tweede helft van januari 1943 werden verstrekt en de aantallen joden die op basis van de verstrekte oproepen van huis werden gehaald.⁴³

Tabel 4.1: Oproepen en opgepakte joden in Amsterdam

datum	oproepen	opgepakte joden	opgepakte joden/oproepen
18-1-1943	291	327	1,124
19-1-1943	322	292	0,907
20-1-1943	343	184	0,536
25-1-1943	307	162	0,528
26-1-1943	338	104	0,308
27-1-1943	348	137	0,394
28-1-1943	197	80	0,406

Zoals uit tabel 4.1 blijkt, was het ‘rendement’ van het Politiebataljon op 18 januari 1943 nog hoog: op basis van 291 verstrekte oproepen werden 327 joden meegenomen. Op zich was het niet bijzonder dat het aantal opgehaalde joden het aantal oproepen oversteeg: al in september 1942 was met de Sipo afgesproken dat alle joden op de adressen die werden bezocht zouden worden meegenomen, dus niet alleen zij die op de oproepen stonden vermeld.⁴⁴

In de loop van januari ging het echter mis: de aantallen opgepakte joden namen snel af.⁴⁵ Hoewel dit mogelijk een aanwijzing vormt voor een in omvang toenemende poging van joden om onder te duiken,⁴⁶ lijkt het niet onwaarschijnlijk dat de Sipo het

41. Dit sloot aan bij de bestaande praktijk in Amsterdam, want ook het Politiebataljon stond bij deze ophaalacties onder Duits bevel. Op 11 augustus 1942 was het direct ondergeschikt gemaakt aan Major Wieprecht, het toenmalige hoofd van het in Amsterdam gelegerde Orpobataljon 68, naar mag worden aangenomen vanwege de acties tegen joden (telex 398 van de gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie (Van Hilten) aan de politie Amsterdam d.d. 11-8-1942. Nationaal Archief, 2.09.54: 145, map 4, bijlage 38). Op 2 september 1942 werd het Politiebataljon in het kader van de inschakeling bij het van huis ophalen van joden door de Orpo rechtstreeks ter beschikking van de Sipo gesteld (notitie Krenning, ibidem, bijlage 39) – de BdO liet op 23-10-1942 weten alleen in geval van nood het commando over het bataljon weer op zich te zullen nemen (afschrift schrijven gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie aan de hoofdcommissaris van Amsterdam d.d. 5-11-1942. Ibidem, bijlage 50). Overigens veronachtzaamt Meershoek (1999: 287-289) dat alleen de bij de Orpo ondergebrachte hulpagenten bij de ophaalacties waren betrokken, de hulpagenten die bij het Politiebataljon werden gestationeerd waren dat niet.

42. Verklaring R. Land, pv. 10-1-1944. GA Amsterdam, 5225: 3140.

43. Cijfers ontleend aan overzichten van 20-1-1943, 21-1-1943, 27-1-1943, 28-1-1943, 29-1-1943. GA Amsterdam, 5225: 3080. Meer overzichten bevinden zich niet in dit dossier.

44. Rapport van H.J. Geldof d.d. 24-9-1943. Ibidem.

teruglopende ‘rendement’ het Politiebataljon Amsterdam verweet: dat had ze in een soortgelijke situatie in september 1942 ook al gedaan.⁴⁷ Weliswaar was in november 1942 het aantal opgepakte joden ook sterk teruggelopen, het ‘rendement’ zakte destijds tot onder de 0,300,⁴⁸ maar op dat moment was dat niet zo’n probleem. In Westerbork was de ‘voorraad’ joden zo kort na de grote Aktion van 2 en 3 oktober 1942 tegen de in de werkkampen verblijvende joden en hun gezinsleden nog groot. Bovendien zou na het transport van 12 december 1942 de deportatie van joden naar de vernietigingskampen voor een maand stil liggen als gevolg van een gebrek aan treinen. Op 11 januari 1943 waren de treinen echter weer gaan rijden waardoor nieuwe aanvoer naar Westerbork noodzakelijk was. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat dit mee heeft gespeeld in de beslissing van de Duitsers het Politiebataljon niet meer in te zetten. De Sipo in Amsterdam zou zelf de teruglopende aantallen arrestanten ook als reden hebben aangevoerd.⁴⁹ Vanaf half februari 1943 begon de Orpo vervolgens joden op te halen, hierbij geassisteerd door de op de Mauritskade ondergebrachte VHP.

Wat betreft de wijze waarop de hulpagenten hierbij tewerk gingen, mag het misschien veelzeggend heten dat één van de betrokkenen zich ‘voor de grap’ in zijn loonbelastingverklaring omschreef als ‘jodenmepper’.⁵⁰ Maar niet alleen aan gewelddadigheden maakten zij zich schuldig, ze stalen ook.

‘De mensen van de Mauritskade [...] vonden het over het algemeen de meest vanzelfsprekende zaak van de wereld om joden – en indien dit te pas kwam ook Christenen – zoo het een en ander afhandig te maken. Ze gingen hier zelfs zeer prat op en staken hun heldenfeiten op het pad van roof en geweldpleging niet onder stoelen of banken. Enkel [...] beroemden zich erop hun heele huisraad op een dergelyke manier bij elkaar te hebben gekregen. Ook levensmiddelenbonnen, geld, sieraden, rookgerei etc. waren van hun gading en werden tot welkome buit verklaard.’⁵¹

45. Zie ook grafiek 14 in Meershoek 1999: 478. Deze toont een duidelijke dalende trend in het aantal uit Amsterdam afgevoerde joden tot februari 1943. Meershoek (1999: 272) meent dat dit te maken had met een toenemend gebrek aan discipline onder de leden van het met het ophalen van joden belaste Politiebataljon, maar echt bewijs voor deze stelling ontbreekt. Volgens de waarnemend hoofdcommissaris C. Bakker had het ophalen van joden en de ‘damit verknüpfte Szenen’ een ongunstige invloed op de nog zeer jeugdige politiemannen ‘denen diese Arbeit auf die Dauer zuwider wird.’ Dit leidde vervolgens tot een gebrek aan discipline en de noodzaak hier met straffen tegen op te treden (schrijven Bakker aan de BdO d.d. 26-11-1942. Nationaal Archief, 2.09.54: 145, map 4, bijlage 56. Zie voor een indicatie van de straffen het schrijven van J.D.J. Couvée aan de commandant ordepolitie d.d. 11-6-1943. Op 15-10-1942 telde het Politiebataljon 340 man. Een uitbreiding met 31 man uit Schalkhaar volgde per 15-12-1942. Op 9-6-1943 telde het bataljon nog maar 290 man: in de tussentijd waren 67 agenten ontslagen, elf overgeplaatst en twaalf buiten dienst gesteld (GA Amsterdam, 5225: 3016). Het is daarmee meer waarschijnlijk dat de afnemende effectiviteit en het gebrek aan discipline beide het gevolg waren van de groeiende weerzin van de bataljonsleden tegen de ‘jodenacties’. Elders heeft Meershoek gesteld dat *Habgier* aan het verlies van effectiviteit van het Politiebataljon ten grondslag lag (het duidelijkst in 2002: 115). Dit is mogelijk, maar overtuigend bewijs voor deze stelling is er niet. Dat hebzucht en gebrek aan discipline op zich niet tot lagere aantallen opgepakte joden hoefden te leiden, blijkt uit het optreden van de VHP. Nadat die samen met de Orpo actief werd, stegen de aantallen opgehaalde joden weer, ondanks de hebzucht en het ongedisciplineerde gedrag van de hulpagenten.

46. Schrijven van J.D.J. Couvée aan de commandant ordepolitie 13-11-1943. GA Amsterdam, 5225: 3080.

47. Rapport van H.J. Geldof d.d. 24-9-1943. Ibidem.

48. Schrijven van J.D.J. Couvée aan de commandant ordepolitie 13-11-1943, 17-11-1943 en 21-11-1943. Ibidem.

49. Bijlage 10 bij het ‘kort chronologisch verslag van de handelingen der Amsterdamse Politie t.o.v. de Joden gedurende het tijdvak 1938-1945’ van J.H. Heyink. Ibidem, 145, map 2; verklaring P.J. Senechal, pv. 7-7-1948. Nationaal Archief, 2.09.54: 4949.

50. Rapport van verhoor J.O. van Dam d.d. 23-6-1943. Ibidem, 3140. De grap werd niet gewaardeerd, Van Dam moest een nieuwe loonbelastingverklaring indienen.

51. Verklaring R. Land, pv. 10-1-1944. Ibidem.

Aanvankelijk hadden de hulpagenten de 'jodenacties' nog zelfstandig ondernomen, maar hun grootschalige geroof had als gevolg dat ze deze later in samenwerking met en onder toezicht van de Polizisten van de Orpo uit moesten voeren. Dit beëindigde de plunderingen echter niet: zo was een agent van de Orpo er getuige van hoe een hulpagent een joodse vrouw de trouwring van haar vinger rukte (Henneböhl 1950: 39). Met de discipline van de VHP was het dus niet best gesteld, net als bij het Politiebataljon het geval was geweest. Maar terwijl bij het bataljon het reeds begin oktober 1942 door de Orpo bij de gehele Amsterdamse politie geconstateerde gebrek aan 'innere Überzeugung' speelde, met als gevolg dat de opdrachten 'nicht mit die nötige Energie und Schärfe' werden uitgevoerd,⁵² is er weinig reden te twijfelen aan de motivatie en de inzet van de VHP. Ja, wat energie en scherpheid betreft was de VHP een 'goede' keus van de Duitsers.

Dit blijkt niet alleen uit de aantallen afgevoerde joden, maar ook uit de initiatieven die individuele hulpagenten namen. Zo was daar de hulpagent A.F. Jager die minstens vanaf half 1943 Amsterdam en omstreken afsjouwde op zoek naar joodse onderduikers.⁵³ Of neem de van arbeidsvreugd getuigende behandeling van Paul Juchenheim. Op 6 april 1943 liet Juchenheim een papieren kolenzak uit het raam van zijn woning vallen waardoor een juist passerende onderofficier van de Wehrmacht werd geraakt. Juchenheim bood zijn verontschuldiging en de zaak leek gesust. Op 9 april echter stormden een lid van de Orpo en twee Nederlandse hulpagenten Juchenheims woning aan de Berkelstraat binnen om over het kolenzakvoorval verhaal te halen. Vrijwel direct begonnen zij Juchenheim te mishandelen en maakten aanstalten hem mee te nemen, hoewel ze hiertoe geen opdracht hadden. Toen Juchenheims vrouw protesteerde en zei dat haar man aan TBC leed, kreeg ze te horen dat hij dan des te eerder dood zou zijn – hij zou de volgende dag toch niet beleven. Eenmaal op straat werd Juchenheim opnieuw mishandeld en vervolgens meegesleept. Zijn vrouw hoorde even later twee schoten vallen, enige tijd later gevolgd door een derde schot. Ze durfde niet te gaan kijken.⁵⁴

De volgende dag begaf ze zich naar de Zentralstelle om inlichtingen over haar echtgenoot in te winnen. Daar werd ze uitgelachen: haar man was er niet en voor zover bekend was hij ook niet doodgeschoten. Eenmaal thuis kreeg ze bezoek van twee mannen, waaronder *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Ernst Schmitz van de *Außenstelle* Amsterdam. Zij vertelden haar dat Nederlandse politieagenten haar man aangeschoten hadden gevonden in een portiek aan de Oude IJsselsstraat.⁵⁵ Nu was het vervolgen van joden één ding, maar ze op straat neerschieten: ja, dat ging toch zo maar niet. De

52. Schrijven commandant Orpo-bataljon Amsterdam aan de *Verbindungsoffizier zur Staatsanwalt* d.d. 6-10-1942. Ibidem, 3080.

53. Arrestaties in: Amsterdam, Koog aan de Zaan, Beverwijk en Santpoort. Zie de dagvaarding in NIOD, 248: 805.

54. Verklaringen F.D.E. Juchenheim-Uberwasser en andere betrokkenen, pv. 23-7-1945. NIOD, 248: 887A. Helemaal opgeklaard wordt de toedracht in dit pv. niet. Er is sprake van een vierde betrokkene, een soldaat die met een vrouw aan zijn arm de in het portiek liggende Juchenheim de derde schotwond zou hebben toegebracht waarbij gezegd zou zijn 'heb je nu geen spijt'?

55. Politietelegram d.d. 10-4-1943 3:50. GA Amsterdam, 5225: 3080. Het is niet onwaarschijnlijk dat de in dit telegram eveneens genoemde jood Hertog Bromet uit de nabijgelegen Reggestraat ook het slachtoffer werd van dit drietal.

Sipo stelde daarom een onderzoek in, *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Hermann Neumeier, de latere leider van de *Polizeipost* in Utrecht,⁵⁶ werd hiermee belast. Juchenheims vrouw zette ondertussen haar speurtocht naar haar man voort. Via de Joodse Raad kwam ze bij het Centraal Israëlitisch ziekenhuis aan de Nieuwe Keizersgracht terecht. Hier was haar man inderdaad gewond binnengebracht, zo kreeg ze te horen, maar hij was inmiddels aan zijn verwondingen bezweken. Van Neumeier kreeg ze enige tijd later zijn kleren terug, bebloed en vol kogelgaten. Neumeiers onderzoek leidde uiteindelijk tot de arrestatie van de betrokken hulpagenten en een proces voor het *Kriegsgericht* in de Lairessestraat, maar tot een veroordeling kwam het niet.⁵⁷

Naast de hierboven behandelde groep hulpagenten die onder leiding van de Orpo vanuit de Frankendaalschool aan de Mauritskade opereerde, was er nog een tweede groep hulpagenten in Amsterdam actief. Na de actie tegen de 'plutocratenzootjes' werd deze groep door de BdO per 15 februari 1943 ter beschikking gesteld van de Amsterdamse politie en van de Orpo aan de Mauritskade overgeplaatst naar de kazerne van het Politiebataljon aan het Cornelis Troostplein.⁵⁸ De groep bestond uit leden van de PO van de NSB. Aangezien de PO niet-geüniformeerd door het leven ging en uniformen aan de hulpagenten aanvankelijk niet werden verstrekt, droegen ze gewone burgerkledij. De benodigde uniformstukken kregen ze pas laat: zeven weken na de overplaatsing zagen ze er nog steeds uit als 'surrogaat-agenten met burgerbroeken en lage schoenen.'⁵⁹ Naast broeken en geschikt schoeisel lieten ook overjassen en revolvertassen lang op zich wachten. De hulpagenten waren in de tussentijd genooddaakt hun vuurwapens in hun broekzak te dragen. Al met al maakten ze volgens een hulpagent een lachwekkende indruk op het publiek.⁶⁰

De 79 betrokken hulpagenten⁶¹ werden verdeeld over de twee compagnieën waaruit het Politiebataljon was samengesteld.⁶² Vergeleken met de hulpagenten aan de Mauritskade ging het hier om oudere, veelal getrouwde mannen. Zij woonden niet intern: net als de getrouwde mannen van het Politiebataljon zelf gingen ze na hun dienst naar huis. De taken waarmee zij werden belast, betroffen met name de bewaking van objecten, zoals het Bevolkingsregister en de Burgerlijke Stand aan de Plantage Kerklaan 36-38, de Hulpsecretarie aan de Nieuwendammerdijk, het Muiderpoortstation en dergelijke. Bij het van huis ophalen van joden waren zij niet betrokken.⁶³

Op 12 juni 1943 liet het Directoraat-generaal van Politie weten dat op of na 19 juni 1943 de tot dan toe gemobiliseerde leden van de VHP met groot verlot mochten

56. Zie hoofdstuk 9.

57. Verklaringen F.D.E. Juchenheim-Uberwasser en andere betrokkenen, pv. 23-7-1945. NIOD, 248: 887A.

58. Schrijven *BdO Verbindungsoffizier* aan de politie Amsterdam d.d. 15-2-1943. GA Amsterdam, 5225: 3141.

59. Schrijven J.L. Wichard aan het Heerbankkwartier der WA Amsterdam-Zuid d.d. 9-4-1943. Ibidem, 3140.

60. Schrijven C. Eveleens aan de gewestelijk politiepresident te Amsterdam d.d. 4-3-1943. Ibidem, 3141.

61. 'Lijst van op 15 februari 1943 bij de Amsterdamsche Politie in dienst gestelde leden der Vrijwillige Hulp-politie'. Ibidem.

62. Meershoek (1999: 287) meent dat deze hulpagenten direct als derde compagnie in het Politiebataljon werden opgenomen. Dit is niet juist (zie Bataljonsorder No. 74 d.d. 25-2-1943. GA Amsterdam, 5225: 3141; schrijven J.L. Wichard aan het Heerbankkwartier der WA Amsterdam-Zuid d.d. 9-4-1943. Ibidem, 3140; verklaring R. Land, pv. 10-1-1944. Ibidem; rapport van verhoor J.O. van Dam d.d. 23-6-1943. Ibidem).

63. Verklaring R. Land, pv. 10-1-1944. Ibidem. Aanwijzingen dat dit wel het geval zou zijn geweest, zijn niet gevonden.

gaan. Daarnaast werd bepaald dat de compagnieën van de VHP bij de Orpo-bataljons in Den Haag en Amsterdam moesten worden opgeheven. De leden ervan zouden worden overgeplaatst naar de plaatselijke politie. In totaal 33 leden van de bij de Orpo ondergebrachte VHP-compagnie maakten in Amsterdam deze overstap mee, zij werden nu eveneens in de Tulpkazerne gehuisvest.⁶⁴ Wat de één maand eerder nog 93 mannen tellende rest deed, is onbekend: vermoedelijk zwaaiden zij af. Dat was ook met een deel van de hulpagenten bij het Politiebataljon het geval: op 19 juni 1943 telde het hier gedetacheerde contingent hulpagenten inclusief de 33 man van de Mauritskade nog maar 73 koppen.⁶⁵ Een krimpde groep, en dat terwijl het takenpakket groeide. Niet alleen omdat Voûte had bepaald dat per 12 juni 1943 de politie niet alleen de buiten- maar ook de binnenbewaking van het Bevolkingsregister en de Burgerlijke Stand op zich moest nemen,⁶⁶ maar ook omdat de waarnemend gewestelijk politiepresident Feitsema op 17 juni 1943 liet weten dat ook het Gewestelijk Arbeidsbureau voortaan moest worden bewaakt.⁶⁷

Tijdens de bewaking van deze nieuwe objecten lieten de van de Mauritskade overgeplaatste voormalige 'jodenmeppers' zien uit wat voor hout zij waren gesneden. Hun gebrek aan discipline uitte zich onder meer in het lastig vallen van het vrouwelijke personeel en bezoeksters van het Gewestelijk Arbeidsbureau. Het maakte daarnaast van het Bevolkingsregister een locatie waar men met vriendinnen, schoonmaaksters en ander vrouwvolk 'stoeide' c.q. gemeenschap had. Na de diensttijd werden dergelijke uitspattingen voortgezet, of men nu getrouwd was of niet – voor een aantal hulpagenten was een geslachtsziekte het resultaat. Zoals hun commandant bij het Politiebataljon opmerkte, 'de mentaliteit' van die nieuwkomers 'was een heel andere dan die van de mensen die er reeds waren.'⁶⁸ Nou en of: op de Hulpsecretarie in Amsterdam-Noord werd door hen naar verluid zelfs een zwakzinnig meisje verkracht.⁶⁹

De ongeveer tien man tellende harde kern, ook wel 'de bende' genoemd, trok er daarnaast na diensttijd op uit, zogenaamd om op ondergedoken joden te jagen. Veelal kwam dat neer op het leegroven van woningen van reeds gedeporteerde joden of op het doen van 'huiszoeking' naar verborgen bezittingen van joden zodat deze achterover konden worden gedrukt. Tot ongenoegen van enkele 'oudgedienden' onder de hulpagenten bij het Politiebataljon:

'dat een en ander al heel spoedig de geest by de Hulppolitie grondig verpestte, spreekt vanzelf. Sommige zwakken van karakter onder de mensen van de Tulpkazerne volgden al heel gauw het slechte voorbeeld op en voor zoover hiervan kan worden gesproken, met succes.'⁷⁰

64. Bijlage bij schrijven J.D.J. Couvée aan de verbindingsofficier van de Orpo bij de Politiepresident te Amsterdam d.d. 19-6-1943. GA Amsterdam, 5225: 3141.

65. Schrijven J.D.J. Couvée aan het Directoraat-generaal van Politie d.d. 17-6-1943. Ibidem.

66. Schrijven burgemeester Voûte aan de waarnemend Politiepresident Voûte d.d. 11-6-1943. Ibidem, 3016.

67. Telex Feitsema aan de politiepresidenten in Amsterdam, Haarlem en Utrecht d.d. 17-6-1943. Ibidem.

68. Verklaring D.P. Weststrate, pv. 10-1-1944. GA Amsterdam, 5225: 3040. De zijne ging er overigens niet op vooruit: hij ging aan de praktijken deelnemen.

69. Zie pv. 10-1-1944. Ibidem.

70. Verklaring R. Land, pv. 10-1-1944. Ibidem.

Met de 'zwakken van karakter' werden waarschijnlijk de twee opperwachtmeesters bedoeld die belast waren met de leiding over de hulpagenten. Eén van beiden had zijn inborst reeds bij de politie in Den Haag getoond door zich daar aan bezittingen van joden te vergrijpen. Hij werd hiervoor door het SS- und Polizeigericht tot een gevangenisstraf veroordeeld. Na zijn vijf maanden te hebben uitgezeten, werd hij overgeplaatst naar het Politiebataljon in Amsterdam. Hier andermaal op het spek gebonden wist hij zich opnieuw niet te beheersen: vooral schilderijen hadden zijn belangstelling.

Niet alle hulpagenten namen aan de praktijken van 'de bende' deel. Het werd er voor hen echter niet 'makkelijker' op. Ergernis, achterstelling en onrechtvaardigheid waren hun deel, zo klaagde één van hen.⁷¹ Ze mochten bijvoorbeeld niet deelnemen aan de transporten van joden naar Westerbork waarmee de hulpagenten bij het Politiebataljon nu ook werden belast, maar moesten het houden bij de saaie wachtdienst. Ook voor de gezellige drinkavondjes, laat staan het tijdens diensttijd de post verlaten om het op een drinken te zetten, werden zij niet uitgenodigd.⁷²

6. Sterkte en standplaats

Zoals hierboven is opgemerkt, telde de VHP op 1 november 1942 in totaal 2.084 man. Van hen hadden 371 hulpagenten reeds een *Waffenausbildung* gekregen en zich daarmee gekwalificeerd om ter versterking van de Duitse Orpo-bataljons te worden ingezet. De overige 1.713 man dienden zich bij hun mobilisatie te melden bij het lokale hoofd van politie aan wiens korps zij zouden worden toegevoegd. De verdeling van de hulpagenten over de gemeenten was bepaald door de BdO. Wat hierbij het uitgangspunt is geweest, is niet duidelijk maar het ligt voor de hand te veronderstellen dat dit samenhang met de taken die de VHP na een eventuele mobilisatie moest gaan vervullen: de bescherming van vitale objecten tegen sabotage.

Beoogd was de hulpagenten bij mobilisatie in een 145-tal gemeenten te concentreren. Aangezien de vrijwilligers uit 399 gemeenten afkomstig waren en 1.195 van hen overcompleet waren in de eigen gemeente, betekent dit dat de meesten van de 1.713 mannen niet in hun woonplaats zouden worden ingezet. Daartegenover bestonden er plannen om in ieder geval de gehuwde vrijwilligers alleen in hun eigen gemeente in te zetten om hun huwelijksleven niet te verstoren. Aangezien driekwart van de hulpagenten getrouwd was, zou dit hebben betekend dat het merendeel wèl in de eigen woonplaats zou worden ingezet.⁷³ In welke mate dit in de praktijk is gerealiseerd, is niet helemaal duidelijk. In een stad als Amsterdam werd in ieder geval het overgrote merendeel van de opgeroepen hulpagenten dat niet uit de hoofdstad afkomstig was na de razzia op de studenten naar huis gestuurd. Bijgevolg waren 77 van de 79 man die op 15 februari 1943 bij het Politiebataljon werden aangesteld uit Amsterdam afkomstig.

71. Ibidem.

72. Verklaringen van M. Hoekstra, H.J.A. van Winsen, R. Land, P.H. Mulder, J. Sijstermans, C.J.A.M.A. Germanus, S. Rozema en notitie van R. Kuipers. Ibidem.

73. 'Rapport betreffende de aanmelding, werving en opleiding van de vrijwillige hulppolitie over het tijdvak van 1 juni tot 1 november 1942'. Nationaal Archief, 2.09.53: 331.

De twee anderen kwamen overigens uit de buurt: Aalsmeer en Badhoevedorp.⁷⁴ De 33 mannen die vervolgens rond 16 juni van de Orpo op de Mauritskade naar het Politiebataljon werden overgeplaatst, kwamen op één na uit de hoofdstad.⁷⁵ In Amsterdam werd blijkbaar in hoge mate getracht hulpagenten in te zetten die in de eigen gemeente woonachtig waren. Het is niet onaannemelijk dat Amsterdam wat dit betreft geen uitzondering was.

Tabel 4.2 geeft een overzicht van de door de BdO vastgestelde benodigde aantallen hulpagenten in de provincies (met uitzondering van degenen die bij de Orpo-bataljons zouden dienen) en de aantallen de hulpagenten die in dezelfde provincies woonachtig waren.⁷⁶

Tabel 4.2: Aantallen vrijwillige hulpagenten in de Nederlandse provincies (N=1.725)

provincie	benodigd aantal VHP-leden	werkelijke aantal VHP-leden	aantal VHP-leden per 1.000 inwoners
Groningen	30	88	0,21
Friesland	78	42	0,10
Drenthe	-	80	0,32
Overijssel	65	76	0,13
Gelderland	98	157	0,17
Utrecht	95	127	0,26
Noord-Holland	480	545	0,32
Zuid-Holland	319	446	0,21
Zeeland	53	53	0,21
Noord-Brabant	162	56	0,05
Limburg	75	55	0,09
<i>totaal</i>	<i>1.455</i>	<i>1.725</i>	<i>0,19</i>

Wat direct opvalt, is het relatief geringe aantal hulpagenten dat in de provincies Friesland, Limburg en met name Noord-Brabant woonde. Deze drie provincies kenden in tegenstelling tot de overige een tekort aan hulpagenten. De animo om bij de VHP te dienen was hier blijkbaar gering. De verschillen waren aanzienlijk: per duizend hoofden van de bevolking waren er in Noord-Brabant zes maal minder hulpagenten dan in Noord-Holland en Drenthe.⁷⁷

Op het moment dat het rapport werd opgesteld waaraan de bovengenoemde cijfers zijn ontleend, waren 856 sollicitaties nog in behandeling. Eventueel na 1 november 1942 aangenomen hulpagenten zijn in de in tabel 4.2 gepresenteerde cijfers niet terug te vinden. Desalniettemin nam het aantal aangestelde hulpagenten na 1 november

74. 'Lijst van op 15 februari 1943 bij de Amsterdamsche Politie in dienst gestelde leden der Vrijwillige Hulppolitie'. GA Amsterdam, 5225: 3141.

75. Bijlage bij schrijven J.D.J. Couvée aan de verbindingsofficier van de Orpo bij de politiepresident te Amsterdam d.d. 19-6-1943. Ibidem. Zie ook het verzoek van C. Eveleens aan de secretaris-generaal van het Departement van Justitie d.d. 9-12-1943 om de hulpagenten bij het Politiebataljon in Amsterdam te laten en niet in de in het voorjaar van 1943 opgerichte Landwacht op te nemen en over het land te verspreiden, temeer daar het veelal om gehuwde mannen ging (GA Amsterdam, 5225: 3140).

76. 'Rapport betreffende de aanmelding, werving en opleiding van de vrijwillige hulppolitie over het tijdvak van 1 juni tot 1 november 1942'. Nationaal Archief, 2.09.53: 331.

77. Opvallend is dat er volgens de BdO in de provincie Drenthe überhaupt geen hulpagenten nodig waren. Wat de achtergrond hiervan is, is onbekend.

1942 niet toe, integendeel. Op 1 januari 1943, dus nog voor de mobilisatie een feit werd, was hun aantal reeds gedaald tot 1.947. Als gevolg van werkzaamheden van de hulpagenten in het buitenland en hun overstap naar de *Waffen-SS* en de *Wehrmacht* zette deze daling in de loop der tijd verder door.⁷⁸

Vanaf het voorjaar van 1943 werd de Nederlandse Landwacht een belangrijke reden voor de terugval in het aantal hulpagenten. Deze Landwacht, door de Duitsers in samenwerking met de NSB opgericht om alle weerbare NSB-ers in onder te brengen, werd namelijk ten koste van de VHP uitgebreid. In het kader hiervan werd half april 1943 de mogelijkheid die hulpagenten hadden om vanuit de VHP direct door te stromen naar het Politieopleidingbataljon afgesloten. Voortaan moesten hulpagenten eerst de drie maanden durende opleiding tot Landwachter volgen voordat ze eventueel in aanmerking voor een opleiding tot regulier politiemann zouden komen.⁷⁹ Kort hierop werd van de VHP een sterfhuisconstructie gemaakt. Eerst werd bepaald dat er überhaupt geen nieuw personeel meer zou worden aangenomen,⁸⁰ vervolgens gingen op 19 juni 1943 alle hulpagenten die niet langer in actieve dienst wilden blijven met groot verloop.⁸¹

Als gevolg van al deze ontwikkelingen was de officiële sterkte van de VHP in november 1943 teruggelopen tot 1.138 man⁸² waarvan er nog 191 waren gedetacheerd bij de Orpo-bataljons. Hoeveel hulpagenten er op dat moment in werkelijke dienst waren, is niet bekend maar het waren er waarschijnlijk aanzienlijk minder. Op 1 februari 1944 waren er namelijk van de officieel bestaande 1.131 hulpagenten welgeteld slechts 406 in actieve dienst.⁸³

Vanaf 1 januari 1944 ging de VHP geleidelijk aan op in de Landwacht.⁸⁴ Nadat de BdO uiteindelijk op 10 juni 1944 had bepaald dat alle hulpagenten naar de Landwacht moesten overstappen, werd deze operatie in een week tijd voltooid. Een kleine 300 hulpagenten, die naar het zich laat aanzien zich in de dienst 'positief' hadden onderscheiden van hun kornuiten, werden alsnog overgeheveld naar het Politieopleidingbataljon om tot regulier agent te worden geschoold.⁸⁵ Met hun overplaatsing naar Schalkhaar had de VHP feitelijk opgehouden te bestaan.⁸⁶

78. Ontwerp schrijven Directoraat-generaal van Politie aan de BdO d.d. 13-9-1944. NIOD, 216: 17A.

79. Circulaire Directoraat-generaal van Politie d.d. 15-4-1943. Ibidem, 17C.

80. Dat de werving van personeel daarmee officieel was gestaakt, betekende echter niet dat er geen nieuwe krachten bij de VHP werden aangesteld. Met ingang van 31 mei 1943 werden 74 tot hulpagenten benoemde bewakers van het kamp Erika bij Ommen vrijgemaakt om op last van de *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Schmidt in zijn functie van *Beauftragter des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz in den Niederlanden* in samenwerking met de arbeidsbureaus louter naar arbeidsinzetontduikers en contractbrekers te speuren. De arrestanten van dit *Kontrollkommando* werden naar Erika gebracht.

81. Circulaire Directoraat-generaal van Politie d.d. 12-6-1943. Nationaal Archief, 2.09.53: 331.

82. Exclusief het *Kontrollkommando*.

83. Sterktestaat 7-2-1944. Nationaal Archief, 2.09.53: 331.

84. Circulaire Directoraat-generaal van Politie d.d. 13-12-1943. Ibidem.

85. Een overzicht in NIOD, 77-85: 350A. Van sommige agenten die op deze lijst staan vermeld, is bekend dat zij zich 'positief' hadden onderscheiden (zie hoofdstuk 9). Vermoedelijk was dat noodzakelijk. Uit correspondentie in het Nationaal Archief, 2.09.53: 640 komt in ieder geval naar voren dat het niet eenvoudig was hulpagenten naar de reguliere politie overgeplaatst te krijgen.

86. Opvallend is dat deze mannen uit slechts 99 gemeenten afkomstig waren en dat slechts acht gemeenten meer dan vijf inwoners telden die tot de uitverkorenen werden gerekend: Eindhoven (6), Haarlem (7), Emmen (9), Groningen (9), Utrecht, (9), Rotterdam (14), Den Haag (32) en Amsterdam (57). Dit waren vrijwel allemaal grotere gemeenten met staatspolitie en met voor de oorlog een belangrijk contingent joden onder de bevolking.

7. Tekenen voor de VHP

Zoals uit tabel 4.2 bleek, bestond er tussen de provincies een verschil in animo om te dienen bij de VHP. Dergelijke verschillen bestonden echter niet alleen tussen provincies, maar ook tussen gemeenten. Hieronder wordt getracht deze verschillen te verklaren. Het uitgangspunt hierbij wordt gevormd door een in het kader van de naoorlogse zuivering geproduceerde cartotheek van de hulpagenten die Nederland heeft geteld.⁸⁷ Deze registratie is gebaseerd op archiefmateriaal dat bij de bevrijding nog aanwezig was in het Directoraat-generaal van Politie te Nijmegen.⁸⁸ De bron bevat niet alleen de gegevens van de leden van de VHP maar ook van de mannen die zich destijds als sollicitanten aanmeldde en werden afgewezen. Het op woonplaats ingedeelde overzicht vermeldt naast de personalia van de betrokkenen de eventuele lidmaatschappen van de NSB, WA, Nederlandse SS etc. In totaal telt het 2.727 namen van aangestelde hulpagenten van wie er 2.631, oftewel 96 procent, tevens lid waren van één of meer van de voornoemde nazistische organisaties. Op zich is dit niet verbazingwekkend: hoewel aanvankelijk de indruk werd gewekt dat het lidmaatschap van de VHP voor iedereen openstond, was dat in de praktijk niet het geval. Sollicitaties die niet via de SS, NSB of WA binnenkwamen, werden überhaupt niet in behandeling genomen, laat staan geregistreerd. Desondanks was vier procent van de aangestelde hulpagenten en twaalf procent van de 4.052 afgewezen sollicitanten (wier sollicitatie dus wel in behandeling was genomen) géén lid van een nazistische groepering. Het bleven desalniettemin uitzonderingen. Bij het overgrote deel van zowel de sollicitanten als de aangestelde hulpagenten ging het om Nederlandse nationaal-socialisten.

Gemeentelijke verschillen in de hang naar het nationaal-socialisme in Nederland zijn reeds eerder onderzocht. Passchier en Van der Wusten (1979) deden onderzoek naar het verband tussen het percentage stemmen op de NSB bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 en sociaal-economische en politieke verschillen tussen gemeenten.⁸⁹ Aangezien het bij dienstneming bij de VHP niet om het betrekkelijk vrijblijvende stemmen op een politieke partij ging, maar om vrijwillige collaboratie op uitvoerend niveau met de bezetter op een moment tijdens de bezetting dat diens druk op de Nederlandse samenleving steeds meer begon toe te nemen, wordt de verklaring voor de verschillen tussen gemeenten ten aanzien van de animo voor de VHP hier meer gezocht op het niveau van de individuele overtuiging dan dat van sociaal-economische omstandigheden. Aangezien het lidmaatschap van de VHP een lidmaatschap van de NSB, de SS of de WA vereiste, ligt dit des te meer voor de hand. Wat dit betreft is vooral de rol van de kerken, opinievormers bij uitstek, interessant. Niet in de laatste plaats omdat hierboven in tabel 4.2 reeds is gedemonstreerd dat het katholieke zuiden van

87. Nationaal Archief, 2.09.54: 185-186.

88. Schrijven J.H.G. van den Berg aan de politie te Amsterdam d.d. 18-7-1945. GA Amsterdam, 5225: 3141.

89. Hun belangrijkste conclusies waren dat de verstedelijkte, welgestelde gemeenten relatief veel NSB-stemmers telden en meer naarmate de werkloosheid geringer was. In de armere gemeenten, zowel de agrarische als de verstedelijkte, liep de steun voor de NSB daarentegen gelijk op met de mate van werkloosheid. Daarnaast kreeg de NSB meer stemmen naarmate de verzuimdheid in gemeenten geringer was.

Nederland relatief weinig bij de VHP aangestelde agenten telde. Maar er is ook nog een andere reden. Kort na de verkiezingen van 1935, welke centraal stond bij Passchier en Van der Wusten, werd een brede maatschappelijke beweging tegen de NSB actief. Deze werd echter door slechts een deel van de kerken gesteund: terwijl de Rooms-katholieke en de gereformeerde kerk hierin een belangrijke rol speelden, hield de Nederlands Hervormde Kerk zich veel meer op de vlakte. Zette deze trend zich door en resulteerde dit in verschillen in het tekenen voor de VHP?

8. De VHP, de kerken en de NSB

In 1935 had de NSB zich nog niet van haar meest virulente kant laten zien. Enkele jaren tevoren, in december 1932, had Mussert in een interview met het Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad nog gezegd dat joden in zijn beweging welkom waren. Bovendien zei hij het denken in rassen in het algemeen en het antisemitisme in het bijzonder te verwerpen, onderstrepd dat dit een van de belangrijkste verschillen was tussen de NSB en het nazisme in Duitsland. Desalniettemin groeide onder invloed van het succes van dat Duitse nazisme het antisemitisme in de NSB van onderop. Mussert aanvaardde dit: in de praktijk werden joden binnen de NSB niet in functies benoemd. Antisemitische opmerkingen begonnen vervolgens vanaf 1934 in het NSB-weekblad *Volk en Vaderland* een vast patroon te vormen, in 1935 werd het in toenemende mate virulent (Havenaar 1983: 101-106).

Datzelfde jaar begon binnen de NSB een fractie actief te worden die zich in navolging van de Duitse nazi's als 'volks' (völkisch) profileerde en in toenemende mate een radicaal en racistisch stempel op de ideologie van de beweging drukte. Onbedoeld werd deze ontwikkeling in de hand gewerkt door Mussert. Allereerst doordat hij niet voorzag in de behoefte van zijn achterban aan duidelijke, politiek-ideologische bakens. Maar ook zijn onhandige politieke manoeuvres droegen hiertoe bij. In een poging de 'volkse' fractie van een tegengewicht te voorzien, had hij openlijk de inval van Mussolini in Italië in Abessinië gesteund. In de op de neutraliteitskoers geijkte Nederlandse samenleving bracht Mussert de NSB hiermee in een isolement. Het gevolg van dit isolement was juist het tegendeel van wat hij beoogde: de invloed van de 'volkse' stroming nam toe (Havenaar 1983: 112-113). Na de verkiezingsnederlaag van 1937, toen de steun voor de NSB vergeleken met de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 was gehalveerd, raakte de NSB ideologisch steeds meer op het succesvolle Hitler-Duitsland gericht. Het nationalistische gedachtegoed boette hierdoor meer en meer aan belang in en werd uiteindelijk verruild voor solidariteit met het Duitse nazisme.⁹⁰ Hiermee werd het antisemitisme een centraal onderdeel van de politieke ideologie van de NSB (Havenaar 1983: 154-155).

Een reactie bleef niet uit. In januari 1936 kwam in het grootseminarie te Roermond een gezelschap van ruim twintig katholieke theologen en dito politici bijeen om

90. Tijdens de bezetting van Nederland zou dit zelfs leiden tot collaboratie met de bezetter: een gruwel voor elke serieuze nationalistische partij of beweging.

de houding tegenover de NSB te bespreken. De belangrijkste conclusie van dit overleg was dat het lidmaatschap van de NSB als ongeoorloofd moest worden beschouwd. De Roermondse bisschop Lemmens kwalificeerde vervolgens in een addendum bij de Vastenbrief van 1936 de NSB als 'satanisch' en stelde strenge maatregelen in het vooruitzicht. En die kwamen ook. Toen de bisschoppen op 6 mei van dat jaar vergaderden, was het resultaat dat de NSB officieel werd veroordeeld: de laatste sacramenten zouden worden geweigerd aan hen die min of meer actief bij de partij waren betrokken. In 1937 volgde vervolgens de pauselijke encycliek *Mit brennender Sorge* waarin paus Pius XI zich opzettelijk in het Duits tegen het nazisme uitsprak (De Valk 1998: 323-332).⁹¹ Dit lijkt zijn vruchten te hebben afgeworpen: onder de eerste generatie NSB-leden uit de stad Utrecht bijvoorbeeld waren relatief weinig katholieken te vinden.⁹² Op basis hiervan zou men kunnen verwachten dat in gemeenten waar relatief veel katholieken woonden of waar bij verkiezingen relatief veel stemmen werden uitgebracht op de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) de animo voor dienstneming bij de VHP vergelijkenderwijs gering zal zijn geweest.

Tegelijkertijd is wel opgemerkt dat het katholicisme overeenkomsten vertoonde met het corporatisme en fascisme (De Jong 1969-1991: deel 1, 256 e.v.; Van der Heyden 2001: 59 e.v.). Dit wekt de suggestie dat katholieken minder dan anderen waren geneigd zich tegen het nationaal-socialisme te keren.⁹³ Hilbrink bijvoorbeeld kwam op basis van zijn onderzoek naar de illegaliteit in Twente tot de slotsom dat er tijdens de bezetting in het katholieke oosten van de streek aanmerkelijk minder verzet is geweest dan in het overwegend protestante westelijke deel (Hilbrink 1989: 321). Een toetsing van deze bevinding voor de gehele provincie Overijssel kwam tot een bevestiging (Flap, Croes, Tammes & Ultee 2001).⁹⁴ Hilbrink (1989: 322-326) verklaarde het verschil in verzetsdeelname tussen protestanten en katholieken onder meer uit een geringere geneigdheid van katholieken om in verzet te komen. Op basis hiervan zou men juist een relatief grote populariteit van de VHP bij de katholieken kunnen veronderstellen.

De gereformeerde kerken, die hun politieke pendant in de ARP hadden, kwamen eveneens in 1936 tegen de NSB in het geweer. Op 2 oktober 1936 betuigde de synode van de gereformeerde kerken haar instemming met een rapport waarin bezwaren tegen de NSB werden aangevoerd. In dit rapport werden onder meer het streven naar de machtsstaat, het exclusief nationalistische karakter van de beweging en de rasserverafgoding genoemd. Alle plaatselijke kerkraden kregen te horen dat ze de bij de NSB aangesloten leden dienden te vermanen om dit lidmaatschap te beëindigen en zonodig de betrokkenen te weren bij het avondmaal (wat tot uitsluiting uit de kerk kon leiden en ook wel leidde). De christelijk gereformeerde kerken in Nederland sloten zich vervolgens bij

91. In het Engels op http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_pxi_enc_14031937_mit-brennender-sorge_en.html

92. B. Bouwman, 'Pour une nouvelle approche du Nationaal-Socialistische Beweging: la première génération du N.S.B. à Utrecht 1931-1943'. Niet gepubliceerde scriptie 1985; NIOD, 51-54.

93. Cammaert 1994: 6, 1150 e.v. verzet zich tegen dit beeld. Zie ook hoofdstuk 8.

94. Zie ook hoofdstuk 8.

deze maatregel aan. Een naoorlogse enquête onder 782 aangeschreven gereformeerde kerkraden wees uit dat van de 521 kerkraden die reageerden er maar twee waren die deze maatregel niet hadden uitgevoerd (Snoek 1990: 28-29).

Het voorgaande sluit aan bij het idee dat het met name gereformeerden zijn geweest die bereid waren tot het bieden van verzet tegen het nationaal-socialisme. Dit zou zich bijvoorbeeld in het relatief veel verlenen van hulp aan joden tijdens de bezetting hebben geuit (De Jong 1969-1991: deel 6, 342; Moore 1997: 164-167).⁹⁵ Op basis hiervan zou men kunnen veronderstellen dat in gemeenten met relatief veel gereformeerden vergelijkenderwijs minder animo bestond voor dienstneming bij de VHP.

Zowel de katholieke kerk als de gereformeerde kerken hadden zich dus duidelijk tegen het nazisme uitgesproken. De opstelling van de Nederlands Hervormde Kerk, die een dergelijke reactie naliet, contrasteert hiermee. Sommige dominees spraken zich wel tegen het nationaal-socialisme uit, maar zij stonden betrekkelijk alleen. Sterker nog: in oktober 1934 hadden achttien vooraanstaande Nederlands-hervormde predikanten zich nog openlijk gekeerd tegen het verbod dat van regeringswege was opgelegd aan ambtenaren om lid te worden van de NSB. In een, om met Touw te spreken, 'onbegrijpelijke naïviteit' werd de NSB 'voorgesteld als een onschuldige, alleszins aanvaardbare beweging' (Touw 1946: deel 1, 16). Deze predikanten brachten met name naar voren dat de NSB vaderlandslievend was, trouw was aan het huis van Oranje en de politieke strijd via de wettige weg wilde voeren. Aangezien de Nederlands Hervormde Kerk voor de oorlog geen duidelijke stelling tegen het nationaal-socialisme innam, zou kunnen worden verondersteld dat in gemeenten met relatief veel Nederlands-hervormden ook vergelijkenderwijs meer animo te vinden was voor dienstneming bij de VHP. Dit wordt onderstreept door het buitenproportioneel grote deel van de eerste generatie NSB-leden uit de stad Utrecht dat tot de Nederlands Hervormde Kerk behoorde.⁹⁶

In de navolgende vergelijking van gemeenten is onderzocht wat het verband was tussen het aantal mannen per duizend inwoners dat bij de VHP solliciteerde (en al dan niet werd aangenomen) en het percentage van de bevolking dat volgens de volkstelling van 1930 uit katholieken, gereformeerden en hervormden bestond dan wel tot een ander of geen kerkgenootschap moest worden gerekend.⁹⁷ De techniek die hierbij is gebruikt is regressieanalyse. Door afwisselend katholieken, gereformeerden en hervormden als referentiecategorie te kiezen en uit het model te laten, kan worden vastgesteld of er tussen de verschillende geloofsrichtingen significante verschillen bestonden ten aanzien van de geneigdheid bij de VHP te solliciteren. In de analyse is aan de gemeenten het gewicht toegekend van het aantal inwoners in 1940. De resultaten worden gepresenteerd in tabel 4.3, hierin is de bovenste rij de referentiecategorie.

95. Zie hoofdstuk 7 en 8.

96. B. Bouwman, 'Pour une nouvelle approche du Nationaal-Socialistische Beweging: la première génération du N.S.B. à Utrecht 1931-1943'. Niet gepubliceerde scriptie 1985; NIOD, 51-54.

97. Deze gegevens zijn in digitale vorm ter beschikking gesteld door M. de Kwaasteniet, waarvoor dank.

Tabel 4.3: Sollicitatie bij de VHP in de Nederlandse gemeenten: contrasten tussen religieuze stromingen (N=1.032)

	Nederlands-hervormd	Rooms-katholiek	gereformeerd	overig
Nederlands-hervormd				
Rooms-katholiek	-0,57***			
gereformeerd	-0,76**	-0,19		
overig	1,88**	2,45***	2,64***	
geen	0,17	0,74**	0,93**	-1,71*

*p<0,05; **p<0,01; *** p<0,001

Uit de tabel 4.3 blijkt dat vergeleken met het percentage Nederlands-hervormden in een gemeente een hoog percentage katholieken of gereformeerden samenging met een significant lagere mate waarin bij de VHP werd gesolliciteerd. Voor het percentage mensen dat behoorde tot een 'overige' religie geldt het omgekeerde: een hoog percentage van deze gelovigen hing vergeleken met het percentage Nederlands-hervormden samen met een significant hogere mate van sollicitatie bij de VHP. Vergeleken met het percentage Nederlands-hervormden was er geen significante samenhang tussen de mate waarin bij de VHP werd gesolliciteerd en het percentage ongelovigen. Gemeenten waar veel mensen met een overige religie woonden, blijken het meest bevattelijk te zijn geweest voor de roep van de VHP: de verschillen met de overige groepen zijn alle positief en significant. Daarna volgen gemeenten met veel mensen zonder religie en veel Nederlands-hervormden. De gemeenten met veel katholieken en gereformeerden onderscheiden zich van de rest: hier werd significant minder bij de VHP gesolliciteerd. Hierbij moet wel een voorbehoud worden gemaakt. Dat het percentage katholieken c.q. gereformeerden vergeleken met het percentage Nederlands-hervormden samenhangt met een per hoofd van de bevolking gering aantal sollicitaties bij de VHP, betekent niet direct dat katholieken c.q. gereformeerden verantwoordelijk zijn voor dit verschil. Het zou ook kunnen betekenen dat mannen die tot een andere (of geen) denominatie behoorden (waaronder joden) in geringere mate geneigd waren bij de VHP te solliciteren naarmate er meer katholieken of gereformeerden in hun gemeenten woonden.

Opvallend is het verband tussen de aanhang voor de 'overige' denominatie en de sollicitaties bij de VHP. Zou het percentage joden in de gemeenten hiermee samenhang kunnen vertonen? Joden konden zelf natuurlijk niet bij de VHP solliciteren, maar de oprichting van de VHP viel wel praktisch samen met de invoering van de jodenster – een verband dat misschien ook door de sollicitanten is gelegd. Inderdaad blijkt er in tabel 4.4 een verband te bestaan: naarmate het percentage joden onder de inwoners van een gemeente steeg, werd er meer bij de VHP gesolliciteerd. In gemeenten waar geen joden woonden, solliciteerden 0,64 mannen per duizend inwoners naar een betrekking, in gemeenten waar tien procent van de bevolking uit joden bestond, zoals in Amsterdam, was dit met $0,64 + (0,10 \times 7,57) = 1,39$ man

Tabel 4.4: Effect proportie joden op het aantal sollicitanten bij de VHP per 1.000 inwoners (N=1.048)

	b	s.e.
Constante	0,64***	0,022
Proportie joden	7,57***	0,679

*** p<0,001

per duizend inwoners meer dan twee maal zoveel.⁹⁸ Dit vormt een aanwijzing dat politieke overwegingen, in dit geval antisemitisme, een motiverende rol bij de keuze voor de VHP heeft gespeeld.

In plaats van de cijfers ontleend aan de volkstelling van 1930 zoals deze hierboven zijn gebruikt, zouden ook cijfers kunnen worden benut die een uitdrukking vormen van de politieke voorkeur van de Nederlanders. Dat is in tabel 4.5 het geval. Hier zijn de verschillende politieke partijen en de contrasten in de mate waarin het percentage op deze partijen samenhang met de mate waarin bij de VHP werd gesolliciteerd. Hierbij is gebruik gemaakt van de resultaten bij de laatste vooroorlogse verkiezingen.⁹⁹ De bovenste rij in de tabel vormt de referentiecategorie.

Tabel 4.5: Sollicitatie bij de VHP in de Nederlandse gemeenten: contrasten tussen politieke stromingen (N=1.049)

partij ^a	ARP	CDU	CHU	CPN	Liberalen	NSB	RKSP	SDAP	VDB
ARP									
CDU	-0,93								
CHU	-0,01	0,92~							
CPN	0,77~	1,70*	0,78~						
Liberalen	0,38	1,31*	0,39	-0,39					
NSB	13,78***	14,71***	13,80***	13,02***	13,41***				
RKSP	-0,28	0,65	-0,27	-1,05*	-0,66~	-14,07***			
SDAP	0,43~	1,36*	0,44~	-0,34	0,05	-13,35***	0,71***		
VDB	0,28	1,21~	0,30	-0,49	-0,09	-13,50***	0,57~	-0,15	
Overig	-0,15	0,77	-0,14	-0,92~	-0,53	-13,94***	0,13	-0,59~	-0,44

~p<0,1; *p<0,05; *** p<0,001

a. Afkortingen: Antirevolutionaire Partij (ARP), Christelijk-Democratische Unie (CDU), Christelijk-Historische Unie (CHU), Communistische Partij Nederland (CPN), Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), Rooms-katholieke Staatspartij (RKSP), Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP), Vrijzinnig Democratische Bond (VDB).

Uit de bovenstaande tabel 4.5 blijkt in de eerste plaats dat het effect van het percentage stemmen op de NSB op het aantal sollicitanten bij de VHP vergeleken met alle andere

98. In de analyse zijn de effecten gewogen naar het aantal inwoners van de gemeenten in 1940.

99. Uitslagen Provinciale Statenverkiezingen 1939. Ongepubliceerd gegevensbestand, Centraal Bureau voor de Statistiek. In de analyse is gewogen naar het aantal geldige stemmen. Katholieken kenden een hoge mate van politieke orthodoxie, dat wil zeggen: zij stemden voor het overgrote deel op de RKSP. Bij de verkiezingen in 1931 deed bijvoorbeeld 87 procent dat, terwijl 'slechts' 54 procent van de protestanten op de ARP de CHU en de kleinere protestantse partijen stemde (Stuurman 1983: 285).

partijen opvallend groot en statistisch significant is. Dit betekent dat in gemeenten waar relatief vaak op de NSB werd gestemd ook relatief veel mannen zich aanmelden bij de VHP. Een andere in het oog lopende zaak is het negatieve effect op het aantal sollicitanten bij de VHP per duizend inwoners van het percentage stemmen op de RKSP: dit verschilt significant van het effect van het percentage stemmen op de CPN en de SDAP en bijna significant van dat van het percentage stemmen op de Liberalen. Dat geldt nog sterker voor het stemmenpercentage op de CDU: het effect hiervan op het aantal sollicitaties bij de VHP is significant negatief vergeleken met dat van het percentage stemmen op de CPN, de liberalen en de SDAP en bijna significant negatief vergeleken met dat van het percentage stemmen op de CDU en de VDB.

Opvallend is verder dat het verschil tussen het effect van het percentage stemmen op de SDAP of de CPN en de partijen die als de politieke pendant van een religieuze stroming kunnen worden gezien significant of bijna significant is: waar relatief meer stemmen op de SDAP of de CPN werden uitgebracht, werd meer bij de VHP gesolliciteerd. Hoewel er geen zekerheid bestaat dat dit effect ook een resultaat is van het handelen van mensen die op de SDAP of de CPN stemden, zou dit wat de SDAP betreft verrassender zijn dan de CPN. Niet alleen qua ideologie en uiterlijk vertoon lijken communistische en fascistische c.q. nationaal-socialistische bewegingen immers opvallend veel op elkaar. Dat geldt ook voor de aanhang die, naar gelang de omstandigheden en zowel uit een hang naar zowel een activistische benadering van de politiek als een op herverdeling van inkomens gerichte activiteit van de staat, niet zelden van partij wisselt.¹⁰⁰

9. De VHP en overlevingskansen van joden

Terwijl hiervoor achtergronden van (de steun voor) de VHP nader zijn belicht, zal in het navolgende worden onderzocht of het relatieve aantal agenten van de VHP in een gemeente de overlevingskansen van de daar tijdens de bezetting woonachtige joden beïnvloedde. Zoals hierboven uiteen is gezet, was in ieder geval in Amsterdam, Utrecht en Arnhem de VHP betrokken bij het van huis ophalen van joden in het kader van hun deportatie naar Westerbork. Nu waren in 287 van de 496 gemeenten waar in oktober 1941 joden woonden tevens agenten van de VHP woonachtig. Het aantal agenten hier liep sterk uiteen: van één in plaatsen als Loenersloot en Maarsseveen tot 411 in Amsterdam. De variatie in het aantal hulpagenten per 1.000 inwoners is minder groot, maar nog steeds aanzienlijk.

Aangenomen wordt dat joden in gemeenten waar relatief veel hulpagenten woonden een grotere kans hadden door hen van huis te worden gehaald in plaats van door de reguliere politie. Aangezien de leden van de VHP het nationaal-socialisme een

100. In de wetenschap, maar daarbuiten helaas zelden, worden fascisme en nationaal-socialisme op basis van de inhoud van de ideologie en de samenstelling van de aanhang over het algemeen begrepen als een extreme reactie van het politieke centrum op de uitdaging van politiek links (bijvoorbeeld Lipset 1981). Een classificatie als 'extreem-rechts' is in dit verband niet alleen analytisch onzuiver, maar staat een goed begrip van de aantrekkingskracht van het fascisme en het nationaal-socialisme in de weg. Daarnaast worden zo de grote overeenkomsten tussen fascistische/nationaal-socialistische en communistische regimes veronachtzaamd.

warm hart toedroegen, zullen zij, parallel aan de situatie in Amsterdam, waarschijnlijk minder dan leden van het reguliere politieapparaat geneigd zijn geweest joden voor razzia's te waarschuwen, tijdens ophaalacties ongemoeid te laten of anderszins door de vingers te laten glippen.

Zoals hierboven is gesteld, is het echter niet duidelijk in welke mate de hulpagenten in hun woonplaats werden ingezet. Maar ook als dat niet gebeurde, kan worden gesteld dat de nog niet gemobiliseerde of reeds afgezwaaide hulpagenten als een lokale steunpilaar van het nationaal-socialisme in hun gemeente fungeerden. Ze hadden immers getoond bereid te zijn voor de 'nieuwe orde' de armen uit de mouwen te willen steken en waren hierin van overheidswege bevestigd met de aanstelling tot hulpagent. In dat geval zullen joden die in een gemeente woonden waar relatief veel hulpagenten woonachtig waren waarschijnlijk een grotere kans hebben gehad bij onderduiken of bij overtreding van een van de vele voor hen geldende bepalingen te worden verraden. Of de hulpagenten vanaf 7 februari 1943 dus werden ingezet in hun woonplaats of niet: het relatieve aantal hulpagenten hangt vermoedelijk omgekeerd samen met het gemeentelijke percentage joden dat de oorlog overleefde.

De analyse heeft betrekking op de 306 gemeenten voor welke is vastgesteld wat het percentage 'vol'joden is geweest dat de oorlog heeft overleefd. Aangezien de grootte van de gemeenten sterk uiteenloopt, is in de analyse gewogen naar het aantal 'vol'joodse inwoners dat op de registratielijsten staat vermeld.¹⁰¹ In de eerste plaats om te voorkomen dat extreme uitslagen (nul of honderd procent overlevenden) die met name in de gemeenten met kleine joodse gemeenschappen zijn te vinden een onevenredig grote invloed op de analyse hebben. In de tweede plaats omdat door te wegen rekening wordt gehouden met de mogelijkheid dat de gang van zaken aangaande de jodenvervolging in de grote steden een andere was dan in de kleinere gemeenten en dat de verschillen niet enkel op een verschil in schaal zijn terug te voeren. Aangezien in een gewogen analyse Amsterdam een groot gewicht krijgt omdat daar meer dan de helft van alle joden in Nederland woonde, is de analyse ook uitgevoerd zonder deze stad.

Tabel 4.6: Effect van het relatieve aantal VHP-agenten op de overlevingskans van joden in de Nederlandse gemeenten (N=306/305)

	met Amsterdam		zonder Amsterdam	
	b	s.e.	b	s.e.
constante	0,37***	0,017	0,39***	0,015
Aantal agenten VHP per 1.000 inwoners	-0,15***	0,034	-0,049 ~	0,032 ~
			~ p<0,1;***p<0,001	

101. Zie hoofdstuk 1

Uit de tabel 4.6 blijkt dat er een statistisch significant negatief verband bestaat tussen het relatieve aantal aangestelde agenten van de VHP en de overlevingskansen van joden als Amsterdam in de analyse is opgenomen. Naarmate er meer agenten per duizend inwoners in de desbetreffende gemeente woonachtig waren, nam de overlevingskans van joden af. Om precies te zijn: in gemeenten waar wel joden maar geen agenten van de VHP woonden, was de gemiddelde overlevingskans van deze joden gelijk aan de constante: 37,2 procent. Voor elke in de desbetreffende gemeente woonachtige hulpagent per duizend inwoners nam deze overlevingskans met 15 procent af. Ook als Amsterdam buiten de analyses wordt gelaten, blijkt het effect van het aantal VHP-agenten per duizend inwoners negatief te zijn. Maar het effect is wel minder groot en slechts zwak significant.

10. Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de achtergronden van de VHP en de betekenis van de aanwezigheid van hulpagenten in de Nederlandse gemeenten voor de overlevingskansen van joden onderzocht. Als alleen voor nationaal-socialisten openstaande bondgenoot van de bezetter werden hulpagenten vanaf de mobilisatie in februari 1943 ingezet voor de realisering van één van diens politieke doelen: de verwijdering van de joden uit Nederland. Ondanks het feit dat bijna 9.000 mannen zich voor de VHP aanmeldden, was de omvang van de belangstelling een tegenvaller voor zowel de bezetter als de NSB. De VHP vond echter niet alleen minder weerklank dan was gehoopt, ook was de verdeling hierin over het land niet gelijk. Vooral in Noord-Holland en Drenthe meldden zich relatief veel mannen om als hulpagent te dienen. In Friesland, Limburg en met name Noord-Brabant was dat veel minder het geval. Nader onderzoek naar deze verschillen heeft uitgewezen dat daar waar de concentratie joden hoog was zich meer vrijwilligers voor de VHP meldden. Daarnaast is gebleken dat in gemeenten waar relatief veel katholieken en gereformeerden woonden het enthousiasme voor de VHP geringer was. Iets soortgelijks blijkt het geval te zijn in gemeenten waar bij de laatste vooroorlogse verkiezingen relatief vaak op de RKSP en de ARP werd gestemd. Hoewel hiermee nog niet is aangetoond dat katholieken en gereformeerden verantwoordelijk waren voor deze verschillen, vormen deze resultaten wel een aanwijzing dat zij, vergeleken met de overige politieke en religieuze stromingen, een dam opwierpen tegen het nationaal-socialisme. Tot slot bleek het lokale aantal hulpagenten per duizend inwoners een negatief effect te hebben op de overlevingskansen van de in deze gemeenten woonachtige joden. Nadere analyses zullen moeten uitwijzen of dit ook het geval is als wordt gecontroleerd voor het effect van andere factoren. Dit gebeurt in hoofdstuk 11.

Hoofdstuk 5

Burgemeesters*

Geen joden in gemeente dus geen verwijdering geen moeilijkheden.

BURGEMEESTER VAN RUCPHEN¹

1. Probleemstellingen

Na het vertrek op 13 mei 1940 van de Nederlandse ministers naar Londen, berustte de leiding van hun departementen bij de achtergebleven secretarissen-generaal. In een voor Berlijn bestemd en tot 19 juli 1940 lopend rapport over de ontwikkelingen in bezet Nederland, vermeldt de door Hitler tot Reichskommissar van Nederland benoemde Seyß-Inquart, dat hij in zijn eerste onderhoud met de secretarissen-generaal de verwachting had uitgesproken dat zij loyaal zouden medewerken. Ook schrijft hij dat hij in dit gesprek had erkend dat de secretarissen-generaal het recht bezaten om af te treden. Daarna stelt hij, doelend op ex-burgemeester S.J.R. de Monchy van 's-Gravenhage en ex-burgemeester A. van Walsum van Zwolle: 'Het ontslag van twee burgemeesters (in Den Haag en in Zwolle, de hoofdstad ener provincie) heeft een buitengewone uitwerking gehad. Het ogenblik zal komen dat men secretarissen-generaal, misschien ook andere ambtenaren, in ieder geval burgemeesters, zal kunnen vervangen' (Van Bolhuis 1947: 338). Omdat de verwijdering van joden uit het openbare leven een doel van de bezetter was (De Jong 1976: 205), ga ik in dit hoofdstuk ten eerste na of burgemeesters van een gemeente met meer joodse inwoners op een vroeger tijdstip werden vervangen dan burgervaders in een plaats waar minder joden woonden.

* Een eerdere versie van dit hoofdstuk verscheen in Flap en Croes (2001).

1. Telegrafisch antwoord, verzonden op 13 april 1943, 08.10 uur, door de burgemeester van Rucphen, op een alarmeringsbericht van 12 april 1943 van de gewestelijk politiepresident te Eindhoven. Dat bericht had de volgende inhoud: 'Op last van de bevelhebber der *Sicherheitspolizei* moet mij onverwijld worden medegedeeld of verwijdering van joden uit Uw gemeente regelmatig is verlopen dan wel of er zich stoornissen of moeilijkheden hebben voorgedaan.' (GA Rucphen, secretariearchief 1941-1944, voorlopige aanduiding: dossier 'stukken betreffende het nemen van maatregelen ten aanzien van bepaalde personen, 1941-1944.')

Voordat joden hun woonplaats moesten verlaten, had de bezetter al vele anti-joodse besluiten genomen. Eén zo'n beslissing was bepaalde mensen als joods te registreren. Dat karwei moesten burgemeesters klaren (De Jong 1969-1991: deel 4, 874). In dit hoofdstuk ga ik ten tweede na in hoeverre burgemeesters die tijdens de bezetting werden aangesteld, sneller en nauwkeuriger deze vastlegging volbrachten dan voor de oorlog benoemde burgemeesters.

Burgemeesters werden ook ingeschakeld bij andere anti-joodse maatregelen. Zo waren ze formeel betrokken bij het overbrengen van joden naar kampen in Nederland. Daarom ga ik in dit hoofdstuk ten derde na in hoeverre de aanstelling van een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester in een gemeente de overlevingskans van joden uit die plaats verkleinde.

2. De nazificering van het Nederlandse bestuur en de positie van burgemeesters

Op 29 mei 1940 werd Seyß-Inquart geïnstalleerd als *Reichskommissar* voor het bezette Nederland (De Jong 1969-1991: deel 4, 39-48). Hitler achtte hem vanwege zijn juridische deskundigheid en rustige optreden uitermate geschikt voor het opzetten van een burgerlijk bestuur (De Jong 1989: 129). Seyß-Inquart ontzag aanvankelijk de zittende Nederlandse bestuurders. Hij beoogde door een 'politiek van de zachte hand' Nederland te veranderen in een nationaal-socialistische staat (De Jong 1969-1991: deel 4, 29-30, 39-40, 66-67). Hiertoe legde de bezetter verordeningen op. Deze moesten onder andere worden uitgevoerd door de secretarissen-generaal van de ministeries. Onder Seyß-Inquart stonden vier *Generalkommissare*: Fischböck voor financiën en economie, Rauter voor openbare orde en veiligheid, Schmidt voor openbare mening en niet-economische verenigingen en Wimmer voor bestuur en justitie. Zij overlegden met de secretarissen-generaal. Naast elke commissaris der koningin, nu commissaris van de provincie geheten, stond een *Beaufragte*. Alleen in Amsterdam en Rotterdam werd bij het gemeentebestuur een Duitse functionaris gezet (De Jong 1969-1991: deel 4, 105). De burgemeester bleef de belangrijkste bestuurder in een plaats. Hij was ten eerste voorzitter van de gemeenteraad. Ook vertegenwoordigde hij de nationale overheid en richtte hij het beleid van zijn gemeente naar het nationale en provinciale beleid (Romijn 1998: 103). Ten tweede leidde hij de politie ter plekke.

Al in 1940 begon de bezetter het bestuur te nazificeren. In oktober verlangde hij van elke ambtenaar een 'ariëerverklaring'. Joodse ambtenaren werden ontslagen (De Jong 1969-1991: deel 5, 759-763, 780-781).² Later veranderde de formele positie van burgemeesters. Met de invoering van het leidersbeginsel in september 1941, kwam een burgemeester rechtstreeks onder de commissaris van de provincie te staan. Daarnaast

2. In Nederland waren in 1940 geen joodse burgemeesters of commissarissen van de koningin (Blom & Cahen 1995: 278). Wel waren enkele leden van de Tweede Kamer volgens de Duitse definitie joods. Zie de briefwisseling in juni 1942 tussen de rijksinspectie van de bevolkingsregisters en de referendaris van de Tweede Kamer. Er was een lid met vier en een ander met twee joodse grootouders (CBG, CC: doos 1, map referendaris van de Tweede Kamer der Staten-Generaal).

kregen de secretarissen-generaal van binnenlandse zaken en waterstaat de bevoegdheid burgemeesters 'aanwijzingen' te geven (In 't Veld 1947: 442). In Amsterdam, Den Haag en Rotterdam gold deze regel niet. Die gemeenten hadden alleen te maken met de secretaris-generaal van binnenlandse zaken (De Jong 1969-1991: deel 5, 252). De commissaris van de provincie was op zijn beurt ondergeschikt aan de *Reichskommissar*. De commissaris gaf opdrachten van de *Beaufragte*³ *Sicherheitspolizei*⁴ en *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*⁵ door aan de burgemeesters. Gemeenteraden en de provinciale staten werden ontbonden of kregen een adviserende taak; burgemeesters en commissarissen van de provincie kregen verantwoordelijkheid voor beleidsbeslissingen en de uitvoering van maatregelen (De Jong 1969-1991: deel 5, 250-254). Maar anderszins brokkelde de positie van burgemeesters af. Zo onttrok in maart 1943 de bezetter aan de burgemeesters van acht grote steden het gezag over de politie. In gemeenten met een gemeentepolitie of marechaussee bleef de burgemeester verantwoordelijk voor politietaken. Maar hij was niet langer bevoegd elk lid van de marechaussee bevelen te geven. Hij diende die te richten tot de plaatselijke commandant.⁶

Pas als nationaal-socialisten de belangrijkste bestuursposities innamen, zou volgens Seyß-Inquart het leidersbeginsel zijn volle betekenis krijgen. Voorlopig zag hij dit principe als een middel om commissarissen van de provincie en burgemeesters te sturen (De Jong 1969-1991: deel 5, 252). De Nationaal Socialistische Beweging (NSB) beschikte niet over voldoende geschikte kandidaat-burgemeesters. Om in dit tekort te voorzien, organiseerde de NSB een burgemeesterscursus, maar slechts enkelen slaagden voor het examen (De Jong 1969-1991: deel 6, 428). Hier kwam bij dat de invoering van het leidersbeginsel sommige burgemeesters ontslag deed nemen (In 't Veld 1947: 444). Om het aantal vertrekkende burgemeesters te beperken, bepaalde Seyß-Inquart dat burgemeesters die hun ambt opzegden, geen wachtgeld of pensioen ontvingen. Daarnaast verhoogde hij de bezoldiging van burgemeesters in kleine gemeenten (De Jong 1969-1991: deel 5, 254-260). Toen de nationaal-socialistisch gezinde commissaris van Limburg in een toespraak bij de invoering van het leidersbeginsel zei dat burgemeesters voortaan zijn aanwijzingen moesten opvolgen, vroegen 15 burgemeesters in Limburg ontslag aan. Hun voorbeeld werd gevolgd door 29 collega's elders (De Jong 1969-1991: deel 5, 257).

Welke gemeenten kregen snel een NSB-burgemeester? Mijn eerste hypothese voor dit hoofdstuk ontleen ik aan Hirschfeld (1991: 41) en Romijn (1998: 97): om zoveel

3. Zoals het bericht dat de commissaris van Noord-Brabant op 16 december 1942 zond aan de burgemeesters aldaar. Daarin stond dat de *Beaufragte* het recht had om te beschikken over de sleutels van onbewoonde aan joden toebehorende woningen (GA Rucphen, secretarie archief 1941-1944, voorlopige aanduiding: dossier 'stukken betreffende het nemen van maatregelen ten aanzien van bepaalde personen, 1941-1944.')

4. Bijvoorbeeld het verzoek van de commissaris van Noord-Holland op 27 februari 1942 (RA Alkmaar, GA Zijpe: 122-3) aan de burgemeesters in deze provincie om een overzicht van joodse inwoners.

5. Op 19 juni 1942 schrijft *SS-Hauptsturmführer* Wörlein aan de commissaris van Friesland zijn burgemeesters te verzoeken voor 15 juli 1942 in vijfvoud een opgave van joodse inwoners te sturen naar de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* (Tresoar, archief CdK: 460). De commissaris van Noord-Brabant ontving op 26 juni 1942 een overeenkomstig schrijven (GA Breda, secretarie archief 1926-1945: 231c, map 1).

6. Rapport over de reorganisatie van de Nederlandse politie tijdens de bezetting, 16-17. Nationaal Archief, 2.13.25: 1463.

mogelijk mensen in zo kort mogelijke tijd onder nationaal-socialistisch gezag te brengen, verving de Duitse bezetter burgemeesters van grotere plaatsen eerder dan die van kleinere. Mijn tweede hypothese luidt dat in gemeenten waar meer joden woonden, burgemeesters op een vroeger tijdstip naar huis moesten. Volgens het nationaal-socialisme was vermenging van volkeren, in dit geval het Nederlandse volk en het Duitse volk, slechts mogelijk bij gelijkwaardigheid en verwantschap. Daarom moesten eerst alle joden uit de samenleving worden verwijderd.

3. De betrokkenheid van burgemeesters bij de uitvoering van anti-joodse maatregelen

In de jaren dertig maakte menig Duitse gemeente, voordat de staatsoverheid dit deed, regels die joden uitsloten (Gruner 1999: 188-190). In bezet Nederland ontplooiden, voor zover mij bekend, burgemeesters die voor de oorlog waren benoemd, zulke initiatieven niet; de bezetter was voor de handhaving van anti-joodse bepalingen afhankelijk van hun bereidwilligheid. De burgemeester van Wisch schreef in maart 1944 in zijn dagboek: 'Wat kun je [als bezetter] toch weinig bereiken, indien de bevolking en het bestuursapparaat niet willen' (Boot 1967: 209). Deze uitlating roept de vraag op in hoeverre Duitse maatregelen eerder en beter werden uitgevoerd in een gemeente met een door de bezetter benoemde burgervader. Om deze vraag te beantwoorden, poneer ik in de volgende twee paragrafen hypothesen over de betrokkenheid van burgemeesters bij de registratie van joden en bij hun wegvoering. In een derde paragraaf behandel ik de verhouding tussen burgemeesters en commissarissen van de provincie.

3.1. Burgemeesters en de registratie van joden

Eén anti-joods besluit dat burgemeesters moesten uitvoeren, was dat om vast te leggen welke inwoners van Nederland joods waren. Deze registratie berustte op de Duitse verordening 6/1941, die alle personen van 'gehele of gedeeltelijke Joodschen bloede' verplichtte zich voor 24 februari 1941 te melden. Dat moesten ze doen bij de burgemeester van hun woonplaats. Deze diende toe te zien op het invullen van het formulier. Alle papieren moest hij sturen naar de rijksinspectie voor de bevolkingsregisters te Den Haag.

Hierna vroeg de rijksinspectie van de bevolkingsregisters aan elke burgemeester nog minstens drie maal gegevens over joden. In oktober 1941 stuurde Lentz, het hoofd van de inspectie, een circulaire. Daarin verzocht hij alle burgemeesters hem vóór januari uittreksels te doen toekomen van de persoonskaarten voor als 'vol'joods aangeduide gezinshoofden. In november 1941 vroeg Lentz alle burgemeesters te melden, welke wijzigingen ze zonder zijn toestemming hadden aangebracht in de aanduiding op persoonskaarten voor de mate waarin het bloed van een mens joods was. In september 1942 stuurde Lentz weer een circulaire. Deze bood joden die met een ariër waren gehuwd, gelegenheid om een verklaring voor de vaststelling van een gemengd huwelijk af te leggen bij de burgemeester van hun woonplaats.

In december 1942 werd burgemeesters verzocht ten behoeve van de tewerkstelling in Duitsland opgave te doen van alle niet-joodse mannen tussen 20 en 25 jaar. Na dit rondschrijven regende het brieven, telefoontjes en telegrammen. Om de rust te bewaren, schortte secretaris-generaal van binnenlandse zaken Frederiks dit verzoek op. Later nam de waarnemend secretaris-generaal van sociale zaken een uitvoeringsbesluit: de rijksinspectie van de bevolkingsregisters moest de gegevens aan de arbeidsbureaus zenden (Sijes 1966: 228-240). Maakten burgemeesters ook bezwaar tegen het aanleggen van lijsten met joden? Hoe snel stuurden ze opgaven in en hoe nauwkeurig waren die? Ik verwacht dat nieuw benoemde burgemeesters de gevraagde opgaven eerder instuurden. Dat is in dit hoofdstuk mijn derde hypothese. Dat ze nauwkeuriger opgave deden, zegt mijn vierde hypothese. Mijn vijfde luidt dat ze langer doorgingen met het opsturen van wijzigingen.

Burgemeesters gedroegen zich bij de registratie van joden verschillend. De voor de oorlog benoemde burgemeester van Hardinxveld werd er bij de zuiveringen na de oorlog van beschuldigd, te ijverig te zijn geweest bij het maken van de lijst met joodse inwoners.⁷ De burgemeester van Houten oefende druk uit op de echtgenote van de dorpsarts. Als ze haar afstamming niet uitzocht, zou hij melden dat er in zijn gemeente een twijfelgeval was.⁸ Daarentegen verstreekte de burgemeester van Kampen geen gegevens over twee marktlui aan de centrale markt van Amsterdam. Daardoor kon de meester van deze markt niet nagaan of deze personen joods waren (Da Silva & Stam 1989: 73). In Nijmegen verzocht in februari 1941 de heer A. Mendes da Costa, lid van het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap, burgemeesters en wethouders (b&w) bij de Duitse autoriteiten aan te dringen op een milde behandeling van de Nederlandse joden. Als hij van b&w de verzekering had gekregen dat dit zou gebeuren, zou hij zich melden. B&W nam deze brief voor kennisgeving aan en wees Mendes da Costa erop dat hij verplicht was zich te melden. Nadat de chef van de afdeling bevolking van de gemeente Nijmegen in augustus 1941 deze weigering ter kennis bracht van Lentz, meldde Mendes da Costa zich. Later dook Mendes da Costa onder. Hij werd gepakt en stierf op 30 september 1942 te Auschwitz (Eliëns 1995: 48). In Utrecht verklaarden gemeentebambtenaren, onder toezien oog van burgemeester Ter Pelkwijk, een aantal staatloze joden tot Nederlander. Hierdoor hoefden zij deze stad niet te verlaten met een transport van statenloze joden van 9 februari 1942 naar Westerbork (Van Dam 1985: 80). Burgemeester Boot (1967: 93) van Wisch hield informatie achter volgens welke de echtgenote van een bekende ingezetene joods was.

3.2 Burgemeesters en het ophalen van joden

Ik formuleerde zonet hypothesen over de betrokkenheid van burgemeesters bij de registratie van joden. Nu schets ik aan de hand van vermeldingen in ambtelijke post, dagboeken, levensverhalen, stadsbeschrijvingen en zuiveringsdossiers de mate waarin

7. Nationaal Archief, 2.04.67: 438, zuiveringsdossier K. de Boer.

8. Ibidem, zuiveringsdossier V.R. Los.

ze betrokken waren bij het ophalen van joden en andere anti-joodse maatregelen. Ik sluit af met enige hypothesen.

Joden die gehuwd waren met een niet-joods persoon, waren vrijgesteld van deportatie. In maart 1942 verbood de bezetter het huwen tussen joden en niet-joden. Huwelijken werden gesloten door een burgemeester of onder hem werkende ambtenaren. Enkele burgemeesters voltrokken na dit verbod toch een gemengd huwelijk⁹, daarmee iemand van deportatie vrijwarend. Joden poogden trouwens op verschillende manieren aan deportatie te ontkomen. Hoewel ze vanaf mei 1942 verplicht waren een ster te dragen, droegen sommige joden die niet. Daarmee verminderden ze hun kans om op straat te worden ingerekend. De burgemeester van Hardinxveld wist dat een joods medewerker bij de waterleiding zich in 1941 niet als joods had aangemeld. In mei 1942 sprak hij deze man erop aan een ster te dragen. De burgemeester zei ook tegen de man niet langer welkom te zijn in Hardinxveld zonder ster.¹⁰

Verreweg de meeste joden die niet op transport wilden, doken onder. Zij veranderden zonder toestemming van adres, wat joden verboden was. Op last van de bezetter diende de burgemeester of commissaris van politie uit hun woonplaats om opsporing te verzoeken in het *Algemeen Politieblad*. Dat gebeurde vaak. Ultee (1999: 30-31)¹¹ vermeldt drie berichten uit de zomer van 1942, waarin wordt verzocht om opsporing van 14 van de 44 joodse inwoners van Woerden. Bladeren in het *Politieblad* leert dat in kleine plaatsen de burgemeester dit deed, in grotere de commissaris van politie, in nog grotere de hoofdcommissaris.

Opsporingsberichten leidden soms tot het oppakken van joodse onderduikers¹², net als opdrachten om hen in te rekenen van burgemeesters aan agenten.¹³ Een enkele burgemeester verzocht niet om opsporing.¹⁴ Hij steunde daarmee de onderduik van joden. Overigens vallen bepaalde verzoeken in het *Algemeen Politieblad* wel heel sterk op. Zo verzocht op 6 augustus 1942 de commissaris van politie, chef van het bureau kinderpollitie, te Amsterdam om opsporing van 20 minderjarigen. Hun namen maken duidelijk dat het hier om joodse jongeren ging die geen gehoor gaven aan de per post bezorgde oproep voor Westerbork. Het hoofd van de kinderpollitie deed de oproep namens de ouders van de minderjarigen. Waar of een gotspe?

Dat burgemeesters in 1942 ten nauwste formeel waren betrokken bij de wegvoering van joden, blijkt uit de weigering van burgemeester J.P. Drost van Borculo. In de nacht van 17 op 18 november 1942 verleende hij geen medewerking aan het ophalen van joden, wat hem zijn baan kostte (Kooger 2001: 238). Andere burgemeesters protesteerden tegen het ophalen van joden of verboden hun agenten joden op te pakken.¹⁵

9. Ibidem, zuiveringsdossiers J. Zwart, A.A. van den Hoorn.

10. Ibidem, zuiveringsdossier K. de Boer.

11. Zie bijvoorbeeld ook correspondentie 10 september 1942. SA Achterhoek, gemeente Eibergen, 128.

Zie ook Nationaal Archief, 2.04.67: 438, zuiveringsdossier A. Hanemaayer.

12. Nationaal Archief, 2.04.67: 438, zuiveringsdossiers jhr. L.C.M. Nispen tot Sevenaar, W. Zeeuw.

13. Zie ook ibidem, zuiveringsdossiers S.H.J. Bosma, A.A. van den Hoorn, J. Jansen Eyken Sluyters.

14. Ibidem, zuiveringsdossier P.A. Hens.

15. Zie bijvoorbeeld Nationaal Archief, 2.04.67: 438, zuiveringsdossiers mr. J.A.M. van Oorschot, W. Zeeuw.

Uit het gegeven dat burgemeesters zelden weigerden joden weg te voeren, mag natuurlijk niet worden afgeleid dat slechts enkele daartoe opdracht kregen. Bewaarde post vertelt trouwens een ander verhaal. Op 26 november 1942 ontving burgemeester Van Julsingha van Delfzijl, tezamen met de andere burgemeesters van de provincie Groningen, een telegram uit Leeuwarden van de *Sicherheitspolizei*. Daarin stond dat alle joden in de provincie met uitzondering van haar hoofdstad door 'Uw onderhebbende politie' dienden te worden gearresteerd. Ze moesten naar deze gemeente worden gebracht (Bottema 1980: 124).

Toch verschilden burgemeesters in de mate waarin ze formeel betrokken waren bij het ophalen van joden. Ook moet deze mate nauwkeurig worden omschreven. Geen enkele burgemeester bepaalde welke joden uit zijn gemeente op transport moesten. De lijsten met namen van joodse inwoners werden in Amsterdam gemaakt door de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* en bereikten de Nederlandse gezagsdragers in de gemeenten buiten die stad via de *Außenstellen* van de *Sicherheitspolizei*. De uitzondering was Den Haag. Daar was afdeling IV-B4, het *Judenreferat* van de *Sicherheitspolizei*, gevestigd. Deze leidde de deportaties van joden uit Den Haag. Onder toezicht van enkele Sip0-agenten haalde de Haagse politie joden op. De lijsten daarvoor waren gemaakt door de plaatselijke vertegenwoordigers van de Joodse Raad (De Jong 1969-1991: deel 6, 245).¹⁶ Als de Duitse politie in Nederland joden oppakte, gebeurde dat buiten de verantwoordelijkheid van burgemeesters om. Hier komt bij dat in Amsterdam en zeven andere grote steden de burgemeester niets meer te zeggen had over de Nederlandse politie ter plaatse. Dat was elders anders. Secretaris-generaal Frederiks van binnenlandse zaken trachtte begin 1943, na het heengaan van Borculo's burgervader, te bewerkstelligen dat de burgemeesters van kleinere gemeenten niet langer werden ingeschakeld voor het oppakken van joden. *Generalkommissar* Rauter wilde echter het ophalen van joden niet aan de Duitse politie overlaten (De Jong 1969-1991: deel 6, 233).

Behalve dat burgemeesters formeel konden weigeren joden op te halen, konden ze op slinkere wijze het oppakken van joden tegenwerken. Sommige burgemeesters hielden zich bij een ophaalactie stil. Nadat een veldwachter uit Berlicum op 2 augustus 1942 van de *Sicherheitspolizei* opdracht kreeg om vijf joden weg te voeren, belde hij naar de burgemeester. Die antwoordde 'dat er niets aan te doen was' (Vaartjes 1999: 474-475). Anderen probeerden langs officiële weg te redden wat er te redden viel. Burgemeester L.H. van Julsingha van de kustplaats Delfzijl kreeg op 9 maart 1942 in een telefoonsprek met de vertegenwoordiger van de gewestelijke politiepresident te horen, dat alle joden uit zijn gemeente de volgende dag met de trein via Groningen naar Westerbork moesten. Hij wist ervan te maken dat ze op 11 maart 1942 naar Amsterdam gingen (Bottema 1980: 120-121). Weer andere burgemeesters werkten mee door een auto ter beschikking te stellen of door politieagenten te pressen.¹⁷

16. Van der Boom (1995) is op p. 164 minder stellig. De Joodse Raad afdeling Den Haag maakte voor IV-B4 een nieuwe cartotheek. Daaruit 'liet' Fischer, die bij IV-B4 de deportatie van Haagse joden leidde, het door Amsterdam verlangde aantal personen trekken. De namenlijsten 'werden uitgedeeld' aan de wijkbureaus van de Haagse politie. Maar wie deden dat werk?

Sommige burgemeesters verzetten zich op niet-formele wijze tegen het oppakken van joden. Zuiveringsdossiers wijzen uit dat kort voor een ophaalactie menig burgervader joden tipte.¹⁸ Anderen hielpen tijdens de onderduik; zij verstrekten joden geld, gaven blanco of valse persoonsbewijzen af of zorgden voor een duikadres.¹⁹ Toen op 2 oktober 1942 joden uit Oss weg moesten, wist burgemeester De Bourbon enkelen terug te halen. Op het station in Den Bosch plukte hij ze uit de trein door te zeggen dat ze voor zieke familie moesten zorgen (Den Ridder 1999: 33-35). Er waren ook burgemeesters die joden in hun huis verborgen.²⁰

In april 1943 lieten alle burgemeesters, met uitzondering van die in Utrecht, Noord- en Zuid-Holland en voor zover zij nog gezagsdrager van de politie waren, brieven uitgaan naar joodse families met de mededeling dat zij naar kamp Vught moesten (Kooger 2001: 58).²¹ Overigens stond toen in alle kranten, zichtbaar voor iedere omstander, dat de joden die nog buiten Amsterdam woonden, naar kamp Vught dienden te gaan. In dezelfde maand kregen burgemeesters van de gewestelijke politiepresident, aldus een aangeschreven burgemeester, 'de griezelige mededeling' dat zij moesten zorgen dat ook de zieke joden uit hun gemeente werden verwijderd (Boot 1967: 140-141). De burgemeester van Wisch schreef in zijn dagboek dat hij hieraan geen gehoor gaf. Daarentegen dwong de burgemeester van Eibergen de joden in de Rekkensche inrichting naar Vught te gaan.²²

De hierboven vermelde gebeurtenissen wijzen uit dat burgemeesters formeel betrokken waren bij het ophalen van joden, soms informeel het oppakken van joden bespoedigden en een enkele maal hun wegvoering tegenwerkten. Mijn zesde hypothese luidt dat burgemeesters die lid waren van of sympathie koesterden voor de NSB, met meer kans deelnamen aan het ophalen van joodse inwoners en daarmee de overlevingskansen van de joden uit hun gemeente verkleinden. De anti-joodse maatregelen zullen meer effect hebben gehad als een plaats langer door een Duitsgezinde burgemeester is bestuurd. Aldus mijn zevende hypothese.

De historica Van der Zee stelde dat de lijdelijkheid van Nederlandse gezagsdragers bijdroeg aan het hoge percentage omgebrachte Nederlandse joden. Meer in het bijzonder meende ze dat koningin Wilhelmina als symbool der natie een voorbeeld van 'ongemeen belang' had kunnen stellen door het Nederlandse volk te waarschuwen voor de anti-joodse praktijken van de bezetter (Van der Zee 1997: 174, 195). Ik wijs hier op burgemeester H.J. Verbeek van Dinxperlo, die op 2 februari 1939 voor drie maanden werd geschorst door de commissaris van de koningin in Gelderland en op 27 april 1939 bij Koninklijk Besluit oneervol ontslag kreeg. Deze burgervader van een grensplaats

hield zich niet aan de richtlijn van de minister van justitie dat joodse vluchtelingen moesten worden teruggestuurd naar hun land van herkomst (Kooger 2001: 166). Het voorbeeld dat een lager Nederlands bestuurder een jaar voor de Duitse inval in Nederland stelde, strafte een hoger Nederlands bestuurder af.

Michman e.a. (1999: 557) verwijzen naar één weigering van een bestuurder die als voorbeeld werkte. De politiecommandant van Tiel werkte in november 1942 niet mee aan het oppakken van joden en kreeg ontslag. De niet-joodse inwoners van de gemeente hielpen toen hun plaatsgenoten te duiken. Burgemeesters staan in hoger aanzien dan politiecommandanten; inwoners van een gemeente nemen aan hun gedrag nog sterker een voorbeeld. Mijn achtste hypothese luidt dat in gemeenten waar de burgemeester weigerde een anti-joodse maatregel uit te voeren, het percentage joodse overlevenden hoger was.

3.3 Burgemeesters en commissarissen van de provincie

Volgens de organisatiesocioloog Lammers (1994: 373-380) hangt de mate waarin een bezetter zijn doelen bereikt af van het niveau waarop hij inheemse ambtenaren kan inzetten: hoe dichter dit niveau bij de bevolking ligt, des te meer bereikt een bezetter zijn doelen. Lammers kenschetst de Duitse bezetting van Denemarken en Frankrijk als een regime waar het zwaartepunt van de collaboratie op het hogere niveau begon en naar het middenniveau verschoof. Van de Deense joden kwam 2% om en van de Franse 25%. In Nederland collaboreerde aanvankelijk vooral het tussenniveau en later dat daaronder. Daarmee lag in Nederland het zwaartepunt lager dan in Denemarken en Frankrijk. Voor Nederland bedroeg het percentage omgekomen joden 73. In Polen lag het zwaartepunt van de collaboratie nog lager. Het percentage joodse slachtoffers was daar 85. Deze cijfers staven de hypothese dat als in een land op lager niveau werd samengewerkt, de bezetter meer joden wist om te brengen.

Deze verklaring leidt tot mijn negende hypothese. Een commissaris van een provincie staat een tree hoger dan een burgemeester. Daarom zal een nationaal-socialistische commissaris een kleiner negatief effect hebben gehad op de overlevingskansen van joden dan een nationaal-socialistische burgemeester. Tot nu toe kregen in de literatuur vragen over de rol van een commissaris van de provincie bij het ophalen van joden weinig aandacht. Ik ga dan ook eerst na of commissarissen daarbij formeel en informeel betrokken waren.

De commissaris van een provincie was na de invoering van het leidersbeginsel in indirecte zin formeel bij de jodenvervolgving betrokken: vanaf september 1941 dienden burgemeesters zijn aanwijzingen te volgen en burgemeesters moesten anti-joodse maatregelen uitvoeren. Overigens had Thorbecke een eeuw eerder, uit vrees voor de almacht van de staat, niet de rijksoverheid belast met het toezicht op burgemeesters, maar de commissarissen des konings. Welnu, er waren tijdens de bezetting commissarissen die hun burgemeesters onder druk zetten. Zo werd burgemeester Van Barneveld uit Leek door de NSB-commissaris van Groningen geprest een abonnement te nemen

17. Nationaal Archief, 2.04.67: 438, zuiveringsdossiers G. van Barneveld, B. Hopperus-Buma, A. Jonkeren, mr. C.A. Kalthorn, mr. M. Krijger, R. van den Ley, Joh. van Rooyen, H. Wisman.

18. Zie ibidem, zuiveringsdossiers J.I. Cordes, F. van Hoogstraten, jhr. W.J.H. Hora Sicama.

19. Ibidem, zuiveringsdossiers J.P.D. Barning, L. Poppinga, E.D. Maaldrink, P.J. Peereboom, E. Steger.

20. Ibidem, zuiveringsdossiers J.C. Burg, D.F.C.H. v.d. Heuvel.

21. Zie ook schrijven op 5 april 1943 betreffende 'verwijdering van joden uit de provincies' van de gewestelijk politiepresident Eindhoven. GA Rucphen secretarie archief 1941-1944, voorlopige aanduiding: dossier 'stukken betreffende het nemen van maatregelen ten aanzien van bepaalde personen, 1941-1944'.

22. Nationaal Archief, 2.04.67: 438, zuiveringsdossier A.D. Delen.

op de *Deutsche Zeitung*.²³ NSB-commissaris van Noord-Holland Backer ging in 1941 na wie van zijn burgemeesters de 'nieuwe orde' in Europa steunden. Sommige burgemeesters antwoordden bevestigend, andere ontkennend.²⁴ De burgemeester van Haarlemmerliede en Spaarnewoude voelde de hete adem van Backer in zijn nek. Hij gaf een joods gezin dat van Backer naar Amsterdam moest, in november 1941 de raad dit ook te doen: 'Ik wil vertrouwen, dat u hieraan gevolg zult geven, daar ik anders, tot mijn spijt, genoodzaakt zou zijn, zelf maatregelen tot uw verwijdering te nemen.'²⁵

De commissarissen van een provincie gaven opdrachten door van de *Beauftragte*²⁶, *Sicherheitspolizei*²⁷ en *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*.²⁸ Zo hebben ze zich in 1941 en 1942 tot hun burgemeesters gewend met het verzoek lijsten van joodse inwoners op te sturen naar de *Zentralstelle*. De commissarissen van sommige provincies wilden een afschrift van deze opgaven,²⁹ terwijl die van andere om een bevestiging van verzending vroegen.³⁰ Door de bezetter benoemde commissarissen vroegen vaker om een afschrift.³¹

Sommige commissarissen van de provincie gaven bij de uitvaardiging van anti-joodse maatregelen tegengas. Zo protesteerde Bosch ridder van Rosenthal, de voor de oorlog benoemde commissaris van Utrecht, op 11 september 1940 namens gedeputeerde staten van deze provincie bij secretaris-generaal Frederiks. Hij maakte bezwaar tegen het voornemen van het ministerie van binnenlandse zaken om joodse ambtenaren uit hun functie te ontheffen. Twee weken later protesteerde hij weer bij Frederiks, nu tegen de verwijdering van communisten en joden uit de vertegenwoordigende lichamen (Van Roon 1999: 103).

De opvolger van Bosch ridder van Rosenthal nam een tegengestelde houding aan. Müller, de in maart 1941 benoemde NSB-commissaris, was volgens Van Dam (1985: 79) een fervent jodenhater. Nadat een lid van de weerafdeling (WA) van de NSB op 11 februari 1941 dodelijk gewond raakte bij een treffen in de Amsterdamse jodenbuurt,

23 Ibidem, zuiveringsdossier G. van Barneveld.

24 Ibidem, zuiveringsdossiers W. Bos, mr. E.D. Maaldrink, J. Zwart.

25 Ibidem, zuiveringsdossier L.H. Simons.

26 Zie bijvoorbeeld de kennisgeving aan de burgemeesters door de commissaris van de provincie Noord-Brabant op 16 december 1942 aangaande het beschikkingsrecht van de *Beauftragte* over de sleutels van de onbewoonde aan joden toebehorende woningen (GA Rucphen, secretarie archief 1941-1944, voorlopige aanduiding: dossier 'stukken betreffende het nemen van maatregelen ten aanzien van bepaalde personen, 1941-1944').

27 Zie bijvoorbeeld het verzoek van de commissaris van Noord-Holland op 27 februari 1942 aan zijn burgemeesters om een overzicht van joodse inwoners (RA Alkmaar, GA Zijpe: 122-3).

28 Op 19 juni 1942 schrijft *SS-Hauptsturmführer* Wörlein aan de commissaris van Friesland zijn burgemeesters te verzoeken voor 15 juli 1942 een opgave met joodse inwoners in vijfvoud te sturen naar de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* (Tresoar: archief CdK, 460). Dat andere commissarissen dit schrijven ontvingen, blijkt uit bewaarde correspondentie. Zie het verzoek van de commissaris van Noord-Brabant aan zijn burgemeesters om een overzicht van joodse inwoners op 26 juni 1942 (GA Breda, secretarie archief 1926-1945: 231c, map 1).

29 Zie de commissaris van Friesland, brief van 21 augustus 1941 en 25 juni 1942 (SA Noordoost Friesland, GA Dokkum, 1922-1983: 315), Overijssel, brief van 23 juni 1942 (Historisch Centrum Overijssel, archief provinciaal bestuur Overijssel, 1928-1949-1970: 8933), Utrecht, brief van 3 juni 1941 (GA Vreeswijk: 2728), Zeeland, brief van 31 januari 1941 (GA Terneuzen: i4.58, 6), Groningen, brief van 24 juni 1942 (GA Winsum, 1932-1989: 526), Noord-Holland, brief van 28 maart 1941 (GA Huizen, 1932-1986: 1205-1206).

30 De commissaris van Limburg op 24 juni 1942: 'gelieve te berichten op welke dag de inzending plaats had' (GA Stein: -1.755).

31 De vooroorlogs benoemde commissaris van Friesland verzocht eveneens in 1941 en 1942 de burgemeesters om een afschrift van lijsten naar hem te sturen. De waarnemend commissaris van Zeeland verzocht in januari 1941 om een afschrift van de lijst met joodse gezinshoofden die lid waren van de Nederlandse Israëlitische Kerk.

stichtte de WA in de maanden daarna in de stad Utrecht tellen aan. De protesten van Utrechts burgemeester tegen deze opstootjes sloeg deze commissaris in de wind. In dezelfde tijd dwong de WA eigenaren van openbare gelegenheden in de stad Utrecht tot het aanbrenge, voor de ramen, van borden met de tekst 'Verboden voor Joden'. Müller gaf in april 1941 de burgemeesters in de provincie Utrecht, op bevel van de *Beauftragte*, opdracht borden te plaatsen 'Joden niet gewenst' (Rhoen 2001: 12). Deze actie van de *Beauftragte* en de commissaris van Utrecht kon niet de goedkeuring wegdragen van de *Reichskommissar*. De borden mochten niet worden geplaatst (Rhoen 2001: 12). In juli 1941 moest het Utrechts gemeentebestuur toezien hoe NSB'ers tijdens de actie 'V van Victorie' vrijelijk joodse winkels bekladden met kreten als 'Jood verdwijn'. De najaarsbeurs in Utrecht in 1941 werd door een NSB-krant bestempeld als een 'Jodenjaarbeurs'. Het blad stelde dat 'deze volkspes geliquideerd moet worden'. Een verzoek van Utrechts burgemeester aan Müller om deze uitgave te verbieden, legde de laatste terzijde (Van Dam 1985: 85-86).

De voor de oorlog benoemde commissaris van Overijssel besteedde wel aandacht aan de klacht van de burgemeester van Diepenveen uit juli 1941 dat NSB'ers caféhouders dwongen bordjes 'Verboden voor Joden' op te hangen. Hij schreef dat toezicht op de naleving van dergelijke voorschriften niet bij de NSB berustte.³² Een maand later werd deze commissaris ontslagen en vervangen door de NSB'er Von Bönninghausen. In een brief van 28 oktober 1941 beklagde een kringleider van de NSB zich bij de nieuwe commissaris over het lakse optreden van de politie tegen joden die voorschriften overtraden. Von Bönninghausen wendde zich vervolgens tot de burgemeester van Diepenveen. Hij drong erop aan dat 'uw politie geregeld zou waken tegen overtredingen der jodenbepalingen'.³³

In april 1943 maakten enige burgemeesters uit Gelderland bezwaar bij hun commissaris tegen de opdracht van de gewestelijke politiepresident om zieke joden uit de gemeente te verwijderen. Na deze klacht belde de commissaris met de gewestelijk politiepresident. Deze zei dat aan deze opdracht niets meer viel te doen (Boot 1967: 140). De enige commissaris die rechtstreeks betrokken was bij het weghalen van joden, was die van Zeeland. Bij de naoorlogse zuiveringen werd de waarnemend commissaris Dieleman zwaar aangerekend dat hij een joodse advocaat uit Vlissingen aangaf (Van der Ham 1990: 590).

Al met al vond ik – op het laatste voorbeeld na – geen gevallen waarin een commissaris van de provincie onmiddellijk betrokken was bij het ophalen van joden. Een toetsing van mijn negende hypothese lijkt daarom minder zinvol. Burgemeesters waren rechtstreeks betrokken bij het ophalen van joden, van de nationaal-socialistische gezindheid van commissarissen kan nauwelijks een effect op de overlevingskansen van de joodse inwoners van een gemeente worden verwacht. Toch kreeg met de invoering van het leidersbeginsel een commissaris van de provincie meer over burgemeesters te zeggen en hij volgde op afstand de mate waarin burgemeesters anti-joodse

32. Historisch Centrum Overijssel, archief provinciaal bestuur Overijssel, 1921-1949-1970: 8933.

33. Ibidem.

maatregelen uitvoerden. Lammers (1990: 39-40) borduurt hierop voort. Volgens hem wordt wellicht een opdracht van een 'foute' chef door een 'goede' ondergeschikte met meer argwaan bekeken, waardoor opdrachten van een 'foute' chef vertraging oplopen of gedeeltelijk onuitgevoerd blijven. In gemeenten waar een nationaal-socialistische gezinde commissaris van de provincie toezicht hield op een burgemeester die niet nationaal-socialistisch was gezind, zal daarom het percentage joodse overlevenden hoger zijn geweest dan in een gemeente waar beiden niet nationaal-socialistisch waren. Zo luidt tenminste mijn tiende en laatste hypothese in dit hoofdstuk.

4. Bronnen

Ik formuleerde tien hypothesen en na enkele gevalbeschrijvingen bleek het minder nuttig één bepaalde hypothese op houdbaarheid te onderzoeken. Voor de andere hypothesen verzamelde ik zo goed en zo kwaad als dat ging, de benodigde data. Flap, Geurts en Ultee (1997: 45-47) wezen erop dat plaatselijke geschiedschrijving zonder vooropgezet beschrijvingsschema of gemeenschappelijke probleemstelling eindigt in nauwelijks te vergelijken gegevens. Dat bemoeilijkt de toetsing met deze data van algemene uitspraken. Dit betekent dat ik voor de toetsing van mijn hypothesen uit dit hoofdstuk moet zoeken naar data die voor alle gemeenten zo veel mogelijk vergelijkbaar zijn. Die gegevens vond ik in archieven voor instellingen van de nationale overheid. Daardoor ontstond een bestand met meer systematiek.

Om mijn hypothesen zes tot en met tien te toetsen, heb ik per gemeente percentages joodse overlevenden nodig. Deze zijn al vermeld in hoofdstuk één. In de bijlage staan ook de bronnen van de lijsten met de joodse inwoners van een gemeente. De andere gebruikte bronnen en verzamelde gegevens bespreek ik hieronder.

4.1 Nederlandse gemeenten: het totaal aantal inwoners en het aantal joodse inwoners

Om mijn eerste hypothese te toetsen, heb ik het totale aantal inwoners van een gemeente nodig. Ik moet er verder rekening mee houden dat in de oorlogsjaren gemeenten zijn opgeheven. Welke gemeenten tijdens de bezetting ophielden te bestaan en hoe grenzen tussen gemeenten gingen lopen, inventariseerde minister van binnenlandse zaken Witteman in 1948. De Tweede Kamer was het overzicht kwijt (Hillenius 1991: 9). Tussen mei 1940 en mei 1945 daalde het aantal gemeenten van 1.058 tot 1.015. Tachtig gemeenten kregen andere grenzen.³⁴ Ik ga uit van de op 1 januari 1941 bestaande gemeenten en hun aantal inwoners op dat tijdstip volgens Pyttersen's *Nederlandsche staatsalmanak voor iedereen uit 1942*

Om mijn tweede hypothese te beproeven, dien ik te beschikken over het aantal joodse inwoners van een gemeente. Lentz uitte begin 1942 twijfel over het aantal personen met 'joodschen bloede' dat zich had gemeld. In het bevolkingsregister trof hij

34. *Handelingen der Staten-Generaal 1947-1948*, bijlage 10 van wetsontwerp 437.

joodse namen aan voor mensen die zich niet hadden ingeschreven (Presser 1965: deel 1, 65). Het is niet duidelijk in hoeverre de bezetter hiervan werk maakte. Wel ging Rauter heen achter een waarschuwing van burgemeester Voûte van Amsterdam. Niet alle joden hadden zich daar gemeld. Op 6 augustus 1941 maakte Rauter bekend dat joden die zich voor 15 augustus niet opgaven, naar een kamp moesten (Presser 1965: deel 1, 64).³⁵ Volgens Herzberg (1985: 64) hebben uiteindelijk zeer weinig joden zich aan de meldingsplicht onttrokken. Zij hadden de Poolse of Russische nationaliteit (De Jong 1969-1991: deel 4, 874-875).³⁶ Per 1 oktober 1941 telde de rijksinspectie van de bevolkingsregisters 140.001 'vol'joden verdeeld over 496 gemeenten. Die aantallen gebruik ik hier (Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters 1942).

4.2 Burgemeesters: ontslag en benoeming

Voor de toetsing van mijn eerste tot en met vijfde hypothese moet ik weten wanneer een burgemeester werd ontslagen en wanneer zijn opvolger werd benoemd. Tussen oktober 1941 en september 1944 hield *Oberbürgermeister* Althaus de veranderingen bij in het maandelijkse *Bericht über die Tätigkeit der Abteilung für Niederländische Personalangelegenheiten*.³⁷ Deze rapporten vergeleek ik met de *Nederlandse Staatscourant* van mei 1940 tot mei 1945. In mijn bestand legde ik voor alle gemeenten de datum vast waarop hun burgemeesters werden ontslagen en benoemd, tezamen met de namen van de betrokkenen. Onvolledigheden verhielp ik met Pyttersen's *Nederlandsche staatsalmanak* en de *Bestuursalmanak voor het bezette Nederlandsche gebied*. Nadat ik rekening had gehouden met opheffingen, wist ik voor 41 gemeenten waar vóór juli 1942 een nieuwe burgemeester werd aangesteld, nog niet wanneer de oude was ontslagen. Voor deze gemeenten stelde ik de datum van aanstelling van de nieuwe burgemeester gelijk aan de ontslagdatum van zijn voorganger.

De tussen juni 1940 en juni 1942 van maand tot maand ontslagen aantallen burgemeesters staan in kolom 2 van tabel 5.1. Kolom 3 bevat het aantal ambtsbeëindigingen per maand, kolom 4 het aantal dat in een maand ontslag nam en de derde het aantal dat per maand elders werd benoemd. Volgens kolom 2 werden van juni 1940 tot en met juni 1942 bij elkaar 120 burgemeesters ontslagen. Zoals kolom 5 leert, werden in de oorlog 15 burgemeesters herbenoemd in een andere gemeente. Deze 'overplaatsingen' beschouw ik niet als ontslagen. Wanneer een burgemeester zijn ambt beëindigde, vatte ik dat in mijn analyses op als iemand die ontslag kreeg. Er was een tekort aan bekwaam personeel met de 'juiste' instelling. Daarom zal de bezetter een herbenoeming ter plaatse zorgvuldig hebben overwogen. Kolom 3 van tabel 5.1 leert dat het hier om zes gevallen gaat.

35. Aanmeldingsplicht van joden. Laatste waarschuwing, 6 augustus 1941. CBG,CC: doos 13, map circulaires.

36. De Amsterdamse recherche onderzocht in 1941 drie onttrekkingen aan de aanmeldingsplicht (De Jong 1969-1991: deel 4, 875). De afdeling genealogie van de Haagse politie ontdekte in maart 1943 vier 'half'joden en twee 'vol'joden die zich niet hadden gemeld (CBG,CC: los in doos 4. In Woerden meldde een 'half'joodse arts zich niet (Ultee 1999: 12), in Zaandam twee gemengd gehuwden (Ligtvoet 2002: 17).

37. NIOD, 23: 94, maandberichten.

Tabel 5.1: Aantallen ontslagen van vooroorlogs benoemde burgemeesters juni 1940 – juni 1942; alle gemeenten van Nederland

Maanden	Ontslagen door bezetter	Ambts-beëindiging	Ontslag genomen	Benoemd in andere gemeente	Opheffen/samenvoegen gemeenten	Verblijfsverbod ingesteld	Ontslag na verblijfsverbod
Juni '40	5		1				
Juli '40	1						
Augustus '40	1				3		
September '40							
Oktober '40	1		1				
November '40	3		3				
December '40			2		1		
Januari '41	3		3				
Februari '41	1		1				
Maart '41	7		2		5		
April '41	4		2	1	6		
Mei '41	8		8	2			
Juni '41	3		2				
Juli '41	5		3	2	8		
Augustus '41	6	1		5			
September '41	10	1	17				
Oktober '41	14		1	1			
November '41	13	1	4	2			
December '41	6		14	1	2		
Januari '42	5		12		1	1	
Februari '42	9	1	7				
Maart '42	2	1	4	1		109	
April '42	4		10		2	27	
Mei '42	3					5	1
Juni '42	6	1	4		5	1	1
<i>totaal</i>	120	6	101	15	33	143	2

Met kolom 7 van tabel 5.1 zeg ik voor hoeveel gemeenten in de maanden voor het begin van de reguliere deportaties in juli 1942, de bezetter een verblijfsverbod voor joden afkondigde. Ik vond de namen van deze plaatsen in Herzberg (1985: 158), Presser (1965: deel 1, 204-206), De Jong (1969-1991: deel 5, 1018) en archiefstukken.³⁸ In de laatste kolom geef ik aan hoeveel burgemeesters werden ontslagen nadat joden niet meer mochten verblijven in de gemeente van deze burgervaders. Als een voor de oorlog benoemde burgemeester werd ontslagen na de instelling van een plaatselijk verblijfsverbod, ken ik in mijn analyses aan die plaats dezelfde score toe als aan een gemeente waar de burgemeester niet was vervangen. Het ontslag kon immers nauwelijks de wegvoering van joden dienen. Uit mijn latere analyses laat ik verder de gemeenten weg waar burgemeesters ontslag namen. Hun vervanging was geen keuze van de bezetter maar een daad waartoe de bezetter werd gedwongen. Dat gebeurde volgens kolom 4 van tabel 5.1 in 101 gevallen. De aantallen per maand opgeheven gemeenten staan in de zesde kolom. Het zijn er bij elkaar 33. Ik liet ze voor mijn analyses buiten beschouwing.

³⁸ NIOD, 182: 8D en 12D

4.3 Foute burgemeesters en het aantal maanden dat ze kwaad konden doen

Niet elke in 1940-1945 benoemde burgemeester was lid van de NSB of deze organisatie welgezend. Na de oorlog maakte het centrale orgaan op de zuiveringen van het overheidspersoneel een lijst van gemeenten die waren bestuurd door een NSB-lid of -sympathisant.³⁹

Deze opsomming bevat geen namen van burgemeesters, maar die kende ik al. Aan de hand van de zuiveringsdossiers bepaalde ik welke burgemeesters lid of sympathisant van de NSB waren.⁴⁰ Elke NSB-burgemeester is na de oorlog 'gezuiverd' (liever gezegd: bleek vuile handen te hebben), evenals vele andere burgervaders. In tabel 5.2 gaat het me niet om benoemingen door de bezettingsjaren heen, maar om het aantal burgemeesters en nationaal-socialistisch gezinde burgemeesters dat werd benoemd in een gemeente in elke maand voorafgaand aan de instelling van een verblijfsverbod voor joden in die gemeente. Zoals gezegd, begon de bezetter in januari 1942 met plaatselijke verblijfsverboden. Wat er daarna in een gemeente gebeurde, is van ondergeschikt belang voor de toetsing van mijn hypothesen. Zaandam kreeg als eerste gemeente in Nederland een verblijfsverbod. De joden aldaar moesten naar Amsterdam (Ligtvoet 2002: 7-12). In maart 1942 volgde een verblijfsverbod voor joden in de kustgemeenten. Toen moesten onder meer de joden uit veel gemeenten in Noord-Holland weg. In april 1943, negen maanden na het begin van de reguliere deportaties in juli 1942, werd het aantal gemeenten met een verblijfsverbod voor joden uitgebreid. Amsterdam bleef over als legale verblijfsplaats voor joden. Hoewel de leden van Joodse Raad op 29 september 1943 uit Amsterdam naar kamp Westerbork vertrokken, werd deze stad in mei 1943 'jodenvrij' verklaard.⁴¹

Tabel 5.2 betreft, in tegenstelling tot tabel 5.1 over alle gemeenten van Nederland, alleen gemeenten waarvan ik het percentage joodse overlevenden kende. Volgens kolom 2 van tabel 5.2 vormde april 1943 de piek bij de verblijfsverboden. De aantallen in kolom 2 van tabel 5.1 lijken op die in kolom 2 van tabel 5.2. De reeks in tabel 5.2 is echter langer. Verder handelt tabel 5.1 over ontslagen en tabel 5.2 over benoemingen. Kolom 3 van tabel 5.2 toont het aantal burgemeesters dat werd benoemd in elke maand voorafgaand aan de instelling in hun gemeente van een verblijfsverbod voor joden; in kolom 4 splits ik van deze aantallen de nationaal-socialistisch gezinde burgemeesters af.

³⁹ Nationaal Archief, 2.04.67: 439.

⁴⁰ Nationaal Archief, 2.04.67: zuiveringsdossiers. Deze zijn alleen op naam (en niet op gemeente) opvraagbaar. Ik beperkte mijn navorsingen tot de burgemeesters van gemeenten waarvan ik het percentage joodse overlevenden kende.

⁴¹ NIOD, 182: 51C, beschikking van den *Generalkommissar* van openbare veiligheid betreffende het verblijf van joden in Amsterdam.

Tabel 5.2: Het aantal benoemingen per maand van nationaal-socialistisch gezinde burgemeesters en commissarissen van de provincie en het aantal instellingen per maand van een verblijfsverbod voor joden; mei 1940 – mei 1943; 306 gemeenten waar joden woonden

Maanden	Aantal gemeenten waar verblijfsverbod werd ingesteld	Aantal gemeenten met nieuwe benoemde burgemeester voor verblijfsverbod	Aantal gemeenten nat-soc. burg. voor verblijfsverbod	Aantal gemeenten dat viel onder nat-soc. CdP
Mei '40		2	2	
Juni '40		1		
Juli '40				
Augustus '40		1	1	
September '40		1		
Oktober '40		1	1	
November '40		1		
December '40				
Januari '41				
Februari '41		1		119
Maart '41		3	2	
April '41		2	2	
Mei '41		1		
Juni '41		1	1	
Juli '41		3	2	
Augustus '41		5	1	43
September '41		6	4	
Oktober '41		4	4	
November '41		3	1	
December '41		6	4	
Januari '42		3	1	
Februari '42		4	4	16
Maart '42	14	5	3	
April '42	26	7	5	
Mei '42	4	1	1	
Juni '42		4	3	
Juli '42		5	4	
Augustus '42		10	7	
September '42		1	1	
Oktober '42		1		
November '42		2	2	
December '42		1	1	
Januari '43		4	4	
Februari '43	3	2	1	
Maart '43		4	4	
April '43	258	8	7	
Mei '43	1			18
Aantal gemeenten	306	104	73	196

Mijn zesde hypothese zegt dat uit gemeenten met een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester meer joden omkwamen. Op welk tijdstip moet ik de gezindheid van een zittende burgemeester vastpinnen om die hypothese te toetsen? Ook bij de toetsing van mijn zevende hypothese rijst een telkwestie. Volgens deze hypothese zal, als in een gemeente een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester langer het bewind voerde, het percentage joodse overlevenden er lager zijn geweest. Ik moet dan weten hoeveel maanden een NSB-gezinde burgemeester aan het bewind was. Van wanneer tot wanneer moet ik tellen? Moet ik wellicht tellen vanaf de eerste arrestaties van joden in een

gemeente? Het is echter niet voor elke gemeente bekend wanneer de eerste joden werden opgepakt. En voert het niet te ver om tot april 1945 door te tellen? Later toets ik mijn vijfde en zesde hypothesen door een vergelijking van de resultaten van uiteenlopende beslissingen.

4.4 Commissarissen van de provincie: benoeming en gezindheid

Het aantal Nederlandse gemeenten dat in elke maand tussen mei 1940 en mei 1943 kwam te vallen onder een nationaal-socialistisch gezinde commissaris van de provincie, staat in de laatste kolom van tabel 5.2. Ik heb deze gegevens nodig om hypothese tien te toetsen. De cijfers wijzen uit dat februari 1941 de beslissende maand was.

Het ontslag van de commissarissen in Limburg en Utrecht kreeg veel aandacht in de *Meldung aus den Niederlanden* van 11 februari 1941. Hun vervanging door twee NSB'ers werd gevierd als het doordringen van de NSB in de hogere bestuursregionen: 'Diese Berufung von führenden NSB'ern auf höchste Verwaltungsposten des Landes ist in weiten niederländischen Kreisen als der Beginn einer kalten Revolution bezeichnet worden, die zur Machtergreifung der NSB führen müsse.' Zoals ik zei, boekstaafde de bezetter ontslagen en benoemingen van ambtenaren. Ook die van commissarissen van de provincie vond ik in de betreffende maandberichten.⁴² Leemtes vulde ik op met staatsalmanakken. Ik benutte In 't Veld (1947: 456) en De Jong (1969-1991: deel 6, 435-436) om te bepalen wanneer welke provincie een nationaal-socialistisch gezinde commissaris kreeg.

Gedurende de bezetting zijn in Drenthe, Groningen, Limburg, Noord-Holland, Overijssel, Utrecht en Zuid-Holland nieuwe commissarissen aangesteld, allen nationaal-socialistisch gezind. In februari 1941 werd in Limburg Graaf de Marchant et d'Ansembourg benoemd, in Utrecht Müller en in Noord-Holland Backer. De nieuwe commissaris van Utrecht bleef maar kort aan; in oktober 1941 werd de NSB'er Engelbrecht aangesteld. In Overijssel werd in augustus 1941 Von Bönnighausen commissaris, om in augustus 1943 te worden vervangen door de NSB'er De Rijke. In februari 1942 kwam de benoeming van Staargaard tot commissaris in Groningen af; in Drenthe werd in mei 1943 Bouma commissaris. In maart 1943 werd de NSB'er Van Genegten commissaris voor Zuid-Holland. Omdat elke gedeputeerde van deze provincie verklaarde niet met hem te zullen samenwerken, verscheen Van Genegten niet; Seyß-Inquart liet de zaak op zijn beloop. De waarnemend commissaris Bolsius stond niet als nationaal-socialistisch bekend (De Jong 1969-1991: deel 6, 436).

In mei 1940 vluchtte de commissaris van Zeeland. Tot aan de bevrijding van Nederland nam Dieleman, lid van de Gedeputeerde Staten sinds 1910, de functie van commissaris waar. Voordat Nederland door Duitsland werd bezet, had hij nooit sympathie voor het Derde Rijk laten blijken (De Jong 1969-1991: deel 4, 158); tijdens de bezetting toonde hij weinig sympathie voor de NSB (Van der Ham 1990: 59). Het tribu-

42. NIOD, 23: 94, maandberichten.

naal in het arrondissement Middelburg stelde na de oorlog dat Dieleman had getracht de gevolgen van de bezetting voor Zeeland te temperen. Hij deed dit echter door zich nauw met de vijand te verbinden: in 1943 werd hij begunstigend lid van de SS (De Jong 1969-1991: deel 4, 160-161). De joden die in Zeeland woonden, waren toen al vertrokken naar Amsterdam. Voor mijn analyses beschouw ik de commissaris van Zeeland niet als nationaal-socialistisch gezind. In Friesland, Gelderland en Noord-Brabant bleven de reeds voor de bezetting benoemde commissarissen in functie. Ze waren niet nationaal-socialistisch. Met deze data toets ik mijn tiende hypothese.

4.5 De briefwisseling over de opgaven van joodse inwoners

Het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag beheert de 'Collectie Calmeyer'. Deze omvat de briefwisseling over verordening 6/1941 tussen burgemeesters en de rijksinspecteur van de bevolkingsregisters. Met gegevens hieruit toets ik hypothesen drie, vier en vijf.

Bij het bombardement van de Royal Air Force in april 1944 op gebouw Kleykamp, werden de meeste formulieren vernietigd waarop vanaf februari 1941 inwoners van Nederland zich als 'vol', 'half', of 'kwart'joods hadden aangemeld. De *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* en *Referat IV-B4* hadden echter elk een cartotheek met duplicaten (De Jong 1969-1991: deel 7, 394, 803). De post over de aanmeldingen bleef ongeschonden. Ik vond zelfs post terug over vier opgaven. Ten eerste de briefwisseling over de aanmeldingen begin 1941. Ten tweede post over de opgave van joodse gezinshoofden in oktober 1941. Ten derde brieven over wijzigingen in de classificatie van joden in november 1941. En ten vierde correspondentie over de aanmelding van gemengd gehuwden in september 1942. In hoeverre deze stukken volledig zijn, kan ik alleen vaststellen voor de aanmeldingen in begin 1941. Dat doe ik nu door vergelijking van een interne momentopname van de rijksinspectie met passages in Presser (1965: deel 1, 64).

De vergelijking voer ik uit in tabel 5.3. In een overzicht van de rijksinspectie staat dat 436 gemeenten tot 30 maart 1941 opgave hadden gedaan, waaronder 10 die zeiden geen joodse inwoners te hebben.⁴³ Ik vond in de Collectie Calmeyer tot 30 maart 1941 voor 456 gemeenten post, daarbij inbegrepen 25 gemeenten zonder joodse inwoners. Vergeleken met het interne overzicht vond ik 20 eindopgaven meer. Nog op 29 maart stuurden vier gemeenten aanmeldingsformulieren in. Die gemeenten kunnen ontbreken in de tussenstand. Het interne rapport meldt dat de opgave van Den Haag binnen is. Ik vond echter geen Haagse post.

43. CBG,CC: doos 13, los in doos.

Tabel 5.3: Overzicht van het aantal opgaven over inwoners van 'joodschen bloede' dat burgemeesters naar de rijksinspectie stuurden vergeleken met de opgaven in de Collectie Calmeyer

	Intern overzicht rijksinspectie 30-3-'41		Overzicht van Presser 5-5-'41	
	Intern overzicht	Collectie Calmeyer	Overzicht Presser	Collectie Calmeyer
Aantal opgaven inwoners van 'joodschen bloede'	426	431	555	525
Aantal opgaven 'geen joodse inwoners'	10	25	483	447
Totaal aantal opgaven ontvangen voor 31 maart	436	456		
Geen opgave ontvangen voor 31 maart	614	594		
Aantal opgaven ontvangen na 5 mei			12	1
Aantal ontbrekende opgaven in Collectie				77
Aantal gemeenten mei '41	1.050	1.050	1.050	1.050

Tot 6 mei 1941 meldden volgens Presser (1965: deel 1, 64) 483 gemeenten dat daar geen joden woonden. Verder hadden er toen 555 een opgave met minstens één inwoner van 'joodsche bloede'. Er waren op 6 mei 1941 twaalf gemeenten in gebreke. Vergeleken met dit overzicht, mist de Collectie Calmeyer post van 77 gemeenten. In 29 daarvan woonden op 1 oktober 1941 'vol'joden.⁴⁴ Tot 30 maart 1941 lijkt, op Den Haag na, het overzicht van het aantal gemeenten dat opgaven inzond, volledig te zijn. De 77 gemeenten waarvoor post ontbreekt, zijn verzonden na maart 1941. Voor mijn analyses is vooral de post van burgemeesters in gemeenten met joodse inwoners van belang. Ik kan geen goede reden bedenken waarom het ontbreken van post uit 29 van de 555 gemeenten met joodse inwoners, moeilijkheden schept voor een analyse van de snelheid en nauwkeurigheid waarmee burgemeesters aanmeldingsformulieren inzonden.

4.6 De weigering van burgemeesters om anti-joodse maatregelen uit te voeren

Volgens de historicus De Jong (1969-1991: deel 6, 243) weigerden zeer weinig burgemeesters de bezetter van dienst te zijn bij de wegvoering van joden. Ik durf niet te zeggen dat zijn opsomming volledig is en evenmin durf ik dat voor zijn lijst van burgemeesters die weigerden andere anti-joodse maatregelen uit te voeren. De Jong zal niet naar volledigheid hebben gestreefd; het gaat historici er vaker om vast te stellen dat sommige personen in een bepaalde functie iets wel of niet deden, dan om te bepalen hoeveel personen iets deden. Toch doe ik met tabel 5.4, die ook bronverwijzingen geeft, een goede gooi naar een volledige lijst. Om te beginnen bevat het dertiende deel van De Jongs *magnum opus* een groot aantal van her en der ingebrachte correcties en aanvullin-

44. Voor Amsterdam, Den Haag en Rotterdam vond ik geen eindopgaven.

gen, maar geen nieuwe namen van burgemeesters die weigerden anti-joodse maatregelen uit te voeren. Verder verschenen er talrijke gemeentegeschiedenissen en als een burgemeester iets goeds deed, zal dat bijna altijd zijn vermeld. Daarnaast beschreven Michman e.a. (1999: 7) de jodenvervolging in alle 'killes' (joodse kerkelijke gemeenten) in Nederland tot in de 'details'. Daartoe putten ze voor hun encyclopedie gegevens uit alle hen bekende plaatselijke studies. Ze vulden die gegevens aan met informatie van (wereldlijke) gemeenten, die voor dit doel werden aangeschreven. Om te achterhalen welke burgemeesters bepaalde anti-joodse maatregelen weigerden uit te voeren, raadpleegde ik aldus Michman e.a. (1999); aanvullende gegevens ontleende ik aan De Jong (1969-1991) en Presser (1965).

Op 2 oktober 1942 weigerde de burgemeester van Beilen het ophalen van de leden van joodse gezinnen waarvan het gezinshoofd in een werkkamp zat. Zijn ambtgenoten in Borculo en Ermelo volgden in november 1942 zijn voorbeeld (De Jong 1969-1991: deel 6, 241-242).⁴⁵ Bij elkaar weigerden 3 van de 1.050 burgemeesters van Nederland joden op te halen. Burgemeester Ter Pelkwijk van Utrecht weigerde de borden 'Verboden voor Joden' te plaatsen. Door formeel te weigeren, stelde een burgemeester een daad. Ik veronderstel dat die werd opgemerkt door de inwoners van zijn gemeente. In totaal weigerde in 12 van de 306 gemeenten waarvoor ik het percentage joodse overlevenden weet, de burgemeester anti-joodse opdrachten. Met deze data toets ik mijn achtste hypothese.

De kritiek dat in tabel 5.4 kleine weigeringen even belangrijk zijn als grote, wijs ik af. Een burgemeester die in 1941 weigerde joodse scholieren te verwijderen en ontslag kreeg, zou in 1942 hebben geweigerd joden op te pakken. De kwestie is in hoeverre inwoners van een gemeente waar de burgemeester vroeg een anti-joodse maatregel afwees, zich bij het ophalen van joden, toen het erop aan kwam, een voorbeeld aan hun burgemeester namen.

5. Analyses: de vervanging van burgemeesters

Hoewel Seyß-Inquart vanaf het begin van de bezetting besefte dat weinig Nederlandse ambtenaren een pro-Duitse houding zouden gaan aannemen, ontsloeg hij bij uitzondering burgemeesters voor anti-Duits gedrag (De Jong 1969-1991: deel 5, 251). Hij nazificeerde het Nederlandse bestuur stapsgewijs. Stak achter het ontslag van burgemeesters een doel? Volgens Hirschfeld (1991: 41) en Romijn (1998: 97) wilde de bezetter eerst in alle grote gemeenten een Duitsgezinde burgemeester benoemen en daarmee zoveel mogelijk personen onder nationaal-socialistisch bewind brengen. De jodenvervolging was een belangrijk doel van de Duitsers. Het ontslag van burgemeesters in gemeenten met veel joodse inwoners kon de uitvoering van anti-joodse bepalingen verzekeren, inclusief de wegvoering van joden. Die vervanging moest dan wel zijn beslag krijgen voor het begin van de deportaties. Volgens de tweede kolom van tabel 5.1 kostte de nazificering voor eind 1940 elf burgemeesters hun ketting.

45. Voor Ermelo en Borculo zijn geen lijsten met joodse inwoners gevonden.

Tabel 5.4: **Overzicht van burgemeesters, van gemeenten waarvoor het percentage joodse slachtoffers is berekend, die een anti-joodse maatregel weigerden uit te voeren**

Zetel van burgemeester	Anti-joodse maatregel	Bron
Amersfoort	Weigerde borden 'Verboden voor joden' te plaatsen	Michman e.a.: 268; Presser: deel 2, 112; De Jong deel 5, 544
Beilen	Weigerde medewerking aan deportatie	Michman e.a.: 288; Presser: deel 1, 304; De Jong deel 6, 241
Dinxperloo	Weigerde zwembad te sluiten voor joden	De Jong: deel 5, 548 voetnoot 2
Enkhuizen	Weigerde joodse scholieren te verwijderen	Michman e.a.: 346; Presser: deel 1, 143
Enschede	Protest tegen inzetten plaatselijke politie bij razzia in september 1941; weigering om bij een latere razzia plaatselijke politie in te zetten	Michman e.a.: 349; Presser: deel 1, 145
Kampen	Weigerde joodse handelaren op te geven	Michman e.a.: 445
Nieuwer-Amstel	Weigerde evacuatie van joden naar Amsterdam	De Jong: deel 5, 1066
's-Gravenhage	Weigerde borden 'Verboden voor joden' te plaatsen	Michman e.a.: 386; Presser: deel 1, 76
Utrecht	Weigerde film 'Eeuwige jood' in aanmerking te laten komen voor lagere cultuurbelasting waardoor kaartjes voor deze film duurder werden; weigerde borden 'Verboden voor joden' te plaatsen	Michman e.a.: 567; Presser: deel 1, 75; De Jong: deel 5, 544
Wildervank	Was afwezig, maar schreef medewerking aan deportatie geweigerd te zullen hebben	Michman e.a.: 574; De Jong: deel 6, 241
Zandvoort	Weigerde borden 'Verboden voor joden' te plaatsen	Presser: deel 1, 75
Zwolle	Weigerde in juni 1940 de S.D. inlichtingen uit het bevolkingsregister over joden te verstrekken	Presser: deel 2, 407

De Jong (1969-1991: deel 6, 429) becijfert dat 30% van alle burgemeestersposten in juli 1944 werd vervuld door een nationaal-socialistisch gezind iemand, terwijl 67% van de Nederlandse bevolking een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester had. Van de joodse bevolking leefde in juli 1942 reeds 84% onder een nieuw benoemde burgemeester. Toen viel 46% van alle Nederlanders onder een nieuw benoemde burgemeester. Deze percentages staven de hypothese dat het aantal joodse inwoners in een gemeente van belang was bij de vervanging van vooroorlogs benoemde burgemeesters. Ik voer nu een scherpere toetsing uit.

De eerste hypothese van dit hoofdstuk luidt dat het aantal inwoners van een gemeente de kans verhoogde dat een burgemeester werd vervangen voor de groot-

scheepse deportatie van joden naar vernietigingskampen begon; de tweede dat, onafhankelijk van het totale aantal inwoners, het aantal joodse inwoners van een gemeente deze kans vergrootte. Mijn analyse handelt daarom over juni 1940 tot en met juni 1942. Toen werden volgens kolom 2 en 3 van tabel 5.1 in 126 gemeenten burgemeesters ontslagen of niet opnieuw benoemd.

Ter toetsing van deze twee hypothesen staan in tabel 5.4 de resultaten van een gebeurtenissenanalyse. De eenheden zijn in eerste aanzet alle burgemeesters die op 15 mei 1940 in dienst waren. Door de bezetting liepen ze kans te worden ontslagen. Het gaat mij er nu niet om de kans te bepalen dat een burgemeester tijdens de bezetting werd weggestuurd; ik wil weten met welke kans een burgemeester tijdens de bezetting werd ontslagen afhankelijk van het aantal (joodse) inwoners. Ik kies voor juni 1942 als laatste maand, omdat daarna de reguliere deportatie van joden begon en ik wil nagaan in hoeverre de bezetter burgemeesters ontsloeg om hun wegvoering te bespoedigen. Daardoor werden uiteindelijk burgemeesters maanden mijn eenheden. In mijn analyses stel ik de kans dat een voor de oorlog benoemde burgemeester in onverschillig welke maand van juni 1940 tot en met juni 1942 werd ontslagen, afhankelijk van het aantal inwoners van zijn gemeente en van het aantal joodse inwoners van die plaats. Om de grootte van deze afhankelijkheden te bepalen, schatte ik de parameters van een logistische regressievergelijking. Ze staan in tabel 5.5.

Tabel 5.5: De invloed van de logaritme van het totaal aantal inwoners en het aantal joodse inwoners in 1941 op de ontslagkans van een burgemeester tussen mei 1940 en juli 1942; multivariate logistische regressie

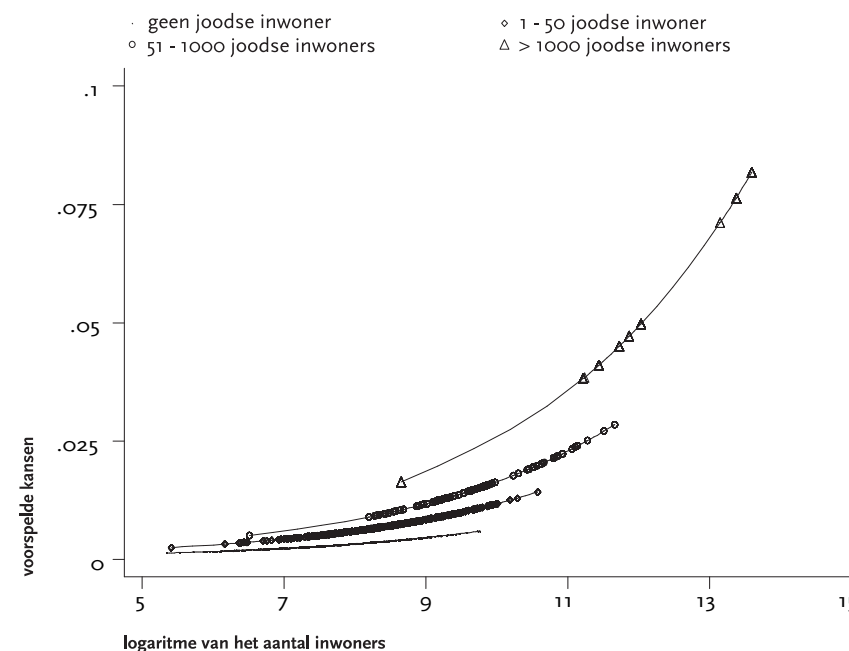
	b-coëfficiënt
Constante	-7,7844***
Log totaal aantal inwoners	0,3153**
Log aantal joodse inwoners	0,1051**

***=p < 0,001 ; **=p < 0,01 ; in de gebeurtenissenanalyse is het aantal burgemeesters maanden 21.199; het aantal gemeenten vermenigvuldigd met het aantal maanden dat de burgemeester nog in dienst was.

De parameters in tabel 5.5 leren dat niet alleen het totale aantal inwoners, maar onafhankelijk daarvan ook het aantal joodse inwoners, op statistisch significante wijze de kans op ontslag van een burgemeester vergrootte.⁴⁶ De kans op ontslag in een gemeente met een bevolking die twee maal zo groot is als die van een andere gemeente, is voor de eerste gemeente 24% groter dan voor de tweede (2 tot de macht $0,3153=1,24$). Deze kans is voor een burgemeester uit een gemeente met twee maal zoveel joodse inwoners 8% groter (2 tot de macht $0,1051=1,08$).

46. De verdeling van het aantal (joodse) inwoners wordt door logaritmische transformatie minder scheef. Ik deed alsof gemeenten zonder joden 0,01 joodse inwoners hadden en schat de ontslagkans gedeeld door de blijfkans.

Figuur 5.1: Grafische weergave van de ontslagkans voor een voor de oorlog benoemde burgemeester voorspelt uit het totaal aantal inwoners en het aantal joodse inwoners van zijn gemeente

Voor figuur 5.1 splitste ik gemeenten, op grond van hun aantal joodse inwoners, in vier categorieën. De lijnen geven, afhankelijk van het totale aantal inwoners van een gemeente, de geschatte ontslagkansen van burgemeesters weer. Uit het verloop van de lijnen blijkt dat voor gemeenten met meer joodse inwoners de kans dat de burgemeester wordt ontslagen groter is, ook als rekening wordt gehouden met het totale aantal inwoners van een gemeente.

6. Analyses: de aanmelding van joodse inwoners

Sinds 1938 registreren Nederlandse gemeenten hun inwoners niet langer op gezinskaarten; voor elke inwoner leggen ze een persoonskaart aan. Deze vormen het persoonsregister. Dat register bevat ook mensen van vreemde nationaliteit. De – anders gekleurde – kaarten voor (joodse) vluchtelingen werden in 1938 uit het oude verblijfsregister overgeplaatst naar het persoonsregister (Vulsma 1988: 76). De rijksinspectie, die in 1936 een zelfstandig bestuursorgaan werd, hield het centrale bevolkingsregister bij en zag toe op de gemeentelijke bevolkingsregisters.

De bezetter vatte in 1940 het idee op om uit het bevolkingsregister een afzonderlijk register te maken voor joden. Dan was medewerking van joden overbodig. De burgemeesters moesten dit *Judenprotokoll* aanleggen; afschriften en wijzigingen dienden ze door te geven aan de *Sicherheitspolizei* en het departement van binnenlandse zaken.

Lentz wees er echter op dat de kaarten in het bevolkingsregister slechts aangaven of mensen lid waren van een Israëlitisch kerkgenootschap en dat het jaren zou duren om op grond van eerdere registraties voor elke inwoner van Nederland vast te stellen hoeveel van haar of zijn grootouders tot deze kerk hadden behoord. Verder stelde Lentz voor om in plaats van het aanleggen van een afzonderlijk jodenregister een aanwijzing te plaatsen op de persoonskaarten van joodse inwoners: Lentz' uitvinding de edelruiter.⁴⁷ Deze signalering door middel van een pin bovenop een persoonskaart werd voor de Duitsers een voorwaarde geen *Judenprotokoll* aan te leggen. De bezetter erkende ook Lentz' bezwaar: in plaats van een onderzoek door de rijksinspectie naar het joodse bloed van de inwoners van Nederland, verordende de bezetter een aanmelding van joden. Dat moesten ze doen bij de burgemeesters van hun woonplaats.⁴⁸ Seyß-Inquart zorgde voor de verordening; Lentz ontwierp de voor de gemeenten bedoelde uitvoeringsvoorschriften (De Jong 1969-1991: deel 5, 529-535).

6.1 De snelheid waarmee Verordening 6/1941 werd uitgevoerd

Verordening 6/1941 verplichtte alle personen van 'gehele of gedeeltelijke Joodschen bloede' zich binnen één maand te melden. Namens de secretaris-generaal van binnenlandse zaken schreef Lentz op 16 januari 1941 de burgemeesters dat een uitvoeringsbesluit op komst was. Het verscheen de 27ste in de *Staatscourant*. Burgemeesters dienden voor 24 februari de ingevulde formulieren, vergezeld van een opgave van het aantal aanmeldingen, naar Lentz te sturen. Amsterdam kreeg twee maanden extra. De verordening leidde niet tot overwegende bezwaren. Meerdere gemeenten schreven niet alles voor de gestelde datum gereed te krijgen, maar Lentz gaf geen uitstel.⁴⁹ Op 24 februari had hij van 4% van alle gemeenten waar uiteindelijk joden bleken te wonen opgave ontvangen. Op 24 maart had 76% van alle gemeenten met joodse inwoners opgave gedaan. Op 15 mei zei de bezetter dat de gemeenten en de rijksinspectie 'loyal, ja sogar sehr bemüht' hadden gewerkt (Presser 1965: deel 1, 64).

Dat vele opgaven na 24 februari binnenkwamen, duidt niet op pogingen tot vertraging. Een lineaire regressieanalyse leert dat hoe meer joden er in een gemeente woonden, des te later gemeenten instuurden ($N = 526$; $p = 0,000$). Gemeenten hadden last van de late levering van bewijzen van aanmelding, zo blijkt uit de post. Burgemeesters moesten deze bewijzen van aanmelding bestellen bij de rijksinspectie; de aanmeldingsformulieren en edelruiters moesten ze betrekken bij uitgevers ten behoeve van de gemeenteadministratie.⁵⁰ Ook bleken enige gemeenten nog in afwachting te zijn van de uitvoeringsvoorschriften.⁵¹ Deze stonden in de *Staatscourant*, maar minstens drie gemeenten waren daarop niet geabonneerd en zeker lazen hem niet goed. In

47. Lentz verwierp de ontworpen edelruiter van de chef der afdeling bevolking te Haarlem (CBG, CC, doos 4, map 4 edelruiters joden, schrijven 3 maart 1941 van Lentz aan J.B. Smit chef der afdeling bevolking te Haarlem betreffende 'signaleren d.m.v. edelruiters').

48. Ambtelijke herinneringen, 12-15. Nationaal Archief, 2.04.67: 17611, zuiveringsdossier J.L. Lentz.

49. CBG, CC: doos 20, map Westerbork.

50. Ibidem: doos 15, map Putten.

51. Ibidem: doos 4, map Ruinen.

een circulaire van 19 mei 1941 liet Frederiks de gedeputeerde staten van de provincies weten dat deze verontschuldiging voor de late opzending onaanvaardbaar is en dat, 'nu in de *Nederlandse Staatscourant* besluiten van allerlei aard worden opgenomen, ... een abonnement op de *Nederlandse Staatscourant* mij voor de gemeentebesturen een gebiedende eisch schijnt.'⁵² Verder diende de burgemeester van een gemeente waar zich niemand meldde, dit te berichten. Veel burgemeesters hadden dit niet begrepen. Slechts drie hadden per 24 maart laten weten dat er in hun gemeente geen joden woonden. Na een herinnering op 2 april schreef binnen enkele dagen 75% van de gemeenten waar zich geen joden opgaven, geen joden woonden.

In 13 gemeenten met joodse inwoners was, voordat de opgaven werden ingezonden, de burgemeester vervangen. Zonden zij de opgaven eerder in? Van de nieuwe burgemeesters onder hen deed 69% dat voor 24 maart, van de vooroorlogs benoemde 75%. Een regressie met de datum van inzending als onafhankelijke variabele wijst uit dat er geen significant verschil bestaat tussen beide categorieën ($N = 526$, $p = 0,558$). Dit resultaat verkrijgt ik ook als ik rekening houd met het aantal joodse inwoners van een gemeente ($N = 526$; $p = 0,880$).

6.2 De nauwkeurigheid waarmee aanmeldingsformulieren werden ingevuld

Het aanmeldingsformulier bevatte 20 vragen en een verklaring van de aanmeldingsplichtige dat hij of zij het formulier naar waarheid had beantwoord. De burgemeester moest de vragen over de leges en de vergelijking met de persoonskaart beantwoorden.⁵³ Lentz stuurde onvolledig of verkeerd ingevulde formulieren terug met een verzoek tot aanvulling of verbetering.

Van de 526 gemeenten die één of meer formulieren opstuurden, kregen er 324, ofwel 62%, commentaar van de rijksinspectie. Dat had vaak betrekking op enkele formulieren. Lentz gebruikte voor zijn commentaar een standaardformulier. Daarop konden elf punten worden aangekruist. Ruim 200 gemeenten kregen dit formulier voorzien van meer dan twee kruisjes en een verzoek tot aanvulling of verbetering. Het vaakst ontbrak de paraaf van de burgemeester achter de datum waarop de aanmeldingsplichtige haar of zijn bewijs van aanmelding ontving. Hier valt Lentz wat te verwijten. Hij leverde de bewijzen laat aan. Verder was in gemeenten met veel joodse inwoners het ondertekenen van aanmeldingsbewijzen een omvangrijk karwei. Daarom vroeg de burgemeester van Utrecht of hij een handtekeningstempel mocht gebruiken en zijn tekenbevoegdheid mocht overdragen. Lentz stond dat toe.⁵⁴ Gemeenten met veel joden ontvingen even vaak commentaar als gemeenten met weinig joden ($N = 526$; $p = 0,369$). Het aantal gezette kruisjes verschilden evenmin ($N = 526$; $p = 0,867$).⁵⁵ Verder kregen in de oorlog benoemde burgemeesters evenveel commentaar als vooroor-

52. Ibidem: doos 4, map besluit verplicht abonnement *Nederlandse Staatscourant*.

53. Ibidem: doos 13, map ontwerp aanmeldingsformulier.

54. Ibidem: doos 4, los in doos.

logs benoemde burgemeesters (N = 526; p = 0,832). Ook het percentage nieuwe benoemde burgemeesters dat commentaar kreeg, was niet significant lager (N = 526; p = 0,251).

De bezetter vond het belangrijk om te weten wie 'vol'joods was. In oktober 1940 maakte de Duitse bezetter bekend dat een persoon met drie of meer joodse grootouders moest worden aangemerkt als 'vol'jood. Eveneens dienden personen met twee joodse grootouders die gehuwd waren met een jood of die zelflid waren van de Nederlands Israëlitische Kerk aangemerkt te worden als 'vol'joods (Presser 1965: deel 1, 54-56). Burgemeesters verloren reeds in 1940 hun 'vol'joodse ambtenaren en wisten dat het antwoord op de vraag hierover de betrokkenen zou benadelen. Lentz maande 83 gemeenten de classificatie op sommige aanmeldingsformulieren in te vullen of te verbeteren. Burgemeesters van gemeenten met meer joodse inwoners kregen vaker commentaar op dit punt (N = 526; p = 0,033). De nieuw benoemde burgemeesters vulden het aantal joodse grootouders niet beter in dan de vooroorlogs benoemde burgemeesters (N = 526; p = 0,466).

Mijn slotsom luidt dat, tegen mijn derde en vierde hypothese in, door de bezetter benoemde burgemeesters in de snelheid en nauwkeurigheid waarmee ze VO 6/1941 uitvoerden, niet verschilden van voor de oorlog benoemde burgemeesters. Vertragingen en onnauwkeurigheden waren te wijten aan de uitvoeringsbepalingen. Dit blijkt uit vragen van burgemeesters, de hoeveelheid werk die in grote gemeenten werd verzet en de datum waarop de rijksinspectie bewijzen verzond. Alle burgemeesters zonden spoedig elk teruggekregen formulier, aangevuld en verbeterd, naar de rijksinspectie van de bevolkingsregisters.

6.3 Het opsturen van gegevens over joodse gezinshoofden

Op 10 oktober 1941 deed Lentz aan de burgemeesters van Nederland een circulaire uitgaan waarin hij 'in verband met een Duitse opdracht' verzocht 'mij geleidelijk, doch in elk geval vóór januari a.s., uittreksels te doen toekomen van de persoonskaarten voor alle met een J aangeduide hoofden van gezinnen.' Indien geen joodse gezinshoofden aanwezig waren, stelde Lentz het op prijs om daarvan op de hoogte te worden gesteld. Van alle gemeenten zonder joden deden 368 dat; 79 minder dan verwacht gezien het aantal van 447 gemeenten waar geen joden woonden. Alhoewel, Lentz stelde het op prijs dat die gemeenten hem zouden informeren. Van de 526 gemeenten met joodse inwoners deden er 497 opgave, 29 minder dan verwacht. Van deze 497 verzond 44% nog in dezelfde oktobermaand uittreksels en 89% deed dat voor de uiterlijke inzenddatum. Het aantal joodse inwoners heeft een licht statistisch significante invloed op de datum van inzending (N = 497; p = 0,055). Nieuw benoemde burgemeesters stuurden de uittreksels niet eerder op dan vooroorlogs benoemde burgemeesters (N = 497; p = 0,864).

Op 7 januari 1942 stuurde Lentz een herinnering aan de in gebreke gebleven gemeenten. Hierop reageerden er 52, waarvan 26 gemeenten zonder joodse gezinshoofden. De afhandeling van deze Duitse opdracht ging even vlot als die van de eerdere

55. Alleen Amsterdam kreeg een reprimande voor onleesbare formulieren. Ze gingen ter verduidelijking terug (CBG,CC: doos 12, map asd onnauwkeurigheden aanmeldingsformulieren).

waarbij moest worden vastgesteld welke inwoners van een gemeente in welke mate van joods bloed waren.

6.4 Het opsturen van wijzigingen

Gemeenten brachten op de persoonskaarten van hun bevolkingsregister wijzigingen aan. Nadat de opgave van alle joodse inwoners eenmaal was verzonden, diende een burgemeester elke nieuwe aanmelding of wijziging voor de 15de van de maand op te sturen. De burgemeesters hoefden niet telkens een negatief bericht naar de rijksinspectie te zenden.⁵⁶

In hoeverre burgemeesters verhuizingen doorgaven aan de rijksinspectie is niet duidelijk. De procureur-generaal bij het gerechtshof te Arnhem verzocht op 27 september 1940 burgemeesters adreswijzigingen van joden door te geven aan de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei*.⁵⁷ Maar dat was voordat de registratie van joden begon. Namens de *Beauftragte van Friesland* stuurde de commissaris van deze provincie op 21 augustus 1941 een verzoek aan zijn burgemeesters om elke verandering van woonplaats binnen 24 uur door te geven aan de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei*.⁵⁸ Op 8 oktober 1941 schreef Lentz dat joden een vergunning van de *Generalkommissar* voor de veiligheid nodig hadden om van adres te veranderen. Burgemeesters moesten verhuizingen zonder vergunning doorgeven aan de plaatselijke politie.⁵⁹ Het gaat hier echter niet om meldingen bij de rijksinspectie.

Op 21 november 1941 verzocht Lentz om opgave van wijzigingen die zonder zijn schriftelijke toestemming waren aangebracht in de classificatie van personen als 'vol', 'half- of 'kwart'joods.⁶⁰ In de Collectie Calmeyer vond ik voor 488 gemeenten opgaven terug. Daarvan hadden 228 geen joodse inwoners; vier lieten weten zonder goedkeuring veranderingen te hebben aangebracht. Voor het eind van de maand had 97% van deze 228 gemeenten laten weten of er zonder toestemming mutaties waren aangebracht. De snelle en massale opzending leert dat een onderscheid tussen voor en tijdens de bezetting benoemde burgemeesters weinig zin heeft.

6.5 De nieuwe aanmelding dat sommige joden gemengd gehuwd zijn

Lentz stuurde op 12 september 1942 'op last van den commissaris-generaal voor de Veiligheid' een circulaire. Het ging erom vast te leggen welke 'vol'joodse personen gehuwd waren met een ariër. Daartoe konden ze tussen 15 en 25 september een 'verklaring voor de vaststelling van een gemengd huwelijk' afleggen bij hun burgemeester.⁶¹ De onmiddellijke aanleiding voor deze brief was dat gemengd gehuwden niet op trans-

56. CBG,CC: doos 21, map Hoedekenskerke.

57. Zie de reactie van Aaltens burgemeester op 23 oktober 1941 in GA Aalten, nieuw archief, dossier bevolking 7/3.

58. SA Noordoost Friesland, GA Dokkum, 1922-1983: 315.

59. Nationaal Archief, 2.04.67: 117611. De burgemeester van Roermond gaf in 1943 zowel verhuizingen als sterfte van joden door aan de rechercheafdeling van de politie (GA Roermond, nieuw archief Roermond (1934-1959): 1101).

60. CBG,CC: doos 17, map Mill en St. Hubert.

port hoefden. De diepere grond was dat ze op de formulieren uit februari 1941, onder vraag 8b moesten invullen of ze op 9 mei 1940 met een jood waren gehuwd en onder vraag 8c of ze nadien met een jood in het huwelijk traden. Omdat het er in 1941 om ging te bepalen wie een J kreeg, waren de antwoorden op deze vragen niet afdoende stellig voor ontheffing van deportatie.⁶²

Voor 148 gemeenten vond ik in de Collectie Calmeyer post. Ik weet niet of dat veel of weinig is. Door de instelling van verblijfsverboden in bepaalde gemeenten en de grootschalige deportaties zijn data voor gemeenten die in september 1942 verklaringen van gemengd gehuwden opstuurden, niet goed te vergelijken met data voor die gemeenten uit begin 1941. Bovendien verbood de bezetter in maart 1942 joden om met niet-joden te huwen. Daarnaast bevonden zich niet in alle gemeenten met joden gemengd gehuwden.

Burgemeesters dienden voor 28 september de verklaringen van gemengd gehuwde joden naar de rijksinspectie te zenden. In 36 van deze 148 gemeenten was een nieuwe burgemeester benoemd vóór het verzoek van Lentz in september 1942. Deze 36 plaatsen stuurden evenwel niet sneller hun verklaringen in ($p = 0,935$). Na de gestelde datum kregen burgemeesters nog steeds te maken met joden die wilden verklaren gemengd te zijn gehuwd. De eerste lineaire regressievergelijking in tabel 5.6 leert dat nieuw aangestelde burgemeesters langer doorgingen met het opsturen van verklaringen dan vooroorlogs benoemde.

Tabel 5.6: Lineaire regressie voor de laatste datum waarop gemeenten een verklaring van gemengd gehuwd zijn inzonden naar het voor of tijdens de oorlog benoemd zijn van hun burgemeester, gecontroleerd voor het aantal joodse inwoners in oktober 1941 (N=148)

	Model 1	Model 2
Constante	31,990***	28,857***
Opgave door nieuwe burgemeester	43,078**	39,814*
Log aantal 'vol'joodse inwoners		1,728

*** = $p < 0,001$; ** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$

Een alternatieve verklaring voor dit door mijn vijfde hypothese voorspelde resultaat luidt dat gemengd gehuwde personen zich hebben aangemeld op het tijdstip dat ze moesten vertrekken of hun partner in Westerbork naar 'het oosten' dreigde te worden gedeporteerd. Op diverse verklaringen staan opmerkingen als 'oproep voor deportatie ontvangen' of 'partner in Westerbork'.⁶³ Burgemeesters in gemeenten met meer joodse inwoners werden mogelijk nog later met verklaringen van gemengd gehuwden gecon-

61. CBG,CC: doos 5, map Schiedam, mededeling op 12 september 1942 betreffende 'verklaring voor de vaststelling van een gemengd huwelijk' van Lentz aan de burgemeesters.

62. Het aanmeldingsformulier staat afgedrukt in Joods Historisch Museum te Amsterdam (1979: 46). Zie ook CBG,CC, doos 13, map: ontwerp van aanmeldformulier.

fronteerd. Vooroorlogse benoemde burgemeester werden eerder vervangen in gemeenten met meer joodse inwoners. De nieuw benoemde burgemeesters konden daarom later geconfronteerd worden met verklaringen van gemengd gehuwden dan vooroorlogs benoemde burgemeesters. Met model 2 van tabel 5.5 schakel ik gevolgen uit van de logaritme van het aantal joodse inwoners voor de datum van laatste opzending. Weer blijkt dat nieuw benoemde burgemeesters significant langer doorgingen met het opsturen van verklaringen.

7. Analyses: burgemeesters en de overlevingskansen van joden

Den Ridder (1999: 3) onderscheidt, verwijzend naar de aanstelling van een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester, een 'goede' en een 'foute' tijd in Oss. Ik veronderstel dat foute burgemeesters meer bereid waren maatregelen van de bezetter uit te voeren. Ze strookt met een opmerking van de Rotterdamse *Außenstellenleiter* Wölk: in plaatsen met een 'Duits-vriendelijke' burgemeester trad de politie in april-mei 1943 meer op tegen stakers dan die in gemeenten met een anti-Duitse.⁶⁴ Gold dit ook voor de wegvoering van joden?

7.1 Overlevingskansen en goede dan wel foute burgemeesters

Volgens mijn zesde hypothese kwam uit gemeenten met een NSB-burgemeester een hoger percentage joodse inwoners om. Het gemiddelde percentage overlevende joden in de 306 gemeenten waarvoor ik percentages overlevenden heb, bedraagt 50. De mediaan ligt bij 49%.

Om gemeenten in te delen naar de gezindheid van een burgemeester, kan ik, afhankelijk van het tijdstip waarop ik meet wie de burgemeester van een gemeente is, uiteenlopend beslissen. In ga nu de uitkomst van vier analyses vergelijken. In elk geval besluit ik anders. In het eerste gaat het om het onderscheid tussen gemeenten die een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester hadden en plaatsen die er nooit een kregen. In het tweede geval leg ik het meetpunt niet aan het einde van de oorlog, maar bij september 1944. In het derde geval kies ik voor de gezindheid van de burgemeester die aan het bewind was toen een gemeente 'verboden voor joden' werd verklaard. Dat wil in de meeste gevallen zeggen april 1943, maar voor gemeenten als Alkmaar en Delfzijl is dat eerder. In het vierde geval gaat het me niet om de gezindte van de burgemeester bij de laatste deportatie uit zijn gemeente, maar om die van de burgemeester in juli 1942, toen de reguliere deportaties begonnen (of daarvoor, als het om plaatsen gaat met vroege verblijfsverboden).

Ik begin niet met de interpretatie van de parameters van lineaire regressiemodellen bij de ene of de andere beslissing, maar met enkele wellicht meer sprekende gegevens. Ze rusten op de beslissing die ik van de vier hierboven genoemde, het minst verkeerd acht. Dat is het onderscheid tussen enerzijds gemeenten waar voor het begin

63. CBG,CC: ongeordende dozen 1-2 en 3-4.

64. Rapport van Wölk over de april-meistaking in Zuid-Holland en Zeeland. NIOD, 77-85: 153B.

van de reguliere deportaties in juli 1942 of voor een eerder verblijfsverbod een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester werd benoemd en anderzijds gemeenten waar voor die tijd geen nationaal-socialistisch gezinde burgemeester kwam. Neem ik deze beslissing, dan vind ik tussen deze twee soorten gemeenten nauwelijks verschil in de waarden van het gemiddelde en de mediaan van het percentage joodse overlevenden. In de 46 gemeenten waarin voor het begin van de reguliere deportaties in juli 1942 of voor een eerder verblijfsverbod een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester werd aangesteld, is het gemiddelde overlevingspercentage 50,3 (met een standaardafwijking van 29,9%) en ligt de mediaan bij 50,0%. Voor de 260 gemeenten waar voor die maand geen nationaal-socialistisch gezinde burgemeester werd aangesteld, bedraagt het gemiddelde overlevingspercentage 50,0 (met een standaardafwijking van 31,8%) en de mediaan 46,7%. De verdeling van het percentage joodse overlevenden in deze twee soorten gemeenten lijkt sterk op elkaar. In tabel 5.7 ga ik mijn zesde hypothese scherper toetsen.

Uit tabel 5.1 van dit hoofdstuk bleek dat de bezetter al in de eerste maanden burgemeesters ontsloeg en uit tabel 5.2 dat ze ook vanaf het begin Duitsgezinde burgemeesters aanstelde. Tabel 5.5 wees uit dat burgemeesters eerder werden vervangen in gemeenten met meer joodse inwoners. Maar ook na het overbrengen van joden uit plaatsen als Delfzijl en Zaandam naar Amsterdam, werden nog nationaal-socialistisch gezinde burgemeesters benoemd, evenals na het leeghalen in april 1943 van alle gemeenten behalve Amsterdam. In Goor en Vianen gebeurde dat nog in 1945. Mijn eerste manier om de hypothese te toetsen dat in gemeenten waar een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester was benoemd, het percentage joodse overlevenden lager was, benut het contrast tussen gemeenten waar voor de bevrijding een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester werd benoemd en gemeenten waar dat nooit gebeurde. Als ik gemeenten op deze manier indeel, ga ik ervan uit dat burgemeesters ook na de instelling van een verblijfsverbod kwaad konden doen, bijvoorbeeld door op ondergedoken joden te jagen. De derde kolom in de eerste rij van tabel 5.7 leert dat deze toetsing van mijn zesde hypothese geen statistisch significant effect oplevert. Ik merk op dat het constante in de tweede kolom staat voor het percentage overlevenden in gemeenten die tijdens de bezettingsjaren geen nationaal-socialistische gezinde burgemeester had. Als de b-coëfficiënt wordt afgetrokken van het constante, ontstaat het percentage overlevenden in gemeenten die ooit een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester hadden.

Tabel 5.7: **Bivariate effecten van de invloed van de aanstelling van nationaal-socialistisch gezinde burgemeesters op de overlevingskans van joden in 306 gemeenten**

	Ongewogen analyse		Gewogen analyse		Gewogen analyse, zonder Amsterdam	
	Constante	b-coëfficiënt	Constante	b-coëfficiënt	Constante	b-coëfficiënt
NSB-burgemeester aangesteld voor bevrijding	52,523***	-2,829	46,477***	-17,357***	46,477***	-11,504***
NSB-burgemeester aangesteld voor september 1944	50,760***	-1,530	45,343***	-16,216***	45,343***	-10,289***
NSB-burgemeester aangesteld voor verblijfsverbod	50,777***	-3,151	44,254***	-15,897***	44,254***	-10,599***
NSB-burgemeester aangesteld voor juli '42 of voor eerder verblijfsverbod	50,029***	-0,027	39,602***	-11,199***	39,602***	-4,874**
Gemeenten met joodse inwoners die voor juli '42 naar Amsterdam moesten	47,451***	17,903***	29,761***	20,515***	36,040***	14,236***

***=p<0,001; **=p<0,01

Er kleven twee bezwaren aan deze toetsing. Het eerste is dat ik doe alsof in elke gemeente evenveel joden woonden, terwijl gemeenten sterk verschilden in het aantal joodse inwoners. Een regressieanalyse waarin elke gemeente een gewicht krijgt dat overeenkomt met haar aantal joodse inwoners, houdt rekening met dit punt. Die weging voor ik nu uit. Daarvoor gebruik ik het aantal 'vol'joden dat ik in dit hoofdstuk al benutte voor de toetsing van mijn tweede hypothese. Op deze wijze houd ik ook rekening met de toevallig grotere kans op extreme uitslagen (percentages overlevenden dicht bij nul of honderd) in gemeenten met een erg klein aantal joden. Een bijkomend voordeel is dat ik parameters niet hoeft te interpreteren als percentages overlevenden in een gemeente. Ik kan ze ook opvatten als de kans dat een individu overleeft. Omdat Amsterdam bijzonder veel joodse inwoners telde – 57% van alle joden in Nederland woonde er – bereken ik de gewogen resultaten tevens zonder Amsterdam. De kritiek op deze werkwijze niet elke burgemeester even zwaar te laten wegen, wijs ik af. Een foute burgemeester in een gemeente met een hoger aantal joden deed meer kwaad dan één in een plaats met een kleiner aantal joden.

De vijfde kolom van de eerste rij in tabel 5.7 wijst uit dat het hebben van een NSB-burgemeester wel statistisch significant het percentage joodse overlevenden verlaagt. De zevende kolom zegt hetzelfde. Amsterdam buiten beschouwing latend, was de kans voor een joods persoon om te overleven in een gemeente die nooit een NSB-burgemeester kreeg, 0,46. In een gemeente die wel een NSB-burgemeester had, was die kans lager en wel 0,35.

Weging neemt echter niet een tweede bezwaar weg: een na september 1944 benoemde nationaal-socialistisch gezinde burgemeester kan de overlevingskans van joden niet hebben verkleind. Er vertrokken toen geen treinen meer uit Westerbork richting Duitse grens. De laatste naar Auschwitz vertrok op 3 september 1944 (Presser 1965: deel 2, 413); dit was de trein met Anne Frank en haar familie (Kempner 1969: 67). Het laatste transport naar Duitsland was dat van 13 september 1944 naar Bergen-Belsen (Presser 1965: deel 2, 466). Joden die na deze datum werden gepakt, al dan niet door toedoen van een burgemeester, bleven in Westerbork.

Een betere toetsing gaat dan ook uit van het onderscheid tussen gemeenten waar voor september 1944 een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester werd aangesteld en gemeenten waarin dit daarna of nooit gebeurde. De parameters van de analyses met dit onderscheid staan in de tweede rij van tabel 5.7. Weer verlaagt in de gewogen analyse de aanstelling van een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester de overlevingskansen van joden. Ook dit onderscheid is niet vlekkeloos. In de zomer van 1943 waren reeds de meeste Nederlandse joden weggevoerd naar kampen buiten Nederland. Het oppakken van joden na die tijd, al dan niet door toedoen van een burgemeester, zal een betrekkelijk geringe invloed hebben gehad op het percentage joodse overlevenden in een gemeente. Ook het effect van het oppakken van ondergedoken joden door sinds de zomer van 1943 benoemde burgemeesters, zal beperkt zijn geweest.

Daarom lijkt een derde beslissing nog beter: ga uit van de gezindheid van de burgemeester van een gemeente op het tijdstip dat in deze gemeente een verblijfsverbod van kracht werd. Voor de meeste gemeenten in Nederland is dat april 1943. Er waren echter gemeenten met een eerder verblijfsverbod voor joden. Zaandam was in januari 1942 de eerste stad waaruit de joodse bevolking naar Amsterdam werd geëvacueerd (Ligtvoet 2002: 7-12). Daarna volgde ondermeer Alkmaar, waar de 'vol'joodse inwoners in maart 1942 een brief ontving van de Joodse Raad met de opdracht zich in Amsterdam te vestigen (Baarda & Valk 1983: 27-28). De parameters van de analyse met dit derde onderscheid staan in de derde rij van tabel 5.7. Opnieuw tonen de gewogen analyses dat een Duitsgezinde burgemeester een significant negatief effect had op de overlevingskans van de joden in zijn gemeente.

Dit derde onderscheid meet alleen of er een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester in een gemeente was op het tijdstip dat de gemeente tot verboden gebied voor joden werd. De reguliere deportaties van joden naar 'het oosten' begonnen in juli 1942. Hoewel een aantal gemeenten, zoals Alkmaar en Delfzijl, reeds voor die tijd tot verboden gebied voor joden waren verklaard, werd veruit het merendeel van de gemeenten pas in 1943 verboden gebied voor joden. Dat leert kolom 7 van tabel 5.1. Hier komt bij dat in april 1943 een burgemeester de joodse inwoners van zijn gemeente niet hoefde in te fluisteren dat ze moesten onderduiken als ze de volgende morgen niet weggevoerd wilden worden. Dat de nog in een gemeente overgebleven joden weg moesten, stond dagen van tevoren in de krant. Die drukten op 30 maart 1943 zijn bekendmaking af dat de 'vol'joden van alle provincies behalve Utrecht, Noord-Holland

en Zuid-Holland op 10 april 1943 niet meer in hun woonplaats mochten zijn. Ze moesten naar 'het kamp te Vught' en dienden zich te melden bij de plaatselijke politie, die de huissleutel innam en een reisvergunning afgaf. In de kranten van 13 april 1943 stond dat joden met ingang van 23 april 1943 het verblijf in Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland met uitzondering van Amsterdam, was verboden. De joden die in deze provincies maar buiten Amsterdam woonden, moesten ook naar 'het kamp te Vught' (Herzberg 1985: 79, 158).⁶⁵

Mijn vierde toetsing gaat daarom uit van het onderscheid dat betrekking heeft op de tijd dat het voor het eerst op aan kwam. Daartoe onderscheid ik gemeenten waar bij het begin van de reguliere deportaties in juli 1942 of bij de instelling van een eerder verblijfsverbod, al of niet een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester was aangesteld. Toen kon een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester zijn foute invloed hebben, een burgemeester zonder deze gezindheid zijn goede. Een analyse waarbij wordt gewogen voor het aantal joodse inwoners in een gemeente en waarbij de gezindheid van de burgemeester in een gemeente die van de burgemeester in juni 1942 is, toont andermaal een statistisch significant negatief effect van de gezindheid van een burgemeester op de overlevingskans van joden. Zie de vierde rij in tabel 5.7. In hoeverre het effect van een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester, op deze manier vastgesteld, blijft bestaan als tegelijkertijd rekening wordt gehouden met meerdere, andere relevant geachte omstandigheden die de overlevingskans van joden zouden beïnvloeden, zal blijken in hoofdstuk elf.

Er blijven twee kwesties over. De eerste kwestie is dat voordat de reguliere deportaties in juli 1942 begonnen, werd de joodse bevolking van een aantal Nederlandse gemeenten naar Amsterdam geëvacueerd. In deze gemeenten was een verblijfsverbod voor joden ingesteld. Hadden de joden uit deze gemeenten een andere overlevingskans dan de joden die in hun eigen woonplaats van huis werden gehaald? De geëvacueerde joden moesten naar Amsterdam, de stad waar Voûte vanaf maart 1941 burgemeester was. Hoewel geen NSB-lid was hij volgens het centraal orgaan op de zuivering van overheidspersoneel een sympathisant van het nationaal socialisme.⁶⁶ Ik verwacht dan ook dat de overlevingskans van joden uit een gemeente met een vroeg verblijfsverbod in elk geval niet hoger was.

Om na te gaan wat er van deze verwachting klopt, voegde ik aan tabel 5.7 een vijfde rij toe. Daarvoor maakte ik onderscheid tussen gemeenten waar joden voor juli 1942 niet meer mochten wonen en gemeenten die daarna een verblijfsverbod voor joden kregen. In de laatste rij van tabel 5.7 is het effect te zien van dit onderscheid op het percentage joodse overlevenden. De parameters wijzen uit dat in gemeenten waarvan de joden voor juli 1942 naar Amsterdam moesten, het percentage joodse overlevenden significant hoger is. Niet alleen de gewogen analyses tonen dit, de ongewogen ana-

65. Het bericht in de kranten van 13 april 1943 is herdrukt in Wielek (1947: 190).

66. Overzicht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken van grote gemeenten bestuurd door NSB-lid of sympathisant. Nationaal Archief, 2.04.67: 2808. De Jong (1969-1991: deel 5, 251; deel 6, 241) schrijft dat Voûte wel pro-Duits was maar geen NSB-lid en geenszins een volgeling van Mussert.

lyses ook. Dit effect is, gezien mijn hypothese over de gevolgen van een NSB-burgemeester, onverwacht. Mogelijk zijn bij geëvacueerde joden bijzondere factoren werkzaam. Zo zouden deze joden door hun gedwongen verhuizing meer gespitst kunnen zijn geworden en meer geneigd om te duiken. Bovendien kwamen zij in een nieuwe omgeving en ontmoetten ze nieuwe mensen. Hierdoor kregen zij wellicht ‘twee netwerken’, waardoor hun kans op het vinden van een onderduikplek misschien groter werd. In hoofdstuk zeven ga ik uitgebreid in op de invloed van netwerken op overleven.

Dan de tweede kwestie: waarom de meting voor gezindheid van een burgemeester op één tijdstip laten slaan, zij het steeds een andere datum? Ik ga nu mijn zevende hypothese toetsen, die handelt over de gevolgen van het aantal maanden dat een gemeente een nationaal-socialistische gezinde burgemeester had. De nationaal-socialistisch gezinde burgemeesters die voor het begin van de reguliere deportaties waren aangesteld, bleven zitten of werden vervangen door andere nationaal-socialistisch gezinde burgemeesters. De niet-nationaal-socialistisch gezinde burgemeesters die in juli 1942 aan het bewind waren, kunnen in de tijd voordat in april 1943 het (met uitzondering van Amsterdam) landelijke verblijfsverbod voor joden werd ingesteld, zijn ontslagen. En als er al een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester in juli 1942 was aangesteld, had deze burgemeester in april 1943 tien maanden aan het bewind gestaan. En een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester, benoemd in december 1942, had in april 1943 gedurende vijf maanden de scepter gezwaaid.

In een laatste analyse ga ik daarom na hoe sterk het effect is geweest van het aantal maanden dat een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester aan het bewind was tussen juli 1942 en het verblijfsverbod, de periode dat de joodse gemeenschap uit de gemeente werd afgevoerd. De 44 gemeenten waar voor juli 1942 een verblijfsverbod werd ingesteld, liet ik buiten de analyse; de joden uit deze plaatsen moesten niet naar kampen, maar naar huizen in andere gemeenten. Tabel 5.8 leert dat in een ongewogen analyse de lengte van het bewind van een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester tussen juli 1942 en het verblijfsverbod geen effect heeft gehad op het percentage joodse overlevenden in een gemeente. In een analyse waarin het aantal joodse inwoners wordt gewogen heeft het aantal maanden dat een Duitsgezinde burgemeester aan het bewind is wel het verwachte significant negatieve effect op de individuele overlevingskansen van joden. Die is er zowel als Amsterdam meedoet in de analyse, als wanneer ik Amsterdam buiten beschouwing laat. De interpretatie van de parameters is in dat geval als volgt. Als er in de maanden tussen de reguliere deportaties en het verblijfsverbod nooit een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester in een gemeente was benoemd, was de overlevingskans van een joods persoon uit die gemeente 40,2%. En elke maand dat een nationaal-socialistische gezinde burgemeester aan het bewind was, verminderde de overlevingskans van de joden uit zijn gemeente met 0,6%.

Tabel 5.8: **Bivariate effecten van de gevolgen van de lengte van het bewind van een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester tussen juli 1942 en de datum van het verblijfsverbod op de overlevingskansen van joden in 262 gemeenten**

	Ongewogen analyse	Gewogen analyse	Gewogen analyse, zonder Amsterdam
Constante	47,932***	41,588***	40,287***
Aantal maanden NSB-burgemeester tussen juli 1942 en verblijfsverbod	-0,234	-1,263***	-0,635***
			***=p<0,001

7.2 Overlevingskansen en commissarissen van de provincie

Voordat in de gemeenten van Nederland de grootscheepse deportatie van joden begon, werden de burgemeesters van Nederland, behalve die voor de drie grote steden, onder toezicht geplaatst van de commissaris van hun provincie. Volgens mijn tiende hypothese wordt een opdracht van een ‘foute’ bovengeschikte aan een ‘goede’ ondergeschikte met meer argwaan bekeken dan dezelfde opdracht van een goede bovengeschikte aan een goede ondergeschikte. In gemeenten waar een NSB-commissaris van de provincie aanwijzingen gaf aan een niet-nationaal-socialistische gezinde burgemeester, zal daarom het percentage joodse overlevenden hoger zijn geweest dan in een gemeente waar beide bestuurders niet-nationaal socialistisch waren gezind.

Om deze hypothese te toetsen, schat ik een lineaire regressievergelijking met een interactieterm. Deze staat voor het samengaan van een goede (of slechte) commissaris met een goede (of slechte) burgemeester. Zo kan ik vaststellen of er, naast een afzonderlijk effect van de gezindheid van een commissaris en een afzonderlijk effect van de gezindheid van een burgemeester, een bijzonder effect bestaat van het samengaan of juist niet samengaan van beide gezindheden. Ik houd Amsterdam, Den Haag en Rotterdam buiten de analyse. De burgemeesters van deze gemeenten stonden niet onder toezicht van een commissaris van de provincie, maar dat van de secretaris-generaal van binnenlandse zaken. Het commentaar op tabel 5.10 kan kort zijn. De parameters van de interactieterm zijn niet statistisch significant. De gestelde hypothese gaat niet op.

Tabel 5.10: **Multivariate regressieanalyse van de invloed van een nationaal-socialistische burgemeester én commissaris van de provincie (CdP) op de overlevingskans van joden in 303 gemeenten**

	Ongewogen analyse, zonder Amsterdam, Den Haag en Rotterdam	Gewogen analyse, zonder Amsterdam, Den Haag en Rotterdam
Constante	43,578***	38,228***
Gemeente heeft NSB-burgemeester voor juli 1942 of eerder verblijfsverbod	-7,031	5,805
Gemeente valt onder NSB-CdP voor juli 1942 of eerder verblijfsverbod	11,237**	2,368
NSB-burgemeester * NSB-CdP	11,433	-1,568

***=p<0,001; **=p<0,01

7.3 Overlevingskansen en weigeringen om een anti-joodse maatregel uit te voeren

Volgens Van der Zee (1997: 195) hadden de gezagsdragers van Nederland in het algemeen en koningin Wilhelmina als zinnebeeld van Nederland in het bijzonder, het juiste voorbeeld kunnen geven door het Nederlandse volk te wijzen op de verderfelijke van anti-joodse maatregelen. Michman e.a. (1999: 557) hebben vermeld dat de politiecommandant in Tiel, die weigerde joden op te halen, een voorbeeld stelde dat navolging vond. De hypothese die ik nu als achtste toets, luidt dat in gemeenten waar de burgemeester een anti-joodse maatregel weigerde uit te voeren, het percentage joodse overlevenden hoger zal zijn geweest.

Tabel 5.9: **Bivariate effecten van het weigeren van de uitvoering van een anti-joodse maatregel door een burgemeester op de overlevingskans van joden in 306 gemeenten**

	Ongewogen analyse		Gewogen analyse		Gewogen analyse, zonder Amsterdam	
	Constante	b-coëfficiënt	Constante	b-coëfficiënt	Constante	b-coëfficiënt
Burgemeester weigerde uitvoering anti-joodse maatregel	50,351***	-7,401	28,529***	10,015***	35,317	3,227*

***=p<0,001; *=p<0,05

De kolommen twee en drie in tabel 5.9 bevatten de parameters van een regressievergelijking waarbij gemeenten de eenheden zijn en geen weging voor het aantal joodse inwoners van een gemeente is uitgevoerd. Volgens de parameters bestaat er geen statistisch significante samenhang tussen het al dan niet weigeren van een burgemeester en het percentage joodse overlevenden. De volgende twee kolommen in deze tabel geven de geschatte parameters van een analyse waarvoor gemeenten wel zijn gewogen

naar het aantal joodse inwoners. Dit maal blijkt de overlevingskans van joden uit een gemeente waar de burgemeester weigerde een anti-joodse maatregel uit te voeren, wel significant hoger te zijn. Dit blijft volgens de twee laatste kolommen het geval als Amsterdam buiten de analyse blijft.

8. Conclusie en discussie

Al in de eerste maanden na de Duitse inval ontsloeg de bezetter burgemeesters. Ook veranderde hij de inhoud van diens functie. Door de invoering van het leidersbeginsel werd een burgemeester verantwoordelijk voor het maken en de uitvoering van het beleid van een gemeente. Tegelijk kwam een burgemeester onder toezicht te staan van de commissaris van de provincie en werd zijn verantwoordelijkheid als hoofd van de politie kleiner.

Het leidersbeginsel, een belangrijk leerstuk uit het nationaal-socialisme, zou volgens Seyß-Inquart pas zijn volle effect hebben als burgemeestersposten werden bemand door nationaal-socialisten. De NSB had echter niet voldoende kandidaten om alle vacatures te vervullen. Mede hierdoor moest de bezetter kiezen in welke gemeenten burgemeesters eerder vervangen dienden te worden. Hoe groter het totaal aantal inwoners van een gemeente en hoe groter het totaal aantal joodse inwoners van een gemeente, des te meer kans een burgemeester liep om ontslagen te worden en des te eerder tijdens de bezetting dat ook gebeurde. Deze bevindingen ondersteunen mijn eerste en tweede hypothese.

Door burgemeesters te vervangen, hoopte de bezetter op minder strubbelingen. Uit een analyse van de snelheid en nauwkeurigheid van verordening 6/1941 ter registratie van alle joodse inwoners van Nederland, bleek dat door de bezetter benoemde burgemeesters niet sneller en nauwkeuriger opgave verstrekten dan voor de oorlog benoemde burgemeesters. Dit spreekt tegen mijn derde en vierde hypothese. Nieuw benoemde burgemeesters stuurden wel langer na de inzenddatum van september 1942 nieuwe verklaringen van gemengd gehuwden op naar de rijksinspectie van de bevolkingsregisters. Dat staft mijn vijfde hypothese.

Hoewel een burgemeester niet de enige ambtenaar was die door de bezetter werd betrokken bij de vervolging van joden, was hij verantwoordelijk voor de uitvoering van tal van anti-joodse maatregelen. Burgemeesters werden ook formeel betrokken bij het ophalen van joodse inwoners. Daarom toetste ik de hypothese of in een gemeente met een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester het percentage joodse overlevenden kleiner was. Of ik het tijdstip waarop een gemeente een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester nu legde in juli 1942, toen de reguliere deportaties begonnen, of april 1943, toen in alle gemeenten buiten Amsterdam geen joden meer mochten wonen, telkens bleek onder een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester de kans dat joodse personen de oorlog overleefden, kleiner te zijn. Deze bevinding strookte met mijn zesde hypothese. Ook mijn zevende hypothese, dat een groter aantal maanden bestuur door nationaal-socialistisch gezinde burge-

meester, tot een lagere overlevingskans van de joden uit deze gemeente leidde, werd bevestigd.

Ik voerde een afzonderlijke analyse uit voor de joden die voor juli 1942 hun woonplaats moesten verlaten wegens een verblijfsverbod. Zij gingen naar Amsterdam, waar ze kwamen te leven onder de nationaal-socialistisch gezinde burgemeester Voûte. Deze personen bleken onverwacht een hogere overlevingskans te hebben dan joden die niet naar Amsterdam moesten. Mogelijk voelden de eersten ze zich sterker bedreigd en zochten ze meer naar een onderduikplek. Voor het vinden van een adres waren contacten met anderen belangrijk. Joden die naar Amsterdam moesten, deden daar bekenden op. Naast de bekenden in hun vorige woonplaats vergrootte dit hun netwerk en wellicht hun kans een onderduikadres te vinden.

In september 1941 kwamen burgemeesters onder toezicht te staan van de commissaris van hun provincie. Een aantal commissarissen van de provincie werd tijdens de bezetting vervangen door NSB'ers. Mijn *negende* hypothese hield in dat het effect van een verkeerde commissaris van de provincie kleiner zou zijn dan dat van een verkeerde burgemeester. Een toetsing van deze hypothese werd minder zinvol geacht en is achterwege gelaten. De *tiende* hypothese, een opdracht van een 'foute' chef met meer argwaan zal worden behandeld door een 'goede' ondergeschikte, is wel getoetst. Daartoe nam ik in mijn statistische analyse een interactieterm op voor de een combinatie van de gezindheid van de commissaris en de burgemeester. Deze hypothese, mijn *tiende*, bleek niet op te gaan.

Enkele burgemeesters weigerden een anti-joodse maatregel uit te voeren. Wellicht vond die weigering navolging onder de plaatselijke bevolking. In gemeenten waar burgemeesters een anti-joodse maatregel hadden geweigerd uit te voeren, bleek de overlevingskans van joden hoger te zijn dan in gemeenten, waar de burgemeester meewerkte met de uitvoering van anti-joodse maatregelen. Dit bevestigde mijn *achtste* hypothese.

De belangrijkste bevinding van dit hoofdstuk was dat in gemeenten waar voor de instelling van een plaatselijk verblijfsverbod of het begin van de reguliere deportaties, een nationaal-socialistisch gezind persoon burgemeester was, de overlevingskans van joodse inwoners kleiner was. Deze factor dient deel uit te maken van de statistische modellen in het elfde hoofdstuk van deze studie. In deze modellen worden meerdere factoren tegelijk opgenomen. Andere factoren die ik in dit hoofdstuk een effect bleken te hebben, zoals de duur van een nationaal-socialistisch burgemeesterschap in een gemeente en de weigering van een burgemeester een anti-joodse maatregel uit te voeren, waren factoren van ondergeschikt belang. Het aantal burgemeesters dat weigerde een anti-joodse maatregel uit te voeren was erg klein, wat analysesresultaten minder sterk doet staan, terwijl de duurfactor een toegift is op de hypothese over de nationaal-socialistische gezindheid van burgemeesters.

Volgens Blom (1989: 143) heeft het alle schijn dat de Nederlandse bevolking en overheid tot begin 1943 sterk met de bezetter coöpereerden. Wat betreft de opgave van

joodse inwoners door burgemeesters blijkt dit het geval te zijn geweest. Geen burgemeester dreigde met aftreden, geen burgemeester vertraagde het inzenden van opgaven voor lange tijd. Voor en tijdens de oorlog benoemde burgemeesters verschilden niet in de snelheid waarmee opgaven werden ingezonden en de nauwgezetheid waarmee formulieren waren ingevuld. Volgens Aly en Roth (1984: 64)⁶⁷ en Vulmsma (1988: 89) liep Nederland met het aanleggen van een persoonsregister voorop en volgens De Jong (1969-1991, deel 7: 394) vormden de in dit register verwerkte aanmeldingen uit februari 1941 de grondslag voor de isolering van de joodse inwoners van Nederland. Fein (1979: 74, 267) verwijst in haar statistische vergelijking van het percentage omgekomen joden voor 22 gebieden in Europa naar een opmerking in een Engelstalige studie van De Jong: er was geen gesel die bloediger wonden achterliet dan het door Lentz ontworpen en van een pasfoto en vingerafdruk voorziene identiteitsbewijs. Fein vermeldt ook de 'J' op het identiteitsbewijs van de joodse inwoners van Nederland, het *Ausweis* dat ook de andere inwoners van Nederland in 1941 'kregen'.

Hilberg (1985: 54) stelde dat de jodenvervolgung in Duitsland en de door Duitsland bezette gebieden 'stap voor stap' in vier vaste stadia verliep, waarbij elke eerdere fase een opstap voor de laatste fase was. De definitie van wie jood was, vormde de eerste fase, onteigening de tweede, het samenbrengen van joden op enkele plaatsen de derde, terwijl vernietiging het vierde stadium vormde. De werken van Herzberg en Presser zijn, zoals in hoofdstuk 10 zal worden besproken, langs soortgelijke fasen opgebouwd. Fein (1979: 60) becommentarieerde de stelling van Hilberg, welke hij reeds poneerde in 1961. Naast haar opmerking dat de benaming 'stripping' meer toepasselijk is voor de tweede fase, splitst ze Hilbergs derde fase op in segregatie en isolatie. Bovendien stelt Fein (1979: 60) dat isolatie van joden pas kan plaatsvinden, nadat deze eerst zijn gesegregeerd. In een rangordening van 22 bezette gebieden vindt Fein (1979: 62) dat de slachtofferkans veel hoger is in gebieden waar joden succesvoller zijn gesegregeerd en geïsoleerd in vergelijking met landen waar dit niet of minder succesvol was gebeurd. Fein gaf echter geen commentaar op de eerste fase van Hilberg: de definitie van wie jood was. Deze fase gaat volgens Fein, net zoals Hilberg stelde, vooraf aan latere fasen. In één van haar zinnen noemt ze definitie én registratie van joden in één adem, zonder verder in te gaan op deze toevoeging aan Hilbergs fasen (Fein 1979: 62). Immers een definitie geven van wie joods was, levert nog geen namen- en adressenlijsten op. Registratie van joden is daarvoor een vereiste (Fein 1979: 266).

Verwijzingen in het werk van Hilberg (1985: 579, 602, 616) maken duidelijk dat de registratie van joden, door middel van een aanmeldingsplicht, in Nederland (februari 1941) later plaats had dan in België (december 1940) en het bezette deel van Frankrijk (oktober 1940). Volgens Steinberg (1983: 83-84) en later ook Saerens (2000: 546) lieten zich van de volwassen joden die voor 10 mei 1940 in België woonden, er 3.000 niet registeren.⁶⁸ In december 1940 meldden zich 42.642 personen. In Nederland zouden

67. Aly en Roth (1984: 64) schrijven dat de persoonskaarten in Nederland voor de ambtenaren van het Duitse bureau voor de statistiek als voorbeeld golden.

zich 50 joden niet hebben aangemeld, zo meldde De Jong in een schrijven in 1974 aan Fein (1979: 267).

Dit brengt me tot het thema van de samenhang tussen registratie en anti-joodse maatregelen (vergelijk Griffioen & Zeller 1998: 131-133). De afgelopen jaren heeft Black daarover een vergaande uitspraak gedaan. De Hollerith-machines die IBM leverde, zouden ertoe hebben geleid dat kort na 1 september 1941, toen de rijksinspectie van de bevolkingsregisters haar werkzaamheden voor de aanmeldingen voltooidde, de joden van Nederland de ster moesten gaan dragen. De voor de datum van de invoering van de ster is de *New York Times* van 16 september 1941.⁶⁹ Blacks uitspraak gaat er echter aan voorbij dat een telling van het aantal aanmeldingen met behulp van ponskaarten, niet leidt tot een snellere uitvaardiging van een verplichting voor de mensen die zich hebben aangemeld. Maar bovenal: de ster werd in Nederland met ingang van 2 mei 1942 verplicht.⁷⁰ Ik wil hier niet de vraag opwerpen of de registratie van joden het nemen van anti-joodse maatregelen vergemakkelijkte, maar de vraag in hoeverre en op welke wijze registratie heeft geleid tot een lager percentage joodse overlevenden. Dit hoofdstuk heeft uitgewezen dat hoewel de registratie van joden in alle gemeenten van Nederland snel en nauwgezet plaats had, gemeenten verschilden in het percentage joodse overlevenden. Er zijn meer factoren dan registratie in het spel geweest.

Behalve de vraag naar verschillen tussen Nederlandse gemeenten in het percentage joodse overlevenden, is daar die naar verschillen in dit opzicht tussen door Duitsland bezette gebieden. In deze studie over verschillen tussen Nederlandse gemeenten, kan ik niet uitgebreid ingaan op de vraag in hoeverre verschillen tussen landen zijn terug te leiden op verschillen in de registratie van joden. Ik kan het echter niet na laten op te merken dat de schatting van Steinberg en Saerens van het aantal joden dat zich in België niet aanmeldde, met zich meebrengt dat de onderaanmelding in België een geringe bijdrage levert aan het verschil in overlevingskansen tussen joden uit België en Nederland. Ook komt het me voor dat het verschil in overlevingskansen tussen Belgische en Franse joden niet geheel kan worden teruggelid op een mogelijk nog sterkere onderaanmelding in Frankrijk.⁷¹

Een vergelijking van een aantal Belgische steden leidt mogelijk tot een ander inzicht. Saerens (2000: 745) stelt het percentage joodse slachtoffers voor België op 42, voor Antwerpen op 65, voor Brussel op 37, voor Charleroi op 42 en voor Luik op 35. Het percentage voor Antwerpen is veel hoger dan voor geheel België of de andere steden. Enkele redenen voor het hogere Antwerpse percentage zijn volgens Saerens (2000:

68 De individuele aanmelding gold alleen voor personen van 15 jaar en ouder.

69. Black (2001: 304) schrijft: 'Tien dagen nadat de door decreet VO6/41 bevolen volkstelling voltooid, gepost en gesorteerd was, moesten alle joden de jodenster gaan dragen.' De op p. 462 afgedrukte noot 87 bij de dan volgende zin verwijst naar een bericht in de *NYT* met als titel 'Nederlandse joden moeten ster dragen'. Ik heb dat artikel niet gezien. Half september 1941 werd in Duitsland de jodenster verplicht.

70. In kritische besprekingen van Blacks boek wezen noch G. Aalders (*NRC-Handelsblad* 16 februari 2001), noch S. Leyesdorff (*Nieuw Israelietisch Weekblad* 23 februari 2001), op deze elementaire datumfout.

71. Black (2001: 305) vermeldt, verwijzend naar Adlers' werk 'The Jews of Paris and the final solution' uit 1985, dat het onmogelijk was om het aantal joden in Frankrijk vast te stellen of algemene uitspraken over hun aard te doen.

559-562, 588, 654) de vroegere registratie van joodse vreemdelingen in Antwerpen en de nauwkeurigere registratie aldaar van het afhaken van de jodenster door joden in juni 1942.

Yahil vergeleek de jodenvervolgving in Denemarken en Nederland met elkaar. Als lezer met belangstelling voor het thema registratie en deportatie, viel me op dat ze vermeldt dat op 10 januari 1941 Seyß-Inquart verordende dat elke jood zich moest aanmelden (Yahil 1972: 289), maar niets schrijft over een registratie van Deense joden.⁷² Die was er ook niet; Haestrop zegt in een studie uit 1987 dat op 31 augustus 1943 drie mannen met geweld uit het kantoor van de advocaat C.B. Henriques stukken van het joodse kerkgenootschap stalen en dat op 17 september 1943 Duitse soldaten in een auto van de Duitse politie de kantoren van de joodse gemeente overvielen. De opbrengst was mager: op 8 september had het bestuur alle oude stukken naar het regionaal archief overgebracht en alle lopende naar het nationaal archief (Haestrop 1987: 43-45). De strekking van de voorvallen was duidelijk: de bezetter wilde beschikken over de namen en adressen van Deense joden. Zijn voornemen de 8.000 joodse inwoners van Denemarken eind september op te halen, lekte uit; Deense verzetslieden bracht er 7.200 in boten naar Zweden.

Op de Duitse ambassade te Kopenhagen had op 28 september 1943 G. F. Duckwitz, de zaakgelastigde voor scheepvaartzaken, lucht gekregen van de aanstaande klopjacht op de joden van Denemarken. Hij stelde H. Hedhoft en twee andere leiders van de sociaal-democratische partij in Denemarken hiervan op de hoogte. Zij vertelden het bericht door aan C.B. Henriques, de voorzitter van Joodse gemeente en op 29 september vertelde rabbi Marcus Melchior na het ochtendgebed in de synagoge, de aanwezigen dat de volgende dag de viering van Rosh Hashanah, het joodse nieuwjaar, niet door zou gaan. Hij droeg de aanwezigen op de boodschap te verspreiden dat de Duitse bezetter op het punt stond de joden van Denemarken op te pakken. Dit miste zijn uitwerking niet; mede omdat vrijwel de gehele Deense joodse gemeenschap in Kopenhagen woonde (Yahil 1972: 283). Maar in de nacht van 1 op 2 oktober 1943, toen de bezetter alle Deense joden wilde oppakken, werden er toch nog 284 van hen ingerekend en in de weken daarna 190 (Haestrop 1987: 51). Het lage percentage omgekomen Deense joden kan niet alleen worden verklaard uit de het achterwege blijven van een officiële registratie. De relatieve late deportatie van joden uit Denemarken en de nabijheid van Zweden waren ook belangrijk, evenals de aanwezigheid van een verklikker, het optreden van leiders van de joodse gemeenschap, het bestaan van verzetsgroepen en de passiviteit van Duitse soldaten bij het oppakken van joden.

De zonet genoemde aantallen roepen de vraag op hoe het kwam dat, ondanks het ontbreken van lijsten met namen en adressen van joden en de onbekendheid onder de Deense bevolking wie joods was, ondanks het achterwege blijven van anti-joodse maatregelen die joden scheidde van niet-joden, ondanks de aanwezigheid van een

72. Registratie komt er bekaaid af in Yahil's overzichtsstudie (1990). Uitbreider over de jodenvervolgving in Denemarken zijn J. Heastrop (1987), H. Pundik (1987) en E.E. Werner (2002).

krachtig Deens verzet en ondanks de beschikbaarheid van een vluchtweg, toch 464 joden uit Denemarken naar kamp Theresienstadt bij Praag werden gedeporteerd.⁷³ Deze vraag vormt de tegenhanger van de gangbare vraag over de joden van Denemarken. In het debat dat momenteel gaande is in Denemarken over de periode 1940-1943, en waarover het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* in het nummer van 12 september 2003 verslag deed, ontbreekt deze vraagstelling vooralsnog. Ik heb in de bestaande literatuur naar een antwoord gespeurd, en kwam tot de volgende voorstelling van zaken. Volgens Heastrop (1987: 51) ging het bij de opgepakte personen vooral om mensen die niet waren gewaarschuwd, de berichten over een op handen zijnde wegvoering aan zich voorbij lieten gaan of door leeftijd of andere redenen niet snel genoeg naar de kust gingen. Dit antwoord roept echter de vraag op hoe de Duitse bezetter, die niet over adressen beschikte, deze mensen vond. Volgens Werner (2002: 101), die overigens zegt dat er 481 Deense joden in Theresienstadt aankwamen, bevonden zich onder de weggevoerde personen er ongeveer 200 uit een bejaardentehuis in Kopenhagen. Het adres daarvan kan de Duitse bezetter inderdaad bekend zijn geweest. Maar het leeghalen van deze instelling in de nacht van 1 op 2 oktober 1941 roept de vraag op waarom het krachtige Deense verzet dat niet deed. Hier komt bij dat volgens Werner (2002: 48-50) een groot ziekenhuis in Kopenhagen, door toedoen van studenten, verpleegsters en artsen, een tijdelijk verblijf bood aan enkele honderden joden.

Hanne Krotoschinsky, die in Denemarken overleefde door onder te duiken, hoorde van de burens dat de Gestapo op 1 oktober 1943 aan de deur was geweest van het appartement in Kopenhagen, waar ze met haar ouders en zuster woonde (Werner 2002: 123-125). Hoe vond de Gestapo dit adres? Haar vader was een redacteur bij een joods weekblad en de nazi's kende haar vader en zijn opinie erg goed, memoreert Krotoschinsky. De meeste joden waren niet als zodanig bekend bij de nazi's. Mogelijk hanteerde de Gestapo dezelfde methode als enkele verzetslieden die evenmin een namenlijst hadden: ze liepen door de straat en belden aan bij huizen met joods klinkende namen op de naamplaatjes naast de deurbel (Werner 2002: 49). Verder maken getuigenissen van overlevenden duidelijk, dat een beroep op de hoogstaande moraal van de Denen evenmin geheel bevredigend is. Volgens deze verhalen vroegen en kregen vissers grof geld voor het brengen van joden naar Zweden (Werner 2002: 61-62). De Gestapo rolde door toedoen van een verklikker een verzetsgroep op die voor dit doel geld inzamelde (Werner 2002: 64). Opgepakte verzetslieden zoals Kieler werden na hun arrestatie herhaaldelijk ondervraagd (Werner 2002: 126).

Pundik lijkt een bevredigender antwoord te geven. Na erop te hebben gewezen dat de Gestapo in september en oktober 1943 over te weinig mankracht beschikte (Pundik 1987: 88) en een leider van de Gestapo een prutser was (Pundik 1987: 92), zegt hij dat sommige vissersboten op weg naar Zweden door de Gestapo werden aangehouden

73. Het verschilt van tien met het in de vorige alinea vermelde aantal is terug te voeren op enkele personen die, na opgepakt te zijn, in Denemarken achterbleven en enkele personen die tijdens het vervoer naar Theresienstadt omkwamen (Haestrop 1987: 51).

(Pundik 1987: 92). Hij voegt daaraan echter toe dat de meeste weggevoerde Deense joden op land werden gepakt. Sommigen liepen bij toeval in een Duitse patrouille (Pundik 1987: 83, 95), anderen werden ingerekend omdat bepaalde Denen de bezetter tipten (Pundik 1987: 94, 95). In het verhaal van één persoon die naar Zweden uitweek vond ik een concrete aanwijzing voor het laatste. De zestienjarige Hanne Kaufmann en haar tweelingbroer uit Kopenhagen waren na de waarschuwingen op 30 september 1943 terecht gekomen in een sanatorium buiten Saxkobing. Omdat iemand de Gestapo vertelde over twee vreemdelingen in de instelling, verlieten ze die op 5 oktober 1943. Het waren, zo luidt mijn hypothese, de enkele 'foute' Denen temidden van de talrijke 'goede' Denen, die er in sterke mate aan bijdroegen dat de bezetter in Denemarken toch joden oppakte. Hoeveel verkeerde Denen waren er? In maart 1943 waren er verkiezingen in Denemarken. De opkomst was 89,5% en 93,4% van de kiezers stemde voor de conservatieven, liberalen of sociaal-democraten en 3,3% voor de nationaal-socialistische partij (Werner 2002: 22). Volgens Minderaa (1982: 38-39) stemde in Nederland in 1937 bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer 4,5% van de kiezers voor de Nationaal-socialistische Beweging. In hoofdstuk 7 toets ik de hypothese dat als het percentage NSB-stemmers in een Nederlandse gemeente hoger is, het percentage omgekomen joden er hoger is.

Een andere 'onorthodoxe' vraag over het hoge percentage omgekomen Nederlandse joden die zich laat plaatsen binnen het thema registratie en vernietiging, is de vraag naar de registratie van joden in Oost-Europa, waar het percentage omgekomen joden veelal nog hoger lag dan in Nederland. De studie van Cole behandelt onder meer de markering van huizen in Boedapest in de zomer van 1944 met de davidsster. Dat gebeurde indien bij een officiële 'deur tot deur enquête' begin juni 1944 de meerderheid van de bewoners van een pand, volgens de opgave van de beheerder, joods bleek te zijn (Cole 2003: 94, 101). Hoe wist deze dat? Reeds eerder, in april 1944, was het joden verplicht een gele ster op de kleren te dragen (Cole 2003: 46). Hoe wist men wie een ster behoorde te dragen?

Kertez (1996: 36) schrijft in zijn geschrift 'Onbepaald door het lot' dat een ieder in Hongarije beschikte over 'afstammingspapieren'. Hongarije was het eerste land waar na de Eerste Wereldoorlog een anti-joodse wetgeving in 1920 van kracht werd. Het betrof een wet om het aantal joodse studenten aan het hoger onderwijs te beperken (Cole 2003: 45). Hoewel in deze zogenaamde 'numerus clausus wet' de term jood niet expliciet was genoemd en gedefinieerd, was dit wel het geval in de zogenaamde 'eerste anti-joodse wet' uit 1938: iemand die lid was van het joodse kerkgenootschap was joods (Cole 2003: 45). De zogenaamde 'tweede anti-joodse wet' uit 1939 hanteerde een meer gedetailleerde definitie: iemand was joods indien hij lid was van het joodse kerkgenootschap of ten minste een ouder of grootouder had die lid was van het joodse kerkgenootschap. (Cole 2003: 45). De zogenaamde 'derde anti-joodse wet' uit 1941 gebruikte een definitie die meer in het verlengde lag van de Neurenberg wetten: een jood was iemand die lid was van het joodse kerkgenootschap of twee of meer grootouders had

die vanaf de geboorte lid waren geweest van het joodse kerkgenootschap (Cole 2003: 46). In datzelfde jaar werd tevens een volkstelling gehouden (Braham 2000: 29, 251). De personen, die volgens de zogenaamde 'derde anti-joodse wet' joods waren, dienden in april 1944 een tien centimeter grote ster op hun kledij te dragen. Aan de hand van de cijfers die Braham (2000: 252)⁷⁴ presenteert, is het percentage joodse slachtoffers voor Hongarije te bepalen. Van de joden in Hongarije aan het begin van de Duitse bezetting kwam 65,8% om; 36,9% van de joden in Boedapest, 79,5% van de joden in de Hongaarse provincie en 77,6% van de joden in de 'verkregen' gebieden van Tsjechoslowakije, Roemenië en Joegoslavië in de periode november 1939 - april 1941. De percentages slachtoffers buiten de hoofdstad zijn hoger dan het percentage voor Nederland. Maar het percentage voor Boedapest, waar naast de registratie en markering van personen in 1944 ook huizen als joods werden geregistreerd en gemarkeerd, is veel lager. De extra registratie in Boedapest lijkt niet geresulteerd te hebben in een hoger percentage slachtoffers.

Van de joden in Letland kwam minstens 90% om.⁷⁵ In een na het neerhalen van het IJzeren Gordijn verschenen en daarom goed gedocumenteerde studie van Ezergailis (1996) vond ik het volgende. De strijdvrage is in hoeverre de Duitse troepen dan wel de Lets sprekende leden van de bevolking verantwoordelijk zijn voor de moord op de joden (Ezergailis 1996: 3-5, 17). In het zelfstandige Letland verspreidde in de jaren dertig de antisemitische *Perkonkrust* de leuze 'Letland voor de Letten' (Ezergailis 1996: 46). In juni 1940 bezette Rusland Letland. Duitse troepen vielen op 22 juni 1941 Rusland binnen; ze hadden Riga op 1 juli 1941 in handen. Bij het vallen van de avond op vrijdag 4 juli 1941 stonden in de hoofdstad van voormalig Letland minstens drie synagogen in brand. Dat gebeurde op order van *Brigadeführer* W. Stahlecker. Dit bevel bereikte V. Arajs, een Let met een eigen commando. Dat gebruikte benzine uit de garage van het commando om de synagogen in brand te steken (Ezergailis 1996: 219). Er zijn tegenstrijdige berichten over het aantal joden dat daarbij omkwam. Volgens Stahlecker werden rond 1 juli in Riga 400 joden vermoord (Ezergailis 1996: 219).

De anti-joodse maatregelen in Letland waren aanvankelijk plaatselijk van aard. In Riga werd de eerste op 2 juli 1941 afgekondigd: joden mochten tot nader order niet in de rij staan. De Duitse commandant voor de stad Liepaja in Letland bepaalde op 5 juli dat alle joden een geel merkteken op hun kleding moesten dragen. Op 1 augustus werd de gele zespuntige ster voor geheel Letland verplicht (Ezergailis 1996: 209). *Reichskommissar* H. Lohse liet op 26 juli 1941 vanuit Kaunas in het vooroorlogse Litouwen richtlijnen uitgaan voor het gehele 'Oostgebied'. Alle joden moesten worden geregistreerd en dienden de davidster te dragen (Ezergailis 1996: 338). Op 23 augustus 1941 bevatte *Tevija* (Vaderland), de krant van de Letse nationaal-socialisten, een verhaal over de Duitse plannen voor een getto in Riga (Ezergailis 1996: 370 voetnoot 9). In septem-

ber 1941 werden de joden van Riga geregistreerd met als doel hen in een getto onder te brengen (Ezergailis 1996: 341). Volgens een rapport van 20 oktober 1941 waren er 29.602 joden in Riga. Hun onderbrenging in een getto zou naar verwachting op 1 november voltooid zijn (Ezergailis 1996: 343). Tegelijkertijd begon de registratie en beheer van joodse goederen (Ezergailis 1996: 343). In Rumbala bij Riga schoten op 30 november en 8 december 1941 leden van de *Einsatzgruppe A* van de *Sicherheitspolizei* onder het toezien oog van SS-generaal F. Jeckeln 24.000 joden uit het getto van Riga dood (Ezergailis 1996: 249-262).

Reeds eerder werden joden vermoord. Zo is al verwezen naar het in brand steken van synagogen waarin joden zich bevonden in juli 1941. In Riga werden in die maand joden gearresteerd en weggevoerd in vrachtwagens naar Bikernieki, alwaar ze werden vermoord. Vanaf 7 juli tot oktober vonden bij deze massamoorden 6.378 joden uit Riga en omgeving de dood (Ezergailis 1996: 224). Hoe wisten handlangers van de bezetter en later ook politieagenten wie ze moesten arresteren? In de provincies van Letland werd in diezelfde periode de zogenaamde 'Bikernieki methode' toegepast. In deze gebieden verordende de lokale politiecommandant echter eerst een telling en zo een registratie van joodse inwoners, waarna deze joden zich moesten verzamelen op een bepaald punt. Praktisch alle joden uit de provincie zijn vermoord (Ezergailis 1996: 225).

De gegevens van Ezergailis voor Letland spreken tegen Hilbergs stelling dat er vaste fasen in de jodenvervolgving waren en registratie vooraf ging aan ruimtelijke concentratie en vernietiging. Het percentage omgekomen joden voor Letland was niet zo hoog omdat de registratie daar volmaakt was en een veerkrachtige springplank vormde voor verdergaande anti-joodse maatregelen. Gezien mijn bevindingen voor de aanmelding van joden in Nederland en de bestaande literatuur over de registratie van joden in Denemarken, Hongarije en Letland, lijkt een vergelijkend en kwantitatief onderzoek gewenst naar de samenhang tussen de registratie en de vernietiging van joden in de landen die tijdens de Tweede Wereldoorlog onder Duitse invloed stonden. Een dergelijk onderzoek valt echter buiten het kader van dit hoofdstuk en deze studie.

74. Braham (2000) is een samenvatting van een tweedelige studie uit 1981 en 1994 met dezelfde hoofdtitel.

75. De *Enzyklopädie des Holocaust* (1995) schrijft onder het lemma Letland dat van de 70.000 bij de Duitse inval in 1941 nog aanwezige joden er niet meer dan 3.000 de Duitse bezetting overleefden. Ezergailis (1996: 58) vermeldt dat na de Duitse bezetting van Letland in juni 1941 er 66.000 joden verbleven. Dit aantal was in 1943 geslonken tot 12.964.

De Nederlandse politie

Sommigen meenden de woorden van den Führer, dat het jodendom vernietigd moet worden, zoo te moeten uitleggen, dat de joden zelf zouden worden vernietigd. Dat is natuurlijk de grootst mogelyke nonsense [...] In werkelijkheid wordt dan ook geen enkele jood, die zich niet verzet, ook maar een haar gekrenkt. Men vermydt zelfs elke onnoodige hardheid door het gezinsverband by het transport intact te laten.

Y. DE BOER¹

Eén van de belangrijkste bijrollen in de jodenvervolging in Nederland werd gespeeld door de Nederlandse politie. Deze politie wordt hier gerekend tot de ‘medeplichtigen’. Niet omdat de agenten achter de maatregelen van de bezetter zouden hebben gestaan, maar omdat zij in de praktijk op uitvoerend niveau in hoge mate bij het ophalen en afvoeren van joden naar de doorgangskampen Westerbork en Vught waren betrokken. In dit hoofdstuk staat de vraag centraal of de Nederlandse politie verantwoordelijk kan zijn geweest voor verschillen tussen gemeenten ten aanzien van het percentage joden dat de oorlog overleefde. Onderzocht wordt of de aard van het lokale korps en het percentage agenten dat ‘fout’ was hierop invloed hadden. In dit verband wordt eerst een schets gegeven van de positie van de Nederlandse politie in het bezettingsregime, de organisatie en reorganisatie van de politie, de positie van de individuele politieman, de rol van de politie in de jodenvervolging en de naoorlogse zuivering.

1. Instrument van de bezetter

Na de vlucht van de Nederlandse regering op 14 mei 1940 naar Engeland en de capitulatie van de Nederlandse strijdkrachten een dag later, leken de Duitsers in het bezette Nederland aanvankelijk een militair bezettingsregime te willen vestigen. Op 17 mei 1940 werd dit regime ook aangekondigd, maar een dag later greep Hitler persoonlijk in: er zou een civiel bezettingsapparaat komen, geleid door een Reichskommissar, de jurist dr. Arthur Seyß-Inquart.

1. Rondschrijven waarnemend gewestelijk politiepresident Y. de Boer aan de politiegezagsdragers in zijn ressort d.d. 15-3.-1943 naar aanleiding van de weigering van de Marechaussee groep Grootegast joden te arresteren. Nationaal Archief, 2.04.57: 2292.

In de week na zijn aantreden op 29 mei 1940 maakte Seyß-Inquart bekend hoe hij Nederland wilde besturen. Als Reichskommissar verving hijzelf de regering en het parlement, het Nederlandse staatsapparaat zou echter grotendeels in functie blijven. De departementen, met aan het hoofd de secretarissen-generaal, zouden onder Seyß-Inquarts leiding en toezicht komen te staan. De Reichskommissar liet zich in deze taak ondersteunen door een viertal Generalkommissare. Twee hiervan waren door Seyß-Inquart aangezocht, namelijk dr. Friedrich Wimmer voor bestuur en justitie en dr. Hans Fischböck voor financiën en economische zaken. De twee anderen waren voor de waarneming van de belangen door de NSDAP en de SS naar voren geschoven. Het ging hier respectievelijk om Fritz Schmidt voor de politieke ontwikkelingen en Hanns Albin Rauter voor de openbare orde en veiligheid. Aangezien Rauter tegelijkertijd door Heinrich Himmler als HSSPF Nordwest was aangesteld, fungeerde hij tevens als het exclusieve kanaal waarlangs de RFSS de organen van de SS en de Duitse politie in Nederland kon aansturen.

Binnen het Reichskommissariat was het Nederlandse ambtenarenapparaat het belangrijkste instrument waarover Seyß-Inquart en zijn Generalkommissare beschikten bij de uitvoering van hun bezettingspolitiek. Dit gold in het bijzonder voor de Nederlandse politie. In zijn hoedanigheid van Generalkommissar had Rauter formeel het van Seyß-Inquart afgeleide toezicht op en de leiding over het Nederlandse politieapparaat. In de praktijk werd deze taak uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de BdO voor wat betreft de geüniformeerde politie en de BdS voor de recherche. Tegelijkertijd was het toezicht van de Duitse politie op de Nederlandse agenten niet exclusief: ook de Duitse militaire politie, de Feldgendarmarie bemoeide zich in de praktijk met haar.²

2. Organisatie en reorganisatie

Het politieapparaat dat de Duitsers bij de bezetting van Nederland aantroffen, vormde het resultaat van een politieke strijd over omvang en zeggenschap die toen al zo ongeveer een eeuw had gewoed. De politie bestond destijds uit zes deels gecentraliseerde, deels gedecentraliseerde onderdelen met gedeeltelijk overlappende competenties: de gemeentepolitie, de gemeenteveldwacht, de Marechaussee, de rijksveldwacht (inclusief de rijksveldwachtrechercheurs), het korps politietroepen en de rijksrecherche. Op lokaal niveau viel de politie onder de burgemeesters, de vijf procureurs-generaal en de officieren van justitie. Op landelijk niveau waren drie ministeries betrokken: Oorlog, Justitie en Binnenlandse Zaken.³ Over deze wirwar, die tot veel conflicten leidde, bestond binnen de politie veel onvrede. De Duitse reorganisatieplannen vielen dan ook in vruchtbare aarde (De Jong 1969-1991: deel 4, 726 e.v.). De belangrijkste onderdelen van deze reorganisatie behelsden de uitbreiding van de omvang van de politie, de

2. Zie bijvoorbeeld de dagboekantekeningen van het hoofd van de politie te Sliedrecht, J.D. Kusters, van 5 en 8 januari 1944. Het gaat hier om de arrestatie van een contractbreker. Met dank aan de heer J. Rijnders voor het ter beschikking stellen van een kopie dit dagboek. Het origineel is te raadplegen in het Nationaal Archief.

3. 'Organisatie Ned. Politie vóór, tijdens en na de Duitse bezetting'. NIOD, 249: 625.

reductie van het aantal politiediensten, de centralisatie van de leiding en het zorgdragen voor een Duitsgezinde samenstelling van deze leiding.

Nadat in 1940 het korps politietroepen was opgeheven en de manschappen over de rijksveldwacht, de Marechaussee en de gemeentepolitie waren verdeeld (Smeets 1997: 179), werd het politieapparaat in november 1940 met vijfduizend man uitgebreid (Fijnaut 2001: 142).⁴ Vervolgens ging per 1 januari 1941 de rijksveldwacht op in de Marechaussee. Rond deze tijd werden tevens de eerste stappen voor een centralisatie van de leiding over de politie gezet. Niet alleen begonnen de procureurs-generaal en de korpschefs uit de grotere steden vanaf de zomer van 1940 bij elkaar te komen om de inzet van de politie te coördineren, ook kreeg de politie op instigatie van de Duitsers centrale aanspreekpunten die onder het departement van Justitie vielen: een inspecteur-generaal als hoofd van de Marechaussee en de Rijksveldwacht en een directeur-generaal voor de politietaken die onder Justitie vielen (De Jong 1669-1991: deel 4, 588, 729-730). In oktober 1940 werden de procureurs-generaal en de korpschefs van de vijf grootste steden uitgenodigd met voorstellen te komen die tot een centralisatie van de leiding over de gemeentepolitie moesten leiden. Begin 1941 werden in dit verband op het departement van Justitie plannen uitgewerkt voor een reorganisatie van de politie naar Duits model, vanaf eind maart 1941 in een speciaal hiertoe in het leven geroepen commissie waarin de hoogste politieautoriteiten en de Orpo waren vertegenwoordigd (Meershoek 1999: 172 e.v.).

De inval van Duitsland in de Sovjetunie op 22 juni 1941 leidde tot een stroomversnelling in de ontwikkelingen. In maart 1941 was de secretaris-generaal van Justitie J.C. Tenkink al teruggetreden, nu moest zijn tegenstribbelende vervanger J.P. Hooykaas per 1 juli 1941 plaatsmaken voor de NSB-er prof. mr. J.J. Schrieke.⁵ Op aandringen van Rauter werd vervolgens de NSB-er mr. L.J. Broersen per 2 juli tot gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie benoemd en belast met de taak alle voor de reorganisatie noodzakelijke maatregelen te treffen. Toen eind 1941 de functie van directeur-generaal van politie kwam te vervallen, gingen diens competenties over op de gevolmachtigde. Enkele maanden later, in april 1942, werd Broersen door toedoen van Rauter door de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken K.J. Frederiks belast met de politietaken van het departement van Binnenlandse Zaken. De facto was hij daarmee chef van de Nederlandse politie geworden (De Jong 1969-1991: deel 5, 468).

De volgende grote ingreep in de organisatie van de politie vond pas eind 1942 plaats: de gemeenteveldwacht ruimde per 1 december 1942 het veld. Voor zover de politiedienst in de gemeenten door eigen ambtenaren werd vervuld, gingen de gemeenteveldwachters over naar de gemeentepolitie, in de overige gevallen naar de Marechaussee.⁶ Per 1 maart 1943 trad vervolgens de op 14 december 1942 uitgegane Verordening

4. Volgens Fijnaut telde de politie 20.000 man; dat lijkt te veel.

5. Meershoek (1999: 174) meent dat Rauter Schrieke aanstelde, maar dit lag ver buiten Rauters mogelijkheden. Volgens De Jong (1969-1991: deel 5, 119) was het Seyß-Inquart die Schrieke benoemde, op voorpraak van Mussert.

6. VO 129/42. Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied jaar 1942.

Organisatie Politie in werking.⁷ Als hoogste Nederlandse politie-instantie werd hierin de secretaris-generaal van Justitie genoemd. Onder hem ressorteerde het Directoraat-generaal van Politie waarbinnen de politietaak van het departement van Justitie was ondergebracht. De volgende trap op de hiërarchische ladder werd gevormd door de gewestelijke politiepresidenten. Hiervan waren er vijf: één voor Noord-Holland en Utrecht, één voor Zuid-Holland en Zeeland, één voor Groningen, Friesland en Drenthe, één voor Gelderland en Overijssel en één voor Noord-Brabant en Limburg. Aan hen vielen de politietaken toe voor zover deze een bovenlokaal karakter hadden en de bevoegdheden van de politiegezagsdragers op lokaal niveau overschreden. In dit verband werden de volgende functionarissen als lokale politiegezagsdragers onderscheiden: de politiepresidenten welke aan het hoofd stonden van de in staatspolitie omgezette gemeentelijke politiekorpsen in de steden Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Arnhem, Eindhoven en Groningen en de burgemeesters in de overige gemeenten. In de 121 grotere van deze overige gemeenten werd of bleef gemeentepolitie werkzaam, in de resterende Marechaussee.

De verordening bepaalde dat naar gelang de soort politie in de gemeente de invloed van de burgemeesters op die politie varieerde. In de gemeenten met staatspolitie verloren zij hun zeggenschap over de politie volledig. In gemeenten met gemeentepolitie bleven zij weliswaar het hoofd van de politie, maar werden zij tegelijkertijd ondergeschikt gemaakt aan de gewestelijk politiepresident. In de Marechausseegeemeenten ontstond een wat ondoorzichtige situatie. De burgemeester kon als politiegezagsdrager wel gelasten dat de Marechaussee zou worden ingezet, maar hij had over de wijze waarop de actie zou worden uitgevoerd niets te zeggen: dat was een aangelegenheid van de lokaal verantwoordelijke Marechausseecommandant.⁸

In de praktijk was de situatie minder eenduidig. Voor 1 maart 1943 was in ongeveer 120 gemeenten de politiezorg toevertrouwd geweest aan een gemeentelijk politiekorps. De helft hiervan stond onder de dagelijkse leiding van een commissaris van politie, of, zoals in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Groningen, een hoofdcommissaris van politie. Formeel was de burgemeester in deze zestig grotere gemeenten (waaronder de meeste steden) de eindverantwoordelijke, maar in de praktijk kon veel buiten hem om verlopen.⁹ De reorganisatie kon daarmee juist betekenen dat hij meer dan voorheen bij de gang van zaken werd betrokken.¹⁰ In de kleinere gemeenten met een gemeentelijk korps dat onder leiding stond van een (hoofd)inspecteur of hoofdagent, drukte de burgemeester voor de reorganisatie als opsporingsambtenaar en hulpofficier van Justitie een zwaarder stempel op de dagelijkse gang van zaken.¹¹ De

7. VO 147/42. Ibidem.

8. 'Reorganisatie van de Nederlandsche politie tijdens de Duitse bezetting (bijgewerkt tot Augustus 1943)'. Nationaal Archief, 2.13.25: 1463.

9. Eenzelfde regeling zou later voor de burgemeesters in gemeentepolitiegemeenten worden ingevoerd. 'Positie van den Burgemeester als Politiegezagsdrager in gemeenten met een Commissaris van Politie'. Notitie gewestelijk politiepresident te Rotterdam J.J. Boelstra van 20-5-1943. Nationaal Archief, 2.09.53: 615, Dd31.

10. Ibidem.

11. 'Organisatie Ned. Politie vóór, tijdens en na de Duitse bezetting'. NIOD, 249: 625.

reorganisatie beperkte hier zijn bevoegdheden en zijn invloed ten gunste van de korpschef. In plaatsen waar Marechaussee de politiezorg had, nam de invloed van de burgemeester eveneens af.

Dat de bezetter met de reorganisatie beoogde de Nederlandse politie feitelijk in het bezettingsapparaat te integreren en tot een verlengstuk van de Orpo, de Sipo en ook van de Wehrmacht te maken, wordt duidelijk als de voorschriften uit deze periode met betrekking tot de verplichte melding van belangrijke gebeurtenissen nader worden bekeken. De lokale hoofden van politie moesten gevlmachtigde Broersen direct en zonodig ook 's nachts telefonisch informeren over alle belangrijke voorvallen in hun gemeente. Een schriftelijk rapportage, tevens te verzenden aan de desbetreffende procureur-generaal fungerend gewestelijk directeur van politie, dienden zij hierop te laten volgen. Broersen moest op basis van deze meldingen dagelijks voor 10 uur 's ochtends rapport uitbrengen aan de BdO. Daarnaast dienden de plaatselijke hoofden van politie zonder tussenkomst van de gevlmachtigde, dus zelfstandig, rechtstreeks en in het Duits, diverse bezettingsinstanties van gebeurtenissen op de hoogte te houden.¹²

De eerste hiervan was de verbindingsofficier van de BdO die bij de procureur-generaal in het desbetreffende ressort was aangesteld. Schriftelijk en zonodig telefonisch diende deze bericht te ontvangen van alle belangrijke politieke gebeurtenissen, luchtaanvallen; ernstige vechtpartijen; aangiften tegen leden van de Orpo indien het aanzien van de bezettende macht was geschaad of er persoonlijke c.q. noemenswaardige materiële schade was veroorzaakt; grove overtredingen van verduisteringsvoorschriften in Duitse dienstgebouwen en wapengebruik door de Nederlandse politie.¹³

De tweede Duitse instantie die op de hoogte moest worden gehouden, was de officier van de Orpo bij de BRK, Seyß-Inquarts provinciale vertegenwoordiger. Deze Orpo-officier moest schriftelijk en zonodig telefonisch worden ingelicht bij alle sabotagehandelingen en alle aanslagen, daarnaast bij zeer ernstige verkeersongevallen; ongevallen waarbij het algemeen belang in grote mate in het geding was; gebeurtenissen die zich naar aard en omvang in de publieke belangstelling mochten verheugen; luchtaanvallen met persoonlijke of materiële schade; ongevallen met talrijke slachtoffers; ernstige branden en ontploffingen; ernstige overtredingen van de verduisteringsvoorschriften in Duitse dienstgebouwen; het op de grond aantreffen van geallieerde vlugschriften, ballonnen, parachutes, onderdelen en uitrustingsstukken van vliegtuigen en zwevend aangetroffen delen van ballonversperringen en kabelballonnen. In het laatste geval moest ook de Luchtbescherming worden gealarmeerd en als er nog steeds iets in de lucht hing gold dat ook voor de dichtstbijzijnde post van de Luftwaffe.¹⁴

12. Schrijven van de fungerend directeur van politie en procureur-generaal bij het gerechtshof te 's-Hertogenbosch N.J. van Leeuwen aan de plaatselijke hoofden van politie en de divisiecommandanten van de Marechaussee in Limburg en Noord-Brabant, d.d. 10-1-1942. Rijksarchief Noord-Brabant, archief commissaris der koningin in Noord-Brabant 1920-1969: 424. De in dit stuk gegeven richtlijnen vormden een samenvattend overzicht van eerdere aan de Nederlandse politie verstrekte voorschriften.

13. Ibidem.

De derde te informeren Duitse instantie was de verantwoordelijke *Außenstelle* van de Sipo en de SD. Hier moest melding worden gedaan van aangiften tegen leden van de Sipo en de SD waarbij het aanzien van de bezettende macht was geschaad of als er persoonlijke dan wel noemenswaardige materiële schade was geleden. Daarnaast van alle sabotagehandelingen en alle aanslagen; van branden en van het aantreffen van vlugschriften met anti-Duitse of antinationaal-socialistische strekking voor zover deze niet door vliegtuigen van de geallieerden waren verspreid.¹⁵

Naast de voornoemde Duitse politie-instanties moest bij gelegenheid ook de *Wehrmacht* op de hoogte worden gesteld. Dit betrof de plaatselijk bevoegde *Ortskommandantur* in het geval van onjuiste gedragingen van Duitse militairen en bij lichte overtredingen van de verduisteringsvoorschriften in Duitse dienstgebouwen waarbij de bewoners de hoffelijk te geven aanwijzingen van de Nederlandse agenten niet opvolgden. De bevoegde *Kommandant* van de Duitse militaire politie, de *Feldgendarmarie*, moest tot slot worden geïnformeerd als er sprake was van aangifte tegen leden van de *Feldgendarmarie*, maar alleen mits het aanzien van de bezettende macht was geschaad of er persoonlijke dan wel noemenswaardige materiële schade was veroorzaakt. Het uitblijven van al deze voorgeschreven meldingen kon, zo werd bedreigd, voor het betrokken plaatselijke hoofd van politie ernstige gevolgen hebben.¹⁶

3. De politieman tijdens de bezetting

Terwijl de politie als geheel werd gereorganiseerd en uitgebreid, werd de individuele politieman tijdens de bezetting aan steeds meer restricties gebonden en kwam hij steeds meer onder druk te staan. Al met al is de algemene indruk dat de politie de eerste jaren van de bezetting de haar gegeven opdrachten uitvoerde (De Jong 1969-1991: deel 5, 478; Hirschfeld 1991(a): 148). Hier werd dan ook zowel van Nederlandse als van Duitse kant op ingezet.

Om te beginnen gaf het college van secretarissen-generaal een duidelijke lijn aan. De leden van dit college zagen verzet tegen de bezetter als strijdig met het nationale belang (Hirschfeld 1991(a): 124 e.v.). In het verlengde hiervan werd in het *Jaarboekje van de politie 1941* (218-219) gesteld dat de bezettende macht volkenrechtelijk als de nieuwe autoriteit moest worden erkend. Daar kwam bij dat de 'aanwijzingen' die in 1937 in Nederland waren opgesteld om te dienen als richtlijn voor het gedrag van ambtenaren in het geval dat het land zou worden bezet a priori van het verlenen van medewerking aan de bezetter uitgingen. Ambtenaren moesten de afweging maken tussen het belang van de bezetter en dat van de bevolking. Zolang het belang van de bevolking in hogere mate werd gediend dan dat van de bezetter, dienden zij in functie te blijven.¹⁷

De Duitsers realiseerden zich terdege het profijt dat zij konden hebben van de Nederlandse agenten. Om de individuele politieman zover te krijgen dat hij zich schik-

14. Ibidem.
15. Ibidem.
16. Ibidem.

te in zijn rol in de uitvoering van de bezettingspolitiek kon een scala van middelen worden gebruikt (Lammers 1990: 11-12; Mijnlieff 1947: 418). Onderdeel hiervan was de in 1940 aan ambtenaren opgelegde verklaring van loyaliteit. Met de ondertekening beloofde de ambtenaar in kwestie de verordeningen en andere bepalingen van de *Reichskommissar* en zijn organen naar eer en geweten te zullen nakomen en zich te onthouden van elke tegen Duitsland of de *Wehrmacht* gerichte handeling. Deze loyaliteitsverklaring werd aan lang niet alle ambtenaren ter tekening voorgelegd, maar Rauter zag er op toe dat dit bij de politie in ieder geval wel gebeurde. Van slechts één agent is een weigering te tekenen bekend (De Jong 1969-1991: deel 4, 137-138).

Het doen tekenen van een loyaliteitsverklaring was op zich natuurlijk nog geen afdoend middel om agenten in de geest van het nationaal-socialisme te laten handelen. Dit waren de Duitsers zich bewust – het kon hen ook moeilijk zijn ontgaan dat de houding van de Amsterdamse politieagenten tijdens de Februaristaking in 1941 weinig daadkrachtig was. Door het politieonderwijs te hervormen, hoopten zij van onderop het politieapparaat op Duitse leest te kunnen schoeien.

Voor de opleiding van het lagere personeel, de onderofficieren en de manschappen, werd in het voorjaar van 1941 in Schalkhaar het Politieopleidingbataljon in het leven geroepen. Aspirant-agenten werden hier vanaf begin juli 1941 geschoold. Als onderdeel van de opleiding werd onder andere onderwezen hoe men effectief verzetsgroepen en massale ordeverstoringen diende te bestrijden, daarnaast werd voortdurend gewaarschuwd voor het 'Wereldjodendom' (Kelder 1990: 19 e.v.). Overigens kregen niet alleen aspirant-agenten met het Politieopleidingbataljon te maken. Voor het reeds dienstdoende lagere politiepersoneel werd een korte ideologische cursus in het leven geroepen. Aanvankelijk vond de deelname aan deze leergang op vrijwillige basis plaats, maar vanwege het gebrek aan belangstelling werden agenten er later voor aangewezen (De Jong 1969-1991: deel 5, 462-463; Hirschfeld 1991(a): 141). Voor de scholing van politieofficieren werd in juli 1942 in Apeldoorn de eveneens op Duitse leest geschoeide Politieofficierschool gesticht.

Naast pogingen Nederlandse agenten in de 'juiste' zin te vormen, gebruikten de Duitsers ook diverse dwangmiddelen om het gewenst gedrag te bewerkstelligen. Het verlenen van ontslag bijvoorbeeld. Agenten die weigerden opdrachten uit te voeren of die een 'anti-Duitse houding' aannamen, werden ontslagen. De betrokken mannen konden aanvankelijk na hun ontslag weer in overheidsdienst treden en zelfs opnieuw in het politieapparaat worden geplaatst. Dat was niet in overeenstemming met de bedoeling van de bezetter: deze lieden waren toch niet voor niets ontslagen? In maart 1942 verkondigde Rauter daarom dat het opnieuw aanstellen van ontslagen politiepersoneel voortaan slechts met zijn toestemming mocht gebeuren. In ieder geval mocht de ontslagen politieman niet meer in dezelfde gemeente in overheidsdienst terugkeren

17. 'Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het rijk de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijken inval', artikel 2 en 31. Nationaal Archief, 2.09.56: 39.

(De Jaeger 1999: 56). Een en ander droeg bij aan een – zeker gedurende de eerste jaren van de bezetting – dienstbare opstelling van de politie. Ontslag zonder het vooruitzicht op een nieuwe functie was een weinig aantrekkelijke perspectief, niet in de laatste plaats omdat veel politiemannen een gezin hadden te onderhouden (De Jong 1969-1991, deel 5: 478).

Daar komt bij dat er ook agenten waren die in de Duitse bezetting een uitgelezen kans zagen om promotie te maken en bonussen of premies op te strijken. De SD constateerde dit begin 1941 zelf: hoewel de Nederlandse agenten over het geheel genomen een afwijzende houding tegenover de bezetter aannamen, was het ‘den deutschen Dienststellen vielfach gelungen, bei einer ganzen Reihe von Polizeikommissare und unteren Beamten eine durchaus positive Zusammenarbeit zu erreichen.’¹⁸ Volgens het rapport was dit gelukt dankzij de sympathie die de agenten voor Duitsland koesterden en vanwege de carrièremogelijkheden die de nieuwe tijd hen bood. Vermoedelijk was dat laatste het belangrijkste, want dat het met de pro-Duitse houding van de agenten wel meeviel, kan worden geïllustreerd met het in tabel 6.1 gepresenteerde aantal van hen dat in maart 1941 lid was van de NSB.

Tabel 6.1: NSB-leden onder de Nederlandse agenten in maart 1941

provincie	aantal agenten ^a	aantal NSB-leden ^b
Drenthe	380	3
Friesland	557	9
Gelderland	1.552	19
Groningen	632	17
Limburg	988	6
Noord-Brabant	1.881	24
Noord-Holland	3.359	145
Overijssel	884	17
Utrecht	779	23
Zeeland	586	1
Zuid-Holland	4.913	142
<i>totaal</i>	<i>16.511</i>	<i>406</i>

a. Overzichten sterkte Nederlandse politie op 1-2-1944 (ordepolitie, recherche en gesloten eenheden). Nationaal Archief, 2.13.25: 1477. Een volledig overzicht van de sterkte van de Nederlandse politie in 1941, 1942 of 1943 is niet gevonden en waarschijnlijk niet bewaard gebleven. Met dank aan Jos Smeets die ons dit liet bevestigen met behulp van zijn in ontwikkeling zijnde inventaris van op de politie betrekking hebbende archieven in het Nationaal Archief.

b. Overzicht NSB-ers onder de korpsleden (inclusief ondersteunend personeel) naar aanleiding van een verzoek hiertoe van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Frederiks d.d. 6 maart 1941. NIOD, 101B: 40. De sterkte van de politie veranderde tussen 1941 en 1944 niet wezenlijk.

In totaal was in maart 1941 slechts 2,5 procent van de agenten lid van de NSB. Dit gemiddelde cijfer werd bovendien nog voor een groot deel bepaald door de resultaten voor Amsterdam en Den Haag. In de hoofdstad waren in maart 1941 van de 2.475 agenten (Jaarboekje voor de politie 1941) er 116 lid van de NSB (4,7 procent). In Den Haag was dat van de 1.770 agenten (Jaarboekje voor de politie 1941) met 67 (3,8 procent) het geval.

18. *Meldungen aus den Niederlanden* 14-1-1941. NIOD, 77-85: 30A.

Er was nog een andere reden die agenten tot samenwerking met de Duitsers bracht, en misschien was deze voor het gros wel het belangrijkste. Wilhelm Harster, BdS van juli 1940 tot september 1943, wees hier na de oorlog op toen hij probeerde uiteen te zetten waarom het eigenlijk niet meer dan vanzelfsprekend was dat de Nederlandse politie met de Duitsers meewerkte. Volgens hem was ‘eine gute Polizei [...] loyal und verpflichtet nicht in erster Linie gegenüber einer bestimmten Obrigkeit an sich, sondern dem Rechtsschutzbedürfnis von Staat und Volk.’¹⁹ Daarbij baseerde de politie zich op de wetten van het land die zij zonder aanzien des persoons gewend was te handhaven. Tijdens de bezetting ging dit in principe gewoon door en daarom bestreed de Nederlandse politie gewoonlijk ook de tegen de bezetter gerichte acties. Eventuele twijfels konden bij agenten veelal worden weggenomen met de overweging dat de verhindering van dergelijke acties veel onheil voorkwam en dat de arrestatie van de daders ook in het belang van het Nederlandse volk was. Het was immers niet alleen de bezetter die gediend was bij de handhaving van de rust en orde, dat was ook in het belang van de Nederlanders in het algemeen. Bovendien werden criminele acties geregeld tot ‘verzetsdaad’ verklaard omdat deze ook ten koste van de bezetter gingen – een goede agent die primair in de veiligheid van zijn volk was geïnteresseerd, trapte hier niet in en vond zich dan al snel terug in het kamp van de bezetter.²⁰ Hoe juist deze observatie ook geweest mag zijn, er was in ieder geval één terrein waarop ze duidelijk niet van toepassing was: de vervolging van de joden.

4. De Nederlandse politie en de jodenvervolging

De Nederlandse politie speelde een grote rol in de uitvoering van de tegen de joden gerichte maatregelen. Dit gold niet alleen voor de arrestatie van de joden die de voor hen geldende regels hadden overtreden, maar ook voor de deportatie van de joodse ingezetenen naar Westerbork. In Amsterdam bijvoorbeeld, waar meer dan de helft van de joden in Nederland tijdens de bezetting woonachtig was, haalde het reguliere korps een maand lang de joden van huis nadat het systeem waarbij joden na het ontvangen van een oproep zelf moesten opkomen voor transport was spaak gelopen vanwege hun gebrek aan medewerking. Het was geen populaire taak, maar de oppositie hier tegen werd gesmoord, weigeraars werden door hoofdcommissaris Tulp met ontslag bedreigd. Na de grote ophaalactie op 2 en 3 oktober 1942, toen in het hele land de gezinsleden van de joden die reeds in werkkampen in Nederland verbleven van huis werden gehaald, werd het reguliere korps verder niet meer met het ophalen belast. Deze taak werd vervolgens overgenomen door het Politiebataljon Amsterdam waarvan de leden hun opleiding in Schalkhaar hadden gekregen. Vanaf half februari 1943 werd in plaats van het bataljon de Vrijwillige Hulppolitie ingeschakeld.²¹ Tot in het najaar van 1943 bleven Amsterdamse agenten zo nu en dan bij arrestaties van joden ingezet wor-

19. Brief Harster aan Sijes (18-8-1952). NIOD, 248: 639 map E.

20. *Ibidem*.

21. Zie ook hoofdstuk 4.

den.²² Het Amsterdamse voorbeeld staat niet op zichzelf: in heel Nederland was de Nederlandse politie nauw bij de deportatie van de joden betrokken en vaak in relatief nog hogere mate dan in Amsterdam het geval was.

Het algemene beeld is dat hiertegen weinig weerstand bestond en dat de doorsnee agent de Duitse opdrachten uitvoerde,²³ ook al was hij met deze opdrachten misschien niet gelukkig (Moore 1997: 200-203). Dat neemt niet weg dat er binnen de politie weerstand bestond tegen deelname aan de tegen de joden gerichte acties. Deze kwam aan de oppervlakte bij de 'represaillearrestatie' van joden in oktober 1941 in het oosten van het land naar aanleiding van een aantal gevallen van sabotage. Het hoofd van de Marechaussee, A.P.H. Boellaard, liet als reactie op de inschakeling van de Marechaussee bij deze jodenrazzia's op 14 oktober 1941 zijn divisiecommandanten weten dat in afwachting van een nadere beslissing van Schrieke aan het met het volkenrecht strijdige ophalen van joden niet moest worden meegewerkt.²⁴ Toen Schrieke hem er echter op wees dat het om gijzelaars ging die rechtmatig waren vastgenomen om sabotagehandelingen te voorkomen, sribbelde Boellaard niet langer tegen. Al op 16 oktober 1941 liet hij in een tweede circulaire weten dat bij een eventuele arrestatie van gijzelaars toch assistentie moest worden verleend, hierbij handhavend dat de feitelijke arrestatie niet door de Marechaussee mocht worden gedaan.²⁵

De waarnemend inspecteur-generaal van de Nederlandse politie H.W.B. Croiset van Uchelen, het hoofd van de gehele Nederlandse politieorganisatie voor wat betreft haar uitvoerende taak, had met Boellaard eerst overleg gepleegd over het in te nemen standpunt. Hij verzette zich iets langer. Nog op 20 oktober 1941 schreef hij Schrieke dat het oppakken van onschuldige joden alle normen van het volkenrecht te buiten ging. Schrieke antwoordde hem dat de beveiliging van de belangen van de Wehrmacht zwaarder woog en dat de Nederlandse politie dus moest doen wat van haar werd gevraagd. Croiset van Uchelen ging om en trof toen de regeling dat de Nederlandse politie wel zou meewerken aan het in bewaring nemen en houden van joden, maar dat de formele arrestatie pas bij de overdracht van de gevangenen door de Orpo zou gebeuren (De Jong 1969-1991, deel 5: 560-562).²⁶ Een interessante vorm van haar-kloverij. Secretaris-generaal Frederiks was ondertussen voor het eerst maar niet het laatst in gesprek met Rauter geraakt om te voorkomen dat de Nederlandse politie in het vervolg bij de arrestatie van joden zou worden ingeschakeld. De HSSPF beloofde de secretaris-generaal zowaar dat om gewetensconflicten te voorkomen Nederlandse agenten voortaan niet meer zouden worden ingeschakeld. Deze toezegging trok

22. Zie ook hoofdstuk 3.

23. Zie wat dit betreft ook het (onvolledige) overzicht van de kosten die de Nederlandse gemeenten in het kader van de jodenvervolgving hebben gemaakt. Een aparte rubriek was gereserveerd voor het *Abtransport von Juden*, de taak waar de lokale politie mee was belast. (NIOD, 25: 108U, bijlage bij schrijven d.d. 12-1-1944 aan de *Beaufragter* voor de Nederlandse Bank).

24. Circulaire Boellaard d.d. 14-10-1941. GA Delfzijl: -1.755.

25. Dit is op te maken uit de circulaire van Broersen d.d. 30-10-1942. NIOD, 101B: 22.

26. Zie ook: overzicht van ontslagen hoger personeel van de gemeente- en staatspolitie. Nationaal Archief, 2.09.54: 64.

Rauter echter kort daarop weer in,²⁷ misschien als gevolg van het feit dat de politie-toch al 'om' was.

Vlak nadat in juli 1942 de deportaties naar de vernietigingskampen waren begonnen en de Nederlandse politie bij het ophalen en transporteren van de joden naar Westerbork opnieuw was ingeschakeld, klonken er wederom protesten. Zoals dat bij de hogere regionen van het Nederlandse ambtenarenapparaat tijdens de bezetting vaker het geval was (Meershoek 2001: passim), en ook al in 1941 met Boellaard en Croiset van Uchelen het geval was geweest, was dit 'verzet' niet van principiële aard. Aan de deportatie van de joden uit Nederland werd in laatste instantie de medewerking niet geweigerd, maar de betrokkenen trachtten elk voor zich bij de uitvoering ervan zo min mogelijk betrokken te raken. Zo was het in september 1942 de commissaris der provincie Noord-Brabant die er voor pleitte bij de jodentransporten niet de aan 'zijn' burgemeesters ondergeschikte gemeentepolitie in te schakelen, maar alleen de aan het departement van Justitie ondergeschikte Marechaussee te gebruiken.²⁸ Dit standpunt werd door Frederiks zonder succes bij de bezetter naar voren gebracht.²⁹

Binnen het departement van Binnenlandse Zaken werd ondertussen gevreesd dat het voor het 'sauveren' en 'uit het gedrang houden' van de burgemeesters niet voldoende zou zijn als alleen de gemeentepolitie bij de arrestatie van joden zou worden uitgeschakeld. Ook als de Marechaussee hiervoor zou worden ingezet, zou de burgemeester erbij betrokken raken. Dit gold niet alleen voor de arrestatie van joden, maar ook voor maatregelen tegen personen die in Duitsland weigerden te werken c.q. weigerden hun arbeidsdienstplicht te vervullen. Maar in het eerste geval was de situatie pregnanter omdat het tegen de joden gerichte optreden niet expliciet in wetten of verordeningen was vastgelegd. Hierdoor was de medewerking van de burgemeesters moeilijker te rechtvaardigen. Slechts van de burgemeesters in de staatspolitiegemeenten kon worden gezegd dat hun blazoën niet zou worden besmet: zij waren immers in politieaangelegenheden volledig uitgeschakeld. Wat te doen? Het enige wat volgens het Departement restte was 'een beroep [te doen] op de omstandigheid, dat de bezetting van ons land voor [...] overheidsambtenaren niet mag medebrengen een verplichting tegen gewetensovertuiging in te handelen.'³⁰ Laat staan tegen het volkenrecht te handelen, zou daar nog aan kunnen worden toegevoegd. De andere mogelijkheid, het bepleiten van het volledig uitschakelen van de burgemeester inzake alle politieaangelegenheden, was iets waartegen Frederiks zich op dat moment nog verzette.

27. S. Kloosterman, 'résumé van de moeilijkheden bij arrestaties van Joden, en personen die weigeren in Duitsland te gaan werken of hun arbeidsdienstplicht na te komen'. Nationaal Archief, 2.04.57: 2292.

28. Schrijven procureur-generaal en fungerend gewestelijk directeur van politie Van Leeuwen aan de gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandsche politie Broersen d.d. 5-9-1942. NIOD, 216: 20C.

29. Frederiks bepleitte deze zaak bij Althaus, een medewerker van Wimmer, deze gaf het verzoek vervolgens door aan Rauter (schrijven Althaus aan Rauter, d.d. 14-9-1942. NIOD, 20: 12, 1879/42). Rauter liet Wimmer echter weten van de inzet van gemeentepolitie niet af te kunnen zien (schrijven Rauter aan Wimmer d.d. 17-9-1942. Ibidem).

30. S. Kloosterman, 'résumé van de moeilijkheden bij arrestaties van Joden, en personen die weigeren in Duitsland te gaan werken of hun arbeidsdienstplicht na te komen'. Nationaal Archief, 2.04.57: 2292.

Naar aangenomen mag worden op verzoek van Frederiks verzocht Wimmer op 8 februari 1943 namens Seyß-Inquart aan Rauter de joden in de 703 gemeenten waarvan de burgemeester noch lid was van de NSB, noch aangesteld was tijdens de bezetting zoveel mogelijk door de Marechaussee en de Duitse politie af te laten voeren.³¹ Ondertussen begon Frederiks in te zien dat alleen een fundamentele oplossing de burgemeesters 'uit het gedrang' kon houden en een betrokkenheid bij de jodenvervolgving kon voorkomen.³² De wijziging van de gemeentewet zoals die in de zomer van 1943 binnen het Directoraat-generaal van Politie werd voorbereid en volgens welke de burgemeester elke bevoegdheid inzake de openbare orde, veiligheid, zedelijkheid en gezondheid aan de politieautoriteiten moest afstaan, zal dan ook een welkome zijn geweest.³³ Een nieuwe gemeentewet kwam echter voor het einde van de bezetting niet meer tot stand.³⁴ De noodzaak daartoe was in de zomer van 1943 ook betrekkelijk gering: de deportaties van de joden waren al praktisch voltooid.³⁵

Vanwege de actie, of liever gezegd: het gebrek aan actie van zowel hun superieuren als van de secretarissen-generaal stonden de agenten er ondertussen alleen voor. Zij die moeite hadden de acties tegen de joden in overeenstemming te brengen met hun geweten reageerden op een typerende manier. In plaats van op hun post te blijven en zoveel mogelijk zand in de machine te werpen, joden bij eventuele razzia's te waarschuwen, maatregelen waar mogelijk in de uitvoering te vertragen en te saboteren, weigerden zij vaak openlijk hun medewerking te verlenen.³⁶ Het gevolg was ontslag. Zo ontsloeg hoofdcommissaris Tulp in Amsterdam inspecteur J. van den Oever vanwege het openlijk stelling nemen tegen het ophalen van joden (Meershoek 1999: 246). Hij was niet de enige. H.A.J.G. Kaasjager, majoor der Marechaussee in Zwolle, weigerde in 1941 gijzelaars te arresteren en zijn ondergeschikten voor een nazistische vormingscursus naar het Politieopleidingbataljon in Schalkhaar te sturen. Op 13 oktober 1941 verkondigde Kaasjager bovendien dat hij aan een eventueel verzoek om assistentie bij de arrestatie van joden niet zou meewerken – hij werd vervolgens ontslagen. P.J.H.C. Herten, commissaris van de politie van Zutphen werd op last van de Duitsers op 28 januari 1942 ontslagen wegens onvoldoende medewerking verlenen aan maatregelen tegen joden.³⁷ H. Juch en D.J. de Jong, beiden inspecteurs

31. Schrijven Wimmer aan Rauter, d.d. 8-2-1943. NIOD, 20: 12, 1879/42.

32. Ontwerp schrijven Federiks aan Rauter en Schmidt d.d. 12-4-1943. Nationaal Archief, 2.04.57: 2292.

33. Brief waarnemend chef afdeling binnenlands bestuur aan Frederiks d.d. 30-8-1943. Ibidem. Veelzeggend genoeg was Binnenlandse Zaken bij de voorbereiding van de wetswijziging überhaupt niet betrokken, iets wat in de brief bijna als een succes werd gevierd. 'Dezerzijds werd, schuchter! [sic], gevraagd of Binnenlandse Zaken in een dergelijke wijziging van de gemeentewet gekend zou worden. Overste Vermeijde [van het Directoraat-generaal van Politie] was persoonlijk wel bereid ons daarin te kennen en hij zou trachten ook in die richting werkzaam te zijn. Zekerheid daaromtrent kon hij ons niet geven. Naar hij mededeelde, staat het Departement van Binnenlandse Zaken bij de Duitse (politie)autoriteiten niet al te best aangeschreven. Evenmin bij Mr. Broersen, aangezien het Departement den naam heeft onwettige zaken op de lange baan te schuiven. Niet ontkend werd, dat het Departement een zekere mate van vaardigheid op dat punt had ten toon gespreid!' Benadrukking toegevoegd.

34. Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied jaar 1943 en jaar 1944-1945.

35. Zie hoofdstuk 1, figuur 1.1.

36. Ook al was de uitwerking anders, toch lijkt deze weg op die van Frederiks en de politieleiding: men trachtte een eigen directe betrokkenheid bij de jodenvervolgving te vermijden in plaats van de eigen verantwoordelijkheid ruimer te definiëren en obstrukcie te plegen. Wat de agenten met de weigering riskeerden was echter onvergelijkbaar veel meer: het zou sommigen van hen het leven kosten.

37. Nationaal Archief, 2.09.54: 52.

van de Rotterdamse politie, werden op 5 oktober 1942 geschorst en de dag erop ontslagen vanwege hun weigering joden op te halen.³⁸ T.J.C. Visscher, inspecteur tweede klasse van de politie Den Haag werd op 17 december 1942 ontslagen vanwege zijn tenminste *schwankende* houding tegenover het *Judenproblem* en het bolsjewisme.³⁹ Hoofdagent van politie P. Kapenga, een gereformeerde ouderling uit Kampen, weigerde deel te nemen aan een 'jodenactie' in de provincies Overijssel en Gelderland op 17 november 1942 en werd op 30 december 1942 ontslagen.⁴⁰ C. Borstlap en J.S. de Jong, commissarissen van respectievelijk de gemeentepolitie te Rheden en Tiel, weigerden eveneens aan deze 'jodenactie' deel te nemen en werden ook ontslagen. W.E. Sanders en T. van der Wal, respectievelijk inspecteur en commissaris van de politie te Enschede werden op 15 januari 1943 ontslagen, onder meer vanwege hun weigering mee te werken aan de uitvoering van maatregelen tegen joden. L. van der Veen, inspecteur tweede klas van de politie te Utrecht werd op 1 maart 1943 ontslagen mede vanwege zijn weigering tegen joden op te treden. D.W. van der Wal, kapitein van de gemeentepolitie te Leiden, weigerde op 17 maart 1943 een joodse familie te arresteren en werd hierom op 24 augustus 1943 ontslagen.⁴¹

Hoewel het in de hierboven genoemde gevallen om politieofficieren gaat, werden natuurlijk niet alleen officieren ontslagen vanwege hun houding tegenover joden: dat gold ook voor het lagere personeel. Tijdens de bezetting werden honderden agenten ontslagen, omtrent de redenen van hun ontslag is alleen minder bekend dan in het geval van de politieofficieren. Waarschijnlijk was het toezicht op hen erg streng. H. Doornbos, agent van politie te Groningen, werd bijvoorbeeld op 21 september 1942 ontslagen omdat dat hij een naar de kampen vertrekkende trein met joden had nagewuifd. M. Harmsen, agent in dezelfde plaats, deelde Doornbos' lot vanwege het feit dat hij op 30 september 1942 een joodse vrouw na haar arrestatie had toegestaan een briefje aan haar kinderen te schrijven.⁴²

Sommige wachtmeesters van de Marechaussee gingen rond deze tijd nog een stap verder en weigeren joden te deporteren, zich hierbij beroepend op de eerder genoemde circulaire van Boellaard uit oktober 1941. Broersen greep het eveneens eerder genoemde verzoek van de commissaris der provincie Noord-Brabant om alleen de Marechaussee bij de deportaties in te schakelen aan om een en ander op te helderen. In een circulaire van 30 oktober 1942 liet hij weten dat zowel de gemeentepolitie als de Marechaussee 'aan opdrachten van bevoegde Duitse autoriteiten tot arrestatie,

38. Ibidem: 64.

39. Ibidem.

40. Nationaal Archief, 2.09.53: 295, 301

41. Tenzij anders vermeld is het bovenstaande ontleend aan: Nationaal Archief, 2.09.54: 64. Niet duidelijk is of de bron uitputtend is. Noodzakelijk voor ontslag was de weigering om mee te werken overigens niet: zo werd D. Hoek, inspecteur van politie te Zwolle, te vriendelijk voor joden bevonden omdat hij goederen van hen in bewaring zou hebben genomen. Mede als gevolg hiervan werd hij op 11 augustus 1942 ontslagen. En B.F. Kipp, commissaris van de politie te Baarn, werd mede vanwege zijn omgang met joden op 30 september 1942 eveneens ontslagen. Tijdens de bezetting werden tenminste 160 officieren van de gemeente- en staatspolitie en 27 officieren van de Marechaussee ontslagen. Overzichten in ibidem.

42. Schrijven hoofdcommissaris Blank aan de gevluchtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie Broersen d.d. 27-11-1942. Nationaal Archief, 2.09.53: 295, 305.

transport en voorgeleiding van Joden, gijzelaars en andere personen' onverkort gevolg moesten geven.⁴³ De Marechaussee groep te Grootegast weigerde desondanks op 11 maart 1943 principieel en openlijk een paar zieke, oude joden uit Grijpskerk te arresteren en naar Westerbork over te brengen. Toen de elf leden van de groep na een dag bedenktijd opnieuw en nu in het bijzijn van Duitse politieofficieren weigerden mee te werken, waren de gevolgen navenant: ze werden onmiddellijk ontslagen en in afwijking van de praktijk in 1941 en 1942 naar het concentratiekamp Vught afgevoerd (Wijbenga 1995: 218-221).⁴⁴

Een tijdens de oorlog opgesteld register van antinationaal-socialistisch lager politiepersoneel telt bijna 1.300 agenten. Of de genoemde agenten ontslagen werden, is uit de bron niet op te maken maar ongemoeid zullen ze waarschijnlijk niet zijn gelaten. In tabel 6.2 is een overzicht gegeven, onderverdeeld naar de soorten politie sinds 1 maart 1943. Uit deze tabel is af te lezen dat procentueel gezien de meeste antinationaal-socialistische agenten bij de gemeentepolitie waren te vinden, dit aantal was bovengemiddeld. Vergelijkenderwijs de minste antinationaal-socialistische agenten werden gevonden bij de Marechaussee.

Tabel 6.2: Lager politiepersoneel, sterkte en gezindheid

soort politie	sterkte lager politiepersoneel in de gemeenten ^a	waarvan antinationaal-socialistisch ^b	N%
staatspolitie ^c	6.447	496	7,7
gemeentepolitie	3.839	404	10,5
Marechaussee	5.510	381	6,9
<i>totaal</i>	15.796	1.281	8,1

a. Overzichten sterkte Nederlandse politie op 1-2-1944 (ordepolitie, recherche en gesloten eenheden). Nationaal Archief, 2.13.25: 1477.

b. Nationaal Archief, 2.09.54: 64. Eind 1943 en begin 1944 werden maandelijks tussen de drie- en vijfhonderd agenten om politieke redenen uit het korps verwijderd (De Jong 1969-1991: deel 5, 471). Mogelijk gaat het om deze groep aangezien de omschrijving die meestal op de kaarten staat vermeld overwegend een politieke achtergrond heeft. Als dat het geval is, werden zij pas na de voltooiing van de deportaties naar Westerbork in september 1943 uit de korpsen gezet.

c. Inclusief de gesloten eenheden (politiebataljons) in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Tilburg.

Nu is bekend dat reeds voordat de treinen naar de vernietigingskampen begonnen te rijden de latere staatspolitiegemeenten zich op een aantal voor de vervolging relevante kenmerken onderscheidden van de gemeentepolitie- en Marechaussee gemeenten. Er was een op joden jagend 'Bureau Joodsche Zaken' of equivalent actief en er waren in een aantal gevallen uit Schalkhaarders geformeerde politiebataljons gevestigd die bij de vervolging van de joden werden ingeschakeld (Kelder 1990: 36-42;

43. Circulaire Broersen d.d. 30-10-1942. NIOD, 101B: 22.

44. Verklaring J. de Witt, pv. 7-9-1947. NRK, IB: Vught, 2; rondschrjven waarnemend gewestelijk politiepresident Y. de Boer aan de politiegezagdragers in zijn ressort d.d. 15-3-1943. Nationaal Archief, 2.04.57: 2292. Uiteindelijk kwamen drie van hen in Dachau terecht waar één omkwam: wachtmeester Dirk Boonstra, de drijvende kracht achter de weigering van de groep.

Meershoek 1999: 250 e.v.; Croes, 2001: 61 e.v.).⁴⁵ Staatspolitiegemeenten lijken dus gevaarlijker te zijn geweest. Tezamen met de in tabel 6.2 gepresenteerde verschillen in gezindheid lijkt er daarmee voldoende aanleiding te zijn om na te gaan of de aard van de politie in de Nederlandse gemeenten samenhang vertoont met de overlevingskans van joden. Met behulp van regressieanalyse is dit hieronder onderzocht waarbij de gemeenten waar staatspolitie werd geïnstalleerd als referentiecategorie zijn gekozen. Het uitgangspunt wordt gevormd door de gemeentelijke percentages overlevende joden en gegevens met betrekking tot de indeling van de politie in de Nederlandse gemeenten.⁴⁶ In de analyse is gewogen naar het aantal joden in de gemeenten om rekening te houden met de hiermee sterk gecorreleerde grootte van de politiekorpsen en om extreme uitslagen in het percentage overlevende joden in de gemeenten met een kleine joodse gemeenschap geen onevenredig grote invloed te laten hebben. Aangezien in een dergelijke analyse de stad Amsterdam overheerst omdat deze stad veruit de grootste joodse gemeenschap had, is de analyse tevens uitgevoerd zonder Amsterdam.

De resultaten wijzen uit dat in gemeenten met staatspolitie het percentage joodse overlevenden lager is, ongeacht of Amsterdam nu wel of niet in de analyse wordt opgenomen. In de analyse met Amsterdam is de gemiddelde overlevingskans van joden in gemeenten met staatspolitie 27,3 procent. Deze kans neemt met 14,8 c.q. 15,8 procent toe als respectievelijk Marechaussee of gemeentepolitie de politiezorg had. In de analyse zonder Amsterdam is de gemiddelde overlevingskans van joden in gemeenten met staatspolitie 32,4 procent. Deze kans neemt met 9,7 of 10,7 procent toe als respectievelijk Marechaussee of gemeentepolitie de politiezorg had.

Tabel 6.3: Effect van het type politie in gemeenten op het percentage joodse overlevenden, gewogen naar het aantal joodse inwoners (staatspolitie is referentiecategorie)

	met Amsterdam (N=303)		zonder Amsterdam (N=302)	
	b	s.e.	b	s.e.
constante	0,273***	0,005	0,324***	0,009
Marechaussee	0,148***	0,026	0,097***	0,026
Gemeentepolitie	0,158***	0,015	0,107***	0,016

***p<0,001

5. De omslag

Naarmate de bezetting voortduurde, werden steeds meer in Schalkhaar opgeleide agenten in de korpsen opgenomen. Het percentage pro-Duitse agenten steeg hierdoor gestaag (Huizing & Aartsma 1986: 54), de 'goede' agenten in het korps zouden

45. Zie de hoofdstukken 3, 8 en 9.

46. Overzichten sterkte Nederlandse politie op 1-2-1944 (ordepolitie, recherche en gesloten eenheden). Nationaal Archief, 2.13.25: 1477. Gezien het feit dat in drie van de 306 gemeenten geen agenten waren gestationeerd, zijn de analyses met maximaal 303 gemeenten uitgevoerd.

het zo steeds moeilijker hebben gekregen. Niet alleen omdat de kans om bij verzetsdaden tegen de lamp te lopen toenam, maar ook omdat de korpsgeest veranderde (Smeets 1988: 37-38). Dat neemt niet weg dat er agenten waren die nog steeds tegenwerkend meewerkten. Neem bijvoorbeeld de stiptheidsactie van agent S. Bouma uit Eindhoven. Op 4 augustus 1942 werd door *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Wilhelm Weber van de *Polizeipost* van de *Sipo* in Eindhoven een arrestant op het politiebureau gebracht met de mededeling dat de man in tijdelijke bewaring moest worden gesteld: hij zou later naar de politiegevangenis in Haaren worden overgebracht. Weber vond het niet nodig dat de man in een cel werd geplaatst, dus stelde hoofdagent P. Knabben hem onder bewaking van Bouma in het wachtlokaal met de mededeling dat Bouma niet weg mocht gaan voordat hij was afgelost. Aangezien Knabben verzuimde Bouma de uitdrukkelijke opdracht te geven de arrestant bij zijn aflossing over te dragen, zag de laatste een mooie gelegenheid de man te laten ontsnappen. Toen na tien minuten zijn aflossing kwam, begaf Bouma zich zonder iets te zeggen naar zijn post – de arrestant liep daarop ongemoeid het politiebureau uit.⁴⁷

In het begin van 1943 werd duidelijk dat de ontwikkelingen bij de politie ook in sterkere polarisatie resulteerden. Het herderlijk schrijven van de bisschoppen in februari 1943, gericht tegen het meewerken aan het afvoeren van joden en jeugdigen, leidde tot onrust onder agenten in in ieder geval Utrecht (Croes 2001: 60),⁴⁸ Enschede⁴⁹ en Groningen.⁵⁰ Pas met de april-meistaking in 1943 echter, de massale reactie op het in krijgsgevangenschap roepen van voormalige leden van het Nederlandse leger, zou 'de' politie zich hebben gerealiseerd vervreemd te zijn geraakt van de Nederlandse samenleving en haar houding dienovereenkomstig hebben aangepast (Hirschfeld 1991(a): 150). Dit resulteerde over het algemeen niet in meer weigeringen aan het adres van de Duitsers om bepaalde activiteiten uit te voeren, maar wel in het uitblijven van het door de Duitsers gewenste resultaat. De agenten namen een passieve, lijdzame houding aan.

De omslag begon al tijdens de onderdrukking van de april-meistaking zelf. De gemeentepolitie in Maastricht werkte hieraan maar zeer aarzelend mee.⁵¹ De agenten in Enschede toonden zich 'zum groessten Teil weich und schlapp, energisches Auftreten fehlt' ja, erger nog: 'glauben sie sich unbeobachtet, sympathisieren sie mit ihren Landsleuten.'⁵² De politie in met name de kleine gemeenten van Noord-Holland en Utrecht had zelfs 'restlos versagt.'⁵³ Naar het zich laat aanzien speelde de

47. Pv. 4-8-1942. Nationaal Archief, 2.09.53: 579, FS19.

48. Zie hoofdstuk 9.

49. Schrijven burgemeester Enschede aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Frederiks d.d. 11-3-1943. Nationaal Archief, 2.04.57: 2292.

50. Telex 236 van de waarnemend hoofdcommissaris Van Keulen van de politie te Groningen aan de hoofdcommissarissen in Haarlem, Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Eindhoven, Den Haag en Arnhem d.d. 12-2-1943. GA Amsterdam, 5225: 1434.

51. *Fernschreiben* plaatsvervangend *BdS* Knolle aan *BdS* Harster d.d. 3-5-1943. NIOD, 77-85: 150A.

52. *Fernschreiben Polizeipost* Enschede aan de *Außenstelle* Arnhem d.d. 3-5-1943. NIOD, 77-85: 150C.

53. Rapport van *Außenstellenleiter* Lages over de april-meistaking in Noord-Holland en Utrecht. NIOD, 77-85: 153B.

grootte van de gemeenten hierbij een rol, want veel van de gemeenten waar het optreden naar de maatstaven van de bezetter goed was geweest, waren betrekkelijk groot. Dat gold misschien nog niet voor IJmuiden en Krommenie⁵⁴, maar wel voor Utrecht,⁵⁵ Groningen⁵⁶ en met name Den Haag. Dertig Haagse agenten hadden hun vuurwapens tegen de stakers gebruikt: iets waarover de Duitsers zeer te spreken waren.⁵⁷

Deze tevredenheid gold niet de politie in alle grote steden. In Rotterdam bijvoorbeeld traden de agenten niet hard tegen de stakers op, maar gedroeg zij zich tegenover hen 'sehr vornehm', 'entgegenkommend' en 'zaghaft'.⁵⁸ In de rest van de provincie Zuid-Holland constateerde *Außenstellenleiter* Wölk van de *Sipo* en de *SD* in Rotterdam een opvallend verschil tussen gemeenten die door 'Duitsvriendelijke' en gemeenten die door 'Duitsvijandige' burgemeesters werden bestuurd. In de eerste categorie gemeenten, zoals Gouda en Leerdam, was de staking door het optreden van de lokale politie in de kiem gesmoord. Maar dit was bepaald niet het geval in de gemeenten met 'Duitsvijandige' burgemeesters. Die burgervaders hadden geen enkel initiatief ontplooid en ondernamen slechts actie tegen de stakers als ze hiertoe door de *Sipo* werden opgeroepen. De politie in deze gemeenten vertoonde een 'beharrlich gegnerischen Haltung', de patrouilles werden er op ongeïnteresseerde wijze uitgevoerd.⁵⁹

Vanaf de april-meistaking kwam een dergelijke dienststopvatting bij de Nederlandse politie vaker voor (Croes 1996: 122-124). Naast het schokeffect dat de april-meistaking in 1943 teweegbracht, zullen ook de kerende oorlogskansen een rol hebben gespeeld in de veranderde houding van de politie. In ieder geval zouden agenten volgens Hirschfeld (1991(a): 151) vaker zijn ondergedoken, al dan niet met mededeling van hun wapen. Dit onderduiken kwam inderdaad meer voor dan voorheen,⁶⁰ maar zoals uit tabel 6.4 duidelijk wordt, bleef de politie wel achter bij andere overheidsdiensten. Ambtenaren bij de arbeidsbureaus en de distributiekantoren waren in hogere mate geneigd onder te duiken. Hierbij moet echter wel worden opgemerkt dat de cijfers met betrekking tot de distributiekantoren alleen slaan op de ambtenaren die tussen 1917 en 1925 waren geboren en dus het risico liepen eventueel in het kader van de arbeidsinzet in Duitsland te worden ingezet.

Gemiddeld dook slechts 1,3 procent van de agenten onder. Dit zal te maken hebben met de nieuwe straffen waar de Duitsers de agenten mee bedreigden. Het weigeren een opdracht uit te voeren betekende nu onderduik of concentratiekamp. Om het onderduiken van agenten tegen te gaan bestond reeds een speciale signalementkaart van iedere politiemann (Presser 1965: deel 2, 177). Bovendien werd bedreigd dat de vrou-

54. Ibidem.

55. Ibidem.

56. *Fernschreiben Außenstellenleiter* Haasse aan de *BdS* d.d. 5-5-1943. NIOD, 77-85: 151D.

57. Rapport Orpo over de april-meistaking in Den Haag. NIOD, 77-85: 153B.

58. *Fernschreiben Außenstelle* Rotterdam aan de *BdS* d.d. 3-5-1943. NIOD, 77-85: 150C.

59. Rapport van *Außenstellenleiter* Wölk over de april-meistaking in Zuid-Holland en Zeeland. NIOD, 77-85: 153B.

60. Dagrapporten Nederlandse politie. NIOD, 77-85: 199D.

Tabel 6.4: Aantal ambtenaren werkzaam bij de provincie, het arbeidsbureau, het distributiekantoor of de politie en het percentage onderduikers onder hen in juli 1944^a

provincie	arbeidsbureau		distributiekantoor		politie ^b	
	aantal	% duik	aantal ^c	% duik	aantal	% duik
Groningen	301	6,4	151	17,9	743	3,4
Friesland	320	28,8	124	16,9	458	2,4
Drenthe	142	25,2	125	32,8	414	1,7
Overijssel	422	7,3	493	17,2	853	2,1
Gelderland	637	8,1	325	13,8	2101	1,3
Limburg	361	1,9	376	4,3	894	1,4
Noord-Brabant	555	13,1	606	13,2	1813	1,7
Zeeland	86	15,1	68	39,7	559	1,0
Zuid-Holland	4.293	1,3	696	4,6	4.744	0,6
Utrecht	465	7,4	155	3,2	717	4,3
Noord-Holland	3.226	2,7	263	61,6	3.397	0,8
<i>totaal</i>	<i>10.808</i>	<i>4,7</i>	<i>3.382</i>	<i>15,9</i>	<i>16.693</i>	<i>1,3</i>

a. Cijfers politie: BdO. II NL.3260/16.7 aan de HSSPF, BdS en BdO d.d. 21-7-1944. NIOD, 77-85: 300D. Cijfers ambtenaren: *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* (Eftger) aan de *Beauftragte* d.d. 13-7-1944. NIOD, 77-85: 4A.

b. Zowel staatspolitie, gemeentepolitie als Marechaussee. Het cijfer voor Drenthe is exclusief het Politieopleidingbataljon. Van de 573 man hier was 1,8 procent ondergedoken.

c. Negentien tot en met 27-jarigen.

wen en kinderen van de onderduikers in het concentratiekamp Vught zouden worden opgesloten (De Jong 1969-1991, deel 5: 471).

Het bewerkstelligen van de aanwezigheid van agenten op hun post was een ding, ervoor zorgen dat zij zouden handelen zoals de bezetter dat graag wilde iets anders. Wat dat betreft was er sinds de april-meistaking het nodige veranderd. De stimulansen die Rauter gaf door 'loyale' politiemannen beter te belonen in de vorm van promotie, verlof en extra gratificaties (Hirschfeld 1991(a): 151) baatten niet meer. Maar voor de meeste joden kwam deze verandering in de houding van de politie veelal te laat: ten tijde van de april-meistaking was 57 procent van de joden uit Nederland die de oorlog niet zouden overleven reeds vermoord. De overigen die niet tot de uitzonderingscategorieën behoorden en niet waren ondergedoken, waren al geconcentreerd in Amsterdam, Vught en Westerbork. De meesten van hen zouden de oorlog niet overleven.

6. De naoorlogse zuivering

Vooruitlopend op het naderende moment van de bevrijding werd op 13 januari 1944 te Londen door de Nederlandse regering in ballingschap het Zuiveringsbesluit afgekondigd. De kern hiervan bestond uit de aankondiging dat de hoge colleges van staat, het bestuur, de rechterlijke macht en andere diensten en instellingen na de bevrijding, zoals de politie, zouden worden gezuiverd van personen die niet trouw waren geweest aan de zaak van het Koninkrijk der Nederlanden of de regering. De maatregelen zouden zich tevens uitstrekken tot de personen van wie werd gevreesd

dat ze niet zouden meewerken aan de wederopbouw. Deze zuivering zou worden uitgevoerd door de departementen van het in Nederland te vestigen bestuur. Anticiperend op een eventueel ontslag konden de desbetreffenden worden gestakt of geschorst. In het laatste geval vervielen de inkomsten.⁶¹

Nadat vanaf september 1944 bijna een jaar ervaring was opgedaan met zuiveren, werd op 2 augustus 1945 een nieuw Zuiveringsbesluit afgekondigd. Tegen hen die zich niet overeenkomstig de verwachtingen hadden gedragen, konden nu naast het verlenen van ontslag ook disciplinaire maatregelen worden genomen. Voorbeelden van dergelijke maatregelen waren terugzetting in rang, het tijdelijk of permanent uitsluiten van bevordering, het geheel of gedeeltelijk inhouden van het loon, berisping en overplaatsing. Bovendien kon er thans ontslag worden verleend wanneer de persoon in kwestie zich nationaal-socialistisch had geuit of gedragen of ernstig tekort was geschoten in het aannemen van de 'juiste' houding tegenover de bezetter. In ernstige gevallen kon dit gepaard gaan met een geheel of gedeeltelijk verval van pensioenrechten.

In dit verband was de procedure van de politiezuivering als volgt. Vanaf de bevrijding was reeds begonnen met het verzamelen van gegevens over het personeel. Afgezien van de medewerkers van het Directoraat-generaal van Politie (waartoe ook het Politieopleidingbataljon behoorde) voor wie een aparte regeling was getroffen, werden de zuiveringsdossiers gevormd door de door het Militair Gezag ingestelde plaatselijke zuiveringscommissies. Deze zuiveringscommissies adviseerden tevens over de tijdelijk te nemen maatregelen. Vervolgens werden de zuiveringsdossiers overgedragen aan het Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheidspersoneel (COZO). Het COZO was verantwoordelijk voor het advies aan de minister van Justitie ten aanzien van de op basis van het dossier te nemen maatregelen. Als werd gemeend dat dit dossier onvoldoende gegevens bevatte, dan werd aan een Documentatiecommissie de opdracht verstrekt aanvullende informatie te vergaren. Waren de gegevens eenmaal toereikend, dan volgde het advies: geen maatregelen, een disciplinaire maatregel of ontslag. De dossiers werden hierna met het advies overgedragen aan het Ministerie van Justitie.

Op het Ministerie werden de dossiers vervolgens opnieuw in behandeling genomen. Als het advies van het COZO een disciplinaire maatregel betrof, werd het dossier behandeld door het hoofd van het Bureau Politie/Zuivering te Nijmegen. Hij voorzag het dossier van een conceptbeslissing en legde die vervolgens ter onderteekening voor aan de directeur-generaal van politie. Maar als het advies van het COZO ontslag luidde, dan nam het hoofd van het Bureau Juridische Zaken/Zuivering te Den Haag het dossier in behandeling. De Adviescommissie Zuiveringsbesluit 1945 (of, als het om hoger personeel ging: de commissie Versteeg) werd in deze gevallen om een extra advies gevraagd waarna de – eventuele – ontslagverlening door de minister van Justitie persoonlijk werd getekend.⁶²

61. Inleiding behorend bij de inventaris van het Nationaal Archief, 2.09.54. Zie ook: Romijn 1989.

62. Ibidem.

Over de wijze waarop de naoorlogse zuivering van de politie is uitgevoerd, is op basis van publicaties over Amsterdam (Meerhoek 1999: 354 e.v.) en Utrecht (Ver-nooij 1985: 127 e.v.) de nodige twijfel gerezen. Het zou allemaal niet veel of niet genoeg hebben voorgesteld. Is deze indruk wel juist? De zuivering werd door de centrale overheid in ieder geval zeer serieus genomen. Maar hoe zat dat met de lokale commissies? Hoe zij in voorkomende gevallen handelden, of en hoe vaak over agenten die het er wel naar hadden gemaakt geen dossier werd gevormd, kon voor het COZO en het Ministerie verborgen blijven. Het omgekeerde geval, dat tegen agenten die dit niet verdienden dossiers werden gevormd, was daarentegen op de hogere niveaus te corrigeren. Daar werd immers het dossier in behandeling genomen, het advies voor de uiteindelijk te nemen maatregelen gegeven en de uiteindelijke beslissing genomen. Of er door de lokale commissies agenten de hand boven het hoofd is gehouden, is niet direct uit te sluiten en nu, achteraf, waarschijnlijk moeilijk vast te stellen. Wat wel gedaan kan worden, is de omvang van de gehele zuivering onder de loep nemen. Zo kan worden vastgesteld hoeveel agenten hierdoor werden getroffen, of het er inderdaad zo weinig waren en of Amsterdam en Utrecht in dit verband bijzonder opvallen.

In totaal werden tegen ten hoogste 6.669 Nederlandse agenten en tot het ondersteunend personeel behorende medewerkers zuiveringsonderzoeken gestart. Uit deze groep is van 5.801 agenten bekend bij welk korps zij tijdens de bezetting dienden.⁶³ Tabel 6.5 geeft een overzicht van de resultaten van de zuivering van deze groep verdeeld over de verschillende soorten politie. Uitgaande van de sterkte van de verschillende politieonderdelen op 1 februari 1944 werd over het geheel genomen tegen 35,1 procent van de 16.511 agenten een onderzoek gestart. Tussen de verschillende soorten politie bestonden er wat dit betreft duidelijke verschillen: tegen 34,5 procent van de agenten bij de staatspolitie werd een onderzoek gestart, bij de Marechaussee was dat met 30,9 procent het geval en bij de gemeentepolitie met 41,9 procent. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat er tijdens de bezetting meer mensen bij de politie hebben gewerkt dan wordt weergegeven door de totale sterkte op één moment. Het aantal zuiveringsonderzoeken heeft daarbij niet alleen betrekking op agenten die bij de bevrijding nog in dienst waren, maar ook op in totaal 352 agenten die tijdens de bezetting waren ontslagen maar na de bevrijding weer in het korps terugkeerden c.q. terug wilden keren. Desalniettemin zijn de verschillen tussen enerzijds de gemeentepolitie en anderzijds de staatspolitie en Marechaussee opvallend. Dit betreft niet alleen het totaal aantal onderzoeken, maar ook het relatief geringe aantal

63. Deze cijfers zijn gebaseerd op een kaartenbestand met samenvattingen van de zuiveringsdossiers. Nationaal Archief, 2.09.54: 97-103. In totaal bevat dit kaartenbestand samenvattingen van 6.669 dossiers, het hoogste aangetroffen dossiernummer is 6.925. De 868 samenvattingen die niet zijn gebruikt hebben betrekking op ondersteunend personeel, op agenten wier standplaats niet bekend was, op agenten die ontslagen waren voor de deportaties begonnen, of op agenten die dienden bij het Politieopleidingbataljon, bij het Directoraat-generaal van Politie dan wel de Politieofficiersschool. Daarnaast zijn de 22 agenten die voor het begin van de deportaties in juli 1942 al waren ontslagen buiten beschouwing gelaten.

Tabel 6.5: Naoorlogse zuivering van de politie

zuiveringsmaatregel	gemeentepolitie ^a		staatspolitie ^b		Marechaussee ^c		totaal	
	N	N%	N	N%	N	N%	N	N%
geen besluit	78	4,6	105	4,4	71	4,1	254	4,4
geen maatregelen	733	42,8	753	31,9	817	47,3	2.303	39,7
disciplinaire straf	384	22,4	378	16,0	445	25,8	1.207	20,8
ontslag zonder verval van rechten	79	4,6	119	5,0	67	3,9	265	4,6
ontslag met verval van rechten	440	25,7	1.006	42,6	326	18,9	1.772	30,5
<i>totaal</i>	<i>1.714</i>	<i>100,0</i>	<i>2.361</i>	<i>100,0</i>	<i>1.726</i>	<i>100,0</i>	<i>5.801</i>	<i>100,0</i>

a. Het gaat hier uitsluitend om agenten (uitgezonderd het Politieopleidingbataljon en de Politieofficiersschool) die niet voor het begin van de deportaties werden ontslagen en als standplaats een gemeente hadden waar de politiezorg door gemeentepolitie werd verstrekt. Agenten die volgens de zuiveringscartotheek tot de staatspolitie behoorden zijn meegerekend zolang zij vanuit de Rijksrecherche centrale (8 man) of het Directoraat-generaal van Politie (34 man) in de gemeente waren geplaatst. Bij de overige leden van de staatspolitie in de gemeenten met gemeentepolitie (257 man) is er vanuit gegaan dat het om Marechaussee gaat: deze zijn niet meegerekend omdat niet bekend is in hoeverre en in welke omvang Marechaussee actief waren in gemeentepolitiegemeenten. Aangenomen is dat de agenten (240 man) van wie niet bekend was bij welk wapen zij dienden in de gemeentepolitiegemeenten tot de gemeentepolitie behoorden. Niet uit te sluiten is dat zich hieronder Marechaussees bevonden.

b. Het gaat hier uitsluitend om agenten die niet voor het begin van de deportaties werden ontslagen en als standplaats een van de acht gemeenten hadden waar de politiezorg door staatspolitie werd verstrekt (Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Den Haag, Groningen, Arnhem, Utrecht en Eindhoven). Agenten die volgens de zuiveringscartotheek tot de gemeentepolitie behoorden maar een staatspolitiegemeente als standplaats hadden (23 man), zijn meegerekend.

c. Het gaat hier uitsluitend om agenten die niet voor het begin van de deportaties werden ontslagen en als standplaats een gemeente hadden waar de politiezorg door de Marechaussee werd verstrekt. Inclusief de 257 (vermoedelijke) Marechaussees in de gemeentepolitiegemeenten.

zaken dat bij de staatspolitie zonder maatregelen of in een disciplinaire straf eindigde en het relatief hoge aantal zaken dat hier met ontslag werd afgedaan. Bij de Marechaussee werd het vaakst geen maatregel genomen nadat een onderzoek was gestart. Als er al een maatregel werd genomen, was deze vergeleken met de gemeentepolitie en de staatspolitie het minst vaak ontslag. Al met al was de Marechaussee het minst 'fout' en de staatspolitie het meest 'fout'.

Opvallend zijn de resultaten voor Amsterdam. In het kader van de zuivering werd tegen 620 agenten van de staatspolitie en staatsrecherche die Amsterdam als standplaats hadden na de oorlog een onderzoek ingesteld, inclusief 64 tijdens de bezetting ontslagen agenten die na de bevrijding terugkeerden of terug wilden keren.⁶⁴ Van hen kregen er 347 ontslag (waarvan 34 zonder verval van rechten), werden er 111 disciplinair gestraft en werd tegen 154 van hen geen maatregelen genomen. Over een verdere 23 werd geen besluit geveld. De Amsterdamse politie telde op 1 februari 1944 inclusief de recherche en het Politiebataljon, maar exclusief administratief en ondersteunend personeel (de bestuursdienst), 2.053 man.⁶⁵ Met dezelfde kanttekening als hierboven reeds is gemaakt over het aantal agenten dat op één

64. Exclusief ondersteunend personeel.

65. Overzichten sterkte politie in de gemeenten op 1-2-1944 (ordpolitie, recherche en gesloten eenheden). Nationaal Archief, 2.13.25: 1477. Zuiveringscijfers exclusief administratief personeel.

moment is gemeten, betekent dit het volgende: in totaal werd tegen 30,6 procent van de Amsterdamse agenten een onderzoek gestart, werd 17,1 procent van de agenten ontslagen, werd 5,5 procent geconfronteerd met een disciplinaire maatregel en werd tegen 8,0 procent geen maatregel genomen.⁶⁶ Ter vergelijking: in de overige staatspolitiegemeenten waren deze percentages respectievelijk 36,5 procent, 16,2 procent, 5,7 procent en 14,6 procent.⁶⁷ In Amsterdam werden dus wel minder onderzoeken gestart, maar deze eindigden vaker in ontslag en minder vaak in het niet treffen van maatregelen dan in de overige staatspolitiegemeenten. De verschillen zijn over het geheel genomen gering te noemen: de zuivering van de politie lijkt in de hoofdstad daarmee nauwelijks anders te zijn verlopen dan in de overige staatspolitiegemeenten, dit in tegenstelling tot wat Meershoek (1999: 355-359) beweert. De aantallen agenten met de zuivering waren gemoeid, waren bovendien van dien aard dat moeilijk kan worden gezegd dat het in Amsterdam 'even slecht' gebeurde als elders. Het gebeurde in Amsterdam dus 'even goed'.

En in Utrecht? Volgens Vernooij (1985: 127-131) telde het Utrechtse korps na de bevrijding vijftig politiemannen die hun opleiding hadden genoten in Schalkhaar of aan de Politieofficiersschool in Apeldoorn, daarnaast een groep van 75 'foute' politiemannen (twintig NSB-ers, vijf SS-ers, vijftig leden van het Rechtsfront). Van deze laatste groep 'foute' agenten werden er uiteindelijk in het kader van de zuivering 34 man ontslagen. Aangezien de Utrechtse politie op 1 februari 1944 306 man telde, betekent dit dat elf procent werd weggestuurd. Niet voldoende volgens Vernooij: hij kwalificeert de zuivering als een wassen neus. Maar als zijn cijfers worden vergeleken met die van Smeets (1988: 58), zijn de verschillen opvallend. Op basis van materiaal uit het archief van de Utrechtse gemeentepolitie concludeerde Smeets dat alleen al in 1945 in het kader van de zuivering 61 agenten werden ontslagen of overgeplaatst.

Als van de zuiveringscartotheek wordt uitgegaan, blijken de cijfers niet in Ver-

66. Dit geeft een volstrekt ander beeld dan Meershoek (1999: 355-359) van de zuivering schetst. Er blijft bij hem overigens erg veel onduidelijk. In eerste instantie zouden volgens Meershoek in mei 1945 196 nationaal-socialistische agenten zijn gearresteerd. Of deze 196 behoorden tot de door hem genoemde 'zestien procent' van het korps die door de leiding werd geschorst of gestaakt, blijft de vraag (vermoedelijk is dit niet het geval: vgl. lijst met agenten uit Amsterdam die in aanraking zijn geweest met de zuiveringscommissie van het Militair Gezag d.d. 10-8-1945. Deze noemt in totaal 176 agenten van wie er 131 werden geschorst en één gestaakt (Nationaal Archief, 2.13.25: 1533)). Daarnaast is onduidelijk welke leden van het korps het nu precies betreft (alleen agenten of ook ondersteunend personeel?) en welke aantallen aan het percentage ten grondslag liggen. In ieder geval zou zestien procent volgens Meershoek laag zijn vergeleken met andere steden, maar welke steden hier worden bedoeld en hoeveel agenten daar werden gestaakt en geschorst, blijft onvermeld. Meershoek stelt vervolgens dat het hoger personeel wat betreft de schorsing en staking in Amsterdam harder lijkt te zijn aangepakt dan het lagere personeel, maar noemt geen cijfers die dit hadden kunnen staven. Dat het waarschijnlijk niet bij zestien procent geschorsten en gestaakten bleef, is aannemelijk. De eigenlijke zuiveringscommissie ging namelijk pas een maand nadat de korpsleiding had geschorst en gestaakt aan het werk en nam naar aanleiding van klachten van het publiek nieuwe zaken in behandeling. Maar hoeveel zaken deze commissie behandelde, wat zij de minister adviseerde en welke maatregelen in welke omvang uiteindelijk tegen de Amsterdamse agenten werden genomen, wordt bij Meershoek niet duidelijk. Het algemene beeld dat hij van de zuivering schetst is dat wel: zij stelde niet veel voor. Dat is onjuist. Een klein deel van de verklaring waarom de aantallen die Meershoek noemt zo verschillen van de aantallen die hier zijn gepreseed, is dat hij mogelijk alleen heeft gekeken naar de agenten die bij de bevrijding nog bij het Amsterdamse korps werkzaam waren. De cijfers die hier zijn gebruikt, hebben ook betrekking op agenten die tijdens de bezetting zijn overgeplaatst. Bij de vermelding van meerdere standplaatsen op de uittrekselkaarten zijn de agenten zoveel mogelijk ingedeeld bij de korpsen waar zij het langst dienden, of waar zij ten tijde van de deportaties dienden. Maar dit kan maar een klein deel van het verschil verklaren.

67. Overzichten sterkte politie in de gemeenten op 1-2-1944 (ordepolitie, recherche en gesloten eenheden). Nationaal Archief, 2.13.25: 1477. Zuiveringscijfers exclusief administratief personeel.

noojs maar in Smeets' orde van grootte te liggen. In totaal werd tegen 211 Utrechtse agenten een onderzoek gestart. Van hen werden er 64 ontslagen (waarvan twee postuum), 22 kregen te maken met disciplinaire maatregelen waarvan twee met overplaatsing, tegen 110 agenten werden geen maatregelen genomen en in vijftien gevallen viel geen besluit. Hieruit blijkt dat Vernooijs schets van de omvang van de zuivering van de Utrechtse politie niet juist is – en dat geldt ook voor zijn oordeel.

7. 'Foute' agenten en overlevingskansen van joden

Na de weerlegging van de theses dat in Amsterdam en Utrecht de zuivering weinig om het lijf had, lijkt er op voorhand weinig bezwaar te bestaan de zuiveringsmaatregelen waarmee agenten na de bevrijding te maken kregen als een maat voor het gedrag van deze agenten tijdens de bezetting te beschouwen.⁶⁸ Maar geldt dit voor alle maatregelen? Voor lokale zuiveringscommissies die eventueel agenten de hand boven het hoofd wilden houden, zal het eenvoudiger zijn geweest geen dossier te vormen van agenten wier vergrijp relatief gering was: in dat geval zullen er ook minder of geen klachten uit het publiek zijn gekomen. Omgekeerd zal het veel moeilijker zijn geweest de zware gevallen 'onder de pet' te houden. Het lijkt daarom verstandig bij het gebruik van de zuiveringsmaatregelen als indicator voor het gedrag van agenten tijdens de bezetting uit te gaan van het percentage ontslagen agenten en, bijvoorbeeld, niet van het percentage agenten tegen wie een onderzoek werd gestart. In Utrecht werd ter illustratie een hoog aantal onderzoeken gestart: in totaal 211 zaken op een korps dat op 1 februari 1944 306 man telde. Meer dan de helft van deze onderzoeken liep echter niet op zuiveringsmaatregelen uit. Uiteindelijk werd 20,9 procent van de agenten ontslagen: iets meer dan gemiddeld het geval was met leden van de staatspolitie.

De agenten die na de oorlog werden ontslagen, hadden gemeen dat zij in te sterke mate hadden samengewerkt met de bezetter. Onder hen vielen in principe alle agenten die lid waren geweest van de NSB of de SS en zij die bij de Sipo hadden gewerkt. Hier wordt verondersteld dat een agent die op een dusdanige wijze had gecollaboreerd dat hij na de oorlog werd ontslagen evenredig meer aan de jodenvervolgving heeft bijgedragen dan collega's die niet werden ontslagen. De hypothese luidt dan dat het percentage ontslagen politieagenten omgekeerd samenhangt met het percentage joodse overlevenden: daar waar relatief veel agenten op straat werden gezet, zullen relatief weinig joden de oorlog hebben overleefd. Deze hypothese zal alleen worden getoetst voor politieagenten met een rang lager dan die van officier. Het bleek voor gemeenten waar Marechaussee de politie zorg had niet goed mogelijk het aantal hier gestationeerde officieren vast te stellen, aangezien zij veelal verantwoordelijk waren voor meerdere gemeenten tegelijkertijd.

68. Hoewel het aan de zuiveringsmaatregel ten grondslag liggende gedrag niet bekend is – hiervoor zou een onderzoek in de dossiers zelf nodig zijn geweest aangezien de omschrijvingen op de kaarten veelal te onduidelijk waren of ontbraken, en voor een dergelijk onderzoek ontbrak de beschikbare tijd en middelen – mag worden aangenomen dat de ernst van de maatregel overeenstemt met de aard van dit gedrag.

Tabel 6.6: Effect van het percentage na de oorlog 'foute' lagere agenten op het percentage joodse overlevenden, gewogen naar het aantal joodse inwoners.

	met Amsterdam (N=303)		zonder Amsterdam (N=302)	
	b	s.e.	b	s.e.
Constante	0,350***	0,012	0,410***	0,012
% lagere 'foute' agenten	-0,371***	0,077	-0,326***	0,065

***p < 0,001

In de analyse wordt weer gewogen naar het aantal joden in de gemeenten. Tevens wordt de analyse weer uitgevoerd met en zonder Amsterdam. Uit tabel 6.6 blijkt dat de hypothese wordt ondersteund door de resultaten, ongeacht of Amsterdam in de analyse wordt opgenomen. In de analyse met Amsterdam overleefde gemiddeld 35 procent van de joden de oorlog wanneer er geen agenten 'fout' waren, iets wat in ongeveer de helft van de gemeenten het geval was. Voor elke procent van het korps dat 'fout' was, daalde de overlevingskans met 0,371 procent. In de analyse zonder Amsterdam was de gemiddelde overlevingskans 41,0 procent. Hier daalde deze kans met 0,326 procent voor elke procent van het politiekorps dat 'fout' was. Deze effecten zijn statistisch significant

8. Conclusie

Tijdens de bezetting hebben de Duitsers bij de uitvoering van hun bezettingspolitiek in hoge mate getracht de Nederlandse politiek tot hun instrument te maken. In dit verband werd niet alleen de organisatie gestroomlijnd, de opleiding op Duitse leest geschoeid en de leiding over de politie gecentraliseerd in het departement van Justitie, maar werd de politie ook uitgebreid. Van de Nederlandse agenten verwachtten de Duitsers strikte gehoorzaamheid. Dit gold niet alleen de voorgeschreven informatievoorziening aan de organen van de Duitse politie en de *Wehrmacht*, maar ook de vervolging van joden. Hoewel niet uit het oog moet worden verloren dat er agenten waren die weigerden mee te werken aan de vervolging en als gevolg hiervan werden ontslagen, is het algemene beeld dat de Duitsers de geëiste medewerking kregen. In de kleinere plaatsen in Nederland was het ophalen en overbrengen van joden naar de doorgangskampen Westerbork en Vught zelfs een taak die uitsluitend door de Nederlandse politie werd uitgevoerd, in de grotere plaatsen was de Duitse politie hier ook zelf bij betrokken.

Gezien het geringe percentage Nederlandse agenten dat lid was van de NSB, lijkt de medewerking niet terug te voeren te zijn op een door ideologie ingegeven instemming met de verwijdering van de joden uit Nederland. Het voorbeeld van de hogere leiding, die zich nauwelijks tegen de vervolging verzette en genoeg nam met een regeling die de aansprakelijkheid beperkte, de traditie van gezagsgetrouwheid en de bedreigingen van de Duitsers met ontslag en concentratiekamp wijzen op andere processen. Dit veranderde pas werkelijk met de april-meistaking in 1943 – van toen af

aan werd de houding van veel agenten gekenmerkt door lijdzaamheid. Voor de joden kwam deze verandering in de houding van de agenten veelal te laat.

In dit hoofdstuk is voor de 303 gemeenten voor welke het percentage joodse overlevenden van de bezetting kon worden vastgesteld en waar agenten tijdens de bezetting waren gestationeerd met behulp van bivariate regressieanalyse duidelijk gemaakt dat een deel van de verschillen die tussen de gemeenten bestonden ten aanzien van het percentage joden dat de oorlog overleefde zich laat verklaren door verschillen in de samenstelling en mate van collaboratie van de politie. Hiertoe zijn hypothesen getoetst. De eerste hypothese betrof die over het type politie. Voorondersteld werd dat gemeenten met staatspolitie een lager percentage joodse overlevenden hadden, aangezien in deze gemeenten speciale rechercheafdelingen bestonden die betrokken waren bij de opsporing van ondergedoken joden en er politiebataljons waren gestationeerd die eveneens bij de vervolging werden ingeschakeld. Deze hypothese wordt door de resultaten ondersteund, ongeacht of Amsterdam in de analyse wordt opgenomen of niet.

De tweede hypothese had betrekking op het percentage agenten dat na de oorlog in het kader van de zuivering van het politieapparaat werd ontslagen. Nu wordt geregeld gesteld dat de naoorlogse zuivering een 'wassen neus' was, weinig om het lijf had en dat veel 'foute' agenten de dans ontsprongen. Schetsen van Meershoek en Vernooy met betrekking tot respectievelijk Amsterdam en Utrecht bevestigen dit beeld, maar zijn gebaseerd op onjuiste cijfers. Er lijkt daarom op voorhand weinig bezwaar te zijn de cijfers met betrekking tot het percentage ontslagen agenten te gebruiken als een vaststelling van de mate waarin de politiekorpsen tijdens de bezetting 'fout' waren. Voorondersteld werd dat wanneer in een gemeente relatief veel 'foute' agenten waren het percentage joodse overlevenden lager zal zijn geweest. Ook deze hypothese wordt ondersteund door de resultaten, ongeacht of Amsterdam in de analyse wordt opgenomen of niet. Of de in dit hoofdstuk geconstateerde effecten ook in multivariate multi-niveau modellen optreden, zal in hoofdstuk 11 blijken.

Joden en niet-joden: drijfveren en netwerken

Een aantal onderwerpen, dat in dit kader in ieder geval nadere aandacht verdient, is gemakkelijk te noemen. De sociale verhoudingen bijvoorbeeld, zowel in de betekenis van sociale stratificatie als in de zin van de verzuiling in de Nederlandse samenleving (tot nu toe nauwelijks expliciet aan de orde in de context van de bezettingsgeschiedenis).

J.C.H. BLOM¹

1. Inleiding en probleemstellingen

Na zijn terugkeer uit Auschwitz haatte een joodse arts de niet-joden om hem heen. Hij deed dat 'omdat voor mijn gevoel deze niet-joodse omgeving mede debet is geweest aan de grote slachting die er bij ons heeft plaats gevonden' (Presser 1965: deel 2, 244). Een andere joodse overlevende stelde dat vele joden niet konden of wilden onderduiken omdat 'het Nederlandse volk niet in staat of niet bereid was hen op te nemen. Men heeft ... de joden door zijstraten zien trekken, opgebracht door de Nederlandse Politie naar de kampen, zonder dat een hand werd uitgestoken, toezien met gekruiste armen, al dan niet met medelijden, al dan niet verbijsterd, dat zo iets kon gebeuren' (Presser 1965: deel 2, 244). Ondanks deze uitspraken van joodse overlevenden, deden de gangbare verklaringen voor het hoge percentage joodse slachtoffers in Nederland lange tijd nauwelijks beroep op de houding en het gedrag van niet-joodse omstanders. Het onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en de jodenvervolgung stond in het teken van De Jongs beschrijvingsvraag: in hoeverre was uit Duits oogpunt de bezetting van Nederland geslaagd? En van de schuldvraag: wie waren goed en wie fout? (Blom 1989: 104). De Jongs antwoord op deze vragen luidt dat de bezetter met vastberadenheid zijn doelen nastreefde. Hierdoor lukte het de Duitsers in Nederland om het merendeel van de joden te verwijderen uit de maatschappij en te doden in gaskamers (De Jong 1976: 220).

Verklaringen voor het hogere percentage joodse slachtoffers in Nederland in vergelijking met andere bezette landen, werden in 1950 reeds besproken door Herz-

1. Citaat uit Bloms inaugurele rede 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland' uitgesproken op 12 december 1983 (Blom 1989: 116).

berg. Het tot nu toe enige kwantitatieve antwoord op deze kwantitatieve vraag gaf de sociologe Fein in 1979. Zij richtte zich, net als De Jong, op de bezetter en zijn medestanders. Haar hypothese over de bezetter hield in dat als de *Schutzstaffel* (SS) in een land meer invloed had, het percentage joodse slachtoffers hoger was; Feins uitspraak over de medestanders van de bezetter luidde dat als in een land voor de Tweede Wereldoorlog het antisemitisme meer aanhang vond, het percentage joodse slachtoffers hoger zou zijn. Deze hypothesen werden in Feins kwantitatieve vergelijking van landen overwegend bevestigd. Haar gegevens voor Nederland stonden echter in tegenspraak met haar hypothesen. Dit land had vergeleken met andere landen een hoog percentage joodse slachtoffers, terwijl het antisemitisme er beperkt was en de SS invloed noch erg klein noch erg groot. Waarom kwamen zoveel joden uit Nederland om, ofschoon het Nederlandse bestuur niet sterk onder de invloed van de SS stond en Nederland weinig antisemitisme kende (Ultee & Flap 1996: 187)?

Bij nadere beschouwing blijkt Feins slachtofferpercentage van 75 voor Nederland te hoog (Fein 1979: 81, 289). Het verschil met het later door Hirschfeld (1991) zorgvuldiger vastgestelde percentage van 73, is echter te gering om de tegenspraak tussen Feins algemene hypothesen en haar percentage voor Nederland teniet te doen. Om dit gegeven toch met Feins hypothesen te verklaren, valt te opperen dat Fein voor Nederland de invloed van de SS en andere instellingen van de Duitse bezetter te laag inschatte. In deze studie is deze mogelijkheid onderzocht in de hoofdstukken over de Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst (Sipo en SD), de Vrijwillige Hulppolitie (VHP) en de Nederlandse politie. Een andere oplossing van de tegenspraak luidt dat Fein de Duitsgezindheid onder Nederlandse bestuurders onderschatte. In het hoofdstuk over burge-meesters is deze mogelijkheid onderzocht. Een weer andere oplossing houdt in dat er in Nederland meer antisemitisme heerste dan Fein dacht. Volgens De Jong (1969-1991: deel 7, 372) was de belangrijkste oorzaak voor de afwezigheid van hulp, na de angst van niet-joodse Nederlanders om voor hulp aan joden bestraft te worden, 'het ontbreken van solidariteitsgevoelens, ja de negatieve instelling tegenover joden.' Het door Fein als verklaring aangevoerde antisemitisme onderscheidde Blom en Cahen (1995: 284-287) in een racistisch antisemitisme, dat het joodse volk als een inferieur ras brandmerkte en een sociaal antisemitisme, dat joden als onaangenaam bestempelde. Aan deze twee typen negatieve instellingen voegden ze een derde soort toe. In het anti-judaïsme vloeit een afwijzing van joden voort uit de godsdienst. In dit hoofdstuk ga ik niet na of wellicht toch het antisemitisme in Nederland sterker was dan in andere landen. Wel bepaal ik voor elke Nederlandse gemeente het percentage stemmen op de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), waarbij de NSB wordt beschouwd als de belangrijkste politieke organisatie die in Nederland racistisch antisemitisme uitdroeg. Ook stel ik vast of in gemeenten met meer NSB-stemmen het percentage joodse slachtoffers hoger was. Daarnaast vul ik de laatste hypothese aan met hypothesen over anti-judaïsme binnen de verschillende levensbeschouwelijke groeperingen in Nederland. Dit leidt tot mijn eerste onderzoeksvraag in dit hoofdstuk: *in hoeverre verkleinden tijdens de Tweede Wereld-*

oorlog negatieve instellingen van de niet-joodse burgers tegenover joden de overlevingskansen van joden uit verschillende Nederlandse gemeenten?

Ruim tien jaar geleden opperden Blom (1989: 136) en Hilberg (1992) dat voor de verklaring van de verschillen in het percentage joodse slachtoffers, niet alleen naar de bezetters en hun helpers, maar ook omstanders moet worden gekeken. Blom (1989: 145) formuleerde in dit verband als één van de weinigen toegespitste hypothesen over de invloed van de structuur van de Nederlandse samenleving op de uitkomst van de jodenvervolgung. Op het bijzondere van deze structuur, welke is getypeerd als verzuild, hadden reeds eerder vele auteurs gewezen (onder andere Kruijt 1957: 33). Stuurman (1983) en Righart (1986) onderstreepten dat Nederland in dit opzicht uniek was. Volgens Blom (1989: 145, 147) was de verzuildheid verantwoordelijk voor de mentaliteit van gezagsgetrouwheid bij zowel geassimileerde joden als bij niet-joden. Deze geestgesteldheid zou hebben geleid tot een zekere acceptatie van een 'joodse zuil' toen de bezetter de joden afzonderde. Een onbedoeld gevolg daarvan kan een hoger percentage joodse slachtoffers zijn geweest.

Blom wilde met bovenstaande hypothesen verschillen tussen landen verklaren en het hoge percentage omgekomen Nederlandse joden. Ultee en Flap (1996: 188) stellen dat deze hypothesen ook kunnen worden getoetst door in plaats van landen de gemeenten van Nederland te vergelijken. Dat doe ik in dit hoofdstuk voor hypothesen over verzuildheid. Daarmee ondervang ik tevens het bezwaar dat onderzoek naar de jodenvervolgung in Nederland vaak over Amsterdam gaat (Flap & Croes 2001: 8). Diverse onderzoeken tonen aan dat in Nederland de mate van verzuildheid van gemeente tot gemeente verschilde (Blom & Misser 1985; Pennings 1991). Zoals bleek in het hoofdstuk over de gemeentelijke percentages joodse overlevenden, varieerde het percentage joodse slachtoffers eveneens van gemeente tot gemeente. Naar aanleiding van Bloms hypothese dat de verzuilde structuur van de Nederlandse samenleving gepaard ging met een mentaliteit van gezagsgetrouwheid, luidt mijn tweede onderzoeksvraag in dit hoofdstuk: *in hoeverre verkleinde tijdens de Tweede Wereldoorlog de verzuildheid de overlevingskansen van joden uit verschillende Nederlandse gemeenten?*

In het vervolg blijft de kwestie rusten hoe verzuildheid² moet worden gedefinieerd. Zoals De Rooy (1995: 382) zei, loopt de discussie over de definitie van dit verschijnsel dood in de 'steeg van het essentialisme'. De term essentialisme is gemunt door Popper (1971: deel 2, 9-21). Deze wetenschapsfilosoof achtte het formuleren van informatieve hypothesen belangrijker dan het omschrijven van termen en het vasthouden aan een definitie. De rest van dit hoofdstuk bevat een groot aantal hypothesen over de invloed van allerlei aspecten van verzuildheid op het percentage joodse slachtoffers.

Bloms hypothesen over verzuildheid handelen vooral over de mentaliteit die met deze sociale structuur gepaard ging. Daarnaast kan men opperen dat verzuildheid

2. Als over de structuur van de Nederlandse samenleving wordt gesproken, is het woord verzuiling minder op de plaats. De laatste term duidt op een proces, terwijl het bij structuren altijd om een toestand gaat. Daarom gebruik ik in dit hoofdstuk, net als Kruijt in zijn werk doet, veelal de uitdrukking verzuildheid.

ermee gepaard ging dat de netwerken van mensen elkaar nauwelijks overlaptten en het geringe aantal contacten tussen mensen met uiteenlopende levensbeschouwing de overlevingskansen van joden verlaagde. Volgens Kruijt gaan mensen niet willekeurig met elkaar om. Een sterke scheidslijn tussen bevolkingsgroepen is die tussen sociale klassen. Daarnaast vormde volgens Kruijt (1957: 33) in Nederland levensbeschouwing een belangrijke onderscheid. Een samenleving waarin levensbeschouwingen grote invloed hebben op de omgang tussen hun aanhangers, noemde hij verzuild. Daarbij maakte Kruijt (1957: 39) onderscheid tussen de dagelijkse omgang tussen mensen en omgang tussen mensen in organisaties. Hij stelde verder dat de organisatorische verzuildheid de verzuildheid in de dagelijkse omgang verscherpte. Volgens Vuijsje (1986: 126-153) was een onbedoeld gevolg van de vooroorlogse verzuildheid van Nederland, dat joden aan het begin van de oorlog weinig alledaagse contacten en organisatorische banden hadden met niet-joden. En volgens hem was een effect daarvan weer dat joden minder mogelijkheden hadden om onder te duiken. Of ook: joden in het algemeen zullen een sterke aandring hebben gehad om onder te duiken, maar in Vuijsjes gedachtegang hadden ze weinig omgang met niet-joden of kenden ze niet de juiste personen om er onderduik aan te vragen.³ Daarnaast wilden niet-joodse omstanders misschien wel helpen, maar hadden ze weinig of geen omgang met joden. Bovendien beperkt verzuildheid niet alleen de contacten tussen joden en niet-joden, maar ook die tussen leden van andere levensbeschouwingen. Zij gingen slechts om met mensen uit eigen kring en hadden dan ook minder kans om in contact te raken met personen die tijdens de onderduik van joden bijzondere diensten konden verrichten. Daarmee vermindert verzuildheid de mogelijkheden van niet-joden om hulp te bieden bij het verbergen van joden. Deze steun was nodig aangezien onderduiken meer behelsde dan een schuilplaats. Joden mochten geen auto of fiets meer bezitten en deden er geen goed aan zich getooid met ster via het openbaar vervoer naar hun onderduikadres begeven; een niet-joods iemand moest helpen. Vaak moest worden geritseld met distributiebonnen, anders konden onderduikers niet eten. Verder vergemakkelijkten valse persoonsbewijzen, die moeilijk te verkrijgen waren, de kans op een geslaagde onderduik. Bovendien moest rekening worden gehouden met 'foute' omstanders, waardoor niet elk adres een duikplaats kon zijn of kon blijven. Gedetailleerde beschrijvingen van de moeilijkheden bij het verkrijgen van distributiebonnen, valse persoonsbewijzen en meer van dergelijke zaken, zijn te vinden bij Presser (1965: deel 2, 239-286), Coolen (1979: deel 2, 190-378) en Flim (1995: 56, 67-68).

In de volgende paragrafen presenteer ik eerst hypothesen over de invloed van de NSB in gemeenten en daarna hypothesen over de gevolgen van hun levensbeschouwelijke samenstelling. Vervolgens komen hypothesen over de effecten van verzuildheid als mentaliteit aan bod en ten slotte de stelling dat verzuildheid gepaard ging met een

3. Onderduiken is een diffuus verschijnsel. Dit kan variëren van de deur niet open doen indien men wordt opgehaald, over een avond bij de burens doorbrengen tot jarenlang op verschillende adressen onderduiken. Het diffuse karakter van dit verschijnsel onderstreept echter het belang van netwerken voor onderduiken.

netwerk dat weinig contactpunten bood met mensen die onderduikers kunnen helpen en meer verzuildheid in een gemeente langs deze weg de overlevingskansen van joden verkleinde. Voordat ik hypothesen formuleer en toets, bespreek ik in de volgende paragraaf kort de gebruikte databronnen en de toegepaste statistische methoden. Tevens geef ik in die paragraaf aan welke gemeenten in de analyses van dit hoofdstuk zijn opgenomen en hoe groot de verschillen tussen hen zijn in het percentage joodse overlevenden.

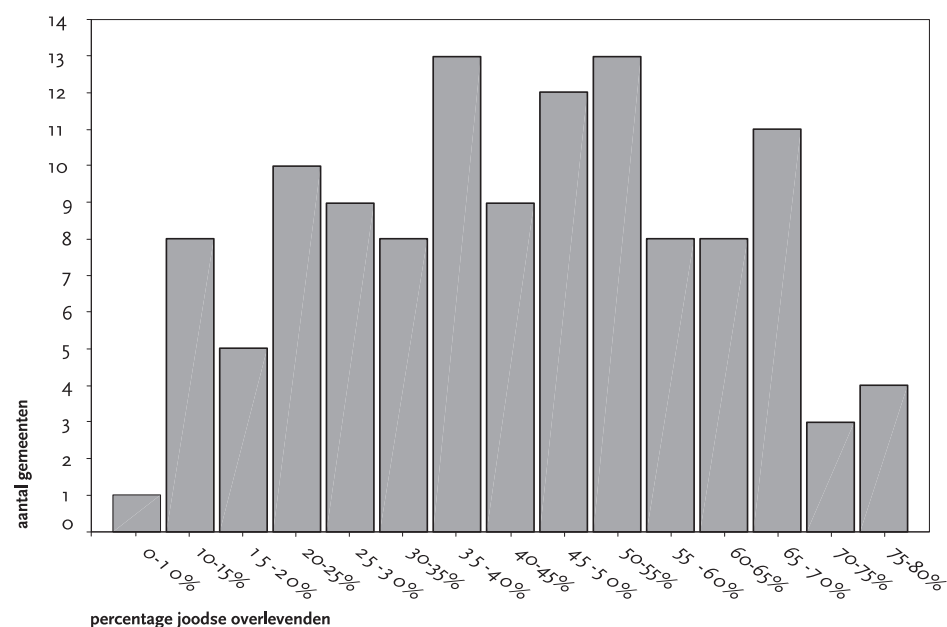
2. Databronnen en toetsingsmethoden

Hypothesen beredeneren met algemene theorieën is een belangrijk deel van onderzoekswerk. Daartoe behoort verder het vaststellen van de aanvangsvoorwaarden waarvoor onder concrete afleidingen worden gemaakt. Deze vaststelling neemt in dit proefschrift de vorm aan van gedetailleerde historische beschrijvingen. Een ander deel is de toetsing van hypothesen door een vergelijking van de concrete afleidingen met andere verzamelde gegevens. Er worden dus om twee redenen data vergaard: niet alleen om na te gaan of afleidingen opgaan, maar ook om te bepalen of aan hun aanvangsvoorwaarden wordt voldaan.

Flap, Geurts en Ultee (1997: 45-47) wezen erop dat de talrijke studies over de jodenvervolgung in één enkele gemeente zelden dezelfde vraag te berde brengen en op een telkens anders vooropgezet beschrijvingsschema berusten. Daarom zijn de gegevens uit deze monografieën nauwelijks te vergelijken, wat de toetsing van hypothesen door het naast elkaar zetten van plaatselijke studies bemoeilijkt. Dit betekent dat voor de toetsing van de hypothesen uit dit hoofdstuk moet worden gezocht naar data die voor alle gemeenten zo veel mogelijk vergelijkbaar zijn (vergelijk Kruijt 1933: 26-28). Om een dergelijke toetsing uit te voeren, moeten lokale archieven worden geraadpleegd. Aangezien alle plaatselijke lijsten met de namen van joden voor de Duitse bezetter zijn gemaakt en deze bepaalde instructies had gegeven, zijn ze redelijk met elkaar vergelijkbaar. Daarnaast moeten andere bronnen worden aangeboord. Gegevens over bijvoorbeeld de samenstelling van een gemeente naar kerkelijke gezindte zijn te ontlenen aan publicaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Ze hebben als voordeel dat de data voor de afzonderlijke gemeenten goed vergelijkbaar zijn.

Een toetsing van elke opgestelde hypothese is niet altijd mogelijk. De vereiste gegevens zullen niet steeds beschikbaar zijn. Zelfs als ze wel aanwezig zijn, kunnen de middelen ontbreken om ze in een databestand onder te brengen dat statistisch kan worden geanalyseerd. Ook is het niet gewenst om altijd alle beschikbare gegevens te gebruiken. Zo zijn in de analyses van dit hoofdstuk alleen gemeenten opgenomen waarvoor het percentage joodse overlevenden is vastgesteld op 25 of meer 'vol' joodse inwoners. De reden voor deze beperking is dat in gemeenten waar een klein aantal joden woonde, geringe absolute veranderingen zullen leiden tot grote veranderingen in het percentage joodse overlevenden. Dat maakt de resultaten van analyses moeilijk te duiden. Bovendien kan bij kleine gemeenten het geringe aantal inwoners een rol hebben gespeeld bij

Figuur 7.1: Staafdiagram van de verdeling van 122 gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners naar percentage joodse overlevenden

de aan- dan wel afwezigheid van bepaalde aspecten van verzuimdheid. Verder was het juist voor kleinere gemeenten niet altijd doenlijk de benodigde data te achterhalen.

In oktober 1941 woonden volgens de Rijksinspectie (1942) in 167 Nederlandse gemeenten 25 of meer 'vol'joden. In de meeste analyses worden hypothesen getoetst met gegevens voor 122 gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners. Voor deze gemeenten werd een lijst gevonden met de namen van hun joodse inwoners, voor de overige 45 niet.⁴

In het hoofdstuk over de gemeentelijke percentages joodse overlevenden bleek al dat deze varieerden tussen nul en honderd. Voor de 122 gemeenten is het laagste percentage 4,5 (Harlingen) en het hoogste 79,4 (Castricum). Het gemiddelde overlevingsper-

4. Voor Heerenveen en Leeuwarderadeel, gemeenten met meer dan 25 'vol'joden, zijn wel lijsten teruggevonden. Het percentage joodse overlevenden voor deze gemeenten is echter gebaseerd op een kleiner aantal. Poortugaal, waarvoor het percentage is gebaseerd op 29 'vol'joden, is uit de analyse gelaten. In deze gemeente werden bijna alle joden verpleegd in het krankzinnigengesticht Maasoord. Zeer waarschijnlijk namen zij niet of nauwelijks deel aan het openbare leven aldaar. De joden die op de registratielijst van Poortugaal staan vermeld, zijn vermoedelijk door het bestuur van het verzorgingstehuis aangemeld. De geneesheer-directeur van het 'Apeldoornsche Bosch' en sanatorium 'Rustoord' deelde in een brief aan het gemeentebestuur van Apeldoorn op 12 februari 1941 mede dat van honderden patiënten niet alle gevraagde gegevens bekend zijn en veel patiënten niet in staat zijn deze te verschaffen. Deze brief stuurde de burgemeester van Apeldoorn de volgende dag naar Lentz, hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Lentz stuurde deze brief meteen door naar de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken. Dit departement deelde Lentz op 22 maart na overleg met de Duitse autoriteiten mede, dat ten aanzien van personen die geen wettelijke vertegenwoordiger hebben en in de praktijk niet in staat blijken de verplichting tot aanmelding na te komen, degenen die de daadwerkelijke zorg op zich hebben genomen, zoals de besturen van inrichtingen, tot aanmelding zijn gehouden. Lentz stuurde dit antwoord dezelfde dag als mededeling aan alle burgemeesters (Centraal Bureau voor Genealogie (cbg), Collectie Calmeyer (CC), doos 10, map Apeldoorn).

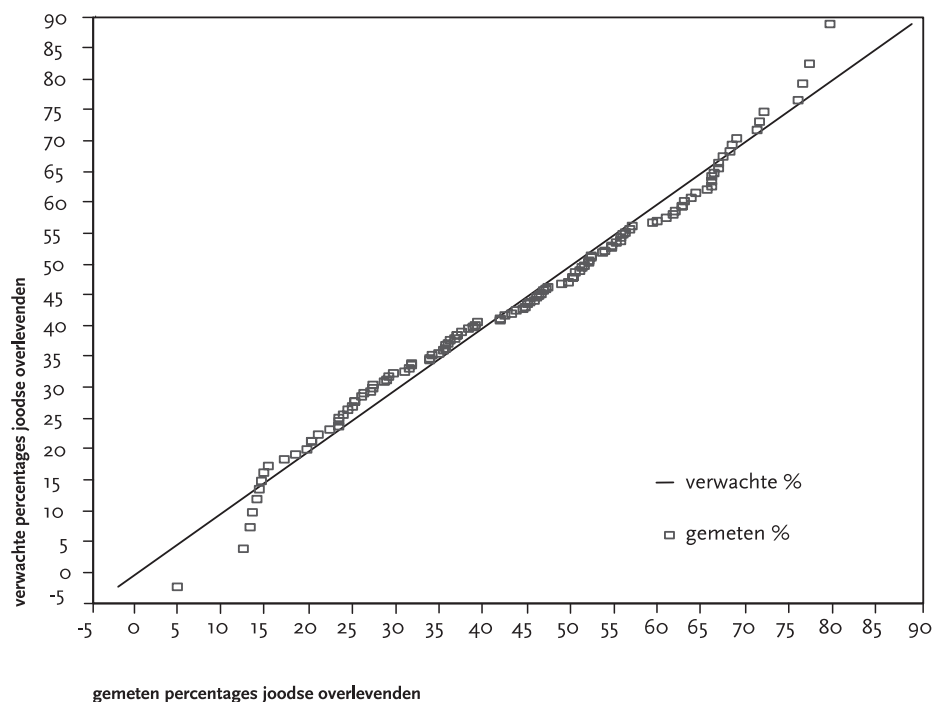
centage bedraagt 43,3 en de spreiding rond het gemiddelde is 17,7. Dit gemiddelde is uitgerekend door alle gemeenten, onafhankelijk van het aantal joodse inwoners, even zwaar te wegen en wijkt daarom af van het totale percentage omgekomen Nederlandse joden. De verdeling van het percentage overlevenden voor de 122 Nederlandse gemeenten staat in figuur 7.1.

Figuur 7.1 roept de vraag op in hoeverre het percentage overlevenden, zoals statistici zeggen, normaal is verdeeld. In welke mate wijkt de curve door de top van elke staaf af van een steekhoed? Veel analysemethoden, zoals de in dit hoofdstuk toe te passen lineaire regressie, veronderstellen dat de afhankelijke variabelen, hier het percentage joodse overlevenden, normaal is verdeeld. Volgens de Kolmogorov-Smirnov Z toets ($K-S=0,635$; $p=0,815$) is het percentage joodse overlevenden voor deze 122 gemeenten redelijk normaal verdeeld.

Dat de percentages redelijk normaal zijn verdeeld, is ook te zien in figuur 7.2. Hierin zijn voor de 122 gemeenten de gemeten percentages overlevenden afgezet tegen de percentages die worden verwacht als de verdeling van de gemeenten naar het percentage overlevenden statistisch gesproken normaal is en het gemiddelde en de standaarddeviatie van deze verdeling overeenkomen met het waargenomen gemiddelde en de geobserveerde standaarddeviatie. Als de verdeling van een verschijnsel normaal is, ligt 95% van de gemeten waarden tussen het gemiddelde minus twee keer de standaardafwijking en het gemiddelde plus twee keer de standaardafwijking (Baarda & De Goede 1994: 204). Van de 122 gemeenten liggen alleen het laagste percentage overlevenden (4,5%) en het hoogste percentage overlevenden (79,4%) buiten dit gebied. Dit betekent dat meer dan 95% van de percentages overlevenden binnen het 95%-interval ligt. Daarmee voldoen mijn gemeenten redelijk aan de eis dat de verdeling naar het percentage joodse overlevenden statistisch gesproken normaal is.

De hypothesen waarvoor gegevens beschikbaar zijn, worden in dit hoofdstuk op betrekkelijk eenvoudige wijze getoetst. Ik voer bivariate lineaire regressie uit, presenteer ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten en let op hun statistische significantie. Voor de toetsing van sommige hypothesen benut ik meerdere indicatoren. In de hierbij behorende bivariate analyses bepaal ik welke van deze indicatoren een significante samenhang vertonen met het percentage joodse overlevenden. Als meer dan één aanwijzing een significant verband te zien geeft, let ik er op of een coëfficiënt ook bij scherpere grenzen (afgemeten aan de overschrijdingskans) significant is. Aan het einde van dit hoofdstuk geef ik aan welke van de in dit hoofdstuk theoretisch beredeneerde, met behulp van concrete indicatoren gemeten en op eenvoudige wijze wat betreft hun invloed op joodse overlevingskansen onderzochte factoren dienen te worden opgenomen in de analyses die in hoofdstuk elf van deze studie worden uitgevoerd. Dan wordt vastgesteld welke hypothesen stand houden bij een toetsing waarin verschillende factoren tegelijk zijn betrokken. Deze analyses houden er, in tegenstelling met de analyses in dit hoofdstuk, rekening mee dat de gemeenten waarover dit hoofdstuk handelt, verschillen in aantal joodse inwoners. Met de in hoofdstuk elf toe te passen multivariate

Figuur 7.2: De gemeten percentages joodse overlevenden afgezet tegen de verwachte percentages joodse overlevenden in 122 gemeenten met 25 of meer 'vol'joods inwoners

en multiniveau technieken komen we dichterbij een antwoord op de vraag of behalve de mentaliteiten van mensen, ook sociale netwerken gevolgen hebben voor de overlevingskansen van joden en welke factoren er meer en welke er minder toe doen.

3. De NSB als levensbeschouwing met racistisch gedachtegoed

Sinds de invoering van algemeen kiesrecht in Nederland na de Eerste Wereldoorlog, hebben er in Nederland rechtsautoritaire groepen bestaan. In de jaren twintig behaalden ze slechts een gering aantal stemmen bij verkiezingen (Minderaa 1982: 35). In het Nederland van de jaren dertig was de NSB de veruit grootste politieke partij met een rechtsautoritair programma. Bij de verkiezing voor de Provinciale Staten in 1935 behaalde ze 8%, bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937 kreeg ze 4,5% en bij de statenverkiezingen in 1939 legde ze beslag op 3,9% van de stemmen (Minderaa 1982: 38-39).

De persoon die in 1931 de NSB oprichtte, A. Mussert, nam zich aanvankelijk een voorbeeld aan het Italiaanse fascisme (Kooy 1982: 2); antisemitisme viel toen bij hem nauwelijks te bespeuren (De Jong 1969-1991: deel 1, 285). In 1933 schreef Mussert nog dat de NSB principieel niet antisemitisch is (De Jong 1969-1991: deel 1, 326). In 1934 voltrok zich in Brochure IV van de NSB een verandering. Volgens De Jong (1969-1991: deel 1,

327) werd toen de rassenleer de voordeur uitgeworpen en door de achterdeur weer binnengehaald. In de jaren daarna sloeg *Volk en Vaderland*, het weekblad van de NSB, een steeds sterker antisemitische toon aan (De Jong 1969-1991: deel 1, 328). Het Comité van waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen stelde in haar derde brochure (1936: 24) dat de officiële opvattingen van de NSB kiemen van antisemitisme bevatten en tal van officieuze opvattingen van deze partij en daden van haar leden 'nader tot het werkelijke antisemitisme' staan. Het Comité somde ook ettelijke antisemitische daden van NSB'ers in 1935 en 1936 op.

In het midden van de jaren dertig ging de NSB zich minder oriënteren op het Italiaanse fascisme en meer op het Duitse nationaal-socialisme (De Jong 1969-1991: deel 1, 330; Kooy 1982: 5). Dat niet alle eerste kiezers deze verandering steunden, bleek bij de verkiezingen in 1937 (Minderaa 1982: 49, 65). Het percentage stemmen in 1937 was de helft kleiner dan in 1935 (Minderaa 1982: 35).⁵ Het ledental van de NSB was in 1937 wel hoger dan in 1935. Telde deze beweging in 1935 aan de vooravond van de statenverkiezingen 36.000 leden, een jaar later was dit aantal 55.000. Daarna daalde het ledental tot het begin van de bezetting: ten tijde van de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937 had de NSB 44.000 leden en rond de verkiezingen in 1939 voor de Provinciale Staten 34.000 (De Jong 1969-1991: deel 1, 312).

Onder de kleiner wordende groep NSB-leden vond de uit Duitsland overgewaai-de rassenleer veel weerklank. Dit bleek bij een toespraak van Mussert in oktober 1938 in Amsterdam voor 9.000 aanhangers. Toen Mussert vroeg 'zijn wij antisemiet, ja of neen?', antwoordden de aanwezigen met een juichend 'ja' (De Jong 1969-1991: deel 1, 330). In die tijd besloot Mussert geen joden als lid van de NSB toe te laten. Het geringe aantal dat lid was, mocht dat blijven. Enkele maanden later werd binnen de NSB niet meer het 'internationale Jodendom' maar 'het Joodse volk' tot vijand bestempeld (De Jong 1969-1991: deel 1, 330).⁶

In 1938 zei Mussert tevens dat de joden die na de Eerste Wereldoorlog naar Nederland waren geëmigreerd, gedwongen moesten worden door te reizen. De overige joden mochten in Nederland blijven. Naar aanleiding van de Reichskristallnacht eind 1938 ontwierp Mussert het Guyana plan (De Jong 1969-1991: deel 1, 331). Dit hield in dat Suriname, Brits Guyana en Frans Guyana door Nederland, Engeland en Frankrijk werden afgestaan voor de inrichting van een 'Joods Nationaal Tehuis' (De Jong 1969-1991: deel 1, 538). Met dit plan liep Mussert in de pas met het antisemitisme in Duitsland. Daar werd vanaf 1939 tot 1942 gewerkt aan een 'territoriale oplossing' voor 'het joodse vraagstuk'. In dit kader werd gedwongen verhuizing naar het eiland Madagaskar overwogen (De Jong 1969-1991: deel 1, 539; deel 4, 744).

Trok de NSB een hoger percentage stemmen onder de inwoners van gemeenten

5. De daling was mede gevolg van verzet van politieke, sociale en kerkelijke groeperingen (Minderaa 1982: 65).

6. Joodse NSB-leden werden in de oorlog ondergebracht in een kamp voor NSB-joden bij Doetinchem. In dit kamp zaten ook enkele joden aan wie Mussert bijzondere eer wilde bewijzen. Allen zijn naar Theresienstadt gedeporteerd, een aantal overleefde (Michman, Beem & Michman 1999: 331-332).

waar meer joden woonden? Deze vraag berust op de hypothese dat een bepaalde bekendheid van niet-joden met joden een voorwaarde is voor racistisch antisemitisme. Om de samenhang tussen stemmen op de NSB en het aantal joden te bepalen, gebruik ik twee soorten maten voor het aantal joden. De eerste is het absolute aantal joden in een gemeente. Dit aantal verschaft een aanwijzing voor de mate van zichtbaarheid van joden.⁷ De tweede is het aantal joodse inwoners van een gemeente als percentage van het totale aantal inwoners in 1941 in die gemeente. Dit getal is een indicator voor de aanwezigheid van joden in een gemeente. Van beide maten verwacht ik dat zij positief samenhangen met het percentage NSB-stemmen.

Voor de aantallen joodse inwoners benutte ik de resultaten van de telling in 1941 van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters (1942), voor het totaal aantal inwoners in 1941 Pyttersen's Nederlandsche staatsalmanak (1942). Ik maakte zowel indicatoren voor het absolute en relatieve aantal 'vol'- 'kwart'- en 'half'joden tezamen, als voor de absolute en relatieve aantallen voor alleen 'vol'joden en voor alleen 'kwart'- en 'half'joden.⁸ Mogelijk was het de assimilatie die kiezers noopte op de NSB te stemmen. Volgens een racistisch antisemitisme zijn bepaalde typen bloed slechter dan andere, waarbij gemengd bloed slechter is dan het slechtste zuivere bloed omdat het betere zuivere bloed door rassenschande wordt vergiftigd (Presser 1965: deel 2, 87). Verder benut ik naast de percentages NSB-stemmen in 1935⁹, de percentages voor de verkiezingen uit 1937¹⁰ en 1939.¹¹

Volgens De Jong (1969-1991: deel 1, 313) had de NSB meer leden in grote steden. Passchier en Van der Wusten (1979: 264-265) vonden bij een statistische analyse van het verband tussen gemeentekennmerken en het percentage NSB-stemmen, dat de NSB relatief meer stemmen trok in stedelijke gemeenten, gemeten als het percentage personen werkzaam buiten de agrarische sector. In de berekeningen van dit hoofdstuk ter beantwoording van de vraag of de NSB een hoger percentage stemmen trok in gemeenten met meer joden, controleer ik daarom voor het aantal inwoners van een gemeente in 1941.¹²

De aldus berekende regressiecoëfficiënten staan in tabel 7.1. Ze geven aan dat de mate van zichtbaarheid van joden het verwachte positieve verband vertoont met het percentage stemmen op de NSB. De mate van aanwezigheid vertoont eveneens het verwachte verband met het percentage stemmen op de NSB. Het effect van aanwezigheid lijkt, gezien de grootte van de overschrijdingskansen waarop wordt gelet

7. Als joden in bepaalde wijken van een stad wonen, is de zichtbaarheidsmaat minder bruikbaar. Volgens Blom en Cahen (1995: 257) vormden in Nederland joden nooit de meerderheid in een wijk. Gans (1978: 392) stelt aan de hand van de volkstelling van 1930 dat enige Amsterdamse wijken meer dan 50% joodse inwoners hadden. In het *Statistisch jaarboek der Gemeente Amsterdam 1940-1944* (1949: 71-72) is Amsterdam opgedeeld in 56 wijken, waarvan er in mei 1941 vier meer dan 50% joodse inwoners hadden: de Weesperstraat en omgeving (70,2%), de overige Jodenbuurt en Hoogte Kadijk (57,6%), de Plantage en Sarphatistraat en omgeving (51,6%) en de Afrikaanse buurt (58,1%).

8. Omdat het aantal joodse inwoners in gemeenten scheef is verdeeld en sommige gemeenten veel meer joodse inwoners hadden, nam ik de logaritme.

9. CBS; *Statistisch overzicht verkiezingen 1935*.

10. CBS; *Statistisch overzicht verkiezingen 1937*.

11. Ongepubliceerde verkiezingscijfers van het CBS.

12. *Pyttersen's Nederlandsche staatsalmanak voor iedereen* (1942). Omdat het aantal inwoners scheef is verdeeld en sommige gemeenten veel meer inwoners hadden, nam ik de logaritme.

bij de bepaling van significanties, duidelijker te zijn dan dat van zichtbaarheid. Deze bevindingen gelden zowel als wordt uitgegaan van het percentage NSB-stemmen in 1935 als voor het percentage NSB-stemmen in 1937, als voor het percentage NSB-stemmen in 1939. Opvallend is dat het gevonden verband zowel geldt voor het aantal en het percentage 'kwart' en 'half'joden als voor het aantal en percentage 'vol'joden. Dit kan erop duiden dat de assimilatie van joden, blijkend uit het aantal kinderen dat werd geboren uit een huwelijk dat wat kerkelijke gezindte betreft gemengd was, de weerstand tegen joden, afgelezen aan het percentage stemmen op de NSB, niet verkleinde.

Tabel 7.1: Lineaire regressie effecten van de logaritme van het aantal joodse inwoners en het percentage joodse inwoners in 1941 op het percentages stemmen op de NSB, gecontroleerd voor de logaritmen van het totaal aantal inwoners 1941 (n=122)

	% NSB stemmen 1935	% NSB stemmen 1937	% NSB stemmen 1939
Log aantal 'kwart'-, 'half'- en 'vol'joden	1,253*	0,794**	0,846**
Log aantal 'vol'joden	0,955~	0,655*	0,748**
Log aantal 'kwart'- en 'half'joden	1,073**	0,497*	0,361~
% 'kwart'-, 'half'- en 'vol'joden	0,906**	0,615***	0,621***
% 'vol'joden	0,875*	0,628**	0,658**
% 'kwart'- en 'half'joden	7,847***	4,388***	3,733**

***=p<0,001; **=p<0,01; *=p<0,05; ~=p<0,1

Tabel 7.1 laat het ook toe hypothesen te toetsen ter beantwoording van de vraag bij welke verkiezingen de samenhang tussen het percentage joden en het percentage NSB-stemmen sterker was. Hierboven stelde ik dat de NSB steeds racistischer werd. Daarom verwacht ik het grootste effect voor de verkiezingen in 1939 en het kleinste voor die in 1935. Volgens tabel 7.1 is dat niet het geval. De regressiecoëfficiënten zijn hoger voor de verkiezingen in 1935.

De belangrijkste verwachting van deze paragraaf luidt dat in gemeenten waar de NSB voor het begin van de bezetting relatief meer stemmen behaalde, er meer racistisch antisemitisme onder de bevolking leefde en het percentage joodse overlevenden lager was.

Voor de stelling dat NSB'ers niet alleen antisemitisme koesterden, maar daar tijdens de bezetting ook naar handelden, zijn talrijke voorbeelden te vinden. Volgens Ultee en Luijckx (2001: 139), die alle artikelen uit de oorlogsjaren over joden in het *Nationale Dagblad* in kaart brachten, moedigde deze NSB-krant de vervolging van joden aan. Hier komt bij dat bepaalde NSB-kringleiders een oogje in het zeil hielden en hun bevindingen rapporteerden aan officiële instanties. Zo drong Van Ittersum, kringleider van de NSB in Overijssel, op 28 oktober 1941 bij Von Bönninghausen, commissaris van de provincie Overijssel, aan op politieoptreden. Dat deed hij in een brief waarin hij wees op een joodse vrouw die het marktverbod had overtreden en niet door de politie

was weggestuurd. Ook deed volgens hem de politie niets tegen joden die het verbod op het bezoeken van cafés en hotels overtraden.¹³

Daarnaast waren gewone leden van de NSB erop attent dat anti-joodse verordeningen werden nageleefd. Na het verbod aan joden om niet-joods huispersoneel in dienst te hebben, werd een niet-joods dienstmeisje door de NSB-buren van haar joodse werkgever aangesproken. Als zij nog langer op dit adres bleef, zouden ze haar aangeven (Citroen 1988: 39). In Leeuwarden werd Herman Wallega kort na de verplichting tot het dragen van de ster door NSB'ers gesnapt bij het kopen van appels voordat de winkeltijd voor joden inging. Zij brachten hem naar de SD, waarna hij naar strafkamp Amersfoort ging (De Jong 1975: 59). NSB'ers droegen ook bij aan de deportatie van joden. Presser (1965: deel 2, 242) stelt dat het platteland in de jaren van de onderduik deerlijk te lijden had van NSB'ers met kennis van de omgeving. Groen (1994: 243) schrijft dat ruim de helft van de veroordeelde onderduikverraders geen lid of sympathisant van een collaborerende politieke partij was. Dit betekent dat bijna de helft van de veroordeelden wel NSB-lid was, een hoger percentage dan het toeval doet verwachten. Het percentage NSB'ers in de Nederlandse bevolking bedroeg namelijk twee.¹⁴ Van Liempt (2002: 12, 55) vermeldt dat NSB'ers van de *Hausraterfassung* vanaf maart 1943 tegen betaling van een premie op zoek gingen naar joodse onderduikers.

De hypothese dat in een gemeente waar de NSB een hoger percentage stemmen behaalde, het percentage joodse overlevenden lager zal zijn, heb ik getoetst door uit te gaan van het percentage NSB-stemmen bij de verkiezingen in 1939. De gegevens voor dat jaar liggen het dichtst bij 1942, het jaar waarin de stelselmatige deportatie van joden begon. Tabel 7.2 leert dat de hypothese in dit geval niet strookt met de gegevens voor gemeenten met 25 of meer joodse inwoners: de regressiecoëfficiënt is niet significant.

Tabel 7.2: **Bivariate effecten van het percentage NSB-stemmen op het percentage joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners**

	Constante	b-coëfficiënt	N
% NSB-stemmen 1935	40,240***	0,351	122
% NSB-stemmen 1937	43,196***	0,019	122
% NSB-stemmen 1939	42,701***	0,128	122

***= $p < 0,001$

13. Historisch Centrum Overijssel, archief provinciaal bestuur Overijssel, 1921-1949-1970: 8933.

14. In 1942, op het hoogtepunt van de Duitse macht, waren 100.000 Nederlanders lid van de NSB (*Meldung aus den Niederlanden. Sonderbericht: Jahrbuch 1942*, p. 48). Dit cijfer is een momentopname. Het totaal aantal inwoners in Nederland dat lid of ooit lid was geweest van de NSB moet hoger zijn geweest. De Jong (1969-1991: deel 6, 383) stelt dat tussen april 1941 en december 1943 bijna 67.000 leden toetraden en 24.000 bedankten. Tot deze 24.000 leden die bedankten, behoorden slechts weinigen die voor mei 1940 al lid waren van de NSB. Van degenen die lid werden na mei 1940, was 12% al eens lid van de NSB geweest in de jaren dertig. Aangezien de teller van de NSB ledenadministratie in 1939 op 90.000 stond en de NSB eind 1939 ongeveer 30.000 leden telde (Schöffers 1956: 67), werden 7.000 personen na mei 1940 opnieuw lid van de NSB. Ik schat daarom het aantal mensen dat ooit lid van de NSB was tussen 1931 en 1944 op 150.000 (90.000+67.000-7.000).

Tabel 7.1 liet zien dat de regressie van het percentage joodse inwoners en het aantal joodse inwoners op het percentage stemmen voor de NSB tijdens de verkiezingen van 1935 en 1937 significant was. Daarom toets ik in tabel 7.2 tevens de hypothese dat in een gemeente waar de NSB tijdens de verkiezingen van 1935 of 1937 meer mensen trok, het percentage joodse overlevenden lager zal zijn. Deze hypothese blijkt evenmin steun te vinden in tabel 7.2.

Een mogelijke verklaring voor het ontbreken van de verwachte effecten, is dat de joodse inwoners in gemeenten met hogere percentages NSB-stemmen eerder op hun hoede waren en sneller in dreigende situaties onderdoken. Deze *ad hoc* verklaring wordt hier niet nader onderzocht. Er zijn geen nieuwe gegevens voorhanden om haar te toetsen.

4. Overlevingskansen en de kerkelijke gezindte van niet-joden

Ik formuleer nu meerdere hypothesen over het verband tussen de godsdienstige samenstelling van een gemeente en het percentage joodse overlevenden. Hiertoe vat ik kerkelijke gezindten niet als louter namen op, maar orden ik ze naar bepaalde beginnelen. In paragraaf 4.1 stel ik dat voor 1940 anti-judaïsme het sterkst was bij katholieken, minder sterk onder hervormden, nog zwakker voor gereformeerden en het zwakst bij onkerkelijken. Met deze rangorde leid ik af dat het effect van het percentage christenen op het percentage joodse overlevenden negatief is, waarbij de invloed van het percentage katholieken groter is dan die van het percentage hervormden en het laatste effect groter dan dat van het percentage gereformeerden. Bijna per definitie (als wordt afgezien van de lage percentages mensen met een 'overige' gezindte) wordt dan verwacht dat het percentage onkerkelijken een positief effect heeft.

De bevindingen blijken echter niet met deze veronderstelling over de sterkte van het anti-judaïsme te kloppen: de analyses wijzen uit dat als het percentage katholieken in een gemeente hoger was, de overlevingskans van de joodse inwoners van die gemeente ook hoger was. Verder blijkt dat in gemeenten met procentueel meer gereformeerden de overlevingskans van joodse inwoners lager was dan in gemeenten met procentueel minder gereformeerde inwoners. Daarom orden ik in paragraaf 4.2 de kerkelijke gezindten naar de mate waarin ze tijdens de oorlog hebben geprotesteerd tegen anti-joodse maatregelen. De gereformeerden en hervormden deden dat bijna altijd gezamenlijk en meer dan de katholieken. Ook de zo verkregen voorspellingen blijken niet volledig op te gaan. In paragraaf 4.3 behandel ik vervolgens de verschillen tussen de kerkelijke gezindten in de mate waarin ze tijdens de oorlogsjaren een hechte groepering vormden. Op grond van cijfers over naoorlogs kerkbezoek en vooroorlogse indrukken, veronderstel ik dat hervormden tijdens de oorlogsjaren minder naar de kerk gingen dan gereformeerden en katholieken en dat de van de kansel afgelezen protesten tegen de jodenvervolgving minder effect hadden op hervormden dan op gereformeerden en katholieken. Verder meet ik de hechtheid van een kerkelijke groepering af aan het aantal kerkleden dat in een gemeente onder de hoede viel van één predikant of

Figuur 7.3: Opsplitsing van vragen over de gevolgen van de samenstelling van gemeenten naar kerkelijke gezindte voor het percentage omgekomen joden

pastoor. Hoe lager dit aantal en daarmee hoe hoger de predikanten- of pastoorsdichtheid is, des te hechter is een groepering. Ten slotte stel ik dat een kerkgenootschap een hechtere groepering vormt als het een sterker centraal gezag kent. Mensen zullen in een straf geleide kerk beginselen meer navolgen dan in een minder strakke organisatie. De slotsom is weer dat de afleidingen niet stroken met de reeds gememoreerde onderzoeksbevindingen.

In de vorige alinea gaf ik aan dat ik meerdere hypothesen ga toetsen. Dit 'overstappen' van de ene op de andere hypothese is ingegeven door Durkheims algemene stelling dat mensen die hechter in een groep zijn geïntegreerd, zich de binnen die groep levende opvattingen meer eigen hebben gemaakt en zij de normen van die groep sterker naleven (Durkheim 1951; vergelijk Ultee, Arts & Flap 1992: 76-90). Deze opvattingen en normen kunnen drijfveren zijn om joden juist wel of juist niet te helpen. De aanwezigheid van bepaalde opvattingen en normen meet ik af aan twee zaken: het vooroorlogse anti-judaïsme en de mate waarin elke gezindte tijdens de oorlog tegen de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter protesteerde. De mate van integratie van een kerk blijkt uit drie verschijnselen. Ten eerste uit de mate waarin levensbeschouwingen verschillen wat betreft kerkgang. Ten tweede is daar de mate waarin gezindten uiteenlopen naar het aantal personen waarover één zielzorger waakte. Ten derde blijkt de mate van integratie van een kerkgenootschap uit de mate waarin een kerk van bovenaf wordt geleid. Figuur 7.3 toont deze reeks van vragen over de gevolgen van de samenstelling van een gemeente naar kerkelijke gezindte voor de overlevingskansen van joden uit deze gemeente.

4.1 Gevoelens van anti-judaïsme onder christenen en onkerkelijken

De leiding van de Raad van Kerken, die zowel de Gereformeerde kerken als de Nederlands Hervormde Kerk omvat, stelden in 1979: 'Christenen hebben door een verkeerd gebruik van bepaalde teksten uit de bijbel, door discriminatie, jodenhaat en pogroms mede de weg gebaad, die uiteindelijk is uitgelopen op de vernietigingskampen in Nazi-Duitsland' (Jansen 1981: 419). In 1995 erkenden de bisschoppen van de Nederlandse Rooms-katholieke Kerk dat 'een traditie van theologie en kerkelijk anti-judaïsme heeft bijgedragen tot het ontstaan van een klimaat waarin de 'sjoa' kon plaatsvinden.

Een zogenoemde 'catechese van de verguizing' leerde dat het jodendom na de dood van Christus verworpen zou zijn. Mede door zulke tradities stonden ook in ons land katholieken soms gereserveerd tegenover joden, soms zelfs onverschillig of afkerig' (Katholiek Nieuwsblad 27 oktober 1995).

Eeuwenlang maakte anti-judaïsme onder katholieken opgang. Rond 1900 gingen bepaalde katholieken in Nederland sommige vooroordelen over joden geheel of gedeeltelijk afwijzen. Zo werd het geloof in een joodse wereldsamenzwering toen niet alom meer gedragen (Konig 1997: 13). Ook de aantijging dat joden uit rituele motieven christenkinderen vermoorden om hun bloed in paasbrood te verwerken, werd door enkele katholieken veroordeeld. Twintig jaar later begon hun kritiek in brede katholieke kring door te dringen (Ramakers 1990: 87-88). Het biologisch racisme dat in Duitsland opkwam, sloeg niet aan bij Nederlandse katholieken. In de ogen van de kerk was deze rassentheorie niet te verenigen met de stelling dat alle mensen van Adam en Eva afstammen en daarmee gelijkwaardig zijn (Konig 1997: 13). De Nederlandse katholieken volgden hierin Rome. Desondanks kwamen tal van anti-joodse typering en nog steeds voor in katholieke periodieken. In de meest welwillende publicaties over joden bleef bekering van joden het hoofddoel (Blom & Cahen 1995: 285).

Zowel onder katholieken als onder protestanten bestonden irritaties over de onwil van joden om Jezus als de Messias te erkennen (Blom & Cahen 1995: 284). Vele protestanten meenden daarnaast dat zij, en niet het joodse volk, Gods uitverkorenen waren. Daarom baden zij voor de bekering van de joden. Menig protestant vond ook dat er zending onder de joden moest worden bedreven. Tot de Duitse inval waren er geen grote veranderingen in de houding van de meeste Nederlandse protestanten ten aanzien van de joden (Konig 1997: 17-18).

Al met al waren de anti-judaïstische gevoelens onder de christenen in Nederland volop aanwezig. In hoeverre er onder onkerkelijken gevoelens van anti-judaïsme leefden, valt moeilijk te achterhalen, er waren geen krachtige organisaties voor onkerkelijken. Wel kan worden verondersteld dat voor de Tweede Wereldoorlog de liberale politieke partijen, de sociaal-democratische en de communistische partij betrekkelijk veel joodse stemmen trokken en joden naar politieke organen afvaardigden. In diverse liberale partijen waren joden actief zoals Wertheim, Van Raalte, H.L. Drucker en Aletta Jacobs (Blom & Cahen 1995: 278). In Amsterdam waren aan het begin van de jaren dertig vier van de zes wethouders joods: E.J. Abrahams van de vrijzinnig-democraten en E. Boekman, S. de Miranda en E. Polak van de sociaal-democraten. Een belangrijk figuur in de sociaal-democratische arbeidersbeweging was H. Polak (Bloemgarten 1996). Enkele andere actieve joodse personen in socialistische kring waren de marxistisch geïnspireerde economen S. Kleerekoper en S. de Wolff, de zionist Nehemia de Lieme en de communistische politici D. Wijnkoop en P. de Groot (Blom en Cahen 1995: 281).¹⁵ Veel activiteiten op het terrein van economie, cultuur en vrije tijd ondernamen joden in libera-

15. Kleine biografieën over deze joodse personen zijn te vinden in Gans (1999).

le en socialistische verbanden (Blom & Cahen 1995: 278; vergelijk Caransa 1984: passim). Zo kenden enige afdelingen van de Arbeidersjeugdcentrale (AJC) een hoog percentage joodse leden (Naarden 1989).

Veronderstellend dat onder onkerkelijken minder anti-judaïstische gevoelens heersten dan onder christenen, zal bij een hoger percentage onkerkelijken in een gemeente het percentage joodse overlevenden voor die gemeente hoger zijn. Voor de nu volgende analyse is het percentage onkerkelijken ontleend van de volkstelling van 1930.¹⁶ Uit tabel 7.3 blijkt dat de invloed van het percentage onkerkelijken niet significant is en de hypothese niet wordt ondersteund. Dit betekent dat onkerkelijken even anti-judaïstisch kunnen zijn als kerkleden.¹⁷ Tevens wijst dit resultaat erop dat het gedienstig is christenen te onderscheiden in katholieken en protestanten en de protestanten in gereformeerden en Nederlands-hervormden.

Tabel 7.3: **Bivariate effecten van percentages inwoners van christelijke confessies in 1930 op het percentage joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'joden**

	Constante	b-coëfficiënt	N
% onkerkelijken	44,288***	-0,072	122
% christenen	40,587***	0,033	122
%katholieken	39,778***	0,107~	122
% katholieken (zonder Limburg en Noord-Brabant)	38,878***	0,151~	108
% protestanten	49,401***	-0,127*	122
% gereformeerden	47,704***	-0,474*	122
% gereformeerden (zonder Drenthe, Friesland en Groningen)	49,094***	-0,265	101
% Nederlands Hervormden	48,055***	-0,123	122

***=p<0,001; *=p<0,05; ~=p <0,1

Als het percentage onkerkelijken in een gemeente geen effect heeft, zal het percentage christenen dat ook niet hebben. Tabel 7.3 wijst dat uit, zelfs als het percentage christenen gelijk wordt gesteld aan het percentage gereformeerden plus het percentage katholieken plus het percentage hervormden (en wordt afgezien van de andere kerkelijke gezindten).

De volgende veronderstelling luidt dat, van alle christenen, het anti-judaïsme onder katholieken het sterkste was. De sterk negatieve houding over joden binnen het katholicisme was wel veranderd, maar niet veel. Sommige bisschoppen en priesters zochten in de eerste decennia van de twintigste eeuw toenadering tot joden in de vereniging Amici Israël. Deze vereniging werd echter in 1928 door Rome verboden. Hier

16. Gegevens over de godsdienstige samenstelling van gemeenten ontleen ik aan CBS, volkstelling 31 December 1930. Met dank aan M. de Kwaasteniet voor het beschikbaar stellen van deze data in digitale vorm. Vanaf de volkstelling van 1920 kon men opgeven dat men niet meer gerekend wenste te worden waartoe men door geboorte, doop, belijdenis of besnijdenis behoorde. In de uitkomsten van 1930 zijn deze personen geteld onder de groep 'zonder kerkelijke gezindte' (Kruijt 1933: 29; Bureau van statistiek der gemeente Amsterdam 1934: xi).

17. Kruijt (1933: 11-20) stelt dat de categorie onkerkelijken alles behalve homogeen is. De verschillende typen onkerkelijken zijn echter niet of nauwelijks kwantitatief vast te stellen (Kruijt 1933: 20-21).

komt bij dat de Nederlandse bisschoppen in 1924 omgang en huiselijke gemeenschap met joden hadden verboden, evenals het dienen onder een joodse werkgever (Blom & Cahen 1995: 285; Konig 1997: 14). Daarentegen verwierp Pius XI, die van 1922 tot 1939 paus was, het antisemitisme. Hij sprak zelfs de woorden '...in geestelijke zin zijn wij allen semieten' (Jansen 1981: 206-207). Hoewel hij daarmee de eerste Paus was die publiekelijk de verwantschap van christenen met joden verkondigde, deed hij deze uitspraak pas in 1938 en alleen voor een groep pelgrims uit België. Bovendien heeft Pius XII, die na Pius XI tot 1958 aan het hoofd van de katholieke hiërarchie stond, deze uitspraak niet herhaald. Daarnaast werden de joden in de katholieke liturgie van voor de Tweede Wereldoorlog beschouwd als de moordenaars van Christus (Blom & Cahen 1995: 284). Als wordt aangenomen dat onder protestanten de joden minder nadrukkelijk als de moordenaars van Christus gelden, luidt de verwachting dat het negatieve effect van het percentage katholieken in een gemeente op het percentage overlevende joden groter is dan het negatieve effect van het percentage protestanten.

Om deze hypothese te toetsen is het percentage katholieken in een gemeente opgespoord. Het percentage protestanten is gelijkgesteld aan het percentage personen behorende tot de Gereformeerde Kerken plus het percentage Nederlands-hervormden. De analyse voor het percentage katholieken in tabel 7.3 leert dat een hoger percentage katholieken in een gemeente significant samengaat met een hoger percentage overlevende joden. Verder blijkt dat een hoger percentage protestanten in een gemeente samengaat met een significant lager percentage overlevende joden. De hypothese over katholieken wordt door deze resultaten ontkracht, evenals de hypothese dat het effect van het percentage protestanten kleiner zal zijn dan het effect van het percentage katholieken.

Mijn volgende veronderstelling betreft het anti-judaïsme van gereformeerden vergeleken met dat van hervormden. Hoewel in protestantse kring de bestaande visie op de joden en het jodendom gehandhaafd bleef (Konig 1997: 17-18), was dit niet het geval onder gereformeerden. Zij discussieerden tussen november 1938 en mei 1940 over de consequenties die men diende te verbinden aan de jodenvervolging in Duitsland en Oostenrijk. Er tekenden zich toen twee richtingen in het denken over joden af. Ten eerste een antithetische richting, die het jodendom wilde bestrijden als een valse religie; ten tweede een filosemitische, die ervan overtuigd bleef dat God op één of andere manier trouw zou bewijzen aan zijn oude volk (Van Klinken 1996: 369). De antithetische lijn zag in de geschiedenis geloof en ongeloof steeds scherper tegenover elkaar staan, en meende dat de spanning tussen beiden een climax naderde. De joden stonden daarbij aan de kant van het ongeloof, en hadden de keuze zich te bekeren of onder te gaan. De filosemitische lijn was sterker geneigd om de jodenvervolging te zien als een aanval op 'de beminden om der vaderen wil', maar zag net als de antithetische lijn achter de jodenvervolging Gods hand (Van Klinken 1996: 369).

Een opmerkelijk gevolg was dat rond 1940 de beide richtingen in het gereformeerde denken over de joden elkaar in praktisch opzicht dicht naderden: actieve deel-

name aan de jodenvervolging was moreel verwerpelijk, maar niettemin werd in de vervolging Gods leidende hand in de geschiedenis zichtbaar (Van Klinken 1996: 370). Het handelen van de gereformeerden moest niet zozeer gericht zijn op het voorkomen van de vervolging als zodanig, maar op het bevorderen van het doel dat God daarmee voor ogen stond: de bekering van de joden (Van Klinken 1996: 371). Concreet betekende dit meer zending onder de joden. Toen de jodenvervolging verscherpte, vond echter een ommekeer plaats: de vervolgingen werden een appèl aan het geweten van de gereformeerden. Het gebod tot naastenliefde werd uiteindelijk gesteld boven de gedachte dat God met de jodenvervolging zijn eigen bedoeling had (Van Klinken 1996: 371). De Jong (1969-1991: deel 6, 347) beweerde zelfs, op overigens onduidelijke gronden, dat de gereformeerden waren oververtegenwoordigd onder de personen die joden onderduik boden. Ik verwacht dat als het percentage gereformeerden in een gemeente hoger is, joden op meer hulp konden rekenen en een hogere overlevingskans hadden. In elk geval moet een hoger percentage gereformeerden het percentage overlevende joden minder doen dalen dan het percentage hervormden.

Voor de regels in tabel 7.3 over gereformeerden en hervormden is het percentage protestanten in 1930 in een gemeente opgesplitst in het percentage behorende tot de Gereformeerde Kerken en het percentage inwoners die zich tot de Nederlands Hervormde Kerk rekenden. Uit de desbetreffende regels in tabel 7.3 blijkt dat, tegen de verwachting in, het percentage gereformeerden in een gemeente het percentage joodse overlevenden in die gemeente significant doet dalen. Het percentage hervormden heeft, gezien de *b*-coëfficiënt, een kleiner negatief effect, dat bovendien niet significant is. Al met al worden de hypothesen betreffende het percentage gereformeerden en het percentage hervormden weerlegd.

Al deze bevindingen spreken tegen de hypothese dat het percentage katholieken en hervormden een negatief en het percentage onkerkelijken een positief effect zouden hebben op het percentage joodse overlevenden en tegen de hypothese dat het effect van het percentage gereformeerden kleiner zal zijn dan dat van het percentage hervormden. Hoe kan worden verklaard dat het percentage katholieken een positief effect heeft en het percentage gereformeerden een negatief effect?

Een eerste aanvullende veronderstelling heeft betrekking op de bevinding voor het percentage katholieken. In het zuiden van Nederland zijn deze percentages veel hoger dan elders in Nederland en dit kan de analyse verstoren. Verder waren volgens Blom en Cahen (1995: 284-285) anti-joodse gevoelens en uitingen vooral te vinden in Limburg en Noord-Brabant. De regel in tabel 7.3 over de gevolgen van het percentage katholieken buiten Limburg en Noord-Brabant, leert evenwel dat in de minder katholieke delen van Nederland een hoger percentage katholieken eveneens significant samengaat met een hoger percentage joodse overlevenden. In gemeenten buiten die provincies lijkt het effect van het percentage katholieken, afgemeten aan de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënt, zelfs iets sterker. De gedane bevinding over katholieken is niet toe te schrijven aan een uitzonderlijkheid.

Een tweede aanvulling betreft Drenthe, Friesland en Groningen, waar veel gemeenten een hoog percentage gereformeerden hebben. Daarnaast werden in deze provincies in juni 1942 vele mannelijke joodse inwoners opgeroepen voor joodse werkkampen in Nederland (De Jong 1969-1991: deel 5, 1058). Deze kampen werden begin oktober 1942 'leeggehaald' en de gezinsleden van deze mannen moesten uit hun woonplaats naar Westerbork. Daar zette de Duitse kampcommandant het gehele gezin op transport naar Auschwitz. Mogelijk waren de meeste joden in deze drie noordelijke provincies al gedeporteerd voordat de gereformeerde bevolking beseftte wat er met de joodse dorpsgenoten gebeurde en ze de kans hadden hulp te bieden. De aanvullende hypothese luidt dat in de gemeenten die liggen buiten de provincies Groningen, Friesland en Drenthe, een hoger percentage gereformeerden in een gemeente als gevolg heeft, dat het percentage joodse overlevenden hoger zal zijn. In tabel 7.3 staan daarom de resultaten van een analyse zonder deze drie provincies. Ze leren dat het percentage gereformeerden nog wel een negatieve maar geen statistisch significante invloed meer heeft op het percentage joodse overlevenden. De slotsom is dat noch het percentage Nederlands Hervormden, noch het percentage gereformeerden in een gemeente een samenhang vertoont met het percentage joodse slachtoffers in een gemeente.

Hier is een opmerking op zijn plaats over De Jongs bewering (De Jong: 1969-1991: deel 6, 347) dat gereformeerden oververtegenwoordigd waren onder de personen die joden onderduik boden. Hoewel De Jong zijn stelling niet met gegevens ondersteunt, kan zijn stelling worden gestoeld op cijfers van Van Nes (1949: 173). Van Nes schrijft namelijk in Dellemans werk over de Gereformeerde Kerken in bezettingstijd, dat volgens een naoorlogse enquête in elk geval 3.100 joodse personen ondergedoken waren bij gereformeerde gezinnen in Nederland. De Jong (1969-1991: deel 6, 359) schat het aantal joodse onderduikers op 25.000. Dit zou betekenen dat 12% van de joodse onderduikers onderdak vond bij gereformeerden, terwijl 8% van de Nederlandse bevolking gereformeerd was. Nadere beschouwing leert echter dat Van Nes' aantallen misleidend zijn. De enquête waarnaar Van Nes verwees, had alleen plaats onder gereformeerden. Veel ondergedoken joden verbleven op meerdere adressen. Dat leidt er bij een enquête onder onderduik gevende gezinnen toe dat één persoon twee of meer keer zal zijn geteld. Dubbeltellingen zijn er ook bij een enquête onder alleen gereformeerde gezinnen, zowel omdat een onderduiker van een gereformeerd naar een gereformeerd adres kan verhuizen, als omdat een onderduiker van een gereformeerd naar een niet-gereformeerd gezin kan gaan. Dit laatste kan ook anders worden gezegd. Bij een enquête onder gezinnen van alle gezindten zal het absolute aantal gezinnen dat onderduik verleende, hoger zijn dan het absolute aantal ondergedoken joden. Ook bij de gegevens uit een enquête onder één gezindte moet daar rekening meer worden gehouden. Dat onderduikers vaker verhuisden en van gezinnen met de ene geloofsovertuiging naar gezinnen met een andere, blijkt onder meer uit de lotgevallen van Ed van Thijn (2000: 8, 18).

Een mogelijke verklaring voor de onverwacht positieve samenhang van het percentage katholieken met het percentage overlevenden geeft Manning (1978: 115). Na de

opheffing van talrijke katholieke organisaties verschoof in 1942 het standpunt van het episcopaat. Een meer humanitaire en zedelijke benadering verving de kerkelijke belangen en godsdienstige argumenten. In de volgende paragraaf laat ik de hypothese vallen dat de anti-judaïstische geloofsinhoud van een kerkelijke gezindte de overlevingskansen van joden verminderde.

4.2 Protesten van kerkelijke gezagsdragers tegen de jodenvervolging

In deze paragraaf maak ik afleidingen voor de verschillende kerkelijke gezindten uit de hypothese dat in gemeenten met een hoger percentage leden van een tijdens de oorlog sterker protesterende kerk, de overlevingskansen van joden hoger waren. Daartoe ga ik na in welke mate de afzonderlijke kerken protesteerden tegen de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter. Ik veronderstel daarbij dat vele gelovigen zich de leerstellingen van hun levensbeschouwing eigen hebben gemaakt en de voorschriften van hun kerk volgden.

In het onderstaande som ik de diverse protesten van de kerken op. Ik vat ze samen in tabel 7.4. Vooruitlopend op mijn bespreking van de anti-joodse maatregelen van de bezetter en de protesten van de kerken daartegen, wijs ik nu al op de laatste regel van tabel 7.4. Ze toont dat de Rooms-katholieke Kerk 14 maal bij de Duitse bezetter heeft geprotesteerd, de Nederlands Hervormde Kerk 22 keer en de Gereformeerde Kerken eveneens 22 keer. De leiding van de Rooms-katholiek Kerk liet daarnaast 6 instructies aan haar geestelijken uitgaan, de leiding der Nederlands Hervormde Kerk 12 en de leiding der Gereformeerden Kerken 11. Deze cijfers leiden tot de slotsom dat de protestantse kerken vaker hebben geprotesteerd dan de Rooms-katholieke Kerk. De tabel wijst verder uit dat de katholieken later begonnen te protesteren dan de hervormden en de gereformeerden. Het eerste protest van de hervormden en de gereformeerden tegen een anti-joodse maatregel van de Duitse bezetter was een gezamenlijk protest, dat op 24 oktober 1940 bij de Duitse bezetter werd bezorgd. De datum van het eerste katholieke protest was 11 september 1941.

De Rooms-katholieke Kerk sprak zich in 1934 uit tegen het nationaal socialisme (Stokman 1945: 22). Vanaf 1936 werden katholieke NSB-leden de sacramenten geweigerd. In de praktijk gebeurde dit alleen bij personen die in belangrijke mate steun verleenden aan de NSB (Stokman 1945: 23). Deze weigering was een waarschuwing tegen het nationaal-socialistische gevaar. De katholieke geestelijkheid waarschuwde echter voortdurend voor gevaren, zoals communisme, liberalisme en socialisme (Schulten 1995: 38, 93).

Op het verzoek van de rechtervleugel onder de katholieke geestelijken in mei 1940 om zich tegemoetkomend op te stellen tegenover de bezetter, antwoordde aartsbisschop De Jong: 'Wat is dit voor onzin, heren? Ik wil geen tweede Innitzer zijn ...' (Aukes 1956: 260).¹⁸ Hij doelde hiermee op de Oostenrijkse kardinaal die de nazi's allertuiglijkst ontving en zijn tevredenheid uitsprak over de machtsovername (Cornwell

1999: 204). Geïnspireerd door zijn oude pastoor Otger Scholten, die als kind een joodse min had gehad en in gesprek en onderrichting dikwijls wees op het tragische lot van het joodse volk, wilde aartsbisschop De Jong in het najaar van 1940 protesteren tegen de eerste anti-joodse maatregelen (Aukes 1956: 384). In november 1940 informeerden de protestantse kerken of de Rooms-katholieke Kerk zich wilde aansluiten bij het protest tegen de ariërverklaring. De bisschoppen van Breda en Den Bosch maakten toen echter bezwaar tegen een openlijk protest. Daardoor ook bleef een episcopaal protest uit (Cammaert 1994: 468).

Volgens het geschrift van Stokman ter verdediging van de opstelling van de Rooms-katholieke Kerk in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog, verlangde het katholieke volk na de Duitse inval duidelijke uitspraken van hun kerk over de houding ten opzichte van het nationaal-socialisme (Stokman 1945: 28). In een herderlijk schrijven van 13 januari 1941 werd naar zijn zeggen aan dit verlangen voldaan. De bisschoppen stelden in elk geval in de toen uitgegeven verklaring dat een ieder die lid was of sympathiseerde met de NSB, de sacramenten zou worden geweigerd. Bovendien gaven ze tegelijkertijd uitvoerige instructies aan de geestelijkheid. Daarin was de te volgen gedragslijn uitgestippeld (Stokman 1945: 28-29). Van pastoor P.H.J. Paumen in Veenendaal is het bekend dat hij NSB'ers uit zijn parochie weigerde de communie te geven (Brink 2001: 235). Na een collecte in de katholieke kerken van Nederland in juni 1941 voor katholieke joden die hun baan hadden verloren (Cammaert 1994: 468), volgde in september 1941 het eerste openlijke protest tegen een anti-joodse maatregel. Dat gebeurde toen op bevel van de Duitse bezetter joodse kinderen, met inbegrip van katholiek gedoopte joodse kinderen, geen katholieke scholen meer mochten bezoeken (Stokman 1945: 115).

De katholieke gezagsdragers waren met hun eerste protest tegen de jodenvervolging later dan de protestantse. Hoewel de Hervormde Kerk niet uitdrukkelijk lidmaatschap van de NSB afkeurde (Touw 1946: deel 1, 31), hadden de Gereformeerde en de Christelijk-gereformeerde Kerken dat in 1936 wel gedaan (Van Roon 1973: 50, 53). De protestantse kerken, waaronder de Nederlands-hervormde en de verschillende Gereformeerde kerken, hadden zich in 1940 reeds verenigd in het Convent van Kerken.¹⁹ Gezamenlijk protesteerden zij in oktober 1940 in een rekest aan de Reichskommissar tegen de ariërverklaring (Touw 1946: deel 2, 19). Het aflezen van dit protest van de kansel bleef in de Gereformeerde en Christelijk-gereformeerde kerken achterwege, maar niet in de Hervormde Kerk. In maart 1941 volgde een gezamenlijk protest tegen de 'voortgaande aantasting van vrijheden' van joden door de bezetter (Touw 1946: deel 2, 32, 37; Delleman 1949: 508). In de maanden daarna werd enige malen in de Gerefor-

18. Aartsbisschop De Jong werd in 1946 benoemd tot kardinaal. Volgens Van der Plas en Roes (1973: 49) gebeurde dit als een persoonlijke onderscheiding voor zijn manmoedige verzet gedurende de bezettingsjaren.

19. De betrokken kerken waren: de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken, de Christelijke Gereformeerde kerk, de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de Remonstrantse Broederschap, de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband, de Evangelisch Lutherse kerk en de Hersteld Evangelische Lutherse Kerk (Van Roon 1973: 278).

meerden Kerken gecollecteerd in verband met de jodenvervolging. De eerste had plaats op 18 mei 1941 en beoogde geld op te halen voor de zending onder de joden. De oproep van het protestantse hulpcomité bij een collecte op 12 juni 1941 werd herhaald op 15 augustus. De gelden waren bestemd '...voor ondersteuning van onze hierheen uitgeweken broeders en zusters van Joodsche afkomst' (Delleman 1949: 532, 540). De Algemene Synode van de Hervormde Kerk wees in september 1941 in een herderlijk schrijven 'tot principiele voorlichting en herderlijke leiding' aan de kerkenraden op de grenzen van het handelen van overheden: 'Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan den menschen. De overheid, die deze grenzen niet in acht neemt, onttaardt in tyrannie.' De Synode poneerde daarnaast: 'Wij zijn niet alleen op deze wereld, maar leven in een volksgemeenschap, waarin wij elkander moeten leeren eerbiedigen en helpen.' Daarnaast beweerde de Synode: 'De joden verkeerden ... sinds eeuwen onder ons, en zijn met ons in een gemeenschappelijke geschiedenis en een gemeenschappelijkheid verbonden' (Touw 1946: deel 2, 44-51). De protestante kerken verzetten zich eerder en stelliger dan de katholieke kerk tegen de uitsluiting van joden.

Eind 1941 achtten de protestantse kerken het opnieuw gewenst om met de Rooms-katholieke Kerk hun bezorgdheid te uiten over de situatie van de joden. Dit keer wezen de bisschoppen een gezamenlijk protest niet af. Dit gemeenschappelijke optreden, tijdens een audiëntie bij de secretaris-generaal van Justitie op 5 januari 1942, was het eerste katholieke protest waarin de jodenvervolging in het algemeen werd verworpen. Het kreeg een vervolg in februari 1942 tijdens de audiëntie van het Interkerkelijk Overleg (IKO)²⁰ bij Seyß-Inquart.

Bezwaren tegen het plaatsen van borden met het opschrift 'Verboden voor joden' gingen niet uit van het IKO, maar van afzonderlijke kerkbesturen. De aartsbisschop verbood in een officiële mededeling in maart 1942 aan de geestelijkheid de borden met het argument dat zij een uiting van principieel antisemitisme waren. Later werd toegestaan 'zich permissief te houden' wanneer deze borden werden aangebracht op sportterreinen en zwembaden die voor iedereen toegankelijk waren (Stokman 1945: 115). De Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken protesteerden bij de secretaris-generaal van Justitie tegen het bevestigen van verbodsborden op kerken en andere gebouwen van hun gezindte. In Friesland protesteerden zowel predikanten als gemeentelieden. In deze provincie zijn op kerkelijke gebouwen, verenigingszalen en dergelijke de borden niet aangebracht (Touw 1946: deel 2, 91; Delleman 1949: 580; Van Nes 1949: 165; Presser 1965: deel 2, 113).

Een protest van de gezamenlijke kerken tegen het Duitse verbod uit juli 1942, volgens welke joden de telefoon niet mochten gebruiken, bleef achterwege. Buiten Amsterdam werd joden op 15 juli per expresse hun abonnement opgezegd; in die stad moesten alle abonnees een formulier invullen waarop een abonnee verklaarde niet

20. De naam 'Convent van Kerken' werd vervangen door de naam 'Interkerkelijk Overleg'. De naam 'Convent' gaf de indruk van een georganiseerd lichaam dat de bezetter zou kunnen opheffen (Touw 1946: deel 1, 142).

joods te zijn. Een algemene weigering om het formulier in te vullen, zo oordeelde de Hervormde Synode, benadeelde de joden. Dan zouden christenen worden afgesloten die dankzij de telefoon joden konden helpen. Weigeren zou tevens het overige werk van de kerk benadelen (Presser 1965: deel 1, 239).

Op 11 juli 1942 stuurde het IKO een telegram naar Reichskommissar Seyß-Inquart, generaal Christiansen en de Generalkommissar Rauter en Schmidt met een protest tegen de massale deportaties van joden uit hun woonplaats naar Westerbork en vandaar naar werkkampen in Oost-Europa. Een paar dagen later deelde de waarnemend secretaris van de Algemene Synode der Nederlands Hervormde Kerk aan de overige ondertekenaars van het telegram mee, dat Schmidt besloten had om de bekeerde joden vrij te stellen (Touw 1946: deel 2, 101). Desondanks bepaalden de kerken op 20 juli 1942 dat de afkondiging van de kansel van het telegram van 11 juli plaats zou hebben op zondag 26 juli 1942. Ze besloten toen ook tegelijk tot een gebed aangaande 'Den nood der joden en der arbeiders, die in Duitsland worden te werk gesteld' (Touw 1946: deel 2, 102). Seyß-Inquart en Schmidt kregen kennis van de aangekondigde afkondiging. Ds. Dijkmeester, als vertegenwoordiger van de Nederlands Hervormde Kerk, werd op vrijdag 24 juli ontboden bij de persoonlijk referendaris van de Generalkommissar ter bijzondere beschikking Gruffke. Deze verzocht met klem het telegram uit de voor te lezen brief weg te laten, daar het telegram een vertrouwelijk karakter droeg. De Synode der Nederlands Hervormde Kerk verklaarde zich bereid het telegram uit de voor te lezen brief weg te laten. Gehandhaafd bleef de voorlezing van de rest van de brief, de inleiding tot het gebed en het gebed zelf (Touw 1946: deel 2, 105-106).

De andere bij het IKO aangesloten kerken werden meteen op de hoogte gesteld van de bespreking met Gruffke (Kempner 1969: 96). Zij weigerden het Duitse verzoek in te willigen (Stokman 1945: 116). Officiaal Van Loo kreeg bericht van de vertegenwoordiger van de Gereformeerde Synode Van Dijk. Het telegram zou in de Gereformeerde Kerken worden voorgelezen, temeer daar de Duitse eis bewijst 'hoezeer de Duitsers de kracht van de afkondiging vrezen, en daarom voor mij persoonlijk een reden te meer, om deze wel te laten doorgaan' (Snoek 1990: 95). Aartsbisschop De Jong wilde evenmin zijn herderlijke schrijven inkorten. Pas na de voorlezing ervan in de katholieke kerken, stelde De Jong de andere leden van het episcopaat op de hoogte van het verzoek van de bezetter. De Jong schreef hen: 'wij mochten toch niet toelaten dat de wereldse overheid beslist, wat in onze kerken zal worden voorgelezen, afgezien van de praktische bezwaren' (Aukes 1956: 387).

In een reactie op het voorlezen van het telegram binnen de kerkmuren, verklaarde Schmidt in een nationaal-socialistische partijvergadering op 2 augustus 1942 dat de katholieke joden nog die week naar het 'Oosten' gedeporteerd dienden te worden (Kempner 1969: 100). Dezelfde dag verzocht aartsbisschop De Jong in een telegram aan Seyß-Inquart om 'Barmherzigheid'. Hij kreeg geen antwoord (Aukes 1956: 389). Op 23 augustus vroeg de aartsbisschop namens het Episcopaat in een rekest bij Seyß-Inquart om op katholieke joden dezelfde uitzondering toe te passen als bij protestantse

joden was gebeurd.²¹ In een telegram van 27 augustus werd dit verzoek herhaald. Seyß-Inquart gaf geen antwoord op dit rekest, noch op het telegram van 27 augustus. Van de 140.001 'vol'joodse inwoners van Nederland op 1 oktober 1941, behoorden er 125.518 tot een Israëlitisch kerkgenootschap, 12.571 tot geen enkele kerkgenootschap en 1.912 tot een ander kerkgenootschap. Van deze 1.912 waren er 690 katholiek, 591 hervormd en 78 gereformeerd (Rijksinspectie 1942: 22-23).

Op zondag 2 augustus werden van de 690 katholieke joden er 245 opgepakt (De Jong 1969-1991: deel 6, 20). Op 7 augustus gingen 63 van hen naar Auschwitz. De opgepakte katholieke joden die gehuwd waren met een niet-joods persoon, werden voor het vertrek van de trein naar Auschwitz door de Duitse bezetter vrijgelaten (Kempner 1969: 105). Volgens de Jong (1969-1991: deel 6, 20) waren dit er 44. In september gingen nog eens 29 katholieke joden naar Auschwitz (Kempner 1969: 105). De resterende katholieke joden bleven in Westerbork of werden uit het kamp ontslagen (De Jong 1969-1991: deel 6, 20).

Hoewel aartsbisschop De Jong diep was geraakt door de strafactie van de Duitse bezetter tegen de katholieke gedoopte joden, wijzigde hij zijn houding niet. Enkele weken na de eerste deportatie van katholieke joden stelde de aartsbisschop 12.500 gulden beschikbaar aan een Utrechtse groep die joodse kinderen onderbracht in niet-joodse gezinnen (De Jong 1969-1991: deel 6, 21; Flim 1995: 59-60).²² In een mededeling van 16 december 1942 spoorde de aartsbisschop zijn geestelijken aan om de katholieke joden die nog in Nederland waren, meest gemengd gehuwden, in alles te helpen (Stokman 1945: 117). Hierna protesteerden de protestantse kerken nog enkele keren tegen de behandeling van 'hun' joden (Touw 1946: deel 2, passim). Uiteindelijk werden 400 niet-gemengd gehuwde joden die zich tot het protestantse geloof hadden bekeerd, in het voorjaar van 1943 naar Westerbork gebracht en in september 1944 naar Theresienstadt gedeporteerd (Van Nes 1949: 169; Presser 1965: deel 1, 364-366).

Naast de protesten tegen de sterilisatie van gemengd gehuwde joden en de behandeling van joodse patiënten in ziekenhuizen, hebben de kerken nog een gezamenlijk protest bij Seyß-Inquart ingediend. Dat handelde over het wegvoeren van jonge mensen en 'het ten doode vervolgen van joodsche medeburgers'. Dit protest werd op 17 februari 1943 afgelezen van de kansel in alle kerken, met uitzondering van de Gereformeerde Kerken (Snoek 1990: 105-106). De katholieke geestelijkheid las niet alleen het protest af, maar benadrukte dat 'medewerking in deze in geweten ongeoorloofd is' (Stokman 1945: 267). Daarmee was dit katholieke protest stelliger dan het Nederlands-hervormde protest (Konig 1997: 14). In een studie naar de georganiseerde

illegaliteit stelt Cammaert (1994: 473, 497-499) dat na dit protest veel katholieke geestelijken begrepen dat de tijd was gekomen om de daad bij het woord te voegen. In ieder geval weigerde een aantal katholieke politieagenten, op grond van het in de kerk voorgelezen schrijven, in Enschede en Utrecht joden en jeugdige personen op te pakken (Smeets 1988: 26-28). Dit protest werd herhaald in een instructie van 12 mei 1943 aan de geestelijkheid, nu over politieambtenaren en ambtenaren werkzaam op arbeidsbureaus (Stokman 1945: 280-182).²³ Hoewel de instructie niet uitdrukkelijk joden noemt, dienden ambtenaren zich via gewetensbezwaren te laten ontheffen van het opsporen, arresteren en voorgeleiden van studenten, arbeidsonwilligen, beroepsmilitairen en stakers (Stokman 1945: 281). Een laatste protest tegen de vervolging en de planmatige uitroeiing van joden komt van de Nederlands Hervormde Kerk in oktober 1943 (Touw 1946: deel 2, 161-164).

In tabel 7.4 vat ik bovenstaande opsomming van protesten van kerkelijke zijde tegen anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter samen. Deze tabel overziend en aan haar laatste regel vasthoudend, luidt de slotsom dat, hoewel de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken niet altijd consequent waren in het voorlezen van protesten op de kansel, zij eerder en vaker dan de Rooms-katholieke Kerk tegen specifieke anti-joodse maatregelen protesteerden en tegen de jodenvervolging in het algemeen. In de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken werden deze protesten bovendien vaker van de kansel afgelezen. Daarom verwacht ik dat in gemeenten waar relatief meer gereformeerden of hervormden woonden, het percentage joodse overlevenden hoger is. Deze hypothese over protesteren tijdens de oorlog verschilt nauwelijks van de hypothese die eerder in dit hoofdstuk werd getoetst en luidde dat de kerkelijke gezindte die kort voor de Tweede Wereldoorlog het meest een anti-judaïstisch standpunt innam, het sterkste negatieve effect had op het percentage joodse overlevenden.

Wat valt nu te zeggen over de houdbaarheid van de hypothese dat in gemeenten waar een hoger percentage van de bevolking tot sterker protesterende kerken behoorde, de overlevingskansen van joden hoger waren? De verwachting luidt dat in gemeenten met een hoger percentage katholieken, de overlevingspercentages lager waren en in gemeenten met meer gereformeerden en hervormden hoger. In tabel 7.3 was al te zien

23. Aartsbisschop De Jong heeft tevens op deze datum paus Pius XII schriftelijk om hulp gevraagd tegen de jodenvervolging (*Katholiek Nieuwsblad* 6 november 1998).

21. De gereformeerde joden zijn niet gelijk met de katholieke joden opgepakt. De reden hiervoor is niet duidelijk. Het deporteren van de katholieke joden veroorzaakte wrijving tussen de kerken, maar het was onwaarschijnlijk dat dit het doel van de straf was (Herzberg 1985: 177). Het niet deporteren van de protestantse joden leek een beloning voor het niet voorlezen, maar werd een chantagemiddel (Snoek 1990: 96-97). Kempner vroeg, als vertegenwoordigend civiele eiser voor de karmelietes Edith Stein en de Trappisten en Trappistinnen Löb, tijdens de naoorlogse openbare rechtszitting aan Harster, de opperbevelhebber over de *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst* in Nederland, waarom alleen de katholieke kerk werd gestraft. Harster antwoordde dat de bisschoppen niet alleen protesteerden tegen de deportatie van de katholieke joden, maar de deportaties van alle joden hekelden (Kempner 1969: 99-100, 157).

22. Volgens Flim (1995: 60) was het bedrag dat de aartsbisschop beschikbaar stelde 10.000 gulden.

Tabel 7.4: De tijdstippen waarop kerkgenootschappen bepaalde anti-joodse maatregelen afkeurden en de wijze waarop ze dit deden

	Rooms-katholieke Kerk			Nederlands Hervormde Kerk			Gereformeerde Kerken		
	Protest	Instructie aan geestelijken	Kansel Aflezing	Protest	Instructie aan geestelijken	Kansel Aflezing	Protest	Instructie aan geestelijken	Kansel Aflezing
Ariëverklaring				24-10-40	23-10-40	27-10-40	24-10-40	27-10-40	
Verlies katholieke joden van baan		29-6-41 ^a							
Joodse kinderen naar joodse school	11-9-41 12-3-42	13-9-41			9-41			9-41	
Borden 'verboden voor joden'		3-42 7-42		24-4-42	30-4-42		24-4-42	30-4-42	
Deportatie joden	11-7-42 17-2-43	20-7-42	26-7-42 21-2-43	11-7-42 17-2-43	20-7-42	21-2-43	11-7-42 17-2-43	20-7-42	26-7-42 b
Behandeling van bekeerde joden	2-8-42 ^c 23-8-42 27-8-42					21-8-42 15-9-42		12-6-41 15-8-41	
	12-5-43 24-6-43	16-12-42		12-5-43 24-6-43 28-7-43 13-9-43 17-3-44 13-6-44 4-9-44 ^d	5-43		12-5-43 24-6-43 28-7-43 13-9-43 17-3-44 13-6-44 4-9-44	5-43	
Deportatie Joodse patiënten	21-4-43 ^e			11-3-43 21-4-43 ^e			21-4-43 ^e		
Sterilisatie gemengd gehuwden	19-5-43 24-6-43			19-5-43 24-6-43	9-6-43		19-5-43 24-6-43	29-5-43	
Vervolging gemengd gehuwden algemeen				14-10-43 17-3-44 1-4-44 13-6-44			14-10-43 17-3-44 1-4-44 13-6-44		
Jodenvervolging algemeen				5-3-41 21-3-41 9-41 5-1-42 17-2-42	6-3-41 21-3-41 9-41 5-1-42 17-2-42	23-3-41 9-41 10-43 10-43	5-1-42 7-3-41 5-1-42 17-2-42	8-3-41	23-3-41
Totaal	14	6	2	22	12	5	22	11	2

Protest: protest bij Duitse of Nederlandse autoriteiten via een brief of telegram of tijdens een audiëntie. Instructie aan geestelijkheid: een verslag of mededeling van kerkbestuur aan geestelijken. Deze tabel berust op documentverzamelingen van de Rooms-katholieke Kerk (Stokman 1945), de Nederlands Hervormde Kerk (Touw 1946) en de Gereformeerde Kerken (Delleman 1949; Van Nes 1949). Andere bronnen zijn: a Cammaert (1994: 468); b Snoek (1990: 105-106) de gereformeerden hebben dit protest niet afgelezen in de kerk; c Aukes (1956: 389); d Van Nes (1949: 170); e Delleman (1949: 606) alle kerken protesteren tegen het wegvoeren van patiënten; f Delleman (1949: 552); g Touw (1946: deel 2, 70).

dat, over 122 Nederlandse gemeenten met 25 of meer 'vol'joden gerekend waarvoor het percentage overlevende joden bekend is, in gemeenten met een hoger percentage gereformeerden het percentage overlevenden lager is. De invloed van het percentage hervormden was volgens deze tabel niet statistisch significant. Dit betekent dat een verklaring van deze bevindingen uit de mate waarin de afzonderlijke kerken tijdens de Duitse bezetting tegen de jodenvervolging protesteerden, schipbreuk lijdt.

4.3 Hoe hecht waren mensen met hun kerk verbonden?

Ter verklaring van de gegevens in tabel 7.3, in het bijzonder het samengaan van een hoog percentage katholieken met een hoog percentage overlevenden en het samengaan van een hoog percentage gereformeerden met een laag percentage overlevenden, kan verder worden geopperd dat de kerkelijke gezindten in Nederland verschilden in de mate waarin hun leden naar de kerk gingen. Het Interkerkelijk Overleg kan wel vaak en vroeg hebben geprotesteerd en de pastoors en de dominees kunnen deze protesten van de kansel hebben afgelezen, maar als de kerkleden zelden aan godsdienst oefeningen deelnamen, haalde voorlezen weinig uit. Volgens Schulten (1995: 92) nam tijdens de bezetting het kerkbezoek toe en zaten de kerken stampvol. Op grond van indrukken van kerkbezoek voor de oorlog en cijfers over kerkbezoek na de oorlog kan echter worden verwacht dat tijdens de Tweede Wereldoorlog hervormden beduidend minder naar de kerk gingen dan katholieken en gereformeerden.²⁴

Aan stadsbeschrijvingen en levensverhalen kunnen indrukken worden ontleend over katholiek kerkbezoek en kerkelijk leven voor en tijdens de oorlog (vergelijk Kruijt 1933: 37). Cartens (1980) omschrijft zijn jeugdijaren in het vooroorlogse katholieke Roosendaal als een tijd die volgens vaste regels verliep. Kerkbezoek was voor elke katholiek een gewoonte. De kerkklokken riepen de katholieken naar kerk en ze gingen naar de mis in de kerk van de eigen parochie (Van der Plas & Roes 1973: 9). Op zondagen waren de kerken altijd vol (Van der Plas & Roes 1973: 10), waarbij de vrouwen hun hoofd bedekten (Van der Plas & Roes 1973: 22, 27). Naast elke zondagse kerkgang, de gebruikelijke rouw- en trouwmissen waren er speciale gelegenheden en feestdagen. In maart begon het veertig daagse vasten. De 'goede week' voor Pasen hield de katholieken uren in de kerk (Cartens 1980: 44) en in die week zaten de banken bij iedere biechtstoel vol wachtenden (Van der Plas & Roes 1973: 27). Het aantal biechtelingen werd volgens Van der Plas en Roes (1973: 27) door een biechtsteller vastgelegd. Het parochieoverzicht vermeldde het zo bepaalde aantal paschanten.²⁵ Kruijt (1933) geeft in de bijlage van zijn onderzoek over onkerkelijkheid in Nederland een beeld van het percentage paschanten in 1930. Het aantal non-paschanten, degenen die hun 'paasplicht' verzuimden, als per-

24. Na oorlogse cijfers laten zien dat in de jaren zestig de katholieken het vaakst naar de kerk gingen, vervolgens de gereformeerden, en veruit het minst gingen de Nederlands-hervormden naar de kerk (Ultee, Arts & Flap 1992: 620). De overzichten in de delen 2, 3 en 4 van het handboek pastorale sociologie, onder redactie van W. Banning, tonen dat rond 1950 in bepaalde regio's in Drenthe, Friesland, Groningen en Overijssel het percentage kerkgangers onder Nederlands-hervormden over het algemeen laag was.

25. Het jaarlijkse verbruik van hosties werd bijgehouden en vermeld in de nieuwjaarspreek. Het gold als maatstaf voor het geestelijk welzijn van de parochie (Van der Plas & Roes 1973: 45).

centage van het aantal communicanten, degenen die de eerste communie hadden ontvangen, is voor het bisdom Utrecht 6, het bisdom Breda 2 en het bisdom Haarlem 23. Dit laatste bisdom omvat de grootste steden in Nederland, waardoor het percentage non-paschanten hoog is. Al met al vervulden voor de oorlog de meeste katholieken hun paasplicht.

Cijfers over en indrukken van gereformeerde kerkgang zijn moeilijker te vinden. Booy (1972: 62, 87) meent dat gereformeerden in de jaren voor de Duitse bezetting vaker en langer in de kerken zaten dan erna. Op zondag bezochten gereformeerden in principe twee keer de kerk (Booy 1972: 60; De Gooyer 1981: 23). Gereformeerden dienden zich te houden aan 'een handboek vol gebruiken', zoals bidden voor en na het eten, geen kaartspel, geen bioscoopbezoek en op zondag niet buiten spelen en fietsen (Booy 1972: 60, 87; De Gooyer 1981: 9, 26). Hervormden bezochten op zondag hun kerk maar weinig en trokken zich minder aan van kerkelijke normen (Heijnes 1923: passim). Gereformeerden waren traditioneler en bezochten vaker de kerk dan de hervormden (Wika, Rinsma & Verdam 1955: 385-386).

Een andere aanwijzing voor kerkelijke invloeden vormt de huwelijksvruchtbaarheid van de leden van een kerkgenootschap (Van der Woude 1985: 68). Deze was en bleef vanaf 1880 veel hoger onder katholieken en gereformeerden dan onder Nederlands-hervormden en onkerkelijken (Van de Woude 1985: 69). Deze gegevens staven de veronderstelling dat katholieken en gereformeerden trouwer aan hun kerk waren dan hervormden.

Blom (1989: 116) uitte voorbehoud tegen de uitspraak dat de kerken tijdens de bezetting vol liepen. Volgens hem is over kerkbezoek in oorlogstijd weinig bekend. Van der Plas en Roes (1973: 9) schrijven in hun 'familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland' dat de katholieke kerken het volst zaten gedurende de oorlogsjaren. De katholiek Cartens (1980: 66) herinnert zich dat in het eerste oorlogsjaar hele rijen mensen urenlang bij de biechtstoelen op hun beurt zaten te wachten. Voor Enschede zijn er cijfers over het kerkbezoek van Nederlands-hervormden (Oosten & Roelen 1957: 140). De zondagse kerkgang was in 1943 hoger dan in 1944 en 1945. Het aantal kerkgangers was in deze jaren bovendien hoger dan in de jaren na de oorlog. Een voorzichtige conclusie aan de hand van deze indrukken is dat de katholieke en hervormde kerkgebouwen tijdens de oorlog in ieder geval niet minder vol zaten dan de eerste jaren na de oorlog en minstens even vol als in de jaren voor de bezetting.

Aangezien de gereformeerden als traditioneler worden beschouwd dan de hervormden, mag worden verwacht dat de gereformeerde kerken in de oorlogsjaren minstens even vol zaten als in de jaren ervoor en erna. Hier komt bij dat het toezicht op de gedragingen van leden, door middel van kerkgang, biecht, huisbezoek en organisaties als eigen scholen, door de katholieke en de gereformeerde kerk strenger was dan het toezicht op de leden door de hervormde kerk. Bovendien lag binnen de Nederlands Hervormde Kerk meer de nadruk op individualistische calvinistische geloofsbeleving (Dekker & Peters 1989: 43-44; Wolffram 1993: 249). In deze gedachtegang wordt opnieuw

verwacht dat de kerkelijke protesten sterker zijn nageleefd door de leden van de Gereformeerde Kerken dan door de leden van de Nederlands Hervormde Kerk. Zoals al uit tabel 7.3 bleek, strookt deze verwachting echter niet met de gevonden negatieve samenhang van het percentage gereformeerden in een gemeente met het percentage joodse overlevenden in die gemeente.

Een precieze verwachting over de gevolgen van het voorlezen van de katholieke protesten is niet mogelijk. Hoewel veel katholieken naar de kerk gingen, kregen zij de protesten tegen de jodenvervolging laat te horen. Deze protesten sorteerden daarmee vermoedelijk minder effect dan de gereformeerde. Of de hervormde protesten meer uithaalden dan de katholieke, kan theoretisch niet worden beredeneerd. Nog steeds kan niet worden verklaard waarom in gemeenten met een hoger percentage katholieken het percentage joodse overlevenden hoger was.

De zielzorgers van een kerk vormden een schakel tussen de Synoden of het episcopaat van een kerk en 'het gewone kerkvolk'. Zij bereikten veel gelovigen met hun preken. Daarnaast voerden ze van dag tot dag gesprekken met gelovigen, bijvoorbeeld bij doopplechtigheden, huwelijken en begrafenissen. Zij kunnen de protesten van hun kerk dus niet alleen van de kansel hebben vorgelezen, ze kunnen deze ook tijdens de biecht of huisbezoeken hebben verspreid. Hoeveel zielzorgers van een bepaalde gezindte waren er voor alle leden van hun kerk bij elkaar en verschilden de kerken en de Nederlandse gemeenten in dit opzicht? Een hogere zielzorgersdichtheid zal hebben geleid tot een frequenter contact tussen zielzorgers en gelovigen, waardoor de kerk via de zielzorger meer 'grip' had op haar achterban. Verwacht wordt dan ook dat hoe hoger de zielzorgersdichtheid in een gemeente was, des te hoger het percentage joodse overlevenden zal zijn geweest.

Voor het aantal pastoors in een gemeente in het begin van 1943, raadpleegde ik de Pius-almanak van 1943. Deze bevat de parochiële indeling van Nederland (Pius-almanak 1943: 39-324) en een alfabetisch overzicht van katholieke geestelijken met de naam van het dorp of de stad waar zij pastoor zijn (Pius-almanak 1943: 709-777). Beide opsommingen zijn met elkaar vergeleken om een zo fijn mogelijk beeld te krijgen van het aantal pastoors per gemeente. Het aantal pastoors in een gemeente bezag ik tegen de achtergrond van het aantal katholieken in die gemeente. Door beide aantallen te delen verkreeg ik een maat die ik korthedshalve de pastoordichtheid noem. Als er één pastoor op de 1.000 katholieken is, is de dichtheid op één gesteld (1.000 maal 1 gedeeld door 1.000). Als er op de 500 katholieken één pastoor is, bedraagt volgens mijn wijze van tellen in dit hoofdstuk de dichtheid twee (1.000 maal 1 gedeeld door 500) en als er op 2.000 katholieken één pastoor is, is de dichtheid een half (1.000 maal 1 gedeeld door 2.000), enzovoort.

Er bestaat geen canonieke wet betreffende het aantal parochianen dat maximaal onder de hoede van een pastoor mag vallen. Desondanks kan als vuistregel worden gesteld dat 5.000 parochianen maximaal is (Mulder 1942: 20). Op het niveau van de parochie (een grote stad kent meerdere parochies) bestaan volgens de Pius-almanak

grote afwijkingen van deze regel.²⁶ Op gemeenteniveau wordt de regel minder geschonden. Een berekening van het aantal pastoors in 1943 op het aantal katholieken in 1947²⁷, leert dat in 9% van de 122 gemeenten geen pastoor was aangesteld. Er woonden in deze gemeenten toen wel katholieken (de pastoorsdichtheid in deze gemeenten is op nul gesteld). In 24% van de gemeenten had één pastoor meer dan 5.000 katholieke inwoners onder zich. Aan de andere kant had in 16% van de gemeenten één pastoor minder dan 1.000 katholieke inwoners te bewaken. In 7% van de gemeenten waren er per pastoor 500 of minder gelovigen. In het laatste geval ging het veelal om gemeenten met een kleine katholieke gemeenschap waar één pastoor was aangesteld. Tussen de gemeenten bestonden aanzienlijke verschillen in pastoorsdichtheid. Het gemiddelde is 0,59 dat wil zeggen: één pastoor op 1.695 katholieke inwoners. De standaard afwijking is 0,86 dat wil zeggen: één pastoor op 1.163 katholieke inwoners.

Gegevens over het aantal Nederlands-hervormde dominees in de (burgerlijke) gemeenten van Nederland vond ik niet, er lijken slechts gegevens over kerkelijke gemeenten te zijn, wat deze gegevens minder bruikbaar maakt.²⁸ In de Gereformeerde Kerken in Nederland is nooit kerkordelijk een maximum aantal 'zielen per predikant' vastgesteld. Wel nam vanaf de totstandkoming van dit kerkgenootschap in 1892 het aantal 'zielen per predikant' toe en daalde daarmee de zielzorgersdichtheid. In de stad was het aantal zielen per 'predikantenwijk' veel groter dan in de dorpen.²⁹ In de Staatsalmanak van 1943 staat het aantal dienstdoende gereformeerde predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland in de verschillende burgerlijke gemeenten aan het eind van 1942.³⁰ De berekening van de gereformeerde predikantendichtheid is dezelfde als die van de pastoorsdichtheid.

De cijfers voor de gereformeerde predikantendichtheid in een gemeente leren dat in 14% van de 122 gemeenten geen gereformeerde predikant was aangesteld. In 48% van de gemeenten was de predikantendichtheid groter dan 1 (minder dan één predikant per 1.000 gereformeerde inwoners). In 38% van de gemeenten was de predikantendichtheid 1 of meer (minimaal één predikant per 1.000 gereformeerde inwoners). In 13% van de gemeenten was de dichtheid minstens twee (1 predikant per 500 of minder gereformeerden). De laatste gemeenten telden weinig gereformeerden en één enkele predikant. Tussen de gemeenten bestonden grote verschillen in dichtheden. Het gemiddelde is 1,26, één predikant op 794 gereformeerden. De standaard afwijking is 1,57: één predikant op 637 gereformeerden.

Voordat ik de uitkomsten van de bivariate regressies bespreek, een opmerking

26. Opgemerkt moet worden dat soms het aantal parochianen verschilt van het aantal katholieken in een gemeente, omdat in enkele gevallen een deel van de katholieke bevolking valt onder de parochie die is gehuisvest in een buurgemeente. Hierbij gaat het veelal om kleine verschillen. Een berekening van de pastoorsdichtheid op gemeenteniveau vormt daarom een getrouwe afspiegeling van het aantal katholieken dat onder de hoede valt van een pastoor.

27. Het volkstellingsjaar 1947 ligt dicht bij 1942 ligt dan 1930, het jaar van de laatste vooroorlogse volkstelling.

28. Daarom blijft een analyse voor de zielzorgersdichtheid (pastroors plus gereformeerde plus hervormde predikanten) achterwege.

29. Deze informatie verstrekte prof.dr. L. Koffeman, kerkjurist aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen. Naast de gebruikte Staatsalmanak verwijst hij voor cijfers over het aantal zielen per predikant naar de jaarboeken van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

30. *Pyttersen's Nederlandsche Almanak voor iedereen* (1943).

over de pastoorsdichtheid in een gemeente vergeleken met de gereformeerde domineesdichtheid in een gemeente. De gegevens voor de in dit hoofdstuk onderzochte 122 gemeenten met meer dan 25 'vol'joodse inwoners, wijzen uit dat de katholieke pastoors veel meer te doen hadden dan de gereformeerde dominees. Immers, de gemiddelde pastoorsdichtheid voor een gemeente was 0,59, terwijl de gemiddelde gereformeerde predikantendichtheid 1,26 was. Van der Plas en Roes (1973: 73) hebben erop gewezen dat in een 'flinke parochie' de pastoor tussen 1920 en 1950 kon rekenen op assistentie van één of meer kapelaans. Een gereformeerde dominee had echter hulp van ouderlingen (De Gooyer 1981: 26). Al met al kan de bevinding dat de pastoorsdichtheid hoger is dan de gereformeerde predikantendichtheid, niet bevredigend verklaren dat de samenhang tussen het percentage katholieken in een gemeente en het overlevingspercentage voor de joden in deze gemeente positief is. De vastgestelde verschillen tussen de gemiddelde pastoorsdichtheid voor Nederlandse gemeenten en de gemiddelde gereformeerde predikantendichtheid, ondergraven echter niet onmiddellijk de hypothese dat als de pastoorsdichtheid of de gereformeerde domineesdichtheid in een gemeente hoger is, het percentage joodse overlevenden er hoger zal zijn.

De zonet beredeneerde hypothese toets ik met tabel 7.5. In een bivariate lineaire regressie toont de gereformeerde predikantendichtheid in een gemeente het verwachte positieve effect op het percentage joodse overlevenden: hoe hoger de gereformeerde predikanten dichtheid, des te hoger het percentage joodse overlevenden. De kwestie is wel of het effect statistisch significant is. Aangezien mijn hypothese niet eenvoudig zegt dat er een verband is tussen twee verschijnselen, maar dat een invloed in een bepaalde richting gaat, mag eenzijdig worden getoetst. Dat betekent dat de gevonden overschrijdingskans door twee mag worden gedeeld. Dan blijkt het effect van de gereformeerde predikantendichtheid zwak significant te zijn ($p=0,131/2=0,066$). Met enige voorzichtigheid kan worden gezegd dat als de gereformeerde predikantendichtheid in een gemeente hoger is, het percentage joodse overlevenden dat ook is. Zoals eerder gesteld, woonden in de provincies Drenthe, Friesland en Groningen relatief veel gereformeerden. Het zonet gevonden zwak significante effect blijkt evenwel niet te bestaan in de gemeenten die liggen buiten de drie genoemde provincies. De hypothese over de zielzorgersdichtheid wordt niet ondersteund door de resultaten over gereformeerde predikantendichtheid.

Tabel 7.5: **Bivariate effecten van de gereformeerde predikanten- en de pastoorsdichtheid op het percentage joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'joden**

	Constante	b-coëfficiënt	N
Gereformeerde predikantendichtheid	41,320***	1,566	122
Gereformeerde predikantendichtheid (zonder Drenthe, Friesland, Groningen)	45,389***	1,175	101
Pastroorsdichtheid	45,318***	-3,448~	122
Pastroorsdichtheid (zonder Limburg en Noord-Brabant)	45,511***	-4,649*	108

***= $p<0,001$; *= $p<0,05$; ~= $p<0,1$

Een andere regressievergelijking in tabel 7.5 wijst op een onverwacht negatieve samenhang tussen de pastoordichtheid in een gemeente en het percentage joodse overlevenden. Aangezien mijn hypothese een effect in een bepaalde richting voorspelt, mag opnieuw eenzijdig worden getoetst. Dat betekent dat de gegeven significantiewaarde door twee mag worden gedeeld. Dan blijkt het effect sterk significant te zijn ($p=0,066/2=0,033$). Het negatieve effect van de pastoordichtheid wordt nog duidelijker significant in een analyse zonder de gemeenten in Limburg en Noord-Brabant. De hypothese over de zielzorgersdichtheid wordt weerlegd in een analyse met de pastoordichtheid. De slotsom is dat met gegevens over de predikanten- en pastoordichtheid de eerdere bevindingen van tabel 7.3 niet te verklaren zijn.

4.4 Kerkelijke gezagsstructuren

Mannings stelling was dat op het tijdstip dat het erop aankwam, dat wil zeggen de zomer van 1942 en het begin van de stelselmatige deportaties van joden, de katholieken sterker hebben geprotesteerd dan de Nederlands-hervormden. Bovendien werden de katholiek gedoopte joden afgevoerd en de gereformeerd en de Nederlands-hervormd gedoopte joden niet. Welke waren precies de gebeurtenissen die er toe zouden hebben geleid dat er meer katholiek verzet tegen de jodenvervolging kwam dan hervormd of gereformeerd verzet?

Toen *Generalkommissar* Schmidt, onder wiens competentie de onderhandelingen met de kerken vielen, christelijke joden begunstigde, gebeurde dat volgens Kempner (1969: 151) om tactische redenen. Zo hoopte hij de protesten van de kerken te dempen. De beslissing om de christelijke joden te deporteren zou afhangen van de houding van de kerken, zo valt te lezen in een rapport van *Generalkommissar* Rauter van 18 juli 1942 (Kempner 1969: 152). Aartsbisschop De Jong tekende echter protest aan en liet een vertrouwelijk telegram in de kerken voorlezen. Dit werd aan aantal katholieke joden noodlottig.

Op zondag 2 augustus 1942 werden tijdens het nachtgebed de nonnen in het Trappistinnenklooster in Berkel-Enschot opgeschrikt door aanhoudend gebel. Politie-mannen gaven te kennen dat ze de gezusters Löb, kloosterlingen van joodse afkomst, kwamen halen (Da Silva & Stam 1990: 141). In verscheidene kloosters in Nederland werden die nacht joodse kloosterlingen ingerekend (Kempner 1969: 103). Zo schetst Ultee (1999: 35-36) het ophalen van broeder Rosenbaum uit het Klooster van de Minderbroeder te Woerden. Na hun aankomst te Westerbork werden de gepakte kloosterlingen en andere katholieke joden op 7 augustus 1942 naar Auschwitz doorgestuurd. Tot hen behoorde Edith Stein die, zo bleek na de val van het Derde Rijk, op 9 augustus 1942 werd vergast, tezamen met alle andere aangekomen vrouwen en kinderen. Enkele mannen overleefden de selectie op het perron, maar er wordt verondersteld dat zij kort daarna stierven. Broeder Rosenbaum uit Woerden kreeg na de oorlog als overlijdensdatum 30 september 1942. Tussen 2 en 7 augustus 1942 zocht de leiding van meerdere kloosters contact met hun leden. Dat valt te ontlenen aan de beschrijvingen van de laatste

levensdagen van de op 7 augustus 1942 uit Westerbork naar Auschwitz weggevoerde kloosterlingen. Deze werden na de oorlog op grond van ooggetuigenverslagen gemaakt (Pégardier & Mohr 1995: 90-93, 101). Omdat er onder de gedeporteerde katholiek gedoopte joden veel kloosterlingen waren, kan dit het katholieke verzet tegen de jodenvervolging hebben versterkt. Immers, een bijzondere instelling van de katholieke kerk was geraakt.

Mannings stelling kan nog door een andere redenering worden versterkt. De mate waarin de leden van een kerk de leiding van deze kerk volgen, is groter als de structuur van deze kerk meer hiërarchisch is en daarmee op kerkleden als eensgezinder overkomt. De katholieke kerk was in de oorlogsjaren (en is dat nog) beduidend hiërarchischer dan de Gereformeerde Kerken en de Nederlands Hervormde Kerk. De laatste twee kerkgenootschappen kennen geen paus, noch kardinalen, noch bisschoppen. Alle gemeenten zijn gelijk. Dit verschil blijkt ook uit de protesten van de kerken tegen de jodenvervolging.

De houding van de bisdommen tijdens de bezetting was ingegeven door de standpunten van het Nederlandse episcopaat. In die tijd was De Jong, bisschop in het aartsbisdom Utrecht, voorzitter van dit orgaan. Een voorzitter kon zijn medebisschoppen geen standpunt opleggen, maar diende de bisschoppen van Breda, Haarlem, 's-Hertogenbosch en Roermond te raadplegen (Snoek 1990: 75). De Jong schreef echter vrijwel alle belangrijke katholieke herderlijke³¹ brieven (Aukes 1956: 258).³² Deze brieven, en ook de mededelingen of instructies, werden meestal woordelijk overgebracht aan de andere bisschoppen (Stokman 1945: 20). Aangezien het de katholieke pers steeds moeilijker werd gemaakt, konden stukken niet altijd schriftelijk worden verspreid, maar door mondelinge overbrenging konden ze toch nog van de preekstoel worden voorgelezen (Manning 1978: 120-121). Na het oppakken in 1941 van geestelijken die herderlijke brieven hadden vermenigvuldigd, gebeurde dit laatste trouwens op verzoek van het episcopaat niet meer (Cammaert 1994: 478). Sindsdien kregen geestelijken vertrouwelijke instructies in hun functie als biechtvader. Tijdens de biecht konden onder het sacramenteel zegel van geheimhouding gesprekken worden gevoerd over overtredingen van voorschriften en gewetensmoeilijkheden. Voorts hielden aalmoezeniers en geestelijk adviseurs katholieke verenigingen voor hoe te handelen in geval de Duitse bezetter meer invloed probeerde te verwerven (Manning 1978: 114).

De protestanten, met name de Nederlands Hervormde Kerk, hadden meer moeite om hun toch al zwakke centrale gezag te handhaven. In *Het Weekblad van de*

31. Een herderlijk schrijven is bisschoppelijk brief die moet worden voorgelezen in alle kerken en kapellen waar een rector is aangesteld (Knippenberg & Oudejans 1987: 79).

32. Manning (1978: 112) acht het onjuist achter het bisschoppelijk optreden alleen maar de figuur van aartsbisschop De Jong te zien. De Jong was tijdens de bezetting enkele malen langdurig ziek. Bovendien kon hij weifelen. De Jong viel vaak terug op de jurist J.A. Geerdinck. Geerdinck hielp De Jong heel wat keren over aarzelingen heen. Tijdens het herstel van De Jong in de winter van 1942 op 1943 had Geerdinck meer invloed dan wie dan ook. Aukes (1985: 194, 204, 208) wijst erop dat de aartsbisschop kwesties besprak met Titus Brandsma en Brandsma bewonderde om zijn moed en inzicht. Bovendien adviseerde mej. Sophie van Berckel de aartsbisschop in joodse aangelegenheden (Aukes 1985: 199). Ondanks deze correctie op het beeld van aartsbisschop De Jong, bleef de Rooms-katholieke Kerk tijdens de bezetting een centraal geleide organisatie.

Nederlands Hervormde Kerk van 23 mei 1940 herinnerde de secretaris van de Algemene Synodale Commissie van de Nederlands Hervormde Kerk de gelovigen en predikanten eraan, dat 'in de verwarring dezer dagen de Vaderlandsche Kerk duidelijk den weg' wijst (Touw 1946: deel 2, 11). Op 30 mei 1940 riep hetzelfde blad besturen en predikanten op geen individuele stappen te nemen over centrale aangelegenheden. Net als de katholieke pers, werd de protestantse tijdens de bezetting beperkingen opgelegd. Daardoor werd het ook binnen deze kerken moeilijker teksten te verspreiden (Delleman 1949: 283-290). Het voorlezen van boodschappen op de preekstoel bleef evenwel één van de belangrijkste mogelijkheden tot verspreiding van de standpunten van de leiding van deze kerken. Binnen de Nederlands Hervormde Kerk was het kerkbestuur echter niet tevreden over wat de predikanten op de spreekstoel verkondigden. Op 1 mei 1942 deed de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk en van het Kerkelijk Overleg een schrijven de deur uit aan de kerkenraden en predikanten 'in verband met het niet-voorlezen van kanselafkondigingen'. Daarin staat dat 'de Commissie voor Kerkelijk Overleg toch niet langer voor U kan verbergen, hoezeer het haar met toenemende verontrusting vervult, dat ambtsdragers onzer Kerk van zeer uiteenlopende richting en uit niet minder uiteenlopende motieven zich met schijnbaar verbluffende gemakkelijkerheid aan datgene, wat van de Synode uitgaat, onttrekken' (Touw 1946: deel 2, 92).

Was de uitvoering van centraal genomen besluiten een probleem in de Nederlands Hervormde Kerk, het bewaren van de eensgezindheid speelde zowel die kerk als de Gereformeerde Kerken parten. De aanleiding tot discussie onder de protestanten was de kerkstrijd in Duitsland. Daar verzetten bepaalde protestanten zich tegen het streven om de nationaal-socialistische ideeën in de Duitse Evangelische Kerk in te voeren. Deze strijd sloeg met de opkomst van de NSB over naar de protestanten in Nederland. Ze verergerde zelfs door de Duitse bezetting (Touw 1946: deel 1, 13-34). Onder gereformeerden speelden in de oorlogsjaren leerstellige kwesties, die tot een afsplitsing zouden leiden (Ridderbos 1994).

Gezien het bovenstaande zullen de kerkelijke protesten het sterkst zijn gehoord door het katholieke volksdeel. Verwacht wordt dan ook dat de pastoordichtheid in een gemeente meer de overlevingskansen van joden vergrootte dan de gereformeerde domineesdichtheid. In tabel 7.5 was al te zien dat een hogere gereformeerde predikantendichtheid een zwak positieve invloed heeft op het percentage joodse overlevenden in een gemeente. Een hogere pastoordichtheid heeft daarentegen een significant negatieve invloed op het percentage joodse overlevenden in een gemeente. De hypothese wordt weerlegd.

Afgezien van deze bevinding, blijft de hypothese dat de katholieke kerk een meer hiërarchische structuur heeft dan de protestantse kerken en dit eraan bijdroeg dat het percentage katholieken in een gemeente positief samenhangt met de overlevingskansen van joden, *ad hoc*. Wegens het ontbreken van voldoende gegevens blijft nader onderzoek achterwege naar de hypothese dat kloosters, katholieke ziekenhuizen en andere katholieke instellingen joden duikplekken verschaffen. Wel benut ik later in

dit hoofdstuk de datum waarop de eerste joodse inwoners van een gemeente stierven als indicator voor het tijdstip waarop in een gemeente de eerste ophaalacties plaats hadden en als factor die wellicht verschillen tussen gemeenten in de overlevingskansen van joden verklaart. Mogelijk wordt dan de gevonden positieve samenhang tussen het percentage katholieken en het percentage joodse overlevenden wel verklaard.

5. Overlevingskansen en de verzuilingsmentaliteit van niet-joden

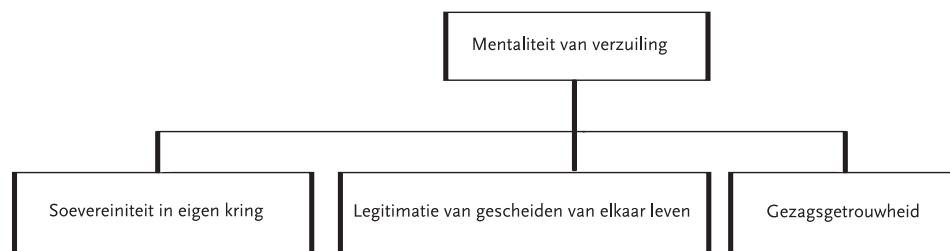
Veel onderzoekers die zich bezighielden met de vraag welke mensen joden hielpen duiken, hebben gewezen op de motivatie van helpers, in het bijzonder hun sterke zedelijke beginselen en hun altruïstische persoonlijkheid (Tec 1986; Oliner & Oliner 1988). Een moeilijkheid met hun gegevens is dat ze zijn opgetekend uit de mond van in leven gebleven helpers en joden. De geschiedenis wordt zo geschreven door overlevenden (Presser 1965: deel 2, 241-242). De verrichte onderzoeken gaan daarnaast voorbij aan de mogelijke gevolgen van het behoren tot een bepaalde kerkelijke gezindte voor het naleven van de geboden van deze gezindte.

De verzuildheid zou, volgens Blom (1989: 145, 148), deels verantwoordelijk zijn voor de mentaliteit van gezagsgetrouwheid onder de Nederlanders. Dit verschijnsel kan ook verantwoordelijk worden gesteld voor andere kenmerken van de Nederlandse mentaliteit, zoals de mentaliteit van soevereiniteit in eigen kring en de mentaliteit van gescheiden leven. Afhankelijk van de doelstellingen die de elites binnen een zuil nastreefden, zijn in de verzuiling van Nederland verschillende fasen te onderscheiden (Pennings 1991: 6). Het scheppen van een stelsel waarin elke groep in een eigen sociale wereld leeft, is echter een doel dat wisselende generaties zuilelites delen (Kossmann 1976: 220; Blom 1985: 18). De predikant Kuyper, die in 1886 tezamen met andere 'dolerenden' uit de Nederlands Hervormde Kerk trad en in 1892 met de oude afgescheidenen van 1834 de Gereformeerde Kerken oprichtte, formuleerde dit doel als eerste. Dat deed hij in 'Ons Program' uit 1878, de woorden 'soevereiniteit in eigen kring' benuttend (Koole 1996: 98). Deze opvatting werd overgenomen door latere gereformeerde bestuurders. Zo is ze terug te vinden in Colijns toelichting op de gewijzigde beginselen van de Anti-Revolutionaire Partij (Kuiper 1972: 342). Colijn gaf dit stuk, dat in 1934 verscheen, de titel 'Saevis Tranquellus in Undis' ('Kalm temidden van grimmige golven'). Het katholieke 'subsidiariteitsbeginsel' van rond 1900 lijkt op het beginsel dat levensbeschouwingen soeverein dienen te zijn (Koole 1996: 100). Dit principe behelsde meer inbreng voor de lokale gemeenschap. Deze invloed kwam tot stand door haar meer taken te laten uitvoeren (Koole 1996: 159). De socialisten verenigden zich na de gereformeerden en katholieken. Zij schikten zich in de ontstane situatie en vestigden zich ook als een gemeenschap met eigen organisaties (Kossmann 1986: deel 2, 91).

De 'hokjesgeest' van protestanten en katholieken tolereerde geen inmenging van een staat of andere levensbeschouwingen in eigen kring en rechtvaardigde het oprichten van eigen organisaties. Blom (1989: 145) wijst erop dat op deze manier verzuiling er toe leidde dat het gescheiden leven van bevolkingsgroepen niet alleen een

gewoonte maar ook een ideaal werd. De verzuilingsmentaliteit ging evenwel gepaard met overleg tussen de elites van de levensbeschouwingen. In dit overleg heerste de gedachte dat mensen de overheid dienen te volgen en daarvoor gezag dienen te hebben (Lijphart 1968: 144-145; Mommen 1979: 254-255; Blom 1989: 144, 148). De laatstgenoemde kenmerken van een verzuilingsmentaliteit zullen sterker onder de inwoners van een gemeente aanwezig zijn geweest, naarmate de verzuiling in een gemeente verder was voortgeschreden. Figuur 7.4 toont deze vragen over gevolgen van de mentaliteit van verzuiling voor het percentage joodse overlevenden.

Figuur 7.4: Opsplitsing van vragen over verzuilingsmentaliteit en overlevingskansen

5.1 De mentaliteit van soevereiniteit in eigen kring

Volgens Knippenberg en De Pater (1988: 186-191) ging de segregatie van de levensbeschouwingen in Nederland gepaard met meer nationale bewustwording. Daardoor gold de bezetting van Nederland als een schending van de Nederlandse soevereiniteit. Daarnaast werd, naarmate de bezetting voortduurde, de onafhankelijkheid van de zuilen steeds meer geschonden. Talrijke verordeningen van de bezetter van Nederland behelsden de gelijkenschakeling van levensbeschouwelijke organisaties.

Hoewel de Duitsers met het oprichten van een 'joodse zuil' inspeelden op de in Nederland bestaande structuren, onderschatte de bezetter de waarde die verzuildheid voor Nederlanders had. Al voor de Duitse inval was de levensbeschouwelijke pers in Nederland verantwoordigd over de gelijkenschakeling van de Duitse kerken. 'Van enige soevereiniteit in eigen kring kan hier geen sprake meer zijn' luidde één reactie (Van Roon 1973: 222). Ook de gelijkenschakeling van vakbonden, het ontslag van bekeerde joden en de verwijdering van joodse leerlingen van christelijke scholen schond de soevereiniteit in eigen kring.

In de meeste tijdens de bezetting gelijk geschakelde sectoren, traden personen naar voren die de gelijkenschakeling verwierpen. Volgens De Jong (1969-1991: deel 5, 438-439) kwam dit verzet niet op omdat de Duitse opmars in Europa tot stilstand kwam of de illegaliteit in Nederland aanwijzingen via de Londense radio ontving; het ontstond spontaan. De Jongs veronderstelling gaat op voor dominee Slomp. Hij zag dat onder de joden en de jonge niet-joodse mannen de nood hoger werd, terwijl er te weinig onder-

duikadressen waren. Aangemoedigd door 'Tante Riek', één van de grondleggers van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO), trok hij Nederland rond om plaatselijke verzet te bundelen. Zijn doel was meer veilige plekken voor onderduikers (Da Silva & Stam 1989: 86). Een ander voorbeeld is Titus Brandsma. Deze pater, die tijdens de bezetting regelmatig nijpende kwesties besprak met aartsbisschop De Jong (Aukes 1985: 194, 204, 208), leidde het persverzet en het schoolverzet (Aukes 1985: 202). Brandsma kreeg van alle scholen die vielen onder de 'Bond van besturen van R.K. scholen', volmacht om met diverse instanties contact te onderhouden (Dölle 2000: 63). Hij werd zo snel 'de ziel van het [katholieke] onderwijsverzet' (Aukes 1985: 195). Tijdens een tocht om de katholieke pers te mobiliseren, kwam hij even terug in zijn klooster te Nijmegen. Daar werd hij gearresteerd door de Sicherheitspolizei (Aukes 1985: 221-222). Brandsma stierf in Dachau op 26 juli 1942 (Aukes 1985: 298). Ook onder protestanten verhoogde de gelijkenschakeling in het onderwijs het verzet (Schulten 1995: 90). Seyß-Inquarts besluit om joodse ouders verantwoordelijk te stellen en schoolbesturen ongemoeid te laten, werd in protestants-christelijk kring beschouwd als een overwinning die te danken was aan de eensgezindheid van het verzet (De Pater 1969: 79).

Over de gevolgen van soevereiniteit in eigen kring doe ik de volgende uitspraak: hoe hoger het aantal organisaties was dat in een gemeente door een levensbeschouwing werd gesticht, des te sterker heerste in die gemeente de mentaliteit van soevereiniteit in eigen kring en des te lager zal het percentage joodse overlevenden er zijn geweest. Om deze hypothese over de 'organisatiegraad' van een gezindte (Kruijt 1957: 241-245) te toetsen, zijn voor alle Nederlandse gemeenten gegevens nodig over het aantal levensbeschouwelijke organisaties. Zonder aanhang is de oprichting van organisaties echter niet mogelijk. Pennings (1991: 54) stelde in zijn onderzoek de ondergrens voor het oprichten van eigen plaatselijke afdeling op 1.500 mogelijke leden. Hoewel ik in de analyses van dit hoofdstuk alleen gemeenten opneem met 25 of meer 'vol'joden, leidde deze keuze er niet toe dat in al deze gemeenten elke levensbeschouwing Pennings' ondergrens haalde. In 38 van de 122 gemeenten die ik mijn analyses opneem, woonden minder dan 1.500 katholieken. Daarnaast woonden in 15 gemeenten minder dan 1.500 protestanten. Een opsplitsing van het aantal protestantse inwoners in hervormden en gereformeerden levert een nog groter aantal gemeenten op waar minder dan 1.500 hervormden of minder dan 1.500 gereformeerden woonden. Een vergelijking tussen organisatorische verzuildheid van levensbeschouwingen is dan niet goed mogelijk. De toetsing van de hypothese dat een meer levensbeschouwelijke organisaties in een gemeente de overlevingskans van joden verlaagde, liet ik derhalve achterwege.

5.2 De mentaliteit van gescheiden leven

Presser (1965: deel 2, 125) wierp over de houding van niet-joodse omstanders de vraag op: 'in welke mate heeft men de onderscheiding tussen joden en niet-joden aanvaard of er zich bij neergelegd?' De vervolgvraag luidt in hoeverre de mentaliteit van verzuiling

invloed had op de overlevingskansen van joden. Vuijsje (1986: 183) meent dat de groepscohesie, volgzzaamheid en burgerfatsoen die de verzuiling met zich meebracht 'tijdens de bezetting een 'verkeerde' uitwerking hadden op de overlevingskansen van joden.' Blom (1989: 145) werkte Pressers vraag verder uit: 'zou in deze context [van verzuiling] het scheppen van of nader vormgeven aan een aparte joodse bevolkingsgroep, voor welke eigen regels golden, op het eerste gezicht niet een zekere aanvaardbaarheid gehad kunnen hebben?'

Blom (1989: 144-145) gaf ook antwoord op deze retorisch lijkende vraag. Daar waar de mentaliteit heerste dat bevolkingsgroepen gescheiden dienen te leven, was isolatie niet bijzonder. Daar ook werd de segregatie van joden wat betreft beroep en vrije tijd ingevoerd zonder eerder opgeroepen weerstand. Bijgevolg kregen in gemeenten waar mogelijk door de verzuiling de eerste fasen van de jodenvervolging werden getolereerd, latere fasen hun beslag zonder grote inspanning van de Duitse bezetter en zonder al eerder georganiseerd verzet tegen anti-joodse maatregelen. Natuurlijk gebeurde er iets geheel anders dan de vorming van een 'joodse zuil' (Blom 1989: 145). De vele maatregelen ter segregatie van de joodse inwoners door de bezetter, begonnen met een verbod voor joden om bepaalde beroepen uit te oefenen, vervolgens werden een Joodse Raad en joodse scholen opgericht en mochten joden alleen nog maar bepaalde cafés bezoeken en in 'eigen' winkeltijden in bepaalde winkels boodschappen doen. De ontstane situatie voor een bevolkingsgroep, in dit geval het joodse bevolkingsdeel, was echter niet geheel vreemd in verzuild Nederland. Latere Duitse maatregelen ter segregatie van joden, zoals het dragen van de gele ster en verblijfsverboden, waren daarentegen geen kenmerken van de vooroorlogse verzuildheid in Nederland.

Bloms antwoord op de vraag of het Duitse streven om joden af te zonderen, bij niet-joden een zekere aanvaardbaarheid had, kan worden geformuleerd als een hypothese die wellicht toetsbaar is. Voor het verzuilde Nederland is vaker onderzoek gedaan naar de mate waarin de uiteenlopende kerkelijke gezindten met elkaar huwden. In dat onderzoek is de mate waarin leden van verschillende groepen met elkaar trouwen, een belangrijke indicator voor het gescheiden leven van de leden van uiteenlopende levensbeschouwingen (Bogardus 1933; vergelijk Kruijt 1957). De concrete hypothese luidt dan als volgt: hoe vaker de inwoners van een gemeente getrouwd waren met iemand van dezelfde levensbeschouwing, des te minder weerstand zullen de eerste maatregelen ter scheiding van de joden hebben opgeroepen en des te lager zal het percentage joodse overlevenden in de betreffende gemeente zijn geweest.

Hoewel veel onderzoek naar kerkelijk gemengd huwen in Nederland is gedaan, zijn er voor gemeenten nauwelijks gegevens verschenen over wie voor de Tweede Wereldoorlog wat godsdienst betreft met wie trouwde. Echter, de computerbestanden van de volkstelling uit 1960 bestaan nog. Ze bevatten voor elke persoon de woonplaats en de kerkelijke gezindte. Verder is aan de gegevens voor gehuwde mannen een gegeven over hun vrouw toegevoegd, en wel haar kerkelijke gezindte. Verder is voor mannen bekend of ze voor 1945 in hun huidige woongemeente woonden en of ze voor 1945

getrouwd waren. Hierdoor kan per gemeente een maat worden berekend voor tijdens de bezetting bestaande religieus homogeen huwelijken.

Natuurlijk kleven er bezwaren aan de gegevens voor deze mannen uit de volkstelling van 1960. Zo blijven de huwelijken die tussen 1945 en 1960 door overlijden of echtscheiding zijn ontbonden, buiten beschouwing. Hetzelfde geldt voor echtparen die in de naoorlogse jaren uit een gemeente vertrokken. Toch zijn deze bezwaren niet overwegend. Dat bepaalde huwelijken buiten de 'telling' vallen, zegt nog niet dat de aanwijzing voor de mate van verzuildheid in een gemeente zo vertekend is, dat de volgorde van gemeenten naar mate van verzuildheid is aangetast. Zolang de mate van vertekening voor elke gemeente min of meer gelijk is, zijn de cijfers voor homogeen dan wel heterogeen huwen bruikbare indicatoren.³³

Een andere en belangrijker kwestie is hoe precies moet worden bepaald in welke mate er binnen een gemeente homogeen wordt gehuwd. Een aanwijzing voor gemengd huwen kan namelijk in beginsel twee vormen aannemen. Bij de eerste rekenwijze wordt het aantal kerkelijk homogeen gehuwde mannen uitgedrukt als percentage van alle gehuwde paren. Deze maat houdt er geen rekening mee dat in een gemeente met bijvoorbeeld een bijzonder hoog percentage katholieken het wel heel moeilijk is om met een gereformeerde persoon te trouwen. Deze omstandigheid heeft als gevolg dat de maat wel eens een minder goede aanwijzing kan zijn voor de mentaliteit van gescheiden leven. De tweede maat voor religieus homogeen huwen houdt rekening met de 'ontmoetingskans' (Hendrickx 1994: 11-13). Daarmee verschaft die maat een duidelijker aanwijzing voor verzuilingsmentaliteit. Deze maat komt, als het bijvoorbeeld gaat om de mate van verzuildheid onder katholieken, neer op het berekenen van de log odds ratio voor een tabel waarin voor gehuwde paren het al dan niet katholiek zijn van de man is afgezet tegen het al dan niet katholiek zijn van de vrouw. Een log odds ratio kan natuurlijk ook worden uitgerekend voor andere groepen zoals gereformeerden. Als de logaritme van een odds ratio nul is, dan trouwen de mensen 'volgens toeval' met elkaar. Hoe meer de logaritme van een odds ratio boven de nul uitkomt, des te vaker zijn mannen van een bepaalde godsdienst gehuwd met een vrouw met dezelfde gezindte. De inwoners van een gemeente leven dan meer gescheiden van andere levensbeschouwingen.

De toetsbare hypothese over de overlevingskans van de joodse inwoners van een gemeente luidt dan: hoe hoger de log odds ratio voor een gemeente, des te kleiner de overlevingskans van de joodse inwoners van die gemeente. Voor de toetsing van deze hypothese zijn, zoals zonet aangeduid, meerdere log odds ratio's uitgerekend. Ten eerste een log odds ratio voor het huwen van katholieke dan wel niet-katholieke mannen met katholieke dan wel niet-katholieke vrouwen. Ten tweede een log odds ratio voor de mate waarin gereformeerde dan wel niet gereformeerde mannen gehuwd zijn met gereformeerde dan wel niet gereformeerde vrouwen. Overeenkomstige maten werden

33. In een bijlage bij dit hoofdstuk ga ik in op de bruikbaarheid van deze cijfers.

uitgerekend voor ten derde Nederlands-hervormde mannen en ten vierde onkerkelijke mannen. Ten slotte rekende ik een maat uit die kan worden opgevat als een gemiddelde voor de vier genoemde log odds ratio's. Voor deze maat zijn de vier tabellen waarover de log odds ratio's voor een gemeente zijn berekend, 'boven op elkaar gelegd'. Dit is gebeurd door het aantal homogeen gehuwde katholieke paren op te tellen bij het aantal homogeen gereformeerde paren, het aantal homogeen hervormde paren en het aantal homogeen onkerkelijke paren. Hetzelfde is gebeurd voor de frequenties elk van de drie andere cellen van de vier trouwtabelen.

Tabel 7.6: **Bivariate effecten van de logaritmen van de odds ratio's voor homogeen huwen op het percentage joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'joden**

	Constante	b-coëfficiënt	N
Log odds ratio homogeen gehuwde katholieke mannen	67,370***	-3,007**	103
Log odds ratio homogeen gehuwde gereformeerde mannen	55,833***	-1,526	101
Log odds ratio homogeen gehuwde Nederlands-hervormde mannen	67,634***	-4,175***	114
Log odds ratio homogeen gehuwde onkerkelijke mannen	67,533***	-4,084*	106
Gemiddelde log odds ratio homogeen gehuwde mannen in een gemeente	61,802***	-2,694**	115

***= $p < 0,001$; **= $p < 0,01$; *= $p < 0,05$

In tabel 7.6 staan de resultaten van bivariate lineaire regressies waarbij wordt nagegaan of de log odds ratio's voor een gemeente effect hebben op de overlevingskans van de joden in die gemeente. De resultaten wijzen uit dat voor elke kerkelijke gezindte het effect in de verwachte richting gaat. Daarnaast is, behalve voor gereformeerden, dit effect significant. Of ook: hoe vaker de mannen in een gemeente, ongeacht de ontmoetingskans, trouwden met een vrouw van dezelfde religie, des te lager het percentage joodse overlevenden in die gemeente.

5.3 De mentaliteit van gezagsgetrouwheid

De mentaliteit van gezagsgetrouwheid in Nederland was een onderdeel van de vooroorlogse verzuildeid, zo stellen diverse onderzoekers. Lammers (1990: 15) meent dat de Duitse machthebbers, althans tot op zekere hoogte in het begin van de bezetting, in de ogen van vele Nederlanders gezagsdragers waren. Ze beschikten over 'pragmatisch' gezag. Deze mentaliteit wijst Blom (1989: 144) aan als één van de mogelijke verklaringen voor het hogere percentage joodse slachtoffers in Nederland. In België en Frankrijk zou eerbied en volgzzaamheid jegens het gezag kleiner zijn geweest. In deze paragraaf werk ik deze gedachtegang uit. Daarna toets ik de hypothese dat gezagsgetrouwheid de overlevingskans van joden deed dalen.

De banden tussen de zuilen in Nederland waren overlegbetrekkingen tussen elites (Lijphart 1968: passim). In veel gemeenten waren gemeenteraden belangrijk (Pennings 1991: 173). Binnen de zuilen waren politieke partijen en vakbonden belangrijke

organen (Hellemans 1990: 24). De verzuilde vakbonden ontstonden meer van bovenaf dan van onderop (Harmsen & Reinalda 1975: 102). De gezagsdragers van een zuil konden via vakbonden de arbeiders binnen hun zuil sturen bij keuzes omtrent bedrijfsgerichte zaken (Harmsen 1985: 274-277; Pennings 1991: 141). Geestelijken wezen tijdens verkiezingen het kerkvolk de weg naar de juiste politieke partij (Vellenga 1975: 44-45; Minderaa 1982: 51; Schuurisma 2000: 134-135, 191). Politieke partijen konden regelingen treffen voor de zuil en haar aanhang en hun leiders konden standpunten uitdragen onder geloofsgenoten.

De gezagsgetrouwheid varieerde per gemeente naar gelang de mate van verzuildeid. Het stemmen van iemand met een bepaalde kerkelijke gezindte op de politieke partij die zich op deze gezindte richt en iemands lidmaatschap van 'de eigen' vakbond, kan men zien als twee maten voor de gezagsgetrouwheid van de leden van een levensbeschouwelijke groepering. Zo kan, wat Kruijt (1957: 241-245) noemt, de vullingsgraad worden bepaald. Voor de vakbond is de vullingsgraad het aantal personen dat lid is van een vakbond die zich op een bepaalde gezindte richt gedeeld door het totaal aantal personen in een gemeente met diezelfde gezindte. Voor een politieke partij op een bepaalde levensbeschouwelijke grondslag is de vullingsgraad het aantal stemmen op een levensbeschouwelijke politieke partij gedeeld door het totaal aantal stemgerechtigden in een gemeente met diezelfde levensbeschouwing.

De hypothese van deze paragraaf luidt aldus: in gemeenten waar levensbeschouwelijke politieke partijen relatief meer stemmen en levensbeschouwelijke vakbonden relatief meer leden hadden, waren de inwoners meer gezagsgetrouw en zal het percentage joodse overlevenden lager zijn geweest. De kwestie is natuurlijk in welke gemeente de vullingsgraad van een politieke partij of vakbond hoger was dan in een andere. Omdat de gegevens voor Nederlandse gemeenten over het stemmen op bepaalde politieke partijen rijker zijn dan de gegevens over lidmaatschap van bepaalde vakbonden, blijft deze paragraaf beperkt tot de vullingsgraad van politieke partijen.

Ik geef nu aan hoe precies kan worden vastgesteld dat gemeenten verschillen in de mate waarin levensbeschouwelijke politieke partijen relatief veel stemmen kregen van aanhangers van dezelfde levensbeschouwing. De cbs-gegevens over verkiezingsuitslagen zijn rijk, maar er kleven soms bezwaren aan. Op gemeentelijk niveau bestonden namelijk kleine dissidente partijen zoals die van Meertens in Zuid-Limburg (Vellenga 1975: passim) en de Actie-Bouwman in Zuid-Gelderland (Minderaa 1982: 41). Hoewel Meertens ook een katholiek was, kunnen stemmen op hem niet als 'katholiek' worden beschouwd. Om dergelijke kwesties te vermijden, zag ik ervan af de uitslagen van verkiezingen voor de gemeenteraad te gebruiken. Voor de vaststelling van verschillen tussen gemeenten en de toetsing van de hypothese dat in gemeenten met een hogere politieke vullingsgraad de overlevingskans van joodse inwoners lager waren, gebruikte ik daarom de bij het CBS berustende ongepubliceerde cijfers voor de Provinciale Staten verkiezingen van 1939.

Voor de berekening van de vullingsgraad van politieke partijen zijn ook gegevens nodig over de godsdienstige samenstelling van gemeenten. Daarvoor benutte ik de volkstelling van 1930.³⁴ Eerst maakte ik een onderscheid tussen kerkelijken en onkerkelijken. Vervolgens splitste ik de kerkelijken in katholieken en protestanten. Daarna deelde ik de protestanten op in gereformeerden en anderen. De ‘overige gezindten’ liet ik buiten beschouwing. Zo ontstonden meerdere vullingsgraden.

Om vullingsgraden te bepalen, moeten tenslotte kerkelijke gezindten worden gekoppeld aan politieke partijen. Als confessionele partijen beschouwde ik de ARP (anti-revolutionaire partij) de CDU (Christelijk-Democratische Unie), de CHU (Christelijk-Historische Unie), de HGSP (Hervormd-Gereformeerde Staatspartij), de RKSP (Rooms-Katholieke Staatspartij) en de SGP (Staatkundig Gereformeerde Partij). Alle andere partijen rekende ik als niet-confessioneel. Het percentage stemmen op confessionele partijen in een gemeente deelde ik door het percentage personen van gereformeerde, hervormde of katholieke gezindte. Deze vullingsgraad moet voor bijna alle gemeenten een waarde onder de één hebben. Komt ze daar bovenuit, dan heb ik een fout gemaakt bij het invoeren van gegevens in mijn digitale bestand of bij het rekenen met de data of was er in een gemeente wat bijzonders aan de hand. Een voorbeeld van het laatste is een kandidaat voor een confessionele partij met zoveel persoonlijke uitstraling dat hij in zijn woonplaats stemmen trekt onder onkerkelijken. Het kan natuurlijk dat de godsdienstige samenstelling van een gemeente tussen 1930 en 1939 sterk veranderde of in sommige gemeenten het totale aantal mensen van bepaalde gezindte een vertekende aanwijzing geeft voor het aantal kiesgerechtigden van die gezindte. Maar die mogelijkheden acht ik klein.

Na de vullingsgraad voor kerkelijke personen en confessionele partijen te hebben bepaald, deelde ik het percentage stemmen in een gemeente op de RKSP door het percentage katholieke inwoners van een gemeente. Zo verkreeg ik de vullingsgraad voor katholieke personen. Vervolgens betrok ik het percentage stemmen op alle confessionele partijen minus de RKSP op het percentage protestanten in een gemeente. Dat leverde de vullingsgraad voor protestanten en protestantse partijen op. Als laatste deelde ik het percentage stemmen op de ARP op het percentage gereformeerden, wat tot de vullingsgraad voor gereformeerden leidde.

Het bezwaar tegen het berekenen van bovenstaande breuken moge duidelijk zijn: er wordt gedaan alsof iedere persoon die katholiek was, op de RKSP stemde. Overeenkomstige veronderstellingen worden gemaakt voor gereformeerden en hervormden. Die behoeven niet te kloppen. Neem een gemeente die voor 50% uit katholieken bestaat en voor 50% uit gereformeerden en waarin 50% van de stemmen naar de RKSP gaat en 50% naar de ARP. Het is logisch mogelijk dat in die gemeente geen enkele katholiek op de RKSP stemde en geen enkele gereformeerde op de ARP. Wat precies het geval was, kan alleen onderzoek onder individuele kiezers uitwijzen en enquêtes werden

34. CBS, volkstelling 1930.

voor de Tweede Wereldoorlog nog niet gehouden. Toch moet deze logische mogelijkheid als een praktische onwaarschijnlijkheid worden beschouwd. Een verkiezingskandidaat die in deze gemeente een toespraak hield, zal dit zeker aan zijn gehoor hebben gemerkt. Verder was bij de naoorlogse ontzuiling van Nederland niet zo zeer sprake van katholieken die op een gereformeerde partij gingen stemmen. De leiding van de katholieke kerk bestreed stemmen voor de Partij van de Arbeid. Evenzo zal de ontzuiling bij gereformeerden niet hebben geleid tot meer stemmen voor de Katholieke volkspartij, maar wel tot meer stemmen voor de Volkspartij voor vrijheid en democratie. De berekende vullingsgraden verschaffen bruikbare aanwijzingen.

5.4 Vullingsgraden vergeleken

Welke verschillen bestaan er zoal tussen gemeenten wat betreft de vullingsgraden voor kerkelijken, voor katholieken, voor protestanten en voor gereformeerden. Mijn gegevens blijven beperkt tot de gemeenten van Nederland met 25 of meer joodse inwoners waarvoor lijsten met de namen van deze inwoners bewaard bleven.

Volgens Schuurisma (2000: 115, 134-135) stemden katholieken en gereformeerden in hogere mate op hun partij dan Nederlands-hervormden. In de gereformeerde wereld was een sterkere neiging dan in de hervormde om met z'n allen achter een door God gegeven leider te gaan staan. Onder gereformeerden golden Kuyper en Groen van Prinsterer als van God gegeven leiders, evenals de leden van het Huis van Oranje (Booy 1972: 16, 30).

Wat klopt er van de veronderstelling dat de afhankelijkheid aan de ‘eigen’ politieke partij bij katholieken groter was dan bij protestanten en bij gereformeerden groter dan bij hervormden? In veel gemeenten waren minder stemmen voor confessionele partijen dan verwacht kan worden op grond van het percentage katholieken en protestanten. In deze plaatsen stemde een deel van de katholieke en protestantse bevolking op een liberale, socialistische of nationaal-socialistische partij. De gemiddelde kerkelijke vullingsgraad voor de gemeenten van dit hoofdstuk bedroeg 70,8%, bij een standaarddeviatie van 13,8%. In één gemeente, te weten Harlingen, was het percentage stemmen op de confessionele partijen groter dan het percentage protestanten én katholieken in die gemeente. De confessionele partijen kregen in deze gemeente 4% meer stemmen dan er katholieken én protestanten woonden. Een verklaring hiervoor heb ik niet. Voor de toetsing van hypothese over vullingsgraden in een gemeente en percentages joodse overlevenden, gaf ik de enige gemeente met een onverwacht hoge kerkelijke vullingsgraad de score één. In die gemeenten hadden, zo veronderstel ik, alle kerkelijken op een confessionele partij gestemd.

De spreiding in de kerkelijke vullingsgraad en de steun voor de veronderstelling dat deze vullingsgraad kleiner dan 1 is, geeft aan dat de berekende maat goed bruikbaar is voor de toetsing van de hypothese dat in gemeenten met hogere vullingsgraden de overlevingskansen van joodse inwoners kleiner zijn. Terwijl de gemiddelde kerkelijke of confessionele vullingsgraad 70,8% bedroeg, bleek de gemiddelde vullingsgraad voor

katholieken en de RKSP 84,7% te zijn bij een spreiding van 13,9% en de gemiddelde vullingsgraad voor protestanten en de protestantse partijen 61,7% met een standaarddeviatie van 19,2%. Dit verschil strookt met de verwachting dat katholieken gezagsgetrouwer waren dan protestanten. In acht gemeenten blijken meer inwoners op de RKSP te hebben gestemd dan er katholieken woonden. Voor de protestantse politieke partijen is dit in twee gemeenten het geval. Weer zette ik de vullingsgraad voor gemeenten met een te hoge score op één.

De ARP vond haar aanhang hoofdzakelijk onder gereformeerden (Minderaa 1982: 41). Volgens mijn berekeningen lag de gereformeerde vullingsgraad in bijna alle gemeenten boven en zelfs veelal ver boven de één. Daarmee was de vullingsgraad voor gereformeerden hoger dan die voor katholieken. Als de vullingsgraad een aanwijzing vormt voor gezagsgetrouwheid, dan was deze het hoogst bij gereformeerden, lager bij katholieken en nog lager bij hervormden.

Als ik de vullingsgraad voor gereformeerden op één stel indien deze een te hoge waarde aanneemt, blijkt uit mijn data dat de gereformeerde vullingsgraad nauwelijks van gemeente tot gemeente verschilt. De door mij uitgerekende maat blijkt in dit geval niet bruikbaar te zijn. Overigens ligt de verklaring voor de te hoge waarden voor de hand. Er was niets bijzonders met de statenverkiezingen voor 1939 aan de hand, bij elke verkiezing in Nederland sinds de invoering van het algemeen kiesrecht, was tot dan toe het percentage stemmers op de ARP hoger dan het percentage gereformeerden (CBS 1959: 27). Kuiper richtte in 1879 de ARP op, enige jaren voordat hij in 1886 de Nederlands Hervormde Kerk verliet en in 1892 de Gereformeerde kerken in Nederland stichtte. De CHU ontstond in 1898 als partij voor diegene die noch met liberalen, noch met antirevolutionairen wilden meegaan (Beernink 1953: 12). Gezien dit alles, had het geen zin de vullingsgraad voor Nederlands-hervormden te berekenen door het aantal stemmen voor de CHU in een gemeente te delen op het aantal Nederlands-hervormden aldaar.

Alvorens ik met de kerkelijke en de katholieke vullingsgraad van een gemeente in een bivariate lineaire regressie analyse het percentage omgekomen joden voorspel, een opmerking over de volgorde van kerkelijke gezindten naar vullingsgraad en gezagsgetrouwheid. In dit hoofdstuk ordende ik aanvankelijk kerkelijke gezindten naar het anti-judaïsme dat in hun geloofsinhouden en ritens besloten ligt en naar de mate waarin kerkelijke gezagsdragers aan het begin van de Tweede Wereldoorlog protesteerden tegen de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter. Beide keren vond ik dat gereformeerden het minst en katholieken het meest afwijzend stonden tegenover joden. Deze volgordes bleken niet te kloppen met de bevinding dat een hoger percentage katholieken in een gemeente samengaat met een hoger percentage joodse overlevenden en evenmin met de bevinding dat een hoger percentage gereformeerden samengaat met een lager percentage joodse overlevenden. Nu beschik ik opnieuw over een rangordering van gezindten, dit maal naar gezagsgetrouwheid. Bij deze rangordering staan gereformeerden op het andere uiteinde van de schaal. De bevinding over het

percentage gereformeerden in een gemeente en de overlevingskans van joden kan hiermee worden verklaard. De mate van gezagsgetrouwheid onder katholieken kan echter nog steeds niet verklaren dat een hoger percentage katholieken in een gemeente gepaard gaat met een hoger percentage joodse overlevenden.

De te toetsen hypothese luidt dat als de kerkelijke, de katholieke en de protestantse vullingsgraad in een gemeente hoger zijn, het percentage joodse overlevenden er lager zal zijn. Tabel 7.7 bevat resultaten. De hypothese over de kerkelijke vullingsgraad wordt weerlegd. De bevinding luidt namelijk dat een hogere kerkelijke vullingsgraad gepaard gaat met een hoger percentage joodse overlevenden. Het teken van de betreffende coëfficiënt is positief en de coëfficiënt is significant. Deze toetsing is nogal grof, aangezien niet onderscheiden wordt tussen katholieke en protestantse stemmen. Als de vullingsgraden voor de katholieken en voor de protestanten uit een gemeente afzonderlijk in verband worden gebracht met het percentage joodse overlevenden in die gemeente, blijken deze maten voor gezagsgetrouwheid geen significante invloed te hebben. Al met al luidt de slotsom dat sterkere gezagsgetrouwheid in een gemeente, afgemeten aan de vullingsgraad van confessionele politieke partijen, geen verklaring biedt voor verschillen tussen gemeenten in het percentage omgekomen joden.

Tabel 7.7: **Bivariate effecten van de politieke vullingsgraad in een gemeente op het percentage joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'joden**

	Constante	b-coëfficiënt	N
Vullingsgraad confessionele politieke partijen	20,200*	32,596**	122
Vullingsgraad RKSP	50,657***	-8,705	122
Vullingsgraad protestantse politieke partijen	38,634***	7,535	122

***=p<0,001; **= p<0,01; *=p<0,05

6. Verzuilde netwerken en overlevingskansen

In de vorige paragraaf toetste ik hypothesen over de mentaliteit waarmee verzuiling gepaard zou gaan. De verzuildheid van de Nederlandse samenleving bracht echter niet alleen een bepaalde geestesgesteldheid voort, ze schiep ook netwerken. Deze zonderden in vergaande mate mensen van uiteenlopende levensbeschouwing van elkaar af. Mensen beschikken over kennis en geld en andere 'hulpbronnen'. Onder de middelen waarmee mensen hun doelen beter kunnen bereiken, vallen volgens hedendaagse sociologische theorieën ook de kennissen en vrienden die mensen hebben, soms aangeduid met de term 'sociaal kapitaal' (Bourdieu 1979; Coleman 1994; Lin 2001). In deze paragraaf ontwikkel ik hypothesen over de gevolgen van de mate waarin de netwerken rond mensen van uiteenlopende gezindten elkaar wel of juist niet overlappen. Welke invloed hebben meer of minder gefragmenteerde netwerken op het sociaal kapitaal waarover de inwoners van een gemeente beschikken en op de overlevingskansen van de joodse inwoners van deze gemeente?

Het aantal personen dat iemand kent, vormt een simpele aanwijzing voor het sociaal kapitaal van die persoon. Sociaal kapitaal is echter meer dan de optelsom van alle personen in iemands netwerk. Sommige contacten zijn meer geschikt voor het bereiken van bepaalde doelen dan andere (Flap 1987: 19-21). Als een persoon in economisch minder goede tijden door een bekende aan een baan wordt geholpen, kan men veronderstellen dat als deze vrienden zelf een hogere baan hebben, zij deze persoon een betere baan bezorgen (De Graaf & Flap 1988). Behalve dat mensen door 'vrienden' in hun carrière kunnen zijn geholpen, is het mogelijk dat ze in hun beroepsleven worden tegengewerkt door 'vijanden' (Moerbeek & Need 2003). Gezien Groens eerder in dit hoofdstuk aangehaalde bevinding dat NSB'ers oververtegenwoordigd waren onder de personen die aan de Duitse bezetter meldden dat zich op een bepaald adres joden schuil hielden (Groen 1994: 243), vormden NSB-buren tijdens de Duitse bezetting voor joden in Nederland 'negatief sociaal kapitaal'.

De hypothese dat de aard van iemands netwerk in bepaalde mate een hulpbron vormt, is ook van toepassing bij de beantwoording van de vragen van dit hoofdstuk, de vraag naar het hoge percentage omgekomen joden uit Nederland en die naar de negatieve invloed van de verzuildheid in Nederland op de overlevingskansen van joden uit de diverse gemeenten van dit land. Zo opperden de historicus De Jong (1969-1991: deel 6, 45, 50) en de socioloog Vuijsje (1986: 83, 183-184) dat het er bij de verwezenlijking van de wens van talrijke joden om onder te duiken, erop aan kwam in hoeverre joden contact hadden met niet-joden. Menig jood die geen gehoor gaf aan de oproep voor een werkkamp in Oost-Europa, dook aanvankelijk onder in de eigen buurt of gemeente (Presser 1965: deel 2, 251; De Jong 1969-1991: deel 6, 341; Moore 1997: 155-156). Sprekende voorbeelden zijn Anne Frank, haar zuster en haar ouders. Deze inwoners van een betrekkelijk nieuwe wijk in Amsterdam verscholen zich in het achterhuis bij het bedrijfspand van Anne's vader Otto in het oude centrum van deze stad, waar ze werden verzorgd door enkele personeelsleden. Ultee (1999) liet in zijn onderzoek naar de 44 joodse inwoners van Woerden zien dat het overgrote deel van de bijna 40 onderduikers onder hen aan een schuiladres kwamen via bekenden en vrienden in hun woonplaats. Dit gold zowel voor de helft die in Woerden onderdook, als voor de helft die buiten Woerden een plek vond. Een trieste gebeurtenis deed zich in Schiedam voor. De heer M. Hijmans, die een zaak had aan de Hoogstraat 15 in deze gemeente, beschikte over een onderduikadres in het Land van Heusden en Altena. Om daar te komen, nam hij contact op met de heer P. Mak, wiens tuin aan zijn tuin grensde. Een vertrouweling van Mak, de heer M.J. van Alphen, zag kans een solide bodedienst uit Veen in Noord-Brabant in te schakelen. Deze zou de heer Hijmans wegbrengen, gekleed in een overall en verstoppt tussen de kisten in de laadbak van een vrachtauto. Vlak voor de afgesproken vertrekdatum zag de heer Hijmans van de reis af; hij vreesde moeilijkheden voor zijn familie en voelde zich onzeker om lange tijd in Brabant door te brengen. Enkele dagen later werd de heer Hijmans door de politie uit zijn huis gehaald; hij kwam om in Auschwitz op 19 oktober 1942 (Van Bochove, Louis & Noordegraaf 1995:

240-241, 255). Al deze voorbeelden duiden erop dat joden hulp zochten bij en kregen van dichtbij wonende burens, vrienden of kennissen. Hun hulp was meer betrouwbaar, een voorwaarde voor het verrichten van verboden handelingen (Presser 1965: deel 1, 251; vergelijk Coleman 1988: 102-104; 1994: 306-307). Ook de gastgever moest een onderduiker vertrouwen; een gastheer of -vrouw wilde voorkomen dat hij of zij iemand hielp die zich roekeloos gedroeg (Presser 1965: deel 2, 271). Overigens kunnen ook joodse familieleden en bekenden, voor zover zij voorlopig van deportatie waren vrijgesteld, hulp hebben geboden.

Ik stel dat in een verzuilde samenleving de contacten tussen joden en niet-joden beperkt bleven en dit de overlevingskansen van joden verkleinde. Daarnaast beweer ik dat de Nederlandse verzuildheid ook op andere wijze de overlevingskansen van joden verminderde. In Nederland bleven niet alleen contacten tussen joden en niet-joden gering, daarnaast bleven de banden van niet-joden beperkt tot hun eigen kerkelijke gezindte. Met de hulp van één niet-joods iemand was de onderduik van een joods persoon niet gewaarborgd. Hulp bij onderduik behelsde meer dan een schuilplaats. Een plek kan tijdelijk niet bruikbaar zijn of verraden worden. Dan is een reserveadres nodig. Naast een schuilplaats moest er geld zijn om te voorzien in de eerste levensbehoeften (tijdens de onderduik verdienden mensen geen geld). Daarnaast moesten er distributiebonnen komen voor de aanschaf van voedsel (eten was op de bon en een ondergedoken iemand kreeg langs officiële weg geen bonnen). Ook nuttig waren valse persoonsbewijzen, hoe slecht die soms ook waren. En wat te doen als een onderduiker ernstig ziek werd? Voor al deze zaken moesten niet-joodse onderduikgevers andere niet-joden inschakelen. Mijn hypothese luidt dat het in een verzuilde samenleving in tijden van bezetting moeilijker is om te komen aan geld, distributiebonnen, valse persoonsbewijzen en wat ook meer. Deze goederen zijn schaars en als het totale netwerk rond de inwoners van een gemeente meer gefragmenteerd is, is het moeilijker om over deze goederen te beschikken. In de rest van deze paragraaf werk ik deze gedachte uit tot concrete hypothesen over verschillen tussen Nederlandse gemeenten in het percentage omgekomen joden.

In mijn uitwerking van Bloms gedachte dat de sociale structuur van Nederland bijdroeg aan het hoge percentage omgekomen Nederlandse joden, verhoogde niet alleen de mentaliteit van verzuiling dit percentage, maar tevens de mate waarin plaatselijke netwerken verzuild zijn. Gesegmenteerde netwerken deden dat in mijn rede-neergang op twee manieren: er was weinig omgang tussen joden en niet-joden en er waren nauwelijks contactpunten tussen niet-joden van de ene kerkelijke gezindte en niet-joden van de andere gezindte. Vooral tegen mijn hypothese over deze tweede manier valt op het eerste gezicht wat, zo niet veel, in te brengen. Onder verwijzing naar bepaalde concrete gevallen kan zelfs de tegengestelde hypothese worden geopperd: de verzuildheid van Nederland vergemakkelijkte op bepaalde wijze het onderduiken van joden. Zo schreef Anstadt (2000: 310) in zijn herinneringen over de Tweede Wereldoorlog: 'je weet hoe het gaat, de ene katholiek stuurt je naar een andere katholiek en de ene

hervormde stuurt je naar een andere hervormde.’ Cammaert (1994: 69, 482) constateerde dat de katholieke jeugdverenigingen een reservoir waren voor medewerkers aan het katholieke verzet in Limburg. De gereformeerde predikant G.J. Pontier te Heerlen maakte op verzoek van onderduikhelpers een lijst van gemeenteleden die volgens hem geneigd waren om joden op te nemen. De helpers klopten vervolgens bij deze inwoners van Heerlen aan met de woorden ‘ik kom van dominee Pontier’ (Snoek 1990: 152). Er zijn ook voorbeelden volgens welke verzuimdheid leidde tot contacten buiten een woonplaats. De gereformeerde dominee Overduin uit Enschede was geschokt door de razzia’s in die plaats, meende dat hij de joden moest gaan helpen, schakelde zijn landelijke netwerk in en bracht joden onder bij gereformeerden in verscheidene plaatsen (Cammaert 1994: 438). Ook de gereformeerde dominee Slomp (‘Frits de Zwerver’) uit Heemse bij Hardenberg in Overijssel vergrootte de mogelijkheden voor joden om onder te duiken door, soms op indirecte wijze, in contact te treden met gereformeerden buiten zijn woonplaats (Snoek 1990: 144). Vooral later werden plekken gevonden buiten de eigen kring. De adressen van de onderduikgroep NV, die grotendeels door het domineescircuit waren aangedragen, werden geleidelijk aangevuld met adressen van katholieken (Snoek 1990: 153-154; Flim 1995: 433).

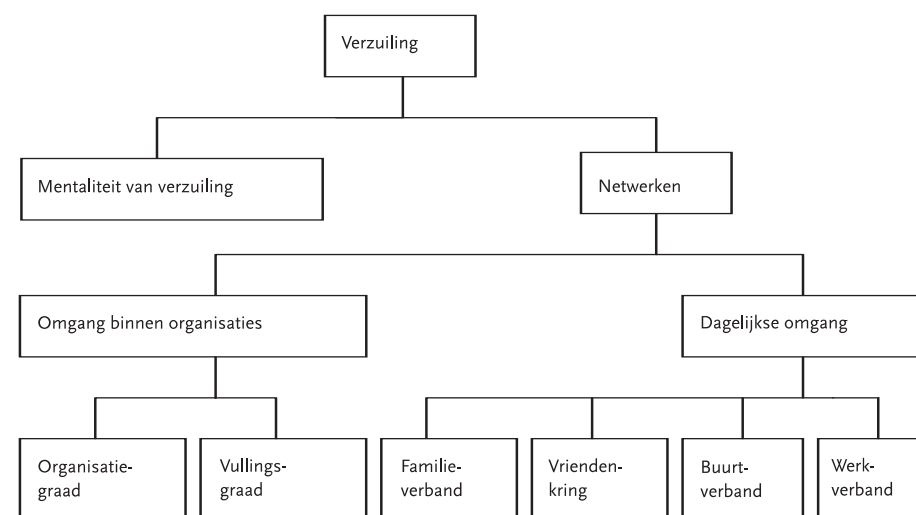
De hypothese die ik in deze paragraaf verwoord, spreekt deze voorbeelden echter niet tegen. Mijn uitspraak houdt in dat in gemeentes met minder gefragmenteerde netwerken een lijst onderduik- en hulpadressen langer is. Bevindingen volgens welke mensen die onderdoken, door verzuilde netwerken een schuilplek vonden, staat niet in tegenspraak met mijn stelling dat als de netwerken in een gemeente minder verzuild zijn, het aantal duikplekken voor joden groter is. Natuurlijk kan een dergelijke concrete hypothese ruim vijftig jaar na 1945 niet meer diepgaand worden onderzocht en tegen een tegengestelde hypothese worden uitgespeeld. De aangehaalde bevindingen over onderduiken gaan echter uit van mensen die met succes onderdoken. Mensen die wilden onderduiken en geen adres vonden, bleven buiten beschouwing, evenals mensen die in de onderduik werden gepakt. Er is aanleiding tot nader onderzoek naar de hypothese dat verzuilde netwerken de kans op overleven verkleinden. Daarnaast biedt de hypothese dat de verzuimdheid de onderduik bevorderde, geen verklaring voor het hoge percentage omgekomen Nederlandse joden. Die stelling vormt immers geen uitwerking van Bloms gedachte dat de verzuimdheid het lot van de Nederlandse joden verslechterde. Daarom acht ik de hypothese dat het geringe aantal contactpunten tussen mensen van verschillende kerkelijke gezindten bijdroeg aan het hoge percentage omgekomen joden uit dit land, vooralsnog de moeite van het beredeneren waard.

Tot welke concrete vragen en hypothesen over netwerken kom ik? In de literatuur over netwerken worden de omstandigheden opgesomd waaronder mensen met elkaar omgaan. In paragraaf 1 van dit hoofdstuk wees ik al op Kruijts onderscheid tussen organisatorische verzuimdheid en verzuimdheid in de dagelijkse omgang en zijn hypothese dat de organisatorische verzuimdheid de alledaagse verzuimdheid versterkt (Kruijt 1957: 39). Voor één vorm van organisatorische verzuimdheid rekende ik in para-

graaf 5.3 van dit hoofdstuk al maten uit: de vullingsgraad van de politieke partijen in een gemeente. Ook andere terreinen van het leven zijn wel levensbeschouwelijk georganiseerd, een verschijnsel dat Kruijt aanduidde als de organisatiegraad. Behalve op Kruijts onderscheid, valt te wijzen op een opsomming van Bogardus (1933). In zijn onderzoek naar de sociale afstand tussen bevolkingsgroepen vormen gemengde huwelijken de meest vergaande vorm van contact tussen bevolkingsgroepen. Minder ver gaan vriendschap, naast elkaar wonen en bij hetzelfde bedrijf werken.

Met figuur 7.5 breid ik vragen over de gevolgen van de mentaliteit van verzuiling voor de overlevingskansen van joden uit met vragen over de gevolgen van verzuilde, gesegmenteerde netwerken. In het onderstaande bespreek ik eerst de netwerken van joden en vervolgens die van niet-joden. De netwerken van niet-joden onderling vat ik op als indirecte of ‘onzichtbare’ contacten van joden die omgang met niet-joden hadden.

Figuur 7.5: **Vragen over de gevolgen van de met verzuiling gepaarde mentaliteit voor de overlevingskansen van joden en vragen over de gevolgen van verzuilde netwerken**

6.1 Netwerkmogelijkheden van joden

Ik beredeneer nu drie concrete hypothesen over de netwerken van joden in de gemeenten van Nederland voor de overlevingskans van joden. De eerste gaat over het aantal gemengd gehuwde joden in een gemeente, de tweede over het aantal christelijke joden en de derde over het aantal ‘half- en ‘kwart’joden. Mijn hypothesen handelen over de gevolgen van de netwerken waartoe ‘vol’joden rechtstreeks of via familie toe behoren. Israëlitische ‘vol’joden met een Israëlitische partner en wonend in een gemeente met meer gemengd gehuwde ‘vol’joden, meer christelijke ‘vol’joden en meer ‘half- en

'kwart'joden, beschikten over meer onderduikmogelijkheden, waardoor ze een hogere overlevingskans hadden.

De mate waarin leden van een Israëlitisch kerkgenootschap in eigen kring huwden, was in Nederland voor de Tweede Wereldoorlog sterker dan de mate waarin gereformeerden, katholieken en hervormden dat deden. Toch kwamen huwelijken tussen joden en niet-joden in Nederland voor en nam het percentage joden dat gemengd huwde in de decennia voor de Tweede Wereldoorlog toe. Volgens het CBS werden in 1914 in Nederland 42.428 huwelijken gesloten. Dit wil zeggen dat 84.856 personen in de echt traden. Daaronder bevonden zich 1.525 personen van (Nederlands- of Portugees-) Israëlitische gezindte. Van hen weer huwde 90% met een andere Israëliet en 10% met iemand van een andere gezindte. Voor 1935 bedroeg het aantal Israëlieten dat met iemand van een andere gezindte huwde als percentage van alle in dat jaar huwende Israëlieten 18 (CBS 1937: 14). In 1939 was dit percentage gestegen naar 22 (CBS 1939: 52-53).³⁵ De CBS-cijfers maken ook duidelijk dat de provincies van Nederland verschilden in deze percentages. Onze eerste hypothese luidt dat als het percentage gemengd gehuwden in een gemeente groter is, de kans op overleven van joden groter zal zijn.

Met bovenstaande hypothese wil ik meer zeggen dan ik op het eerste gezicht wellicht lijkt te doen. Vele anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter, zoals het dragen van een ster, waren ook van toepassing op de joodse inwoners van Nederland die gehuwd waren met een niet-joods persoon. Gemengd gehuwden waren vanaf de zomer van 1942 tot in april 1943 echter voorlopig vrijgesteld van deportatie. Daarna stelde de bezetter gemengde gehuwde joodse mannen voor de 'keuze': sterilisatie en in Nederland blijven of geen sterilisatie en deportatie naar Polen (Moore 1997: 125). Gemengd gehuwde 'vol'joden die toen wilden duiken omdat zij vreesden voor deportatie, zullen meer mogelijkheden om zich te verschuilen hebben gehad en daardoor meer kans om te overleven dan de joodse inwoners van Nederland die een joodse huwelijkspartner hadden. En joodse mannen die zich lieten steriliseren overleefden, tenminste als ze niet op andere grond door de bezetter werden gedeporteerd.

Toch zegt mijn hypothese meer dan dat de Duitse bezetter zijn bepalingen over gemengde gehuwde joden naleefde en gemengd gehuwden overleefden. Ik beweer dat een joods persoon met een joodse partner meer kansen op onderduik had in een gemeente met meer gemengd gehuwde joden. In zo'n gemeente had een joods persoon meer niet-joden in zijn familienetwerk en in het netwerk van bekende geloofsgenoten. Deze indirecte contacten verhoogden de overlevingskans van joodse personen die niet gemengd waren gehuwd. Granovetter (1973; 1974: 51-62; 1992: 10) stelt dat mensen die contacten buiten de eigen kring hebben, meer mogelijkheden hebben om hulp te krijgen dan mensen die hun contacten binnen één kring vinden. In deze redeneergang begrijpen gemengd gehuwde joden eerder dan niet-joden de wens om te duiken van

35. Zie Ultee en Luijkx (1996) voor de trend in de mate waarin joden in Amsterdam met niet-joden huwden.

niet-gemengd gehuwde joden. Zij kunnen zelf de direct bedreigde joden hulp bieden en de leden van hun niet-joodse netwerk kunnen dat ook.

Meijer (1969: 16-19) stelde dat in de jaren dertig het Israëlitische kerkgenootschap het gemengd huwen van joden zag als een bedreiging voor de joodse gemeenschap. Volgens mij wil dit echter niet zeggen dat de joods gehuwde joden in de dagelijkse omgang de gemengd gehuwde joden hebben verstoten, vooral niet toen de Duitse bezetter joden uit Nederland ging deporteren. Mijn hypothese zegt dat gemengd gehuwde joden contactpunten waren tussen niet-joden en joden, zij vormden bruggen tussen de joodse en niet-joodse netwerken in het verzuilde Nederland bij het zoeken naar hulp. Hoe meer gemengd gehuwde joden er in een gemeente woonden, des te groter zal de kans zijn geweest dat gemengd gehuwde joden zelf en de niet-joodse familie van gemengd gehuwde joden een onderduikplek verschaften aan joden die met deportatie werden bedreigd en niet gemengd waren gehuwd.

De hypothese dat in gemeenten met meer gemengd gehuwde joden de overlevingskans van alle joden hoger was, niet alleen die van gemengd gehuwde joden maar ook die van de andere joden, vindt steun in onderzoek naar het lot van de joodse inwoners van de Limburgse plattelandsgemeente Beek. Na een opsomming van de manieren waarop elke joodse overlevende uit Beek aan deportatie ontsnapte en de omstandigheden waarin elke andere joodse inwoner van Beek werd gepakt, vatten Jansen, Lemmens, van Gelder en Aussems hun bevindingen als volgt samen (1991: 103): 'Dat veel joden uit Beek de oorlog door onderduiking hebben doorstaan, is waarschijnlijk te danken aan het feit, dat men voor de oorlog goede contacten had met de niet-joodse bevolking van Beek en dat deze bereid was hun leven te riskeren. Integratie, ontkerkelijking en ontstane familierelaties over en weer als gevolg van de gemengde huwelijken zullen hun bijdrage hebben geleverd'. Beek was de enige gemeente in Nederland waarin volgens de volkstelling van 1930 meer Israëlieten woonden dan volgens die van 1947. Dat gemengd gehuwden contactpunten vormden, blijkt tevens uit de levensverhalen van joodse inwoners van grote steden. Zo dook de moeder van Ed van Thijn in augustus 1943 in haar woonplaats Amsterdam onder bij 'Ome Koos'. Hij was 'de gojse zwager van mijn vader' (Van Thijn 2000: 8, 15) en inmiddels weduwnaar.

Het CBS beschikt niet over gegevens over het aantal huwelijken tussen Israëlieten en niet-Israëlieten in alle gemeenten van Nederland voor de Tweede Wereldoorlog. Op veel van de onder de Duitse bezetter samengestelde lijsten met de joodse inwoners van een gemeente staat echter aangegeven dat een joods persoon gehuwd is met iemand die niet joods is. Soms ook kan dit aantal worden ontleend aan de bijbehorende correspondentie, in andere gevallen kan het worden vastgesteld op grond van de burgerlijke staat van personen en de gezinssamenstelling. Zo kwam ik voor 91 gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners aan het aantal 'vol'joden dat gemengd is gehuwd. Dit aantal deelde ik door het totale aantal 'vol'joodse inwoners in een gemeente en vermenigvuldigde ik met 100. De uitkomst noemde ik het percentage gemengd gehuwde 'vol'joden in een gemeente. Het gemiddelde percentage gemengd

gehuwden bedroeg voor mijn 91 gemeenten 6,9 met een standaarddeviatie van 6,7. Ik voeg hieraan toe dat dit gemiddelde een gemiddelde is voor gemeenten, waarbij met het aantal joodse inwoners van een gemeente geen rekening is gehouden.

Met de eerste regel in tabel 7.8 schat ik de bivariate regressie van de overlevingskansen van joden in een gemeente op het percentage gemengd gehuwden. De b-coëfficiënt vertoont het verwachte teken en blijkt significant te zijn. Dat bevestigt mijn hypothese dat een hoger percentage gemengd gehuwden in een gemeente tot een hogere overlevingskans leidt.

Tabel 7.8: Bivariate effecten van de netwerken van de joodse inwoners in een gemeente op het percentage joodse overlevenden; gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners

	Constante	b-coëfficiënt	N
Aantal gemengd gehuwde 'vol'joden joden als percentage van het totale aantal 'vol'joden	31,560***	1,351***	91
Aantal christelijke 'vol'joden als percentage van het totale aantal 'vol'joden	40,451***	1,054**	122
Aantal 'kwart'- en 'half'joden als percentage van het totale aantal 'vol'joden	36,480***	0,273***	122

***= $p < 0,001$; **= $p < 0,01$

Om te weten te komen of het gevonden effect sterker is dan het effect dat kan worden verwacht enkel en alleen omdat de Duitse bezetter gemengde gehuwde joden vrijstelde van deportatie, moet naar de grootte van de b-coëfficiënt in de eerste regel tabel 7.8 worden gekeken. Als elke gemengd gehuwde jood overleefd zou hebben en de kans voor andere joden uit een bepaalde gemeente om te overleven niet zou afhangen van het percentage gemengd gehuwde joden in die gemeente, zou de b-coëfficiënt precies één zijn: een stijging van het percentage gemengd gehuwden met één gaat gepaard met een stijging van de overlevingskans met één. Als de b-coëfficiënt 0,5 bedraagt, overleefde bij één procent extra gemengde huwelijken een half procent joden meer (en zou minstens de helft van de ene procent extra gemengd gehuwde joden zijn omgekomen). Als een b-coëfficiënt van twee wordt gevonden, zou voor elke gemengd gehuwde persoon tevens één niet-gemengd gehuwde joodse persoon hebben overleefd. Welnu, de gevonden coëfficiënt bedraagt 1,351. Ervan uitgaande dat alle gemengd gehuwden overleefden, komt deze coëfficiënt erop neer dat er behalve, zeg, duizend extra gemengd gehuwde overlevenden, tevens 351 extra overlevenden zijn die niet gemengd waren gehuwd. De hypothese dat een hoger percentage gemengd gehuwde personen in een gemeente ertoe leidt dat de niet-gemengd gehuwden uit die gemeente een hogere overlevingskans hebben, wordt bevestigd.

De redenering achter mijn hypothese dat het percentage christelijke joden in een gemeente de overlevingskans van niet-christelijke joden vergroot, is overeenkomstig aan die voor de hypothese over gemengd gehuwde joden. Hetzelfde geldt voor de hypothese dat het percentage 'half'joden en 'kwart'joden in een gemeente de overle-

vingskans van 'vol'joden vergroot. In deze gevallen vormen niet de gemengd gehuwde joden, maar de christelijke joden en de 'half'- en 'kwart'joden de contactpunten tussen de joodse netwerken en de christelijke kringen in het verzuilde Nederland.

Op de formulieren die volgens verordening 6/41 de inwoners van Nederland met minstens één joodse grootouder dienden in te vullen³⁶, moesten ze vermelden of ze tot een Israëlitisch kerkgenootschap behoorden, hoeveel joodse grootouders ze hadden en of ze met een joods persoon waren gehuwd. De Duitse bezetter beschouwde iemand als 'vol'jood indien deze persoon drie of meer joodse grootouders had. Iemand met twee joodse grootouders die gehuwd was met een 'vol'jood, werd door de bezetter eveneens tot 'vol'jood bestempeld. Tot dezelfde categorie werd een persoon gerekend die twee joodse grootouders had én lid was van een Israëlitisch kerkgenootschap. De overige personen met twee joodse grootouders werden ingedeeld als 'half'joden en personen met één joodse grootouder als 'kwart'joden.

Aan de hand van de opgaven voor de verordening 6/41, maakte de rijksinspectie van de bevolkingsregisters een overzicht van het aantal christelijke joden in 1941 (1942: 22-23). Er waren 1.912 voljoden van christelijke gezindte. In een rondschrijven van 3 oktober 1942 richtte Lentz, hoofd van de rijksinspectie van de bevolkingsregisters, zich tot de burgemeesters van Nederland met het verzoek een overzicht te zenden van de wijzigingen in de kerkelijke gezindte die waren aangebracht op de persoonskaarten van joden sinds de aanmeldingen in februari 1941.³⁷ Aan de hand van de reacties van de burgemeesters op dit rondschrijven maakte de rijksinspectie in de herfst van 1942 een overzicht van 'vol'joden die tot een christelijke godsdienst behoorden.³⁸ In dit overzicht staat hun woonplaats vermeld, waardoor het me mogelijk werd het aantal christelijke joden in elke gemeente van Nederland te bepalen. Dit aantal deelde ik door het aantal 'vol'joden in een gemeente en vormde ik om tot het percentage christelijke 'vol'joden. Dat deed dienst als onafhankelijke variabele in een bivariate lineaire regressie met het overlevingspercentage in een gemeente als de afhankelijke variabele. Het gemiddelde percentage christelijke joden voor de 122 gemeenten uit dit hoofdstuk was 2,9. De bijbehorende standaarddeviatie bedroeg 4,5.

De aantallen 'half'joden en 'kwart'joden in elke gemeente van Nederland zijn door de rijksinspectie van de bevolkingsregisters in 1942 gepubliceerd. Deze aantallen deelde ik door het aantal 'vol'joden in een gemeente en deze breuk vermenigvuldigde ik met 100. Dit percentage werd de onafhankelijke variabele in een bivariate lineaire regressie voor de 122 gemeenten met 25 of meer 'vol'joden, waarvoor het percentage overlevende joden bekend is. Volgens de rijksinspectie van de bevolkingsregisters (1942: 18) waren er per 1 oktober 1941 in Nederland 140.001 'vol'joden, 14.895 'half'joden en 5.990 'kwart'joden. Algemeen wordt verondersteld dat het aantal personen met één

36. CBG,CC, doos 13, map ontwerp aanmeldingsformulier.

37. Nationaal Archief, 2.04.67: 17611, zuiveringsdossier Lentz.

38. Lijst van personen van 'voljoodsche bloede', die als kerkelijke godsdienst een christelijke godsdienst hebben opgegeven. Samengesteld door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters; 's-Gravenhage, 11 september 1942. NIOD, 25: 123D. Aan deze lijst is op 17 oktober 1942 een supplement toegevoegd. Op 22 februari 1943 is nog een supplement toegevoegd.

joodse grootouder volgens de aanmeldingen lager was dan het feitelijk aantal inwoners van Nederland met één joodse grootouder. Het gemiddeld percentage 'half'- en 'kwart'-joden voor mijn 122 gemeenten bedroeg 24,9 en de standaarddeviatie nam de waarde 26,3 aan.

Voor ik uitkomsten van analyses met het percentage christelijke 'vol'joden en het percentage 'half'- en 'kwart'joden in een gemeente presenteer en vergelijk met die van de analyse met het percentage gemengd gehuwde 'vol'joden, nog een opmerking. Als ik het percentage gemengd gehuwde 'vol'joden uitreken en het percentage christelijke 'vol'joden, maakt de teller (het aantal gemengd gehuwde dan wel het aantal christelijke 'vol'joden) deel uit van de noemer (het totale aantal 'vol'joden). Dat is bij het percentage 'half'- en 'kwart'joden niet het geval. Dit verschil wordt belangrijk bij de interpretatie van de b-coëfficiënten, omdat de overlevingspercentages steeds betrekking hebben op alle 'vol'joden.

De 'vol'joden die tot een christelijke kerk behoorden, werden aanvankelijk vrijgesteld van deportatie naar Polen. Zoals ik al aangaf, werden in augustus en september 1942, nadat in de katholieke en gereformeerde kerken een protesttelegram tegen de deportatie van joden was voorgelezen, 92 katholieke joden naar Auschwitz overgebracht. De protestantse joden werden tot juni 1943 met rust gelaten. Zij moesten, met uitzondering van de gemengd gehuwden, in juni 1943 naar Westerbork. In september 1944 werden zij naar Theresienstadt overgebracht (Moore 1997: 129). 'Half'joden en 'kwart'joden werden tijdens de Duitse bezetting nooit verplicht een ster te dragen en kregen geen oproep voor werkkampen in het Oosten.

De b-coëfficiënt van de vergelijking met het percentage christelijke 'vol'joden als onafhankelijke variabele, staat in de tweede regel van tabel 7.8. De coëfficiënt vertoont het verwachte teken en blijkt significant te zijn, zij het bij lagere overschrijdingskans dan de b-coëfficiënt voor het percentage gemengd gehuwde 'vol'joden in tabel 7.8. Dit laatste is niet verwonderlijk, want zoals ik al eerder zei is van veel 'vol'joden die tot de katholieke geestelijkheid behoorden, bekend dat zij omkwamen. De personen die naar Theresienstadt moesten, gingen naar een kamp met een achteraf betrekkelijk gunstige overlevingskans (Presser 1965: deel 2, 497-498).

Volgens de tweede regel van tabel 7.8 bedraagt de gevonden b-coëfficiënt 1,054. Deze waarde kan als volgt worden geïnterpreteerd. Veronderstellend dat alle christelijke joden overleefden, zouden er tegenover 1.000 extra christelijke joden 54 andere joodse overlevenden hebben gestaan. Omdat echter veel christelijke joden omkwamen, moet het aantal extra overlevende Israëlitische joden hoger zijn geweest. Een nauwkeurig uitspraak kan ik hier niet doen. De standaardwerken zeggen namelijk niet hoeveel christelijke joden omkwamen.

Zoals de derde regel van tabel 7.8 duidelijk maakt, wordt de hypothese bekrachtigd dat relatief meer 'half'joden en 'kwart'joden in een gemeente, de overlevingskans van 'vol'joden vergroot. Omdat 'vol'joden een categorie is die 'half'joden en 'kwart'joden uitsluit, moet de gevonden b-coëfficiënt van 0,273 anders worden geïnter-

preteerd dan de b-coëfficiënt voor het percentage gemengd gehuwde 'vol'joden en die voor het percentage 'half'- en 'kwart'joden. De interpretatie luidt dit maal: als er één procent meer 'half'joden en 'kwart'joden in een gemeente is, neemt het percentage overlevende voljoden met 0,273 toe. Dat wil zeggen dat tegenover 1.000 extra 'half'joden en 'kwart'joden er 273 overlevende voljoden staan. Dit effect is iets kleiner dan dat van het percentage gemengd gehuwde joden en beduidend groter dan dat van het effect van het percentage christelijke joden. Dat dit laatste effect klein is, hoeft overigens niet te verbazen: van een laag percentage christelijke 'vol'joden kan geen groot effect op Israëlitische of onkerkelijke 'vol'joden worden verwacht.

Het is niet moeilijk strengere toetsingen te bedenken voor de drie zonet onderzochte hypothesen. Ze uitvoeren is minder eenvoudig. De hypothese over gemengd gehuwden kan zwaarder worden beproefd door het percentage overlevenden in een gemeente niet betrekking te laten hebben op alle joden, maar op de joden die niet gemengd waren gehuwd. De toetsing van de hypothese over christelijke joden is scherper als het overlevingspercentage alleen voor niet-christelijke joden wordt uitgerekend. De kwestie is niet dat deze gegevens ontbreken, maar dat ze niet beschikbaar zijn in een vorm die statistische analyse toelaat. Er moet namelijk een digitaal bestand zijn waarin veel kenmerken zijn opgenomen van de 'vol'joodse inwoners van Nederland: a) hun voor- en achternaam, hun geboortedatum en geboorteplaats en hun woonplaats in 1941 of 1942 (volgens de lijsten van burgemeesters), b) hun eventuele sterftedatum (volgens *In Memoriam*) en c) het al dan niet gemengd gehuwd zijn van iedereen en het al dan niet christelijk zijn van personen. Voor deze dissertatie was onvoldoende tijd en geld beschikbaar om een bestand met de onder c) genoemde gegevens aan te leggen. Zoals al eerder is gezegd, moest om redenen van kosten dit onderzoek wat betreft de gegevens onder a) beperkt blijven tot een steekproef uit de joodse bevolking van Amsterdam. Het invoeren van de gehele bewaard gebleven lijst ging de voorhanden middelen te boven.

Te hoge kosten zijn ook de reden waarom ik geen vragen over andere netwerken dan families aan de orde stel. Zo wees ik in figuur 7.5 op vragen over de overlevingskans van joden in samenhang met de buurt waar ze woonden en het beroep dat ze uitoefenden. Als het digitale bestand het laatste woonadres van personen omvat, kan de straatnaam van een inwoner van Amsterdam worden omgevormd tot een maat voor het percentage joodse inwoners van de buurt waarin deze straat ligt. Deze percentages zijn in 1949 door het Bureau voor Statistiek van de Gemeente Amsterdam in haar 'jaarboek' voor 1940-1944 gepubliceerd. Met een dergelijke digitaal bestand kan de hypothese worden getoetst dat joden uit een buurt met veel joodse inwoners een lagere overlevingskans hadden dan joden uit een buurt met veel niet-joden. De tijd en het geld voor het invoeren van adressen en het omcoderen van straatnamen naar het genoemde buurtgegeven, vormden echter onneembare obstakels.

Geringe middelen verhinderden ook het opnemen van beroepstitels in mijn digitale bestand. Onder de veehandelaren van Nederland lijken joden oververtegenwoordigd

te zijn geweest en veehandelaren beschikten over een groot netwerk. Hadden ze meer kans om te overleven? Van den Berg en Boon (1992: 135) beweren in hun onderzoek naar de joodse gemeenschap in de Kanaalstreek van de provincie Groningen: 'Naar verhouding overleefden van de Joodse Gemeente Stadskanaal meer personen de oorlog dan in de andere gemeenten in Groningen. Het is moeilijk hiervoor een verklaring te vinden. Velen van hen waren veehandelaar en hadden daardoor dikwijls contacten met niet-joden. Door hun handelsbedrijf hadden ze tevens een flinke dosis mensenkennis opgedaan en wisten ze waar ze het beste onderduik konden vragen.' En is het toeval dat van de 57 'vol'joodse musici die tijdens de Tweede Wereldoorlog uit de symfonie orkesten in Nederland werden ontslagen, er 29 de oorlog overleefden (Micheels 1993: 340), of is dit aantal hoog omdat de musici van een orkest een netwerk vormen en orkesten gemengd waren samengesteld? Blijkens gegevens uit een studie van Zaich (2001) overleefde 70% van de Duits-Oostenrijkse toneelkunstenaars die aan het begin van de bezetting in Nederland waren. Deze hypothesen opper ik hier omdat op de lijst met joodse inwoners van een gemeente soms beroepen staan. Hun toetsing ligt binnen handbereik.

De slotsom van deze paragraaf is dat de algemene hypothesen over netwerken van joden worden ondersteund door de resultaten van de bivariate analyses. Hoe hoger het percentage gemengd gehuwde joden, christelijke joden en 'kwart'- en 'half'joden in een gemeente, des te hoger het percentage joodse overlevenden in een gemeente.

6.2 Netwerkmogelijkheden van niet-joden

Ik heb al aangeduid dat het er voor de geslaagde onderduik van joden er niet alleen op aankwam dat joden omgang hadden met niet-joden die een duikplek wilden verschaffen, maar dat deze niet-joden ook over een netwerk beschikten dat bepaalde andere diensten kon verlenen. Deze paragraaf gaat over de netwerken van niet-joden.

De netwerken van niet-joden zullen veelal reeds voor de Duitse inval in Nederland tot stand zijn gekomen. Volgens Blom (1997: 27) leidden de nationale gevoelens die door de Duitse bezetting werden aangewakkerd, tot meer intensieve en frequente samenwerking tussen de zuilen en sterkere wederzijdse waardering. Daarnaast vergrootte de gelijkschakeling van levensbeschouwelijke organisaties de mogelijkheden om in contact te komen met andersdenkenden. Deze nieuwe sentimenten en contacten leverden echter in de moeilijke en onzekere oorlogstijden gevaar op, terwijl juist oude kringen houvast en geborgenheid boden. De contacten van mensen zullen daarom tijdens de Tweede Wereldoorlog overwegend tot de eigen zuil beperkt zijn gebleven (De Jong 1969-1991: deel 4, vi; Blom 1997: 27).

Niet-joden die joden onderduik wilden bieden, hadden hulp van anderen nodig. Soms konden ze zelf geen onderduik bieden, maar hielpen ze joden wel verder via hun contacten met andere niet-joden. Bieden van onderduik en verder helpen zal moeilijker zijn indien niet-joden hun contacten hebben binnen een netwerk waar iedereen elkaar kent. Volgens de socioloog Granovetter (1973) leidt het hebben van goede vrienden die elkaar goed kennen uiteindelijk tot minder hulp dan het hebben

van minder goede vrienden die elkaar niet kennen. Hij duidt dit verschijnsel aan als de sterkte van zwakke bindingen. In een verzuilde samenleving spelen levensbeschouwelijke organisaties een belangrijke rol in de vorming van netwerken. Het aantal levensgebieden waarop een levensbeschouwing eigen organisaties heeft opgericht, is bepalend voor de mate van de organisatorische verzuildeheid. Hoe meer organisaties zijn opgericht door een levensbeschouwing in een gemeente, des te meer de leden van deze levensbeschouwing elkaar zullen ontmoeten. In het meest extreme geval bevatten de directe contacten van een lid alleen leden uit de eigen zuil, die elkaar ook weer goed kennen.

De hypothesen dat als de vrienden van iemands vrienden elkaar kennen, een persoon minder hulp van derden krijgt, handelt over indirecte contacten. Indirecte contacten zijn moeilijk waarneembaar indien personen in een netwerk twee stappen van elkaar zijn verwijderd (Friedkin 1983). Deze voor elkaar 'onzichtbare' personen hebben echter wel de mogelijkheid om via een wederzijdse bekende met elkaar in contact te komen. Tijdens de Duitse bezetting van Nederland verenigden studenten in Utrecht en Amsterdam uit diverse studentenverenigingen zich tot wat Flim (1995: 31-92) 'de Samenwerkende studentengroepen Utrecht en Amsterdam' noemt. De studenten liepen in levensbeschouwing uiteen en dit maakte het mogelijk dat een katholieke student via een medelid in contact kwam met een gereformeerde predikant en vervolgens via hem met andere gereformeerden. Zo hadden 'de Samenwerkende studentengroepen Utrecht en Amsterdam' contacten in Sneek met geestelijken van diverse confessionele levensbeschouwingen (Flim 1995: 433). Juist contacten buiten de eigen kring kunnen nieuwe hulp verschaffen (Granovetter 1973; 1974: 51-62; 1992: 10). Als niet-joden door levensbeschouwelijke organisaties goede bekenden binnen de eigen zuil hadden, zullen niet alleen hun directe maar ook hun indirecte contacten beperkter zijn geweest, wat het sociaal kapitaal van een persoon verminderde. De verzuilde structuur in een gemeente belemmerde zo voor niet-joden de mogelijkheid om joden te helpen aan een duikplek. De hypothese luidt dan ook: hoe meer levensbeschouwelijke organisaties een gemeente telde, des te minder contacten hadden leden van deze levensbeschouwing met leden van andere levensbeschouwingen, des te minder mogelijkheden hadden niet-joden om joden te helpen en des te lager zal het percentage joodse overlevenden zijn geweest.

In paragraaf 5.1 van dit hoofdstuk wees ik op moeilijkheden bij het bepalen van de organisatiegraad van een levensbeschouwing in een gemeente. Daaraan voeg ik nu toe dat er volgens Blom (2000: 224) een gevaar schuilt in het tellen van het aantal verzuilde organisaties in een gemeente. Tellen zou neerkomen op het optellen van ongelijksoortige organisaties. Hieraan voeg ik toe dat een hoger aantal levensbeschouwelijke organisaties niet zo maar staat voor minder indirecte contacten. Een betere meting van indirecte contacten verschaft volgens mij het percentage kinderen in een gemeente dat bijzonder onderwijs volgt. Religieuze homogene scholen in een gemeente beperken één van de eerste mogelijkheden in iemands leven om andersdenkenden te ontmoeten. Bovendien ver-

mindert klassikaal onderwijs iemands indirecte contacten. De klasgenoten van een persoon zijn klasgenoten van elkaar. Daarnaast bleven de klassen op vooroorlogs scholen jaar na jaar gelijk. Tenminste, zo ervoer Cartens (1980: 28) zijn katholieke lager onderwijs. Mijn hypothese luidt: hoe hoger in een gemeente het percentage kinderen was dat onderwijs volgde op een school van de eigen gezindte, des te minder indirecte contacten waren er in deze gemeente tussen personen met uiteenlopende levensbeschouwing en des te lager zal het percentage joodse overlevenden er zijn geweest.

Het gaat er nu om de vullingsgraad van levensbeschouwelijke scholen (Kruijt 1957: 241-245) te bepalen: het aantal kinderen van een levensbeschouwing dat onderwijs volgt op een school van de eigen gezindte, gedeeld door het totaal aantal kinderen in een gemeente met diezelfde levensbeschouwing. Een kwestie hierbij is de keuze van het tijdstip waarvoor deze vullingsgraad wordt uitgerekend. De schoolstrijd werd in Nederland in 1917 bij wet beslecht, vooral daarna groeide het aantal bijzondere scholen. De maat moet dus betrekking hebben op een jaar na 1917, niet te kort, maar ook niet te lang daarna. Uiteindelijk heb ik gekozen voor gegevens die op 1930 betrekking hebben. Eén overweging was dat de groei van het aantal protestantse scholen rond 1930 stagneerde, terwijl het aantal katholieke scholen tussen 1925 en 1930 aanzienlijk groeide (De Kwaasteniet 1990: 103, 105). Het meetmoment 1930 is dus niet te vroeg en niet te laat. Een andere luidt dat volgens De Vries (1979: deel 2, 85) het merendeel van de illegale werkers van de Landelijke organisatie voor hulp aan Onderduikers (LO) en de Landelijke Knokploegen (LKP) de leeftijd had van een reguliere militair: tussen de twintig en de veertig jaar. De kinderen die in 1930 gewoon en uitgebreid lager onderwijs volgden waren in 1940 tussen de 16 en 23 jaar en vallen min of meer in deze leeftijdscategorie.

Het aantal leerlingen dat in 1930 in een gemeente katholiek lager onderwijs volgde, trof ik aan in het Jaarboek van het R.K. Centraal Bureau voor onderwijs en opvoeding.³⁹ De vullingsgraad voor de katholieken werd uiteindelijk: het aantal kinderen in 1930 dat katholiek gewoon en uitgebreid lager onderwijs genoot als percentage van het totale aantal katholieken in een gemeente. Dit laatste aantal stamt uit de volkstelling van 1930, die niet het aantal katholieken van schoolgaande leeftijd in een gemeente geeft. Voor protestanten is op overeenkomstige wijze de vullingsgraad berekend. Het aantal kinderen dat in 1930 in een gemeente protestants gewoon en uitgebreid lager onderwijs, vond ik in het Jaarverslag van de Schoolraad van den Scholen met den Bijbel.⁴⁰ Het verslag van de schoolraad noemde bovendien het aantal leerlingen op scholen die waren aangesloten bij het 'Gereformeerd Schoolverband'. Hierdoor kon ik een vullingsgraad berekenen voor gereformeerden. Het gemiddelde van de katholieke vullingsgraad was 13,2% (bij een standaarddeviatie van 6,5), de protestantse vullingsgraad 9,0 (standaarddeviatie 6,1) en de gereformeerde vullingsgraad 6,0 (bij een stan-

39. M. de Kwaasteniet bedank ik voor het afstaan van haar kopieën van de jaarboeken voor het R.K. onderwijs en de jaarverslagen van de Schoolraad voor scholen met den Bijbel.

40. Bij de Schoolraad voor Scholen met de Bijbel waren aangesloten: Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, Unie School en Evangelie, Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs, Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs en Gereformeerd Schoolverband (De Kwaasteniet 1990: 249).

daarddeviatie van 9,2). Merk op dat door de kwestie met de noemer van de vullingsgraad, de vullinggraad nooit 100 kan bedragen, maar daar altijd ver onder zal blijven.

In tabel 7.9 geef ik resultaten van mijn bivariate lineaire regressie analyses weer. Volgens regel 1 heeft de vullingsgraad voor katholieken geen significante invloed op het percentage joodse overlevenden in een gemeente. De tweede regel in deze tabel wijst uit dat de protestantse vullingsgraad eveneens geen significant effect heeft. De vullingsgraad voor het gereformeerde onderwijs vertoont evenwel volgens regel 3 van tabel 7.9 een significant en negatief effect: hoe hoger de vullingsgraad voor het gereformeerd gewoon en lager uitgebreid onderwijs, des te lager is het percentage joodse overlevenden in een gemeente. Deze toets ondersteunt de gestelde hypothese.

Tabel 7.9: **Bivariate effecten van de vullingsgraad voor levensbeschouwelijk lager onderwijs in een gemeente in 1930 op het percentage joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'joden**

	constante	b-coëfficiënt	N
% kinderen op katholieke bevolking dat katholiek onderwijs volgde	42,739***	0,041	122
% kinderen op protestantse bevolking dat protestants onderwijs volgde	41,568***	0,190	122
% kinderen op gereformeerde bevolking dat geref. onderwijs volgde	47,218***	-0,660***	122

***= $p < 0,001$

De socialisten hadden geen eigen school, maar wel een eigen jeugdvereniging. Jongeren konden lid worden van de Arbeidersjeugdcentrale (AJC) en ontmoetten zo gelijkgezinde jongeren. Om voor volwassenen in 1940 te bepalen hoe hoog hun eerste ontmoetingskans met andersdenkenden was, benutte ik cijfers voor 1926 en 1935. Tot 1927 waren zowel de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en het Nationaal Verbond van Vakverenigingen (NVV) nauw betrokken bij de organisatie van de AJC (Harmsen 1971: 203; Hartevelde, De Jong Edz. & Kuperus 1982: 104). Tussen 1920 en 1926 werden nieuwe jonge NVV leden ook automatisch lid van de AJC (Hartevelde, De Jong Edz. & Kuperus 1982: 34). De socialistische vullingsgraad voor 1926 luidt dan: het aantal AJC-leden in een gemeente in 1926 gedeeld door het aantal NVV-leden in 1925 in die gemeente. Het aantal AJC-leden in 1926 trof ik aan in het Jaarverslag Arbeiders Jeugd Centrale van 1928 (1928: 28-29). Het aantal NVV-leden in 1925 is afkomstig van Pennings.⁴¹ De hypothese luidt dat hoe hoger de socialistische vullingsgraad in een gemeente is, des te lager het percentage joodse overlevenden in die gemeente zal zijn. In tabel 7.10 valt te zien dat deze vullingsgraad wel het verwachte negatieve effect vertoont, maar de b-coëfficiënt niet significant is.⁴²

In 1927 trok het NVV de handen af van de AJC. Als nieuwe vullingsgraad voor

41. P. Pennings bedank ik voor het beschikbaar stellen van deze data.

42. Het weglaten van de extreem hoge vullingsgraad voor Steenwijk in 1926, levert bij een eenzijdige toetsing een zwak significant effect op ($b = -0,730$; $p = 0,135/2 = 0,073$).

1935 koos ik: het aantal AJC-leden als percentage van het aantal stemmen op de SDAP in 1935. Het aantal AJC-leden in 1935 vond ik in het Jaarverslag A.J.C. 1934-1935-1936 (1936: 53-55). De percentages SDAP-stemmen in 1935 zijn afkomstig van het CBS. Ook deze maat vertoont volgens tabel 7.10 een negatief maar geen significant effect.

Tabel 7.10: **Bivariate effecten van de vullingsgraad voor de AJC in 1926 en 1935 op het percentage joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners**

	constante	b-coëfficiënt	N
% AJC-leden in 1926 van het aantal NVV-leden in 1925	44,114***	-0,359	122
% AJC-leden in 1935 van het aantal stemmen op de SDAP in 1935	43,802***	-0,767	122

***=p<0,001

Jeugdverenigingen zijn net als scholen ontmoetingsplaatsen waar mensen vriendschap sluiten en soms een huwelijkspartner vinden. Deze ontmoetingen konden plaatsvinden in wat geslacht betreft gemengde verenigingen, maar ook de leden van afzonderlijke verenigingen voor meisjes en voor jongens ontmoetten elkaar bij bijzondere gelegenheden (Verweij-Jonker 1994: 15-16). In hoeverre de leden van de verschillende levensbeschouwingen in een gemeente na het verlaten van het onderwijs met elkaar omgingen, kan dus worden gemeten aan de hand van het aantal religieus homogeen huwelijken. Huwen vormt de meest vergaande vorm van contact tussen levensbeschouwingen (Bogardus 1933). Naast de hypothese over de levensbeschouwelijke scholen toets ik met de in paragraaf 5.2 van dit hoofdstuk besproken gegevens uit de volkstelling van 1960 de volgende hypothese: hoe hoger het aantal religieus homogeen gehuwde mannen in een gemeente als percentage van het aantal gehuwde mannen in die gemeente, des te minder mogelijkheden hadden niet-joden om joden te helpen, en des te lager zal het percentage joodse overlevenden in die gemeente zijn geweest.

Om de mate van religieus homogeen huwen in een gemeente te bepalen, ging ik, zoals gezegd, uit van het percentage religieus homogeen gehuwde mannen. Bij de berekening van het percentage religieus homogeen gehuwde mannen wordt met opzet geen rekening gehouden met de ontmoetingskans. Ik bewerk de beschikbare gegevens dus anders dan in de paragraaf 5.2 van dit hoofdstuk over de mentaliteit van gescheiden leven. Odds ratio's passen bij hypothesen over mentaliteiten; ze zien af van de gevolgen van ontmoetingsmogelijkheden en vormen een aanwijzing voor de sterkte van de wens om homogeen te huwen. Bij hypothesen over netwerken horen daarentegen percentages; netwerken verschaffen mensen mogelijkheden om anderen te ontmoeten.

Eerst berekende ik voor elke gezindte afzonderlijk het percentage religieus homogeen gehuwde mannen. Een betere aanwijzing vormt echter een maat die betrekking heeft op alle kerkelijke gezindten in een gemeente tegelijk. Om tot deze indicator

te komen, deelde ik het totale aantal homogeen gehuwde mannen in een gemeente door het totale aantal heterogeen gehuwde mannen in die gemeente en nam ik de logaritme van deze verhouding.

In tabel 7.11 schat ik bivariate regressies van het percentage joodse overlevenden in een gemeente op mijn maten voor gemengd huwen. Hoewel elke voor een afzonderlijke (on)kerkelijke gezindte uitgerekenende b-coëfficiënt het juist teken vertoont, heeft bij tweezijdige toetsing alleen het percentage homogeen gehuwde hervormde mannen een significant effect op het percentage joodse overlevenden in een gemeente. Aangezien de gestelde hypothese een richting voorspelt, mag eenzijdig worden getoetst. Dan wordt het effect van het percentage homogeen gehuwde onkerkelijke mannen zwak statistisch significant ($p=0,159/2=0,080$). In tabel 7.11 is verder te zien dat mijn samenvattende maat, de log odds voor alle homogeen gehuwde mannen bij elkaar, de verwachte negatieve richting heeft en significant is: in gemeenten waar meer mannen huwden met een vrouw van dezelfde (on)kerkelijke gezindte, is het percentage joodse overlevenden lager. In de slotparagraaf ga ik in op de kwestie of voor de multivariate multiniveau analyse in hoofdstuk elf beter odds ratio's voor gemengd huwen kunnen worden gebruikt of juist percentages.

Tabel 7.11: **Bivariate effecten van het percentage religieus homogeen gehuwde niet-joodse mannen in een gemeente op het percentage joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners**

	Constate	b-coëfficiënt	N
% homogeen gehuwde katholieke mannen	79,551*	-0,381	114
% homogeen gehuwde Nederlands-hervormde mannen	77,149***	-0,379*	115
% homogeen gehuwde gereformeerde mannen	62,788**	-0,213	112
% homogeen gehuwde onkerkelijke mannen	53,499***	-0,142	115
Log odds homogeen gehuwde mannen	57,591***	-5,274**	115

***=p<0,001; **=p<0,01; *=p<0,05

6.3 Onderduikwensen van joden

Met de titel van dit hoofdstuk beloofde ik factoren te onderzoeken die betrekking hebben op de niet-joodse leden van de Nederlandse bevolking en mogelijk van invloed waren op de overlevingskansen die de joodse inwoners in uiteenlopende Nederlandse gemeenten hadden. Die belofte heb ik ingelost door me eerst te richten op de sterkte en aard van verschillende anti-joodse opvattingen onder leden van de Nederlandse bevolking. Ik ging niet alleen in op het antisemitisme van NSB'ers, maar ook op het vooroorlogse anti-judaïsme van de grote kerkelijke gezindten in Nederland en op de protesten die de kerken tijdens de Duitse bezetting in uiteenlopende mate tegen de jodenvervolging hebben aangetekend. Telkens weer ging het daarbij om de drijfveren van niet-joden om joden blijvend achter te stellen of juist tijdens Duitse bezetting te helpen. Daarna werkte ik Bloms gedachte uit dat de verzuiling in Nederland heeft bijgedragen

aan het hoge percentage omgekomen Nederlandse joden. Terwijl Blom de nadruk legde op de mentaliteit waarmee verzuimdheid gepaard zou gaan, ontwikkelde ik daarnaast hypothesen over de fragmentatie van netwerken in een verzuilde maatschappij, over de mogelijkheden die niet-joden hadden om joden meer of minder hulp te bieden.

Aan het eind van dit hoofdstuk gekomen, wil ik mijn boekje te buiten gaan. Behalve de wil en de mogelijkheden van niet-joden om joden te helpen, was daar de wens van joden om onder te duiken. Joden die aangeboden hulp aanvaardden en joden die om hulp vroegen, hadden een bepaalde wil om te duiken en de sterkte van deze aandrang kan van persoon tot persoon hebben verschild (De Jong 1976: 213; Flim 1995: 427). Varese en Yaish (2000) stellen trouwens dat hulp vaker werd gegeven als joden om hulp vroegen.

In aansluiting op De Jongs vraag (1969-1991: deel 2, 426) in hoeverre joden en niet-joden beseften dat een Duitse bezetting van Nederland mogelijk was, kan men zich afvragen of sommige joden zich tijdens de bezetting eerder en sterker bedreigd voelden dan andere joden. Om met de woorden van Presser (1965: deel 2, 245) te spreken: 'Er moet om te beginnen een bewustwording zijn geweest van het toenemende gevaar en van de steeds onvermijdelijker keuze [tot onderduik].' In februari 1941 werd de joden in Amsterdam schrik aangejaagd, toen de Duitsers als represailles voor door NSB'ers uitgelokte opstootjes, 425 jonge joodse mannen oppakten en naar Mauthausen stuurden. De bezetter maakte werk van de opsporing van joden die zich na deze razzia schuil hielden. Op 28 februari 1941 telegrafeerde de hoofdambtenaar voor bijzondere diensten van de procureur-generaal te Leeuwarden aan de burgemeesters in zijn district 'na het gebeuren in Amsterdam, hotels en joodse families en daarvoor in aanmerking komende andere plaatsen door uw politie in samenwerking met rijkspolitie op gevluchte joden te doorzoeken.'⁴³ Presser (1965: deel 2, 156) vermeldt dat na de razzia's van september en oktober 1941 in de Achterhoek, Twente, Arnhem, Apeldoorn en Zwolle de angst bij sommige joden duidelijk aanwezig was. Ook na deze razzia's doken joden uit deze streken en gemeenten onder. De procureur-generaal te Arnhem, fungerend directeur van politie, deelde op 26 januari 1942 aan de lokale hoofden van politie mee dat een deel van de gevluchte joden was teruggekeerd. Een deel is echter niet teruggekeerd en de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* gelastte daarom een scherpe opsporing naar deze joden.⁴⁴ De brieven die Herman Snatager uit Zutphen tussen 26 december 1941 en 7 januari 1942 aan zijn vrouw Beppie en zijn moeder Joetje tijdens zijn in oktober 1941 begonnen onderduik te Wapenveld schreef, zijn bewaard gebleven en getuigen van de angst van deze joodse handelsreiziger in furnituren (Snatager 1988).

De Jong (1969-1991: deel 6, 50) stelt dat al in de eerste fase van de deportaties, tussen juli 1942 en oktober 1942, joden onderdoken, terwijl men in deze periode nog kon menen een redelijke kans te hebben om nog niet aan de beurt te zijn. Joden doken reeds

in mei 1940 onder, terwijl anderen toen zelfmoord pleegden, al dan niet naar aanleiding van eigen ervaring of opgeschrikt door verhalen van joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk. Volgens Dijkstra (1980: 140) doken meteen na de Duitse invasie enkele joden uit de stad Groningen tijdelijk onder. Volgens De Jong (1969-1991: deel 6, 43-52) vluchtten sommige joden in de eerste bezettingsjaren naar veilige landen, waarvoor soms grote bedragen werden neergelegd (De Jong 1969-1991: deel 6, 43-52). Sommige van schrik bevangen joodse inwoners van Nederland zagen geen uitweg. In mei 1940 was het aantal joodse zelfmoorden aanzienlijk hoger dan in de jaren daarvoor. Op de CBS-telkaarten voor zelfmoorden uit deze tijd staat enige malen bij de rubriek motieven 'angstpsychose'. Ook gedurende de deportaties was het aantal zelfdodingen onder joden hoog. Het relatieve zelfdodingcijfer was voor joden in 1942 hoger dan in 1940 en in 1943 hoger dan in 1942 (Ultee & Luijkx 1997: 63-64).

Om te voorkomen dat joden na het begin van de stelselmatige deportaties onderdoken, dreigde de Duitse bezetter op 9 augustus 1942 nogmaals met 'Mauthausen' (De Jong 1969-1991: deel 6, 339). Bovendien ontraadde de Joodse Raad en de joodse geestelijkheid onderduik (De Jong 1969-1991: deel 6, 340-341). Ook zag het er halverwege 1942 naar uit dat de Duitse overheerser nog lang in Nederland zou blijven (Moore 1997: 150), dat onderduiken zal hebben ontmoedigd. Desalniettemin kan worden gesteld dat bij joden die zich op een eerder tijdstip bedreigd voelden, eerder de wens zal zijn opgekomen om onder te duiken.

De vele anti-joodse maatregelen gingen in de verschillende gemeenten van Nederland op min of meer hetzelfde tijdstip in. Het moment waarop de eerste joden in een plaats werden opgepakt om niet meer terug te keren, verschilde echter van gemeente tot gemeente. Voor joden uit een gemeente waar de eerste joden voor het begin van de stelselmatige deportaties werden opgepakt, kan bij het begin van deze deportaties de wens om onder te duiken sterker zijn geweest dan bij joden in een gemeente waarin voor het begin van de stelselmatige deportaties geen razzia's op joden waren gehouden. De eerste hypothese over de onderduikwens van joden die ik in deze paragraaf wil toetsen luidt als volgt: in een gemeente waar de eerste joden op een vroeger tijdstip werden opgepakt, zal het percentage joodse overlevenden hoger zijn geweest dan in de gemeente waar de eerste joodse inwoners een later tijdstip werden opgepakt.

Om deze hypothese te toetsen, ging ik uit van het boek *In memoriam* met de sterfdatum van alle omgebrachte joden uit Nederland. Als deze datum viel voor het begin van de stelselmatige deportaties in juli 1942, gaf ik de gemeente waar deze persoon woonde op de nieuwe gemaakte variabele 'joden gestorven voor het begin van de stelselmatige deportaties' de code 'voor het begin', als ik voor een gemeente geen persoon vond die voor het begin van de stelselmatige deportaties omkwam, kreeg deze gemeente de score 'na het begin'. De eerste regel van tabel 7.12 leert dat in gemeenten waarvan al vroeg joodse inwoners omkwamen, het percentage joodse overlevenden niet significant verschilde van dat voor gemeenten waarvan de eerste joodse inwoners na het begin van de stelselmatige deportaties werden omgebracht.

⁴³ GA Delfzijl, -1.755.

⁴⁴ GA Wijhe, -1.755.

Tabel 7.12: **Bivariate effecten van de eerste sterftedatum in een gemeente voor of na het begin van de reguliere deportaties en het percentage Duitse joden in een gemeente op het percentage joodse overlevenden in 122 gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners**

	constante	b-coëfficiënt	N
Eerste sterftedatum van joodse inwoners uit een gemeente voor óf na begin stelselmatige deportaties	40,113***	4,031	122
% Duitse joden in een gemeente	38,284***	0,309***	122

***= $p < 0,001$

Volgens Blom (1989: 148) sloot de houding van de goed georganiseerde en zorgvuldig geadmistrateerde Joodse Raad aan bij de eveneens coöperatieve instelling van de geassimileerde Nederlandse joden (vergelijk Daalder 1990: 110-111). Deze joden zouden een mentaliteit hebben vertoond die lijkt op die van de niet-joodse Nederlanders en zij zouden zich pas later bewust zijn geworden van het gevaar dan niet-geassimileerde joden. Allochtone joden waren daarentegen in de regel minder sterk geassimileerd (Blom 1989: 146). Veel van de allochtone joden was in de jaren dertig naar Nederland gevlucht voor het nationaal-socialisme in hun geboorteland. Zij waren zich in Nederland sterker bewust van de gevaren van de Duitse bezetting en zullen een sterkere wens tot onderduiken hebben gehad.

Voor Nederland stelt Blom (1989: 146) de vraag: 'Hadden de 20.000 in Nederland verblijvende buitenlandse joden, met name uit Duitsland, meer of minder kans om te overleven?' Alhoewel Presser (1965: deel 1, 421) beweert dat de Duitsers bij de eerste stelselmatige deportaties in het bijzonder gevluchte Duitse joden opriepen, suggereert Blom (1989: 146) in navolging van Presser (1965: deel 2, 510) dat de allochtone joden van Nederland uiteindelijk een hogere overlevingskans hadden dan de autochtone. Blom (1989: 146) maakt van de vraag naar overlevingskansen van allochtone en autochtone joden een hypothese over verschillen tussen landen. Hij stelt dat als het aandeel van de allochtone joden in de joodse bevolking van een land groter is, de kwetsbaarheid van de joodse bevolking als geheel groter is. Deze hypothese gaat op als België en Frankrijk worden vergeleken. In België woonden meer allochtone joden dan in Frankrijk (90% versus 50%) en het percentage joodse slachtoffers in België is hoger dan in Frankrijk (40% versus 25%). De hypothese wordt echter tegengesproken als bevindingen voor Noorwegen in de beschouwing worden betrokken. Voor dat land kwam, ondanks een gering aantal vreemdelingen onder de joden, ongeveer 40% van alle joden om. De joden in Nederland bleken het meest kwetsbaar voor vervolging in West-Europa, terwijl naar verhouding weinig joden in Nederland allochtoon waren (16%).

Een andere manier om de hypothese over autochtone en allochtone joden te toetsen, behelst een vergelijking tussen Nederlandse gemeenten: als in een gemeente een kleiner aandeel van de joden van Nederlandse afkomst was, zal het percentage

joodse overlevenden in de betreffende gemeente hoger zijn geweest. Vele Duitse joden waren in de jaren dertig naar Nederland gevlucht voor het antisemitisme in eigen land.

Op de registratieformulieren die alle personen met één of meer joodse grootouders dienden in te vullen volgens verordening 6/41, moesten ze ook hun nationaliteit vermelden.⁴⁵ Aan de hand van de stand van deze formulieren op 1 oktober 1941, gaf de Rijksinspectie in een in 1942 verschenen boekje aan hoeveel 'vol'joden in elke gemeente van Nederland woonden en hoeveel van hen de Duitse nationaliteit hadden. Het aantal Duitse joden als percentage van alle joden, gebruikte ik voor de toetsing van mijn hypothese over allochtone joden en overlevingskansen. De resultaten van deze analyse staan in tabel 7.12. Blijkens het teken van de significante b-coëfficiënt, bevestigen ze de gestelde hypothese.

De wens om onder te duiken kon door familiebanden of gezinsgrootte en strenggelovigheid worden getemperd (Moore 1997: 152). Sommige personen wilden met hun gehele gezin op één plek onderduiken. Een adres vinden voor een volledig gezin was moeilijker, zo niet onmogelijk en zal hebben geleid tot uitstel van de onderduik. Gezinsleden op verschillende adressen laten onderduiken, was voor sommige gezinshoofden geen optie. In de hoop verenigd te blijven, kozen ze ervoor om naar de kampen te gaan (Presser 1965: deel 2, 260; Van Dam 1985: 110-111). Bovendien was onderduiken als gezin extra gevaarlijk wegens de onvoorspelbaarheid van kinderen (Presser 1965: deel 2, 279). De vrees om gesnapt te worden en naar Mauthausen te worden gestuurd, was bij velen sterker dan de angst voor de onbekende bestemming naar een 'werkkamp' in Polen. De wens om onderduiken uit te stellen zal wellicht sterker zijn geweest bij joden met jonge kinderen dan bij joden zonder kinderen thuis. De hypothese over overlevingskansen luidt dan: in gemeenten waar meer joodse gezinnen met kinderen woonden, zal de wens om onder te duiken zijn opgekomen, en des te lager zal het percentage joodse overlevenden er zijn geweest.

De onmogelijkheid om de regels van de joodse godsdienst tijdens de onderduik strikt in acht te nemen, kan orthodoxe joden ervan weerhouden hebben om onder te duiken (Moore 1997: 181; Ribbens 2002: 59). Bovendien heerste in orthodox joodse kring de opvatting dat men zijn lot diende te dragen. Deze kan de neiging om door vlucht of onderduik aan deportatie te ontkomen, hebben afgezwakt (De Jong 1969-1991: deel 6, 341). Een laatste hypothese over verschillen in overlevingskansen tussen gemeenten zegt: in gemeenten waar relatief meer orthodoxe joden woonden, zal de wens om onder te duiken later of geheel niet zijn opgekomen, en des te lager zal het percentage joodse overlevenden zijn.

De twee laatste hypothesen heb ik hier weergegeven, maar het is me niet gelukt ze te toetsen. Hoe ik de mate van orthodoxie onder de joodse inwoners van de gemeenten van Nederland moet vaststellen weet ik niet. De grootte van een joods gezin kan ik

45. CBG, CC, doos 13, map ontwerp aanmeldingsformulier.

op grond van de adressen op de bewaard gebleven lijsten met joodse inwoners van een gemeente bepalen. Maar het kostte te veel tijd en geld om deze gegevens bij elkaar te zoeken en in een digitaal databestand onder te brengen. Ook hier kan ik slechts zeggen dat nader onderzoek geboden is.

7. Algehele slotsom

Herzberg besprak reeds in 1950 in *Kroniek der Jodenvervolging* verschillende verklaringen voor het hogere percentage joodse slachtoffers in Nederland in vergelijking met andere bezette landen. De meeste onderzochte verklaringen behelsden die over de bezetter en hun medestanders. De Jongs antwoord in zijn *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* luidde dat de Duitse bezetter met vastberadenheid zijn doelen nastreefde. In dit hoofdstuk zocht ik naar een kwantitatieve antwoord op de kwantitatieve vraag van Herzberg. Ik deed dat in de hoek van de omstanders.

Fein gaf in *Accounting for Genocide* een kwantitatief antwoord op Herzbergs vraag. Haar onderzoek richtte zich op de bezetter en de mate van vooroorlogs antisemitisme in 22 bezette landen. De bevindingen voor Nederland waren paradoxaal: ondanks een gering vooroorlogs antisemitische en ondanks een matige invloed van de Duitse bezetter, was het percentage overlevende Nederlandse joden laag. In dit hoofdstuk ging ik niet na of het antisemitisme in Nederland wellicht toch sterker was dan in andere landen. Wel bepaalde ik voor elke Nederlandse gemeente het percentage stemmen op de NSB. Daarnaast vulde ik in dit hoofdstuk deze hypothese aan. Dat deed ik met hypothesen over anti-judaïsme binnen levensbeschouwelijke groeperingen in Nederland. Dit leidde tot mijn eerste vraag: *in hoeverre verkleinden tijdens de Tweede Wereldoorlog negatieve instellingen van de niet-joodse burgers tegenover joden de overlevingskansen van joden uit Nederlandse gemeenten?*

Presser stipte in *Ondergang* de passiviteit van de niet-joodse bevolking in Nederland tijdens de jodenvervolging aan. Hij werkte zijn opmerkingen echter niet uit. Blom deed dat wel in *De vervolging van joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief*. Hij formuleerde toegespitste hypothesen over de invloed van de structuur van de Nederlandse samenleving waarin de leden deze samenleving leefden op de uitkomst van de jodenvervolging. De structuur van de Nederlandse samenleving is wel getypeerd als verzuimd. Volgens Blom was de verzuimdheid verantwoordelijk voor de mentaliteit van gezagsgetrouwheid bij niet-joden. Deze mentaliteit zou hebben geleid tot een zekere acceptatie van de creatie van een 'joodse zuil' door de bezetter. Een onbedoeld gevolg daarvan kan een hoger percentage joodse slachtoffers zijn geweest. Net zoals volgens hoofdstuk één het percentage joodse slachtoffers varieerde tussen gemeenten, varieerde de mate van verzuimdheid eveneens tussen gemeenten. De tweede vraag van dit hoofdstuk luidde: *in hoeverre verkleinde tijdens de Tweede Wereldoorlog de verzuimdheid de overlevingskansen van joden uit verschillende Nederlandse gemeenten?*

In dit hoofdstuk achtte ik het formuleren en toetsen van een groot aantal hypothesen belangrijker dan het voortzetten van de discussie wat verzuimdheid 'eigenlijk is'.

Wat 'doet' verzuimdheid? Naast de mentaliteit van gezagsgetrouwheid die gepaard ging met verzuimdheid, omvatte deze structuur netwerken die elkaar nauwelijks overlaptten. Zo gingen katholieken voornamelijk om met katholieken en protestanten met protestanten. Een onbedoeld gevolg van de vooroorlogse verzuimdheid van Nederland was dat joden aan het begin van de oorlog weinig alledaagse contacten en organisatorische banden hadden met niet-joden. Dit gebrek aan contacten leidde tot minder onderduikmogelijkheden voor joden. Daarom leidde ik hypothesen af over de verzuimde netwerken en de percentages overlevenden. Ik toetste ze in dit hoofdstuk met gegevens voor 122 gemeenten waarvoor het percentage overlevenden was gebaseerd op 25 of meer 'vol' joodse inwoners.

Het in Duitsland opgekomen racistisch antisemitisme vond in Nederland ahang onder de leden van de NSB. Trok de NSB in de vooroorlogse jaren meer stemmen in gemeenten waar meer joden woonden? Tijdens de verkiezingen van 1935, 1937 en 1939 behaalde de NSB relatief meer stemmen in gemeenten waar zowel relatief als absoluut meer joden woonden. Daarentegen blijkt het percentage joodse slachtoffers niet hoger in gemeenten waar de NSB relatief meer stemmen behaalden. Een mogelijke verklaring is dat joden die woonden in gemeenten met een hoger percentage stemmen op de NSB, meer alert waren op bedreigende situaties. De vraag is echter of er ook geen verband blijkt te zijn in een model waarin het percentage joodse overlevenden voor een gemeente, behalve uit het percentage NSB-stemmen tegelijkertijd uit andere factoren wordt verklaard. Dat gebeurt in hoofdstuk elf van deze studie. Ook maakte ik hypothesen over de mate van anti-judaïsme binnen Nederlandse levensbeschouwingen. Ik stelde vast dat het anti-judaïsme het sterkst was bij katholieken, minder sterk onder hervormden, nog zwakker voor gereformeerden en het zwakst bij onkerkelijken. De bevindingen bleken niet met deze rangorde te kloppen. De analyses leren dat als het percentage katholieken in een gemeente hoger was, het percentage joodse overlevenden ook hoger was. Verder blijkt dat in gemeenten met relatief meer gereformeerden het percentage joodse overlevenden lager te zijn.

Daarom ordende ik de kerkelijke gezindten opnieuw, dit maal naar de mate waarin ze gedurende de bezetting tegen de jodenvervolging protesteerden. Uit een inhoudsanalyse van stukken uit de oorlog bleek dat de Gereformeerde Kerken en de Nederlands Hervormde Kerk eerder en vaker protesteerden tegen de vervolging van joden dan de Rooms-katholieke Kerk. Deze bevinding verklaart niet dat een hoger percentage katholieken in een gemeente samengaat met een hoger percentage joodse overlevenden en dat een hoger percentage gereformeerden samengaat met een lager percentage joodse overlevenden.

Een volgende stap was een ordening naar de mate van hechtheid binnen een levensbeschouwelijke groepering. Volgens een algemene hypothese van de socioloog Durkheim nemen de leden van een hechtere groep meer groepsopvattingen over. Ik bepaalde de hechtheid van een kerk aan de hand van drie verschijnselen. De eerst was kerkgang. Uit cijfers over naoorlogse kerkgang blijken katholieken en gereformeerden

vaker de kerk te bezoeken. De Gereformeerde Kerken en de Nederlands Hervormde Kerk protesteerden ongeveer even vaak tegen de jodenvervolging. Gereformeerden bezochten vaker een kerkdienst dan Nederlands-hervormden. De gereformeerden zullen daarin sterker de normen van hun levensbeschouwing hebben eigen gemaakt. Dat zou betekenen dat in gemeenten met een bepaald percentage gereformeerden er relatief meer joodse overlevenden waren dan in gemeenten met eenzelfde percentage Nederlands-hervormden. Dit bleek niet het geval.

Een andere maat om de hechtheid van een kerkgenootschap te bepalen, betrof het aantal zielzorgers in een gemeente op het aantal kerkleden. Zij bereikten veel gelovigen met hun preken en spraken met hen bij andere gelegenheden. Bovendien, in de meeste kerkgenootschappen vormden de zielzorgers een schakel tussen de Synoden of het episcopaat van een kerk en 'het gewone kerkvolk'. Een hogere zielzorgersdichtheid zal hebben geleid tot meer contact tussen zielzorgers en gelovigen. Uit de verzamelde gegevens bleek dat voor gereformeerden meer zielzorgers waren dan voor katholieken. Dat zou betekenen dat gemeenten met een bepaald percentage gereformeerden relatief meer joodse overlevenden kennen dan gemeenten met een zelfde percentage katholieken. Dit bleek niet het geval te zijn. Deze vergelijking is overigens niet geheel juist, aangezien gereformeerde predikanten eerder en vaker protesten van de kansel voorlezen dan pastoors. Een andere voorspelling die beter getoetst kon worden luidde dat in gemeenten met meer gereformeerde predikanten of meer pastoors, het percentage joodse overlevenden hoger is. Deze voorspelling wordt niet ondersteund door de gereformeerde predikantendichtheid, terwijl de resultaten voor de pastoorsdichtheid tegen deze voorspelling spreken.

Ten slotte las ik de hechtheid van een kerk af aan de mate waarin de kerk van bovenaf wordt geleid. De mate waarin kerkleden de leiding van een kerk volgen, is groter als de structuur van deze kerk meer hiërarchisch is en daarmee op kerkleden als eensgezinder overkomt. De Rooms-katholieke Kerk was tijdens de bezettingsjaren meer hiërarchisch dan de Gereformeerde en de Nederlands Hervormde Kerken. De Rooms-katholieke Kerk had door de strakkere hiërarchie via de zielzorgers meer grip op de gelovigen. Dit zou betekenen dat een bepaalde pastoorsdichtheid met een hoger percentage joodse overlevenden samengaat dan eenzelfde predikantendichtheid. Dit was niet het geval. De diverse maten voor de mate van hechtheid van een kerk en de mate van protest door kerken tegen de jodenvervolging, konden de onverwachte effecten van het percentage katholieken en gereformeerden op het percentage joodse overlevenden niet bevredigend verklaren. Ook daarom worden in hoofdstuk elf de overlevingspercentages opnieuw geanalyseerd met modellen die meerdere factoren omvatten.

Presser vroeg zich af in welke mate de Nederlandse burgers de onderscheiding tussen joden en niet-joden aanvaardden en Blom stelde dat waar de verzuildheid verder was voortgeschreden, er een sterkere mentaliteit heerste van gescheiden van elkaar leven en dat de segregatie van joden als minder bijzonder zou zijn beschouwd. Een belangrijke indicator voor de mate waarin levensbeschouwingen gescheiden van elkaar

leven, is de mate waarin leden van uiteenlopende levensbeschouwingen met elkaar trouwen. Om de mate waarin mensen met elkaar huwen te meten, is de logaritme van de odds ratio van gemengd huwen binnen een gemeente bepaald. Dat kon aan de hand van de volkstelling van 1960 voor de bezettingsjaren. Hoe vaker inwoners van een gemeente trouwden met iemand van dezelfde levensbeschouwing, des te minder weerstand zullen de eerste maatregelen ter scheiding van de joden hebben opgeroepen en als onbedoeld gevolg zal het percentage joodse overlevenden in de betreffende gemeente lager zijn geweest. Deze verwachting bleek te kloppen.

Volgens Blom verklaart de mentaliteit van gezagsgetrouwheid mogelijk het hogere percentage joodse slachtoffers in Nederland. Deze verklaring toetste ik door gemeenten te vergelijken. Om de mate van gezagsgetrouwheid van de leden van een levensbeschouwing in gemeenten te bepalen, berekende ik de vullingsgraad voor de politieke partijen: het percentage stemmen op een levensbeschouwelijke partij in 1939 gedeeld door het percentage inwoners in een gemeente die geacht werden op de desbetreffende partij te stemmen. In eerste instantie werden alle stemmen op een confessionele partij gedeeld door alle confessionelen in een gemeente. Dit leverde een bruikbare maar grove maat op. Vervolgens deelde ik het percentage stemmen op de RKSP door het percentage katholieken en het percentage stemmen op protestantse partijen door het percentage protestanten in een gemeente. Deze meer specifieke vullingsgraden leverden eveneens bruikbare maten op. Ik vond variatie tussen gemeenten in de politieke vullingsgraad en er waren nauwelijks gemeenten waar de RKSP of de protestantse partijen meer stemmen behaalden dan het betreffende percentage katholieken of protestanten in een gemeente. Een nader onderscheid van de protestanten in Nederlands-hervormden en gereformeerden leverde minder bruikbare maten op. De geopperde verklaring werd alleen ondersteund door de grovere vullingsgraad voor de confessionele partijen. Aangezien het onderscheid tussen confessioneel en onkerkelijk te grof is om de mate van gezagsgetrouwheid te bepalen, blijft deze maat buiten de analyses van hoofdstuk elf.

De verzuildheid van Nederland betrof ook het bestaan van specifieke netwerken. Netwerken zijn een middel voor mensen om een bepaald doel te bereiken. In het verzuilde Nederland waren deze netwerken gesegmenteerd. Er was weinig omgang tussen joden en niet-joden, evenals tussen niet-joden van de ene kerkelijke gezindte en niet-joden van de andere kerkelijke gezindte. Een gevolg was dat joden een minder lange lijst van potentiële adressen voor onderduik of andere hulp hadden. Contactpunten tussen joden en niet-joden waren joden die waren gehuwd met een niet-jood. Zij konden joden helpen via hun niet-joodse familieleden. Voor 91 gemeenten van de 122 kon ik het percentage gemengd gehuwde joden vaststellen. Aangezien de gemengd gehuwden zelf minder gevaar liepen om slachtoffer te worden van deportatie, kan pas sprake zijn van een effect als de berekende regressiecoëfficiënt hoger is dan één. Immers dan zijn in een gemeente relatief meer joodse overlevenden dan er gemengd gehuwde joden woonden. De analyse toont een hogere coëfficiënt en ondersteunt daarmee de

hypothese. Echter, omdat ik voor 31 van de 122 gemeenten het percentage gemengd gehuwde joden niet kon vaststellen, blijft deze factor buiten de analyses van hoofdstuk elf. Het opnemen van deze netwerkfactor zou namelijk te veel 'missende waarden' opleveren, waardoor de uitkomsten moeilijk zijn te duiden.

De 'vol'joden die zich hadden bekeerd tot het christendom, vormden eveneens contactpunten tussen joden en niet-joden. Ook een verklaring van het percentage joodse overlevenden in een gemeente uit het percentage christelijke joden, toonde een hogere waarde dan één. Aangezien voor alle gemeenten het percentage christelijke joden is vastgesteld aan de hand van een overzicht van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, zal deze netwerkmaat worden opgenomen in de analyses van hoofdstuk elf. De zogenaamde 'kwart'- en 'half'joden vormden ook contactpunten tussen joden en niet-joden. Zij hadden in ieder geval twee niet-joodse grootouders en daarmee niet-joodse familie. Deze joden werden niet door de bezetter vervolgd. Een analyse toonde aan dat een hoger percentage 'kwart'- en 'half'joden in een gemeente samengaat met een hoger percentage joodse overlevenden. Voor alle gemeenten is het percentage 'kwart'- en 'half'joden bekend. Daarom zal ook deze netwerkmaat deel uitmaken van de modellen in hoofdstuk elf.

Voor een geslaagde onderduik kwam het er tevens op aan dat onderduikgevers over contacten beschikten die aanverwante hulp konden geven zoals voedselbonnen. In een verzuilde samenleving zullen katholieken omgaan met katholieken en protestanten met protestanten. Volgens een algemene hypothese van de socioloog Granovetter hebben mensen met contacten buiten de eigen kring meer mogelijkheden om te worden geholpen. Dit zou betekenen dat in gemeenten met minder verzuildheid, er meer 'gemengde contacten' waren, waardoor onderduiken makkelijker en het percentage joodse overlevenden hoger was. Deze hypothese spreekt niet tegen het bestaan van gereformeerde en katholieke netwerken die vele joden hielpen. Mijn hypothese zegt dat in een gemeente waar meer leden van een kerk omgingen met leden van een andere kerk, meer onderduik werd geboden.

De socioloog Kruijt onderscheidde organisatorische en alledaagse omgang. Scholen zijn organisaties waar mensen al vroeg in hun leven in contact kunnen komen met andersdenkenden. Kinderen die onderwijs genoten op een lagere school van de eigen gezindte zullen niet of nauwelijks in contact zijn gekomen met andersdenkenden. De hypothese luidde dat hoe hoger het percentage kinderen dat onderwijs genoot op een school van de eigen gezindte, des te lager het percentage joodse overlevenden zal zijn. Om deze hypothese te toetsen, berekende ik een vullingsgraad: het aantal kinderen dat onderwijs genoot op een school van de eigen gezindte in 1930 gedeeld door het aantal leden van de betreffende gezindte. Deze maat had alleen het verwachte effect voor het gereformeerde lager onderwijs: hoe hoger het percentage kinderen dat gereformeerd onderwijs genoot op de gereformeerde bevolking, des te lager is het percentage joodse overlevenden in een gemeente. De socialisten richtten geen eigen scholen op. Voor hen was de AJC een belangrijke jeugdorganisatie. De ana-

lyses leerden dat de vullingsgraden voor het AJC in 1926 en 1935 niet het verwachte effect hadden.

De vullingsgraad voor scholen behelsde ontmoetingskansen met andersdenkenden tijdens de kindertijd. De meest vergaande maat voor contacten tussen volwassenen betreft gesloten huwelijken. Eerder had ik al de log odds ratio's berekend van gemengd huwen, als maat voor de mentaliteit van het gescheiden van elkaar leven. Om deze mentaliteit te meten, behoorde ik rekening te houden met ontmoetingskansen: het is erg moeilijk voor een katholieke man om met een gereformeerde vrouw te trouwen, als in zijn omgeving nauwelijks gereformeerden wonen. De eerder berekende log odds ratio's hielden rekening met deze ontmoetingskans. Om een feitelijk netwerk te meten, is een controle voor de ontmoetingskans niet gewenst. Het berekende percentage homogene huwen toont het verwachte effect: hoe hoger het percentage homogeen gehuwde mannen in een gemeente, des te lager is het percentage joodse overlevenden. De vraag is nu welke maat moet worden opgenomen in de modellen die in hoofdstuk elf zullen worden geschat: het percentage gemengde huwelijken of de odds ratio voor homogeen huwen? Beide maten hangen hoog met elkaar samen. In een analyse met beide aanwijzingen zullen de resultaten, door de hoge samenhang, moeilijk te duiden zijn. Een criterium voor het maken van een keuze is de mate van significantie. Beide maten vertonen dezelfde overschrijdingskans. Een volgend criterium is de grote van het effect. Van beide maten is de logaritme genomen waardoor ze dezelfde schaal hebben en de grote van de effecten met elkaar kunnen worden vergeleken. Het effect van het percentage homogeen gehuwden blijkt groter te zijn. Een laatste maatstaf vormen algemene hypothesen. Ik heb me niet aan de indruk kunnen onttrekken dat historici zich wel erg veel bezighouden met mentaliteiten en zeer weinig met netwerken. Alsof de wil om onder te duiken en de wens om te helpen voldoende waren. Ook daarom wordt in hoofdstuk elf het percentage gemengd gehuwden gebruikt om in multivariante modellen het percentage joodse overlevenden te verklaren.

In dit hoofdstuk onderzocht ik ten slotte de effecten van drijfveren van joden om onder te duiken op het percentage joodse overlevenden. Joden die waren gevlucht voor het nationaal-socialistische gevaar in Duitsland, vreesden de bezetter van Nederland mogelijk meer dan de in Nederland geboren en getogen joden. De analyse toonde inderdaad dat als het percentage Duitse joden in een gemeente hoger was, het percentage joodse overlevenden hoger was. Volgens een andere hypothese over de wens om onder te duiken, waren joden in een gemeente waar al vroeg joden slachtoffer werden van de vervolging door de bezetter, eerder bevreesd voor verdergaande stappen van de nazi's. Een analyse leverde geen steun voor deze hypothese op. Beide hypothesen zullen in hoofdstuk elf opnieuw worden getoetst.

In dit hoofdstuk betoogde ik dat, behalve drijfveren, netwerken er toedoen. De vraag welke netwerken er juist toe deden voor joden die wilden onderduiken, valt buiten het bestek van dit onderzoek. Nader onderzoek zou zich moeten richten op de combinatie van drijfveren én netwerken (vergelijk De Graaf, Need & Ultee 2000: 237-240;

Ultee 2001: passim). Personen benutten hun mogelijkheden als ze daartoe een drijfveer hebben; mensen met drijfveren maar zonder mogelijkheden komen evenmin tot handelen. De sterkte van de aandrang van joden om onder te duiken kan er toe hebben geleid dat men aangeboden hulp aanvaardde of eerder en intensiever op zoek ging naar een onderduikplek. In deze studie zal nog wel worden bepaald in hoeverre bepaalde maten voor drijfveren en netwerken stand houden in een model met meer factoren. Die toetsing vindt plaats in hoofdstuk elf.

Hoofdstuk 8

Verzet en jodenvervolgning in Overijssel

De opvallend vaak 'domme' Tukkers lieten zichzelf nogal eens gauw in de zak naaien door de actievelingen. 'Dom', dat wil zeggen gemakkelijk, simpel, goedig, geen gezeur. Het was al gauw: Joa, loat 'm meer komm'n.

JAN BUITER¹

In dit hoofdstuk staan de tegenstanders van de jodenvervolgning centraal. Heeft het voor de overlevingskansen van de joden uitgemaakt of er veel of weinig georganiseerd verzet in hun woonplaats is geweest? Recent is het mogelijk geworden om voor de provincie Overijssel meer klaarheid in deze zaak te brengen. Niet alleen is voor de Overijsselse gemeenten de overlevingskans van de joodse inwoners nauwkeurig in kaart gebracht (zie hoofdstuk 1), maar ook is een overzicht gemaakt van de verzetsgroepen en verzetsmensen die daar tijdens de bezetting actief waren (Hilbrink 1989 & 1998). Hieronder worden eerst achtergronden van dat verzet belicht, daarna wordt het eventuele effect van het verzet op de overlevingskans van joden onderzocht.

1. Verschillen in verzet

Het is over het geheel genomen niet eenvoudig inzicht te krijgen van de omvang van het tijdens de bezetting gepleegde verzet. Aangezien de geschiedenis vaak geschreven wordt door de overlevenden, zijn de acties van verzetsgroepen die reeds in de eerste jaren van de oorlog werden opgerold dikwijls in vergetelheid geraakt (zie Ultee 1999: 48-49 voor een voorbeeld). De Jong (1969-1991: deel 7, 1047) deed desalniettemin een poging de omvang van het verzet in Nederland te schatten en kwam tot het totaal van ongeveer vijftienduizend mensen in september 1944.

Een zo precies mogelijke telling van het aantal verzetslieden is recent voor de provincie Overijssel beschikbaar gekomen. Hilbrink (1989; 1998) produceerde voor deze provincie een tweetal overzichten van de verzetsmensen die hier tijdens de bezetting

1. Geciteerd in Hilbrink, 1989: 314. Buiten was een illegaal werker.

actief waren, ongeacht of zij de oorlog hadden overleefd of niet. Tevens noteerde hij de plaats waar zij actief waren geweest en de organisatie(s) waarvan zij deel uitmaakten. Deze gegevensverzameling is uniek: zij maakt het mogelijk dat naar het verzet in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog kwantitatief onderzoek wordt gedaan, zowel waar het de achtergronden als de invloed van het verzet betreft. Wat dat laatste betreft gaat het in dit hoofdstuk om de invloed van het verzet op de overlevingskansen van joden. Heeft het voor deze overlevingskansen uitgemaakt of er veel of weinig verzet in de gemeenten is geweest? En speelde de aard van het verzet hierbij een rol? Deze vragen staan centraal in paragraaf 2. Hieronder worden eerst wat achtergronden van het verzet in Overijssel behandeld.

Op basis van Hilbrinks overzichten van de verzetsstrijders is voor de gemeenten in de provincie Overijssel precies bepaald welke vormen van verzet er tijdens de bezetting zijn geweest en hoeveel mensen hierbij waren betrokken. Hierbij is niet alleen gebruik gemaakt van de in de bijlage van de onderhavige studies gepubliceerde lijsten. Het overzicht van verzetslieden in Twente (Hilbrink 1989) bevat namelijk alleen de gegevens van de mensen die in de lopende tekst van het boek niet worden genoemd. De gegevens zijn daarom aangevuld met informatie over verzetsmensen die in deze lopende tekst is te vinden. Vervolgens is zoveel mogelijk gecorrigeerd voor verzetsmensen die meerdere malen in één boek voorkomen, of die zowel in het ene als in het andere boek worden genoemd. Wat hieruit resulteerde, is een gegevensbestand met in totaal 1.991 personen.

Deze 1.991 verzetsstrijders zijn niet allemaal op hetzelfde moment actief geworden in het verzet in Overijssel. Vele illegale werkers werden dat pas in of na september 1944. Het gaat hierbij om de verzetsstrijders die uitsluitend lid waren van de op 5 september 1944 in het leven geroepen Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS), de organisatie die onder leiding van prins Bernhard het verzet overkoepelde. Deze NBS-ers zijn voor een onderzoek naar de invloed van het verzet op overlevingskansen van joden minder van belang. De laatste trein uit het *Judendurchgangslager* Westerbork vertrok op 13 september 1944 naar Bergen-Belsen. De joden die zich op dat moment nog in Westerbork bevonden of er na die datum als gearresteerde onderduiker naartoe werden gebracht, zouden er de bevrijding beleven. Eventuele verzetsacties van na 13 september 1944 kunnen de overlevingskansen van joden daarmee niet meer hebben beïnvloed. Daarom zijn de onderstaande analyses beperkt tot de personen die actief werden in het verzet voor de oprichting van de NBS.

Als de verzetslieden die louter lid waren van de NBS en de verzetsmensen van wie duidelijk is dat zij bij nader inzien niet in Overijssel actief waren niet worden meegerekend, telde Overijssel tijdens de bezetting in totaal 1.559 verzetsstrijders. In tabel 8.1 wordt een overzicht gegeven van de soort verzetsactiviteiten die door hen werden ontplooid.²

2. Het aantal activiteiten dat werd ontplooid was groter dan het aantal verzetsstrijders. Daarnaast waren twee illegale werkers in twee plaatsen in Overijssel actief.

Tabel 8.1: Aard en omvang van het verzet in Overijssel (N=2.097)

soort verzet	gewapend verzet	illegale pers	hulp aan onderduikers	waarvan hulp aan joden	overig/onbekend	totaal
aantal	610	250	703	189	345	2.097
percentage	29,1	11,9	33,5	9,0	16,5	100,0

Onder 'gewapend verzet' worden hier activiteiten verstaan als spionage, sabotage, overvallen, het 'kraken' van distributiekantoren om aan bonnen te komen, etc. Groepen die zich hiermee bezighielden, waren 'de Groene', de 'Ordedienst', de CPN, 'Packard', de 'Raad van Verzet', de 'Knokploegen' en andere. Met 'illegale pers' worden de werkzaamheden bedoeld die werden verricht in het kader van de productie en verspreiding van verboden lectuur. De groepen die zich hiermee bezighielden, droegen de naam van de bladen die zij maakten en distribueerden, zoals 'Trouw', 'Vrij Nederland', 'het Parool', 'het Vrije Volk' en 'de Waarheid'. Het huisvesten en verzorgen van onderduikers nam vanaf de april-meistaking in 1943 een grote vlucht. Deze vorm van hulp werd door verschillende groepen verleend: 'Blok', 'Huiberts', 'de Groene', het netwerk rond kapelaan Van de Brink en de afdelingen van de 'Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers' (LO) om een aantal te noemen. Tot deze categorie behoren ook de groepen die zich bezighielden met de financiering van het verzet (het Nationaal Steun Fonds) en de falsificatiegroepen die valse papieren produceerden. De specifieke hulp aan joodse onderduikers is een onderdeel van de voornoemde hulp aan onderduikers, maar wordt hier ook apart opgevoerd. Voor zover bekend werd deze hulp in Overijssel maar door een gering aantal organisaties verleend: met name de groepen 'Overduin', 'de Groene' en 'Huiberts' hielden zich hiermee bezig.³ De categorie 'overig/onbekend' heeft betrekking op de mensen over wie Hilbrink geen specifieke informatie had of waarvan uit de omschrijving ('politie', 'ambtelijk verzet' of 'artsenverzet') niet direct op te maken was wat ze precies deden.

De Jong (1969-1991: deel 7, 1046-1047) schatte de totale omvang van het verzet in Nederland tot de oprichting van de NBS begin september 1944 op ongeveer vijftienduizend mensen. Hij meende dat zeer velen van deze illegale werkers bij meerdere soorten verzetsactiviteiten waren betrokken en raamde het aantal verschillende activiteiten daarom op ruim zestigduizend. Hilbrink (1989: 314) rekende dit landelijke cijfer om naar de situatie in Overijssel en kwam tot de slotsom dat dit voor deze provincie 4.011 verzetsactiviteiten zou hebben betekend. Het totaal van 2.097 activiteiten dat hierboven is berekend, bedraagt hiervan slechts iets meer dan de helft. Een groot verschil. Dat deze discrepantie met name wordt veroorzaakt door De Jongs uitgaan van veel hogere aantallen verzetsactiviteiten per illegale werker, blijkt als alleen de aantallen verzetsstrijders onder de loep wordt genomen. De Jongs schatting daarvan komt

3. Zie voor de activiteiten van de genoemde groepen in Overijssel Hilbrink 1989 en 1998.

voor Overijssel neer op rond de 1.671 man. Dit wijkt maar weinig af van de 1.559 die aan Hilbrinks gegevens zijn ontleend: een verschil van slechts 6,7 procent. Dit vormt een aanwijzing dat De Jongs raming van de totale omvang van het verzet in Nederland waarschijnlijk een goede is.

De 1.559 verzetslieden waren niet gelijk over de provincie verdeeld. Hilbrink (1989: 311-326) stelde dat het verzet in Twente grotendeels een stedelijke aangelegenheid was. Op basis van een vergelijking van de aantallen 'vroeg' illegale werkers die voor september 1944 in de steden en op het platteland actief waren, concludeerde hij dat de steden in Twente het brandpunt van het verzet vormden (Hilbrink 1989: 312).

Tabel 8.2: Aantallen 'vroeg' illegale werkers volgens Hilbrink

plaats	aantal illegale werkers	aantal inwoners	aantal illegale werkers/ 1.000 inwoners
Enschede	127	92.895	1,37
Hengelo	61	42.502	1,44
Almelo	105	36.812	2,85
platteland	160	143.179	1,12
<i>totaal</i>	453	315.388	1,44

Als zijn aantallen iets nader worden bekeken, blijkt dit wat genuanceerder te liggen. In de steden was per duizend inwoners weliswaar meer verzet dan op het platteland, maar erg groot was het verschil niet. De steden Enschede en Hengelo telden respectievelijk 18 en 22 procent meer verzetsstrijders per 1.000 inwoners dan de kleinere gemeenten. Opvallend is het hoge aantal verzetsstrijders in Almelo, in deze stad was een grote verzetshaard gesitueerd.

Wat in Twente het geval was, hoeft niet voor de hele provincie Overijssel te gelden. Om na te gaan hoe de 1.559 illegale werkers over de provincie waren verspreid, zijn deze ingedeeld op basis van de plaats waar zij actief waren. Een deel van de 1.559 illegale werkers was niet in te delen: hun plaats van activiteit was niet precies genoeg omschreven ('Twente', 'Salland') of er was überhaupt geen plaats vermeld. In totaal gaat het hier om 64 verzetsstrijders, de overige 1.495 illegale werkers konden wel worden ondergebracht in één van de 51 gemeenten⁴ die Overijssel tijdens de bezetting telde.

Als louter naar de aantallen wordt gekeken, ontstaat de indruk dat het verzet goeddeels een stedelijk verschijnsel was. De vijf steden met meer dan twintigduizend inwoners in 1941, te weten Almelo, Deventer, Enschede, Hengelo, Kampen en Zwolle, telden in totaal 801 verzetslieden: bijna de helft van alle verzetsstrijders in de provincie. Maar als rekening wordt gehouden met de omvang van de gemeenten ontstaat een ander beeld. Terwijl er gemiddeld in Overijssel per duizend inwoners 2,57 ver-

4. Destijds waren Stad en Ambt Delden nog aparte gemeenten. Hilbrink maakt het onderscheid bij de plaats van activiteit van de illegale werkers niet, dat gebeurt daarom in dit hoofdstuk ook niet. Stad en Ambt Hardenberg werden in 1941 samengevoegd. Stad en Ambt Vollenhove werden in 1942 samengevoegd.

zetsstrijders werden geteld, zat een flink aantal gemeenten hier onder of boven. De vijf gemeenten met het hoogste aandeel verzetsstrijders onder hun bevolking staan in tabel 8.3.

Tabel 8.3: Aantal inwoners en aantal verzetsstrijders in de Overijsselse gemeenten I

plaats	aantal inwoners (1941)	aantal verzets- strijders	aantal verzetsstrijders per 1.000 inwoners
Raalte	11.154	59	5,29
Hardenberg	17.986	106	5,89
Kuinre	657	4	6,09
Blokzijl	1.049	10	9,53
Goor	1.630	19	11,66

Alle vijf gemeenten hebben een betrekkelijk gering aantal inwoners, drie van de vijf zelfs minder dan vijfduizend. Als nu de Overijsselse gemeenten op basis van het aantal inwoners worden ingedeeld in vier groepen, te weten: gemeenten tot vijfduizend inwoners, gemeenten van vijf- tot tienduizend inwoners, gemeenten van tien- tot twintigduizend inwoners en gemeenten met meer dan twintigduizend inwoners, geeft dat het in tabel 8.4 weergegeven overzicht.

Tabel 8.4: Aantal inwoners en aantal verzetsstrijders in Overijsselse gemeenten II

aantal inwoners in gemeente	aantal gemeenten	totaal aantal inwoners in deze categorie	aantal verzetsstrijders ^a	aantal verzets- strijders per 1.000 inwoners ^b
<5.000	18	49.411	144	2,91
5.000 – 9.999	16	118.782	190	1,60
10.000 – 19.999	11	139.091	361	2,60
>19.999	6	277.783	802	2,89
<i>totaal</i>	51	585.067	1.497	2,56

a. Inclusief twee dubbelstellingen van verzetsstrijders die in twee plaatsen actief waren.

b. Deze quotiënten zijn niet zonder meer vergelijkbaar met die in tabel 8.2 aangezien de tellingen van het aantal verzetsstrijders hoger uitkomen dan de cijfers die Hilbrink noemt.

Deze cijfers leiden niet tot de conclusie dat het verzet in Overijssel vooral een stedelijke aangelegenheid was. Het gemiddelde voor Overijssel met uitzondering van de zes grootste plaatsen is 2,26 verzetsstrijders per duizend inwoners. Dit scheelt met het gemiddelde van de grote steden iets meer dan een halve verzetsstrijder per duizend hoofden van de bevolking. Er was in de grote plaatsen daarmee 21,1 procent meer verzet per duizend inwoners. De sterkte van het verzet buiten de grote steden blijkt echter behoorlijk te hebben gevarieerd. De kleinste gemeenten in Overijssel telden met 2,91 verzetslieden per duizend hoofden van de bevolking praktisch evenveel verzet als de grootste gemeenten. De gemeenten met vijf- tot tienduizend inwoners wijken het

meest van het gemiddelde af. Met gemiddeld 1,60 verzetsstrijders per duizend inwoners was er significant minder verzet dan in de overige gemeenten ($p < 0,01$). Dit onderscheid is overigens nog wat geflatteerd. Hardenberg, een landelijke gemeente met veel kleine kernen, is namelijk verantwoordelijk voor een onevenredig groot deel van het verzet in de categorie gemeenten met tien- tot twintigduizend inwoners. Zonder Hardenberg tellen deze plaatsen niet meer dan 2,11 verzetslieden per duizend hoofden van de bevolking. Het verzet lijkt daarmee, op Hardenberg na, bovengemiddeld sterk te zijn geweest in de zes grootste en de achttien kleinste gemeenten.

De omvang van het verzet varieerde met de grootte van de gemeenten. Was dit ook met de aard van het verzet het geval?

Tabel 8.5: Grootte gemeente en aard verzet

aantal inwoners in gemeente	gewapend verzet		illegale pers		hulp aan onderduikers		hulp aan joden		overig/ onbekend		totaal N
	N	N%	N	N%	N	N%	N	N%	N	N%	
<5.000	42	21,6	9	4,6	102	52,6	16	8,2	25	12,9	194
5.000 – 9.999	76	33,0	8	3,5	75	32,6	15	6,5	56	24,3	230
10.000 – 19.999	139	32,1	43	9,9	163	37,6	20	4,6	68	15,7	433
>19.999	330	28,4	182	15,7	326	28,1	136	11,7	188	16,2	1.162
<i>totaal</i>	<i>587</i>	<i>29,1</i>	<i>242</i>	<i>12,0</i>	<i>666</i>	<i>33,0</i>	<i>187</i>	<i>9,3</i>	<i>337</i>	<i>16,7</i>	<i>2.019</i>

Uit tabel 8.5 komt naar voren dat de grootte van de gemeente inderdaad samenhang vertoont met de aard van het verzet in. Terwijl gemiddeld 29,1 procent van het verzet 'gewapend' verzet was, was dat in de kleinste gemeenten van Overijssel met 21,6 procent van het verzet in iets mindere mate het geval. Activiteiten die samenhangen met de uitgave van illegale bladen waren hoofdzakelijk te vinden in de grotere plaatsen. Aangezien enerzijds de faciliteiten die nodig waren voor druk en distributie van de bladen in de grotere gemeenten waren te vinden en anderzijds de doelgroep, burgers, hier ook was geconcentreerd, komt dit niet echt als een verrassing. In de zes grootste steden was 15,7 procent van de ontplooiende verzetsactiviteiten gerelateerd aan de illegale pers. In de gemeenten met minder dan vijfduizend inwoners was dat met maar 4,6 procent van het verzet het geval en in de gemeenten met tussen de vijfduizend en tienduizend inwoners met 3,5 procent nog iets minder. De hulp aan onderduikers maakte gemiddeld een derde van de verzetsactiviteiten uit. In de grootste gemeenten was dat echter met 28,1 procent van de activiteiten iets minder, in de kleinste gemeenten was het met 52,6 procent van het ontplooiende verzetswerk juist opvallend veel meer. Van deze hulp aan onderduikers was de hulp aan ondergedoken joden relatief geconcentreerd in zowel de kleinste als de grootste plaatsen in Overijssel: respectievelijk 8,2 en 11,7 procent van het ondernomen illegale werk bestond daar uit het herbergen en verzorgen van joodse onderduikers. In de gemeenten met vijf- tot tienduizend en tien- tot twintigduizend inwoners was dat respectievelijk 6,5 en 4,6 procent. De overige c.q.

onbekende vorm van verzet was relatief geconcentreerd in de gemeenten met vijf- tot tienduizend inwoners.

2. Achtergronden van verzet

Hilbrink concludeerde dat de illegale werkers in Twente buitenproportioneel vaak uit het noordwesten van de streek afkomstig waren,⁵ het deel dat een relatief hoog percentage gereformeerden telde. Voor het oosten van Twente gold het omgekeerde: maar weinig verzetstrijders waren afkomstig uit dit deel van de streek. Nu bestond de bevolking in het oosten van Twente voor meer dan vijfenzeventig procent uit katholieken. Volgens Hilbrink was dat geen toeval: katholieken waren naar zijn idee minder geneigd in verzet te komen dan gereformeerden. Hij gaf hiervoor een aantal mogelijke, van karakter sterk wisselende verklaringen (Hilbrink 1989: 312-325 en 1998: 45-47). In de eerste plaats de rol van 'vreemdelingen' in het Twentse verzet. Veel van het verzet in de regio werd geïnitieerd door verzetsstrijders die zelf niet uit Twente afkomstig waren en onder hen waren nauwelijks katholieken te vinden. Aangezien deze illegale werkers het eerst samenwerking zochten met geloofsgenoten, kwamen zij ook niet bij katholieken terecht. Ten tweede de rol van de katholieke kerk. De pastoors hielden zich afzijdig, stimulansen van de aartsbisschop bleven uit. In de derde plaats het autoritaire karakter van de katholieke kerkelijke praktijk. Volgens Hilbrink zou dat remmend hebben gewerkt op de ontwikkeling van zelfstandig denken en principieel gedrag. Ten vierde de eenzijdige samenstelling van de katholieke beroepsbevolking. Deze bestond hoofdzakelijk uit arbeiders en boeren, volgens Hilbrink mensen die relatief weinig neiging vertoonden in verzet te komen. In de vijfde en laatste plaats regelden katholieken de eventuele behoefte aan onderduik in de eigen kring onderling, iets wat ook gold voor de behoefte aan bonnen en dergelijke. Als gevolg hiervan was de behoefte aan katholieke verzetsorganisaties geringer.⁶

Het zal duidelijk zijn: volgens Hilbrink was de variatie in de omvang van het verzet en de hulp aan onderduikers te verklaren uit de religieuze achtergrond van de sociale omgeving waarbinnen dit verzet plaatsvond. De Jong (1969-1991: deel 6, 343) meende daarentegen dat het meer de politieke achtergrond van betrokkenen was die een rol speelde – socialisten en communisten waren naar zijn idee het eerst tot hulp bereid.⁷ Moore (1997: 164-165) combineerde beide ideeën en stelde dat de uitersten van het politieke spectrum, de communisten enerzijds en de gereformeerden anderzijds, het meest

5. Zie de figuren 'C' tot en met 'F' op pagina 317 en 318. Hoe het komt dat er tussen de figuren 'C' en 'D' maar ook tussen de figuren 'E' en 'F' verschillen lijken te bestaan (sommige gemeenten lijken een hoog percentage al dan niet 'vroeg' illegale werkers te tellen dat desalniettemin beneden het gemiddelde voor Twente ligt – bijvoorbeeld Rijssen, Enschede en Hengelo (vergelijk voor deze gemeenten ook de figuren 'A' en 'B' op pagina 316, die lijken eveneens tegenstrijdig) en omgekeerd lijken gemeenten met een niet opvallend hoog percentage al dan niet 'vroeg' illegaliteit toch boven het gemiddelde te zitten, zoals Vriezenveen), is niet duidelijk. De cijfers op pagina 320 lijken niet overeen te komen met wat in sommige van de figuren wordt gepresenteerd. Deze onduidelijkheid is mede het gevolg van het niet helder aangegeven zijn van de gemeentegrenzen (vgl. pagina 42). Daarmee blijft het de vraag of de stippen betrekking hebben op de hele gemeente of slechts het deel van de gemeente waarin ze staan afgebeeld.

6. Deze verklaringen, of liever gezegd hypothesen, worden door Hilbrink verder niet op hun steekhoudendheid getoetst.

7. Veel meer dan een indruk is het niet: echt bewijs ontbreekt.

actief waren in het verzet en onderduikers de meeste hulp boden. Moore beriep zich hierbij tevens op De Jong (1969-1991: deel 6, 347) waar die op onduidelijke gronden beweert dat de gereformeerden, slechts acht procent van de Nederlandse bevolking vormend, maar liefst een kwart van de joodse onderduikers zouden hebben geherbergd.

De door Hilbrink verzamelde gegevens over het verzet in de Overijssel maken het mogelijk om te onderzoeken of er voor Overijssel statistisch bewijs bestaat voor een samenhang tussen de omvang van het lokale verzet en de politieke kleur c.q. het religieuze karakter van de gemeente. Voor de vaststelling van de samenstelling van de Overijsselse gemeenten naar religie zijn de resultaten van de volkstelling van 1930 gebruikt.⁸ Voor de politieke voorkeur gaat het om de resultaten van de Provinciale Staten verkiezingen van 1939, de laatste verkiezingen die plaatsvonden voor de bezetting.⁹ Deze verkiezingsuitslagen worden hier ook als een alternatieve meting van de religieuze voorkeur gezien. De verschillende geloofsrichtingen in het Nederland van vlak voor de bezetting hadden immers in hoge mate hun eigen politieke partijen waarop zij bij verkiezingen hun stem uitbrachten. Terwijl gereformeerden hoofdzakelijk op de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) stemden, deden de katholieken dat op de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). De Nederlands-hervormden verdeelden hun stemmen met name over de progressieve Christelijk Democratische Unie (CDU), de conservatieve Christelijk Historische Unie (CHU) en de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij (HGSP), een fel antiroomse reactionaire splinter die de scheiding tussen kerk en staat afwees.¹⁰

De hieronder gepresenteerde analyses hebben betrekking op de in totaal 1.497 verzetsstrijders die op basis van de beschikbare gegevens in één van de 51 Overijsselse gemeente konden worden ingedeeld. In eerste instantie is de mate van verzet in de analyses uitgedrukt met zowel het aantal verzetsstrijders dat per duizend hoofden van de bevolking dat voor september 1944 actief was, ongeacht wat voor activiteit zij ontplooiden, als het aantal verzetsacties per duizend hoofden van de bevolking. In tweede instantie zijn de analyses herhaald waarbij wel een onderscheid is gemaakt tussen de verschillende vormen van verzet waarmee de betrokken organisaties en netwerken zich bezighielden. De gebruikte techniek is regressieanalyse. In de analyse wordt gewogen naar het aantal inwoners (bij de percentages met betrekking tot de religieuze affiliaties) of het aantal uitgebrachte geldige stemmen (bij de percentages stemmen op de verschillende politieke partijen) om rekening te houden met de grootte van de gemeenten. De individuele gemeenten krijgen zo bij de berekening van het effect het belang van het aantal inwoners c.q. het aantal uitgebrachte stemmen. De resultaten van de analyses moeten voorzichtig worden geïnterpreteerd. Niet alleen omdat deze analyses niet duidelijk kunnen maken welk mechanisme op lokaal niveau eventueel heeft gewerkt, maar ook omdat het model maar één verklarende variabele bevat.

8. M. de Kwaasteniet wordt bedankt voor het in digitale vorm beschikbaar stellen van deze gegevens.

9. Ongepubliceerd gegevensbestand. CBS.

10. De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), die haar aanhang onder zowel gereformeerden als Nederlands-hervormden had, deed en doet dat eveneens.

2.1 Gereformeerden

Vergeleken met de andere religieuze stromingen bestond er een positief verband tussen de relatieve omvang van de gereformeerde gemeenschap in de Overijsselse gemeenten en het aantal verzetsstrijders ($b=2,13$; $p<0,05$). Het totaal aantal ontplooi- verzetsactiviteiten per duizend hoofden van de bevolking was echter niet significant hoger.

Als naar de verschillende vormen van verzet wordt gekeken, blijkt de richting van het verband in de meeste gevallen positief. Alleen bij de hulp aan joden is het negatief, maar net als bij de meeste vormen van gepleegd verzet is het effect statistisch niet significant. Dat is het wel voor wat betreft de hulp aan onderduikers ($b=3,22$; $p<0,01$). Daarmee lijkt de relatieve oververtegenwoordiging van het verzet in gemeenten waar veel gereformeerden woonden met name op het gebied van de hulp aan onderduikers te hebben gelegen.

Als in plaats van het percentage gereformeerden het percentage stemmen wordt genomen dat werd uitgebracht op de ARP bij de laatste vooroorlogse verkiezingen, resulteert dit op hoofdlijnen in een bevestiging van de bovengenoemde resultaten. Het percentage stemmen op de ARP vertoont vergeleken met de overige partijen een significante positieve samenhang met het aantal verzetsstrijders per duizend hoofden van de bevolking ($b=4,03$; $p<0,05$) en een bijna significante samenhang met het aantal ontplooi- verzetsactiviteiten per duizend hoofden van de bevolking ($b=5,32$; $p<0,12$). Het effect van het percentage stemmen op de ARP hangt negatief samen met het aantal illegale werkers dat zich bezighield met de hulp aan joodse onderduikers. Dit verband is statistisch echter niet significant. Met de overige vormen van verzet hangt het percentage stemmen op de ARP positief samen. In het geval van de algehele hulp aan onderduikers is dit effect ook statistisch significant ($b=3,29$; $p<0,01$). Deze resultaten wijzen erop dat er relatief meer verzetsstrijders zijn geweest daar waar vergelijkenderwijs veel gereformeerden woonden en dat zij zich met name richtten op de hulp aan onderduikers.

2.2 Katholieken

Als de verbanden tussen de omvang van (de vormen van) het verzet en het percentage katholieken in de Overijsselse gemeenten worden onderzocht, blijken deze goeddeels tegengesteld aan die van de gereformeerden. Vergeleken met de overige religieuze stromingen bestond er een significant negatief verband tussen het percentage katholieken in de gemeente en het aantal verzetsstrijders per duizend hoofden van de bevolking ($b=-2,60$; $p<0,01$) en het in de gemeente per duizend hoofden van de bevolking totaal aantal ontplooi- verzetsactiviteiten ($b=-3,75$; $p<0,02$). Hoe hoger het percentage katholieken in de Overijsselse gemeenten was, des te geringer was het aantal verzetsstrijders en het lokale aantal ondernomen verzetsactiviteiten.

Wanneer een onderscheid wordt gemaakt naar de verschillende soorten verzetswerk, blijkt dat het percentage katholieken een negatief verband vertoont met alle vormen van verzet. Niet in alle gevallen is dit verband statistisch significant. Wat de hulp aan joden per duizend inwoners betreft is het dat niet, maar per duizend hoofden van

de bevolking is het dat wel voor de algehele hulp aan onderduikers ($b=-1,46$; $p<0,01$). Bijna statistisch significant negatief is het verband tussen het percentage katholieken en zowel de gewapende vorm van verzet ($b=-0,83$; $p<0,06$), de handelingen in het kader van de uitgave van illegale kranten ($b=-0,48$; $p<0,12$) als de overige c.q. onbekende vorm van verzet ($b=-0,68$; $p<0,12$).

Als het percentage stemmen op de RKSP wordt gebruikt in plaats van het percentage katholieken onder de bevolking, resulteert dit in een ondersteuning van de eerdere resultaten. Het op de RKSP uitgebrachte stemmenpercentage houdt een statistisch negatief verband met zowel het aantal verzetsstrijders per duizend hoofden van de bevolking ($b=-2,70$; $p<0,01$) als het aantal ontplooide verzetsactiviteiten ($b=-3,99$; $p<0,02$) per duizend hoofden van de bevolking. Op de soorten verzet heeft het percentage stemmen op de RKSP een negatief effect, maar in het geval van het aantal helpers van joodse onderduikers per duizend inwoners is dit effect niet statistisch significant. Dat is het wel ten aanzien van de hulp aan onderduikers in het algemeen ($b=-1,50$; $p<0,01$). Bijna significant negatief is het effect op het aantal illegale werkers dat per duizend hoofden van de bevolking gewapend verzet pleegde ($b=-0,85$; $p<0,07$), werkzaamheden in verband met de uitgaven van illegale kranten ontplooide ($b=-0,54$; $p<0,10$) of zich met overige c.q. onbekende vormen van verzet bezighield ($b=-0,74$; $p<0,11$). Er zijn daarmee verschillende aanwijzingen gevonden dat er relatief minder verzet is zijn geweest in de Overijsselse gemeenten waar vergelijkenderwijs veel katholieken woonden.

2.3 Communisten en socialisten

Zowel De Jong (1969-1991: deel 6, 343) als Moore (1997: 162-167) stellen dat socialisten en met name communisten een belangrijke rol speelden in het verzet in het algemeen en de hulp aan joden in het bijzonder.¹¹ Was dat in Overijssel ook het geval? In deze provincie werd bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1939 6.456 maal op de CPN gestemd. Dat was 2,4 procent van het totaal aantal uitgebrachte geldige stemmen. Dat was niet veel en het ligt onder het landelijk gemiddelde van 4,0 procent.¹² De spreiding van het aantal CPN-stemmers over de provincie was bovendien behoorlijk ongelijk. Er waren maar negen gemeenten waar 1,0 procent of meer van de stemmers de CPN had verkozen boven de andere partijen, bovendien woonde 49,3 procent van de CPN-stemmers in Enschede. Deze stad had daarmee tevens de hoogste concentratie communisten in de provincie binnen haar grenzen: 7,2 procent van de kiezers stemde er CPN.¹³

Aangezien Enschede de grootste stad in de provincie Overijssel was, heeft de plaats een grote invloed in gewogen analyses. Het verzet was er bovendien niet sterk

11. Hierbij dient aangetekend dat de CPN wat haar aanhang betreft in Nederland toch vooral een Amsterdams verschijnsel was: 40,9 procent van de stemmers op de CPN bij de verkiezingen van 1939 woonde hier.

12. In de provincies Zeeland, Noord-Brabant en Limburg deed de CPN niet mee aan de verkiezingen van 1939, deze provincies zitten niet in het berekende gemiddelde.

13. Tegenstellingen lijken elkaar aan te trekken: van de geldige stemmen in Enschede was in 1939 6,3 procent uitgebracht op de NSB.

14. Vergelijk tabel 8.2: Hilbrink zelf komt tot een lager aantal verzetsstrijders in Enschede, ook de cijfers die hij voor de andere steden noemt, zijn lager. Waardoor dit verschil wordt veroorzaakt, is niet duidelijk.

ontwikkeld. Met een totaal van 147 binnen de gemeente actieve verzetsstrijders waren er per duizend hoofden van de bevolking 'maar' 1,58 illegale werkers actief.¹⁴ Dit is beneden het provinciaal gemiddelde. Enschede is daarmee een invloedrijke 'outlier', een afwijkend geval. Analyses van de invloed van het percentage op de CPN uitgebrachte stemmen op de omvang van (de verschillende soorten) van het verzet in Overijssel waarin Enschede wordt opgenomen, geven een negatief verband aan tussen de omvang van (de meeste verschillende soorten) van het verzet per duizend inwoners en het percentage stemmen op de CPN. Alleen de effecten op de omvang van de hulp aan joden en de activiteiten omtrent de illegale kranten zijn positief, maar net als de andere effecten zijn deze statistisch niet significant. Zonder Enschede in de analyse ziet een en ander er echter anders uit. Het effect van het percentage stemmen op de CPN op de omvang en verschillende vormen van het verzet per duizend inwoners is dan positief. Het verband met de hulp aan joden is ook statistisch significant ($b=9,72$; $p<0,04$), en dat geldt eveneens voor het verband met het aantal verzetsstrijders per duizend hoofden van de bevolking ($b=26,67$; $p<0,05$). Bijna significant is de samenhang tussen het percentage stemmen op de CPN en zowel het totale aantal verzetsactiviteiten per duizend hoofden van de bevolking ($b=40,66$; $p<0,07$) als het krantengerelateerde verzet ($b=7,10$; $p<0,12$) en het gewapende verzet ($b=9,74$; $p<0,13$). Er zijn daarmee statistische aanwijzingen gevonden voor een verband tussen de omvang van de aanhang van de CPN in Overijsselse gemeenten en de relatieve omvang van het verzet.

Met de socialisten is iets soortgelijks het geval. In één plaats, te weten Goor, was het percentage stemmen op de SDAP met 48,3 procent vrij hoog. Daarnaast was de relatieve omvang van het verzet groot (zie tabel 8.3). Ook Goor is een invloedrijke 'outlier'. Desalniettemin was zowel in de analyses met als die zonder Goor het effect van het percentage stemmen op de SDAP vergeleken met dat van de overige partijen significant positief op de relatieve omvang van de hulp aan joden ($b=2,27$; $p<0,01$ met Goor) en de relatieve omvang van het krantenproducerend verzet ($b=1,95$; $p<0,03$ met Goor). Er zijn daarmee aanwijzingen gevonden voor een verband tussen de omvang van de aanhang van de SDAP in de Overijsselse gemeenten en de relatieve mate waarin sommige vormen van verzet werden gepleegd.

3. Verzet en overlevingskansen van joden

Volgens recente schattingen doken in Nederland tijdens de bezetting tenminste 27.995 joden onder, van hen overleefden ongeveer 16.100 de oorlog.¹⁵ Zij slaagden hierin mede dankzij de hulp van niet-joden. Zonder de hulp van deze derden was het niet mogelijk onder te duiken, jaren voor de bezetter verborgen te blijven en tegelijkertijd in de meest noodzakelijke levensbehoeften te voorzien. Dat gold ook voor de joden in Overijssel. In deze provincie waren verschillende verzorgingsnetwerken actief die het als hun hoofdtaak of een van de hoofdtaken zagen joden te verbergen en te verzorgen. De

15. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 5.

bekendste is misschien het netwerk van dominee Leendert Overduin in Enschede dat 800 joden het leven redde,¹⁶ maar dit was niet het enige. Er waren bijvoorbeeld ook netwerken in Almelo ('de Vonk' en 'Blok') en Zwolle ('de Groene') en er waren verschillende groepen van de LO actief in Overijssel. In hoeverre heeft de aanwezigheid van deze en andere netwerken de overlevingskansen van joden beïnvloed? Hieronder wordt met behulp van regressieanalyse onderzocht wat het effect van de omvang en vormen van het verzet is geweest op de gemiddelde gemeentelijke overlevingskans.

In de analyses wordt gewogen naar het aantal joden dat in de desbetreffende gemeenten woonachtig was. De Duitsers concentreerden hun vervolging in Nederland met name op de grote concentraties joden in het westen van het land, het is echter niet onwaarschijnlijk dat zij dit op het niveau van de provincie Overijssel eveneens deden. Hier zou dat dan met name Enschede zijn geweest aangezien in deze stad 29,8 procent van de 4.246 Overijsselse joden woonde. Door te wegen krijgt elk van de 42 gemeenten waar joden woonden in de analyses het gewicht van het aantal joden dat er woonachtig was. Op deze wijze wordt er rekening mee gehouden dat bij geringe aantallen joden kleine absolute verschuivingen in de aantallen leiden tot grote relatieve verschillen. Dat geldt ook voor het percentage joden dat de oorlog overleefde. In gemeenten waar geringe aantallen joden woonachtig waren, zijn eerder extreme uitslagen te verwachten (nul of honderd procent overlevenden). Deze uitslagen krijgen door te wegen geen overheersende invloed in de analyse. Tegelijkertijd biedt wegen de mogelijkheid de parameters direct te interpreteren als een schatting van de individuele overlevingskans van joden.

Tabel 8.6: Invloed van het aantal illegale werkers per 1.000 inwoners op de overlevingskans van joden in de Overijsselse gemeenten (N=42)

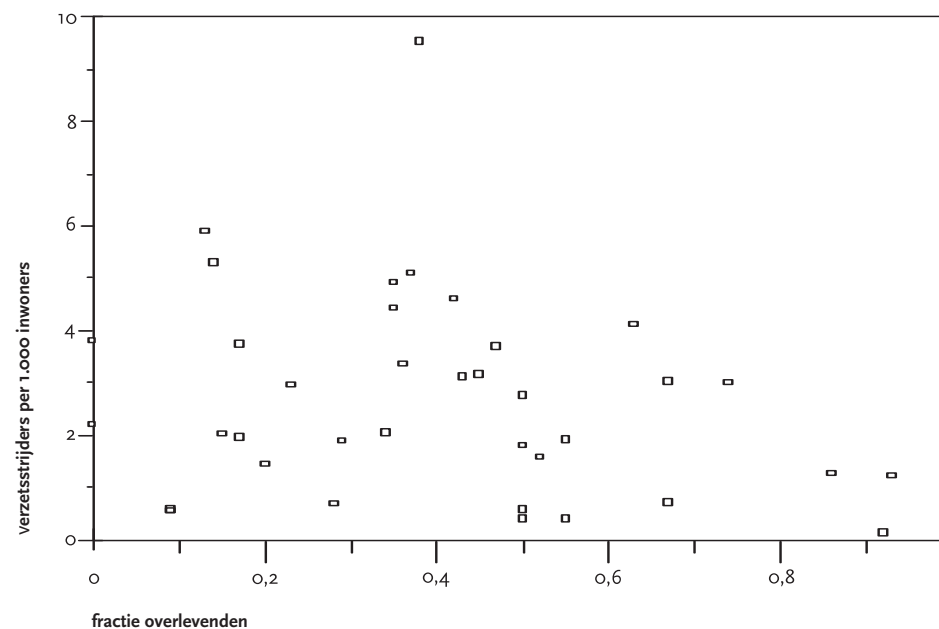
	b	s.e.
constante	5,05***	0,77
aantal illegale werkers per 1.000 inwoners	-4,96**	1,70

p<0,01, *p<0,001

Verrassend genoeg blijkt het effect van het aantal illegale werkers in de gemeenten significant negatief samen te hangen met de overlevingskansen van joden. Naarmate er meer illegale werkers waren, daalde het percentage joden dat de oorlog overleefde significant. Grafisch ziet dit verband er als volgt uit.

16. Vaak wordt diens activiteit, in samenwerking met de afdeling van de Joodsche Raad in Enschede en de lokale politie, aangevoerd als reden waarom relatief veel joden uit Enschede de oorlog overleefden (Hilbrink 1989: 113-114; Presser 1965: deel 1, 406-407). De door deze auteurs genoemde cijfers zijn echter niet juist. Dat neemt niet weg dat betrekkelijk veel joden uit Enschede de oorlog overleefden, namelijk 52,1 procent. In de rest van Overijssel overleefde 39,5 procent van de joden de vervolging (zie hoofdstuk 1).

Figuur 8.1: Aantal verzetstrijders per 1.000 inwoners en fractie overlevende joden in Overijssel (N=42)

In figuur 8.1 is een patroon te zien: de fractie joden die de oorlog overleefde was groter naarmate er minder verzetstrijders in de gemeenten actief waren.¹⁷ Dit effect treedt eveneens op wanneer niet het aantal verzetstrijder per duizend inwoners wordt genomen, maar het relatieve aantal ontplooiende verzetactiviteiten ($b=-8,18$; $p<0,02$). Als het verzet naar activiteit wordt opgesplitst, blijkt dat in alle gevallen de richting van het effect van het aantal verzetstrijders per duizend inwoners negatief is, maar het is niet in alle gevallen statistisch significant. Het effect van het aantal aan onderduikende joden hulp verlenende joden per duizend inwoners is dat niet. Maar de relatieve aantallen verzetstrijders die zich met gewapend verzet bezighielden ($b=-1,63$; $p<0,05$), die onderduikers hielpen ($b=-2,40$; $p<0,02$) of zich met andere c.q. onbekende vormen van verzet bezighielden ($b=-2,04$; $p<0,02$) waren dat wel. Het verband tussen het percentage overlevende joden en het aantal verzetstrijders dat activiteiten ontplooiende in het kader van de uitgave van illegale kranten per duizend inwoners is bijna significant negatief ($b=-1,14$; $p<0,09$).

Wat kan van deze samenhang nu de oorzaak zijn geweest? De verzetnetwerken hielden zich immers bezig met het helpen van joden, niet met het arresteren van hen. Het lijkt voorstelbaar dat de verzetnetwerken de aandacht trokken van de Duitse politie die deze bestreed en dat als gevolg hiervan ondergedoken joden in hogere mate wer-

17. De 'outlier' die in de figuur is te zien, heeft in een gewogen analyse geen grote invloed op dit verband.

den gearresteerd.¹⁸ Joden werden in Overijssel op enige schaal in arrest genomen. Bekend zijn de aantallen joden die oorspronkelijk in Overijssel woonachtig waren en als arrestant, 'strafgeval', vanaf eind april 1943 in Westerbork aankwamen. Naar schatting gaat het hier voor 80 procent om gearresteerde onderduikers:¹⁹

Tabel 8.7: Joodse strafgevallen uit Overijssel in Westerbork

plaats	aantal
Almelo	10
Borne	6
Deventer	40
Enschede	52
Enter	10
Goor	2
Haaksbergen	2
Hengelo	25
IJsselmuiden	1
Kampen	2
Markelo	2
Ommen	1
Rijssen	8
Steenwijk	4
Vriezenveen	4
Weerselo	1
Wierden	4
Zwolle	39
Zwollerkerspel	2
<i>totaal</i>	213

In totaal werden in de periode van 21 april 1943 tot en met half april 1945 213 joden uit Overijssel niet 'gewoon' afgevoerd naar Westerbork, maar er als 'strafgeval' afgeleverd. In het geval van ongeveer 170 joden zal het om onderduikers zijn gegaan. Dat betekent dat tenminste 7,1 procent van deze uit Overijssel afkomstige joodse slachtoffers van de bezetting waren ondergedoken toen zij werden gegrepen. Op het eerste gezicht hadden de meeste arrestanten als hun laatste officiële adres een van de grotere plaatsen, dit waren tevens de plaatsen waar de verzorgingsnetwerken hun thuisbases hadden. Of er een dergelijk verband bestaat, is op basis van deze gegevens niet met zekerheid te zeggen: waar de joden waren ondergedoken is immers vooralsnog niet bekend.

Daarnaast is het mogelijk dat er een meer inhoudelijk verband heeft bestaan tussen de mate van verzet en de overlevingskansen van joden. Het zou kunnen zijn dat daar waar de intensiteit van de vervolging hoog was als gevolg van het optreden van de Duitse politie, haar Nederlandse handlangers en/of de meewerkende Nederlandse overheid juist in reactie daarop veel verzet opkwam (Flim 2001: 153-154). Joden die uit het westen van het land vluchtten, konden mede daardoor onderduikplaatsen vinden

18. De *Sipo* liet zich in de bestrijding van verzetsgroeperingen door hun omvang en belang leiden. Zie hoofdstuk 3. Het ligt in dit verband voor de hand te veronderstellen dat de joden eerder werden gearresteerd wanneer zij door grote verzetsnetwerken werden geholpen, of door de netwerken die zich naast de hulp aan joden bezighielden met andere in het oog lopende activiteiten en zo de aandacht trokken.

19. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 5.

in het oosten en noorden. Maar voor de lokale joden, wier vervolging de trigger had gevormd voor de niet-joodse omgeving om in actie te komen, was dit wel te laat.

4. Conclusie

In dit hoofdstuk is aandacht besteed aan de tegenstanders van de vervolging: het georganiseerde verzet. Wegens gebrek aan gegevens zijn de analyses beperkt gebleven tot de provincie Overijssel. Allereerst is onderzocht of de hypothesen met betrekking tot de door historici veronderstelde samenhang tussen religieuze achtergrond en de mate van verzet voor Overijssel konden worden bevestigd. De resultaten van de bivariate regressieanalyse wijzen in de richting van een bevestiging: in gemeenten waar veel gereformeerden woonden was significant meer verzet, in gemeenten waar veel katholieken woonden was significant minder verzet.

Naast religieuze motieven is eveneens onderzoek gedaan naar politieke motieven. Voor de veronderstelde hogere activiteit van de SDAP en de CPN ten aanzien van verzetsactiviteiten werden aanwijzingen gevonden: het percentage stemmen dat bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1939 op deze partijen werd uitgebracht, vertoont vergeleken met de overige partijen in analyses (in het geval van de CPN zonder Enschede) statistisch significante verbanden met de omvang van (de verschillende soorten van) het verzet in Overijssel.

Verrassend genoeg blijkt de omvang van (de soorten van) het verzet in de Overijsselse gemeenten een significante negatieve samenhang te vertonen met het lokale percentage joden dat de oorlog overleefde. Waardoor dit werd veroorzaakt is niet goed duidelijk. De verzetsnetwerken hielpen joden in plaats van hen te vervolgen, dus hier moet sprake zijn van een ander verband. Enerzijds is het mogelijk dat het verzet juist sterk was ontwikkeld in reactie op een hoge lokale intensiteit van de jodenvervolging, anderzijds is het voorstelbaar dat een hoge activiteit van het verzet de aandacht trok van de Duitse politie en daarmee leidde tot meer arrestaties van ondergedoken joden.

Jodenvervolging in de provincie Utrecht*

Over de bestemming van in het jaar 1942 gedeporteerde Joden waren de meningen onder ons Joden verdeeld. Sommigen meenden, dat de gedeporteerden allen meteen gedood zouden worden, sommigen meenden dat het op zodanig hard werken zou uitlopen, dat alleen de zeer sterke jeugdigen het zouden overleven.

ALEX DE HAAS¹

1. Inleiding

Hoewel de meerderheid van de joden in Nederland zich niet verzette tegen de deportaties naar de vernietigingskampen, deden vele duizenden dat wel. Zij doken onder, vluchtten naar neutrale landen of probeerden met het indienen van bezwaarschriften met al dan niet gefingeerd bewijsmateriaal van de geregistreerde status van 'vol'jood te worden bevrijd.² Wat deze drie reacties van joden op de vervolging gemeen hebben, is dat de grenzen waarbinnen zij konden plaatsvinden mede zullen zijn bepaald door de sociale achtergrondkenmerken van de betrokkenen. In dit hoofdstuk wordt dieper op deze kwestie ingegaan. Hebben de achtergrondkenmerken van de joden hun overlevingskansen werkelijk beïnvloed? En zo ja, op welke wijze?

Het onderzoek in dit hoofdstuk blijft begrensd tot de provincie Utrecht. Budgettaire beperkingen maakten het onmogelijk de benodigde gegevens ook voor de joden in andere provincies digitaal te verwerken. Dit betekent dat op de nationaliteit en de leeftijd na de factoren die in dit hoofdstuk worden behandeld niet terugkeren in de multivariate multiniveau modellen van hoofdstuk 11. Wat hun invloed is geweest op de overlevingskansen van joden in heel Nederland blijft daarmee een open vraag. Dat neemt niet weg dat de resultaten van dit hoofdstuk daar-

* Dit hoofdstuk is een herziene versie van Croes (2001).

1. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam van 24-2-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenburg. MvJ, CABR: 379. De Haas was voorzitter van de Joodse Raad voor Amsterdam, afdeling Utrecht

2. Aangezien 'half'- en 'kwart'joden, met respectievelijk twee en één joodse grootouder(s), door de Duitsers niet werden vervolgd, dienden vele duizenden die zich begin 1941 als 'vol'jood hadden laten registreren een dergelijk bezwaarschrift in. Tot 1 maart 1944 werden van de 5.667 'vol'joden op wie de bezwaarschriften betrekking hadden er 2.078 tot 'half'jood verklaard, 909 tot 'kwart'jood en 722 tot 'ariër'. Daarnaast werden 500 ariërs tot 'vol'jood verklaard. BdS IV-B (L) E. Schöngarth aan het SS-RuSHA, 5-7-1944. NIOD, 77-85: 183B.

voor wel een indicatie vormen. Ze zijn daarmee belangwekkend genoeg om hier te worden gepresenteerd.

In paragraaf 2 van dit hoofdstuk worden aanwijzingen gevonden dat de verschillen in de kans van joden uit de provincie Utrecht de bezetting te overleven deels door de variatie in hun achtergrondkenmerken kan worden verklaard. Het blijft echter de vraag waarom het percentage overlevenden van de jodenvervolging in de provincie Utrecht als geheel vergelijkenderwijs zo hoog was. Zelfs de joden die relatief 'ongunstige' achtergrondkenmerken hadden, overleefden in hogere mate dan het landelijk gemiddelde. In de paragrafen 3 en 4 wordt het onderzoek daarom verbreed tot andere actoren in de vervolging. Is in het gedrag van de op ondergedoken joden jagende afdelingen van de Nederlandse en Duitse politie een mogelijke verklaring te vinden voor de relatief gunstige overlevingskansen die joden in deze provincie hadden? Of moet deze worden gezocht in het optreden van de Nederlandse overheid, de burgers en het verzet?

2. Slachtoffers

Uit de vergelijking van een tijdens de oorlog in het doorgangskamp Westerbork geproduceerd overzicht van de laatste woonplaats van ongeveer 98.000 uit Nederland weggevoerde joden met de aantallen in oktober 1941 in de Nederlandse gemeenten geregistreerde joden (Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters 1942) komt de provincie Utrecht als de meest veilige naar voren. Terwijl van de joden in Nederland gemiddeld 27 procent de oorlog overleefde (Hirschfeld 1991(b): 165), zou van de joden in deze provincie 'slechts' 35 procent zijn gedeporteerd. Voor Noord-Brabant was dat 40 procent, voor Overijssel 48 procent, Drenthe 50 procent, Gelderland eveneens 50 procent, Friesland 51 procent, Zuid-Holland 70 procent, Noord-Holland 76 procent en Groningen 78 procent. Dit overzicht is echter niet volledig: bepaalde steden ontbreken, de provincie Zeeland is zelfs geheel afwezig. Bovendien is Amsterdam als laatste woonplaats opgegeven indien de deportatie naar Westerbork vooraf werd gegaan door een gedwongen verhuizing naar deze stad. Het overzicht moet daarom voorzichtig worden gebruikt.³

Een betere methode om het percentage overlevenden vast te stellen, is het vergelijken van originele registratielijsten uit de oorlog met zowel *In memoriam*, het boek waarin de personalia zijn opgenomen van de joden die de oorlog niet hebben overleefd en van wie geen graf bekend is, als lijsten van omgekomen joden van wie wel een graf bekend is.⁴ Wat de registratielijsten betreft, is in dit verband voor de provincie Utrecht gebruik gemaakt van de overzichten die in juni 1941 op last van de *Beaufragter des Reichskommissars* dr. A. Joachim werden opgesteld.⁵ Als hiervan wordt uitgegaan, blijkt de provincie Utrecht nog steeds een opvallend hoog percentage overlevenden te tellen:

3. NIOD, 250i: portefeuille 8, map 2. Zie ook Houwink ten Cate (1999: 101 e.v.): de vindplaats waar hij naar verwijst bevat een kopie van deze lijst. De notitie 8/2 op het stuk heeft vermoedelijk betrekking op de vindplaats van het origineel en niet op de datum, zoals Houwink ten Cate (1999: 101) meent. Onduidelijk is wanneer het stuk is opgesteld en waarom het niet volledig is.

4. Zie hoofdstuk 1.

5. AP Utrecht, archief commissaris der koningin in de provincie Utrecht: 4e afdeling, 653. N.B.: in het najaar van 2003 wordt dit archief overgedragen aan 'Het Utrechts Archief'.

iets meer dan de helft van de geregistreerde joden overleefde de bezetting. Binnen de provincie liep de overlevingskans echter aanzienlijk uiteen. De onderstaande tabel 9.1 geeft de resultaten voor de afzonderlijke gemeenten.⁶ In het vervolg van paragraaf 2 wordt onderzocht of de achtergrondkenmerken van joden verantwoordelijk waren voor verschillen in de kans de oorlog te overleven. Achtereenvolgens komen aan de orde: nationaliteit, welstand, de verschillende soorten uitstel van deportatie die de Duitsers verleenden en leeftijd.

2.1 Nationaliteit

In navolging van Presser suggereerde Blom (1987: 504) dat de ruim 15.000 buitenlandse joden een hogere overlevingskans hadden dan de Nederlandse. Deze buitenlandse joden, veelal vluchtelingen uit nazi-Duitsland, zouden een betere indruk hebben gehad van wat er met hen stond te gebeuren als Nederland door Duitsland zou worden bezet. Zij zouden daarom eerder maatregelen hebben genomen om zichzelf en hun families te beschermen. Houwink ten Cate (1999: 103) ging een stap verder en stelde dat de overlevingskans van niet-Nederlandse joden ongeveer 25 procent hoger lag dan die van de Nederlandse, vermoedelijk omdat de buitenlanders vaker buiten het gevaarlijke Amsterdam een onderduikplaats vonden. Moore (1997: 213-216) vestigde daarentegen de aandacht op het feit dat de joodse vluchtelingen het in Nederland aan de vooravond van de Duitse inval bepaald niet makkelijk hadden: er bestond grote animositeit tussen hen en de Nederlandse joden, zij hadden problemen met het vinden van werk als gevolg van de Nederlandse wetgeving en de economische crisis, bovendien werden alleen zij die konden aantonen in Duitsland gevaar te lopen – beperkt – ondersteund door het Comité voor Joodse Vluchtelingen. Aangezien geld en contacten noodzakelijk waren om te vluchten of onder te duiken, hadden de buitenlandse joden daarmee een vergelijkenderwijs ongunstige uitgangspositie.

Tegelijkertijd meende Moore (1999: 216-224) dat het voor met name de Duitse joden gunstig was dat zij sleutelposities innamen binnen de door de bezetter bij de deportaties ingeschakelde Joodse Raad en de administratie van het *Judendurchgangslager* Westerbork. Hierdoor konden zij hun eigen kring buitenproportioneel voorzien van door de Joodse Raad verstrekte voorlopige vrijstellingen van deportatie (*Sperren*) en eveneens uitstel van deportatie biedende functies binnen de kampadministratie. Uiteindelijk betekende uitstel in de meeste gevallen weliswaar geen afstel, maar het verlengde wel de tijd gedurende welke naar een onderduikplaats kon worden gezocht en daarmee de kans er een te vinden. Als men eenmaal in Westerbork zat, vergrootte uitstel bovendien de kans om bij een transport naar het *Altersghetto* Theresienstadt of het *Aufenthaltslager* Bergen-Belsen terecht te komen.⁷ De overlevingskans was in deze kampen aanzienlijk beter dan in de vernietigingskampen (Hirschfeld 1991(b): 161).

6. De hierin gepresenteerde percentages overlevenden wijken in geringe mate af van die welke in hoofdstuk 1 en de bijlage van dit proefschrift zijn opgenomen. Dit is het gevolg van controles en extra correcties die op de cijfers zijn toegepast. Helaas was het te arbeidsintensief dit voor alle provincies te doen.

Tabel 9.1: Aantal joden en percentage overlevenden in de provincie Utrecht

Woonplaats	aantal joden	percentage overlevenden
Abcoude	17	41,2
Achttienhoven	14	42,9
Amerongen	3	66,7
Amersfoort	633	49,1
Baarn	119	61,3
Bilthoven	202	52,5
Breukelen-Nijenrode	4	75,0
Bunschoten	1	0
De Bilt	14	28,6
Den Dolder	23	43,5
Doorn	71	43,7
Driebergen-Rijssenburg	95	60,0
Eemnes	1	100
Houten	2	50,0
Jutphaas	52	36,5
Leersum	1	100
Loenersloot	1	100
Loosdrecht	88	73,9
Maarn	12	100
Maarssen	4	50,0
Maarsseveen	3	0
Maartensdijk	184	62,5
Mijdrecht	3	0
Montfoort	3	100
Oudenrijn	3	66,7
Rhenen	10	70,0
Soest	73	54,8
Tienhoven	4	100
Utrecht	1.908	45,0
Veenendaal	22	59,1
Veldhuizen	7	0
Vinkeveen en Waverveen	1	100
Vleuten	1	0
Westbroek	16	37,5
Woudenberg	1	100
Zeist	206	68,9
Zuilen	68	55,9
<i>totaal</i>	<i>3.870</i>	<i>50,2</i>

Hoe werkte deze gunstige en ongunstige factoren uit voor de joden in de provincie Utrecht?

Van de bijna vierduizend joden die in 1941 in deze provincie woonden, had iets meer dan 41 procent een niet-Nederlandse nationaliteit. Het overgrote deel van hen was Duits: maar liefst eenderde van de joden in deze provincie had de Duitse nationaliteit. Aangezien in heel Nederland slechts elf procent van de joden de Duitse nationaliteit bezat, was dit een aanzienlijke oververtegenwoordiging. Zij was bovendien van recente datum. Het is niet precies bekend hoeveel Duitse joden voor de oorlog in de provincie woonden, maar veel zijn het er niet geweest. Indicatief is dat in 1938 ongeveer

7. In deze twee kampen werden de verschillende categorieën 'geprivilegieerde' joden (Duitse Eerste Wereldoorlog veteranen, joden die zich verdienstelijk hadden gemaakt bij de opbouw en het functioneren van het kamp Westerbork dan wel de *Entjüdung* van Nederland, de Portugese joden, de Barneveldse joden, protestants-gedoopte joden, joden met een dubbele nationaliteit, bezitters van het 120.000 stempel, Palestina-joden, diamantslijpers en -handelaren, joden met Latijns-Amerikaanse paspoorten e.a.) ondergebracht, maar ook joden die hiertoe niet behoorden kwamen er terecht.

tachtig Duitse joden de stad Utrecht als hun woonplaats hadden (Van Dam 1985: 40) en dat er op 1 december 1939 23 in Amersfoort werden geteld (Bloemhof 1990: 185). Deze twee plaatsen, die gezamenlijk tweederde van de joden in de provincie Utrecht herbergden, registreerden in juni 1941 respectievelijk 608 en 98 Duitse joden onder hun inwoners. Een sterke toename. Deze was mede het gevolg van het feit dat in juni 1940 de 630 Duitse joden uit het vluchtelingenkamp Westerbork elders moesten worden ondergebracht. Bovendien moesten in september van dat jaar nog eens tweeduizend Duitse joden Scheveningen verlaten als onderdeel van de verdrijving van allerhande personen uit de kuststrook in verband met de oorlogvoering tegen Engeland. Klaarblijkelijk kwamen velen in Utrecht terecht.

Hadden de niet-Nederlandse joden in de provincie Utrecht een hogere overlevingskans dan de Nederlandse joden? Tabel 9.2 geeft op deze vraag een antwoord. De joden van andere⁸ nationaliteit hadden de hoogste overlevingskans, gevolgd door de Poolse, de Tsjecho-Slowaakse, de Nederlandse, de Duitse en de staatloze⁹ joden. De verschillen in overlevingskans tussen de joden van 'andere' en die met één van de overige nationaliteiten zijn statistisch significant ($p < 0,05$). Deze relatief gunstige overlevingskans zal hoofdzakelijk het gevolg zijn geweest van de houding die de bezetter vanwege hun nationaliteit tegenover de meeste van deze joden aannam.

Tabel 9.2: Overleven en nationaliteit in de provincie Utrecht, N=3.870

Nationaliteit	N	N%	percentage overlevenden
Nederlandse	2.258	58,3	51,0
Duitse	1.277	33,0	48,3
Poolse	65	1,7	60,0
Tsjecho-Slowaakse	23	0,6	52,2
andere	25	0,6	84,0
staatloos	222	5,7	45,5
<i>totaal</i>	<i>3.870</i>	<i>100,0</i>	<i>50,2</i>

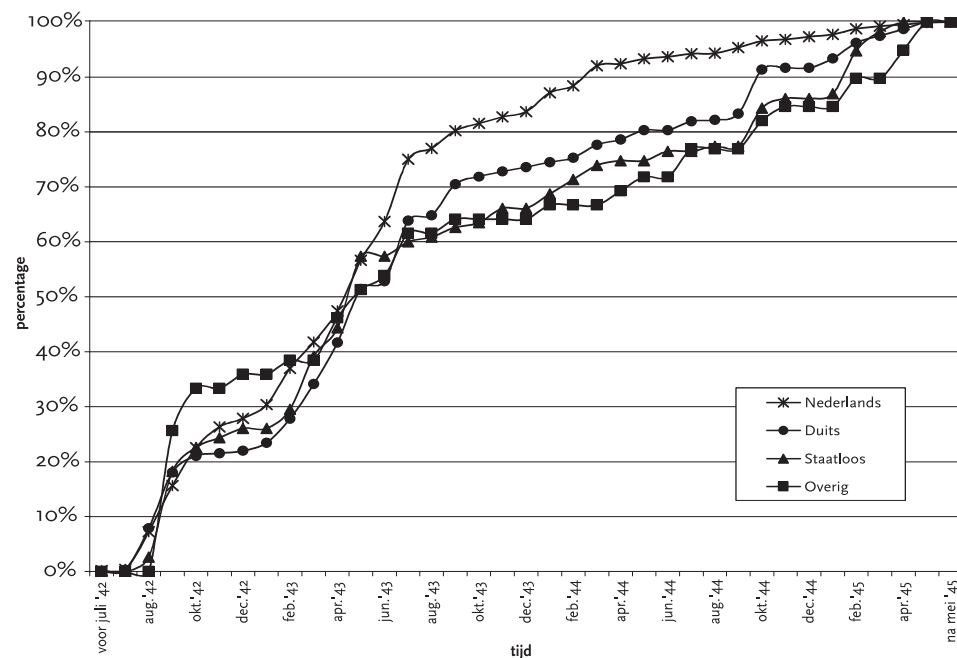
Bijna significant ($p < 0,1$) zijn de verschillen tussen de Nederlandse joden en zowel de Duitse als de staatloze joden. Dat geldt ook voor het verschil tussen de mate waarin de Poolse en zowel de Duitse als de staatloze joden overleefden. De overige verschillen zijn statistisch niet significant. Als een onderscheid wordt gemaakt tussen de stad Utrecht en de rest van de provincie gebeurt iets opvallends: de dertig Poolse joden die in de stad Utrecht woonden blijken er met 33,3 procent de laagste overlevingskans te hebben gehad, maar in de rest van de provincie hadden zij juist een opvallend hoge overlevingskans van 82,9 procent.

Niet alleen de overlevingskans van de joden verschilde naar gelang hun natio-

8. Een Belg, vijf Engelsen, vijf Fransen, een Haïtiaan, een Italiaan, een Palestijn, een Roemeen, een Zweed, twee Zwitsers, en zes 'onbekenden'.

9. Waaronder achttien 'vreemdelingen'. Als indicatie voor hun oorspronkelijke nationaliteit: de zgn. staatloze en 'vreemde' joden hebben als geboorteplaats vaak een plaats in Duitsland, maar Nederlandse, Poolse, Russische, Hongaarse, Belgische en Engelse plaatsen komen ook voor.

Figuur 9.1: Cumulatief percentage omgekomen joden uit de provincie Utrecht over de tijd, onderscheiden naar nationaliteit (N=1.867)

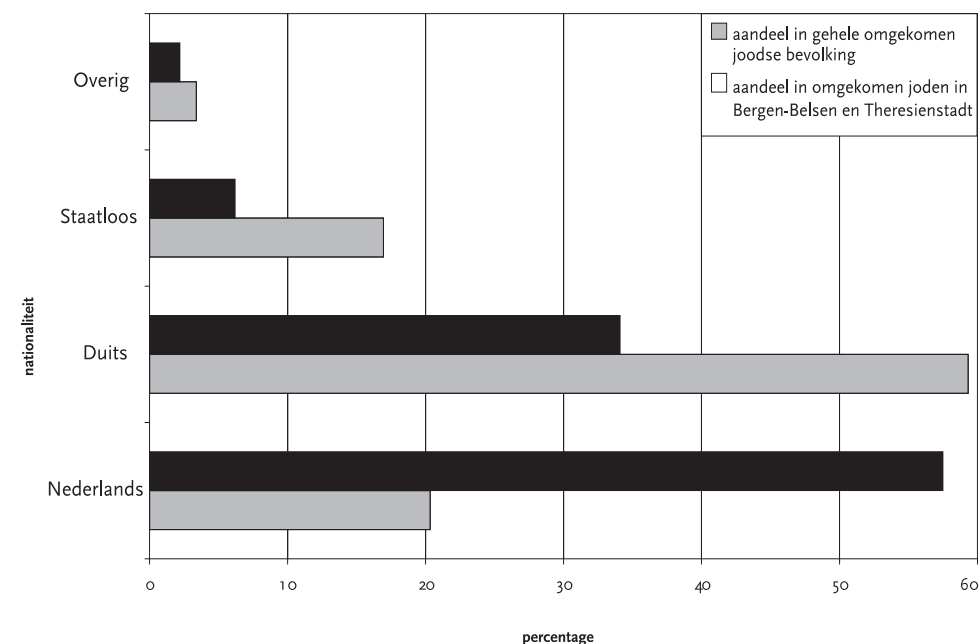

naliteit, dat geldt ook voor het tempo waarin hun vervolging verliep. In figuur 9.1 is het cumulatieve sterftepercentage van staatloze joden en joden met de Nederlandse, Duitse of overige nationaliteit¹⁰ tegen de sterftemaand uitgezet. Deze figuur maakt duidelijk dat vanaf mei 1943 de snelheid waarmee de vervolging zich voltrok voor de Nederlandse joden duidelijk hoger lag dan voor de overige nationaliteiten. Een andere manier om dit vast te stellen is het berekenen van de gemiddelde sterftemaand. Deze blijkt uiteen te lopen: voor de Nederlandse joden is dat juni 1943, voor de Duitse joden augustus 1943 en voor de staatloze joden en joden van overige nationaliteit september 1943. Deze verschillen in gemiddelde sterftemaand zijn statistisch significant tussen de Nederlandse joden en zowel de Duitse als de staatloze joden ($p < 0,01$): de Nederlandse joden kwamen eerder om. Dit kan betekenen dat Duitse en staatloze joden meer onderdoken dan Nederlandse joden, maar desalniettemin in de loop van de bezetting werden gearresteerd en als gevolg hiervan later alsnog werden gedeporteerd en omkwamen. Het kan echter ook betekenen dat eenmaal in Westerbork geïnterneerde Nederlandse joden in een selectieproces terecht kwamen waarbij zij slechter af waren dan Duitse of staatloze joden.

Een aanwijzing voor dit laatste wordt gegeven door figuur 9.2. Hierin is het aandeel van de verschillende nationaliteiten onder de omgekomen joden uit de provincie Utrecht gezet naast hun aandeel onder de slachtoffers in Theresienstadt en

10. Wegens de geringe aantallen zijn een aantal groepen samengevoegd

Figuur 9.2: Joden uit de provincie Utrecht inclusief de Domstad, overleden in Bergen-Belsen en Theresienstadt (N=59)

Bergen-Belsen. Als wordt aangenomen dat in deze kampen nationaliteit niet samenhangt met de overlevingskans¹¹ en dat de joden van verschillende nationaliteit uit de provincie Utrecht naar rato naar deze kampen zijn gedeporteerd, dan zouden de balken voor elke nationaliteit even lang moeten zijn. Tegelijkertijd vormt een buitenproportioneel groot (of klein) aantal joden van een bepaalde nationaliteit onder de in deze kampen omgekomen joden een indicatie dat er buitenproportioneel veel (of weinig) van hen naar deze kampen zijn gedeporteerd. Uit figuur 9.2 blijkt dat de Duitse en staatloze joden onder de overledenen waren oververtegenwoordigd, de Nederlandse joden daarentegen ondervertegenwoordigd. Deze over- en ondervertegenwoordiging zijn statistisch significant ($p < 0,01$). Dit wijst er op dat de Nederlandse joden bij de uitverkiezing voor Theresienstadt en Bergen-Belsen vaak achter het net visten.

2.2 Welstand

Een ander achtergrondkenmerk dat in de historiografie voor de overlevingskans van joden van belang wordt geacht is welstand. Alleen de rijkere joden zouden voldoende

11. Aanwijzingen dat dit niet het geval was zijn niet bekend. Vgl. Hájková (2001). In totaal kwamen er volgens haar opgave in Theresienstadt 163 joden uit Nederland om. Bij haar conclusie dat Nederlandse joden niet waren oververtegenwoordigd onder de joden die vanuit Theresienstadt naar Auschwitz werden gedeporteerd, moet overigens een kanttekening worden gezet. De 1.110 Nederlandse joden die protestants waren gedoopt of tot de groep 'Barnevelders' behoorden, waren van verdere deportatie vrijgesteld. De kans om alsnog naar Auschwitz te worden gedeporteerd was voor de Nederlandse joden in Theresienstadt die niet tot deze bevoorrechten behoorden wel groter dan op basis van hun proportie in de totale populatie (met uitzondering van de vrijgestelden) mocht worden verwacht.

geld hebben gehad om de onderduik te bekostigen, daarnaast zouden vooral de welgestelden de door de Joodse Raad verstrekte tijdelijke vrijstellingen van deportatie hebben gekregen (Presser 1965: deel 1, 525; Knoop 1983: 177). Die vrijstellingen betekenden weliswaar geen afstel van deportatie, maar de voorlopig vrijgestelden konden wel langer naar een onderduikplaats zoeken. Een en ander zou hebben geresulteerd in een betere overlevingskans voor de hogere sociale klassen. De bevindingen van Van der Boom (1995: 171-173) stroken hiermee. Niet alleen werden de beter gesitueerde joden uit Den Haag in geringere mate gedeporteerd dan de minder bedeelden, maar ook later. Hier tegenover staat de bevinding van Houwink ten Cate (1989: 18-20). Hij constateerde dat in Amsterdam de gearresteerde joodse onderduikers in evenredige mate uit de verschillende sociale klassen afkomstig waren. Dit vormt een duidelijke aanwijzing dat in de hoofdstad de sociale klasse bij de onderduik geen rol speelde; iets wat ze bij de verdeling van de Sperrren door de Joodse Raad overigens slechts in geringe mate deed (Houwink ten Cate 1989: 29-30).

Hoe was de situatie in de provincie Utrecht? Om de welstand van de joden uit deze provincie vast te stellen, is gebruik gemaakt van een beroepsprestigeschaal. Een dergelijke schaal weerspiegelt de welstand van de betrokkenen op een goede wijze aangezien het beroepsprestige in eerste instantie wordt bepaald door de macht, het inkomen en de privileges die het de werkende verschaft (Treiman 1977: passim).¹² Het voordeel van de beroepsprestigeschaal is de validiteit. De veel gebruikte methode waarbij de sociale klasse van mensen uit de gemiddelde huurwaarde van de woningen in hun wijk wordt afgeleid, is niet onproblematisch. Zeker als het om heterogeen samengestelde wijken gaat, zoals in Utrecht veel het geval was.¹³ Aan de beroepsprestigeschaal zijn echter ook nadelen verbonden. Joden van wie geen beroep bekend was krijgen geen score toegekend. Het gaat hier niet alleen om vrouwen en kinderen, maar ook om gepensioneerden, renteniers en werklozen. Om dit probleem deels te verhelpen, is er voor gekozen de gezinnen als een eenheid te zien en de echtgenote en kinderen van de kostwinner diens score toe te kennen. Het geslacht en het al dan niet hebben van werk correleren bivariaat niet significant met de overlevingskans, dus op voorhand lijkt hier geen bezwaar tegen te bestaan. Aangezien de gezinsstructuur niet op de registratielijsten stond weergegeven, zijn de gezinnen op basis van de namen en het woonadres zo goed mogelijk gereconstrueerd. Wat resteerde, waren de huishoudens zonder kostwinner. Deze joden zijn in de groep van 'niet-ingedeelden' terechtgekomen.

De beroepen van de Utrechtse joden zijn eerst gecodeerd volgens de systematische classificatie van het Centraal Bureau voor de Statistiek (1971) en vervolgens opnieuw gecodeerd voor Van Tulders beroepsprestigeschaal.¹⁴ Deze schaal bestaat uit zes sociaal-economische klassen (Van Tulder 1962: 22):

12. Zie ook Mandemakers (1987: passim).

13. Zie Van Vuuren (1938) voor een indeling van Utrecht op basis van huurwaarde.

14. Voor de hercodering van de CBS-codes naar Van Tulders sociale lagenindeling is gebruik gemaakt van een licht aangepaste SPSS-macro van Ganzeboom en de Graaf (1983).

- I – vrije en academische beroepen, directeurs van grote ondernemingen, zeer hoge ambtenaren en leraren aan Gymnasia en het HBO;
- II – hoge employees, directeurs van kleine ondernemingen, hoofdamttenaren, grote landbouwers en tuinders en middelbare technici;
- III – grote tot middelgrote oude en nieuwe middenstand, ambtenaren en employees van het middenkader, middelgrote landbouwers en tuinders;
- IV – kleine oude en nieuwe middenstand, geschoolde arbeiders, kleine landbouwers en tuinders, kantoorbedienden, lage employees en ambtenaren;
- V – geofende arbeiders, lagere beambten;
- VI – ongeofende arbeiders.

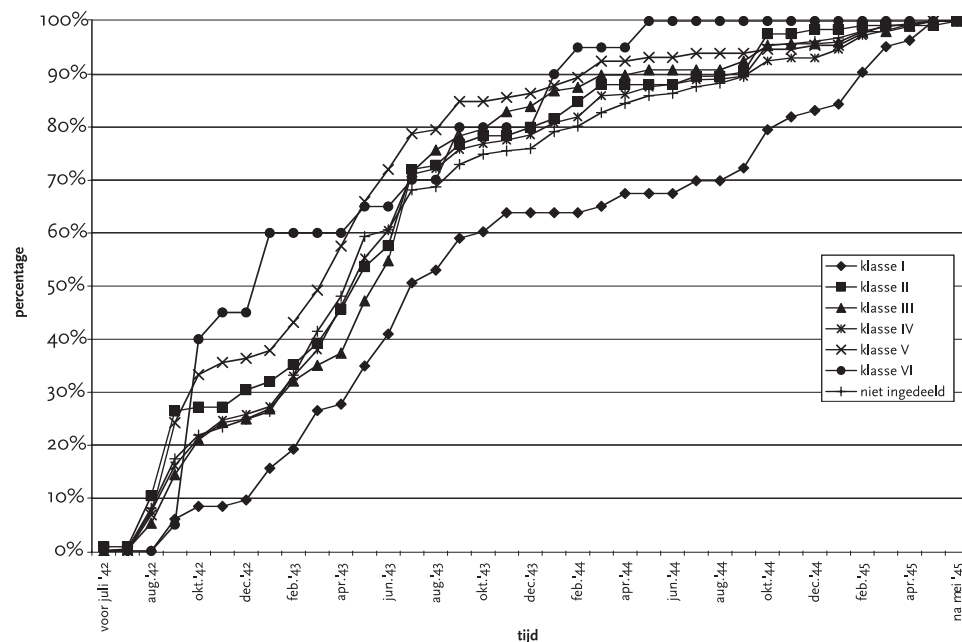
Toegepast op de joden uit de provincie Utrecht en afgezet tegen het percentage overlevenden geeft dit het in tabel 9.3 weergegeven overzicht. Uit deze tabel valt op te maken dat joden uit de klassen I en II en de 'niet-ingedeelden' een bovengemiddelde overlevingskans hadden. Waarschijnlijk bestond deze laatste groep voor een aanzienlijk deel uit gepensioneerden c.q. rentenierenden die op basis van hun inkomen of vermogen tot de hogere klassen zouden moeten worden gerekend. De joden uit de klassen III tot en met VI hadden daarentegen een lager dan gemiddelde overlevingskans. De verschillen in overlevingskans tussen klasse I en de overige klassen zijn significant ($p < 0,01$). Dat geldt ook voor de verschillen tussen klasse II en zowel klasse III als klasse V, en die tussen de 'niet-ingedeelden' en zowel klasse III als klasse IV en V ($p < 0,05$).

Tabel 9.3: **Overleven en sociaal-economische klasse in de provincie Utrecht** (N=3.870)

Klasse	N	N%	percentage overlevenden
I	262	6,8	66,8
II	271	7,0	52,0
III	575	14,9	45,4
IV	1.410	36,4	46,3
V	225	5,8	41,3
VI	34	0,9	41,2
niet ingedeeld	1.093	28,2	55,4
<i>totaal</i>	3.870	100,0	50,2

Werden net als in Den Haag de beter gesitueerden in de provincie Utrecht vergelijkenderwijs later gedeporteerd? Om dit te onderzoeken is in figuur 9.3 per sociaal-economische klasse het totaal aantal omgekomen joden op honderd procent gesteld. Vervolgens is uitgaande van de sterftedatum uit *In memoriam* het cumulatieve percentage omgekomen joden tegen de tijd uitgezet.

Figuur 9.3: Cumulatief percentage omgekomen joden uit de provincie Utrecht tegen de tijd, onderscheiden naar sociaal-economische klasse (N=1.869)

Uit figuur 9.3 blijkt voor de meeste klassen geen duidelijk patroon, ook al lijken de joden die tot de klassen V en VI relatief vroeg te zijn gedeporteerd. Wat klasse VI betreft moet hier worden benadrukt dat het om een klein aantal mensen gaat: geringe verschillen in absolute aantallen resulteren hierbij in grote procentuele verschuivingen. Het duidelijkst onderscheiden zich de joden die tot de hoogste klasse behoorden. Vanaf december 1942 en zeker vanaf de zomer van 1943 werden zij later op transport gesteld dan de joden uit de overige klassen. Als per klasse de gemiddelde sterftemaand wordt berekend, blijkt dat de joden uit klasse I over het geheel genomen significant later stierven dan de joden uit de overige klassen en de 'niet-ingedeelden' ($p < 0,01$). De overige verschillen zijn statistisch niet significant.¹⁵ Wat kan hiervan nu de oorzaak zijn geweest? Een mogelijke verklaring is dat, zoals in Den Haag (Van der Boom 1995: 171-173), de plaatselijke afdeling van de Joodse Raad invloed uitoefende op de samenstelling van de deportaties uit de provincie Utrecht naar Westerbork. Dit zou betekenen dat werd getracht de hogere sociale klassen zolang mogelijk te beschermen, ten nadele van de lagere klassen. Het lijkt niet waarschijnlijk dat de Duitsers zelf een dergelijke selec-

15. De resultaten zijn vergelijkbaar met die van Van der Boom (1995: 171-173) voor Den Haag. In deze stad was de Joodse Raad verantwoordelijk voor de selectie als er een transport moest worden samengesteld (zie hoofdstuk 3, paragraaf 3). Of dit in Utrecht ook het geval is geweest, is niet duidelijk. Van Dam (1984: 118) stelt weliswaar dat de Joodse Raad de lijsten maakte van de mensen die op transport moesten worden gesteld, maar onduidelijk is of hij het hier over Nederland als geheel of over Utrecht in het bijzonder heeft. Daarnaast blijft de vraag of hij bedoelt dat de Joodse Raad naast het typen van de lijsten ook verantwoordelijk was voor de selectie van de te transporteren joden. Nader onderzoek naar de activiteiten van de lokale afdelingen van de Joodse Raad is gewenst: het zou uitsluitsel kunnen geven.

tie toepasten. Niet alleen waren ze hierin niet geïnteresseerd omdat zij alle joden wilden deporteren,¹⁶ ook zagen zij het voorbijgaan aan de sociaal-economische achtergrond van de te deporteren joden als rechtvaardig, als een vorm van socialisme.¹⁷ Bovendien is in de werkwijze van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*, waar werd bepaald welke joden wanneer op transport gingen, geen selectie op sociaal-economische achtergrond te herkennen.¹⁸ Een alternatieve verklaring zou kunnen zijn dat de welgestelde joden in hogere mate slaagden onder te duiken en dat zij bijgevolg onder de later gearresteerde onderduikers waren oververtegenwoordigd. Aanvullend onderzoek naar de sociale achtergrondkenmerken van (gearresteerde) onderduikers kan dit waarschijnlijk uitwijzen.

2.3 Uitstel

Aangezien de joden buiten Amsterdam een hoger dan gemiddeld inkomen hadden (Houwink ten Cate 1989: 12), lijkt de veronderstelling gerechtvaardigd dat de joden uit de provincie Utrecht ook een bovengemiddeld aantal *Sperren* kregen (Presser 1965: deel 1, 525; Knoop 1983: 177). In de praktijk blijkt dit echter niet het geval te zijn geweest. Slechts eenderde van de Joodse Raad-*Sperren* kwamen bij joden buiten Amsterdam terecht. Met de *Sperren* voor de *Rüstungsjuden*, werkzaam in bedrijven die voor de Duitsers produceerden, was dat met slechts een tiende het geval. In totaal waren in november 1942 voor de bijna 60.000 joden buiten Amsterdam zo'n 12.800 *Sperren* beschikbaar terwijl de ruim 80.000 joden in Amsterdam er circa 28.800 hadden te verdelen (Houwink ten Cate 1989: 23, 27-36).¹⁹ De *Rüstungssperre* werd vanaf november 1942 afgebouwd en ook het aantal te verdelen Joodse Raad-*Sperren* liep rond die tijd sterk terug. Waren er eind september 1942 nog ongeveer 17.500 joden met een dergelijke *Sperre*, half april 1943 resteerden de in tabel 9.4 weergegeven aantallen.²⁰

Van de gesperde joden woonde 93,1 procent in Amsterdam terwijl in oktober 1941 hier 56,8 procent van de joden woonde. Slechts iets meer dan één procent van de gesperde joden woonde in de provincie Utrecht, waar in oktober 1941 2,7 procent van de joden woonde. Nu zijn de aantallen voor deze provincie wat geflatteerd omdat tenminste dertig leden van de Utrechtse afdeling van de Joodse Raad eind augustus 1942 gedwongen naar Amsterdam verhuisden (Van Dam 1985: 97), maar het is desalniettemin duidelijk dat de joden buiten Amsterdam in het algemeen en ook in de provincie Utrecht niet veel *Sperren* te verdelen kregen.

Hadden de houders van *Sperren* een hogere kans de oorlog te overleven? Flim (1995: 392-395) en Houwink ten Cate (1999: 109) meenden van wel: de meeste joden die

16. Zie voor de uitzonderingen Zeugin & Sandkühler 1999.

17. Zie bijvoorbeeld de verklaring van F. Fischer, pv. 23-12-1947. MvJ, CABR: 140, 6, map 'Joodse Raad Amsterdam'.

18. Zie hoofdstuk 3.

19. Griffioen & Zeller (1997: 46-47) menen dat de Nederlandse joden zich na het begin van de deportaties in plaats van onder te duiken richtten op het behalen van een *Sperre*. Buiten Amsterdam kan dit onmogelijk een grote rol hebben gespeeld, noch voor de Joodse Raad-*Sperre*, noch voor de *Rüstungssperre* (vgl. Houwink ten Cate 1989: 22-23).

20. D. Cohen aan de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* d.d. 11-4-1943. NIOD, 182: 6, map B.

Tabel 9.4: Aantallen gesperde ambtenaren van de Joodse Raad, hun echtgenoten, kinderen en woonplaats, 11 april 1943

Stad/Provincie	beambten Joodse Raad	echtgenoten	kinderen	% totaal
Amsterdam	8.000	3.800	2.750	93,1
Den Haag	312	73	148	3,4
Rotterdam	126	68	64	1,7
Utrecht stad	42	23	31	0,6
rest provincie Noord-Holland	33	18	18	0,4
rest provincie Zuid-Holland	20	15	15	0,3
rest provincie Utrecht	31	24	21	0,5
<i>totaal</i>	<i>8.564</i>	<i>4.021</i>	<i>3.047</i>	<i>100,0</i>

zich door onderduiken wisten te redden zouden eerst een *Sperre* hebben gehad, de extra tijd die deze gaf benuttend om een onderduikplaats te vinden. Hier tegenover stelde Van der Zee (1997: 122) dat een *Sperre* juist de misleidende schijn kon wekken dat men al veilig was: de gesperden benutten zo de gewonnen tijd niet om hun onderduik voor te bereiden.

Voor de provincie Utrecht is dit nader onderzocht. Aangezien alleen voor de Domstad en Amersfoort over de *Sperren* goede gegevens zijn gevonden, blijft de analyse tot deze steden beperkt. Tabel 9.5 geeft een overzicht van de resultaten. In deze tabel staat de overlevingskans van de joden uit de genoemde twee steden die vanwege een gezinslid met een *Sperre* van de Joodse Raad, met een 'andere' niet nader omschreven *Sperre* (vaak 'vergunning van de SD'), met een combinatie van voornoemde *Sperren*, met een ziek gezinslid, of met een andere dan wel onbekende reden in februari 1943 tijdelijk van deportatie waren vrijgesteld.²¹

Tabel 9.5: Tijdelijke vrijstellingen van deportatie in Utrecht (en Amersfoort), februari 1943, N=400

Soort vrijstelling	N	N%	percentage overlevenden
Joodse Raad- <i>Sperre</i>	59 (37)	19,2 (39,8)	66,1 (29,7)
andere <i>Sperre</i>	56 (28)	18,2 (30,1)	60,7 (53,6)
Joodse Raad- <i>Sperre</i> en andere	50 (0)	16,2 (0,0)	54,0 (0,0)
ziek	73 (20)	23,8 (21,5)	23,3 (25,0)
anders	18 (8)	5,9 (8,6)	50,0 (100,0)
onbekend	51 (0)	16,6 (0,0)	43,1 (0,0)
<i>totaal</i>	<i>307 (93)</i>	<i>100,0 (100,0)</i>	<i>48,5 (41,9)</i>

Wat als eerste opvalt, is het grote verschil in overlevingskans tussen de joden met een *Sperre* van de Joodse Raad in Utrecht en Amersfoort. Terwijl 67,8 procent van de joden uit Utrecht met een dergelijke *Sperre* de bezetting overleefde, was dit slechts met 29,7 procent van deze joden uit Amersfoort het geval. Bovendien overleefden de Amersfoortse joden met een 'andere' *Sperre* slechts in iets hogere mate dan het gemiddelde van 49,1 procent voor alle joden uit deze stad. De Utrechtse joden lijken ook wat betreft de

21. Ontruiming woningen van joden. AP Utrecht, archief commissaris der koningin in de provincie Utrecht: 4e afdeling, 105.

'andere' *Sperre* meer baat te hebben gehad. Opvallend is daarnaast dat de bezitters van meerdere *Sperren* in Utrecht een aanzienlijk lagere overlevingskans hadden dan de groepen met alleen een Joodse Raad of 'andere' *Sperre*. Misschien achtten zij zich als dubbelgesperd inderdaad veilig en benutten de gewonnen tijd niet om een onderduikadres te regelen. De overlevingskans van de ongesperde Utrechtse joden was significant lager dan die van de joden in deze stad die vanwege een Joodse Raad-*Sperre* ($p < 0,01$) of een andere *Sperre* ($p < 0,05$) tijdelijk van deportatie waren vrijgesteld. De joden die vanwege ziekte in februari 1943 nog niet weg hoefden, hadden daarentegen een significant lagere overlevingskans dan ongesperde joden ($p < 0,001$). In Amersfoort hadden de joden die geen *Sperre* hadden een significant hogere overlevingskans dan de vanwege de Joodse Raad of ziekte gesperde joden ($p < 0,01$). De overige verschillen in percentages overlevenden zijn statistisch niet significant.

Behoorden de gesperden tot de maatschappelijke elite of de intelligentsia? Volgens Van Dam (1985: 118), Knoop (1983: 177) en Presser (1965: deel 1, 525) was dat met de door de Joodse Raad gesperde joden inderdaad het geval. Uit tabel 9.6 blijkt voor de stad Utrecht echter iets anders. In iedere cel staat linksboven het aandeel van de desbetreffende klasse in de hele populatie, rechtsboven het aandeel van deze klasse in de op basis van de desbetreffende *Sperre* tijdelijk vrijgestelden en tussen haakjes het absolute aantal gesperden. Indien het verschil tussen de op basis van het aandeel in de populatie verwachte aantal *Sperren* per klasse en de gerealiseerde frequentie statistisch significant is, staat dit aangegeven.

Tabel 9.6: Uitslag van deportatie en sociaal-economische klasse in de stad Utrecht in februari 1943 (N=1.908)

Klasse	Joodse Raad <i>Sperre</i>	andere <i>Sperre</i>	JR e.a. <i>Sperre</i>	ziek	overig	onbekend
klasse I	6,5/8,5 (5)	6,5/23,2*** (13)	6,5/18,0** (9)	6,5/4,1 (3)	6,5/22,2** (4)	7,3/9,8 (5)
klasse II	7,4/0,0* (0)	7,4/3,6 (2)	7,4/16,0* (8)	7,4/16,4** (12)	7,4/0,0 (0)	7,4/0,0 (0)
klasse III	14,0/28,8*** (17)	14,0/25,0* (14)	14,0/38,0*** (19)	14,0/12,3 (9)	14,0/0 (0)	14,0/7,8 (4)
klasse IV	38,8/35,6 (21)	38,8/21,4** (12)	38,8/12,0*** (6)	38,8/41,1 (30)	38,8/72,2** (13)	38,8/54,9* (28)
klasse V	6,3/5,1 (3)	6,3/5,4 (3)	6,3/2,0 (1)	6,3/1,4 (1)	6,3/0,0 (0)	6,3/7,8 (4)
klasse VI	0,6/0,0 (0)	0,6/3,6** (2)	0,6/0,0 (0)	0,6/0,0 (0)	0,6/0,0 (0)	0,6/0,0 (0)
niet ingedeeld	26,4/15,3 (13)	26,4/17,9 (10)	26,4/14,0* (7)	26,4/24,7 (18)	26,4/5,6 (1)	26,4/19,6 (10)
<i>totaal</i>	<i>100,0/100,0 (59)</i>	<i>100,0/100,0 (56)</i>	<i>100,0/100,0 (50)</i>	<i>100,0/100,0 (73)</i>	<i>100,0/100,0 (18)</i>	<i>100,0/100,0 (51)</i>

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Niet de maatschappelijke elite, maar klasse III had een significant hoger aantal Joodse Raad-Sperren dan op basis van haar aandeel in de populatie mocht worden verwacht. Klasse I had, samen met klasse III, wel een buitenproportioneel aandeel in de 'andere' Sperre en de combinatie van de 'andere' en de Joodse Raad-Sperre. Klasse IV kwam er wat betreft de 'andere' Sperre c.q. de combinatie van de 'andere' Sperre met de Joodse Raad-Sperre bekaaid af, maar had wel een buitenproportioneel aandeel in de overige en onbekende tijdelijke vrijstellingen van deportatie. Opvallend is verder het geringe aantal Sperren dat de joden uit klasse II in de wacht sleepten, hoewel zij wel buitenproportioneel vaak de vrijstelling op basis van de combinatie van de 'andere' en de Joodse Raad-Sperre en ziekte hadden.

Hoe was deze situatie in Amersfoort? In tabel 9.7 staat wederom in iedere cel linksboven het aandeel van de desbetreffende klasse in de hele populatie, rechtsboven het aandeel van deze klasse in de op basis van de desbetreffende Sperre tijdelijk vrijgestelden en tussen haakjes het absolute aantal gesperden. Indien het verschil tussen de op basis van het aandeel in de populatie verwachte aantal Sperren per klasse en de gerealiseerde frequentie statistisch significant is, staat dit aangegeven.

Tabel 9.7: Uitsstel van deportatie en sociaal-economische klasse in Amersfoort in februari 1943 (N=633)

Klasse	Joodse Raad Sperre	andere Sperre	ziek	anders
klasse I	4,7/0,0 (0)	4,7/28,6*** (8)	4,7/0,0 (0)	4,7/0,0 (0)
klasse II	8,7/8,1 (3)	8,7/0,0 (0)	8,7/0,0 (0)	8,7/0,0 (0)
klasse III	18,2/24,3 (9)	18,2/14,3 (4)	18,2/20,0 (4)	18,2/62,5** (5)
klasse IV	44,5/59,5 (22)	44,5/39,3 (11)	44,5/80,0** (16)	44,5/37,5 (3)
klasse V	4,4/0,0 (0)	4,4/17,9** (5)	4,4/0,0 (0)	4,4/0,0 (0)
klasse VI	1,4/0,0 (0)	1,4/0,0 (0)	1,4/0,0 (0)	1,4/0,0 (0)
niet ingedeeld	18,0/8,1 (3)	18,0/0,0* (0)	18,0/0,0 (0)	18,0/0,0 (0)
<i>totaal</i>	100,0/100,0 (37)	100,0/100,0 (28)	100,0/100,0 (20)	100,0/100,0 (8)

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

De verdeling van de Sperren over de verschillende klassen in Amersfoort was soortgelijk als die in Utrecht. Niet de maatschappelijke elite beschikte over een buitenproportioneel aandeel in de Joodse Raad-Sperren, maar de klassen III en IV deden dat. In het laatste geval was de oververtegenwoordiging bijna significant (p<0,1). Net als in Utrecht beschikte de hoogste klasse wel over significant meer 'andere' Sperren dan op basis van haar aandeel in de bevolking mocht worden verwacht; iets wat overigens ook voor klasse V geldt. De 'niet-ingedeelden' waren significant ondervertegenwoordigd onder de

joden die een 'andere' Sperre hadden. Tot slot waren de joden uit klasse III buitenproportioneel vaak om 'andere' reden tijdelijk van deportatie vrijgesteld; de joden uit klasse IV vanwege ziekte.

Waren de Sperren naar rato over de verschillende nationaliteiten verdeeld? Volgens Moore (1997: 213-224) konden de Duitse joden makkelijk aan een Sperre van de Joodse Raad komen omdat hun landgenoten binnen deze organisatie sleutelposities innamen. Uit de onderstaande tabel 9.8 blijkt met betrekking tot de stad Utrecht echter iets anders. Linksboven staat in elke cel het aandeel van de desbetreffende nationaliteit in de joodse bevolking, rechtsboven het percentage Sperren dat toeviel aan joden met de desbetreffende nationaliteit en hieronder het absolute aantal. Indien het verschil tussen de op basis van het aandeel in de populatie verwachte aantal Sperren per klasse en de gerealiseerde frequentie statistisch significant is, staat dit aangegeven.

Tabel 9.8: Uitsstel van deportatie en nationaliteit in de stad Utrecht in februari 1943 (N=1.908)

Nationaliteit	Joodse Raad Sperre	andere Sperre	Joodse Raad e.a. Sperre	ziek	overig	onbekend
Nederlandse	60,0/72,9* (43)	60,0/46,4* (26)	60,0/82,0** (41)	60,0/50,7 6(37)	60,0/66,7 (12)	60,0/64,7 (33)
Duitse	31,9/23,7 (14)	31,9/46,4* (26)	31,9/10,0** (5)	31,9/43,8* (32)	31,9/33,3 (6)	31,9/19,6 (10)
Pools	1,6/0,0 (0)	1,6/0,0 (0)	1,6/8,0*** (4)	1,6/2,7 (2)	1,6/0,0 (0)	1,6/0,0 (0)
Tsjecho-Slowaakse	0,6/0,0 (0)	0,6/5,4*** (3)	0,6/0,0 (0)	0,6/0,0 (0)	0,6/0,0 (0)	0,6/0,0 (0)
Andere	0,4/0,0 (0)	0,4/0,0 (0)	0,4/0,0 (0)	0,4/0,0 (0)	0,4/0,0 (0)	0,4/0,0 (0)
Staatloos	5,5/3,4 (2)	5,5/1,8 (1)	5,5/0,0 (0)	5,5/2,7 (2)	5,5/0,0 (0)	5,5/15,7** (8)
<i>totaal</i>	100,0/100,0 (59)	100,0/100,0 (56)	100,0/100,0 (50)	100,0/100,0 (73)	100,0/100,0 (18)	100,0/100,0 (51)

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

De Nederlandse joden hadden een significant buitenproportioneel deel van de Joodse Raad-Sperren. De Duitse joden beschikten niet over een significant ander aantal joodse Raad-Sperren dan op basis van hun aandeel in de populatie mocht worden verwacht. Zij waren daarentegen wel oververtegenwoordigd onder de joden die een 'andere' Sperre hadden. Opvallend is tevens de oververtegenwoordiging van de Tsjecho-Slowaakse joden in deze categorie. De Nederlandse joden legden minder beslag op de 'andere' Sperre dan hun aandeel in de populatie deed verwachten, maar onder de bezitters van de combinatie van de 'andere' Sperre en de Sperre van de Joodse Raad waren de Nederlanders juist weer oververtegenwoordigd. De Polen waren dat eveneens, terwijl de Duitse joden naast de combinatie van Sperren grepen. De staatloze joden waren buitenproportioneel vaak om onbekende reden tijdelijk van deportatie vrijgesteld. De overige verschillen zijn statistisch niet significant.

In Amersfoort was de verdeling van de Sperren nog aanzienlijk schever. In de

onderstaande tabel 9.9 staat linksboven in elke cel het aandeel van de desbetreffende nationaliteit in de joodse bevolking van Amersfoort, rechtsboven het percentage *Sperren* dat toeviel aan joden met de desbetreffende nationaliteit en hieronder het absolute aantal. Indien het verschil tussen de op basis van het aandeel in de populatie verwachte aantal *Sperren* per klasse en de gerealiseerde frequentie statistisch significant is, staat dit aangegeven.

Tabel 9.9: **Uitstel van deportatie en nationaliteit in Amersfoort in februari 1943** (N=633)

Nationaliteit	Joodse Raad <i>Sperre</i>	andere <i>Sperre</i>	ziek	anders
Nederlandse	56,7/100,0 (37)	56,7/62,5 (20)	56,7/100,0 (24)	56,7/100,0 (8)
Duitse	34,0/0,0* (0)	34,0/21,9 (7)	34,0/0,0 (0)	34,0/0,0 (0)
Poolse	1,8/0,0 (0)	1,8/15,6*** (5)	1,8/0,0 (0)	1,8/0,0 (0)
Tsjecho-Slowaakse	0,6/0 (0)	0,6/0,0 (0)	0,6/0,0 (0)	0,6/0,0 (0)
Andere	0,9/0,0 (0)	0,9/0,0 (0)	0,9/0,0 (0)	0,9/0,0 (0)
Staatloos	6,0/0,0 (0)	6,0/0,0 (0)	6,0/0,0 (0)	6,0/0,0 (0)
<i>totaal</i>	100,0/100,0 (37)	100,0/100,0 (28)	100,0/100,0 (20)	100,0/100,0 (8)

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

De Nederlandse joden legden in Amersfoort beslag op alle tijdelijke vrijstellingen van deportatie vanwege de Joodse Raad, wegens een andere reden of om reden van ziekte. Statistisch significant zijn deze oververtegenwoordigingen echter niet. Joden van niet-Nederlandse nationaliteit slaagden er alleen in 'andere' *Sperren* te bemachtigen, de Poolse joden deden dit in significant hogere mate dan hun aandeel in de joodse bevolking deed vermoeden. De Duitse joden hadden tot slot een kleiner aandeel in de Joodse Raad-*Sperren* dan op basis van hun aandeel in de bevolking mocht worden verwacht.

2.4 Leeftijd

Als verklaring voor het feit dat uit zijn analyse van de Amsterdamse arrestatierapporten alleen de factor leeftijd als belangrijk naar voren kwam, noemde Houwink ten Cate (1989: 37-39) het beleid van de Joodse Raad. Nadat de bezetter eind juni 1942 had laten weten dat joden in de leeftijdscategorie tot 'vermoedelijk' veertig jaar opgeroepen zouden gaan worden voor de arbeidsinzet in Duitsland, kreeg de Joodse Raad de gelegenheid de namen op te geven van zijn ambtenaren en degenen die voor het gemeenschapsleven onmisbaar werden geacht: deze mensen zouden van deportatie worden vrijgesteld. De voorzitters van de Joodse Raad besloten de bedreigde leeftijdscategorie te beschermen door haar zoveel mogelijk op te nemen in de eigen gelederen: zes van de zeven medewerkers waren bijgevolg jonger dan veertig jaar. Toen de Duitsers vervol-

gens begin september 1942 de leeftijdsgrens van de te deporteren joden verhoogden, was er voor de ouderen in het vrijstellingensysteem geen plaats meer. Zij werden nu opgeroepen voor transport. De gesperde joden kregen ondertussen dankzij hun tijdelijke vrijstelling van deportatie meer tijd om een vals persoonsbewijs en een onderduikadres te regelen. Dit had tot gevolg dat in Amsterdam de 21- tot 40-jarigen oververtegenwoordigd waren onder de onderduikers en de overlevenden.²²

In de provincie Utrecht was de situatie anders, alleen al omdat er lang niet zoveel *Sperren* beschikbaar waren als in Amsterdam. In de onderstaande tabel 9.10 is de leeftijd van de joden in cohorten van telkens vijf jaar uitgezet tegen het percentage overlevenden uit dit cohort.²³ Tot de leeftijd van 45 jaar hadden de joden een bovengemiddelde kans de oorlog te overleven, daarboven een lager dan gemiddelde kans. De 60- tot 80-jarigen hadden de laagste overlevingskans. Dat de overlevingskansen van joden boven de 80 jaar groter lijken te zijn, wordt waarschijnlijk veroorzaakt door het niet in *In memoriam* of op lijsten van overledenen voorkomen van joden die tussen het moment van registratie en deportatie zijn overleden. Als gevolg hiervan staan zij hier geregistreerd als overlevenden. In tegenstelling tot de situatie in Amsterdam hadden kinderen in de leeftijd van 0 tot 10 jaar de hoogste overlevingskans. Dit is opmerkelijk: het Rode Kruis concludeerde na de registratie van de overlevenden van de jodenvervolgging in 1947 dat de mensen boven de vijftig jaar en de jeugd tot circa zestien jaar vrijwel waren uitgeroeid (Van de Vosse 1947: 6, 11-12). Klaarblijkelijk was dit in de provincie Utrecht niet het geval.

Nu is bekend dat het makkelijker was een onderduikplaats voor een kind te vinden dan voor een volwassene. Kinderen beneden de zes jaar hoefden geen ster te dragen en beneden de zestien jaar geen eigen persoonsbewijs te hebben. Dit verminderde de risico's die zij en hun onderduikverleners liepen. Bovendien wekten bij potentiële onderdakverleners kinderen eerder medelijden, waren kinderen makkelijker in een gezin in te passen en was een verklaring voor de buitenwacht voor hun verblijf eenvoudiger gevonden. In dit verband is het interessant dat, voor zover bekend, de joodse kinderen uit de provincie Utrecht die de oorlog overleefden voor het overgrote deel niet werden gered door de in het doen onderduiken van kinderen gespecialiseerde verzetsgroepen. Deze groepen, waaronder het Utrechts Kindercomité, richtten hun inspanningen hoofdzakelijk op de joodse kinderen in Amsterdam (Flim 1995: 386). Van de 318 kinderen die door het Utrechts Kindercomité werden geholpen, en van wie de personalia bekend zijn, kwamen er dan ook slechts elf uit de provincie Utrecht, waarvan negen uit de Domstad.²⁴

22. Inderdaad wekten de Duitsers bij de eerste deportaties de indruk dat het hen voornamelijk om arbeidskrachten te doen was. Tussen 15-7-1942 en 24-8-1942 werden 6.233 mannen en 4.842 vrouwen naar Auschwitz gedeporteerd. Van hen waren 611 mannen en 622 vrouwen 0-12 jaar oud, 162 mannen en 138 vrouwen 13-15 jaar oud, 601 mannen en 368 vrouwen 16 en 17 jaar oud, 3.203 mannen en 2.513 vrouwen 18-35 jaar oud, 1.304 mannen en 1.047 vrouwen 36-50 jaar oud, 295 mannen en 142 vrouwen 51-60 jaar oud en 57 mannen en 12 vrouwen ouder dan 60 (Van de Vosse 1948: 6-8).

23. Als peildatum is 20-7-1941 gekozen, de geboortedatum van het jongste kind op de registratielijsten.

24. Met dank aan Bert-Jan Flim voor het ter beschikking stellen van zijn gegevens.

Tabel 9.10: **Leeftijd op 20-7-1941 en overleven in de provincie Utrecht**
(N=3.869)

Leeftijdscohorten	N	N%	percentage overlevenden per cohort
0 – 5	165	4,3	61,2
5 – 10	178	4,6	59,6
10 – 15	185	4,8	49,2
15 – 20	322	8,3	54,0
20 – 25	213	5,5	54,9
25 – 30	288	7,4	56,9
30 – 35	335	8,7	56,4
35 – 40	318	8,2	58,0
40 – 45	277	7,2	54,9
45 – 50	307	7,9	47,2
50 – 55	292	7,5	48,6
55 – 60	280	7,2	41,4
60 – 65	245	6,3	35,9
65 – 70	213	5,5	36,2
70 – 75	128	3,3	38,3
75 – 80	75	1,9	32,0
80 >	49	1,3	44,9
<i>totaal</i>	3.869	100,0	50,2

2.5 Multivariate analyse

Een aantal factoren is in het voorgaande van invloed gebleken op de overlevingskans van joden uit de provincie Utrecht. Met behulp van de hieronder gepresenteerde multivariate analyse is het mogelijk vast te stellen wat de invloed van elke individuele factor op de overlevingskans is geweest. Aangezien er sprake is van een dichotome afhankelijke variabele, het al dan niet overleven van de oorlog, wordt als analyse-techniek logistische regressie gebruikt. De afhankelijke variabele wordt gevormd door de logaritme van de kans om de oorlog te overleven ten opzichte van de kans om de oorlog niet te overleven. De parameters in de vergelijking geven aan hoeveel de logaritme van deze kansverhouding verandert bij een verandering van één eenheid op de onafhankelijke variabele. De interpretatie van de effecten is vrij recht-toe-recht-aan: een negatief effect betekent een afname van de overlevingskans, een positief effect een toename. De grootte van de effecten is niet direct af te lezen: om deze inzichtelijker te maken, zijn deze, indien statistisch significant, omgerekend naar overlevingskansen waarbij de overige factoren constant zijn gehouden.²⁵

Er zijn twee modellen: A en B. In beide modellen zijn de volgende onafhankelijke variabelen opgenomen: leeftijd, geslacht, het al dan niet hebben van een betaalde baan, de sociaal-economische klasse, nationaliteit, het al dan niet in de stad Utrecht wonen en de verschillende *Sperren*. In beide modellen is bovendien rekening gehouden met het feit dat in het geval van de sociale klasse en de *Sperre* de waarnemingen niet onafhankelijk zijn maar op gezinsniveau zijn geclusterd. Hiervoor is gecorrigeerd door

25. In formule: $e^x / (e^x + 1)$ waarbij x de som is van de constante en het effect van de desbetreffende factor.

gebruik te maken van zogenaamde Hubercorrectie. In het voorgaande is al gebleken dat sommige factoren binnen en buiten de stad Utrecht een verschillend effect hadden. Om hier de verschillen tussen de invloed van de diverse factoren op de overlevingskans binnen en buiten de Domstad te kunnen onderzoeken, zijn in model B interactie-effecten opgenomen die een vergelijking tussen Utrecht en de overige gemeenten in de gelijknamige provincie mogelijk maken.²⁶

De referentiecategorie (de constante) is een vrouw, zonder betaald werk, met een leeftijd van 0 jaren, met de Nederlandse nationaliteit, behorend tot de sociale klasse 4, zonder tijdelijke vrijstelling van deportatie en woonachtig buiten de stad Utrecht. Bij de berekende overlevingskans is (behalve bij de constante) uitgegaan van een leeftijd van 38 jaar (de mediaan). Deze overlevingskans heeft betrekking op een verandering van de onderhavige onafhankelijke variabele met één eenheid waarbij de overige onafhankelijke variabelen gelijk blijven.

Uit model A blijkt dat voor de provincie Utrecht als geheel de volgende factoren een statistisch significante positieve invloed op de overlevingskans hadden: het hebben van betaald werk, een lage leeftijd hebben, een 'andere' nationaliteit hebben (vergeleken met de Nederlandse nationaliteit) en behoren tot de sociaal-economische klasse I dan wel de groep van 'niet-ingedeelden' (vergeleken met de klasse IV). Wat de eerste factor betreft, is dit verrassend: in de bivariate analyse bleek het hebben van betaald werk geen significante invloed te hebben.

Een significant negatieve invloed op de overlevingskans hadden de factoren van het mannelijk geslacht zijn, behoren tot de sociaal-economische klasse V (vergeleken met de klasse IV), een tijdelijke vrijstelling van deportatie hebben vanwege ziekte (vergeleken met geen vrijstelling hebben) en het wonen in de stad Utrecht. De Duitse nationaliteit had net als staatloos zijn een bijna significante negatieve invloed op de overlevingskans vergeleken met de Nederlandse nationaliteit. De verrassing hier is dat het mannelijk geslacht een negatieve invloed had, deze factor had in de bivariate analyse geen invloed.

In model B wordt een onderscheid gemaakt tussen de stad Utrecht en de rest van de provincie. De effecten van geslacht en leeftijd op de overlevingskans blijken voor joden uit de Domstad bijna significant te verschillen van die voor joden buiten de stad. Het negatieve effect van mannelijk geslacht blijkt in de stad Utrecht significant ($p < 0,01$) te zijn terwijl het dat er buiten niet is. Wat nationaliteit betreft, gaat alleen het hebben van de Poolse nationaliteit samen met een significant verschil in overlevingskans tussen joden binnen en buiten de stad Utrecht. De Poolse joden hadden in de

26. Vanwege het feit dat het interactie-effect van tijdelijke vrijstellingen van deportatie en van het wonen in de stad Utrecht in model B in hoge collineariteit (>.8) en hoge standaardfouten resulteerde, dit als gevolg van de geringe aantallen en de extreme verdeling over de categorieën, zijn een aantal categorieën van de variabele 'Sperre' samengevoegd. De joden die zowel een Joodse Raad-Sperre als een 'andere' Sperre hadden, zijn samengevoegd met de categorie die alleen een Joodse Raad-Sperre had, de categorieën 'overig' en 'onbekend' zijn bij de categorie 'andere' Sperre gevoegd. Het aantal gevallen van hoge collineariteit is als gevolg hiervan aanzienlijk gereduceerd, de standaardfouten tot aanvaardbare niveaus teruggebracht. De eventuele verwijdering van het interactie-effect blijkt verder geen grote invloed te hebben op de standaardfouten van de variabelen waarmee het interactie-effect correleerde.

Domstad vergeleken met de Nederlandse joden een bijna significant geringere overlevingskans en in de rest van de provincie Utrecht een bijna significant betere overlevingskans. Ten aanzien van sociale klasse blijkt het effect voor de 'niet-ingedeelden' bijna significant te verschillen met de woonplaats. Buiten de stad Utrecht is het effect positief en significant, er binnen is het dat eveneens ($p < 0,001$). Het effect van de Joodse Raad-Sperre verschilde significant met de domicilie. Vergeleken met geen Sperre hebben was het effect van deze Sperre voor joden in Amersfoort negatief en bijna significant, voor joden in Utrecht daarentegen positief en significant ($p < 0,05$). Het verschil in het effect van de tijdelijke vrijstelling op basis van ziekte is bijna significant. Buiten Utrecht was het effect van deze Sperre negatief en bijna significant, er binnen negatief en significant ($p < 0,05$).

Wat zowel uit model A als B duidelijk blijkt, is dat het wonen in de stad Utrecht een significante negatieve invloed op de overlevingskans had die niet door de hier onderzochte achtergrondkenmerken kan worden verklaard. Voor sommige gemeenten, zoals Loosdrecht,²⁷ kan de verklaring voor het verschil in het percentage overlevende joden desalniettemin (deels) gevonden worden op het niveau van de slachtoffers, maar voor de overige gemeenten zal deze waarschijnlijk op het niveau van de omgeving en de ouders moeten worden gezocht.

3. Omgeving

Als wordt afgegaan op de wetenschappelijke literatuur was de Domstad vergeleken met de rest van de provincie Utrecht tijdens de bezetting een voor joden gevaarlijke plaats. Niet alleen omdat er bureaus van de Duitse Orpo en Sipo waren gevestigd, maar ook omdat er veel Duitse militairen waren gelegerd (Van der Leeuw 1995: 21). Zij konden als de ogen en oren van de Sipo fungeren,²⁸ daarnaast bestond het gevaar dat zij zelfstandig initiatieven zouden ontplooiën of, zoals in Amsterdam aan de vooravond van de Februaristaking geregeld was gebeurd, tegen de joden gerichte initiatieven van Nederlandse nazi's zouden ondersteunen (Roest & Scheren 1998: 118-121, 127-129, 214-217, 226-229).

Het feit dat Utrecht de hoofdstad van het Nederlandse nazisme was, maakte het voor joden eveneens tot een onveilige plaats. Naast de hoofdkwartieren van de NSB en de Nederlandse SS was tot de opheffing van de partij in september 1941 ook het hoofdkwartier van de NSNAP er gevestigd. Als gevolg hiervan was de Domstad geregeld het toneel van allerlei nationaal-socialistische manifestaties, niet in de laatste plaats van de WA, de partijmilitie van de NSB, die in Utrecht zeer actief was (Melching 1995: 53).²⁹

27. Van de Loosdrechtse joden overleefde 73 procent de oorlog, mede als gevolg van het optreden van de leiding van de in Loosdrecht gevestigde afdeling Palestina-pioniers en de verzetsgroep rond Joop Westerweel. Zie Brasz, Daams Czn, Ofek e.a. (1997) en Regenhardt & De Groot (1984).

28. Zie bijvoorbeeld de door *Hauptscharführer* en *Kriminaloberassistent* Richard Heinrich Georg Nitsch van de Sipo in Maastricht opgemaakte processen-verbaal uit juni 1941 in NIOD, 77-85: 200, 201K en 206C. Deze zaken waren door Duitse soldaten aangebracht. Weliswaar waren het geen zaken tegen joden, maar het lijkt op voorhand onaannemelijk dat Duitse soldaten de ogen zouden hebben gesloten indien dit wel het geval zou zijn geweest.

29. Vgl. de politierapporten gepubliceerd in Vernooij 1985: 50-62 en pv. 14-3-1946 over de WA in Maartensdijk. MvJ, CABR: 481222.

Tabel 9.11: Effecten van achtergrondkenmerken op de overlevingskans van joden in de provincie Utrecht, N=3.869

Factoren	Model A			Model B		
	b	s.e.	kans	b	s.e.	kans
Constante	0,6780***	0,1470	66,3	0,9758***	0,1981	72,6
Geslacht man	-0,1691*	0,0774	45,7	-0,0404	0,1118	
Geslacht man * Utrecht stad				-0,2442~	0,1569	31,9
Met betaald werk	0,4892***	0,1009	61,9	0,3519**	0,1413	62,1
Met betaald werk * Utrecht stad				0,2439	0,2036	
Leeftijd	-0,0179***	0,0026	49,9	-0,0220***	0,0029	53,5
Leeftijd * Utrecht stad				0,0083~	0,0051	38,4
Nationaliteit	***			***		
- Nederlandse	ref.			ref.		
- Duitse	-0,1680~	0,0991	45,8	-0,1158	0,1454	
- Poolse	0,2366	0,3463		1,1804~	0,6561	78,9
- Tsjecho-Slowaakse	-0,2264	0,4730		0,0924	0,6135	
- Andere	1,5031**	0,5174	81,8	1,7458**	0,6689	86,8
- Staatloos	-0,3340~	0,1839	41,7	-0,5218*	0,2575	40,6
Nationaliteit * Utrecht stad				~		
- Nederlandse * Utrecht stad				ref.		
- Duitse * Utrecht stad				-0,1211	0,1992	
- Poolse * Utrecht stad				-1,6947*	0,7953	27,1
- Tsjechoslowaakse * Utrecht stad				-0,6233	0,9574	
- Andere * Utrecht stad				-0,5313	1,0369	
- Staatloos * Utrecht stad				0,3298	0,3688	
Sociaal-economische klasse	***			***		
- I	0,8434***	0,2043	69,9	0,7477**	0,3031	70,8
- II	0,2620	0,2069		0,1430	0,3059	
- III	-0,1578	0,1530		-0,2758	0,2227	
- IV	ref.			ref.		
- V	-0,4602*	0,2098	38,6	-0,6212~	0,3258	38,2
- VI	-0,5159	0,5663		-1,1390	0,8099	
- niet ingedeeld	0,6423***	0,1531	65,5	0,3532*	0,1811	62,1
Sociaal-economische klasse * Utrecht stad						
- I * Utrecht stad				0,1108	0,4084	
- II * Utrecht stad				0,1899	0,4143	
- III * Utrecht stad				0,1767	0,3033	
- IV * Utrecht stad				ref.		
- V * Utrecht stad				0,2193	0,4275	
- VI * Utrecht stad				1,5076	1,1058	
- niet ingedeeld * Utrecht stad				0,4982~	0,3034	59,3
Tijdelijke vrijstellingen	***			***		
- JR-Sperre	0,0843	0,3787		-1,2457~	0,6559	24,9
- andere Sperre	0,2606	0,3859		-0,1309	0,7071	
- JR+andere Sperre	0,2148	0,3839				
- ziek	-1,0733 ***	0,3617	25,4	-1,5980~	0,8928	18,9
- overig	0,6224	0,5921				
- onbekend	-0,0577	0,4443				
- geen	ref.			ref.		
Tijdelijke vrijstellingen * Utrecht stad				***		
- JR-Sperre * Utrecht stad				1,8773**	0,7182	53,9
- andere Sperre * Utrecht stad				0,3981	0,7546	
- JR+andere Sperre * Utrecht stad						
- overig * Utrecht stad						
- onbekend * Utrecht stad						
- ziek * Utrecht stad				0,6746	0,9723	
- geen * Utrecht stad				ref.		
woonst in Utrecht stad	-0,4007***	0,1059	40,1	-0,9286***	0,2830	38,4
-2 log likelihood		5097,65			5048,28	
Chi ²		270,94 (df=21)			350,08 (df=35)	

~p<0,1; *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Een voorbeeld van een dergelijke manifestatie vond plaats in de nazomer van 1941. Als reactie op het her en der schilderen van V-tekens (voor victorie) door Nederlanders, startte de bezetter een grote propaganda-actie: de V-actie (De Jong 1969-1991: deel 5, 154-157). In het kader hiervan werden door NSB-ers in de Utrechtse Kanaalstraat alle woningen van joden en van echte of vermeende tegenstanders van de Duitsers besmeurd met hakenkruizen en leuzen. Een slager, de drijfveer achter deze actie, kwam in het geweer toen hij zag dat zijn joodse overburen begonnen hun bekladde woning schoon te maken. Om het resultaat van de noeste arbeid van hem en zijn kornuiten te beschermen, belde hij zijn overburen tot driemaal toe op. Voorwendend namens 'de SD' te spreken en hen bedreigend met deportatie gaf hij opdracht de verwijderde verf opnieuw aan te brengen. Toen de mensen dit uit angst daadwerkelijk begonnen te doen, ontstond een flinke volksooploop. De slager had hierin erg veel schik. Zoveel, dat hij het moment wilde vastleggen voor het nageslacht. Omdat hij zelf geen foto toestel bezat, begaf hij zich fluks naar een naburige drogist om diens apparaat te lenen. Helaas voor de slager bleek deze drogist hiertoe niet bereid.³⁰

Niet louter op straat, maar ook in het bestuur van de stad Utrecht waren de NSB-ers zeer aanwezig. Hoewel 'pas' in maart 1942 burgemeester G. ter Pelkwijk door de NSB-er Cornelis van Ravenswaay werd vervangen – in het provinciebestuur zwaaide de NSB-er ir. F.E. Müller al vanaf begin 1941 de scepter – ontplooide de laatste een zodanige activiteit dat in korte tijd het aantal aanhangers van de NSB onder de gemeenteamtbanen flink toenam. Mede als gevolg hiervan stond in augustus 1942 ruim zeven procent van de 3.274 gemeenteamtbanen als lid of sympathisant bij de NSB geregistreerd. De NSB-leden waren ongelijk over het gemeentebestuur verdeeld: het College van Burgemeesters en Wethouders bestond volledig uit NSB-ers, het personeel van de Secretarie voor achttien procent, dat van Sociale Zaken voor zestien en een half procent, de Luchtbescherming voor dertien procent, Gemeentewerken voor twaalf procent en het distributiekantoor voor tien procent (Huizing & Aartsma 1986: 54).

De Utrechtse politie, die zoals de politie in heel Nederland bij de uitvoering van de jodendeportaties nauw was betrokken, vormde een verhaal apart. Van Ravenswaay toonde van begin af aan veel belangstelling voor het Utrechtse korps. Toen op 21 april 1942 hoofdcommissaris D. Schuitemaker van zijn functie werd ontheven en de NSB-er W.H. Fransen als waarnemend hoofdcommissaris werd aangesteld, blies de laatste in overeenstemming met de opdracht van Van Ravenswaay om meer toezicht op het personeel te houden de rechercheafdeling Centrale Controle nieuw leven in.³¹ Na een onderzoek naar de houding van de Utrechtse politie tegenover de bezetter werden vervolgens 39 van de 359 politiemannen geschorst (Vernooij 1985: 84).³² Van deze 39 dien-

ders werden er per 4 juni 1942 uiteindelijk 26 ontslagen.³³ Het korps werd op sterkte gehouden met de komst van het Politiebataljon Utrecht, 25 in Schalkhaar geschoolde agenten die diezelfde maand in een schoolgebouw aan de Waterstraat werden gelegerd. Sommigen van hen zouden hun commandant Frederik Albert Ranft gaan assisteren bij de uitvoering van de aan hem door de Utrechtse politieleiding opgedragen vorming van het korps in Duitse zin. Hiertoe kregen de geüniformeerde Utrechtse agenten onderricht in zang en exercitie op het Veemarktplein.³⁴

Per 1 augustus 1942 werd Fransen als hoofdcommissaris opgevolgd door de NSB-er G.J. Kerlen. Waarschijnlijk als gevolg van diens positieve actie nam het aandeel NSB-ers onder de 358 Utrechtse agenten snel toe: van negen procent op 1 augustus 1942 tot iets meer dan dertien procent op 1 december van dat jaar (Huizing & Aartsma 1986: 54). De Utrechtse politie werd als gevolg hiervan steeds meer een instrument in handen van de bezetter. Voor agenten die niets van het nazisme wilde weten, werd het steeds moeilijker dienstbevelen slecht of niet uit te voeren en afwijkende meningen te laten horen (Van der Leeuw 1995: 28). Meer opportunistisch ingestelde agenten zagen in het optreden van hun NSB-collega's bovendien een aanleiding in nazistische richting op te schuiven. Zij gaven zich bijvoorbeeld op voor het begeleiden van transporten van joden van Utrecht naar Westerbork zeggende dat als zij het niet deden een ander het wel zou doen. Belangrijk was hierbij dat het begeleiden financieel aantrekkelijk was gemaakt en dat het een zak met goed belegde boterhammen opleverde (Vernooij 1985: 67-68).

De onrust die begin 1943 onder de Utrechtse agenten ontstond naar aanleiding van het voorlezen in de kerken van een herderlijke brief waarin onder meer het meewerken aan de vervolging van joden als 'in geweten ongeoorloofd' werd bestempeld, maakte duidelijk dat de bovengenoemde ontwikkelingen ook tot polarisatie en weerstand binnen het korps leidden (Aukes 1956: 406-422). De Duitsers en Kerlen gegrepen deze gelegenheid aan hier korte metten mee te maken en het korps te zuiveren. In eerste instantie hadden 180 agenten verklaard niet langer bereid te zijn joden en jeugdigen op te halen. Nadat zij bedreigd en onder zware druk waren gezet, zwichtten allen op in eerste instantie vijftien, in tweede instantie 23 agenten na (Vernooij 1985: 89-96). Zij moesten nu onderduiken, want de jacht op hen was geopend. Een belangrijke kiem van verzet in het korps was hiermee uit de weg geruimd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze crisis niet leidde tot complicaties bij het afvoeren van de resterende 400 (Van Dam 1985: 97-98) legaal verblijvende joden in april 1943. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het Politiebataljon en de hier ondergebrachte Vrijwillige Hulppolitie assistentie verleenden.³⁵

Het was overigens niet alleen de Utrechtse politie die de Duitse opdrachten in dit verband uitvoerde. Dat deed de afdeling van de Joodse Raad in Utrecht ook. Opge-

30. Verklaringen J. van ter Kuilen, L. Swaab, P.W. van Sante. Pv. 4-6-1946. MvJ, CABR: 64583.

31. Order 416. 'Het Utrechts Archief', archief directeur, na 1862 hoofdcommissaris van politie: 6; verklaring W.J. Fransen, pv. 20-11-1947. MvJ, CABR: 379. Net zo min als Ter Pelkwijk de Duitsers onwelgezinnd was (Melching 1995: 55 anders: Ter Pelkwijk 1950: 75), was Schuitemaker dat (zie pv. 24-4-1947. Het Utrechts Archief, archief directeur, na 1862 hoofdcommissaris van politie: 10). Desondanks werden zij vervangen, waarschijnlijk omdat de bezetter en de NSB de hoge posities in het gemeentebestuur door NSB-ers bezet wilde hebben (vgl. Melching 1995: 6 en Ter Pelkwijk 1950: 75).

32. Sterktestaten. 'Het Utrechts Archief', archief directeur, na 1862 hoofdcommissaris van politie: 9.

33. Order 438, gepubliceerd in Vernooij 1985: 87. Een systematische zuivering van de politie was dit niet (Smeets 1988: 25-26).

34. Diverse verklaringen in pv. 12-10-1946 en pv. 7-7-1948. Nationaal Archief, 2.09.54: 4949.

35. Pv. 7-7-1948, ibidem.

vraagde informatie over de afstamming werd aan de Duitsers verstrekt, aan pogingen van joden zich administratief onzichtbaar te maken werd niet meegewerkt. Ook mensen die door de in de voorgaande jaren agressief leden wervende Nederlands Israëlitische Gemeente Utrecht – waarvan de leiding in Utrecht dezelfde was als die van de Joodse Raad – op eigen houtje in haar registers waren ingeschreven en als gevolg hiervan nu volgens de Duitsers ‘vol’jood waren, hoefden niet op medewerking te rekenen. Daarnaast maande de Raad eenieder zich aan de Duitse voorschriften te houden, zich op het opgegeven tijdstip te melden en op het opperwezen te vertrouwen. Onderduiken werd ten strengste afgeraden (Van Dam 1985: 60-61 & 117-118). Joden die desondanks besloten onder te duiken, hadden hulp nodig. Afgaande op de literatuur zou de doorsnee Utrechenaar niet geneigd zijn geweest de joodse medeburger een helpende hand te reiken (Verhoeven 1995: 176), al dan niet als gevolg van antisemitisme (Van Dam 1985: 111-112).

Het voorgaande is echter niet in overeenstemming met de relatief gunstige overlevingskans die de joden in de gehele provincie Utrecht hadden: de onderduikers onder de overlevenden, van wie velen zich in de stad Utrecht zelf lijken te hebben verborgen,³⁶ vonden immers hulp.³⁷ Dit zal kleinschalige hulp zijn geweest, want de meer georganiseerde vormen van verzet waren in de Domstad niet bijzonder sterk ontwikkeld (Melching 1995: 53) en kwamen ook nog eens erg laat op gang. In oktober 1943 verstrekte de LO in deze stad slechts 75 bonkaarten en in 40 gevallen financiële hulp (Van Riessen, Van der Haar & Van Aerde 1989: deel 1, 243). Toen was driekwart van de Utrechtse joden die de oorlog niet zouden overleven reeds omgekomen.

De hierboven behandelde omgevingsfactoren kunnen dus geen verklaring zijn voor de gunstige overlevingskans van de joden in de hele provincie Utrecht vergeleken met de rest van het land. Ze zouden eventueel wel het verschil in overlevingskans tussen de joden uit de Domstad en die uit de rest van de provincie kunnen verklaren. Maar of dit zo is, is op basis van de literatuur niet vast te stellen. Waar wel iets meer over kan worden gezegd, is een factor die verantwoordelijk zou kunnen zijn geweest voor het forse verschil tussen het landelijk gemiddelde percentage overlevende joden en dat voor de provincie Utrecht. Zelfs van joden die in deze provincie relatief ongunstige achtergrondkenmerken hadden, was de overlevingskans vergeleken met joden uit de rest van het land gunstig.³⁸ Dit lijkt samen te hangen met de wijze waarop de jacht op ondergedoken joden verliep.

36. 'Lijst van in Utrecht geregistreerde Joodsche onderduikers' en 'lijst van in Utrecht geregistreerde onderduikers'. NRK, IB: Westerbork, 33. Beide lijsten lijken hoofdzakelijk op joden betrekking te hebben. Ze tellen in totaal 435 mensen. Daarnaast vonden veel van de arrestaties van ondergedoken joden in de provincie Utrecht in de Domstad zelf plaats. Volgens Verhoeven 1995: waren er in augustus 1944 zo'n 1.700 onderduikers in Utrecht waarvan 300 tot 400 joden – deze schatting is dus iets te laag.

37. Wetenschappelijke literatuur met betrekking tot de jodenvervolgving heeft opvallend vaak een teleologisch karakter: er wordt naar een verondersteld laag percentage overlevenden toegewerkt waarbij vooronderstellingen met resultaten en hypothesen met verklaringen worden verward. Dat lijkt ook hier het geval.

38. Vergelijk tabel 9.11 en figuur 1.1 in hoofdstuk 1.

4. Vervolgers

Gedurende de bezetting van Nederland doken tenminste 27.995 joden onder van wie er uiteindelijk minimaal 11.895 alsnog werden gearresteerd.³⁹ Het precieze aantal onderduikers onder de joden uit de provincie Utrecht is niet bekend, maar aangezien 50,2 procent van de 3.780 joden uit deze provincie de oorlog overleefde, moet het relatief groot zijn geweest. Van de ondergedoken joden uit deze provincie werden in de periode van 21 april 1943 tot en met 2 september 1944 tenminste 234 gearresteerd.⁴⁰ Een deel van deze joden was ondergedoken buiten de provincies Noord-Holland en Utrecht, het ressort van de *Außenstelle* Amsterdam, en werd daar gepakt: negentig van de 234 onderduikers om precies te zijn. De overige 144 werden gearresteerd binnen deze twee provincies. Hoeveel joden van buiten de provincie Utrecht afkomstig waren, er binnen onderdoken en vervolgens werden gearresteerd, is onbekend.

4.1 Centrale Controle

Verantwoordelijk voor de opsporing van de ondergedoken joden in de provincie Utrecht was de onder leiding van *Sturmbannführer* en *Kriminalrat* Willy Lages staande *Außenstelle* Amsterdam van de *Sipo* en de *SD*. Voor de waarneming van de politietaken van deze *Außenstelle* in de provincie Utrecht werd enkele maanden na het begin van de jodendeportaties een *Polizeipost* in de Domstad gevestigd. Wat de aanhouding van joden betreft, waren de *Polizisten* daarvan weinig actief. Voor zover valt na te gaan, hebben zij tot de zomer van 1943 nauwelijks joden gearresteerd.⁴¹ Indien de *Polizeipost* via de lopende onderzoeken, meldingen uit het bezettingsapparaat, de – veelal anonieme – verraadbrieftjes van Nederlanders of op andere wijze op het spoor kwam van ondergedoken joden, dan werd dit gemeld aan de Utrechtse politie. Die zorgde vervolgens voor de arrestatie en de overbrenging naar de *Außenstelle* Amsterdam. Van daaruit werden de joden op transport gezet naar Westerbork. Voor het overgrote deel van hen was het de laatste halte voor de vernietigingskampen.

Binnen de Utrechtse politie was de rechercheafdeling Centrale Controle van juli 1942 tot begin 1944 belast met de behandeling van zaken die betrekking hadden op joden uit de hele provincie die zich op enigerlei wijze strafbaar hadden gemaakt. Niet dat agenten en rechercheurs van andere afdelingen geen joden arresteerden,⁴² maar Centrale Controle legde zich hier speciaal op toe. De afdeling was oorspronkelijk in 1931 opgezet om toezicht te houden op het politiepersoneel. Als onderdeel van de zuivering van het Utrechtse politieapparaat in 1942 werd zij gereorganiseerd en werd de NSB-er Jan Smorenburg, de oprichter en het plaatselijke hoofd van het Rechtsfront, met de leiding belast.

39. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 5.

40. Lijsten van in Westerbork afgeleverde 'S'-gevallen van voor deze datum zijn niet bekend. Zie hoofdstuk 3. In totaal gaat het om 292 gearresteerde joden die een plaats in de provincie Utrecht als laatste officiële woonadres hadden. Naar schatting tachtig procent van hen was als onderduiker gearresteerd.

41. Verklaring H.L.E. Thie, pv. 17-12-1948. MvJ, CABR: 64468. Aanwijzingen voor het tegendeel zijn niet gevonden.

42. Zie stukken in 'Het Utrechts Archief', archief directeur, na 1862 hoofdcommissaris van politie: 10.

Hoewel de vader van de in 1900 geboren Smorenburg ook lid was geweest van het Utrechtse politiekorps, zag het er aanvankelijk niet naar uit dat zijn zoon Jan in zijn voetsporen zou treden. Smorenburgs interesse lag meer bij tekenen en schilderen. Aangezien hij talent had, kreeg hij al op de lagere school hierin extra onderricht. Op twaalfjarige leeftijd kwam hij vervolgens terecht op een atelier voor kerkelijke kunst waar hij een opleiding tot glaskunstschilder volgde. Toen Smorenburg na de afronding hiervan en de vervulling van zijn militaire dienstplicht geen emplot kon vinden in de kunsten, zocht hij alsnog zijn heil bij de Utrechtse politie. Met succes: per 1 september 1921 werd hij als agent in straatdienst aangesteld. Ruim negen jaar later, in 1930, promoveerde hij vervolgens naar de recherche. In de laatste jaren voor de oorlog was Smorenburg hier onder meer belast met het onderzoek naar strafbare en vermeend strafbare feiten gepleegd door of ten nadele van NSB-ers. Als gevolg hiervan kwam hij naar eigen zeggen in aanraking met diverse kopstukken van deze beweging. Het ge-houzee en de fascistengroet zouden hem niet erg hebben aangestaan, maar desalniettemin kwam hij langzamerhand in NSB-vaarwater terecht. De tientallen onderzoeken met betrekking tot steunfraude die hij in deze tijd ook deed, hadden hem met de neus op de bittere armoede van de jaren dertig gedrukt. Dit zou bij hem de overtuiging hebben doen postvatten dat er iets aan de samenleving moest veranderen.⁴³

Een gelegenheid om hierin een rol te spelen leek met de bezetting van Nederland gekomen. Nam Smorenburg in de meidagen van 1940 nog deel aan het preventief oppakken van NSB-ers en Duitsers, in november van dat jaar was hij reeds medeoprichter en voorzitter van de kring Utrecht van het Rechtsfront, een nazistisch georiënteerde beroepsorganisatie voor politieagenten. In februari 1941 trad hij vervolgens tot de beweging toe. Ondanks het feit dat hij nu binnen het korps voor de NSB propaganda begon te maken, leed zijn populariteit hier niet onder.⁴⁴ Tegenstanders van de NSB of de Duitsers konden dan ook zonder gevaar in zijn bijzijn voor hun mening uitkomen: iets anders dan met hen in discussie gaan deed hij niet.⁴⁵

Smorenburgs carrière ontwikkelde zich ondertussen voorspoedig. Hij was zich beroepshalve ook na zijn toetreding tot het georganiseerde nazisme bezig blijven houden met de behandeling van NSB-zaken, een combinatie van activiteiten lag daarmee voor de hand. In december van 1941 werd Smorenburg kringrapporteur van het NSB-orgaan 'Algemeen Toezicht Leden' en begon hij met gebruikmaking van de politiearchieven onderzoek te doen naar de antecedenten van bestaande en aankomende NSB-leden.⁴⁶ Bij de politie werd hij vervolgens in april 1942 aangesteld als het hoofd van Centrale Controle. Hij was daar het enige NSB- en Rechtsfrontlid;⁴⁷ hoewel met de gezindheid van de rechercheurs rekening was gehouden, was kwaliteit bij hun uitvoer-

43. Verklaring J. Smorenburg, pv. 27-7-1948. MvJ, CABR: 379.

44. Verklaring W.H. Fransen, ibidem.

45. Verklaring W.J. Arendsen, pv. 27-7-1948. Ibidem.

46. Verklaring J. Smorenburg, ibidem.

47. Ledenlijst Rechtsfront Utrecht d.d. 24-5-1943. MvJ, CABR: 64468. Kapitein P.I.M. Thijssen maakte op grond van zijn NSB-lidmaatschap korte tijd deel uit van de afdeling.

kiezing het uitgangspunt geweest. De rechercheurs werden overigens gunstig gestemd doordat hun overplaatsing een promotie betekende.⁴⁸

Aanvankelijk hield Centrale Controle zich alleen bezig met het toezicht op het politiepersoneel. Toen echter bleek dat de rechercheurs hier geen dagtaak aan hadden en de andere rechercheafdelingen bovendien met werk werden overladen, werd Centrale Controle tevens belast met de behandeling van kleine politieke delicten zoals zwarte handel en hamsterzaken. Een van de rechercheurs, J.G.v.C., zou hiertegen hebben geprotesteerd omdat dergelijke zaken niet tot het taakveld van Centrale Controle behoorden, maar zonder succes.⁴⁹ Het bleek slechts een eerste stap. Vanaf het begin van de deportaties van de joden naar de vernietigingskampen in juli 1942 belastte hoofd-commissaris Kerlen Centrale Controle namelijk met het opsporen en arresteren van ondergedoken joden.⁵⁰ Dit was overigens tijdens de afwezigheid van Smorenburg, want die was op dat moment aankomende agenten van de Vrijwillige Hulppolitie in de Arnhemse Saxen Weimarkazerne aan het trainen.

Na het opsporen van de joodse onderduikers even te hebben aangezien, besloot één van de rechercheurs zich te laten overplaatsen. Hoewel zijn betrokkenheid beperkt was gebleven tot het opstellen van rapporten over de arrestanten en hun bezittingen,⁵¹ had hij er toch genoeg van gekregen. Het karakter van de afdeling was hem te pro-Duits en te pro-NSB geworden. Bovendien wist hij dat de gedeporteerde joden naar Polen werden gedeporteerd en dat ze het daar 'bar slecht' hadden: al met al redenen genoeg om ermee op te houden.⁵² Hij werd vervangen door C.v.T.

Smorenburg, die in de nazomer van 1942 teruggekeerde uit Arnhem, was er ook van op de hoogte dat het voor de naar Polen gedeporteerde joden 'geen plezier-reis' was.⁵³ Veel problemen had hij daar echter niet mee. Hij kon zich ook wel voorstellen 'dat bepaalde groepen van de bevolking als gevaarlijk werden beschouwd en uit de samenleving werden verwijderd.' In de meidagen van 1940 waren dat 'N.S.B.-ers en Duitsers, even later ... Engelsen en Canadezen ... weer later Bijbelvorsers, Communisten, Studenten, Officieren en soldaten van het Nederlandse leger en tenslotte joden.' Zijn eigen rol daarin zag hij als louter 'menschengrijper'. 'Een brugwachter draait zijn brug open en kijkt niet of het schip wat moet passeeren een Nederlandsche of een Duitse boot is; een telefoonjuffrouw brengt verbindingen tot stand en vraagt niet of die verbinding misschien nadeel voor een ander mensch in zich houdt; een machinist van een trein moet zijn trein rijden en vraagt zich toch niet af of er in die trein mensen zitten die hun ongeluk tegemoet gaan'.⁵⁴ Ook C.v.T. zag het ophalen van joden niet als iets bijzonders: 'ik heb deze taak steeds als een politionele taak gezien, zoals tijdens de

48. Voor een foto van de rechercheurs zie Vernooij 1986: 85

49. 'Samenvatting van mijn gedane werkzaamheden, voor en tijdens de bezettingsjaren, bij de Utrechtse politie'. MvJ, CABR: 379.

50. Rapport over Centrale Controle van W.A. Tieman d.d. 3-5-1946. Ibidem.

51. Verklaring W.H. Fransen. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder gerechtshof te Amsterdam van 24-2-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenburg. Ibidem.

52. Verklaring J.J. Heidinga, ibidem.

53. Verklaring J. Smorenburg, pv. 27-7-1948. Ibidem.

54. Ongedateerde verklaring J. Smorenburg. MvJ, CABR: 379.

Duitse bezetting van ons land door de politie in het algemeen zoveel is gedaan ter naleving van de verordeningen, die hier door de Duitsers waren in het leven geroepen.’⁵⁵

Bij het jagen op joden werkten de leden van Centrale Controle veelal op basis van opdrachten van hoofdcommissaris Kerlen via welke de meldingen vanuit de bevolking aan de Utrechtse politie werden doorgegeven. Daarnaast maakten ze gebruik van directe meldingen van het publiek, kregen ze via de pro-Duitse Verbindingsafdeling van het Utrechtse politiekorps opdrachten van de *Sipo* en deden ze zelf speurwerk. Tot begin 1944 werden vele tientallen joden gearresteerd en na verhoor overgebracht naar de *Außenstelle* in Amsterdam.⁵⁶

Kerlen liet Centrale Controle bij het jagen op joden zelfstandig opereren. Hoewel hij elke dag bij Smorenburg en diens medewerkers kwam koffiedrinken, maakte hij van het toezicht op de direct aan hem ondergeschikte afdeling weinig werk. De ruimte die Centrale Controle als gevolg hiervan kreeg, werd door de rechercheurs benut om in toenemende mate naar eigen goeddunken te handelen. Dit betekende aan de ene kant dat ze financieel probeerden te profiteren van de vervolging, aan de andere kant dat ze hun slachtoffers tegemoet begonnen te komen.

Het begon met een verzoek van de Utrechtse afdeling van de Joodse Raad om toegang te krijgen tot de gearresteerde joden. Om te voorkomen dat de arrestanten onvoorbereid op transport naar Amsterdam en verder zouden worden gezet, wilde de Joodse Raad hen voorzien van de noodzakelijke gebruiksartikelen. Frits Elzas, vicevoorzitter van de Joodse Raad te Utrecht, onderhield hiervoor het contact met Centrale Controle. Hij moet een flinke indruk hebben gemaakt op de rechercheurs, want hij kreeg van hen niet alleen vrije toegang tot het politiebureau, maar vond hen ook bereid dubbelspel te spelen. Meerdere malen werd Elzas door Smorenburg of diens medewerkers J.G.v.C. en C.v.T. gewaarschuwd als er arrestaties op til waren.⁵⁷ Daarnaast werkten zij soms mee aan de invrijheidstelling van reeds gearresteerde joden. De ene keer gebeurde dit belangeloos, in andere gevallen moest Elzas Smorenburg hiervoor betalen.⁵⁸ Wat dat betreft was de laatste nogal onvoorspelbaar, want in sommige gevallen weigerde hij een aangeboden beloning.⁵⁹ Tegelijkertijd ging Smorenburg in zijn pogingen reeds gearresteerde joden weer vrij te krijgen soms verder dan strikt noodzakelijk was als zijn oogmerk slechts was geweest er zelf van te profiteren. Zo adviseerde hij een gearresteerde joodse man wiens vrijlating niet meer mogelijk zou zijn geweest in Amsterdam naar de leider van de jodenafdeling IV-B4, *Untersturmführer* en *Kriminalse-*

55. Verklaring C.v.T., pv. 1-4-1948. Ibidem.

56. Van de geschatte 144 joodse onderduikers uit de provincie Utrecht die binnen het ressort van de *Außenstelle* Amsterdam werden gearresteerd, werden er ongeveer 68 opgepakt in de periode van 21 april 1943 tot 1 februari 1944.

57. Verklaringen J. Herschel en A. de Haas. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam van 24-2-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenburg. MvJ, CABR: 379. Verklaring J. van Gelder. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam van 3-4-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenburg. Ibidem.

58. Verklaringen J. Herschel en A. de Haas. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam van 24-2-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenburg. Ibidem. Zie ook Van Dam 1985: 112.

59. Verklaring J.G. Herschel. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam van 24-2-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenburg. MvJ, CABR: 379.

ekretär Rudolf Hassel te vragen en hem te zeggen dat hij als informant voor Smorenburg werkte. Dat deed de man. Het resultaat was dat hij, na geruime tijd in de Hollandse Schouwburg vast te zijn gehouden, niet naar een vernietigingskamp werd gedeporteerd, maar via Vught in het concentratiekamp Sachsenhausen terecht kwam en daar de oorlog overleefde.⁶⁰

Naast het feit dat joden soms werden geholpen, werden onderduikverleners en helpers geregeld ongemoeid gelaten. Een methode die hierbij vaak werd toegepast, was de betrokkenen bij aanhouding een verklaring te laten ondertekenen waarin zij stelden de bij hen gearresteerde joden zelf te hebben aangegeven. In dergelijke gevallen gingen onderduikverleners namelijk vrijuit. Soms vervalste Smorenburg in dit verband zelfs ongevraagd de benodigde handtekening van de onderduikverlener.⁶¹

Een verhaal apart was de houding die Centrale Controle aannam tegenover ondergedoken joodse kinderen. Hoewel het precieze aantal gevallen waarin werd geholpen onbekend is, is duidelijk dat Centrale Controle de aangetroffen kinderen vaak bij hun onderduikouders liet. Vaak ook brachten Smorenburg en Elzas de kinderen naar het kantoor van de Joodse Raad in Amsterdam. Daar zorgden contacten van Elzas dat de kinderen aan een nieuw onderduikadres werden geholpen.⁶² In minstens één geval haalden Elzas en Smorenburg bovendien twee joodse kinderen uit de crèche tegenover de Hollandse Schouwburg. Dit konden zij zonder problemen doen omdat de twee agentes van de Utrechtse Kinderpolitie, die de kinderen daar kort tevoren hadden afgeleverd, hadden verzuimd hen in de Hollandse Schouwburg te laten registreren.⁶³

Dergelijke ‘goede’ daden mogen echter niet verhullen dat Smorenburg en zijn collegae verantwoordelijk waren voor de arrestatie en deportatie van tientallen joodse onderduikers. Als hun oogmerk louter was geweest joden te helpen, hadden zij veel meer kunnen doen.⁶⁴ Of kunnen laten: minstens één op straat herkende en vervolgens gearresteerde joodse man die niet wilde zeggen waar hij ondergedoken was geweest, werd tijdens een verhoor zo ernstig mishandeld, dat hij het bewustzijn verloor.⁶⁵ Bovendien wilde in ieder geval Smorenburg financieel profiteren van ondergedoken joden. Zo beloofde hij eens aan onderduikverschaffers van een joods meisje een percentage als premie te zullen betalen als zij zouden vertellen waar haar grootmoeder

60. Ibidem. Herschel was een ‘vol’jood die zich tot ‘kwart’jood had weten te laten herclassificeren. Wegens hulp aan ondergedoken joden was hij gearresteerd en dreigde daardoor als ‘vol’jood te worden behandeld. Herschel ontmoette in de Hollandse Schouwburg Smorenburg nog een paar keer. Hij had zo de gelegenheid hem te vragen of hij zijn – Herschels – vrouw, die, na door Smorenburg c.s. te zijn gearresteerd was overgebracht naar Amsterdam en bij vertrek naar Westerbork in Amsterdam was ontsnapt, met de auto naar Utrecht terug wilde brengen. Dat deed Smorenburg.

61. Verklaring J. Smorenburg, pv. 27-7-1948. MvJ, CABR: 379; verklaring W.H. Fransen. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam van 24-2-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenburg. Ibidem; diverse verklaringen in pv. 12-9-1946. Ibidem.

62. Dit waren vermoedelijk Max Plotske en Veronica Woudhuizen. Zij overleefden de oorlog niet, Elzas evenmin. Elzas werd regelmatig door Smorenburg naar Amsterdam gebracht om er zaken te regelen voor de joden in Utrecht. Het was met deze ritten dat de kinderen werden meegesmokkeld. Zie de verklaringen van J.G. Herschel, M. de Haas, S. Vogelstein, F. de Lange en K. Oudkerk. Pv. 29-11-1948. MvJ, CABR: 379.

63. Verklaringen M.L.J. den Toom, P.J. Piek en J. Smorenburg. Pv. 14-1-1946. ‘Het Utrechts Archief’, archief directeur, na 1862 hoofdcommissaris van politie: 10.

64. Verklaring J.G. Herschel, pv. 20-11-1947. MvJ, CABR: 379.

65. Verklaring P. Wolff. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam van 3-4-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenburg. Ibidem. Smorenburg erkende tijdens zijn proces arrestanten wel eens een ‘tik’ te geven als zij niet bekendden.

haar geld had verborgen.⁶⁶ Daarnaast werkte Smorenburg samen met de onderduikmakelaar D.E.

D.E. verdiende zijn brood met andermans nood: hij had een commerciële bemiddelingsorganisatie opgezet die joden aan onderduikplaatsen hielp. De bij de organisatie aangesloten onderdakverleners deden dit voor het geld. Om de joden dit zo snel mogelijk afhandig te maken, liet D.E. hen niet alleen grote bedragen vooraf neertellen, maar bracht hij ze bovendien hoge verblijfskosten in rekening. Uiteindelijk ging hij ertoe over het hele vermogen van de betreffende joden op te eisen, zogenaamd om het te 'beheren'. Van dit geld leefde hij en zijn naaste medewerker op grote voet. De bron bleek echter niet onuitputtelijk: op een gegeven moment raakte het geld op. D.E. kon toen de bij zijn organisatie aangesloten onderduikverleners hun maandelijkse toelage niet meer betalen. Een lastig probleem. Rond deze tijd kwam D.E. in contact met Smorenburg en hij besloot zich door de rechercheur uit de brand te laten helpen. D.E. gaf Smorenburg een lijst waarop ongeveer vijftien van de door hem van een onderduikplaats voorziene joden stonden. Dit waren 'slechte' joden: die moesten worden weggehaald. Zijn 'goede' joden wilde hij nog wel blijven helpen. Welke joden 'goed' en welke 'slecht' waren, hing af van hoeveel geld zij nog bezaten.⁶⁷

Eind september 1943 liep Smorenburg tegen de lamp. Niet vanwege de hulp die hij joden bood, maar vanwege de diefstal van hun bezittingen.⁶⁸ Enkele door hem gearresteerde joden hadden hierover bij de Sipo in Amsterdam hun beklag gedaan. Bij een vervolgens ingesteld onderzoek werden in Smorenburgs woning verscheidene eigendommen van joden teruggevonden. Smorenburg werd als gevolg hiervan in arrest genomen en ontslagen bij Centrale Controle. Na een half jaar in voorarrest te hebben gezeten, werd hij door het SS- und Polizeigericht te Velp veroordeeld tot de duur van het voorarrest. Hierna werd hij naar het politiekorps in Den Haag overgeplaatst.⁶⁹ Als vervanger van Smorenburg werd bij Centrale Controle door bemiddeling van de voormalig waarnemend hoofdcommissaris Franssen J.v.J. benoemd, een oud-Oostfrontstrijder en de leider van de kring Utrecht van de Germaansche SS in Nederland. Onder diens

66. Diverse verklaringen in pv. 7-4-1946. Ibidem.

67. Diverse verklaringen in pv. 12-9-1946. Ibidem Volgens D.E. werd Smorenburg betaald om met hem mee te werken, Smorenburg zelf beweerde door D.E. te zijn gehanteerd.

68. Tijdens zijn proces bekende hij geregeld te hebben gestolen. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam van 24-2-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenburg. Ibidem. Illustratief voor de aantrekkingskracht die uitging van de bezittingen van ondergedoken joden is het feit dat Neerlands ideologische keurtroep, de Germaansche SS, zich in Utrecht op eigen houtje ook bezighield met de jacht op ondergedoken joden. Het was de SS-ers echter niet om de arrestatie van de mensen, maar om de inbeslagname van hun eigendommen te doen. Bij een nachtelijke inval op een adres waar een joodse vrouw was ondergedoken, bekommerden zij zich dan ook niet om haar, maar om haar spullen. Ze kreeg opdracht om te blijven waar ze was, de volgende dag zou ze wel worden opgehaald. Gelukkig wachtte ze dit niet af. Volgens Paul Fröhlich van de Sipo-Utrecht gebeurde het wel vaker dat de 'slechte honden' van de Germaansche SS huizen binnenvielen, zich voordoen als leden van de Duitse politie, hun oogmerk was hierbij te roven (pv. 31-1-1946. Ibidem). Dergelijke voorvallen vonden niet alleen in Utrecht plaats. In Amsterdam bijvoorbeeld gebeurde iets dergelijks in de nacht van 16 op 17 juli 1942. Een drietal beschonken Duitsers in het uniform van de Sipo 'mit platter Mütze' met in hun gezelschap tenminste één vrouw drong een aantal huizen van joden aan de Nieuwe Prinsengracht binnen. Onder bedreiging van een revolver eisten de Duitsers geld, mishandelden ze tenminste één man, namen van een tweede zijn persoonsbewijs af en braken bij een derde de ruiten. Onderwijl wonden ze er geen doekjes om wat de joden te wachten stond: 'Sie [...] sagten, die Juden müssten innerhalb 14 Tagen so wie so nach Russland abreisen und würden dort ermordet' (afschrift schrijven Asscher en Cohen aan *Hauptsturmführer* Blumenthal d.d. 17-7-1942. MvJ, CABR: 116).

69. Uiteindelijk kwam hij bij de politie in Amsterdam terecht waar hij voor de bevrijding nog wat diensten verleende aan het verzet. Diverse verklaringen in pv. 29-11-1948. Ibidem.

leiding werd de jodenjacht voortgezet. Hierbij werden onderduikverleners en ondergedoken joodse kinderen nog steeds wel ontzien.⁷⁰

4.2 De dood van Kerlen

De periode van de zomer van 1943 tot september 1944 vormde het hoogtepunt in de opsporing van ondergedoken joden in Utrecht. Tijdens dit tijdvak ging in de eerste plaats de Sipo zich intensiever met de jacht bemoeien, in de tweede plaats begon ook de Verbindingsafdeling van de Utrechtse politie zich op dit terrein te roeren. De omslag werd ingeluid met de dood van Kerlen: de hoofdcommissaris werd begin september 1943 op straat door het verzet doodgeschoten. De moord en het dezelfde maand afgekomen ontslag van Smorenburg waren belangrijke stappen in een bij de Utrechtse politie plaatsvindend radicaliseringproces dat ertoe leidde dat delen van het korps op een extremere wijze dan voorheen zouden trachten de Duitse belangen te dienen.⁷¹

Dit leek al direct naar voren te komen in de samenstelling van het driemanschap dat na Kerlens dood de leiding over de politie in Utrecht overnam. Officieel werd Kerlen vervangen door de NSB-politiemajoor L.C.J. Kruyne. Kruyne, voor de bezetting tot inspecteur van bewapening en commandant van de karabijnbrigade bij de Amsterdamse politie opgeklommen, steeg onder de vleugels van de Duitse heerschappij tot nog grotere hoogte. Via de functie van plaatsvervangend hoofd van de Amsterdamse ordepolitie werd hij leider van het Politiebataljon Amsterdam. Op 18 mei 1942 presenteerde hij het aan Himmler (Meershoek 1999: 218-220). Vervolgens werd hij hoofd van de Politieofficierscholen in Apeldoorn om per 1 maart 1943 te worden overgeplaatst naar Utrecht. Hier vond hij al snel aansluiting bij de NSB-politiekapiteins G. van Grootheest en P.I.M. Thijssen. In feite deelde hij met dit tweetal de leiding over de Utrechtse politie. In radicaliteit leken de drie politieofficieren weinig voor elkaar onder te doen: alle drie waren in Amsterdam of Utrecht al eerder bij de vervolging van joden betrokken geweest. Thijssen had in 1942 enige tijd deel uitgemaakt van Centrale Controle,⁷² Van Grootheest was in Amsterdam belast geweest met de taak het personeel aan te zetten tot anti-joodse maatregelen (Meershoek 1999: 183-186, 226) en Kruyne was nog actief als hoofd van het Politiebataljon Amsterdam toen dit voor het eerst op 6 augustus 1942 werd ingezet bij jodendeportaties (Meershoek 1999: 250 e.v.).

Van Grootheest spande wat fanatisme betreft de kroon. Toen hij het bebloede lichaam van de doodgeschoten Kerlen op staart had zien liggen, had hij diens NSB-lidmaatschapskaart in het bloed gedoopt met de woorden dat dat bloed gewroken diende te worden. Maar op wie? Op de conferentie die naar aanleiding van het doodschieten van Kerlen bij Mussert plaatsvond en waaraan onder andere Thijssen en Van Grootheest deelnamen, was besloten dat de NSB niet voor represailles tegen onschuldigen zou pleiten.⁷³ Van Grootheest dacht hier echter anders over. Op het hoofdbureau van

70. Diverse verklaringen in pv. 26-7-1946 en 16-10-1945. MvJ, CABR: 76720.

71. Deze moord vormde daarnaast de aanleiding voor de invoering van de *Silbertanne*-represaillemoorden. Zie hoofdstuk 3.

72. Order no. 416. 'Het Utrechts Archief', archief directeur, na 1862 hoofdcommissaris van politie: 6.

politie had hij de met bloed bevlekte NSB-lidmaatschapkaart voor Smorenborg en J.G.v.C. op tafel geworpen. Hij wilde dat de twee een gijzelaarlijst zouden opstellen. Hij ving echter bot: Smorenborg en J.G.v.C. weigerden een lijst te maken. Toen uiteindelijk de lokale NSB-kring voor Van Grootheest een lijst produceerde, weigerden Smorenborg en J.G.v.C. niet hem te verifiëren – naar eigen zeggen om erachter te komen wie erop stonden. Bij hun inspectie bleek het om diverse agenten te gaan, daarnaast nog legaal in Utrecht verblijvende joden en verder mensen die weinig betekenden maar zich de gram van de lokale NSB-kring op de hals hadden gehaald. Smorenborg en J.G.v.C. speelden een exemplaar van de lijst vervolgens aan Elzas door om via hem de betrokkenen te waarschuwen.⁷⁴

Een andere actie waarmee Van Grootheest zijn instelling demonstreerde, was zijn lidmaatschap van een *Abwehr*-sabotagegroep. Deze groep was opgezet door J.F.M.J.C. van Poppel, een man die in 1939 voorafgaand aan de Duitse inval in Nederland al een dergelijke sabotagegroep had geleid, en een Duitser, Klingenburg genaamd. De leden van de sabotagegroep moesten actief worden en aanslagen gaan plegen wanneer de geallieerden Nederland hadden bevrijd. Hiervoor werden de saboteurs uitgerust met buitgemaakte Engelse springstoffen en kregen ze maandelijks een toelage van 75 gulden betaald. Van Grootheest belangrijkste reden om hieraan deel te gaan nemen was naar eigen zeggen dat hij nu zijn hobby, jenever, makkelijker kon bekostigen. Maar de aard van de activiteit die hij koos om bij te klussen en het feit dat hij nog twee leden van het Utrechtse politiekorps overhaalde om zich ook aan te melden, geven aan dat er meer dan geld in het spel was.⁷⁵

Dat neemt niet weg dat Van Grootheest het geld goed kon gebruiken. Meteen vanaf de overplaatsing van Kruyne naar Utrecht was de driekoppige politieleiding vertier gaan zoeken in de vorm van alcohol en vrouwen. Dit deden zij niet alleen in de Utrechtse *cafés*, maar ook op feestjes met Duitsers. Drank werd zo al snel een gewoonte. Begin oktober 1943, ruim een maand na Kerlens dood, ging het mis. Het drietal zat bij de *Wehrmacht*-inkoper Mucke op het Domplein een flink aantal borrels weg te slaan dat hen door Mucke was voorgezet om de verkoop van een partij vochtig geworden sigaretten te vergemakkelijken. Plotseling werd er gebeld: het hoofdbureau van politie was overvallen en twee arrestanten, die daar voor de *Sipo* werden vastgehouden, waren bevrijd! Direct begaven de drie zich naar het Paardenveld, maar daar eenmaal aangekomen bleken ze te beschonken om aan een opsporingsactie leiding te kunnen geven. In plaats daarvan koelden ze hun woede op de bewakers van het hoofdbureau van wie er één in zijn maag werd gestompt. In overeenstemming met de oorspronkelijke taak die Centrale Controle had, toezicht houden op het politiepersoneel, richtten J.G.v.C. en

73. Zie verklaringen diverse betrokkenen in pv. 21-3-1947. Ibidem: 10.

74. Verklaring J. van Gelder aan wie Elzas dit vertelde. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam van 3-4-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenborg. MvJ, CABR: 379. Zie ook het door Smorenborg geschreven ongedateerde rapport. Ibidem. De represailles vonden uiteindelijk niet plaats, waarschijnlijk omdat de pleegster van de aanslag, Truus van Lier, kon worden gearresteerd. Zij werd later in Oranienburg gefusilleerd.

75. Diverse verklaringen in pv. 21-3-1947. 'Het Utrechts Archief', archief directeur, na 1862 hoofdcommissaris van politie: 10.

C.v.T. zich naar aanleiding van dit voorval tot de voormalig waarnemend hoofdcommissaris Fransen. Fransen, die inmiddels in de rang van majoor op het Directoraat-generaal van Politie werkte, stelde een onderzoek in naar de gedragingen van Kruyne, Van Grootheest en Thijssen. Zijn rapport was niet positief: een en ander leidde tot de schorsing en aansluitend het ontslag van het drietal. Fransen werd ondertussen opnieuw in Utrecht aangesteld als waarnemend hoofdcommissaris.⁷⁶

J.G.v.C. en C.v.T. maakten van Fransens terugkeer gebruik door hem om overplaatsing naar een andere afdeling te vragen. Hoewel Fransen toegestaan zou hebben dat zij hun activiteiten bij Centrale Controle staakten, weigerde hij formeel tot overplaatsing over te gaan. Hij meende dat niet te kunnen doen omdat zijn eigen aanstelling een waarnemende was: de nieuwe hoofdcommissaris zou hierover maar moeten beslissen.⁷⁷ Dit verzoek van J.G.v.C. en C.v.T. om overplaatsing stond waarschijnlijk niet los van de strafvervolgning van Smorenborg. Daarnaast was het ingegeven door het optreden van politieluitenant W. Sypkens, het hoofd van de Verbindingsafdeling. Sypkens, die zelf geen politieopleiding had maar uit het leger afkomstig was, trachtte de Verbindingsafdeling om te zetten in een verlengstuk van de Utrechtse *Sipo*. In dit verband probeerde hij J.G.v.C. en C.v.T. voor zijn karretje te spannen, maar zij voelden er weinig voor bij zijn radicale optreden betrokken te raken. Dit in tegenstelling tot de agenten J.T. en A.M.H.N. die Sypkens lijn door dik en dun volgden.⁷⁸

J.T. en A.M.H.N. hadden evenmin als Sypkens een politieachtergrond. Beiden waren tijdens de bezetting lid van de NSB, de WA en de Vrijwillige Hulppolitie geworden. Toen begin februari 1943 de Vrijwillige Hulppolitie werd gemobiliseerd, behoorden zij tot de 109 mannen die in de provincie Utrecht werden ingezet. De Vrijwillige Hulppolitie stond hier onder leiding van Ranft, het hoofd van het Utrechtse Politiebataljon. Aanvankelijk bewaakte een deel van de hulpagenten de huizen van vooraanstaande NSB-ers, maar gaandeweg werden zij steeds meer voor het politiewerk ingezet waarmee de agenten van het Politiebataljon waren belast. De opdrachten betroffen meestal straat-surveillance, het op transport stellen van joden en andere personen en het verlenen van assistentie aan de *Arbeitskontrollendienst*, de dienst die belast was met het arresteren van arbeidsinzetontduikers. Ranft stond hiervoor dagelijks in verbinding met het hoofdbureau en leverde op aanvraag het benodigde personeel.⁷⁹ J.T. en A.M.H.N. slaagden erin om zich in de uitvoering van de voornoemde werkzaamheden 'positief' te onderscheiden van hun kornuiten. Meer dan dat: niet alleen in diensttijd, maar ook in hun vrije tijd trokken de twee erop uit om joodse en andere onderduikers op te pakken.⁸⁰ Naar mag worden aangenomen was dat de reden dat beiden in maart

76. Verklaringen W. Fransen, P.I.M. Thijssen en L.C.J. Kruyne, ibidem; verklaring W. Fransen, pv. 20-11-1947. MvJ, CABR: 379.

77. J.G.v.C., 'Samenvatting van mijn gedane werkzaamheden, voor en tijdens de bezettingsjaren, bij de Utrechtse politie'. Ibidem.

78. Verklaring J.M.H.S., pv. 17-12-1948. MvJ, CABR: 64459.

79. Verklaringen F.A. Ranft en J.T., ibidem.

80. Verklaring F.A. Ranft. Ibidem. J.T. was gemotiveerd. Zo vertelde hij twee in januari 1944 gearresteerde jodinnen dat hij ze het liefst ter plekke zou doodschieten. Dat hij dat naliet was niet erg, zo zei hij, want ze zouden toch worden vergast (verklaring H. van Voorst, pv. 17-12-1948. MvJ, CABR: 64459).

1944 werden overgeplaatst naar de Verbindingsafdeling van de Utrechtse recherche. Hier gingen zij met of zonder Sypkens dagelijks op pad om arrestaties te verrichten, meestal in de avonduren of 's nachts.

Korte tijd later werd de Verbindingsafdeling door de per 1 maart 1944 in functie getreden hoofdcommissaris (politiepresident) en SS-er Willem van Groningen omgezet in de Bijzondere Recherche. Van Groningen, in 1941 nog leider van de Rotterdamse Inlichtingendienst die later als Groep X berucht zou worden,⁸¹ had ruim een jaar aan het Oostfront gediend (Van der Leeuw 1995: 28-29). Hij wist dus hoe hij de Duitsers ter wille moest zijn. Hij zette de Verbindingsafdeling om in de Bijzondere Recherche, legde haar uitsluitend toe op 'Duitse' zaken en breidde het personeel van de afdeling uit.⁸² J.G.v.C. en C.v.T. behoorden hier niet toe. Hun verzoek om overplaatsing werd door Van Groningen uiteindelijk gehonoreerd. Aanvankelijk had hij het nog wel afgewezen, maar toen J.G.v.C. en C.v.T. weigerden de joodse vrouwen uit het Diaconessenziekenhuis af te voeren, stemde hij alsnog toe.⁸³ Dit bleek het einde van Centrale Controle. De rechercheurs zouden zich tot de bevrijding met de 'normale' criminaliteit bezighouden terwijl hun chef J.v.J. naar de recherschool in Overveen werd gestuurd om zijn opleiding te voltooien.

4.3 De Sipo en de jodenjacht

Op de Polizeipost van de Sipo stonden de ontwikkelingen ondertussen ook niet stil. Lages bepaalde in de zomer van 1943 dat de Polizeipost voortaan het in weerwil van de geldende verordeningen niet inleveren van radio's zelf moest behandelen en niet meer, zoals gebruikelijk, mocht overgedragen aan de *Außenstelle* Amsterdam. De Utrechtse *Postenführer*, *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Hermann Ludwig Emil Thie, had in dit verband aan Lages gevraagd of hij hiervoor twee Nederlandse rechercheurs aan zijn dienst mocht verbinden. De inzet van Nederlandse rechercheurs bood grote voordelen: de Duitse beambten konden zich dan op de werkelijk belangrijke zaken blijven concentreren. Bovendien hoefden de Nederlandse rechercheurs geen taalbarrière te overwinnen en kenden zij de stad veel beter. Lages werd overtuigd en Thie kreeg zijn gewenste toestemming. Hij nam vervolgens contact op met hoofdcommissaris Kerlen om de rechercheurs Smorenburg van de Centrale Controle en T.J. van Straalen van de Verbindingsafdeling op zijn Polizeipost gedetacheerd te krijgen. Kerlen weigerde hen echter af te staan en schoof M.S. en J.V. als alternatieven naar voren.⁸⁴

M.S. en J.V. hadden wel oren naar de nieuwe klus. Beiden hadden een nationaal-socialistische en pro-Duitse instelling: de eerste was voormalig lid van de NSNAP, de tweede was lid van de NSB, het Rechtfront en begunstigend lid van de Germaansche SS

81. Zie hoofdstuk 3.

82. Verklaring J.T., pv. 17-12-1948. MvJ, CABR: 64459.

83. Verklaring J.G.v.C., pv. 20-11-1947. MvJ, CABR: 379. Zie ook de verklaring van A. de Haas, voorzitter van de Joodse Raad Utrecht, die van zijn hier verblijvende moeder hoorde dat J.G.v.C. de vrouwen had gespaard. Pv. van de terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam van 24-2-1949 inzake het proces tegen J.G.v.C., C.v.T. en J. Smorenburg. Ibidem.

84. Diverse verklaringen, pv. 17-12-1948. MvJ, CABR: 64468.

in Nederland. Daarnaast was J.V. naar eigen zeggen 'in die tijd [...] van mening, dat het voor de agenten van Politie in het algemeen, onder het nationaal-socialisme beter [...] was] in verband met hun bevorderingsmogelijkheden en ook, dat ons werk als agent van politie meer en op juister wijze [...] werd] gewaardeerd.'⁸⁵ Het tweetal ging direct aan het werk. Thie had van te voren gezegd dat de detachering maar een week of drie zou duren, totdat de hangende aangiften in radiozaken waren afgehandeld. Maar na drie weken bleek de aangiftebereidheid van de Utrechtse bevolking nog niet te zijn verminderd: de kennisgevingen over niet ingeleverde radio's bleven bij de Sipo binnenstromen. De achterstand in de bewerking van de zaken liep zelfs op naar een maand. Nadat de datum van het laatste generaal pardon in radiozaken in oktober 1943 was verlopen, bereikte de Sipo zelfs een stortvloed aan verraadbriefjes. Het feit dat mensen die hun radio niet hadden ingeleverd vanaf dat moment daadwerkelijk werden gearresteerd en konden worden bestraft met de inbeslagname van hun inboedel, stimuleerde blijkbaar diverse Utrechters de ogen nog eens goed de kost te geven en het oor tegen de scheidingswand met de burens te luisteren te leggen.⁸⁶ De detachering van J.V. en M.S. werd in dit verband voortdurend verlengd.⁸⁷

Als gevolg van hun telkens verlengde betrekking raakten J.V. en M.S. in toenemende mate betrokken bij het overige werk van de Sipo in Utrecht. J.V. begon in dit verband naar eigen zeggen met het overbrengen van overlijdensberichten aan de familie van mensen die omgekomen waren in de concentratiekampen – iets waar de Duitsers niet in geïnteresseerd zouden zijn geweest.⁸⁸ Waar zij wel in waren geïnteresseerd, was hulp bij de jacht op ondergedoken joden. Uiteindelijk zouden J.V. en M.S. zich hiermee steeds meer gaan bezighouden. In de praktijk betekende hun activiteit dat de Sipo in Utrecht nu zelf ondergedoken joden arresteerde als de melding bij haar binnenkwam en deze niet meer naar de Utrechtse recherche doorschoof.⁸⁹ Waarschijnlijk gebeurde dit mede in verband met het feit dat Thie per 1 februari 1944 voor straf naar Amsterdam werd overgeplaatst: hij was in beschonken toestand met een directoire over zijn uniformbroek in de goot van de Nachtegaalstraat aangetroffen (Ter Pelkwijk 1950: 43). In ieder geval was het onder zijn opvolger, *Untersturmführer* en *Kriminalobersekretär* Hermann Neumeier, dat de Sipo in Utrecht zich allengs meer bezighield met de opsporing en arrestatie van ondergedoken joden.

Na de oorlog schatte J.V. zelf dat hij tot de bevrijding in totaal ongeveer honderd joden had gearresteerd.⁹⁰ Dit deed hij veelal in samenwerking met M.S., later ook met de SS-er P.d.V. en de in september 1944 weer uit Overveen teruggekeerde en eveneens

85. Verklaring J.V., ibidem.

86. Deze gevallen van verraad zullen, net als het verraad van joden, waarschijnlijk slechts ten dele ingegeven zijn geweest door een nationaal-socialistische overtuiging. Onderzoek in Duitsland, waar de bronensituatie gunstiger is, heeft uitgewezen dat zelfs in dit land waar de nazi's op grote steun konden rekenen de grootste groep van aangiften bij de *Gestapo* in Düsseldorf uitvloeisel was van de dagelijkse strijd om het bestaan met lastige burens, vervelende echtgenoten, hinderlijke mede-erfgenamen en storende concurrenten. Zie hoofdstuk 3.

87. Diverse verklaringen, pv. 17-12-1948. MvJ, CABR: 64468.

88. 'Testament [J.V.]' d.d. 9-5-1945. Ibidem.

89. Verklaring J.v.J., pv. 31-1-1946. MvJ, CABR: 379. Deze verklaring heeft betrekking op de periode vanaf september 1944 toen J.v.J. bij de Utrechtse Sipo terecht kwam. Deze werkwijze was echter al eerder ingevoerd.

bij de Sipo gedetacheerde J.v.J.⁹¹ Ondanks het feit dat de voornoemde jodenjagers hun jacht op een aanzienlijk compromislozere wijze aanpakten dan de hiervoor behandelde Centrale Controle, iets wat niet alleen blijkt uit het feit dat zij bij de arrestaties geregeld geweld gebruikten, maar ook uit de omstandigheid dat er in de bronnen van slechts één geval sprake is waarin zij zich lieten overtuigen om een gearresteerde joodse familie niet over te brengen naar Amsterdam, en dan alleen na betaling van duizend gulden,⁹² leidde dit optreden uiteindelijk toch niet tot grote aantallen slachtoffers. De arrestaties vonden namelijk voor een groot deel na september 1944 plaats. De joden die in deze periode werden gearresteerd, werden in de regel nog steeds overgebracht naar Westerbork. Uit het *Judendurchgangslager* werden zij echter niet meer afgevoerd: ze zouden er de bevrijding beleven.

4.4 Bijzondere Recherche

Terwijl de Sipo zich in de jacht op joden steeds meer was gaan roeren, ging ook de per 1 maart 1944 opgerichte Bijzondere Recherche onder Sypkens voortvarend te werk. Volgens haar toenmalige administrateur bestond er bij de afdeling een vrij grote animo om te arresteren.⁹³ Waarschijnlijk had dit te maken met de mogelijkheden die het werk bood om zich te vergrijpen aan de eigendommen van arrestanten: vooral geld, sieraden, levensmiddelen en rookwaar werden ontvreemd. Wat dit betreft onderscheidde de Bijzondere Recherche zich duidelijk van haar voorloopster, Centrale Controle: er werden geen wederdiensten verleend. Bovendien was de Bijzondere Recherche veel gewelddadiger. Diverse rechercheurs bedienden zich bij de verhoren niet alleen van vuistslagen en geschop, maar ook van gloeiend hete kachels,⁹⁴ gummiknuppels, stokken en sabels om de gewenste inlichtingen en bekentenissen uit de verdachten te krijgen.⁹⁵ Ook in gevallen van ondergedoken joden was het optreden radicaler. Onderduikverleners werden niet ontzien maar gewoonlijk op transport naar de Sipo in Amsterdam gesteld. Alleen in bijzondere gevallen werd hiervan afgeweken.⁹⁶

Het lijkt erop dat Van Groningen toch niet zo gelukkig was met wat hij bij de Bijzondere Recherche had ontketend door een fanaticus als Sypkens er de leiding te geven. In ieder geval haalde hij in mei 1944 de politieonderluitenant F.M. uit Bunnik naar de Bijzondere Recherche en liet hem een rapport schrijven over de werkwijze bij deze afdeling. F.M. stelde vast dat er maar lukraak werd gearresteerd zonder dat dit politieel was te verantwoorden. Hierop onthief Van Groningen Sypkens van zijn functie en zette hem op een zijspoor. F.M. werd in zijn plaats als chef aangesteld en tot opperluitenant gepromoveerd.⁹⁷ Onder F.M.'s leiding veranderde er bij de Bijzondere

90. Van de geschatte 144 joodse onderduikers uit de provincie Utrecht die binnen het ressort van de *Außenstelle* Amsterdam werden gearresteerd, werden ongeveer 76 opgepakt in de periode van 1 februari 1944 tot de bevrijding in mei 1945. Klaarblijkelijk arresteerde J.V. ook joden die van elders komend in de provincie Utrecht onderdoken.

91. Verklaring J.V., pv. 17-12-1948. Ibidem.

92. Pv. 20-8-1947. MvJ, CABR: 76720.

93. Verklaring A.J. van Breukelen, pv. 4-12-1947. MvJ, CABR: 64459.

94. Verklaring H. Overeem, ibidem.

95. Diverse verklaringen, pv. 10-7-1948. Ibidem.

96. Verklaringen J.T. en J.M.H.S., pv. 18-1-1946. Ibidem.

Recherche echter niet veel.⁹⁸ Dat gebeurde pas nadat de opperluitenant op 5 september 1944 (Dolle Dinsdag) de benen had genomen naar Winschoten en werd opgevolgd door J.M.H.S.

J.M.H.S. had zijn sporen reeds verdiend bij Groep X van de Rotterdamse politie. Hij had hier onder meer geassisteerd bij het leeghalen van de woningen van gedeporteerde joden, een activiteit waaraan hij in ieder geval een aantal mooie kostuums had overgehouden.⁹⁹ Begin 1944 werd Groep X opgeheven en werd het grootste deel van het personeel opgenomen in het zogenaamde *Fahndungskommando*. Dit *Kommando* werd rechtstreeks verbonden aan de Rotterdamse *Außenstelle* van de Sipo en de SD. Na korte tijd hier te hebben gewerkt werd J.M.H.S. weggestuurd, mogelijk in verband met een sigarettendiefstal.¹⁰⁰ Eind maart 1944 kon hij echter alweer aan de slag, ditmaal bij de Bijzondere Recherche in Utrecht.

In de periode van september 1944 tot de bevrijding, de tijdspanne dat J.H.M.S. de leiding over de Bijzondere Recherche had, veranderde er het nodige aan het takenpakket van de rechercheurs. De jodenjacht kreeg minder prioriteit, niet alleen omdat er sowieso minder politieke zaken werden behandeld,¹⁰¹ maar ook omdat de explosieve toename van het verzet, de zwarte handel en de criminaliteit onder NSB-ers steeds meer aandacht opeisten.¹⁰² Het feit dat de Bijzondere Recherche begin 1945 verder werd versterkt met een tweetal agenten uit het Overvalcommando, het voormalige Politiebataljon, kon hieraan niets veranderen. De nu negen rechercheurs bleven hun tijd hoofdzakelijk besteden aan de bestrijding van het verzet, de zwarte handel en gevallen van plundering.¹⁰³ Voor joden was daarmee in Utrecht het grootste gevaar geweken. Zij die toch nog werden gearresteerd, werden na het vertrek van de laatste trein naar de kampen op 13 september 1944 niet meer gedeporteerd.

5. Conclusie

In dit hoofdstuk zijn een aantal zaken onderzocht waarvan de volgende drie het belangrijkste zijn: a) verschillen in de overlevingskans van joden uit de provincie Utrecht als gevolg van verschillen in hun achtergrondkenmerken, b) verschillen in de overlevingskans van joden uit de stad Utrecht vergeleken met die uit de rest van de provincie die zich niet laten verklaren uit achtergrondkenmerken maar mogelijk wel uit omgevingsfactoren en c) het verschil in de overlevingskans van joden uit de provincie Utrecht en de rest van Nederland als gevolg van het optreden van jodenjagers.

97. Verklaring F.M., pv. 17-12-1948. Ibidem. Toen Sypkens op 8 september 1944 voor de zuivelfabriek aan het Leidse Veer door het verzet werd gedood, had hij dus al niets meer te maken met de Bijzondere Recherche, terwijl zijn – voormalige – leiderschap hiervan de reden voor zijn liquidatie was.

98. Verklaringen J.T. en A.M.H.N. Ibidem.

99. Verklaring H.B., pv. 18-8-1945. MvJ, CABR: 10410A.

100. Ibidem.

101. Verklaringen J.T. en A.M.H.N., pv. 17-12-1948. MvJ, CABR: 64459. J.T. en A.M.H.N. waren van september tot november 1944 gedetacheerd bij de *Orpo* in Utrecht en daar belast met corveedienst.

102. Dit blijkt uit het activiteitenverslag over de werkzaamheden bij de Bijzondere Recherche van J.T. MvJ, CABR: 64468.

103. Maandrapporten Bijzondere Recherche 15 februari 1945 – 14 maart 1945 en 15 maart 1945 – 14 april 1945. MvJ, CABR: 64459. In maart 1945 werd het lid van de Bijzondere Recherche J.D.N.J. door het verzet gedood.

Wat de verschillen in achtergrondkenmerken betreft, is duidelijk geworden dat de volgende factoren significant positief met de overlevingskans samenhangen: van het vrouwelijk geslacht zijn, betaald werk hebben, een 'andere' nationaliteit hebben (of buiten de stad Utrecht de Poolse nationaliteit hebben), tot de hoogste sociaal-economische klasse of de klasse van 'niet-ingedeelden' behoren, binnen de stad Utrecht over een *Sperre* van de Joodse Raad beschikken, en buiten de Domstad wonen. De volgende factoren hingen daarentegen significant of bijna significant negatief met de overlevingskans samen: binnen de stad Utrecht wonen, van het mannelijk geslacht zijn, de leeftijd, de Duitse nationaliteit hebben of staatloos zijn, buiten de stad Utrecht de Poolse nationaliteit hebben, tot de op één na laagste sociale klasse behoren, een *Sperre* hebben op basis van ziekte en buiten de stad Utrecht een *Sperre* hebben vanwege de Joodse Raad.

De overlevingskans van joden in de Domstad was slechter dan die van de joden in de rest van de provincie Utrecht. Mogelijk was dit het gevolg van het feit dat de stad een voor joden relatief gevaarlijke verblijfplaats was vanwege de aanwezigheid van vele organen van de Duitse politie en de *Wehrmacht*, het feit dat Utrecht de nationaal-socialistische hoofdstad van Nederland was en de NSB in het bestuur en de politie sterk was vertegenwoordigd. Daarnaast was het verzet er niet sterker ontwikkeld dan elders, kwam de georganiseerde hulp aan onderduikers er pas laat op gang en werkte de Utrechtse afdeling van de Joodse Raad nauwgezet volgens de Duitse richtlijnen.

Dat de overlevingskans van joden uit de provincie Utrecht relatief gunstig was vergeleken met het Nederlands gemiddelde, heeft waarschijnlijk te maken met de wijze waarop de jacht op ondergedoken joden in de provincie Utrecht werd uitgevoerd. De *Sipo* in Utrecht bemoeide zich hier aanvankelijk nauwelijks mee en liet het over aan de Utrechtse politie. Hierbinnen had de rechercheafdeling Centrale Controle deze taak toebedeeld gekregen. Zolang dat het geval was, kon er in de praktijk het nodige worden gerommeld. Later, toen de *Sipo* en de Verbindingsafdeling c.q. de Bijzondere Recherche zich met de jacht gingen bemoeien, was dat niet meer het geval. Maar aangezien dat op een relatief laat tijdstip tijdens de bezetting gebeurde, bleef het aantal slachtoffers beperkt.

Structuur van verklaringen

The Holocaust lends itself more to description than analysis. And to the degree that history writing is analysis, abstracting, and universalization of knowledge, to that degree historical inquiry is at odds with the Holocaust.

A. Ezergailis¹

1. Algemene en bijkomende veronderstellingen

In de voorafgaande hoofdstukken is een groot aantal hypothesen naar voren gebracht en op betrekkelijk eenvoudige wijze met allerlei empirische gegevens getoetst. In het volgende hoofdstuk is een aantal van deze hypothesen samengebracht in één model en met meer geavanceerde analysetechnieken getoetst. In dit model wordt er mee rekening gehouden dat sommige hypothesen handelen over individuen terwijl anderen over gemeenten of regio's gaan. Deze analyse zal worden uitgevoerd omdat de vergelijkingsvragen over de jodenvervolging in Nederland bij uitstek kwantitatieve vragen zijn. Immers, naast de bekende vraag waarom het percentage omgekomen joden in Nederland meer lijkt op de sterftepercentages van dat van Oost-Europese landen dan op de sterftepercentages voor België en Frankrijk, zijn de vragen geplaatst waarom de Nederlandse gemeenten verschillen wat betreft het percentage omgekomen joden en waarom joden verschillen wat betreft hun overlevingskans. Op deze manier kan voortgang worden geboekt op bestaand onderzoek naar de jodenvervolging in Nederland zoals dat tot nu toe vooral door historici is verricht.

Een andere impuls voor onderzoek naar de jodenvervolging kan worden gegeven door de grotere aandacht van sommige sociologen voor wat theorievorming wordt genoemd. Terwijl historici vooral gebeurtenissen verhalen, benadrukken sommige sociologen het belang van het uitschrijven van verklaringen. Het uitschrijven van getoetste verklaringen in dit onderzoek zal gebeuren in een deductief stelsel van hypothesen waarin de bestanddelen de algemene veronderstelling én bijkomende veronder-

¹ Ezergailis, 1996: 1.

stelling of aanvangsvoorwaarden tezamen een causale verklaring opleveren (Popper 1967: 124-125; Ultee, Arts & Flap 1992: 20-22). In veel historische studies worden algemene veronderstellingen gebruikt die zo vanzelfsprekend kunnen zijn dat ze niet worden vermeld of niet worden opgemerkt (Popper 1967: 140-141). Dat maakt hen niet minder bruikbaar voor verklaringen. Om algemene veronderstellingen toe te passen zijn bijkomende veronderstellingen vereist (Popper 1967: 125, 140, 142). Deze bijkomende veronderstellingen zijn beschrijvingen van (bijzondere) gebeurtenissen in kwestie, iets waar juist historici vaak alleen geïnteresseerd in zijn (Popper 1967: 140). Het is van belang ook deze bijkomende veronderstellingen uit te schrijven omdat ze vaak minder voor de hand liggend zijn dan de algemene veronderstellingen en ze tezamen met de algemene veronderstellingen de deductie, dat wil zeggen de verklaring rond krijgen (Popper 1967: 125).

De veronderstelling dat als de Duitse bezetter zich in een gemeente meer inspande bij het oppakken van joden, dat dan het percentage joodse slachtoffers hoger is, klinkt bepaald triviaal. Deze verklaring voor het hoge percentage omgekomen joden in een bepaalde gemeente vereist echter de bijkomende veronderstelling dat de Duitse bezetter zich in die gemeente meer inspande. Een vergelijking van Nederlandse gemeenten naar de mate waarin de Duitse bezetter zich inspande, is een belangrijk empirisch gegeven. Dergelijke gegevens worden maar in beperkte mate in geschiedwerken over de jodenvervolgung aangetroffen (vergelijk Hummel 1991). Daarom zijn enkele voorafgaande hoofdstukken bepaald omvangrijk. Vastgesteld werd of bepaalde bijkomende veronderstellingen gerealiseerd waren in bepaalde gemeenten en ze behelsden daarmee een eerste toetsing van de hypothesen.

In dit hoofdstuk zal worden teruggeblikt op de verklaringen, zowel de algemene hypothesen als de bijkomende veronderstellingen, die in eerdere hoofdstukken zijn geopperd. Soms werden de algemene hypothesen als proposities uitgeschreven, soms ook bleven ze in volzinnen verborgen. Hier worden de afleidingen van een groot aantal hypothesen, waarin de algemene en bijkomende veronderstellingen zijn opgenomen, uitdrukkelijk uitgeschreven.

Als deze afleidingen worden uitgeschreven, blijkt dat het grote aantal algemene hypothesen kan worden teruggebracht tot een beperkt aantal nog meer algemene stellingen over het handelen van personen in het algemeen. De bestaande hypothesen worden op die manier op één noemer gebracht. Het uitschrijven van veronderstellingen en ze op één noemer brengen, betekent niet eenvoudigweg het opperen van verklaringen, er wordt dan tevens een theorie ontwikkeld (Ultee, Arts & Flap 1992: 21). Het nut van het ontwikkelen van een theorie is om zoveel mogelijk verklaringen logischerwijs te kunnen afleiden uit zo weinig mogelijk algemene proposities. De afgeleide verklaringen zijn dan geldig onder gelijkblijvende omstandigheden. Dit wordt wel de *ceteris paribus*-clausule genoemd (Lakatos 1970: 12, 99).

Door de algemene en de bijkomende veronderstellingen uit te schrijven kan nauwkeuriger worden bepaald, indien een hypothese wordt weerlegd, waar in de the-

orie de schoen wringt en waar een betere of andere bijkomende veronderstelling kan worden ingezet zonder de gehele theorie opzij te schuiven (Lakatos 1970: 29). Bovendien maakt zo'n meer algemene theorie nieuwe voorspellingen mogelijk. Theorie en onderzoek staan dus niet los van elkaar: een theorie geeft richting aan onderzoek, terwijl onderzoeksbevindingen aanleiding geven voor theorieontwikkeling (Ultee, Arts & Flap 1992: 23).

De theorie in dit hoofdstuk is in meerdere stappen ontwikkeld. De eerste stap is de formulering van de meest algemene veronderstelling. Deze luidt dat het handelen van personen wordt bepaald door hun doelen en mogelijkheden. In meer recent onderzoek naar de jodenvervolgung wordt onderscheid gemaakt in drie soorten actoren: daders, omstanders en slachtoffers (Hilberg 1992). In een tweede stap is deze uitspraak toegepast op de daders, ofwel de Duitse bezetter. In de derde stap wordt gesteld, aan de hand van De Jong en Blom, dat de Duitse bezetter diverse doelen nastreefde. De nadruk zal komen te liggen op de mogelijkheden van de bezetter om deze doelen te verwezenlijken, aangezien deze in eerdere studies zijn verwaarloosd. De hoofdvragen in dit onderzoek waren vragen over de vervolging van joden, daarom zal in de vierde stap de meeste aandacht worden besteed aan het uitschrijven van de mogelijkheden voor de bezetter om de joden te vervolgen. De bezetter heeft meer mogelijkheden om joden te vervolgen als meer personen zich inzetten om dit doel na te streven, zoals de medewerkers van de *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* (*Sipo* en *SD*) of de Vrijwillige Hulppolitie (*VHP*). Een andere mogelijkheid is het inzetten van Nederlandse ambtenaren. Een van deze ambtenaren is de burgemeester. Deze burgemeester werd betrokken bij en verantwoordelijk gesteld voor de uitvoering van nationaal-socialistische en anti-joodse maatregelen in eerdere fasen van de jodenvervolgung, zoals de registratie van de joodse inwoners. De benoeming van nationaal-socialistisch gezinde burgemeesters was daarmee een mogelijkheid om Nederland in te richten volgens nationaal-socialistische beginselen en om de joden in Nederland te vervolgen. Deze burgemeesters kunnen dan niet meer eenvoudig als omstanders worden bestempeld, maar schuiven op in de richting van de daders en worden in dit onderzoek dan ook gezien als medestanders. Het onderscheiden in daders, omstanders en slachtoffers kan daarom niet zo statisch worden toegepast als door Hilberg wordt voorgesteld; de indeling moet eerder worden gezien als een glijdende schaal. In de vijfde stap zullen de drijfveren en mogelijkheden van de niet-joodse Nederlandse omstanders om joden te helpen en de drijfveren en mogelijkheden van de joden om aan de vervolging te ontkomen worden beschreven. In deze stap zal onder meer de situatie van verzuimdheid in Nederland worden behandeld; tot nu toe nauwelijks expliciet aan de orde gekomen in onderzoek naar de jodenvervolgung.

Het ontbreken van een theoretische inbedding in het werk van vooral Presser en De Jong was onder vakgenoten een voorwerp van kritiek (Kristel 1998: 231). Voordat de algemene veronderstellingen en een groot aantal bijkomende veronderstellingen uit de vorige hoofdstukken de revue passeren, zal daarom eerst worden ingegaan op de uit-

eenlopende manier waarop Presser en De Jong en ook Herzberg en Fein tot verklaringen kwamen.

2. Gebruik van het deductief model door Herzberg, Presser, De Jong en Fein

De belangrijke werken over de jodenvervolging in Nederland van Herzberg, Presser, De Jong en Fein zijn niet slechts beschrijvend maar pogen ook te verklaren. De algemene veronderstellingen en de belangrijkste bijkomende veronderstellingen die ten grondslag liggen aan deze werken zullen in deze paragraaf worden beschreven.

Herzberg publiceerde reeds in 1950 zijn *Kroniek der Jodenvervolging*. In deze *Kroniek* wil Herzberg (1985: 9) niet slechts gebeurtenissen omtrent de jodenvervolging in Nederland beschrijven, maar eveneens verklaringen geven. De rassenleer, voortvloeiend uit de strijd tegen 'de joods-christelijke invloed van de Bijbel' (Herzberg 1985: 43), werd een centraal beginsel van het nationaal-socialisme (Herzberg 1985: 22), en had niet slechts tot doel de bezetter te verrijken of om aanhangers te winnen elders in de wereld (Herzberg 1985: 24). Derhalve schreef Herzberg zijn *Kroniek* uit het perspectief dat de Duitse bezetter de enige uitvoerder was van Hitlers rassenleer. Een groepering als de NSB vindt Herzberg (1985: 118) niet te vergelijken met 'haar leermeesters'. Evenmin had de Joodse Raad volgens hem enige invloed op de jodenvervolging (Herzberg 1985: 253-256). Het zijn niet deze groeperingen maar de Duitsers die hebben opgetreden, meent Herzberg (1985: 108). *Reichskommissar Seyß-Inquart* nam de rassenleer mee 'in zijn bagage' naar Nederland (Herzberg 1985: 21), alwaar de jodenvervolging in verschillende fasen, met een steeds hogere graad van verschrikking, tot uitvoering werd gebracht door de Duitse bezetter (Herzberg 1985: 46, 55). Deze opeenvolgende fasen ontnamen de joden steeds meer mogelijkheden om te ontkomen aan de vervolging en leidden tot 'vogelvrije in een kooi' (Herzberg 1985: 108), waaruit de Duitsers '...hun prooi niet laten ontglippen' (Herzberg 1985: 255). In Herzbergs *Kroniek* is de algemene veronderstelling dat de almachtige Duitse bezetter de joden vervolgde omwille van de onverzoenlijkheid die Hitler zag tussen het Jodendom en het nationaal-socialisme. De bijkomende veronderstelling is dat de vervolging beter zou slagen als de joden werden geïsoleerd en in hun vrijheden beperkt zodat er geen uitwijkmogelijkheid meer overbleef.

Soortgelijke veronderstellingen zijn terug te vinden in het werk van Presser. In *Ondergang* wil Presser (1965: deel 1, 3) de geschiedenis geven van de moord op honderdduizend joden in Nederland en 'de feiten in tijdsvolgorde en oorzakelijke samenhang' weergeven. Bovendien wil hij de vermoorde joden herdenken en ontbreekt bij Presser een metafysische interpretatie, zoals in Herzbergs werk (Kristel 1998: 209). De jodenvervolging beeldde Presser (1965: deel 1, 56, 112, 148, 167, 211-212, 258, 459; deel 2, 110) uit als een 'kat-en-muis-spel'. Een 'spel' van een 'verpletterende zinloosheid' (Presser 1965: deel 1, 3). In dit 'spel' wordt voornamelijk het perspectief en de beleving van de muis beschreven (Schöffner 1966: 56). De algemene veronderstelling die achter de metafoor van kat en muis

schuilt, is dat de tirannieke Duitse bezetter de machteloze joden met voorbedachten rade vermoordde (Presser 1965: deel 1, 3). Na de talloze anti-joodse maatregelen ter isolatie van de joden liet 'de kat de muis nog niet helemaal met rust', zo omschreef Presser (1965: deel 1, 211) het doorvoeren van de latere anti-joodse maatregelen in de lente van 1942 ter voorbereiding van de deportaties. De bijkomende veronderstelling die Presser toepast, is dat joden die geen mogelijkheden hadden om aan de maatregelen ter verdere isolatie van de joden te ontsnappen, nauwelijks kans hadden om de vervolging te overleven.

In het werk van De Jong (1969-1991) is de algemene veronderstelling niet zozeer de almachtige of tirannieke bezetter die de joden vervolgde, maar komt het beeld naar voren van de vastberadenheid van de bezetter en zijn medewerkers om de joden te vervolgen (vergelijk Kristel 1998: 211). Het beeld van de bezetter om vastberaden zijn doel te bereiken wordt op verschillende plaatsen in *Het Koninkrijk in de Tweede Wereldoorlog* expliciet beschreven. Bij de beoordeling van het werk van de Joodse Raad, schrijft De Jong (1969-1991: deel 7, 382) bijvoorbeeld dat de Joodse Raad de deportaties niet had kunnen rekken of afremmen, aangezien 'het tempo van de Jodenvervolging en de Jodendeportaties van meet af aan louter door de bezetter is bepaald'. In een terugblik in het achtste deel van *Het Koninkrijk* concludeert De Jong (1969-1991: deel 8, 885) dat de aandring tot jodenvervolging gelegen is in '... die mentaliteit, die wil tot vernietiging ...'. Deze aandring tot vernietiging beschouwt De Jong (1969-1991: deel 1, 153, 509) in het eerste deel 'Voorspel' van *Het Koninkrijk* als het eindpunt van de lange geschiedenis in Europa van antisemitisme en jodenhaat. Hitler was van antisemitisme bezeten (De Jong 1969-1991: deel 1, 451) en maakte het antisemitisme tot een centraal punt in het nationaal-socialisme (De Jong 1969-1991: deel 1, 441). Onder impuls van Hitler zou het antisemitisme 'uitgebreider, heftiger, haatdragender nog' gesproken en geschreven worden op de 'duizenden vergaderingen van de NSDAP' (De Jong 1969-1991: deel 1, 452-453). Derhalve maakt De Jong het antisemitisme tot kern van zijn interpretatie (Kristel 1998: 230). Het zwart-wit beeld dat De Jong schetst in zijn werk, leidde tot de bestempeling van personen of instellingen en hun daden als *goed óf fout* (Blom 1989: 104-105). Een bijkomende veronderstelling in het werk van De Jong is dat 'goede' personen en instellingen mogelijkheden boden voor joden om de jodenvervolging te overleven.

In de studie van de sociologe Fein (1979) is de algemene veronderstelling, net als bij De Jong, dat de bezetter en zijn ideologie verantwoordelijk waren voor de vervolging van joden in de bezette gebieden. In tegenstelling tot De Jong laat zij, stilzwijgend, de veronderstelling van de homogeniteit van de Duitse bezetter vallen en maakt in plaats daarvan een onderscheid tussen de Duitse bezetters. De eerste bijkomende veronderstelling in *Accounting for Genocide* is dat de mogelijkheid voor de Duitse bezetter om joden te vervolgen steeg naarmate de *Schutzstaffel* (SS) meer invloed had in het bestuur van het bezette land (Fein 1979: 35, 78). De mate van invloed van de SS, zo stelt Fein, varieerde tussen de bezette gebieden. Daarnaast geeft zij een tweede bijkomende veronderstelling, namelijk hoe hoger de mate van het vooroorlogse antisemitisme was onder de bevolking in een bezet gebied, des te minder mogelijkheden hadden joden om

de vervolging te overleven (Fein 1979: 35, 75). Dat het bij Fein om een samenspel van deze twee factoren gaat blijkt uit een figuur in haar boek (Fein 1979: 81) waarin het percentage joodse slachtoffers grafisch is weergegeven als een functie van vooroorlogs antisemitisme en SS invloed in de bezette gebieden. In gebieden waar de SS een even hoge invloed had, zal in het gebied waar een hogere mate van antisemitisme onder de bevolking heerste de overlevingskans van joden nog lager zijn geweest (Fein 1979: 82). Met dit samenspel van twee factoren gaat Fein een stap verder dan Herzberg, Presser of De Jong en geeft ze meer diepgravende verklaringen.

Hiermee is aangetoond dat de verklaringen in de werken van Herzberg, Presser, De Jong en Fein bestaan uit algemene en bijkomende veronderstellingen en dat in hun werken personen of instellingen handelen naar gelang hun doelen en mogelijkheden. In het verdere verloop van dit hoofdstuk zal in de eerstvolgende paragraaf de meest algemene veronderstelling over doelen en mogelijkheden van personen worden beschreven en wordt deze veronderstelling nader ingevuld voor de bezetter. Een eerste doel van de bezetter dat wordt onderscheiden is de gelijkschakeling van Nederland. In de betreffende paragraaf zullen enkele mogelijkheden voor de bezetter om dit doel te bereiken worden uitgeschreven. In de daaropvolgende paragrafen zullen enkele mogelijkheden van de bezetter worden uitgeschreven om de doelstelling Nederland van joden te zuiveren, te verwezenlijken: de Sipo en SD, de VHP, het Nederlandse ambtenarenapparaat, de niet-joodse en de joodse burgers.

3. Doelen en mogelijkheden van de bezetter

De gestelde hypothesen in de voorafgaande hoofdstukken betroffen veelal verwachtingen op het niveau van gemeenten of regio's en zijn daarmee meso- of macrohypothesen. Het uitschrijven van de algemene en de bijkomstige veronderstellingen zal echter vertrekken vanuit één centrale microhypothese. Immers de gestelde meso- en macrohypothesen bevatten ook veronderstellingen over individuen. De meest algemene veronderstelling over personen is dat het handelen van personen wordt bepaald door hun doelen en mogelijkheden. Vanuit deze centrale hypothese zullen de meest algemene hypothesen over de doelen en de mogelijkheden van de bezetter worden uitgeschreven. Hierdoor worden de meer los van elkaar staande hypothesen in verband gebracht met een meeromvattende uitspraak. In dergelijke gevallen kan worden gesproken van theorievorming (Ultee, Arts & Flap 1992: 21).

De meest algemene hypothese over doelen en mogelijkheden van een persoon:

- I Hoe meer mogelijkheden een persoon heeft voor het verwezenlijken van een doel en hoe hoger de prioriteit van dat doel, in des te hogere mate zal een persoon dat doel bereiken.

Onder personen wordt hier gemakshalve verstaan individuen, instellingen of organisaties, ofwel een natuurlijk persoon of een rechtspersoon. De bezetter, die in Nederland werd vertegenwoordigd door Reichskommissar Seyß-Inquart en zijn vier Generalkommis-

sare: Fischböck voor financiën en economie, Wimmer voor bestuur en justitie, Rauter voor openbare orde en veiligheid en Schmidt voor openbare mening en niet-economische verenigingen, kan derhalve worden beschouwd als een persoon.

De meest algemene hypothese over doelen en mogelijkheden van de bezetter:

- I Hoe meer mogelijkheden een persoon heeft voor het verwezenlijken van een doel en hoe hoger de prioriteit van dat doel, in des te hogere mate zal een persoon dat doel bereiken.
- II De bezetter is een persoon.
- III Hoe meer mogelijkheden de bezetter heeft voor het verwezenlijken van een doel en hoe meer prioriteit dat doel heeft, in des te hogere mate zal de bezetter dat doel bereiken.

Volgens De Jong (1976: 204-205) en Blom (1989: 65-66) kan men achteraf de bedoelingen van de bezetter in diverse doeleinden onderscheiden. Een eerste doel wordt omschreven als het winnen van de Nederlandse bevolking voor het nationaal-socialisme en het inrichten van Nederland volgens nationaal-socialistische beginselen. Dit doel wordt ook wel de gelijkschakeling van Nederland genoemd.

De meest algemene hypothese over mogelijkheden van de bezetter met betrekking tot de gelijkschakeling van Nederland:

- III Hoe meer mogelijkheden de bezetter heeft voor het verwezenlijken van een doel en hoe meer prioriteit dat doel heeft, in des te hogere mate zal de bezetter dat doel bereiken.
- IV Een belangrijk doel van de bezetter was de gelijkschakeling van Nederland.
- V Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor de gelijkschakeling van Nederland, in des te hogere mate zal de bezetter Nederland hebben gelijkgeschakeld.

Een tweede doel was de Nederlandse economie en mankracht dienstbaar maken aan de Duitse oorlogsvoering, ofwel de exploitatie van Nederland.

De meest algemene hypothese over mogelijkheden van de bezetter met betrekking tot de exploitatie van Nederland:

- III Hoe meer mogelijkheden de bezetter heeft voor het verwezenlijken van een doel en hoe meer prioriteit dat doel heeft, in des te hogere mate zal de bezetter dat doel bereiken.
- VI Een belangrijk doel van de bezetter was de exploitatie van Nederland.
- VII Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor de exploitatie van Nederland, in des te hogere mate zal de bezetter Nederland hebben geëxploiteerd.

Een derde te onderscheiden doel was de deportatie van de joden uit Nederland en hen om te brengen in concentratie- en vernietigingskampen, ofwel de vervolging van joden.

De meest algemene hypothese over mogelijkheden van de bezetter met betrekking tot de vervolging van joden:

- III Hoe meer mogelijkheden de bezetter heeft voor het verwezenlijken van een doel en hoe meer prioriteit dat doel heeft, in des te hogere mate zal de bezetter dat doel bereiken.
- VIII Een belangrijk doel van de bezetter was het oppakken en ombrengen van joden.
- IX Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor het oppakken en ombrengen van joden, des te meer joden zal de bezetter hebben opgepakt en omgebracht.

De Jong voegt aan deze doelen toe dat de bezetter wilde verhinderen dat hij werd gedwarsboemd bij het realiseren van de eerder genoemde doelen en dat daarom het bestrijden van het verzet een noodzakelijk doel voor de bezetter was.

De meest algemene hypothese over mogelijkheden van de bezetter met betrekking tot het bestrijden van het verzet:

- III Hoe meer mogelijkheden de bezetter heeft voor het verwezenlijken van een doel en hoe meer prioriteit dat doel heeft, in des te hogere mate zal de bezetter dat doel bereiken.
- X Een belangrijk doel van de bezetter was het oppakken en ombrengen van verzetsstrijders.
- XI Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor het oppakken en ombrengen van verzetsstrijders, des te meer verzetsstrijders zal de bezetter hebben opgepakt en omgebracht.

In het algemeen geldt dat indien een persoon graag een doel wil bereiken, dan zal deze ook geïnteresseerd zijn in het verkrijgen van de middelen om dat doel te bereiken. Anders gezegd dan zal deze persoon ook geïnteresseerd zijn in het vergroten van de mogelijkheden tot het bereiken van dat doel. Het vergroten van de mogelijkheden om doelen te bereiken dient ook het bereiken van de doelen en kan als een doel op zich worden gezien. In deze paragraaf is een aantal belangrijke doelen van de Duitse bezetter door De Jong en Blom onderscheiden. De bezetter zal derhalve geïnteresseerd zijn in het vergroten van de mogelijkheden tot het bereiken van deze doelen.

De meest algemene hypothese over het vergroten van mogelijkheden voor de bezetter tot het bereiken van doelen:

- III Hoe meer mogelijkheden de bezetter heeft voor het verwezenlijken van een doel en hoe meer prioriteit dat doel heeft, in des te hogere mate zal de bezetter dat doel bereiken.
- XII Een doel van de bezetter was het vergroten van de mogelijkheden tot het bereiken van hun doelen in Nederland.
- XIII Hoe meer mogelijkheden de bezetter had tot het vergroten van de mogelijkheden om zijn doelen te bereiken, in des te hogere mate zal de bezetter dat doel hebben bereikt.

Deze studie heeft zich gericht op het doel van de bezetter om de joden uit de Nederlandse samenleving te verwijderen en hen om te brengen in concentratie- en vernietigingskampen. Het uitschrijven van hypothesen over dit doel zal daarom het grootste

deel van dit hoofdstuk in beslag nemen. De gelijkschakeling van Nederland en de bestrijding van het verzet vergrootte de mogelijkheid voor de bezetter om joden te vervolgen. In de voorgaande hoofdstukken zijn enkele hypothesen getoetst over de gelijkschakeling van Nederland. Eerst zal daarom een aantal van deze hypothesen over de gelijkschakeling van Nederland worden uitgeschreven. Vervolgens zullen hypothesen met betrekking tot de jodenvervolging worden uitgeschreven.

4. Mogelijkheden voor de gelijkschakeling van Nederland

Eén van de doelen van de bezetter was de gelijkschakeling van Nederland. Een mogelijkheid voor de bezetter om Nederland in te richten volgens nationaal-socialistische beginselen was het inzetten van Nederlandse ambtenaren. Het inzetten van de vooroorlogs benoemde ambtenaren zou waarschijnlijk niet het beoogde effect hebben. Daarentegen konden niet alle vooroorlogs benoemde ambtenaren tegelijkertijd worden vervangen. Dat de bezetter bij het inzetten van Nederlandse ambtenaren niet ondoordacht te werk ging, blijkt uit een rapport van Reichskommissar Seyß-Inquart in juli 1940. In dat rapport gaf Seyß-Inquart aan dat hij de burgemeesters van groot belang achtte om het bezettingsbeleid uit te voeren: 'het ontslag van twee burgemeesters (...) heeft een buitengewone uitwerking gehad. Het ogenblik zal komen dat (...) misschien andere ambtenaren, in ieder geval burgemeesters, vervangen zullen worden' (Van Bolhuis 1947: 338). Niet alle ambtenaren, zelfs niet alle burgemeesters, konden tegelijk worden vervangen aangezien er onvoldoende geschikte kandidaten voor handen waren. De burgemeesters zouden vervangen kunnen worden via natuurlijk verloop. Een effectievere manier om Nederland gelijk te schakelen kan zijn de burgemeesters in gemeenten met meer inwoners eerder te vervangen dan de burgemeesters in gemeenten met minder inwoners. Het ontslaan van burgemeesters in gemeenten met meer inwoners zal de bezetter meer mogelijkheden hebben geboden om Nederland gelijk te schakelen dan het vervangen van burgemeesters in gemeenten met minder inwoners. De hypothese over de ontslagkans van de burgemeesters en het aantal inwoners, getoetst in hoofdstuk vijf, zal worden uitgeschreven.

Hypothese over het totaal aantal inwoners en de ontslagkans van de vooroorlogs benoemde burgemeester:

- XIII Hoe meer mogelijkheden de bezetter had tot het vergroten van de mogelijkheden om zijn doelen te bereiken, in des te hogere mate zal de bezetter dat doel hebben bereikt.
- 1 Een doel van de bezetter was het vergroten van de mogelijkheden tot gelijkschakeling van Nederland.
- 2 Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor het vergroten van de mogelijkheden om Nederland gelijk te schakelen, in des te grotere mate zal de bezetter dat doel hebben bereikt.
- 3 Het vervangen van vooroorlogs benoemde burgemeesters in gemeenten met meer inwoners vergrootte de mogelijkheden voor de bezetter om Nederland gelijk te schakelen dan het vervangen van burgemeesters in gemeenten met minder inwoners.
- 4 In gemeenten met meer inwoners zullen vooroorlogs benoemde burgemeesters eerder zijn vervangen door de bezetter dan in gemeenten met minder inwoners.

In een nationaal-socialistisch Nederland was geen plaats voor joden (Hirschfeld 1991: 33). Nederlandse politieagenten werden ingezet bij de uitvoering van vele anti-joodse maatregelen in de gemeente. Ze dienden joden te arresteren als deze zich niet aan de verordeningen van de bezetter hielden. Daarnaast werden politieagenten ingezet bij het oppakken en afvoeren van joden uit de woonplaats. Het registreren van politieagenten die de anti-joodse maatregelen verwerpelijk vonden of opdrachten hieromtrent saboteerden als *Deutschfeindlich*, zal de bezetter in gemeenten met meer joodse inwoners meer mogelijkheden hebben geboden voor het gelijkschakelen van Nederland dan het registreren van agenten als *Deutschfeindlich* in gemeenten met minder joodse inwoners.

De burgemeester was als politiegezagsdrager betrokken bij de door de politie uit te voeren anti-joodse maatregelen. Tevens was hij betrokken bij andere anti-joodse maatregelen zoals bijvoorbeeld het plaatsen van de bordjes 'Verboden voor joden'. Zo ging de nieuw benoemde burgemeester van Utrecht, de nationaal-socialistisch gezinde Van Ravenwaay, meteen na zijn aanstelling over tot het plaatsen van de door Ter Pelkwijk geweigerde beruchte borden (Van Dam 1985: 65). Het ontslaan van de vooroorlogs benoemde burgemeester in gemeenten met meer joodse inwoners zal de bezetter meer mogelijkheden hebben geboden voor de gelijkschakeling van Nederland dan het vervangen van burgemeesters in gemeenten met minder joodse inwoners. De hypothese over de ontslagkans van de burgemeesters en het aantal joodse inwoners, getoetst in hoofdstuk vijf, zal hier worden uitgeschreven

Hypothese over het aantal joodse inwoners en de ontslagkans van de vooroorlogs benoemde burgemeester:

- XIII Hoe meer mogelijkheden de bezetter had tot het vergroten van de mogelijkheden om zijn doelen te bereiken, in des te hogere mate zal de bezetter dat doel hebben bereikt.
- 1 Een doel van de bezetter was het vergroten van de mogelijkheden tot gelijkschakeling van Nederland.
- 2 Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor het vergroten van de mogelijkheden om Nederland gelijk te schakelen, in des te grotere mate zal de bezetter dat doel hebben bereikt.
- 5 Het vervangen van vooroorlogs benoemde burgemeesters in gemeenten met meer joodse inwoners vergrootte de mogelijkheden voor de bezetter om Nederland gelijk te schakelen dan het vervangen van burgemeesters in gemeenten met minder joodse inwoners.
- 6 In gemeenten met meer joodse inwoners zullen vooroorlogs benoemde burgemeesters eerder zijn vervangen door de bezetter dan in gemeenten met minder joodse inwoners.

De gelijkschakeling van Nederland versterkte de mogelijkheden van de bezetter om de joodse inwoners te vervolgen. Voordat de joodse inwoners konden worden geïsoleerd van de niet-joodse bevolking en uiteindelijk gedeporteerd, moest eerst worden vastgelegd wie joods waren volgens de definities van de bezetter. Eén van de noodlottigste anti-joodse maatregelen was de registratie van de joodse inwoners volgens De Jong (1969-1991: deel 4, 874). Verordening 6/1941 gelastte alle joden zich aan te melden bij de burgemeester van hun woonplaats. De burgemeester werd verantwoordelijk gesteld voor de registratie van de aangemelde joodse inwoners. De ingevulde aanmeldingsformulieren dienden vergezeld van een opgave van het aantal aangemelde joden door de burgemeesters te worden opgestuurd voor 24 februari 1941 naar Lentz, het hoofd van de rijksinspectie van de bevolkingsregisters. Ook voor de latere verzoeken van de rijksinspectie, zoals een opgave van alle joodse gezinshoofden of alle gemengd gehuwde joden, was de burgemeester verantwoordelijk. In de gemeenten waar de vooroorlogs benoemde burgemeester was vervangen door een meer nationaal-socialistisch gezinde burgemeester zullen opdrachten van de bezetter omtrent de registratie van joodse inwoners beter zijn uitgevoerd. De hypothese over nieuw benoemde burgemeesters en het opsturen van de gemeentelijke registratielijsten met joodse inwoners, getoetst in hoofdstuk vijf, zal hier worden uitgeschreven.

Hypothese over het opsturen van registratielijsten met joodse inwoners door burgemeesters:

- V Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor de gelijkgeschakeling van Nederland, in des te hogere mate zal de bezetter Nederland hebben gelijkgeschakeld.
- 7 Nieuw benoemde burgemeesters gaven de bezetter meer mogelijkheden om Nederland gelijk te schakelen dan vooroorlogs benoemde burgemeesters.
- 8 De gemeenten waar de bezetter de vooroorlogs benoemde burgemeester had vervangen, zullen in hogere mate zijn gelijkgeschakeld dan de gemeenten waar de bezetter de vooroorlogs benoemde burgemeesters aan het bewind had gelaten.
- 9 In de gemeenten die in hogere mate waren gelijkgeschakeld, zullen anti-joodse maatregelen beter zijn uitgevoerd.
- 10 In gemeenten waar de vooroorlogs benoemde burgemeester was vervangen, zullen anti-joodse maatregelen beter zijn uitgevoerd.
- 11 De burgemeester was door de bezetter verantwoordelijk gesteld voor de anti-joodse maatregel het registreren van joodse inwoners en het opsturen van deze registraties voor een bepaalde datum naar de rijksinspectie.
- 12 De nieuw benoemde burgemeesters zullen de registraties van joodse inwoners eerder hebben opgestuurd naar de rijksinspectie dan de vooroorlogs benoemde burgemeesters.

5. Mogelijkheden voor de vervolging van joden

In de vorige paragraaf zijn mogelijkheden voor de bezetter uitgeschreven om Nederland gelijk te schakelen. In deze paragraaf zullen de algemene en bijkomende veronderstellingen worden uitgeschreven voor de diverse mogelijkheden van de bezetter om de joden in Nederland te vervolgen.

De eerste mogelijkheid die zal worden besproken is die wordt geboden door de eigen Sipo en SD. Een andere organisatie die door de bezetter was opgezet en moest dienen als bondgenoot was de VHP. Deze organisatie bestond louter uit Nederlandse vrijwilligers die lid waren van een nationaal-socialistische organisatie. Deze mogelijkheden voor de bezetter zullen worden uitgeschreven in paragraaf 5.1.

Het inzetten van het Nederlandse ambtelijke apparaat bood de bezetter daarnaast meer mogelijkheden om joden te vervolgen. Volgens Lammers (1994: 373) is de hoogte van het ambtelijke niveau waarop de bezetter de Nederlandse ambtenaren kan inzetten waarschijnlijk van grote betekenis geweest voor de mogelijkheden van de bezetter om zijn doelen te bereiken. Daarom worden vervolgens enkele hypothesen uitgeschreven in paragraaf 5.2 voor de burgemeesters en de politieambtenaren.

Naast het inzetten van Nederlandse ambtenaren was het ondersteunen en uitvoeren van anti-joodse maatregelen door niet-joodse inwoners een mogelijkheid voor de bezetter om joden te vervolgen. Zo kon er steun worden verwacht voor de anti-joodse maatregelen van de bezetter van leden van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) of Nederlanders die op de NSB stemden. Tevens wordt verwacht dat de bezetter geen belemmeringen hoefde te verwachten van katholieken, vanwege de gevoelens van anti-judaïsme in de Rooms-katholieke Kerk. Daarentegen wordt verwacht dat de gere-

formeerden, met hun sterker geldende gebod van naastenliefde, de bezetter belemmerden in zijn streven naar verwijdering en vernietiging van joden. Daarnaast was de verzuuldheid van de Nederlandse samenleving relevant voor de wensen en mogelijkheden van de niet-joodse omstanders om joden te helpen. Deze situatie creëerde niet alleen een mentaliteit die in bepaalde gevallen hulp aan joden belemmerde en in andere gevallen hulp stimuleerde, de verzuiling bepaalde ook de sociale netwerken in Nederland en daarmee de mogelijkheid om joden hulp te bieden. Enkele van deze wensen en mogelijkheden van niet-joden worden uitgeschreven in paragraaf 5.3. Sommige joodse inwoners hadden eerder de wens om onder te duiken dan andere joodse inwoners. Een belangrijke mogelijkheid om een onderduikplek te vinden waren de contacten met niet-joden al dan niet via andere joden. Een aantal van deze wensen en mogelijkheden van joden wordt uitgeschreven in paragraaf 5.4.

5.1 De *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* en de Vrijwillige Hulppolitie

De Sipo en SD, onder leiding van Befehlshaber van Sipo en SD (BdS) Harster, was nauw betrokken bij de vervolging van joden. Harster kreeg zijn orders inzake de vervolging van joden rechtstreeks uit Berlijn van het Reichssicherheitshauptamt (RSHA) en van Reichskommissar Seyß-Inquart. Wat dat betreft stond Generalkommissar en Höhere SS- und Polizeiführer (HSSPF) Rauter bij de vervolging van joden door de Sipo en SD aan de zijlijn. Referat IV-B4 was vanaf februari 1942 belast met de algehele coördinatie van de jodenvervolging in Nederland. Dit Sipo-ressort stond onder leiding van Sturmbannführer en Regierungsrat Zöpf, die zijn opdrachten rechtstreeks kreeg van de BdS Harster. Naast IV-B4 was de Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Amsterdam, onder leiding van Hauptsturmführer Aus der Fünten, verantwoordelijk voor de voorbereiding van de deportatie van de joden uit Nederland. Aangezien deze organisatie bij de uitvoering van maatregelen tegen joden betrokken was, werd zij tot onderdeel van de Sipo gemaakt. Aus der Fünten stond onder het diensttoezicht van Sturmbannführer en Kriminalrat Lages, het hoofd van de Außenstelle Amsterdam. Lages kreeg de orders van Harster en van Zöpf en gaf ze vervolgens aan Aus der Fünten. De medewerkers in de zeven ressorten van Sipo en SD in Nederland dienden de opdrachten uit te voeren. Niet in elk ressort bleken, zoals beschreven in hoofdstuk drie, de medewerkers even actief joden te hebben opgehaald en opgespoord.

Voor het verkrijgen van informatie was het de medewerkers van de Sipo toegestaan om arrestanten een zogenaamd scherp verhoor af te nemen, dat wil zeggen arrestanten binnen bepaalde grenzen te mogen mishandelen. De mate van de radicaliteit waarmee de verhoren werden uitgevoerd, kan een indicatie zijn voor de wijze waarop de medewerkers van een ressort hun taken, waaronder het opsporen van joden, opvatten en uitvoerden. Ook deze radicaliteit bleek te variëren tussen de ressorten. De hypothese over de mate van radicaliteit van de medewerkers van de Sipo zal hier worden uitgeschreven.

Hypothese over de mate van radicaliteit van de medewerkers van de Sipo:

- IX Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor het oppakken en ombrengen van joden, des te meer joden zal de bezetter hebben opgepakt en omgebracht.
- 13 Hoe radicaler de eigen medewerkers of medestanders van de bezetter in een gebied optraden, des te meer mogelijkheden had de bezetter om joden op te pakken en om te brengen.
- 14 Hoe radicaler de eigen medewerkers of medestanders van de bezetter in een gebied optraden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 15 Medewerkers van de Sipo in een ressort zijn eigen medewerkers.
- 16 Hoe radicaler de medewerkers van de Sipo in een ressort optraden, des te lager zal het percentage joodse overlevenden in dat ressort zijn.

Met de oprichting van een VHP wilde de bezetter een bondgenoot creëren die de reguliere politie diende te ondersteunen. Deze VHP bestond uit Nederlandse vrijwilligers die lid waren van een nationaal-socialistische organisatie. Uit archiefonderzoek bleek dat de VHP in ieder geval in Amsterdam en Utrecht was betrokken bij het van huis ophalen van joden. In 287 van 496 gemeenten waar volgens de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters (1942) 'vol'joden woonden in 1941, waren tevens agenten van de VHP woonachtig. De relatieve sterkte van de VHP verschilde echter aanzienlijk per gemeente, zoals bleek in hoofdstuk vier. In gemeenten waar het percentage VHP-agenten onder de bevolking groter was, had de bezetter meer mogelijkheden om joden te vervolgen.

Hypothese over de relatieve sterkte van de VHP in gemeenten:

- IX Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor het oppakken en ombrengen van joden, des te meer joden zal de bezetter hebben opgepakt en omgebracht.
- 17 Het inzetten eigen medewerkers of medestanders in een gebied gaf de bezetter meer mogelijkheden voor het oppakken en ombrengen van joden.
- 18 In een gebied waar de bezetter eigen medewerkers of medestanders inzette om joden op te pakken en om te brengen, zullen meer joden zijn opgepakt en omgebracht.
- 19 Agenten van de VHP zijn medestanders.
- 20 In een gebied waar de bezetter agenten van de VHP inzette om joden op te pakken en om te brengen, zullen meer joden zijn opgepakt en omgebracht.
- 21 In sommige gemeenten waren relatief meer agenten van de VHP onder de bevolking.
- 22 Hoe hoger het percentage agenten van de VHP onder de bevolking in een gemeente, des te lager zal het percentage joodse overlevenden zijn in een gemeente.

5.2 Het Nederlandse ambtenarenapparaat

Niet alleen de eigen opgerichte organisaties, maar ook de bestaande overheidsorganen in Nederland en hun ambtenaren konden een mogelijkheid voor de bezetter zijn om joden te vervolgen. Door de introductie van het leidersbeginsel in september 1941 werden de burgemeesters, zoals beschreven in hoofdstuk vijf, onder direct toezicht

geplaatst van de commissaris van de provincie en deze was op zijn beurt weer direct ondergeschikt aan de Reichskommissar.

Een burgemeester die weigerde één of meer anti-joodse maatregelen uit te voeren, kan door zijn weigering de bevolking bewust hebben gemaakt van de onrechtvaardigheid of het gevaar van deze anti-joodse maatregelen van de bezetter, waardoor de inwoners deze maatregelen verwierpen of tegenwerkten. Het aanstellen van een meer nationaal-socialistisch gezinde burgemeester verkleinde de kans dat een burgemeester de uitvoering van anti-joodse maatregelen weigerde en gaf de bezetter meer mogelijkheden om joden te vervolgen. In gemeenten waar eerder een nationaal-socialistische burgemeester was aangesteld, had de bezetter meer mogelijkheden om anti-joodse maatregelen door te voeren en joden op te halen dan in een gemeente waar later of helemaal geen nationaal-socialistisch gezinde burgemeester was benoemd. Hieronder zal de hypothese van het aanstellen van een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester worden uitgeschreven.

Hypothese over de aanstelling van nationaal-socialistisch gezinde burgemeesters:

- IX Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor het oppakken en ombrengen van joden, des te meer joden zal de bezetter hebben opgepakt en omgebracht.
- 23 Het inzetten van collaborerende ambtenaren in een gebied gaf de bezetter meer mogelijkheden voor het oppakken en ombrengen van joden.
- 24 In een gebied waar de bezetter collaborerende ambtenaren inzette om joden op te pakken en om te brengen, zullen meer joden zijn opgepakt en omgebracht.
- 25 Ambtenaren die sympathiseerden met of lid waren van de NSB collaboreerden met de bezetter.
- 26 In een gebied waar de bezetter NSB ambtenaren inzette om joden op te pakken en om te brengen, zullen meer joden zijn opgepakt en omgebracht.
- 27 De burgemeester is een ambtenaar.
- 28 In gemeenten waar een nationaal-socialistische burgemeester aan het bewind was, zal het percentage joods overlevenden lager zijn.

Na de bevrijding werden sommige politieagenten gestraft door de minister van Justitie. Het percentage politieagenten dat een straf onderging, variërend van een disciplinaire maatregel tot ontslag met verval van pensioenrechten, kan worden gezien als het percentage agenten dat in meer of mindere mate met de bezetter collaboreerde. Agenten die in hogere mate hadden gecollaboreerd met de bezetter, werden na de oorlog in het kader van de zuivering van het ambtenarenapparaat ontslagen door de minister van Justitie. Hieronder wordt de hypothese uitgeschreven dat hoe meer politieagenten in hogere mate collaboreerden met de bezetter, des te meer mogelijkheden de bezetter had om joden te vervolgen.

Hypothese over het percentage politieagenten in gemeenten dat in hoge mate collaboreerde:

- IX Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor het oppakken en ombrengen van joden, des te meer joden zal de bezetter hebben opgepakt en omgebracht.
- 23 Het inzetten van collaborerende ambtenaren in een gebied gaf de bezetter meer mogelijkheden voor het oppakken en ombrengen van joden.
- 24 In een gebied waar de bezetter collaborerende ambtenaren inzette om joden op te pakken en om te brengen, zullen meer joden zijn opgepakt en omgebracht.
- 29 Politieagenten zijn ambtenaren.
- 30 In een gebied waar de bezetter collaborerende politieagenten inzette om joden op te pakken en om te brengen, zullen meer joden zijn opgepakt en omgebracht.
- 31 In sommige gemeenten collaboreerden relatief meer politieagenten in hoge mate met de bezetter dan in andere gemeenten.
- 32 In gemeenten waar relatief meer politieagenten in hoge mate collaboreerden, zal het percentage joodse overlevenden lager zijn.

5.3 Niet-joodse burgers in Nederland

Ondersteuning of uitvoering van de anti-joodse maatregelen door Nederlandse burgers bood de bezetter mogelijkheden om joden te vervolgen. De Nederlandse burgers kunnen worden onderscheiden in joodse en niet-joodse inwoners. Deze niet-joodse inwoners kunnen worden onderscheiden in leden van diverse levensbeschouwingen en zuilen. Hieronder zal eerst de meest algemene veronderstelling worden uitgeschreven dat wensen of mogelijkheden van de niet-joodse inwoners mogelijkheden kunnen zijn voor de bezetter om joden te vervolgen.

De meest algemene hypothese over mogelijkheden van de bezetter met betrekking tot de vervolging van joden en de wensen of mogelijkheden van de niet-joodse inwoners:

- IX Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor het oppakken en ombrengen van joden, des te meer joden zal de bezetter hebben opgepakt en omgebracht.
- 33 Het ondersteunen of uitvoeren van opdrachten van de bezetter door niet-joodse inwoners is een mogelijkheid voor de bezetter voor het verwezenlijken van de gestelde doelen.
- 34 Hoe meer niet-joodse inwoners de opdrachten van de bezetter ondersteunden of uitvoerden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.

In Nederland hadden sommige bevolkingsgroepen een grotere afkeer van joden dan andere groepen. In hoofdstuk zeven is een onderscheid gemaakt in sociaal antisemitisme, racistisch antisemitisme en anti-judaïsme. Het racistische antisemitisme had onder de leden van de nationaal-socialistische levensbeschouwing een flinke aanhang. Met het zogenaamde Guyana-plan liep NSB-leider Mussert in 1939 in gelijke pas met het antisemitisme in nationaal-socialisme in Duitsland. In dezelfde periode werd in Duitsland aan een territoriale oplossing van 'het joodse vraagstuk' gewerkt (De Jong 1969-1991: deel 1, 539; deel 4, 744). De nationaal-socialistische politieke partij, de NSB,

was met dergelijke standpunten veruit de meest antisemitische partij in het Nederlandse politieke landschap. Personen die in 1939 op de NSB stemden zullen de antisemitische standpunten van de NSB minder verwerpelijk hebben gevonden dan personen die op een andere partij stemden.

Hypothese over het percentage stemmen op de NSB in 1939:

- 34 Hoe meer niet-joodse inwoners de opdrachten van de bezetter ondersteunden of uitvoerden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 35 Inwoners in een gemeente die op de NSB hadden gestemd in 1939, zullen de anti-joodse maatregelen van de bezetter als minder verwerpelijk hebben beschouwd.
- 36 Hoe meer personen in een gemeente stemden op de NSB in 1939, des te minder verwerpelijk zullen de anti-joodse maatregelen zijn beschouwd door de niet-joodse inwoners en des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 37 In sommige gemeenten stemden in 1939 relatief meer inwoners op de NSB.
- 38 In gemeenten waar relatief meer inwoners in 1939 op de NSB stemden, zal het percentage joodse overlevenden lager zijn.

In paragraaf 4 van hoofdstuk zeven zijn kerkelijke gezindten geordend naar bepaalde beginselen. Een ordening was die naar de mate van anti-judaïsme. Deze was het sterkst bij katholieken, minder sterk onder hervormden, nog zwakker voor gereformeerden en het zwakst bij onkerkelijken. Met deze rangorde kan worden verwacht dat waar het percentage katholieken het grootst is, het percentage joodse overlevenden het kleinst zal zijn. De hypothese is hieronder uitgeschreven.

Hypothese over percentage katholieke inwoners:

- 34 Hoe meer niet-joodse inwoners de opdrachten van de bezetter ondersteunden of uitvoerden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 39 Onder katholieken in een gebied heerste het anti-judaïsme sterker dan onder andere christenen of onkerkelijken.
- 40 Katholieken zullen de anti-joodse maatregelen in een gebied als minder verwerpelijk hebben beschouwd en des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 41 In sommige gemeenten woonden relatief meer katholieken.
- 42 Hoe hoger het percentage katholieken in een gemeente, des te lager zal het percentage joodse overlevenden zijn in een gemeente.

De hypothese dat een hoger percentage katholieken in een gemeente samengaat met een hoger percentage joodse slachtoffers, wordt weerlegd door de bevindingen in hoofdstuk zeven. Daarom zijn de kerkelijke gezindten opnieuw geordend, dit maal naar de mate waarin ze tijdens de oorlog hebben geprotesteerd tegen anti-joodse maatregelen. De gereformeerden en hervormden deden dat bijna altijd gezamenlijk en meer dan de katholieken. Ook deze voorspellingen bleek niet bovenstaande bevinding te

ondersteunen. Vervolgens zijn de verschillen tussen de kerkelijke gezindten geordend in de mate waarin ze tijdens de oorlogsjaren een hechte groepering vormden. Onder meer is de hechtheid van een kerkelijke groepering afgemeten aan het aantal kerkleden dat in een gemeente onder de hoede viel van één zielzorger. Hoe lager dit aantal en daarmee hoe hoger de zielzorgersdichtheid is, des te hechter is een groepering.

De zielzorgers van een kerk vormden een schakel tussen de Synoden of het episcopaat van een kerk en 'het gewone kerkvolk'. Zij bereikten veel gelovigen met hun preken. Daarnaast voerden ze van dag tot dag gesprekken met gelovigen bij doopplechtigheden, huwelijken en begrafenissen. De zielzorgers kunnen de protesten van hun kerk vanaf de kansel en tijdens de biecht of huisbezoeken hebben verspreid. Een hogere zielzorgersdichtheid zal hebben geleid tot een frequenter contact tussen zielzorgers en gelovigen, waardoor de kerk via de zielzorger meer 'grip' had op haar achterban. Verwacht wordt dan ook dat hoe hoger de zielzorgersdichtheid in een gemeente was, des te hoger het percentage joodse overlevenden zal zijn geweest. Deze veronderstelling wordt uitgeschreven voor het aantal katholieken dat onder de hoede van een pastoor viel: de pastoorsdichtheid.

Hypothese over de pastoorsdichtheid in gemeenten:

- 34 Hoe meer niet-joodse inwoners de opdrachten van de bezetter ondersteunden of uitvoerden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 43 Pastoors konden de protesten tegen de jodenvervolging beter uitdragen indien er relatief meer pastoors onder de katholieke bevolking waren in een gemeente.
- 44 Hoe hoger de pastoorsdichtheid in een gemeente, des te hoger zal het percentage joodse overlevenden zijn in een gemeente.

Niet alleen de levensbeschouwelijke mentaliteit of de protesten van de kerken bepaalden de houding tegenover de vervolging van joden, ook de mentaliteit die de situatie van verzuiling in Nederland had voortgebracht bepaalde deze houding. Deze verzuilingsmentaliteit creëerde een norm van soevereiniteit in eigen kring en tolereerde geen inmenging van een staat of andere levensbeschouwing in de eigen (lokale) kring en gaf rechtvaardiging voor het oprichten van eigen levensbeschouwelijke organisaties. De norm van soevereiniteit in eigen kring leidde tot een overlegcultuur tussen de elites van de levensbeschouwingen en de overheid, waarbij een mentaliteit heerste van eerbied en volgzzaamheid jegens een gezag (Lijphart 1968: 144-145; Mommen 1979: 254-255; Blom 1989: 144, 148). Blom (1989: 145) wijst erop dat deze traditie van verzuiling een gewoonte of zelfs een wenselijkheid creëerde van het gescheiden leven van bevolkingsgroepen. Daarbij leefde men niet alleen zelf in een steeds meer geïsoleerde omgeving maar zag men andere groepen zich ook terugtrekken in hun eigen organisaties en verenigingen. Een onbedoeld gevolg daarvan kan een hoger percentage joodse slachtoffers zijn geweest. Een indicator in welke mate levensbeschouwelijke groepen gescheiden van elkaar leven is de keuze van de huwelijkspartner.

Hypothese over het gescheiden leven van levensbeschouwelijke groepen:

- 34 Hoe meer niet-joodse inwoners de opdrachten van de bezetter ondersteunden of uitvoerden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 45 In gemeenten waar geloofsgenoten relatief vaker trouwden met iemand met dezelfde levensbeschouwing werden de anti-joodse maatregelen ter isolatie van de joodse bevolking als minder verwerpelijk beschouwd.
- 46 In gemeenten waar geloofsgenoten relatief vaker trouwden met iemand met dezelfde levensbeschouwing, zal het percentage joodse overlevenden lager zijn.

De voorgaande hypothesen betroffen de drijfveren van niet-joodse burgers. Sommige van deze drijfveren waren te herleiden uit de verzuilde situatie in Nederland. De situatie van verzuildheid bracht niet alleen een bepaalde mentaliteit voort, deze situatie creëerde ook specifieke netwerken, zo werd gesteld in hoofdstuk zeven. In een meer verzuilde samenleving bleven niet alleen de contacten tussen joden en niet-joden beperkt, ook de contacten tussen niet-joden onderling bleven overwegend beperkt tot die binnen de eigen levensbeschouwing. Aangezien onderduik meer behelsde dan het bieden van een schuilplaats, hadden niet-joodse helpers hulp nodig van andere niet-joden. De mogelijkheden voor niet-joden om hulp te bieden waren afhankelijk van de contacten met andere niet-joden. Granovetter (1973; 1974: 51-62; 1992: 10) stelt dat mensen die contacten buiten de eigen kring hebben, meer mogelijkheden hebben hulp te verkrijgen dan mensen die hun contacten binnen één kring hebben.

Kruijt (1957: 39) maakt een onderscheid tussen alledaagse en organisatorische verzuildheid en stelt dat de organisatorische verzuildheid de verzuiling in de dagelijkse omgang verscherpte. Scholen zijn ontmoetingsplekken waar men in contact kwam met anderen en vriendschap sloot of een potentiële huwelijkspartner ontmoette. Religieuze homogene scholen maken de eerste ontmoetingskansen tussen leden van de verschillende levensbeschouwingen kleiner. Om voor jonge volwassenen uit 1940 te achterhalen wat de eerste ontmoetingskans was met andersdenkenden, moet wat betreft lager onderwijs worden teruggegaan naar het begin van de jaren dertig. Voor de levensbeschouwelijke scholen is, wat Kruijt (1957: 241-245) noemt, de vullingsgraad bepaald. De hypothese over het volgen van lager onderwijs op een school van de eigen gezindte wordt hier uitgeschreven.

Hypothese over het volgen van lager onderwijs op een school van de eigen gezindte:

- 34 Hoe meer niet-joodse inwoners de opdrachten van de bezetter ondersteunden of uitvoerden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 47 Leden van een levensbeschouwing konden joden meer steun bieden bij het ontduiken van of ontsnappen aan opdrachten van de bezetter, indien zij contacten hadden met leden van andere levensbeschouwingen in een gemeente.
- 48 Hoe meer leden van een levensbeschouwing contacten hadden met leden van een andere levensbeschouwing in een gemeente, des te minder joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 49 Voor de leden van een levensbeschouwing die in 1930 lager onderwijs genoten op een school van de eigen gezindte, zal de eerste ontmoetingskans met leden van andere levensbeschouwingen kleiner zijn geweest en zij zullen later minder contacten hebben gehad met leden van andere levensbeschouwingen.
- 50 Hoe meer leden van een levensbeschouwing in 1930 lager onderwijs genoten op een school van de eigen gezindte in een gemeente, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 51 In sommige gemeenten genoten relatief meer kinderen lager onderwijs op een school van de eigen gezindte.
- 52 In gemeenten waar in 1930 relatief meer kinderen lager onderwijs genoten op een school van de eigen gezindte, zal het percentage joodse overlevenden lager zijn.

Een andere onderscheid van Nederlandse burgers is die tussen verzetsstrijders en niet-verzetsstrijders. Dit onderscheid is gemaakt in hoofdstuk acht. Burgers die het nationaal-socialisme of de Duitse overheersing verwerpelijk vonden en de moed hadden of risico durfden te nemen, zullen eerder verzetshandelingen hebben gepleegd. Deze verzetshandelingen zijn te onderscheiden in gewapend verzet, hulp bij onderduik en het maken en verspreiden van illegale bladen. Geen van de verzetsactiviteiten stond onafhankelijk van de ander, met andere woorden de ene activiteit beïnvloedde de andere activiteit. Hierbij kwam het voor dat een verzetsstrijder zich bezighield met meer dan één activiteit. Verzetsstrijders die zich bezighielden met het geven van hulp aan joodse onderduikers, zullen de anti-joodse maatregelen meer verwerpelijk hebben gevonden en hadden blijkbaar mogelijkheden om joden hulp te bieden.

Hypothese over het percentage verzetsstrijders in een gemeente dat zich toelagde op hulpverlening aan joden:

- 34 Hoe meer niet-joodse inwoners de opdrachten van de bezetter ondersteunden of uitvoerden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 53 Niet-joodse inwoners in een gemeente die zich bezighielden met verzetsactiviteiten tegen de anti-joodse maatregelen, zullen deze maatregelen als meer verwerpelijk hebben beschouwd en hebben gesaboteerd.
- 54 Hoe meer niet-joodse inwoners in een gemeente zich bezighielden met verzetsactiviteiten tegen de anti-joodse maatregelen, des te minder joden zullen zijn opgepakt en omgebracht in een gemeente.
- 55 In sommige gemeenten waren relatief meer verzetsstrijders actief die zich toelagden op hulpverlening aan joden.
- 56 Hoe hoger het percentage verzetsstrijders dat zich toelagde op hulpverlening aan joden in een gemeente, des te hoger zal het percentage joodse overlevenden zijn in een gemeente.

5.4 Joodse burgers in Nederland

In de vorige paragraaf zijn de niet-joodse burgers in Nederland verder onderscheiden in leden van diverse levensbeschouwingen en zuilen. In deze paragraaf zullen hypothesen worden uitgeschreven voor de joodse burgers in Nederland, welke zijn getoetst in hoofdstuk zeven. Gegeven de machtsverhouding, zo schrijft Blom (1989: 145) verwijzend naar Pressers beeld van het 'spel' van kat en muis, waren het niet in de eerste plaats de bewegingen van de muis die de afloop bepaalden. Sommige joden waren minder machteloos dan Presser en Blom doen voorkomen en bepaalden op bepaalde momenten het 'spel'. Zo ontdekte de bezetter dat het aantal huwelijken tussen joden en niet-joden in Amsterdam en Den Haag 'in buitensporige mate was toegenomen' (Presser 1965: deel 1, 212). Naar aanleiding van deze 'beweging' van de joden, om op wettige wijze aan een aantal anti-joodse maatregelen te ontkomen, verbood de bezetter in maart 1942 het huwen van joden met niet-joden en arresteerde bovendien een dertigtal joden die in ondertrouw waren gegaan om dit verbod kracht bij te zetten (Presser 1965: deel 1, 212-213). Een andere 'beweging' waar de bezetter geen raad mee wist waren de rekwesten van joden die meenden dat zij bij nader inzien helemaal niet of slechts gedeeltelijk joods waren (Herzberg 1985: 179-184). Weer een andere 'beweging' was het onderduiken door joden, waarbij Herzberg (1985: 255-256) zich afvraagt welke maatregelen de bezetter had genomen indien er naar het idee van de bezetter meer joden waren ondergedoken. Binnen de joodse gemeenschap bestonden verschillende ideeën en wensen over onderduiken of anderszins aan de maatregelen van de bezetter te ontkomen en had de ene jood meer mogelijkheden dan de andere jood om aan de vervolging van de bezetter te ontsnappen. Hieronder zal eerst de meest algemene veronderstelling worden uitgeschreven dat wensen of mogelijkheden van de joodse inwoners mogelijkheden kunnen zijn voor de bezetter om joden te vervolgen.

De meest algemene hypothese over mogelijkheden van de bezetter met betrekking tot de vervolgving van joden en de wensen of mogelijkheden van de joodse inwoners:

- IX Hoe meer mogelijkheden de bezetter had voor het oppakken en ombrengen van joden, des te meer joden zal de bezetter hebben opgepakt en omgebracht.
- 57 Het ondersteunen of uitvoeren van opdrachten van de bezetter door joodse inwoners is een mogelijkheid voor de bezetter voor het verwezenlijken van de gestelde doelen.
- 58 Hoe meer joodse inwoners de opdrachten van de bezetter ondersteunden of uitvoerden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.

Voordat joden om hulp vroegen of hulp aanvaardden moest er 'om te beginnen een bewustwording zijn geweest van het toenemende gevaar en van de steeds onvermijdelijker keuze [tot onderduik]' (Presser 1965: deel 2, 245). De vele anti-joodse maatregelen golden voor joden in alle gemeenten op min of meer hetzelfde tijdstip, maar het moment van het oppakken van de eerste joden in de gemeente verschilde tussen gemeenten. Door de razzia's in Amsterdam en in de Achterhoek in 1941 besloten joden uit deze regio's onder te duiken (bijvoorbeeld Kooger 2001: 106). De wens om onder te duiken kan dus worden beïnvloed door het oppakken van de eerste joden in de woongemeente.

Een deel van de joodse gemeenschap in Nederland was niet in Nederland geboren. Een groot deel van deze allochtone joden was in de jaren dertig naar Nederland gevlucht voor het gevaar van het nationaal-socialisme in eigen land. Zij waren zich sterker bewust van het gevaar van het nationaal-socialisme en zullen eerder de wens hebben gehad om onder te duiken. De hypothese over de onderduikwens van allochtone joden zal hier worden uitgeschreven en is in hoofdstuk zeven getoetst met de Duitse joden.

Hypothese over de onderduikwens van allochtone joden:

- 58 Hoe meer joodse inwoners de opdrachten van de bezetter ondersteunden of uitvoerden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 59 De anti-joodse maatregelen van de bezetter zullen door de allochtone joden als meer bedreigend zijn ervaren dan door de autochtone joodse inwoners in een gebied.
- 60 Hoe meer allochtone joodse inwoners in een gebied, des te minder joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 61 In sommige gemeenten woonden relatief meer allochtone joden.
- 62 In gemeenten met relatief meer allochtone joden zal het percentage joodse overlevenden hoger zijn.

Dat de joden die minder contacten hadden met niet-joden, minder kans hadden op een onderduikplek (Vuijsje 1986: 126-153; De Jong 1969-1991: deel 6, 45, 50), is een bepaald triviale veronderstelling. Granovetter (1973; 1974: 51-62; 1992: 10) stelt dat mensen die contacten buiten de eigen kring hebben, meer mogelijkheden hebben hulp te verkrijgen dan mensen die hun contacten binnen één kring hebben. Deze veronderstelling

van Granovetter maakt de triviale veronderstelling toetsbaar. De relatief 'veilige' joden, de gemengd gehuwden en de bekeerde joden, en de 'kwart'- en 'half' joden zouden niet alleen eerder de onderduikwens van joden begrijpen dan de niet-joden, zij konden zelf of via hun niet-joodse netwerk hulp bieden.

Meijer (1969: 16-19) stelt dat de Nederlands Israëlitische Kerk de gemengd gehuwde joden en hun nakomelingen als een bedreiging zag voor de joodse gemeenschap. Dat wil echter nog niet zeggen dat de sociale omgeving de gemengd gehuwde joden en hun nakomelingen verstootte. De vele anti-joodse maatregelen, zoals het gebod tot het dragen van een gele davidster, waren ook van toepassing op de joden die gehuwd waren met een niet-jood, maar ze waren voorlopig vrijgesteld van deportatie. De nakomelingen van gemengd gehuwde joden, de joden met twee joodse grootouders die niet gehuwd waren met een 'vol'jood of lid waren van de Nederlands Israëlitische Kerk, de zogenaamde 'half' joden, en de joden met één joodse grootouder, de zogenaamde 'kwart' joden, liepen zelf geen gevaar om gedeporteerd te worden. Deze 'half'-joden en 'kwart' joden konden zelf hulp bieden of waren 'contactpunten' tussen joden en niet-joden.

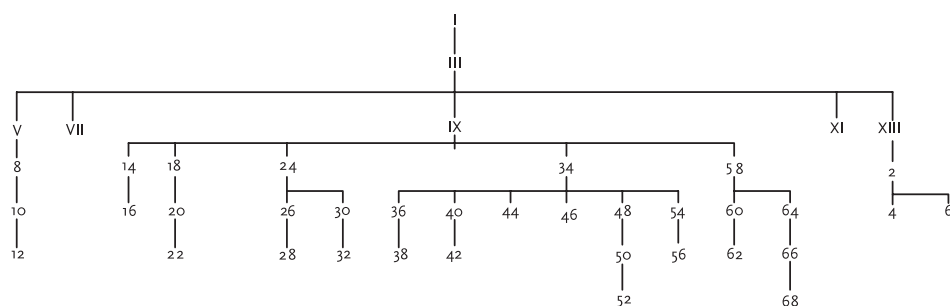
Hypothese over het percentage 'kwart'- en 'half' joden in een gemeente:

- 58 Hoe meer joodse inwoners de opdrachten van de bezetter ondersteunden of uitvoerden, des te meer joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 63 Joodse inwoners in een gebied konden via hun directe of indirecte contacten met niet-joden een onderduikplek vinden en zo ontsnappen aan opdrachten van de bezetter.
- 64 Hoe meer joodse inwoners in een gebied konden onderduiken via hun directe of indirecte contacten met niet-joden, des te minder joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 65 De 'kwart'- en 'half' joden waren 'contactpunten' tussen joden en niet-joden.
- 66 Hoe meer joodse inwoners in een gebied contacten hadden met 'kwart'- en 'half' joden, des te minder joden zullen zijn opgepakt en omgebracht.
- 67 In sommige gemeenten woonden relatief meer 'kwart'- en 'half' joden op het aantal 'vol' joden.
- 68 Hoe hoger het percentage 'kwart'- en 'half' joden op het aantal 'vol' joden in een gemeente, des te hoger zal het percentage joodse overlevenden zijn in een gemeente.

6. Slot

Het doel van dit hoofdstuk was om te laten zien dat aan de hand van algemene en bijkomende veronderstellingen over doelen en mogelijkheden verklaringen kunnen worden afgeleid. Dit hoofdstuk had daarentegen niet tot doel een volledige verzameling van mogelijke verklaringen te geven. Een deel van de getoetste verklaringen in voorgaande hoofdstukken is volledig uitgeschreven in een deductief stelsel van hypothesen. In figuur 10.1 is een schematisch overzicht van de structuur van de verklaringen gegeven. De gestelde hypothesen zijn verwachtingen op meso- en macroniveau, maar ze zijn afgeleid van de centrale microhypothese dat personen doelen en mogelijkheden hebben. Door de hypothesen onder een meer overkoepelende uitspraak te plaatsen is er

Figuur 10.1: stamboom van de structuur van verklaringen

sprake van theorievorming. Het uitschrijven van de hypothesen vanuit een centrale microhypothese heeft aangetoond dat het eerder verrichte onderzoek van historici verder gebracht kan worden, waardoor verklaringsvragen kunnen worden beantwoord door vergelijkend onderzoek. In het volgende hoofdstuk zal met meer geavanceerde analysetechnieken getracht worden hypothesen op individueel niveau te toetsen, waardoor verklaringen kunnen worden gevonden voor vragen over de individuele overlevingskans en het tijdstip van overlijden. De lezer zal hier niet worden lastig gevallen met het uitschrijven van hypothesen op individueel niveau, immers de structuur van die afleidingen is gelijk aan de hier behandelde afleidingen.

Overlevingskansen en overlevingsduur van joden in Nederland

*Tussen de aarde en de hemel staan
als oerdieren de ovens van de dood.
Zeshonderd mensen, uit het licht vandaan-
geranseld, houden het wanhopig rood
van hun gesperde mond naar het vergif,
dat als een wolkbreek door de ruimte stoot.*

*De honderden, met krampend middenrif,
draaien hun armen in de stiklucht rond
en gillen zich de aderen kapot.
Dan hangen zij, met nog gapende mond,
gestorven om elkanders strot.
MAURITS MOK¹*

1. Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken zijn tal van factoren behandeld met betrekking waartoe aanwijzingen zijn gevonden dat zij van invloed zijn geweest op de mate waarin joden in Nederland erin slaagden de oorlog te overleven. Een groot deel van deze factoren wordt hieronder in modellen samengebracht om te toetsen of de eerder geformuleerde verwachtingen c.q. de eerder gevonden samenhangen worden ondersteund wanneer meer complexe, aan de historische werkelijkheid meer recht doende multivariate modellen worden toegepast. Door deze factoren tegelijkertijd op te nemen, kan hun afzonderlijke effect op de overlevingskans worden geschat. De hierbij gebruikte techniek is multiniveau-analyse, een uitleg hiervan is te vinden in de bijlage. Het belangrijkste onderscheid met de eerder gebruikte (logistische) regressieanalysetechniek is dat bij multiniveau-analyse er rekening mee kan worden gehouden dat de onderzoekseenheden op verschillende niveaus van analyse zijn geclusterd. In dit geval gaat het om drie niveaus: joodse individuen (eerste niveau), woonachtig in gemeenten (tweede niveau), op hun beurt weer ondergebracht in één van de zeven regio's waarin de Sipo Nederland had onderverdeeld (derde niveau). In één model wordt geschat wat de invloed was op de overlevingskansen van joden van respectievelijk de achtergrondkenmerken van de joden zelf, de kenmerken van de gemeenten waarin zij woonden en de kenmerken van de Sipo-ressorten. Door hierbij met de gelaagde structuur van de data rekening te houden, kunnen de effecten van de op de verschillende analyseniveaus actieve factoren preciezer worden geschat dan met (logistische) regressieanalyse.

1. 'Sobibor', uit Mok (1956: 43).

Het laagste niveau in de analyse bestaat uit individuele joden. Van hun achtergrondkenmerken zijn de nationaliteit en de leeftijd in de modellen opgenomen.² Leef-tijd is hierin niet alleen als continue term terug te vinden, maar ook als kwadratische term. Dit is gedaan om te onderzoeken of het verband tussen leeftijd en overlevingskansen misschien veranderde naarmate de leeftijd vorderde.

Een groot aantal van de overige factoren die voor de overlevingskansen van belang kunnen zijn geweest, is gemeten op het niveau van de gemeente waarin de joden woonachtig waren. Het gaat hierbij om de rol van de burgemeester, die van de politie, die van de Vrijwillige Hulppolitie en die van de mate van verzuiling onder en de politieke en religieuze gezindheid van de lokale bevolking.

Wat de burgemeester betreft, wordt in eerste instantie onderzocht of het aanstellen van een nationaal-socialistische burgemeester voordat in juli 1942 de deportaties begonnen of voordat in de gemeente op een eerdere datum een verblijfsverbod voor joden werd afgekondigd de overlevingskansen verkleinde.³ In tweede instantie zal ook worden onderzocht of een groter aantal maanden dat een nationaal-socialistisch gezin-de burgemeester van het begin van de deportaties tot het verblijfsverbod aan het bewind was meer negatieve gevolgen had. Ook wordt bepaald of de overlevingskansen van joden in gemeenten waar de burgemeester tegen de vervolging protesteerde of weigerde er deel aan te nemen beter was dan die van joden in gemeenten waar dit niet gebeurde.

Bij de politie gaat het om een tweetal zaken. In de eerste plaats de samenstelling van de politie. Maakte het voor de overlevingskansen van joden uit of er Marechaussee, gemeentepolitie of staatspolitie in de gemeenten actief was? In de tweede plaats betreft dit het gedrag van de lokale korpsen tijdens de bezetting, de mate waarin deze korpsen 'fout' waren. Hiervoor is gebruik gemaakt van het lokale percentage agenten dat na afloop van de bezetting in het kader van de zuivering werd ontslagen als gevolg van hun gedrag tijdens de bezetting.⁴

In het geval van de Vrijwillige Hulppolitie gaat het om slechts één factor: het aantal hulpagenten dat per duizend hoofden van de bevolking in de gemeenten werd aangesteld als uitdrukking van de sterkte op lokaal niveau.⁵

Aan hoofdstuk 7 worden tot slot een flink aantal gemeentelijke factoren ont-leend. Met betrekking tot de levensbeschouwelijke mentaliteit (anti-judaïsme en anti-semitisme) gaat het zowel om het gemeentelijke percentage katholieken, zoals dat bij de volkstelling van 1930 werd vastgesteld, als om het percentage stemmen op de NSB bij de laatste vooroorlogse verkiezingen. Met betrekking tot de mogelijkheden die joden hadden om in hun woonplaats hulp te vinden, gaat het om de log odds van de homogeen gehuwde niet-joodse mannen. Deze variabele drukt uit in hoeverre niet-

2. Toekomstig onderzoek zal meer uitsluitsel kunnen bieden over zaken als de invloed op de overlevingskansen van de sociale klasse of de aard van de netwerken waarin joden zich bevonden. Zie tot zover hoofdstuk 9.

3. Zie hoofdstuk 5.

4. Zie hoofdstuk 6.

5. Zie hoofdstuk 4.

joodse mannen binnen de eigen religieuze gemeenschap huwden en geeft daarmee aan in welke mate de zuilen op lokaal niveau gesloten waren, op de eigen gemeenschap waren gericht. Daarnaast zijn de percentages christelijke joden en 'half- en 'kwart'joden op de 'vol'joodse bevolking in het model opgenomen. Dit gebeurt niet alleen om te controleren voor de variatie over de gemeenten van segmenten van de joodse bevolking die vrijwel niet (de gemengd gehuwde joden oftewel de 'vol'joodse ouders van de 'half-joden) of slechts in geringe mate (de christelijke joden) door de vervolging werden getroffen. Deze variabelen drukken tevens de mate uit waarin er op lokaal niveau sprake was van 'contactpunten' tussen de joodse en de niet-joodse gemeenschap, in welke mate de netwerken van joden en niet-joden elkaar raakten en overlaptten.⁶

In de analyses wordt op gemeentenniveau voor het effect van een tweetal factoren gecontroleerd. Dat is in de eerste plaats het moment waarop de vervolging op lokaal niveau voor het eerst toesloeg, zoals dat wordt uitgedrukt in de eerste overlijdensdatum van een jood uit de desbetreffende gemeente. Naarmate de vervolging op lokaal niveau eerder begon, waren de joden in de gemeente langer aan vervolging blootgesteld. Joden die in een gemeente woonden waar de deportaties relatief vroeg begonnen, hadden minder tijd om een onderduikplaats te vinden en moesten dat bovendien doen op een moment waarop het waarschijnlijk moeilijker was er überhaupt een te vinden. Eenmaal ondergedoken stonden ze daarnaast langer aan opsporing bloot en hadden daarmee meer kans tegen de lamp te lopen dan joden die in gemeenten woonden waar de vervolging relatief laat begon.

De tweede factor waarvoor wordt gecontroleerd is het aantal op de registratielijst vermelde 'vol'joden. De reden hiervoor is dat de Duitsers hun aandacht met name op de grote joodse gemeenschappen lijken te hebben gericht. De overlevingskansen van joden in gemeenten waar de joodse gemeenschap omvangrijk was, zal daarmee naar verwachting lager zijn geweest. Aangezien de aantallen joden in de gemeenten zeer sterk uiteenliepen en een lineaire samenhang in dit verband minder voor de hand ligt, is voor de natuurlijke logaritme van het aantal op de registratielijst vermelde 'vol'joden gekozen. Tegelijkertijd is om een eventueel effect van de relatieve omvang van de joodse gemeenschap in de gemeenten te kunnen onderscheiden van de absolute omvang van die gemeenschap ook de proportie joden opgenomen. Naarmate het percentage joden als deel van de bevolking in een gemeente groter was, waren zij als gemeenschap binnen deze gemeente meer 'zichtbaar' en daarmee kwetsbaarder.

Het hoogste niveau tot slot wordt gevormd door de zeven regio's waarin de Sipo Nederland had verdeeld. Vastgesteld is dat de voor deze regio's verantwoordelijke bureaus zich van elkaar onderscheidten in de mate van radicaliteit waarmee zij hun taken uitvoerden en de mate van activiteit die zij in de jodenvervolging aan de dag legden.⁷ In eerste instantie wordt het effect van de mate van radicaliteit onderzocht, in tweede instantie ook dat van de mate van activiteit.

6. Vanwege het grote aantal gemeenten voor welke het percentage gemengd gehuwde joden niet kon worden vastgesteld, is deze variabele niet opgenomen.

De afhankelijke variabele in de eerste reeks van modellen wordt gevormd door het al dan niet overleven van joden. Vanwege de binomiale verdeling van deze variabele, joden overleefden de oorlog wel of niet, wordt de logistische variant van multiniveau-analyse gebruikt.⁸ De modellen worden in tabel 11.1 stapsgewijs opgebouwd: eerst het 0-model, dat in de variantiecomponent de totale niet verklaarde variantie geeft voor elk van de drie niveaus in de analyse. Vervolgens model 1 met toevoeging van de achtergrondkenmerken van joden; model 2 met de toevoeging van het al dan niet 'fout' zijn van de burgemeester; model 3 met toevoeging van de logaritme van het aantal 'vol'joden en de proportie joden in de gemeente; model 4 met toevoeging van omgevingsfactoren die betrekking hebben op de politie en de Vrijwillige Hulppolitie; model 5 met toevoeging van de politieke en religieuze gezindheid van de lokale niet-joodse bevolking en de mate van verzuiling onder die bevolking; model 6 met toevoeging van de 'contactpunten' van joden; model 7 met toevoeging van de datum waarop de eerste jood uit de gemeente omkwam en model 8 ten slotte met de radicaliteitsmaat voor de verschillende regionale bureaus van de Sipo.

De multiniveau-analyses zijn in eerste instantie uitgevoerd met de gemeenten met honderd of meer joodse inwoners voor welke de benodigde gegevens konden worden verzameld. In de analyses bestaat namelijk een probleem met de gemeenten met kleine joodse gemeenschappen. Het percentage overlevenden voor deze gemeenten bevat veel 'statistische ruis': toevallige omstandigheden hebben bij kleine gemeenschappen procentueel grote gevolgen voor de overlevingskans die daardoor extreme waarden aan kan nemen (dichtbij nul of honderd procent komt). Een oplossing is de analyse te beperken tot de populatie van gemeenten waarbij dat niet of in ieder geval veel minder het geval was. In eerste instantie is de grens gelegd bij honderd joodse individuen, dit vanuit de overweging dat het al dan niet overleven van joden als een gezinsaangelegenheid kan worden beschouwd en niet van een gangbaar minimum-aantal van 25 individuen kan worden uitgegaan. In totaal telde Nederland in oktober 1941 74 gemeenten die honderd of meer joodse inwoners hadden, voor 47 hiervan zijn de benodigde gegevens teruggevonden. Om de verschillen zichtbaar te maken, zijn de effecten in het meest volledige model 8 eveneens geschat voor de 110 gemeenten waar 25 of meer joden woonden en voor welke de benodigde gegevens konden worden verzameld (model 8c). Een aantal gemeenten voor welke het percentage overlevenden wel kon worden vastgesteld, is hier door ontbrekende gegevens alsnog uit de analyses gevallen. In de analyses met gemeenten met honderd of meer joodse inwoners gaat het om tien gemeenten, in de analyse met 25 of meer joden om veertien gemeenten. Meestal was dit het gevolg van het feit dat de registratielijsten van de onderhavige gemeenten de nationaliteit van de joden niet vermelden.

De analyses zijn uitgevoerd zonder Amsterdam. Een 0-model ($n=110$) dat

7. Zie hoofdstuk 3.

8. De gebruikte schattingsmethode is *marginal quasilielihood* (MQL) - *first order* bij een convergentie tolerantieniveau van 10⁻³. MQL is misschien niet de meest nauwkeurige, maar wel de meest stabiele schattingsmethode (Snijders & Bosker 1999: 219). Daarom is voor MQL gekozen.

Amsterdam insloot, bleek bij de toets voor extrabinomialiteit een te hoge extrabinomiale variantie te hebben (2,2) op het individuele niveau. Bij te hoge extrabinomiale variantie is sprake van zogeheten 'over dispersion' (Rasbash e.a. 2000: 114-115). Dit komt er veelal op neer dat er vormen van clustering in de data zijn te vinden die niet zijn opgenomen in het model (Goldstein 1995: 98). Met individuen op het laagste niveau kan er echter niet nog een lager niveau van analyse zijn en wijst de te hoge score op een model dat slecht bij de data past. In dit geval werd het probleem veroorzaakt door Amsterdam, de stad waar 57 procent van de joden in Nederland woonden. Het weglaten van deze stad uit de analyse deed de extrabinomiale variantie tot aanvaardbare niveaus afnemen. Blijkbaar was de situatie in Amsterdam dermate anders dat deze de analyse verstoortte, reden waarom de stad uit de multiniveaumodellen is weggelaten.⁹ De invloed van de achtergrondkenmerken van de joden op hun overlevingskansen in deze stad is desalniettemin in een aparte analyse wel onderzocht, met behulp van logistische regressie.

In de analyse is gebruik gemaakt van een corrigerende weging op het eerste (individuele) niveau. Dit is gedaan omdat niet alle registratielijsten van de in de analyses opgenomen gemeenten volledig waren, voor Rotterdam en Haarlem was dat bijvoorbeeld niet het geval. Daarnaast wordt hiermee gecorrigeerd voor het feit dat sommige cases uit het bestand vielen door onvolledigheden en dubbele sleutels.¹⁰ De joden in het bestand zijn gewogen naar het officiële aantal joden dat er volgens de registratielijsten c.q. blijkens de registratie van de Rijksinspectie in oktober 1941 in de desbetreffende gemeente woonachtig was.

In de modellen 1 tot en met 8 zijn alleen wat bij multiniveau-analyse 'fixed' effecten (regressie-coëfficiënten) worden genoemd, opgenomen. Om te onderzoeken of de grootte en richting van de effecten over de hogere niveaus varieert (bijvoorbeeld een gering positief effect van de Duitse nationaliteit in de ene gemeente en een groot positief effect van diezelfde Duitse nationaliteit in een andere gemeente), kunnen bij multiniveau-analyse 'random' effecten in de analyse worden opgenomen. Indien voor een variabele (wederom bijvoorbeeld de Duitse nationaliteit) de grootte en richting van de effecten significant over de gemeenten varieert, zou een volgende stap zijn te onderzoeken of deze variatie kan worden 'verklaard' door 'cross-level' interactie-effecten op te nemen (bijvoorbeeld een interactie tussen de Duitse nationaliteit en de grootte van de joodse gemeenschap om te onderzoeken of de variatie in de grootte en eventueel richting van het effect van Duitse nationaliteit samenhangt met de grootte van de joodse gemeenschap). De effecten en standaardfouten van de in het model opgenomen factoren worden op deze wijze op een juistere wijze geschat. In het onderhavige geval leidde het toevoegen van deze 'random' effecten er echter toe dat de modellen niet meer convergeerden, niet meer waren te schatten. Hiervan moest daarom worden afgezien.

9. Later in dit hoofdstuk zal blijken dat dit (mede) het gevolg is van het effect van de nationaliteit op de overlevingskans. In de grote steden week de richting van dit effect af van de overige gemeenten.

10. Zie hoofdstuk 1.

Naast het eerder genoemde model 8c, de variatie op model 8 met de 110 gemeenten met 25 of meer joodse inwoners, zijn er nog twee andere varianten opgenomen in de tabellen 11.1 en 11.3: de modellen 8a en 8b. Model 8a is gelijk aan model 8 behalve wat het percentage katholieken onder de burgers in de gemeente betreft. In plaats hiervan is het percentage gereformeerden opgenomen. Model 8b is gelijk aan model 8, alleen zijn de analyses in dit geval uitgevoerd zonder de grote steden Rotterdam en Den Haag. Dit laatste is gedaan om te onderzoeken of de resultaten anders zijn als deze qua omvang van de joodse gemeenschap grote en daarmee voor de analyses invloedrijke gemeenten uit de analyse worden weggelaten.

2. Wel of niet overleefd?

In tabel 11.1 staan de logistische regressiecoëfficiënten en de multiniveau variantiecomponenten met telkens tussen haakjes de standaardfouten vermeld van de modellen die de kans van joden in Nederland om de oorlog te overleven modelleren. De resultaten zijn gebaseerd op de gegevens van 36.685 joden, woonachtig in 47 gemeenten, ondergebracht in zeven regio's van de Sipo. Zoals gezegd is op het eerste niveau weging toegepast waardoor de resultaten betrekking hebben op in totaal 40.603 joden. De coëfficiënten drukken het effect uit op de afhankelijke variabele, de kans om de oorlog te overleven, bij een verandering van één eenheid in de onafhankelijke variabele. Negatieve coëfficiënten duiden op een negatieve invloed op de overlevingskans, positieve coëfficiënten op een positieve invloed. De effecten die statistisch significant zijn, zijn vet gedrukt. In sommige gevallen, daar waar de in de voorgaande hoofdstukken geformuleerde vooronderstelling een duidelijke verwachte richting van het effect aangaf, hoeft minder streng te worden getoetst en kunnen de effecten enkelzijdig significant zijn. In dat geval zijn de coëfficiënten en standaardfouten onderstreept.

Wat de multiniveau variantiecomponenten betreft: de residuen Ω_v en Ω_u geven de variantie weer waarmee de intercepts van de logistische regressielijnen van respectievelijk de ressorten van de Sipo en de gemeenten rond hun gemiddelde variëren, gecontroleerd voor de onafhankelijke variabelen die vanaf model 1 zijn toegevoegd. Ze maken met andere woorden duidelijk of er in de overlevingskans van joden verschillen bestonden tussen enerzijds de Sipo-ressorten onderling en anderzijds de gemeenten onderling, verschillen die nog niet door de in het model opgenomen onafhankelijke variabelen worden verklaard. Het model is beter naarmate deze coëfficiënten kleiner zijn. Aangezien de overlevingskansen binomiaal zijn verdeeld, joden hadden de oorlog wel of niet overleefd, is Ω_c gelijk aan 1 (Rasbash e.a. 2000: 103). Joden die willekeurig uit het bestand worden getrokken, hebben een totale niet verklaarde variantie van de som van de varianties behorend bij de niveaus twee en drie plus de variantie van $\pi^2/3$ die op het eerste niveau bij een binomiale verdeling hoort (Snijders & Bosker 1999: 224).¹¹

Het eerste model, ook wel 0-model genoemd, bevat geen verklarende variabelen. Het geeft de gemiddelde overlevingskans van joden in Nederland gecontroleerd voor de variatie van deze kans over de gemeenten en ressorten van de Sipo.

In model 1 zijn de achtergrondkenmerken van de joden zelf toegevoegd. De effecten van deze kenmerken zijn robuust: ze veranderen niet van richting, nauwelijks van grootte en blijven statistisch significant terwijl in de volgende modellen andere factoren worden toegevoegd. Het effect van leeftijd is positief en statistisch significant. Dit wil zeggen dat naarmate de leeftijd van joden toenam, hun kans de oorlog te overleven dit eveneens deed. Dit verband heeft uitgedrukt in de leeftijd in het kwadraat ook een significante, niet-lineaire negatieve component: naarmate de leeftijd vorderde, nam de grootte van het positieve effect af. Maar deze afname was niet zo sterk dat ze het positieve effect van leeftijdstoename te niet deed. Tevens blijkt uit model 1 tot en met 8 dat joden met een andere nationaliteit vergeleken met Nederlandse joden een statistisch significant hogere overlevingskans hadden. De overlevingskans van de Duitse joden week daarentegen niet significant af van die van de Nederlandse joden.

In een eerste variant op het meest volledige model 8, niet opgenomen in tabel 11.1, is onderzocht of er een significant verschil bestond in de overlevingskans van Duitse joden en de niet-Nederlandse joden met een overige nationaliteit. Dit blijkt het geval te zijn: de joden van overige nationaliteit hadden de hoogste overlevingskans. Een tweede variant op model 8 is wel opgenomen in tabel 11.1. Model 8(b) presenteert de resultaten van een analyse waarbij Rotterdam en Den Haag uit de analyse zijn gelaten. Hieruit komt naar voren dat de relatie tussen de overlevingskans en de nationaliteit in de grote steden anders was dan in de kleinere plaatsen. Niet alleen hadden de Duitse joden in de kleinere plaatsen een significant lagere overlevingskans dan de Nederlandse joden, ook overleefden de joden van overige nationaliteit hier niet in een significant hogere mate dan de Nederlandse joden. Dat in de grote steden de situatie anders was dan in de kleinere plaatsen, blijkt ook uit een aparte analyse voor Amsterdam waar, ter vergelijking, Rotterdam naast is gezet.¹²

11. Hier is niet getoetst of de weergegeven variantie van de intercepts op de verschillende niveaus significant is. De reden hiervoor is dat dit niet goed is te berekenen. Het gebruik van standaardfouten voor de berekening van de significantie van varianties is omstrepen (o.a. Hedeker & Gibson 1996: 9). Bij hiërarchische lineaire modellen (met een continue afhankelijke variabele) stellen Snijders en Bosker (1999: 88-91) daarom de *likelihood ratio* test voor. Maar in het geval dat de afhankelijke variabele dichotoom is, zoals hier: wel of niet overleven, kan deze niet worden gebruikt omdat de schattingsmethode MQL hiervoor onvoldoende betrouwbare resultaten geeft. Het alternatief is een door Commenges en Jacqmin voorgestelde test (zie Snijders & Bosker 1999: 210) die hier voor de Sipo-ressorten niet kan worden gebruikt omdat het aantal cases te gering is. Op zich is dit geen groot probleem. Het gaat hier immers om de vraag of de effecten van de onafhankelijke variabelen ertoe doen – de statistische significantie van de coëfficiënten kan wel met behulp van de standaardfouten worden vastgesteld.

12. Voor Den Haag is hier geen aparte analyse opgenomen om verwarring te voorkomen. Het probleem met de registratielijst van deze stad is dat deze voor de nationaliteit geen differentiatie onder de niet-Nederlandse nationaliteit toeliet. Aangezien volgens de Rijksinspectie in oktober 1941 van de 1.619 niet-Nederlandse joden in Den Haag slechts 332 de Duitse nationaliteit hadden, is ervoor gekozen de niet-Nederlandse joden uit Den Haag in de categorie 'overig' te plaatsen, ook al betekent dit voor 20,5 procent van de niet-Nederlandse joden uit Den Haag een verkeerde classificatie. De niet-Nederlandse joden uit Den Haag overleefden de oorlog in ieder geval in significant hogere mate dan de Nederlandse joden.

Tabel 11.1: Logistische regressie coëfficiënten, hun standaardfouten en multi-niveau variantie componenten betrekking hebbend op de kans van joden in Nederland de Duitse bezetting van 1940-1945 te overleven (36.685 individuen gewogen naar het totale aantal 'vol'joden op de respectievelijke registratielijst, 47 gemeenten, 7 ressorten van de Sipo).

	Model 0	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 8a	Model 8b	Model 8c
constante	-0,316 (0,207)	-1,390 (0,108)	-1,322 (0,109)	-0,678 (0,487)	-1,183 (0,709)	-1,076 (0,595)	-0,869 (0,683)	-0,207 (0,484)	-0,746 (0,449)	-1,108 (0,564)	-1,963 (0,588)	-0,960 (0,705)
Persoonskenmerken												
leeftijd in jaren		0,032 (0,008)	0,032 (0,007)	0,033 (0,008)	0,033 (0,008)	0,033 (0,007)	0,033 (0,007)	0,033 (0,007)	0,034 (0,008)	0,034 (0,007)	0,030 (0,010)	0,032 (0,007)
leeftijd in jaren in het kwadraat (in duizendtallen)		-0,211 (0,052)	-0,210 (0,054)	-0,213 (0,057)	-0,215 (0,055)	-0,218 (0,055)	-0,219 (0,055)	-0,220 (0,055)	-0,223 (0,054)	-0,223 (0,054)	-0,196 (0,065)	-0,210 (0,051)
Duitse nation. (ref. = Ned.)		-0,063 (0,064)	-0,062 (0,064)	-0,062 (0,065)	-0,064 (0,065)	-0,064 (0,065)	-0,071 (0,064)	-0,071 (0,064)	-0,074 (0,065)	-0,076 (0,066)	-0,125 (0,063)	-0,063 (0,062)
andere nation. (ref. = Ned.)		0,370 (0,046)	0,374 (0,047)	0,376 (0,049)	0,374 (0,050)	0,374 (0,050)	0,374 (0,050)	0,373 (0,050)	0,380 (0,048)	0,380 (0,048)	0,149 (0,148)	0,358 (0,059)
Gemeentekenmerken												
'foute' burgern. voor de deportatie (ref. = geen)		-0,182 (0,111)	-0,049 (0,150)	-0,028 (0,156)	-0,019 (0,150)	-0,033 (0,138)	-0,005 (0,142)	-0,119 (0,141)	-0,081 (0,158)	-0,131 (0,131)	0,184 (0,096)	
In aantal 'vol'joden			-0,113 (0,103)	0,017 (0,141)	0,013 (0,106)	0,009 (0,085)	-0,050 (0,068)	-0,086 (0,101)	-0,026 (0,099)	0,093 (0,055)	-0,096 (0,104)	
proportie 'vol'-joden			-3,640 (10,130)	-5,031 (7,342)	-8,435 (4,895)	-11,824 (4,550)	-11,186 (4,798)	-5,229 (7,622)	-9,262 (5,191)	-6,238 (6,768)	-7,701 (8,153)	
Marechaussee (ref. = gemeente-politie)				-0,092 (0,160)	-0,058 (0,218)	0,044 (0,259)	0,144 (0,189)	0,123 (0,168)	0,142 (0,077)	0,145 (0,141)	0,240 (0,133)	
staatspolitie (ref. = gemeente-politie)				-0,502 (0,349)	-0,490 (0,209)	-0,444 (0,201)	-0,412 (0,218)	-0,289 (0,301)	-0,353 (0,253)	-0,332 (0,168)	-0,199 (0,302)	
proportie 'foute' agenten				-0,765 (0,075)	-0,897 (0,108)	-0,833 (0,186)	-0,852 (0,192)	-0,841 (0,309)	-0,912 (0,200)	-0,931 (0,271)	-0,271 (0,240)	
proportie VHP-leden				-0,224 (0,127)	-0,443 (0,273)	-0,522 (0,297)	-0,496 (0,268)	-0,477 (0,318)	-0,529 (0,324)	-0,647 (0,305)	-0,338 (0,146)	
proportie katholieke (model 8a: gereform.)				0,605 (0,353)	0,552 (0,356)	0,675 (0,280)	0,860 (0,198)	-2,551 (1,261)	0,853 (0,221)	-0,032 (0,140)		
inwoners in 1930						5,564 (5,715)	5,758 (6,006)	5,610 (5,283)	7,879 (5,975)	5,884 (4,114)	9,278 (5,751)	9,178 (4,028)
proportie stemmen op de NSB bij de PS-verkiezingen 1939						-0,182 (0,103)	-0,249 (0,167)	-0,301 (0,173)	-0,246 (0,124)	-0,081 (0,137)	-0,155 (0,132)	-0,432 (0,067)
log odds homogeen gehuwde mannen						-0,360 (0,366)	-0,302 (0,359)	-0,684 (0,395)	-0,632 (0,440)	-0,536 (0,426)	0,158 (0,156)	
proportie 'half'- en 'kwart'-joden						4,270 (1,388)	4,844 (1,364)	5,861 (1,741)	5,890 (2,046)	3,713 (0,777)	1,186 (0,942)	
proportie christelijke joden						-0,834 (0,522)	-0,990 (0,491)	-0,435 (0,563)	-0,605 (0,558)	0,390 (0,470)		
eerste sterfdatum in de gemeente (in duizendtallen)												
Kenmerk Sipo-ressort												
lage radicaliteit Sipo (ref. = hoge radic.)								0,261 (0,194)	0,326 (0,241)	0,207 (0,167)	0,943 (0,082)	
matige radicaliteit Sipo (ref. = h. radic.)								0,829 (0,191)	0,844 (0,191)	0,921 (0,143)	0,854 (0,080)	
Variante component												
Sipo-ressort	0,230 (0,122)	0,222 (0,118)	0,239 (0,127)	0,233 (0,123)	0,212 (0,081)	0,130 (0,053)	0,105 (0,042)	0,096 (0,037)	0,000 (0,000)	0,019 (0,018)	0,000 (0,000)	0,000 (0,000)
niveau Ω_v	0,144 (0,039)	0,150 (0,039)	0,139 (0,041)	0,122 (0,045)	0,099 (0,028)	0,096 (0,019)	0,091 (0,025)	0,088 (0,019)	0,108 (0,024)	0,093 (0,018)	0,094 (0,020)	0,257 (0,044)
gemeente-niveau Ω_u												
individueel niveau Ω_e	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Tabel 11.2: Overleven en achtergrondkenmerken in twee grote steden: multivariatie logistische regressie-coëfficiënten en standaardfouten

	Amsterdam (n=7.537)		Rotterdam (n=5.185)	
constante	-1,772	(0,209)***	-2,372	(0,562)***
Duitse nationaliteit	0,523	(0,079)***	0,497	(0,212)*
overige nationaliteit	0,904	(0,177)***	1,860	(0,550)***
leeftijd	0,013	(0,007)~	0,028	(0,017)~
leeftijd kwadraat (in duizendtallen)	-0,040	(0,063)	-0,150	(0,129)

***p<0,001; *p<0,05; ~p<0,1

[Nederlandse nationaliteit is referentiecategorie]

In Amsterdam en Rotterdam blijken de Duitse joden en de joden met een niet-Nederlandse overige nationaliteit in significant hogere mate de oorlog te hebben overleefd dan de Nederlandse joden. Verondersteld zou kunnen worden dat dit een gevolg was van de hier niet onderzochte eventueel hogere welstand onder de niet-Nederlandse joden in de grote steden of van beschermende activiteiten van de Joodse Raad.¹³ Maar het zou ook het resultaat kunnen zijn van een ander vervolgingsbeleid van de Duitsers in de grootste steden, dat wil zeggen: een concentratie op een andere groep op een ander moment tijdens de deportaties naar Westerbork waardoor bepaalde groepen meer tijd kregen naar een onderduikplaats te zoeken.

Een extra aanwijzing dat er in de grote steden iets anders gaande was, is dat de invloed van leeftijd op de overlevingskans in Amsterdam en Rotterdam veel minder duidelijk is dan in de kleinere plaatsen. De samenhang tussen de overlevingskans en de leeftijd is in deze steden slechts bijna significant positief en de leeftijd in het kwadraat sorteert er geen significant effect.

In model 2 is het eerste gemeentekenmerk toegevoegd: het al dan niet 'fout' zijn van de burgemeester voor het begin van de deportaties in juli 1942 dan wel voor de invoering van het lokale verblijfsverbod voor joden. Het effect van de aanwezigheid van een 'foute' burgemeester blijkt in overeenstemming met de verwachting negatief en het is enkelzijdig statistisch significant: het verlaagde de overlevingskans van joden. Onder invloed van de toevoeging van andere variabelen verandert dit echter. Vanaf model 3, wanneer er wordt gecontroleerd voor de effecten van andere factoren, is het effect van de 'foute' burgemeester statistisch niet meer significant. Blijkbaar deed het er voor de overlevingskansen van joden niet toe of er een 'foute' burgemeester werd aangesteld voordat zij uit de gemeente werden gedeporteerd.

Als eerste, niet in tabel 11.1 weergegeven variant op het meest volledige model 8 is onderzocht of in plaats van het al dan niet 'fout' zijn van de burgemeester het aantal maanden dat een 'foute' burgemeester in een gemeente aan het bewind was voordat de joden uit de gemeente werden afgevoerd ertoe deed. De verwachting hierbij was dat

13. Zie hoofdstuk 9.

naar mate deze burgemeester langer aan het roer stond de overlevingskansen van joden waren afgenomen. Uit de resultaten blijkt echter dat dit niet het geval was: het effect is weliswaar negatief, maar statistisch niet significant. Voor de overlevingskansen van joden lijkt de gezindheid van de burgemeester daarmee niet van belang te zijn geweest.

In een tweede variant op model 8 is onderzocht of de overlevingskans van joden in gemeenten waar de burgemeester tegen de vervolging had geprotesteerd of had geweigerd bepaalde acties te ondernemen, afweek van die in gemeenten waar dit niet gebeurde. Dit blijkt niet het geval te zijn geweest. Het effect is weliswaar positief, maar statistisch niet significant.

Als derde variant op het meest volledige model 8 is onderzocht of de overlevingskans in de gemeenten waar een verblijfsverbod voor joden werd afgekondigd voordat de deportaties naar de vernietigingskampen begonnen afweek van die van de joden in gemeenten waar dit niet gebeurde. De joden die gedwongen werden te verhuizen, kwamen in Amsterdam terecht. Van hen kan worden gezegd dat zij 'dubbele' sociale netwerken hadden, zowel in Amsterdam als in de plaats van herkomst, en daarmee meer kans op hulp hadden en dus een betere overlevingskans. Maar ook zou kunnen worden verondersteld dat zij geen netwerk meer hadden en daarmee een slechtere overlevingskans: de oude banden waren verbroken en nieuwe contacten waren nog niet gelegd. De resultaten wijzen in de richting van de 'dubbele' netwerken. Hoewel de overlevingskansen in Amsterdam slecht waren,¹⁴ vertoont de gedwongen verhuizing een significant positieve samenhang met de kans de oorlog te overleven.

In model 3 zijn de logaritme van het aantal 'vol'joden en de proportie 'vol'joden in de gemeente toegevoegd. Om met de laatste te beginnen: het effect van de proportie is in overeenstemming met de verwachting negatief, maar slechts in een paar modellen sorteert zij een statistisch significant effect. Dit is niet het geval in het meest volledige model 8: er zijn daarmee onvoldoende aanwijzingen gevonden dat de relatieve 'zichtbaarheid' van joden hun overlevingskans significant beïnvloedde. Wat het effect van de logaritme van het aantal 'vol'joden betreft: dit is in geen van de modellen statistisch significant en bovendien varieert de richting onder invloed van de toevoeging van andere factoren aan het model. Er is daarmee geen indicatie gevonden dat de relatieve omvang van de lokale joodse gemeenschap met de overlevingskansen samenhangt.

In model 4 zijn de variabelen die betrekking hebben op de politie in de analyse opgenomen. In de eerste plaats gaat het om de soort politie die op lokaal niveau de politiezorg had: gemeentepolitie (de referentiecategorie) of Marechaussee dan wel staatspolitie. Terwijl de overlevingskans van de joden in gemeenten met Marechaussee zich gecontroleerd voor de effecten van de overige factoren in de modellen 4 tot en met 8 niet significant onderscheidde van die in gemeenten met gemeentepolitie, is dat in sommige modellen wel het geval met de gemeenten waar staatspolitie de politiezorg had. Maar het effect is niet stabiel en treedt ook niet op in het meest volledige model 8.

Een moeilijkheid hiermee is dat de soort politie in de gemeente grosso modo afhangt van het aantal inwoners in de gemeente. De grootste gemeenten hadden staatspolitie, de middelgrote gemeentepolitie en de kleine Marechaussee. Aangezien de grootte van de gemeente tevens samenhangt met het aantal 'vol'joodse inwoners en er reeds een maat voor dit aantal in het model is opgenomen, te weten de logaritme van het aantal 'vol'joden, bestaat er een betrekkelijk hoge mate van 'multicollineariteit' oftewel samenhang tussen deze variabelen.¹⁵ Dit betekent dat als gevolg van een 'te gering' aantal gemeenten in de analyse de effecten van de omvang van de lokale joodse populatie en die van de soort politie niet goed van elkaar zijn te scheiden. Daarmee zijn de effecten van deze factoren minder goed vast te stellen en zijn de hier gerapporteerde resultaten voor deze factoren minder betrouwbaar. Wanneer echter als variant op het meest volledige model 8 niet de gemeentepolitie maar de Marechaussee als referentiecategorie wordt gekozen, blijkt dat het verschil tussen de Marechaussee en de staatspolitie in ieder geval wel statistisch significant is: gecontroleerd voor de overige factoren hadden joden in de gemeenten met Marechaussee een betere overlevingskans dan de joden in gemeenten met staatspolitie.

Een andere factor die in model 4 is toegevoegd, is het percentage 'foute' agenten. De richting van het effect is in overeenstemming met de verwachting negatief, bovendien is het effect in de modellen 4 tot en met 8 statistisch significant. Hoe 'fouter' de Nederlandse politie, des te geringer was het percentage joden dat de oorlog overleefde. Het op bevel meewerken aan ophaalacties werd agenten na de oorlog niet aangerekend en komt dus niet tot uitdrukking in het percentage 'foute' agenten. Maar het in deze richting ontplooiën van initiatieven werd agenten wel aangerekend. Het is daarmee aannemelijk dat de geconstateerde samenhang tussen de overlevingskans van joden en het percentage 'foute' agenten voor een flink deel het gevolg is geweest van opsporingsacties van de laatsten gericht tegen joodse onderduikers.

De laatste factor die eveneens in model 4 is toegevoegd, heeft betrekking op het orgaan dat hier wordt gezien als de inheemse handlanger van de bezetter inzake de vervolging van de joden: de Vrijwillige Hulppolitie. Het effect van het aantal in een gemeente woonachtige hulpagenten per 1.000 hoofden van de bevolking is in overeenstemming met de verwachting negatief. In de helft van de modellen is het echter statistisch niet significant, dit is het evenmin in het meest volledige model 8. Als in een variant op model 8 de grote steden Den Haag en Rotterdam uit de analyse worden gelaten, twee steden waar het optreden van de hulppolitie in het kader van de vervolging niet bekend is, blijkt echter wel te gelden dat hoe meer hulpagenten per 1.000 hoofden van de bevolking in een gemeente woonachtig waren, des te geringer de kans van joden was de oorlog te overleven. Dit vormt tevens een aanwijzing dat de hulppolitie in meer plaatsen dan die al in hoofdstuk 4 werden genoemd bij de vervolging van joden betrokken is geweest.

14. Zie de hoofdstukken 1 en 3.

15. Vastgesteld met gewogen regressieanalyse in SPSS.

In model 5 zijn verschillende omgevingsvariabelen toegevoegd die geen betrekking hebben op joden zelf: het lokale percentage katholieken in de gemeente, het percentage op de NSB uitgebrachte stemmen bij de verkiezingen van 1939 en de log odds van de homogeen gehuwde niet-joodse mannen. Het verrassende, tegen de hypothese indruisende resultaat van het percentage katholieken op de overlevingskans van joden dat in hoofdstuk 7 werd gevonden, wordt hier bevestigd: naarmate het percentage katholieken in een gemeente hoger was, nam de overlevingskans van joden toe. Om te onderzoeken wat dat de invloed van de overwegend katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant in deze analyse is, zijn voor model 8 de effecten nogmaals geschat waarbij deze provincies niet in de analyse werden opgenomen. Voor de richting en significantie van het effect van het percentage katholieken maakte dit geen verschil: het blijft positief en significant.

Een analyse waarbij uitgaande van model 8 het percentage gereformeerden in plaats van het percentage katholieken wordt opgenomen, geeft eveneens interessante resultaten. Zoals in hoofdstuk 7 en 8 is behandeld, wordt in de historiografie soms beweerd dat gereformeerden in een buitenproportioneel hoge mate ondergedoken joden hebben gehuisvest. Hierop kan de veronderstelling worden gebaseerd dat waar meer gereformeerden woonden de overlevingskans van joden beter zullen zijn geweest. Uit de resultaten van de analyse, in tabel 11.1 opgenomen als model 8(a) waarbij voor het percentage katholieken nu het percentage gereformeerden moet worden gelezen, blijkt echter het tegendeel. Naarmate het percentage gereformeerden in een gemeente hoger was, overleefden minder joden de oorlog. In dit model blijkt bovendien dat, nu gecontroleerd wordt voor het effect van de gereformeerden, joden in gemeenten waar Marechaussee de politiezorg had een enkelzijdig significant hogere overlevingskans hadden dan joden in gemeenten waar gemeentepolitie deze zorg had. Het effect van het percentage gereformeerden op de overlevingskans van joden zou het gevolg kunnen zijn geweest van de afwijkende geschiedenis in het noorden van het land, een gebied met relatief veel gereformeerden, dit als gevolg van de Duitse politiek met betrekking tot de werkkampen voor joden.¹⁶ Daarom is de analyse herhaald zonder dat de provincies Groningen, Friesland en Drenthe in het onderzoek werden betrokken. Ook in dat geval blijkt echter op te gaan dat daar waar meer gereformeerden woonden de overlevingskans van joden significant slechter was. De geschiedenis met betrekking tot de werkkampen voor joden biedt hiervoor geen verklaring.

Voor zowel het percentage katholieken als het percentage gereformeerden zijn dit opmerkelijke, tegen de verwachting indruisende resultaten. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat hiermee niet wordt beweerd dat de gevonden samenhang iets zegt over het handelen van katholieken of gereformeerden. Een alternatieve verklaring voor het positieve verband tussen het percentage katholieken en de overlevingskans van joden zou immers kunnen zijn dat joden wegluchtten uit gemeenten waar veel

16. Zie hoofdstuk 3.

katholieken woonden om onder te duiken in andere gemeenten, bijvoorbeeld bij gereformeerden. Tevens is het mogelijk dat het in hoofdstuk 8 geopperde verband hier een rol speelt. In Overijssel bleken gereformeerden in significant hogere mate betrokken te zijn geweest bij het georganiseerde verzet dan katholieken. Aangezien de Sipó bij de bestrijding van het verzet niet lukraak onderzoek deed maar prioriteiten stelde en haar aandacht doelbewust op specifieke organisaties concentreerde, lijkt het bepaald niet uitgesloten dat bij het oprollen van deze organisaties ook de joden werden gegrepen die door hen verborgen werden gehouden. Ook dit kan een oorzaak voor de gevonden verbanden tussen de religieuze samenstelling van de bevolking in de gemeenten en de overlevingskans van joden zijn geweest. Nader onderzoek zal eventueel kunnen uitwijzen welke van de hierboven genoemde alternatieve verklaringen een rol hebben gespeeld. Daarnaast kan mogelijk worden gereconstrueerd bij wie de joden daadwerkelijk onderdoken en in welke mate het hierbij om katholieken c.q. gereformeerden ging.

Wat de effecten betreft van de overige factoren die in model 5 werden toegevoegd, te weten het percentage op de NSB uitgebrachte stemmen bij de verkiezingen van 1939 en de maat voor de verzuimdheid van de lokale netwerken, blijkt alleen de laatste een (enkelzijdig) significant verband te houden met de overlevingskans. Dit verband is in overeenstemming met de hypothese: daar waar de verzuiling sterker was, overleefden de joden de oorlog in geringere mate. Het lokale percentage antisemieten deed er blijkbaar niet toe.

In model 6 zijn vervolgens de factoren toegevoegd die de netwerken van joden zelf representeren: het percentage christelijke joden en het percentage 'half'- en 'kwart'-joden. Naast het feit dat beide variabelen een controleterm vormen voor de mate waarin de aanwezigheid van christelijke joden c.q. gemengd gehuwde joden in de gemeente het berekende percentage overlevenden beïnvloedden, vormen zij maten voor in hoeverre de joodse gemeenschap lokaal met de niet-joodse gemeenschappen duurzaam contact had. Terwijl het percentage 'half'- en 'kwart'-joden in de modellen 6 tot en met 8 een negatief maar niet significant verband vertoont met de overlevingskans, is het effect van het percentage christelijke joden significant positief: naarmate er meer christelijke joden in een gemeente woonden, overleefden meer joden de vervolging. Niet alleen vanwege het feit dat veel christelijke joden gespaard bleven, maar ook omdat zij een brugfunctie tussen de joodse en niet-joodse gemeenschap vormden en andere joden zo in contact konden brengen met niet-joden die wilden helpen.¹⁷

In model 7 is de datum van het overlijden van het eerste lokale slachtoffer van de vervolging vanaf 15 juli 1942 toegevoegd als maat voor het begin van de deportaties uit de gemeente. De hieraan ten grondslag liggende gedachte is dat in de gemeenten waar de vervolging later begon joden langer de tijd hadden een onderduikplaats te vinden en minder lang aan vervolging en opsporing bloot stonden. Het effect van deze maat blijkt in model 8 echter significant negatief: naarmate de deportaties later begonnen,

17. Zie hoofdstuk 7.

was de overlevingskans van joden gecontroleerd voor de effecten van de overige factoren significant geringer. Welk mechanisme hierachter schuil gaat, is niet direct duidelijk. Het heeft mogelijk iets te maken met de grote steden Den Haag en Rotterdam, want als die in model 8b uit de analyse worden gelaten, blijkt het effect statistisch niet meer significant te zijn. Dat is het echter evenmin wanneer niet het percentage katholieken, maar het percentage gereformeerden in de analyse wordt opgenomen (model 8a). Het effect is daarmee in ieder geval niet robuust.

In een variant op het meest volledige model 8 is in plaats van de eerste sterfdatum in de gemeenten een dummyvariabele opgenomen die staat voor het al dan niet lokaal plaatsvinden van joodse sterfgevallen als gevolg van vroege deportaties naar Mauthausen vóór het begin van de reguliere deportaties halverwege juli 1942. De gedachte hierachter is dat daar waar joden direct en vroeg werden geconfronteerd met de dodelijke gevolgen van de bezetting zij eerder en vaker maatregelen zullen hebben genomen om zichzelf en hun familie te beschermen en daardoor in hogere mate zullen hebben overleefd. Dit blijkt echter niet het geval te zijn geweest. Het effect van deze factor is tegen de verwachting in negatief maar bovenal is het statistisch niet significant.

In het laatste model is tot slot op het hoogste niveau, dat van de Sipo-ressorten, de laatste factor toegevoegd: de maat voor de graad van radicaliteit die de verschillende *Außenstellen* van de Sipo en de SD in de bestrijding van het verzet in Nederland tot september 1944 bereikten.¹⁸ Vergeleken met het extreme optreden van de *Außenstelle* te Groningen, welke verantwoordelijk was voor de provincies Friesland, Groningen en Drenthe, vertoonde het minder radicale handelen van de *Außenstellen* in Amsterdam en Rotterdam en de afdeling IV-B4 van het hoofdkwartier in overeenstemming met de verwachting een significant positief verband met de overlevingskans van joden. Het verschil tussen het effect van de *Außenstelle* in Groningen en van de minst radicale *Außenstellen* te Arnhem, 's-Hertogenbosch en Maastricht is weliswaar positief, maar niet significant. Als in een variant op model 8 in plaats van de meest radicale *Außenstelle* te Groningen de minst radicale *Außenstellen* als referentiecategorie worden gekozen, blijkt het effect van de gematigd radicale *Außenstellen* op de overlevingskans hiermee vergeleken tegen de verwachting in significant positief te zijn. Hoe dit moet worden begrepen, is niet direct duidelijk. Het is mogelijk het gevolg van het uit de analyse laten van Amsterdam. De *Außenstelle* in deze stad en de daarmee samenwerkende Nederlandse opsporingsorganen concentreerden hun activiteit inzake de opsporing van ondergedoken joden grotendeels op de stad zelf.¹⁹

Als variatie op model 8 is onderzocht of de activiteitsmaat uit hoofdstuk 3, betrekking hebbend op het percentage joden dat als arrestant (strafgeval) van de Sipo slachtoffer werd van de jodenvervolging, samenhang vertoonde met de overlevingskans. Ook in dit geval zijn de resultaten onverwacht. De overlevingskans van de joden

in het ressort van de gematigd actieve groep *Außenstellen* was vergeleken met die van de meest actieve groep significant slechter. Tegelijkertijd bestaat er in het effect op de overlevingskans geen significant verschil tussen de minst actieve *Außenstelle* te Maastricht en de gematigd actieve of meest actieve groep bureaus in Amsterdam en Den Haag. Ook hier geldt echter dat Amsterdam buiten de analyse is gelaten en dat dit de resultaten kleurt. Daarnaast is het mogelijk dat de grote activiteit van de *Außenstelle* Amsterdam en/of de afdeling IV-B4 te Den Haag niet zozeer verschillen in overlevingskans tussen de ressorten heeft veroorzaakt maar deze juist heeft gereduceerd. Als de neiging om onder te duiken bij joden in Amsterdam groter is geweest dan elders, hoeft een hoge mate van activiteit van de Sipo niet tot gemiddeld opvallend slechtere overlevingskans te leiden.

Tot slot is er een extra analyse gedaan waarbij model 8 werd geschat voor alle gemeenten met 25 of meer joden. Deze analyse is gebaseerd op 39.886 joden, woonachtig in 110 gemeenten en ondergebracht in één van de zeven regio's van de Sipo. Op het eerste niveau is wederom gewogen naar het officiële aantal in de gemeente woonachtige joden waardoor de resultaten betrekking hebben op 43.905 joden. De resultaten staan in tabel 11.1 onder model 8c. De verschillen met model 8, dat betrekking heeft op de gemeenten met honderd of meer joden, zijn opmerkelijk. Om te beginnen blijkt in model 8c de overlevingskans van joden in gemeenten waar Marechaussee de politiezorg had enkelzijdig significant positief te verschillen van die in gemeenten waar gemeentepolitie deze zorg had. Dit is misschien nog niet zo verrassend: de kleine joodse gemeenschappen bevonden zich in de kleinere plaatsen waar Marechaussee zat. Deze kleinere plaatsen zaten grotendeels niet in de analyse die in model 8 is gepresenteerd: in slechts 8 van de 47 gemeenten was Marechaussee actief. Het hogere aantal gemeenten in de analyse dat ten grondslag ligt aan model 8(c) resulteert vanwege de grotere aantallen gemeenten eerder in significante resultaten. Verrassender is dat zowel het percentage 'foute' agenten als het percentage katholieken geen significant effect meer vertonen op de overlevingskans van joden. Waarschijnlijk speelden in de plaatsen met 25 tot honderd joden andere processen een rol dan in de plaatsen met honderd of meer joden. Dit blijkt ook uit het feit dat het aantal vrijwillige hulpagenten per duizend inwoners significant negatief verband houdt met de overlevingskans als de kleinere gemeenten in de analyse worden opgenomen. Tot slot vertoont de radicaliteitsmaat met betrekking tot de Sipo de verwachte verbanden: naarmate de regionale vertegenwoordiging radicaler was, namen de overlevingskans van joden af – dit ondanks het feit dat Amsterdam niet in de analyse is opgenomen. Mogelijk is dit een gevolg van het feit dat er meer gemeenten in de analyse zijn opgenomen. Wat de activiteitsmaat tot slot betreft, wijken de resultaten niet af van die van de analyse met honderd of meer joden. Een en ander betekent dat de resultaten van de analyses met de gemeenten met honderd of meer joden niet allemaal gegeneraliseerd kunnen worden naar de gemeenten met 25 of meer joden.

18. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 6.

19. Zie de hoofdstukken 3 en 9.

3. Hoe lang overleefd?

In de hierboven gepresenteerde modellen werden hypothesen over de effecten van diverse factoren getoetst met een afhankelijke variabele gevormd door het door individuele joden al dan niet overleven van de bezetting. In plaats van deze variabele kan ook een tijdsafhankelijke variabele worden gebruikt: het aantal maanden dat joden die de bezetting niet overleefden erin slaagden om in leven te blijven.²⁰ Het gebruik van deze variabele in de analyses geeft geen antwoord op de vraag of de overlevingskans van joden werd beïnvloed, maar op de vraag of het moment waarop zij omkwamen samenhang vertoont met de factoren die in de modellen worden opgenomen. De eerder geformuleerde verwachtingen over de positieve dan wel negatieve effecten op de overlevingskans kunnen in dit verband worden vertaald naar verwachtingen over de positieve of negatieve effecten op de duur van het overleven. Een positieve coëfficiënt betekent hierbij een langere overlevingsduur, een negatieve coëfficiënt een kortere.

Een groot deel van de variatie in de overlevingsduur zal zijn veroorzaakt door de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Deze instelling bepaalde immers wie wanneer op transport naar de doorgangskampen werd gesteld.²¹ Bepaalde achtergrondkenmerken van joden speelden in dit verband een rol: het hebben van een tijdelijke vrijstelling van deportatie, het hebben van een bepaalde nationaliteit en het behoren tot een bepaalde leeftijdscategorie.²² Of voor de *Zentralstelle* nog andere overwegingen van belang waren, en zo ja welke dit waren, is niet duidelijk, maar waarschijnlijk waren die er niet. Het ging de Duitsers er immers om alle ('vol')joden te deporteren, afgezien van de kleine uitzonderingscategorieën zoals de gemengd gehuwde joden. Het is daarom plausibel dat in dit verband alleen logistieke beperkingen nog een rol van betekenis kunnen hebben gespeeld.

Het voorgaande heeft echter alleen betrekking op de joden die hadden besloten zich te laten afvoeren of geen alternatief zagen of vonden dan zich te laten afvoeren. Variatie in de overlevingsduur is echter ook het gevolg van joden die dat alternatief wel vonden, die er wel in slaagden onder te duiken maar die zich niet tot het einde van de bezetting voor de Duitsers verborgen wisten te houden. Op de niet succesvolle onderduik of liever gezegd: het moment waarop de onderduik mislukte, kunnen de reeds behandelde factoren van invloed zijn geweest.

Daarnaast zou variatie in de overlevingsduur kunnen zijn veroorzaakt door activiteiten zoals die door de Haagse afdeling van de Joodse Raad²³ en de joodse kampadministratie in Westerbork²⁴ werden ontplooid. Het eerste is hier niet te onderzoeken: naar verluid vond de selectie in Den Haag plaats op basis van de sociale positie van betrokkenen en deze is hier niet geoperationaliseerd.²⁵ Het tweede

20. Het gaat hierbij niet om een echte *event history* analyse. Dit bleek door de omvang van het *person-period* bestand in MIWin onuitvoerbaar.

21. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 6.

22. Zie hoofdstuk 9.

23. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 6.

24. Zie hoofdstuk 9.

25. Vanwege beperkingen in de zin van tijd en geld. De gegevens op de registratielijsten maken dit in principe namelijk wel mogelijk, zoals gedemonstreerd is in hoofdstuk 9.

selectieproces waarvan sprake is, de Duitse joden in de administratie van Westerbork die de eigen landgenoten zo lang mogelijk in het doorgangskamp probeerden te houden en de Nederlandse joden als 'transportmateriaal' beschouwden dat hiervoor werd opgeofferd, is wel te onderzoeken. Hierboven is al gebleken dat Duitse joden uit Amsterdam en Rotterdam een hogere overlevingskans hadden dan Nederlandse joden. Op zich is dit geen bewijs voor het plaatsvinden van selecties in Westerbork: Duitse joden zouden ook in hogere mate geneigd kunnen zijn geweest onder te duiken. Maar als zou blijken dat de Duitse joden die omkwamen over het geheel genomen later werden gedood dan de Nederlandse, dan zou dit wel een duidelijk aanwijzing voor selecties zijn.²⁶ Er zijn immers geen directe aanwijzingen om te veronderstellen dat ondergedoken Duitse joden minder snel werden gearresteerd dan Nederlandse joden. Laat staan dat Duitse joden door de *Zentralstelle* later voor transport naar Westerbork werden geselecteerd dan de Nederlandse²⁷, of dat Duitse joden uit Nederland in Auschwitz in significante mate langer overleefden dan de Nederlandse joden.

Het uitgangspunt bij de vaststelling van de overlevingsduur wordt gevormd door de in *In memoriam* vermelde datum van overlijden. Met behulp hiervan is bepaald hoeveel maanden individuele joden erin slaagden zich te handhaven voordat zij werden gedood, geteld vanaf het begin van de bezetting.²⁸ De analyses worden wederom uitgevoerd zonder Amsterdam en er wordt wederom op het eerste (individuele) niveau gewogen naar het respectievelijke aantal 'vol'joden in de gemeente. De modellen 1 tot en met 8 zijn modellen met uitsluitend 'fixed' effecten. Model 8a is een variant op model 8 met het percentage gereformeerden in plaats van het percentage katholieken, model 8b is een variant op model 8 zonder de steden Den Haag en Rotterdam en model 8c is gelijk aan model 8 maar dan met de gemeenten waar 25 of meer joden woonden.

Het eerste model in tabel 11.3 is het 0-model. Het bevat geen verklarende factoren en geeft voor de drie verschillende niveaus de niet verklaarde variantie.

In het model 1 zijn de variabelen op individueel niveau toegevoegd. De effecten hiervan zijn tot en met model 8 stabiel. Naarmate de leeftijd toenam, kwamen de joden later om. Zoals uit de negatieve coëfficiënt van de leeftijd in het kwadraat blijkt, nam de grootte van dit effect af met de toename van de leeftijd. Waarschijnlijk hangen deze effecten samen met het feit dat in Auschwitz niet alle joden direct werden vergast. Joden die oud genoeg waren en in staat werden geacht te werken, werden uitgeselecteerd en over het algemeen later omgebracht.

Wat nationaliteit betreft kwamen joden met de Nederlandse nationaliteit significant eerder om het leven dan joden met de Duitse of andere nationaliteit. Een vergelijking tussen de joden van Duitse en van overige nationaliteit, door als variant op het

26. Zie hoofdstuk 9.

27. Eerder het omgekeerde, in ieder geval bij het begin van de deportaties.

28. De gebruikte schattingsmethode is *iterative generalised least squares* bij een convergentie tolerantieniveau van 10⁻³.

Tabel 11.3: Regressiecoëfficiënten, hun standaardfouten en multi-niveau variantie componenten betrekking hebbend op het moment dat 'vol'joden uit Nederland omkwamen gedurende de Duitse bezetting (23.339 individuen gewogen naar het totale aantal 'vol'joden op de respectievelijke registratielijst, 47 gemeenten, 7 ressorten van de Sipo).

	Model 0	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 8a	Model 8b	Model 8c
constante	35,700 (0,593)	30,369 (1,138)	30,539 (1,260)	32,857 (2,574)	34,023 (2,137)	33,448 (2,823)	32,752 (2,229)	33,445 (1,887)	31,889 (2,152)	32,583 (1,478)	27,433 (1,679)	27,599 (1,403)
Persoonskenmerken												
leeftijd in jaren		0,182 (0,031)	0,182 (0,031)	0,182 (0,031)	0,182 (0,031)	0,182 (0,031)	0,183 (0,031)	0,183 (0,031)	0,183 (0,031)	0,183 (0,031)	0,222 (0,018)	0,182 (0,030)
leeftijd in jaren in het kwadraat (in duizendtallen)		-1,494 (0,228)	-1,495 (0,228)	-1,498 (0,229)	-1,497 (0,229)	-1,496 (0,229)	-1,499 (0,229)	-1,499 (0,230)	-1,498 (0,229)	-1,498 (0,229)	-1,733 (0,139)	-1,493 (0,222)
Duitse nationaliteit (ref. = Nederlandse)		2,260 (0,291)	2,264 (0,291)	2,257 (0,301)	2,261 (0,298)	2,258 (0,294)	2,206 (0,303)	2,207 (0,304)	2,200 (0,303)	2,204 (0,302)	2,282 (0,321)	2,279 (0,239)
andere nationaliteit (ref. = Nederlandse)		0,577 (0,205)	0,578 (0,204)	0,576 (0,204)	0,574 (0,205)	0,573 (0,205)	0,566 (0,199)	0,566 (0,200)	0,564 (0,201)	0,563 (0,204)	0,286 (1,043)	0,686 (0,185)
Gemeentekenmerken												
'foute' burgemeester voor de deportatie (ref. = geen)		-0,445 (0,350)	-0,131 (0,415)	-0,067 (0,356)	-0,085 (0,405)	-0,178 (0,372)	-0,150 (0,352)	-0,284 (0,379)	-0,287 (0,322)	-0,353 (0,263)	-0,001 (0,487)	
In aantal 'vol'-joden			-0,463 (0,297)	-0,588 (0,164)	-0,567 (0,191)	-0,439 (0,083)	-0,499 (0,121)	-0,548 (0,156)	-0,613 (0,112)	-0,107 (0,115)	0,013 (0,087)	
proportie 'vol'-joden			27,530 (11,823)	41,530 (6,478)	40,059 (10,466)	29,387 (11,184)	30,764 (12,999)	39,811 (15,723)	43,662 (18,078)	42,311 (19,194)	30,911 (22,969)	
Marechaussee (ref. = gemeentepol.)				-0,844 (0,615)	-0,989 (0,664)	-0,583 (0,847)	-0,458 (0,694)	-0,432 (0,674)	-0,415 (0,713)	-0,059 (0,756)	-0,187 (0,385)	
staatspolitie (ref. = gemeentepol.)				0,152 (0,461)	0,178 (0,438)	0,180 (0,333)	0,203 (0,328)	0,362 (0,250)	0,356 (0,277)	0,329 (0,375)	-0,789 (0,615)	
proportie 'foute' agenten				-1,937 (0,786)	-1,951 (0,652)	-1,629 (0,416)	-1,669 (0,349)	-1,443 (0,220)	-1,475 (0,274)	-1,538 (0,267)	-0,496 (0,243)	
proportie VHP-leden				-0,682 (0,304)	-0,895 (0,332)	-1,209 (0,202)	-1,153 (0,295)	-0,859 (0,242)	-0,775 (0,206)	-1,036 (0,279)	-0,844 (0,380)	
proportie katholieke inwoners in 1930 (mod. 8a geref.)				-0,173 (0,890)	-0,966 (1,155)	-0,764 (1,338)	-1,320 (1,254)	2,767 (2,971)	-1,513 (2,971)	-1,001 (1,605)		
proportie stemmen op de NSB bij de PS-verkiezingen 1939				4,971 (2,842)	3,715 (3,177)	3,260 (2,673)	3,916 (2,974)	4,491 (3,908)	9,916 (6,139)	1,406 (7,143)		
log odds homogeen gehuwde mannen				0,160 (0,437)	0,155 (0,472)	0,090 (0,466)	0,177 (0,491)	-0,078 (0,315)	0,248 (0,485)	-0,132 (0,423)		
proportie 'half' en 'kwart'-joden				-0,746 (0,902)	-0,654 (1,006)	-0,909 (1,015)	-0,859 (1,127)	-1,213 (1,095)	-0,111 (1,053)			
proportie christelijke joden				20,162 (3,254)	20,713 (3,261)	20,139 (3,617)	19,067 (2,952)	20,921 (3,948)	2,643 (7,521)			
eerste sterftedatum in de gemeente (in duizendtallen)					-0,916 (1,790)	-0,927 (1,973)	-1,664 (1,653)	-0,625 (1,819)	3,476 (1,179)			
Kenmerk Sipo-ressort												
lage radicaliteit Sipo (ref. = hoge radicaliteit)								1,890 (0,558)	1,681 (0,436)	1,945 (0,437)	2,566 (0,819)	
matige radicaliteit Sipo (ref. = hoge radicaliteit)								2,136 (0,560)	1,979 (0,439)	2,531 (0,492)	2,597 (0,770)	
Variante component												
Sipo-ressort	1,763	1,216	1,279	1,384	1,045	1,061	0,779	0,731	0,216	0,191	0,000	0,527
niveau Ω_v	0,975	(0,672)	(0,729)	(0,737)	(0,406)	(0,406)	(0,231)	(0,216)	(0,180)	(0,155)	(0,000)	(0,359)
gemeente-niveau Ω_{μ}	1,677	1,157	1,095	0,870	0,672	0,658	0,509	0,512	0,543	0,563	0,470	1,275
individueel niveau Ω_e	(0,517)	(0,274)	(0,237)	(0,212)	(0,131)	(0,124)	(0,122)	(0,110)	(0,120)	(0,106)	(0,088)	(0,273)
individueel niveau Ω_e	55,053	54,283	54,284	54,282	54,285	54,285	54,279	54,279	54,277	54,277	53,448	53,321
	(5,257)	(5,138)	(5,138)	(5,140)	(5,139)	(5,139)	(5,137)	(5,137)	(5,137)	(5,137)	(4,934)	(4,654)

meest volledige model 8 de Duitse in plaats van de Nederlandse joden als referentiecategorie te kiezen, maakt duidelijk dat joden met de overige nationaliteit ook significant eerder omkwamen dan de Duitse joden. Dit vormt een duidelijk aanwijzing voor selectieprocessen in Westerbork waarbij de Duitse joden aan het langste eind trokken en de Nederlandse joden aan het kortste.

Binnen de grote steden lijkt de situatie anders te zijn geweest dan er buiten. Als de steden Den Haag en Rotterdam uit de analyse worden gelaten, zoals in model 8b gebeurt, blijkt dat buiten de grote steden joden met een niet Nederlandse overige nationaliteit geen significant andere overlevingsduur hadden dan Nederlandse joden. Tussen de grote steden bestaan er wat dat betreft verschillen. Zowel de Duitse joden uit Amsterdam als de joden van overige nationaliteit uit deze stad hadden een significant langere overlevingsduur dan de Nederlandse joden. In Rotterdam echter week de overlevingsduur van joden met een overige nationaliteit niet significant af van die van joden met de Nederlandse nationaliteit. De joden met de Duitse nationaliteit hadden in deze stad slechts een bijna significante langere overlevingsduur. De effecten van leeftijd en leeftijd in het kwadraat wijken in deze twee steden niet significant af van wat hierboven reeds is gesteld.

Tabel 11.4: Overlevingsduur en achtergrondkenmerken in twee grote steden: regressie-coëfficiënten en standaardfouten

	Amsterdam (n=5.577)	Rotterdam (n=3.953)
constante	29,892 (0,732)***	30,585 (1,832)***
Duitse nationaliteit	2,814 (0,335)***	1,320 (0,828)~
overige nationaliteit	1,706 (0,883)*	0,452 (3,071)
leeftijd	0,205 (0,027)***	0,112 (0,058)*
leeftijd kwadraat (in duizendtallen)	-1,781 (0,230)***	-1,097 (0,432)**

***p<0,001; **p<0,01; *p<0,05; ~p<0,1

In de modellen 3 tot en met 7 zijn de verschillende factoren toegevoegd waarvan op basis van de voorgaande hoofdstukken werd verwacht dat zij op gemeentenniveau de overlevingsduur van joden beïnvloedden. Als eerste is dat de aanwezigheid van een 'foute' burgemeester voordat de deportaties naar de vernietigingskampen begonnen c.q. voordat er een eerder verblijfsverbod voor joden in de gemeente van kracht werd. Het effect van deze factor is negatief, maar statistisch in geen van de modellen significant.

Wederom is in varianten op het meest volledige model 8 onderzocht of de duur van het bewind van de burgemeester en diens eventuele protesten of acties tegen de vervolging een significant verband hielden met de overlevingsduur van joden. Dit bleek niet het geval te zijn. Evenmin gold dat voor het feit dat joden al dan niet voorafgaande aan hun deportatie eerst gedwongen werden naar Amsterdam te verhuizen.

Vervolgens zijn de logaritme van het aantal joden in de gemeente en de proportie joden toegevoegd. De log van het aantal voljoden is vanaf model 4 significant negatief: naarmate de joodse gemeenschap groter was, kwamen de joden eerder om. Dit wijst erop

dat de Duitsers met name uit de grote steden vroeg begonnen zijn met deporteren, temeer daar deze factor niet meer significant is als Rotterdam en Den Haag in model 8(b) uit de analyse worden gelaten. Het effect van de proportie joden is reeds in model 3 significant positief: daar waar relatief veel joden woonden, overleefden zij langer. Dit is tegen de verwachting in en hoe dit precies moet worden begrepen is niet duidelijk.

In model 4 zijn de variabelen opgenomen die de politie representeren. De soort politie lijkt er voor de overlevingsduur van joden niet toe te hebben gedaan. Maar voorzichtigheid is bij de interpretatie echter geboden, want zoals hierboven al werd gesteld, correleren de variabelen die de soort politie representeren in hoge mate met de maat voor de omvang van de lokale joodse gemeenschap. Eenduidiger is het effect van het percentage 'foute' agenten. Zoals hierboven al bleek, verlaagde een hoog percentage van dergelijke agenten in de gemeente niet alleen de overlevingskans van joden, maar ook blijkt een hoog percentage 'foute' agenten samen te hebben gehangen met het relatief vroeg omkomen van joden. Beide effecten lijken het gevolg te zijn van een op lokaal niveau efficiënter werkend opsporings- en deportatieapparaat. Onderdeel hiervan is ook de Vrijwillige Hulppolitie. Daar waar relatief veel agenten van de hulppolitie woonden, kwamen joden eerder om. Dit duidt erop dat het voor de bezetter 'eenvoudiger' was de joden relatief vroeg uit een gemeente af te voeren naarmate hij een groter beroep kon doen op vrijwillige hulpagenten.

In model 5 zijn vervolgens de omgevingsfactoren toegevoegd. In de modellen 5 tot en met 8 vertoont noch het percentage katholieken, noch het percentage lokale antisemieten laat staan de verzuilingsmaat een significant verband met de overlevingsduur. Een analyse waarbij de grote steden Rotterdam en Den Haag uit de analyse worden gelaten, vertoont een eenzijdig significant negatief verband tussen het percentage katholieken en de overlevingsduur van joden. Hoewel daar waar meer katholieken woonden joden in hogere mate overleefden, kwamen de joden die de oorlog niet overleefden buiten de grootste steden dus eerder om. Dit zou erop kunnen wijzen dat katholieken misschien wel meer hulp boden dan derden die tot de overige geloofsrichtingen behoorden, maar dat ze dit relatief laat deden. Maar het zou ook de vroege deportatie van de katholiek gedoopte joden kunnen zijn geweest die de samenhang veroorzaakt. In model 8a is een variant van model 8 onderzocht waarbij niet het percentage katholieken, maar het percentage gereformeerden in het model is opgenomen. Op de overlevingsduur blijkt deze factor geen significant effect te hebben.

In model 6 zijn de netwerkmaten c.q. de controlevariabelen het aantal 'half- en 'kwart'joden op het aantal 'vol'joden en het percentage christelijke joden opgenomen. Terwijl de eerste maat een negatief maar statistisch niet significant verband vertoont met de overlevingsduur, oefent het percentage christelijke joden hierop een positief effect uit. Naarmate er meer christelijke joden in een gemeente woonden, kwamen de joden die de oorlog niet overleefden later om. Aangezien de katholieke joden in een landelijke actie al relatief vroeg tijdens de bezetting werden gedeporteerd en werden vermoord en de protestants gedoopte joden weliswaar naar Theresienstadt werden gede-

porteerd maar daar in meerderheid overleefden, wordt dit effect vermoedelijk veroorzaakt doordat joden die via de christelijke contactpunten in de niet-joodse wereld onderdoken alsnog werden gegrepen.

De laatste factor die op gemeenteniveau is toegevoegd, is de eerste sterftedatum van een jood uit de gemeente vanaf 15 juli 1942. Deze datum staat voor het lokale begin van de deportaties. In de modellen 7 en 8 blijkt deze factor geen significant verband te houden met de overlevingsduur. In een variant op het meest volledig model 8 is in plaats van de eerste sterftedatum in de gemeente een dummyvariabele opgenomen die het al dan niet voorkomen van sterfgevallen onder joden in de gemeente nog voor het begin van de reguliere deportaties naar de vernietigingskampen representeert. Van de doodsbberichten die als gevolg van het omkomen van deze joden in de gemeenten arriveerden, zou immers een waarschuwend effect kunnen zijn uitgegaan waardoor joden eerder hun maatregelen namen. Er blijkt inderdaad een eenzijdig significant verband te bestaan tussen deze dummyvariabele en de overlevingsduur. In de gemeenten waar al voor half juli 1942 joden omkwamen als gevolg van de bezetting, was de overlevingsduur langer. Uit de binomiale analyses bleek dat er geen significant effect van deze variabele op de overlevingskans uitgaat. Dit kan erop wijzen dat er weliswaar meer werd ondergedoken in gemeenten waaruit voor de reguliere deportaties al joden waren omgekomen, maar dat deze onderduik niet succesvol was. De desbetreffenden kwamen alsnog, maar relatief laat, om het leven. In ieder geval vormt dit een aanwijzing dat er inderdaad een waarschuwend effect is uitgegaan van vroege sterfgevallen.

In model 8 is tenslotte de radicaliteitsmaat met betrekking tot de Sipo toegevoegd. Vergelijken met de meest radicale *Außenstelle* was de overlevingsduur in zowel de gematigd radicale als de relatief weinig radicale groep van *Außenstellen* significant groter. Tussen de twee laatste was het verschil statistisch echter niet significant. In een variant op het meest volledige model 8 is de activiteitsmaat in plaats van de radicaliteitsmaat opgenomen. In dit model blijkt ook de activiteitsmaat een significante samenhang te vertonen met de overlevingsduur. Joden die woonden in het district van de in het jagen op ondergedoken joden meeste actieve *Außenstellen*, die te Amsterdam en de lokaal verantwoordelijke afdeling IV-B4 van het BdS-hoofdkwartier in Den Haag, hadden een significant langere overlevingsduur dan de joden in de ressorten van de *Außenstellen* Groningen, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Rotterdam. Waarschijnlijk is dit effect het gevolg van de relatief hoge aantallen arrestanten die door de Sipo in Den Haag op een vergelijkenderwijs laat moment gedurende de bezetting werden gemaakt. Deze joden werden immers op een betrekkelijk laat moment omgebracht.²⁹ Dit is des te aannemelijk aangezien Amsterdam, de stad waar joden het langst legaal konden verblijven en waar de laatste reguliere deportaties in september 1943 plaatsvonden, hier buiten de analyses is gelaten en de resultaten niet kan beïnvloeden.

29. Zie hoofdstuk 3.

In model 8(c) zijn de resultaten gepresenteerd van een analyse op basis van de gemeenten met 25 of meer joden. De belangrijkste verschillen met de analyse op basis van de gemeenten met honderd of meer joden zijn dat de proportie ‘vol’joden, de log van het aantal ‘vol’joden en het percentage christelijke joden in dit model geen significant verband houden met de overlevingsduur. Niet alle resultaten van model 8 kunnen daarmee worden gegeneraliseerd naar de gemeenten met 25 tot honderd joodse inwoners.

4. Conclusie

Samenvattend zijn in dit hoofdstuk in een analyse met gemeenten met honderd of meer joodse inwoners sterke aanwijzingen gevonden dat in Nederland op zowel individueel niveau als gemeente- en *Sipo*-ressortniveau verschillende factoren van invloed waren op de overlevingskans en de overlevingsduur van joden. Een analyse met de gemeenten met 25 of meer joden levert andere resultaten op. Klaarblijkelijk varieerde de sociale processen met de grootte van de gemeente, uitgedrukt in het aantal ‘vol’joden waaruit de lokale joodse gemeenschap bestond. De resultaten van de analyses met gemeenten met honderd of meer joodse inwoners kunnen daarmee niet naar de gemeenten met tussen de 25 en honderd joodse inwoners worden gegeneraliseerd.

De resultaten hier tot het meest volledige model 8 beperkend, gaat het wat de overlevingskans betreft, in de eerste plaats om de leeftijd. Naarmate joden ouder waren, hadden ze een betere kans de oorlog te overleven. Dit effect is niet lineair: de grootte ervan nam af met de toename van de leeftijd. Op de overlevingsduur zijn de effecten soortgelijk. Met de leeftijd nam de overlevingsduur van joden die de oorlog niet zouden overleven toe, maar dit effect nam in grootte af naarmate de leeftijd vorderde.

In de tweede plaats gaat het om de nationaliteit: joden van een andere nationaliteit dan de Duitse of de Nederlandse hadden een betere overlevingskans. Binnen de grote steden gold dit ook voor de Duitse joden, maar in de kleinere plaatsen hadden de laatsten, vergeleken met de Nederlandse joden, juist een kleinere kans de oorlog te overleven. Bovendien week de overlevingskans van de joden van andere nationaliteit hier niet af van die van de Nederlandse joden. Aangezien de tijdelijke vrijstellingen van deportatie hoofdzakelijk werden verleend aan in de grote steden woonachtige joden, lijkt dit verschil in overlevingskansen op selectieprocessen te wijzen waarbij de Nederlandse joden aan het kortste eind trokken. De tijdelijke vrijstellingen boden weliswaar geen blijvende bescherming, maar ze verlengden het legale bestaan en boden daarmee meer tijd om naar een onderduikadres te zoeken. Als naar de effecten op de overlevingsduur wordt gekeken, lijkt het waarschijnlijk dat er ook in Westerbork selectieprocessen hebben plaatsgevonden. Van de joden die de oorlog niet overleefden, kwamen de Duitse joden en joden van een andere, niet-Nederlandse nationaliteit significant later om dan de Nederlandse joden.

Op gemeenteniveau zijn wat de overlevingskans van joden betreft in het meeste volledige model 8 vijf factoren van belang gebleken. In de eerste plaats gaat het om het

percentage ‘foute’ agenten in de gemeente. Naarmate er procentueel meer ‘foute’ agenten in een gemeente actief waren, daalde de overlevingskans van de er woonachtige joden. Dit komt erop neer dat hoe meer steun de bezetter bij de uitvoering van de vervolging kreeg, des te meer joden werden gepakt en, uiteindelijk, omgebracht. In de tweede plaats het percentage katholieken. Tegen de verwachting in steeg de overlevingskans van joden naarmate er procentueel meer katholieken in hun gemeente woonde. Dit effect trad eveneens op in een analyse zonder de katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant. Omgekeerd daalde de overlevingskans naar mate er procentueel meer gereformeerden in de gemeente woonachtig waren. Dit effect trad eveneens op in een analyse zonder de provincies Groningen, Friesland en Drenthe, waar veel gereformeerden woonden. In de derde plaats de log odds voor homogeen gehuwde niet-joodse mannen, de maat voor verzuiling. Naarmate de gemeente sterker was verzuild, overleefden minder joden. In de vierde plaats het percentage christelijke joden. Daar waar dit percentage relatief hoog was, overleefden de joden in hogere mate. Zoals hoofdstuk 7 heeft laten zien, is dit niet louter het gevolg van het in hoge mate overleven van christelijke joden zelf. Het is ook een resultaat van de brugfunctie die de christelijke joden tussen de joodse en niet-joodse gemeenschap vormden. Tot slot de datum van het lokale begin van de deportaties. Naarmate deze datum later viel, namen de overlevingskansen van joden tegen de verwachting in af.

Buiten de grote steden is het beeld anders. Daar blijkt een tweetal factoren op ‘uitvoeringsniveau’ een significante invloed te hebben uitgeoefend op de overlevingskans van joden. In de eerste plaats het aantal vrijwillige hulpagenten per duizend hoofden van de lokale bevolking: dat oefende een significant negatieve invloed uit. In de tweede plaats was in gemeenten waar staatspolitie de politiezorg had het percentage joden dat de oorlog overleefde significant lager dan in gemeenten met gemeentepolitie.

Wat betreft de overlevingsduur van de joden die tijdens de bezetting werden omgebracht, zijn het deels dezelfde factoren die op gemeenteniveau een significante rol speelden. In de eerste plaats de absolute en relatieve omvang van de joodse populatie. Terwijl de absolute omvang negatief samenhang vertoonde met de overlevingsduur, liet de proportie joden juist een positieve samenhang zien. In de tweede plaats het percentage ‘foute’ agenten. Waar dit percentage relatief hoog was, werden joden vergelijkenderwijs eerder gedeporteerd. Dat verband was er ook met de relatieve sterkte van de Vrijwillige Hulppolitie. Dit komt erop neer dat daar waar de ‘infrastructuur’ van de bezetter beter was, de vervolging ook sneller verliep. Tot slot het percentage christelijke joden. Naarmate er relatief meer ‘bruggen’ waren die de joodse en niet-joodse gemeenschappen met elkaar verbonden, kwamen de joden die de bezetting niet overleefden later om. Dit wijst erop dat dankzij de christelijke joden meer joden erin slaagden onder te duiken, maar dat deze onderduik vaak niet tot het eind toe succesvol was.

Op het hoogste niveau, dat van de *Sipo*-ressorten, blijkt de radicaliteit van de *Außenstellen* met de overlevingskans samenhang te vertonen. In het ressort van de meest radicale *Außenstelle* Groningen was deze kans kleiner dan in het ressort van de

gematigd radicale *Außenstellen*, maar niet significant kleiner dan de overlevingskans in het ressort van de minst radicale *Außenstelle*. Dit is tegen de verwachting in en mogelijk het gevolg van het niet opnemen van Amsterdam in het model of het relatief geringe aantal gemeenten in de analyse. Een analyse met de 110 gemeenten met 25 of meer joden (met uitzondering van Amsterdam) vertoont wel het verwachte verband.

Wat de activiteitsmaat betreft: de overlevingskans van de joden in het ressort van de gematigd actieve groep *Außenstellen* was vergeleken met die van de meest actieve groep significant slechter. Tegelijkertijd bestaat er in het effect op de overlevingskans geen significant verschil tussen de minst actieve *Außenstelle* te Maastricht en de gematigd actieve of meest actieve groep bureaus in Amsterdam en Den Haag. Ook hier geldt echter dat Amsterdam buiten de analyse is gelaten en dat het aantal gemeenten in de analyse relatief klein is. Daarnaast is het mogelijk dat de grote activiteit van de meest actieve *Außenstelle* Amsterdam en/of de afdeling IV-B4 te Den Haag niet zozeer verschillen in overlevingskansen tussen de ressorten heeft veroorzaakt maar deze juist heeft gereduceerd.

Ten aanzien van de overlevingsduur van de joden die de bezetting niet zouden overleven, ligt het verband met de radicaliteitsmaat zoals verwacht. De overlevingsduur van de joden in de ressorten van de meest radicale *Außenstelle* was korter dan die van de joden in het ressort van de gematigd radicale of relatief weinig radicale bureaus van de Sipo. In het ressort van de meest actieve onderdelen van de Sipo was de overlevingsduur echter juist het langst – iets wat erop wijst dat de activiteit van de Sipo als die van een ‘bezemwagen’ moet worden gezien.

Conclusie

Geen compromis is denkbaar. De joden hebben in Rusland en overal kostbaar Germanenbloed doen vloeien. Dat is de schuld van de joden overal ter wereld, ook van die te Amsterdam.

Wij zijn niet sadistisch [...] Wij hebben altijd den verslagen tegenstander geacht, maar gif laten wij niet voortbestaan. Wij weten, hoe de joden in het Oosten gedaan hebben met ons. Wraak en haat zijn hun eigenschappen. Zou men de jood het leven laten, dan zal hij zich wreken. Laat men den jood een eigen land, dan zal hij daarin tegen ons samenspannen. Deze oorlog is een vernietigingsoorlog en daarom moet in Godsnaam de jood vernietigd worden en niet wij. Wij lossen [...] het jodenprobleem geheel op. In de natuur leeft elk leven van dat van anderen. De mensch slacht daarvoor kalveren, konijnen en kippen. De sterke vernietigt het zwakke en het sterke plant zich voort. Zoo wil het de schepping. En in het leven der volkeren is het niet anders.

Zegt men nu, dat die joden toch ook mensen zijn, dan kan men antwoorden, dat het lot der joden tragisch is, doch men bedenke, dat als de joden zouden winnen, een algeheele vernietiging daarvan het gevolg zou zijn.

DR. REIBELE¹

1. Samenvatting resultaten

Als iets de afgelopen jaren duidelijk is geworden met betrekking tot het onderzoek naar de jodenvervolging in Nederland in het algemeen en de in internationaal perspectief geringe mate waarin de joden in dit land de oorlog overleefden in het bijzonder, dan is het dat eenvoudige, algemene verklaringen niet volstaan. Tenminste, niet zolang zij geen rekening houden met het feit dat de kans van joden om in het bezette Nederland de vervolging te overleven sterk uiteenliep: tussen gemeenten varieerde die van nul tot honderd procent. In hoofdstuk 1 zijn deze percentages vastgesteld door de in opdracht van de bezetter samengestelde gemeentelijke registratielijsten van joden te vergelijken met *In memoriam*, het boek dat de personalia bevat van de joden die de bezetting niet hebben overleefd.

In hoofdstuk 2 is vervolgens de vraag behandeld of gemeentelijke registratielijsten van joden die op verschillende momenten zijn opgesteld wel door elkaar in één analyse kunnen worden gebruikt. Deze vraag kon met een voorzichtig ‘ja’ worden beantwoord. Vervolgens is in de hoofdstukken 3 tot en met 9 aan de hand van de indeling van de bij de jodenvervolging betrokken actoren in daders, handlangers, medeplichtigen, omstanders, tegenstanders en slachtoffers een scala van factoren de revue gepasseerd die verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor verschillen in overlevingskansen van joden.

Als daders worden in dit verband de Sipo en de SD gezien. In het derde hoofdstuk, waarin zij werden behandeld, is eerst de ruimte genomen om een aantal in de

1. Verslag van een toespraak van *Kreisschulungsleiter* dr. Reibele voor de *Ortsgruppe* Deventer van het *Arbeitsbereich in den Niederlanden* van de NSDAP in: *De Koerier* (7-9-1942).

wetenschappelijke literatuur in Nederland vigerende beelden te herzien. Uitgaande van de tot voor kort dominante opvattingen over de Sipo en de SD in Nederland, hun taken, werkwijze, organisatie en mate van centralisatie, zou het namelijk zinloos zijn geweest hun regionale bureaus, de *Außenstellen*, in een onderzoek naar de verklaring van de verschillen in overlevingskansen van joden te betrekken. Op basis van de historiografie zou men namelijk niet alleen moeten concluderen dat de Sipo en de SD inwisselbaar waren, maar ook dat de *Außenstellen* niets dan louter uitvoeringsorganen waren in een in extreem hoge mate gecentraliseerde organisatie welke op buitengewoon strikte en competente wijze werd geleid. In hoofdstuk 3 is echter uitvoerig beargumenteerd dat zowel de strengheid van de leiding als de mate van integratie en centralisatie van de Sipo en de SD in Nederland ernstig worden overschat.

Om met de afzonderlijke diensten te beginnen: de Sipo en de SD hadden duidelijk gescheiden taken. De Sipo was de politieke en criminele recherche die het verzet bestreed en de meer 'gewone' misdaden behandelde vermits deze gericht waren tegen het Reich of verricht waren door Duitsers. De SD was geen politiedienst, maar een inlichtingendienst. Zoals dat in een totalitair systeem betaamt, was het zijn taak informatie te verzamelen over de stemming onder de Nederlandse bevolking en alle terreinen waarop zij actief was: van de economie en cultuur tot het politieke spectrum. De SD legde zich bij de beperking tot het inlichtingenwerk aanvankelijk niet neer. Zoals hij al voor de oorlog in Duitsland had gedaan, probeerde de dienst ook in het bezette Nederland uitvoerende bevoegdheden te verwerven. Dit lukte tot op zekere hoogte, maar de relatief beperkte experimenten hiermee werden uiteindelijk in 1942 toch gestaakt.

De veelal veronderstelde inwisselbaarheid van de Sipo en de SD is daarmee weerlegd. Een weerlegging volgde ook voor het idee dat de verschillende politiediensten waaruit de Sipo bestond, enerzijds de politieke recherche (*Gestapo*) en anderzijds de criminele recherche (*Kripo*), twee handen op één buik waren. Ook deze beide takken van de Duitse recherche in Nederland hadden duidelijk gescheiden taken en werkten over het algemeen niet samen – iets wat voor hun functioneren op zich ook niet noodzakelijk was.

Vervolgens zijn de gezagsverhoudingen binnen het apparaat van de Sipo en de SD onderzocht. Betoogd is dat de mate van centralisatie binnen dit apparaat over het algemeen veel te hoog wordt ingeschat. Niet alleen had de hoogste Duitse politieautoriteit in Nederland, de *Höherer SS- und Polizeiführer* Rauter, weinig controle over de *Befehlshaber* van de Sipo en de SD (*BdS*), de laatste had op zijn beurt zijn *Außenstellen* niet aan een touwtje. Dit laatste was niet alleen omdat het diensttoezicht op de regionale bureaus structureel tekort schoot, maar ook omdat het nooit het streven van de *BdS* is geweest om, zoals Nederlandse historici vaak menen, de *Außenstellen* tot louter uitvoeringsorganen van het hoofdkwartier te maken.

In dit verband wordt de reorganisatie van het apparaat van de Sipo en de SD, die de *BdS* in Nederland in de herfst van 1940 doorvoerde, geregeld verkeerd begrepen. Het

belangrijkste onderdeel hiervan was het verbod aan de *Außenstellen* om zelfstandig contacten te onderhouden met instanties in het Reich. In de eerste plaats ging het hier om het *Reichssicherheitshauptamt*, het hoofdkwartier van de Sipo en de SD in Berlijn. Naar alle waarschijnlijkheid is een ondoordachte en ongenueanceerde rapportage aan het RSHA van één van de toenmalige *Einsatzkommandos*, de voorlopers van de *Außenstellen*, de toenmalige *BdS* Nockemann noodlottig geworden. De politieke consequenties leidden ertoe dat *Reichskommissar* Seyß-Inquart bij Hitler op het matje werd geroepen, Nockemann was als gevolg van deze blamage niet meer te handhaven. Zijn opvolger Harster voorkwam een dergelijke herhaling van zetten door de informatiestromen in het Nederlandse apparaat van de Sipo en de SD effectief te centraliseren. Dat nam echter niet weg dat het zwaartepunt van de organisatie bleef liggen waar het voordien ook gelegen had: op uitvoeringsniveau. In hoofdstuk 3 is dat laatste geïllustreerd met de gang van zaken op de *Außenstellen* in 's-Hertogenbosch en Groningen waar respectievelijk vergaande corruptie en eigenrichting aan de orde van de dag waren.

Op deze wijze is duidelijk gemaakt dat het voor onderzoek naar de variërende overlevingskansen van joden zinvol is de *Außenstellen* aan een nader onderzoek te onderwerpen. De variatie in het optreden van de verschillende *Außenstellen* is vervolgens met twee meetinstrumenten zichtbaar gemaakt. Enerzijds met een activiteitsmaat die uitdrukt in hoeverre de *Außenstellen* erin slaagden ondergedoken joden te arresteren, anderzijds met de ontwikkeling van een radicaliteitsmaat die uitdrukt in hoeverre op de *Außenstellen* geweld werd gebruikt bij het verhoren van arrestanten. Op basis van aan het archief van het voormalige *Judendurchgangslager* Westerbork ontleende cijfers is niet alleen gedemonstreerd dat duizenden joden meer dan tot voor kort werd aangenomen hebben getracht zich door onder te duiken te redden, ook is duidelijk gemaakt dat de *Außenstellen* onderling sterk verschilden in de mate van activiteit die zij in de jacht op ondergedoken joden aan de dag legden. Met name de *Außenstelle* te Amsterdam en de voor de uitvoering van de jodenvervolgung in Den Haag en omstreken verantwoordelijke afdeling IV-B4 van het Haagse hoofdkwartier van de *BdS* deden zich wat dit betreft gelden.

Versillen zijn er niet alleen geconstateerd in de mate van activiteit, maar ook in de mate en frequentie van de gewelddadigheid die op de verschillende *Außenstellen* tijdens het verhoren van arrestanten werd ontplooid. Er vanuit gaande dat de wijze waarop er met verdachten op een *Außenstelle* werd omgegaan kan staan voor de algemene taakopvatting en de manier waarop hieraan invulling werd gegeven, is daarmee een tweede maat ontwikkeld waarmee verschillen tussen de *Außenstellen* kunnen worden uitgedrukt. In hoofdstuk 11 bleken in de modellen die met behulp van multivariate multiniveau-analyse werden onderzocht zowel deze radicaliteitsmaat als de activiteitsmaat een significant verband te houden met de overlevingskans van joden.

In hoofdstuk 4 is de tweede groep van actoren behandeld, de groep die hier als handlanger van de bezetter wordt gezien: de Vrijwillige Hulppolitie (VHP). In 1942 meldden zich meer dan 8.000 mannen, grotendeels leden van de SS, de NSB of de WA,

om in geval van calamiteiten bij dit orgaan te dienen. Opvallend gering was de animo in de overwegend katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant. Dat dit meer dan een provinciaal verschijnsel was, blijkt uit het in dit hoofdstuk onderzochte verband tussen het lokale percentage katholieken en het lokale aantal sollicitanten per duizend hoofden van de bevolking bij de VHP. Naarmate het percentage katholieken in een gemeente steeg, daalde de animo om te dienen als hulpagent.

Uiteindelijk werden ongeveer tweeduizend sollicitanten aangenomen. Een deel van hen werd in februari 1943 gemobiliseerd naar aanleiding van de moordaanslag op generaal Seyffardt, het hoofd van het Nederlandse Vrijwilligerslegioen dat met de Duitsers aan het oostfront streed. Sommigen werden ingezet voor bewakingsdoelen, anderen raakten in ieder geval in Amsterdam, Arnhem en Utrecht betrokken bij het van huis halen en deporteren van joden. Waarschijnlijk was dit ook elders het geval: tussen het lokale aantal hulpagenten per hoofd van de bevolking en het gemeentelijke percentage joden dat de oorlog overleefde werd een significant negatief verband gevonden.

Hoofdstuk 5 behandelde de tot de medeplichtigen aan de vervolging gerekende burgemeesters en commissarissen der provincie. Verantwoordelijk als de burgemeesters waren voor de registratie van de joden en het doorgeven van wijzigingen in de geregistreerde gegevens speelden zij in de vervolging een belangrijke faciliterende rol. De Duitsers lijken dit te hebben onderkend, want onafhankelijk van het aantal inwoners hadden burgemeesters in gemeenten met veel joden een grotere kans door hen te worden vervangen dan burgemeesters in gemeenten met weinig joden. Hiermee bereikte de bezetter echter niet dat de registratie van de joden nauwkeuriger of sneller verliep: de nieuw benoemde burgemeesters onderscheidden zich op dat terrein niet van de reeds zittende burgemeesters. Op de overlevingskans had de vervanging wel effect. Of de momentopname nu gelegd werd in juli 1942, toen de reguliere deportaties begonnen, of in april 1943, toen in alle gemeenten buiten Amsterdam geen joden meer mochten wonen, telkens bleek de kans dat joden de oorlog overleefden onder een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester kleiner dan onder een niet nationaal-socialistisch gezinde burgemeester. Ook het aantal maanden dat een NSB-burgemeester aan het bewind was vertoonde een significant negatief effect op de overlevingsduur. Aanwijzingen voor invloed van de commissaris van de provincie op de overlevingskansen van joden werden niet gevonden.

De Nederlandse politie, die op lokaal niveau in hoge mate bij de vervolging van de joden werd ingeschakeld, wordt in deze studie eveneens tot de medeplichtigen gerekend. In hoofdstuk 6 zijn twee maten ontwikkeld die betrekking hebben op de politie. In de eerste plaats een maat voor de soort politie op lokaal niveau: staatspolitie, gemeentepolitie of Marechaussee. In de tweede plaats een maat voor het gedrag van de agenten tijdens de bezetting. Concreet is voor elke gemeente vastgesteld wat het percentage 'foute' dienders is geweest. Voor de vaststelling hiervan is gebruik gemaakt van het archief dat in het kader van de naoorlogse zuivering van de politie is gevormd. Het ging bij de zuivering niet om de vraag of agenten strafrechtelijk moesten worden ver-

volgd, maar om de vraag of zij, gezien hun houding en gedrag tijdens de bezetting, nog wel in hun functie konden worden gehandhaafd, en zo ja, onder welke voorwaarden. In de historische literatuur bestaat het beeld dat de zuivering van de politie in Amsterdam en Utrecht op een slechte wijze werd uitgevoerd en daarmee feitelijk weinig om het lijf had. Dit beeld is onjuist: het kon op basis van de gegevens uit het politiezuiveringsarchief klip en klaar worden weerlegd. De zuivering van de politie in deze twee steden resulteerde in het ontslag van vele honderden agenten. Amsterdam en Utrecht weken hierin procentueel niet opvallend veel af van het gemiddelde voor de overige Nederlandse gemeenten met dezelfde soort politie. Reden te meer om de dossiers die in het kader van de politiezuivering werden gevormd als een betrekkelijk normale historische bron te beschouwen en het gebruik van de gegevens hieruit niet op voorhand af te wijzen. Uit de bivariate analyses in hoofdstuk 6 komt naar voren dat zowel de soort politie als het percentage 'foute' agenten er toe heeft gedaan. In gemeenten met Marechaussee of gemeentepolitie was de overlevingskans van joden groter. Deze kans was daarnaast groter als het percentage 'foute' agenten gering was.

Hoofdstuk 7 stelde de drijfveren en netwerken centraal van degenen die hier als omstanders worden gezien: de burgers, oftewel de burens, vrienden en kennissen van de aan vervolging blootstaande joden. Hierbij ging het niet alleen om hun politieke en religieuze levensbeschouwing, de mate waarin er in een gemeente sprake was van een verzuilde mentaliteit c.q. gerichtheid op de eigen religieuze gemeenschap (en daarmee isolatie van de joden), maar ook om de mate waarin de netwerken van joden en niet-joden op elkaar aansloten. Een flink aantal zaken zijn in dit verband behandeld, hieronder worden de meest essentiële in herinnering geroepen.

De meest opzienbarende, onverwachte effecten uit de ongewogen bivariate analyses betreffen de relatieve omvang van de katholieke en gereformeerde gemeenschap in de gemeenten. Naarmate er procentueel meer katholieken in een gemeente woonden, namen de overlevingskansen van joden toe. Het percentage gereformeerden had het omgekeerde effect: hoe groter het aandeel gereformeerden in de lokale bevolking, des te geringer was het percentage joodse overlevenden. Beide resultaten druisen lijnrecht in tegen hetgeen wat op basis van de wetenschappelijke literatuur werd verwacht. Algemeen wordt de gezagsgetrouwheid van de Nederlander als een belangrijke oorzaak gezien voor het hoge percentage slachtoffers onder de joden tijdens de bezetting. Maar terwijl katholieken en gereformeerden in het algemeen in de mate van gezagsgetrouwheid van elkaar verschilden en dit onderscheid op lokaal niveau in hoofdstuk 7 tot uitdrukking werd gebracht in de politieke vullingsgraad, bleek deze vullingsgraad niet samen te hangen met verschillen in de overlevingskans van joden. Dit roept de vraag op of de gezagsgetrouwheid inderdaad wel zo belangrijk was.

Eveneens onverwacht is het feit dat het percentage stemmen op de NSB bij de verkiezingen van 1935, 1937 en 1939 bivariaat geen samenhang vertoont met het lokale percentage joodse overlevenden van de bezetting. In overeenstemming met de verwachting werd er bivariaat wel een verband gevonden tussen de overlevingskans en de

log odds van de homogeen gehuwde niet-joodse mannen: naarmate niet-joden in hogere mate binnen de eigen zuil huwden en daarmee meer op de eigen gemeenschap waren gericht, nam het percentage joodse overlevenden af.

Wat de netwerken van joden en niet-joden betreft: als indicatoren voor de mate waarin deze elkaar overlappen zijn het percentages christelijke joden en het percentage 'half'- en 'kwart'-joden gebruikt. In een bivariate analyse hingen beide significant positief samen met de overlevingskans van joden. Dit was niet alleen een gevolg van de vrijstelling van deportatie van de gemengd gehuwde joden en de bevoorrechte positie van de wel gedeporteerde christelijk gedoopte joden, maar ook van de joden die dankzij hen, contactpunten tussen de joodse en niet-joodse gemeenschap in Nederland, werden gered.

In de hoofdstukken 8 en 9 zijn twee belangrijke onderwerpen behandeld die in wezen een zijstap vormen. Zijstappen omdat de analyses geen betrekking hebben op heel Nederland maar beperkt blijven tot respectievelijk de provincies Overijssel en Utrecht. De gegevens met betrekking tot de in deze hoofdstukken behandelde, op de overlevingskans van joden van invloed zijnde factoren, te weten het verzet van de 'tegenstanders' van de vervolging en de achtergrondkenmerken van de 'slachtoffers' zelf, konden niet voor heel Nederland worden verzameld c.q. digitaal toegankelijk worden gemaakt. In de modellen die in hoofdstuk 11 met behulp van multivariate multiniveau-analyse zijn onderzocht, zijn daarom geen variabelen betrekking hebbend op het verzet opgenomen. Op het individuele niveau van de slachtoffers keerden alleen leeftijd en nationaliteit hier terug.

In hoofdstuk 8 is allereerst onderzocht of er samenhang bestond tussen religie en de sterkte van het lokale verzet in de provincie Overijssel. Dit bleek het geval: het percentage katholieken hing significant negatief samen met de relatieve omvang van het verzet, het percentage gereformeerden significant positief. Een verband tussen de progressieve politieke stromingen en de relatieve grootte van het verzet bleek eveneens te bestaan. Opmerkelijk genoeg bleek de overlevingskans van joden geringer naarmate het verzet sterker was.

In hoofdstuk 9 is duidelijk geworden dat in de provincie Utrecht de volgende factoren de overlevingskans significant verhoogden: buiten de Domstad wonen, van het vrouwelijk geslacht zijn, werk hebben, een 'andere' nationaliteit hebben of buiten de stad Utrecht de Poolse nationaliteit hebben, tot de hoogste sociaal-economische klasse of de klasse van 'niet-ingedeelden' behoren en tot slot binnen de stad Utrecht over een *Sperre* van de Joodse Raad beschikken. De volgende factoren hingen daarentegen (bijna) significant negatief met de overlevingskans samen: binnen de stad Utrecht wonen, van het mannelijk geslacht zijn, de leeftijd, de Duitse nationaliteit hebben of staatloos zijn, buiten de stad Utrecht de Poolse nationaliteit hebben, tot de op één na laagste sociale klasse behoren, een *Sperre* hebben op basis van ziekte en buiten de stad Utrecht een *Sperre* hebben vanwege de Joodse Raad.

In hoofdstuk 10 is in het kader van een bijdrage aan sociologische theorievorming uiteengezet hoe de in deze dissertatie getoetste hypothesen op een logische

manier zijn afgeleid. Door de algemene en de bijkomende veronderstellingen uit te schrijven, kan, indien een hypothese wordt weerlegd, nauwkeuriger worden bepaald waar in de theorie de schoen precies wringt. Zo kan eenvoudiger een andere bijkomende vooronderstelling worden geformuleerd en kan worden voorkomen dat op basis van één weerlegging de theorie direct terzijde wordt geschoven. Tegelijkertijd maakt een dergelijke meer algemene theorie nieuwe hypothesen mogelijk. Theorie en onderzoek staan immers niet los van elkaar: een theorie geeft richting aan onderzoek en onderzoeksbevindingen geven aanleiding voor theorievorming.

In hoofdstuk 11 zijn de aan de voorafgaande hoofdstukken ontleende factoren in multivariate multiniveaumodellen samengebracht. In eerste instantie zijn de analyses uitgevoerd met de gemeenten met honderd of meer joodse inwoners. Een analyse met de gemeenten met 25 of meer joden leverde andere resultaten op. Klaarblijkelijk varieerde de sociale processen met de grootte van de gemeente, uitgedrukt in het aantal 'vol'-joden waaruit de lokale joodse gemeenschap bestond. De onderstaande resultaten kunnen daarmee niet naar de gemeenten met tussen de 25 en honderd joodse inwoners worden gegeneraliseerd.

In de analyses met de gemeenten met honderd of meer joden zijn sterke aanwijzingen gevonden dat in Nederland op zowel individueel niveau als gemeente- en Siposortniveau verschillende factoren van invloed waren op de overlevingskans en de overlevingsduur van joden. In de eerste plaats gaat het om de leeftijd van de joden zelf. Naarmate joden ouder waren, hadden ze een betere kans de oorlog te overleven. De grootte van dit effect nam echter af met het vorderen van de leeftijd. Soortgelijk was het effect op de overlevingsduur van joden die de oorlog niet zouden overleven. Met de leeftijd nam de overlevingsduur toe, maar dit effect nam in grootte af naarmate de leeftijd vorderde.

In de tweede plaats gaat het om de nationaliteit van de joden. Joden van een andere nationaliteit dan de Duitse of de Nederlandse hadden een betere overlevingskans. Binnen de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag gold dit vergelijken met de Nederlandse joden ook voor de Duitse joden, maar in de kleinere plaatsen hadden zij juist een kleinere kans de oorlog te overleven en week bovendien de overlevingskans van de joden van andere nationaliteit niet af van die van de Nederlandse joden. In de grote steden was dus iets anders aan de hand dan in de kleinere plaatsen. Aangezien de tijdelijke vrijstellingen van deportatie hoofdzakelijk werden verleend aan de joden in de grote steden, en met name die in Amsterdam, wijst dit op selectieprocessen waarbij Nederlandse joden aan het kortste eind trokken. De tijdelijke vrijstellingen boden weliswaar geen blijvende bescherming, maar ze verlengden het legale bestaan en boden daarmee tijd om naar een onderduikadres te zoeken. Als naar de effecten op de overlevingsduur wordt gekeken, lijkt het waarschijnlijk dat zich ook in Westerbork selectieprocessen hebben afgespeeld. Van de joden die de oorlog niet overleefden, kwamen de Duitse joden en joden van een andere, niet-Nederlandse nationaliteit significant later om dan de Nederlandse joden.

Op gemeenteniveau zijn wat de overlevingskans van joden betreft vijf factoren van belang gebleken. In de eerste plaats het percentage 'foute' agenten in de gemeente. Naarmate dit percentage toenam, daalde de overlevingskans van de er woonachtige joden. In de tweede plaats het percentage katholieken. Tegen de verwachting in steeg de overlevingskans van joden naarmate er procentueel meer katholieken in hun gemeente woonde. Dit effect trad eveneens op in een analyse zonder de katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant. In de derde plaats de log odds voor homogeen gehuwde niet-joodse mannen, de maat voor lokaal verzuilde netwerken. Naarmate een gemeente sterker was verzuild, overleefden minder joden. In de vierde plaats het percentage christelijke joden. Naarmate er vergelijkenderwijs meer christelijke joden in een gemeente woonden, namen de overlevingskansen van de joden toe. Tot slot de datum van het lokale begin van de deportaties. Naarmate deze datum later viel, namen de overlevingskansen van joden tegen de verwachting in af.

Buiten de grote steden wijkt het beeld af. Daar blijkt een tweetal factoren op 'uitvoeringsniveau' een significante invloed te hebben uitgeoefend op de overlevingskans van joden. Het aantal vrijwillige hulpagenten per duizend hoofden van de lokale bevolking vertoonde een negatieve samenhang met de overlevingskans. Tegelijkertijd was in gemeenten waar staatspolitie de politiezorg had de overlevingskans van joden significant lager dan in gemeenten met gemeentepolitie.

Wat de overlevingsduur van de joden betreft die tijdens de bezetting werden omgebracht, zijn het deels dezelfde factoren die op gemeenteniveau een significante rol speelden. In de eerste plaats de absolute en relatieve omvang van de joodse populatie. Terwijl de absolute omvang negatief samenhang vertoonde met de overlevingsduur, liet de proportie joden juist een positieve samenhang zien. In de tweede plaats het percentage 'foute' agenten. Waar dit percentage relatief hoog was, werden joden vergelijkenderwijs eerder gedeporteerd. Dat gold eveneens voor de relatieve sterkte van de Vrijwillige Hulppolitie. Dit komt erop neer dat daar waar de infrastructuur van de bezetter beter was, de vervolging ook sneller verliep. Tot slot het percentage christelijke joden. Naarmate er relatief meer 'bruggen' waren die de joodse en niet-joodse gemeenschappen met elkaar verbonden, kwamen de joden die de bezetting niet overleefden later om. Dit wijst er op dat dankzij de christelijke joden meer joden erin slaagden onder te duiken, maar dat deze onderduik vaak niet tot het eind toe succesvol was.

Op het hoogste niveau, dat van de Sipo-ressorten, blijkt de radicaliteit van de *Außenstellen* met de overlevingskans samenhang te vertonen. In het ressort van de meest radicale *Außenstelle* Groningen was deze kans kleiner dan in het ressort van de gematigd radicale *Außenstellen*, maar niet significant kleiner dan de overlevingskans in het ressort van de minst radicale *Außenstelle*. Wat de activiteitsmaat betreft: de overlevingskans van de joden in het ressort van de gematigd actieve groep *Außenstellen* was vergeleken met die van de meest actieve groep significant slechter. Tegelijkertijd bestaat er in het effect op de overlevingskans geen significant verschil tussen de minst

actieve *Außenstelle* te Maastricht en de gematigd actieve of meest actieve groep bureaus in Amsterdam en Den Haag.

Ten aanzien van de overlevingsduur van de joden die de bezetting niet zouden overleven, ligt het verband zoals verwacht. De overlevingsduur van de joden in de ressorten van de meest radicale *Außenstelle* was korter dan die van de joden in het ressort van de gematigd radicale of relatief weinig radicale bureaus van de Sipo. In het ressort van de meest actieve onderdelen van de Sipo was de overlevingsduur het langst – iets wat erop wijst dat de activiteit van de Sipo als die van een 'bezemwagen' moet worden gezien.

2. Het uitvoeringsapparaat

Uit de voorgaande samenvatting van de belangrijkste resultaten van de multivariate multiniveau-analyses is het grote belang van het uitvoeringsapparaat al gebleken. Onder de op de overlevingskans en overlevingsduur van joden van invloed zijnde factoren vallen de mate waarin de Nederlandse politie met de bezetter collaboreerde, de relatieve sterkte van de Vrijwillige Hulppolitie en de mate van activiteit en extremiteit van de regionale afdeling van de Sipo en de SD op. Als algemene conclusie van deze dissertatie kan daarmee gelden dat de ideologisch gemotiveerde delen van de met de praktische uitvoering belaste onderdelen van de Nederlandse en Duitse ambtenarij voor een flink deel verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor de verschillen die in de overlevingskans en de overlevingsduur tussen joden hebben bestaan. Dat rechtvaardigt het citaat van *Kreisschulungsleiter* Reibele dat deze conclusie ooit en waaraan bovendien de titel van dit proefschrift is ontleend.

Dat het uitvoeringsapparaat van zulk een groot belang is geweest, wordt nog duidelijker als wordt beseft dat een deel van de variatie in de overlevingskans en -duur op individueel niveau door de Duitsers is veroorzaakt, namelijk doordat zij de joden naar nationaliteit wisselend behandelden. Een ander deel van de variatie is het gevolg van het functioneren van delen van de Joodse Raad. De relatief hoge overlevingskans die Duitse joden in de steden Amsterdam en Rotterdam hadden en de relatief lange levensduur van de Duitse joden die uiteindelijk de bezetting niet overleefden, wijzen op selectieprocessen in en eventueel ook buiten Westerbork. Het gaat daarbij in feite om de onderdelen van het uitvoeringsapparaat die door joden zelf werden bemenst.

Ook de resultaten van de hoofdstukken 8 en 9 wijzen in de richting van de invloed van de met de vervolging belaste organen. In hoofdstuk 8 werd het bestaande beeld over het verzet met betrekking tot katholieken bevestigd: zowel de omvang van het verzet als het aantal illegale werkers dat actief was in verzorgingsnetwerken was geringer naarmate er meer katholieken in een gemeente woonachtig waren. Verrassend genoeg blijkt de omvang van (de verschillende soorten van) het verzet in de gemeenten een significante negatieve samenhang te vertonen met het lokale percentage joden dat de oorlog overleefde. Waardoor dit werd veroorzaakt, is niet duidelijk: enerzijds is het mogelijk dat het verzet juist sterk was ontwikkeld in reactie op een

hoge lokale intensiteit van de jodenvervolging, anderzijds is het alleszins voorstelbaar dat een hoge activiteit van het verzet de aandacht trok van de Duitse politie en daarmee onbedoeld leidde tot meer arrestaties van ondergedoken joden. Nader onderzoek zal dat eventueel kunnen uitwijzen.

In hoofdstuk 9 is verder aannemelijk gemaakt dat de overlevingskansen van joden uit de provincie Utrecht vergeleken met het Nederlands gemiddelde relatief gunstig waren. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de wijze waarop de jacht op ondergedoken joden in de provincie Utrecht werd uitgevoerd. Hoewel deze provincie viel onder de verantwoordelijkheid van de in de jacht op ondergedoken joden zeer actieve *Außenstelle* Amsterdam van de *Sipo* en de *SD*, had in de provincie Utrecht aanvankelijk de rechercheafdeling 'Centrale Controle' van de politie in de Domstad deze taak. De betrokken rechercheurs konden in de uitvoering van deze taak hun eigen gang gaan en gaven hieraan naar believen invulling. Als gevolg hiervan bestonden er destijds nog mogelijkheden om iets met hen te regelen. Pas betrekkelijk laat gedurende de bezetting gingen zowel de *Sipo* als een andere, pro-Duitse afdeling van de Utrechtse recherche zich intensief en op een aanzienlijk compromislozere wijze met de jodenjacht bemoeien. Dit is, naar het zich laat aanzien, een belangrijke reden waarom het aantal slachtoffers in de provincie Utrecht relatief beperkt bleef.

3. Katholieken

Van de hiervoor behandelde factoren verdient ook het percentage katholieken extra aandacht. De samenhang die tussen dit percentage en de overlevingskansen van joden in hoofdstuk 7 werd gevonden, werd in de multivariate multiniveau-analyse voor de gemeenten met honderd of meer joodse inwoners eveneens gevonden. Dat is opmerkelijk. De Jong (1969-1991, deel 6: 347) stelde dat de gereformeerden tijdens de bezetting een onevenredig hoog aantal joodse onderduikers verborgen. Aangezien veel joden onderdoken in hun woonplaats, ligt het voor de hand te veronderstellen dat daar waar veel gereformeerden woonden, de overlevingskansen van joden relatief hoog was. Tegelijkertijd volgt hieruit dat, aangezien daar waar veel katholieken woonden weinig gereformeerden waren te vinden, de overlevingskansen van joden in gemeenten met een grote katholieke populatie relatief kleiner zullen zijn geweest. Niet eens vanwege een negatieve activiteit van de katholieken, hoewel deze op grond van wat in de literatuur over anti-judaïsme valt te lezen zou kunnen worden verwacht, ook niet vanwege het uitblijven van een gebrek aan positieve activiteit van de katholieken, zoals deze op basis van hoofdstuk 8 over het verzet in Overijssel zou kunnen worden verondersteld, maar al vanwege het met de gereformeerden ontbreken van hun positieve activiteit. Dit blijkt echter niet het geval te zijn, integendeel. Het ontbreken van de vooronderstelde samenhang is onverwacht. De 'ontdekking' hiervan maakt een manier duidelijk waarop het gebruik van kwantitatieve methoden in de geschiedwetenschap kan bijdragen aan de vergroting van de kennis, namelijk door de toetsing van bestaande ideeën aan het beschikbare statistische bewijs. Het feit dat de hypothesen niet worden

bevestigd maar in sommige analyses worden weerlegd, roept vragen op en roept om nader onderzoek.

Wat de katholieken betreft, houdt het hier nog niet op. Er is in hoofdstuk 4 van deze dissertatie nog een aanwijzing gepresenteerd die er op duidt dat de rol van katholieken tijdens de bezetting tenminste nadere aandacht verdient: naarmate het percentage katholieken onder de lokale bevolking toenam, nam het percentage mannen dat zich aanmeldde om te dienen bij de VHP af. Het hier gepresenteerde onderzoek heeft geen licht geworpen op de vraag in welke mate de katholieke kerk betrokken was bij de afwijzende houding die katholieken tegenover de VHP aannamen of de relatief gunstige overlevingskansen van joden. Maar dat de kerk hierbij een rol heeft gespeeld, ligt gezien de duidelijke uitspraken van de bisschoppen tegen het nationaal-socialisme in de jaren '30, tegen de vervolging van de joden tijdens de bezetting en de rol van de kerk in het leven van katholieken voor de hand. Ook wat dat betreft is nader onderzoek geboden.

4. Hoe verder?

Deze studie heeft veel nieuw licht geworpen op essentiële aspecten van de bezettingsgeschiedenis van Nederland in het algemeen en de vervolging van de joden gedurende deze bezetting in het bijzonder. Op sommige terreinen heeft het tot een doorbraak geleid. Niet alleen door bestaande, onjuist gebleken beelden te herzien, zoals bijvoorbeeld met betrekking tot het functioneren van de *Sipo* en de *SD* in Nederland, maar ook door vragen waarmee historici in feite al tientallen jaren worstelen, zoals bijvoorbeeld de invloed van achtergrondkenmerken van joden op hun overlevingskansen, op een betere manier te beantwoorden. Daarnaast schenkt deze studie aandacht aan zaken die totnogtoe onder- of onbelicht zijn gebleven: de rol van de Vrijwillige Hulppolitie en de burgemeesters in de vervolging van de joden en de invloed van verschillende aspecten van de lokale verzuiling op het 'succes' van deze vervolging. Hierdoor draagt dit werk bij aan een beter begrip van die zo cruciale periode uit de recente Nederlandse geschiedenis: de bezetting en daarbinnen de vervolging van de joden.

Er is echter geen reden om in het vergaren van kennis over de bezetting en de jodenvervolging te stoppen waar deze studie halt houdt. Integendeel. De voorgaande demonstratie van het gebruik van totnogtoe goeddeels weinig benutte bronnen in combinatie met voor het onderwerp onorthodoxe onderzoeks- en analysemethoden maakt duidelijk dat er nog veel te leren valt. De in hoofdstuk 10 gepresenteerde theoretische uitwerking kan daarbij als handvat dienen. Hieronder worden kort een aantal richtingen van verder onderzoek opgevoerd die in het verlengde van deze studie liggen en in deze conclusie nog niet zijn aangeroerd.

In de eerste plaats gaat het om een verbreding van het onderwerp. Er bestaan in principe geen methodologische bezwaren om het uit drie niveaus bestaande model met een vierde uit te breiden: dat van landen. Internationaal vergelijkend onderzoek naar de vraag waarom in sommige landen meer joden de Duitse bezetting overleefden

dan in andere, gaat gewoonlijk te snel voorbij aan het feit dat de overlevingskansen binnen de betrokken landen sterk varieerden. Verklaringen worden daarmee gezocht op het landelijke, geaggregeerde niveau – dat is problematisch, want de oorzaken lagen vaak elders en blijven zo verborgen. Onderzoek dat tot doel heeft verschillen in overlevingskansen tussen joden uit verschillende landen te verklaren, zal daar rekening mee moeten houden. Dit kan gebeuren door van dit onderzoek een multivariaat multiniveau-onderzoek te maken. Het nationale niveau is hierbinnen slechts één van de niveaus waarop systematisch onderzoek wordt gedaan. En niet op voorhand het belangrijkste.

Op deze manier is het mogelijk om de overlevingskansen van joodse individuen in het door de Duitsers bezette Europa beter met elkaar te vergelijken. Eventuele nationale ‘eigenaardigheden’ of meer algemene, landenoverstijgende patronen kunnen zo preciezer worden vastgesteld waarbij op een systematische wijze met veel meer verschillende factoren rekening kan worden gehouden dan zonder het gebruik van kwantitatieve methoden mogelijk zou zijn. Deze wijze van onderzoek biedt bovendien een uitweg uit de problemen waarover onderzoekers van de holocaust die geen kwantitatieve methoden hanteren onvermijdelijk struikelen: ze zijn niet in staat om voldoende overtuigende aanwijzingen aan te dragen die een ondersteuning vormen van het belang van de verschillende factoren die zij als invloedrijk aanmerken. Daarnaast kunnen zij niet nader bepalen in welke mate factoren van belang zijn geweest. Precies op deze terreinen biedt de sociale wetenschap de historicus de instrumenten.

Het belangrijkste te nemen obstakel voor een multiniveau-analyse naar de overlevingskansen van joden in het bezette Europa is de beschikbaarheid van de benodigde data. In eerste instantie gaat het daarbij om gegevens met betrekking tot geregistreerde en omgebrachte joden. Langzamerhand wordt steeds duidelijker dat veel van deze gegevens ook buiten Nederland bewaard zijn gebleven, maar hoe volledig deze zijn, zal eerst nader moeten worden vastgesteld.

De hier gepresenteerde studie kan in plaats van met landenvergelijkend onderzoek ook op een nog andere wijze worden uitgebreid. Het onderzoek is totnogtoe geconcentreerd geweest op de vragen welke joden de oorlog overleefden en wanneer zij die dat niet deden precies omkwamen. Met behulp van de registratie van de joden die in Westerbork aankwamen,² zal het mogelijk zijn een onderscheid te maken tussen de deportatie naar Westerbork en de verdere deportatie naar de vernietigingskampen. Op deze wijze is het mogelijk meer onderzoek te doen naar de selectieprocessen in het *Judendurchgangslager* voor welke in de hoofdstuk 9 en 11 aanwijzingen zijn gevonden. Bovendien kan dan een begin worden gemaakt met te onderzoeken of, zoals soms wordt gesuggereerd, Nederlandse joden die niet direct werden vergast vergeleken met joden uit andere landen in (de werkkampen rond) Auschwitz eerder en in hogere mate omkwamen. Tegelijkertijd kan dan ook onderzoek worden gedaan naar de achtergrondkenmerken van de overlevenden van de kampen.

2. Het origineel en meerdere kopieën hiervan zijn te vinden bij het Nederlandse Rode Kruis, het NIOD beschikt over een kopie op microfiche.

Naast een uitbreiding van de bestaande studie met landenvergelijkend onderzoek of binnen de Nederlandse context de toevoeging van een andere onafhankelijke variabele is er nog een derde manier om met deze studie als uitgangspunt belangrijk nieuw onderzoek naar de overlevingskansen van joden te verrichten: de uitbreiding van de bestaande modellen. In de onderzochte modellen zijn ten minste drie factoren niet opgenomen waarvan mag worden aangenomen dat zij invloedrijk zijn geweest: de sociale positie van de joden, de houding en activiteiten van de lokale afdeling van de Joodse Raad en de lokale sterkte van het verzet. Wat de sociale positie betreft: in hoofdstuk 9 is duidelijk geworden dat deze voor de overlevingskans van de joden in de provincie Utrecht van belang was. Onderzoek naar de invloed van de sociale positie impliceert dat rekening wordt gehouden met de gezinssamenstelling omdat niet alleen de kostwinner van een hogere status profiteerde, maar zijn gezinsleden dat eveneens deden. Het feit dat mensen veelal in gezinsverband leven vormt een niveau van clustering in de data dat bij gebrek aan gegevens niet in hoofdstuk 11 (maar wel in hoofdstuk 9) is opgenomen. Daarmee zal in navolgend onderzoek rekening kunnen worden gehouden.

Hoewel de leiding van de Joodse Raad in Amsterdam zich verre van verzetswerk hield en elk verzet ook afraadde, is bekend dat sommige lokale afdelingen van de Joodse Raad zich hiermee wel inlieten.³ Dit kan een systematische invloed hebben gehad op de overlevingskansen van joden. Dat laatste geldt ook voor de mate van lokaal verzet. Of het verband met de overlevingskansen van joden nu positief of, zoals in hoofdstuk 8 naar voren kwam, negatief is geweest: het is aannemelijk dat de mate van het lokale verzet op deze kans invloed heeft uitgeoefend. Onderzoek naar de activiteiten van zowel de lokale Joodse Raadafdelingen als die van het verzet zou kunnen beginnen in de dossiers van het CABR in het Nationaal Archief. Deze bron vormt een unieke weerslag van het handelen van mensen tijdens de bezetting. Dit geldt niet alleen voor wat betreft diegenen naar wie na de oorlog strafrechtelijk onderzoek werd gedaan, maar ook voor hen die als getuigen in dit onderzoek werden bevraagd. Zoals leden van de voormalige Joodse Raad en verzetslieden.

Afgezien van uitbreidingen zijn ook verbeteringen van de bestaande modellen denkbaar. Als eerste kan hierbij worden gedacht aan de burgemeesters en de Nederlandse politie. Bij de burgemeesters is hierboven alleen onderzocht of zij al dan niet tijdens de bezetting werden vervangen door een NSB-er of een Duitsgezinde. Met behulp van naoorlogse zuivering- en straf dossiers zal het mogelijk zijn nader te bepalen wat zij op hun kerfstok hadden en of er van een directe betrokkenheid bij de jodenvervolgging sprake is geweest. Voor de politie geldt iets soortgelijks. In deze studie is niet onderzocht wat de daden van de individuele agenten tijdens de bezetting waren. In plaats hiervan is vastgesteld met welke zuiveringsmaatregelen zij na de oorlog werden geconfronteerd. Nader onderzoek in de zuivering- en straf dossiers zal kunnen uitwij-

3. Zie de hoofdstukken 8 en 9.

zen of de activiteiten die aan de zuiveringsmaatregelen ten grondslag lagen al dan niet specifiek betrekking hadden op de vervolging van joden. Daarmee zal preciezer kunnen worden bepaald of de handelingen van agenten verband hielden met de overlevingskansen van joden. Verder kan de hypothese over de contactpunten die gemengd gehuwde joden en christelijke joden vormden zwaarder worden beproefd. Dit kan door het percentage overlevenden in een gemeente niet betrekking te laten hebben op alle joden, maar op respectievelijk de joden die niet gemengd waren gehuwd of niet-christelijk waren.

Richtingen voor verder onderzoek liggen echter niet alleen in het verlengde van het algemene onderwerp van deze studie, maar ook in die van de deelstudies, de hoofdstukken waaruit dit proefschrift is opgebouwd. Wat de Sipò en de SD betreft, ligt een algemene, Duitsland en de bezette gebieden omvattende studie van de organisatie, het functioneren en het karakter van beide diensten voor de hand.⁴ Beperkt tot de Nederlandse bezettingsgeschiedenis zou onderzoek naar de achtergronden van de medewerkers van de Sipò en de SD, de wisselwerking tussen de beide diensten en de bevolking van het bezette Nederland en de escalerende verhoudingen in het laatste oorlogsjaar een belangrijke aanvulling zijn. De in deze studie gebruikte bronnen bieden daarvoor ruimschoots de benodigde aanknopingspunten.

Naar de VHP of andere gewapende armen van het Nederlandse nationaal-socialisme is zowel wat de achtergronden van de leden als de rol van de organisaties betreft totnogtoe nauwelijks onderzoek gedaan. Om meer inzicht te krijgen in hoe de vervolging van joden in de Nederlandse gemeenten verliep en op welke wijze en in welke mate inheemse nationaal-socialisten daarbij waren betrokken, zou verder onderzoek wenselijk zijn. Op zich is dit onderzoek mogelijk. Zowel het materiaal in het Nationaal Archief als in het archief van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis biedt hiervoor ruimschoots gelegenheid.

In het verlengde van hoofdstuk 1 over het verschil in de overlevingskansen van joden in Nederland en hoofdstuk 5 over de rol van burgemeesters in de registratie van de joden lijkt een vergelijkend en kwantitatief onderzoek gewenst naar de samenhang tussen de registratie en de vernietiging van joden in de landen die tijdens de Tweede Wereldoorlog onder Duitse invloed stonden.

Meer aandacht verdient ook de rol van de Nederlandse politie op lokaal niveau. Voor enkele steden, zoals Amsterdam, is deze wel eerder onderzocht, maar deze studie heeft bepaalde claims van het reeds bestaande onderzoek in twijfel getrokken. Dat de medewerking van de Nederlandse politie door de Duitsers van groot belang werd geacht, is duidelijk. Een studie naar de rol van Nederlandse agenten binnen het bezettingsregime gebaseerd op wat deze agenten in de praktijk daadwerkelijk deden, behoort daarmee tot een van de belangrijkste desiderata binnen de geschiedschrijving van de bezetting. Daarbij gaat het niet alleen om de agenten in straatdienst, maar ook

om de rechercheurs die zich gedurende de bezetting ontpopten tot jodenjagers en fanatieke bestrijders van het verzet. Zowel het CABR als het politiezuiveringsarchief in het Nationaal Archief bevatten hierover schatten aan informatie.

De joden en anderen waarop zij joegen, hadden hun heil vaak gezocht in de onderduik. Over de sociale achtergronden van deze joden, door wie zij werden geholpen, waar zij onderdoken en hoe zij in de helft van de gevallen uiteindelijk toch werden gegrepen, is vooralsnog bijzonder weinig bekend. Onderzoek hiernaar is wenselijk en mogelijk daar met name het archief van Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis veel gegevens bevat over onderduikers die tijdens de bezetting werden gearresteerd c.q. na de bezetting weer opdoken. Ook in de strafdossiers van betrokken jodenjagers en verraders in het Nationaal Archief is hierover het nodige te vinden.

Tot slot heeft deze studie ook voor het onderzoek naar de verzuiling in Nederland verschillende nieuwe aanzetten gegeven. Witte plekken zijn er echter nog genoeg. Naast de hierboven al genoemde kwestie met betrekking tot de invloed van de religieuze levensbeschouwing op de houding van de 'tegenstanders' en de 'omstanders' en de eventuele consequenties hiervan voor de overlevingskansen van joden, verdient ook de mate van strenggelovigheid onder joden zelf nog aandacht. Daarnaast gaat het om de politieke levensbeschouwing. Zo is meer onderzoek naar de lokale invloed van de NSB van belang. Hoewel uit hoofdstuk 7 bleek dat daar waar relatief meer joden woonden ook meer op de NSB werd gestemd bij de verkiezingen van 1935, 1937 en 1939, is er geen verband gevonden tussen het lokale percentage stemmen op de NSB en de overlevingskansen van joden.

Het is te hopen dat in de toekomst op deze zaken meer licht zal worden geworpen. Hoewel inmiddels met betrekking tot onderzoek naar de bezetting in het algemeen en de jodenvervolging in het bijzonder in Nederland een zekere themavermoeidheid kan worden geconstateerd, liggen er nog vele vragen die aandacht verdienen.

4. Een dergelijke studie ontbreekt nog steeds. Wildt (2002) maakt een begin, maar blijft zich hoofdzakelijk concentreren op de ontwikkelingen in Oost-Europa.

Geraadpleegde archieven

551

Centraal Bureau voor Genealogie (CBG)

Collectie Calmeyer (CC)

Gemeentearchieven (GA)

Aalten, Alblasterdam, Amsterdam, Beek, Bergen op Zoom, Bergh, Boskoop, Boxmeer, Breda, Coevorden (Dalen), Delfzijl, Dinxperlo, Dirksland, Ede, Geleen, Gennep, Gorinchem, Haarlemmerliede en Spaarnewoude, Hardenberg, Haren, Heemstede, Hoogeveen, Hoogezand-Sappemeer, Huizen, Leiderdorp, Meerssen, Menterwolde (Muntendam), Middelburg, Pekela, Nieuwkoop, Nijkerk, Nijmegen, Oestgeest, Oostburg, Pijnacker-Nootdorp, Rheden, Roermond, Rotterdam, Rucphen, Slie-drecht, Terneuzen, Terschelling, Tilburg, Tynaarlo (Zuidlaren), Vaals, Veendam (Wildervank), Vlaardingen, Vlagtwedde, Vlissingen, Vreeswijk, Waalwijk, Weert, Wijhe, Winschoten, Winsum, Winterswijk, Zutphen, Zwijndrecht.

Institut für Zeitgeschichte München (IfZ)

egodocumenten

Ministerie van Justitie (MvJ)

Bureau Juridische Zaken/Zuivering van de afdeling politie en taakvoorganger (1941-) 1944-1965 (1983) (BJZ)

Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) (N.B.: beide archieven zijn inmiddels overgebracht naar het Nationaal Archief)

Nationaal Archief

Bureau opsporing oorlogsmisdrijven (2.09.13)

Commissie tot het doen van aangifte van overlijden van vermisten (2.09.34.01)

Ministerie van Binnenlandse Zaken

- afdeling Binnenlands Bestuur 1879-1950 (2.04.57)

· Kabinet 1814-1949 (2.04.26.02)

· Zuivering van ambtenaren en de Nederlandse ridderorden 1940-1984 (2.04.67)

Ministerie van Justitie

· Directoraat-generaal van Politie (1939) 1940-1941 en (1940) 1943-1945 (2.09.53)

· Bureau Juridische Zaken/Zuivering van de afdeling politie en taakvoorganger (1941-) 1944-1965 (1983) (2.09.54)

Militair Gezag, (1939) 1943-1947 (1956) (2.13.25)

Raadsadviseur mr. J.P. Hooykaas (1925) 1940-1947 (2.09.56)

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)

archief prof. dr. J.H.W. Verzijl (271B)

Berlin Document Center (210)

Bureau Joodsche Zaken (101C)

Collectie Duitse Instellingen buitenland (215)

Collectie Nederlandse Overheidsinstellingen (216)

Documentatie I (personen, 248)

Documentatie II (zaken, 249)

Generalkommissar für Verwaltung und Justiz

· Generalkommissar für Verwaltung und Justiz - Stab (20)

· Hauptabteilung für allgemeine Angelegenheiten, Abteilung Niederländische Personalangelegenheiten (23)

· Hauptabteilung Inneres, Abteilung innere Verwaltung (25)

· Hauptabteilung Erziehung und Kirchen (32)

· Hauptabteilung Justiz (33)

Höherer SS- und Polizeiführer (77-85)

Joodsche Raad voor Amsterdam (182)

Organisatieplannen en -kaarten (Opk)

proces E. Rajakowitsch (270D)

Procureur-generaal Arnhem (100)

Scheveningen (250B)

Speciaal Archief Moskou - Osobyi (206)

Departement van Binnenlandse Zaken, afdeling kabinet van de Secretaris-generaal (101B)

United Nations War Crimes Commission (269A)
Westerbork (250i)

**Nederlandse Rode Kruis (NRK), archief
Informatiebureau (IB)**

archief Amersfoort
archief Vught
archief Westerbork

Penitentiaire Inrichtingen ‘Overmaze’

registers voor de bevolking

Archief Provinciebestuur (AP) Utrecht

archief commissaris der koningin in Utrecht
(CDK)

Historisch Centrum Overijssel

archief provinciaal bestuur Overijssel, 1921-1949-
1970

Regionaal Archief (RA) Alkmaar

gemeentearchief Zijpe

Regionaal Archief (RA) Rivierenland

gemeentearchief Tiel

RHC Groninger Archieven (GrA)

gemeentearchief Groningen

Rijksarchief Noord-Brabant

archief commissaris der koningin in Noord-
Brabant 1920-1969 (CDK)

**Tresoar (Frysk Histoarysk en Letterkundich
Sintrum)**

archief commissaris der koningin in Friesland
(CDK)

‘Het Utrechts Archief’

archief directeur, na 1862 hoofdcommissaris van
politie

Streekarchivariaat (SA) Achterhoek

gemeentearchief Hengelo (Gld.)
gemeentearchief Hummelo en Keppel

Streekarchivariaat (SA) Brabant-Noordoost

gemeentearchief Oss
gemeentearchief Veghel

Streekarchivariaat (SA) Noordoost Friesland

gemeentearchief Dokkum

Streekarchivariaat (SA) Rijnstreek

gemeentearchief Woerden

Gegevensbestanden

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

uitslagen provinciale statenverkiezingen 1939

Steinmetzarchief

volkstelling 1960

Literatuur en gepubliceerde bronnen

- Adam, U., *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf, 1972: Droste Verlag.
- Allison, P.D., *Event history analysis. Regression for longitudinal event data*. Beverly Hills 1984: Sage Publications, Inc.
- Aly, G., ‘Endlösung’. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt am Main 1995: S. Fischer Verlag GmbH.
- Aly, G. & Roth K.H., *Die restlose Erfassung. Volkszählen, identifizieren, aussondern im Nationalsozialismus*. Berlin 1984: Rotbuch Verlag.
- Alquen, G. d’, *Die SS. Geschichte, Aufbau und Organisation der Schutzstaffel der NSDAP*. Berlin 1939: Junker und Dünhaupt.
- Anderl, S., ‘Die “Zentralstellen für jüdische Auswanderung” in Wien, Berlin und Prag – ein Vergleich.’ *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 23 (1994), 275-299.
- Andrae, F., *Auch gegen Frauen und Kinder. Der Krieg der deutschen Wehrmacht gegen die Zivilbevölkerung in Italien 1943-1945*. München en Zürich 1995: Piper.
- Angrick, A., ‘Im Windschatten der 11. Armee. Die Einsatzgruppe D.’ in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. ‘Heimatfront’ und besetztes Europa*. Darmstadt 2000: Primus Verlag, 481-502.
- Anstadt, M., *Kruis of munt. Autobiografie 1920-1945*. Amsterdam en Antwerpen 2000: Uitgeverij Contact.
- Anuschat, E., *Kriminalistische Spurenkunde*. Berlin 1933: Kameradschaft Verlagsgesellschaft m.b.h.
- Aronson, S., *Heydrich und die Anfänge des SD und der Gestapo (1931-1935)*. Berlin 1967: dissertatie Freie Universität.
- Aukes, H.W.F., *Het leven van Titus Brandsma*. Utrecht & Antwerpen 1985: het Spectrum.

Aukes, H.W.F., *Kardinaal De Jong*. Utrecht & Antwerpen 1956: het Spectrum.

Baarda, D.B. & M.P.M. de Goede, *Basisboek methoden en technieken*. Houten 1994: Educatieve partners Nederland b.v.

Baarda, S. & G. Valk, *Alkmaar in oorlogstijd 1940-1945*. Bergen (N.H.) 1983: Octavo.

Bahar, A. & W. Kugel, *Der Reichstagsbrand. Wie Geschichte gemacht wird*. Berlin 2001: Edition Q.

Bakels, F., *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen*. Vijfde druk, Amsterdam & Brussel 1977: Elsevier.

Banach, J., *Heydrich’s elite. Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936-1945*. Paderborn, München, Wien, Zürich 1998: Ferdinand Schöningh.

Banning, W. (red.), *Handboek pastorale sociologie*. ’s Gravenhage 1953-1962: Boekencentrum N.V.

Belinfante, A.D., *In plaats van bijlagesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*. Assen 1978: Van Gorcum.

Berg, C.A. van der & E.P. Boon, *De joodse gemeenschap in de Kanaalstreek: Stadskanaal, Musselkanaal, Onstwedde en Mussel*. Groningen 1992: mr. J.H. de Vey Metsdag Stichting.

Berschel, H., *Bürokratie und Terror. Das Judenreferat der Gestapo Düsseldorf 1935-1945*. Esen 2001: Klartext Verlag.

Birn, R.B., *Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*. Düsseldorf 1986: Droste Verlag.

Black, E., *IBM en de holocaust. Het strategische verbond tussen nazi-Duitsland en de machtigste onderneming van Amerika*. Vertaald door J. Meerman, Utrecht en Antwerpen 2001: Kosmos dossier.

Bloemgarten, S., *Henri Polak, sociaal democraat 1868-1943*. Den Haag 1996: Sdu Uitgevers.

Bloemhof, J.L., *Amersfoort ’40-’45*. Amersfoort 1990: Bekking.

Blom, J.C.H., ‘Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten.’ in: J.C.H. Blom, & J. Talsma (red.),

- De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw. Amsterdam 2000: het Spinhuis, 203-236.
- Blom, J.C.H., 'Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal socialistisch bestuur.' in: H. Flap & W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*. Amsterdam 1997: Amsterdam University Press, 17-30.
- Blom, J.C.H. & J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940).' in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld & I. Schöffel (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995: Uitgeverij Balans, 247-312.
- Blom, J.C.H., 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland.' in: J.C.H. Blom, Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950. Den Haag 1989: Nijgh & Van Ditmar, 102-120.
- Blom, J.C.H., 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief.' *De Gids* 6/7 (1987), 494-507.
- Blom, J.C.H., 'Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Status quaestionis en wenselijke ontwikkelingen.' in: J.C.H. Blom & C.J. Misset (red.), 'Broeders sluit U aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten. 's Gravenhage 1985: De Bataafsche Leeuw & Stichting Hollandse Historische Reeks, 10-29.
- Boberach, H., *Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs*. Band 22. Reichssicherheitshauptamt. Bestand R58. Koblenz 1992: Bundesarchiv.
- Boberach, H. (red.), *Meldungen aus dem Reich 1938-1945*. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS. 18 delen, Herrsching 1984: Pawlak Verlag.
- Bochove, B. van, S. Louis & H. Noordegraaf (red.), *Schaduw en Schiedam. Gebeurtenissen en belevenissen tijdens de bezettingsjaren 1940-1945*. Schiedam 1995: Fonds Historische Publicaties.
- Boehnert, G., 'The jurist in the SS-Führerkorps, 1925-1939.' in: G. Hirschfeld & L. Kettenacker (red.), *Der 'Führerstaat': Mythos und Realität*. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches. Stuttgart 1981: Klett-Cotta, 361-374.
- Bogardus, E.M., 'A social distance scale.' *Sociology and social research* 17 (1933), 265-271.
- Bohn, R., *Reichskommissariat Norwegen*. Nationalsozialistische Neuordnung' und Kriegswirtschaft. München 2000: Oldenbourg Verlag.
- Bohn, R., "'Ein solches Spiel kennt keine Regeln". Gestapo und Bevölkerung in Norwegen und Dänemark.' in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt 1995: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 463-481.
- Bolhuis, J.J. van, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur.' in: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*. Vier delen, Amsterdam & Arnhem 1947: J.M. Meulenhof & Van Loghum Slaterus, deel 1, 332-353.
- Boom, B. van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag 1995: Seapress.
- Boot, J.J.G., *Burgemeester in bezettingstijd*. Apeldoorn 1967: Semper Agendo.
- Bottema, J., *Zet waren onder ons. 300 jaar joden in Delfzijl 1642-1942*. Delfzijl 1980. Eigen beheer.
- Booy, Th., *Gereformeerd: hoe lang nog?* Baarn 1972: Ten Have N.V.
- Bourdieu, P., *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (gekozen door en onder eindredactie van D. Pels). Amsterdam 1989: Van Gennep.
- Bracher, K.-D., *Die Deutsche Diktatur*. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus. Keulen 1969: Kiepenheuer & Witsch.
- Braham, R.L., *The politics of genocide: the holocaust in Hungary*. Condensed Edition, Detroit 2000: Wayne State University Press.
- Brasz, I., J. Daams Czn, L. Ofek e.a., *De jeugdlijah van het Paviljoen Loosrechtse Rade 1939-1945*. Hilversum 1987: Verloren.
- Brink, M., 'De periode van 1940-1945. De reactie van de Veenendaalse bevolking op de jodenvervolging.' in: M. Brink, A. van Dijk, D. van Kreveld e.a. (red.), *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Stichts en Gelders Veenendaal*. Veenendaal 2001: Kool Boeken, 229-252.
- Broszat, M., 'Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus.' *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 18 (1970), 392-409.
- Broszat, M., *Der Staat Hitlers*. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung. München 1969: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Broszat, M., 'Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945.' in: H. Buchheim, M. Broszat e.a. (red.), *Anatomie des SS-Staates*. Twee delen, Olten en Freiburg 1965: Walter-Verlag, deel 2, 7-160.
- Browder, G.C., *Hitler's enforcers: the Gestapo and the SS security service in the Nazi revolution*. New York etc. 1996: Oxford University Press.
- Browder, G.C., *Foundations of the nazi police state. The formation of Sipo and SD*. Lexington 1990: University Press of Kentucky.
- Browning, C., *Doodgewone mannen. Een vergeten hoofdstuk uit de jodenvervolging*. Vertaald door Tinke Davids, Amsterdam 1993: de Arbeiderspers.
- Buchheim, H., 'Die SS - das Herrschaftsinstrument.' in: H. Buchheim, M. Broszat e.a. (red.), *Anatomie des SS-Staates*. Twee delen, Olten en Freiburg 1965: Walter-Verlag, deel 1, 13-253.
- Bureau van statistiek der gemeente Amsterdam, *Amsterdam gedurende den Tweeden Wereldoorlog: statistisch jaarboek der gemeente Amsterdam 1940-1944*. Amsterdam 1949: Meulenhoff.
- Buß, R., *Der Kombattantenstatus. Die kriegsrechtliche Entstehung eines Rechtsbegriffs und seine Ausgestaltung in Verträgen des 19. und 20. Jahrhunderts*. Bochum 1992: Universitätsverlag Brockmeyer.
- Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Twee banden, Leeuwarden en Mechelen 1994: Eisma b.v.
- Caransa, A., *Verzamelen op het Transvaalplein. Ter nagedachtenis van het joodse proletariaat van Amsterdam*. Baarn 1984: Bosch & Keuning N.V.
- Cartens, J., *Een Roomsche jeugd. Een relaas*. Amsterdam/Brussel 1980: Elsevier Manteau.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *14e algemene volkstelling. Systematische classificaties, 2. beroepclassificatie*. Z.p. 1971: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *1899-1959. Zestig jaren statistiek in tijdreeksen Zeist 1959*: De Haan.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *De sterfte in Nederland naar geslacht, leeftijd en doodsoorzaken 1921-1955*. Zeist 1957: uitgeverij W. de Haan.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bevolking en bevolkingsdichtheid der gemeenten in Nederland op 1939*. 's Gravenhage z.j.: Staatsuitgeverij.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch overzicht verkiezingen 1937*. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal. 's-Gravenhage 1938: Algemeene Landsdrukkerij.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Mededeling 5 der Afdeling Bevolkingsstatistiek*. 's Gravenhage 1937.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch overzicht verkiezingen 1935*. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden. 's-Gravenhage 1936: Algemeene Landsdrukkerij.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Volkstelling 31 december 1930*. Deel 3. Kerkelijke gezindte. 's-Gravenhage 1933: Algemeene Landsdrukkerij.
- Centrale van Arbeidersjeugdverenigingen, *Jaarverslag A.J.C. 1934-1935-1936*. Amsterdam 1936: Arbeiders Jeugd Centrale.

- Centrale van Arbeidersjeugdverenigingen, *Jaarverslag Arbeiders Jeugd Centrale*. Amsterdam 1928: Arbeiders Jeugd Centrale.
- Citroen, S. & J. Citroen, *Duet pathétique*. Belevissen van een joods gezin in oorlogstijd 1940-1945. Utrecht/Antwerpen 1988: Veen.
- Cohen, A.E., 'Een onbekende tijdgenoot: de laatste Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in Nederland.' in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*. Den Haag 1972: Martinus Nijhoff, 170-191.
- Cohen, A.E., 'Schuldig slachtoffer: de derde Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in Nederland.' in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*. Den Haag 1972: Martinus Nijhoff, 192-210.
- Cole, T., *Holocaust city: the making of a Jewish ghetto*. London 2003: Routledge.
- Coleman, J.S., *Foundations of social theory*. Cambridge 1994: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Coleman, J.S., 'Social capital in the creation of human capital.' *American Journal of Sociology* 94 (1988), 95-120.
- Comité van waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen. *Antisemitisme en nationaalsocialisme in Nederland*. Brochure nr. 3. Assen 1936: Van Gorcum & Comp. N.V.
- Coolen, A., 'De verzorging van den onderduiker.' in: H. van Riessen, R.G. van der Haar, R. van Aerde e.a. (red.), *Het grote gebod*. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP. Twee delen, Kampen 1979: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 190-378.
- Cornwell, J., *Hitlers Paus*. De verborgen geschiedenis van Pius XII. Amsterdam 1999: uitgeverij Balans.
- Croes, M., 'Jodenvervolging in Utrecht.' in: H. Flap & M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was*. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland. Amsterdam 2001: het Spinhuis, 39-68.
- Croes, M., 'Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland. Straf georganiseerd of een gedecentraliseerd apparaat?' in: H. Flap & W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*. Amsterdam 1997: Amsterdam University Press, 139-156.
- Croes, M., 'Verscherpt verhoord. Mishandelingen door de Duitse politie in Limburg tijdens de bezetting.' in: G. Aalders, N.D.J. Barnouw, H. Daalder e.a. (red.) *Oorlogsdocumentatie '40-'45*. Zevende jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Zutphen 1996: Walburg Pers, 111-131.
- Daalder, H., *Politiek en historie*. Amsterdam 1990: Bert Bakker.
- Dam, C. van, *Jodenvervolging in de stad Utrecht*. De joodse gemeenschap in de stad Utrecht, 1930-1950. Zutphen 1985: Walburg Pers.
- Dekker, G. & J. Peters, *Gereformeerden in meervoud*. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van verschillende gereformeerde stromingen. Kampen 1989: J.H. Kok.
- Delleman, Th., 'Documenten A.' in: Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten*. De bijdrage van de gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie. Kampen 1949: J.H. Kok n.v., 481-674.
- Delleman, Th., 'De kerkelijke pers.' in: Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten*. De bijdrage van de gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie. Kampen 1949: J.H. Kok n.v., 283-290.
- Dijkstra, J., 'De joodse bevolking van Groningen.' in: E.A.J. Boiten e.a. (red.), *Groningen in oorlogstijd: aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945*. Haren 1980: Knoop & Niemeijer, 125-152.
- Durkheim, E., *Suicide*. Vertaald door J.A. Spaulding & G. Simpson. New York 1951: The Free Press.
- Dulles, A., *The secret surrender*. New York, Evanston & Londen 1966: Harper & Row.
- Delarue, J., *Geschichte der Gestapo*. Vertaald door Hans Steinsdorff. Düsseldorf 1979: Athenaeum Verlag.
- Dierker, W., *Himmlers Glaubenskrieger*. Der Sicherheitsdienst der SS und seine Religionspolitik 1933-1941. Paderborn etc. 2002: Ferdinand Schöningh.
- Dölle, C., *De weg van Titus Brandsma*. Biografie van een martelaar 1881-1942. Baarn/Gent 2000: uitgeverij Ten Have/Carmelitana.
- Eliëns, F.M., *Nijmegen tussen bezetting en bevrijding*. Zaltbommel 1995: Europese bibliotheek.
- Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945. *Acht delen*, Den Haag 1949-1956: Sdu.
- Ezergailis, A., *The holocaust in Latvia 1941-1944: the missing centre*. Riga 1996: Historical Institute of Latvia/United States Holocaust Memorial Museum.
- Esser, H., *Die jüdische Weltpest*. Judendämmerung auf dem Erdball. München 1940. Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachfolger.
- Flap, H., M. Croes, P. Tammes & W. Ultee, 'Verzet en jodenvervolging in Overijssel.' in: H. Flap & M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn maar niet was*. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland. Amsterdam 2001: het Spinhuis, 161-181.
- Flap, H. & M. Croes, 'Wat toeval leek te zijn, maar niet was.' in: H. Flap & M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was*. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland. Amsterdam 2001: het Spinhuis, 1-14.
- Flap, H., K. Geurts, & W. Ultee, 'De jodenvervolging in lokaal perspectief.' in: H. Flap & W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*. Amsterdam 1997: Amsterdam University Press, 31-54.
- Flap, H., 'De theorie van het sociale kapitaal.' *Antropologische verkenningen* 1 (1987), 14-27.
- Flap, H., 'Het belang van de sociografie voor de regionale geschiedschrijving.' in: J. Frieswijk, L.G. Jansma, Y.B. Kuiper e.a. (red.), *Frieslands*
- verleden in veelvoud. Leeuwarden 1987: Fryske Akademy 59-72.
- Fein, H., *Accounting for genocide*. National responses and Jewish victimization during the holocaust. New York 1979: Free Press.
- Fijnaut, C., *Voorproeve van een geschiedenis van de Nederlandse politie*. Tilburg 2001: z.u.
- Flim, B.J., 'Joodse onderduikers en de drievoudige tragedie van de onderduikorganisaties.' in: H. Flap & M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was*. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland. Amsterdam 2001: het Spinhuis, 145-161.
- Flim, B.J., *Omdat hun hart sprak*. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942-1945. Kampen 1995: Kok.
- Foedowitz, M., 'Auf der Suche nach einer besatzungspolitischen Konzeption. Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD im Generalgouvernement.' in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg*. 'Heimatfront' und besetztes Europa. Darmstadt 2000: Primus Verlag, 340-361.
- Ford, W.J., *De volkenrechtelijke positie van verzetslieden*. Amsterdam 1955: NV Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij.
- Fraenkel, E., *Der Doppelstaat*. Recht und Justiz im 'Dritten Reich'. Frankfurt am Main 1984 (1941): Fischer Taschenbuch.
- Friedkin, N.E., 'Horizons of observability and limits of informal control in organizations.' *Social forces* 62 (1983), 54-77.
- Frijtag Drabbe Künzel, G. von, 'Gutachten für die Stadt Osnabrück.' Niet gepubliceerd manuscript, NIOD 2000(a).
- Frijtag Drabbe Künzel, G. von, 'Rechtspolitik in Reichskommissariat. Zum Einsatz deutscher Strafrichter in den Niederlanden und in Norwegen 1940-1944.' *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 48 (2000(b)), 461-490.
- Frijtag Drabbe Künzel, G. von, *Het recht van de*

- sterkste. Duitse strafrechtpleging in bezet Nederland. Amsterdam 1999: Bert Bakker.
- Gans, E., *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland.* Amsterdam 1999: Vassallucci.
- Gans, M.H., *Memorboek. Platenatlas van het leven der joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940.* Baarn 1978: Bosch & Keuning n.v.
- Ganzeboom, H. & P. de Graaf, 'Beroepsmobiliteit tussen generaties in Nederland in 1954 en 1977.' *Mens en Maatschappij* 1 (1983), 28-53.
- Gelder, J. van, *Terug van weggeweest. Getuigenissen over en uit joods Groningen in de jaren dertig en veertig plus razzia-lijsten met 3064 namen.* Groningen 1993: Stichting Gelders boek.
- Gellately, R., *Backing Hitler. Consent and coercion in nazi Germany.* Oxford 2001: Oxford University Press.
- Gellately, R., 'Crime, identity and power. Stories of police imposters in nazi-Germany.' *Crime, histories et sociétés* 4-2 (2000), 5-18.
- Gellately, R., *The Gestapo and German society. Enforcing racial policy 1933-1945.* Oxford 1990: Clarendon Press.
- Gentile, C., & L. Klinkhammer, 'Gegen die Verbündeten von einst. Die Gestapo in Italien.' in: Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa.* Darmstadt 2000: Primus Verlag, 521-540.
- Gerlach, C., 'The Wannsee conference, the fate of the German Jews and Hitler's decision in principle to exterminate all European Jews.' *Journal of modern history* 70 (1998), 759-812.
- Gerlach, C., 'Die Einsatzgruppe B.' in: P. Klein (red.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD.* Berlin 1997: Edition Hentrich.
- Giltay Veth, D. & A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien.* Twee delen, Den Haag 1976: Staatsuitgeverij.
- Glahn, G. von, *The occupation of enemy territory. A commentary on the law and practice of belligerent occupation.* Minneapolis 1957: University of Minnesota Press.
- Goldthorpe, J.H., *On sociology. Numbers, narratives, and the integration of research and theory.* New York 2000: Oxford University Press.
- Gooyer, R. de, *Gereformeerd, en andere verhalen.* Amsterdam/Brussel 1981: Elsevier.
- Graaf, N.D. de, A. Need & W. Ultee, 'Levensloop en kerkverlating: een nieuwe en overkoepelende verklaring voor enkele empirische regelmatig heden.' *Mens & maatschappij* 3 (75), 2000, 229-257.
- Graaf, N.D. de & H.D. Flap, 'With a little help from my friends. Social resources as an explanation of occupational status and income in West-Germany, the Netherlands and in the United States.' *Social Forces* 67 (1988), 452-472.
- Graf, C., 'The genesis of the Gestapo.' *Journal of contemporary history* 22 (1987), 419-435.
- Graf, C., *Politische Polizei zwischen Demokratie en Diktatur. Die Entwicklung der preussischen politischen Polizei vom Staatsschutzorgan der Weimarer Republik zum Geheimen Staatspolizeiamt des Dritten Reiches.* Berlin 1983: Colloquium Verlag.
- Granovetter, M.S., 'Economic institutions as social constructions: a framework for analysis.' *Acta sociologica* 35 (1992), 3-11.
- Granovetter, M.S., *Getting a job. A study of contacts and careers.* Cambridge 1974: Harvard University Press.
- Granovetter, M.S., 'The strength of weak ties.' *American journal of sociology* 78 (1973), 1360-1380.
- Griffioen, P. & R. Zeller, 'The persecution of the Jews: comparing Belgium and the Netherlands.' *The Netherlands' journal of social science*, 34-2 (1998): 126-164.
- Griffioen, P. & R. Zeller, 'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse.' in: G. Aalders, N. Barnouw, M. Berman e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.* Zutphen 1997: Walburg Pers, 10-63.
- Groen, K., *Als slachtoffers daders worden. De zaak van de joodse verraadster Ans van Dijk.* Baarn 1994: Ambo.
- Groß, R., 'Politische Polykratie 1936. Die legendenumwobene SD-Akte Carl Schmitt.' *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 23 (1994), 115-143.
- Gruchmann, L., *Justiz im Dritten Reich 1933-1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner.* München 1988: Oldenbourg Verlag.
- Gruner, W., 'German council of municipalities (Deutscher Gemeindetag) and the coordination of anti-Jewish local politics in the nazi state.' *Holocaust and genocide studies* 13 (1999), 171-199.
- Hachmeister, L., *Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six.* München 1998: Verlag C.H. Beck.
- Haestrop, J., 'The Danish Jews and the German Occupation' in L. Goldberger (red.), *The rescue of Danish Jewry: moral courage under stress.* New York 1987: New York University Press, 13-54.
- Hajkova, A., 'Die acht Transporte aus dem Reichskommissariat Niederlande nach Theresienstadt.' in M. Karny, J. Milotova e.a. (red.), *Theresienstädter Studien und Dokumente* 2001. Praag 2001: Academia, 230-251.
- Hal, I. van der, *Het mesje. De oorlog van een joodse Groninger arts.* Groningen 1994: Stichting Geldersboek.
- Ham, G. van der, *Zeeland 1940/1945. Twee delen.* Zwolle 1990: Waanders Uitgevers.
- Harmsen, G., 'De arbeiders en hun vakorganisatie.' in: F.L. van Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang.* Assen en Maastricht 1985: Van Gorcum, 261-282.
- Harmsen, G. & B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging.* Nijmegen 1975: Socialistische Uitgeverij Nijmegen.
- Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd: ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940.* Nijmegen 1971: Socialistische Uitgeverij Nijmegen.
- Harteveld, L., F. de Jong Edz. & D. Kuperus, *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC 1918-1940/1945-1959.* Amsterdam 1982: Van Gennep.
- Have, W. ten & J. Houwink ten Cate, 'De cultivering van het slachtofferschap tegenover de verbreding van het ouderschap.' in: A. Voolstra & E. Blankevoort (red.), *Oorlogsdagboeken over jodenvervolging.* Amsterdam en Antwerpen 2001: Contact, 116-121.
- Havenaar, R., *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland.* Den Haag 1983: Staatsuitgeverij.
- Hedeker, D. & R.D. Gibson, *Mixor. A computer program for mixed-effects ordinal regression.* Chicago 1996: University of Illinois (<http://tigger.uic.edu/hedeker/Mixorc.m.PDF>).
- Heijnes, H.J., 'Uit Kerkelijk Noord-Holland.', *Stemmen voor Waarheid en Vrede. Evangelisch tijdschrift voor de protestantse kerken* 1923 (60), 513-532.
- Hellemans, S., *Pleidooi voor een internationale en tegen een provincialistische benadering van verzuiling.* Leuven 1990: Sociologisch onderzoeksinstituut.
- Hendrickx, J., *The analysis of religious assortative marriage. An application of design techniques for categorical models.* Amsterdam 1994: Thesis.
- Hennebühl, J., *Ik kon niet anders.* Heemstede 1950: z.u.

- Herbert, U., Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989. Bonn 1996: Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger.
- Herzberg, A.J., *Kroniek der jodenvervolgving 1940-1945*. Vijfde herziene druk, Amsterdam 1985 (1950): Em. Querido's Uitgeverij.
- Het proces Rauter. Bronnenpublicatie Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 5. Den Haag 1952: Martinus Nijhoff.
- Heijden, C. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam en Antwerpen 2001: Contact.
- Hilberg, R., *Perpetrators, victims, bystanders*. New York 1992: Harper Collins.
- Hilberg, R., *The destruction of the European Jews*. Drie delen, New York 1985 (1961): Holmes & Meyer.
- Hilbrink, C., *De ondergrondse. Illegaliteit in Overijssel 1940-1945*. Den Haag 1998: Sdu.
- Hilbrink, C., *Illegaliteit in Twente en het aangrenzende Salland 1940-1945*. Den Haag 1989: Sdu.
- Hillenius, D., 'Herindelingen uit bezettingstijd nog steeds niet definitief.' *Gemeentelijk Magazine* 49 (1991): 8-11.
- Hirschfeld, G., *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945*. Vertaald door P. Jaarsma, Haarlem 1991(a): J.H. Gottmer & H.J.W. Becht.
- Hirschfeld, G., 'Niederlande' in: W. Benz (red.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München 1991(b): Oldenbourg Verlag, 137-166.
- Höhne, H., *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. Twee delen, Frankfurt am Main & Hamburg 1969: Fischer.
- Housden, M., 'Security policing: a "successful" investigation from the government general.' *German history* 14 (1996), 209-216.
- Houwink ten Cate, J., 'Mangelnde Solidarität gegenüber Juden in den besetzten niederländischen Gebieten?' in: W. Benz & J. Wetzel (red.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS Zeit. Regionalstudien 3. Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Ungarn, Albanien, Weißrussland*. Berlijn: Metropol Verlag 1999, 87-133.
- Houwink ten Cate, J., 'Der Befehlshaber der Sipos und des SD in den besetzten niederländischen Gebieten und die Deportation der Juden 1942-1943.' in: W. Benz, J. Houwink ten Cate & G. Otto (red.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung in besetzten Europa*. Berlijn 1998: Metropol Verlag, 197-222.
- Houwink ten Cate, J., 'Alfons Zündler en de bewaking van het gevangenenkamp aan de Plantage Middenlaan 24 te Amsterdam - volgens de geschreven bronnen.' Niet-openbaar manuscript, NIOD 1995.
- Houwink ten Cate, J.Th.M., 'Het jongere deel. Demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging.' in: N.D.J. Barnouw, D. van Galen Last, J.Th.M. Houwink ten Cate e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45*. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Zutphen 1989: De Walburg Pers, 9-66.
- Hox, J.J., *Applied multilevel analysis*. Amsterdam 1995: TT. publikaties (<http://multilevel/ieo.uk/publref/papers/amaboek.pdf>)
- Huizing, B. & K. Aartsma, *De zwarte politie 1940-1945*. Weesp 1986: De Haan.
- Huizingh, E., 'Administratieve sabotage.' in: J.A. Niemeijer & A.A.J. Mulder (red.), *Verzet in Groningen*. Groningen 1986: Wolters Noordhoff/Forsten, 88-92.
- Hummel, B., 'Onderduiken.' NRC, 7-9-1991. Recensie van P. Lurvink, *De joodse gemeente in Aalten. Een geschiedenis, 1630-1945*.
- Hüttenberger, P., *Die Gauleiter. Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSDAP*. Stuttgart 1969: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Imhoff, E. van & H. van Solinge, *Schatting individuele verdeling joodse tegoeden*. Den Haag 2001: NIDI.
- In memoriam-Lezecher*. Den Haag 1995: Sdu.
- Ingrao, C., 'Culture de guerre, imaginaire nazi, violence génocide. Le cas des cadres des S.D.' *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 472 (2000), 265-289.
- Institution des Verbrechens. Das Zusammenwirken von 'Sicherheitspolizei' und 'Sicherheitsdienst' im NS Staat*. Berichte und Dokumente aus den Freien und Hansestadt Hamburg. Hamburg 1967: Staatliche Pressestelle.
- Jaarboekje voor de politie in Nederland ten dienste de politie in haar geheelen omvang, zoomede voor de gemeentebesturen en rechterlijke ambtenaren 1941*. Dokkum 1941: Schaafsma & Brouwer.
- Jäckel, E., P. Longerich & J. Schoeps (red.), *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. Vier delen, München/Zürich 1995: Piper.
- Jaeger, D.M. de, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*. Tilburg 1999: H. Gianotten b.v.
- Jansen, H., *Christelijke theologie na Auschwitz. Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme*. 's-Gravenhage 1981: het Boekencentrum b.v.
- Jansen, J.C.G.M., J.M. Lemmens, D.I. van Gelder e.a., *Joods Beek. Een geschiedenis van drie eeuwen joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente*. Beek (L) 1991: Heemkundervereniging.
- Jansens, S., G. von Freitag Drabbe Künzel, & J.C.H. Blom, *Een ruwe hand in het water. De gijzelaarskampen St. Michielsgestel en Haaren*. Amsterdam 1993: het Spinhuis.
- Jersak, T., 'Die Interaktion von Kriegsverlauf und Judenvernichtung. Ein Blick auf Hitlers Strategie im Spätsommer 1941.' *Historische Zeitschrift* 268 (1999), 311-374.
- Johnson, E.A., *Nazi terror. Gestapo, Jews and ordinary Germans*. New York 1999: Basic Books.
- Johnson, E.A. & K.-H. Reuband, 'Die populäre Einschätzung der Gestapo. Wie allgegenwärtig war sie wirklich?' in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt 1995: wissenschaftliche Buchgesellschaft, 417-436.
- Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Veertien delen, Den Haag 1969-1991: Martinus Nijhoff.
- Jong, L., de 'Tweede gesprek met Gertrud Seyß-Inquart, Salzburg, 30 september 1952.' in: N.D.J. Barnouw, D. van Galen Last, J.Th.M. Houwink ten Cate e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45*. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Zutphen 1989: Walburg Pers, 127-147.
- Jong, L. de, *Verzet en illegaliteit 1940-1945*. Amsterdam 1976: KNAW.
- Jong, S. de, *Joodse oorlogsherinneringen 1940-1945*. Franeker 1975: Wever.
- Joods Historisch Museum te Amsterdam, *Documenten van de jodenvervolgving in Nederland 1940-1945*. Amsterdam 1979: Atheneum-Polak.
- Kaddisj, *Ter nagedachtenis van de joodse Rotterdammers 1940-1945*. Gemeentearchief Rotterdam, Rotterdam 2000: Ad. Donker b.v.
- Karny, M., & J. Milotova (red.), *Protectoratní politika Reinharda Heydricha*. Praag 1991: Teps.
- Keesings historische archief. *Geïllustreerd handboek van het hedendaags wereldgebeuren met voortdurend bijgewerkte alph index 1943-1946*. 642 (3 tot 9-10-1943). Amsterdam 1943-1946: uitgevers systemen Keesing.
- Kelder, J.J., *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit*. Utrecht & Antwerpen 1990: Veer Uitgevers.
- Kempner, R.M.W., *Twee uit honderdduizend*. Anne Frank en Edith Stein. Onthullingen over nazimis-

- dadon in Nederland voor het gerechtshof te München. Balthoven 1969: Uitgeverij H. Nelissen.
- Kershaw, I., *Hitler 1889-1936: Hubris*. Londen etc. 1998: Allen Lane the Penguin Press.
- Kertez, I., *Onbepaald door het lot*. Amsterdam 1996: Van Gennep.
- Klemann, H.A., 'Die Niederländische Wirtschaft von 1938 bis 1948 im Griff von Krieg und Besatzung.' *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. Die Niederländische Wirtschaft im 20. Jahrhundert* (2001), 53-76.
- Klemp, S., 'Einsatz im Westen – Deutsche Polizeibataillone in Holland 1940 bis 1945,' in: J. Houwink ten Cate & A. Kenkmann (red.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einer Arbeitstagung*. Münster 2002: Villa ten Hompel, 29-66.
- Klietmann, K.-G., *Die Waffen-SS. Eine Dokumentation*. Osnabrück 1965: Verlag 'der Freiwillige' G.M.B.H.
- Klinken, G.J. van, *Opvattingen in de Gereformeerde kerken in Nederland over het jodendom 1896-1970*. Kampen 1996: Kok.
- Klinkenberg, W., *Prins Bernhard. Een politieke biografie 1911-1979*. Twee banden, tweede druk Amsterdam 1979: Onze tijd.
- Knippenberg, H. & B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen 1988: Sun.
- Knippenberg, W.H.Th. & F. Oudejans, *Katholiek woordenboek*. Amsterdam & Brussel 1987: Thomas Rap.
- Knoop, H., *De Joodsche Raad. Het drama van Abraham Asscher en David Cohen*. Amsterdam/Brussel 1983: Elsevier.
- Koch, H.-J., *Volksgerechtshof. Politische Justiz im 3. Reich*. München 1988: Universitas Verlag.
- Kogon, E., *De SS-staat. Het systeem der Duitse concentratiekampen*. Vertaald door F. Zegerius, Amsterdam 1976: Amsterdam Boek NV.
- Kohlhaas, E., 'Die Mitarbeiter der regionalen Staatspolizeistellen. Quantitative und qualitative Befunde zur Personalausstattung der Gestapo.' in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt 1995: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 219-235.
- Konig, R., *Christelijke religie en antisemitisme in Nederland 1990*. Kampen 1997: Kok.
- Kooger, H., *Het oude volk. Kroniek van joods leven in de Achterhoek, Liemers en het grensgebied*. Doetinchem 2001: Uitgave Staring Instituut/Mr. H.J. Steenbergenstichting.
- Koole, R., *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*. Utrecht 1996: het Spectrum.
- Kooy, G.A., *Het echeq van een 'volkse' beweging: nazificering en denazificering in Nederland, 1931-1945*. Utrecht: 1982: Hes.
- Koschorke, H., *Die Polizei - einmal anders! München 1937*: Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachfolger.
- Kossman, E.H., *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Amsterdam & Brussel 1986: Elsevier.
- Kossman, E.H., *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam & Brussel 1976: Elsevier.
- Kraaijenbrink, H., *Politierapport 1940-1945. Dagboek van een politieofficier*. Zutphen 1986: Walburg Pers.
- Krausnick, H., 'Die Einsatzgruppen vom Anschluß Österreichs bis zum Feldzug gegen die Sowjetunion. Entwicklung und Verhältnis zur Wehrmacht.' in: H. Krausnick & H.-H. Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942*. Stuttgart 1981: Deutsche Verlags Anstalt, 13-278.
- Kristel, C., *Geschiedschrijving als opdracht*. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolgung. Amsterdam 1998: Meulenhoff.
- Kruijt, J.P., 'Levensbeschouwing en groeps-

solidariteit in Nederland.' in: *Sociologisch jaarboek XI*. Z.p. 1957: de Nederlandse sociologen vereniging, 29-72.

- Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken*. Groningen 1933: P. Noordhoff N.V.
- Kuiper, D.Th., *De voormannen. Sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepsvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*. Meppel 1972: Boom.
- Kwaastniet, M. de, *Denomination and primary education in the Netherlands (1870-1984)*. Amsterdam 1990: KNAG.
- Kwiet, K., *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*. Stuttgart 1968: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Lakatos, I., *Wetenschapsfilosofie en wetenschaps-geschiedenis. De controverse tussen Popper en Kuhn*. Meppel 1970: Boom.
- Lammers, C.J., 'Collaboreren op niveau: een vergelijkende studie van Duitse bezettingsregimes gedurende de Tweede Wereldoorlog.' *Mens en Maatschappij* 69 (1994), 366-399.
- Lammers, C.J., *Macht en gezag van de Duitse bezetter*. Amsterdam 1990: KNAW.
- Lang, J. von & C. Sybill, *Die Gestapo. Instrument des Terrors*. München 1993: Wilhelm Heyne Verlag.
- Law reports of trials of war criminals*. United Nations War Crimes Commission. Vijftien delen, Londen 1949: Stationary Office.
- Leeuw, A.J. van der, 'Utrecht in de oorlogsjaren.' in: J. van Miert (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*. Utrecht 1995: het Spectrum, 15-49.
- Lerchenmüller, J., *Die Geschichtswissenschaft in den Planungen des Sicherheitsdienstes der SS. Der SD-Historiker Hermann Löffler und seine Gedenkschrift 'Entwicklung und Aufgaben der Geschichtswissenschaft in Deutschland'*. Archiv für Sozialgeschichte Beiheft 21. Bonn 2001: Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger.
- Levi, P., *De verdronkenen en de geredden*. Vertaald door F. de Matteis-Vogels, tweede druk Amsterdam 1991: Meulenhoff.
- Liempt, A. van, *Kopgeld: Nederlandse premiejagers op zoek naar joden, 1943*. Amsterdam 2002: Uitgeverij Balans.
- Ligtvoet, P., *Gegevens van de verdreven joodse gemeenschap van de Zaanstreek (1930-1950)*. Uitgave in eigen beheer, 2002.
- Lieshout, J. van, *Het Hannibalspel. Het sinistere spel tijdens de Tweede Wereldoorlog van de contraspionagedienst der Kriegsmarine, dat leidde tot de ondergang van een Nederlands-Belgische verzetsdrieëenheid*. Bussum 1980: Van Holkema & Warendorf.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam 1976 (1968): J.H. de Bussy.
- Lin, N., *Social capital: a theory of social structure and action*. Cambridge 2001: Cambridge University Press.
- Lozowick, Y., *Hitlers Bürokraten. Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen*. Vertaald door C. Münz. Zürich & München 2000: Pendo.
- Majer, D., 'Systeme des Besatzungsrechts 1939-1948. Ein Beitrag zum Verhältnis von Politik und Völkerrecht am Beispiel der von Deutschland 1939-1945 besetzten Gebiete und der Besetzung Deutschlands durch die Alliierten nach 1945.' *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 19 (1990), 139-158.
- Mallmann, K.-M., 'Die Türöffner der "Endlösung". Zur Genesis des Genozids.' in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt 2000: Primus Verlag, 437-463.
- Mallmann, K.-M., 'Social penetration and police action: collaboration structures in the repertory of Gestapo activities.' *International review of social history* 42 (1997), 25-43.
- Mandemakers, K., 'De historische steekproef

- Nederlandse bevolking.' in: K. Mandemakers & O. Boonstra (red.), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19de eeuw*. Assen 1995: Van Gorcum, 157-162.
- Mandemakers, K., 'Aanzet tot een beroepsstratificatie voor Nederland omstreeks 1900. Tiel 1884 en 1918.' *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2 (1987), 198-222.
- Mann, R., *Protest und Kontrolle im Dritten Reich. Nationalsozialistische Herrschaft im Alltag einer rheinischen Großstadt*. Frankfurt am Main en New York 1987: Campus Verlag.
- Manning, A.F., 'De Nederlandse katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting.' in: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum*. Nijmegen 1978: Dekker & Van der Vegt.
- Matthäus, J., "'Warum wird über das Judentum geschult?'" Die ideologische Vorbereitung der deutschen Polizei auf den Holocaust.' in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt 2000: Primus Verlag, 100-124.
- Mechanicus, P., *In dépôt*. Dagboek uit Westerbork. Amsterdam 1989: Van Gennep.
- Meershoek, G., 'Motive der niederländische Beihilfe an der Deportation der Juden: Pflichtbewusstsein oder Habgier und Opportunismus?' in: J. Houwink ten Cate & A. Kenkmann (red.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einer Arbeitstagung*. Münster 2002: Villa ten Hompel, 104-117.
- Meershoek, G., 'Zonder de wolven te prikkelen. Ambtelijke dienstverlening bij de arbeidsinzet en de vervolging van joden.' in: H. Flap & M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland*. Amsterdam 2001: het Spinhuis, 95-116.
- Meershoek, G., 'Machtentfaltung und Scheitern. Sicherheitspolizei und SD in den Niederlanden.' in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt 2000: Primus Verlag, 383-402.
- Meershoek, G., 'Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting.' Amsterdam 1999: Van Gennep.
- Meershoek, G., 'de Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de joden.' in: N.D.J. Barnouw, D. van Galen Last, M. de Keizer e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45*. Derde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Zutphen 1993: Walburg Pers, 9-43.
- Mehner, K. (red.), *Die Waffen-SS und Polizei 1939-1945. Führung und Truppe*. Norderstedt 1995: Militair-Verlag Klaus D. Patzwall.
- Meijer, J., 'Hoge hoeden lage standen. De Nederlandse joden tussen 1933-1940.' Baarn 1969: Wereldvenster.
- Meinert, F., *Vermehmungstechnik*. Lübeck 1942: Verlag für polizeiliche Fachschriffturn.
- Melching, W., "'Een loyale houding.'" Politiek, aanpassing en ambitie in oorlogstijd.' in: J. van Miert (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*. Utrecht 1995: het Spectrum, 51-75.
- Mey, L.J.P. van der, 'The SS in the Netherlands, 1940-1945: the Höherer SS- und Polizeiführer Nordwest.' Dissertatie Oxford University 1996.
- Micheels, P., 'Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonie-orkesten 1933-1945.' Zutphen 1993: Walburg Pers.
- Michman, J., H. Beem & D. Michman, Pinkas. *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*. Amsterdam en Antwerpen 1999: uitgeverij Contact.
- Middelburg, B. & R. ter Steege, Riphagen. *De Amsterdamse onderwereld 1940-1945*. Amsterdam & Antwerpen 1997: uitgeverij L.J. Veen.
- Mijnlieff, F.R., 'De Nederlandse politie tijdens de bezetting.' in: J.J. Bolhuis, C.D.J. van Brandt,

H.M. van Randwijk e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*. Vier delen, Arnhem 1947: Van Loghnum Slaterus, deel 1, 418-434.

- Milotova, J., 'Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Prag. Genesis und Tätigkeit bis zum Anfang des Jahres 1940.' in: M. Karny, R. Kemper & M. Karna, *Theresienstädter Studien und Dokumente* 1997. Berlin 1997: Metropol Verlag.
- Minderaa, J.Th., 'Crisis en stembus. De NSB en de gevestigde orde.' in: H.W. von der Dunk (red.), *In de schaduw van de depressie*. Alphen aan den Rijn 1982: A.W. Sijthoff, 21-65.
- Moerbeek, H. & A. Need, 'Enemies at work: can they hinder your career?' *Social Networks* 25 (2003), 67-82.
- Mok, M., *Stormen en stilten*. Amsterdam 1956: J.M. Meulenhoff.
- Mommen, A., 'Fascisme en crisis in de heerschappij-structuur.' in: P.W. Klein & G.J. Borger (red.), *De jaren dertig: aspecten van crisis en werkloosheid. Verslag congres Technische Hogeschool te Enschede van 15 en 16 april 1977*. Amsterdam 1979: Meulenhoff Educatief, 254-261.
- Moore, B., *Victims and survivors. The nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945*. Londen & New York 1997: Arnold.
- Mouton, M.W., *Oorlogsmisdrijven en het internationale recht*. Den Haag 1947: A.A.M. Stols.
- Mulder, W., 'Parochie en parochiegeestelijkheid.' Utrecht & Nijmegen 1942: Dekker & Van der Vegt n.v.
- Naarden, G.M., 'Onze jeugd behoort tot morgen. De geschiedenis van het AJC in oorlogstijd.' Amsterdam 1989: stichting beheer IISG.
- Nederlandsche staatsalmanak voor iedereen: handboek betreffende zaken en personen met betrekking tot Nederland en koloniën*. Zaltbommel 1940: Van de Garde.
- Nederlandse R.K. bisschoppenconferentie. 'Levend uit één en dezelfde wortel. Woord van de Nederlandse bisschoppen aan hun gelovigen in het 50ste bevrijdingsjaar 30 jaar na de afkondiging van Nostra Aetate.' *Katholiek Nieuwsblad* 13 (27-10-1995).
- Nes, J. van, 'Het jodendom en de kerk in bezettingstijd.' in: Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*. Kampen 1949: J.H. Kok n.v., 131-189.
- Niebaum, P., *Ein Gerechter unter den Völkern*. Hans Calmeyer in seiner Zeit (1903-1972). Osnabrück 2001: edition Rasch.
- Nijdam, B. & H. van Buuren, *Statistiek voor de sociale wetenschappen*. Twee delen, zesde druk, Groningen 1999.
- Oliner, S.P. & P.M. Oliner, *The altruistic personality. Rescuers of Jews in Nazi Europe*. New York 1988: The Free Press.
- Oosten, D. & J.A.F. Roelen, 'Het Twentse industriegebied.' in: W. Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie*. 's Gravenhage 1953-1963: Boekencentrum N.V., deel 4, 93-142.
- Passchier, N.P. & H.H. van der Wusten, 'Het electoraal succes van de N.S.B. in 1935: enige achtergronden van verschillen tussen de gemeenten.' in: P.W. Klein & G.J. Borger (red.), *De jaren dertig: aspecten van crisis en werkloosheid. Verslag congres Technische Hogeschool te Enschede van 15 en 16 april 1977*. Amsterdam 1979: Meulenhoff Educatief, 262-273.
- Pater, J.C.H. de, *Het schoolverzet*. 's-Gravenhage 1969: Martinus Nijhoff.
- Paul, G., "'Kämpfende Verwaltung"'. Das Amt IV des Reichssicherheitshauptamtes als Führungsinstanz der Gestapo.' in: G. Paul & K.M. Mallmann (red.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. "Heimatfront" und besetztes Europa*. Darmstadt 2000: Primus Verlag, 42-81.
- Pauw, J.L. van der, *Guerilla in Rotterdam*. De para-

- militaire verzetsgroepen 1940-1945. Den Haag 1995: Sdu.
- Pelkwijk, G.A.W. ter, *Utrecht in de eerste jaren van de bezetting*. Utrecht 1950: Kemink en zoon n.v.
- Pennings, P.J.M., *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen*. Kampen 1991: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok.
- Pius-almanak: jaarboek van katholiek Nederland. Alkmaar 1943: z.u.
- Plas, M. van der & J. Roes, *De kerk gaat uit. Familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland*. Bilthoven 1973: Ambo.
- Pohl, D., *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. München 1996: Oldenbourg Verlag.
- Pohl, D., *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939-1944*. Frankfurt am Main 1993: Verlag Peter Lang GmbH.
- Popper, K.R., *The open society and its enemies. Volume II: The high tide of prophecy: Hegel, Marx and the aftermath*. Princeton 1971: Princeton University Press.
- Popper, K.R., *De armoede van het historicisme*. Amsterdam 1967: N.V. de Arbeiderspers.
- Pordon, Th., *De Gestapo*. Illegale uitgave van een in mei 1940 ter perse liggend boek van een voormalig medewerker van de Gestapo Amsterdam 1944: z.u.
- Prégardier, E. & A. Mohr, *Passion im August (2-9 August 1942)*. Edith Stein und Gefährtinnen: Weg in Tod und Auferstehung. Annweiler 1995: Plöger.
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. Twee delen, Den Haag 1965: Staatsuitgeverij/Martinus Nijhoff.
- Pyttersen's *Nederlandsche almanak voor iedereen*. Zaltbommel 1941, 1942, 1943: Van de Garde.
- Pundik, H., 'Personal Narrative' in: L. (red.) Goldberger, *The rescue of Danish Jewry: moral courage*
- under stress. New York 1987: New York University Press, 77-98.
- Ramakers, J., 'De houding van Nederlandse katholieken tegenover de joden.' in: D. van Arkel, B. ter Haar en L. Lucassen e.a. (red.), *Van oost naar west. Racisme als mondiaal verschijnsel*. Leiden 1990: Stichting Historische Racisme Studies, 87-100.
- Ramme, A., *Der Sicherheitsdienst der SS. Zu seiner Funktion im faschistischen Machtapparat und im Besatzungsregime des sogenannten Generalgouvernements Polen*. Oost-Berlijn 1970: Deutscher Militärverlag.
- Rasbash, J., W. Browne, H. Goldstein e.a., *A user's guide to MlWin*. Versie 2.1d. Londen 2000: Centre for multilevel modelling (<http://multilevel.ioe.ac.uk/download/userman.pdf>).
- Räsch, B., *Hinter Gittern. Schriftsteller und Journalisten vor dem Volksgerichtshof 1934-1945*. Bonn en Berlijn 1992: Bouvier Verlag.
- Rauschnig, H., *Die Revolution des Nihilismus. Kulisse und Wirklichkeit im dritten Reich*. Uitgebreide en verbeterde druk. Zürich en New York 1938: Europa Verlag.
- Regenhardt, J.W., & C. de Groot (red.), *Om nooit te vergeten. Passages uit het verzet van Palestina pioniers en hun vrienden*. Spaarndam 1984: EP Uitgevers.
- Rep, J., *Englandspiel. Spionagetragedie in bezet Nederland 1942-1944*. Bussum 1977: Van Holkema en Warendorf.
- Rhoen, R.P.M., *Zij zochten adullam in Zeist. Overzicht van de joodse inwoners van de gemeente Zeist* 2001: Zeister Historisch Genootschap Van de Poll Stichting.
- Ribbens, K., 'Zullen zij nog terugkeeren...'. *De jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Amersfoort 2002: Bekking.
- Ridder, W.A.H. den, *Heldenrol voor burgemeester. Oss 1941-1944*. Amsterdam 1999: Stichting 'Hulp-lijn voor Oorlogsgetroffenen'.

- Ridderbos, J., *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijke en politiek terrein*. Twee delen, Kampen 1994: Kok.
- Riessen, H. van, R.G. van der Haar, R. van Aerde e.a., *Het grote gebod. Gedenboek van het verzet in LO en LKP*. Twee delen, Kampen 1989: Kok.
- Righart, H., *De katholieke zuil in Europa. Een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Meppel 1986: Boom.
- Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, *Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland samengesteld door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de hand van de formulieren van aanmelding ingevolge verordening no. 6/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied*. Den Haag 1942: Algemeene Landsdrukkerij.
- Roest, F. & J. Scheren, *Oorlog in de stad*. Amsterdam 1939-1941. Amsterdam 1998: Van Gennep.
- Romijn, P., 'Die Nazifizierung der lokalen Verwaltung und den besetzten Niederlanden als Instrument bürokratischer Kontrolle.' in: W. Benz, J. Houwink ten Cate & G. Otto (red.), *Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*. Berlin 1998: Metropol Verlag, 93-120.
- Romijn, P., 'De oorlog (1940-1945).' in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld & I. Schöffers (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Meppel 1995: Ten Brink, 313-350.
- Rooms Katholiek Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding. *Jaarboek 1930*. Den Haag 1930.
- Roon, G. van, *Een commissaris in het verzet. Jhr. mr. dr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal*. Kampen 1999: Voorhoeve.
- Roon, G. van, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*. Utrecht en Antwerpen 1973: het Spectrum.
- Rooij-Trieckenens, F. van, *Joden in Heerlen in de Tweede wereldoorlog. Omdat wij joden waren*. Beek-Ubbergen 1998: De Rozet.
- Rooy, P. de, 'Zes studies over verzuiling.' *Bijdrage en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 110 (1995), 380-392.
- Rudolph, J., "'Geheime Reichskommando-Sache!' Hexenjäger im Schwarzen Orden. Der Sonderauftrag des Reichsführers-SS, 1935-1944.' in: S. Lorenz, D.R. Bauer, W. Behringer e.a. (red.), *Himmlers Hexenkartothek. Das Interesse des Nationalsozialismus an der Hexenverfolgung*. Bielefeld 2000: Verlag für Regionalgeschichte, 47-98.
- Rürup, R., *Topographie des Terrors. Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt auf dem 'Prinz-Albrecht-Gelände'*. Eine Dokumentation. 11e verbeterde oplage. Berlijn 1997: Verlag Willmuth Arenhövel.
- Rüter C.F. & D.W. de Mildt (red.), *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945-1999*. 26 delen, Amsterdam & München 1968-2001: Amsterdam University Press & K.G. Sauer Verlag.
- Rüter, C.F., *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid*. Amsterdam 1973: Amsterdam University Press.
- Saerens, L., *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*. Tiel 2000: Uitgeverij Lannoo NV.
- Safrian, H., *Die Eichmann-Männer*. Wenen en Zürich 1993: Europa Verlag.
- Sandkühler, T., 'Endlösung' in Galizien. *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941-1944*. Bonn 1996: Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger.
- Schelvis, J., *Vernietigingskamp Sobibor*. Amsterdam 1993: de Bataafsche Leeuw.
- Schmädeke, J., A. Bahar & W. Kugel, 'Der Reichs-

- tagsbrand in neuem Licht.' *Historische Zeitschrift* 269 (1999), 603-651.
- Schmid, H.-D., 'Die Geheime Staatspolizei in der Endphase des Krieges.' *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 51 (2000), 528-539.
- Schmid, H.-D., "Anständige Beamte" und "üble Schläger". Die Staatspolizeistelle Hannover.' in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt 1995: wissenschaftliche Buchgesellschaft, 133-160.
- Schöffner, I., 'De hulp voor de joden in bezet Nederland. Te laat en te weinig.' *Tijdschrift voor geschiedenis* 111 (1998), 54-66.
- Schöffner, I., 'Een geschiedenis van de vervolging der joden in Nederland 1940-1945.' *Tijdschrift voor geschiedenis* 79 (1966), 38-63.
- Schöffner, I., *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden: een historische en bibliografische studie*. Arnhem 1956: Van Loghum Slaterus.
- Schoolraad van den Scholen met den Bijbel, *Jaarverslag 1930*. Den Haag 1930.
- Schulten, C.M., 'En verpletterd wordt het juk'. *Verzet in Nederland 1940-1945*. Den Haag 1995: Sdu.
- Schuursma, R., *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930*. Z.p. 2000: Uitgeverij Balans.
- Sijes, B.A., *Studies over jodenvervolging*. Assen 1974: Van Gorcum & Comp B.V.
- Sijes, B.A., *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*. 's-Gravenhage 1966: Martinus Nijhoff.
- Silva, T. da & D. Stam, *Sporen van de oorlog. Ooggetuigen over plaatsen in Nederland, 1940-1945*. Amsterdam 1989: Anne Frank Stichting.
- Smeets, J.P.E.G., *De politietroepen 1919-1940. De politie-militair als steunpilaar van het wettig gezag*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden 1997.
- Smeets, J., 'Tussen plicht en geweten. Een dilemma van de Utrechtse politie 1940-1945.' *Doctoraal-scriptie geschiedenis Universiteit Utrecht* 1988.
- Smith, B.F., *Heinrich Himmler: a nazi in the making, 1900-1926*. Stanford 1971: Hoover Institution Press.
- Snatager, H., *Zo gaan we allemaal ... brieven van een vervolgd man 1941-1943*. Met een inleiding van J.W. Regenhardt. Spaarndam 1988: Uitgeverij Ivoorzwart.
- Snijders, T. & Bosker R., *Multilevel analysis. An introduction to basic and advanced multilevel modelling*. London 1999: Sage.
- Snoek, J.M., *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening*. Kampen 1990: uitgeversmaatschappij J.H. Kok.
- Spanninga, J., *Kamp 'de Beets' 1935-1948. Herinneringen aan een werk- en interneringskamp in Westerwolde*. Z.p. 2000: Regio Projekt Uitgevers.
- Spieker, C., 'Enttäusche Liebe: Funktionswandel der Ordnungspolizei in den Niederlanden.' in: J. Houwink ten Cate & A. Kenkmann (red.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einer Arbeitstagung*. Münster 2002: Villa ten Hompel, 67-95.
- Statistisches Jahrbuch der Schutzstaffel der NSDAP 1938*. Berlin 1939: Schutzstaffel der NSDAP.
- Steinberg, M., *La question juive 1940-1942*. Bruxelles 1983: Vie ouvrière.
- Stokman, S., *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen. Tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie*. Utrecht 1945: het Spectrum.
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen 1983: SUN.
- Tammes, P., 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden.' in: H. Flap & M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland*. Amsterdam 2001: het Spinhuis, 69-94.
- Tec, N., *When light pierced the darkness: Christian rescue of Jews in Nazi-occupied Poland*. New York (etc.) 1986: Oxford University Press.

- Thijn, E. van, *Het verhaal*. Amsterdam 2000: Meulenhoff.
- Thomas, J., *Wehrmachtjustiz und Widerstandsbe-kämpfung. Das Wirken der ordentlichen deutschen Militärjustiz in den besetzten Westgebieten 1940-1945 unter rechtshistorischen Aspekten*. Baden-Baden 1990: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Toppe, A., 'Besatzungspolitik ohne Völkerrecht. Anmerkungen zum Aufsatz "Rechtspolitik im Reichskommissariat" von Geraldien von Freitag Drabbe Künzel.' *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 50 (2002), 99-110.
- Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk. Twee delen*, Den Haag 1946: het Boekencentrum n.v.
- Trial of the major war criminals before the international military tribunal Nuremberg 14 November 1945 - 1 October 1946*. 42 delen. Nuremberg 1948: International Military Tribunal.
- Treiman, D.J., *Occupational prestige in comparative perspective*. New York & Londen 1977: Academic Press.
- Tuchel, J., 'Gestapa und Reichssicherheitshauptamt. Die Berliner Zentralinstitutionen der Gestapo.' in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt 1996: Primus Verlag, 84-100.
- Tuchel, J., & R. Schattenfroh, *Zentrale des Terrors. Prinz-Albrecht-Straße 8. Das Hauptquartier der Gestapo*. Berlin 1987: Siedler.
- Tulder, J.J.M. van, *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954. Een sociaal-statistische studie*. Leiden 1962: Stenfert Kroese.
- Ultee, W., 'Blijvend welvarend, voortdurend verdraagzaam? Algemene verklaringen voor enkele bijzonderheden van Nederland.' in: D. Fokkema & F. Grijzenhout, *Rekenschap 1650-2000*. Den Haag 2001: Sdu uitgevers, 321-344.
- Ultee, W. & R. Luijkx, 'De NSB als een massa agressief tuig? Artikelen over joden in het Nationale Dagblad 17-5-1940 tot 5-9-1944.' in: H. Flap & M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland*. Amsterdam 2001: het Spinhuis, 117-144.
- Ultee, W., 'We mogen nergens heen, we moeten naar Vught.' *De joodse inwoners van Woerden, 1930-1947*. Woerden 1999: Stichts-Hollandse Historische Vereniging.
- Ultee, W. & R. Luijkx, 'De schaduw van een hand. Joods-gojse huwelijken en joodse zelfdoding in Nederland in 1936-1943.' in: H. Flap & W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*. Amsterdam 1997: Amsterdam University Press, 55-76.
- Ultee, W. & H. Flap, 'De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet?' in: H.B.J. Ganzeboom & S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler*. Amsterdam 1996: Thesis Publishers, 185-196.
- Ultee, W. & R. Luijkx, 'En alles ging zoals het gaan moest - in Amsterdam, Berlijn, Budapest, Frankfort, Riga en Wenen? Huwelijken tussen joden en niet-joden 1900-1943.' *Mens en maatschappij* 71 (1996), 280-309.
- Ultee, W., W. Arts & H. Flap, *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen 1992: Wolters-Noordhoff.
- Vaart Smit, H.W. van der, *Kamptoestanden 1944/45-1948. Rapport en noodzakelijke aanvulling op het geschiedwerk van prof.dr. L. de Jong. Vijfde vermeerderde druk*, Amsterdam 1976: N.V. uitgeverij Keizerskroon.
- Vaartjes, G., *Herman de Man: een biografie*. Soesterberg 1999: Aspect.
- Valk, J.P. de, *Roomser dan de Paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme 1815-1940*. Z.p. 1998: uitgeverij Valkhof Pers.
- Varese, F. & M. Yaish, 'The importance of being asked: the rescue of Jews in Nazi Europe.' *Rationality and society* 12 (2000), 307-334.
- Veld, J. in 't, 'De gemeenten.' in: J.J. van Bolhuis,

- C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk & B.C. Slotemaker (red.). *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*. Amsterdam en Arnhem 1947: J.M. Meulenhof en Van Loghum Slaterus, 435-455.
- Veld, J. in 't, 'De provincies.' in: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk & B.C. Slotemaker (red.). *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*. Amsterdam en Arnhem 1947: J.M. Meulenhof en Van Loghum Slaterus, 456-459.
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1933-1945*. Bronnenpublicaties, documenten 2. Den Haag 1976: Martinus Nijhoff.
- Vellenga, S.Y.A., *Katholiek zuid Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig*. Assen 1975: Van Gorcum & comp. b.v.
- Venema, A., *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*. Amsterdam 1986: De Arbeiderspers.
- Verhoeven, D., "Verder hebben we gewoon geleefd." *Dagelijks leven in Utrecht tijdens de bezetting.* J. van Miert (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*. Utrecht 1995: het Spectrum, 163-193.
- Verkijk, D., *Die slappe Nederlanders - of viel het toch wel mee in 1940-1945?* Soesterberg 2001: Aspekt.
- Vernooij, A., *Grenzen aan de gehoorzaamheid. Houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting*. Utrecht 1985: Trezor
- Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied*. Rijksuitgeverij 1940-1945: 's Gravenhage.
- Verweij-Jonker, H., 'Jeugdorganisaties in de twintigste eeuw.' in: C. de Boer, J.A. Foekema, D. Tjalsma e.a. (red.), *Het jonge hart. Het verhaal van de vrijzinnig christelijke jeugd centrale 1915-1985*. Zoetermeer 1994: het Boekencentrum, 14-19.
- Vosse, J. van de, *Auschwitz. Deel 1: het dodenboek van Auschwitz*. Den Haag 1947: het Nederlandsche Roode Kruis.
- Vosse, J. van de, *Auschwitz. Deel II: de deportatietransporten van 15 juli 1942 tot en met 24 augustus 1942*. Den Haag 1948: het Nederlandsche Roode Kruis.
- Vries, A. de, 'De illegale werker.' in: H. van Riessen, R.G. van der Haar, R. van Aerde e.a. (red.), *Het grote gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*. Twee delen, Kampen 1979: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 83-191.
- Vuijsje, H., *Vermoorde onschuld*. Amsterdam 1986: Bert Bakker.
- Vulsma, R.F., *Burgelijke stand en bevolkingsregister. 's Gravenhage 1988: Centraal Bureau voor Genealogie*.
- Vuuren, L. van, *Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische structuur van een gebied in de provincie Utrecht omvattende Utrecht als centrumgemeente en negen randgemeenten*. Utrecht 1938: Broekhoff.
- Wagner, P., *Volksgemeinschaft ohne Verbrecher. Konzeptionen und Praxis der Kriminalpolizei in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus*. Hamburg 1996: Christians.
- Wakker, D.H.G., *Dit gebeurde in de Weteringschans*. Amsterdam 1951: N.V. Internationale Uitgeversmaatschappij het Wereldvenster.
- Weber, W., *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940-44. Ein Beitrag zur Geschichte der Besatzungsverwaltungen*. Düsseldorf 1978: Droste Verlag.
- Werner, E.E., *A conspiracy of decency: the rescue of the Danish Jews during World War II*. Boulder 2002: Westview Press.
- Weyrauch, W.O., *Gestapo V-Leute. Tatsachen und Theorie des Geheimdienstes. Untersuchungen zur Geheimen Staatspolizei während der nationalsozialistischen Herrschaft*. Frankfurt am Main 1992: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Wielek, H., *De oorlog die Hitler won*. Amsterdam 1947: Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij.

- Wijbenga, P., *Bezettingstijd in Friesland. Drie delen, Leeuwarden 1995: de Tille*.
- Wilde, M. de, "Velen hebben kans nooit terug te komen". Wat wist men van Auschwitz en Sobibor? in: A. Voolstra & E. Blankevoort (red.), *Oorlogsdagboeken over jodenvervolgung*. Amsterdam en Antwerpen 2001: Uitgeverij Contact, 103-115.
- Wildt, M., *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg 2002: Hamburger Edition.
- Wildt, M., 'Vérités différencées. Historiens et procureurs face aux crimes nazis.' *Genèses. Sciences sociales et histoire* 34 (1999), 104-113.
- Wildt, M., *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938*. Eine Dokumentation. München 1995: Oldenbourg Verlag.
- Wika, J., Th. Rinsma & P. Verdam, 'Het Oosten en Zuidoosten van Friesland.' in: W. Banning, (red.), *Handboek pastorale sociologie. 's Gravenhage 1953-1962: Boekencentrum N.V., deel twee, 366-395*.
- Witte, P., M. Wildt, M. Voight e.a. (red.), *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*. Hamburg 1999: Hans Christians Verlag.
- Wolffram, D.J., *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad Harderwijk 1850-1925*. Amsterdam 1993: het Spinhuis.
- Woude, A.M. van de, 'Bevolking en gezin in Nederland.' in: F.L. van Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815: wording en samenhang*. Assen: Van Gorcum 1985, 19-70.
- Yahil, L., 'Methods of Persecution: A comparison of the "Final Solution" in Holland and Denmark'. *Scripta Hierosolymitana, Studies in History* 23 (1972) 279-300.
- Zaich, K., "Ich bitte dringend um ein Happyend". *Deutsche Bühnenkünstler in Niederländischen Exil 1933-1945*. Frankfurt am Main 2001: Peter Lang.
- Zee, N. van der, *Om erger te voorkomen. De voor-geschiedenis en uitvoering van de vernietiging van*

- het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog. Amsterdam 1997: Meulenhoff.
- Zeugin, B. & T. Sandkühler (red.), *Die Schweiz und die deutschen. Lösegelderpresungen in den besetzten Niederlanden. Vermögensentziehung, Freikauf, Austausch 1940-1945. Beiheft zum Bericht die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus*. Bern 1999: Unabhängige Expertenkommission Schweiz - Zweiter Weltkrieg.
- Zimmerman, M., 'Die Gestapo und die regionale Organisation der Judendeportationen. Das Beispiel der Stapo-Leitstelle Düsseldorf.' in: G. Paul & K.-M. Mallmann (red.), *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt 1995: wissenschaftliche Buchgesellschaft, 357-372.
- Zipfel, F., *Gestapo und Sicherheitsdienst*. Berlin 1960: Arani Verlags GmbH.
- Zondergeld, G., 'De these van J.C.H. Blom nader bezien.' *Kleio* 8 (1984), 1-6.

Overzicht gemeentelijke overlevingskansen en bronnen

Afkortingen

CdK: archief commissaris van de koningin

a.v.g.: archief voormalige gemeente

GA: gemeentearchief

GrA: RHC Groninger Archieven

NIOD: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie

AP: Archief Provinciebestuur

RA: Regionaal Archief

RAP: Rijksarchief in de provincie/Historisch Centrum

SA: Streekarchief

Gemeente	Vindplaats	datum ¹ van de lijst	aantal op de lijst	aantal op 1 okt. 1941	aantal ² gebruikt	% over- leefd
Aalsmeer	NIOD, 77-85: 267-284	4-3-42	2	7	2	50,0
Aalten	GA Aalten, nieuw archief (1927-1943), 7, 37	13-7-42	78	83	78	59,0
Abcoude	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	19-6-41	17	14	17	41,2
Achtienhoven	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	19-6-41	14	15	14	42,9
Alblasserdam	GA Alblasserdam, -1.755	4-5-42	7	0	7	71,4
Alkemade	NIOD, 77-85: 267-284	1942	7	1	7	100,0
Alkmaar	RA Alkmaar, secretariaearchief Alkmaar, 1920-1945, -1.755-4-1	7-3-42	187	167	185	35,7
Almelo	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	10-7-42	399	403	387	42,9
Alphen a/d Rijn	NIOD, 77-85: 267-284 1921-1949-1970, 8933	1942	75	70	75	26,7
Ambt Delden	RAP Overijssel, AP Overijssel,	1-7-42	3	2	3	100,0
Armeide	NIOD, 77-85: 267-284	29-4-42	2	2	2	0,0
Amerongen	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	21-6-41	3	3	3	66,7
Amersfoort	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	21-6-41	633	632	630	50,0
Amsterdam	NIOD, 77-85: 267-284	mei 1941	77.252	79.497	7.566	25,3
Andijk	NIOD, 77-85: 267-284	6-3-42	3	1	2	100,0
Anna Pauwlowna	NIOD, 77-85: 267-284	8-3-42	1	1	1	100,0
Arnhem	Bestand C. Haverhoek	1-10-41	1810	1874	1.760	41,6
Asperen	NIOD, 77-85: 267-284	2-5-42	1	1	1	100,0
Assen	NIOD, 77-85: 267-284	1942	427	419	425	12,9
Assendelft	NIOD, 77-85: 267-284	7-3-42	7	2	7	100,0
Avereest	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	25-6-42	45	43	45	20,0
Baarn	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	14-6-41	119	115	119	61,3
Barradeel	Tresoar, CdK: 460	1941	1	0	1	0,0
Bathmen	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	juni 1942	10	11	8	0,0
Bedum	NIOD, 77-85: 267-284	27-2-41	2	2	2	0,0
Beek	GA Beek, -1.755.65	27-6-42	23	25	21	66,7
Beilen	NIOD, 77-85: 267-284	1942	57	64	57	24,6
Bennebroek	NIOD, 77-85: 267-284	12-3-42	11	10	11	27,3
Bergen (NH)	RA Alkmaar, secretariaearchief Bergen, 1605, -1.755.4	9-3-42	27	21	26	61,5

1. Indien op de registratielijst geen datum stond of de registratielijst was teruggevonden zonder een begeleidend schrijven, en de lijst was in het Duits opgesteld of de jongste geboortedatum was in 1942, dan is verondersteld dat deze lijsten in 1942 zijn opgesteld.

2. Aantal gebruikt voor de vaststelling van het percentage overlevende joden.

Gemeente	Vindplaats	datum van de lijst	aantal op de lijst	aantal 1 okt. 1941	aantal gebruikt	% over- leefd
Bergen op Zoom	GA Bergen op Zoom, 1926-1971, 86 L, 1942	1942	44	50	44	65,9
Bergh	GA Bergh, 1942-1980, 44	14-7-42	35	37	35	37,1
Bergschehoek	NIOD, 77-85: 267-284	29-4-42	5	5	5	100,0
Beverwijk	NIOD, 77-85: 267-284	4-3-42	48	49	47	46,8
Blaricum	NIOD, 77-85: 267-284	9-3-42	120	102	119	68,1
Blokzijl	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	25-6-42	8	8	8	37,5
Bodegraven	SA Rijnstreek, GA Bodegraven, 1941-1980, 10006	1942	24	21	24	37,5
Bolsward	Tresoar, CdK: 460	1942	1	0	1	100,0
Borger	NIOD, 77-85: 267-284	2-7-42	14	16	14	0,0
Borne	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	1-7-42	95	112	95	33,7
Boskoop	NIOD, 77-85: 267-284	9-5-42	10	11	10	70,0
Bovenkarspel	NIOD, 77-85: 267-284	2-3-42	2	2	2	50,0
Boxmeer	GA Boxmeer, niet geïnventariseerd	24-3-42	17	23	17	17,6
Breda	GA Breda, secretariaearchief 1926-1945, 231C, 1	9-7-42	197	177	188	50,0
Breukelen-Nijenrode	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	7-6-41	4	3	4	75,0
Brielle	NIOD, 77-85: 267-284	1942	22	26	22	27,3
Broek in Waterland	NIOD, 77-85: 267-284	4-3-42	5	5	5	100,0
Bunschoten	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	12-6-41	1	1	1	0,0
Castricum	NIOD, 77-85: 267-284	5-3-42	34	23	34	79,4
Coevorden	NIOD, 77-85: 267-284	1942	143	139	143	14,0
Dalen	GA Coevorden, a.v.g. Dalen, 67, 8	1-7-42	16	17	16	18,8
Dalfsen	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	25-6-42	6	6	6	100,0
De Bilt/Bilthoven	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	23-6-41	216	226	216	51,9
De Wijk	NIOD, 77-85: 267-284	3-7-42	2	3	2	50,0
Delft	NIOD, 77-85: 267-284	1942	148	131	147	54,4
Delfzijl	NIOD, 77-85: 267-284	1942	139	137	136	25,0
Den Haag	NIOD, 77-85: 267-284	1942	13.829	13.862	13.709	35,4
Den Ham	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	1-7-42	7	7	7	28,6
Den Helder	NIOD, 77-85: 267-284	1942	119	103	97	66,0
Denekamp	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	1-7-42	53	58	53	28,3
Deventer	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	4-7-42	587	589	578	41,7
Diemen	NIOD, 77-85: 267-284	4-3-42	68	66	66	66,7
Diepenheim	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	juni 1942	11	12	11	9,1
Diepenveen	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	26-6-42	11	9	11	54,5
Dinxperlo	GA Dinxperlo (archiefblok in bewerking)	1941	82	84	79	50,6
Dirksland	GA Dirksland, 1902-1951, 333-382	29-4-42	9	9	9	22,2
Dokkum	Tresoar, CdK: 460	27-2-42	1	2	1	100,0
Doorn	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	23-6-41	71	63	70	44,3
Dordrecht	NIOD, 77-85: 267-284	12-5-42	297	311	296	38,9
Driebergen- Rijsenburg	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	17-6-41	95	88	94	60,6
Edam	NIOD, 77-85: 267-284	4-3-42	26	38	26	30,8
Ede	GA Ede, secretariaearchief, 3	7-5-41	83	80	78	65,4
Eelde	NIOD, 77-85: 267-284	1942	1	1	1	100,0
Eemnes	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	9-6-41	1	1	1	100,0
Egmond-Binnen	NIOD, 77-85: 267-284	8-3-42	1	1	1	100,0
Egmond aan Zee	NIOD, 77-85: 267-284	2-3-42	3	3	3	100,0
Emmen	NIOD, 77-85: 267-284	1942	177	180	171	25,7
Enkhuizen	NIOD, 77-85: 267-284	6-3-42	38	30	38	76,3
Enschede	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	4-7-42	1.264	1.310	1.264	52,1
Eygelshoven	NIOD, 77-85: 267-284	13-7-42	8	8	8	25,0
Franeker	Tresoar, CdK: 460	1942	19	24	19	63,2
Geleen	GA Geleen, -1.755	20-9-41	55	52	55	36,4
Gennep	GA Gennep, 1940-1972, 491 (-1.755)	1942	45	40	37	37,8
Gieten	NIOD, 77-85: 267-284	3-7-42	23	25	23	4,3
Goes	NIOD, 77-85: 267-284	24-3-42	8	9	7	71,4

Gemeente	Vindplaats	datum van de lijst	aantal op de lijst	aantal 1 okt. 1941	aantal gebruikt	% overleefd
Goor	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	26-6-42	32	33	32	62,5
Gorinchem	GA Gorinchem, 53	4-5-42	106	110	106	35,8
Gouda	NIOD, 77-85: 267-284	1942	199	466	193	38,9
Graft	NIOD, 77-85: 267-284	2-3-42	3	1	2	100,0
Groningen	GrA, -1.755.4, 36-37	juni 1942	2.881	2.781	2.839	23,0
Grootebroek	NIOD, 77-85: 267-284	2-3-42	1	0	1	100,0
Haaksbergen	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	4-7-42	55	56	54	66,7
Haarlem	NIOD, 77-85: 267-284	13-8-42	1.059	1.202	1.026	46,4
Haarlemmerliede en Spaarnewoude	GA Haarlemmerliede en Spaarnewoude, -1.755	7-3-42	13	20	12	41,7
Haarlemmermeer	NIOD, 77-85: 267-284	6-3-42	48	19	48	77,1
Hardenberg	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	26-6-42	38	37	38	13,2
Hardinxveld	NIOD, 77-85: 267-284	30-4-42	4	4	4	0,0
Haren	GA Haren, -1.755	1941	56	49	55	50,9
Harlingen	Tresoar, CdK: 460	1942	45	51	44	4,5
Hasselt	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	26-6-42	11	11	11	36,4
Heel en Panheel	NIOD, 77-85: 267-284	25-6-42	1	0	1	100,0
Heemstede	GA Heemstede, 1930-1990, 671	9-3-42	210	234	206	62,6
Heenvliet	NIOD, 77-85: 267-284	1942	3	3	3	0,0
Heer	NIOD, 77-85: 267-284	10-7-42	31	33	31	19,4
Heerenveen ³	Tresoar, CdK: 460	1942	42	15	13	30,8
Heerhugowaard	NIOD, 77-85: 267-284	3-3-42	5	2	3	100,0
Heerlen	Van Rooij-Trienekens (1998)	29-4-41	124	121	123	52,0
Heijthuisen	NIOD, 77-85: 267-284	26-6-42	1	1	1	0,0
Heiloo	NIOD, 77-85: 267-284	1942	21	24	21	66,7
Heino	NIOD, 77-85: 267-284	24-6-42	1	1	1	100,0
Hellendoorn	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	26-6-42	22	26	22	45,5
Hellevoetsluis	NIOD, 77-85: 267-284	1942	2	2	2	50,0
Hengelo (O)	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	3-7-42	312	320	308	50,3
Hengelo (G)	SA Achterhoek, GA Hengelo (G), collectie Morsink, 1.1.22	na 1945	41	45	41	41,5
Hillegom	NIOD, 77-85: 267-284	1942	2	1	2	50,0
Hoogeveen	GA Hoogeveen, -1.755.6	1942	208	210	206	33,5
Holten	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	juni 1942	52	51	52	36,5
Hoogezand	GA Hoogezand-Sappemeer, -1.755	1941	89	89	88	18,2
Hoogkarspel	NIOD, 77-85: 267-284	3-3-42	5	5	5	100,0
Hoogwoud	NIOD, 77-85: 267-284	6-3-42	10	0	8	50,0
Hoorn	NIOD, 77-85: 267-284	6-3-42	34	35	32	62,5
Houten	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	23-6-41	2	2	2	50,0
Huizen	GA Huizen, 1932-1986: 1205, 1206	5-3-42	68	77	68	54,4
Hummelo en Keppel	SA Achterhoek, GA Hummelo en Keppel, 1945-2002, 21	14-7-42	39	6	34	29,4
IJlst	Tresoar, CdK: 460	22-6-42	2	0	2	100,0
Jutphaas	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	23-6-41	52	52	52	36,5
Kampen	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	4-7-42	39	43	39	23,1
Kapelle	NIOD, 77-85: 267-284	24-3-42	11	0	10	100,0
Kerkrade	NIOD, 77-85: 267-284	1942	47	33	45	53,3
Koog a/d Zaan	NIOD, 77-85: 267-284	3-3-42	29	29	28	50,0
Kortenhof	NIOD, 77-85: 267-284	4-3-42	2	1	2	50,0
Krimpen a/d IJssel	NIOD, 77-85: 267-284	4-5-42	4	3	4	25,0
Krommenie	NIOD, 77-85: 267-284	5-3-42	4	3	4	75,0
Landsmeer	NIOD, 77-85: 267-284	7-3-42	6	6	6	33,3
Langedijk	NIOD, 77-85: 267-284	4-3-42	3	0	3	66,7
Leek	NIOD, 77-85: 267-284	27-2-41	69	71	69	23,2
Leerdam	NIOD, 77-85: 267-284	1942	5	7	5	60,0
Leersum	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	23-6-41	1	1	1	100,0
Leeuwarden	Tresoar, CdK: 460	1942	604	632	600	31,3

3. De lijst van Heerenveen vertoont overlap met die van Leeuwarderadeel. Het percentage overlevenden voor Heerenveen is vastgesteld op basis van de joden die niet op de lijst van Leeuwarderadeel voorkwamen.

Gemeente	Vindplaats	datum van de lijst	aantal op de lijst	aantal 1 okt. 1941	aantal gebruikt	% overleefd
Leeuwarderadeel	Tresoar, CdK: 460	1942	28	26	5	40,0
Leiden	NIOD, 77-85: 267-284	1942	367	375	360	51,1
Lemsterland	Tresoar, CdK: 460	24-6-42	3	3	3	66,7
Loenersloot	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	4-6-41	1	1	1	100,0
Loosdrecht	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	14-6-41	88	91	86	75,6
Losser	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	25-6-42	20	13	13	92,3
Maarn	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	11-6-41	12	18	12	100,0
Maarsseveen	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	5-6-41	4	4	4	75,0
Maarsseveen	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	6-6-41	3	3	3	0,0
Maarsseveen	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	6-6-41	3	3	3	0,0
Maartensdijk	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	23-6-41	184	166	183	63,4
Maassluis	NIOD, 77-85: 267-284	1942	7	7	7	28,6
Maastricht	NIOD, 77-85: 267-284	24-6-42	418	420	416	49,5
Markelo	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	26-6-42	11	13	11	0,0
Medemblik	NIOD, 77-85: 267-284	1942	7	7	7	42,9
Melick en Herkenbos	NIOD, 77-85: 267-284	1942	2	2	2	0,0
Meppel	NIOD, 77-85: 267-284	9-7-42	250	256	250	22,0
Middelburg	NIOD, 77-85: 267-284 en PA Zeeland, archief Gemeentepolitie, corr.1940, 731-800	1941	72	56	72	55,6
Middelharnis	NIOD, 77-85: 267-284	4-5-42	37	42	36	25,0
Mijdrecht	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	9-6-41	3	3	3	0,0
Monnickendam	NIOD, 77-85: 267-284	3-3-42	21	26	21	23,8
Monster	NIOD, 77-85: 267-284	1942	5	6	5	0,0
Montfoort	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	12-6-41	3	3	3	100,0
Moordrecht	NIOD, 77-85: 267-284	1942	4	0	4	0,0
Muiden	NIOD, 77-85: 267-284	5-3-42	19	9	19	89,5
Muntendam	GA Mentenwolde, a.v.g. Muntendam, vsa	1-3-41	14	15	14	21,4
Naaldwijk	NIOD, 77-85: 267-284	1942	5	5	5	20,0
Naarden	NIOD, 77-85: 267-284	1942	499	451	492	55,5
Nieuwe-Pekela	GA Pekela, 659	27-2-41	30	30	30	43,3
Nieuwenhagen	NIOD, 77-85: 267-284	4-7-42	11	11	11	90,9
Nieuwer-Amstel	NIOD, 77-85: 267-284	1942	349	375	345	56,5
Nieuwerkerk a/d IJssel	NIOD, 77-85: 267-284	1942	4	1	4	25,0
Nieuwkoop	GA Nieuwkoop, -1.755	30-4-42	4	3	4	75,0
Nieuwveen	NIOD, 77-85: 267-284	5-5-42	4	4	4	25,0
Nijkerk	GA Nijkerk, 1920-1947, 30.0	9-7-42	59	60	59	27,1
Nijmegen	GA Nijmegen, 19-26.260/268	1941	523	528	516	28,9
Noordwijk	NIOD, 77-85: 267-284	1942	27	14	26	38,5
Numansdorp	NIOD, 77-85: 267-284	1942	3	3	3	0,0
Obdam	NIOD, 77-85: 267-284	9-5-42	3	0	1	100,0
Odoorn	NIOD, 77-85: 267-284	2-7-42	12	11	12	50,0
Oegstgeest	GA Oegstgeest, -1.755	1-5-42	47	42	46	71,7
Oirsbeek	NIOD, 77-85: 267-284	1942	3	3	3	100,0
Oldenzaal	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	26-6-42	66	70	65	16,9
Olst	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	3-7-42	7	11	7	85,7
Ommen	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	2-7-42	54	56	54	35,2
Ooststellingwerf	Tresoar, CdK: 460	27-6-42	4	6	4	100,0
Oostvoorne	NIOD, 77-85: 267-284	1-5-42	6	7	6	0,0
Oostzaan	NIOD, 77-85: 267-284	28-2-42	16	14	15	46,7
Ootmarsum	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	26-6-42	11	6	11	9,1
Opsterland	Tresoar, CdK: 460	27-6-42	18	16	17	41,2
Oss	SA Brabant-Noordoost, GA Oss, 1930-1960, 713	30-6-42	354	353	354	31,4
Oud-Beijerland	NIOD, 77-85: 267-284	1-5-42	37	30	35	31,4
Ouddorp (ZH)	NIOD, 77-85: 267-284	5-5-42	1	0	1	0,0
Oude Pekela	GA Pekela, 334	3-3-41	118	123	117	14,5
Oude Tonge	NIOD, 77-85: 267-284	30-4-42	7	7	7	14,3
Oudenaarden	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	14-6-41	3	2	3	66,7
Ouder-Amstel	NIOD, 77-85: 267-284	6-3-42	71	73	71	46,5
Pijnacker	GA Pijnacker-Nootdorp, -1.755, 185	11-5-42	19	7	19	78,9
Poortugaal	NIOD, 77-85: 267-284	1942	29	15	29	96,6
Purmerend	NIOD, 77-85: 267-284	1942	7	8	7	28,6

Gemeente	Vindplaats	datum van de lijst	aantal op de lijst	aantal 1 okt. 1941	aantal gebruikt	% overleefd
Raalte	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	2-7-42	43	44	42	14,3
Reeuwijk	NIOD, 77-85: 267-284	29-4-42	7	10	7	42,9
Rheden	GA Rheden, oud archief, 1011	9-7-42	90	101	86	70,9
Rhenen	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	6-6-41	10	7	10	70,0
Ridderkerk	NIOD, 77-85: 267-284	1942	5	5	5	40,0
Rijssen	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	2-7-42	114	122	114	14,9
Roden	NIOD, 77-85: 267-284	13-7-42	12	12	12	8,3
Roermond	NIOD, 77-85: 267-284	9-7-42	110	117	108	45,4
Rolde	NIOD, 77-85: 267-284	13-7-42	12	13	12	8,3
Rotterdam	NIOD, 77-85: 267-284	1942	5.682	8.368	5.456	23,6
Ruinen	NIOD, 77-85: 267-284	2-7-42	11	11	11	9,1
's-Graveland	NIOD, 77-85: 267-284	4-3-42	3	1	3	100,0
's-Gravendeel	NIOD, 77-85: 267-284	29-4-42	1	1	1	100,0
Sappemeer	GA Hoogezand-Sappemeer, -1.755	28-2-41	37	29	37	48,6
Sassenheim	NIOD, 77-85: 267-284	30-4-42	5	1	5	100,0
Schagen	NIOD, 77-85: 267-284	5-3-42	15	19	15	53,3
Schelluinen	NIOD, 77-85: 267-284	2-4-42	1	1	1	100,0
Schermerhorn	NIOD, 77-85: 267-284	7-3-42	5	0	1	100,0
Schiedam	NIOD, 77-85: 267-284	1942	200	227	200	33,5
Schoonhoven	NIOD, 77-85: 267-284	1942	15	14	14	64,3
Schoonrewoerd	NIOD, 77-85: 267-284	1-5-42	1	1	1	0,0
Schoorl	NIOD, 77-85: 267-284	3-3-42	6	4	6	66,7
Sint-Maarten	NIOD, 77-85: 267-284	6-3-42	1	0	1	100,0
Slidrecht	GA Slidrecht, 1934-1970, 842	7-3-41	20	16	20	10,0
Smalingerland	Tresoar, CdK: 460	25-8-41	22	21	22	40,9
Smilde	GA Smilde, 1913-1990, 589	7-7-42	13	13	13	15,4
Sneek	Tresoar, CdK: 460	22-6-42	42	43	41	53,7
Soest	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	10-6-41	73	71	69	59,4
Sommelsdijk	GA Middelharnis, a.v.g. Sommelsdijk, collectie ingekomen stukken 1941	1941	10	10	10	10,0
Spijkenisse	NIOD, 77-85: 267-284	29-4-42	5	5	5	0,0
Stad Delden	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	27-6-42	33	31	29	44,8
Staphorst	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	7-7-42	4	4	4	50,0
Steenwijk	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	3-7-42	93	93	91	54,9
Steenwijkerwold	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	1-7-42	2	2	2	50,0
Stolwijk	NIOD, 77-85: 267-284	1942	1	1	1	0,0
Strijen	NIOD, 77-85: 267-284	1942	20	16	20	25,0
Ter-Aar	NIOD, 77-85: 267-284	1942	3	1	3	66,7
Termunten	NIOD, 77-85: 267-284	1941	22	18	21	23,8
Terneuzen	GA Terneuzen, 14.58, 6	23-2-42	12	13	12	33,3
Terschelling	GA Terschelling, 1900-1943, 217	5-3-42	3	4	3	33,3
Texel	NIOD, 77-85: 267-284	6-3-42	11	10	11	100,0
Tiel	RA Rivierenland, GA Tiel	26-4-41	54	61	52	71,2
Tienhoven	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	7-6-41	4	4	4	100,0
Tietjerksteradeel	Tresoar, CdK: 460	27-6-42	3	3	3	66,7
Tilburg	GA Tilburg, bevolking en militaire zaken, 17	14-7-42	326	333	316	63,9
Tubbergen	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	25-6-42	3	2	3	100,0
Uitgeest	NIOD, 77-85: 267-284	4-3-42	9	6	9	66,7
Uithoorn	NIOD, 77-85: 267-284	6-3-42	15	16	15	53,3
Urk	NIOD, 77-85: 267-284	3-3-42	3	4	3	0,0
Ursem	NIOD, 77-85: 267-284	2-3-42	1	0	1	100,0
Utrecht	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	23-6-41	1.908	1.866	1.882	45,9
Vaals	GA Vaals, -1.755	1942	49	49	49	44,9
Veendam	GA Veendam, -1.755	1941	107	105	102	13,7
Veenendaal	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	18-6-41	22	22	21	61,9
Veghel	SA Brabant-Noordoost, GA Veghel, 0044-32.f.4	30-6-42	24	28	24	33,3
Veldhuizen	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	17-6-41	7	7	7	0,0
Velsen	NIOD, 77-85: 267-284	5-3-42	121	144	116	51,7
Venlo	NIOD, 77-85: 267-284	3-7-42	145	139	144	55,6
Vianen	NIOD, 77-85: 267-284	1942	3	3	3	33,3

Gemeente	Vindplaats	datum van de lijst	aantal op de lijst	aantal 1 okt. 1941	aantal gebruikt	% overleefd
Vinkeveen en Waverveen	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	4-6-41	1	1	1	100,0
Vlaardingen	GA Vlaardingen, handschriften en documentatieverzameling, 645	26-8-42	24	18	24	45,8
Vlagtwedde	GA Vlagtwedde, archief secretarie, 1923-1987, voorlopig nr. 910 (-1.755)	28-2-41	115	115	110	23,6
Vleuten	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	17-6-41	1	1	1	0,0
Vlissingen	NIOD, 77-85: 267-284	1942	38	38	37	45,9
Vollenhove	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	25-6-42	3	3	3	66,7
Voorburg	NIOD, 77-85: 267-284	1942	370	339	370	56,8
Voorhout	NIOD, 77-85: 267-284	1942	3	0	3	100,0
Voorschoten	NIOD, 77-85: 267-284	1942	14	16	14	50,0
Vriezenveen	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	3-7-42	19	19	19	73,7
Waalwijk	GA Waalwijk, 2841	30-6-42	25	29	25	68,0
Waddinxveen	NIOD, 77-85: 267-284	1942	15	7	15	46,7
Warmond	NIOD, 77-85: 267-284	30-4-42	1	1	1	0,0
Wassenaar	NIOD, 77-85: 267-284	1942	120	133	117	65,8
Weerselo	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	26-6-42	15	5	15	93,3
Weert	GA Weert, 1920-1969, 274	1942	1	0	1	100,0
Weesp	NIOD, 77-85: 267-284	5-3-42	65	70	65	20,0
Westbroek	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	19-6-41	16	16	16	50,0
Weststellingwerf	Tresoar, CdK: 460	1942	5	6	5	80,0
Westwoud	NIOD, 77-85: 267-284	4-3-42	1	1	1	100,0
Westzaan	NIOD, 77-85: 267-284	6-3-42	1	1	1	100,0
Wierden	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	3-7-42	49	45	49	46,9
Wieringerwaard	NIOD, 77-85: 267-284	3-3-42	4	0	4	100,0
Wijhe	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	25-6-42	4	9	4	100,0
Wildervank	GA Veendam, a.v.g. Wildervank, -1.755.4	13-7-42	122	122	121	20,7
Winkel	NIOD, 77-85: 267-284	5-3-42	1	1	1	100,0
Winschoten	GA Winschoten, 1930-1945, 770	14-7-42	430	432	422	12,1
Winsum	GA Winsum, -1.755	26-2-41	14	14	14	14,3
Winterswijk	GA Winterswijk, afdeling burgerzaken	±1960	260	274	232	19,4
Wisch	Kooger (2001)	mrt 1941	68	62	64	68,8
Woerden	SA Rijnstreek, GA Woerden, 1936-1980, 2898	8-5-42	41	29	41	65,9
Wolphaartsdijk	NIOD, 77-85: 267-284	1942	1	0	1	100,0
Wormer	NIOD, 77-85: 267-284	3-3-42	1	1	1	100,0
Wormerveer	NIOD, 77-85: 267-284	9-3-42	29	25	29	34,5
Woudenberg	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	5-6-41	1	1	1	100,0
Wymbritseradeel	Tresoar, CdK: 460	1-3-41	1	1	1	100,0
Zaandijk	NIOD, 77-85: 267-284	7-3-42	12	25	12	83,3
Zandvoort	NIOD, 77-85: 267-284	1942	506	450	502	44,4
Zeist/Den Dolder	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	23-6-41	229	219	224	67,0
Zuid- en Noordschermer	NIOD, 77-85: 267-284	28-2-42	1	0	1	100,0
Zuidland	NIOD, 77-85: 267-284	1942	9	10	9	0,0
Zuidlaren	GA Tynaarlo, a.v.g. Zuidlaren, 1018	10-7-42	17	16	17	17,6
Zuilen	AP Utrecht, CdK, 4e afdeling, 653	21-6-41	68	70	68	55,9
Zutphen	GA Zutphen, 1920-1970, -1.755	26-4-41	492	494	487	28,5
Zwammerdam	NIOD, 77-85: 267-284	1942	5	6	5	20,0
Zwartsluis	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	30-6-42	12	14	12	16,7
Zweeloo	NIOD, 77-85: 267-284	1942	2	2	2	0,0
Zwijndrecht	GA Zwijndrecht, oud-archief, -1.755.4, 906	1942	21	17	21	9,5
Zwolle	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	3-7-42	658	672	655	35,4
Zwollerkerspel	RAP Overijssel, AP Overijssel, 1921-1949-1970, 8933	29-6-42	10	3	10	30,0

Rangentabel *Sipo* en *SS*¹

politierang	SS-rang
Chef der deutschen Polizei	Reichsführer SS
Generaloberst der Polizei	Oberstgruppenführer
General der Polizei	Obergruppenführer
Generalleutnant der Polizei	Gruppenführer
Generalmajor der Polizei	Brigadeführer
Oberst der Polizei	Oberführer
Ministerialrat	
Oberst der Polizei	Standartenführer
Ministerialrat	
Regierungsdirektor	Obersturmbannführer
Regierungs- und Kriminaldirektor	
Oberregierungsrat	
Oberregierungs- und Kriminalrat	Sturmbannführer
Regierungsrat	
Regierungs- und Kriminalrat	
Kriminaldirektor	
Kriminalrat	Hauptsturmführer
Polizeirat	
Polizeioberinspektor	
Kriminalkommissar	Obersturmführer
Polizei- und Kriminalinspektor	
Kriminalobersekretär	Untersturmführer
Polizeiobersekretär	
Kriminalsekretär	
Kriminaloberassistent	Sturmscharführer
Kriminaloberassistent	Hauptscharführer
Polizeiassistent	
Kriminalassistent	Oberscharführer
	Scharführer
	Unterscharführer
	Rottenführer
	Sturmmann
	SS-Mann
	SS-Anwärter
	SS-Bewerber

Organisatieschema *RSHA*²

Chef der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes

Amt I: Personal

- IA: Personal
 IB: Erziehung, Ausbildung, Schulung
 IC: Leibesübungen
 ID: Strafsachen

Amt VI: Ausland

- VIA) Allgemeine auslandsnachrichtendienstliche Aufgaben
 VIB) Deutsch-Italienisches Einflußgebiet in Europa, Afrika und dem Nahen Osten
 VIC) Osten. Russisch-Japanisches Einflußgebiet
 VID) Westen. Englisch-Amerikanisches Einflußgebiet
 VIE) Erkundung weltanschaulicher Gegner im Ausland
 VIF) Technische Hilfsmittel für den Nachrichtendienst im Ausland

Amt III: Deutsche Lebensgebiete

IIIA: Fragen der Rechtsordnung und des Reichsaufbaus

- A1) Allgemeine Fragen der Lebensgebietsarbeit
 A2) Rechtsleben
 A3) Verfassung und Verwaltung
 A4) Allgemeines Volksleben

IIIB: Volkstum

- B1) Volkstumsarbeit
 B2) Minderheiten
 B3) Rasse und Volksgesundheit
 B4) Einwanderung und Umsiedlung
 B5) Besetzte Gebiete

IIIC: Kultur

- C1) Wissenschaft
 C2) Erziehung und religiöses Leben
 C3) Volkskultur und Kunst
 C4) Presse, Schrifttum, Rundfunk

IIID: Wirtschaft

- D1) Ernährungswirtschaft
 D2) Handel, Handwerk und Verkehr
 D3) Finanzwirtschaft, Währung, Banken, Börsen, Versicherungen
 D4) Industrie und Energiewirtschaft
 D5) Arbeits- und Sozialwesen

Amt IV: Gegnerforschung und -Bekämpfung

IVA: Gegner, Sabotage, Schutzdienst

- A1) Kommunismus, Marxismus und Nebenorganisationen, Kriegsdelikte, illegale und Feindpropaganda
 A2) Sabotageabwehr, Sabotagebekämpfung, Politisch-polizeiliche Abwehrbeauftragte, Politisches Fälschungswesen
 A3) Reaktion, Opposition, Legitimus, Liberalismus, Emigranten, Heimtücke-Angelegenheiten
 A4) Schutzdienst, Attentatsmeldung, Überwachungen, Sonderaufträge, Fahndungstrupp

IVB: politische Kirchen

- B1) Politischer Katholizismus
 B2) Politischer Protestantismus, Sekten
 B3) Sonstige Kirchen, Freimaurerei
 B4) Judenangelegenheiten, Räumungsangelegenheiten

IVC: Personenkartei, Personenaktenverwaltung, Schutzhaft, Presse und Partei

- C1) Auswertung, Hauptkartei, Personenaktenverwaltung, Auskunftsstelle, A-Kartei, Ausländerüberwachung, Zentrale Sichtvermerkstelle
 C2) Schutzhaftangelegenheiten
 C3) Angelegenheiten der Presse und des Schrifttums
 C4) Angelegenheiten der Partei

IVD: Großdeutsche Einflußgebiete

- D1) Protektoratsangelegenheiten, Tschechen im Reich
 D2) Gouvernementsangelegenheiten, Polen im Reich
 D3) Vertrauensstellen, Staatsfeindliche Ausländer
 D4) Besetzte Gebiete: Frankreich, Luxemburg, Elsaß und Lothringen, Belgien, Holland, Norwegen, Dänemark

IVE: Abwehr

- E1) Allgemeine Abwehrangelegenheiten, Erstattung von Gutachten in Hoch- und Landesverratsachen, Werk-schutz, Bewachungsgewerbe
 E2) Allgemeine Wirtschaftsangelegenheiten, Wirtschaftsspionage-Abwehr
 E3) Abwehr West
 E4) Abwehr Nord
 E5) Abwehr Ost
 E6) Abwehr Süd

Amt V: Verbrechenbekämpfung

VA: Kriminalpolitik und Vorbeugung

- A1) Rechtsfragen, internationale Zusammenarbeit und Kriminalforschung
 A2) Vorbeugung
 A3) Weibliche Kriminal-polizei

VB: Einsatz

- B1) Kapitalverbrechen
 B2) Betrug
 B3) Sittlichkeitsverbrechen

VC: Erkennungsdienst und Fahndung

- C1) Reichserkennungsdienstzentrale
 C2) Fahndung

VD: Kriminaltechnisches Institut der Sipo

- D1) Spurensicherung
 D2) Chemie und Biologie
 D3) Urkundeprüfung

Amt VII: weltanschauliche Forschung und Auswertung

VIIA: Materialerfassung

- A1) Bibliothek
 A2) Berichterstattung, Übersetzungsdienst, Sichtung und Verwertung von Pressematerial
 A3) Auskunft und Verbindungsstelle

VIIB: Auswertung

- B1) Freimaurerei und Judentum
 B2) Politische Kirchen
 B3) Marxismus
 B4) Andere Gegnergruppen
 B5) Wissenschaftliche Einzeluntersuchungen zu Inlandsproblemen
 B6) Wissenschaftliche Einzeluntersuchungen zu Auslandsproblemen

VIIC: Archiv, Museum und wissenschaftliche Sonderaufträge

- C1) Archiv
 C2) Museum
 C3) Wissenschaftliche Sonderaufträge

1. Circulaire *BdS II-A* d.d. 13-1-1945. NIOD, 77-85: 53A. Vgl. Browder 1990: 250-251. Er zijn kleine verschillen.
 2. Rürup 1997: 71-80.

Cijfers over kerkelijk homogene huwelijken

Er zijn weinig gegevens over de mate waarin rond 1940 in de afzonderlijke gemeenten van Nederland mensen van een bepaalde kerkelijke gezindte binnen eigen kring huwden. Daarom ontleende ik in hoofdstuk zeven gegevens aan de volkstelling van 1960. Er zijn echter wel vooroorlogse cijfers en gegevens uit de oorlogsjaren over kerkelijk homogeen huwen voor de zes grootste steden van Nederland: Amsterdam, Den Haag, Haarlem, Groningen, Rotterdam en Utrecht. Deze betreffen alle in een jaar gesloten huwelijken, niet alle huwelijksparen, die op een peildatum in die gemeenten woonden. Ze stammen uit de statistieken die het CBS bijhield voor de in een jaar gesloten huwelijken. Ook zijn er uit dezelfde bron data voor de huwelijkssluitingen in elk van de elf provincies van Nederland. Door de aantallen van de zes genoemde steden af te trekken van de aantallen van de provincie waarvan ze deel uit maken, ontstaan zeventien ruimtelijke eenheden waarvoor percentages kerkelijk homogene huwelijkssluitingen kunnen worden uitgerekend. In deze bijlage ga ik na in hoeverre de rangorde van deze zeventien eenheden naar het percentage homogene huwelijken volgens de statistiek van de huwelijkssluitingen van het CBS tussen 1938 en 1944 overeenkomt met het door mij in hoofdstuk zeven gebruikte percentage kerkelijk homogene huwelijken volgens de volkstelling van 1960. Ik voegde de aantallen gesloten huwelijken in 1938 tot en met 1944 samen om tot stabiele cijfers te komen.¹ Verder gebruik ik nog gegevens voor het percentage kerkelijk homogene huwelijken in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht in 1914.

Met het bestand van de volkstelling uit 1960 dat aanwezig is op het Steinmetzarchief kan niets worden gezegd over de Israëlitische inwoners van Nederland aan het begin van de Tweede Wereldoorlog; daarvoor is het percentage omgebrachte Nederlandse joden te hoog. De gegevens uit de volkstelling van 1960 kunnen echter wel bruikbaar zijn voor een bepaling van de mate waarin binnen de afzonderlijke gemeenten van Nederland voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog de andere kerkelijke gezindten met elkaar huwden. Het databestand van de volkstelling van 1960 is namelijk zodanig dat voor elke man de eigen kerkelijke gezindte bekend is en de gezindte van diens vrouw. Ook is het jaar van huwelijkssluiting bekend, evenals de woonplaats in 1960 en het jaar sinds wanneer een persoon in de huidige woongemeente is gevestigd. Omdat het me gaat om het gebeuren in Nederlandse gemeenten waar tijdens de Tweede Wereldoorlog joden woonden, perkte ik eerst de persoonsgegevens uit de volkstelling van 1960 in tot de gegevens voor de 318 gemeenten waarvoor lijsten met de namen van joodse inwoners beschikbaar zijn. Van alle mannen die in 1960 in die gemeenten woonden, koos ik weer de mannen die daar in 1945 woonden en toen gehuwd waren. Ik koos niet voor 1940 omdat mijn berekeningen dan op minder personen zouden berusten en tevens een sterker selecte groep zouden vormen. Voor deze gemeenten en deze mannen bepaalde ik het percentage kerkelijk homogene huwelijken. Daarna liet ik de percentages voor de zes grootste steden van Nederland zoals ze waren. De gegevens voor de andere gemeenten aggregereerde ik tot provincies of delen daarvan.

1. Met dank aan J. Hendrickx voor het beschikbaar stellen van de dataset met de cijfers van het CBS over huwelijkssluitingen naar de kerkelijke gezindte van beide partners.

Van alle gehuwde mannen in de 318 gemeenten in 1960, woonde 42,4% reeds voor 1945 in deze gemeente. Het is mij niet bekend welk percentage van de echtparen die in 1945 in die gemeenten woonden, buiten de populatie voor 1960 vallen. Niet alleen zullen echtparen zijn verhuisd, ook zullen huwelijken door echtscheiding en overlijden zijn ontbonden.² In hoeverre het ontbreken van deze huwelijken tot vertekening leidt, kan blijken uit een vergelijking van de voor mijn zeventien eenheden aan de hand van de volkstelling van 1960 berekende percentages kerkelijk homogene huwelijken met de betreffende percentages voor 1938-1944 volgens de statistiek van de huwelijkssluitingen van het CBS. Als de rangordes in beide rijen cijfers sterk overeenkomen, is er reden voor de bruikbaarheid van de percentages kerkelijk gemengde huwelijken die ik voor alle 318 gemeenten berekende uit de cijfers voor de volkstelling van 1960. Hetzelfde geldt dan voor log odds en odds ratio's voor kerkelijk gemengd huwen in die 318 gemeenten.

De gegevens over de kerkelijke gezindten van beide huwelijkspartners uit de volkstelling in 1960 en die van de statistiek voor gesloten huwelijken zijn in 5 categorieën ingedeeld: geen religie, Rooms-katholiek, Nederlands-hervormd, gereformeerd en een categorie overige gezindten. Voor beide bronnen is per categorie het aantal gehuwde paren waar beide partners dezelfde confessie hadden gedeeld door het totaal aantal getrouwde mannen in de betreffende categorie: het percentage kerkelijk homogeen gehuwde mannen van een bepaalde gezindte. Ook zijn de aantallen homogeen gehuwde mannen van iedere gezindte bij elkaar opgeteld en gedeeld door het totale aantal gehuwde mannen: het totale percentage homogeen gehuwde mannen. De laatste percentages gebruik ik in deze bijlage.

Voor beide bronnen rangschikte ik de zes steden, de elf provincies en de zeventien ruimtelijke eenheden en bepaalde ik met behulp van de Spearman rangcorrelatie in hoeverre volgordes overeenkomen. Hieronder behandel ik eerst drie factoren die een vergelijking tussen de beide databronnen kunnen bemoeilijken. Ik wijs echter nu reeds op de 'law of equal cheating'. Voor de landen van communistisch Oost-Europa was het bekend dat de cijfers voor de productie van goederen hoger waren dan de productie in feite was. Als van jaar tot jaar de mate van bedrog niet sterk verschilt, zijn de productiecijfers echter toch bruikbaar voor bepaalde doelen. Mijn uitgangspunt bij de gegevens voor kerkelijk homogene huwelijken was overeenkomstig. Zo kan het zijn dat huwelijken die langer geleden zijn gesloten, wat gezindte betreft homogener zijn geworden door aanpassing van de partners aan elkaar. Er is geen reden om aan te nemen dat dergelijke aanpassingen rangordes van gemeenten verstoren.

Huwelijksperiode

De percentages kerkelijk homogene huwelijken die ik berekende aan de hand van de volkstelling 1960, betreffen huwelijken die voor 1945 werden gesloten. Ze bevatten huwelijken die in 1944 afgesloten zijn en nog geen jaar oud zijn, maar ook huwelijken die bijvoorbeeld in 1910 zijn afgesloten (die paren vierden in 1960 hun gouden bruiloft). De CBS-cijfers hebben echter alleen betrekking op huwelijken die zijn afgesloten in 1938 tot en met 1944. Met tabel 1 laat ik zien dat in de zes grootste gemeenten van Nederland de percentages kerkelijk homogene huwelijken volgens de volkstelling uit 1960 hoger zijn dan de die volgens de statistieken voor de huwelijken welke tussen 1938 en 1944 zijn gesloten.

2. Verhuizingen vonden plaats om meerdere redenen. Mogelijk verhuisden religieus homogeen gehuwden eerder naar kerkelijk homogene gemeenten en religieus gemengd gehuwden eerder naar kerkelijk heterogene gemeenten. Door deze verhuizingen wordt de variatie tussen gemeenten in het percentage homogeen gehuwden groter. Maar het is geen uitgemaakte zaak dat deze grotere variatie de rangorde van gemeenten aantast.

Het resultaat is niet onverwacht: door de tijd heen zijn steeds meer mensen kerkelijk gemengd gaan huwen (Hendrickx 1994: 295). Voor de vier grootste steden van Nederland laat ik dat in tabel 1 zien met gegevens over huwelijkssluitingen in 1914 en in 1938-1944. In 1914 zijn de percentages religieus homogeen gehuwde mannen in alle vier de gevallen hoger dan in 1938-1944.

Tabel 1: Percentage religieus homogeen gehuwde mannen voor zes steden voor verschillende perioden

Steden	1914	1938-1944	Volkstelling 1960 < 1945
Rotterdam	0,749	0,569	0,841
Den Haag	0,758	0,686	0,858
Amsterdam	0,707	0,533	0,852
Utrecht	0,790	0,670	0,871
Groningen	-	0,794	0,918
Haarlem	-	0,713	0,863

Aanpassing partner

Een tweede reden voor de hogere percentages religieus homogeen gehuwden in de volkstelling van 1960 is verandering van kerkelijke gezindte. Na de huwelijkssluiting kan na verloop van tijd één van de partners de levensbeschouwing aannemen van de ander en hoe langer geleden een huwelijk is gesloten, des te meer aanpassing. Ook hierdoor zal het percentage religieus homogeen huwelijken bij terugrekening hoger uitvallen, wat ik deed door de volkstelling van 1960 te gebruiken. Toch zal deze aanpassing niet sterk van gemeente tot gemeente verschillen, waardoor de rangorde van gemeentes niet door elkaar wordt geschud.

Steekproef

Een derde verschil tussen de gegevens uit de volkstelling en de gegevens volgens de statistiek voor de in een jaar gesloten huwelijken is als volgt. De cijfers uit de statistiek van de huwelijkssluitingen omvatten alle gemeenten van een provincie. Bij de volkstellingsgegevens zijn dat er minder. In 1940 telde Nederland 1049 gemeenten.³

In 496 gemeenten woonden één of meer 'vol'joden (Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, 1942). De data van de volkstelling hebben alleen betrekking op de gemeenten waarvoor er lijsten van joodse inwoners beschikbaar zijn.⁴ Tussen 1945 en 1960 zijn er gemeenten opgeheven, waardoor ik bepaalde gemeenten buiten beschouwing moest laten. Daarnaast ontbreken in het computerbestand op het Steinmetzarchief om onduidelijke redenen enkele Nederlandse gemeenten. In totaal berekende ik voor 318 gemeenten percentages kerkelijk homogeen huwelijken. In tabel 2 geef ik het percentage gemeenten waarop de cijfers van de provincies berusten. Voor Noord-Brabant en Zeeland berusten de cijfers op relatief weinig gemeenten. Wel zijn bijna alle grote gemeenten in de cijfers opgenomen.

3. Pyttersen's Nederlandse Staatsalmanak; 1941.

4. Voor een aantal van deze gemeenten zijn de registratielijsten bij nader inzien niet gebruikt.

Tabel 2: Percentage gemeenten in provincies waarop percentage religieus homogeen gehuwde mannen per provincie zijn gebaseerd

Provincies	Totaal aantal gemeenten in de provincie in 1960	Aantal geselecteerde gemeenten	Percentage
Noord-Brabant	165	10	6,1%
Limburg	110	19	17,3%
Overijssel	53	42	79,2%
Drenthe	34	21	61,8%
Gelderland	106	20	18,9%
Groningen	56	15	26,8%
Friesland	44	18	40,1%
Utrecht	58	29	50,0%
Zeeland	101	8	7,9%
Noord-Holland	119	72	60,5%
Zuid-Holland	180	64	35,6%
Totaal	1026	318	31,0%

Vergelijking

In tabel 3 presenteer ik de voor een provincie berekende percentages religieus homogeen gehuwde mannen volgens de volkstelling van 1960 en volgens de gegevens van de CBS-statistiek voor gesloten huwelijken. Zoals verwacht zijn de percentages voor de volkstelling van 1960 hoger dan de percentages voor de CBS-data voor de jaren 1938 tot en met 1944. Voor beide bronnen maakte ik een rangorde van de provincies van het hoogste naar het laagste percentage kerkelijk homogeen huwelijken. De volgordes zijn niet identiek, maar de kwesties is hoeveel ze verschillen. De Spearman rangcorrelatie tussen beide volgordes bedraagt 0,900. Deze coëfficiënt is bij een tweezijdige toetsing significant (p -waarde 0,000). Dit betekent dat de rangordes van beide bronnen zich goed tot elkaar verhouden en de provinciecijfers teruggerkend aan de hand van volkstelling in 1960 de cijfers van de CBS-data goed benaderen.

Tabel 3: Percentage religieus homogeen gehuwde mannen voor 11 provincies

provincies	census 1960	rangorde 1960 zonder 6 steden	rangorde census 1960	CBS-cijfers	rangorde CBS- cijfers
Limburg	0,976	0,976	1	0,964	1
Noord-Brabant	0,969	0,969	2	0,957	2
Drenthe	0,954	0,954	3	0,839	6
Overijssel	0,949	0,949	4	0,844	5
Groningen	0,931	0,942	5	0,850	4
Gelderland	0,931	0,931	6	0,860	3
Friesland	0,914	0,914	7	0,821	7
Utrecht	0,897	0,919	8	0,738	9
Zeeland	0,878	0,878	9	0,815	8
Zuid-Holland	0,869	0,918	10	0,692	10
Noord-Holland	0,853	0,878	11	0,630	11

Om de hypothese dat de gemeentelijke percentages gemengde huwelijken volgens de volkstelling van 1960 bruikbaar zijn, nogmaals te toetsen, heb ik de gegevens voor Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Haarlem en Groningen gevoegd bij de gegevens voor de elf provincies. Hierdoor stijgt het aan-

tal cases naar 17. Het percentage voor Noord-Holland rekende ik uit door Amsterdam en Haarlem weg te laten en dat voor Zuid-Holland bepaalde ik zonder Den Haag en Rotterdam. Het percentage voor de provincie Groningen is berekend zonder de stad Groningen, dat voor de provincie Utrecht zonder de stad Utrecht. De Spearman rangcorrelatie bedraagt nu 0,917, die weer bij een tweezijdige toetsing significant is met een p-waarde van 0,000). Deze uitkomst voor 17 eenheden ondersteunt de resultaten van de analyse voor 11 provincies.

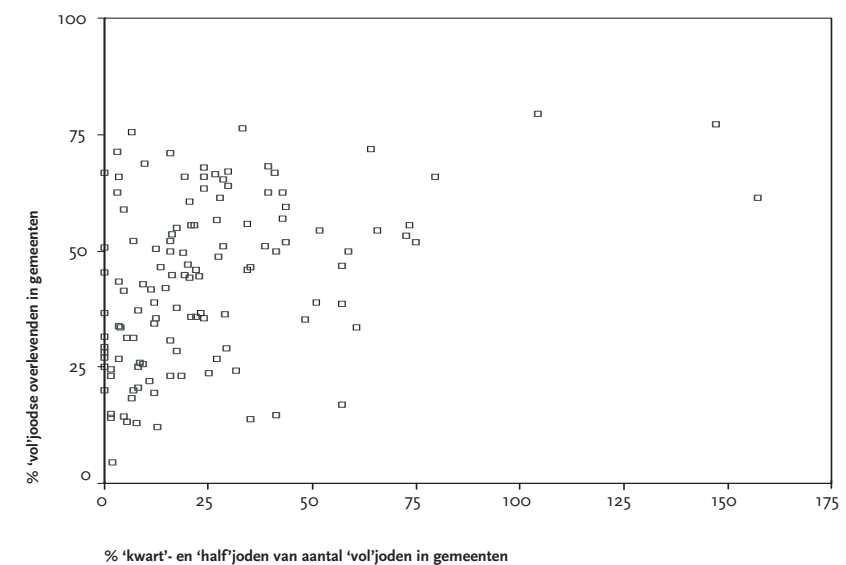
Al met al acht ik de percentages kerkelijk gemengde huwelijken voor een gemeente zoals berekend aan de hand van de volkstelling van 1960, bruikbaar in een analyse waarin het erom gaat het percentage overlevende joden uit een gemeente te verklaren. Hetzelfde geldt voor odds ratio's en log odds. Die analyses heb ik in hoofdstuk zeven uitgevoerd, en de ontwikkelde maten worden ook in hoofdstuk elf gebruikt.

Van puntenwolk naar samenhang

In veel onderzoek houdt men zich bezig met de bestudering van samenhang tussen variabelen. In figuur 1 is een puntenwolk weergegeven, waarin al een zekere samenhang zichtbaar is tussen het percentage joodse overlevenden in een gemeente en het percentage 'kwart'- en 'half'joden in een gemeente: hoe hoger het percentage 'kwart'- en 'half'joden is, des te hoger is het percentage joodse overlevenden. Bij de beschouwing van een statistische samenhang gaat men na welke scores op de ene variabele veel of juist weinig samengaan met bepaalde scores op de andere variabele (Nijdam & Van Buuren 1999: 107). Een veel gebruikte maat om de samenhang te bepalen is de correlatie, welke een waarde geeft tussen -1 en +1. Bij een waarde van nul bestaat er geen samenhang, anderzijds wordt de waarde +1 of -1 bereikt indien de samenhang tussen de variabelen perfect lineair is. De correlatie tussen het percentage joodse overlevenden in een gemeente en het percentage 'kwart'- en 'half'joden in een gemeente is hier 0,402 en duidt op een matige samenhang. Tevens blijkt deze samenhang significant te zijn, waarover later meer uitleg volgt.

In een punten wolk is tevens goed te zien of bepaalde punten verwijderd staan van de wolk. Dit is in figuur 1 het geval. In de rechter bovenhoek van de figuur staan drie punten die outliers of uitbijters worden genoemd. Deze uitbijters kunnen grote invloed hebben op de statistische samenhang. De correlatie tussen het percentage joodse overlevenden in een gemeente en het percentage 'kwart'- en 'half'joden in een gemeente zonder deze drie uitbijters is 0,334; dus iets minder sterk. De samenhang blijft significant. In dit geval hebben de uitbijters niet zo'n sterke invloed op de samenhang.

Figuur 1: Grafische afbeelding van de samenhang tussen het percentage joodse overlevenden in 122 gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners en het percentage 'kwart'- en 'half'joden in deze gemeenten in een puntenwolk

Regressie analyse: van samenhang naar een causaal verband

Bij een statistische samenhang kan er ook een oorzakelijk verband zijn, hoewel dat niet noodzakelijk is. Bij een oorzakelijke samenhang wordt verwacht dat een variabele de andere beïnvloed, en ontstaat de mogelijkheid om uit de waarde van de ene variabele een uitkomst van de andere te voorspellen. Op deze manier is het ook mogelijk om geformuleerde hypothesen te toetsen. Immers in een hypothese wordt een bepaald verband verwacht of wordt verwacht dat een bepaalde uitkomst groter is dan een andere uitkomst. Het voorspellen van uitkomsten, of het schatten van een (lineair) verband tussen een afhankelijke en één of meer onafhankelijke variabelen, kan worden uitgevoerd met een regressieanalyse. In tegenstelling tot correlatie berekeningen, wordt bij regressie analyse wel een causaal verband verondersteld. De berekende regressiecoëfficiënten of parameters voor de onafhankelijke variabe(n) geven een indicatie van het effect van de onafhankelijke op de afhankelijke variabele.

De keuze van de variabelen die worden opgenomen in een regressieanalyse wordt bepaald door de geformuleerde hypothesen. Verondersteld wordt dat 'kwart'- en 'half'joden 'contactpunten' vormden tussen joden en niet-joden. Verwacht wordt dan ook dat hoe groter het percentage 'kwart'- en 'half'joden in een gemeente, des te hoger het percentage joodse overlevenden in een gemeente zal zijn. Het percentage 'kwart'- en 'half'joden wordt dan wel genoemd de onafhankelijke of de verklarende variabele en het percentage joodse overlevenden de afhankelijke of de te verklaren variabele. De berekende b-coëfficiënten of parameters voor de onafhankelijke variabele geeft het effect van de onafhankelijke op de afhankelijke variabele. Een dergelijk verband kan worden weergegeven via een regressievergelijking. Deze vergelijking bestaat uit een intercept (constante), de richting en sterkte van het effect van de variabele(n):

$$\hat{Y} = b_0 + b_1 X_1$$

Deze formule is ingevuld aan de hand van de bivariate regressie analyse:

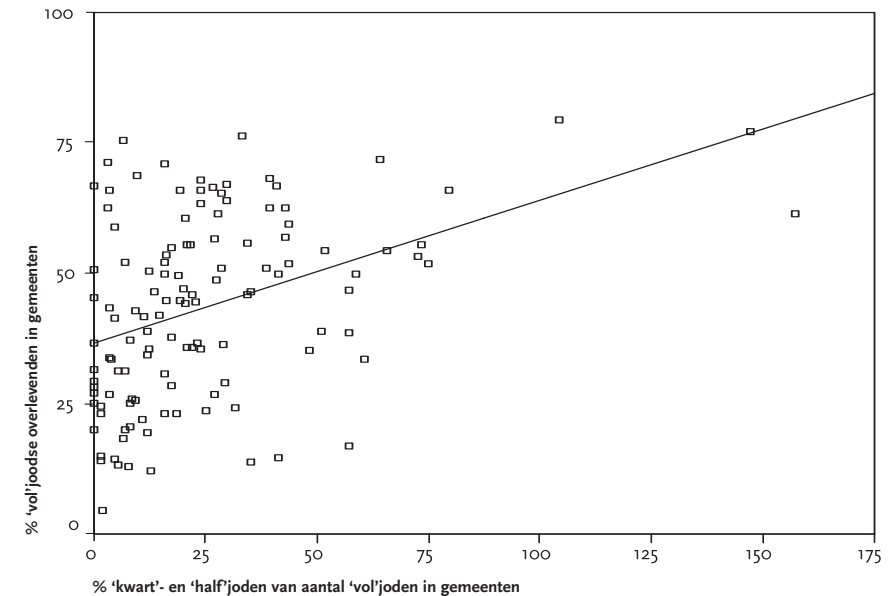
Voorspelde percentage overlevenden = $36,480 + 0,273 * (\text{percentage 'kwart'- en 'half'joden})$.

Tabel 1: **Bivariate regressieanalyse: effect van het percentage 'kwart'- en 'half'joden op het percentage 'vol'joodse overlevenden (n=122)**

Variabele	b-coëfficiënt	p-waarde
Constante	36,480	0,000
% 'kwart'- en 'half'joden	0,273	0,000

De constante in deze vergelijking geeft aan dat indien er geen 'kwart'- en 'half'joden in een gemeente woonden het voorspelde percentage joodse overlevenden 36,5% is. In figuur 2 vertrekt de regressielijn op dit punt uit de Y-as. De richting van de regressiecoëfficiënt van het percentage 'kwart'- en 'half'joden is positief, dat wil zeggen dat een stijging van het percentage 'kwart'- en 'half'joden resulteert in een stijging van het percentage joodse overlevenden. Indien in een gemeente 10% 'kwart'- en 'half'joden woonde is het percentage joodse overlevenden: $36,480 + 0,273 * 10\% = 39,21\%$.

Figuur 2: Puntenwolk met een lineaire regressielijn van het effect van het percentage 'kwart'- en 'half'joden op het percentage 'vol'joodse overlevenden in 122 gemeenten met 25 of meer 'vol'joden

Significantie

De berekende regressiecoëfficiënt blijkt significant te zijn. Deze significantie wordt weergegeven door de p-waarde. Het is gebruikelijk om de grens van de p-waarde op 5% te zetten bij een toetsing van een 2-zijdige hypothese. Een 2-zijdige toets wil zeggen dat de hypothese geen specifieke verwachting heeft over de richting van het effect. De hypothese over het percentage 'kwart'- en 'half'joden bevat wel een richting: de verwachting is dat een hoger percentage 'kwart'- en 'half'joden resulteert in een hoger percentage joodse overlevenden. In dit geval wordt wel gesproken van een 1-zijdige toetsing en wordt de grenswaarde twee keer die van de 2-zijdige toetsing, dus 10%. De p-waarde is in dit voorbeeld heel erg klein, en wordt beschouwd als nul. Gezegd kan worden dat de hypothese wordt ondersteund door de resultaten.

Multiple regressieanalyse: meer verklarende variabelen in een analyse

Een regressie analyse waarin meer variabelen zijn opgenomen, wordt multiple regressie analyse genoemd. De multiple regressie berekent de partiële gewichten voor meerdere verklarende variabelen. Omdat in een multiple analyse meer variabelen zijn opgenomen, kan een betere verklaring worden gegeven voor een fenomeen. In het onderstaande voorbeeld is aan de regressievergelijking toegevoegd het percentage katholieke inwoners in 1930, als indicator voor de mate van anti-judaïsme in een gemeente: hoe hoger het percentage katholieken des te lager zal het percentage joodse overlevenden zijn. In tabel 2 zijn de resultaten te zien van een multiple regressieanalyse. De vergelijking wordt: $\hat{Y} = 34,094 + 0,263 * (\text{'kwart'- en 'half'joden}) + 0,080 * (\text{percentage katholieken})$.

Tabel 2: **Multipale regressieanalyse: effecten van percentage 'kwart'- en 'half'joden en percentage katholieke inwoners op percentage 'vol'joodse overlevenden** (n=122)

Variabele	b-coëfficiënt	p-waarde
Constante	34,094	0,000
% 'kwart'- en 'half'joden	0,263	0,000
% katholieken	0,080	0,126

In deze vergelijking is het percentage overlevenden in een gemeente 34,1% indien in een gemeente geen 'kwart'- en 'half'joden en geen katholieken woonden. Door toevoeging van een andere variabele, in dit geval het percentage katholieken, wordt het effect dat het percentage 'kwart'- en 'half'joden heeft op het percentage joodse overlevenden, meer nauwkeurig berekend. De b-coëfficiënt van het percentage 'kwart'- en 'half'joden is ten opzichte van de univariate analyse (tabel 1) iets gedaald vanwege de lichte samenhang die bestaat tussen het percentage 'kwart'- en 'half'joden en het percentage katholieken (zie tabel 3). Het significantieniveau is hetzelfde gebleven. Het percentage katholieken heeft een 'positief' effect, dat wil zeggen hoe hoger het percentage katholieken in een gemeente, des te hoger is het percentage joodse overlevende. Dit is tegen de verwachting in van de hypothese. Het effect van het percentage katholieken is echter niet significant. De hypothese wordt in deze multipale regressieanalyse niet ondersteund.

Tabel 3: **Partiële correlatieberekeningen tussen het percentage 'kwart'- en 'half'joden, het percentage katholieke inwoners en het percentage 'vol'joodse overlevenden** (n=122)

	% joodse overlevenden	% 'kwart'- en 'half'joden	% katholieken
% joodse overlevenden	1,0		
% 'kwart'- en 'half'joden	0,404 (p=0,000)	1,0	
% katholieken	0,172 (p=0,059)	0,111 (p=0,225)	1,0

Logistische regressie ofwel het voorspellen van de kans dat een fenomeen plaatsvindt

In de voorgaande analyses was de te verklaren variabele het percentage joodse overlevenden in gemeenten. In sommige analyses kan een uitkomst maar twee waarden hebben zoals iemand is wel óf niet getrouwd of heeft wel óf niet een diploma behaald. In dergelijke analyses is de te verklaren variabele 0 óf 1. Een dergelijke codering wordt ook wel een dichotome codering genoemd. Logistische regressietechnieken zijn ontwikkeld voor de voorspelling van dichotome afhankelijke variabele. In een van de analyses in dit onderzoek was de te verklaren variabele: iemand heeft de jodenvervolgung wel óf niet overleefd. De resultaten van deze analyses zijn te interpreteren als de mate waarin de voorspelde kans dat een fenomeen optreedt afhangt van verklarende variabelen. De geschatte parameters kunnen als volgt worden omgezet naar voorspelde kansen:

$$p^{\wedge} = \exp(\text{constante} + b_1X_1) / \exp(1 + (\text{constante} + b_1X_1))$$

Gebeurtenissen analyse

In een gebeurtenissen analyse modelleert men niet of een gebeurtenis wel óf niet heeft plaatsgevonden, maar modelleert men het tijdstip waarop de gebeurtenis plaatsvindt (Allison 1984: 9). Het wel of niet plaatsvinden van een gebeurtenis wordt dichotoom gecodeerd. In de gebeurtenissen analyse wordt bijvoorbeeld de kans gemodelleerd om in een volgende periode ontslagen te worden, gegeven dat men in de vorige periode niet ontslagen was. Dit wordt ook wel de *hazard rate* genoemd. Zo wordt verwacht dat de *hazard rate* van het ontslag van een burgemeester groter is naarmate meer joden in zijn gemeente woonachtig waren.

Naast het voordeel dat men kan modelleren wanneer een gebeurtenis plaatsvond, heeft deze methode nog enkele andere voordelen ten opzichte van gewone regressie analyse. Ten eerste is het mogelijk om oorzaak en gevolg goed uit elkaar te houden omdat bij dit soort analyse de tijdvolgorde bekend is (Allison 1984: 9). Een tweede voordeel is dat tijdsafhankelijke verklarende variabelen in het model opgenomen kunnen worden (Allison 1984: 9). Per individu kan zo een *person-period file*, met tijdsafhankelijke en tijdsafhankelijke variabelen, worden gemaakt.

Multiniveau analyse: van één niveau naar meer niveaus

Wanneer sprake is van een geneste structuur in de data ligt multiniveau analyse voor de hand. Bijvoorbeeld leerlingen in een klas en klassen binnen een school. De algemene idee is dat individuen interacteren met de omgeving waarin zij zich bevinden, dat wil zeggen dat individuen worden beïnvloed door de sociale groep waarin zij zich bevinden en dat de sociale groep op zijn beurt weer wordt beïnvloed door de individuen die deel uitmaken van deze groep (Hox 1995: 1). Een multiniveau model veronderstelt dus dat de data hiërarchisch zijn en dat de te verklaren variabele is gemeten op het laagste niveau (Hox 1999: 10). In dit onderzoek wonen joden in een gemeente en vallen gemeenten in regio's van de Duitse politie-eenheid, waarbij de te verklaren variabele de overlevingskans van joden is.

Een multiniveau techniek maakt het mogelijk om variabelen van verschillend analysesniveau (individu, gemeente etc.) in een model tegelijk op te nemen en om een onderscheid te maken tussen bijvoorbeeld effecten binnen een gemeente en tussen gemeenten. In een gewone regressie zou je data van verschillend meetniveau, afhankelijk van het niveau van de te verklaren variabele, aggregeren of disaggregeren. Dit betekent bij aggregatie dat je een analyse niveaus verliest, en daarmee de hiërarchische structuur, waardoor het gevaar van de ecologische valkuil¹ zich voordoet. Bij disaggregatie wordt het belang van effecten overschat en doet het gevaar van de atomistische valkuil² zich voor (Hox 1995: 4-7; Snijders & Bosker 1999: 13-16). Met een multiniveau analysetechniek doen deze problemen zich niet voor en worden de effecten van variabelen beter geschat.

Logistische regressie in een multiniveau analyse

In het elfde hoofdstuk wordt de overlevingskans van joden met multiniveau analyse geschat. De geschatte parameters geven de overlevingskansen weer tussen joden (*within-variance*) en of deze overlevingskansen verschillen tussen gemeenten en regio's van de Duitse politie-eenheid (*between-variance*) (Snijders & Bosker 1999: 18 e.v.).

1. Aan de hand van gevonden effecten op macroniveau een bewering doen over relaties op microniveau.
2. Aan de hand van gevonden effecten op microniveau een bewering doen over relaties op macroniveau.

Het model met alleen de constante berekent de gemiddelde overlevingskans en staat variatie toe van het intercept tussen de hogere analyse niveaus: de gemeenten, provincies en de regio's van de Duitse politie-eenheid. Indien er verschillen in de overlevingskansen bestaan tussen bijvoorbeeld gemeenten is dit te zien aan de hogere residuele variantie. De varianties van deze residuen wordt weergegeven in de term Ω . Indien de varianties significant zijn, zijn de verschillen tussen gemeenten niet aan toeval toe te schrijven. De overgebleven intra-gemeente correlatie is de correlatie tussen twee willekeurig gekozen joden in een gemeente (Snijders & Bosker 1999: 16). Hoe lager de variantie componenten en de overgebleven correlaties zijn, des te beter verklaren de opgenomen variabelen in de modellen de verschillen in overlevingskansen.

Gebruikte afkortingen

AJC	Arbeidersjeugdcentrale	HA	Hauptamt (Hauptabteilung)
AK	Außenkommando	HC	Hoofdcommissaris van politie
ARP	Anti Revolutionaire Partij	HGSP	Hervormd Gereformeerde Staatspartij
ATL	Algemeen Toezicht Leden	HSSPF	Höherer SS- und Polizeiführer
b	regressiecoëfficiënt	IB	Informatiebureau
BDC	Berlin Document Center	IfZ	Institut für Zeitgeschichte
BdO	Befehlshaber der Ordnungspolizei	IKO	Interkerkelijk Overleg
BdS	Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD	JR	Joodsche Raad voor Amsterdam
BJZ	Bureau Juridische Zaken/Zuivering van de afdeling politie en taakvoorganger	KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
BPP	Bayerische Politische Polizei	IdS	Inspekteur der Sicherheitspolizei und des SD
BRK	Beauftragte des Reichskommissar	KdS	Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD
CABR	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging	Kripo	Kriminalpolizei
ChdDtPol	Chef der Deutschen Polizei	ln	natuurlijk logaritme
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie	LO	Landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek	log	logaritme
CC	Collectie Calmeyer	MvJ	Ministerie van Justitie
CdO	Chef der Ordnungspolizei	n	aantal (steekproef)
CdK	commissaris der koningin	N	aantal (populatie)
CdP	commissaris der provincie	NBS	Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten
CDU	Christelijk-Democratische Unie	NIG	Nederlands Israëlitische Gemeente
CHU	Christelijk Historische Unie	NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
CID	Centrale Inlichtingendienst van de NSB	NRK	Nederlandse Rode Kruis
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond	NSB	Nationaal Socialistische Beweging
COZO	Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheidspersoneel	NSNAP	Nederlandse Nationaal Socialistische Arbeiderspartij
CPN	Communistische Partij Nederland	NSDAP	National Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei
CSSD	Chef der Sicherheitspolizei und des SD	NSKK	National Sozialistisches Kraftfahrkorps
df	degrees of freedom, vrijheidsgraden	NVV	Nederlands Verbond voor Vakverenigingen
EG	Einsatzgruppe	OD	Ordedienst
EK	Einsatzkommando	OKW	Oberkommando der Wehrmacht
FS	Fernschreiben	Orpo	Ordnungspolizei
GA	Gemeentearchief	p	overschrijdingskans
Gestapa	Geheime Staatspolizei	PDA	Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort
Gestapo	Geheime Staatspolizei	pf	procureur fiscaal
Gkfvuj	Generalkommissar für Verwaltung und Justiz	PHA	Personal Hauptamt

PO	Politieke Organisatie
PRA	Politieke rechercheafdeling
pv.	proces-verbaal
RFSS	Reichsführer SS
RKSP	Rooms Katholieke Staatspartij
RKV	Rooms Katholiek Vakbureau
RSHA	Reichssicherheitshauptamt
RuSHA	Rasse- und Siedlungshauptamt
SA	Sturmabteilung
SD	Sicherheitsdienst des Reichsführers SS
SDAP	Sociaaldemocratische Arbeiderspartij
SHA	Schutzhaftantrag
s.e.	standard error, standaardfout
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SK	Sonderkommando
Sipo	Sicherheitspolizei
SPD	Sozialistische Partei Deutschlands
SS	Schutzstaffel
VDB	Vrijzinnig Democratische Bond
V-Mann	Vertrauens-Mann, informant
VHP	Vrijwillige Hulppolitic
VO	Verordening
WA	Weerafdeling
z.b.v.	zur besonderen Verwendung

Summary

The chance of survival of Jews in the Dutch municipalities, 1940-1945

1. Percentage of survivors

In 1996 the Interuniversity Centre for Social Science Theory and Methodology of the Universities in Groningen, Nijmegen and Utrecht started a research project that had two aims: first, to determine the local percentage of Jews that survived the German occupation of 1940 till 1945; and second, to explain the variation in this percentage among the municipalities. To establish the local percentage of surviving Jews, original registration lists of Jews were used. By order of the Reichskommissariat Niederlande the municipal administrations produced these lists during the first years of the occupation. The lists were compared to *In memoriam*, the book that contains the personal information of the Jews from the Netherlands who did not survive the war. This way, the municipal percentage of surviving Jews was established.

For 306 out of a total of 496 municipalities where Jews were living in October 1941, the registration lists were retrieved or, in a few cases, reconstructed. Out of a total of 140,001 registered Jews in October 1941, these 306 lists pertain to 126,619 Jews. Table 2 in chapter 1 gives the number of Jews in these municipalities and the percentage that survived. An estimation of the national average percentage of surviving Jews based on these figures arrives at 29.6 percent. Using publications of the Netherlands Red Cross, Hirschfeld (1991(b): 165) has calculated that 27.1 percent of the Jews from the Netherlands survived. The difference is small: only 2.5 percent. For the greater part it will have been caused by typographical errors in the registration lists and *In memoriam* and typographi-

cal errors resulting from the data entry process. These errors result in an overestimation of the percentage of Jews that survived. However, there are no indications that these errors are distributed other than randomly. This means that the variation among the municipalities in the percentage of surviving Jews is unaffected.

A possible cause for concern is the fact that the registration lists were not all produced at the same moment in time. Almost all the registration lists that were used were completed before the start of the 'regular' deportations to the destruction camps in July 1942, but some were made in the beginning of 1941 while others were produced in the summer of 1942. During this time the composition of the Jewish community could have changed. Chapter 2 studies this potential problem. The systematic comparison of two registration lists for the city of Groningen, one of the beginning of 1941 and the other of summer 1942, teaches that the differences are actually quite small. Consequently, there appears to be little reason to think that using registration lists with different production dates will cause significant problems.

The chapters 3 to 9 deal with the actors involved in the persecution of the Jews in the Netherlands: the perpetrators, their accomplices, the collaborators among the local Dutch civil service, the bystanders, the resistance and the victims. Central to each of these chapters are hypotheses regarding the influence of the respective actor on the chance of survival of the Jews (see chapter 10). These hypotheses are derived from the study of source material, secondary historical literature and sociological theory. With the exclusion of chapter 8 that deals with the resistance, each chapter produces variables that will be used in chapter 11 to test the hypotheses using multivariate multilevel analysis.

2. Perpetrators

Chapter 3 deals with the perpetrators, the Sicherheitspolizei (Sipo) and Sicherheitsdienst (SD). In Dutch historiography, the Sipo and the SD are generally perceived as an example of a typical German organisation: strictly hierarchical, highly integrated and very efficient with a commander who is supposed to have been pulling all the strings. This, however, is an unfortunate misconception. One of its consequences is that the Sipo and the SD are usually mixed up, despite the fact that they were distinct organisations: the Sipo consisted of the criminal police (Kripo) and the political police (Gestapo) while the SD was an intelligence agency. Another consequence is that it appears hardly likely that the outposts (*Außenstellen*) of the Sipo and the SD could be expected to have been responsible for part of the variation among municipalities in the percentage of Jews who survived the occupation. Therefore, the misconception is first dealt with.

About two weeks after the Dutch armed forces had capitulated and the German occupation of the Netherlands had become a fact, a unit of the Sipo and the SD entered the country. This *Einsatzgruppe I*, or *Einsatzgruppe Holland* as it was sometimes called, put up its headquarters in The Hague. Next to the *Gruppenstab* it consisted of four *Einsatzkommandos* which were stationed in four cities: Groningen, Amsterdam, Arnhem and 's-Hertogenbosch. On the third of June 1940 at the latest they became operational. The *Befehlshaber* (BdS) of the *Einsatzgruppe* was *Standartenführer* Dr. Hans Nockemann. Nockemann didn't stay on for a long time: in July 1940 he was already transferred because of the upheaval caused by the public demonstrations of allegiance to the monarchy in the Netherlands on June 29, the birthday of prince Bernhard. It was probably one of Nockemann's *Einsatzkommandos* that had sent an alarming report to the *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA). This

message in some way or other reached Hitler. It shocked him sufficiently to demand an immediate explanation from *Reichskommissar* Dr. Arthur Seyß-Inquart, the chief of the civil administration in the Netherlands, and his *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Fritz Schmidt. They hurried to Berlin and managed to reassure the *Führer* that the situation in the Netherlands wasn't that serious. But it was a disgrace anyway, one that cost Nockemann his job. *Standartenführer* Dr. Wilhelm Harster replaced him.

In September 1940, after six weeks of preparations, Harster reorganised the apparatus of the Sipo and the SD in the Netherlands. He disbanded the relatively independent *Einsatzkommandos* and, according to Dutch historiography, rebuilt the police and intelligence apparatus as a unity. Instead of the *Einsatzkommandos* Harster introduced the *Außen(dienst)stellen*, outposts of the Sipo and the SD which were supposedly firmly tied to the headquarters in The Hague. But what did really change? In Nockemann's days, the *Einsatzkommandos* were relatively independent units. A *Kommandeur der Sipo und des SD* (KdS) headed them. Although the KdS was subordinated to the BdS, he had his own lines of communication with the RSHA. He could even receive orders from the RSHA without the BdS being aware of it. A KdS could discipline his subordinates and he had his own department that was responsible for matters regarding justice and administration. Harster changed all this: the *Außenstellen* were not allowed to communicate directly with institutions in Germany, the RSHA or subordinate branches of the Sipo and the SD outside the Netherlands. Harster further reserved the privilege of disciplining the employees at the *Außenstellen* for himself, and matters regarding justice and administration were now dealt with at the headquarters.

Apart from this, the headquarters now started to interfere with the investigations of the *Außen-*

stellen. After completion of the official report dealing with his investigations the *Sachbearbeiter* had to hand it over to his *Außenstellenleiter*. Besides that he had to present to him an account of the way he had dealt with the case and had to propose how to deal with the suspect. To this the *Außenstellenleiter* added his own stance and then sent the documents on to the headquarters. There it was decided what would happen to the suspect: he was released, handed over to the German courts in the Netherlands for trial or taken into *Schutzhaft* and sent to a concentration camp. In the latter case, when a long-term custody was envisaged, the headquarters had to make an official proposition (*Schutzhaftantrag*) for the RSHA where the final decisions regarding long-term *Schutzhaft* were taken.

On first sight, it seems that the *Sachbearbeiter* in the *Außenstellen* did not have much to say about what would happen to a suspect anymore. But in fact this was not the case. During the first few months after the reorganisation, Harster himself checked the *Schutzhaft* proposals of the *Außenstellen*, but later on he had them checked by *Sturmbannführer* Erich Deppner, the chief of the departments 1 and 2 (*Personal* and *Verwaltung*) of the headquarters, later to head the department 4 (*Gestapo*). Deppner always accepted the *Schutzhaft* proposals that were handed to him. According to *Sturmbannführer* Dr. Arno Arlt, who was the successor of Deppner as chief of the departments 1 and 2 and as such was the acting *Untersuchungsführer* and responsible for the prosecution of employees who did not obey the regulations, the only real condition for taking someone into *Schutzhaft* was the existence of a written official report that was signed by the suspect. The result was that someone could be taken into *Schutzhaft* if the *Sachbearbeiter* had not been able to gather sufficient evidence but thought it dangerous to release the suspect, thought that the suspect was a bad human being etc.

In fact, the proposals were not really checked by Deppner, nor by the RSHA. They both relied on the *Schutzhaftantrag* of the *Sachbearbeiter* and his *Außenstellenleiter* who were supposed to be in the position to be able to give the best judgement. To underline this, Harster ordered his subordinates in July 1943 that someone could be taken into long-term *Schutzhaft* even when a *Schutzhaftbefehl* of the RSHA had not yet been received. And to further emphasize that his judgement was a formality, Deppner ordered the *Sachbearbeiter* of the Sipo in October 1943 to write the *Schutzhaftkarteikarte*, normally completed whenever someone was officially taken into *Schutzhaft*, beforehand and to send them in with the official reports and *Schutzhaft* proposals – that would save his department a lot of work. Combined with the proposal to take a suspect into long-term *Schutzhaft*, the *Sachbearbeiter* (and/or *Außenstellenleiter*) had to put forward what kind (*Stufe*) of *Schutzhaft* he thought appropriate. The responsible *Gestapo*-department usually based its proposal for Deppner on the advice of the *Sachbearbeiter*. In this way, the *Außenstelle* determined not only whether *Schutzhaft* was going to be applied, but also what kind of *Schutzhaft* it was going to be.

Regarding the functioning of the Sipo and the SD in the Netherlands, there is another topic that deserves attention: the supervision of the *Außenstellen*. According to Dutch historiography, Harster organised and directed the Sipo and the SD in such a strict way that the *Außenstellen* were just local executive instruments of the headquarters. If this were true, one would expect that the headquarters kept its *Außenstellen* in check at all times. By analysing the way the *verschärfte Vernehmungen* (third degree interrogations) were applied, it can be shown that this was not the case.

The maltreatment of detainees in order to acquire information or confessions had started in

the Third Reich in 1933 with the large-scale arrests of opponents just after Hitler's *Machtübernahme*. At that time it usually was the auxiliary police, consisting of members of the SA and SS, which applied force during interrogations. However, when the auxiliary police force was disbanded soon after, the political police (*Gestapo*) kept beating up captives to quickly extract information. This is not to say that everyone who was arrested was maltreated. Especially higher-ranking officials usually tried to get the data by other means than violence and only resorted to it when those techniques had failed. As a former employee of the *Gestapo* wrote in 1944, one can do very well without torture if one is determined and has the ingenuity to 'trap' the suspect. *Sturmbannführer* Jozef Schreieder, who headed the counter espionage and counter sabotage departments of the *Gestapo* in the occupied Netherlands, was of the same opinion: he thought that a *Sachbearbeiter* demonstrated his incompetence if he used other means than his intellect.

Apart from that, applying violence had its disadvantages. The most important one was that the German judges during the first years of the dictatorship considered confessions obtained by force null and void when the suspects revoked them during their trial. Since the maltreatment of detainees was prohibited, preliminary hearings were started against some policemen who beat up suspects. Although this had no consequences for the policemen involved because the *Gestapo* did not co-operate with the courts, it did cause conflicts. In order to prevent more clashes with the judiciary, the *Chef der Sicherheitspolizei und des SD*, Reinhard Heydrich, instructed that the official reports of the *Gestapo* should give no indication that the suspect was beaten up.

When it finally dawned upon the *Reichsjustizministerium* that it could not get the maltreatment under control, it resorted to accepting

the *Gestapo's* use of violence during interrogations when some conditions were met. This resulted in the official regulation of June 4, 1937 concerning the so-called *verschärfte Vernehmung*. A *verschärfte Vernehmung* consisted of at the most 25 strokes with a stick on the buttocks of the suspect. From the tenth stroke onwards a physician had to be present. In order to prevent grudges from playing a role, the *Sachbearbeiter* who was responsible for the investigations was not allowed to administer the strokes. Apart from this, it was not allowed to strike a suspect to make him confess to crimes he was suspected of having committed. The strokes could only be administered if *unmittelbare Staatsinteressen* were at stake and if the suspect was a communist or 'marxist' official, a witness of Jehovah or a saboteur. Officially, it was not up to the *Sachbearbeiter* to establish that the case answered to these conditions. He had to ask the *Gestapo* headquarters for permission to administer strokes, and it was up to the headquarters too to decide the maximum number of strokes the suspect was allowed to be given. Later, it was stipulated that the application of the *verschärfte Vernehmung* had to be mentioned in the official report. In exchange, the courts no longer categorically rejected the suspects' revoked confessions.

In June 1942 the regulation was extended and simplified. According to the circumstances, the *Gestapo* became allowed to pressure suspects by the following means: the withholding of food except water and bread, a blacked-out cell, the withholding of sleep, exhausting physical exercises and strokes with a stick. The maximum of 25 strokes was abolished while a physician now only had to be present from the 21st stroke onwards. In the Netherlands, the *Sachbearbeiter* no longer needed to get permission from the *RSHA* to execute a *verschärfte Vernehmung*: *BdS* Harster would decide if and what kind of *verschärfte Vernehmung* the suspect would be subjected to. The only con-

dition was that the detainee had to be a communist, a 'marxist', a Jehovah's witness, a saboteur, a terrorist, a member of a resistance organisation, a secret agent, an antisocial individual, an idler or a work-shy Polish or Russian forced labourer. When the captive did not fit any of these categories but a *verschärfte Vernehmung* was deemed necessary, the *RSHA* had to be asked for permission.

These rules did apply to the *Gestapo* in Germany as well as in the Netherlands. Probably they were more important in the latter country because here, the successful conclusion of the investigations depended more on the results obtained during interrogations. As was the case with the *Kripo*, the research of the *Gestapo* usually started at the *Tatort*. But unlike criminal investigations this normally produced few results. The collection of fingerprints was more often than not pointless because the offenders were not to be found among the registered criminals. In Germany the help of the public often provided the *Gestapo* with a way out, but in the Netherlands this help was usually lacking. This resulted in a dependence of the *Gestapo* on the infiltration of resistance groups and the interrogation of its arrested members.

Over time, the *Gestapo* in the Netherlands began more and more to ignore the regulations for the *verschärfte Vernehmung*. Due to changing circumstances, suspects were severely beaten up, especially from 1943 onwards. The defeats the *Wehrmacht* suffered in North Africa and at *Stalingrad* played an important role in stimulating the growth, radicalism and professionalism of the resistance: apparently Germany could be defeated. The defeats resulted in a heightened war effort of the Germans as well, which in turn put more pressure on Dutch society and meant, among other things, the introduction of the *Arbeitseinsatz* for members of the former Dutch army. A large strike (the so called April-May strike) was the

result, which the Germans bloodily suppressed. In order to cope with the challenge that the changes in the size and character of the Dutch resistance posed, the *Gestapo* resorted to violence more often. It was not only the increase in work pressure that made the *Sachbearbeiter* want to end their interrogations as soon as possible, it was also that the increasing professionalism of the resistance made information soon worthless if it was not quickly acted upon. The colleagues of the caught resistance member took their precautions more quickly and moved their arms depots and other incriminating material, changed their appointments and schedules, went into hiding etc. before the *Sipo* could act. The fact that the Dutch police co-operated less and less with the *Sipo* complicated this situation: the *Sachbearbeiter* had to do more themselves. Violence was the result.

Another way the *Sipo* confronted the increasing workload was by relying more on auxiliaries and other employees. On the one hand Dutch pro-German police officers who were stationed at the *Außenstellen*, on the other hand employees without police training or experience: soldiers of the *Waffen SS* who had become unfit for service at the front, members of the *SD*, drivers, Dutch National Socialists etc. This augmentation in the number of untrained and inexperienced personnel not only contrasts sharply with the increasing professionalism of the resistance, it also resulted in an increase in the use of unauthorised violence during interrogations.

To what extent *BdS* Harster knew and approved of the maltreatment of suspects is not clear. Although he accepted the use of the *verschärfte Vernehmung* in order to get results quickly, he is supposed to have been a strong opponent of the unauthorised and unrestricted molestation of detainees. After the war, Harster certainly tried to give the impression that he did. At the same time however, there are hardly any indications

that he made much work of supervising his subordinates.

As part of the reorganisation Harster had appointed a high-ranking officer to keep an eye on the *Außenstellen* and to solve eventual problems that would arise. But this man, *Sturmabführer* Herbert Noot, was transferred to Norway in May 1941 and Harster did not appoint a substitute. Instead, he called upon the leaders of the departments in the headquarters to supervise the *Außenstellen*. Apart from this Harster 'supervised' them himself. He claimed to have carried out his supervision during the *Außenstellenleitertagungen*, which were organised every six to eight weeks. But these meetings did not give him much opportunity for supervision, since staff and organisational matters dominated them. Apart from this, the *Außenstellenleiter* themselves would have had to confess that they did not obey the rules since there was no other way Harster could have learned this during the meetings. It seems hardly likely that they did this, not the least since the leftover agendas of these meetings do not reveal any speaking time for the *Außenstellenleiter*.

It is not known if Harster visited the *Außenstellen*, but since he didn't mention it as one of the primary ways in which he supervised them, it's likely that it didn't happen often. Indeed, the 'strict' way in which the BdS is supposed to have directed the *Außenstellen* was in fact a rather passive one: as he stated himself the *Außenstellenleiter* would approach him when in need of advice or guidelines.

A bit more is known about Harster's inspections of the *Polizeiliche Durchgangslager* Amersfoort, the camp where the Sipo kept the greater part of its captives for a brief or longer period of time. Harster, who had appointed *Obersturmführer* Walter Heinrich as the camp commander since he was supposed to be 'zuverlässig, ruhig und gewis-

senhaft', visited the camp about ten times. During those visits Harster supposedly did not notice that the captives in Amersfoort were severely maltreated and under-nourished. He should have been able to see it: according to detained physicians one in three prisoners suffered from oedema in 1942. This was the result of the actions of Heinrich and his guards since they stole part of the already small food rations of the imprisoned. Apart from that, about 60 Jews were murdered in Amersfoort during October and November 1942. Harster stated that he did not think this number remarkable. His suspicion would only have been aroused if a large number of inmates had died on the same day. However, at the same time it appears that Harster did at least have a hunch about what was going on in the camp. When in October 1942 twelve communists and three socialists were going to be executed as a reprisal for several sabotage acts by the resistance, Harster sent *Hauptsturmführer* Helmut Pröbsting to the camp to check their identities and to see to it that they were not maltreated during their last moments.

If one considers the reluctance Harster showed when it came to supervising his subordinates in Amersfoort, it seems unlikely that he treated his *Außenstellenleiter* in a different way. Indeed, the autonomous state of affairs at the *Außenstellen*, ranging from large-scale corruption in 's-Hertogenbosch to extreme forms of arbitrariness in Groningen, indicate that, from the perspective of the regional outposts in the provinces, The Hague really was a distant place.

In this light it is not unlikely that the *Außenstellen* could have differed in the way they performed their tasks. Indeed, they did regarding the degree to which they and their assisting agencies managed to arrest their part in the at least 27,995 Jews in hiding. The *Außenstelle* in Amsterdam, responsible for the provinces Noord-Holland and

Utrecht, and the department IV-B4, responsible for The Hague and surroundings, were in the absolute and relative sense the most 'successful' ones. The *Außenstelle* in Maastricht was the least successful.

An alternative way to differentiate among the *Außenstellen* is to compare the degree to which violence was used during the interrogations of detainees. In this way the *Außenstellen* differed too. While the *Außenstelle* in Groningen was relatively the most violent and extreme, the ones in Maastricht, 's-Hertogenbosch and Arnhem were in a relative sense less violent.

3. Accomplishes

On May 23, 1942 the *Vrijwillige Hulppolitie* (VHP) or auxiliary voluntary police force was called into being. Officially, its task was to assist the regular Dutch police force during disasters, civil unrest, and the follow-up of allied air strikes etc. However, in reality the Germans wanted it to perform tasks that had more to do with their war effort: the guarding and securing of strategically important objects such as communication centres, power stations, oil storage facilities, important companies and the like. Officially, every man who was between eighteen till forty-five years old could apply. As long as he was morally, mentally and physically fit and willing to declare to support the 'new European order', he was eligible to serve. In reality however, only the applications of men who were member of the Dutch National Socialist Movement (NSB), its militia (WA) or the Dutch SS and who applied through these organisations were considered. This way, the *Reichskommissariat* assured itself from the start that the VHP would be reliable. Till the first of November 1942 about 8,000 men applied. Of them, 2,851 were thought fit and did not have a job where they could not be missed if circumstances called for a mobilisation of the VHP. In the end 2,084 men received the ten-day training for the VHP and were officially

employed. However, until the *Reichskommissariat* would mobilise the VHP, they did not have any authority.

Table 2 in chapter 4 shows in what way the appointed members of the VHP were distributed over the provinces. It is remarkable that two of the three provinces with the lowest number of volunteers are provinces with a predominantly catholic population. Is this a coincidence? It does not look like it. At the level of the Dutch municipalities, there appears to be a significant negative statistical correlation between the percentage of Catholics and the relative number of volunteers for the VHP, something that is also true for the percentage of orthodox Calvinists.

The VHP was mobilised in the first half of 1943. At first this only happened in the provinces Noord-Holland, Zuid-Holland and Utrecht, on the 6th of February 1943. The direct cause was the assassination of general Seyffardt, the commander of the Dutch Volunteers Legion that assisted the Germans at the eastern front. At first the mobilised auxiliaries aided the Germans in rounding up students as a reprisal for Seyffardt's death. Afterwards, some of them become involved in the deportations of Jews to the *Judendurchgangslager* Westerbork, at least this is known to have happened in Amsterdam, Utrecht and Arnhem. However, it is likely that this happened in other municipalities too, since bivariate regression analysis shows a significant negative relation between the percentage of Jewish survivors of the persecution and the relative strength of the VHP in the municipalities.

4. Collaborators

4.1 Burgomasters

The aims the Germans had regarding the occupied Netherlands comprised more than the removal of the Jews from society and the exploitation of the economy. A complete nazification was

the intent, the substitution of the ruling burgomaster by a national-socialist an important tool. Were burgomasters in municipalities with a considerable Jewish community more likely to be substituted relatively early during the occupation? This does not seem unlikely. A national-socialist burgomaster would have been more inclined to pursue national-socialist policies and could become an important collaborator in the persecution of the Jews. Not just regarding their registration, but also concerning their deportation. Indeed, logistic regression analysis shows that a burgomaster in a municipality with a larger Jewish community was significantly more likely to become substituted by a national-socialist, independent of the total number of inhabitants of the municipality. If the Germans feared that the municipal administrations headed by burgomasters who were not national-socialists might be inclined to produce the registration forms regarding Jews less accurately or send them in at a later moment in time, they were needlessly worried. Analyses show that there are no indications that this happened systematically. All the municipal administrations worked according to the regulations.

However, in some regards the pre-war burgomasters did differ from the new national-socialist ones. The latter for a longer period of time kept sending declarations of Jews who stated they had a 'mixed' marriage (that is: were married to an 'Aryan') to the inspector of the Register. More important, weighted bivariate regression analysis shows that the chance of survival of Jews living in municipalities with a national-socialist burgomaster was significantly smaller than in municipalities without such a burgomaster. It also shows that the length of time the burgomaster ruled significantly decreased the chance of survival of the Jews living in his municipality. This confirmed the expectations expressed in chapter 5. Another expectation concerned the burgomas-

ter who refused to co-operate with the persecution of the Jews. Since these burgomasters are supposed to have acted as a kind of role model for the municipal population at large, it was hypothesized that Jews had a significant better chance of survival in these municipalities. Weighted bivariate regression analysis confirmed this supposition. At the same time, there is no statistical evidence that the provincial governor, the superior of the burgomaster, had any influence on the chance of survival of Jews.

4.2 Dutch police

Other than the burgomaster, the Dutch police force was an active collaborator to the persecution too. When the Germans occupied the Netherlands, the Dutch police consisted of five branches: municipal police, state county police, county police, *Marechaussee* and military police. This situation was the result of an ongoing power struggle that involved the three Ministries responsible for policing: the Ministry of War, the Ministry of Justice and the Ministry of the Interior. The Germans decided to reorganise and strengthen the Dutch police. The number of policemen was increased in 1940 and the centralisation of the command structure started in June 1941. Apart from that, the number of police branches was reduced to three: *Marechaussee* in the smaller villages, municipal police in the larger villages and cities and state police in eight large cities. In the course of time until December 1942 the military police, county police and state county police were dissolved, the remaining branches absorbed the policemen involved. On the first of March 1943, the reorganisation of the police was officially completed: policing in the Netherlands was now solely within the realm of the Ministry of Justice, the other Ministries were ruled out. That does not mean, however, that the Ministry of the Interior was no longer in any way involved. This was still

the case, since in the municipalities with municipal police, and to a lesser extent those with *Marechaussee*, the burgomaster remained the commander of the local police force. This was not the case in eight large cities in the Netherlands. The municipal police here was transformed into state police led by a police president who was not subordinated to the burgomaster.

Regarding the persecution of the Jews the general impression is that the Dutch police co-operated. Although higher Dutch police leaders at first were opposed to the task, they could be contented with a formal regulation that made it seem as if they were not responsible after all. The Dutch police would round up the Jews, but it would be the German *Ordnungspolizei* that would officially take them into custody. The Ministry of the Interior was plagued by a dilemma: how to reduce the accountability of the burgomasters as local chiefs of police regarding the persecution without sacrificing their control over the police. Couldn't the persecution be arranged in such a way that burgomasters had nothing or little to do with it? An irresolvable problem as it turned out, since the Germans kept demanding the co-operation of the Dutch police in the persecution. Individual police officers sometimes refused to be forthcoming: at least thirteen higher officers were fired because of this.

Although in general the Dutch police appears to have done what the Germans wanted it to do, there are indications that the degree of co-operation was not the same in every municipality. The numbers regarding the post-war purge of the police not only vary among the municipalities, they show that there are some remarkable variations among the different police branches as well. A bivariate regression analysis shows that there is a statistical significant negative relation between the municipal percentage of policemen fired after the war and the percentage of Jews who survived

the war. At the same time the chance of survival of Jews in municipalities with state police was significantly lower than in those with municipal police or *Marechaussee*.

5. Bystanders

5.1 Jews and gentiles, motives and networks

Two questions are central to chapter 7. The first one is: to what extent did the negative attitudes of gentiles towards Jews decrease the latter's chance of survival? Regarding these negative attitudes two indicators are used. On the one hand the percentage of local votes on the Dutch National Socialist movement, the NSB, during the 1939 elections. On the other hand the relative degree of anti-Judaism of the different denominations. The second central question is: to what extent did the pillarization of Dutch society decrease the chance of survival of Jews? According to Blom (1989), this pillarization, the fragmentation of Dutch society along religious lines, caused gentiles as well as Jews to have an obedient state of mind. Regarding the persecution, this is supposed to have made things easier for the Germans. In this dissertation, pillarization is not just seen as bringing about a certain mentality, but also as a social construction that limited the networking possibilities of Jews and gentiles alike.

Let's first turn to the NSB. During the elections of 1935, 1937 and 1939 this movement got a higher percentage of the votes in municipalities where in an absolute and relative sense many Jews were living. At the same time however, a bivariate regression analysis with 122 municipalities where over 24 Jews lived shows no statistical relation between the percentage of votes the NSB received on the one hand and the percentage of Jewish survivors on the other. This is not to say that local National Socialists didn't influence the chance of survival of Jews. Maybe Jews were just more cau-

tious in a municipality with a sizeable group of NSB supporters and left to go into hiding elsewhere.

Regarding the degree of anti-Judaism, the results were surprising too. On the one hand Catholics showed the most signs of anti-Judaism compared to Dutch reformed Christians, Calvinists, and non-religious Dutch. On the other hand, bivariate regressions analysis with 122 municipalities where over 24 Jews lived shows that there was a significant positive relation between the percentage of Catholics and the percentage of Jews who survived the war. At the same time the percentage of Calvinist appears to be significant negatively related to the percentage of Jewish survivors, this in spite of the fact that Calvinist are usually thought to have saved an extra proportional number of Jews. How could this be explained? If one considers when and how many times the different churches in the Netherlands protested against the persecution, one finds no clue. In the Dutch reformed and the Calvinist churches the protest sounded more often and at an earlier moment in time during the occupation than in the Catholic churches. This does not correspond with the relations found regarding the chance of survival that Jews experienced.

The next attempt to explain these unexpected relations concerned the extent of within-group integration. According to Durkheim, members of a group with a high degree of internal integration are more likely to do the by the group accepted thing. This within-group integration can be measured by church attendance. Based on numbers regarding this (post war) church attendance, Calvinists and Catholics visited their sermons more often than Dutch reformed Christians did. Since the Calvinist and Dutch reformed church protested an almost equal number of times against the persecution, this would lead one to think that in a municipality A with a given per-

centage of Calvinists and a municipality B with the same percentage of Dutch reformed Christians, comparatively more Jews survived in municipality A. However, analysis showed that this was not the case.

Another way to measure the degree of within-group integration is to count the number of preachers in a municipality and divide them by the number of local pious people of the same denomination. As it turned out, Calvinist had relatively more preachers than Catholics. This would lead one to think that in a municipality A with a given percentage of Calvinists and a municipality B with the same percentage of Catholics, comparatively more Jews survived in municipality A. However, analysis showed that this was not the case.

A third way to measure the degree of within-group integration is the extent to which the church was organized in a hierarchical fashion. Since the Catholic Church was the most hierarchically organised church in the Netherlands during the occupation, it is supposed that this church had more control over its believers. This would lead one to think that a municipality A with a given number of priests per Catholics would in a relative sense have more Jewish survivors than a municipality B with an equal number of Calvinists per vicar. However, this was not the case. The different ways to measure within-group integration cannot explain the relation between the percentages of Catholics and Calvinists on the one hand and the percentage of Jewish survivors on the other.

Let's now turn to the second central question: to what extent did the pillarization of Dutch society decrease the chance of survival of Jews? An important indicator of pillarization is the degree to which the members of the different denominations intermarried. To express this extent of orientation on the own religious community, the log of the odds ratio of intermarriage was chosen. It

was expected that the more often people of different denominations intermarried, the less likely they were to accept the different measures of the Germans to isolate the Jews. This, in the end, would result in a better chance of survival for the Jews involved. Bivariate regression analysis with 122 municipalities where over 24 Jews lived shows that this was indeed significantly the case. The lower the degree of pillarization, the higher the percentage of Jews that survived the occupation.

According to Blom (1989), the pillarization of Dutch society caused gentiles as well as Jews to have an obedient state of mind. Regarding the persecution, this is supposed to have made things easier for the Germans and to explain in part why so many Jews from the Netherlands survived the war. This idea can be applied to municipalities as well. As the degree of pillarization (expressed in the log of the odds ratio of intermarriage) was not the same in every municipality, the level of obedience to the authorities might have varied too. In turn, this variation could be related to the chance of survival the Jews experienced. To measure the extent of obedience, the percentage of votes on the political parties with an expressed religious orientation during the elections of 1939 was divided by the percentage of people of the same religion of whom it could be expected and was supposed at the time that they would vote for these parties. Using bivariate regression analysis with 122 municipalities where over 24 Jews lived the effect of this rather crude measure on the chance of survival was established. There appears to be a statistical significant relation, but it is different than expected: the higher the degree of obedience, the higher the percentage of Jews that survived the war. To research this unexpected result, levels of obedience measures were calculated for Catholics and Protestants (so, the local percentage of votes on the Roman Catholic State Party was divided by the percentage of Catholics in the municipality,

etc.). However, both these measures did not show any significant relation with the chance of survival of Jews. So, Blom's idea that an obedient state of mind can in part explain survival rates is not corroborated by the results.

In this dissertation, pillarization is not just seen as bringing about a certain mentality, but also as a social construction that limited the network possibilities of Jews and gentiles alike. Not only did the Jews have little contact with gentiles, believers of the different Christian denominations had little contact with each other too. It is important to keep this in mind. If Jews were willing to go into hiding and gentiles were willing to help them to do so, this was still not enough. Both parties also needed to be able to get in touch with each other to make things happen. However, there was little contact between gentiles and Jews. So when the deportations started, the first had trouble offering help and places to hide while the latter had trouble finding this help and those places to hide.

However, there were 'bridges' that crossed over the rifts that separated the Jewish and gentile communities. These 'bridges' were the Christian Jews, the Jews in mixed marriages and the 'half' and 'quarter' Jews (people with respectively two or one Jewish grandparent. They were not considered to be 'Jews'). They could help the Jews in their social networks to find places to hide or other kinds of help while making use of the gentile part of their networks. And they did. Bivariate regression analyses with 122 municipalities where over 24 Jews lived show that Jews in municipalities with many Christian Jews, mixed married Jews or 'half' and 'quarter' Jews had a significant higher chance of survival. This higher chance of survival can only partially be explained by the high survival rate of the Christian Jews and the Jews in mixed marriages themselves. In other words, there are clear indications that the

'bridges' saved lives by bringing together people who needed help and people who were willing to provide it.

Based on Granovetter (1973), it was hypothesized that in municipalities where the gentiles of different denomination had more contact with each other, they were able to arrange more help for Jews. If this were the case, more Jews would have survived the persecution in municipalities where the gentiles had more 'mixed contacts'. To measure the degree to which gentiles had mixed contacts, the percentage of religious homogeneous married gentile men was used. In bivariate regression analysis with 122 municipalities where over 24 Jews lived the results were as expected: the higher the percentage of homogeneous married gentile men, the lower the percentage of Jews who survived the war. Other, less suited indicators, such as the degree to which the socialist youths were organised in the socialist youth organisation (AJC) or the extent to which pupils with a certain religious background went to primary schools with the same religious background, mostly did not result in significant results.

Finally, two other ideas were tested in chapter 7, both concerning the willingness of Jews to go into hiding. It was expected that Jews of German origin, who had fled their country because of National Socialism, would have been more likely to go into hiding since they knew from experience what to expect. As a result, German Jews would have survived the war to a higher extent than Dutch Jews. This idea is corroborated. Bivariate analysis with 122 municipalities where over 24 Jews lived shows that the chance of survival of Jews increased significantly with the percentage of German Jews in the municipality.

The other expectation was related to whether or not Jews had already been deported from a municipality before the start of the 'regular' deportations in July 1942. Jews who witnessed the

'early' deportations are likely to have been more motivated to look for a hide out. As a result, they are expected to have survived to a higher extent. However, the result of a bivariate regression analysis with 122 municipalities where over 24 Jews lived doesn't corroborate this idea. There is no significant difference in the chance of survival related to whether or not 'early' deportations took place in the municipality.

5.2 Resistance in Overijssel

Chapter 8 deals with the resistance and its influence on the chance of survival of Jews. The research is limited to the province Overijssel since data regarding the resistance is lacking for the rest of the country. For Overijssel Hilbrink has produced different lists of resistance members. Combined, they form the basis of this chapter. The expected relation between domination and the prevalence of resistance was confirmed: municipalities with a large percentage of Calvinists among its inhabitants showed a higher degree of resistance, municipalities with a large percentage of Catholics among its inhabitants a lower degree.

Besides religious motives, political motivations were also researched. Some indications were found for the expected relation between on the one hand the percentage of votes during the 1939 elections on the communist and socialist parties and the local relative strength of the (different kinds of) resistance on the other hand.

An unexpected result was the significant negative relation between the prevalence of the different kinds of resistance and the chance of survival of Jews. What causes this is not clear. It could be that the high prevalence of local resistance was the result of the persecution of the Jews. But it appears more likely that the high level of resistance attracted the *Sicherheitspolizei* which in the process might have been able to catch a large

number of Jews. At least 170 Jews from Overijssel were caught in hiding from April 1943 till April 1945 and sent to the *Judendurchgangslager* Westerbork.

6. Victims

In chapter 9, two aspects of the persecution of the Jews are central: the role of the background characteristics of the Jews themselves regarding their chance of survival and the hunt for Jews in hiding. Due to limitations regarding the available time and money it was not possible to extend the research regarding the social background characteristics to the whole of the Jewish population in the Netherlands, it had to remain limited to the province of Utrecht. The background characteristics that are paid attention to are nationality, social class, temporary exemptions from deportation and age.

In Dutch historiography, different hypotheses regarding the influence of nationality on the chance of survival of Jews exist. The German nationality in particular is supposed to have influenced this chance. On the one hand the German-Jewish refugees better knew what to expect during a National Socialist reign, so they supposedly tried harder to find a place to hide. Apart from that they occupied key positions in the Jewish council and the Jewish part of the administration in the *Judendurchgangslager* Westerbork. This way they supposedly managed to protect their countrymen from an early deportation and the corresponding extremely low likelihood of survival. On the other hand, the animosity between the Dutch and the German Jews, the economic crisis and Dutch law limited the social and financial resources of the German Jews. This is supposed to have decreased their chance of survival. In the province of Utrecht, the negative factors outweighed the positive ones: on average the German Jews had the lowest chance of survival. How-

ever, this effect is only weakly significant. At the same time the German Jews who did not survive, on average died at a later moment in time than the Dutch Jews. This is an indication that the German Jews indeed managed to postpone their deportation from Westerbork onwards.

Social class is another matter that supposedly did (in The Hague) or did not (in Amsterdam) influence the chance of survival of Jews. Different ways to establish the social class of the Jews involved have been utilized by historians. Here, occupational prestige is used, a measure that is often employed in the social sciences. Analysis shows that in the province of Utrecht the Jews of the highest social class survived the war to a significantly higher degree and that if they died, they on average did so at a later moment in time.

Regarding the temporary exemptions from deportation the occupier granted, the results are less unambiguous, in part because these exemptions were only made available in two cities in the province of Utrecht: the city of Utrecht and the city of Amersfoort. Jews who were temporary exempted because of an affiliation with the Jewish council had an above average chance to survive the war in the city of Utrecht, and a below average chance to do so in Amersfoort. Regarding the distribution of these temporary exemptions, the results are clearer. In spite of what is often thought, the highest social class did not have a share in this exemption that surpassed its relative size.

Age is the last background characteristic that was researched in chapter 9. Analysis shows that children up to the age of ten years old had the highest chance of survival. Till the age of 45 years old, this chance stays above average. At higher ages, it declines rapidly below average. Probably this reflects the age distribution of the Jews who were the most likely to go into hiding and who succeeded in remaining hidden until the liberation.

Although the social background characteristics can explain some of the variation in the individual chance of survival of the Jews in the province of Utrecht, they cannot explain why on average so many Jews living in this province survived the war. Even the Jews who, because of their background characteristics, were the least likely to survive the war had an above chance to do so compared to the Netherlands as a whole. Probably, this fact had to do with the way the persecution of the Jews and especially the hunt for Jews in hiding was organised in the province of Utrecht. The conduct of the bystanders in this province did not in any way differ remarkably from the behaviour elsewhere.

From the start of the deportations in July 1942 till the beginning of 1944, the department *Centrale Controle* of the Utrecht police played a pivotal role in the hunt for hidden Jews in the province of Utrecht. The *Polizeipost* of the *Sicherheitspolizei* in Utrecht had delegated this task to *Centrale Controle*, which executed it largely unsupervised. As a result, the officers of *Centrale Controle* began to use the freedom that was handed to them. This not only resulted in corruption and occasional warnings to Jews in hiding. In co-operation with the Jewish Council in Utrecht they looked the other way, especially regarding hidden Jewish children. At the beginning of 1944 this situation changed. Due to the refusal of members of *Centrale Controle* to arrest Jewish females in a hospital, *Centrale Controle* was dissolved. At about the same time, the *Sicherheitspolizei* and another department of the Utrecht police, the *Bijzondere Recherche*, got involved in the hunt for Jews. Although both hunted remorselessly for Jews in hiding, the span of time during which their actions resulted in new deaths was relatively short. On the 13th of September 1944 the last train with Jews left the Netherlands. The hidden Jews who were caught after this date survived the war in Westerbork.

7. The chance of survival and lifetime

In the final chapter of this dissertation the influence of the different factors, dealt with in the previous chapters, is examined in one model, a schematic representation of historical reality. This is not just true for the chance of survival, but also for the lifetime of those Jews who were murdered. In this way, the results tell something about the factors that made Jews vulnerable on the one hand, and, if they fell victim to the persecution, about the moment of their deportation and death on the other hand. The technique being used is multilevel multivariate analysis. This technique allows the determination of the effect of a factor controlling for the effects of the other factors in the model. At the same time, it takes into account that the varying factors are measured at different levels of analysis: micro level (the Jewish individuals), meso level (municipalities) and macro level (districts of the *Sicherheitspolizei*). The results below refer to the municipalities with one hundred or more Jewish inhabitants, with the exception of Amsterdam.

At the individual level, the effect of two factors was examined: age and nationality. A higher age increased the chance of survival, but this increase was not linear: it decreased with the age. The effect on the lifetime was comparable. A higher age increased the lifetime, but this increase was not linear and decreased with the age. Regarding nationality, the Jews were divided into three categories: Dutch, German and other. On the whole, the Jews of other nationality had the best chance of survival. The effect of German nationality varied systematically with the size of the domicile: in the larger cities, German Jews survived to a higher degree than Dutch Jews, but in the smaller municipalities they did so to a lower degree. Apparently, different social processes played a role in those smaller municipalities, also because here the chance of survival of Jews of

other nationality did not differ significantly from the chance Dutch Jews experienced. Regarding lifetime, the Dutch Jews who did not survive died at an earlier moment in time than the German Jews and the Jews of other nationality. This is an indication that the Dutch Jews were less successful in postponing their deportation. Probably, the administration of the *Judendurchgangslager* Westerbork, which to a large degree consisted of German Jews, was responsible for this result.

At the municipal level, five factors influenced the chance of survival of Jews in the Netherlands significantly. The first factor was the percentage of policemen who were fired after the war because of their attitude and behaviour during the war. This percentage was significant negatively related to the chance of survival and the lifetime of the Jews that did not survive. The second factor was the percentage of Catholics. As in chapter 7, the effect of this percentage on the chance of survival was significant and positive. However, it had no significant effect on the lifetime. The third factor was the extent of pillarization, expressed in the log odds for homogenous married gentile men. The effect of this variable on the chance of survival was significant and negative, but it did not affect the lifetime. The fourth factor was the percentage of Christian Jews. As shown in chapter 7, positive effects of this variable are not just an indication that Christian Jews were more likely to survive than Jews who had not been baptised. It also means that other Jews were saved by making use of the social networks of the Christian Jews, them being bridges between the Jewish and gentile worlds. Indeed, the percentage of Christian Jews shows a significant and positive effect on the chance of survival. Furthermore, it had a significant effect on the lifetime too. Both effects indicate that more Jews were able to go into hiding thanks to the Christian Jews, but the second effect indicates that Jews often were not successful in

staying hidden. The fifth factor is the date of the local start of the regular deportations. Contrary to the expectations, the chance of survival decreased significantly when this start happened at a later moment in time and it had no significant effect on the lifetime. It is not immediately clear how to explain these results.

The factors that did not show a significant relation to the chance of survival were the absolute and relative size of the Jewish community; the national socialist affiliation of the burgomaster; the kind of Dutch police in the municipality; the relative strength of the VHP in the municipalities; the local strength of anti-Semitism as measured by the percentage of votes on the NSB during the 1939 elections and the local numbers of 'bridges' that linked the Jewish and gentile communities as represented by the relative number of 'half' and 'quarter' Jews. Since the percentage of Christian Jews did show a significant effect, the relative number of 'half' and 'quarter' Jews is probably a less suited indicator for interconnectedness.

Regarding the lifetime, there appear to have been three factors that influenced it significantly without having an effect on the chance of survival. These were the absolute and relative size of the Jewish community and the local relative strength of the VHP. The absolute size of the Jewish community showed a significant and negative relation with the lifetime, indicating that the Germans targeted the largest Jewish communities first during the deportations. At the same time, the relative size of the Jewish community showed a significant positive effect on the lifetime. The kind of mechanism that lies beneath this effect is not immediately clear. More straightforward is the significant and negative effect of the local strength of the VHP on the lifetime. Where the occupier could call upon relatively many helping hands, the chance of survival as such was not

influenced, but the speed with which the deportations were completed was increased significantly. Factors that did not influence the lifetime significantly were the national socialist affiliation of the burgomaster; the kind of Dutch police in the municipality; the percentage of local Catholic inhabitants, the local strength of anti-Semitism as measured by the percentage of votes on the NSB during the 1939 elections and the local numbers of 'bridges' that linked the Jewish and gentile communities as represented by the relative number of 'half' and 'quarter' Jews.

At the macro level (districts of the *Sicherheitspolizei*) the influence of two factors was researched: the general ferocity of the different outposts and the effort they made to capture Jews in hiding. Regarding the ferocity, the chance of survival was significantly lower in the district of the most violent outpost than in the districts of the moderately violent outposts. However, there appears to have been no significant difference in the chance of survival between the most and the least violent outposts. The effects on lifetime are as expected: in the district of the most radical outpost it was the shortest.

With regard to the effort of the outpost to catch hidden Jews, the district of the most active outpost was not necessarily the district with the lowest chance of survival. Apparently, this chance was significantly lower in the districts of the moderately active outposts than in the districts of the most active outposts. Since the lifetime of the Jews who would not survive was significantly the longest in the districts of these most active outposts, this seems to indicate that the activity of the *Sicherheitspolizei* should be seen as a mopping-up operation, concentrated in particular on the districts where the regular deportations had shown less 'success'.

ICS dissertation series

The ICS-series presents dissertations of the Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology. Each of these studies aims at integrating explicit theory formation with state-of-the-art empirical research or at the development of advanced methods for empirical research. The ICS was founded in 1986 as a cooperative effort of the universities of Groningen and Utrecht. Since 1992, the ICS expanded to the University of Nijmegen. Most of the projects are financed by the participating universities or by the Netherlands Organization for Scientific Research (NWO) The international composition of the ICS graduate students is mirrored in the increasing international orientation of the projects and thus of the ICS-series itself.

1. C. van Liere (1990), *Lastige Leerlingen. Een empirisch onderzoek naar sociale oorzaken van probleemgedrag op basisscholen*. Amsterdam: Thesis Publishers.
2. Marco H.D. van Leeuwen (1990), *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800 - 1850. Armeenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*. ICS dissertation, Utrecht.
3. I. Maas (1990) *Deelname aan podiumkunsten via de podia, de media en actieve beoefening. Substitutie of leereffecten?* Amsterdam: Thesis Publishers.
4. M.I. Broese van Groenou (1991), *Gescheiden Netwerken. De relaties met vrienden en verwanten na echtscheiding*. Amsterdam: Thesis Publishers.
5. Jan M.M. van den Bos (1991), *Dutch EC Policy Making. A Model-Guided Approach to Coordination and Negotiation*. Amsterdam: Thesis Publishers.
6. Karin Sanders (1991), *Vrouwelijke Pioniers. Vrouwen en mannen met een 'mannelijke' hogere beroepsopleiding aan het begin van hun loopbaan*. Amsterdam: Thesis Publishers.
7. Sjerp de Vries (1991), *Egoism, Altruism, and Social Justice. Theory and Experiments on Cooperation in Social Dilemmas*. Amsterdam: Thesis Publishers.
8. Ronald S. Batenburg (1991), *Automatisering in bedrijf*. Amsterdam: Thesis Publishers.
9. Rudi Wielers (1991), *Selectie en allocatie op de arbeidsmarkt. Een uitwerking voor de informele en geïnstitutionaliseerde kinderopvang*. Amsterdam: Thesis Publishers.
10. Gert P. Westert (1991), *Verschillen in ziekenhuisgebruik*. ICS dissertation, Groningen.
11. Hanneke Hermesen (1992), *Votes and Policy Preferences. Equilibria in Party Systems*. Amsterdam: Thesis Publishers.
12. Cora J.M. Maas (1992), *Probleemleerlingen in het basisonderwijs*. Amsterdam: Thesis Publishers.
13. Ed A.W. Boxman (1992), *Contacten en carrière. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar de relatie tussen sociale netwerken en arbeidsmarktposities*. Amsterdam: Thesis Publishers.
14. Conny G.J. Taes (1992), *Kijken naar banen. Een onderzoek naar de inschatting van arbeidsmarktchansen bij schoolverlaters uit het middelbaar beroepsonderwijs*. Amsterdam: Thesis Publishers.
15. Peter van Roozendaal (1992), *Cabinets in Multi-Party Democracies. The Effect of Dominant and Central Parties on Cabinet Composition and Durability*. Amsterdam: Thesis Publishers.
16. Marcel van Dam (1992), *Regio zonder regie. Verschillen in en effectiviteit van gemeentelijk arbeidsmarktbeleid*. Amsterdam: Thesis Publishers.
17. Tanja van der Lippe (1993), *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam: Thesis Publishers.
18. Marc A. Jacobs (1993), *Software: Kopen of Kopiëren? Een sociaal-wetenschappelijk onderzoek onder PC-gebruikers*. Amsterdam: Thesis Publishers.
19. Peter van der Meer (1993), *Verdringing op de Nederlandse arbeidsmarkt. sector- en sekseverschillen*. Amsterdam: Thesis Publishers.
20. Gerbert Kraaykamp (1993), *Over lezen gespro-*

ken. Een studie naar sociale differentiatie in leesgedrag. Amsterdam: Thesis Publishers.

21. Evelien Zeggelink (1993), *Strangers into Friends. The Evolution of Friendship Networks Using an Individual Oriented Modeling Approach*. Amsterdam: Thesis Publishers.

22. Jaco Berveling (1994), *Het stempel op de besluitvorming. Macht, invloed en besluitvorming op twee Amsterdamse beleidsterreinen*. Amsterdam: Thesis Publishers.

23. Wim Bernasco (1994), *Coupled Careers. The Effects of Spouse's Resources on Success at Work*. Amsterdam: Thesis Publishers.

24. Liset van Dijk (1994), *Choices in Child Care. The Distribution of Child Care Among Mothers, Fathers and Non-Parental Care Providers*. Amsterdam: Thesis Publishers.

25. Jos de Haan (1994), *Research Groups in Dutch Sociology*. Amsterdam: Thesis Publishers.

26. K. Boahene (1995), *Innovation Adoption as a Socio-Economic Process. The Case of the Ghanaian Cocoa Industry*. Amsterdam: Thesis Publishers.

27. Paul E.M. Ligthart (1995), *Solidarity in Economic Transactions. An Experimental Study of Framing Effects in Bargaining and Contracting*. Amsterdam: Thesis Publishers.

28. Roger Th. A.J. Leenders (1995), *Structure and Influence. Statistical Models for the Dynamics of Actor Attributes, Network Structure, and their Interdependence*. Amsterdam: Thesis Publishers.

29. Beate Völker (1995), *Should Auld Acquaintance Be Forgotten...? Institutions of Communism, the Transition to Capitalism and Personal Networks: the Case of East Germany*. Amsterdam: Thesis Publishers.

30. A. Cancrinus-Matthijssse (1995), *Tussen hulpverlening en ondernemerschap. Beroepsuitoefening en taakopvattingen van openbare apothekers in een aantal West-Europese landen*. Amsterdam: Thesis Publishers.

31. Nardi Steverink (1996), *Zo lang mogelijk zelfstandig. Naar een verklaring van verschillen in oriënta-*

tie ten aanzien van opname in een verzorgingstehuis onder fysiek kwetsbare ouderen. Amsterdam: Thesis Publishers.

32. Ellen Lindeman (1996), *Participatie in vrijwilligerswerk*. Amsterdam: Thesis Publishers.

33. Chris Snijders (1996), *Trust and Commitments*. Amsterdam: Thesis Publishers.

34. Koos Postma (1996), *Changing Prejudice in Hungary. A Study on the Collapse of State Socialism and Its Impact on Prejudice Against Gypsies and Jews*. Amsterdam: Thesis Publishers.

35. Jooske T. van Busschbach (1996), *Uit het oog, uit het hart? Stabiliteit en verandering in persoonlijke relaties*. Amsterdam: Thesis Publishers.

36. René Torenvlied (1996), *Besluiten in uitvoering. Theorieën over beleidsuitvoering modelmatig getoetst op sociale vernieuwing in drie gemeenten*. Amsterdam: Thesis Publishers.

37. Andreas Flache (1996), *The Double Edge of Networks. An Analysis of the Effect of Informal Networks on Cooperation in Social Dilemmas*. Amsterdam: Thesis Publishers.

38. Kees van Veen (1997), *Inside an Internal Labor Market: Formal Rules, Flexibility and Career Lines in a Dutch Manufacturing Company*. Amsterdam: Thesis Publishers.

39. Lucienne van Eijk (1997), *Activity and Well-being in the Elderly*. Amsterdam: Thesis Publishers.

40. Róbert Gál (1997), *Unreliability. Contract Discipline and Contract Governance under Economic Transition*. Amsterdam: Thesis Publishers.

41. Anne-Geerte van de Goor (1997), *Effects of Regulation on Disability Duration*. ICS dissertation, Utrecht.

42. Boris Blumberg (1997), *Das Management von Technologiekooperationen. Partnersuche und Verhandlungen mit dem Partner aus Empirisch-Theoretischer Perspektive*. ICS dissertation, Utrecht.

43. Marijke von Bergh (1997), *Loopbanen van oudere werknemers*. Amsterdam: Thesis Publishers.

44. Anna Petra Nieboer (1997), *Life-Events and Well-Being: A Prospective Study on Changes in Well-Being of Elderly People Due to a Serious Illness Event or Death of the Spouse*. Amsterdam: Thesis Publishers.

45. Jacques Niehof (1997), *Resources and Social Reproduction: The Effects of Cultural and Material Resources on Educational and Occupational Careers in Industrial Nations at the End of the Twentieth Century*. ICS dissertation, Nijmegen.

46. Ariana Need (1997), *The Kindred Vote. Individual and Family Effects of Social Class and Religion on Electoral Change in the Netherlands, 1956-1994*. ICS dissertation, Nijmegen.

47. Jim Allen (1997), *Sector Composition and the Effect of Education on Wages: an International Comparison*. Amsterdam: Thesis Publishers.

48. Jack B.F. Hutten (1998), *Workload and Provision of Care in General Practice. An Empirical Study of the Relation Between Workload of Dutch General Practitioners and the Content and Quality of their Care*. ICS dissertation, Utrecht.

49. Per B. Kropp (1998), *Berufserfolg im Transformationsprozeß. Eine theoretisch-empirische Studie über die Gewinner und Verlierer der Wende in Ostdeutschland*. ICS dissertation, Utrecht.

50. Maarten H.J. Wolbers (1998), *Diploma-inflatie en verdringing op de arbeidsmarkt. Een studie naar ontwikkelingen in de opbrengsten van diploma's in Nederland*. ICS dissertation, Nijmegen.

51. Wilma Smeenk (1998), *Opportunity and Marriage. The Impact of Individual Resources and Marriage Market Structure on First Marriage Timing and Partner Choice in the Netherlands*. ICS dissertation, Nijmegen.

52. Marinus Spreen (1999), *Sampling Personal Network Structures: Statistical Inference in Ego-Graphs*. ICS dissertation, Groningen.

53. Vincent Buskens (1999), *Social Networks and Trust*. ICS dissertation, Utrecht.

54. Susanne Rijken (1999), *Educational Expansion*

and Status Attainment. A Cross-National and Over-Time Comparison. ICS dissertation, Utrecht.

55. Mérove Gijsberts (1999), *The Legitimation of Inequality in State-Socialist and Market Societies, 1987-1996*. ICS dissertation, Utrecht.

56. Gerhard G. Van de Bunt (1999), *Friends by Choice. An Actor-Oriented Statistical Network Model for Friendship Networks Through Time*. ICS dissertation, Groningen.

57. Robert Thomson (1999), *The Party Mandate: Election Pledges and Government Actions in the Netherlands, 1986-1998*. Amsterdam: Thela Thesis.

58. Corine Baarda (1999), *Politieke besluiten en boeren beslissingen. Het draagvlak van het mestbeleid tot 2000*. ICS dissertation, Groningen.

59. Rafael Wittek (1999), *Interdependence and Informal Control in Organizations*. ICS dissertation, Groningen.

60. Diane Payne (1999), *Policy Making in the European Union: an Analysis of the Impact of the Reform of the Structural Funds in Ireland*. ICS dissertation, Groningen.

61. René Veenstra (1999), *Leerlingen - Klassen - Scholen. Prestaties en vorderingen van leerlingen in het voortgezet onderwijs*. Amsterdam, Thela Thesis.

62. Marjolein Achterkamp (1999), *Influence Strategies in Collective Decision Making. A Comparison of Two Models*. ICS dissertation, Groningen.

63. Peter Mühlau (2000), *The Governance of the Employment Relation. A Relational Signaling Perspective*. ICS dissertation, Groningen.

64. Agnes Akkerman (2000), *Verdeelde vakbeweging en stakingen. Concurrentie om leden*. ICS dissertation, Groningen.

65. Sandra van Thiel (2000), *Quangocratization: Trends, Causes and Consequences*. ICS dissertation, Utrecht.

66. Rudi Turksema (2000), *Supply of Day Care*. ICS dissertation, Utrecht.

67. Sylvia E. Korupp (2000), *Mothers and the Process of Social Stratification*. ICS dissertation, Utrecht.

68. Bernard A. Nijstad (2000), *How the Group Affects the Mind: Effects of Communication in Idea Generating Groups*. ICS dissertation, Utrecht.
69. Inge F. de Wolf (2000), *Opleidingspecialisatie en arbeidsmarktsucces van sociale wetenschappers*. ICS dissertation, Utrecht.
70. Jan Kratzer (2001), *Communication and Performance: An Empirical Study in Innovation Teams*. ICS-dissertation, Groningen.
71. Madelon Kroneman (2001), *Healthcare Systems and Hospital Bed Use*. ICS/NIVEL-dissertation, Utrecht.
72. Herman van de Werfhorst (2001), *Field of Study and Social Inequality. Four Types of Educational Resources in the Process of Stratification in the Netherlands*. ICS-dissertation, Nijmegen.
73. Tamás Bartus (2001), *Social Capital and Earnings Inequalities. The Role of Informal Job Search in Hungary*. ICS-dissertation Groningen.
74. Hester Moerbeek (2001), *Friends and Foes in the Occupational Career. The Influence of Sweet and Sour Social Capital on the Labour Market*. ICS-dissertation, Nijmegen.
75. Marcel van Assen (2001), *Essays on Actor Perspectives in Exchange Networks and Social Dilemmas*. ICS-dissertation, Groningen.
76. Inge Sieben (2001), *Sibling Similarities and Social Stratification. The Impact of Family Background across Countries and Cohorts*. ICS-dissertation, Nijmegen.
77. Alinda van Bruggen (2001), *Individual Production of Social Well-Being. An Exploratory Study*. ICS-dissertation, Groningen.
78. Marcel Coenders (2001), *Nationalistic Attitudes and Ethnic Exclusionism in a Comparative Perspective: An Empirical Study of Attitudes Toward the Country and Ethnic Immigrants in 22 Countries*. ICS-dissertation, Nijmegen.
79. Marcel Lubbers (2001), *Exclusionistic Electorates. Extreme Right-Wing Voting in Western Europe*. ICS-dissertation, Nijmegen.
80. Uwe Matzat (2001), *Social Networks and Cooperation in Electronic Communities. A theoretical-empirical Analysis of Academic Communication and Internet Discussion Groups*. ICS-dissertation, Groningen.
81. Jacques P.G. Janssen (2002), *Do Opposites Attract Divorce? Dimensions of Mixed Marriage and the Risk of Divorce in the Netherlands*. ICS-dissertation, Nijmegen.
82. Miranda Jansen (2002), *Waardenoriëntaties en partnerrelaties. Een panelstudie naar wederzijdse invloeden*. ICS-dissertation, Utrecht.
83. Anne Rigt Poortman (2002), *Socioeconomic Causes and Consequences of Divorce*. ICS-dissertation, Utrecht.
84. Alexander Gattig (2002), *Intertemporal Decision Making*. ICS-dissertation, Groningen.
85. Gerrit Rooks (2002), *Contract en Conflict: Strategisch Management van Inkooptransacties*. ICS-dissertation, Utrecht.
86. Károly Takács (2002), *Social Networks and Intergroup Conflict*. ICS-dissertation, Groningen.
87. Thomas Gautschi (2002), *Trust and Exchange, Effects of Temporal Embeddedness and Network Embeddedness on Providing and Dividing a Surplus*. ICS-dissertation, Utrecht.
88. Hilde Bras (2002), *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850 – 1950*. Aksant Academic Publishers, Amsterdam.
89. Merijn Rengers (2002), *Economic Lives of Artists. Studies into Careers and the Labour Market in the Cultural Sector*. ICS-dissertation, Utrecht.
90. Annelies Kassenberg (2002), *Wat scholieren bindt. Sociale gemeenschap in scholen*. ICS-dissertation, Groningen.
91. Marc Verboord (2003), *Moet de meester dalen of de leerling klimmen? De invloed van literatuuronderwijs en ouders op het lezen van boeken tussen 1975 en 2000*. ICS-dissertation, Utrecht.
92. Marcel van Egmond (2003), *Rain Falls on All of Us (but Some Manage to Get More Wet than Others): Political Context and Electoral Participation*. ICS-dissertation, Nijmegen.

93. Justine Horgan (2003), *High Performance Human Resource Management in Ireland and the Netherlands: Adoption and Effectiveness*. ICS-dissertation, Groningen.
94. Corine Hoeben (2003), *LET'S' Be a Community. Community in Local Exchange Trading Systems*. ICS-dissertation, Groningen.
95. Christian Steglich (2003), *The Framing of Decision Situations. Automatic Goal Selection and Rational Goal Pursuit*. ICS-dissertation, Groningen.
96. Johan van Wilsem (2003), *Crime and Context. The Impact of Individual, Neighborhood, City and Country Characteristics on Victimization*. ICS-dissertation, Nijmegen.
97. Christiaan Monden (2003), *Education, Inequality and Health. The Impact of Partners and Life Course*. ICS-dissertation, Nijmegen.
98. Evelyn Hello (2003), *Educational Attainment and Ethnic Attitudes. How to Explain their Relationship*. ICS-dissertation, Nijmegen.

Marnix Thomas Croes (1968) studeerde historische en politieke wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Als onderzoeker in opleiding was hij verbonden aan het interuniversitair centrum voor sociaal-wetenschappelijke theorievorming en methodenontwikkeling (ICS). Thans werkt hij bij het wetenschappelijk onderzoek- en documentatiecentrum (WODC) van het Ministerie van Justitie.

Peter Tammes (1972) volgde na zijn middelbare school de opleiding commerciële economie aan het Hoger Economisch en Administratief Onderwijs te Alkmaar. Tijdens deze opleiding richtte hij zich op de onderzoekskant van de commerciële economie. In 1994 rondde hij deze opleiding af en begon hij sociologie te studeren aan de Universiteit van Utrecht. Zijn specialisatie gedurende deze studie was die tot sociologisch onderzoeker. In 1997 sloot hij deze studie af met een scriptie over de invloed van verzuildeheid op de overlevingskansen van joden tijdens de Duitse bezetting. In hetzelfde jaar werd hij als onderzoeker in opleiding aangenomen bij het ICS op het project 'overlevingskansen van in Nederland levende joden tijdens de Tweede Wereldoorlog'. Op dit moment is hij werkzaam voor de Stichting Historische Steekproef Nederlandse Bevolking.